

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ यं वक्रं मुकुटा इवेन्द्रियमनोमायाः परादृश्यता निन्युस्तत्स्थावमादनापि च विराट्सूत्रशभाव गतम् ॥
 तं प्रत्यग्दृश्यमक्षरमणुं त्यक्तोपनेत्रत्रयाः श्रीगोपालयुगस्महे श्रुतिशिरोवशीरवेर्दशितम् ॥ १ ॥ बाह्यस्तेनाभिभाषी बहिरुद्वसितं याति तर्कोऽप्रतिष्ठो मीमांसा प्रातिहार्य
 भजति गुणगण यस्य सङ्ख्यति साङ्ख्यः ॥ हृत्पीठे योगशुद्धे निहितमुपनिषद्ब्राह्मणैः परं मे भाग्यं श्रीलक्ष्मणार्यो जगति विजयते यस्य लेशाः शिवाद्याः ॥ २ ॥ व्याचक्रे
 चिन्तशुद्ध्यै शतपथहृदयं यः पुराणेतिहासैश्चिकैकाग्र्यकबीजं फणिपतिवीहित योगशास्त्रं च भाष्यैः ॥ मूलध्वान्तापहत्यै श्रुतिशिखरागिरां ब्रह्मसूत्रै रहस्यं वेदव्यासः स
 भूयादखिलभयध्वस्तयेऽस्मद्विधानाम् ॥ ३ ॥ हरिविधिवसिष्ठशक्तिपराशरव्यासशुकदेवान् ॥ वैशम्पायनमुश्रवसं च नुमः पुराणगुरुमुख्यान् ॥ ४ ॥ कणभक्षमक्ष
 चरणं जैमिनिकपिलौ पतञ्जलिं च नुमः ॥ श्रीमद्भ्यासवचोऽम्बुधिनयसीकरवर्षिणो मुदिराच्च ॥ ५ ॥ सर्वविधेशतामाविश्विकीर्णं पूर्वपूरुषौ ॥ श्रीनारायणधीशरूपौ हरिहरौ
 नुमः ॥ ६ ॥ बहून्समाहृत्य विभिन्नदेश्यान्कोशान्विनिश्चित्य च पाठमग्र्यम् ॥ प्राचां गुरुणामनुसृत्य वाचमारभ्यतेऽयं हरिवंशदीपः ॥ ७ ॥ टीकान्तराणीन्दुरविप्रभाणि
 बाह्यार्थरत्नानि चकासयन्तु ॥ अन्तर्निगूढार्थप्रकाशे दीपः क्षमो भारतमन्दिरेऽस्मिच्च ॥ ८ ॥ ईशप्रसादादवितुं स्ववंशान्भगीरथेनेव मया प्रणीता ॥ वंशे हरेर्याः
 जनि तीर्थगङ्गा लोकत्रयीजाड्यमलं ध्रुवोत्तु ॥ ९ ॥ उत्तानेष्विह कोशविग्रहबलं पद्येषु नैवाश्रितं गम्भीरेषु न सेतवो न विहिताः क्रूटा न न स्फोटिताः ॥ न च्छिन्ना न

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥
 तमश्चरऽऽजनततिर्भक्तं न नाह्लादिता नो दीनाश्च विभीषणा न विहिताः श्रीलक्ष्मणार्थैश्चितैः ॥ १० ॥ इह खलु भगवान् पाराशर्यः परमकारुणिकः सकलसंसारानर्थसङ्कटात्
 जडाञ्जन्तूनुद्धिर्धुः सर्वश्रुतिरहस्यप्रकाशकं महाभारताख्यमितिहासं प्रणिनाय । तत्र शतं पर्वाणि । तेष्वन्तिमं पर्वत्रयं हरिवंशरूपम् । यथोक्तमनुक्रमणिकाध्याये ।
 “हरिवंशस्ततः पर्व पुराणं खिलसंज्ञितम् । विष्णुपर्वे शिशोश्चर्या विष्णोः कंसवधस्तथा ॥ भविष्यं पर्व चाप्युक्तं खिलेष्वेवाद्भुतं महत् । एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना ॥ ”
 इति । तथा ग्रन्थसङ्ख्याया अपि “ एकं शतसहस्रं च मानुषेषु प्रतिष्ठितम् । ” इत्युक्तायाः हरिवंशान्ते “ भविष्योत्तरमेतत्ते कथितं भारतं मया । ”
 इत्युपसंहाराच्च भारतान्तर्गतत्वमस्य । यच्च शाखान्तरस्थं शाखान्तरे प्रयोजनवशात्पठ्यते । यथा बह्वेषु श्रीसूक्तमध्यासूक्तादि तत्खिलमित्युच्यते तथात्राष्टादशपर्वात्मनीतिहासे
 हरिवंशाख्यं खिलं विष्णुपुराणं भविष्यपुराणरूपं तत्र तत्र सूचितस्य कृष्णमाहात्म्यस्य मोक्षधर्मोपयोगिनो वैराग्यस्य चोपबृंहणार्थं पठितं “पुराणं खिलसंज्ञितम्” इति तत्र
 पुराणशब्दप्रयोगात् । एवं च यथाऽध्वर्युवेदविहितोऽपि सोमयागो वेदान्तरहिताभ्यां स्तोत्रशास्त्राभ्यां विना न पूर्यते एवं भारतपारायणमपि हरिवंशं विना न पूर्यत इति
 ज्ञापनार्थं पर्वसङ्ख्यायां श्लोकसङ्ख्यायां चास्यान्तर्भाव उक्तः । अन्यथा तत्र संख्यान्तर्मेवावक्ष्यदित्यास्तां तावत् । टीकान्तरोक्तप्रकारास्त्वह विस्तरभयादमूलत्वाच्च न
 लिख्यन्ते । ग्रन्थादौ विघ्नविघाताय प्रचयगमनाय च कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै पुनः स्मारयति । नारायणमिति ॥ नरेण अनाद्यविधावता जीवेन स्वकर्मद्वारा सृष्टं नारं शरीरं

तदेव अथन प्रवेशस्थानं यस्य स' व नारायण जीर्णान्निभयमथितुमन्त' श ॥भ्वात्सम् । तथा च भ्रुतिः । "अन्त प्रविष्ट शास्ता जनानाम्" इति । तथा नर जीव शिरण्यगर्भ
 क्त उक्तम शिरण्यगर्भापुच्छद्वयोरध्वर्यामी क्त उच्छद्वयमस्तु शुद्धि ॥ तमिति । एषशाब्दस्तेषामवस्थ नमस्कार्यत्वमाह । षशाब्द समुच्चयार्थः । एतेषां नरनारायणनरो
 चनानी तत्त्वप्रपेतनीं सरस्वतीं च नमस्कृत्यैव ततो व्यासस्तयै-
 ॥ १ ॥ द्वैपायनोऽप्यदोऽन्यत्रस्या पद् श्लोका विभृति । यत्र फलन्ते । अप्रमेयम् अद्भुत पुण्य धर्मवृद्धिक्त् पवित्र दृष्टारिष्टनाराक पापहर दुर्वासनाहर शिवं सुसप्रद
 पुष्करम् आदिदीर्घं स्तोत्रं प्रि पावनमित्यर्थं ॥ २ ॥ ४ ॥ शताश्वमेधसहस्रस्य चतुःसहस्रस्य चत्वारि सहस्राणि सत्रपरिवेषणानि असप्त्याभ्रमदानानि पस्मिन् कृत्ये

द्वैपायनोऽष्टदुनिःसृतमप्रमेय पुण्य पवित्रमथ पापहर शिव च ॥ यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमान किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥ २ ॥
 जयति पराशराम्नु सत्यवतीहृदयनन्वनो व्यास ॥ यस्यास्यकमलगलित वाङ्मयममृतं जगत्पिबति ॥ ३ ॥ यो गोशत कनकमृद्गमय
 वदाति विप्राय वेदविदुषे षड्विधुताय ॥ पुण्यां च भारतकर्था शृणुयाच्च तद्रजुल्य फल भवति तस्य च तस्य चैव ॥ ४ ॥ शताश्वमेधस्य यदत्र
 पुण्य चतुःसहस्रस्य शतक्रतोश्च ॥ भवेदनन्त हरिवशदानात्प्रकीर्तित व्यासमहर्षिणा च ॥ ५ ॥ यद्वाजयेयन तु राजसूयाष्टद फल इतिरथेन
 चान्यव ॥ तच्छभ्यते व्यामत्रच प्रमाण गीत च धारुमीकिमहर्षिणा च ॥ ६ ॥ यो हरिश्वा लेखयति यथाविधिना महातपा सपदि ॥ स जयति
 हरिपदकमल मधुषो । यथा रसेन सलुब्ध ॥ ७ ॥ पितामहाथ प्रवदन्ति पठ महर्षिमक्षम्यविभृतिद्युक्तम् ॥ नारायणस्यांशजमेकपुत्र द्वैपा
 यन वेद महानिघ-म् ॥ ८ ॥

तस्य । " सहस्र स- णम् " इति भ्रुति । शतक्रतोश्च इन्द्रपदापक यत्कर्म तस्य दानात् अर्थत पाठतश्च परिशोधनात् । " वैष् शोधने " ॥ ५ ॥ इतिरथेन हस्ति
 पुच्छरथदानेन ॥ । स जयति आकम्ते ॥ ७ ॥ आपं पुरुषमित्यादि व्यासवाङ्मयमवतारयिष्यन् सूत व्यास नमस्करोति-पितामहापभिति ॥ अह व द्वैपायन
 व्यास वेद-ः । हरुनैकचन विदेरुपास्त्यर्थत्वं च सर्ववेदप्रसिद्धम् । तस्य विशेषण महानिषानमिति । निर्धायते स्थाप्यतेऽस्मिन् सर्वमर्थजत्वमिति निषान वेद ईश्वरो वा ।
 महत्त्वि यस्मिन्निति वेदस्येभ्ररस्याश्रितानमित्यर्थः । त क यस्मात्पठ पितामहास्य ब्रह्मण आप पितामहास्य नारायण प्रवदन्ति । एव हि पितृपितामहादिकमेण व्यास
 रामः ॥ अश्रितब्रह्मण्य पञ्चास्य षष्ठो विष्णुरिति मवति । परे तु य पितामहात्पठ वदन्तीति सयोज्य षष्ठिब्रह्मणोर्मध्ये मनु मित्रावरुणौ वा कस्यपित्वा व्यास ब्रह्मणः
 वा -१ मधुषो रसेन संलुब्धः ।

पृष्ठमाहुः । परं पितामहपदेनैव विष्णुं गृह्णन्ति । महर्षिः ऋषिर्विप्रः काव्येनेति श्रुतेर्महान्तं काव्यस्य कर्त्तारं मन्त्रद्वयं वा । अक्षय्यविभूतियुक्तम् अनन्तयोगेश्वर्ययुक्तम् । नारायणस्यांशाज्जातम् अशजम् । एकः शुकः श्रेष्ठो वा पुत्रो यस्य तम् । यद्वा व्यास एव अहं मनुरभव सूर्यश्चेति वामदेवत्वप्रत्ययगभिन्नं ब्रह्मानुसंधानः स्वात्मानमेव नमस्करोति । तथा च ह्यं महामेव नमो नम इति । अस्मिन् पक्षे द्वैपायनं व्यासम् अहं महानिधानं ब्रह्म वेद जाने इति स्वरूपानुवादेन ब्रह्मभावो विधीयते । यद्वा द्विपो गजस्तस्येदमसाधारणं शुण्डादण्डादिलक्षणं तदेव अयन ज्ञापकं यस्य त द्वैपायनं गजाननम् । यद्वा द्वीपी व्याघ्रः तस्येदं चर्म द्वैपं तदेवायनं यस्येति । “द्वीपिचर्मपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा ।” इति स्मृत्युक्तः शक्तिविग्रहो द्वैपायनस्तम् । यद्वा द्वीपेषु सप्तसु अयनं चिह्नं प्रकाशकं स्वरूपं यस्य न तु पातालादिष्विति द्वैपायनः । स्वार्थे तद्धितः । द्वैपायनः सूर्यः । यद्वा द्वैपं गजचर्मयनं ज्ञापक यस्य तत् द्वैपायनं गजचर्मधर महेश्वरम् । यद्वा अग्न्यहितत्वात् द्वीपम् अयनं स्थानं यस्य । स्वार्थे तद्धितः द्वैपायनः श्वेतद्वीपपतिर्विष्णुः । तं वेद उपासे । अत्र सर्वेषामपीश्वरत्वात् पितामहात्पष्ठत्वं व्रते । तथाहि सदसच्छब्दवाच्यान्मायाशावलात् ब्रह्मणो अव्यक्तम् अव्यक्तान्महत् महतोऽहङ्कारः अहङ्कारात्पञ्च तन्मात्राण्यः पञ्च महाभूतानि तेभ्यश्चतुर्भुवशरिभिति सृष्टिक्रमस्यागमसिद्धस्यालोचनायाम् आरोहक्रमेण तेषां पितामहात्पष्ठत्वं व्रते । महर्षिमिति सर्वज्ञत्वमुक्तम् । नारायणः परं ब्रह्म तस्य अंश इवाशो मायायां चित्प्रतिबिम्बः तेन निर्धृत्त्वादेव मायाशावलं नारायणस्यांशजम् एको हिरण्यगर्भाख्यः

आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुहूतम् ॥ ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ १ ॥

पुत्रो यस्य तम् । “ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम् ” इति श्रुतेः । महानिधानं सर्वकारणं महत्परम लयस्थानम् ॥ ८ ॥ ग्रन्थप्रवृत्तिधीजभूत शौनकप्रश्नं मङ्गलाचरणपूर्वकमवतारयति—आद्य पुरुषगिति ॥ हरि नमस्कृत्य शौनकः सौतिं पप्रच्छेति तृतीयचतुर्थगतयोर्वाक्ययोरन्वयः । अत्र भूवीजाङ्कुरतरुफलोपमाः पञ्च ब्रह्मपुराणाः । क्रमेण शुद्धचैतन्यम् १ मायाशावलः २ सूत्राऽऽत्मा ३ विराट् ४ विष्णुः ५ चेति सत्त्वां लभन्ते । तत्र भूस्थानीय शुद्धचैतन्यम् आद्यं पुरुषमित्यनुसंधने । ईशानमिति । द्वितीयं मायाशावलं बीजस्थानीयम् । “ भायिनं तु महेश्वरम् ” इति श्रुतेः । पुरुहूत पुरुहूतमित्युक्तोपमं तृतीयं सूत्रात्मानम् । स हि पुरुर्भिर्बहुभिर्भयजमानैर्यज्ञे हूयते स्तूयते च बहुभिरिष्टं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । यदाह यास्कः । “ यदेनमृग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्भयजन्ति सामभिः स्तुवन्ति ” इति । तथा श्रुतावपि सूत्रात्मानं प्रकृत्य तद्यदिदमाहुर्मुं गजेत्येतस्यैव सा विद्येश्वरिति तस्यैव सर्वयष्टव्यदेवतात्मन्नाश्रयते । किमेतत् पुरुषत्रयं पृथक् सिद्धम् उत प्रथमेऽस्मिन्नेव जलाशये तरंगबुद्बुदादिविवेतरौ कल्पितौ इत्याशङ्क्याह । ऋतमेकाक्षरं ब्रह्मेति । ऋतं सत्यम् अत्राधितम् एकं मायासंपर्काराहित्यात् । अक्षरं सूत्रात्मवन्न क्षरति अकार्यत्वात् । अत एव ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशून्यं यदेवं रूपं वस्तु तदेव व्यक्ताव्यक्तं सूत्रेशानरूपम् । किं व्यक्ताव्यक्ते तस्य परिणामौ नेत्याह । सनातनं सर्वदैकरूपं कूटस्थं रज्ज्वां दण्डधारादिवद्वयक्ताव्यक्ते तत्रोत्पद्येते इत्यर्थः ॥ १ ॥

चतुर्थं तत्रापि विराट्शुक्लमाह—असदिति ॥ यत् सदसत्त्वर कार्यकागः । युत्रयानास्यामन्यत् शुक्लं ब्रह्म तदेव विश्वं विराडात्म्यम् । एतदेव विश्वं विश्विनाष्टि । असदिति । ततो
 विश्वक्षणम् अनिर्वचनीयं यस्मात् सकलस्यासत् इत्यमानत्वात् अन्तर्गतं नानास्ति किंचन” इति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानोत्तर उवाचस्य दर्शितत्वात् । तस्माद्विषयमसदनिर्वचनीयमेव ।
 न हि परस्परविरुद्धाभ्यां सत्तासत्त्वास्यामाकाशं किञ्चिद्व्यङ्ग्यं । एव युत्रेयानयोरन्यनिर्वचनीयत्वं बोध्यं विश्वहेतुत्वात् कार्यकारणयोः समसत्ताकत्वनिपमात् । आप-
 पूर्णपलु नानिर्वचनीयं तत्र कारणत्वस्योपधारिकत्वात् । तम् । “अस्य हेतुत्रजालस्य यदुपादानकारणम् ॥ अज्ञानं तदुपाभित्य ब्रह्म कारणमुच्यते ॥” इति । फलोपम
 पञ्चमं विष्णुमाह । परावराणां सद्यारम्भं । परे सुत्रा मानं अक्षरे विराजं तेषां सद्यारम्भं । परिणवनेकबीजगर्भादृशरथादपि फलादनेके षटाङ्कुरारवत्स्य समवन्ति एव
 कार्यार्थाधिपारिच्छिन्नादपि चतुर्भुजदे परंपरायं सूत्रादयः समवन्तित्युक्तम् । तस्य परावराणां सद्यत्वं पुरापि नैव फलवत्स्य जन्त्यो न भवतीत्यर्थः । अत एव परम्
 अत्यन्तम् अल्पम् अपनयन्त्यस्य स्तेन विषयादिवद्गम्यमूर्तेर्नित्यत्वमुक्तम् । तथा च स्मृतिः । “ देवानां कार्यसिद्धपर्यमाविर्भवति सा यथा । उत्सन्नेति तदा लोके सा

असञ्च सदसञ्चैव यद्विषय सदसत्परम् ॥ परावराणां सद्यारम्भं पुराण परमव्ययम् ॥२॥ मङ्गल्य मङ्गलं विष्णुं वरेण्यमनघं शुचिम् ॥ नमस्कृत्य हृषी-
 केरा चराचरुरु हरिम् ॥ ३ ॥ नैमिषारण्ये कुलपति शौनकस्तु महाशुनि ॥ सौतेिं पप्रच्छ धर्मात्मा सर्वशास्त्रविशारद ॥४॥ शौनक उवाच ॥
 सौते सुमहदाल्यान् भवता परिकीर्तितम् ॥ भरतानां च सर्वेषां पार्थिवानां तथैव च ॥ ५ ॥ वेदानां दानवानां च गन्धर्वोर्गरक्षसाम् ॥ देत्याना
 मय सिद्धानां शुद्धवत् । तथैव च ॥ ६ ॥ अत्यद्भुतानि कर्माणि विक्रमा धर्मनिश्चया ॥ विचित्राश्च कथायोगा जन्म चाऽयमनुत्तमम् ॥ ७ ॥

नित्याप्यभिधीयते ॥” ॥ मगल्यम् आनन्द्याह मगल्यम् आनन्दरूपं विष्णुं व्यापनशीलं वरेण्यं मुमुक्षुभिर्बर्षणीयम् अनघम् आगन्तुकदोषशून्यं शुचिं स्वभावशुद्ध
 हृषीकेश्यम् इन्द्रियाणां शर्वकं चराचरस्य गुरुं हितोपदेशारं हरिं सर्वपापहरम् ॥ ३ ॥ नैमिषारण्य इत्यशराधिक्षमार्पणम् । कुलपतिः “ एकादशसहस्राणि योज्ज्वलाना
 णिना भवत् । स मगल्यतिनां केन्द्रेदांशरास ॥” इत्युक्तंरूपं । योगसिद्धिमानित्यर्थः । सिद्धौ हेतुः । महाशुनि ध्याननिष्ठ । अथापि हेतुधर्मत्वेति । तत्र हेतु सर्वं
 शास्त्रविशारदं । एतेन संस्कारविदाम् अनुष्ठितकर्तॄणां ध्यायिनां प्राप्तयोगैश्वर्याणां कृतकृत्यानामप्येतत् श्रोतुं योग्यमित्यर्थः । यथोक्तम् । “आत्मारामाश्च मुनयो निर्मया
 आयुरुश्च मुन्यहेतुर्गर्भं भक्तिभिर्यमूतगुणो हरिः ॥” इति । सौतेि सुत । “अग्निः कुण्डसमुद्गतं सूतं निर्मलमानसम् ॥” इति पौराणिकसिद्धेश्वरिजो लोमहृषणस्तस्य पुत्रम्
 उग्रम् ॥ ननु “आत्मण्यो शशियात्सूत” इति स्मृत्युक्तं तद्वितानर्थक्यापत्ते ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अउय गर्भशासदिकुण्डराशिव श्रेणादीनां अन्यं अनुत्तम रेतःसत्त्वं च विना

केवलं धर्मसामर्थ्यात् अग्निप्रभृतिभ्यो धृष्टद्युम्नादीनाम् अत्यद्भुतानि व्यासजन्मान्यदौ दिवैवान्धकारसृष्ट्यादीनि ॥ ७ ॥ भवता कथितं पुराणं मम मनः श्रीणातीति संबन्धः ॥ ८ ॥
 तत्र पुराणे ॥ ९ ॥ जनमेजय इत्यक्षराधिक्यमार्षम् । यत् यथा तत्तथा ॥ १० ॥ इति ह एवं किल आस पूर्ववृत्तं स्वस्वगुरोः सकाशात् पूर्वः पूर्व आचार्योऽधिगतवानिति कथ्यते
 स इतिहासः । आसति "अस गतिदीस्यादानेषु" इत्यस्य लिटि रूपम् । सुषां तिङा समासः । पारम्पर्यागता कथेत्यर्थः । तां श्रत्वा ॥ ११ ॥ श्रुतिविस्तरं वेदोपबृंहकम् ॥ १२ ॥

कथितं भवता पुण्यं पुराणं श्लक्ष्णया गिरा ॥ मनःकर्णसुखं सौते श्रीणात्यसृतसंमितम् ॥ ८ ॥ तत्र जन्म कुरुणां वै त्वयोक्तं लौमहर्षणे ॥ न तु
 वृष्यन्यधकानां च तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ९ ॥ सौतिरुवाच ॥ जनमेजयेन यत्पृष्टः शिष्यो व्यासस्य धर्मवित् ॥ तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि वृष्णीनां
 वंशमादितः ॥ १० ॥ श्रुत्वेतिहासं कात्स्न्येन भारतानां स भारतः ॥ जनमेजयो वैशम्पायनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ जनमेजय उवाच ॥
 महाभारतमाख्यानं बह्वर्थं श्रुतिविस्तरम् ॥ कथितं भवता पूर्वं विस्तरेण मया श्रुतम् ॥ १२ ॥ तत्र शूराः समाख्याताः बहवः पुरुषर्षभाः ॥
 नामभिः कर्माभिश्चैव वृष्यन्यधकमहारथाः ॥ १३ ॥ तेषां कर्मावदातानि त्वयोक्तानि द्विजोत्तम ॥ तत्रतत्र समासेन विस्तरेणैव मे प्रभो ॥ १४ ॥
 न च मे तृप्तिरस्तीह कथ्यमाने पुरातने ॥ एकश्चैवमतो राशिर्वृष्णयः पाण्डवास्तथा ॥ १५ ॥ भर्वाश्च वंशकुशलस्तेषां प्रत्यज्ञदर्शिवान् ॥
 कथयस्व कुलं तेषां विस्तरेण तपोधन ॥ १६ ॥ यस्य यस्यान्वये ये ये तांस्तानिच्छामि वेदितुम् ॥ स त्वं सर्वमशेषेण कथयस्व महासुने ॥ तेषां
 पूर्वविसृष्टिं च विचिन्त्येमां प्रजापतेः ॥ १७ ॥ सौतिरुवाच ॥ सत्कृत्य परिपृष्टस्तु स महात्मा महातपाः ॥ विस्तरेणानुपूर्व्यां च कथयामास तां
 कथाम् ॥ १८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु राजन्कथां दिव्यां पुण्यां पापप्रमोचनीम् ॥ कथ्यमानां मया चित्रां बह्वर्थां श्रुतिसंमिताम् ॥ १९ ॥
 यश्चेमां धारयेद्वाऽपि शृणुयाद्वाऽप्यभीक्ष्णशः ॥ स्ववंशधारणं कृत्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ २० ॥

शूराः प्रद्युम्नादयः ॥ १३ ॥ कर्मावदातानि कर्मात्तमानि उत्तमानि कर्माणीति यावत् । " विशेषणं विशेष्येण बहुलम् " इति बाहुलकात्समासः । तत्र तत्र प्रसङ्गे विस्तरेणैव
 विस्तरेण च ॥ १४ ॥ पुरातने पुराणे राशिः कुटुम्बः कूटसमुदाय इति वा ॥ १५ ॥ वंशकुशलो वंशाख्यानं निपुणः तेषां वृष्णीनां कुलं वंशम् ॥ १६ ॥ प्रजापतेः प्रजापतिमारभ्य
 ॥ १७ ॥ तां पृष्टां कथां वंशाख्यायिकाम् ॥ १८ ॥ दिव्याम् अलौकिकीं पुण्यां सुखदां चित्राम् आश्चर्यकराम् ॥ १९ ॥ धारयेत् हृदि पुस्तके वा गृहे स्थापयेत् ॥ २० ॥

एवं महीछेतां कर्षां प्रतीति-अभ्यक्तमित्यादिना ॥ व्यक्तवद्ददम् । चरदहस्त्यगोचराद्यान्यत् । अत एव कारण इष्टस्ययोर्बीजम् । यच्चदिति शास्त्रप्रसिद्धम् । नित्यम्
 आपत्कारस्य सदसदात्मकं सत्त्वानुतात्मकं मायायाबलं ब्रह्मेत्यर्थं । वाह । प्रधानं पुरुषमिति । तदुभयात्मकमित्यर्थः । तस्मात्कारणात् बिभ्य स्थूलसूक्ष्म जगत् त्रिभिर्मि
 क्रमकृत्वादि प्रयोग । जलमित्यर्थं । अत एव तद्विश्वम् ईश्वरान्द्रिभ्यम् ईश्वरमित्यनुभाषापेक्षया स्वीयत्वम् ॥ २१ ॥ त वै तेषाम् पुरुषम् अव्यक्त्वात् त्व ब्रह्माण मह
 चत्ताभिमानि बिद्धि । कारणान्त्यत्वात्कायस्य । नायः । एतन्म ईश्वराधीनम् ॥ २२ ॥ महत् सकारात् अहकार जज्ञे इति विपरिणामेन योज्यम् । तस्मादहकारात् भूत्वानि
 जाकार्यादीनि सूक्ष्माणि जज्ञिरे । तेषः सूक्ष्मेषो भावना पञ्च स्थूलभूत्वानि चतुर्भिर्वानि जरायुजावीनि च जज्ञिरे इति । एवमस्य सर्गं स्नातन प्रवाहरूपं तत्क इति
 अव्यक्त कारणं यत्तन्नित्य सदसदात्मकम् ॥ प्रधानं पुरुषं तस्मात्त्रिमसि विश्वमीश्वरम् ॥ २३ ॥ त वै विद्धि महाराज ऋक्षाणाममितीजसम् ॥ स्रष्टार
 सर्वभूतानां नारायणपरमार्थम् ॥ २२ ॥ अहङ्कारस्तु महत्तस्माद्भूतानि जज्ञिरे ॥ भूतमेवाश्च भूतेभ्य इति सर्गं सनातनं ॥ २३ ॥ विस्तरावयव
 चैव यथाप्रज यथाश्रुति ॥ कीर्त्यमानं शृणु मया पूर्वेषां कीर्तिवर्धनम् ॥ २४ ॥ धन्यं यथास्य शङ्खध्रं स्वर्ग्यमायुःप्रवर्धनम् ॥ कीर्तन स्थिरकी
 र्तीनां सर्वेषां पुण्यकर्मणाम् ॥ २५ ॥ तस्मात्कल्याय ते कल्प समग्रं शुचये शुचिः ॥ आवृष्णिवशाद्दृश्यामि सूतसर्गमनुत्तमम् ॥ २६ ॥ तत
 स्वयभूर्भगवान्सिद्धशुर्षिना प्रजा ॥ अप एव ससर्जदौ तासु वीर्यमवाप्तुजत् ॥ २७ ॥ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः ॥ अयन
 तस्य ता पूर्व तेन वियणं स्मृतः ॥ २८ ॥ हिरण्यवर्णमभवत्तदण्डमुदकेशयम् ॥ तत्र जज्ञे स्वयं ब्रह्मा स्वयमूरिति न श्रुतम् ॥ २९ ॥
 शेष ॥ २३ ॥ विस्तारं विस्तरयुक्तं अक्षयः नानावशास्ताः प्रयासारूपा यस्य त सर्गम् । यथाप्रज्ञ यथाश्रुति बुद्धिं समदाय चानतिक्रम्येत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥
 परमात्पुण्यकर्मणां प्रयत्नं कल्पत्वादिगुणं तस्मात् कल्याणं भोतुं प्रसीतुं च समर्थाय ते तुभ्यम् आवृष्णिवशाद्दृश्यामि भव्याप्य भूतसर्गं चतुर्विधभूतमामसृष्टिं वक्ष्यामि ।
 “छन्दो सामर्थ्ये” इत्यस्य रूपं कल्प इति ॥ २६ ॥ तत इति ॥ सूक्ष्मभूतवृष्णन्तरं विविधा भौक्तिकी प्रजाः सिद्धसुरीश्वरः अप आयुषंशिक्षित स्थूलभूतवत्प्रकं जरायुजा
 युपादानम् ॥ दौ मसर्ज । तासु चाप्तु वीर्यम् अण्डोत्पादनसमर्थम् अवाप्तुजत् निहितवान् । स्वयमेव तत्र प्रविष्ट इत्यर्थं ॥ २७ ॥ एतदेव नारायणनामनिबचनश्रुत्या
 द्रष्टव्यं ॥ नारा इति ॥ नाग इत्यस्य व्याख्यानं नरसूनुव इति । एतेन “तत्सृष्ट्वा त्वेषानुभाषियत्” इति श्रुतेरर्थः सप्रहीत । अपन प्रवेशस्थानम् नयतीति नर
 इत्यर्थः ॥ २८ ॥ तत वीर्यम् अण्डम् अमसत् हिरण्यवर्णं विलकारुरूपम् । अयमर्थः । तत्कामे अव्यक्त्वात् ब्रह्मात्म्यो महास्तोत्रोर्ब्रह्मकारस्तवः सूक्ष्मभूतानि तेषु पुण्यस्थानी

यान्यसंज्ञानि स्थूलभूतानि तेषु रेतःस्थानीयाश्वित्यतिविम्बस्तयोः सङ्घतोऽण्ड तच्च उदकेशयं स्त्रीरूपं सूक्ष्मभूतेष्वेव स्थितम् । तत्र गर्भे जीवधत्त ब्रह्मा चतुर्मुखो जज्ञे आधि
 भूत इति ॥ २९ ॥ हिरण्येति ॥ अण्डे वर्षमात्रं स्थित्वा हिरण्यगर्भः अण्ड द्वैधं दिवाऽकरोत् । ताभ्यां च शकलाभ्यां दिवं भुवं चाकल्पयदित्यर्थः ॥ ३० ॥ तयोर्द्वियोः
 शकलयोर्यदन्तरालं स आकाश इत्यर्थः । दिशश्चेति चकाराद्दिगुपाधिं सूर्यं कल्पयित्वा दशधा प्राच्यादिभेदेन दशे धृतवान् । अण्डान्तराले एवेयं दिगादिकल्पना न ततो
 बहिरस्तीति भावः ॥ ३१ ॥ सृष्टेर्हेतूनाह-तत्रेति ॥ तत्र अण्डमध्ये रतिविषयेषु प्रीतिं सृष्टिं पिण्डसृष्टिं तद्रूपाम् अण्डसमानरूपाम् । एतेन पिण्डब्रह्माण्डयोरुत्पत्तिप्रकारस्तुल्य
 इत्युक्तं भवति ॥ ३२ ॥ अच्यङ्गिरसम् अत्रिसहितमाङ्गिरसम् । मानसान् मनसा संकल्पमात्रेण जनितान् ॥ ३३ ॥ सप्त मरीच्यादयः ब्रह्माणः ब्राह्मणजात्यभिमानिनः
 गृहाश्रयपरा इत्यर्थः । नारायणात्मकानां नारायणैकमनसां सप्तानां सप्तकसन्दनसनातनसत्कुमारस्कन्दनारदरुद्राणां ब्रह्मणः सकाशाज्जन्म त्रेपां तेषां ब्रह्मजन्मनां ब्रह्मपुत्रा

हिरण्यगर्भो भगवानुषित्वा परिवत्सरम् ॥ तदण्डमकरोद्द्वैधं दिवं भुवमथापि च ॥ ३० ॥ तयोः शकलयोर्मध्ये आकाशमसृजत्प्रभुः ॥ अप्सु
 पारिषुवां पृथ्वी दिशश्च दशधा दधे ॥ ३१ ॥ तत्र कालं मनो वाचं कामं क्रोधमथो रतिम् ॥ ससर्ज सृष्टिं तद्रूपां सप्तमिच्छन्प्रजापतीन् ॥ ३२ ॥
 मरीचिमच्यङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥ वसिष्ठं च महोतेजाः सोऽसृजत्सप्त मानसान् ॥ ३३ ॥ सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ॥
 नारायणात्मकानां वै सप्तानां ब्रह्मजन्मनाम् ॥ ३४ ॥ ततोऽसृजत्पुनर्ब्रह्मा रुद्रं रोपात्मसंभवम् ॥ सनत्कुमारं च विभुं पूर्वेषामपि पूर्वजम् ॥ ३५ ॥
 सप्तैते जनयन्ति स्म प्रजा रुद्रश्च भारत ॥ स्कन्दः सनत्कुमारश्च तेजः संक्षिप्य तिष्ठतः ॥ ३६ ॥ तेषां सप्त महावंशा दिव्या देवगणान्विताः ॥
 क्रियावन्तः प्रजावन्तो महापिभिरलंकृताः ॥ ३७ ॥ विद्युतोऽशनिमेवांश्च रोहितेन्द्रधनुषि च ॥ वयांसि च ससर्जादौ पर्जन्यं च ससर्ज ह ॥ ३८ ॥
 ऋचो यजूषि सामानि निर्भमे यज्ञसिद्धये ॥ सुखादेवानजनयत्पितृश्वेशोऽपि वक्षसः ॥ ३९ ॥

णाम् । अनदरे षष्ठी । ऋतूनाहत्य पुराणे वेदमार्गे एव निश्चयं गताः । कर्भेव श्रेय इति विनिश्चिताः ॥ ३४ ॥ सनत्कुमारम् । चात्सनकादीन् । पूर्वेषां मरीच्यादीनाम्
 ॥ ३५ ॥ सनत्कुमारश्चेति चात्सनकसन्दनसनातनारदाः स्कन्दश्चेति पट् । तेजः सृष्टिसामर्थ्यं संक्षिप्य निगृह्य सृष्टिमकुर्वन्तामेव तिष्ठतः ॥ ३६ ॥ तेषाम् अष्टानां मध्ये सप्त
 यक्षाः पिशाचादिषष्टुः रुद्रादन्ये दिव्या आदित्यादयः महापिभिः कश्यपावैः ॥ ३७ ॥ क्रियावतामपेक्षितानि हविर्मन्त्रदेवतादीनि । तेषां सृष्टिमाह द्वाभ्याम्-विद्युत इति ॥ अत्र
 “प्रजापते रेतो देवाः देवानां रेतो वर्ष वर्षस्य रेत ओपधयः” इति श्रुतिक्रमेण वयांसि इति खेचरत्वसामान्यादेवता उच्यन्ते । पर्जन्यं चेत्यौषधीनामप्युपलक्षणम् । यज्ञसिद्धये
 इति अत्राप्युपलभ्यते । अशनिर्वज्रं रोहितम् ऋजु अवकमिन्द्रधनुः विद्युदाद्यभिमानिन्यो देवताः एव विद्युदादिशब्दैरुच्यन्ते ॥ ३८ ॥ निर्भितिः सिद्धानामेव ऋगादीनामाधि

कणम् । वेदस्य नित्यत्वात् यदभ्यसृष्टिमाह । मुस्तादिति ॥ ३९ ॥ । माह-प्रजनादिति ॥ प्रजनात् उपस्थेन्द्रियात् असुरान् । अजनात् पश्चाद्भागत्वात् असुरानिति ष्टेद ।
 साध्यान् प्राचीनान् देवान् ॥ ४० ॥ उच्येति ॥ तस्य आपवस्य ॥ ४१ ॥ सृज्यमानाः मनसैवेति शेष । व्याप्य विद्यत आपवस्य यदा प्रजा नैव विवर्द्धन्त
 इति द्वयोः सवर्गः ॥ ४२ ॥ स आपवस्य देहान् । यद्यद्वप गोवडडादिकं गृहीतवती तच्चज्वातीय वृषाश्वादिरूप पुरुषोऽपि गृहीतवान् । तेन मैथुस्यजाः प्रजाः
 विविधाः समृजे इत्यर्थः । नारी शतरूपानाम् ॥ ४३ ॥ । गृहीतवती शिरष्यगर्भद्वारा विराजम् आपवास्याम् असृजत् ॥ ४४ ॥ मन्वन्तरपद् व्याचष्टे सार्द्धेन-द्वितीयमिति ॥
 नारायणस्य विमर्गो शिरण्यगर्भद्वारा व्यवहितः सर्गः म आपवः अतोऽस्य विष्णुयौत्रत्वात् अयोनिजाः प्रजा प्रथम सर्ग । स एव मनुद्वारा योनिज प्रजासर्ग द्वितीय ससर्ज अत
 प्रजनाच्च मनुष्यान्वे जघनान्निर्ममेऽसुरान् ॥ साध्यानजनयेद्धानित्येषमनुशुभम् ॥ ४० ॥ उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे ॥ आपवस्य
 प्रजासर्गं सृजतो हि प्रजापते ॥ ४१ ॥ सृज्यमाना प्रजा नैव विवर्द्धन्ते यदा तदा ॥ द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ॥ ४२ ॥ अर्धेन
 नारी तस्यां स समृजे विविधा प्रजा ॥ विष च पृथिवी चैव महिम्ना व्याप्य तिष्ठत ॥ ४३ ॥ विराजमसृजद्विष्णुः सौष्टुजत्पुरुषं विराट् ॥ पुरुष
 तं मर्तुं विद्धि तद्रे मन्वन्तरं स्मृतम् ॥ ४४ ॥ द्वितीयमापवस्यैतन्मनोरन्तरसृच्यते ॥ स वैराजः प्रजासर्गं ससर्ज पुरुषं प्रभुः ॥ नारायणविसर्गं
 स प्रजास्तस्याप्ययोनिना ॥ ४५ ॥ आयुष्मान्कीर्तिमान्धन्यः प्रजावाञ्छुतवास्तया ॥ आदिसर्गं विदित्वेम ययेष्टं गतिमाप्नुयात् ॥ ४६ ॥ इति
 श्रीमद्भारते खिले द्वावशरपर्वणि आदिसर्गकथने प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥ ७ ॥ वैराजः प्रजासर्गं ससर्ज पुरुषं प्रभुः ॥ नारायणविसर्गं
 वै प्रजापतिः ॥ १ ॥ ३ ॥ पुरुषं पत्नीं शतरूपामयोनिजात् ॥ १ ॥ ७ ॥ वैराजः प्रजासर्गं ससर्ज पुरुषं प्रभुः ॥ नारायणविसर्गं
 ॥ २ ॥ सा त उपसृत तत्त्वा तपः परमदुःखम् ॥ मर्तां वीरतपस पुरुषं प्रत्यपपन्नत ॥ ३ ॥

एवदापवस्य मना स्यास्य द्वितीयम् अन्तरं व्यवधानं यस्मात्सर्गेऽभूच्चरमात्रं मन्वन्तरराजम् प्रयुज्यत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ एतद्विश्रान्तफलमाह-आयुष्मानिति ॥ ४६ ॥ इति
 श्रीमत्सुखाय प्रमाणमर्षोदापुरम्भरषण्णुर्कैरैशार्कसमीगोविन्दश्रिसृजोर्गलकण्डस्थं कृतौ भारतभाषद्वये हरिवर्यार्थमकारो आदिसर्गकथने प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥ एवमयोनिजां
 सृष्टिमनुजः योनिजामपि तामाह-स इति ॥ प्रजासु अयोनिजासु सृष्टासु सर्वासु आपव एव"द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् । अर्धेन नारी" इति सूचितरीत्या पुरुषो
 मना पत्नी च लभे ॥ १ ॥ महिम्ना महत्त्वेन धर्मेण योगजगुण्येन सा पत्नी शतरूपा अनन्तररूपा व्यजायत विविधरूपाऽभवत् । यच्छतरूपायाः अनेकरूपधारणसापत्यं
 नृदापवस्यैव तदन्वयत्वात्तस्या इति भावः ॥ २ ॥ प्रत्यपपन्न संज्ञान्तयेति शेषः ॥ ३ ॥

स्वायंभुवो वैराजः एकसप्ततियुगं किञ्चिदधिकामेकसप्ततिं चतुर्युगमित्यर्थः ॥ ४ ॥ “वसिष्ठतनयायां तु काम्यायां पुत्रमीप्सितम् । वीरो वै जनयामास प्रियव्रतमुदारधीः ।” इति वायुपुराणोक्ता प्रियव्रतमाता काम्याऽन्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रियव्रतस्य भार्यो कर्दमपुत्री काम्याऽन्येत्याह—काम्या नामेति ॥ सा याच् सुतान् सुषुवे तानेवाह । काम्यापुत्रा इति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ चतुरः सुतानाह—भ्रुवमिति ॥ शान्तमिति विशेषणम् । आयुष्मन्तं वसुं तथेति पाठान्तरम् ॥ ९ ॥ महद्यशः “तस्य नाम महद्यशः” इति श्रुतेः । परब्रह्म विष्णवाख्यम् ॥ १० ॥ ब्रह्मापि विष्णुरेव । भुवि प्रीत इति संबन्धः । प्रजापतिः प्रजानां ब्रह्मादीनां पतिः ॥ ११ ॥ अतिमात्राम् अनन्तां महिमानं महात्स्यम् । उशना शुक्रः तस्य

स वै स्वायम्भुवस्तात पुरुषो मनुरुच्यते ॥ तस्यैकसप्ततियुगं मन्वन्तरमिहेच्यते ॥ ४ ॥ वैराजात्पुरुषाद्भारं शतरूपा व्यजायत ॥ प्रियव्रतोत्ता नपादौ वीरात्काम्या व्यजायत ॥ ५ ॥ काम्या नाम महाबाहो कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ काम्यापुत्रास्तु चत्वारः सम्राट् कुक्षिर्विराट् प्रभुः ॥ प्रियव्रतं समासाद्य पतिं सा सुषुवे सुतान् ॥ ६ ॥ उत्तानपादं जग्राह पुत्रमग्निः प्रजापतिः ॥ उत्तानपादाच्चतुरः सूनुताऽजनयत्सुतान् ॥ ७ ॥ धर्मस्य कन्या सुश्रोणी सूनुता नाम विश्रुता ॥ उत्पन्ना वाजिमयेन भ्रुवस्य जननी शुभा ॥ ८ ॥ भ्रुवं च कीर्तिमन्तं च शिवं शान्तमयस्पतिम् ॥ उत्तानपादोऽ जनयत्सूनुतायां प्रजापतिः ॥ ९ ॥ भ्रुवो वर्षसहस्राणि त्रीणि दिव्यानि भारत ॥ तपस्तेपे महाराज प्रार्थयन्सुमहद्यशः ॥ १० ॥ तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतः स्थानमप्रतिमं भुवि ॥ अचलं चैव पुरतः सप्तर्षीणां प्रजापतिः ॥ ११ ॥ तस्यातिमात्रामृद्धिं च महिमानं निरीक्ष्य च ॥ देवासुराणामाचार्यः श्लोकमप्युशना जगौ ॥ १२ ॥ अहोऽस्य तपसो वीर्यमहो श्रुतमहो बलम् ॥ यदेनं पुरतः कृत्वा भुवं सप्तर्षयः स्थिताः ॥ १३ ॥ तस्माच्छिष्टिं च भवं च भ्रुवाच्छ्मुर्व्यजायत ॥ शिल्षेराधत्त सुच्छाया पञ्च पुत्रानकल्मषान् ॥ १४ ॥ रिपुं रिपुंजयं पुण्यं वृकलं वृकतेजसम् ॥ रिपेराधत्त बृहती चाक्षुषं सर्वतेजसम् ॥ १५ ॥ अजीजनत्पुष्करिण्यां वीरण्यां चाक्षुषो मनुम् ॥ प्रजापतेरात्मजायामरण्यस्य महात्मनः ॥ १६ ॥ मनोरजा यन्त दश नडूलायां महौजसः ॥ कन्यायामभवच्छ्रेष्ठा वैराजस्य प्रजापतेः ॥ १७ ॥ ऊरुः पुरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवान्कविः ॥ अग्निदृष्ट तिरात्रश्च सुद्युम्नश्चेति ते नव ॥ १८ ॥

देवाचार्यत्वं कचद्वारा बृहस्पतिर्हि शुक्रो भूत्वेन्द्रस्याभयायासुरेभ्यः क्षयायेमामविधामसृजदिति मैत्रायणीये बृहस्पतेरेव शुक्रत्वान्मानाद्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ आधत्त दंशकृतत्वेन स्थापितवती ॥ १४ ॥ सर्वतेजसं सर्वदेवतेजोमयम् । यथोक्तम् । “इन्द्रात्प्रभत्वं ज्वलनात्प्रतापं क्रोधं यमद्वैश्रवणाच्च वित्तम् । आयुः कृती वायुजनार्दनाभ्यामादाय राज्ञः क्रियते शरीरम् ॥” इति ॥ १५ ॥ वीरण्यां वीरणदुहितारि ॥ १६ ॥ महौजसः महौजः संज्ञस्य । अस्यैव विशेषणं वैराजस्येति ॥ १७ ॥ सत्यवागित्यपि पठन्ति ॥ १८ ॥

चरणम् । वेदस्य नित्यत्वात् यदध्यष्टिमाह । मृतापिति ॥ ३९ ॥ यदृष्टिमाह—प्रजनादिति ॥ प्रजनात् तपस्येन्द्रियात् अहुरान् । जघनात् पञ्चाङ्गात् । अहुरानिति षोड ।
 साध्यान् मानीनान् देवान् ॥ ४० ॥ तथेति ॥ तस्य आपवस्य वसिष्ठाफनाम्नः प्रजापतेः ॥ ४१ ॥ मुख्यमत्ना मनसैवेति शेष । व्याप्य तिष्ठत आपवस्य यदा प्रजा नैव विवर्द्धन्त
 इति द्वयोः सङ्घः ॥ ४२ ॥ स आपवस्य देहार्द्धं । नारी यष्टुप गोवर्षादिकं गृहीतकवी तचञ्चातीप वृषाभ्यादिकल्पं पुरुषोऽपि गृहीतवान् । तेन मैत्र्युजः प्रजाः
 विविधा समृद्धे इत्यर्थं । नारी शतरूपानाम् ॥ ४३ ॥ विष्णुर्हि हिरण्यगर्भद्वारा विराजम् आपवास्वाम् अधुजत् ॥ ४४ ॥ मन्वन्तरापद व्याचष्टे साध्वेन—द्वितीयमिति ॥
 नारायणस्य विसर्गो हिरण्यगर्भद्वारा व्यबहित सर्गः स आपव असोऽस्य विष्णुपौत्रत्वात् अपोनिजा प्रजा प्रथमः सर्गः । स एव मनुद्वारा योनिज प्रजासर्ग द्वितीय ससर्ज अत
 प्रजनञ्च मनुष्यान्वै जघनात्रिमिमोऽसुरान् ॥ साध्यानजनयदेवानित्येवमनुशुश्रुम् ॥ ४० ॥ उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे ॥ आपवस्य
 प्रजासर्गं सुजतो हि प्रजापते ॥ ४१ ॥ सुज्यमाना प्रजा नैव विवर्द्धन्ते यदा तदा ॥ द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्थेन पुरुषोऽभवत् ॥ ४२ ॥ अर्थेन
 नारी तस्यां स समृद्धे विविधा प्रजा ॥ दिव च पृथिवीं चैव महिम्ना व्याप्य तिष्ठत ॥ ४३ ॥ विराजमसृजद्विष्णु सोऽसृजत्पुरुष विराट् ॥ पुरुष
 तं मनुं विद्धि तद्वै मन्वन्तरं स्मृतम् ॥ ४४ ॥ द्वितीयमापवस्यैतन्मनोरन्तरमुच्यते ॥ स वैराज प्रजासर्गं ससर्ज पुरुषं प्रभुं ॥ नारायणविसर्गं
 स प्रजास्तस्याप्ययोनिजा ॥ ४५ ॥ आयुष्मान्कीर्तिमान्धन्यः प्रजावाञ्छ्रुतवास्तया ॥ आदिसर्गं विदित्वेम यथेष्टां गतिमाप्नुयात् ॥ ४६ ॥ इति
 श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवरार्षवर्षिण आदिसर्गकथने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स सुष्टासु प्रजास्वैवमापवो
 वै प्रजापतिः ॥ लेभे वै पुरुष पत्नीं शतरूपामयोनिजाम् ॥ १ ॥ आपवस्य महिम्ना तु दिवमावृत्य तिष्ठत ॥ धर्मेणैव महाराज शतरूपा व्यजायत
 ॥ २ ॥ सा तु वर्षाद्युत तत्त्वा तपः परमदुष्करम् ॥ भर्तारं दीप्ततपस पुरुषं प्रत्यपद्यत ॥ ३ ॥

एतदापवस्य मनोः दयात्म्यं द्वितीयम् अन्तरं व्यबधान यस्मात्सोऽभूत्तरमातत्र मन्वन्तरशब्दः प्रयुज्यत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ एतद्विशान्नफलमाह—आयुष्मानिति ॥ ४६ ॥ इति
 श्रीमत्तद्वाराक्यप्रमाणमयोदापुरन्तरचतुर्धैरवशावर्ततभीगोविन्दहरिसूतोर्नीलकण्ठस्य छवौ भारतवावर्दये हरिवरार्षमन्त्रो आदिसर्गकथने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ एयमयोनिजा
 मृष्टिशुक्त्वा योनिवामपि तामाह—स इति ॥ प्रजासु अपोनिजासु सुष्टासु सर्वासु एव प्रजा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्थेन पुरुषोऽभवत् । अर्थेन नारी” इति सूचितरीत्या पुरुषो
 मृता पत्नी च लेभे ॥ १ ॥ महिम्ना मन्वन्तेन चर्मेण योगजमुण्येत सा पत्नी शतरूपा अनन्तरूपा व्यजायत विषिवहृशाऽभवत् । यच्छतरूपाया अनेकरूपधारणसामर्थ्यं
 तदापवस्यैव तदस्म्यत्त्वात्स्या इति भावः ॥ २ ॥ प्रपद्यत संतानयेति शेषः ॥ ३ ॥

स्वायंभुवो वैराजः एकसप्ततियुगं किञ्चिदधिकामेकसप्ततिं चतुर्थ्युगमित्यर्थः ॥ ४ ॥ “वसिष्ठतनयायां तु काम्यायां पुत्रमीप्सितम् । वीरो वै जनयामास प्रियव्रतमुदारधीः ।” इति वायुपुराणोक्ता प्रियव्रतमाता काम्याऽन्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रियव्रतस्य भार्या कर्दमपुत्री काम्याऽन्येत्याह—काम्या नामेति ॥ सा यात्र सुताञ्च सुपुत्रे तानेवाह । काम्यापुत्रा इति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ चतुरः सुतानाह—ध्रुवमिति ॥ शान्तमिति विशेषणम् । आयुष्मन्तं वसुं तथेति पाठान्तरम् ॥ ९ ॥ महयशः “तस्य नाम महयशः” इति श्रुतेः । परब्रह्म विष्णवाख्यम् ॥ १० ॥ ब्रह्मापि विष्णुरेव । भुवि श्रौत इति संबन्धः । प्रजापतिः प्रजानां ब्रह्मादीनां पतिः ॥ ११ ॥ अतिमात्राम् अनन्तां महिमानं महात्स्यम् । उशना शुक्रः तस्य

स वै स्वायम्भुवस्तात पुरुषो मनुरुच्यते ॥ तस्यैकसप्ततियुगं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ ४ ॥ वैराजात्पुरुषाद्धिरं शतरूपा व्यजायत ॥ प्रियव्रतोत्ता नपादौ वीरात्काम्या व्यजायत ॥ ५ ॥ काम्या नाम महाबाहो कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ काम्यापुत्रास्तु चत्वारः सम्राट् कुक्षिर्विराट् प्रभुः ॥ प्रियव्रतं समासाद्य पतिं सा सुपुत्रे सुतान् ॥ ६ ॥ उत्तानपादाच्चतुरः सूनुताऽजनयत्सुतान् ॥ ७ ॥ धर्मस्य कन्या सुश्रोणी सूनुता नाम विश्रुता ॥ उत्पन्ना वाजिमेधेन ध्रुवस्य जननी शुभा ॥ ८ ॥ ध्रुवं च कीर्तिमन्तं च शिवं शान्तमयस्पतिम् ॥ उत्तानपादोऽ जनयत्सूनुतायां प्रजापतिः ॥ ९ ॥ ध्रुवो वर्षसहस्राणि त्रीणि दिव्यानि भारत ॥ तपस्तेपे महाराज प्रार्थयन्सुमहयशः ॥ १० ॥ तस्मै ब्रह्मा ददौ श्रौतः स्थानमप्रतिमं भुवि ॥ अचलं चैव पुरतः सप्तर्षीणां प्रजापतिः ॥ ११ ॥ तस्यातिमात्राष्टिं च महिमानं निरीक्ष्य च ॥ देवासुराणामाचार्यः श्लोकमप्युशना जगौ ॥ १२ ॥ अहोऽस्य तपसो वीर्यमहो श्रुतमहो बलम् ॥ यदेनं पुरतः कृत्वा ध्रुवं सप्तर्षयः स्थिताः ॥ १३ ॥ तस्माच्छ्लिष्टि च भव्यं च ध्रुवाच्छभ्रुर्व्यजायत ॥ शिलघ्नेराधत्त सुच्छाया पञ्च पुत्रानकल्मषान् ॥ १४ ॥ रिपुं रिपुंजयं पुण्यं वृकलं वृकतेजसम् ॥ रिपेराधत्त बृहती चाक्षुषं सर्वतेजसम् ॥ १५ ॥ अजीजनत्युष्करिण्यां वीरण्यां चाक्षुषो मनुम् ॥ प्रजापतेरात्मजायामण्यस्य महात्मनः ॥ १६ ॥ मनोरजा यन्त दश नडूलायां महौजसः ॥ कन्यायामभवब्धेष्टा वैराजस्य प्रजापतेः ॥ १७ ॥ ऊरुः पुरुः शतद्युम्रस्तपस्वी सत्यवान्कविः ॥ अग्निदुद तिरात्रश्च सुद्युमश्चेति ते नव ॥ १८ ॥

देवाचार्यत्वं कचद्वारा बृहस्पतिर्हि शुक्रो भूत्वेन्द्रस्याभयायासुरेभ्यः क्षयायेमामविद्यामसृजदिति मैत्रायणीये बृहस्पतेरेव शुक्रत्वान्मानाद्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ आधत्त वंशकृतत्वेन स्थापितवती ॥ १४ ॥ सर्वतेजसं सर्वदेवतेजोमयम् । यथोक्तम् । “इन्द्रात्प्रभुत्वं ज्वलनात्सत्पापं क्रोधं यमाद्वैश्रवणाच्च वित्तम् । आयुः कृती वायुजनार्दनाभ्यामादाय राज्ञः क्रियते शरीरम् ॥” इति ॥ १५ ॥ वीरण्यां वीरणदुहितारि ॥ १६ ॥ महौजसः महौजः संज्ञस्य । अस्यैव विशेषणं वैराजस्येति ॥ १७ ॥ सत्यवागित्यपि पठन्ति ॥ १८ ॥

पाठान्तरे महीजन कन्यायामिति शेषः । आग्नेयी अग्निक्न्या अङ्गित्स शिबिक्न्यापि पठन्ति ॥ १९ ॥ सुनीषा अङ्गमार्या मृत्योः पुत्री अजापव अजनपव । अपचापराहेव तादिशोहात्मकोपः मुनीनामिति शेषः ॥ २० ॥ प्रजार्य संतानार्थम् । यस्य मुनिप्रकोपहत्वस्य ॥ २१ ॥ एष पृथु प्रजा मुदिताः करिष्यतीत्यन्वयः ॥ २२ ॥ इमां पृथ्वीं क्षत्रपूजः क्षत्रजानौ प्रथममुत्सवः ॥ २३ ॥ तस्मानं निमिचीकृत्य पृथोर्येभ्ये हि अमित सुतमागपाहुत्सामिविति अस्यत्र स्पर्षव इति तस्य वदुत्यचिनिभित्तवम् । निपुणौ क्ण्माव राजः स्तुनौ व्ण्ण्माठे च कुण्ण्मा ॥ २४ ॥ गौ गोरूपिणीं पृथ्वी । सस्यानीति सर्ववस्तूपलक्षणम् ॥ २५ ॥ पुण्यजनैर्यस्यै ॥ २६ ॥ तेषु तेषु पुराणान्त

अभिमन्युश्च दशमो नङ्गलाया सुता स्मृता ॥ ऊरोरजनयत्पुत्रान्यद्दाम्नेयी महाप्रमान् ॥ अङ्ग सुमनस रूपातिं ऋतुमङ्गिरस गयम् ॥ १९ ॥ अङ्गा त्पुनीयापत्य वै वेनमेकमजापत् ॥ अपचापराहु वेनस्य प्रकोप सुमहानमृत ॥ २० ॥ प्रजार्यमृपयो यस्य ममन्युर्दक्षिण करम् ॥ वेनस्य पाणौ मथिते नम्रव मुनिभिः पृथु ॥ २१ ॥ त दृष्टा ऋपय प्राहुरेष व मुदिता प्रजा ॥ करिष्यति महातेजा यशश्च प्राप्स्यते महत् ॥ २२ ॥ स धन्वी कवची खह्नी तेजसा निर्वहन्निव ॥ पृथुर्वैन्यस्तदा चेर्मा ररत्न क्षत्रपूर्वज ॥ २३ ॥ राजसूयाभिपिक्तानामाद्य स वसुधाधिपः ॥ तस्माच्चैव समुत्पन्नो निपुणो मृतमागयो ॥ २४ ॥ तेनेय गोर्महारज दुग्धा सस्यानि भारत ॥ प्रजानां वृत्तिकामेन देवैः सर्पिणोः सह ॥ २५ ॥ पितृभिर्दानवैश्चैव गन्धर्वैः साप्सरोगणैः ॥ सर्पैः पुण्यजनैश्चैव वीरुद्रि ष्वतिस्तथा ॥ २६ ॥ तेषु च पात्रेषु दुग्धमाना वसुंधरा ॥ प्रादाद्यथेप्सित क्षीर तेन प्राणानधारयन् ॥ २७ ॥ पृथुपुत्रोऽपि तु धर्मज्ञो जज्ञातेऽन्तर्द्धिपालितो ॥ शिखण्डिनी हविर्वाणमन्तर्द्धानाब्यजायत ॥ २८ ॥ हविर्वाणान्ताडाम्नेयी धिपणाऽजनयत्सुतान् ॥ प्राचीनवर्हिष शुक्र गय कृष्य व्रजाजिनो ॥ २९ ॥ प्राचीनवर्हिर्भगवान्मदानासीत्प्रजापति ॥ हविर्वाणान्महारज येन सवर्द्धिता प्रजा ॥ ३० ॥ प्राचीनाप्रा कुशास्तस्य पृथिव्यां जनमेजय ॥ प्राचीनवर्हिर्भगवान्पृथिवीतलचारिण ॥ ३१ ॥ समुद्रतनयार्या तु कृतदारोऽभवत्प्रभु ॥ महत्तप्तसः पारे सवर्णार्यां महीपति ॥ ३२ ॥ मवर्णाऽऽयत्त सामुद्री दृश प्राचीनवर्हिषः ॥ सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगा ॥ ३३ ॥ रथनिदेषु वैरेवेंदादिभिस्त व सजातीय इत्य कल्पयिता तन्व स्वामीऽ वस्तु पृथ्वीसकायाव दुग्ध्वा गृहीतमित्यर्थः ॥ २७ ॥ अन्तर्धानान्तर्द्धिसन्नाव ॥ २८ ॥ आग्नेयी अग्निक्न्या धिपणानाम्नी । धजश्च अजिनश्च व्रजाजिनौ ॥ २९ ॥ हविर्वाणाव स्वपितुरपि महाव ॥ ३० ॥ अस्य प्राचीनवर्हिद्व ब्याचटे-प्राचीनाप्रा इति ॥ यव पृथिव्यां तस्य प्राचीनाप्राः कुशाः पृथिवीतलचारिण भुव स्तरूपे ष्तरन्ति कृत्स्नमूण्डकल्पयपिन आसमत् स प्राचीनवर्हिर्हित्यर्थः । “ तत्र स्वरूपाधारयोः ” इति विश्व ॥ ३१ ॥ मवर्णार्यां कुशागरोऽभवत्पृथ्याहस्य पोरुषम् ॥ ३२ ॥ सर्वे प्रचेतसः सर्वेऽपि पुरुषान्मापान इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अपृथग्धर्मचरणाः समानधर्माणाः समानशालाश्च ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ प्रजाक्षये हेतुमाह-नाशरुदिति ॥ ३६ ॥ तपसा ज्ञानचक्षुषा उपश्रुत्य ज्ञात्वा युक्ताः सन्नदाः ॥ ३७ ॥ उन्मूलान् उद्धृतमूलाच्च ॥ ३८ ॥ राजा वृक्षाणामिति शेषः । एतान् प्रचेतःसन्नाच्च ॥ ३९ ॥ प्राचीनबर्हिष इति तपुत्राः सर्वोऽयन्ते । तद्राजस्येति बहुल्ये तद्वितस्य लुह ॥ ४० ॥ रत्नेति ॥ वृक्षाच्च शोषयता वायुना तेषाम् आप्यः सारांशः यथा स्वकारणे सौरतेजसि प्रक्षिप्तः एवं पार्थिवः सारांशः अम्मये सोम प्रक्षिप्त एवं कन्यारूपं वार्क्ष रेतः सोमस्य गर्भं धृतमिति युक्तम् ।

अपृथग्धर्मचरणास्तेऽतप्यन्त महत्तपः ॥ दश वर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेशयाः ॥ ३४ ॥ तपश्चरत्सु पृथिवीं प्रचेतस्सु महीरुहाः ॥ अरक्ष्यमाणामा वृत्तुर्बभूवाथ प्रजाक्षयः ॥ ३५ ॥ नाशकन्मारुतो वातुं वृतं स्वमभवद् दुर्भेः ॥ दशवर्षसहस्राणि न शेकुश्चेष्टितुं प्रजाः ॥ ३६ ॥ तदुपसृत्य तपसा युक्ताः सर्वे प्रचेतसः ॥ मुखेभ्यो वायुमग्निं च तेऽसृजन्नातमन्यवः ॥ ३७ ॥ उन्मूलानथ तान्कृत्वा वृक्षान्वायुरशोपयत् ॥ तानग्निरदहद्वोर एवमासीद्दुर्मक्षयः ॥ ३८ ॥ दुर्मक्षयमथो बुद्ध्वा किञ्चिच्छिष्टेषु शाखिषु ॥ उपगम्यान्नवीदेतात्राजा सोमः प्रजापतीन् ॥ ३९ ॥ कोपं यच्छत राजानः सर्वे प्राचीनबर्हिषः ॥ वृक्षशून्या कृता पृथ्वी शाम्येतामग्निमारुतौ ॥ ४० ॥ रत्नभूता च कन्येयं वृक्षाणां वरवर्णिनी ॥ भविष्यं जानता तत्त्वं धृता गर्भेण वै मया ॥ ४१ ॥ मारिषा नाम कन्येयं वृक्षाणामिति निर्मिता ॥ भार्या वोऽस्तु महाभागा सोमवंशविवाद्धिनी ॥ ४२ ॥ युष्माकं तेजसोऽर्द्धेन मम चार्द्धेन तेजसः ॥ अस्यासुत्पस्यते पुत्रो दक्षो नाम प्रजापतिः ॥ ४३ ॥ य इमां दग्धभृथिष्टां युष्मत्तेजोमयेन वै ॥ अग्निनाऽग्निस्मो भूयः प्रजाः संवर्द्धयिष्यति ॥ ४४ ॥ ततः सोमस्य वचनान्जगृह्णस्ते प्रचेतसः ॥ संहृत्य कोपं वृक्षेभ्यः पर्त्वा धर्मेण मारिषाम् ॥ ४५ ॥ मारिषार्या ततस्ते वै मनसा गर्भमाद्भुः ॥ दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषार्यां प्रजापतिः ॥ दक्षो जज्ञे महतेजाः सोमस्यंशेन भारत ॥ ४६ ॥ पुत्रानुत्पादयामास सोमवंशविवर्द्धनान् ॥ अचरांश्च चरांश्चैव द्विपदोऽथ चतुष्पदः ॥ स दृष्ट्वा मनसा दक्षः पश्चादप्यसृजस्त्रियः ॥ ४७ ॥ ददौ स दश धर्माय कथ्यपाय त्रयोदश ॥ शिष्टाः सोमाय राज्ञेऽथ नक्षत्राऽऽख्या ददौ प्रभुः ॥ ४८ ॥ तासु देवाः स्वगा नागा गवो दितिजदानवाः ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव जज्ञिरेऽन्याश्च जातयः ॥ ४९ ॥

“वृष्टिर्वै वृष्ट्वा चन्द्रमसमनुप्रविशति” इति श्रुतेरपि औषधिसाररूपेण वृष्टेश्चन्द्रप्रवेशो गम्यते । तस्माद्युक्तेयं सोमोक्तिः । वृक्षाणामिदं कन्या मया गर्भेण धृतेति ॥ ४३ ॥ वृक्षाणां कन्येति वृक्षरेतोऽन्यत्वात्तेषां मुख्यत्वम् ॥ ४४ ॥ तेजसः तपसः ॥ ४३ ॥ तेजोमयेन तपोऽन्येनाग्निना ॥ ४४ ॥ धर्मेण विवाहविधिना ॥ ४५ ॥ अंशेन तपोऽर्धेन ॥ ४६ ॥ अचरादीन् स्रष्टव्यपदार्थाच्च मनसा दृष्ट्वा आलोच्य तेषां स्रष्टव्यं प्रथमतः बीजत्राहिणीः त्रियोऽसृजत् ॥ ४७ ॥ अन्याः स्थावरायाः ॥ ४९ ॥

दशानां कथम् एक औरस इत्येतामाशङ्कां सिंहाश्लोकान्मयायेन परिहरति—वत इति ॥ संकल्पस्यैकरूपत्वात्सर्वेषामौरस एको भवितुं युक्त इति भावः ॥ ५० ॥ ५१ ॥
 अगुण्णदिति ॥ एकस्मान्ज्याशयो स्त्रीपुंसयो कथं धाम्पत्यसम्बन्ध इत्येकम शंका ॥ ५२ ॥ कथमिति ॥ प्रसमुद्रस्य स्रुत कथं प्राचेतसत्वमित्यपरः सोमवैद्विद्यस्य दक्षस्य कथं
 सोमश्शुत्वमिति तृतीया शंका ॥ ५३ ॥ एतां क्रमेण निरस्यति श्लोकाश्रयेण—उत्वचिभेति ॥ भूतेषु पञ्चाधिषु उत्पत्तिर्नित्या स्वाभाविकी सापिण्डयनिपम विना प्रजोत्पादनं
 त्नाभाविकं तथा भुव्येषु निरोधः अन्नपिण्डां समुद्रहेविति नियमः स्याभाविकः । यप्येष्व वथाऽप्यत्र ऋषयः । “प्रजाविवरिं स्वां बुद्धितरमपचावद” इत्यादिभ्रुविव
 र्तिनः किञ्चित्तस्य सापिण्डपर्याप्त्यान्त्यागविवापरणार्थंल जानाना न मुह्यन्ति । विश्वधृजां कार्यगौरवात्सापिण्डपर्याप्त्यापुनिरूपस्य उल्लंघने न दोष इत्यर्थः ॥ ५४ ॥
 तत् प्रभृति राजेन्द्र प्रजा मेयुनसमवा ॥ सकल्प्याहर्शनात्स्पर्शात्पूर्वेषां सृष्टिरुच्यते ॥ ५० ॥ जनमेजय उवाच ॥ देवानां दानवानां च गन्धर्वो
 रारक्षसाम् ॥ समवः कथितं पूर्वं दक्षस्य च महात्मन ॥ ५१ ॥ अमुष्ठाद्ब्रह्मणो जातो दक्ष प्रोक्तस्त्वयाऽनघ ॥ वामांगुष्ठातया चैव तस्य पत्नी
 व्यजायत ॥ ५२ ॥ कथं प्राचेतसत्व स पुनर्लभे महातपा ॥ एतन्मे सशर्यं विप्र सम्यगाल्ख्यातुमर्हसि ॥ दोहितृश्चैव सोमस्य कथं शशुरतां गत
 ॥ ५३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यो भूतेषु पार्थिव ॥ ऋषयोऽत्र न मुह्यन्ति विद्वांसश्चैव ये जनाः ॥ ५४ ॥ युगे युगे भवन्त्येते
 सर्वे दक्षादयो नृप ॥ पुनश्चैव निरुच्यन्ते विद्वांस्तत्र न मुह्यति ॥ ५५ ॥ ज्यैष्ठ्य कानिष्ठयमप्येषां पूर्वं नासीच्चनाधिप ॥ तप एव गरीयोभृत्प्र
 भावश्चैव कारणम् ॥ ५६ ॥ इमां विसृष्टिं दक्षस्य यो विद्यासस्त्वरचराम् ॥ प्रजापानापदुतीर्णः स्वर्गलोकं महीयते ॥ ५७ ॥ इति श्रीमहाभारते
 सिल्हणु हरिवंशपर्वणि प्रजासर्गे दक्षोत्पत्तिकथने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ जनमेजय उवाच ॥ देवानां दानवानां च गन्धर्वैरगरक्षसाम् ॥ उत्पत्तिं
 विस्तरेणैमां वैशम्पायन कर्तव्य ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रजाः सृजेति व्याधिष्टं पूर्वं दक्ष स्वयम्भुवा ॥ यथा ससर्च्चं भूतानि तथा शृणु मही
 पते ॥ २ ॥ मानसान्येव भूतानि पूर्वमेवासृजत्प्रसु ॥ ऋषीन्वेवान्त्सगन्धर्वान्मुरानय रक्षसान् ॥ यज्ञभृत्पिशार्चांश्च वयःपशुसृष्टिपान् ॥ ३ ॥
 कल्पमेवाभिमेषेण द्वितीयां निरस्यति—युग इति ॥ ब्राह्मो दक्षोऽप्यः प्राचेतसोऽप्यः इति भावः ॥ ५५ ॥ तृतीयां निरस्यति—ज्यैष्ठ्यमिति ॥ यथा जातिकनिष्ठो विश्वा
 मित्रस्त्वोपलद्वाद्ब्रह्मणोऽमृत एव जन्मकनिष्ठोऽपि दक्षोऽप्यगिरः साम्यं लक्ष्मणं कस्त्वंनित्यं गत इति भावः । प्रभाव ऐश्वर्यविरच्य सपन्थे कस्य हेतु तेन सोमकस्यपयो श्वश्रु
 रत्वं वम्स्य युक्तम् ॥ ५६ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिकण्ठे टीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ६४ ॥ देवानामिति ॥ १ ॥ व्याधिष्टः आत्मानं । भूतानि जरायु
 जादीनि ॥ २ ॥ मानसान्येभेति सादं श्लोकः ॥ ३ ॥

यदास्येति ॥ अष्टद्वौ हेतुः । अपध्याता इति । पूर्वकल्पीयं वैरं स्मरता महादेवेन दक्षस्य मानस्यः प्रजा मावर्द्धन्वाग्नित्यन्यथा अपध्याताः ॥ ४ ॥ प्रजाहेतोः प्रजावृद्धयर्थं सिंसुधुः सन् असिक्रीमावहदित्युत्तरेण संबन्धः ॥ ५ ॥ ६ ॥ वीरण्यामिति जन्यजनकभावलक्षणं पुंयोगे ङीप् ॥ ७ ॥ त्रियोऽभीप्सितः संवादः ज्ञानाधिकारिभिः सह संलापो यस्य तथाभूतः इदं वक्ष्यमाणं वचनं प्रात्रवीदिति सार्धेन संबन्धः ॥ ८ ॥ परमेष्ठी ब्रह्मा यं सुतवरं व्यजीजनत् तं नारदाख्य कश्यपो मुनिर्दक्षशापभयात् दक्षस्यैव दुहितरि भार्यायाः कनिष्ठस्वसापि "ज्येष्ठभ्राता पित्रुः समः" इतिवदुपचाराच्चदुहितरित्युच्यते । तस्यां व्यजीजनदिति संबन्धः । अन्ये तु दक्षस्यैव कन्या दक्षभार्यानाम्नीति व्याचक्षते । तत्र

यदास्य तास्तु मानस्यो न व्यवर्द्धन्त वै प्रजाः ॥ अपध्याता भगवता महादेवेन धीमता ॥ ४ ॥ ततः संचिन्त्य तु पुनः प्रजाहेतोः प्रजापतिः ॥ स मैथुनेन धर्मेण सिंसुधुर्विवाहाः प्रजाः ॥ ५ ॥ असिक्रीमावहतपत्नी वीरणस्य प्रजापतेः ॥ सुतां सुतपसा युक्तां महतीं लोकधारिणीम् ॥ ६ ॥ अथ पुत्रसहस्राणि वीरण्यां पञ्च वीर्यावान् ॥ असिकन्यां जनयामास दक्ष एव प्रजापतिः ॥ ७ ॥ तास्तु दृष्ट्वा महाभागान्संविधुर्वधिपूत्रजाः ॥ देवर्षिः प्रियसंवादो नारदः प्रात्रवीदिदम् ॥ नाशाय वचनं तेषां शापार्थैवात्मनस्तथा ॥ ८ ॥ यं कश्यपः सुतवरं परमेष्ठी व्यजीजनत् ॥ दक्षस्य वै दुहितरि दक्षशापभयान्मुनिः ॥ ९ ॥ पूर्वं स हि समुत्पन्नो नारदः परमेष्ठिना ॥ असिकन्यामथ वीरण्यां भूयो देवर्षिसत्तमः ॥ तं भूयो जनया मास पितेव मुनिपुङ्गवम् ॥ १० ॥ तेन दक्षस्य पुत्रा वै हर्षथा इति विश्रुताः ॥ निर्मथ्य नाशिताः सर्वे विधिना च न संशयः ॥ ११ ॥ तस्यो धृतस्तदा दक्षो नाशायामितविक्रमः ॥ महर्षीन्पुरतः कृत्वा याचितः परमेष्ठिना ॥ १२ ॥ ततोऽभिसन्धिं चक्रुस्ते दक्षस्तु परमेष्ठिना ॥ कन्यायां नारदो मह्यं तव पुत्रो भवेदिति ॥ १३ ॥ ततो दक्षस्तु तां प्रादात्कन्यां वै परमेष्ठिने ॥ स तस्यां नारदो जज्ञे दक्षशापभयाद्दपिः ॥ १४ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं विनाशिताः पुत्रा नारदेन महर्षिणा ॥ प्रजापतेर्द्विज्येष्ठ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दक्षस्य पुत्रा हर्षथा विवर्द्धयिषवः प्रजाः ॥ समागता महावीर्या नारदस्तानुवाच ह ॥ १६ ॥

वीरण्यामिति विशेषणानुपपत्तिः स्पष्टा ॥ ९ ॥ एतदेव व्याचष्टे सार्धेन-पूर्वमिति ॥ देवर्षिसत्तमः कश्यपः तं नारदं पितेव परमेष्ठीव ॥ १० ॥ विधिना शास्त्रीयमार्गेण निर्मथ्य देहाभिमानतः प्रच्याव्य नाशिता अदर्शनं नीताः ॥ ११ ॥ महर्षीन् मरीच्यादीन् परमेष्ठिना ब्रह्मणा याचितः प्रार्थितः ॥ १२ ॥ अभिसन्धिं मर्यादां ते महर्षयः तव ब्रह्मणः पुत्रो नारदो मह्यं मम कन्यायां भवेत् उत्पद्यतामिति चक्रुः । अत्रापि कन्याशब्दार्थः पूर्ववत् ॥ १३ ॥ त्रयोदशानां दक्षकन्यानां कश्यपाय दत्तानां मध्ये वीरणीं परमेष्ठिने कश्यपार्थमिति शेषः । यं कश्यपः सुतवरमित्युपक्रमात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

पूये प्रजा सद्गुणानां स्य । अथ च नुर अन्तर्बन्धम् अपक्व प्रमाण न जानीथातो भूढाः सन्तः कथं प्रजा सक्षयेति सन्धः । भवतीति भू प्रपञ्च तस्य प्रमाण सापक्कं
 पदछात्रपञ्चस्य सिद्धिस्त चिदत्मानम् ऊर्ध्वमधोऽन्वय सन्तम् अजान्तां गुप्ताक प्रजासृष्टौ अधिकारो नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ सर्वतोदिश सर्वदिग्भिमुखा अन्योऽप्यनिरपेक्षाः
 सन्त आत्मस्वरानर्थ प्रयागा इत्यर्थः ॥ १८ ॥ बायोसिति त्यबलोपे पञ्चमी । “बायुर्वै गौतम तत्सूत्रम्” इति भुवेवोयु सूत्रात्मानं समाधिबलेनावीत्य अन्तरानम् अथाना
 पापधीर्ल शुच प्रस प्राप्य परमं पर च कद्रव च आत्मस्मिक्तं कैश्व्यं गता सत्तोऽप्यापि न निर्वर्तन्त इत्यर्थः । इष्टान्तः सद्यर्थं ॥ १९ ॥ २० ॥ वक्त्रम् उक्त्विति शेष ।
 वालिशो वत द्युय वै नास्या जानीथ वै सुव ॥ प्रमाणं सद्गुणकामा स्य प्रजाः प्राचेतसात्मजा ॥ अन्तर्बन्धमधश्चैव कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजा ॥ १७ ॥
 ते तु तद्वचन श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतोदिशम् ॥ प्रमाण द्रष्टुकामास्ते गता प्राचेतसात्मजा ॥ १८ ॥ वायोरनशन प्राप्य गतास्ते वै परामवम् ॥
 अथापि न निर्वर्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगा ॥ १९ ॥ इयंशेवथ नष्टे दुक्ष प्राचेतस पुन ॥ वैरिण्यामेव पुत्राणां सदस्रमसृजत्यमु ॥ २० ॥
 विवर्द्धयिषवस्ते तु शबलाशाः प्रजास्तवा ॥ पूर्वोक्तं वचन तात नारदेनैव नोविता ॥ २१ ॥ अन्योऽप्यमृजुस्ते सर्वे सम्यगाह महासुनिः ॥ भ्रातृणां
 पदवीं श्रातुं गन्तव्यं नात्र सशयः ॥ २२ ॥ द्वात्वा प्रमाण पृथ्व्याश्च सुख स्रक्ष्यामहे प्रजाः ॥ एकाभा स्वस्थमनसा यथावदनुपूर्वराः ॥ २३ ॥
 तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाता सर्वतोविशम् ॥ अथापि न निर्वर्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगा ॥ २४ ॥ नष्टेपु शबलाशेषे दुक्षः कुद्धोऽवदद्वच ॥ नारद
 नारमेहीति गर्मवास वसेति च ॥ २५ ॥ तवामृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे नृप ॥ प्रयातो नश्यति क्षिप्र तत्र कार्यं विपश्चिता ॥ २६ ॥ तांश्चापि
 नष्टान्च्छिद्य पुत्रान्दक्षः प्रजापतिः ॥ पृष्टिं भूयोऽसृजत्कन्या वीरण्यामिति नः श्रुतम् ॥ २७ ॥ तास्तदा प्रतिजग्राह भार्यार्ये कश्यप प्रभु ॥ सोमो
 धर्मश्च कोरव्य तथैवान्ये महर्षय ॥ २८ ॥ ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥ सप्तविंशतिं सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमिने ॥ २९ ॥ द्वे चैव
 भृशुपुत्राय द्वे चैवाश्रितसे तथा ॥ द्वे कृशाश्याय विदुषे तासां नामानि मे शृणु ॥ ३० ॥ अरुन्धती वसुधार्मी लम्बा भानुर्मरुत्वी ॥ सकल्या च
 सुहृतां च साध्या विश्वा च भारत ॥ धर्मपत्न्यो वरा त्वेतास्तास्वपत्यानि मे शृणु ॥ ३१ ॥

नोदिवाः गम्नार्थि त्रेरिवा ॥ २१ ॥ पदवीं मार्गम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ नार सर्वोत्पना देहप्रियोगं गर्मवास वा कुरु । परमेष्ठिना प्रार्थितत्वात् अधिकारिकत्वेन
 नायानस्तासु ॥ २५ ॥ २६ ॥ दक्षोऽन्तस्र पृष्टिं कन्या नारदेन शिलापुत्रेयानर्हाः दक्षोऽसृजत् ॥ २७ ॥ २८ ॥ कश्यपस्यैव ह्यपान्तरम् । अरिष्टनेमि इमन्तोऽ
 प्यर्थं शश्टान्शैव वसते ॥ २९ ॥ ये मम वक्त्रम् शृणु इत्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

नोदिवाः गम्नार्थि त्रेरिवा ॥ २१ ॥ पदवीं मार्गम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ नार सर्वोत्पना देहप्रियोगं गर्मवास वा कुरु । परमेष्ठिना प्रार्थितत्वात् अधिकारिकत्वेन
 नायानस्तासु ॥ २५ ॥ २६ ॥ दक्षोऽन्तस्र पृष्टिं कन्या नारदेन शिलापुत्रेयानर्हाः दक्षोऽसृजत् ॥ २७ ॥ २८ ॥ कश्यपस्यैव ह्यपान्तरम् । अरिष्टनेमि इमन्तोऽ
 प्यर्थं शश्टान्शैव वसते ॥ २९ ॥ ये मम वक्त्रम् शृणु इत्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अथ क्रमेण धर्मपत्नीनां सन्ततिमाह—विश्वे इत्यादिना ॥ ३२ ॥ मुहूर्तजाः मुहूर्तायाः पुत्राः क्षणलवादिकालाभिमामिन्यो देवता इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ घोषो मन्त्राभिमामिनी देवता । नागवीथी स्वर्गमार्गाभिमामिनी देवता । पृथिवीविषयम् आज्यपश्वौषधादि ॥ ३४ ॥ संकल्पः मानसक्रियाभिमानी देवः । अत्रादितः पञ्चयो यागदेवतानां ततश्चतसृभ्यः क्रमेण कालमन्त्रमार्गहविषां दशम्याः सर्वोपादानभूतस्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपस्य संकल्पस्य च सृष्टिरुक्ता । जामिन्या जामिपुत्र्या अजवीथ्याः सकाशात् वृषलम्बा कालान्तरफलवृष्टिकर्तारं धर्मम् ईश्वरं वा आलम्बत इति । अपूर्वसंज्ञा ईश्वरप्रीतिसंज्ञा वा तदभिमामिनी देवता वृषलम्बेयुच्यते । वृषल इति पाठेऽपि वृषं लाति आदत्त इति

विश्वेदेवाश्च विश्वायाः साध्यान्साध्या व्यजायत ॥ मरुत्वत्यां मरुत्वन्तो वसोस्तु वसवस्तथा ॥ ३२ ॥ भानोस्तु भानवस्तात मुहूर्ताया मुहूर्तजाः ॥ ३३ ॥ लम्बायाश्चैव घोषोऽथ नागवीथी च यामिजा ॥ पृथिवीविषयं सर्वमरुन्वत्यां व्यजायत ॥ ३४ ॥ संकल्पपायास्तु सर्वात्मा जज्ञे संकल्प एव हि ॥ नागवीथ्याश्च जामिन्या वृषलम्बा व्यजायत ॥ ३५ ॥ राजन्सोमपत्न्यस्तु दक्षः प्राचेतसो ददौ ॥ सर्वा नक्षत्रान्मन्यस्ता ज्योतिषे परिकीर्तिताः ॥ ३६ ॥ ये त्वन्ये ख्यातिमन्तो वै देवा ज्योतिःपुरोगमाः ॥ वसवोऽष्टौ सभाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ ३७ ॥ आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलानलौ ॥ प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः ॥ ३८ ॥ आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः श्रमः शान्तो मुनिस्तथा ॥ ध्रुवस्य पुत्रो भगवान्कालो लोकप्रकालनः ॥ ३९ ॥ सोमस्य भगवान्बर्धा वर्धस्वी येन जायते ॥ धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा ॥ मनो हरयाः शिशिरः प्राणोऽथ रमणस्तथा ॥ ४० ॥ अनिलस्य शिवा भार्या यस्याः पुत्रो मनोजवः ॥ अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य तु ॥ ४१ ॥ अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे श्रियान्वितः ॥ तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्टजाः ॥ ४२ ॥ अपत्यं कृत्तिकानां तु कार्तिकेय इति स्मृतः ॥ स्कन्दः सनत्कुमारश्च सृष्टः पादेन तेजसः ॥ ४३ ॥ प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रसृष्टिं नाम्ना च देवलम् ॥ द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ तपस्विनौ ॥ ४४ ॥ बृहस्पतेस्तु भगिनी ब्रह्मचारिणी ॥ योगसिद्धा जगत्कृत्स्नमसक्ता विचचार ह ॥ ४५ ॥

व्युत्पत्त्या स एवार्थः ॥ ३५ ॥ नक्षत्रान्मान्योऽश्विन्याषाः ऋतूपयोगिन्य एवैता अपि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ मनोहरायाः धरस्यापरभार्यायाः ॥ ४० ॥ अनिलस्य शिवा भार्येत्येकं वाक्यम् । द्वौ पुत्रावनलस्येत्यपरम् ॥ ४१ ॥ पृष्टजाः कुमारानुजाः अनलस्य चत्वारः पुत्रा इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ कुमार एव स्कन्दापरनामा कार्तिकेय इत्याहापर्यमिति । “ते स्कन्द इत्याचक्षते” इति छान्दोग्ये सनत्कुमारस्यैव स्कन्दत्वश्रवणात् । सनत्कुमारश्च स एव । अत एव तेजसः पादेन स्वचतुर्थशेनाशिता सृष्टः । एतच्च शाखादि च ॥ ४३ ॥ पुत्रौ दुहिता च पुत्रश्चेति पुत्रौ ॥ ४४ ॥ तवेवाह—बृहस्पतेरिति ॥ बृहस्पतिस्तत्स्वप्ता च ब्रह्मचारिणी नाम योगसिद्धत्वादसक्ताऽपि गुणोत्कर्षा

त्वभामस्याष्टमशोभाऽभूत् । तस्यां च विभक्त्या जज्ञ इति श्लोकद्वयार्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ श्वकिः कृशा ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ कस्यपाय प्रयोदश कन्या दशो दशवित्युक्तं
 तत्र सुरभ्याः मन्वतिमाह-सुरभीति ॥ ४९ ॥ अजैकपादित्येकः । अहिर्बुध्न्य इत्येकः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ व्याता इत्येकौकाइत्युत्तरस्थेन सभष्यते । शतम् अन्तत्तम् ।
 “अमृदुपाता महेनाणि ये कृता अधिमूर्त्याम्” इति श्रुतेः ॥ ५३ ॥ कस्यस्य मार्या इति शेषः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ पूर्वमन्वन्तरे इत्यस्य षण्ण्यानं चाशुपस्यान्तरे
 प्रमासस्य च सा मार्या वसुनामष्टमस्य च ॥ विषकर्मा महाभागस्तस्यां जज्ञे प्रजापतिः ॥ ४६ ॥ कर्ता शिल्पसहस्राणां त्रिकशानां च वर्द्धकि ॥
 भूषणानां च सर्वेषां कर्ता शिल्पवतां वरः ॥ ४७ ॥ यः सर्वासां विमानानि देवतानां चकार ह ॥ मनुष्याश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्प महात्मनः ॥ ४८ ॥
 सुरभी कस्यपादुद्वानेकादश विनिर्ममे ॥ महावेवप्रसादेन तपसा भाविता सती ॥ ४९ ॥ अजैकपादहिर्बुध्न्यस्त्वद्य रुद्राश्च भारत ॥ त्वष्टुञ्जे
 वात्मजः श्रीमान्विष्वरूपो महायशः ॥ ५० ॥ हरश्च वरुणश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः ॥ वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी रैवतस्तथा ॥ ५१ ॥
 मृगव्याधश्च सर्पश्च कपाली च विशांपतोऽएकादशेते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ ५२ ॥ शत त्वेवं समाख्यातं रुद्राणाममितौजसाम् ॥ पुराणे भरत
 श्रेष्ठ येव्याताः सचराचराः ॥ ५३ ॥ लोका भरतशार्दूल कस्यपस्य निबोध मे ॥ अदितिर्विदिदनुश्चैव अरिष्टा सुरसा स्वशा ॥ ५४ ॥ सुरभि
 तेऽन्योन्यमूर्धुवैस्त्वतेऽन्तरे ॥ ५५ ॥ उपस्थितेऽप्रतिपशसि चाशुपस्यान्तरे मनो ॥ हितार्थं सर्वसत्वानां समागम्य परस्परम् ॥ ५७ ॥ आगच्छन्त
 दुतं देवा अदितिं सप्रविश्य वै ॥ मन्वन्तरे प्रसूयामस्तन्नः श्रेयो मविव्यति ॥ ५८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एषमुक्त्वा तु ते सर्वे चाशुपस्यान्तरे
 मनो ॥ मरीचात्कस्यपाव्यातास्तेऽदित्या दक्षकन्यया ॥ ५९ ॥ तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव हि ॥ अयमा धैव घाता च त्वष्टा पूषा च
 भारत ॥ ६० ॥ विवस्वान्सविता चैव भित्रो करुण एव च ॥ अशो भगश्चातितेजा आवित्या द्वादश स्मृताः ॥ ६१ ॥ चाशुपस्यान्तरे पूर्वमासन्त्ये
 पुषिता सुरा ॥ धैवत्वतेऽन्तरे ते वै आवित्या द्वादश स्मृताः ॥ ६२ ॥ सप्तविंशतिर्यां प्रोक्ता सोमपत्न्योऽप्य सुव्रता ॥ तासामपत्यान्यमवन्दी
 तान्यमिततेजसाम् ॥ ६३ ॥ अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानीह पोढरा ॥ बहुपुत्रस्य विदुपम्बतस्रो विद्वृतः स्मृताः ॥ ६४ ॥
 मनादिति । उपस्थिते पूर्वमन्वन्तरस्यावसाने इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ मन्वन्तरे वैवस्वते इति शेषः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ जज्ञाते पुनरिति कस्यपादित्योरेव पूर्व सुतपःपृथिसप्तयोस्वरे जातत्वात्
 ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ विपुतः विपुदादयः । विष्णुतोऽप्यभिषेकश्च रोहितेन्द्रमूर्धुनि चेति पूर्वोक्ता ऋतसः रोहितेन्द्रपुत्रयोरेवैवात् । बहुपुत्रस्य प्रजापतिविशेषस्य ॥ ६४ ॥

प्रत्यङ्गिरसजाः अङ्गिरसां प्रतीपः तांस्त्यक्त्वाऽन्यत्र गतः सोऽयं प्रत्यङ्गिरसः य आङ्गिराः शौनको होत्रो भूत्वा “ भार्गवः शौनकोऽभवत् ” इति स्मृतेः । तस्माज्जातास्तेन दृष्टा
 ऋचः मन्त्राः प्रत्यङ्गिरसजाः अथर्ववेदेऽपि शौनकीया शाखा प्रसिद्धा । तत्र च प्रत्यङ्गिरसमन्त्राः शान्तिकराः प्रसिद्धाः । प्रहरणानि वज्राद्याभिमानिन्यो देवताः ॥ ६५ ॥ एते प्रजापते
 र्वाचीनाः क्रतुलिङ्गवत्युनःशुनर्जायन्त इत्यर्थः । त्रयस्त्रिंशत्स्विति तुशब्दो विशेषार्थः । त्रयस्त्रिंशदसौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्रः प्रजापतिश्चातत्र पृथिव्यग्री वाय्वन्तरिक्षे
 युसूर्यो चन्द्रनक्षत्राणि वसवः । वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च कर्मन्द्रियाणि । श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणा इति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि । सर्वसाधारणं मनश्चेत्येकादशरुद्राः । आदित्या
 प्रत्यङ्गिरसजाः श्रेष्ठा ऋचो ब्रह्मर्षिस्तकृताः ॥ कृशाश्वस्य तु राजर्षेर्देवप्रहरणानि च ॥ ६५ ॥ एते युगसहस्रान्ते जायन्ते पुनरेव ह ॥ सर्वदेव
 गणास्तात त्रयस्त्रिंशतु कामजाः ॥ ६६ ॥ तेषामपि च राजेन्द्र निरोधोत्पत्तिरुच्यते ॥ ६७ ॥ यथा सूर्यस्य गगने उदयास्तमने इह ॥ एवं देवनि
 कायास्ते संभवन्ति युगयुगे ॥ ६८ ॥ दित्याः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम् ॥ हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षश्च वीर्यवाच ॥ ६९ ॥
 सिंहिका चाभवत्कन्या विप्रचित्तेः पत्न्यहः ॥ सैहिकेया इति ख्यातास्तस्याः पुत्रा महाबलाः ॥ गणैश्च सह राजेन्द्र दशसाहस्रमुच्यते ॥ ७० ॥
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ असंख्याता महाबाहो हिरण्यकशिपोः शृणु ॥ ७१ ॥ हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः प्रथितौजसः ॥
 अनुद्वादश्च ह्वादश्च प्रह्लादश्चैव वीर्यवाच ॥ ७२ ॥ संह्लादश्च चतुर्थोऽभूद्भ्रातृपुत्रो ह्रदस्तथा ॥ संह्लादपुत्रः सुन्दश्च निमुन्दस्तावुभौ स्मृतौ ॥ ७३ ॥
 अनुद्वादसुतौ ह्यायुः शिबिकालस्तथैव च ॥ विरोचनश्च प्राह्लादिर्बलिर्जज्ञे विरोचनात् ॥ ७४ ॥ बलेः पुत्रशतं त्वासीद्गणज्येष्ठं नराधिप ॥
 धृतराष्ट्रश्च सूर्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्रतापनः ॥ ७५ ॥ कुम्भनाभो गर्दभाक्षः कुक्षिरित्येवमादयः ॥ बाणस्तेपामतिबलो ज्येष्ठः पशुपतेः प्रियः ॥ ७६ ॥
 पुराकल्पे हि बाणेन प्रसाद्योमापतिं प्रभुम् ॥ पार्थतो विहारिष्यामि इत्येवं याचितो वरः ॥ ७७ ॥ बाणस्य चेन्द्रदमनो लोहित्यामुदपद्यत ॥
 गणास्तथासुरा राजञ्छतसाहस्रसंमिताः ॥ ७८ ॥

मासाधिष्ठान्यो देवताः । अनुपदोक्ता विष्णवादयः काला इति यावत् । इन्द्रः पर्जन्यः प्रजापतिर्जिवः एते भोक्तृभोग्यात्मकस्त्रयस्त्रिंशद्देवाः कामजाः । “सोऽक्रामयत् बहुस्यां प्रजायेय”
 इति श्रुतेरीश्वरात्कामतो जाताः । एते प्रतिकल्पं सक्ते देव जायन्ते इतरे क्रतुलिङ्गयदेकस्मिन् कल्पेऽप्यसकृज्जायन्त इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ कामजानां जन्मादिमन्वं द्रढयति—तेषामित्य
 धेन ॥ निरोधसहिता उत्पत्तिर्निरोधोत्पत्तिरुच्यते वेद इति शेषः ॥ ६७ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति—यथेति ॥ देवनिकायाः देवानां शरीराण्येव जायन्ते नतु तदुपहित आत्मा घटाकाशवदि
 त्यर्थः ॥ ६८ ॥ आदित्यानुभवा दैत्यानाह—दित्या इत्यादिना ॥ ६९ ॥ सैहिकेयास्त्रयोदश वक्ष्यमाणा व्यंसशल्वादयः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

॥७९॥ वनोत्तराग्रह-अप्रभमित्यादिना । पुत्रा इति पौत्रादीनामप्युल्लक्षणम् । शतम् अनन्था ॥ ८० ॥ एतेषु प्रधानान्द्रिभूद्बोदीन् विप्रचित्यन्तान् एकपतिं गणयति-
 हिरण्यासुता पञ्च विद्रांसु सुमहावलाः ॥ झर्रः शकुनिश्चैव भूतसंतापनस्तथा ॥ ७९ ॥ महानामश्च विक्रान्त कालनामस्तथैव च ॥
 अभवन्तुपुत्राश्च शत तीव्रपराक्रमाः ॥ तपस्विनो महावीर्यां प्राधान्येन निबोध तान् ॥ ८० ॥ द्विभूद्बो शकुनिश्चैव तथा शङ्कशिरा विसु ॥
 शङ्ककर्णो त्रिराधश्च गवेष्ठी दुन्दुभिस्तथा ॥ अयोमुख शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा ॥ ८१ ॥ मरीचिर्मघवाश्चैव इरा शङ्कशिरा वृक ॥
 विशोभणश्च केतुश्च केतुवीरशतहृदो ॥ ८२ ॥ इन्द्रजित्सत्यजिश्चैव वज्रनामस्तथैव च ॥ महानामश्च विक्रान्त कालनामस्तथैव च ॥ ८३ ॥
 एकचक्रो महाबाहुस्तारकश्च महावल ॥ वैश्वानर पुलोमा च विद्रावणमहासुरो ॥ ८४ ॥ स्वर्मनुर्ध्वपर्वा च तुष्टुण्डश्च महासुरः ॥ सूहृमश्चैवा
 तिचन्द्रश्च ऊर्णनाभो महागिरिः ॥ ८५ ॥ असिलोमा च केशी च राठश्च बलको मद ॥ तथा गगनभूद्बो च कुम्भनाभो महासुर ॥ ८६ ॥
 प्रसवो मयश्च कुपयो हयग्रीवश्च वीर्यवान् ॥ वैसृप सविरूपाश्च सुपयोऽथ हराहरो ॥ ८७ ॥ हिरण्यकशिरिपुश्चैव शतमायुश्च शम्बर ॥ शरम
 शलभश्चैव विप्रचित्तिश्च वीर्यवान् ॥ ८८ ॥ एते सर्वे वनो पुत्रा कश्यपादभिजङ्घिरे ॥ विप्रचित्तिप्रधानास्ते वानवा सुमहावला ॥ ८९ ॥
 एतेषां यदपत्य तु तत्र शस्य नराविप ॥ प्रसख्यातु महीपाल पुत्रपोत्राद्यनन्तकम् ॥ ९० ॥ स्वर्मानोस्तु प्रमा कन्या पुलोमश्च सुतात्रयम् ॥
 उपदानत्री हयशिरा शर्मिष्ठा शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ९१ ॥ पुलोमा कालिका चैव वैश्वानरसुते उभे ॥ वल्लपत्ये महावीर्ये मरीचेस्तु परिग्रह ॥ ९२ ॥
 तयो पुत्रसहस्राणि पति दानवनन्दनान् ॥ चतुर्दश शतानन्यान्धिरण्यपुरवासिन ॥ ९३ ॥ मारीचिर्जनयामास महता तपसान्वित ॥ पोलोमा
 कालकेयाश्च दानवास्ते महावला ॥ ९४ ॥ अवध्या देवतानां च हिरण्यपुरवासिन ॥ कृताः पितामहेनाजो निहता सव्यसाचिना ॥ ९५ ॥
 प्रभाया नहुप पुत्रः सुभ्रयश्च शचीसुत ॥ पुरु जङ्घेऽथ शर्मिष्ठा दुष्यन्तश्रुपदानवी ॥ ९६ ॥ ततोऽपरे महावीर्या दानवास्त्वत्तिदारुणा ॥
 सिंहिकायामयोत्पन्ना विप्रचित्ते सुतास्तदा ॥ ९७ ॥ दैत्यदानवसयोगाञ्जातास्तीव्रपराक्रमा ॥ ऐदिक्या इति ख्यातास्त्रयोदश महावलाः ॥ ९८ ॥
 व्यश गल्यश्च बलिनो नभश्चैव महावल ॥ वातापिर्नसुचिश्चैव इल्वलः खसुमस्तथा ॥ ९९ ॥ आश्रिको नरकश्चैव कालनामस्तथैव च ॥
 सुकः पोतरणश्चैव वज्रनामश्च वीर्यवान् ॥ १०० ॥ राहुर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै सूर्यचन्द्रविमर्दन ॥ मूकश्चैव तुष्टुण्डश्च ह्यादपुत्रो वभुवतु ॥ १ ॥
 त्रिभुवा इष्यदिता ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥

॥२॥ ३॥ ४॥ ५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥ ३०॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥ ४२॥ ४३॥ ४४॥ ४५॥ ४६॥ ४७॥ ४८॥ ४९॥ ५०॥ ५१॥ ५२॥ ५३॥ ५४॥ ५५॥ ५६॥ ५७॥ ५८॥ ५९॥ ६०॥ ६१॥ ६२॥ ६३॥ ६४॥ ६५॥ ६६॥ ६७॥ ६८॥ ६९॥ ७०॥ ७१॥ ७२॥ ७३॥ ७४॥ ७५॥ ७६॥ ७७॥ ७८॥ ७९॥ ८०॥ ८१॥ ८२॥ ८३॥ ८४॥ ८५॥ ८६॥ ८७॥ ८८॥ ८९॥ ९०॥ ९१॥ ९२॥ ९३॥ ९४॥ ९५॥ ९६॥ ९७॥ ९८॥ ९९॥ १००॥

मारीचः सुन्दपुत्रश्च तादकार्या व्यजायत ॥ शिवमाणस्तथा चैव सुरकल्पश्च वीर्यवाच ॥२॥ एते वै दानवाः श्रेष्ठा दनुवंशविवर्द्धनाः ॥ तेषां पुत्राश्च
 पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥३॥ संह्लादस्य तु दैत्यस्य निवातकवचाः कुले ॥ समुपन्नाः सुतपसा महान्तो भावितात्मनः ॥४॥ तिस्रः कोट्यः
 सुतस्तेषां मणिमत्यां निवासिनाम् ॥ तेऽप्यध्व्यास्तु देवानामर्जुनेन निपातिताः ॥५॥ पद् सुताः समहासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्तिताः ॥ काकी
 श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचि गृध्रिका ॥६॥ काकी काकानजनयदुलूकी प्रत्युलूककाञ्च ॥ श्येनी श्येनांस्तथा भासी भासान्मृश्रांश्च गृध्र्यपि
 ॥७॥ शुचिरौदकानपक्षिगणान्सुग्रीवी तु परंतप ॥ अश्वत्थान्गर्दमांश्च ताम्रावंशः प्रकीर्तितः ॥८॥ विनतायास्तु पुत्रो द्वावरुणो गरुडस्तथा ॥
 सुपर्णः पततां श्रेष्ठो दारुणः स्वेन कर्मणा ॥९॥ सुरसायाः सहस्रं तु सर्पाणाममितौजसाम् ॥ अनेकशिरसां तात खेचराणां महात्मनाम् ॥१०॥
 काद्रवेयाश्च बलिनः सहस्रममितौजसः ॥ सुपर्णवशगा नागा जह्निरऽनेकमस्तकाः ॥११॥ तेषां प्रधानाः सततं शेषवासुकितशक्राः ॥ ऐरावतो
 महापद्मः कम्बलाश्वतराभौ ॥१२॥ एलापत्रस्तथा शंखः कर्कोटकधनंजयौ ॥ महानीलमहाकर्णौ धृतराष्ट्रबलहर्को ॥१३॥ कुहरः पुष्पदंष्ट्रश्च
 दुर्मुखः सुमुखस्तथा ॥ शंखश्च शंखपालश्च कपिलो वामनस्तथा ॥१४॥ नहुपः शंखरोमा च मणिरित्येवमादयः ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च गरुडेन
 निपातिताः ॥१५॥ चतुर्दश सहस्राणि क्रूराणांशुरगाशिनाम् ॥ गणं क्रोधवशं विद्धि तस्य सर्वे च दंष्ट्रिणः ॥१६॥ स्थलजाः पक्षिणोऽजाश्च धरायाः
 प्रसवाः स्मृताः ॥ गास्तु वै जनयामास सुरभिर्महिपांस्तथा ॥१७॥ इरा वृक्षलता वल्लीस्तृणजातीश्च सर्वशः ॥ त्वशा तु यक्षशांसि सुनीनप्स
 रस्तथा ॥१८॥ अरिष्टा तु महासत्त्वान्गन्धर्वानिमितौजसः ॥ एते कश्यपदायादाः कीर्तिताः स्थाणुजङ्गमाः ॥१९॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च
 शतशोऽथ सहस्रशः ॥ एष मन्वन्तरे तात सर्गः स्वरोचिपे स्मृतः ॥२०॥ वैवस्वते तु महति वारुणे वितते ऋतो ॥ ब्रह्मानस्य ब्रह्मणो वै यज्ञासर्गं
 इहोच्यते ॥२१॥ पूर्वं यत्र तु ब्रह्मर्षीभ्रुत्पद्मान्सप्त मानसान् ॥ पुत्रत्वे कल्पयामास स्वयमेव पितामहः ॥२२॥ ततो विरोधे देवानां दानवानां च
 भारत ॥ दितिर्विनष्टपुत्रा वै तोषयामास कश्यपम् ॥२३॥ तां कश्यपः प्रसन्नात्मा सम्यगाराधितस्तथा ॥ वरेण हृन्दयामास सा च वव्रे वरं ततः
 ॥२४॥ पुत्रमिन्द्रवधार्थाय समर्थममितौजसम् ॥ स च तस्यै वरं प्रादात्प्राथितं समहातपाः ॥२५॥ दत्त्वा च वरमव्यग्रो मारीचस्तामभापत ॥
 भविष्यति सुतस्तेऽयं यधेवं धारयिष्यसि ॥२६॥ इन्द्रं सुतो निहन्ता ते गर्भं वै शरदां शतम् ॥ यदि धारयसे शीघ्रं तत्परा व्रतमास्थिता ॥२७॥

॥२८॥ २९॥१३०॥३३॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥१४०॥ इति श्रीमहाभारते हरिश्चोटीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥३॥ एव साधार
 ष्येन सर्वा दृष्टियुक्त्वा "पृथुर्वैन्यस्त्वया सेमां ररक्ष हारपूर्वकं । राजसूयाभिरिच्छानामाप स वसुधाधिप ॥" इति प्रागुक्तं पुरोरापत्वं विवृणोति । सर्वेषां राज्यानां तदानन्तर्यं
 तयेत्यभिहितो भर्ता तथा देव्या महात्तया ॥ धारयामास गर्भं तु शुचिं सा वसुधाधिपि ॥ २८ ॥ ततोऽभ्युपगमद्विद्यां गर्भमाधाय कश्यप ॥
 रोचयन् चै गणश्रेष्ठं देवानाममितौजसाम् ॥ २९ ॥ तेजः ससृज्य बुधर्षपवध्वममरैरपि ॥ जगाम पर्वतायैव तपसे शसितव्रत ॥ १३० ॥ तस्याश्चेवा
 न्तरप्रेप्सुः भक्त्याऽक्रासान् ॥ क्त्वे धर्षयते चास्या ददर्शान्तरमच्युत ॥ ३१ ॥ अकृत्वा पादयो शौचं दितिः शयनमाविशत् ॥ निर्द्रा च कारयामास
 तस्याः कुक्षिं प्रविश्य सः ॥ ३२ ॥ वज्रपाणिस्ततो गर्भं सप्तधा तं न्यकृन्तत् ॥ स पाञ्चमानो वषेण गर्भस्तु प्ररुदेह ॥ ३३ ॥ मा रोदीरिति त
 राक् ॥ पुन पुनरयाव्रवीत् ॥ सोऽभवत्सप्तधा गर्भस्तमिन्द्रो रुपित पुन ॥ ३४ ॥ एकैक सप्तधा चक्रे वज्रेणैवारिकर्शन ॥ मरुतो नाम देवास्ते
 वपुधुर्भरतर्षमा ॥ ३५ ॥ यथैवेकैकं मक्वता तथैव मरुतोऽभवन् ॥ देवा एकोनपञ्चाशत्सहाया वज्रपाणिनः ॥ ३६ ॥ तेषामेव प्रबुद्धानां भूतानां जनमेजय ॥
 रोचयन् चै गणश्रेष्ठं देवानाममितौजसम् ॥ ३७ ॥ निकायेषु निकायेषु हरि प्रादात्प्रजापतीन् ॥ क्रमशस्तानि राज्यानि पृथुपूर्वाणि भारत ॥ ३८ ॥
 स हरि पुरुषो धीरः कृष्णो जिष्णुः प्रजापतिः ॥ पर्जन्यस्तपनो व्यक्तस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥ ३९ ॥ सूतसर्गमिमं सम्यग्जानतो भरतर्षम ॥
 मरुतां च शुभं जन्म शृण्वत् पठतोऽपि वा ॥ नाद्युत्तिभयमस्तीह परलोकमय कृत ॥ १४० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिविशेषे हरिवशशर्षवर्षणि
 मरुदुत्पत्तिकथने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ॥ श्रीवैशम्पायन उवाच ॥ अभिषिञ्च्यधि राज्ञ्ये तु पृथु वैन्य पितामह ॥ ततः क्रमेण राज्यानि व्या
 देदुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ द्विजानां धीरुर्वा चैव नक्षत्रप्रहयोस्तथा ॥ यज्ञानां तपसां चैव सोम राज्येऽभ्यपेचयत् ॥ २ ॥ अपर्णा तु वरुण राज्ये राह्णा वैश्रवण
 प्रभुम् ॥ इह स्वर्गि तु विश्वेषां ददावाङ्मिरसं पतिम् ॥ ३ ॥ भृशूणामधिप चैव काव्य राज्येऽभ्यपेचयत् ॥ आदित्यानां तथा विष्णु वसूनामय
 पाक्कम् ॥ ४ ॥ प्रजापतीनां दक्ष तु मरुतामथ वासवम् ॥ देत्यानां दानवानां च महादममितौजसम् ॥ ५ ॥ वैक्वस्वतं च पितॄणां यम राज्येऽभ्यपेचयत् ॥
 मातॄणां च क्रतॄणां च मन्त्राणां च तथा गवाम् ॥ ६ ॥ यज्ञाणां राक्षसानां च पार्थिवानां तथैव चानारयण तु साध्यानां रुद्राणां वृषभध्वजम् ॥ ७ ॥
 दर्शयन् अभिषिञ्चयेत्यादिना अप्तिराज्ये राक्षसैर्वापि राक्षसे वैष्ण्वे राज्यानि सोमादीनां व्यदेदुमात्रापयितुम् ॥ १ ॥ नक्षत्रप्रहयो आत्यभिप्रायेण विबचनं नक्षत्रजातीयप्रह
 रातीयेषोरित्यर्थं । यज्ञानां स्वापिभ्याभीष्णो देवानाम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ५ ॥ ६ ॥ किन्तु शब्दाभिरप्याम् अर्घ्यतावन्नौ नारायण इति शब्दादपि प्रवेद्येति ।

शूलेन पणितुं व्यवहर्तुं शीलमस्येति शूलपाणी तं शूलपाणिनम् ॥ ८ ॥ गन्धानां गन्धाश्रयद्रव्याणां मरुतः पूर्वोक्ता एकोनपञ्चाशत् । अत्र तु प्राणवायवो मरुच्छब्दार्थः । अशरीरिणां
 स्थूलशरीरहीनानां प्रेतादीनामित्यर्थः । शब्दश्चाकाशश्च तद्वर्ता भेर्यादीनाम् अस्मदादिशरीराणां च । भुवामिति पठे तयोः क्षेत्राणामिति स एवार्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
 पूर्वं द्वादशादित्या उक्ताः । इह तु आदित्यपदेन अर्कस्य रस्यो ग्राह्याः । ये पृथिवीरसं शोषयित्वा सहस्रगुणम् उत्सृजन्ति तेषामधिपतिः पर्जन्यः ॥ १३ ॥ दंष्ट्रिणां नागानां सर्पाणां
 विप्रचित्तिं तु राजानं दानवानामथादिशत् ॥ सर्वभूतापिशाचानां गिरिशं शूलपाणिनम् ॥ ८ ॥ शैलानां हिमवन्तं च नदीनामथ सागरम् ॥ गन्धानां
 मरुतां चैव भूतानामशरीरिणाम् ॥ शब्दाकाशवर्तां चैव वायुं च बलिनां वरम् ॥ ९ ॥ गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चित्रथं प्रभुम् ॥ नागानां वासुकिं चक्रे
 सर्पाणामथ तक्षकम् ॥ १० ॥ वारणानां च राजानमैरावतमथादिशत् ॥ उच्चैः श्रवसमश्वानां गरुडं चैव पक्षिणाम् ॥ ११ ॥ मृगाणामथ शार्दूलं गोवृषं
 च गवां पतिम् ॥ वनस्पतीनां राजानं वृक्षमेवादिशत् ॥ प्रभुम् ॥ १२ ॥ सागराणां नदीनां च मेघानां वर्षणस्य च ॥ आदित्यानामधिपतिं पर्जन्यमभिषि
 क्तवान् ॥ १३ ॥ सर्वेषां दंष्ट्रिणां शेषं राजानमभ्यषेचयत् ॥ सरिसृपाणां सर्पाणां राजानं चैव तक्षकम् ॥ १४ ॥ गन्धर्वाणामसौ चैव कामदेवं तथा प्रभुम् ॥
 ऋतूनामथ मासानां दिवसानां तथैव च ॥ १५ ॥ पक्ष्याणां च क्षपाणां च मुहूर्ततिथिपूर्वणाम् ॥ कलाकाष्ठाप्रमाणानां गतेर्यनयोस्तथा ॥ १६ ॥
 गणितस्याथ योगस्य चक्रे संवत्सरं प्रभुम् ॥ एवं विभज्य राज्यानि क्रमेण स पितामहः ॥ १७ ॥ दिशापालानथ ततः स्थापयामास भारता ॥ पूर्वं
 स्यां दिशि पुत्रं तु वैराजस्य प्रजापतेः ॥ १८ ॥ दिशापालं सुधन्वानं राजानं चाभ्यषेचयत् ॥ दक्षिणस्यां महात्मानं कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ १९ ॥ पुत्रं
 शङ्खपदं नाम राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥ पश्चिमायां दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतम् ॥ २० ॥ केतुमन्तं महात्मानं राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥ तथा
 हिरण्यरोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापतेः ॥ २१ ॥ उदीच्यां दिशि दुर्धर्षं राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥ तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सर्पर्वता ॥ २२ ॥
 यथाग्रदेशमद्यापि धर्मेण परिपाल्यते ॥ राजसूयाभिषिक्तस्तु पृथुरेभिर्नराधिपैः ॥ वेददृष्टेन विधिना राजराज्ये नराधिप ॥ २३ ॥

तद्विशेषाणां सरिसृपाणां हुण्डुभादीनां निर्विषाणाम् ॥ १४ ॥ ऋतूनामित्यादिषष्ठयन्तानां देवतानामित्यनेन संबन्धः । ऋत्वाद्यभिमानीनीनां देवतानां संवत्सरं संवत्सराभिमा
 निनं देवं राजानमभ्यषेचयदित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ गणितस्य गत्यादिपरिमाणस्या योगस्य उपरागदेः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ पर्जन्यस्य पुत्रमित्यनुषङ्गः ॥ २१ ॥ २२ ॥
 अथापीत्येतासां देवतानामधिकारित्वेनाकल्पस्थायित्वमुक्तं राजेति । एभिः सोमादिभिः पृथुः राजराज्ये राजसूयेऽभिषिक्तः । पूर्वं तु प्रजापतिनाऽभिषेको राज्याङ्गः उक्तः ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ एतत् भगणम् अधिष्ठान प्रतिष्ठाहेतु ॥ २१ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ न स शोचिष्वत्वाह्वैरिति । मया पाप छव धर्मो न छव
 इति प्रपातयेन न शोचेत् । एतच्छुभं सर्वपापनाशन सर्वशुक्रफलप्रद वेत्स्यर्षः ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिकेशे दीकार्या चतुर्थोऽध्याय ॥ १ ॥ २ ॥ काला
 ततो मन्वन्तरेऽतीति चाद्युपेऽमिततेजसि ॥ वैवस्वताय मनवे ब्रह्मा राज्यमथादिशत् ॥ तस्य विस्तरमाख्यास्ये मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥ २४ ॥ तवाउ
 कल्पद्राजेन्द्र यदि शुभ्रपसेऽनवा ॥ महद्भयेतदधिष्ठानं पुराणे परिकीर्तितम् ॥ वन्य यशस्यमापुष्य स्वर्गवासकरं शुभम् ॥ २५ ॥ जनमेजय उवाच ॥
 विस्तरेण पुरोर्जन्म वैशम्पायन कीर्तय ॥ यथा महात्मना तेन दुग्धा चैर्यं वसुन्धरा ॥ २६ ॥ यथा च पितृभिर्दुग्धा यथा देवैर्यथैरिभि ॥ यथा देवैश्च
 नागश्च यथा यज्ञैर्यथा द्रुमे ॥ २७ ॥ यथा शैलेः पिराचैश्च गन्धर्वैश्च द्विजोत्तमैः ॥ राक्षसैश्च महासत्त्वैर्यथा दुग्धा वसुन्धरा ॥ २८ ॥ तेषां पात्रविशेषांश्च
 यथाग्यायन कीर्तय ॥ तस्मान्दीरग्विशेषांश्च दोग्यारं चानुपूर्वशः ॥ २९ ॥ यस्माच्च कारणात्पाणिर्वेनस्य मथित पुरा ॥ कुद्धैर्मर्हर्षिभिस्तत्त कारणं
 तच्च कीर्तय ॥ ३० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इन्त ते कथयिष्यामि पुर्योर्वैन्यस्य विस्तरम् ॥ एकाग्र प्रयतश्चैव शृणुष्व जनमेजय ॥ ३१ ॥ नाशुचै
 शुद्रमनसः कुशिष्यायाव्रताय च ॥ कीर्तनीयमिमं राजन्कृत्वायाहिताय वा ॥ ३२ ॥ स्वर्गं यशस्यमापुष्यं वर्म्यं वेदेन समितम् ॥ रहस्यमृषिभि
 प्रोक्तं शृणु राजन्पथात्थम् ॥ ३३ ॥ यश्चैन कथयेन्नित्यं पुर्योर्वैन्यस्य विस्तरम् ॥ ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य न स शोचेत्कृताकृते ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते
 खिलेषु हरिवरापवृणि पृथुपाक्याने चतुर्थोऽध्याय ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आसीद्धर्मस्य गोता वै पूर्वमत्रिसमः प्रसु ॥ अत्रिवंशसमुत्पन्नस्त्वङ्गो
 नाम प्रजापतिः ॥ १ ॥ तस्य पुत्रोऽभत्रद्वेनो नात्ययं धर्मकोविदः ॥ जातो मृत्युसुतायां वै सुनीयायां प्रजापति ॥ २ ॥ स मातामहदोषेण वेन कालात्म
 जात्मज ॥ स्वयं प्रष्टव कृत्वा कामाहोमेष्ववर्तत ॥ ३ ॥ मर्यादां स्थापयामास धर्मोपेतां स पार्थिव ॥ वेदधर्मानतिक्रम्य सोऽयर्मनिरतोऽभवत्
 ॥ ४ ॥ निःस्वाध्यायवपदकारास्तस्मिन्नाजनि शासति ॥ प्रवृत्त न पशुः सोमं हुतं यज्ञेषु देवता ॥ ५ ॥ न यष्टव्यं न होतव्यमिति तस्य प्रजापते ॥ आसी
 त्प्रतिज्ञा श्लेय विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ ६ ॥ अहमिज्यश्च यष्टा च यज्ञश्चेति कुब्जद्वह ॥ मयि यज्ञो विधातव्यो मयि होतव्यमित्यपि ॥ ७ ॥ आत्मतिक्रान्तमर्या
 दमादानमसाग्र्यतम् ॥ अचुमहपयः सर्वे मरीचिप्रमुखास्तदा ॥ ८ ॥ अयं वीर्षा प्रवेक्ष्यामः सुवत्सरगणान्वहन् ॥ अथर्षं कुरु मां वेन नैप धर्मः सनातनः ॥ ९ ॥
 त्र्यजाया आत्मजः ॥ ३ ॥ ४ ॥ श्रुत्वा त्रेकादशेन त्यक्तं हुतम् अशौ प्रक्षितमपि नोम न पशुः यतो निःस्वाध्यायवपदकार ॥ ५ ॥ तत्र हेतुपाहनेति ॥ वस्त्रेष्टारि
 गलिः स्वामपि हरिर्दश न धञ्जन् इति भावः ॥ ६ ॥ मयि देवकारणे मन्त्रिमिन न तन्पदेऽस्त्वार्थे मयि अभिःकुरे ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

निधने वंशे । “ निधनं कुलनाशयोः ” इति विश्वः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ पाठान्तरे अपनेतुम् अधर्मादिपाकद्रुम् ॥ १५ ॥ निगृह्य जीवन्तमपि पातयित्वा ॥ १६ ॥
 ॥ १७ ॥ १८ ॥ धीवरान् नाविकात् ॥ १९ ॥ तुषारास्तुम्बराश्च मान्यदेशीयाः म्लेच्छविशेषाः । विन्ध्यनिलयाः ‘ गण्ड ’ इति च प्रसिद्धाः मध्यदेशीयाः
 निधनेऽत्र प्रसूतस्त्वं प्रजापतिरसंशयम् ॥ प्रजाश्च पालयिष्येऽहमिति ते समयः कृतः ॥ १० ॥ तांस्तदा ब्रुवतः सर्वान्महर्षीन्ब्रवीत्तदा ॥ वेनः
 प्रहस्य दुर्बुद्धिरिममर्थमनर्थवित् ॥ ११ ॥ वेन उवाच ॥ स्रष्टा धर्मस्य कश्चान्यः श्रोतव्यं कस्य वै मया ॥ श्रुतवीर्यतपःसत्यैर्मया वा कः समो
 भुवि ॥ १२ ॥ प्रभवं सर्वभूतानां धर्माणां च विशेषतः ॥ संस्रुढा न विदुर्द्वेनं भवन्तो मामचेतसः ॥ १३ ॥ इच्छन्देहयं पृथिवीं प्लावयेयं तथा जलैः ॥
 खं भुवं चैव रुन्धेयं नात्र कार्या विचारणा ॥ १४ ॥ यदा न शक्यते मोहाद्वलेपाच्च पार्थिवः ॥ अनुनेतुं तदा वेनस्ततः क्रुद्धा महर्षयः ॥ १५ ॥
 निगृह्य तं महात्मानो विस्फुरन्तं महाबलम् ॥ ततोऽस्य सव्यमूर्हं ते ममन्श्रुर्जातमन्यवः ॥ १६ ॥ तस्मिंस्तु मथ्यमाने वै राज्ञ ऊरो प्रजज्ञिवाच ॥
 ह्रस्वोऽतिमात्रः पुरुषः कृष्णश्चातिबभूव ह ॥ १७ ॥ स भीतः प्राञ्जलिर्भूत्वा स्थितवाञ्जनमेजय ॥ तमत्रिविह्वलं दृष्ट्वा निषदित्यब्रवीत्तदा ॥ १८ ॥
 निपादवंशकर्ताऽसौ बभूव वदतांवर ॥ धीवरानसृजन्नाथ वेनकल्मषसंभवान् ॥ १९ ॥ ये चान्ये विन्ध्यनिलयास्तुषारास्तुम्बरास्तथा ॥ अधर्मरुचयो
 ये च विद्धि तान्वेनसंभवान् ॥ २० ॥ ततः पुनर्महात्मानः पाणिं वेनस्य दक्षिणम् ॥ अरणीमिव संरब्धा ममन्श्रुस्ते महर्षयः ॥ २१ ॥ पृथुस्त
 स्मात्समुत्सर्थौ कराज्वलनसंनिभः ॥ दीप्यमानः स्ववपुषा साक्षाद्गिरिव ज्वलन् ॥ २२ ॥ स धन्वी कवची जातः पृथुरेव महायशाः ॥
 आद्यभाजगवं नाम धतुर्गृह्य महावरम् ॥ शरांश्च दिव्यान्नक्षार्थं कवचं च महाप्रभम् ॥ २३ ॥ तस्मिन्नातेऽथ भूतानि संप्रहृष्टानि सर्वशः ॥
 समोपेतुर्महाराज वेनश्च त्रिदिवं गतः ॥ २४ ॥ समुत्पन्नेन कैरव्य सत्पुत्रेण महत्मना ॥ त्रातः स पुरुषव्याघ्रः पुन्नम्रो नरकात्तदा ॥ २५ ॥ तं समुद्राश्च
 नद्यश्च रतान्यादाय सर्वशः ॥ तोयानि चाभिषेकाय सर्व एवोपतस्थिरे ॥ २६ ॥ पितामहश्च भगवान्दैवैराङ्गिरसैः सह ॥ स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि
 तथैव च ॥ २७ ॥ समागम्य तदा वैन्यमभ्यषिञ्चन्नाधिपम् ॥ महता राजराज्येन प्रजापालं महाद्युतिम् ॥ २८ ॥ सोऽभिषिक्तो महातेजा विधिवद्धर्मकोविदः
 आदिराज्ये तदा राज्ञां पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ॥ २९ ॥ पित्राऽपरञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनाबुरञ्जिताः ॥ अबुरागात्तस्तस्य नाम राजेत्यजायत ॥ ३० ॥
 ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ गृह्य गृहीत्वा रक्षार्थं प्रजानां स्थित इति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अपरञ्जिताः पीडिताः । अनुरागादिति ।
 अनुरज्यंतेऽस्मिन् प्रजा इति राजपदनिर्वचनं दर्शितम् ॥ ३० ॥

तत्तामिरे स्पष्टतर्कदिना वस्तु । अभि उपरि यास्यतो गन्तुमिच्छत ध्वजमङ्को वृक्षाणां शाखाविभिर्गोपुरादिभिर्वा ॥ ३२ ॥ पुटकेपुटके पत्रेभ्यः ॥ ३२ ॥ सूत्यां सोमाभिषव
 मते अभिषव मोषकृत्याः कण्ठन रमनिष्कासनार्थम् ॥ ३३ ॥ अन्यत्र पु वैष्यस्यैष यज्ञेऽभिष्कुण्डालसूतमागधौ जाताविसुक्म् । तत्कृत्यमेवात्समाधेयम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
 आपस्तम्बिरे चास्य समुद्रमभियास्यत ॥ पर्वताश्च ददुर्मार्गं वज्रमङ्गश्च नामवत् ॥ ३१ ॥ अकृष्टपृथ्या पृथिवी सिध्यत्यत्रानि चिन्ताया ॥ सर्व
 कामदुया गावः पुटकेपुटके मयु ॥ ३२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु यज्ञे पैतामहे शुभे ॥ सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽग्निं महामतिः ॥ ३३ ॥ तस्मि
 न्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽय मागधः ॥ पृथो स्तवार्ये तो तत्र समाहृतो सुरार्पिभि ॥ ३४ ॥ तावृषुर्ऋषयः सर्वे सूयतामेप पार्थिव ॥ कर्मेतद
 नुरूप वा पात्रं चार्यं नरधिप ॥ ३५ ॥ तावृषुस्तदा सर्वांस्तावृषीन्सूतमागधो ॥ आवां देवावृषींश्चैव प्रीणयवः स्वकर्मभि ॥ ३६ ॥ न चास्य
 विद्वो वै कर्म न तथा लक्षण यशः ॥ स्तोत्रं येनास्य कुर्याव राजस्तेजस्विनो द्विजा ॥ ३७ ॥ ऋषिभिस्तो नियुक्तो च भविष्यैः सूयतामिति ॥
 यानि कर्माणि कृतवान्येषु पश्चान्महाबल ॥ ३८ ॥ सत्यवान्दानशीलोऽय सत्यसन्धो नरेभ्यः ॥ श्रीमार्जैत्र क्षमारीलो विक्रान्तो बुष्टशासन ॥ ३९ ॥
 धमन्नश्च कृतज्ञश्च दयावान्प्रियभाषण ॥ मान्यो मानयिता यज्वा ऋक्षण्य सत्यसगर ॥ ४० ॥ शम शान्तश्च निरतो व्यवहारस्थितो नृप ॥
 ततः प्रभृति लोकेषु स्तवेषु जनमेजय ॥ आशीर्वादाः प्रयुज्यन्ते सूतमागधवन्दिभिः ॥ ४१ ॥ तयोः स्तवैस्ते सुप्रीतः पृथु प्रादात्प्रजेभ्यः ॥
 अनृपदेशं सूताय मगधानमागधाय च ॥ ४२ ॥ त दृष्ट्वा परमप्रीता प्रजा प्राहुर्महर्षय ॥ वृत्तीनामेप वो दाता भविष्यति जनेभ्यः ॥ ४३ ॥
 ततो वैन्य महागज प्रजाः समभिदुद्बु ॥ त्वं नो वृत्तिं विधत्स्वेति महर्षिचचनात्तदा ॥ ४४ ॥ सोऽभिदुतः प्रजाभिस्तु प्रजाहितचिकीर्षया ॥ धनुर्दंष्ट्र
 प्रपत्त्वाश्च प्रथिवीमाईयद्वली ॥ ४५ ॥ ततो वैन्यमयत्रस्ता गोर्भृत्वा प्राद्वन्मही ॥ तां पृथुर्वनुगदाय द्रवन्तीमन्वधावत ॥ ४६ ॥ सालोकान्द्रभ्रलोका
 दीन्गत्वा वैन्यभयात्तदा ॥ प्रददराग्रतो वैन्य प्रष्टुर्दाराससनम् ॥ ४७ ॥ ज्वलद्भिर्निशितेवर्णिर्दीप्ततेजसमच्युतम् ॥ महायोग महात्मानं ब्रुवर्षमम
 रेरपि ॥ ४८ ॥ अलभन्ती तु सा त्राणं वैन्यमेवान्वापपत्ता ॥ कृताञ्जलिपुटा प्रत्वा पूज्या लोकेस्त्रिभिः सदा ॥ ४९ ॥ तत्रवाच वैन्य नाधर्म्यं स्त्रीवध कर्तुमर्हसि ॥
 कथं धारयिता चामि प्रजा राजन्विना मया ॥ ५० ॥ मयि लोका स्थिता राजन्मयेव धार्यते जगत् ॥ मद्विनारो विनश्येयु प्रजा पार्थिव विद्वि तत्वा ॥ ५१ ॥
 तिरः जातीर इत्युनमस्य द्विननम् ॥ ५२ ॥ पश्चात्पूर्वसिन्धु कृत्ने यानि कृतवान् तैरेव अस्मिन् कृत्ने यानि कृतवान् तैरेव अस्मिन् कृत्ने यानि कृतवान् तैरेव अस्मिन् कृत्ने यानि कृतवान्
 मृतेः ॥ मूर्सान्त्रपशौ वला यथापुत्रमकृत्ययत् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ इति हरिवंशे टीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ पृथुना वशाता नाता पृथ्वा मन्वा॥ दामः क्रमात् ॥ दुग्धा स्वाभीष्टदुग्धानि षष्ठेऽध्याय
 इतीर्यते ॥ १ ॥ अवध्यां द्वियमिति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह—एकस्येति द्वाभ्याम् ॥ १ ॥ निहते अशुभे इति च्छेदः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ कथं धारयितेत्यस्योत्तरम्—त्वां निहत्येति ॥
 न त्वमर्हसि मां हन्तुं श्रेयश्चेत्त्वं चिकीर्षसि ॥ प्रजानां पृथिवीपाल शृणु चेदं वचो मम ॥ ५२ ॥ उपायतः समारब्धाः सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः ॥
 उपायं पश्य येन त्वं धारयेथाः प्रजा नृप ॥ ५३ ॥ हत्वापि मां न शक्तस्त्वं प्रजा धारयितुं नृप ॥ असुभृता भविष्यामि यच्छ कोपं महाद्युते
 ॥ ५४ ॥ अवध्याश्च स्त्रियः प्राहुस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि ॥ सत्त्वेषु पृथिवीपाल न धर्मं त्यक्तुमर्हसि ॥ ५५ ॥ एवं बहुविधं वाक्यं श्रुत्वा राजा
 महासनाः ॥ कोपं निहृद्य धर्मात्मा वसुधादिमब्रवीत् ॥ ५६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि पृथुपाख्यानं पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
 ॥ पृथुरुवाच ॥ एकस्यार्थाय यो हन्यादात्मनो वा परस्य वा ॥ बहून्वै प्राणिनो लोके भवेत्तस्येह पातकम् ॥ १ ॥ सुखमेधन्ति बहवो यस्मिंस्तु
 निहतेऽशुभे ॥ तस्मिन्नास्ति हते भद्रे पातकं चोपपातकम् ॥ २ ॥ एकस्मिन्मन्त्रनिधनं प्रापिते दुष्टकारिणि ॥ बहूनां भवति क्षेमं तत्र पुण्यश्रदो वधः
 ॥ ३ ॥ सोऽहं प्रजानिमित्तं त्वां हनिष्यामि वसुंधरो ॥ यदि मे वचनं नाद्य करिष्यासि जगद्धितम् ॥ ४ ॥ त्वां निहत्याद्य बाणेन मच्छासनपराङ्मुखीभूम् ॥
 आत्मानं प्रथयित्वाहं प्रजा धारयिता चिरम् ॥ ५ ॥ सा त्वं शासनमारथाय मम धर्मभृतां वरे ॥ संजीवय प्रजाः सर्वाः समर्था ह्यसि धारणे
 ॥ ६ ॥ दुहितृत्वं च मे गच्छ तत एनमहं शरम् ॥ नियच्छेयं त्वद्द्वयार्थमुद्यतं वारदर्शनम् ॥ ७ ॥ पृथिव्युवाच ॥ सर्वमेतदहं वीर विधास्यामि
 न संशयः ॥ उपायतः समारब्धाः सर्वे सिद्ध्यन्त्युपक्रमाः ॥ ८ ॥ उपायं पश्य येन त्वं धारयेथाः प्रजा इमाः ॥ वत्सं तु मम संपश्य क्षरयं येन
 वत्सला ॥ ९ ॥ समां च कुरु सर्वत्र मां त्वं धर्मभृतांवर ॥ यथा विस्पन्दमानं मे क्षीरं सर्वत्र भावयेत् ॥ १० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत उत्सा
 रयामास शैलाब्धतसहस्रशः ॥ धनुष्कोट्या तदां वैन्यस्तेन शैला विविद्धिताः ॥ ११ ॥ पृथुर्वैन्यस्तदा राजा महीं चक्रे समां ततः ॥ मन्वन्तरे
 ष्वतीतेषु विपमासीद्भुसुन्धरा ॥ १२ ॥ स्वभावेनाभवन्धरस्याः समांनि विषमाणि च ॥ चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमासीदेवं तदा किल ॥ १३ ॥
 आत्मानं देहं धारयिता धारयिष्यामि । प्रथयित्वा विस्तार्ये ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ संपश्य दिव्यदृष्ट्या कल्पय वत्सला स्नेहेन क्षरयं दुग्धं स्वयेयम् ॥ ९ ॥ विस्पन्दमानं
 क्षरत् भावयेत् । स्वार्थे णिच् । सर्वत्र भवेत् ॥ १० ॥ तेन शैलोपरि शैलं स्थापयता शैलाः विवृद्धिं प्रापिताः इष्टकाभित्तिवत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ इणिव शणिस्य सत्यानृत शणिस्यम् ॥ १५ ॥ एतस्य पुराणिमादे ॥ १६ ॥ समरोचयन् श्रीत्या चक्रुः ॥१७॥ तदा वैचेन मुमेदोहनात् शक्रुः ॥१८॥
 पृथीत सस्यजालानि श्रीरावीनि दुवोह प्रपूरितवान् ॥१९॥ इत्थे वपजीवन्ति सोमः ब्राह्मणराजत्वात् वत्सः ॥२०॥ छन्दोसि वेदाः वत्र हि तदर्थभूत तपो ब्रह्म
 न हि पूर्वविसर्गे धे विपम प्रथिवीतले ॥ प्रविभागः पुराणां च ग्रामाणां वा तदाऽभवत् ॥१४॥ न सस्यानि न गोरक्षा न कृषिर्न वणिक्पथ ॥ निव
 सत्यानृत तत्र न लोभो न च मत्सरः ॥ १५ ॥ वैवस्वतेऽन्तरे चास्मिन्साग्रतं समुपस्थिते ॥ वैन्यात्प्रभृति राजेन्द्र सर्वस्यैतस्य समभवः ॥ १६ ॥
 यत्रयत्र नम त्वस्या भूमेरासीविद्वानव ॥ तत्रतत्र प्रजा सर्वा सवासं समरोचयन् ॥१७॥ आहार फलमूलानि प्रजानामभवत्तदा ॥ कृच्छ्रेण
 मद्गता युक्त इत्येवमनुशुभम् ॥ १८ ॥ सकल्पयित्वा वत्सं द्वु मनु स्वायम्बुवं प्रष्टुम् ॥ स्वपाणौ पुरुषश्रेष्ठ दुवोह प्रथिवीं ततः ॥ सस्यजानानि
 सर्वाणि प्रयुर्वेन्य प्रतापवान् ॥१९॥ तेनात्रेन प्रजास्तात वर्तन्तेऽप्यापि नित्यश ॥ ऋषिभिः श्रूयते चापि पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ॥ वत्स सोमोऽ
 भवत्तेर्पा दोग्धा चान्निस सुतः ॥ २० ॥ बृहस्पतिर्महातेजाः पात्र छन्दोसि भारत ॥ क्षीरमासीदनुपम तपो ब्रह्म च शाश्वतम् ॥ २१ ॥
 पुनर्द्वगणे सर्वे पुरन्दपुरोगमैः ॥ काञ्चन पात्रमादाय दुग्धेय श्रूयते मधी ॥२२॥ वत्सस्तु मघवानासीद्दोग्धा च सविता प्रभुः ॥ क्षीरसूर्जस्कर
 चैव वर्तन्ते येन देवता ॥ २३ ॥ पितृभिः श्रूयते चापि पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ॥ राजत पात्रमादाय स्वघाममितविक्रमे ॥ २४ ॥ यमो वैवस्वत
 स्तेपामासीद्वत्सः प्रतापवान् ॥ अन्तकश्चाभवद्दोग्धा कालो लोकप्रकालन ॥ २५ ॥ नागैश्च श्रूयते दुग्धा वत्स कृत्वा तु तक्षकम् ॥ अलाबु
 पात्रमादाय विप क्षीर नरोत्तम ॥ २६ ॥ तेपामैरावतो दोग्धा धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ॥ नागानां भरतश्रेष्ठ सर्पाणां च महीपते ॥ २७ ॥ तेनैव व
 र्तयन्त्यग्रा महाकाया विपोत्त्वणा ॥ तदाहारास्तदाचारास्तद्वीर्यास्तदुपाश्रया ॥ २८ ॥ अशुरैः श्रूयते चापि पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ॥ आयस पा
 त्रमादाय मार्या रश्मिनिर्वर्हिणीम् ॥ २९ ॥ विरोचनस्तु प्राद्वादिवत्सस्तेपामभूत्तदा ॥ ऋत्विग्निद्वृद्धौ वैत्यानां मधुवैर्गवा महाबलः ॥ ३० ॥
 तेषुते माययाद्यापि सर्वे मायाविनोऽसुराः ॥ वर्तयन्त्यभितप्रश्रास्तेपाममित वल्म् ॥ ३१ ॥ यक्षैश्च श्रूयते तात पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ॥ आमपत्रे
 महाराज पुरान्तर्दानमहायम् ॥ ३२ ॥ वत्स वैश्रवण कृत्वा यक्षे पुण्यजनेस्तदा ॥ दोग्धा रजतनामस्तु पिता मणिवरस्य य ॥ ३३ ॥
 कच्छुच्चात्रायणम् अभिषोचदिकं च शास्त्रं न त्विवानी कल्पियम् ॥२३॥२२॥ ऊर्जस्त्वम् अमृत यक्षीय इषिरिदि यावत् ॥ २३ ॥ स्वर्षा विजयम् ॥ २४ ॥
 ॥ २० ॥ अत्राबु गुम्भीरकम् ॥ २५ ॥ नागानाम् पेरगवः स्वर्षाणां भुक्ताष्टः वेम्भेति श्रेण ॥२७॥२८॥२९ ॥ द्विजैरेति मनेषिद्विषण्य ॥ ३०-३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

तेन अन्तर्धानेन ते यक्षाः वर्तयन्ति परशरीरमाविश्याप्रत्यक्षास्ते जीवन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ प्रजा भोक्तुं स्वसत्त्वानानि तर्षयितुम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ गन्धान् सुर-
 भिद्रव्याणि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ औषधीः ज्योतिष्मत्यादिकाः ॥ ४० ॥ शैलं शिलामयम् ॥ ४१ ॥ पालाशं पर्णमयम् ॥ ४२ ॥ धात्री पायथित्री मातेव पोषणकरी ।
 यक्षानुजो महातेजास्त्रिशीर्षः सुमहातपाः ॥ तेन ते वर्तयन्तीति परमर्षिरुवाच ह ॥ ३४ ॥ राक्षसैश्च पिशाचैश्च पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ॥ शावं कपा-
 लमादाय प्रजा भोक्तुं नरर्षभ ॥ ३५ ॥ दोग्धा रजतनाभस्तु तेषामासीत्कुहूडह ॥ वत्सः सुमाली कौरव्य क्षीरं रुधिरमेव च ॥ ३६ ॥ तेन क्षीरेण
 यक्षाश्च राक्षसाश्चाम्रोपमाः ॥ वर्तयन्ति पिशाचाश्च भूतसङ्घास्तथैव च ॥ ३७ ॥ पद्मपात्रे पुनर्दुग्धा गन्धर्वैः साप्सरोगणैः ॥ वत्सं चित्ररथं कृत्वा
 शुचीन्गन्धान्नरर्षभ ॥ ३८ ॥ तेषां च सुरुचिस्त्वासीद्दोग्धा भरतसत्तम ॥ गन्धर्वराजोऽतिबलो महात्मा सूर्यसन्निभः ॥ ३९ ॥ शैलैश्च श्रूयते
 राजन्पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ॥ औषधीर्वै मूर्तिमती रत्नानि विविधानि च ॥ ४० ॥ वत्सस्तु हिमवानासीन्मेरुदोग्धा महागिरिः ॥ पात्रं तु शैलमेवासी
 तेन शैला विवर्धिताः ॥ ४१ ॥ वीरुद्भिः श्रूयते राजन्पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ॥ पालाशं पात्रमादाय दग्धच्छिन्नप्ररोहणम् ॥ ४२ ॥ दुदोह पुष्पितः सालो
 वत्सः पृक्षोऽभवत्तदा ॥ सेयं धात्री विधात्री च पावनी च वसुन्धरा ॥ ४३ ॥ चराचरस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा योनिरेव च ॥ सर्वकामदुवा दोग्ध्री सर्वसस्य
 प्ररोहिणी ॥ ४४ ॥ आसीदियं समुद्रान्ता मेदिनीति परिश्रुता ॥ मधुकैटभयोः कृत्स्ना मेदसाभिपरिप्लुता ॥ तेनेयं मेदिनी देवी प्रोच्यते ब्रह्मवा
 दिभिः ॥ ४५ ॥ ततोऽभ्युपगमाद्ब्रह्मः पृथोर्वैन्यस्य भारत ॥ दुहितृत्वमनुप्राप्ता देवी पृथ्वीति चोच्यते ॥ पृथुना प्रविभक्ता च शोधिता च वसुन्धरा
 ॥ ४६ ॥ सस्याकरवती स्फीता पुरपत्तनमालिनी ॥ एवंप्रभावो वैन्यः स राजासीद्वाजसत्तमः ॥ ४७ ॥ नमस्यश्चैव पूज्यश्च भूतत्रामैर्न संशयः ॥
 ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदेदाङ्गपारगैः ॥ ४८ ॥ पृथुरेव नमस्कार्यो ब्रह्मयोनिः सनातनः ॥ पार्थिवैश्च महाभागैः पार्थिवत्वमभीप्सुभिः ॥ ४९ ॥
 आदिराजो नमस्कार्यः पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ॥ यौधैरपि च विक्रान्तैः प्राप्तुकामैर्जयं शुधि ॥ पृथुरेव नमस्कार्यो योधानां प्रथमो नृपः ॥ ५० ॥
 यो हि योद्धा रणं याति कीर्तयित्वा पृथुं नृपम् ॥ स धोररूपान्संश्रामान्क्षेमी तरति कीर्तिमान् ॥ ५१ ॥

वैधात्री तद्विपरीता सर्वमात्मन्युपसंहरतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ प्रतिष्ठा आश्रयः योनिः रत्नादिक्रमेण उत्पत्तिस्थानम् । दोग्ध्री धेनुरूपा चतुर्वर्गस्यापि ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अभ्यु-
 पगमात् पुत्रीत्वेन अंगिकारात् ॥ ४६ ॥ पुरं राजधानी पत्तनं महापणिक्नगरम् । पुराणां पत्तनानां माला समूहोऽस्ति यस्यां सा । वैन्यः पृथुः ॥ ४७ ॥ भूतत्रामैः प्राणि-
 समूहैः ॥ ४८ ॥ ब्रह्मयोनिः आश्रयः । सनातनो विष्णुरूपः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

पश्यन्निमनुष्यैराभिनिष्पापपुण्यजीविभिः ॥ ५२ ॥ ३ ॥ ५४ ॥ "वेनाग्धेन निरोच्य सत्तरजती धीर्धर्मनाशे कृते सन्त सत्वपृथु पृथग्व्यधुरितस्त्वद्भ्रजोषीधरम् । सत्त्वाक्रान्तमनारान् विषय मङ्गलबला जना धीणाने द्रुद्रुयैरामितरैः प्राज्ञैरनुषीषताम् ॥" आत्मपापिकाया अवान्तरात्पर्यं तु पुण्यभाजि राक्षि पृथ्वी बीजानि प्रभूते पापानि क्षमीनि ॥ १ ॥ इति श्रीहरीशयो दीक्षायां पद्योऽध्याय ॥ ६ ॥ मन्वन्तराणि मनवो देवा ऋष्यादयस्तथा ॥ ७ ॥ मन्वन्तराणि मनवो देवा ऋष्यादयस्तथा ॥ ७ ॥ मन्वन्तराणि मनवो देवा ऋष्यादयस्तथा ॥ ७ ॥ मन्वन्तराणि मनवो देवा ऋष्यादयस्तथा ॥ ७ ॥

वैश्वेयपि च वित्तान्त्रे पण्यवृत्तिमनुष्ठिते ॥ पृथुरेव नमस्काया वृत्तिदाता महायशा ॥ ५२ ॥ तथैव शूद्रे शुचिभिस्त्रिवर्णपरिचारिभिः ॥ आदि राजो नमस्त्राय श्रेय परमभीष्मभिः ॥ ५३ ॥ एते वत्सविरोपाश्च वोग्यार क्षीरमेव च ॥ पात्राणि च मयोक्तानि किं भूयो वर्णयामि ते ॥ ५४ ॥ य इदं शृणुयान्त्रित्य पृथोश्चारितमादित ॥ पुत्रपौत्रसमायुक्तो मोदते सुचिर सुवि ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरीशयो हरिवशशर्षणि पद्योऽध्याय ॥ ६ ॥ छ ॥ जनमेजय उवाच ॥ मन्वन्तराणि सर्वाणि विस्तरेण तपोधन ॥ तेषां सृष्टिं विस्मृष्टिं च वैशम्पायन कीर्तय ॥ १ ॥ यावन्तो मनवश्चेन यावन्त कालमेव च ॥ मन्वन्तर तथा ब्रह्मच्छ्रेतुमिच्छामि तत्त्वत ॥ २ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ न राक्ष्यो विस्तरस्तात यकु वपश्चैरपि ॥ मन्वन्तराणां कौरव्य सक्षेपं त्वेव मे शृणु ॥ ३ ॥ स्वार्थमुवो मनुस्तात मनुः स्वारोचिपस्तथा ॥ उत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाधुपस्तथा ॥ ४ ॥ धेवस्वतश्च फौरव्य साम्प्रतो मनुरुच्यते ॥ सावर्णिश्च मनुस्तात भौत्यो रौच्यस्तथैव च ॥ ५ ॥ तथैव मेरुसावर्णाश्चत्वारो मनवस्तथा ॥ अतीता वत्तमानाश्च तथेधानागताश्च ये ॥ ६ ॥ कीर्तिता मनवस्तात मयैते तु यथाश्रुतम् ॥ ऋषींस्तेषां प्रवक्ष्यामि पुत्रान्देवगणांस्तथा ॥ ७ ॥ मर्गिचिरनिर्भगनान्द्रिषा पुलहः क्रतु ॥ पुलस्त्यश्च वसिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मण सुता ॥ ८ ॥ उत्तरस्यां विशि तथा राजन्सप्तपर्ययोऽपरे ॥ देवाश्च भान्तरजसस्तथा प्रहृतय परे ॥ यामा नाम तथा देवा आसन्त्यायमुषेऽन्तरे ॥ ९ ॥ आग्नीध्रश्चाभिवाहुश्च मेवा मेधातिथिर्वसु ॥ ज्योतिष्मान्पुतिमान्दय सवन पुत्र एव च ॥ १० ॥ मनो स्वायमुवस्यैते दश पुत्रा महोजस ॥ एतत्ते प्रथम राजन्मन्वन्तरमुदाहृतम् ॥ ११ ॥ नगर्जाणि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ मेरुसावर्णांश्चत्वारः ब्रह्मसावर्णि रुद्रसावर्णिः मेरुसावर्णिः दक्षसावर्णिश्च ॥ एते मेरो वप कृत्वा सिद्धिं प्राप्ता इति सर्वेषु धर्मभारग इत्युत्पन्ने ॥ ६ ॥ ययाधुर्न गुरुद्वेगपनविष्म्वति । तेषां मनुनां पुत्राश्च ॥ ७ ॥ ययममन्वन्तराण्यम् ऋष्यादिष्यपमाह--मरीचिरिति षतुभिः ॥ ८ ॥ अपरे इत्युत्पन्नेषु मरीच्यादि सान्य ॥ ९ ॥ पुत्र इति पुत्रनामा ॥ १० ॥ ११ ॥

स्वारोचिषगतऋष्यादित्रयमाह—और्विति साईचतुष्टयेन ॥ द्वितीयमन्वन्तरगता ऋष्यादय उक्ताः । वसिष्ठपुत्र और्वनामा ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ वसिष्ठेति ॥ सप्त वसिष्ठपुत्रा वसिष्ठा इति विश्रुता ऋषयोऽत्र उच्ये मया प्रोक्ता इत्यग्निमेणान्वयः । के ते वसिष्ठा ये पूर्व हिरण्यगर्भपुत्राः ऊर्जसंज्ञाः सुतेजसः अतिप्रतापा आसन्निति पश्चात् वसिष्ठजाता इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ सप्तर्षयो मया प्रोक्ता इति पूर्वान्वयि । कीर्त्यमानान् औत्तमेयात्रिबोधेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥ तनूजः तनूजनामा ॥ १९ ॥ चतुर्थमाह। मन्व

ओर्वो वसिष्ठपुत्रश्च स्तम्बः काश्यप एव च ॥ प्राणो बृहस्पतिश्चैव दत्तो निश्च्यवनस्तथा ॥ १२ ॥ एते महर्षयस्तात वायुप्रोक्ता महाव्रताः ॥

देवाश्च त्रुपिता नाम स्मृताः स्वारोचिषेऽन्तरे ॥ १३ ॥ हविर्ध्रः सुकृतिर्ज्योतिरापोमूर्तिरयस्मयः ॥ प्रथितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्जस्तथैव च ॥ १४ ॥

स्वारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोस्तात महात्मनः ॥ कीर्त्ताः पृथिवीपाल महावीर्यपराक्रमाः ॥ १५ ॥ द्वितीयमेतत्कथितं तव मन्वन्तरं मया ॥ इदं तृतीयं

वक्ष्यामि तन्निबोध नराधिप ॥ १६ ॥ वसिष्ठपुत्राः सप्तासन्वांसिष्ठा इति विश्रुताः ॥ हिरण्यगर्भस्य सुता ऊर्जा नाम सुतेजसः ॥ १७ ॥ ऋषयोऽत्र

मया प्रोक्ताः कीर्त्यमानान्निबोध मे ॥ औत्तमेयान्महाराज दश पुत्रान्मनोरमान् ॥ १८ ॥ इष ऊर्जस्तनूजश्च मधुर्माधव एव च ॥ शुचिः शुक्रः सहस्रैव

नभस्यो नभ एव च ॥ १९ ॥ भानवस्तत्र देवाश्च मन्वन्तरमुदाहृतम् ॥ मन्वन्तरं चतुर्थं ते कथयिष्यामि तच्छृणु ॥ २० ॥ काव्यः पृथुस्तथैवाग्निर्ज

न्युर्घता च भारत ॥ कर्षीवानकपीवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽपरे ॥ २१ ॥ पुराणे कथितास्तात पुत्राः पौत्राश्च भारता ॥ सत्या देवगणाश्चैव तामसस्यान्तरे

मनोः ॥ २२ ॥ पुत्राश्चैव प्रवक्ष्यामि तामसस्य मनोर्नृप ॥ द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूलस्तपोधनः ॥ २३ ॥ तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परंत

पः ॥ तामसस्य मनोरेते दश पुत्रा महाबलाः ॥ २४ ॥ वायुप्रोक्ता महाराज पञ्चमं तदनन्तरम् ॥ वेदबाहुर्दुभ्रश्च सुनिर्वेदशिरास्तथा ॥ २५ ॥

हिरण्यरोमा पर्जन्य ऊर्ध्वबाहुश्च सोमजः ॥ सत्यनेत्रस्तथाऽऽत्रेय एते सप्तर्षयोऽपरे ॥ २६ ॥ देवाश्च भूतरजसस्तथा प्रकृतयोऽपरे ॥ पारिप्लवश्च

रैभ्यश्च मनोरन्तरमुच्यते ॥ २७ ॥ अथ पुत्रानिमांस्तस्य निबोध गदतो मम ॥ धृतिमानव्ययो युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः ॥ २८ ॥ अरण्यश्च प्रकाशश्च

निर्मोहः सत्यवाक्कविः ॥ रैवतरय मनोः पुत्राः पञ्चमं चैतदन्तरम् ॥ २९ ॥

न्तरमिति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ पञ्चममाह—वेपबाहुरिति साद्वैश्वर्तुर्भिः । मुनिरिति वेदशिरसो विशेषणम् ॥ २५ ॥ सोमजः ऊर्ध्वबाहुः आत्रेयः

सत्यनेत्रः ॥ २६ ॥ तथा प्रकृतयः अभूतरजः स्वभावाः पारिप्लवो रैभ्यश्च देवतागणविशेषौ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

पट व इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ आपादपः पञ्च देवगणा दिवोक्त इति सर्वेषां विरोपणम् । आपा इत्यत्रास्ता आप्या इति वा गौडा पठन्ति ॥ ३० ॥ नडूलायाः पुत्रा नाडूलेया
 ॥ ३३ ॥ सप्त वैवस्वमन्वन्तरमाह—अशिरित्यादिपञ्चभिः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्राग्दश पूर्वकल्पस्कारा सप्तसप्तकाः एकोनपञ्चारात् मरुतो देवाः
 प्रागुक्ता अपि प्रतिमन्वन्तर भक्तीति श्लेषम् ॥ ३९ ॥ तेषां च मध्ये चत्वार सप्तका अष्टाविंशतिर्मरुत मन्वन्तरसप्तमौ क्रममुक्तिपद ऋषणः स्थान प्रागुचन्ति ॥ ४० ॥
 ततोऽन्ये जायमाना तपोलान्यमन्वन्तरान्तरे कल्पमास्य स्थान पूरयन्ति तेन सप्तसप्तका पुर्यन्ते एवं प्रतिमन्वन्तर श्रेयमाएतेन कर्मिणामपि परस्परया मुक्तिरस्तीति दर्शितम्
 पठ ते सप्रवक्ष्यामि तन्निबोध नराधिप ॥ मृदुर्नभो विवस्वाश्च सुधामा विरजास्तथा ॥ ३० ॥ अतिनामा सद्विष्णुश्च सप्तैते वै महर्षय ॥ चाक्षुष
 स्यान्तरे तात मनोर्देवानिमाश्च्युतु ॥ ३१ ॥ आद्याः प्रभृता ऋभव पृथग्भावा दिवोक्तसः ॥ लेखाश्च नाम राजेन्द्र पञ्च देवगणा स्मृता ॥
 ऋषेर्द्विस पुत्रा महात्मानो महोजसः ॥ ३२ ॥ नाडूलेया महाराज दश पुत्राश्च विश्रुता ॥ ऋभृश्रुतयो राजन्यपठं मन्वन्तर स्मृतम् ॥ ३३ ॥
 अत्रिंशद्विधो भगवान्कश्यपश्च महानृपि ॥ गौतमोऽथ मरुद्भोजो विश्वामित्रस्तथैव च ॥ ३४ ॥ तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मन ॥ सप्तमो
 जमदग्निश्च ऋषयः साम्प्रतं विवि ॥ ३५ ॥ साध्या रुद्राश्च विषे च मरुतो वसवस्तथा ॥ आदित्याश्चाधिनो चैव देवो वैवस्वतो स्मृतौ ॥ ३६ ॥
 मनोर्वैवस्वतस्यैते वर्तन्ते साम्प्रतेऽन्तरे ॥ इश्वाकू प्रभुत्वाश्चैव दश पुत्रा महात्मन ॥ ३७ ॥ एतेषां कीर्तितानां तु महर्षिणां महोजसाम् ॥ राजपुत्राश्च
 पौत्राश्च दिक्षु सर्वासु भात ॥ ३८ ॥ मन्वन्तरेषु सर्वेषु प्राग्दश सप्तसप्तका ॥ स्थिता लोकव्यवस्थार्थं लोकसरक्षणाय च ॥ ३९ ॥ मन्वन्तरे व्य
 तिक्रान्ते चत्वारः सप्तका गणा ॥ कृत्वा कर्म दिव यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥ ४० ॥ ततोऽन्ये तपसा युक्ता स्थानमापूरयन्त्युत ॥ अतीता वर्त
 मानाश्च क्रमेणैतेन भारता ॥ ४१ ॥ एतान्युक्तानि कोरेव्य सप्ततीतानि भारता ॥ मन्वन्तराणि पद चापि निबोधानागतानि मे ॥ ४२ ॥ सावर्णा मनवस्तात
 पञ्च तांश्च निबोध मे ॥ एको वैवस्वतस्तेषां चत्वारस्तु प्रजापतेः ॥ ४३ ॥ परमेष्ठिसुतास्तात मेरुसावर्णता गता ॥ दशस्यैते हि दोहित्राः प्रियायास्तनया
 नृपा ॥ महान्तस्तपसा युक्ता मेरुपृष्ठे महोजसः ॥ ४४ ॥ रुचेः प्रजापते पुत्रो रोच्यो नाम मनुः स्मृत ॥ मृत्या चोत्पादितो देव्या भौत्यो नाम रुचेः सुत ॥ ४५ ॥
 ॥ ४६ ॥ समावृत्तानि एक चानागतमित्यष्टासुक्तानीति श्रष्टव्यम् । अनागतानि पद मे मत्त निबोधे बुध्यस्व ॥ ४७ ॥ साकर्णा पञ्च तेषामेको वैवस्वत उक्त ॥ ४८ ॥
 परमेष्ठिसुता इति ॥ समातेऽन्यस्य विरोपण प्रजापतेरिति । कुम्भिमक्तिः वा परमेष्ठिपद श्रष्टव्यम् । तेषां चतुर्णामपि मेरुसावर्णिते योगमाह । महात्त इति । यतो मेरो सपञ्च
 क्रुरलो मन्वावर्णोस्ते जाता इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

सप्तैव महर्षयः प्रतिमन्वन्तरमिति शेषः । अष्टममाह । मनोरिति ॥ ४६ ॥ दीप्तिमान् तृतीयः अश्वत्थामा चतुर्थः ॥ ४७ ॥ कृपः पञ्चमः गालवः षष्ठः रुरुः सप्तमः इतराण
पदानि तेपामेव विशेषणानि ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ प्रथमे मेरुसावर्ण्याख्ये नवमे मेधातिथ्यादीनां
अनागताश्च सप्तैते स्मृता दिवि महर्षयः ॥ मनोरन्तरमासाद्य सावर्णल्येह ताञ्छृणु ॥ ४६ ॥ रामो व्यासस्तथात्रेयो दीप्तिमानिति विश्रुतः ॥
भारद्वाजस्तथा द्रौणिरश्वत्थामा महाद्युतिः ॥ ४७ ॥ गौतमस्यात्मजश्चैव शरद्भान्गौतमः कृपः ॥ कौशिको गालवश्चैव रुरुः काश्यप एव च
॥ ४८ ॥ एते सप्त महात्मानो भविष्या मुनिसत्तमाः ॥ ब्रह्मणः सदृशाश्चैते धन्याः सप्तर्षयः स्मृताः ॥ ४९ ॥ अभिजात्याऽथ तपसा मन्त्रव्या
करणैस्तथा ॥ ब्रह्मलोकप्रतिष्ठास्तु स्मृताः सप्तर्षयोऽमलाः ॥ ५० ॥ भूतभव्यभवज्ज्ञानं बुद्ध्या चैव तु ये स्वयम् ॥ तपसा वै प्रसिद्धा ये
सद्गताः प्रविचिन्तकाः ॥ ५१ ॥ मन्त्रव्याकरणाद्यैश्च ऐश्वर्यात्सर्वशश्च ये ॥ एतान्भार्यान्दिद्वजो ज्ञात्वा नैष्टिकानि च नाम च ॥ ५२ ॥ सप्त ते
सप्तभिश्चैव गुणैः सप्तर्षयः स्मृताः ॥ दीर्घायुषो मन्त्रकृत ईश्वरा दीर्घचक्षुषः ॥ ५३ ॥ बुद्ध्या प्रत्यक्षधर्माणो गोत्रप्रवर्तकास्तथा ॥ कृतादिषु
युगाख्येषु सर्वेष्वेव पुनःपुनः ॥ ५४ ॥ प्रावर्तयन्ति ते वर्णानाश्रमाश्चैव सर्वशः ॥ सप्तर्षयो महाभागाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ५५ ॥ तेषां
चैवान्वयोत्पन्ना जायन्तीह पुनःपुनः ॥ मन्त्रब्राह्मणकर्तारो धर्मे प्रशिथिले तथा ॥ ५६ ॥ यस्माच्च वरदाः सप्त परेभ्यश्चापराः स्मृताः ॥ तस्मान्न
कालो न वयः प्रमाणमृपिभावेन ॥ ५७ ॥ एष सप्तर्षिकोदेशो व्याख्यातस्ते मया नृप ॥ सावर्णस्य मनोः पुत्रान्भविष्याञ्छृणु सत्तम ॥ ५८ ॥
वरीयांश्चावरीयांश्च संमतो धृतिमान्वसुः ॥ चरिष्णुरग्यधृष्णुश्च वाजः सुमतिरेव च ॥ सावर्णस्य मनोः पुत्रा भविष्या दश भारत ॥ ५९ ॥
प्रथमे मेरुसावर्णेः प्रवक्ष्यामि मुनीञ्छृणु ॥ मेधातिथिस्तु पौलस्त्यो वसुः काश्यप एव च ॥ ६० ॥ ज्योतिष्मान्भार्गवश्चैव द्युतिमानङ्गिरा
स्तथा ॥ सावनश्चैव वासिष्ठ आत्रेयो हव्यवाहनः ॥ ६१ ॥ पौलहः सप्त इत्येते मुनयो रोहितेऽन्तरे ॥ देवतानां गणास्तत्र त्रय एव नराधिप ॥ ६२ ॥
दक्षपुत्रस्य पुत्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः ॥ मनोः पुत्रो धृष्टकेतुः पञ्चहोत्रो निराकृतिः ॥ ६३ ॥ पृथुः श्रवा भूरिर्धामा ऋचीकोष्ठहतो गयः ॥
प्रथमस्य तु सावर्णेनैव पुत्रा महौजसः ॥ ६४ ॥

गोत्राणि पौलस्त्यादीनि ॥ ६० ॥ ६१ ॥ रोहित इत्यस्यैव मनोर्नामान्तरम् ॥ ६२ ॥ अयं पुत्रिकापुत्रोऽपि दक्षपुत्र इत्युच्यते ॥ ६३ ॥ पृथुरित्येकः ॥ ६४ ॥

पठ त इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ आपादप' पञ्च देवगणा । दिवैकस इति सर्वेषां विरोपणम् । आपा इत्यत्रास्ता आप्या इति वा गौडा पठन्ति ॥ ३० ॥ ननुलाया' पुत्रा नाहुल्ये
 ॥ ३३ ॥ सप्तम वैश्वतमन्वन्तरमाह—अग्निरित्यादिपञ्चमि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्राग्दिश पूर्वकल्पकारा सप्तसप्तका एकोनपञ्चाशत् मरुतो देवा
 षाण्णश्च अपि प्रतिमन्वन्तर भवन्तीति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥ तेषां च मध्ये चत्वार सप्तका अष्टाविंशतिर्मिथुव मन्वन्तरसप्तमौ क्रममुक्तिपद ब्रह्मणः स्थान प्राप्नुवन्ति ॥ ४० ॥
 ततोऽन्ये जायमाना' तपोपलान्यमन्वन्तरान्तरे तत्पदमारुह्य स्थान पुरयन्ति तेन सप्तसप्तका पूर्वन्ते एवं प्रतिमन्वन्तर श्रेयसाएतेन कर्मिणामपि परस्परया मुक्तिरस्तीति दर्शितम्
 पठ ते सप्रवक्ष्यामि तन्निबोध नराधिप ॥ मृगुर्नभो विषस्वाश्व सुधामा विरजास्तथा ॥ ३० ॥ अतिनामा सद्विष्णुश्च सतेते वै महर्षय ॥ चाक्षुष
 स्यान्तरे तात मनोर्दधानिमाश्रुषु ॥ ३१ ॥ आद्या प्रभूता ऋभव पृथग्भावा दिवैकस' ॥ लेखाश्च नाम राजेन्द्र पञ्च देवगणा स्मृता ॥
 ऋषेर्द्भिरस पुत्रा महात्मानो महोजस' ॥ ३२ ॥ नाहुल्ये महाराज दश पुत्राश्च विश्रुता ॥ ऊरुभृतयो राजन्पुष्टं मन्वन्तर स्मृतम् ॥ ३३ ॥
 अत्रिंवासिष्ठो भगवान्कश्यपश्च महाद्विपे ॥ गौतमोऽथ भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ॥ ३४ ॥ तथैव पुत्रो भगवानृषीकस्य महात्मन ॥ सप्तमो
 जमदग्निश्च ऋषय साम्प्रत दिवि ॥ ३५ ॥ साध्या रुद्राश्च विश्वे च मरुतो वसवस्तथा ॥ आदित्याश्चाश्विनौ चैव देवो वैश्वतौ स्मृतौ ॥ ३६ ॥
 मनोर्वैश्वतस्यैते वर्तन्ते साम्प्रतेऽन्तरे ॥ इक्ष्वाकुः प्रमुखाश्चैव दश पुत्रा महात्मन ॥ ३७ ॥ एतेषां कीर्तितानां तु महर्षिणां महोजसाम् ॥ राजपुत्राश्च
 पौत्राश्च विश्वु सर्वासु भात ॥ ३८ ॥ मन्वन्तरेषु सर्वेषु प्राग्दिश सप्तसप्तका ॥ स्थिता लोकव्यवस्थार्थं लोकसरक्षणाय च ॥ ३९ ॥ मन्वन्तरे व्य
 तिक्रान्ते चत्वार सप्तका गणा ॥ कृत्वा कर्म दिवं यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥ ४० ॥ ततोऽन्ये तपसा युक्ता स्थानमापूरयन्त्युत ॥ अतीता वर्त
 मानाश्च कर्मणैतेन भारता ॥ ४१ ॥ एतान्युक्तानि कौरव्य सप्ततीतानि भारता ॥ मन्वन्तराणि पद चापि निबोधानागतानि मे ॥ ४२ ॥ सावर्षा मनवस्तात
 पञ्च तांश्च निबोध मे ॥ एको वैश्वतस्तेषां चत्वारस्तु प्रजापते ॥ ४३ ॥ परमेष्ठिसुतास्तात मेरुसावर्णतां गता ॥ दक्षस्यैते द्वि दौहित्रा त्रियायास्तनया
 नृपा ॥ महान्तस्तपसा युक्ता मेरुपृष्ठे महोजस ॥ ४४ ॥ रुचे प्रजापते पुत्रो रोच्यो नाम मनु स्मृत ॥ भृत्या चोत्पादितो देव्यां भौत्यो नाम रुचे सुत ॥ ४५ ॥
 ॥ ४६ ॥ सप्ततितानि एक बानात्तमित्यष्टाशुक्रान्ति श्रम्यम् । अनागच्छानि पद मे मच निबोध शुष्यस्य ॥ ४७ ॥ सावणा पञ्च तेषामेको वैश्वत उक्त ॥ ४८ ॥
 परमेष्ठिसुता इति ॥ समावैक्येशस्य विरोपण प्रजापवरिति । सुतश्चिमन्तिकु वा परमेष्ठिपद श्रम्यम् । तेषां चतुर्णामपि मेरुसावर्णित्ये योगमाह । महात्म इति । यतो मेरो तपश्च
 कृतनो मरुसावर्णोस्त आता इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥८४॥८५॥८६॥८७॥८८॥८९॥९०॥ इति हरिवंशो टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥७॥ ॥ ६३ ॥ मन्वन्तरप्रसङ्ख्यानं युगमानं तथैव च ॥ ब्रह्मणोऽह्नः प्रसङ्ख्यानमष्टेऽध्याय ईर्यते ॥ १ ॥ मन्वन्तरस्येति अध्यायः सर्वस्य कालपरिच्छेददर्शनार्थः ॥ १ ॥ देवादीनाम् अहोरात्राणि भजेत् पृथक् कुर्यात् । विभजते इति पाठे सूयं इति शेषः । लौकिकम् अस्मदीयं मानवं मनोः परं द्विपरार्थरूपं ब्राह्मं तां तत्सम्बन्धिनीं लोकप्रसिद्धां गणनामुपादाय उपजीव्य देवाबहोरात्राणां सङ्ख्यां शृणु ॥ २ ॥ अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा इत्यस्य मूलं मृग्यम् । विष्णुराणेऽपि “काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव” इत्येतावत्या एव सङ्ख्याया दर्शनात् । तैर्मुहूर्तैश्चिंशताऽहोरात्रमिति प्राहुरित्युत्तरेणान्वयः युक्तश्चैव तथाऽऽत्रेयः शुक्रो वासिष्ठ एव च ॥ अजितः पौलहश्चैव अन्त्याः सप्तर्षयश्च ते ॥८४॥ एतेषां कल्प्य उत्थाय कीर्तनात्सुखमेधते ॥ यशश्चा प्रोति सुमहद्युष्मांश्च भवेन्नरः ॥ ८५॥ अतीतानागतानां वै महर्षीणां सदा नरः ॥ देवतानां गणाः शोक्ताः पञ्च वै भरतर्षभ ॥ ८६ ॥ तरङ्गभी रूर्वप्रश्च तरस्वानुग्र एव च ॥ अभिमानी प्रवीणश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥८७॥ तेजस्वी सबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ॥ भौत्यस्यैवाधिकारे तु पूर्णे कल्पस्तु पूर्यते ॥८८॥ इत्येते नामतोऽतीता मनवः कीर्तिता मया ॥ तैरियं पृथिवी तात ससुद्रान्ता सपत्तना ॥८९॥ पूर्णं युगसहस्रं तु परिपाल्या नराधिप ॥ प्रजाभिश्चैव तपसा संहारस्तेषु नित्यशः ॥९०॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि मन्वन्तरवर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

जनमेजय उवाच ॥ मन्वन्तरस्य संख्यां युगानां च महामते ॥ ब्रह्मणोऽह्नः प्रमाणं च वक्तुमर्हसि मे द्विज ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अहोरात्रं भजे त्सूर्यो मानवं लौकिकं परम् ॥ तामुपादाय गणनां शृणु संख्यामरिन्दम् ॥ २ ॥ निमेषैः पञ्चदशभिः काष्ठा त्रिंशत् ताः कला ॥ त्रिंशत्कलो मुहूर्तस्तु त्रिंशता तैर्मनीषिणः ॥ ३ ॥ अहोरात्रमिति प्राहुश्चन्द्रसूर्यगतिं नृप ॥ विशेषेण तु सर्वेषु अहोरात्रे च नित्यशः ॥ ४ ॥ अहोरात्राः पञ्चदश पक्ष इत्य भिशब्दितः ॥ द्वौ पक्षौ तु स्मृतौ मासो मासौ द्वावृत्तुरुच्यते ॥ ५ ॥ अब्दं व्ययनमुक्तं च अयनं त्वृत्तुभिस्त्रिभिः ॥ दक्षिणं चोत्तरं चैव संख्यातत्त्व विशारदैः ॥ ६ ॥ मानेनानेन यो मासः पक्षद्वयसमन्वितः ॥ पितृणां तद्दहोरात्रमिति कालविदो विदुः ॥ ७ ॥ कृष्णपक्षस्त्वहस्तेषां शुक्लपक्षस्तु शर्वरी ॥ कृष्णपक्षे त्वहः श्राद्धं पितृणां वर्त्तते नृप ॥ ८ ॥

॥ ३ ॥ अहोरात्रलक्षणमाह—चन्द्रेति ॥ विशेषेण परिदृश्यमाना चन्द्रसूर्ययोर्गतिरुदयादुदयान्तरावधिः तां तावन्तं कालं सर्वेषु मेरोः परितो भूत्रदेशेषु अहोरात्र इति प्राहु रित्यनुषज्यते । नित्यश इति सार्वदिवस्त्वमेतयोरुक्तम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कृष्णेति ॥ चन्द्रलोकास्थाः पितरः शुक्लपक्षे चन्द्रान्तर्हितं सूर्यं न पश्यन्ति कृष्णे तु चन्द्रसूर्यो भिसुभ्यान्तदाश्रितास्तं पश्यन्तीति शुक्लकृष्णपक्षौ तेषां क्रमेण रात्र्यहनी अत एव कृष्णपक्षः संपूर्णो वा दिनान्तत्वात्पक्षव्यक्तया अमावास्या श्राद्धकाल इत्यर्थः ॥ ८ ॥

द्वितीयस्य दममार्गस्य हविष्मदधीनां गोत्राणि पौलहदीनि वसिष्ठपुत्राणां शक्यपदीनां मध्ये अष्टमश्च इत्येके । अष्टम इति सप्तैष श तस्य ॥ ६५ ॥ नभसः नभ सस्यस्य
 अगिरा पुत्रः सत्या नाम सप्तम अङ्गेनोरसा रथियोगादौरस पुत्रोऽगिरा इत्युच्यते । नभस इति षष्ठ सत्ये सत्य इति अगिरस स्तुत्यर्थं विशेषण सत्यावादी ॥ ६६ ॥
 द्वौ गणौ दक्षिणोत्तरमार्गाभिमानिनौ । अत्र्यादिभूमदिऋषिमन्त्रो मन्त्रप्रतिपाषा देवा । मनोः सुत इति छेदः । मनोः तृतीयस्य सुत इत्येव प्रथमस्य यौगिक नाम वीर्यवान्
 दशमे त्वय पर्याये द्वितीयस्थान्तरे मनो ॥ हविष्मान्पौलहद्वैव सुकृतिश्चैव मार्गव ॥ आपो मूर्तिस्तथाऽत्रेयो वासिष्ठश्चाष्टमः स्मृत ॥ ६६ ॥
 पौलस्त्यः प्रमितिश्चैव नभोगश्चैव काश्यप ॥ अङ्गिरा नभसः सत्यः सप्तैते परमर्षयः ॥ ६७ ॥ देवतानां गणो द्वौ तौ ऋषिमन्त्राश्च ये स्मृता ॥ मनोः
 सुतोत्तमोजाश्च निकुपञ्च वीर्यवान् ॥ ६७ ॥ शतानीको निरामित्रो वृषसेनो जयद्रथ ॥ धृष्टियुञ्ज सुवर्चाश्च दश त्वेते मनो सुता ॥ ६८ ॥ एका
 दशेऽय पर्याये तृतीयस्थान्तरे मनोः ॥ तस्य सप्त ऋषिणापि कीर्त्यमानान्निबोध मे ॥ ६९ ॥ हविष्मान्काश्यपश्चापि हविष्मान्यश्च भार्गव ॥
 तरुणश्च तथाऽत्रेयो वासिष्ठस्त्वनवस्तथा ॥ ७० ॥ अङ्गिराश्चैव विष्वज्यश्च पौलस्त्यो निम्बरस्तथा ॥ पुलहश्चाग्नितेजाश्च भाव्याः सप्त महपय ॥ ७१ ॥
 ऋक्षणस्तु सुता देवा गणास्तेषां त्रय स्मृता ॥ सवर्त्तकः सुरार्मां च देवानीक पुरुद्दह ॥ ७२ ॥ क्षेमघन्वा दृढायुश्च आदर्श पण्डको मनु ॥
 सार्वर्णस्य तु पुत्रां वै तृतीयस्य नव स्मृता ॥ ७३ ॥ चतुर्थस्य तु सार्वर्णेऋषीन्सप्त निबोध मे ॥ द्युतिर्वसिष्ठपुत्रश्च आत्रेय सुतपास्तथा ॥ ७४ ॥
 अङ्गिरस्तपसो मूर्तिस्तपस्वी काश्यपस्तथा ॥ तपोरानश्च पौलस्त्य पौलहश्च तपो रषि ॥ ७५ ॥ भार्गव सप्तमस्तेषां विज्ञेयस्तु ततो धृति ॥
 पञ्च देवगणा प्रोक्ता मानसा ऋक्षणश्च ते ॥ ७६ ॥ देववायुदूरश्च देवश्रेष्ठो विदूरथ ॥ भिन्नवान्मित्रदेवश्च मित्रसेनश्च मित्रकृत् ॥ मित्रवाहुः सुवर्चाश्च
 द्वादशास्य मनो सुताः ॥ ७७ ॥ त्रयोदशेऽय पर्याये भाव्ये मन्वन्तरे मनो ॥ अङ्गिराश्चैव घृतिमान्पौलस्त्यो हव्यपस्तु यः ॥ ७८ ॥ पौलहस्तस्त्वदर्शो
 च भार्गवश्च निरस्तुकः ॥ निप्रक्रमस्तथाऽऽत्रेयो निर्मोहः कश्यपस्तथा ॥ ७९ ॥ सुतपाश्चैव वासिष्ठ सप्तैते तु महर्षयः ॥ त्रय एव गणा प्रोक्ता देवतानां
 स्वयमुवा ॥ ८० ॥ त्रयोदशस्य पुत्रास्ते विज्ञेयास्तु रुचेः सुता ॥ चित्रसेनो धिचित्रश्च नयो धर्मभृतो धृत् ॥ ८१ ॥ सुनेत्र क्षत्रवृद्धिश्च सुतपा निर्मयो
 दृढ ॥ रोच्यस्यैते मनो पुत्रा अन्तरे तु त्रयोदशे ॥ ८२ ॥ चतुर्विंशेऽय पर्याये भोत्यस्येवान्तरे मनो ॥ भार्गवो वृतिवाहुश्च शुचिरपिङ्गिरसस्तथा ॥ ८३ ॥
 तृतीय । अन्यथा दगमम्पया अपूर्तिर्मनो मुता इत्यस्य पुनरुक्तिश्च इ समाधेया स्यात् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ तृतीयस्य ऋसावर्णोऽस्यस्य ॥ ६९ ॥ हविष्मन्त्रो द्वौ कस्यपो मार्गेश्वर
 ॥ ७० ॥ अगिरपुत्रोऽङ्गिराऽपौलहदीनि वसिष्ठपुत्राणां शक्यपदीनां मध्ये अष्टमश्च इत्येके । ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

॥८४॥८५॥८६॥८७॥८८॥८९॥९०॥ इति हरिवंशो टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥७॥ ॥ ६४ ॥ मन्वन्तरप्रसङ्ख्यानं युगमानं तथैव च ॥ ब्रह्मणोऽह्नः प्रसङ्ख्यानमष्टेऽध्याय ईर्यते ॥ १ ॥ मन्वन्तरस्येति अध्यायः सर्वस्य कालपरिच्छेददर्शनार्थः ॥ १ ॥ देवादीनाम् अहोरात्राणि भजेत् पृथक् कुर्यात् । विभजते इति पाठे सूत्रे इति शेषः । लौकिकम् अस्मदीयं मानवं मनोः परं द्विपरार्थरूपं ब्राह्मं तां तत्सम्बन्धिनीं लोकप्रसिद्धां गणनामुपादाय उपजीव्य देवाहोरात्राणां सङ्ख्यां शृणु ॥ २ ॥ अष्टादशानिमेवास्तु काष्ठा इत्यस्य मूलं मृग्यम् । विष्णुपुराणेऽपि “काष्ठा निमेपा दश पञ्च चैव” इत्येतावत्या एव सङ्ख्याया दर्शनात् । तैर्मुहूर्तैर्द्विंशताऽहोरात्रमिति प्रादुरित्युत्तरेणान्वयः

युक्तश्चैव तथाऽऽत्रेयः शुक्रो वासिष्ठ एव च ॥ अजितः पौलहश्चैव अन्त्याः सप्तर्षयश्च ते ॥८४॥ एतेषां कल्प उत्थाय कीर्तनात्सुखमेधते ॥ यथाश्वाप्रोति सुमहदायुष्मांश्च भवेन्नरः ॥ ८५ ॥ अतीतानागतानां वै महर्षीणां सदा नरः ॥ देवतानां गणाः प्रोक्ताः पञ्च वै भरतर्षभ ॥ ८६ ॥ तरङ्गभीरुर्षप्रश्च तरस्वानुय एव च ॥ अभिमानी प्रवीणश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥८७॥ तेजस्वी सबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ॥ भौत्यस्यैवाधिकारे तु पूर्णे कल्पस्तु पूर्यते ॥८८॥ इत्येते नामतोऽतीता मनवः कीर्तिता मया ॥ तैरियं पृथिवी तात समुद्रान्ता सपत्तना ॥८९॥ पूर्णयुगसहस्रं तु परिपाल्या नराधिप ॥ प्रजाभिश्चैव तपसा संहारस्तेषु नित्यशः ॥९०॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशो हरिवंशपर्वणि मन्वन्तरवर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥ जनमेजय उवाच ॥ मन्वन्तरस्य संख्यानं युगानां च महामते ॥ ब्रह्मणोऽह्नः प्रमाणं च वलुमर्हसि मे द्विज ॥१॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अहोरात्रं भजेत्सूर्यो मानवं लौकिकं परम् ॥ तामुपादाय गणनां शृणु संख्यामरिन्दम ॥२॥ निमेषैः पञ्चदशभिः काष्ठा त्रिंशतु ताः कला ॥ त्रिंशत्कलो मुहूर्तस्तु त्रिंशता तैर्मनीषिणः ॥३॥ अहोरात्रमिति प्राहुश्चन्द्रसूर्यगतौ नृप ॥ विशेषेण तु सर्वेषु अहोरात्रे च नित्यशः ॥४॥ अहोरात्राः पञ्चदश पक्ष इत्यभिशब्दितः ॥ द्वौ पक्षौ तु स्मृतौ मासो मासौ द्वाष्टुरुच्यते ॥ ५ ॥ अब्दं द्वयनमुक्तं च अयनं त्वृतुभिस्त्रिभिः ॥ दक्षिणं चोत्तरं चैव संख्यातत्त्व विशारदैः ॥ ६ ॥ मानेनानेन यो मासः पक्षद्वयसमन्वितः ॥ पितृणां तदहोरात्रमिति कालविदो विदुः ॥७॥ कृष्णपक्षस्त्वहस्तेषां शुक्लपक्षस्तु शर्वरी ॥ कृष्णपक्षे त्वहः श्राद्धं पितृणां वर्त्तते नृप ॥ ८ ॥

॥ ३ ॥ अहोरात्रलक्षणमाह—चन्द्रेति ॥ विशेषेण परिदृश्यमाना चन्द्रसूर्ययोर्गतिरुदयादुदयान्तरावधिः तां तावन्तं कालं सर्वेषु मेरोः परितो भूप्रदेशेषु अहोरात्र इति प्रादुरित्यनुषज्यते । नित्यश इति सार्वदिकत्वमेतयोरुक्तम् ॥ ४ ॥ कृष्णेति ॥ चन्द्रलोकास्थाः पितरः शुक्लपक्षे चन्द्रान्तर्हितं सूर्यं न पश्यन्ति कृष्णे तु चन्द्रसूर्याभिमुखाचदाश्रितास्तं पश्यन्तीति शुक्लकृष्णपक्षौ तेषां क्रमेण रात्र्यहनी अत एव कृष्णपक्षः संपूर्णो वा दिनान्तत्वात्प्रावश्यकतया अमावास्या श्राद्धकाल इत्यर्थः ॥ ८ ॥

मानुषेति मादम् ॥ मरुतादाभियुनान्त रशिरथाभरस्योष्टुशेणारुपणेऽनुदिन क्रियमाणे उचरामिमुखः सूर्यो मेरुपूर्वस्थानां देवाना हश्यो भवतीति तेषां तदा दिनम् । कर्कापाव
 दनुरन्त तपोऽथ रस्योष्टुशेण क्रमादुन्मोचने क्रियमाणे ऽक्षिणाभिमुख सूर्यो देवानामहस्यो भवतीति तदा तेषां रात्रिरिति ॥९॥ दिव्यमिति ॥ देवानां दशभिर्वर्षिर्मानोरहोरात्र
 एक दशभिर्हरी ययः ॥१०॥ दशभिर्षणैः पश्चिम वै दशभिर्षणैः द्विसप्ततिसहस्राणि विष्णवाश्च एक मनोर्षेर्षमित्यर्थ ॥११॥
 मन्थ्यांश्च तस्य पूजापरी भागी ॥ १० ॥ १३ ॥ १५ ॥ द्वादशसाहस्रीं वर्षाणां युगमित्युच्यते ॥ १६ ॥ युगवर्षार्थमाह—उच्यमिति ॥ चतुर्दश युगवर्षार्थः
 तत्र युगम् षण्णवत्या गणितं क्रिश्चिदधिकं च मन्थन्तर् प्रोक्तं सहस्रस्य चतुर्दशोत्साह ॥१७॥ एतावता कालस्यान्ते मनोऽस्रलोकं प्रति गमनेनादर्शनं भवतीति तदेव
 मानुषेण तु मानेन यो वै सवत्सरः स्मृतः ॥ देवानां तदहोरात्रं दिवा चैवोत्तरायणम् ॥ दक्षिणायनं स्मृता रात्रिः प्राङ्मैस्तत्वार्यकोविदे ॥९॥ दिव्यम
 द्द दशगुणमहोरात्रं मनो स्मृतम् ॥ अहोरात्रं दशगुणं मानव पक्ष उच्यते ॥१०॥ पक्षो दशगुणो मासो मासेर्द्वादशभिर्गुणैः ॥ ऋतुर्मनुनां सप्तोक्त
 प्राक्षेस्तत्वार्यदर्शिभिः ॥ ऋतुत्रयेण त्वयनं तद्वयेनैव वत्सरः ॥११॥ चत्वार्येव सहस्राणि वर्षाणां तु कुत युगम् ॥ तावच्छती भवेत्सन्ध्या सन्ध्याशश्च
 तथा नृप ॥१२॥ त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेता स्यात्परिमाणत ॥ तस्याश्च त्रिराती सन्ध्या सन्ध्याशश्च तथात्रिय ॥१३॥ तथा वर्षसहस्रे द्वे द्वारा
 परिकीर्तितम् ॥ तस्यापि द्विगती सन्ध्या सन्ध्याशश्च तथात्रिय ॥१४॥ कर्त्तव्यमसहस्रं च संख्यातोऽत्र मनीषिभिः ॥ तस्यापि शतिका सन्ध्या सन्ध्या
 शश्चैव तद्विय ॥१५॥ एषा द्वादशसाहस्री युगसख्या प्रकीर्तिता ॥ दिव्येनानेन मानेन युगसख्यां नियोज्य मे ॥ १६ ॥ कृत त्रेता द्वापरं च
 कलिश्चैव चतुर्दशी ॥ युग तदेकसप्तत्या गणितं नृपसत्तम ॥१७॥ मन्थन्तरमिति प्रोक्तं सन्धानार्थविशारदे ॥ अयन चापि तत्प्रोक्तं द्वेऽयने
 दक्षिणोत्तरे ॥१८॥ मनुः प्रलीयते यत्र समाप्ते चायने प्रभो ॥ ततोऽपरो मनुः कालमेतावन्तं भवत्युत ॥ १९ ॥ समतीतेषु राजेन्द्र प्रोक्तं
 मयत्सरं स वै ॥ तदेव चायुतं प्रोक्तं मुनिना तत्त्वदर्शिना ॥ २० ॥

अपनमित्युच्यते तस्यापि मनोः द्वे अयने भवत ॥ पूर्वोत्तरमार्गम् । अथ माव । इत् पूष इमामिर्माणेण गत्वा देवलोकं भाष्याधिकारं निर्वृत्यं तदन्ते अथ पतनमन्तरेष्वेव
 उतगणनार्थेण ब्रह्मलोकं गच्छतीति । तथा चोक्तम् अधिष्ठाकारिकान् प्रकृत्य । “कृत्वा कर्म दिवं याञ्चि ब्रह्मलोकं सनातनम् ।” इति ॥१८॥ प्रभो हीनस्य मनोरयने गमन
 राउ समाप्ते मय्यहं शाने मति ॥१०॥ समतीतिष्विति साहस्रं ॥ अनेनैव क्रमेण अनेकेषु मनुषु अतीतेषु स वत्स्यमाणो ब्रह्मण संवत्सरः प्रोक्तः । क्रियाभिर्मन्थन्तरे सव
 माः पूरा इत्याह । तद्वेदिति । अयुत मन्थन्तराणि ब्रह्मणोऽहोरात्रमुक्तं तदनुपातेन अहोरात्रे ब्रह्मणः कल्पस्य कल्पस्य इति योजनाऽपर्यं माव । षष्ट्यधिकस्य तत्रैव सवत्सस्य अंशाः

प्रत्ययं चतुर्दश मनवः तेन चतुर्दशभिर्गुणितं षष्ट्यधिकशतत्रयं चत्वारिंशदधिकं सहस्रपंचकं मनूनाम् आह्नि भवति । तावानेव कालो रात्रिरिति अशीत्याधिकमयुतं मनवः ब्रह्मणोऽहोर्णोऽप्यरूपे अहोरात्रे भवन्ति । अत्र चांशानां दिनानि किञ्चिदधिकानि पंच वर्द्धन्ते तानि विहाय अहां षष्ट्यधिकशतत्रयेण यावन्तोऽशाः मनुनामयुतेन पूर्यन्ते तावानेव ब्रह्मणोऽहो रात्रस्तद्वद् चाहरिति ॥ २० ॥ २१ ॥ युगसहस्रे चतुर्गुसहस्रे ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ संहारसंभवाधाराया अन्तरं विच्छेदो ब्रह्म तजु वक्तुमशक्यं तज्ज्ञानं विना च

ब्रह्मणस्तदहः प्रोक्तं कल्पश्चेति स कथ्यते ॥ सहस्रयुगपर्यन्ता या निशा प्रोच्यते बुधैः ॥ २१ ॥ निमज्जत्यसु यत्रोर्वी सशैलवनकानना ॥ तस्मिन्युगसहस्रे तु पूर्णे भरतसत्तम ॥ २२ ॥ ब्राह्मे दिवसपर्यन्ते कल्पो निःशेष उच्यते ॥ युगानि सप्ततिस्तानि सात्राणि कथितानि ते ॥ २३ ॥ कृतेत्रेतानिबद्धानि मनोरन्तरमुच्यते ॥ चतुर्दशैते मनवः कीर्तिताः कीर्तिवर्द्धनाः ॥ २४ ॥ वेदेषु सपुराणेषु सर्वेषु ग्रमविष्णवः ॥ प्रजानां पतयो राजन्धन्यमेषां प्रकीर्तनम् ॥ २५ ॥ मन्वन्तरेषु संहाराः संहारान्तेषु संभवाः ॥ न शक्यमन्तरं तेषां वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ २६ ॥ विसर्गस्य प्रजानां वै संहारस्य च भारत ॥ मन्वन्तरेषु संहाराः श्रूयन्ते भरतर्षभ ॥ २७ ॥ सरोपास्तत्र तिष्ठन्ति देवाः सप्तर्षिभिः सह ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण श्रुतेन च समाहिताः ॥ २८ ॥ पूर्णे युगसहस्रे तु कल्पो निःशेष उच्यते ॥ तत्र सर्वाणि भूतानि दग्धान्यादित्यतेजसा ॥ २९ ॥ ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा सहादित्यगणैर्विभुम् ॥ योगं योगीश्वरं देवमजं क्षेत्रज्ञमच्युतम् ॥ प्रविशन्ति सुरश्रेष्ठं हरिं नारायणं प्रभुम् ॥ ३० ॥ यः खद्या सर्वभूतानां कल्पा न्तेषु पुनःपुनः ॥ अव्यक्तः शाश्वतो देवस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥ ३१ ॥ तत्र संवर्तते रात्रिः सकलैकार्णवे तदा ॥ नारायणोदरे निद्रां ब्राह्मं वर्ष सहस्रकम् ॥ ३२ ॥ तावन्तमिति कालस्य रात्रिरित्यभिश्चिद्रता ॥ निद्रायोगमनुप्राप्तो यस्यां शैते पितामहः ॥ ३३ ॥ सा च रात्रिरपक्रान्ता सहस्रयुग पर्यया ॥ तदा प्रबुद्धो भगवान्ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ३४ ॥ पुनः सिसृक्षया युक्तः सर्गाय विदधे मनः ॥ सैव स्मृतिः पुराणेयं तद्धृतं तद्विचेष्टितम् ॥ ३५ ॥ न धाराविच्छेदोऽस्तीति भावः ॥ २६ ॥ प्रजानां जरायुजादीनां सृष्टिसंहारौ मन्वन्तरेषु चतुर्दशैस्वपि मध्ये मध्ये उपरतौ भवतः ॥ २७ ॥ शेषाः स्थूलभूतानि तस्सहिता देवास्तिष्ठन्ति तत्र हेतुस्तपसेति ॥ २८ ॥ निःशेषत्वमेवाह । तत्रेति ॥ २९ ॥ आदित्या अपि दग्धेन्धनानलवत्स्वात्मानमुपसंहृत्य ब्रह्मणा सह विष्णुं प्रविशन्ति तेन स्थूलानां पृथिव्यतेजसां नाशोदर्थितः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अयं च लयः सुषुप्तिस्दश इत्याह—तत्रेत्यादिना ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

देशाना मूपादीनां च भुरादीना च ब्रह्माण्डे पिण्डे च तान्येष न किञ्चिदपूर्वं दृश्यते केवल विपर्ययः दर्शनानामदर्शनै सह विपर्ययो मणिस्वालधारामाश्रमिस्पर्य ॥ ३६ ॥ दशानि
 पुन्र् आमन् वानि देसादस्य स्व भाग् विष्णौ लीनाः सन्तः पुनर्जायन्ते ॥ ३७ ॥ कञ्चिद्वानि शिवोप्यवृष्टपादीनि ॥ ३८ ॥ निष्कमित्वा नारायणात् निष्कम्य पृथग्मूय प्रजा
 धार ननास्नां पुनः पुनर्भूतानि एसृज इति चतुर्थेन मन्त्रः । किं सर्वाणि मूर्वान्यविरयेण पुनः सृजति नेत्याह—ये वेति सार्द्धेन ॥ ३९ ॥ ते सङ्गता शुद्धेन ब्रह्मणा सह
 गङ्ग-परीभायेन गतियेषा ते वत्सिद शुद्धगंगाः । शुद्धसने हेतु शश्वदिति । शश्वद्धर्मं स्वामाविको गुणो देहादिश्चात्मबुद्धि तस्या विसर्गवत्स्वगाचे पुनर्न भवन्ति नावर्तन्ते ।

देवस्थानानि तान्येष केवल च विपर्यय ॥ ततो दुग्धानि भूतानि सर्वाण्यादित्यरश्मिभिः ॥ ३६ ॥ देवर्षियक्षगन्धर्वा पिशाचोगराक्षसा ॥ जायन्ते
 च पुनस्तात युगे भरतसत्तम ॥ ३७ ॥ यथर्तावृष्टालिगानि नानारूपाणि पर्यये ॥ दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्राह्मीपु रात्रिपु ॥ ३८ ॥
 निष्कमित्वा प्रजाकारः प्रजापतिरसरायम् ॥ ये च वै मानवा देवा सर्वे चैव महर्षयः ॥ ३९ ॥ ते सगता शुद्धसगा शश्वद्धर्मविसर्गत ॥
 न भवन्ति पुनस्तात युगे भरतसत्तम ॥ ४० ॥ तत्सर्वं क्रमयोगेन कालसरूपाधिमागवित ॥ सहस्रयुगसख्यान कृत्वा दिवसमीश्वर ॥ ४१ ॥
 रात्रि युगसदयान्तां कृत्वा च भगवान्विसु ॥ सहरत्यथ भूतानि सृजते च पुनः पुनः ॥ ४२ ॥ व्यक्ताव्यक्तो महादेवो हरिनारायण प्रसु ॥ तस्य
 ते कर्तयिव्यामि मनोवैवस्वतस्य इ ॥ ४३ ॥ विसर्गं भरतश्रेष्ठ साम्प्रतस्य महाद्युते ॥ वृष्णिवशप्रसंगेन कथ्यमानं पुरातनम् ॥ ४४ ॥ यत्रो
 त्यत्रो महात्मा स हरिर्वृष्णिकुले प्रसु ॥ सर्वासुरविनाशाय सर्वलोकहिताय च ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवशपर्यवणि अष्टमोऽ
 ॥ १ ॥ सुरेणुरिति विख्याता त्रिपु लोकेषु मामिनी ॥ सा वै भार्या भगवतो मार्सण्डस्य महात्मनः ॥ २ ॥

अन्ये तु न । विष्णुं प्राणा अपि मोहकब्रुकुपनयनाभावाच्चायन्त इत्यथ ॥ ४० ॥ वत्सुर्बोक्तकार युगसत्तमानम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

दीनेन अत्युणेन भर्तृरूपेण ॥ ३ ॥ तद्रूप तस्याः संज्ञायाः रूपं मण्डलस्थस्य तेजसा गात्रेषु दग्धम् ॥ ४ ॥ दाहे हेतुमाह--न खल्विति द्वाभ्याम् ॥ भिक्षार्थम् आगतेन बुधेन
 गर्भगौरथच्छीघ्रं भिक्षामप्रयच्छती अदितिः शप्ता तव गर्भोऽऽय त्रियतामिति । तच्छ्रुत्वा व्याकुलामदितिं प्रति भार्याल्लेहात् कश्यपः स्वसामर्थ्यात् बुधशापं निवार्य अभापत ।
 अयं खलु इति निश्चयेन न मृतः अपि तु अण्डस्थ एवास्तीति तस्माददितेरज्ञानात् मम अण्डं मृतमित्येवंरूपात् विभरीतज्ञानात् अयं मार्तण्ड इत्युच्यते । मृतम् अण्डमस्येति
 मृताण्डं तस्माज्जातो मार्तण्डः शक्रन्ध्यादित्वात्पररूपम् ॥ ५ ॥ तेज इति ॥ स एवं कश्यपमाहात्म्याज्जीवितोऽतितेजस्वी संज्ञाम् अतिसान्निध्यादत्यन्तं तापयामसेति भावः
 भर्तृरूपेण नातुष्यद्रूपयौवनशालिनी ॥ संज्ञाना स्त्री सुतपसा दीप्तेनेह समन्विता ॥ ३ ॥ आदित्यस्य हि तद्रूपं मण्डलस्य सुतेजसा ॥ गात्रेषु
 परिदग्धं वै नातिकान्तमिवाभवत् ॥ ४ ॥ न खल्वयं मृतोऽण्डस्थ इति स्नेहाद्भापत ॥ अज्ञानात्कश्यपस्तस्मान्मार्तण्ड इति चोच्यते ॥ ५ ॥
 तेजस्त्वभ्यधिकं तात नित्यमेव विवस्तः ॥ येनातितापयामास त्रीँल्लोकान्कश्यपात्मजः ॥ ६ ॥ त्रीण्यपत्यानि कौरव्य संज्ञायां तपतां वरः ॥ आदि
 त्यो जनयामास कन्यां द्वौ च प्रजापती ॥ ७ ॥ मर्तुर्वस्वतः पूर्वं श्राद्धदेवः प्रजापतिः ॥ यमश्च यमुना चैव यमजौ संबभूवतुः ॥ ८ ॥ सा त्रिवर्ण
 तु तद्रूपं दृष्ट्वा संज्ञा विवस्वतः ॥ असहन्ती च स्वां छायां सर्वां सर्वां निर्ममे ततः ॥ ९ ॥ मायामयी तु सा संज्ञा तस्याञ्छाया समुत्थिता ॥ प्राञ्ज
 लिः प्रणता भूत्वा छाया संज्ञां नरेश्वर ॥ १० ॥ उवाच किं मया कार्यं कथयस्व शुचिस्मिते ॥ स्थिताऽस्मि तव निर्देशे शाधि मां वरवर्णिनि ॥ ११ ॥
 संज्ञोवाच ॥ अहं यास्यामि भद्रं ते स्वमेव भवनं पितुः ॥ त्वयेह भवने मह्यं वस्तव्यं निर्विकारया ॥ १२ ॥ इमौ च बालकौ मह्यं कन्या चयं
 सुमध्यमा ॥ संभाव्यास्ते न चाख्येयमिदं भगवते क्वचित् ॥ १३ ॥ छायोवाच ॥ आकचग्रहणाद्देवि आशापन्नैव कर्हिचित् ॥ आख्यास्यामि मत्तं
 तुभ्यं गच्छ देवि यथासुखम् ॥ १४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ समादिश्य सर्वाणां तां तथेत्युक्त्वा च सा तथा ॥ त्वष्टुः समीपमगमद्भीडितेव
 तपस्विनी ॥ १५ ॥ पितुः समीपगा सा तु पित्रा निर्भर्त्सिता तदा ॥ भर्तुः समीपं गच्छेति नियुक्ता च पुनः पुनः ॥ १६ ॥
 ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्रजापतीनाह--मनुरिति ॥ मनुः श्राद्धदेवाख्यो यमश्च यमजौ यमलौ ॥ ८ ॥ विवर्णं विषमवर्णं दुःसहकारकं स्वां छायां स्वस्य प्रतिमां सर्वाणां समानरूपाम् ॥ ९ ॥
 छायां संज्ञामुवाचेति संबन्धः ॥ १० ॥ शाधि आज्ञापय ॥ ११ ॥ मह्यं मम ॥ १२ ॥ ते त्वया इदं मत्कृत्यं भगवते सूर्याय ॥ १३ ॥ तुभ्यं तव ॥ १४ ॥ त्रीँडितेव
 खल्वितेव यतस्तपस्विनी आलोचनवती अनाकारिताया मम इहागमनं भर्तुस्त्यागश्चाकीर्तिकर इत्याशयः ॥ १५ ॥ १६ ॥

आच्छाप गोपयन्ता ॥ १७ ॥ १८ ॥ पूरस्य भ्रातुः समानवर्णत्वादप्य साकण इत्युक्तो न तु सर्वर्णोपा अपत्यत्वादित्यर्थ ॥ १९ ॥ २० ॥ पृथिवीति पूर्वोक्ता सुरेषुरेव
 मत्मान्या तस्या इय पट्टतिः पार्थिवी द्वितीया सत्ता । अन्ये तु छायाभिभावेन पृथिव्या उत्थितत्वात्पार्थिवीत्याहुः ॥ २१ ॥ तवत्या मनुः क्षमत् क्षान्तवान् । आर्षम्
 अगच्छद्दद्या भृत्वाऽऽच्छाद्य रूपमनिन्दिता ॥ कुरुन्थोत्तरान्तात्वा वृणान्येव चचार इ ॥ १७ ॥ द्वितीयायां तु सञ्चार्या सञ्ज्ञेयमिति चिन्तयन् ॥
 आदित्यो जनयामास पुत्रमात्मसम तदा ॥ १८ ॥ पूर्वजस्य मनोस्तात सदृशोऽप्यमिति प्रसु ॥ सवर्णत्वान्मनोर्युय सवर्ण इति चोक्तवान् ॥ १९ ॥
 मनुष्यामववाम्ना सवर्ण इति चोच्यते ॥ द्वितीयो यः सुतस्तस्या स विज्ञेय शनैश्चर ॥ २० ॥ सञ्ज्ञा तु पार्थिवी तात स्वस्य पुत्रस्य वै तदा ॥
 चकाराभ्यधिकं श्रेष्ठं न तथा पूर्वजेषु वै ॥ २१ ॥ मनुस्तात्या क्षमत्तच्छु यमस्तस्या न चक्षमे ॥ तां सरोपाच्च वाल्याच्च भाविनोऽर्थस्य वै वलात् ॥
 यत्रा मतमयामास संज्ञा वैश्वतो यम ॥ २२ ॥ त शशाप ततः क्रोधात्सावर्णं जननी नृप ॥ चरणं पततामेप त्वेति भृशदुःखिता ॥ २३ ॥
 यमस्तु तत्पितु सव प्राञ्जलिः प्रत्यवेदयत् ॥ भृश शापभयोद्भिन्नः सञ्ज्ञावाक्यप्रतोदितः ॥ २४ ॥ शापोऽयं विनिवर्तेत प्रोवाच पितरं तदा ॥ मात्रा
 श्रेष्ठेन सर्वेषु वर्तितव्यं सुतेषु वै ॥ २५ ॥ सेयमस्मानपात्राय यथीयास बुभूषति ॥ तस्यां मयोद्यत पादो न तु देहे निपातित ॥ २६ ॥ वाल्याद्वा
 यदि वा मोहात्तद्वान्दान्तुमर्हति ॥ यस्मात्ते पूजनीयाह लङ्घिताऽस्मि त्वया सुत ॥ २७ ॥ तस्मात्तत्रैव चरणं पतिष्यति न सशय ॥ अपत्य
 दुरपत्यं स्यान्नाम्ना कुजननी भवेत् ॥ २८ ॥ शतोऽहमस्मि लोकेश जगन्त्या तपताविर ॥ तव प्रसादाचरणो न पतेन्मम गोपते ॥ २९ ॥
 निमनानुवाच ॥ असशय पुत्र महद्भविष्यत्यत्र कारणम् ॥ येन त्वामाविशक्तो धर्मज्ञ सत्यवादिनम् ॥ ३० ॥ न शक्यमन्यथा कर्तुं मया
 मानुवत्तत्राकृमयो मांसमादाय यास्यन्ति धरणीतलम् ॥ ३१ ॥ तव पादान्महाप्राज्ञ ततस्त्वं प्राप्स्यसे सुखम् ॥ कृतमेव वचस्तथ्य मातुस्तव
 भविष्यति ॥ ३२ ॥ शापस्य परिहारेण त्वं च त्रातो भविष्यसि ॥ आवित्योऽथाब्रवीत्सद्वा किमर्थं तनयेषु वै ॥ ३३ ॥ तुल्येष्वभ्यधिकं श्रेष्ठं किं
 यतेऽति पुनः पुनः ॥ सा तत्परिहरन्ती तु नाचक्षे विवस्वते ॥ ३४ ॥ आत्मानं सुसमाधाय योगासथ्यमपश्यत् ॥ तां शशुकामो भगवान्नाशाय
 कुरुन्मनः ॥ ३५ ॥

अत्रमादि ॥ २२ ॥ २३ ॥ स्त्रोश्चि व्यपित । स्त्रिश्चि इति षडे णपित ॥ २४ ॥ २५ ॥ सुसुष्वि प्रुष्यितुमिच्छति ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
 ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ सुसमाधाय भविष्यति ॥ ३६ ॥

समये आकेशग्रहणात् आरायाच्च नैतत्प्रकाशयिष्यामीति नियमे अतिगते अतिक्रान्ते सति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ शाङ्गले हारितृणे ॥ ३८ ॥ भवान् द्रष्टा द्रक्ष्यति ॥ ३९ ॥
हस्तिहस्तेन गजशुण्डादण्डेन परिच्छिद्यं पश्चिनीमिव ॥ ४० ॥ तत् मदन्तःकरणस्थं मतम् अद्य तव रूपं कान्तं मनोहरं निर्वर्त्तयामि संपादयामीति ॥ ४१ ॥ तेन पूर्वेण रूपेण
संभृतः सम्पन्नः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ भूमिं भ्रामणयन्त्रम् आरोप्य रूपं शातयामास तनूकृतवान् घृष्टवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥ निर्भासितं प्रकटीकृतम् असंहतेन पृथङ्भूतेन तेजसा
मूर्द्धजेषु च जग्राह समयेऽतिगतेऽपि च ॥ सा तत्सर्वं यथावृत्तमाचक्षे विवस्वते ॥ ३६ ॥ विवस्वानथ तच्छ्रुत्वा कुम्भस्त्वष्टारमभ्यगात् ॥
त्वष्टा तु तं यथान्यायमर्चयित्वा विभावसुम् ॥ निर्दग्धुकामं रोषेण सान्त्वयामास वै तदा ॥ ३७ ॥ त्वष्टोवाच ॥ तवातितेजसाविष्टमिदं रूपं न
शोभते ॥ असहन्ती च तत्संज्ञा वने चरति शाङ्गले ॥ ३८ ॥ द्रष्टा हि तां भवानद्य स्वां भार्यां शुभचारिणीम् ॥ नित्यं तपस्यभिरतां वडवारू
पधारिणीम् ॥ ३९ ॥ पर्णाहारां कृशां दीनां जटिलां ब्रह्मचारिणीम् ॥ हस्तिहस्तपरिच्छिद्यं व्याकुलां पश्चिनीमिव ॥ श्लाघ्यां योगबलोपेतां योग
मास्थाय गोपते ॥ ४० ॥ अनुकूलं तु देवेश यदि स्यान्मम तन्मतम् ॥ रूपं निर्वर्त्तयाम्यद्य तव कान्तमरिन्दम ॥ ४१ ॥ रूपं विवस्वतश्चासी
त्त्रियगूर्ध्वसमं तु वै ॥ तेनासौ संभृतो देवरूपेण तु विभावसुः ॥ ४२ ॥ तस्मात्त्वष्टुः स वै वाक्यं बहुमने प्रजापतिः ॥ समनुज्ञातवांश्चैव त्वष्टारं
रूपसिद्धये ॥ ४३ ॥ ततोभ्युपगमात्त्वष्टा मार्तेण्डस्य विवस्वतः ॥ भ्रमिमारोप्य तत्तेजः शातयामास भारत ॥ ४४ ॥ ततो निर्भासितं रूपं
तेजसा संहतेन वै ॥ कान्तात्कान्ततरं द्रष्टुमधिकं शुशुभे तदा ॥ ४५ ॥ मुखे निर्वर्त्तितं रूपं तस्य देवस्य गोपतेः ॥ ततः प्रभृति देवस्य सुखमा
सीत्तु लोहितम् ॥ सुखरागं तु यत्पूर्वं मार्तेण्डस्य सुखच्युतम् ॥ ४६ ॥ आदित्या द्वादशैवेह संभृता सुखसंभवाः ॥ धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोऽशो
भगस्तथा ॥ ४७ ॥ इन्द्रो विवस्वान्भूषा च पर्जन्यो दशमस्तथा ॥ ततस्त्वष्टा ततो विष्णुजघन्यो जघन्यजः ॥ ४८ ॥ हर्षं लेभे ततो देवो
दृष्ट्वाऽदित्यान्स्वदेहजात् ॥ गन्धैः पुष्पैरलंकारैर्भास्वता मुकुटेन च ॥ ४९ ॥ एवं संपूजयामास त्वष्टा वाक्यमुवाच ह ॥ गच्छ देव निजां भार्या
कुरुश्चरति सोत्तरान् ॥ ५० ॥ वडवारूपमास्थाय वने चरति शाङ्गले ॥ स तथारूपमास्थाय स्वभार्यारूपलीलया ॥ ५१ ॥ ददर्श योगमा
स्थाय स्वां भार्यां वडवां ततः ॥ अधृष्यां सर्वभूतानां तेजसा नियमेन च ॥ ५२ ॥

हेतुना संहतेनेति स्पष्टार्थः ॥ ४५ ॥ निर्वर्त्तितं भ्रामणयोगाच्चिकषणेन सम्पादितम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ स्वभार्यारूपलीलया भार्यायै अनुरूपा लीला
अश्वरूपेण संचरणम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

ममभाषयन् मद्रूपंरात्र् ॥५३॥ विवेकन्ती मैथुनवकिङ्कली घेटा कुवाणा । परपुसोपराङ्ग्या शुक्र निरुषमत् ॥५४॥ ५५ ॥ ५६ ॥ तेन भानु मातृग्यापजङ्गेनेन ममा
व्य म श्रुति पम्भेनापदिष्य ॥ १७॥५८॥५९ ॥६०॥६१॥६२॥ तयोमनुषमयोः ॥६३॥६४॥६५॥ देवानां यमादीनामधिनोश्च ॥६६॥ इति श्रीमहामारते
यदज्ञापुपा राजश्रमन्तीमधुतोभयाम् ॥ सोऽशरूपेण भगवांस्तां सुखे समभावयत् ॥६३॥ मैथुनाय विचेष्टन्ती परपुसोपशङ्क्या ॥ सा तन्निरवम
च्युक्त नाभिकार्या विवरत् ॥ ६४ ॥ देवो तस्यामजायेतामधिनी भिपर्जा वरो ॥ नासत्यश्चैव दशश्च स्मृतो द्वावधिनविति ॥६५॥ मार्त्तण्ड
स्यात्मजावेतावष्टमस्य प्रजापते ॥ सद्धार्या जनयामास बहवार्यां स भारत ॥ तां तु रूपेण कान्तेन दर्शयामास भास्कर ॥६६॥ सा च दृष्ट्वैव भर्तार
नुताप जनमेजय ॥ यमस्तु कर्मणा तेन मृश पीडितमानस ॥६७॥ धर्मेण रञ्जयामास धर्मराज इव प्रजा ॥ स लेभे कर्मणा तेन परमेण महाद्यु
तिः ॥६८॥ पितृणामाधिपत्य च लोकपालत्वमेव च ॥ मनु प्रजापतिस्त्वासीत्सावर्ण्यं स तपोधन ॥६९॥ भाव्य सौजनागते काले मनुः साव
र्णिकेजन्ते ॥ मेरुपृष्ठे तपो धोरमद्यापि चरति प्रभुः ॥ ६० ॥ भ्राता शनैश्चरश्चास्य ब्रह्त्वमुपलब्धवान् ॥ नासत्यो यो समाख्यातो स्वर्षेद्यौ तो वसु
वतु ॥ ६१ ॥ सेवतोऽपि तथा राजन्नृशानां शान्तिदोऽभवत् ॥ त्वद्या तु तेजसा तेन विष्णोश्चकमकरूपयत् ॥६२॥ तवप्रतिदत्त युद्धे दानवान्तांचि
धीपया ॥ यवीयसी तयोर्यां तु यमी कन्या यशास्विनी ॥६३॥ अभवत्सा सरिच्छ्रेष्ठा यमुना लोकभाविनी ॥ मरुिरित्युच्यते लोके सावर्ण्ये इति
चोच्यते ॥ ६४ ॥ द्वितीयो य सुतस्तस्य मनोव्रजता रनेश्चर ॥ ब्रह्म स च लेभे वै सर्वलोकभिपूजितम् ॥६५॥ य इद जन्म देवानां शृणुयाद्वा
पि धारयेत् ॥ आपद्रव्यं स विमुच्येत प्राशुयाच्च महदशः ॥६६॥ इति श्रीमहामारते खिलेषु हरिवंशो वेश्वरतोऽप्यतो नवमोऽध्याय ॥९॥ ॥७॥
वैशम्पायन उवाच ॥ मनोवैश्वरतस्यासन्पुत्रा वै नव तत्समा ॥ इक्ष्वाकुश्चैव नामागो धृष्णुः शर्यातिरेव च ॥१॥ नरिष्यश्च तथा प्राशुर्नभागा
रिष्टसतमा ॥ कश्यपश्च पृष्यश्च नवैते भरतर्षभ ॥ २ ॥ अकरोत्युत्रकामस्तु मरुतिरिष्टं प्रजापति ॥ मित्रावरुणयोस्तात पूर्वमेव विशांपते ॥
॥ ३ ॥ अतुल्यत्रैषु नवसु पुत्रैज्वलैषु भारत ॥ तस्यां तु वर्तमानायामिष्टयां भरतसतम ॥ ४ ॥ मित्रावरुणयोरो मुनिराहुतिमज्जहोत् ॥
आदृत्या इयमानार्या देवगन्धर्वमानुषा ॥ ५ ॥ तुष्टिं तु परमां जग्मुर्नृतयश्च तपोधना ॥ अहोऽस्य तपसो वीर्यमहोऽस्य श्रुतमद्भुतम् ॥ ६ ॥
विष्णु ग्राहणो श्रीषयो नभो प्यायः ॥ ७ ॥ ८ ॥ यतोऽव भास्करस्य मतिदिशना तथा ॥ सौन्यापद्रवमेदव दशमेऽध्याय इत्येते ॥१॥ तत्तथाः मनुतुल्याः ॥ १ ॥
भाषाणादि इयं च रिच इत्यति परस्मिन् । 'मानानेतिष दे माणवश्च' इति अने । भास्करेति व इति पाठः परस्मिन् । ॥ ३ ॥ ५ ॥ ११ ॥

इला तन्नाम्नी कन्या ॥ ७ ॥ दण्डधरो राजा भद्रे माम् अनुगच्छस्वेति तामिलमुवाचेति पूर्वेण संबन्धः । तं मनुम् इला प्रत्युवाचेत्युत्तरेण संबध्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ मानवी वृत्तपदी मैत्रावरुणीति मन्त्रलिङ्गादिलाया उभयसंबन्धो घटते । तन्नाथमाह । मनोरिति ॥ १४ ॥ १५ ॥
तत् मित्रावरुणयोर्वाक्यं श्रुत्वा पितुर्मनोः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रविष्ट इति ॥ मनौ सूर्यं प्रविष्टे पुत्रान् उत्पाद्य त्यक्तधिकारे सति इक्ष्वाकुप्रभृतयो दश मनोः
तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता ॥ दिव्यसंहनना चैव इला जज्ञे इति श्रुतिः ॥ ७ ॥ तामिलेत्येव होवाच मनुर्दण्डधरस्तदा ॥ अनुग
च्छस्व मां भद्रे तमिला प्रत्युवाच ह ॥ धर्मयुक्तमिदं वाक्यं पुत्रकामं प्रजापतिम् ॥ ८ ॥ इलोवाच ॥ मित्रावरुणयोरोशे जाताऽस्मि वदतांवर ॥
तयोः सकाशं यास्यामि न मां धर्मो हतोऽवधीत् ॥ ९ ॥ सैवमुक्त्वा मनुं देवं मित्रावरुणयोरिला ॥ गत्वान्तिकं वरारोहा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत्
॥ १० ॥ अंशेऽस्मि युवयोर्जाता देवौ किं करवाणि वाम् ॥ मनुना चाहमुक्त्वा वै अनुगच्छस्व मामिति ॥ ११ ॥ तां तथावादिनीं साध्वीमिलां
धर्मपरायणाम् ॥ मित्रश्च वरुणश्चोभावृचतुर्यन्निबोध तत् ॥ १२ ॥ अनेन तव धर्मेण प्रश्रयेण दमेन च ॥ सत्येन चैव सुश्रोणि प्रीतौ स्वो
वरवर्णिनि ॥ १३ ॥ आवयोस्त्वं महाभागे ख्यातिं कन्येति यास्यसि ॥ मनोर्वशधरः पुत्रस्त्वमेव च भविष्यसि ॥ १४ ॥ सुद्युम्न इति विख्यातस्त्रिषु
लोकेषु शोभने ॥ जगत्प्रियो धर्मशीलो मनोर्वशविवर्द्धनः ॥ १५ ॥ निवृत्ता सा तु तच्छ्रुत्वा गच्छन्ती पितुरन्तिकम् ॥ बुधेनान्तरमासाद्य मैथुना
योपमन्त्रिता ॥ १६ ॥ सोमपुत्राद्दुधाद्राजंस्तस्यां जज्ञे पुरूरवाः ॥ जनयित्वा सुतं सा तमिला सुद्युम्नतां गता ॥ १७ ॥ सुद्युम्नस्य तु दयादास्त्रयः
परमधार्मिकाः ॥ उत्कलश्च गयश्चैव विनताश्वश्च भारत ॥ १८ ॥ उत्कलस्योत्कला राजन्विनताश्वस्य पश्चिमा ॥ दिक्पूर्वा भरतश्चेष्ट गयस्य
तु गया पुरी ॥ १९ ॥ प्रविष्टे तु मनौ तात दिवाकरमरिन्दम ॥ दशधा तद्दक्षश्चमकरोत्पृथिवीमिमाम् ॥ २० ॥ यूपान्द्रिता वसुमती यस्येयं
सवनाकरा ॥ इक्ष्वाकुर्ज्यैष्ठ्यादादो मध्यदेशमवाप्तवान् ॥ २१ ॥ कन्याभावाच्च सुद्युम्नो नैनं गुणमवाप्तवान् ॥ वसिष्ठवचनाच्चासीत्प्रतिष्ठाने महा
त्मनः ॥ २२ ॥ प्रतिष्ठा धर्मराजस्य सुद्युम्नस्य कुरूद्ग्रह ॥ तत्पुरूरवसे प्रादाद्भ्राज्यं प्राप्य महायशाः ॥ २३ ॥ सुद्युम्नः कारयामास प्रतिष्ठाने नृप
क्रियाम् ॥ उत्कलस्य त्रयः पुत्रास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥ धृष्टकश्चाम्बरीषश्च दण्डश्चेति सुतास्त्रयः ॥ २४ ॥
पुत्राः पृथिवीं दशधा विभज्य गृहीतवन्तः ॥ २० ॥ २१ ॥ सुद्युम्न एनं गुणं मध्यदेशराजत्वं वसिष्ठानुग्रहात् सुद्युम्नोऽपि तत्समीपदेशे राज्यं लेभे इत्याह । वसिष्ठेति ।
प्रतिष्ठाने प्रयागैकदेशे ॥ २२ ॥ अवस्थितिः ॥ २३ ॥ नृपक्रियां राज्यं कारयामास पुरूरवसः सुताः ॥ २४ ॥

दग्धो पच्छाद्य ॥ २१ ॥ २६ ॥ २७ ॥ नरिष्यभामागौ मन्तो पञ्चमद्वितीयौ पुत्री ॥ २८ ॥ घृण्यो हृषीपस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ आनर्तोविषयो
 शारङ्गदेगं रुगस्यली द्वारवती ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ पुत्रैव वत्र जरादियगिणायामावाव ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इति हरिकेशो दीकार्या दशमोऽध्याय ॥ १० ॥ ॥ ६४ ॥
 गणितिन्याग्यन्तं पूर्वं शु-पुरुमारणम् ॥ तन्केवकादरो विष्णोरुचकस्य महादजम् ॥ १ ॥ कथमिति ॥ ज-मक्त परिणामास्यमावात्कथ तयोर्जाया अत्रातिरिति प्रभ
 यश्चकार महात्मा वै दण्डकारण्यमुत्तमम् ॥ वन तल्लोकविल्यात तापसानामनुत्तमम् ॥ २६ ॥ तत्र प्रविष्टमात्रस्तु नर पापाव्यमुच्यते ॥ सुद्युम्नश्च
 दिव यत्त पेलमुत्पाद्य भारत ॥ २६ ॥ मानवेयो महाराज स्त्रीपुसोर्लक्षणैयुतः ॥ धृतवान्य इत्येतेव सुद्युम्नश्चेति विश्रुत ॥ २७ ॥ नरिष्यत
 शका पुत्रा नाभागस्य तु भारत ॥ अम्बरीषोऽभवत्युत्र पार्थिवर्षमसत्तम ॥ २८ ॥ धृष्णोस्तु धार्ष्टक क्षत्र रणधृष्ट वभूव ह ॥ करूपस्य तु
 कारूपा शत्रिया युद्धमुदद ॥ २९ ॥ सदत्त क्षत्रियगणो विक्रान्तः सवश्व ह ॥ नाभागारिष्टुत्राश्च क्षत्रिया वैश्वतां गता ॥ ३० ॥ प्रशोरेकोऽ
 भवपुत्र शर्यातिरिति विश्रुत ॥ नरिष्यन्तस्य दायदो राजा दण्डधरो वम ॥ शर्यातेमिद्युन चासीदान्तो नाम विश्रुत ॥ ३१ ॥ पुत्र कन्या
 मुकन्याऽप्यया या पत्नी च्यवनस्य ह ॥ आनर्तस्य तु दायदो रेवो नाम महाद्युति ॥ ३२ ॥ आनर्तोविषयश्चासीत्युषी चास्य कुशस्थली ॥
 र्वस्य रेवत पुत्र ककुमी नाम धार्मिक ॥ ३३ ॥ ज्येष्ठ पुत्रशतस्यासिद्धिज्य प्राप्य कुशस्थलीम् ॥ स कन्यासहितः श्रुत्वा गान्धर्व ब्रह्मणा
 ऽन्तिके ॥ ३४ ॥ सुहृत्पुत्र देवस्य गत बहुयुग प्रभो ॥ आजगाम युवैवाथ स्वां पुरीं यावैर्वृताम् ॥ ३५ ॥ कृतां द्वारवतीं नाम्ना बहुद्वारो मनो
 र्माम् ॥ भोजवृष्यन्यकैर्युतां वासुदेवपुरोगमे ॥ ३६ ॥ ततः स रेवतो ज्ञात्वा ययातत्त्वर्मारदम ॥ कन्यां तां वल्लदेवाय सुमतां नाम रेवतीम्
 ॥ ३७ ॥ दत्त्वा जगाम शिवरं मेरोस्तपसि सस्थित ॥ रेमे रामोऽपि धर्मात्मा भवत्या सहितः सुखी ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेपुद्गरि
 वगे हरिव्यापर्वणि दशमोऽध्याय ॥ १० ॥ ॥ ६४ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं बहुयुगे काले समतीते द्विजोत्तम ॥ न जरा रेवतीं प्राप्ता रेवत
 च ककुमिनम् ॥ १ ॥ मेरु गतस्य वा तस्य शर्याते सततिः कथम् ॥ स्थिता पृथिव्यामथापि श्रोतुमिच्छामि तत्कृत ॥ २ ॥ वैराग्यायन
 उवाच ॥ न जरा क्षुत्पिपासे वा न मृत्युर्भर्तृपम ॥ ऋतुचक्र न भवति ब्रह्मलोके सदाऽनघ ॥ ३ ॥
 ॥ १ ॥ यथाविप्रोऽस्य र्वेतस्य ॥ २ ॥ उनरमाह-न जरेति ॥ जठराग्रियभावेण शुधादयो भवन्ति ॥ स्ताश्चित्तानेन परिणामान्तर जायते ॥ पूर्वपरिणामश्च नश्यति ॥ ततो
 ज्या वरमेते ॥ अथेव भवतकः काल मृशकित्तिरित्यं ब्रह्मलोके तु सर्पापमावाप्त तन्मलकाः कालाश्चिन्ताजरा इत्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ वैश्वी वैश्यायामुत्पन्नत्वात् मातृजातयः पुत्राः स्युरिति वचनात् । ब्राह्मणताम् उपशान्तिं गतौ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ शुभवतः क्षुतं कुर्वत
 ॥ १२ ॥ विकुक्षित्वात् विपुलकुक्षित्वात् अयोधताम् अप्रतियोधताम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ श्रद्धेति ॥ एतेन यदर्थं यदुद्दिष्टं तस्मै तददत्त्वाऽन्यत्र विनियुज्यते

ककुब्जिनस्तु तं लोकं रेवतस्य गतस्य ह ॥ हता पुण्यजनैस्तात राक्षसैः सा कुशस्थली ॥ ४ ॥ तस्य भ्रातृशतं चासीद्धार्मिकस्य महात्मनः ॥ तद्धृद्य
 मानं रक्षोभिर्दिशः प्राद्रवदच्युतम् ॥ ५ ॥ विद्रुतस्य तु राजेन्द्र तस्य भ्रातृशतस्य वै ॥ तेषां तु ते भयाक्रान्ताः क्षत्रियास्तत्र तत्र ह ॥ ६ ॥ अन्ववा
 यस्तु सुमहांस्तत्र तत्र विशांपते ॥ येषामेते महाराज शार्याता इति विश्रुताः ॥ ७ ॥ क्षत्रिया भरतश्रेष्ठ दिक्षु सर्वासु धार्मिकाः ॥ सर्वशः पर्वतग
 णान्प्रविष्टाः कुरुनन्दन ॥ ८ ॥ नाभागरिष्टपुत्रौ द्वौ वैश्वी ब्राह्मणतां गतौ ॥ करुषस्य च कारुषाः क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥ ९ ॥ प्रांशोरेकोऽभवत्पुत्रः
 प्रजातिरिति नः श्रुतम् ॥ पृषत्रो हिंसयित्वा तु गुरोर्गां जनमेजय ॥ १० ॥ शापाच्छूद्रत्वमापन्नो नवैते परिकीर्तिताः ॥ वैवस्वतस्य तनया मनोवै
 भरतर्षभ ॥ ११ ॥ शुभवतश्च मनोस्तात इक्ष्वाकुरभवत्सुतः ॥ तस्य पुत्रशतं त्वासीदिक्ष्वाकोभूरिदक्षिणम् ॥ १२ ॥ तेषां विकुक्षिज्येष्टस्तु विकु
 क्षित्वाद्ययोधताम् ॥ प्राप्तः परमधर्मज्ञः सोऽयोध्याधिपतिः प्रभुः ॥ १३ ॥ शकुनिप्रमुखास्तस्य पुत्राः पञ्चाशदुत्तमाः ॥ उत्तरापथदेशस्था रक्षि
 तारो महीपते ॥ १४ ॥ चत्वारिंशदथाष्टौ च दक्षिणस्यां तथा दिशि ॥ शशादप्रमुखाश्चान्ये रक्षितारो विशांपते ॥ १५ ॥ इक्ष्वाकुस्तु विकुक्षिवै
 अपृकायामथादिशत् ॥ मांसमानय श्राद्धार्थं मृगान्हत्वा महाबल ॥ १६ ॥ श्राद्धकर्मणि चोदिष्ट अकृते श्राद्धकर्मणि ॥ भक्षयित्वा शशं तात
 शशादो मृगयां गतः ॥ १७ ॥ इक्ष्वाकुणा परित्यक्तो वसिष्ठवचनात्प्रभुः ॥ इक्ष्वाकौ संस्थिते तात शशादः पुरमावसत् ॥ १८ ॥ शशादस्य तु दायादः
 ककुत्स्थो नाम वीर्यवात् ॥ इन्द्रस्य वृषभूतस्य ककुत्स्थोऽजयतासुरान् ॥ १९ ॥ पूर्वं देवासुरे युद्धे ककुत्स्थस्तेन हि स्मृतः ॥ अनेनास्तु
 ककुत्स्थस्य पृथुरानेनसः स्मृतः ॥ २० ॥ विष्टराथः पृथोः पुत्रस्तस्माद्द्रिस्तवजायत ॥ आद्रस्य युवनाथस्तु श्रावस्तस्य तु चात्मजः ॥ २१ ॥
 जज्ञे श्रावस्तको राजा श्रावस्ती येन निर्मिता ॥ श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदश्वो महायशः ॥ २२ ॥
 चेदोपाय भवतीति दर्शितम् । मृगयांतः मृगयात एव इक्ष्वाकुणा परित्यक्त इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १७ ॥ वसिष्ठवचनात् हविरिदमुच्छिष्टं न पितृयोग्यमित्येवंरूपात्
 संस्थिते मृते ॥ १८ ॥ कुकुत्स्थः तत्र तिष्ठतीति ककुत्स्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ श्रावस्ती पुरी ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
 पृग्मु श्रन्योदेकेषु उज्जानकं जनस्य समूहो जानकं तद्रहित उज्जानकं । उज्जालकेति पाठे जलसमूहवर्जित ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

कुवलाश्व सुतस्तस्य राजा परमधार्मिक ॥ य स धुन्धुवधाद्राजा धुन्धुमारत्वमागत ॥ २३ ॥ जनमेजय उवाच ॥ धुन्धोर्धवमह ब्रह्मञ्छ्रेतुमिच्छा
 मितन्त ॥ यदर्थं कुवलाश्व सन्धुन्धुमारत्वमागत ॥ २४ ॥ वैरम्प्रायन उवाच ॥ कुवलाश्वस्य पुत्राणां शतसुतमधन्विनाम् ॥ सर्वे विद्यासु निष्णाता
 बलवन्तो दुरासदा ॥ २५ ॥ वधुधूर्धार्मिकाः सर्व यज्वानो भूरिवक्षिणा ॥ कुवलाश्व सुत राज्ये बृहदधो न्ययोजयत् ॥ २६ ॥ पुत्रसकामितथीस्तु वन
 राजा ममाविगताः सुतसुतद्वोऽथ विप्रपि प्रयान्त प्रत्यवारयत् ॥ २७ ॥ उत्तङ्ग उवाच ॥ भवता रक्षण कार्यं तत्तावत्कर्तुमर्हसि ॥ निरुद्धिमस्तपश्चतुं न हि
 शत्रोपि पार्थिव ॥ २८ ॥ त्वया हि पृथिवी राजन्स्थमाणा महात्मना ॥ भविष्यति निरुद्धिमा नाऽरण्यं गन्तुमर्हसि ॥ २९ ॥ पालने हि महा
 न्यम प्रजानामिदं दृश्यते ॥ न तथा दृश्यतेऽरण्ये मा तेऽपृष्टद्विरीदशी ॥ ३० ॥ ईदृशो न हि राजेन्द्र धर्म क्वचन दृश्यते ॥ प्रजानां पालने यो वै
 पुरा राजर्षिभिः कृत ॥ रक्षितव्या प्रजा राज्ञा तास्तु रक्षितुमर्हसि ॥ ३१ ॥ ममाश्रमसमीपे हि समेषु मरुधन्यसु ॥ समुद्रो बालुकापूर्णं उज्जानक
 इति युत ॥ देवतानामवध्यश्च महाकायो महाबल ॥ ३२ ॥ अन्तर्भूमिगतस्तत्र बालुकान्तर्हितो महात् ॥ राक्षसस्य मधोऽपुत्रो धुन्धुनामा महासुर ॥
 शंते लोकरविनाशाय तप आस्थाय दारुणम् ॥ ३३ ॥ सवत्सरस्य पर्यन्ते स नि श्वास प्रमुञ्चति ॥ यदा तदा भुञ्चति स शैलवनकानना ॥ ३४ ॥ त
 स्य निःश्वासवतेन रज उच्यते महत् ॥ आदित्यपथमावृत्य सप्ताह भूमिकम्पनम् ॥ ३५ ॥ सविस्फुल्लिङ्ग साङ्गर सधूममतिदारुणम् ॥ तेन
 तात न शत्रोमि तस्मिन्स्थालु स्वकाश्रमे ॥ ३६ ॥ त मास्य महाकाय लोकानां हित्काम्यया ॥ लोकाः स्वस्था भवन्त्यद्य तस्मिन्विनि
 हतेऽधुरे ॥ ३७ ॥ त्वं हि तस्य वधार्थक समर्थं पृथिवीपते ॥ विष्णुना च षरो वचो मया पूर्वयुगेऽनघ ॥ ३८ ॥ यस्त्वं महासुरं रोद्र हनिष्यसि
 महाबलम् ॥ तस्य त्वं वरवानेन तेज आप्याययिष्यसि ॥ ३९ ॥ न हि धुन्धुमर्भतेजास्तेजसाऽरण्येन शक्यते ॥ निर्दग्धु पृथिवीपाल स हि वर्षश्ले
 रपि ॥ वीर्यं हि मुमहत्तस्य देवेरपि दुरामदम् ॥ ४० ॥ स पशुसुक्तो राजर्षिरुक्तेकन महात्मना ॥ कुवलाश्व सुत प्रावात्तस्मै धुन्धुनिवारणे ॥ ४१ ॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ निवारणे विनागे निमिषे ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मुखजेनाग्निना तस्य पुत्रशतं दग्ध
 मित्युत्तरेण संबन्धः । स च वारि सुखाव स्वदेहजलेन भुवमप्लावितवानित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इति हरिवंशे टीकायामेकादशो
 बृहदश्व उवाच ॥ भगवत्यस्तशस्त्रोऽहमयं तु तनयो मम ॥ भविष्यति द्विजश्रेष्ठ धुन्धुमारो न संशयः ॥ ४२ ॥ स तं व्यादिश्य तनयं राजर्षि
 बुन्धुमारणे ॥ जगाम पर्वतायैव तपसे संशितव्रतः ॥ ४३ ॥ कुवलाश्वस्तु पुत्राणां शतेन सह पार्थिवः ॥ प्रायादुत्तङ्कसहितो धुन्धोस्तस्य विनिग्रहे
 ॥ ४४ ॥ तमाविशत्तदा विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः ॥ उत्तङ्कस्य नियोगाद्दे लोकस्य हितकाम्यया ॥ ४५ ॥ तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो
 महानभूत् ॥ एष श्रीमानवध्योऽद्य धुन्धुमारो भविष्यति ॥ ४६ ॥ दिव्यैर्माल्यैश्च तं देवाः समन्तात्समवाकिरन् ॥ देवदुन्दुभयश्चापि प्रणेदुर्भर
 तर्पभ ॥ ४७ ॥ स गत्वा जयतां श्रेष्ठस्तनयैः सह वीर्यवान् ॥ समुद्रं खानयामास वालुकार्णवमव्ययम् ॥ ४८ ॥ नारायणेन कौरव्य तेजसाऽऽप्या
 यितः स वै ॥ बभूव स महतेजा भूयो बलसमन्वितः ॥ ४९ ॥ तस्य पुत्रैः खन्द्रिस्तु वालुकान्तिर्हितस्तदा ॥ धुन्धुरासादितो राजन्दिशमावृत्य
 पश्चिमाम् ॥ ५० ॥ मुखजेनाग्निना क्रोधाच्छोकानुद्गतयन्निव ॥ वारि सुखाव वेगेन महोदधिरिवोदये ॥ ५१ ॥ सोमस्य भरतश्रेष्ठ धारोर्मिकलिलं
 महत् ॥ तस्य पुत्रशतं दग्धं त्रिभिर्हूनं तु रक्षसा ॥ ५२ ॥ ततः स राजा कौरव्य रक्षसं तं महाबलम् ॥ आससाद् महतेजा धुन्धुं धुन्धुनि
 बर्हणः ॥ ५३ ॥ तस्य वारिमयं वेगमापीय स नराधिपः ॥ योगी योगेन वह्निं च शमयामास वारिणा ॥ ५४ ॥ निहत्य तं महाकायं बलनादकरा
 क्षसम् ॥ उत्तकं दर्शयामास कृतकर्मा नराधिपः ॥ ५५ ॥ उत्तंकस्तु वरं प्रादात्तस्मै राज्ञे महात्मने ॥ ददौ तस्याक्षयं वित्तं शत्रुभिश्चापराजयम्
 ॥ ५६ ॥ धर्मे रतिं च सततं स्वर्गवासं तथाऽक्षयम् ॥ पुत्राणां चाक्षयौच्छोकान्स्वर्गे ये रक्षसा हताः ॥ ५७ ॥ इति श्रीमहाभास्ते खिलेषु हरिवंशे
 हरिवंशपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य पुत्रान्नयः शिष्टा दृढाश्वो ज्येष्ठ उच्यते ॥ चन्द्राश्वकपिलाश्वौ तु
 कुमारौ द्वौ कनीयसौ ॥ १ ॥ धौन्धुमारिर्दृढाश्वस्तु हर्यश्वस्तस्य चात्मजः ॥ हर्यश्वस्य निकुम्भोऽभूत्क्षत्रधर्मरतः सदा ॥ २ ॥ संहताश्वो निकु
 म्भस्य पुत्रो रणविशारदः ॥ अकृशाश्वः कृशाश्वश्च संहताश्वसुतौ नृप ॥ ३ ॥
 ध्यायः ॥ ११ ॥ १४ ॥ सगरान्तो दृढाश्वदिवशो द्वादश ईरितः ॥ विश्वामित्रकुटुम्भादिभरणं च त्रिशङ्कृतः ॥ १ ॥ तस्य धुन्धुमारस्य ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

तस्य महतामस्य दारा हेमवती हिमवतः कन्या । अस्यां प्रसेनजित् जात इति रोप ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ पाणीति । मन्त्रार्थां ताषेहि सर्व
 हावै मह रोतो दशमहे पुने पुत्राय वेचै इत्यापर्यानां विन्नं प्रतिष च चके ॥ १२ ॥ परस्तरेण पूर्वं कृतोद्वाहा ऊडा कन्या स्वभार्थं कृतोत्पन्वयः । "सुखा सप्तपदी भव"
 इत्यग्निमन्त्रान् भाषात्समुत्पद्ये न तव प्राक् अतस्त्वां प्रागेव जहार सहर्षदिभिनिषेधात् ॥ १३ ॥ अधर्मशङ्कुना पापरूपेण कल्लिन विद्वत्वाचम् अत्यजत् ॥ १४ ॥ हे
 तस्य हेमवती कन्या सतां माता हपद्वती ॥ विल्याता त्रिपु लोकेषु पुत्रास्याः प्रसेनजित् ॥ १४ ॥ लेभे प्रसेनजिद्रायां गौरीं नाम पतिव्रताम् ॥
 अभिगता तु मा भर्वा नदी वै वाहुवाऽभवत् ॥ १५ ॥ तस्या पुत्रो महानासीधुवनाश्वो महीपति ॥ मान्धाता युवनाश्वस्य त्रिलोककिकिजी सुत
 ॥ ६ ॥ तस्य चैत्ररथी भार्या गणविन्दोः सुताऽभवत् ॥ साध्वी विन्दुमती नाम रूपेणसदृशी सुवि ॥ ७ ॥ पतिव्रता च ज्येष्ठा च भ्रातृणामयु
 तस्य मा ॥ तस्यामुत्पादयामास मान्धाता द्वौ सुतौ नृप ॥ ८ ॥ पुरुकृतस च धर्मज्ञ मुबुकुन्द च धर्मिकम् ॥ पुरुकुत्ससुतस्त्वासीन्नसदस्युर्मदी
 पति ॥ ९ ॥ नर्मदायामथोत्पन्न सभूतस्तस्य चात्मज ॥ सधृतस्य तु द्वायाद् सुधन्वा नाम पार्थिव ॥ १० ॥ सुधन्वनः सुतश्चासीभिधन्वा रिपु
 मर्दन ॥ राज्ञिखिन्वनस्त्वासीद्विद्रोह्यारुण सुतः ॥ ११ ॥ तस्य सत्यव्रतो नाम कुमारोऽभून्महाबलः ॥ पाणिग्रहणमन्त्राणां विघ्न चके सुदु
 मति ॥ १२ ॥ येन भार्याऽऽहता पूव कृतोद्वाहा परस्य वै । वाल्यात्कामाश्च मोहाच्च सहर्षाश्चापलेन चा ॥ १३ ॥ जहार कन्यां कामात्स कस्यचित्पूर
 वामिनः ॥ अधर्मशङ्कुना तेन राजा धन्यारुणोऽत्यजत् ॥ १४ ॥ अपर्ध्वसेति बहुशो वदन्कोचसमन्वित ॥ पितर सोऽब्रवीत्यक्तः क गच्छ
 मीति वै मुहुः ॥ १५ ॥ पिता त्वेनमयोवाच शर्पाकैः सह वर्त्तय ॥ नाहं पुत्रेण पुत्रार्थी त्वयाद्य कुलर्पासन ॥ १६ ॥ इत्युक्तः स निराकामन्नगर
 द्रचनात्पितु ॥ न च त वारयामास वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १७ ॥ स तु सत्यव्रतस्तात शर्पाकावसथान्तिके ॥ पित्रा त्यक्तोऽवसद्धीर पिता तस्य
 वन ययौ ॥ १८ ॥ ततस्तस्मिन्स्तु विषये नावर्षत्याकशासन ॥ समा द्वादश राजेन्द्र तेनाधर्मेण वै तदा ॥ १९ ॥ दारोऽस्तु तस्य विषये विश्वामित्रो
 महातपाः ॥ सन्यस्य सागरानूपे चचार विपुल तपः ॥ २० ॥ तस्य पत्नी गले बद्धा मध्यम पुत्रभोरसम् ॥ रोपस्य मरणार्थाय व्यक्रीणाद्गोरलेन वै ॥ २१ ॥
 अपचम त्रिलोमणेति वदन् मनोवपन् ॥ १५ ॥ वर्त्तय वन्न ॥ १६ ॥ तम् परं वदन् पितरम् ॥ १७ ॥ चाण्डालग्रहसमीपे ॥ १८ ॥ पाक्यासन इन्द्र तेनाधर्मेण विप्र
 विराड्विभ्रजेन त्रिभूतोभेण न तु राक्ष मजात्यागेन भवजतो विरक्तस्य दोषामावात् तस्मिन्मपरितोषो य विदुरासीदित्यादिरोपमयाच्च ॥ १९ ॥ तस्य विरगकोर्षिकये देवो
 कल्पय श्यान्करेण श्यापारिषत् ॥ २० ॥ रोपस्य कुटुम्बस्य ॥ २१ ॥

विक्रीयन्तं विक्रियमाणम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ यस्माद्गले बद्धः अतो गालव इति ॥ २४ ॥ इति हरिवंशे टीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अथ त्रयोदशोऽध्याये त्रय्यारुणसुतस्य वै ॥ पितुरचापरितोषाद्वै त्रिशङ्कुत्वमिहोच्यते ॥ १ ॥ सत्येति ॥ भक्तिर्विश्वामित्रस्याराध्यत्वात् तत्कुटुम्बस्य अनाथत्वात् प्रतिज्ञा वसिष्ठशिष्यत्वस्य परिहारेऽप्युत्वात् एभिस्त्रिभिः कारणैर्विश्वामित्रकलत्रं बभार पुषोष ॥ १ ॥ २ ॥ उपांशुव्रतं परेषामविदितनियमम् । आस्थाय अङ्गीकृत्य वनगतेऽप्यवसत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

तं तु बद्धं गले दृष्ट्वा विक्रीयन्तं नृपात्मजः ॥ महर्षिपुत्रं धर्मात्मा मोक्षयामास भारत ॥ २ ॥ सत्यव्रतो महाबाहुभरणं तस्य चाकरोत् ॥ विश्वामित्रस्य तुद्यर्थमनुकम्पार्थमेव च ॥ २३ ॥ सोऽभवद्गालवो नाम गलबन्धान्महातपाः ॥ महर्षिः कौशिकस्तात तेन वीरेण मोक्षितः ॥ २४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सत्यव्रतस्तु भक्त्या च कृपया च प्रतिज्ञया ॥ विश्वामित्रात्मिकात्तत्र तद्वभार विनये स्थितः ॥ १ ॥ हत्वा मृगान्वराहांश्च महिषांश्च वनेचरान् ॥ विश्वामित्राश्रमाभ्यासे मांसं वृक्षे बबन्ध सः ॥ २ ॥ उपांशुव्रतमास्थाय दीक्षां द्वादशवर्षिकीम् ॥ पितुर्नियोगादवसत्तस्मिन्वनगते नृपे ॥ ३ ॥ अयोध्यां चैव राष्ट्रं च तथैवान्तःपुरं मुनिः ॥ यज्ञयोपाध्यायसंबन्धाद्भ्रसिष्टः पर्यरक्षत ॥ ४ ॥ सत्यव्रतस्तु बाल्याच्च भाविनोर्थस्य वा बलात् ॥ वसिष्ठेऽभ्यधिकं मन्युं धारयामास वै तदा ॥ ५ ॥ पित्रा तु तं तदा राष्ट्रत्यज्यमानं स्वमात्मजम् ॥ न वारयामास मुनिर्वसिष्टः कारणेन ह ॥ ६ ॥ पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे ॥ न च सत्यव्रतस्तस्य तमुपांशुमुद्ध्यत ॥ ७ ॥ जानन्धर्म वसिष्ठस्तु न मां त्रतीति भारत ॥ सत्यव्रतस्तदा रोषं वसिष्ठे मनसाऽकरोत् ॥ ८ ॥ गुणबुद्ध्या तु भगवान्वसिष्टः कृतांस्तथा ॥ न च सत्यव्रतस्तस्य तमुपांशुमुद्ध्यत ॥ ९ ॥ तस्मिन्नपरितोपो यः पितुरासीन्महात्मनः ॥ तेन द्वादश वर्षाणि नावर्षत्पाकशासनः ॥ १० ॥ तेन त्विदानीं बहता दीक्षां तां दुर्वहां भुवि ॥ कुलस्य निष्कृतिस्तात कृता सा वै भवेदिति ॥ ११ ॥ न तं वसिष्ठो भगवान्पित्रा त्यक्तं न्यवारयत् ॥ अभिप्रेक्ष्याम्यहं पुत्रमस्येत्येवं मतिमुनेः ॥ १२ ॥

कारणेन अपराधी अयं कञ्चित्कालं प्रायश्चित्तं चरतु इत्याशयेन ॥ ६ ॥ निष्ठा समाप्तिः उपांशुं नायं परदारहरः अपि तु कन्याहरोऽत एनं द्वादशवर्षिक्यां दीक्षायां समाप्तायामभिप्रेक्ष्यामीति गूढम् आशयम् ॥ ७ ॥ वासिष्ठशयमबुद्धेयं तदुपरि रोषमकरोदित्याह-जानन्निति ॥ ८ ॥ १० ॥ वसिष्ठशयं विवृणोति ॥ ११ ॥ इति न न्यवारयदिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ देवति । मन ममत् उम्यत भास्यः क्रुद्धो रुमुशितः । त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्ध कामी च ते दश ॥ अनुपदोक्ता क्रीषादपथत्वार अध्यायावौ चोका । मत्पद्वत्तादपथत्वार पूर्वाण्यान्ते । विश्वामित्रस्य तुष्टपर्यन्तुक्कम्यामित्र चेति द्वौ इत्येवं दश धर्मास्तद्गत । तलुधेति अम्यालाभो दरिद्रिः । भ्रमादित्यन्यान्वेपथ्यारात्कि र्का अनुष्ण्या परदु तेन दुःसित्वं कृपा परदु त्वपरिहारायौ यत्न इति विरोधः । एतान् दश धर्मान् गत सन् राजेति भाविसंज्ञां गृहीत्वा ॥ १५ ॥ १६ ॥ यजु पूर्वोक्तदोषम् ।

म तु द्वादश वर्षाणि दीर्घां तामुद्रद्वली ॥ उपांशुव्रतमास्थाय महत्सत्यव्रतो नृप ॥ १३ ॥ अधिष्मन्ने मसि तु वसिष्ठस्य महात्मन ॥ सर्वका मधुर्धा दोग्ध्रीं ददर्श स नृपात्मज ॥ १४ ॥ तां वै क्रीयाञ्च मोहाच्च श्रमाश्चैव क्षुधादित ॥ दश धर्मान्तो राजा जवान जनमेजय ॥ १५ ॥ तच्च मां स्वयं चैव विश्वामित्रस्य चात्मजान् ॥ भोजयामास तच्छ्रुत्वा वसिष्ठोऽप्यस्य बुकृधे ॥ क्रुद्धस्तु मगवान्वाक्यमिदमाह नृपात्मजम् ॥ १६ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ पातयेयमहं क्रूर त्वं शङ्कुमसशयम् ॥ यदि ते द्वाधिमौ शङ्कू न स्यातां वैकृतौ पुन ॥ १७ ॥ पितृश्रापरितोषेण गुरोर्दो ग्ध्रीवधेन च ॥ अग्नोक्षितोपयोगाच्च त्रिविस्ते व्यतिक्रम ॥ १८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं त्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि दृष्ट्वा महातपा ॥ त्रिशङ्कुरि ति होत्रात् त्रिशङ्कुरिति म स्मृत ॥ १९ ॥ विश्वामित्रस्तु दारणागगतो भरणे कृते ॥ स तु तस्मै वर प्रावान्मुनिः प्रीतस्त्रिशङ्कूचे ॥ २० ॥ छन्द्य मानो वरेणाग्र वरं ध्वे नृपात्मज ॥ सुरासीरो व्रजे स्वगमित्येव याचितो मुनि ॥ २१ ॥ अनाघृष्टभये तस्मिन्गते द्वादशवर्षिके ॥ राज्येऽ भिषिच्य विधे तु याजयामास त मुनि ॥ २२ ॥ मित्तो देवतानां च वसिष्ठस्य च कौशिक ॥ सशरीरं तदा त तु दिवमारोपयत्प्रभुः ॥ २३ ॥ तस्य मत्परया नाम भार्या कैकयवराजा ॥ कुमार जनयामास हरिश्चन्द्रमकल्मषम् ॥ २४ ॥ स वै राजा हरिश्चन्द्रश्चैराह्वन् इति स्मृत ॥ आहर्ता राजमृत्यस्य स सम्प्रादिति विद्युत् ॥ २५ ॥ हरिश्चन्द्रस्य पुत्रोऽभूद्रोहितो नाम वीर्यवान् ॥ येनेव रोहितपुर कारित राज्यसिद्धये ॥ २६ ॥ कृत्वा राज्यं म गर्जापि पालयित्वा त्वथ प्रजा ॥ ससारामारतां ज्ञात्वा द्विजेभ्यस्तत्पुर वदौ ॥ २७ ॥ हरितो रोहितस्थाय चञ्चुर्हारीत उच्यते ॥ विज यश्च सुदेवश्च चञ्चुपुत्रो यभूवन् ॥ २८ ॥ जैता क्षत्रस्य सर्वस्य विजयस्तेन संस्पृत ॥ कुरुक्षस्तनयस्तस्य राजधर्मार्थकोविद ॥ २९ ॥

इमौ वृष्यमाणौ ॥ १७ ॥ यजुःप्रयमेव विष्णोसि-पितुरिति ॥ अग्नोभितोपयोगात् असृष्टतर्मांमसमात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ भये गते विश्वामित्रमसावमात्रा भिति रोषः ॥ २२ ॥ मित्तो मित्तमिच्छामात्र वष्टी । तस्यते मेवादीन्नाट येत्यर्थः । कौशिको विश्वामित्रः ॥ २३ ॥ तस्य त्रिशङ्कः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

शकादयो म्लेच्छभेदाः ॥ ३० ॥ निरस्यन्ति स्म राज्यात् दूरीकुर्वन्ति स्म । तत्र हेतुर्नित्यर्थमिति ॥ ३१ ॥ गरुण त्वषण सह जात इति सगरत्व मातुर्गरसंयोगेऽप्यमरणे हेतुमाह ।
 और्वस्येति । भार्गविण और्वेण ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ निरसत् निरस्तवान् । अच्युतः परिपूर्णशक्तिः ॥ ३४ ॥ इति हरिवंशे टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ उत्पत्तिश्चारितं
 प्रोक्तं सगरस्य चतुर्दशे ॥ सागरत्वं समुद्रस्य तत्तुत्रोद्यमसंभवम् ॥ १ ॥ कथं गरेण सह सन्कथम् अच्युतो न मृत इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ व्यसनिनः मृगयापरस्त्रीभूतपरस्य
 रुरुकस्य वृकः पुत्रो वृकाद्ब्रह्मस्तु जज्ञिवात् ॥ शकैर्यवनकाम्बोजैः पारदैः पहवैः सह ॥ ३० ॥ हैहयास्तालजङ्घाश्च निरस्यन्ति स्म तं नृपम् ॥
 नात्यर्थं धार्मिकस्तात स हि धर्मयुगेऽभवत् ॥ ३१ ॥ सगरस्तु सुतो बाहोजज्ञे सह गरेण च ॥ और्वस्याश्रममागम्य भार्गवेणाभिरक्षितः ॥ ३२ ॥
 आश्रेयमह्यं लब्ध्वा च भार्गवात्सगरो नृपः ॥ जिगाय पृथिवीं हत्वा तालजङ्घान्सहैहयान् ॥ ३३ ॥ शकानां पहवानां च धर्मं निरसदच्युतः ॥
 क्षत्रियाणां कुरुश्रेष्ठ पारदानां स धर्मवित् ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशपर्वणि त्रिशङ्कुचरितकथनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः
 ॥ १३ ॥ ॥ १ ॥ ४ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं स सगरो जातो गरेणैव सहाच्युतः ॥ किमर्थं च शकादीनां क्षत्रियाणां महौजसाम् ॥ १ ॥ धर्म
 कुलोचितं कुद्धो राजा निरसदच्युतः ॥ एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तेरेण तपोधन ॥ २ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ बाहोर्व्यसनिनस्तात हतं राज्यमभू
 त्किल ॥ हैहयैस्तालजङ्घैश्च शकैः सार्द्धं विशाम्पते ॥ ३ ॥ यवनाः पारदाश्चैव काम्बोजाः पहवाः खसाः ॥ एते ह्यपि गणाः पञ्च हैहयार्थे पराक्र
 मन् ॥ ४ ॥ हतराज्यस्तदा राजा स वै बाहुर्वनं ययौ ॥ पत्न्या चातुगतो दुःखी वने प्राणानवासृजत् ॥ ५ ॥ पत्नी तु यादवी तस्य सगर्भा पृष्ठतोऽ
 न्वगात् ॥ सपत्न्या च गरस्तस्यै दत्तः पूर्वमभूत्किल ॥ ६ ॥ सा तु भर्तुश्चितां कृत्वा वने तामध्यरोहत ॥ और्वस्तां भार्गवस्तात कारुण्यात्समवार
 यत् ॥ ७ ॥ तस्याश्रमे च तं गर्भं गरेणैव सहाच्युतम् ॥ व्यजायत महाबाहुं सगरं नाम पार्थिवम् ॥ ८ ॥ और्वस्तु जातकर्मादि तस्य कृत्वा महा
 त्मनः ॥ अध्याप्य वेदशास्त्राणि ततोऽह्यं प्रत्यपादयत् ॥ ९ ॥ आश्रेयं तु महाघोरमभरैरपि दुःसहम् ॥ स तेनास्त्रबलेनाजौ बलेन च समन्वितः
 ॥ १० ॥ हैहयान्निजघानाशु कुद्धो रुद्रः पशूनिव ॥ आजहार च लोकेषु कीर्तिं कीर्तिमतां वरः ॥ ११ ॥ ततः शकान्सयवनान्काम्बोजान्पारदांस्तदा ॥
 पहवांश्चैव निःशेषान्कर्तुं व्यवसितस्तदा ॥ १२ ॥ ते वध्यमाना वीरेण सगरेण महात्मना ॥ वसिष्ठं शरणं गत्वा प्रणिपेतुर्मनीषिणम् ॥ १३ ॥
 ॥ ३ ॥ पञ्च शकादयः हैहया इति तालजङ्घया इति चैको राशिः । तदर्थं हैहयार्थम् । तद्राज्यसाधनार्थं पराक्रमन् पराक्रमं कृतवन्तः ॥ ४ ॥ राजा सगरपिता ॥ ५ ॥
 अन्वगात् वनमिति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अन्नम् अन्नार्थम् प्रत्यपादयत् ददौ ॥ ९ ॥ १० ॥ पशूनिव प्राणिन इव ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ द्योति । मत् प्रमत् उन्मत् । त्वरणेष्व भीरुष्व लुब्ध कामी च ते दश ॥ अनुपदोक्ताः क्रोधादयश्चत्वार अध्यायादौ षोका । मत्प्रमत्त्वाद्यश्चत्वार पूर्वोप्यान्ते । विश्वामित्रस्य तुष्टपर्यमनुकम्पायमिव चेति द्वौ इत्येवं दश धर्मास्तद्व्रतः । तद्व्रतेषु अन्याछानो दर्शित । अथादित्यन्यान्वेषणाराक्षिकं क्रुत्वा अनुकम्पा परदुःखेन द्रुसित कृपा परदुःखपरिहारार्थो यत्न इति विशेषः । एवान् दश धर्मान् गत सन् राजेति भाविसंज्ञां गृहीत्वा ॥ १५ ॥ १६ ॥ शकु पूर्वोक्तदोषम् ।

स तु द्वादश वर्षाणि दीक्षां तासुद्वहद्वली ॥ उपाश्रुन्नतमास्थाय महत्सत्यव्रतो व्रत ॥ १३ ॥ अविद्यमाने मसि तु वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ सर्वका मद्बुवां दोग्ध्रीं ददर्श स नृपात्मज ॥ १४ ॥ तं वै क्रोधाच्च मोहाच्च श्रमाश्चैव क्षुधादित ॥ दश धर्मान्गतो राजा जवान जनमेजय ॥ १५ ॥ तच्च मसि स्वयं चैव विश्वामित्रस्य चात्मजान् ॥ भोजयामास तच्छ्रुत्वा वसिष्ठोऽप्यस्य बुकुधे ॥ क्रुद्धस्तु भगवान्वाक्यमिदमाह नृपात्मजम् ॥ १६ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ पातयेयमहं क्रूर तव शङ्कुमसशयम् ॥ यदि ते द्वाविमो शङ्कू न स्यातां वैकृतौ पुन ॥ १७ ॥ पितृश्वपरितोषेण गुरोदो ग्ध्रीवधेन च ॥ अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रम ॥ १८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं त्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि दृष्ट्वा महातपा ॥ त्रिशङ्कुरि ति होवाच त्रिशङ्कुरिति स स्मृत ॥ १९ ॥ विश्वामित्रस्तु दाराणामगतो भरणे कृते ॥ स तु तस्मै वर प्रावान्मुनि प्रीतस्त्रिशङ्कवे ॥ २० ॥ छन्द्य मानो वरेणाय वर ध्वे नृपात्मज ॥ सशरीरो व्रजे स्वर्गमित्येव याचितो मुनि ॥ २१ ॥ अनाष्टाष्टभये तस्मिन्गते द्वादशवर्षिके ॥ राज्येऽ भिषिच्य पित्ये तु यजयामास त मुनि ॥ २२ ॥ मिपतां देवतानां च वसिष्ठस्य च कौशिक ॥ सशरीरं तदा त तु दिवमारोपयत्प्रभुः ॥ २३ ॥ तस्य सत्परया नाम मार्या कैकयवंशजा ॥ कुमार जनयामास हरिश्चन्द्रमकल्मषम् ॥ २४ ॥ स वै राजा हरिश्चन्द्रश्चैराङ्कव इति स्मृत ॥ आहर्ता राजसूयस्य स सम्नादिति विद्युत् ॥ २५ ॥ हरिश्चन्द्रस्य पुत्रोऽष्टव्रीहितो नाम वीर्यवान् ॥ येनेदं रोहितपुरं कारित राज्यसिद्धये ॥ २६ ॥ कृत्वा राज्यं स राजर्षिः पालयित्वा त्वय प्रजा ॥ संसारासारतां ब्राह्मण द्विजेभ्यस्तत्पुर ददौ ॥ २७ ॥ हरितो रोहितस्याथ चञ्चुर्हरीति उच्यते ॥ विज यश्च सुदेवश्च चञ्चुपुत्रो यमृवतु ॥ २८ ॥ जेता क्षत्रस्य सर्वस्य विजयस्तेन संस्पृत् ॥ रुद्रकस्तनयस्तस्य राजघर्मार्थकोविद ॥ २९ ॥

इमौ रूप्यमाणौ ॥ १७ ॥ शकुत्रयमेव विवृणोति-पितुरिति ॥ अप्रोक्षितोपयोगात् असत्सत्कर्मसमसगात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ भये गते विश्वामित्रसादमात्रा क्षिप्रि भेषः ॥ २२ ॥ मिस्त्रामित्यनादरे पत्नी । परस्मैने देवकीक्यादत्येत्स्यर्थः । कौशिके विश्वामित्र ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

अथ पञ्चदशो वंशो ह्यासमञ्जस उच्यते ॥ पञ्चजनपराण्यस्य सूर्यवंशसमाप्तिः ॥ १ ॥ सगरस्येति ॥ विक्रान्ताः पराक्रमवन्तः ॥ १ ॥ २ ॥ कनीयसी पत्नी ईलिनीसंज्ञा ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 ६ ॥ तुम्बीम् अलबुम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अलबुमध्यादलाबुपूरकादीर्यादलाबुबीजानीव तत्र षष्टिसहस्राणि गर्भाणाम् ॥ ११ ॥ नारायणं नारायणयं तेजः कपिलक्रोधा
 विम् असमञ्जस एव पञ्चजनः ॥ १२ ॥ दिलीप एव खट्वाङ्गः ॥ १३ ॥ अनुसन्धिताः ध्यानबलेन तत्त्वतो ज्ञाताः । बुद्ध्या सूक्ष्मया सत्येन ब्रह्मभावेन मुहूर्तमात्रेण चिन्तै

जनमेजय उवाच ॥ सगरस्यात्मजा वीराः कथं जाता महात्मनः ॥ विक्रान्ताः षष्टिसाहस्रा विधिना केन वा द्विज ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
 द्वे भार्ये सगरस्यास्तां तपसा दग्धकिल्बिषे ॥ ज्येष्ठा विद्मद्बुहिता केशिनी नाम विश्रुता ॥ २ ॥ कनीयसी तु या तस्य पत्नी परमधर्मिणी ॥ अरिष्टने
 मिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ ३ ॥ और्वस्ताभ्यां वरं प्रादात्तानिबोध जनाधिप ॥ षष्टिं पुत्रसहस्राणि गृह्णात्वेका तपस्विनी ॥ ४ ॥ एकं वंशधरं
 त्वेका यथेष्टं वरयन्ति ॥ तत्रैका जग्दहे पुत्रोल्लुब्धा शूरान्वहंस्तथा ॥ ५ ॥ एकं वंशधरं त्वेका तथेत्याह च तां मुनिः ॥ केशिन्यसूत सगरा
 दसमञ्जसमात्मजम् ॥ ६ ॥ राजा पञ्चजनो नाम बभूव सुमहाबलः ॥ इतरा सुषुवे तुम्बीं बीजपूर्णांमिति श्रुतिः ॥ ७ ॥ तत्र षष्टिसहस्राणि गर्भास्ते
 तिलसम्भिताः ॥ संबभूवुर्थयाकालं ववृशुश्च यथाक्रमम् ॥ ८ ॥ घृतपूर्णेषु कुम्भेषु तान्गर्भान्निदधे पिता ॥ धात्रीश्वैकैकशः प्रादात्तावतीरेव पोषणे
 ॥ ९ ॥ ततो दशसु मासेषु समुत्तस्थुर्यथासुखम् ॥ कुमारस्ते यथाकालं सगरप्रीतिवर्धनाः ॥ १० ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि तस्यैवमभवन्पुत्र ॥ गर्भो
 दलाबुमध्याद्द्वै जातानि पृथिवीपते ॥ ११ ॥ तेषां नारायणं तेजः प्रविष्टानां महात्मनाम् ॥ एकः पञ्चजनो नाम पुत्रो राजा बभूव ह ॥ १२ ॥
 सुतः पञ्चजनस्यासीदंशुमात्राम वीर्यवान् ॥ दिलीपस्तनयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विश्रुतः ॥ १३ ॥ येन स्वर्गादिहागत्य मुहूर्तं प्राप्य जीवितम् ॥ त्रयो
 ऽनुसंधिता लोका बुद्ध्या सत्येन चानघ ॥ १४ ॥ दिलीपस्य तु दायादो महाराजो भगीरथः ॥ यः स गङ्गां सरिच्छ्रेष्ठामवतारयत प्रभुः ॥ १५ ॥
 कीर्तिमान्स महाभागः शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ समुद्रमानयच्चैनां दुहितृत्वेन कल्पयत् ॥ तस्माद्भगीरथी गङ्गा कथ्यते वंशचिन्तकैः ॥ १६ ॥ भगीर
 थसुतो राजा श्रुत इत्यभिविश्रुतः ॥ नाभागस्तु श्रुतस्यासीत्पुत्रः परमधार्मिकः ॥ १७ ॥ अम्बरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽभवत् ॥ अयुता
 जितु दायादः सिन्धुद्वीपस्य वीर्यवान् ॥ १८ ॥ अयुताजितुस्तस्वासीहतपर्णो महायशः ॥ दिव्याक्षहृदयज्ञो वै राजा नलसखो बली ॥ १९ ॥
 काश्यं संपाद्य सर्वं ब्रह्मेति ज्ञातवानित्यर्थः ॥ १४ ॥ अवातारयत स्वर्गात् भूमिमान्नितावान् ॥ १५ ॥ भगीरथी भगीरथस्यापत्यमिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ऋतानि
 अक्षहृदयज्ञानविषया विभीतकस्य पर्णानि नलात्रे प्रदर्शितानि येन स ऋतपर्णः । न तु ऋतुपर्ण इति । तन्नामात्रे तत्पुत्रस्यापि आर्तपर्णित्यपत्यप्रत्ययेन प्रदर्शनात् ॥ १९ ॥

मयेन शरणागतो रभीष इति शिष्टमर्पादया ॥ १४ ॥ धर्म जघान न क्षत्रधमात् च्यास्त्रिवान् यतो वेपायत्व वेपान्तर तेषां चकार ॥ १५ ॥ तदेवाह—अर्द्ध शका
नामिनि ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ सतादीन् विजित्य इमां वसुन्धरां च विजित्य वाजिमेघाय दीक्षितो मूत्वा अस्यां भुवि अभ्य च प्रेरयामासेति द्वयो सम्बन्धः
॥ २० ॥ २१ ॥ पूर्वद्विण्य अपिशेजे अपहृत इद्रेषेति शेषः ॥ २२ ॥ वे सनन्तः पुत्रा हरिम् आसेदुरिति द्वयोः सम्बन्धः । आसेदुरित्यभिमुख प्राप्य विषाद प्राप्ता इत्यर्थे
वसिष्ठस्तथ तान्दृष्ट्वा समयेन महाधुतिः ॥ सगर वारयामास तेषां दत्त्वाभय तदा ॥ १४ ॥ सगरः स्वां प्रतिज्ञां च गुरोर्वाक्यं निशम्य च ॥ धर्मं जघान
तेषां वै वेपान्यत्न चकार ह ॥ १५ ॥ अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डं कृत्वा व्यसर्जयत् ॥ यवनानां शिरः सर्वं काम्योजानां तथैव च ॥ १६ ॥ पारदा मुक्त
केशाश्च पद्भ्याः श्मश्रुचारिणः ॥ निःस्वाध्यायवपदकाराः कृतास्तेन महात्मना ॥ १७ ॥ शका यवनकाम्योजाः पारदाश्च विशापते ॥ कोलिसर्पा
समर्द्धिया दाद्याश्वोलाः मकरेलाः ॥ १८ ॥ सर्वे ते शत्रिन्यास्तात् धर्मस्तेषां निरकृत ॥ वसिष्ठवचनाद्वाजन्सगरेण महात्मना ॥ १९ ॥ खसांस्तु
पाराश्वोलाश्च मद्रान्किन्धिकास्तथा ॥ कौन्तलाश्च तथा वङ्गान्खाल्वान्कौङ्गणकास्तथा ॥ २० ॥ स धर्मकिजयी राजा विजित्येमां वसुन्धरा
म् ॥ अथ वै प्रेरयामास वाजिमेघाय दीक्षित ॥ २१ ॥ तस्य चारयत् सोऽथ समुद्रे पूर्वदक्षिणे ॥ वेलासमीपेऽपहृतो धूमिं चैव प्रवेशित ॥ २२ ॥
म त देशं तदा पुत्रेः सानयामास पार्थिव ॥ आसेदुस्ते ततस्तत्र स्वन्यमाने महर्णवे ॥ २३ ॥ तमादिपुरुषं वेव हरिं कृष्ण प्रजापतिम् ॥ विष्णु कपि
लक्षणेन स्नपन्त पुरुषोत्तमम् ॥ २४ ॥ तस्य चतुःसमुत्येन तेजसा प्रतिबुध्यतः ॥ दग्धास्ते वै महाराज चत्वारस्त्ववरोपिता ॥ २५ ॥ वह्निकेतु
मुकेतुश्च तथा धर्मरथो नृप ॥ गूरः पञ्चजनश्चैव तस्य वशक्नो नृप ॥ २६ ॥ प्रादाच्च तन्मे भगवान्हरिनारायणो वरान् ॥ अक्षय वशमिद्विधा
कोः कीर्तिं चाप्यनिवर्तनम् ॥ २७ ॥ पुत्र समुद्रं च विमुः स्वर्गवासं तथाऽक्षयम् ॥ पुत्राणां चाक्षयोल्लोकास्तस्य ये चक्षुषा हता ॥ २८ ॥ समुद्र
धार्ता शत स समुद्रायशा ॥ पुत्राणां च सदस्त्राणि पष्टिस्तस्येति न शुतम् ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवरो हरिवशपर्वणि सग
रोत्पत्तिर्नाम चतुर्दशोऽध्याय ॥ १४ ॥
॥ २३ ॥ आदिपुत्र्य प्रकृतिवस्तुर्द्ध हरिम् अविषाकार्यहरं कृष्ण सुदानन्दरूपप्रजायाः पतिं स्वर्गवं समाप्यवस्थित पुरुषोत्तमम् ॥ २४ ॥ तस्य प्रतिबुध्यतः
चोत्पत्तिर्नाम स्वर्गः चतुःसमुत्येन तेजसा अविता ॥ २५ ॥ २६ ॥ तन्मे भगवन् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवरो हरिवशपर्वणि ॥ ३४ ॥

अथ पञ्चदशे वंशो ह्यासमञ्जस उच्यते ॥ पञ्चजनापरायस्य सूर्यवशसमाप्तिः ॥ १ ॥ सगरस्येति ॥ विक्रान्ताः पराक्रमवन्तः ॥ १ ॥ २ ॥ कनीयसी पत्नी ईलिनीसंज्ञा ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 ६ ॥ तुम्बीम् अलबुम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अलबुमध्यादलाबुपूरकादीर्यदलाबुबीजानीव तत्र षष्टिसहस्राणि गर्भणाम् ॥ ११ ॥ नारायणं नारायणीयं तेजः कपिलक्रोधा
 त्रिम् असमञ्जस एव पञ्चजनः ॥ १२ ॥ दिलीप एव खट्वाङ्गः ॥ १३ ॥ अनुसन्धिताः ध्यानबलेन तत्त्वतो ज्ञाताः । बुद्ध्या सूक्ष्मया सत्येन ब्रह्मभावेन मुहूर्तमात्रेण चित्तै

जनमेजय उवाच ॥ सगरस्यात्मजा वीराः कथं जाता महात्मनः ॥ विक्रान्ताः षष्टिसहस्रा विधिना केन वा द्विज ॥ १३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
 द्वे भार्ये सगरस्यास्तां तपसा दग्धकिल्बिषोऽज्येष्टा विदर्भदुहिता केशिनी नाम विश्रुता ॥ २ ॥ कनीयसी तु या तस्य पत्नी परमधर्मिणी ॥ अरिष्टने
 मिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ ३ ॥ और्वस्ताभ्यां वरं प्रादात्तनिबोध जनाधिप ॥ षष्टिं पुत्रसहस्राणि गृह्णात्वेका तपस्विनी ॥ ४ ॥ एकं वंशधरं
 त्वेका यथेष्टं वरयन्ति ॥ तत्रैका जगृहे पुत्रौल्लुब्धा शूरान्बहूस्तथा ॥ ५ ॥ एकं वंशधरं त्वेका तथेत्याह च तां मुनिः ॥ केशिन्यसूत सगरा
 दसमञ्जसमात्मजम् ॥ ६ ॥ राजा पञ्चजनो नाम बभूव सुमहाबलः ॥ इतरा सुपुत्रे तुर्म्बी वीजपूर्णमिति श्रुतिः ॥ ७ ॥ तत्र षष्टिसहस्राणि गर्भस्ते
 तिलसम्भिताः ॥ संबभूवुर्यथाकालं वधुशुभ्र यथाक्रमम् ॥ ८ ॥ वृत्तपूर्णेषु कुम्भेषु तान्गर्भान्निदधे पिता ॥ धात्रीश्वैकैकशः प्रादात्तावतीरेव पोषणे
 ॥ ९ ॥ ततो दशसु मासेषु समुत्तस्थुर्यथासुखम् ॥ कुमारस्ते यथाकालं सगरप्रीतिवर्धनाः ॥ १० ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि तस्यैवमभवन्पुत्र ॥ गर्भो
 दलाबुमध्याद्दे जातानि पृथिवीपते ॥ ११ ॥ तेषां नारायणं तेजः प्रविष्टानां महात्मनाम् ॥ एकः पञ्चजनो नाम पुत्रो राजा बभूव ह ॥ १२ ॥
 सुतः पञ्चजनस्यासीदंशुमान्नाम वीर्यवान् ॥ दिलीपस्तनयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विश्रुतः ॥ १३ ॥ येन स्वर्गादिहागत्य मुहूर्तं प्राप्य जीवितम् ॥ त्रयो
 ऽनुसंधिता लोका बुद्ध्या सत्येन चानघ ॥ १४ ॥ दिलीपस्य तु दायदो महाराजो भगीरथः ॥ यः स गङ्गां सरिच्छ्रेष्ठांमवतारयत प्रभुः ॥ १५ ॥
 कीर्तिमान्स महाभागः शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ समुद्रमानयच्चैनां दुहितृत्वेन कल्पयत् ॥ तस्माद्भगीरथी गङ्गा कथ्यते वंशचिन्तकैः ॥ १६ ॥ भगीर
 थसुतो राजा श्रुत इत्यभिविश्रुतः ॥ नाभागस्तु श्रुतस्यासीत्पुत्रः परमधार्मिकः ॥ १७ ॥ अम्बरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽभवत् ॥ अयुता
 जितु दायदः सिन्धुद्वीपस्य वीर्यवान् ॥ १८ ॥ अयुताजितसुतस्त्वासीदतपर्णो महायशः ॥ दिव्याक्षहृदयज्ञो वै राजा नलसखो बली ॥ १९ ॥
 काश्यं संपाद्य सर्वं ब्रह्मेति ज्ञातवानित्यर्थः ॥ १४ ॥ अवातारयत स्वर्गात् भूमिमान्नीतवान् ॥ १५ ॥ भगीरथी भगीरथस्यापत्यमिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ऋतानि
 अक्षहृदयज्ञानविषया विभक्तस्य पर्णानि नलात्रे प्रदर्शितानि येन स ऋतपर्णः । न तु ऋतुपर्ण इति । तन्नामात्रे तदुत्पत्त्यपत्यप्रत्ययेन प्रदर्शनात् ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ ४ पार्थिवर्षभ ॥ २३ ॥ रामस्यप्रपितामहो दिलीप सद्गङ्गास्यो दिलीप सद्गङ्गास्यो दिलीपादन्य ॥ २४ ॥ दीर्घबाहुरधुतेव ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
 निषयाम्नो नया धीरमेनसुलालादन्यः । नलो द्विभिति क्षममाणत्वात् ॥ २८ ॥ २९ ॥ अत एव सुपन्वन सुत इत्यर्थे । अनल इति च्छेद । तृतीयस्य

ऋतपणसुतस्त्वासीर्वातपार्णिमहीपतिः ॥ सुदासस्तस्य तनयो राजा त्विन्द्रमखोऽभवत् ॥ २० ॥ सुवासस्य सुतस्त्वासीत्सोदासो नाम पार्थिव ॥
 न्यातः कल्पापवो वै नाम्ना भिन्नसहस्तथा ॥ २१ ॥ कल्मापपादस्य सुत सर्वकर्मति विश्रुत ॥ अनरण्यस्तु पुत्रोऽमुद्रिश्रुतः सर्वकर्मण
 ॥ २२ ॥ अनरण्यसुतो निम्नो निम्नपुत्रो वसवतु ॥ अनमित्रो खुम्बेव पार्थिवर्षभसत्तमो ॥ २३ ॥ अनमित्रस्य धर्मोत्मा विद्वान्बुलिदुहोऽभवत् ॥
 दिलीपस्तनयस्तस्य रामप्रपितामह ॥ २४ ॥ दीर्घबाहुदिलीपस्य रघुर्नामाऽभवत्सुत ॥ अयोध्याया महाराजो खुम्बासीन्महाबलः
 ॥ २५ ॥ अजस्तु रघुतो जज्ञे अजादशरथोऽभवत् ॥ रामो दशरथाब्ज्जे धर्मोत्मा सुमहायशः ॥ २६ ॥ रामस्य तनयो जम्बे कुश इत्यभि विश्रुत ॥
 अतिथिस्तु कुशाब्जने निषपस्तस्य चात्मजः ॥ २७ ॥ निषवस्य नल पुत्रो नम पुत्रो नलस्य तु ॥ नमस्य पुण्डरीकस्तु क्षेमघन्वा तत
 स्मृत ॥ २८ ॥ क्षेमघन्वसुतस्त्वासीद्देवानीकः प्रतापवान् ॥ आसीद्दीनरुर्नाम देवानीकस्तुतः प्रभु ॥ २९ ॥ अहीनगोस्तु दायाव सुघन्वा
 नाम पार्थिव ॥ सुघन्वनः सुतश्चैव ततो जज्ञेऽनलो नृप ॥ ३० ॥ उक्थो नाम स धर्मोत्माऽनलपुत्रो बभूव ह ॥ वक्रनाभः सुतस्तस्य उक्थस्य
 च महारमन ॥ ३१ ॥ गृहस्तस्य सुतो विद्वान्युपिताथ इति श्रुत ॥ पुष्यस्तस्य सुतो विद्वानर्थसिद्धिस्तु तस्मृत ॥ ३२ ॥ सुदर्शन
 सुतस्तस्य अग्निवर्ण सुदर्शनात् ॥ अग्निवर्णस्य शीघ्रस्तु शीघ्रस्य तु मरु सुत ॥ ३३ ॥ मरुस्तु योगमास्थाय कलापद्वीपमास्थित ॥ तस्यासी
 द्द्विश्रुततः पुत्रो राजा बृहद्वल ॥ ३४ ॥ नलो द्वात्रेव विल्यातो पुराणे भरतर्षभ ॥ धीरसेनात्मजश्चैव यम्बेस्वाकुलोल्लङ्घ ॥ ३५ ॥ इक्ष्वाकुव
 रामभवाः प्राधान्येनैव कीर्तिता ॥ एते विवस्वतो वशो राजानो मुरितेजसः ॥ ३६ ॥ पठन्सम्यगिर्मा सृष्टिमादित्यस्य विवस्वतः ॥ श्राब्देवस्य
 देवस्य प्रजानां पृष्टिदस्य च ॥ ३७ ॥ प्रजावानेति सायुज्यमादित्यस्य विवस्वतः ॥ विषाम्ना विरजाश्चैव आयुष्माश्च भवत्युत ॥ ३८ ॥ ॥
 इति श्रीमहाभारते खिलेषु बरिवशपर्वणि आदित्यस्य वंशाऽनुकीर्तन नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥छ॥

मन्स्यामावात् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति हरिकेशे टीकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

इतोऽप्येपीन्द्रकल्पे वै नवाध्यायाः प्रकीर्तिताः ॥ तत्रादौ षोडशोऽध्याये तत्रोपोद्धत उच्यते ॥ १ ॥ एवं वंशानुकार्तिनं श्रुत्वा तत्र प्रागुक्तं यमस्य मनुर्वधस्वतः पूर्वं श्राद्धदेवः प्रजापतिर्यमश्चेति श्राद्धदेवत्वं वैस्वतं पितॄणां च यमं राज्येऽभ्यर्षेचयदिति पितॄराज्यत्वं चोक्तम् । तत्र किं तत् श्राद्धं के च ते पितर इति पृच्छति—कथमित्यादिना ॥ विवस्वतः सुतस्येति शेषः । यमस्य कथं श्राद्धदेवत्वमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ पितृविधावंशमाह—हन्तेत्यादिना ॥ ६ ॥ सनत्कुमारान्मार्कण्डेयो मार्कण्डेयात् भीष्मो जनमेजय उवाच ॥ कथं वै श्राद्धदेवत्वमादित्यस्य विवस्वतः ॥ श्रोतुमिच्छामि विप्राग्र्य श्राद्धस्य च परं विधिम् ॥ १ ॥ पितृणामादिसर्गं च क एते पितरः स्मृताः ॥ एवं च श्रुतमस्माभिः कथ्यमानं द्विजातिभिः ॥ २ ॥ स्वर्गस्थाः पितरो ये च देवानामपि देवताः ॥ इति वेदविदः प्राहुरेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ३ ॥ ये च तेषां गणाः प्रोक्ता यच्च तेषां बलं परम् ॥ यथा च कृतमस्माभिः श्राद्धं प्रीणाति वै पितॄन् ॥ ४ ॥ प्रीताश्च पितरो ये स्म श्रेयसा योजयन्ति हि ॥ एवं वेदितुमिच्छामि पितॄणां सर्गमुत्तमम् ॥ ५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि पितॄणां सर्गमुत्तमम् ॥ यथा च कृतमस्माभिः श्राद्धं प्रीणाति वै पितॄन् ॥ ६ ॥ मार्कण्डेयेन कथितं भीष्माय परिपृच्छते ॥ अपृच्छद्भ्रमराजो हि शरत्पगतं पुरा ॥ एवमेव पुरा प्रश्नं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ७ ॥ तत्तेऽनुपूर्व्यां वक्ष्यामि भीष्मेणोदाहृतं यथा ॥ गीतं सनत्कुमारेण मार्कण्डेयाय पृच्छते ॥ ८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ युधिकामेन धर्मज्ञ कथं पुष्टिरवाप्यते ॥ एतद्वै श्रोतुमिच्छामि किं कुर्वाणो न शोचति ॥ ९ ॥ भीष्म उवाच ॥ श्राद्धैः प्रीणाति हि पितॄन्सर्वकामफलैस्तु यः ॥ तत्परः प्रथतः श्राद्धी प्रेत्य चेह च मोदते ॥ १० ॥ पितरो धर्मकामस्य प्रजाकामस्य च प्रजाम् ॥ पुष्टिकामस्य पुष्टिं च प्रयच्छन्ति युधिष्ठिर ॥ ११ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वर्तन्ते पितरः स्वर्गं केषांचिन्नरके पुनः ॥ प्राणिनां नियतं वापि कर्मजं फलमुच्यते ॥ १२ ॥ श्राद्धानि चैव कुर्वन्ति फलकामाः सदा नराः ॥ अभिसन्धाय पितरं पितुश्च पितरं तथा ॥ १३ ॥ पितुः पिता महं चैव त्रिषु पिण्डेषु नित्यशः ॥ तानि श्राद्धानि दत्तानि कथं गच्छन्ति वै पितॄन् ॥ १४ ॥ कथं च शक्तास्ते दातुं नरकस्थाः फलं पुनः ॥ के वा ते पितरोऽन्ये स्म कान्यजामो वयं पुनः ॥ १५ ॥ देवा अपि पितॄन्स्वर्गं यजन्तीति च नः श्रुतम् ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ॥ १६ ॥

भीष्माह्रमराज इति महाद्भिः प्रवर्तितत्वात् श्रेष्ठतरेयं विधेति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत्परः पितृश्रीतिपरः श्राद्धी श्राद्धकर्ता ॥ १० ॥ धर्मकामस्य धर्ममिति शेषः ॥ ११ ॥ श्राद्धैः पितॄन् प्रीणातीत्येवदाक्षिपति—वर्तन्त इति त्रिभिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ पितरो धर्मदीन् प्रयच्छन्तीत्येतदाक्षिपति—कथं चेति ॥ अन्ये नरकादिस्थेभ्यः कान्मानुषान् देवताभूतान् वा वयं पितॄन् यजाम इति प्रश्नः ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥१७॥ स्वस्वमतिक्रम्याति शास्त्रोक्तमथ षाड्रकम् इत्यथमित्यात्यापिकामुक्तेन प्रभोनरसवधारयति-अत्रेति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ कल्पे घोषापनादिमुत्रे ॥२१॥
 ॥२२॥२३॥ प्यस्यान निद्राम् ॥२४॥ चतुर्थम अयं तथा चतुर्थमेषांशम् ॥ २५ ॥ प्रमाणाचरित धर्मे प्रमाणमूवस्य राम आचरितम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रतीच्छ
 व्रतश्रयाम् ॥२८॥२९॥३०॥३१॥ प्याहृतम् उष्णम् ॥३२॥३३॥३४॥ भूयन्त इति ॥ "कर्मणा पितृलोको विषया देवलोक" इति भुवे । दसलोकदार्वाचीना लोक
 स भगान्कथयन्तेतां कथाममितद्वुद्धिमान् ॥ यथा दत्त पितृणां वै तारणायेह कल्पते ॥ १७ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते कीर्तयिष्यामि यथाश्रुत
 मरिदम् ॥ ये च ते पितरोऽन्ये स्म यान्यजामो वयं पुन ॥ पित्रा मम पुरा गीतं लोकान्तरगतेन वै ॥ १८ ॥ श्राद्धकाले मम पितृर्मया पिण्ड
 समुद्यत ॥ त पिता मम हस्तेन भित्त्वा भूमिमयाचत ॥ १९ ॥ हस्ताभरणपूर्णेन केयूराभरणेन च ॥ रक्ताङ्गुलितलेनाथ यथा दृष्ट पुरा मया
 ॥२०॥ नेप कल्पे विधिर्दृष्ट इति सचिन्त्य चाप्यहम् ॥ कुशेखेव ततः पिण्डं दत्तवानविचारयन् ॥ २१ ॥ ततः पिता मे सुप्रीतो वाचा मधुरया
 तदा ॥ उवाच भरतश्रेष्ठ ग्रीयमाणो मयाऽनघ ॥२२॥ त्वया वायादवानस्मि कृत्तार्योऽसुत्र चेह च ॥ सत्युत्रेण त्वया पुत्र धर्मज्ञेन विपाश्रिता ॥२३॥
 मया तु तत्र जिज्ञामा प्रयुक्तेषा दृढव्रत ॥ व्यवस्थान तु धर्मेषु कर्तुं लोकस्य चानव ॥२४॥ यथा चतुर्थं धर्मस्य रक्षिता लभते फलम् ॥ पापस्य
 द्वि तथा मूढः फल प्राप्नोत्यरक्षिता ॥२५॥ प्रमाणं यद्वि कुरुते धर्माचारेषु पार्षथि ॥ प्रजास्तदनुवर्तन्ते प्रमाणाचरित सदा ॥ २६ ॥ त्वया च
 भारतश्रेष्ठ वेदधर्माश्च शाश्वता ॥ कृताः प्रमाण प्रीतिश्च मम निर्वर्तिताऽश्रुला ॥२७ ॥ तस्मात्तवाहं सुप्रीतः प्रीत्या च वरसुत्तमम् ॥ ददामि त
 प्रतीच्छ त्व त्रिषु लोकेषु दुर्लभम् ॥२८॥ न ते प्रभविता मृत्युर्धर्माधीष्विधिमिच्छसि ॥ त्वतोऽभ्यनुष्ठां सप्राप्य मृत्यु प्रभविता तव ॥२९॥ किं वा
 ते प्रार्थितं भूयो वदामि वरसुत्तमम् ॥ तद्ब्रुहि भरतश्रेष्ठ यत्ते मनसि वर्तते ॥३०॥ इत्युक्त्वन्त तमहमभिवाच कृत्वाञ्जलिः ॥ अष्टुव कृतकृत्योऽह
 प्रसन्ने त्वयि सत्तम ॥ ३१ ॥ यदि त्वनुग्रह भूयस्त्वतोऽर्क्षामि महाद्युते ॥ प्रश्रमिच्छामि वै किञ्चिद्ब्रयाहृत भवता स्वयम् ॥३२॥ स मासुवाच
 धर्मात्मा श्रुद्दि भीष्म यदिच्छसि ॥ छेत्तास्मि संशय संवं यन्मां पृच्छसि भारत ॥ ३३ ॥ अपृच्छ तमह तात तन्नान्तर्हितमेव च ॥ गत सुकृतिनां
 लोकं कोवृहलसमन्वित ॥३४॥ भीष्म उवाच ॥ श्रूयन्ते पितरो देवा देवानामपि देवता ॥ देवाश्च पितरोऽन्ये वा कान्यजामो वय पुनः ॥३५॥
 पितृलोका इत्युच्यन्ते । देवलोकपदेन द्रमलोकः । एवं सद्युभयभाषकौ मार्गो च पितृयान्देवयानौ । तत्र रवर्लोकस्थानां देवानां त्वर्षलोकप्रगता पितरो देववालेन मान्या
 इति गम्यन्ते । देवा पितर पितरो देवा इति देवानां पितृणां धामेदोऽपि श्रूयते । अन्ये जनकादयो मृतास्तेत्यो निरुद्धाः पितर इत्युच्यन्त इति त्रेषा सशये वय कान् यजामहे

इति प्रश्नः ॥ ३५ ॥ तत्र पित्रादीनां देवताभारं प्राप्य स्वर्गादूर्ध्वस्थाने स्थितान् इत्थं श्राद्धं प्रीणानु लोकान्तरगतांस्तु तान् कथं प्रीणयेदिति पृच्छति—कथमिति ॥ ३६ ॥ का
 निति ॥ यद्यथःस्थाः पितरः कथं तर्हि तान् देवाया यजेरन् । यद्युपरिस्थास्तर्हि कथमस्मदादयोऽल्पपुण्यास्तत्र गच्छेरन् ततः पक्षद्वयेऽपि श्राद्धदानं व्यर्थमित्याक्षेपाभिप्रायः
 ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ आदिदेवसुताः ब्रह्मणः पुत्राः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ते देवादिभिर्स्तिर्पिताः सन्तः जगत् भूरादिलोकान् तत्रस्थांश्च देवगन्धर्वमनुष्यादीनाप्याययन्ति
 कथं च दत्तमस्माभिः श्राद्धं प्रीणाल्यथो पितृन् ॥ लोकान्तरगतांस्तात किन्तु श्राद्धस्य वा फलम् ॥ ३६ ॥ कान्यजन्ति स्म लोका वै सदेवनर
 दानवाः ॥ सयक्षोरगन्धर्वाः सकिन्नरमहोरगाः ॥ ३७ ॥ अत्र मे संशयस्तीव्रः कौतूहलमतीव चातद्ब्रूहि मम धर्मज्ञ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ एत
 च्छ्रुत्वा वचस्तस्य भीष्मस्योवाच वै पिता ॥ ३८ ॥ शन्तनुरुवाच ॥ संक्षेपेणैव ते वक्ष्ये यन्मां पृच्छसि भारत ॥ पितरश्च यथोद्भूताः फलं दत्त
 स्य चानघ ॥ ३९ ॥ पितॄणां कारणं श्राद्धे शृणु सर्वं समाहितः ॥ आदिदेवसुतास्तात पितरो दिवि देवताः ॥ ४० ॥ तान्यजन्ति स्म वै लोकाः
 सदेवासुरमानुषाः ॥ सयक्षोरगन्धर्वाः सकिन्नरमहोरगाः ॥ ४१ ॥ आप्यायिताश्च ते श्राद्धे पुनराप्याययन्ति च ॥ जगत्सदेवगन्धर्वमिति ब्रह्मानुशासनम्
 ॥ ४२ ॥ तान्यजस्व महाभाग श्राद्धैर्यैरतन्द्रितः ॥ ते ते श्रेयो विधास्यन्ति सर्वकामफलप्रदाः ॥ ४३ ॥ त्वया चाराध्यमानास्ते नामगोत्रादिकी
 र्त्तनैः ॥ अस्मानाप्यायिष्यन्ति स्वर्गस्थानपि भारत ॥ ४४ ॥ मार्कण्डेयस्तु ते शेषमेतत्सर्वं प्रवक्ष्यति ॥ एष वै पितृभक्तश्च विदिताऽऽत्मा च
 भारत ॥ ४५ ॥ उपस्थितश्च श्राद्धेऽद्य ममैवानुग्रहाय वै ॥ एनं पृच्छ महाभागमित्युक्त्वाऽन्तरधीयत ॥ ४६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरि
 वंशपर्वणि श्राद्धकल्पप्रसङ्गे नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततोऽहं तस्य वचनान्मार्कण्डेयं समाहितः ॥ प्रश्नं तमेवान्वपृच्छ
 यन्मे पृष्टः पुरा पिता ॥ १ ॥ स मासुवाच धर्मात्सा मार्कण्डेयो महातपाः ॥ भीष्म वक्ष्यामि कात्स्न्येन शृणुष्व प्रयतोऽनघ ॥ २ ॥ अहं पितृप्रसा
 दाद्धै दीर्घायुष्ट्वमवाप्तवान् ॥ पितृभक्त्यैव लब्धं च प्राग्लोके परमं यशः ॥ ३ ॥ सोऽहं युगस्य पर्यन्ते बहुवर्षसहस्रिके ॥ अधिकृत्वा गिरिं मेरुं तपोऽ
 तप्यं सुदुश्चरम् ॥ ४ ॥ ततः कदाचित्पश्यामि दिवं प्रज्वाल्य तेजसा ॥ विमानं महदायान्तमुत्तरेण गिरेस्तदा ॥ ५ ॥

योगबलेन तस्माच्च कुत्र स्थितान् पित्रादीन् त एवं श्राद्धीयमन्त्रादिकं प्रापयन्ति । इदं च यजमानाय प्रयच्छन्ति । मुक्तेषु तु पितृषु स्वयं तृप्ताः सन्तो यजमानमेव त्रिवर्गेण
 तर्पयन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अत्रैः मुख्यकल्पानुष्ठितैः । अतन्द्रितः अनलसः ॥ ४३ ॥ अस्मान् पित्रादीन् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इति हरिवंशे टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
 उक्तं सप्तदशोऽध्याये पितृत्वं युक्तिसंभवम् ॥ आदिदेवसुतानां च तत्पुत्राणां परस्परम् ॥ १ ॥ ततोऽहं मे मया ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
 इति नारायण गुणात्मक मायामपरारि रपोवीर्यात् मत्प सामर्थ्यात्सुत्वमम् आबिर्भूतमपि त्नाम् अह क्त्वात् कथ विषाम् इति अह तम् अपृच्छ
 भित्ति रोगम् । स्वस्वमाह । देवत हीति ॥ ९ ॥ स्मयमानो गर्हित इव । ते त्वया तपः सुचरितं नेति मामाहेति शेष ॥ १० ॥ क्षणेनेति ॥ पूर्वम् अद्भ्युष्टमाश्रोऽपि क्षणात्
 मह्यपुरुषत्वमोभूदित्यर्थः ॥ ११ ॥ नारायणस्य गुणः शुद्ध सत्त्व वृदात्मकम् ॥ १२ ॥ हे मार्गव मुगुवरज ॥ १३ ॥ यवीर्यात् कनिष्ठा ॥ १४ ॥ १५ ॥ यप त्विति
 तस्मिन्माने पर्यङ्के ज्जलित्वादित्पसन्निभम् ॥ अपश्य तत्र वैवाह शयानं दीप्तेजसम् ॥ १६ ॥ अद्भ्युष्टमात्र पुरुषभ्राषवभिभवाहितम् ॥ सोऽह तस्मै
 नमस्तृत्य प्रणम्य शिरसा विमुम् ॥ १७ ॥ सन्निविष्ट विमानस्य पादार्धाभ्यामपूजयम् ॥ अपृच्छं धैव दुर्घर्षं विद्याम त्वां कथ विमो ॥ ८ ॥ तपोवी
 यात्मसुत्पन्नं नारायणगुणात्मकम् ॥ देवत ब्रह्मसि देवानामिति मे वर्तते मति ॥ ९ ॥ स मामुवाच धर्मात्प्रा स्मयमान इवानव ॥ न ते तप सुचरित
 येन मां नावदुध्यमे ॥ १० ॥ क्षणेनेव प्रमाणं स विभ्रदन्द्यवनुत्तमम् ॥ रूपेण न मया कश्चिद्दृष्टपूर्वं पुमान्कचित् ॥ ११ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ विद्धि मां
 ब्रह्मण पुत्र मानम पूर्वज विभोः ॥ तपोवीर्यसमुत्पन्न नारायणगुणात्मकम् ॥ १२ ॥ सनत्कुमार इति य श्रुतो देवेषु वै पुरा ॥ सोऽस्मि मार्गव भद्रं ते
 क कामं करवाणि ते ॥ १३ ॥ ये त्वन्ये ब्रह्मण पुत्रा यवीर्यासस्तु ते ममा ॥ ध्रातरः सप्त दुर्घर्षोस्तेषां वशा प्रतिष्ठिता ॥ १४ ॥ क्रतुर्वसिष्ठ पुलह पुलस्त्यो
 ऽत्रिस्ताथाङ्गिरा ॥ मरीचिन्तु तथा धीमान्देवगन्धर्वसेविता ॥ त्रील्लोकान्धारयन्तीमान्चेवगन्धर्वषुजिता ॥ १५ ॥ वय तु यतिधर्माण सयोज्यात्मानमा
 त्मनि ॥ प्रजा धर्मं च कामं च व्यपहाय महासुने ॥ १६ ॥ ययोत्पन्नस्तथैवाह कुमार इति विद्धि माम् ॥ तस्मात्सनत्कुमारेति नामैतन्भे प्रतिष्ठितम् १७ ॥
 मद्रस्याते तपश्चरिणं मम दर्शनकाङ्क्षया ॥ एष दृष्टोऽस्मि भवता क काम करवाणि ते ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वन्त तमह प्रत्यर्वाच सनातनम् ॥ अनुज्ञातो भगव
 ता प्रथमाणेन भारता ॥ १९ ॥ ततोऽहमेनमर्थं वै तमपृच्छ सनातनम् ॥ पृष्टं पितृणां सर्गं च फल श्राद्धस्य चानवा ॥ २० ॥ चिच्छेद् सशय भीष्म स तु दे
 वैऽन्ये मम ॥ स मामुवाच धर्मात्मा कयाऽन्ते बहुवार्षिकि ॥ रमे त्वयाऽहंविप्रै र्गृणु सर्वं यथातथम् ॥ २१ ॥ देवानसृजत ब्रह्मा मां यक्ष्यन्तीति मार्गवा ॥
 तमुत्सृज्य तथात्मानमयजस्ते फलार्थिनः ॥ २२ ॥ ते गता ब्रह्मणा मूढा नष्टसद्वा दिवोकसः ॥ न स्म किंचिद्विजानन्ति ततो लोकोऽप्यसुभ्रत ॥ २३ ॥
 बहुवच मनरुदीनत्तर्भाष्य ॥ १६ ॥ मनत् निरस्तर कुमार इव राग्देषादिशून्य इति सनत्कुमारपदस्य निर्वचनमाह-भपेति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
 बाहुरार्षिके कथान्ते विगारवापाः कथापा अन्ते मामुवाच । रमे अह त्वया तुष्पापि प्रभेन सन्तोऽस्मि ॥ २१ ॥ देवानिति ॥ ते स्वपितरम् उत्सृज्य फलार्थिन
 इति परमोपनिषत्प्रमाणार्थिन ॥ २२ ॥ ततो लोकैरेषि वदन्तुसारी अमुकत ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ व्यभिचारः पूज्यपूजातिक्रमः आत्मपूजा च वः युष्माभिः यथैतैरहमवज्ञात एवम् एतद्युत्रा अघृतानाशयत्वनावजानान्त्वथ्याशयेनाह । पुत्रानिति ॥ २५ ॥ आत्त
 वत् नीचत्वापादनात् पीडिता इव । प्रयतास्मानः निगृहीतचित्ताः । ध्यानेनलोच्य प्रायश्चित्तानि शशंसुरित्यर्थः ॥ २६ ॥ तानि च वाङ्मनःकर्मजानि स्तौत्रेण भक्तिश्रद्धापुर
 स्कृतेन ध्यानेन नमस्कारादिक्रियाया च जातानीत्यर्थः ॥ २७ ॥ प्राय इति ॥ भोः पुत्रकाः यूयं लब्धसंज्ञाः प्राप्तज्ञानाः भवत इति रोपः । कुतः लब्धसंज्ञाः यतः प्रायश्चित्तस्य
 अर्थतत्त्वं प्रयोजनयाथात्म्यं तदभिज्ञाः । तच्च येस्यो जन्म विधा च लभ्यते ते वाङ्मनःकर्मभिर्गृह्यन्त्या इति ॥ २८ ॥ गम्यतामित्युक्तास्ते पितामहमुपागच्छन्प्रिति संवन्धः ।
 ते भूयः प्रणताः शप्ताः प्रायाचन्त पितामहम् ॥ अनुग्रहाय लोकानां ततस्तानब्रवीदिदम् ॥ २४ ॥ प्रायश्चित्तं चरध्वं वै व्यभिचारो हि वः कृतः ॥
 पुत्रांश्च परिपृच्छध्वं ततो ज्ञानमवाप्स्यथ ॥ २५ ॥ प्रायश्चित्तक्रियार्थं ते पुत्रान्पप्रच्छुरातवत् ॥ तेभ्यस्ते प्रयतात्मानः शशंसुस्तनयास्तदा
 ॥ २६ ॥ प्रायश्चित्तानि धर्मज्ञा वाङ्मनःकर्मजानि वै ॥ शंसन्ति कुशला नित्यं चक्षुर्भ्यामपि नित्यशः ॥ २७ ॥ प्रायश्चित्तार्थतत्त्वज्ञा लब्ध
 संज्ञा द्विवौकसः ॥ गम्यतां पुत्रकाश्चेति पुत्रैरुक्ताश्च ते तदा ॥ २८ ॥ अभिशस्तास्तु ते देवाः पुत्रावभयेन निन्दिताः ॥ पितामहमुपागच्छन्सं
 शयच्छेदनाय वै ॥ २९ ॥ ततस्तानब्रवीद्देवो यूयं वै ब्रह्मवादिनः ॥ तस्माद्यदुक्तं युष्माकं ततथा न तदन्यथा ॥ ३० ॥ यूयं शरीरकर्तारस्तेषां
 देवा भविष्यथ ॥ ते तु ज्ञानप्रदातारः पितरो वो न संशयः ॥ ३१ ॥ अन्योऽन्यं पितरो यूयंते चैवेति न संशयः ॥ देवाश्च पितरश्चैव तद्बुध्यध्वं
 द्विवौकसः ॥ ३२ ॥ ततस्ते पुनरागम्य पुत्रावृद्दिवौकसः ॥ ब्रह्मणा च्छिन्नसंदेहाः प्रीतिमन्तः परस्परम् ॥ ३३ ॥ यूयं वै पितरोऽस्माकं यैर्वयं
 प्रतिबोधिताः ॥ धर्मज्ञाः कश्च वः कामः को वरो वः प्रदीयताम् ॥ ३४ ॥ यदुक्तं चैव युष्माभिस्ततथा न तदन्यथा ॥ उक्ताश्च यस्माद्युष्माभिः
 पुत्रका इति वै वयम् ॥ तस्माद्भवन्तः पितरो भविष्यन्ति न संशयः ॥ ३५ ॥ यानिह्वा तु पितृच्छ्रद्धैः क्रियाः काश्चित्करिष्यति ॥ राक्षसा दानवा
 नागाः फलं प्राप्स्यन्ति तस्य तत् ॥ ३६ ॥ श्राद्धैराप्यायिताश्चैव पितरः सोममव्ययम् ॥ आप्याय्यमाना युष्माभिर्वर्द्धयिष्यन्ति नित्यदा ॥ ३७ ॥
 अभिशताः पुत्रका इति वदद्भिः पुत्रैः पराभूताः संशयस्तु कथमस्मत्पुत्राः सन्तोऽस्मात् पुत्रा इति संबोधयन्तीति एतद्युक्तमयुक्तं केयेवरूपस्तस्य छेदनाय ॥ २९ ॥ ब्रह्मवादिनः
 यस्तानि विजानात्स पितुः पिता सदिति मंत्रार्थज्ञाः भवन्तः अतो यत्तैरुक्तं तत्तथैव न तत्र संशयः कार्यः । यः पुमान् तानि श्रुतिगुह्यानि विजानात् विजानीयात् स पितुः
 पिता सन् दीप्यते इति मन्त्रप्रदानामर्थः ॥ ३० ॥ यूयमिति श्लोकत्रयेण देवाः पितरः पितरो देवाः इति मन्त्रपादार्थमुपबृंहयति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ श्राद्धैरिति ॥
 पितरो लौकिकाः । युष्माभिर्दिव्यैः पितृभिराप्याय्यमानाः स्वयं च आप्यायिताः सन्तः स्वाधिदेवताः सोमं वर्द्धयन्ति तर्पयन्ति । छान्दोग्ये तथद्रकं प्रथममागच्छेत्तद्वेदीय

निनि माणाभिदोत्रे आभ्यालिभ्रदेवतातुत्या आधिदिविक्त्रेश्वतातुमर्दणनाद ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ भाषयिष्यन्ति कर्षयिष्यन्ति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति हरिकरो दीकार्या
 ममदयोभ्यास ॥ १७ ॥ सनानां पितृमुन्यानां नामस्थानभिदेवत ॥ वर्णन कियतेऽध्यायेऽष्टादशो सशपापहम् ॥ १ ॥ एव पितृणामुत्तुचिमुक्त्वा तेषां गणभेदानाह-इत्युक्त
 इत्युच्यते ॥ देव तमेव मनक्तुमारम् ॥ १ ॥ २ ॥ सोमवर्देता भाद्वारा ॥ ३ ॥ चत्वारो गणाः सुकाला आङ्गिरस सुस्वथा सोमपाभेत्सेते मूर्तिमन्त कर्मजदिव्यविग्रहनन्तः ॥

आद्वैगप्यायित सोमो लोकानाप्याययिष्यति ॥ समुद्रपर्वतवन जगमाजगमैर्वृतम् ॥ ३८ ॥ आद्वानि पुष्टिकामाश्च ये करिष्यन्ति मानवा ॥
 तेभ्यः पुष्टिं प्रजाश्चैव दास्यन्ति पितरः सर्वा ॥ ३९ ॥ आद्वेये च प्रदास्यन्ति त्रीन्पिण्डान्नामगोत्रत ॥ सर्वत्र वर्तमानास्तान्पितरः सपितामहान् ॥
 भारयिष्यन्ति सततं आद्ववानेन तर्पिता ॥ ४० ॥ एवमाह्रापितं पूर्वं ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥ इति तद्वचन सत्य भवत्वद्य दिवोकस ॥ पुत्राश्च
 पितरश्चैव वय सर्वे परस्परम् ॥ ४१ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ त एते पितरो देवा देवाश्च पितरस्तथा ॥ अन्योऽन्य पितरो ह्येते देवाश्च पितरश्च
 इ ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिकेशो हरिशर्षणि सप्तदशोऽध्याय ॥ १७ ॥ ४ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ इत्युक्तोऽह मगवता
 देवदेवेन मास्वता ॥ सनत्कुमारेण पुनः पृष्टवान्देवमव्ययम् ॥ १ ॥ सर्विहमरश्रेष्ठं मगवन्तमरिन्दमम् ॥ निबोध तन्मे गात्रेय निखिलं सर्वमा
 दित ॥ २ ॥ कियन्तो वै पितृगणा कस्मिँल्लोकै प्रतिष्ठिता ॥ वर्तन्ते देवप्रवर देवानां सोमवर्द्धना ॥ ३ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ सन्ते यजन्तां
 श्रेष्ठ स्वर्गे पितृगणा स्मृता ॥ चत्वारो मूर्तिमन्तश्च त्रयस्तेषाममूर्तय ॥ ४ ॥ तेषां लोक विसर्गं च कीर्त्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ प्रमावं च महत्त्वं
 च विस्तरेण तपोचन ॥ ५ ॥ धर्ममूर्तिधरास्तेषां त्रयो ये परमा गणा ॥ तेषां नामानि लोकाश्च कथयिष्यामि तच्छृणु ॥ ६ ॥ लोका सनातना
 नाम यत्र तिष्ठन्ति भास्वरा ॥ अमूर्तय पितृगणास्ते वै पुत्राः प्रजापतेः ॥ ७ ॥ विराजस्य द्विजश्रेष्ठ वैराजा इति विश्रुता ॥ यजन्ति तान्दे
 वगणा विधिदृष्टेन कमणा ॥ ८ ॥ एते वै योगविभ्रष्टा लोकान्प्राप्य सनातनान् ॥ पुनर्युगसहस्रान्ते जायन्ते ब्रह्मवादिन ॥ ९ ॥

त्रयः वैराजाः अभिप्राता पर्हिषदश्चेति । एते अमूर्तोः कामरूपाः आस्मरादपि महान्त परमाणुदरेऽपि प्रशिरन्तीति वाशशताम्यर्षन्त ॥ ४ ॥ ५ ॥ अस्यद्वित्वात्
 मयम शीत्र गणानाह-पर्वेति ॥ ६ ॥ यत्र धेनु लोकेषु लोका विषया सनातनाः नित्याभिर्भूता यत्रातीवमनागतं म्पवक्षिं विभक्तय च सर्वे वर्तमानं सभिहितमेवेत्यर्थः ।
 पाशरथाश्विभ्यामगरीग अभैविका । निराजस्य प्रजापतेर्वेनमाः पुत्राः मनोयाश्चगरीराः ॥ ७ ॥ ८ ॥ एत इति ॥ ये योगप्रभाः निर्गुण अभाष्य

सगुणमात्रररणा अपि परवैराग्याभावात् सनातनात् प्रजापतिलोकान् प्राप्यापि प्रजापतिना सह कल्पान्ते मुक्तिमलब्ध्वा पुनः कल्पान्तरे सनकादिरूपेण ब्रह्मवादिरूपेण ब्रह्म वादिनी भूत्वा प्रजापति एव जायन्ते ॥९॥ तदनन्तरं मुच्यन्त इत्याह-ते त्रिति ॥ १० ॥ ११ ॥ सोमपानां सोमं पाययन्ति वर्द्धयन्ति ते सोमपास्तेषां श्राद्धानि ददत्तसालोक्यं प्राप्य तद्वदेव मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ एवं द्वियोऽपि अधिकारे सति श्राद्धं ददत्यः पितृकन्यावदुचरोत्तरम् उत्तमं स्थानं प्राप्य क्रमेण मुच्यन्त इत्याशयेन सर्वेषां पितृगणानां

ते तु प्राप्य स्मृतिं भूयः साङ्ख्यं योगमनुत्तमम् ॥ यान्ति योगगतिं सिद्धाः पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥ १० ॥ एते स्युः पितरस्तात योगिनां योगवर्द्धनाः ॥ आप्यायन्ति ये पूर्वं सोमं योगबलेन च ॥ ११ ॥ तस्माच्छ्राद्धानि देयानि योगिनां तु विशेषतः ॥ एष वै प्रथमः सर्गः सोमपानां महात्मनाम् ॥ १२ ॥ एतेषां मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः ॥ पत्नी हिमवतः श्रेष्ठा यस्या मैनाक उच्यते ॥ १३ ॥ मैनाकस्य सुतः श्रीमान्कौञ्चो नाम महागिरिः ॥ पर्वतप्रवरः पुत्रो नानारत्नसमन्वितः ॥ १४ ॥ तिस्रः कन्यास्तु मेनायां जनयामास शैलराट् ॥ अपर्णामैकपर्णा च तृतीयामैकपर्णा दलाम् ॥ १५ ॥ तपश्चरन्त्यः सुमहदुश्चरं देवदानवैः ॥ लोकान्संतापयामासुस्तास्तिस्रः स्थाणुजङ्गमात् ॥ १६ ॥ आहारमेकपर्णेन एकपर्णा समाचरत् ॥ पाटलापुष्पमेकं च आदधवेकपाटला ॥ १७ ॥ एका तत्र निराहारा तां माता प्रत्यपेयत् ॥ उ मा इति निपेयन्ती मातृस्नेहेन दुःखिता ॥ १८ ॥ सा तथोक्ता तया मात्रा देवी दुश्चरारिणी ॥ उमेत्येवाभवत्ख्याता त्रिषु लोकेषु सुन्दरी ॥ १९ ॥ तथैव नाम्ना तेनेह विश्रुता योगधर्मिणी ॥ एतत्तु त्रिकुमारीकं जगत्स्थस्यति भार्गवा ॥ २० ॥ तपःशरीरस्ताः सर्वास्तिस्रो योगबलान्विताः ॥ सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वाश्चैवोर्ध्वरेतसः ॥ २१ ॥ उमा तासां वरिष्ठा च ज्येष्ठा च वरवर्णिनी ॥ महायोगबलोपेता महादेवमुपस्थिता ॥ २२ ॥ असितस्यैकपर्णा तु देवलस्य महात्मनः ॥ पत्नी इता महाब्रह्मन्ययोगाचार्याय धीमते ॥ २३ ॥ जैगीषव्याय तु तथा विद्धि तामेकपाटलाम् ॥ एते चापि महाभागे योगाचार्यावुपस्थिते ॥ २४ ॥ लोकाः सोमपदा नाम मरीचैर्यत्र वै सुताः ॥ पितरो यत्र वर्तन्ते देवास्तान्भावयन्त्युत ॥ २५ ॥

प्रत्येकं कन्यासन्ततिमाह-एतेषामिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ पाटलायाः पुष्पम् एकमेवादधौ स्वीकृतवती ॥ १७ ॥ उ इति संबुद्धयर्थे ॥ १८ ॥ १९ ॥ तिस्रः कुमार्यो यस्मिन् तत्रिकुमारीकम् ॥ २० ॥ यथा सनत्कुमारादय ऊर्ध्वरेतस एवम् एता अपीत्यर्थः ॥ २१ ॥ पुंसांभिव स्त्रीणामूर्ध्वरेतसामपि शाश्वतो लोको नास्तीति तामां पतिवर्णेन दर्शयति-उमेत्यादिना ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ द्वितीयमग्निज्वात्कार्थं गणमाह-लोका इति ॥ सोमपदाः सोमयाजिप्राप्याः मरीचैः प्रजापतिपुत्रस्य लोकाः ॥ २५ ॥

अग्निषु अग्निषाधेयु कर्मसु आनाः गृहीताः पिन्वाग्निष्विष्टिषु ॥ २६ ॥ २७ ॥ अमूर्तानिषि पितृन् दिव्यच्छपा ददर्यं दृष्ट्वाऽपि एते मम पित्र इति न ज्ञातवती ॥ २८ ॥ श्रीऽडिता
 देवां विरोपत स्वरूपाज्ञानात् ॥ २९ ॥ ३० ॥ व्यभिचारेण स्वपिप्रतिक्रमेण ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सुसुहृमान् शतरेणुप्रमाणानामपि विमानानामेकदेशे स्थितत्वात् अत एव
 अपरित्यक्तमानीन् निर्दयान् । अग्निषु आहवनीयेषु आहितान् चतुर्मास्येषु सोमे आदित्येष्टौ च ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ सप सक्त्यमात्राद् कर्माणि योग

अग्निष्वत्ता इति ख्याता सर्व एवामितोजस ॥ एतेर्पा मानसी कन्या अच्छोवा नाम निम्नगा ॥ २६ ॥ अच्छोद् नाम विख्यात सरो यस्या समु
 त्थितम् ॥ तया न दृष्टपूर्वास्ते पितरस्तु कदाचन ॥ २७ ॥ अप्यमूर्तानथ पितृन्सा ददर्श शुचिस्मिता ॥ समृता मनसा तेषां पितृन्स्वाग्नाभि
 जानती ॥ २८ ॥ श्रीऽडिता तेन दुःखेन वधुष षरवर्णिनी ॥ सा दृष्ट्वा पितर वधु वसु नामान्तरिक्षगम् ॥ २९ ॥ अमावसुरिति ख्यातमायो पुत्रं यश
 स्विनम् ॥ अद्रिकाऽप्सरसा युक्तं विमानेऽधिष्ठित दिवि ॥ ३० ॥ सा तेन व्यभिचारेण मनसः कामरूपिणी ॥ पितर प्रार्थयित्वाऽन्य योगभ्रष्टा पपात ह
 ॥ ३१ ॥ त्रीष्यप्यग्निमानानि पतमाना विवभ्युता ॥ त्रसरेणुप्रमाणानि सापश्यतेषु तान्पितृन् ॥ ३२ ॥ सुसुहृमानपरिव्यक्तानग्नीनग्निष्विवाहितान् ॥
 त्रायच्चमित्युवाचार्तो पतन्ती तानवाक्छिरा ॥ ३३ ॥ तैरुक्ता सा तु मा भेपीरिति व्योम्नि व्यवस्थिता ॥ तत प्रसादयामास तान्पितृन्दीनया गि
 रा ॥ ३४ ॥ अचुस्ते पितर कन्या अष्टैश्यां व्यतिक्रमात् ॥ अष्टैश्यां स्वदोषेण पतासि त्व शुचिस्मिते ॥ ३५ ॥ ये क्रियन्ते हि कर्माणि शरीरे
 विवि देवते ॥ तैरेव तत्कर्मफल प्राप्नुवन्तीह देवताः ॥ ३६ ॥ सद्य फलन्ति कर्माणि देवते प्रेत्य मानुषे ॥ तस्मात्त्व तपस पुत्रि प्रेत्येद प्राप्स्य
 से फलम् ॥ ३७ ॥ इत्युक्ता पितृभि सा तु पितृन्प्रासादयत्स्वकात् ॥ ध्यात्वा प्रसादं ते चक्रुस्तस्या सर्वेषु कम्पया ॥ ३८ ॥ अवश्य भाविन ज्ञा
 त्वा तेष्वधुबुस्ततस्तु ताम् ॥ अस्य राज्ञो वसो कन्या त्वमपस्य मविष्यसि ॥ ३९ ॥ एतन्नस्य पृथिव्यां तु मानुषेषु महात्मन ॥ कन्या च भूत्वा
 लोकान्स्वा पुन प्राप्स्यसि दुर्लभान् ॥ ४० ॥ पापशरस्य वायादं त्व पुत्र जनयिष्यसि ॥ स वेदमेक ब्रह्मर्षिश्चतुर्द्धा विमज्जिष्यति ॥ ४१ ॥ महा
 भिपस्य पुत्रो द्वो शन्तनो कीर्तिवर्द्धनौ ॥ विचित्रवीर्यं धर्मज्ञ तथा चित्राङ्गदं शुभम् ॥ ४२ ॥ एतानुत्पाद्य पुत्रास्त्व पुनर्लोकानवाप्स्यसि ॥ व्यति
 क्रमात्पितृणां च जन्म प्राप्स्यसि क्लृप्तितम् ॥ ४३ ॥ अत्येव राज्ञ कन्या त्वमद्रिकार्या मविष्यसि ॥ अष्टाविशो मवित्री त्वं द्वापरे मत्स्ययोनिजा ॥ ४४ ॥
 अपम ॥ देवते वैजम्बेऽस्मासौ सत्याम् ॥ मानुषे तु कर्मान्तर प्रेत्य मृत्वा कर्माणि फलन्ति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ महाभिवस्य प्राग्जग्यनिपस्य वै शन्तु
 कर्मान्कार्त्तवस्य ॥ ४२ ॥ इयं कन्या आदित्येऽपि अनुमन्त्रेया ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ तृतीयं गणमाह—वैभ्राजा इति ॥ विभ्राजः सूर्यस्येमे वैभ्राजाः नर्हिपद इति केवलम् इष्टियायजूकमाद्याः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ पीवर्यो एव विशेषणानि योग
 चेत्यादीनि । योगा स्यं योगिनी योगिनः पत्नी या नो माता चेति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ अमूर्तिमन्त्र इत्यादिना ॥ ५६ ॥ देवपूज्यांश्चीन
 एवमुक्त्वा तु दाशेयी जाता सत्यवती तदा ॥ मत्स्ययोनीं समुत्पन्ना राजस्तस्य वसोः सुता ॥ ४९ ॥ वैभ्राजा नाम ते लोका दिवि सन्ति सुदर्शनाः ॥
 यत्र बर्हिपदो नाम पितरो दिवि विश्रुताः ॥ ४६ ॥ तान्वै देवगणाः सर्वे यक्षगन्धर्वराक्षसाः ॥ नागाः सर्पाः सुपर्णाश्च भावयन्त्यमितौजसः ॥ ४७ ॥
 एते पुत्रा महात्मानः पुलस्त्यस्य प्रजापतेः ॥ महात्मानो महाभागास्तेजोयुक्तास्तपस्विनः ॥ ४८ ॥ एतेषां मानसी कन्या पीवरी नाम विश्रुता ॥
 योगा च योगिपत्नी च योगिमाता तथैव च ॥ ४९ ॥ भवित्री द्वापरं प्राप्य युगं धर्मभृतां वरा ॥ पराशरकुलेद्भूतः शुको नाम महातपाः ॥ ५० ॥
 भविष्यति युगे तस्मिन्महायोगी द्विजर्षभः ॥ व्यासादरण्यं संभूतो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ५१ ॥ स तस्यां पितृकन्यायां पीवर्यां जनयिष्यति ॥
 कन्यां पुत्रांश्च चतुरो योगाचार्यान्महाबलात् ॥ ५२ ॥ कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं कृत्वा कन्यां तथैव च ॥ ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीं त्वणुहस्य च ॥ ५३ ॥
 एतानुत्पाद्य धर्मात्मा योगाचार्यान्महावतान् ॥ श्रुत्वा स्वजनकाद्धर्मन्यासादमितबुद्धिमान् ॥ ५४ ॥ महायोगी ततो गन्ता पुनरारविर्तनीं गतिम् ॥
 यत्तत्पदमनुद्दिशमव्ययं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ५५ ॥ अमूर्तिमन्तः पितरो धर्ममूर्तिधरा मुने ॥ कथा यत्रेयमुत्पन्ना वृष्यन्धककुलान्वया ॥ ५६ ॥
 सुकाला नाम पितरो वसिष्ठस्य प्रजापतेः ॥ निस्ता दिवि लोकेषु ज्योतिर्भासिषु भासुराः ॥ सर्वकामसमृद्धेषु द्विजास्तान्भावयन्त्युत ॥ ५७ ॥
 तेषां वै मानसी कन्या गौर्नाम्ना दिवि विश्रुता ॥ तथैव वंशे या दत्ता शुक्रस्य महिषी प्रिया ॥ एकशृङ्गेति विख्याता साध्यानां कीर्तिवर्द्धिनी ॥ ५८ ॥
 मरीचिगर्भास्तौल्लोकान्समाश्रित्य व्यवस्थिताः ॥ ये त्वथाङ्गिरसः पुत्राः साध्वैः संवर्द्धिताः पुरा ॥ ५९ ॥ तान्क्षत्रियगणांस्तात भावयन्ति फला
 र्थिनः ॥ तेषां तु मानसी कन्या यशोदा नाम विश्रुता ॥ ६० ॥ पत्नी सा विश्वमहतः सुषा वै वृद्धशर्मणः ॥ राजर्वेर्जननी चापि दिलीपस्य महा
 त्मनः ॥ ६१ ॥ तस्य यज्ञे पुरा गीता गाथाः प्रीतैर्महर्षिभिः ॥ तदा देवयुगे तात वाजिमधे महामखे ॥ ६२ ॥ अग्नेर्जन्म तथा श्रुत्वा शाण्डि
 ल्यस्य महात्मनः ॥ दिलीपं यजमानं ये पश्यन्ति सुसमाहिताः ॥ सत्यवन्तं महात्मानं तेऽपि स्वर्गजितो नराः ॥ ६३ ॥
 गणान् व्याख्याय मनुष्यपूज्येषु मूर्तेषु चतुर्षु गणेषु प्रथममाह—सुकाला इति ॥ द्विजाः ब्राह्मणाः भावयन्ति तर्पयन्ति ॥ ५७ ॥ तथैव वंश इति मार्कण्डेयस्य भीष्मं प्रति वचनम् ।
 शुक्रस्यैवम् अपरा भार्या ॥ ५८ ॥ द्वितीयमाह । मरीचिगर्भान् सूर्यराशिप्रकाश्यान् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ शाण्डिल्यस्य शाण्डिल्यगोत्रोत्पन्नस्य ॥ ६३ ॥

नृदीपं गणमाह—सुस्तथा इति ॥ इदमस्य पितर पुलहात्मुलभाः ॥ ६४ ॥ दिवि आकाशे ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ क्वेदुहितरि स्वधाया हिरण्यगर्भस्याग्नेः सुता ॥ ६७ ॥ ६८ ॥
 भारयति पुनाति ॥ ६९ ॥ तेषां पितृणाम् आशुयगमात्सृज्यत्वेनाङ्गीकारात् ॥ ७० ॥ अत्रैव हेतुमाह—पितृणामिति ॥ सर्वेषां समानामपि गणानाम् आदिसर्गेण प्रथममुत्पन्न
 तनेस्यथः । तस्मात् एव यम ते भ्रादृदेश वदन्ति अयं माषः । “ यम पितृणामधिपति ” इति श्रुतेः । स्वयमेव यमपितृत्यरूपेण हेतुना सर्वभ्रादृदेशताधिपतित्वादयमेव भ्रादृ
 दः इति । एतन्नि युद्धो मन्निहितस्या चादेशेन निर्देशः । यवाऽप्य पितृणामादिसर्गस्तस्मादेन यम भ्रादृदेशमिति वदन्ति वेदा उदाहृता इति ॥ ७१ ॥ स्वर्थां पुरोषाय स्वधा
 यद् इति श्रुत्वा स्वधा पितृय इत्येव मन्त्रेणेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ सोमस्येति ॥ अग्नी सोमस्य अग्नेर्वैश्वतस्य यमस्य आप्यायन कृत्वा “ सोमाय पितृमते स्वधा नमोज्ये कथ्य
 सुस्तथा नाम पितर कदमस्य प्रजापते ॥ ससुप्तत्रास्तु पुलहान्महात्मानो द्विजर्पभा ॥ ६४ ॥ लोकेषु दिवि वर्तन्ते कामगेषु विद्वङ्गमा ॥ तांश्च
 वैश्वगणांस्तात भावयन्ति फलार्थिन ॥ ६५ ॥ तेषां वै मानसी कन्या विरजा नाम विश्रुता ॥ ययातेजननी ब्रह्मन्महिषी नहुपस्य च ॥ ६६ ॥
 त्रय ष्ते गणा श्रोक्ताश्चतुर्यं तु निषोच मे ॥ उत्पन्ना ये स्वधारां ते सोमपा वै क्वे ॥ सुताः ॥ हिरण्यगर्भस्य सुता शूद्रास्तान्भावयन्त्युत ॥ ६७ ॥
 मानमा नाम ते लोक्ये यत्र तिष्ठन्ति ते दिवि ॥ तेषां वै मानसी कन्या नर्मदा सरिता वर ॥ ६८ ॥ या भावयति भूतानि दक्षिणापयगाभिनी ॥
 पुरुकुत्सस्य या पत्नी त्रसदस्योर्जनन्यपि ॥ ६९ ॥ तेषामथाभ्युपगमान्मुस्तात युगेयुगे ॥ प्रवर्तयति श्राद्धानि नष्टे घर्भे प्रजापति ॥ ७० ॥
 पितृणामादिमरण सर्वेषां द्विजसत्तम ॥ तस्मादेन स्वयमेव श्राद्धदेवं वदन्ति वै ॥ ७१ ॥ सर्वेषां राजत पात्रमथ वा रजतान्वितम् ॥ दत्त स्वर्थां
 पुरोषाय श्राद्ध प्रीणाति वै पितृन् ॥ ७२ ॥ सोमस्याप्यायन कृत्वा अग्नेर्वैश्वतस्य च ॥ उदगायनमप्यग्रावश्यमावेऽप्सु वा पुन ॥ ७३ ॥ पितृ
 न्प्रीणाति यो भक्त्या पितर प्रीणयन्ति तम् ॥ यच्छन्ति पितरः पुष्टिं प्रजाश्च विपुलास्तथा ॥ ७४ ॥

शान्नाय रसभा नमो यमापाङ्गिरसे स्वधा नमः ” इति स्वधा पुरोषाय तिस्र आहुतीभूत्वेत्यर्थं । इत्ता पितृन् प्रीणातीत्यभिधान्वयः । वैश्वतस्य वेति चकारः तृतीयाऽऽहुते
 रिन्नाथः । अत एवावलापनानां ना नास्त्येव । अपिराष्टो वाऽयं । उदगायनमप्यत्र क्वंभ्य स्वधामन्त्रेण होमे दक्षिणापवर्गा आहुतीर्दिष्यात् । स्वाहामन्त्रेण होमे तु उदगापवर्गे
 अप्याहुती भवत । यदाहावलापन । “ सोमाय पितृमते स्वधा नमोज्ये कथ्यवाहनाय स्वधा नम ” इति स्वाहाकारेणाग्निं पूर्णमिति उदगायनवादेवात्र स्वाहान्वत्पशोऽपि
 मन्त्रिः । इत्यम् आगम् । आकारमन्त्रेण वा । अग्रभावेऽप्सु इति श्रुतेः । एतच्च तीर्थ एव द्वेषम् । वा पुनः पुनश्च पसात्परमस्वीत्यर्थं “ अघिमूला वै देशा पाणि
 मुक्ता रिपयः ” इति ब्राह्मणात् ब्राह्मणपात्रावपि श्रातव्यमिति द्वेषम् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

॥ ७५ ॥ देवतानामपेक्षया पितरः पूर्वम् आप्यायनेन श्रीलिकरा इत्यर्थः । शीघ्रेति । देवाश्चिरप्रसादा इति दुराराध्या इति भावः ॥ ७६ ॥ भार्गवेति मार्कण्डेय संबोधयति
 सनत्कुमारः ॥ ७७ ॥ सविज्ञानम् आनुभविकज्ञानोपेतम् ॥ ७८ ॥ एतां श्राद्धफलरूपां निशामय पश्य । मांसचक्षुषा न हि दृश्यत इति संबन्धः ॥ ७९ ॥ एवमुक्त्वा चक्षुर्दन्त्या
 जगामेति द्वयोः संबन्धः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ निशामितं चक्षुर्दानात्प्राक् तन्मुखेन श्रुतं तत् निबोध बुध्यस्व ॥ ८२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे टीकाया
 मष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अत्र इत्युक्त्वा भगवान्देव
 स्वर्गमारोग्यमेवाथ यदन्यदपि चेप्सितम् ॥ देवकार्यार्थादपि मुने पितृकार्यं विशिष्यते ॥ ७५ ॥ देवतानां हि पितरः पूर्वमाप्यायनं स्मृतम् ॥ शीघ्रप्रसादा
 ह्यक्रोधा लोकस्याप्यायनं परम् ॥ ७६ ॥ स्थिरप्रसादाश्च सदा तान्नमस्यस्व भार्गव ॥ पितृभक्तोऽसि विप्रैर् मद्भक्तश्च विशेषतः ॥ ७७ ॥ श्रेयस्तेऽद्य
 विधास्यामि प्रत्यक्षं कुरु तत्स्वयम् ॥ दिव्यं चक्षुः सविज्ञानं प्रदिशामि च तेऽनघा ॥ ७८ ॥ गतिमेतामप्रमतो मार्कण्डेय निशामय ॥ न हि योगगतिर्दि
 व्या पितृणां च परा गतिः ॥ ७९ ॥ त्वद्विधेनापि सिद्धेन दृश्यते मांसचक्षुषा ॥ स एवमुक्त्वा देवेशो मामुपस्थितमग्रतः ॥ ८० ॥ चक्षुर्दन्त्या सविज्ञानं
 देवानामपि दुर्लभम् ॥ जगाम गतिमिष्टां वै द्वितीयोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ८१ ॥ तन्निबोध कुरु श्रेष्ठ यन्मयाऽऽसीन्निशामितम् ॥ प्रसादात्तस्य देवस्य दुर्ज्ञेय
 भुवि मानुषैः ॥ ८२ ॥ इति महाभारते खिलेषु हरिवंशे हारिवंशपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ आसन्पूर्वयुगे
 तात भरद्वाजात्मजा द्विजाः ॥ योगधर्ममनुप्राप्य भ्रष्टा दुश्चरितेन वै ॥ १ ॥ अपभ्रंशमनुप्राप्ता योगधर्मापचारिणः ॥ महतः सरसः पारे मानसस्य
 विसंज्ञिताः ॥ २ ॥ तमेवार्थमनुध्यातो नष्टमस्त्विव मोहिताः ॥ अप्राप्य योगं ते सर्वे संयुक्ताः कालधर्मणा ॥ ३ ॥ ततस्ते योगविभ्रष्टा देवेषु सुचिरो
 पिता ॥ जाताः कौशिकदायादाः कुरुक्षेत्रे नरर्षभाः ॥ ४ ॥ हिंसया विहारिष्यन्तो धर्मं पितृकृतेन वै ॥ ततस्ते पुनराजातिं भ्रष्टाः प्राप्स्यन्ति कुत्सि
 ताम् ॥ ५ ॥ तेषां पितृप्रसादेन पूर्वजातिकृतेन वै ॥ स्मृतिरूपस्यते प्राप्य तांतां जातिं जुष्टप्सिताम् ॥ ६ ॥

इत्युपसंहारात्सन्कुमारवाक्यमेव मार्कण्डेय उवाच—आसन्नित्यादि ॥ दुश्चरितेन योगविरोधिना कर्मणा ॥ १ ॥ सरसः पारे अपभ्रंशम् अनुप्राप्ताः पतिताः ॥ २ ॥ अनुध्यातः
 अनुध्यायन्तः । योगं योगसिद्धिम् । कालधर्मणा मृत्युना ॥ ३ ॥ तत इति ॥ योगभ्रष्टाः देवलोकेमेव गच्छन्ति न त्वन्यां गतिमिति भावः ॥ ४ ॥ हिंसयेति ॥ पितृकृते पितृर्थ
 धर्मम् उदृश्य हिंसया विहारिष्यन्त इति श्राद्धव्यपदेशेन ब्राह्मणा अपि हिंसावृत्त्या जीवन्त इत्यर्थः । तत एव पापान्ते कुत्सिताम् आजातिं जन्म प्राप्स्यन्ति ॥ ५ ॥ तेषामिति ॥
 पितृप्राधान्यप्रभावात्ते नीचजातयोऽपि जातिस्मरा अभूवन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥

जातिरभारत्याय एमरा अपि जाताः । ब्राह्मण्य च जन्मान्तरे छद्मभवन् इत्याह—उत इति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ते तव मार्कण्डेयस्य ॥ ९ ॥ योगो योगसिद्धि । व्यसनैर्मृगयादिभि ।
 इन्द्रोऽङ्गम इवाः यानाः । गुरुशक्तिपञ्चनेन योग प्राप्यापि नाशयन्तीति सन्ध्य ॥ १० ॥ ये अयाव्यानि दारादीनि न याचन्ते ते योग प्राप्नुवन्तीति पञ्चमस्थेनान्वय । एव
 मय योग्यम् ॥ ११ ॥ न्यनुगोविणः नन्द्यादिसाधनापचोराचरणपरा ॥ १२ ॥ १३ ॥ अनापसकषा ग्राम्यगोष्ठी आत्ममीमांसु ॥ १४ ॥ १५ ॥ एषपिषा

ते घमचारिणो नित्य भविव्यन्ति ममादिता ॥ ब्राह्मण्य प्रतिलस्यन्ति ततो भूयः स्वकर्मणा ॥ ७ ॥ ततश्च योग प्राप्स्यन्ति पूर्वजातिकृतं पुन ॥
 भूयः मिद्रिमनुग्राता स्थान प्राप्स्यन्ति शाश्वतम् ॥ ८ ॥ एव घर्मे च ते बुद्धिर्भविष्यति पुन पुन ॥ योगघर्मे च नितरां प्राप्स्यसे बुद्धिभुतमाम्
 ॥ ९ ॥ योगो हि दुर्लभो नित्यमल्पप्रज्ञे कदाचन ॥ लब्ध्वाऽपि नाशयन्त्येन व्यसने कटुतामिता ॥ अघर्मेष्वेव वर्तन्ते प्रार्दयन्ते गुरूनपि ॥ १० ॥
 याचन्ते न त्वयाच्यानि रक्षन्ति शरणागताम् ॥ नावजानन्ति कृपणान्माधन्ते न धनोष्पणा ॥ ११ ॥ युक्ताहारविहारश्च युक्तचेष्टा स्वकमसु ॥ ध्या
 नाध्ययनयुक्ताश्च न नष्टानुगोत्रेणि ॥ १२ ॥ नोपभोगरता नित्य न मांसमधुमक्षणा ॥ न च कामपरा नित्य न विप्राऽस्रेविनस्तथा ॥ १३ ॥ नाऽ
 नायसकथामक्ता नालस्योपहतास्तथा ॥ नात्यन्तमानससक्ता गोष्ठीष्वनिरतास्तथा ॥ १४ ॥ प्राप्नुवन्ति नरा योग योगो वै दुर्लभो भुवि ॥ प्रशान्ताश्च
 जितक्रोधा मानाहकारवर्जिता ॥ १५ ॥ कल्याणभजनं ये तु ते भवन्ति यतत्रताः ॥ एवविधास्तु ते तात ब्राह्मणा ब्रह्मवस्तदा ॥ १६ ॥ स्मरन्ति
 ब्राह्मना द्यौषं प्रमाददृष्टमेव तु ॥ ध्यानाध्ययनयुक्ताश्च शान्ते वत्सनि सस्थिता ॥ १७ ॥ योगधर्माद्धि घर्मज्ञ न घर्मोऽस्ति विशेषवान् ॥ वरिष्ठ
 मर्वर्यमार्णा तमेवाचर भार्गव ॥ १८ ॥ कालस्य परिणामेन लब्धाहारो जितेन्द्रियः ॥ तत्पर प्रयत श्राद्धी योगधर्ममवाप्स्यसि ॥ १९ ॥ इत्युक्त्वा
 भगवान्नेत्रैस्त्रैवान्तरधीयत ॥ अष्टादशेव वर्षाणि त्वेकाहमित्र मेऽभवत् ॥ २० ॥ उपासतस्त देवेश वर्षाण्यष्टादशेव मे ॥ प्रसादासस्य देवस्य न
 ग्लानिर्भवत्तदा ॥ २१ ॥ न शुक्तिपासे काल वा जानामि स्म तदानव ॥ पञ्चाच्छिष्यसकाशात्तु काल सविदितो मया ॥ २२ ॥ इति श्रीमहा
 भारते स्त्रिलेषु दारिद्रे हरिवरापर्वणि पितृकल्प एकोनविंशोऽध्याय ॥ १९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

उत्पन्नकाग ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ कालस्य परिणामेन कालकल्पेण श्राद्धी भवदाषात् ॥ १९ ॥ इत्युक्त्वेति मार्कण्डेयवाक्यम् ॥ २० ॥ उपासतस्त्वं देवेशमिति पाद
 पूर्वेषु भवत्येते । अष्टादश वर्षाणि मे ग्लानिर्नामसदित्युत्तरेणावय ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते स्त्रिलेषु हरिवरे हरिवरापर्वणि टीकापमेकोनविंशोऽध्याय ॥ १९ ॥

विशेज्ज वण्येते ब्रह्मदत्त उत्रायुधस्तथा ॥ पूजनीयकथा युक्तप्रोक्ता नीतिरनुत्तमा ॥ १ ॥ तस्मिन्निति ॥ १ ॥ तान् पूर्व भद्रदत्तदायादात् सतः द्वितीये जन्मनि कुरुक्षेत्रे कौरिका
 त्मजान् अपश्यम् । आपणेय हे भीष्म विभुः सन्त्कुमारः ॥ २ ॥ तेषां कुशिकात्मजानां यः सप्तमो द्विजः पितृवर्ती नाम स एव सप्तमे जन्मनि ब्रह्मदत्तोऽभवत् ॥ ३ ॥
 ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तेषां भारद्वाजानाम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रतीपस्थेति द्वयोः संबन्धः ॥ ११ ॥ १२ ॥ सखा आसेति पदच्छेदः । आसीदित्यर्थः । शिक्षां वेदा
 मार्कण्डेय उवाचात्स्मिन्नन्तर्हिते देवे वचनात्तस्य वै प्रभोः ॥ चक्षुर्दिव्यं सविज्ञानं प्रादुरासीत्तदा मम ॥ ११ ॥ ततोऽहं तानपश्यं वै ब्राह्मणान्कौशि
 कात्मजान् ॥ आपणेय कुरुक्षेत्रे यातुवाच विभुर्मम ॥ २ ॥ ब्रह्मदत्तोऽभवद्वाजा यस्तेषां सप्तमो द्विजः ॥ पितृवर्तीति विख्यातो नाम्ना शीलिन कर्मणा
 ॥ ३ ॥ शुक्रस्य कन्या कृत्वी तं जनयामास पार्थिवम् ॥ अग्रहात्पार्थिवश्रेष्ठात्काम्पिल्ये नगरोत्तमे ॥ ४ ॥ भीष्म उवाच ॥ यथोवाच महाभागो
 मार्कण्डेयो महातपाः ॥ तस्य वंशमहं राजन्कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अग्रहः कस्य वै पुत्रः कस्मिन्काले बभूव ह ॥
 राजा धर्मभृतां श्रेष्ठो यस्य पुत्रो महायशः ॥ ६ ॥ ब्रह्मदत्तो नरपतिः किंवीर्यः स बभूव ह ॥ कथं च सप्तमस्तेषां स बभूव नराधिपः ॥ ७ ॥
 न ह्यल्पवीर्याय शुको भगवँल्लोकपूजितः ॥ कन्यां प्रादाद्यद्योगात्मा कृत्वी कीर्तिमतीं प्रभुः ॥ ८ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ॥
 ब्रह्मदत्तस्य चरितं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ९ ॥ यथा च वर्तमानास्ते संसारे च द्विजातयः ॥ मार्कण्डेयेन कथितास्तद्भवान्प्रवर्षीतु मे ॥ १० ॥
 भीष्म उवाच ॥ प्रतीपस्य तु राजर्षेस्तुल्यकालो नराधिप ॥ पितामहस्य मे राजन्वभूवेति मया श्रुतम् ॥ ११ ॥ ब्रह्मदत्तो महाभागो योगी
 राजर्षिसत्तमः ॥ रुतन्नः सर्वभूतानां सर्वभूतहिते रतः ॥ १२ ॥ सखाऽऽस गाल्त्रो यस्य योगचार्यो महायशः ॥ शिक्षामुत्पाद्य तपसा क्रमो येन प्रव
 र्तिताः ॥ कण्ठीकश्च योगात्मा तस्यैव सचिवो महान् ॥ १३ ॥ जात्यन्तरेषु सर्वेषु सखायः सर्व एव ते ॥ सतजातिषु सप्तैव बभूवुरमितौ
 जसः ॥ यथोवाच महाभागो मार्कण्डेयो महातपाः ॥ १४ ॥ तस्य वंशमहं राजन्कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ ब्रह्मदत्तस्य पौराणां पौरवस्य महा
 त्मनः ॥ १५ ॥ बृहत्क्षत्रस्य दायादः सुहोत्रो नाम धार्मिकः ॥ सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह ॥ १६ ॥ तेनेदं निर्मितं पूर्वं हस्तिना
 पुरमुत्तमम् ॥ हस्तिनश्चापि दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः ॥ १७ ॥

क्रमः संहितायाः पदानां च सहपाठः । अन्नाद्यकामो निर्भुजं द्रुयात्स्वर्गकामः प्रवृणुभुयकामः उभयमन्तरेणेति श्रुतिप्रसिद्ध एव पूर्वैरज्ञानादप्रवर्तितः सन् गालगेन प्रवर्तित
 इत्यर्थः । तस्य ब्रह्मदत्तस्य ॥ १३ ॥ सतजातिषु सप्तसु जन्मसु ते सप्त परस्परं सहाया बभूवुरिति संबन्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥१८॥१९॥ २०॥ आश्वत्थको अश्वत्था भनो राजा सेनजित्पत्स्य प्ते रुषिरादय परिषत्सका पुत्रा ॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥ पुत्र इति ॥ तस्य
 प्रमदन्स्य तस्य पित्रस्येनो नाम स ष योगाला योगेन घृत्तरसिः ॥ २८॥ एतदेव व्याचष्टे-विभ्राज इति ॥ विभाजो ब्रह्मदत्तस्य पितामहः । स्वकृतेन स्वस्यभाषेन कर्मणा
 अजमीने द्विमीढश्च पुरुमीढस्तथैव च ॥ अजमीढस्य घृमिन्यां जज्ञे बृहद्विदुर्बुधो ॥ १८॥ बृहद्वर्मेति वि
 न्यातो राजा परमधार्मिकः ॥ सत्यजित्तनयस्तस्य विश्वजित्तस्य चात्मजः ॥ १९॥ पुत्रो विश्वजित्तश्चापि सेनजित्तृथिवीपतिः ॥ पुत्राः सेनजित्तश्चा
 संश्रत्वारो लोकविश्रुता ॥ २०॥ रुचिरः श्वेत्केतुश्च मदिभारस्तथैव च ॥ वत्सश्चावन्तको राजा यस्यैते परिवत्सकाः ॥ २१॥ रुचिरस्य तु वायाव
 पृथुसेनो महायशाः ॥ पृथुसेनस्य पारस्तु पारानीपस्तु जज्ञिवात् ॥ २२॥ नीपत्येकत्र तात पुत्राणामभितोजसाम् ॥ महारथानां राजेन्द्र शूराणां
 चाहुगालिनाम् ॥ नीपा इति समाल्याता राजानः सर्व एव ते ॥ २३॥ तेषां वशकरो राजा नीपानां कीर्तिकर्दनः ॥ काम्पिल्ये समरो नाम सचे
 एममरोऽभवत् ॥ २४॥ समरस्य परः पारः सर्वश्च इति ते त्रयः ॥ पुत्राः परमधर्मज्ञाः परपुत्रः पृथुर्वभौ ॥ २५॥ पृथोस्तु सुकृतो नाम सुकृतेनेह
 कर्मणा ॥ जने सर्वगुणोपेतो विभ्राजस्तस्य चात्मजः ॥ २६॥ विभ्राजस्य तु पुत्रोऽभूदुग्रो नाम पार्थिवः ॥ बभौ शुक्रस्य जामाता कृत्वी
 भता महायशाः ॥ २७॥ पुत्रोऽणुहस्य राजर्षिर्ब्रह्मदत्तोऽभवत्प्रसु ॥ योगात्मा तस्य तनयो विष्वक्सेनः परतपः ॥ २८॥ विभ्राज पुनरायात
 स्वकृतेनेह कर्मणा ॥ ब्रह्मदत्तस्य पुत्रोऽन्यः सर्वसेन इति श्रुतः ॥ २९॥ चक्षुषी तस्य निर्भिन्ने पक्षिण्या पूजनीयया ॥ सुचिरोपितया राजन्ब्रह्मदत्तस्य
 वैभ्रमनि ॥ ३०॥ अयास्य पुत्रस्तपरो ब्रह्मदत्तस्य जज्ञिवात् ॥ विष्वक्सेन इति ख्यातो महात्मा कुलकर्दनः ॥ ३१॥ विष्वक्सेनस्य पुत्रोऽभूदण्डसेनो
 महीपतिः ॥ महादोऽस्य कुमारोऽभूद्राधेयेन हतः पुरा ॥ ३२॥ दण्डसेनात्मजः शूरो महात्मा कुलकर्दनः ॥ महादपुत्रो दुर्बुद्धिरभवच्च युधिष्ठिरः ॥ ३३॥
 स तेषामभवद्राजा नीपानामन्तकृन्नपः ॥ तत्रायुधेन यस्यार्थे सर्वे नीपा विनाशिताः ॥ ३४॥ तत्रायुधो मदेत्सिको मया विनिहतो युधि ॥ दर्पो
 न्वितो दर्पक्षि सतत चानये रतः ॥ ३५॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तत्रायुधः कस्य सुतः कस्मिन्वर्गेऽथ जज्ञिवात् ॥ किमर्थं चैव भवता निहतस्तद्रवीहि
 मे ॥ ३६॥ भीष्म उवाच ॥ अजमीढस्य दायादो विद्रात्राजा यवीनरः ॥ घृतिर्मास्तस्य पुत्रस्तु तस्य सत्यघृतिः सुतः ॥ ३७॥ जज्ञे सत्यघृते
 पुत्रो दृढनेमिः प्रतापवात् ॥ दृढनेमिसुतश्चापि सुधर्मा नाम पार्थिवः ॥ ३८॥

विष्वक्सेनराजः पुत्रसि खीरः प्रमदन्ः पुत्रो मुला आयात इत्यर्थः ॥ २९॥ पुजनीयया विश्विष्वक्कर्मणा ॥ ३०॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥

॥ ३९ ॥ महानिति नाम ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ कार्तिः कृतस्य पुत्रभ्येन पञ्चालाधिपतिर्हत् इति संबन्धः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
 आसीत्सुधर्मणः पुत्रः सार्वभौमः प्रजेश्वरः ॥ सार्वभौम इति ख्यातः पृथिव्यामेकराष्ट्रिभुः ॥ ३९ ॥ तस्यान्ववाये महति महान्पौरवनन्दन ॥ महत
 श्चापि पुत्रस्तु राजा रुक्मरथः स्मृतः ॥ ४० ॥ पुत्रो रुक्मरथस्यापि सुपार्थिवः ॥ सुपार्श्वतनयश्चापि सुमतिर्नाम धार्मिकः ॥ ४१ ॥
 सुमेरेरपि धर्मात्मा सन्नतिर्नाम वीर्यवान् ॥ तस्य वै सन्नतेः पुत्रः कृतो नाम महाबलः ॥ ४२ ॥ शिष्यो हिरण्यनाभस्य कौशलस्य महात्मनः ॥
 चतुर्विंशतिधा तेन सर्वाभ्याः सामसंहिताः ॥ ४३ ॥ स्मृतास्ते प्राच्यसामानः कार्तियो नाम सामगाः ॥ कार्तिरुग्रायुधः सोऽथ वीरः पौरवनन्दनः
 ॥ ४४ ॥ बभूव येन विक्रम्य प्रपतस्य पितामहः ॥ नीपो नाम महतेजाः पञ्चालाधिपतिर्हत् ॥ ४५ ॥ उग्रायुधस्य दयादः क्षेम्यो नाम महायशः ॥
 क्षेम्यात्सुवीरो वृपतिः सुवीरास्तु नृपजयः ॥ ४६ ॥ नृपजयाद्ब्रह्म इत्येते पौरवाः स्मृताः ॥ स चायुग्रायुधस्तात दुर्बुद्धिरभवत्तदा ॥ ४७ ॥
 प्रबुद्धचक्रो बलवाग्नीपान्तकरणो महान् ॥ स दर्पपूर्णो हत्वाऽऽजौ नीपानन्यांश्च पार्थिवान् ॥ ४८ ॥ पितर्युपरते मह्यं श्रावयामास किल्बिषम् ॥ माम
 मात्यैः परिवृतं शयानं धरणीतले ॥ ४९ ॥ उग्रायुधस्य राजेन्द्र दूतोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ॥ अब्र त्वं जननीं भीष्म गन्धकालीं यशस्विनीम् ॥
 ह्रीरत्न मम भार्याऽर्थे प्रयच्छ कुरुपुङ्गवा ५० ॥ एवं राज्यं च ते स्फीतं धनानि च न संशयः ॥ प्रदास्यामि यथाकाममहं वै रत्नभाग्भुवि ॥ ५१ ॥ मम
 प्रज्वलितं चक्रं निशम्येदं सुदुर्जयम् ॥ शत्रवो विद्वन्त्याजौ दर्शनादेव भारता ५२ ॥ राष्ट्रथेच्छसि चेत्स्वस्ति प्राणानां वा कुलस्य वा ॥ शासने
 मम तिष्ठस्व न हि ते शान्तिरन्यथा ॥ ५३ ॥ अधः प्रस्तारशयने शयानस्तेन चोदितः ॥ दूतान्तर्हितमेतद्वै वाक्यमग्निशिखोपमम् ॥ ५४ ॥
 ततोऽहं तस्य दुर्बुद्धेर्विज्ञाय मतमच्युतं ॥ आज्ञापयं वै संग्रामे सेनाध्यक्षांश्च सर्वशः ॥ ५५ ॥ विचित्रवीर्यं बालं च मधुपाश्रयमेव च ॥ दृष्ट्वा
 क्रोधपरीतात्मा बुद्धयैव मनो दधे ॥ ५६ ॥ निगृहीतस्तदाह तैः सचिवैर्मन्त्रकोविदैः ॥ ऋत्विग्भिर्वेदकल्पैश्च सुहृद्भिश्चार्थदर्शिभिः ॥ ५७ ॥ सिग्धैश्च
 शास्त्रविद्भिश्च संयुगस्य निवर्तने ॥ कारणं श्रावितश्चास्मि युक्तरूपं तदाऽनघ ॥ ५८ ॥ मन्त्रिण ऊचुः ॥ प्रवृत्तचक्रः पापोऽसौ त्वं चाशौचगतः प्रभो ॥
 न चेप प्रथमः कल्पो बुद्ध नाम कदाचन ॥ ५९ ॥ प्रस्तारः कुशास्तरणम् ॥ ५५ ॥ बालं दृष्ट्वा बालोऽयं बुद्धयोग्य इति ज्ञात्वाहमेव बुद्धाय
 मनो दधे धृतवान् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ प्रवृत्तेति ॥ उच्छृङ्खलप्रवृत्तेः शास्त्रनियन्त्रितस्य च युद्धं प्रथमो मुख्यः कल्पो न भवतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

शितिपक्षा शुक्लपक्षा शोणशिराः लोहितमस्तका शितिपृष्ठा कृष्णोपरिभागा । “शिति धवलमेचके” इति कोशकाराः ॥ ८१ ॥ कुलाय नाडम् ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥
 ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ सर्वमेतः इति च्छेदः । तस्मिन् काले गृहे च ॥ ८९ ॥ तत् अण्डम् । स्फुटितः व्यक्तीभूतः ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ तेन
 काचिच्छकुन्तिका राजन्ब्रह्मदत्तस्य वै सखी ॥ शितिपक्षा शोणशिराः शितिपृष्ठा शितोदरी ॥ ८१ ॥ सखी सा ब्रह्मदत्तस्य सुदृढं वद्धसोहृदा ॥
 तस्याः कुलायमभवेद्गृहे तस्य नरोत्तम ॥ ८२ ॥ सा सदाऽहनि निर्गत्य तस्य राज्ञो गृहोत्तमात् ॥ चचाराम्भोधितरीरेषु पल्वलेषु सरस्सु च ॥ ८३ ॥
 नदीपर्वतकुञ्जेषु वनेषूपवनेषु च ॥ प्रफुल्लेषु तडागेषु कङ्कारेषु सुगन्धिषु ॥ ८४ ॥ कुमुदोत्पलकिञ्जल्कसुरभीकृतवायुषु ॥ हंससारसद्युष्टेषु कार
 ण्डवरुतेषु च ॥ ८५ ॥ चरित्वा तेषु सा राजन्निशि काम्पिल्यमागमत् ॥ नृपतेर्भवनं प्राप्य ब्रह्मदत्तस्य धीमतः ॥ ८६ ॥ राज्ञा तेन सदा राजन्क
 थायोगं चकार सा ॥ आश्चर्याणि च दृष्टानि यानि वृत्तानि कानिचित् ॥ ८७ ॥ चरित्वा विविधान्देशान्कथयामास सा निशि ॥ कदाचित्तस्य
 नृपतेर्ब्रह्मदत्तस्य कौरव ॥ ८८ ॥ पुत्रोऽधुद्राजशार्दूल सर्वसेनेति विश्रुतः ॥ पूजनीयाऽथ सा तस्मिन्प्रासूताण्डमथापि च ॥ ८९ ॥ तस्मिन्नीडे पुरा
 ह्येकं तत्किल प्रास्फुटत्तदा ॥ स्फुटितो मांसपिण्डस्तु बाहुपादास्यसंयुतः ॥ ९० ॥ वधुवक्रश्चधूर्जनो बभूव पृथिवीपते ॥ चक्षुष्मानप्यभूत्पश्चा
 दीषत्पक्षोत्थितश्च ह ॥ ९१ ॥ अथ सा पूजनीया वै राजपुत्रस्वपुत्रयोः ॥ तुल्यसौहार्दप्रीतिमती दिवसेद्विवसेऽभवत् ॥ ९२ ॥ आजहार सदा सायं चञ्च्वा
 ऽमृतफलद्रव्यम् ॥ अमृतास्वादसदृशं सर्वसेनतनूजयोः ॥ ९३ ॥ स बालो ब्रह्मदत्तस्य पूजनीयासुतश्च ह ॥ ते फले भक्षयित्वा च पृथुको प्रीतमानसो
 ॥ ९४ ॥ अभूतां नित्यमेवह स्वादेतां तौ च ते फले ॥ तस्यां गतायामथ च पूजन्यां वै सदाऽहनि ॥ ९५ ॥ शिशुना चटकेनाथ धात्री तं तु शिशुं
 नृप ॥ तेन प्रक्रीडयामास ब्रह्मदत्तात्मजं सदा ॥ ९६ ॥ नीडात्तमाकृष्य तदा पूजनीया कृता ततः ॥ क्रीडता राजपुत्रेण कदाचिच्चटकः स तु ॥ ९७ ॥
 निगृहीतः कन्धरायां शिशुना दृढमुष्टिना ॥ दुर्भङ्गमुष्टिना राजन्नसून्सधस्त्वजीजहत् ॥ ९८ ॥ तं तु पञ्चत्वमापन्नं व्यात्तास्यं बालवातितम् ॥ कथंचि
 न्मोचितं दृष्ट्वा नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥ ९९ ॥ धात्री तस्य जगर्हे तां तदाश्रुपरमो नृपः ॥ तस्यौ शोकान्वितो राजञ्छोचिस्तं चटकं तदा ॥ १०० ॥
 पूजनीयापि तत्काले गृहीत्वा तु फलद्रव्यम् ॥ ब्रह्मदत्तस्य भवनमाजगाम वनेचरी ॥ १ ॥ अथापश्यत्तमागम्य गृहे तस्मिन्नराधिप ॥ पञ्चभूतप
 रित्यक्तं शोच्यं तं स्वतनूद्रवम् ॥ २ ॥ सुमोह दृष्ट्वा तं पुत्रं पुनः संज्ञामथालभत् ॥ लब्धसंज्ञा च सा राजन्विललाप तपस्विनी ॥ ३ ॥
 शिशुना नीडादाकृष्य धात्री तं प्रक्रीडयामास ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

शान्तीं पूजनीम् ॥ ४ ॥ १ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ पातव्यो रक्षणीयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ "मत्त प्रमत्तव्यनः शान्त कुबो पुमुसितः । त्वरमाणश्च भीतश्च
 सुखः समी च ते दग् ॥" इति ज्ञेयो दगानो धर्मो निर्विक्रिय गता प्राप्ता दशवर्गता ॥ १३ ॥ १४ ॥ ते तया ॥ १५ ॥ अजयम् अविनाशि ॥ १६ ॥ १७ ॥ अचमुपं
 पूजनीयोवाच ॥ न तु त्वमागतां पुन वागन्तीं परिसर्पसि ॥ कुर्वन्नाटुसदस्याणि अव्यक्तकलया गिरा ॥ ४ ॥ व्यादितास्य शुधार्तम् पीतेना
 स्येन पुत्रक ॥ शोणेन तालुना पुत्र कथमथ न सर्पसि ॥ ५ ॥ पश्याभ्यां त्वां परिष्वज्य ननु वाशामि चाप्यहम् ॥ चीचीकृचीति वाशान्त त्वामद्य
 न शृणोमि किम् ॥ ६ ॥ मनोरथो यस्तु मम पश्येय पुत्रक कवा ॥ व्यासास्य वारि याचन्तं स्फुत्स्यह ममाग्रत ॥ ७ ॥ स मे मनोरथो ममस्त्वयि
 पञ्चतमागते ॥ विलप्येव बहुविध राजानमथ साञ्जवीत् ॥ ८ ॥ ननु मूर्द्धाभिपिक्तस्त्व धर्म वेत्सि सनातनम् ॥ अप कस्मान्मम सुत धान्या
 यातित्वानसि ॥ ९ ॥ तव पुत्रेण चाकृष्य क्षत्रियायम रास मे ॥ न च नून शुता तेऽभूवियमाक्षिन्सी श्रुति ॥ १० ॥ शरणागत शुधार्तम्
 शत्रुभिश्चाप्युद्रुत ॥ चिरोपितश्च स्वर्गदे पातव्यः सर्वदा भवेत् ॥ ११ ॥ अपालयन्नरो याति कुम्भीपाकमसंशयम् ॥ कथमस्य हविर्देवा यद्भ्रान्ति
 पितर स्वयाम् ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा महाएज दशवर्गता सती ॥ शोकात्तो तस्य बालस्य चक्षुषी निर्विभेद सा ॥ १३ ॥ क्वाभ्यां राजपुत्रस्य
 ततस्तत्रपुरस्तुत् ॥ कृत्वा धान्य नृपसुनमुत्पात ततोऽम्बरम् ॥ १४ ॥ अथ राजा सुतं दृष्ट्वा पूजनीयासुवाच ह ॥ विशोका भव कल्याणि कुत
 ते भीरु शोमनम् ॥ १५ ॥ गतरोका निवर्त्तस्व अजर्यं सस्यमस्तु ते ॥ पुरेव वस भद्र ते निवर्त्तस्व रमस्व च ॥ १६ ॥ पुत्रपीढोद्भवश्चापि न कोप
 परमस्त्वयि ॥ ममास्ति सखि भद्र ते कर्त्तव्यं च कृत तया ॥ १७ ॥ पूजनीयोवाच ॥ आत्मोपम्येन जानामि पुत्रस्नेह तवाप्यहम् ॥ न चार वस्तु
 भिच्छामि तव पुत्रमचरुपम् ॥ कृत्वा वै राजशार्दूल तद्द्वे कृतकित्त्विषा ॥ १८ ॥ गाथाश्चाप्युरानगीता इमाः शृणु मयेरिताः ॥ कुमित्र च कुदेशा
 च रगजान कुसौहृदम् ॥ कुपुत्रं च कुमार्यां च दुरतः परिवर्जयेत् ॥ १९ ॥ कुमित्रे सौहृद नास्ति कुमार्यां कुतो रति ॥ कुत पिण्ड कुपुत्रे
 वै नास्ति सत्य कुराजनि ॥ २० ॥ कुसौहृदे क विश्वास कुदेशो न तु जीव्यते ॥ कुराजनि मय नित्य कुपुत्रे सर्वतोऽसुखम् ॥ २१ ॥ अपकारिणि
 त्रियम् य करोति नरायम ॥ अनाथो दुर्बलो यद्भद्र चिर स तु जीवति ॥ २२ ॥ न विश्वसेद्विश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ॥ विश्वासान्द्रय
 मुत्पन्न मूलान्यपि निकृन्तति ॥ २३ ॥ राजमेविषु विश्वास गर्भसकरितेषु च ॥ य करोति नरो मूढो न चिर स तु जीवति ॥ २४ ॥
 कृत्वा रत्नं न इच्छामि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ विश्वम् विश्वात्म ॥ २२ ॥ २३ ॥ गर्भसकरितेषु सकीर्णजतिषु ॥ २४ ॥

अपीति ॥ प्रावारः पिपीलः मुंगळा इति महाराष्ट्राः । स हि पूर्वमप्य एव पक्षोत्पत्तौ उत्पत्त्यायः पतन् पक्षिभिर्मार्धत इति प्रसिद्धम् । अन्ये तु प्रावारः पाश्चात्येषु पामर इति प्रसिद्धः । स किल कुड्यवृक्षादिगह्वरे प्राप्य उत्पद्यते स च पक्षोत्थाने सहसा उच्चैरुत्पत्य भूमौ पतितः पक्षिभिः खाद्यते तद्वदिति व्याचख्युः ॥ २५ ॥ २६ ॥ आर्द्रः

अप्युन्नतिं प्राप्य नृपात्प्रावारः कीटकौ यथा ॥ स विनश्यत्यसंदेहमहैवमुशना नृप ॥ २५ ॥ अपि मर्द्वभावेन गात्रं संलीय बुद्धिमान् ॥ अरि ना शयते नित्यं यथा वह्निर्महाद्रुमम् ॥ २६ ॥ मृदुराद्रः कुशो भूत्वा शनैः संलीयते रिपुः ॥ वलमीक इव वृक्षस्य पश्चान्मूलानि कुन्तति ॥ २७ ॥ अद्रोहसमयं कृत्वा मुनीनामग्रतो हरिः ॥ जघान नमुचिं पश्चादपांफनेन पार्थिव ॥ २८ ॥ सुप्तं मत्तं प्रमत्तं वा घातयन्ति रिपुं नराः ॥ विषेण वह्निना वाऽपि शस्त्रेणाप्यथ मायया ॥ २९ ॥ न च शेषं प्रकुर्वन्ति पुनर्वैरभयान्नराः ॥ घातयन्ति समूलं हि श्रुत्वेमामुपमां नृप ॥ ३० ॥ शत्रुशेषमृणाच्छेषं शेषमग्रेथ भूमिप ॥ पुनर्वर्धेत संभूय तस्माच्छेषं न शेषयेत् ॥ ३१ ॥ हसते जल्पते वैरी एकपत्रे भुनक्ति च ॥ एकासनं चारोहति स्मरते तच्च किल्बिषम् ॥ ३२ ॥ कृत्वा संबन्धकं चापि विश्वसेच्छत्रुणा न हि ॥ पुलोमानं जघानाजौ जामाता सञ्शतक्रतुः ॥ ३३ ॥ निघाय मनसा वैरं प्रियं वक्तीह यो नरः ॥ उपसर्पेन्न तं प्राज्ञः कुरङ्ग इव लुब्धकम् ॥ ३४ ॥ न चासन्ने निवस्तव्यं सवैरे वर्धिते रिपौ ॥ पातयेत्तं समूलं हि नदीरय इव द्रुमम् ॥ ३५ ॥ अमित्राद्रुन्नतिं प्राप्य नोन्नतोऽस्मीति विश्वसेत् ॥ तस्मात्प्राप्येन्नतिं नश्येत्प्रावार इव कीटकः ॥ ३६ ॥ इत्येता ह्युशनोर्गीता गाथा धार्या विपश्चिता ॥ कुर्वता चात्मरक्षां वै नरेण पृथिवीपते ॥ ३७ ॥ मया सकिल्बिषं तुभ्यं प्रयुक्तमतिदारुणम् ॥ पुत्रमन्धं प्रकुर्वन्त्या तस्मान्नो विश्वसे त्वयि ॥ ३८ ॥ एवमुक्त्वा प्रदुद्राव तदाऽऽकाशे पतङ्गिनी ॥ इत्येतत्ते मयाऽऽख्यातं पुराभूतमिदं नृप ॥ ३९ ॥ ब्रह्मदत्तस्य राजेन्द्र यद्भूतं पूजनीयया ॥ श्राद्धं च पृच्छसे यन्मां युधिष्ठिर महामते ॥ ४० ॥ अतस्ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ॥ गीतं सनत्कुमारेण मार्कण्डेयाय पृच्छते ॥ ४१ ॥ श्राद्धस्य फलमुद्दिश्य नियतं सुकृतस्य च ॥ तन्निबोध महाराज सतजातिषु भारत ॥ ४२ ॥ सगालवस्य चरितं कण्डरीकस्य चैव हि ॥ ब्रह्मदत्तत् तृतीयानां योगिनां ब्रह्मचारिणाम् ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि चटकाख्यानं नाम विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

स्त्रियः ॥ २७ ॥ हरिरिन्द्रः फेनेन वज्रगर्भेण ॥ २८ ॥ मत्तं मयादिना प्रमत्तम् अनवहितम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ धार्या हृदीति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे हरिवंशपर्वणि चटकाख्यानं नाम विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

पृथगे तथा च द्वयो रीदृश विवृत्तत ॥ शुभा-शुभवर्तं योनिं शनोतीति निरूप्यते ॥ १ ॥ भादे शार्शंगिक परिसमाप्य प्रकृत भादमाहात्म्यमेवानुसृत्ये-भाद इति ॥ प्रति
 शिव भुवनेनकुलुभान्नादिषाह्युत्पन्न महत्त गान । योग्याप्यो मोक्षः ब्रह्मात्मैक्यं वा ॥ ३ ॥ यत्फल प्राप्तमिति संबन्ध । सप्तजातिषु सप्तज-मसु भारद्वाजकैशिककव्याषमृगचक्रया
 रदनभाषियदायादतेषु भद्रराजपुरवरे प्रमादादितराचार-प गणना । क्तः भादात् निर्दिष्टे सपपते बुद्धि ज्ञानम् ॥ २ ॥ पीठया गोईसया ॥ ३ ॥ ४ ॥ तथा नामानुरूपैः कर्मभि
 म्पि पत्नोरुपपदयो र्ममः से विपति मनुं गीलमस्येति परलाकार्यो ॥ ५ ॥ कौशिकस्य विन्वाभिरस्य सुताः ये पूर्वं विश्वामित्रेण यत्ना अन्वान्वया प्रजा भर्क्षीषेति त प्ते
 माण्डेय वनाच ॥ श्राद्धे प्रतिष्ठितो लोक श्राद्धे योग प्रवर्त्तते ॥ इन्त ते वर्त्तयिष्यामि श्राद्धस्य फलमुत्तमम् ॥ १ ॥ ऋद्धतेन यत्राप्त सप्तज्ञातिषु
 भारत ॥ तत एव हि धर्मस्य बुद्धिर्निवर्त्तते शनै ॥ २ ॥ पीडयाऽथय धर्मस्य कृते श्राद्धे पुराऽनय ॥ यत्प्राप्त ब्राह्मणे पूर्वं तन्निबोध महामते ॥ ३ ॥
 ततोऽहं तात धर्मिष्ठान्कुरुक्षेत्रे पितृव्रतान् ॥ सनत्कुमारनिर्विघ्नानपश्यं सप्त वै द्विजान् ॥ ४ ॥ दिव्येन चक्षुषा तेन यानुवाच पुरा विमु ॥ वाग्दुष्टः
 मोघनो हिम पिशुन कविरैव च ॥ स्वप्न पितृवर्ती च नामभिः कर्मभिस्तथा ॥ ५ ॥ कौशिकस्य सुतास्तात शिष्या गार्ग्यस्य भारत ॥ पितर्युपरते
 सर्व नतवन्तस्तदाऽभवन् ॥ ६ ॥ विनियोगाद्गोस्तस्य गां दोग्ध्रीं समकालयन् ॥ समानवत्सार् कपिलां सर्वे न्यायागतां तदा ॥ ७ ॥ तेषां पथि क्षुधातानां
 गत्या मोहाग भारत ॥ ह्य बुद्धिः समभवत्तां गां वै द्विसितु तदा ॥ ८ ॥ तान्कवि खष्टमश्चैव याचते नेति वै तदा ॥ न चाराक्यन्त ते ताभ्यां तदा वार
 यितु द्विजा ॥ ९ ॥ पितृवर्ती तु यस्तेषां नित्य श्राद्धाद्विको द्विज ॥ स सर्वानवधीद्भ्रातृकोपाद्धर्मे समाहित ॥ १० ॥ यद्यवश्यं प्रहन्तव्या पितृनुदिश्य
 माधिमाम् ॥ प्रकुर्वामहि गां सम्यक्सर्व एव समाहिता ॥ ११ ॥ एवमेपापि गौर्धर्मं प्राप्स्यते नात्र संशय ॥ पितृनभ्यर्च्य धर्मेण नाधर्मोऽस्मा
 न्माविष्यति ॥ १२ ॥ तथेत्युक्त्वा च ते सर्वे प्रोक्षयित्वा च गां ततः ॥ पितृभ्य कल्पयित्वेनानुपपुञ्जन्त भारत ॥ १३ ॥ उपयुज्य च गां सर्वे गुरोस्तस्य
 न्यवेदयन् ॥ शार्ङ्गलेन हता धेनुर्वत्सोऽयं गृह्यतामिति ॥ १४ ॥ आर्जवात्स तु त वत्स प्रतिजग्राह वै द्विज ॥ मिय्योपचर्ये ते तं तु गुरुमन्यायतो द्वि
 जा ॥ शालेन समयुज्यन्त सर्व एवायुषः क्षये ॥ १५ ॥ ते वै कूरतया द्वित्वा अनार्यत्वाद्गुरो तथा ॥ उग्रा हिंसाविहाराश्च सप्ताजायन्त सोदरा ॥ १६ ॥
 पद्माग्न तेषां मये शानुगदय मम येषां मन्त्रतिग्माः पुण्ड्रा इत्यदिभुविप्रसिद्धा ॥ १६ ॥ उपरते शाप दत्त्वा उदासीनि सति घतन्त्वो गार्ग्यस्य गुरे ब्रह्मचर्योर्धं वाप ऊवचन्त ।
 ममकालपद इतनपन्न । ममानन्तो ऋषिछवत्ताम् । न्यायागतामिति नियेणान् शोभ्रभ्यापहोऽज्यो दोष इति गम्यते ॥ ७ ॥ १७ ॥ भादादिक नित्यभादक ॥ १० ॥
 ऋषीभिः द्विमया सापयेयति । "क हिंसायाम्" इत्यस्य रूपम् ॥ १३ ॥ १० ॥ उपयुञ्जन्त अभ्यक्षयम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ उपरतप बन्धित्वा कालेन य-पुना ॥ १३ ॥ १५ ॥

लुब्धकस्यात्मजा असृज्यन्तेति सबन्धः ॥ १७ ॥ स्मृतिः पूर्वजातिस्मरणम् । प्रत्यवमर्शः स्वकृतकर्मनुसन्धानम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ हिंसायां मृगयायामपि धर्मो बालगर्भिणीमैथुनासक्त्याद्विर्वर्जनं तत्र रतैः ॥ २२ ॥ अवासृजन् अनशनादिनाऽध्यजन् ॥ २३ ॥ तेन मातापितृपूजनेन त्रासाच्च हिंसाधर्मैस्तत्वेन भयानि चोत्पाद्य जातिस्मरणत्वं सविग्रहत्वं च कर्मद्वयफलमित्यर्थः ॥ २४ ॥ उन्मुख इति ॥ यः पूर्वं वाऽदुष्टः स नित्यं परानिन्दनोन्मुखत्वाद्धूर्ध्वमुख एव जातः । क्लेशेन आहारं गृह्णतीत्यर्थः । क्रोधेन स्तु रत्वं परोद्वेजकत्वात् स्वयमपि नित्यसंक्रतोऽभूत् । एवं पिशुनः स्तब्धकर्णो बधिरोऽभूत् । हिंस्रो विलोचनोऽन्धोऽभूत् । कविः पण्डितोऽभूत् । खसृगो वस्मरः यथेष्टाहारोऽ नित्यं परोद्वेजकत्वात् स्वयमपि नित्यसंक्रतोऽभूत् । एवं पिशुनः स्तब्धकर्णो बधिरोऽभूत् । हिंस्रो विलोचनोऽन्धोऽभूत् । कविः पण्डितोऽभूत् । खसृगो वस्मरः यथेष्टाहारोऽ लुब्धकस्यात्मजास्तात बलवन्तो मनस्विनः ॥ पितृनभ्यर्च्य धर्मेण प्रोक्षयित्वा च गां तदा ॥ १७ ॥ स्मृतिः प्रत्यवमर्शश्च तेषां जात्यन्तरेऽभवत् ॥ १९ ॥ जाता व्याधा दशाणेषु सप्त धर्मविक्षणाः ॥ १८ ॥ स्वकर्मनिरताः सर्वे लोभानृतविवर्जिताः ॥ तावन्मात्रं प्रकुर्वन्ति यावता प्राणधारणम् ॥ १९ ॥ शेषं ध्यानपराः कालमनुध्यायन्ति कर्म तत् ॥ नामधेयानि चाप्येषामिमान्यासन्नराधिप ॥ २० ॥ निर्वैरो निर्वृतिः शान्तो निर्मन्युः कृतिरेव च ॥ वैधसो मातृवर्ती च व्याधाः परमधार्मिकाः ॥ २१ ॥ तैरेवमुपितैस्तात हिंसाधर्मरतैः सदा ॥ माता च पूजिता वृद्धा पिता च परितोषितः ॥ २२ ॥ यदा माता पिता चैव संयुक्तौ कालधर्मणा ॥ तदा धनूषि ते त्यक्त्वा वने प्राणानवासृजन् ॥ २३ ॥ शुभेन कर्मणा तेन जाता जातिस्मरा मृगाः ॥ त्रासानु त्याद्य संविद्या रम्ये कालञ्जरे गिरौ ॥ २४ ॥ उन्मुखो नित्यवित्तस्तः स्तब्धकर्णो विलोचनः ॥ पण्डितो वस्मरो नादी नामतस्तेऽभवन्मृगाः ॥ २५ ॥ तमेवार्थमनुध्यान्तो जातिस्मरणसंभवम् ॥ आसन्वनचराः शान्ता निर्द्वन्द्वा निष्परिश्रहाः ॥ २६ ॥ ते सर्वे शुभकर्मणः सधर्मणो वनेचराः ॥ योगधर्म मनुप्राप्ता विहरन्ति स्म तत्र ह ॥ २७ ॥ जहुः प्राणान्मरुं साध्य लब्धाहारास्तपस्विनः ॥ तेषां मरुं साधयतां पदस्थानानि भारत ॥ तथैवाद्यापि दृश्यन्ते गिरौ कालञ्जरे नृप ॥ २८ ॥ कर्मणा तेन ते तात शुभेनाशुभवर्जिताः ॥ शुभान्छुभतरां योनिं चक्रवाकत्वमागताः ॥ २९ ॥ शुभे देशे शरद्वीपे सप्तैवासञ्जलौकसः ॥ त्यक्त्वा सहचरीधर्मं मुनयो ब्रह्मचारिणः ॥ ३० ॥ निःस्पृहो निर्ममः क्षान्तो निर्द्वन्द्वा निष्परिश्रहः ॥ निर्वृ तिर्निभृतश्चैव शकुना नामतः स्मृताः ॥ ३१ ॥ ते तत्र पक्षिणः सर्वे शकुना धर्मचारिणः ॥ निराहारा जहुः प्राणांस्तपेयुक्ताः सरित्तटे ॥ ३२ ॥ भूत् । पितृवर्ती तु श्राद्धकर्तृत्वात् नादी गानमुखभोक्तोऽभूत् । तद्धि मृगणाम् अत्यन्तं प्रियम् इत्यन्यर्थेनामता तेषां ज्ञेया ॥ २५ ॥ अनुध्यान्तः अनुध्यायन्तः ॥ २६ ॥ सधर्मणः समानाः अहिंसादयो धर्मा येषां ते ॥ २७ ॥ मरुर्निर्जलो देशः तं साध्य साधयिता जलत्यागव्रतेत्यर्थः । गिरिशृङ्गाश्चिपत्येत्यर्थे । “मरुर्ना गिरिधन्वचोः” इति मेदिनी । पदस्थानानि पदचिह्नानि सार्द्धः ॥ २८ ॥ २९ ॥ शरद्वीपे जलद्वीपे । “शरस्तेजनके बाणे दध्मन्ने ना शरं जले” इति मेदिनी । सहचरीधर्मं मैथुनम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ पद्मम इति षडुत्थस्य नाम ॥ ३६ ॥ पद्ममो वाग्नुनादियु पद्मसहस्रपावरुणः।ऋषिनामा सममे जन्मनि भानिनि पाञ्चिको नाम राजाऽमात्योऽभूत् । एष रामस्य मः कण्डरीज्जनाभावी । मतमः पितृवर्ती स ब्रह्मदत्ता भावी ॥ ३७ ॥ निर्वृत्या निवृत्या।प्रविमानात् पूषजन्मकर्मरंरुणात् ॥ ३८ ॥ ब्रह्म वेदे भुव पाठवोऽर्थतया रितम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इति भीमहाभारते हरिवरो दीक्षयामेकविंशोऽध्याय ॥ २१ ॥ ४४ ॥

अय ते सोदरा जाता हसा मानसचारिण ॥ जातिस्मरा सुसयुक्ता ससैव ब्रह्मचारिण ॥ ३३ ॥ विप्रयोनौ यतो मोहान्मिव्योपचारितो गुरु ॥ ति ययानो ततो जाताः ससारे परिव्रजसु ॥ ३४ ॥ यतश्च पितृवाक्यार्थं कृत् स्वार्थे व्यवस्थिते ॥ ततो ज्ञान च जाति च ते हि प्राप्नुयुणोत्तराम् ॥ ३५ ॥ सुमना गुचिवाचदुद्ध पद्ममच्छिद्रदर्शन ॥ मुनेत्रश्च स्वतन्त्रश्च शकुना नामतः स्मृता ॥ ३६ ॥ पद्ममः पाञ्चिकस्तत्र सप्तजातिव्रजायत ॥ पश्यन्तु कण्डरीमोऽद्भद्रदत्तस्तु सप्तमः ॥ ३७ ॥ तेषां तु तपसा तेन सप्तजातिकृतेन धो।योगस्य चापि निर्वृत्या प्रतिमानाच्च शोभनात् ॥ ३८ ॥ पू वजातियु यद्ब्रह्म श्रुत गुरुकुलेषु वै ॥ तथैवात्रास्थिता बुद्धि ससारेष्वपि वर्तताम् ॥ ३९ ॥ ते ब्रह्मचारिण सर्वे विहङ्गा ब्रह्मवाविन ॥ योगधर्ममनु ध्यान्तो विद्वन्ति स्म तत्र ह ॥ ४० ॥ तेषां तत्र विहङ्गानां चरतां सहचारिणाम् ॥ नीपानामीश्वरो राजा विभ्राजः पौरवान्वय ॥ ४१ ॥ विभ्राज मानो वपुषा प्रभावेन समन्वित ॥ श्रीमानन्त पुरुवृत्तो धन तत्रधिवेश ह ॥ ४२ ॥ स्वतन्त्रश्च विहङ्गोऽसौ स्पृहयामास त नृपम् ॥ इद्वा यान्त त्रि योपेत भवेयमहर्माहेश ॥ ४३ ॥ यद्यस्ति सुदुर्लभं किञ्चित्तपो वा नियमोऽपि वा ॥ खिन्नोऽस्मि सुपत्रासेन तपसा निष्फलेन च ॥ ४४ ॥ इति श्रीमद्भागवते खिलेषु हरिवरो हरिवशपत्रणि एकविंशोऽध्याय ॥ २१ ॥ ४५ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ततस्त चक्रवाको द्वावचतु सहचारिणो ॥ आर्वा ते सचिवौ स्यावस्तत्र प्रियदित्तेपिणो ॥ १ ॥ तथेत्युक्त्वा च तस्यासीत्तदा योगात्मिका मतिः ॥ एव ते समय चक्रुः शुचिवाक्स्तुवाच ह ॥ २ ॥ यस्मात्प्रामप्रधानस्तत्र योगधर्ममपास्य वै ॥ एष वर प्रार्थयसे तस्माद्वाक्य निबोध मे ॥ ३ ॥ राजा त्व भविता तात काम्पिल्ये नात्र सुशय ॥ भविष्यतः सत्वायौ च द्वाविमो सचिवौ तव ॥ ४ ॥ शत्रा चाऽनभिमाप्यास्तांश्चतुरण्डजा ॥ तस्त्रीनभीप्सतो राज्य व्यभि चाग्र्यर्थापितान् ॥ ५ ॥ शशा स्वगाह्वयस्ते तु योगभ्रष्टा विचेतसः ॥ तानयाचन्त चतुरस्रयस्ते सहचारिण ॥ ६ ॥

हारीने पूरुषे गता अष्टजैरणज्जाग्रय ॥ पुनस्तेषु प्रसास्य च प्रसभोः क्व इति ॥ १ ॥ वरस्तम् ॥ १ ॥ शुचिवाक् द्वितीयो वसः ॥ २ ॥ वाक्यं शापरूपम् ॥ ३ ॥ शापमेवाह-
रतेनेऽध्याये वन्ताग्नीवीन गृष्टाज्जनिमाप्यात्र भाषणान्हाव चक्रुः। शापे हेतुः व्यभिचारः। एवमित्येव वाक्यं ॥ २ ॥ ॥ १ ॥ चतुरः चतुरस्रयस्ते ॥ ३ ॥ ॥ १ ॥ ॥

सर्वेषां वचनात् वचनं प्राप्य वचोऽवर्षति । अडभावः सन्धिर्षाऽर्षः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अस्य अनेन कृतेन उपदेशेनेति शेषः ॥ ९ ॥ उपदेशमेवाह-गामिति ॥ प्रोक्षयित्वा प्रोक्षणादिभिः संस्कारैः संस्कृत्य धर्मेण पितृयज्ञविधिना अस्माकम् अस्माभिस्तां पितृभ्य उपकल्प्य ज्ञानयोगः प्रातः इति शेषः तस्य विशेषणं योगसाधन इति ॥ १ ॥ इमं वक्ष्यमाणं सतव्याधा दशार्णोऽविति श्लोकद्वयरूपम् । पुरुषान्तरं पुरुषान्तरव्यवधानेन उच्चरितं श्रुत्वा ॥ १ ॥ इति श्रीहरिवंशे टीकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २ ॥ त्रयोविंशे चतुर्भिर्यत्कोकं तच्च तथाऽभवत् ॥ काम्पिल्ये तेषां प्रसादं ते चक्रुरथैतान्नुमनाऽब्रवीत् ॥ सर्वेषामेव वचनात्प्रसादानुगतं वचः ॥ ७ ॥ अन्तवान्भविता शापो युष्माकं नात्र संशयः ॥ इतश्च्युताश्च मानुष्यं प्राप्य योगमवाप्स्यथा ॥ ८ ॥ सर्वसत्त्वरुतज्ञश्च स्वतन्त्रोऽयं भविष्यति ॥ पितृप्रसादो ह्यस्माभिरस्यं प्रातः कृतेन वै ॥ ९ ॥ गां प्रोक्षयित्वा धर्मेण पितृभ्य उपकल्प्य ताम् ॥ अस्माकं ज्ञानसंयोगः सर्वेषां योगसाधनः ॥ १ ० ॥ इमं च वाक्यसंदर्भं श्लोकमेकमुदाहृतम् ॥ पुरुषान्तरितं श्रुत्वा ततो योग मवाप्स्यथा ॥ १ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २ ॥ २ ॥ मार्कण्डेय उवाचा ॥ ते योगधर्मनिरताः सप्त मानसचारिणः ॥ पद्मगर्भोऽरविन्दाक्षः क्षीरगर्भः सुलोचनः ॥ १ ॥ उरुबिन्दुः सुबिन्दुश्च हैमगर्भस्तु सप्तमः ॥ वाय्वज्जुभक्षाः सततं शरीराण्यु पशोषयन् ॥ २ ॥ राजा विभ्राजमानस्तु वपुषा तद्धनं तदा ॥ चारान्तःपुरवृतो नन्दनं मघवानिव ॥ ३ ॥ स तानपश्यत्खचरान्योगधर्मत्मकान् नृपाम् ॥ निर्वेदाच्च तमेवार्थमधुध्यानपुरं ययौ ॥ ४ ॥ अणुहो नाम तस्याऽऽसीत्पुत्रः परधार्मिकः ॥ अणुधर्मरतिर्नित्यमणुं सोऽध्यगमत्पदम् ॥ ५ ॥ प्रादा त्कन्यां शुकस्तस्मै कृत्वा पूजितलक्षणाम् ॥ सत्यशीलगुणोपेतां योगधर्मतां सदा ॥ ६ ॥ सा ह्युद्दिष्टा पुरा भीष्म पितृकन्या मनीषिणी ॥ सन त्कुमारेण तदा सन्निधौ मम शोभना ॥ ७ ॥ सत्यधर्मभृतां श्रेष्ठा दुर्विज्ञेया कृतात्मभिः ॥ योगा च योगपत्नी च योगमाता तथैव च ॥ ८ ॥ यथा ते कथितं पूर्वं पितृकल्पेषु वै मया ॥ विभ्राजस्त्वणुहं राज्ये स्थापयित्वा नरेश्वरः ॥ ९ ॥ आमन्त्र्य पौरान्प्रीताऽऽत्मा ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ॥ प्रायात्सरस्तपश्चर्तुं यत्र ते सहचारिणः ॥ १ ० ॥ स वै तत्र निराहारो वायुभक्षो महातपाः ॥ त्यक्त्वा कामांस्तपस्तेपे सरसस्तस्य पार्श्वतः ॥ १ १ ॥ तस्य संकल्प आसीच्च तेषामेकतरस्य वै ॥ पुत्रत्वं प्राप्य योगेन युज्येयमिति भारत ॥ १ २ ॥

श्रेच्यते जन्म तेषां कुवल्लुष्टयो ॥ १ ॥ ते योगेति ॥ ते हंसाः उपशोषयन् शोषितवन्त इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १ ॥ अडभाव आर्षः ॥ २ ॥ वपुषैव चचार न तु यानेन ॥ ३ ॥ अपश्यत् एकाग्र्या दिना बाह्यलक्षणेन योगधर्मात्कान् ज्ञातवान् ॥ निर्वेदात् पक्षिष्वपि योगेऽस्ति मानुषेऽपि मयि नास्तीति विड्मामित्यात्मन्यदौसीन्यात् ॥ ४ ॥ अणुन् सूक्ष्मान् अर्थान् हन्ति प्राग्मे तीत्यणुहदं निर्विक्रिअणुधर्मेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ पितृणां बर्हिषदां कन्या पीवरीनाम्नी ॥ ७ ॥ योगा स्वयं योगवती ॥ ८ ॥ ९ ॥ यत्र ते हंसाः ॥ १ ० ॥ १ ॥ तस्येति ॥ योगिनः पुत्रो योगवानिव

भिन्ती। भाव ॥ १० ॥ ३३ ॥ तप मरो मानमल्पम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ स्वतन्त्र सतमो ह्य य पाक् पितृवर्ती युक्त ॥ १८ ॥ यात्र पवत्सो
 तपमाचो तथा भेषिययो कुल ॥ १९ ॥ पात्रिक मवजावियु पत्रम् कवि स पाञ्चालोऽभूत् । अपर पठ तस्य स कण्ठरीकोऽभूत् ॥ २० ॥ षड्च ऋग्वेदी
 अप्यु पत्रुनी ॥ २१ ॥ मरुतस्त्रय मन्नाग्निपाभिष ॥ २२ ॥ पूजवो ह्यत भाव तेन हेतुना कोविदा आसन् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ लेभे ब्रह्मदत्त इति शेष
 दृत्वाभिमन्वि तपसा मरुता स समन्वित ॥ महातपा स विभ्राजो विरराजुमानिव ॥ २६ ॥ ततो विभ्राजित तेन वैभ्राज नाम तद्वनम् ॥
 मरुतस्य ऋश्रेष्ठ वैभ्राजमिति सन्वितम् ॥ २७ ॥ यत्र ते शकुना राजंश्चत्वारो योगधर्मिण ॥ योगप्रष्टास्त्रयश्चैव देहन्यासकृतोऽभवन् ॥ २८ ॥ का
 ग्निलय नगरे ते तु ब्रह्मदत्तपुरोगमा ॥ जाता सप्त महात्मान सर्व विगतकल्मसा ॥ २९ ॥ ज्ञानध्यानतप पूजावेदवेदाङ्गपारगा ॥ स्मृतिमन्तोऽत्र
 चत्वारस्यन्तु परिमोहिता ॥ ३० ॥ स्वतन्त्रस्त्वणुहाञ्जने ब्रह्मदत्तो महायशा ॥ यथा व्यासीत्यक्षिभावे सङ्कल्प पूर्वचिन्तित ॥ ज्ञानध्यानतप पूतो
 वेदवराङ्गपाग ॥ ३१ ॥ छिद्रदर्शी सुनेत्रश्च तथा वाङ्मयवत्सयोः ॥ जानो श्रोत्रियदायादौ वेदवेदाङ्गपारगौ ॥ ३२ ॥ सहायो ब्रह्मदत्तस्य पूर्वजाति
 नहापितौ ॥ पाञ्चाल पात्रिकश्चैव कण्ठरीकस्तथापरः ॥ ३३ ॥ पाञ्चालो षड्चत्वासीदाचार्यत्व प्रकार इ ॥ द्विवेद कण्ठरीकस्तु छन्दोगोऽध्वर्यु
 र्ग ॥ ३४ ॥ मवमत्त्वन्तस्तु गजाऽऽसीदुहाऽऽत्मज ॥ पाञ्चालकण्ठरीकार्यो तस्य सख्यमभूत्तदा ॥ ३५ ॥ ते ग्राम्यधर्माभिरता कामस्य
 कार्तिन ॥ पूजजातिक्रनेनासन्धमन्नामार्थकोविदा ॥ ३६ ॥ अणुहस्तु नृपश्रेष्ठो ब्रह्मदत्तमकल्मसम् ॥ राज्येऽभिषिच्य योगाऽऽत्मा परा गति
 मवानात् ॥ ३७ ॥ ब्रह्मदत्तस्य भार्यो तु देवलस्यात्मजाऽभवत् ॥ असितस्य द्वि दुर्धर्पा सन्नतिर्नाम नामत ॥ ३८ ॥ तामेकभावसंपन्ना लेभे
 तयामनुतामाम् ॥ मन्वति सन्नतिमती देवलाद्योगधर्मिणीम् ॥ ३९ ॥ पञ्चम पाञ्चिकस्तत्र सतजातिषु भारत ॥ पष्टस्तु कण्ठरीकोऽभूद्ब्रह्मद
 तस्तु नतम ॥ ४० ॥ शेषा विद्वद्भ्या ये वै काम्पिल्ये सहचारिण ॥ ते जाता श्रोत्रियकुले सुदष्टि सहोदरा ॥ ४१ ॥ धृतिमान्मुमना
 विद्वान्स्त्वदर्शी च नामत ॥ वदाध्ययनसपत्नाश्चत्वारिंछद्दर्शिन ॥ ४२ ॥ तेषां सवितथोत्पन्ना पूर्वजातिभृता तदा ॥ ते योगनिरता
 सिदा प्रस्थिता सुव एव हि ॥ ४३ ॥ आमन्वय पितर तात पिता तानब्रवीत्तदा ॥ अघर्म एष युष्माक यन्मां त्यक्त्वा गमिष्यथ ॥ ४४ ॥
 ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ शेषा इति ॥ आठपकुल जन नामशेषज दरिद्रकुले जय तु पुण्यभाष्यमिति भाव ॥ ४७ ॥ छिद्रदर्शिन छिद्र महापथ प्रति गन्तुमक्कायास्तदर्शिन ।
 स्वस्वकारिणो य भाषाप्रभिरस्य रूपम सरस्य ॥ छिद्र इणरम्भयो ॥ इति मेदिनी ॥ ४८ ॥ षडिन्द्रस्यानुभेकमस्यम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

पुत्रार्थान् वंशसन्तानगयाश्राद्धादीनि ॥ ३ ॥ वर्तयिष्यसि जीविष्यसि अस्माभिरुद्धृतस्य तव सन्तानार्थेक्षा नास्तीति भावः ॥ ३ ॥ इमं सप्त व्याथा इत्यादि वक्ष्यमाणं श्लोकद्वय
 म् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ परां निर्धृतिं मोक्षम् ॥ ३६ ॥ इति हरिवंशे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ ६४ ॥ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ब्रह्मदत्तमुतो जातो
 विष्वक्सेन इतीर्यते ॥ १ ॥ ब्रह्मेति ॥ यस्तेषां हंसानामन्यतमस्य पुत्रो भूत्वा योगेन युज्येयमित्यकामयत स वैभ्राजो नाम राजा तेषां सप्तमस्य ब्रह्मदत्तस्य तनयोऽजायतैत्यन्वयः
 दारिद्र्यमनपाकृत्य पुत्रार्थश्चैव पुष्कलान् ॥ शुश्रूषामप्रयुज्यैव कथं वै गन्तुमर्हथ ॥ ३२ ॥ ते तमृदुर्द्विजाः सर्वे पितरं पुनरेव च ॥ करिष्यामो
 विधानं ते येन त्वं वर्तयिष्यसि ॥ ३३ ॥ इमं श्लोकं महार्थं त्वं राजानं सहमन्त्रिणम् ॥ श्रावयेथाः समागम्य ब्रह्मदत्तमकल्मषम् ॥ ३४ ॥ प्रीताऽऽत्मा
 दास्यति स ते ग्रामान्भोगांश्च पुष्कलान् ॥ यथेप्सितांश्च सर्वार्थान्गच्छ तात यथेप्सितम् ॥ ३५ ॥ एतावदुक्त्वा ते सर्वे पूजयित्वा च तं गुरुम् ॥
 योगधर्ममुप्राप्य परां निर्धृतिमाययुः ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशे पूर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥
 ब्रह्मदत्तस्य तनयः स वैभ्राजस्त्वजायत ॥ योगात्मा तपसा युक्तो विष्वक्सेन इति श्रुतः ॥ १ ॥ कदाचिद्ब्रह्मदत्तस्तु भार्गवा सहितो वने ॥ विजहार
 प्रहृष्टाऽऽत्मा यथा शब्द्या शचीपतिः ॥ २ ॥ ततः पिपीलिकरुतं स शुश्राव नराधिपः ॥ कामिनीं कामिनस्तस्य याचतः क्रोशतो भृशम् ॥ ३ ॥
 श्रुत्वा तु याच्यमानां तां क्रुद्धां सूक्ष्मां पिपीलिकाम् ॥ ब्रह्मदत्तो महाहासमकस्मादेव चाहसत् ॥ ४ ॥ ततः सा संनतिर्दाना व्रीडितेवाभवत्तदा ॥
 निराहारा बहुतिथं बभूव वरवर्णिनी ॥ ५ ॥ प्रसाद्यमाना भर्त्रा सा तमुवाच शुचिस्मिता ॥ त्वया च हसिता राजव्राहं जीवितुमुत्सहे ॥ ६ ॥
 स तत्कारणमाचख्यौ न च सा श्रद्धयाति तत् ॥ उवाच चैनं कुपिता नैष भावोऽस्ति मानुषे ॥ ७ ॥ को वै पिपीलिकरुतं मानुषो वेत्तुमर्हति ॥ ऋते देवप्र
 सादाद्वा पूर्वजातिकृतेन वा ॥ ८ ॥ तपोबलेन वा राजन्विद्यया वा नराधिप ॥ यद्येप वै प्रभावस्ते सर्वसत्त्वरुतज्ञता ॥ ९ ॥ यथाऽहमेतज्जानीयां तथा प्रत्या
 ययस्व माम् ॥ प्राणान्वापि परित्यक्ष्ये राजन्सत्येन ते शोषे ॥ १० ॥ तत्तस्या वचनं श्रुत्वा महिष्याः परुषाक्षरम् ॥ स राजा परमापन्नो देवश्रेष्ठमगात्ततः
 ॥ ११ ॥ शरण्यं सर्वभूतेशं भक्त्या नारायणं हरिम् ॥ समाहितो निराहारः पद्मरात्रेण महायशाः ॥ १२ ॥ दर्शं दर्शने राजा देवं नारायणं प्रभुम् ॥ उवाच
 चैनं भगवान्सर्वभूतानुकम्पकः ॥ १३ ॥ ब्रह्मदत्त प्रभाते त्वं कल्याणं समवाप्स्यसि ॥ इत्युक्त्वा भगवान्देवस्त्वैवान्तरधीयत ॥ १४ ॥

॥ १ ॥ एतदेव व्याकरोति—कदाचिदित्यादिना ॥ २ ॥ पिपीलिकस्य रुतं शब्दम् ॥ ३ ॥ व्रीडितेव न तु व्रीडिता स्वयं योगाचार्यमुतात्वात् । बहुतिथं बहुकालमिति
 शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विद्यया योगबलेन ॥ ९ ॥ मां प्रत्याययस्व मम प्रतीतिमुत्पादय ॥ १० ॥ परम् अत्यन्तम् आपन्नः आपद्ग्रस्तोऽभूत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

॥ १९ ॥ अन्तरामरम् ॥ १६ ॥ सरःश्रावः सरसि श्राव ॥ १७ ॥ शान्तस्य पाञ्चालः ॥ १८ ॥ इदमन्तरमित्येष अयमक्सर इति मत्वा ॥ १९ ॥ २० ॥ ते इति ॥ तेषां मध्येऽभि
 नात्वा स्तनीनाभत्वारो इत्येति शेषः । पूर्वं त्रय इति शेषः । अस्मीदय योगाद् षष्ठतया विरीणां स्य ॥ २१ ॥ २२ ॥ सत्स्त्रस्त्रिमप्रतोदौ ताभित्यत्र समुदायिषमेण समुदायो
 विनेष्यते । तमं पिबन्वारित्यत्र पिबदपिषसमुदाये पिबन्त्वाविति वत् । छविणो गच्छन्तीत्यत्र छत्र्यच्छत्रिसमुदाये वा छिन्नसम्भवायाञ्छत्रिण इति विशेषण्य तद्वत् । एव पदितव्य
 चतुर्णां तु पिता योऽसौ ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ श्लोक सोऽधीत्य पुत्रेभ्य कृतकृत्य इवामवत् ॥ १६ ॥ स राजानमथान्विच्छन्सहस्रमन्त्रिण
 मच्युतम् ॥ न ददुरान्तर किञ्चिज्भूयैक श्रावयितु तदा ॥ १६ ॥ अय राजा सरःश्रातो लब्ध्वा नारायणाद्धरम् ॥ प्रविवेश पुरीं प्रीतो रथमारुह्य
 काञ्चनम् ॥ १७ ॥ तस्य रश्मीन्प्रत्ययद्भ्रातृकण्ठरीको द्विजर्षमः ॥ चामर व्यजन चापि वाभ्रव्यः समवाक्षिपत् ॥ १८ ॥ इदमन्तरमित्येव ततः
 स ब्राह्मणस्तदा ॥ श्रावयामास राजान श्लोक त सचिवौ च तौ ॥ १९ ॥ सप्त व्याधा वशार्णेषु मृगाः कालञ्जरे गिरौ ॥ चक्रवाका शरद्वीपे हसा
 सरमि मानने ॥ २० ॥ तेऽभिजाता कुस्त्रेने श्राह्मणा वेदपारगाः ॥ प्रस्थिता दीर्घमध्वानं यूय किमवसीदथ ॥ २१ ॥ तच्छ्रुत्वा मोहमगमद्भ्रद्भवतो
 नराधिपः ॥ सन्निवन्नास्य पाञ्चाल्य कण्ठरीकश्च भारता ॥ २२ ॥ सत्स्त्रस्त्रिमप्रतोदौ तौ पतितव्यजनानुभौ ॥ दृष्ट्वा बभ्रुवस्त्वस्था पौराश्च सुहृदस्तथा
 ॥ २३ ॥ मुहूर्तमेव राजा स सह तान्भ्यां रथे स्थितः ॥ प्रतिलभ्य तत सन्नां प्रत्यागच्छदरिन्दमः ॥ २४ ॥ ततस्ते तत्सर स्मृत्वा योग तमुप
 लभ्य च ॥ ब्राह्मण विपुलैर्यैर्भोगैश्च समयोजयन् ॥ २५ ॥ अभिपिच्य स्वराज्ये तु विष्वक्सेनमरिन्दमम् ॥ जगाम ब्रह्मवत्तोऽथ सवारो वनमेव ह
 ॥ २६ ॥ अथेन सन्नतिर्थाप देवलयस्य सुता तवा ॥ उवाच परमप्रीता योगाद्भनगत नृपम् ॥ २७ ॥ जानन्त्या ते महाराज पिपीलिकरुताह्वताम् ॥
 चोदितः क्रोधमुद्दिश्य सक कामेषु धे मया ॥ २८ ॥ इतो वय गमिष्यामो गतिमिष्टामनुत्तमाम् ॥ तव चान्तर्हितो योगस्ततः सरुमारितो मया
 ॥ २९ ॥ स राजा परमप्रीत पत्न्या श्रुत्वा वचस्तदा ॥ प्राप्य योग वलादेव गतिं प्राप सुबुर्लभाम् ॥ ३० ॥ कण्ठरीकोऽपि घर्मात्मा साहस्य
 योगमनुत्तमम् ॥ प्राप्य योगगतिः सिद्धौ विशुद्धस्तेन कर्मणा ॥ ३१ ॥

जनारित्ये ॥ २३ ॥ प्रत्यागच्छत् पुरमिति शेषः ॥ २४ ॥ त योग पूर्वजन्यनि अयस्यम् ॥ २५ ॥ अथेनमिति ॥ या गुरोर्दोग्धी कौशिक्यायादेः पित्रथ प्रयुक्त
 मैव भाषाः प्रयेण राजानमेत्य योग स्मारितवती प्रत्युपकारादेति केचित्पौराणिकं कथामाचक्षते । योगादेतो ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ साहस्य प्राप्य योगमति-
 चापिश्रिः । पाठान्तरे साहस्यं योगमति च त्रय्येस्पक्षः ॥ ३१ ॥

क्रमं वैदिकप्रसिद्धं प्रणीय विरच्य शिक्षां वर्णानां स्थानकरणप्रयत्नपूर्वकमुच्चारणसंप्रदायम् ॥ ३३ ॥ एतत् श्राद्धमाहात्म्यम् ॥ ३४ ॥ तेषां वाग्दुष्टादीनाम् ॥ ३४ ॥ परिवर्तति
 सर्वभावेन तिष्ठति ॥ ३५ ॥ तेनैव हृदि योगस्वस्थनेन ॥ ३६ ॥ एवमिति ॥ श्राद्धस्य फलं पितॄणां वृत्तिः सा च सोमाप्यायनद्वारा भवति । “तदेतद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति”
 इति सोमस्य देवान्ब्रह्मणो देवभावं गताः पितरः साक्षादेव सोमं पिबन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ये तु भूमौ सन्ति तेऽपि सोमद्वारेण वृष्यन्तीत्याह—सोमो हीति ॥ भूमिस्याच्च पितॄन्
 दिव्यौषध्यादिद्वारा सोमस्तरयतीत्यर्थः । एतेन “अन्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते” इति स्मृतेः । ब्राह्मणाञ्चौ स्मार्ताञ्चौ श्रौताञ्चौ वा पितॄन्दिश्य यद्दुतं तदादित्यं गच्छति ।
 आदित्यस्य सुषुम्णाण्येन रश्मिना सोमस्याप्यायनं भवति ततः पितॄणां वृत्तिरिति सर्वेषां पूर्वेण पूर्वत्वादादित्य एव श्राद्धदेवो मुख्य इत्युत्तरं पूर्वकृतस्य कथं वै श्राद्धदेवत्वमा
 क्रमं प्रणीय पाञ्चाल्यः शिक्षां चोत्पाद्य केवलाम् ॥ ३२ ॥ एवमेतत्पुरावृत्तं मम प्रत्यक्षमच्युत ॥ त
 द्वारयस्व गाङ्गेय श्रेयसा योक्ष्यसे ततः ॥ ३३ ॥ ये चान्ये धारयिष्यन्ति तेषां चरितसुत्तमम् ॥ तिर्यग्योनिषु ते जातु न गमिष्यन्ति कर्हिचित् ॥ ३४ ॥
 श्रुत्वा चेदमुपाख्यान महार्थं महार्थं गतिम् ॥ योगधर्मो हृदि सदा परिवर्तति भारत ॥ ३५ ॥ स तेनैवानुबन्धेन कदाचिच्छभते शमम् ॥ ततो
 योगगतिं याति शुद्धां तां भुवि दुर्लभाम् ॥ ३६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमेतत्पुरा गीतं मार्कण्डेयेन धीमता ॥ श्राद्धस्य फलमुद्दिश्य सोमस्या
 प्यायनाय वै ॥ ३७ ॥ सोमो हि भगवान्देवो लोकस्याप्यायनं परम् ॥ वृष्णिवंशप्रसङ्गेन तस्य वंशं निबोध मे ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिले
 शु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पितृकल्पसमाप्तिर्नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पिता सोमस्य वै राजञ्जनेऽत्रिभंगवानृषिः ॥
 ब्रह्मणो मानसात्पूर्वं प्रजासर्गं विधित्सतः ॥ १ ॥ तत्रात्रिः सर्वभूतानां तस्यौ स्वतनयैर्युतः ॥ कर्मणा मनसा वाचा शुभान्येव चचार सः ॥ २ ॥
 आहंस्रः सर्वभूतेषु धर्मात्मा संशितव्रतः ॥ काष्ठकुड्यशिलाभूत ऊर्ध्वबाहुर्महाद्युतिः ॥ ३ ॥ अनुत्तरं नाम तपो येन तप्तं महापुरा ॥ त्रीणि वर्ष
 सहस्राणि दिव्यानीति हि नः श्रुतम् ॥ ४ ॥ तत्रोर्ध्वरेतसस्तस्य स्थितस्यानिमिपस्य ह ॥ सोमत्वं तत्रुरापेदे महासत्त्वस्य भारत ॥ ५ ॥
 दित्यस्य विस्वत् इति प्रश्नाय निगूढमिति दिक् ॥ ३८ ॥ इति हरिवंशे दीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ पञ्चविंशे तथाऽध्याये सोमस्यात्रेः समुद्भवः ॥ तस्यापत्यसमुत्पत्तित्समा
 दंशथ कीर्यते ॥ १ ॥ पिता मानसात् संकल्पात् विधित्सतः विधातुमिच्छतः ॥ १ ॥ तत्र प्रजासर्गे तस्यौ निष्ठावानभूत् । अत एव सोऽत्रिः भूतानां शुभान्येव स्वतनयैः सह कर्मादिना
 आचचार ॥ २ ॥ काष्ठादिवन्निश्चेष्टः ॥ ३ ॥ अनुत्तरं नाम मौनारुपं सर्वेन्द्रियवियग्ररूपम् ॥ ४ ॥ अनिमिषस्य निमेषरहितस्येत्यनेन सूर्यादिब्रह्मज्योतीरिषिषु धारणा तस्याः
 बलसाम्यत्वं सोमवत् शुक्रमास्वररूपत्वं कटिभृङ्गन्यायेन ध्येयसारूप्यं प्राप्त इत्यर्थः । महासत्त्वस्येत्यनेन तापकस्य रजसोऽभावात् शान्तप्रकाशतेजोरूपत्वं दर्शितं तन्वाः ॥ ५ ॥

भारितात्मन शुद्रगान्तराशुद्रमास्त्ररूपेण तेजसा रश्मिभरीरस्य नेत्राभ्यां नेत्रदः सोमस्वप् ॥ उक्त्स्वप् ॥ तत्र प्रकारमाह । वारीति । वारि जल
 भूत्वा सुयोतेति ॥ ६ ॥ देव्या दिदेवता न च समरञ्जुन धारयितुम् ॥ ७ ॥ वाप्य सकृत् सर्वभावनः औपष्यादिवारेण सर्वेषामाप्यायनकर ॥ ८ ॥ ताभि वाप्य सहैव
 युगपद ॥ ९ ॥ शक्ति लारूपेण स्थितम् अलोम्य ॥ १० ॥ रथस्वरूपमाह-व हीति ॥ वेदमय वेदोक्तमिषिबि निर्मित । धर्मो शिपदादिः कत्स्वरूपो धर्मात्मा सत्य ब्रह्म सगु
 लने मानेन आत्ममास्त्रियत इति मत्पमग्रहः वाजिस्थानीया मन्त्रा ॥ ११ ॥ परमात्मनि बिल्युरूपे अथ एव यागे सोमं रथेनानीय तस्य आविष्कार्यं वैष्णवीभिर्हि निर्धयन्ति
 ऊच्यमाचकमे तस्य सोमत्व भावितात्मन । नेत्राभ्यां वारि सुस्त्राव दशथा द्योतयद्दिशः ॥ ६ ॥ त गर्म विधिना हृष्टा दश देव्यो दधुस्तदा ॥ समेत्य
 धारयामासुन च ता समञ्जसुवन् ॥ ७ ॥ स ताभ्य सहैवाप्य दिभ्यो गर्भः प्रभान्वित ॥ पपात मासयँछोकाञ्छीर्तांशु सर्वभावन ॥ ८ ॥ यदा
 न गारणे शक्तास्तन्म्य गभस्य ता दिश ॥ ततस्ताभि सहैवाशु निपपात वसुधराम् ॥ ९ ॥ पतित सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ रथमारो
 पयामास लोकानो हितकाम्यया ॥ १० ॥ स दि वेदमयत्तात धर्मात्मा सत्यसग्रह ॥ युक्तो वाजिसहस्रेण सितेनेति हि न शुतम् ॥ ११ ॥ तस्मिन्निप
 तिते देवा पुत्रेऽत्र परमात्मनि ॥ तुष्टुव्रजग पुत्रा मानसाः सत थे श्रुता ॥ १२ ॥ तथैवाङ्घ्रिः सस्तत्र शृगुरेवात्मजैः सह ॥ ऋग्निर्मर्यञ्जुर्भिर्विदु
 लेरथवाङ्घ्रिस्मरपि ॥ १३ ॥ तस्य संस्तूयमानस्य तेज सोमस्य भास्वत ॥ आप्यायमान लोकाङ्घ्रिन्भासयामास सर्वश ॥ १४ ॥ स तेन रथ
 मुख्येन मागरान्तो वसुधराम् ॥ त्रिसतकृत्वोऽतिशयाश्चकारामिप्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥ तस्य यच्चयवित तेज पृथिवीमन्वपद्यत ॥ औपध्यस्ता
 ममुद्रतास्तंजसा प्रज्वलन्त्युत ॥ १६ ॥ ताभिर्याङ्घ्रियो लोकाः प्रजाश्चैव चतुर्विधा ॥ पोषा हि भगवान्सोमो जगतो जगतीपते ॥ १७ ॥
 म लन्धतेजा मगवान्मस्त्वैस्तेश्च कर्मभिः ॥ तपस्तेपे महाभाग पमानां दशतीर्विश ॥ १८ ॥ हिरण्यवर्णां या देव्यो धारयन्त्यात्मना जगत् ॥
 निधिस्ताप्तामभूदेव प्रख्यात स्वेन कर्मणा ॥ १९ ॥

यात्रिकाः ॥ १२ ॥ ऋग्भिरित्यननैर तदारुद्रानि तामा यपि लक्ष्यन्ते षडुलैर्यदुभि ॥ १३ ॥ आप्यायमानम् “अशुराशुदेव सोमाप्यापयाम्” इति मन्त्रेण ऋत्विग्भिः पुष्टीक्रिय
 माण तेजो निरि मण्डलरूपेण स्थितया मर्वीष्टीकानवभासयति ॥ १४ ॥ स ब्रह्मा तेन सोमवता रथयुग्मेन ॥ १५ ॥ तस्य सोमस्य च्यवितं रथकेन क्षारितम् ॥ १६ ॥ त्रयो
 देवनिर्मृत्वोऽसः चत्वारो नरपशुचिमीमसा मुरादयो अरायुजाऽप्यथेत्यस्ये ॥ १७ ॥ यथा दशवारामाचुजा नव नक्षत्रिरेव दशपुणिलाः दशदशति । तेन दशयित्यस्यः पञ्चिस
 मक्षिण्य गत्रगची । तेन महस्य पमानो स्त्वगणामिष्क्ये ॥ १८ ॥ हिरण्यवर्णाः राजावत् शुक्राः । “हिरण्य स्वर्णरूपयोः” इति विश्वः । तामानयां भिराराज्यः आन एव मणिः ।

चन्द्रो जलं क्षरति सूर्य इवाग्निम् । तेन यथाऽर्को भासां निधिखेवं चन्द्रोऽणं निधिः ॥ १९ ॥ २० ॥ राजराज्येन साम्राज्यविधानेन ॥ २१ ॥ इन्दोः भार्या इति शेषः ॥ २२ ॥ सोमवतां पितृणां वरः प्रतिः । “सोमः सुधाशुक्रपूरकुबेरपितृदेवते ।” इति विश्वः । सहस्रशत लक्षं गावो दक्षिणा यस्मिन् ॥ २३ ॥ हिरण्यगर्भः अङ्गिराः तस्याऽऽरण्यके सूत्रावतारत्वावगमात् । हिरण्यगर्भत्वं ब्रह्मा वसिष्ठश्चतुर्मुखो वा ॥ २४ ॥ सदस्यः उपद्रष्टा । “सप्तदशऋत्विक्सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिनः साममनन्ति सकर्मणामुपद्रष्टा भवति” इति गृह्यात् ॥ २५ ॥ सदस्येभ्यः सभ्येभ्यः ॥ २६ ॥ सिनिः सिनिवाली खण्डपर्वाणि या पूर्वामावास्या सा सिनिवाली या उत्तरा सा कुहूः तत्साहचर्यात्तद्युतिपृष्ठी अपि पूर्वोत्तरपौर्णमास्यौ सिषेविरे नित्यमिति

ततस्तस्मै ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ बीजौषधीनां विप्राणामपां च जनमेजय ॥ २० ॥ सोऽभिषिक्तो महाराज राजराज्येन राजराट् ॥ लोकोऽस्त्रीन्भासयामास स्वभासा भास्वतां वरः ॥ २१ ॥ सप्तविंशतिमिन्दोस्तु दाशायण्यो महाव्रताः ॥ ददौ प्राचेतसो दक्षो नक्षत्राणीति या विदुः ॥ २२ ॥ स तत्राप्य महद्वाज्यं सोमः सोमवतां वरः ॥ समाजह्ने राजसूयं सहस्रशतदक्षिणम् ॥ २३ ॥ होताऽस्य भगवानत्रिरध्वभुर्भगवान्भृगुः ॥ हिरण्यगर्भश्चोद्गाता ब्रह्मा ब्रह्मत्वमेयिवान् ॥ २४ ॥ सदस्यस्तत्र भगवान्हरिर्नारायणः स्वयम् ॥ सनत्कुमारप्रमुखैराद्यैर्ब्रह्मर्षिर्भिवृतः ॥ २५ ॥ दक्षिणामददात्सोमस्त्रील्लोकानिति नः श्रुतम् ॥ तेभ्यो ब्रह्मर्षिमुख्येभ्यः सदस्येभ्यश्च भारत ॥ २६ ॥ तं सिनिश्च कुहूश्चैव द्युतिः पुष्टिः प्रभा वसुः ॥ कीर्त्तिर्धृतिश्च लक्ष्मीश्च नव देव्यः सिषेविरे ॥ २७ ॥ प्राप्यावभृथमव्यग्रः सर्वेदेवर्षिपूजितः ॥ विराजाधिराजेन्द्रो दशधा भासयन्दिशः ॥ २८ ॥ तस्य तत्राप्य दुष्याप्यमैश्वर्यं मुनिसत्कृतम् ॥ विबभ्राम मतिस्तात विनयादनयाऽऽहता ॥ २९ ॥ बृहस्पतेः स वै भार्या तारां नाम यशस्विनीम् ॥ जहार तरसा सर्वानवमत्याङ्गिरःसुतान् ॥ ३० ॥ स याच्यमानो देवैश्च तथा देवर्षिभिः सह ॥ नैव व्यसर्जयत्तारां तस्मा आङ्गिरसे तदा ॥ स संरब्धस्ततस्तस्मिन्देवाचार्यो बृहस्पतिः ॥ ३१ ॥ उशनातस्य जग्राह पार्ष्णिमाङ्गिरसस्तदा ॥ स हि शिष्यो महातेजाः पितुः पूर्वो बृहस्पतेः ॥ ३२ ॥

शेषः । अश्विन्यादयस्तु पर्यायेणैव सेवन्त इति भावः ॥ २७ ॥ प्राप्य ताभिः सहेति शेषः । अन्यथा तत्कीर्त्तनवैयर्थ्योपपत्तिः अत एव स्वमूर्त्या सह दशधा दशभिः प्रकारैर्दिशो दश भासयन्नित्युक्तम् ॥ २८ ॥ विबभ्राम ऐश्वर्यमदेन विनयात् चलिता । अनयेन अनीत्या आहता ताडिता ॥ २९ ॥ अनयमेवाह—बृहस्पतेरिति ॥ ३० ॥ व्यसर्जयत् दत्तवान् । तस्मिन् सोमे बृहस्पतिः संरब्धो युद्धायुक्तोऽभूत् । सार्द्धंश्लोकः ॥ ३१ ॥ उशनेति ॥ तस्याकार्यकारित्वादसुखत्वं प्राप्तस्य सोमस्य दैत्यगुरुत्वाद्दुशना शुक्रः पार्ष्णिण जग्राह । तदाह । तस्मिन्नेव काले आङ्गिरसोऽङ्गिरसः शिष्यो रुद्रः बृहस्पतेः पार्ष्णिणग्रहोऽभूदिति द्वयोः संबन्धः । तत्र हेतुः । स हीति । स रुद्रो बृहस्पतेः पितुः आङ्गिरसः शिष्यः ॥ ३२ ॥

तेन गुरुपुत्रत्वेनेति । आङ्गणवम् अजस्य गोत्रेण शुक्लायां निर्मितम् । अजस्य रुद्रस्य गौ वृषभ नन्दी तेन शिवसारूप्य प्राप्य योगात्कामरूपत्व च प्राप्य यत्पूर्वं स्वशरीरमुत्सृष्ट
 वरप्य शुक्लजावाम् आजन्मभिति वा ॥ ३३ ॥ तेन रुद्रेण पूर्णा दैत्यानाम् ॥ ३४ ॥ वारकामय ताराणिमित्तत्वात्प्रधानम् ॥ ३५ ॥ शिष्टा वर्मपरा देवा बृहस्पतिपत्नीयाः तुषः दोषक
 श्चुर्कं गजावं येषां ते गुरुदारहर्षं सोमस्य पक्ष्माविकस्तुपिता देवा ॥ ३६ ॥ ददौ प्रत्यर्पयत् ॥ ३७ ॥ अन्तःप्रसवां गर्भवतीम् ॥ ३८ ॥ अपोनौ अरुणानोत्वेवाहा इपीकेति । दस्युहन्व
 म् अतिशयेन दस्युर्ना हन्तारम् ॥ ३९ ॥ अभिवत् स्क्तेजसा विरम्भकार ॥ ४० ॥ ४१ ॥ पप्रच्छ मातरं विना ब्रह्मापि गर्भस्य घातार न वेदेति भावः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ घाता गर्भस्यावापकं
 तेन क्षेत्रेण भगवान् रुद्रस्तस्य बृहस्पते ॥ पार्थिवप्राहोऽभवद्देव प्रशुभ्राजगव घनु ॥ ३३ ॥ तेन ब्रह्मशिशो नाम परमास्त्र महात्मना ॥ वहिश्य वै
 त्यानुत्सृष्ट येनेषां नाशित यथा ॥ ३४ ॥ तत्र तदुद्धमभवत्प्रस्थ्यात तारकामयम् ॥ देवानां दानवानां च लोकक्षयकर महत् ॥ ३५ ॥ तत्र शिष्टास्तु
 ये देवास्तुपिताश्चैव भारत ॥ ब्रह्मणं शरणं जगमुरादिदेव सनातनम् ॥ ३६ ॥ ततो निवार्योशनसं रुद्रं ज्येष्ठं च शङ्करम् ॥ ददाथङ्गिरसे तारां स्वय
 मेव पितामह ॥ ३७ ॥ तामन्तःप्रसवां दृष्ट्वा तारां प्राह बृहस्पति ॥ मदीयार्यां न ते योनौ गर्भो धार्यं कथंचन ॥ ३८ ॥ अयोनाशुत्सृजत सा
 कुमारं दस्युहन्तमम् ॥ इपीकास्तम्भमासास्य ज्वलन्तमिव पाक्कम् ॥ ३९ ॥ जातमात्रं स भगवान् देवानामसिद्धयु ॥ तत संशयमापन्ना
 इमामकथयन्सुरा ॥ ४० ॥ सत्यं ब्रुहि सुत कस्य सोमस्याय बृहस्पते ॥ पृच्छथमाना यवा देवैर्नाह सा साध्वसासु वा ॥ ४१ ॥ तदा तौ शप्तु
 मारुधः कुमारो दस्युहन्तम् ॥ तं निवार्यं ततो ब्रह्मा तारां पप्रच्छ सशयन् ॥ ४२ ॥ तद्वत् तद्य तद्ब्रुहि तारे कस्य सुतस्त्वयम् ॥ सा प्राञ्ज
 लिरुवाचेद् ब्रह्मण वरद प्रभुम् ॥ ४३ ॥ सोमस्येति महात्मानं कुमारं दस्युहन्तमम् ॥ ततस्तं सूच्यन्तुप्राप्य सोमो धाता प्रजापतिः ॥ ४४ ॥
 बुध इत्यङ्गोत्राम तस्य पुत्रस्य धीमताः प्रतिशूलं च गगने समभ्युत्तिष्ठते बुध ॥ ४५ ॥ अत्यादयामास ततः पुत्रं वै राजपुत्रिका ॥ तस्यापत्यं महाराजो
 वधुवैलः पुरुखा ॥ ४६ ॥ उर्वश्यां जज्ञिरे यस्य पुत्रा सप्त महात्मनः ॥ प्रसन्नं धर्षितस्तत्र सोमो वै राजपुत्रिका ॥ ४७ ॥ ततो यक्ष्माभिधृतस्तु सोम
 प्रशीणमण्डलः ॥ जगाम शरणार्थीयं पितरं सोऽन्निमेव तु ॥ ४८ ॥ तस्य तत्तापशानं चक्ररात्रिर्महातापा ॥ स राजयक्ष्मणा मुक्तं त्रिया जज्वाल सर्वत ४९
 त एव प्रजाया पति रेव सिञ्चः पुत्रो नक्षत्रपतेरिति भावः । तथा च भृति । “जनपितुः पुत्रो भवति साम्प्रदाये मोष वेना कुलुते व तुमेतम् ” इति ॥ ४४ ॥ सूर्योदयेऽर्कसो
 निष्पातवायेणात्प्राप्त्यह्नव एव भवति यदा तूदेति तथा उक्तात् जनपतीत्याह । प्रतीति ॥ ४५ ॥ ततः पुत्रात् वैराजो मनुस्त्वस्य पुत्रिका इत्या ॥ ४६ ॥ यस्य पुत्रत्वसः तत्र
 श्रीबाल्ये निधिने भृति ॥ ४७ ॥ प्रतीणमण्डलः प्रजापतिरिति ।

॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति हरिवंशे टीकायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ षड्विंशो वर्णयते वंशः पुरुवरस एव च ॥ उर्वश्यामथ संप्राप्तिद्वेताम्रेभुवि दुर्लभा ॥ १ ॥ बुधस्येति ॥ १ ॥
 शत्रुभिर्दुर्जय इति संबन्धः ॥ २ ॥ काम्यः कामनीयः ॥ ३ ॥ मानं देवभोग्याहं कथं मानुष गच्छेयमिति गर्वम् ॥ ४ ॥ तथेति ॥ दशादिसङ्ख्याष्टकं क्रमात् उत्तरस्थेन चैत्रया
 एवं सोमस्य वै जन्म कीर्तितं कीर्तिवर्धनम् ॥ वंशमस्य महाराज कीर्त्यमानं च मे शृणु ॥ ५ ॥ धन्यमारोग्यमायुष्यं पुण्यं संकल्पसाधनम् ॥ सोमस्य
 जन्म श्रुत्वा पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥ ६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ बुधस्य
 तु महाराज विद्वान्पुत्रः पुरुखाः ॥ तेजस्वी दानशीलश्च यज्वा विपुलदक्षिणः ॥ १ ॥ ब्रह्मवादी परक्रान्तः शत्रुभियुधि दुर्जयः ॥ आहर्ता चाग्निहो
 त्रस्य यज्ञानां च महीपतिः ॥ २ ॥ सत्यवादी पुण्यमतिः काम्यः संवृतमैश्वर्यः ॥ अतीव त्रिषु लोकेषु यशसाऽप्रतिमः सदा ॥ ३ ॥ तं ब्रह्मवादिनं क्षान्तं
 धर्मज्ञं सत्यवादिनम् ॥ उर्वशी वरयामास हित्वा मानं यशस्विनी ॥ ४ ॥ तया सहावसद्राजा वर्षाणि दश पञ्च च ॥ पञ्च षट् सप्त चाष्टौ च दश चाष्टौ च
 भारत ॥ ५ ॥ वने चैत्रये रम्ये तथा मन्दाकिनीतटे ॥ अलकायां विशालायां नन्दने च वनोत्तमे ॥ ६ ॥ उत्तरान्स कुरुन्याप्य मनोरथफलद्रुमान् ॥ गन्ध
 मादनपादेषु मेरुपृष्ठे तथोत्तरे ॥ ७ ॥ एतेषु वनमुख्येषु सुरैराचरितेषु च ॥ उर्वश्या सहितो राजा रमे परमया मुदा ॥ ८ ॥ देशे पुण्यतमे चैव मह
 र्षिभिरभिष्टुते ॥ राज्यं च कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः ॥ ९ ॥ तस्य पुत्रा बभूवुस्ते सप्त देवसुतोपमाः ॥ दिवि जाता महात्मान आयुर्धो
 मानमावसुः ॥ १० ॥ विश्वायुश्चैव धर्मात्मा श्रुताशुश्रु तथापरः ॥ दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीसुताः ॥ ११ ॥ जनमेजय उवाच ॥ गान्धर्वो
 चोर्वशी देवी राजानं मानुषं कथम् ॥ देवानुत्सृज्य संप्राप्ता तन्नो ब्रूहि बहुश्रुत ॥ १२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ब्रह्मशापाभिभूता सा मानुषं सम
 पद्यत ॥ ऐलं तु सा वरारोहा समयात्समुपस्थिता ॥ १३ ॥ आत्मनः शापमोक्षार्थं समर्थं सा चकार ह ॥ अनग्नदर्शनं चैव सकामायां च भैशु
 नम् ॥ १४ ॥ द्वौ भेषौ शयनाभ्याशे सदा बद्धौ च तिष्ठतः ॥ घृतमात्रा तथाऽऽहारः कालमेकं तु पार्थिव ॥ १५ ॥ यद्येप समयो राजन्यावकालं
 च ते दृढः ॥ तावत्कालं तु वत्स्यामि त्वत्तः समय एष नः ॥ १६ ॥ तस्यास्तं समयं सर्वं स राजा समपालयत् ॥ एवं सा वसते तत्र पुरुहवसि
 भामिनी ॥ १७ ॥ वर्षाण्येकोनषष्टिस्तु तत्सत्ता शापमोहिता ॥ उर्वश्यां मानुपस्थयां गन्धर्वोश्चिन्तयान्विताः ॥ १८ ॥
 दिस्थानष्टकेनाचेति ॥ ५ ॥ विशालायां बदर्याम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ दिवि स्वर्गे जाताः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ घृतमात्रा घृतस्य लेशः एकं कालं सकृदित्यर्थः ।
 घृतस्य स्तोत्रं सकृदहश्वाश्रामीति लिङ्गात् ॥ १५ ॥ त्वत्तः त्वयि ॥ १६ ॥ एकोनषष्टिं पूर्वोक्तदशादिसङ्ख्यानां संकलनात् ॥ १८ ॥

॥ १० ॥ २० ॥ भेत्स्यति समपम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अक्षिपत इत एषमुक्त इति सन्धः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ जापया प्रधासित ॥ २७ ॥ पद गति
 चिह्नम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ दरणौ मेपौ गृह्य गृहीत्वा ॥ ३० ॥ ३१ ॥ हैमवत्या हैमानि सौमर्णानि पषादीनि तद्वर्त्या हैमवतीसत्रायाभिवि वा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 गन्धर्वा च्छुः ॥ चिन्तयध्वं महाभागा यथा सा तु वराङ्गना ॥ समागच्छेत्पुनर्वेवातुर्वशी स्वर्गभूषणम् ॥ ३५ ॥ ततो विधावसुर्नाम तत्राह वद
 ता वरः ॥ मया तु समयस्ताभ्यां क्रियमाण श्रुत पुरा ॥ २० ॥ व्युत्क्रान्तसमय सा वै राजान त्यक्ष्यते यथा ॥ तदह वैभ्यरोषेण यथा भेत्स्य
 त्यसौ नृप ॥ २१ ॥ ससहायो गमिष्यामि युष्माक कार्यसिद्धये ॥ एवमुक्त्वा गतस्तत्र प्रतिष्ठान महायशाः ॥ २२ ॥ निशायामय चागम्य मे
 पमेक जहार स ॥ मातृवद्वर्त्तते सा तु मेपयोश्चारुसिनी ॥ २३ ॥ गन्धर्वागमनं श्रुत्वा शापान्त च यशस्विनी ॥ राजानमवधीत्तत्र पुत्रो मेऽद्विय
 तेति सा ॥ २४ ॥ एषमुक्त्वा विनिश्चित्य नम्रो नेवोवतिष्ठत ॥ नम्र मां द्रक्ष्यते देवी समयो वितथो भवेत् ॥ २५ ॥ ततो भूयस्तु गन्धर्वा द्वितीयं
 भेपमावदुः ॥ द्वितीये तु हते भेपे ऐल देव्यत्रयीविदम् ॥ २६ ॥ पुत्रो मेऽपहतो राजन्ननाथाया इव प्रभो ॥ एवमुक्तस्तथोत्थाय नम्रो राजा प्रधा
 वित ॥ २७ ॥ मेपयो पदमन्विच्छन्गन्धर्वैर्विद्युदध्वप ॥ उत्पादिता सुमहती यथा तद्वधन महत् ॥ २८ ॥ प्रकाशित वै सहसा ततो नम्रमवे
 क्षत ॥ नम्र दृष्ट्वा त्रिरोमृता साऽप्सरा कामरूपिणी ॥ २९ ॥ उत्सृष्टावुरणौ दृष्ट्वा राजा गृह्यागतो गृहे ॥ अपश्वन्वृवर्शौ तत्र विललाप सुदुःखित
 ॥ ३० ॥ वचार पृथिवीं सर्वां मार्गमाण इतस्तत ॥ अथापश्यत्स तां राजा कुरुक्षेत्रे महाबल ॥ ३१ ॥ पुस्ततीये पुष्करिण्या हैमवत्यां समाहू
 ताम् ॥ कीदन्तीमस्पुरेभिश्च पञ्चमिः सह शोभनाम् ॥ ३२ ॥ तां कीदन्तीं ततो दृष्ट्वा विललाप सुदुःखित ॥ सा चापि तत्र त दृष्ट्वा राजानमवि
 दूत ॥ ३३ ॥ उर्वशी ताः सखी प्राह स एप पुरुषोत्तम ॥ यस्मिन्नहमवात्स वै दर्शयामास त नृपम् ॥ ३४ ॥ समाविभ्रास्तु ता सर्वा पुनरेव
 नराधिप ॥ जायेह तिष्ठ मनसा घोरे वचसि तिष्ठ ह ॥ ३५ ॥ एवमादीनि मुक्तानि परस्परमभापत ॥ उर्वशी चात्रनीदेल सगर्भोऽह त्वया प्रभो ॥
 ॥ ३६ ॥ संवत्सरात्कुमारस्ते भविष्यन्ति न सशय ॥ निशामेकां च नृपते निवत्स्यसि मया सह ॥ ३७ ॥ हृद्यो जगाम राजाऽथ स्वपुर तु महा
 यशा ॥ गते सवत्सरे भूय उर्वशी पुनरागमत् ॥ ३८ ॥ उपितश्च तथा सार्द्धमेकरात्र महायशाः ॥ उर्वश्यात्रवीदेल गन्धर्वा वरदास्तव ॥ ३९ ॥
 ममाभिप्रा पुनरुर्वशीगमनपद्व्या “इये आये मनसा तिष्ठ घोरे” इति सूक्तदिमर्थेठ पठति । जाये इति । इये इत्यस्य व्याख्यान बचसीति । इये तिष्ठेति संबन्धात् जाये
 इत्यस्याः संबन्धेः पाठान्तिष्ठन्वाताऽपुनरागतम् ॥ ३९ ॥ मगमाच्छमित्यपरागमनार्थेऽनमकम् ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥

समता सारूप्य सालोक्य वा ॥४०॥४१॥४२॥ निक्षिप्येत्यनेन पुत्रान् आर्त्तं च सह पुर न प्रवेशयेदिति दर्शितम् । सः त्रेताऽग्नि ग्रामाद्बहिः प्राङ् निहित तत्र गत्वा स्वस्थाने
नापश्यत् अपि तु अश्वत्थं दृष्टवान् । तत्राग्निस्थाने अभ्येत्याग्निमित्यपि पठन्ति ॥ ४३ ॥ तम् अश्वत्थं शमीजातं शमीगर्भोत्पन्नं नाशम् अदर्शनं नाशतस्तु सः ॥४४॥
अरणीमन्थेनाश्रुत्यादनार्थं काष्ठद्वयं ततोऽश्वत्थाच्च ग्राह्यमिति समादिशत् ॥ ४५ ॥ तेषां गन्धर्वाणाम् ॥ ४६ ॥ त्रेता त्रिवैशिशिष्टयम् । गुण आर्षः । पृषोदरादि

तान्वृणीष्व महाराज ब्रह्मि चैनांस्त्वमेव हि ॥ वृणीष्व समतां राजन्गन्धर्वाणां महात्मनाम् ॥ ४० ॥ तथेत्युक्त्वा वरं वद्रे गन्धर्वाश्च तथास्त्विति ॥
पूरयित्वाऽग्निना स्थालीं गन्धर्वाश्च तमब्रुवन् ॥ ४१ ॥ अनेनेह्ना च लोकान्नः प्राप्स्यसि त्वं नराधिप ॥ तानादाय कुमारान्स्तु नगरायोपचक्रमे
॥४२॥ निक्षिप्याग्निमरण्ये तु सपुत्रस्तु गृहं ययौ ॥ स त्रेताऽग्नि तु नापश्यदश्वत्थं तत्र दृष्टवान् ॥ ४३ ॥ शमीजातं तु तं दृष्ट्वा अश्वत्थं विस्मि
तस्तदा ॥ गन्धर्भेभ्यस्तदाशंसदग्निनाशं ततस्तु सः ॥ ४४ ॥ श्रुत्वा तमर्थमखिलमरणीं तु समादिशत् ॥ अश्वत्थादरणीं कृत्वा मथित्वाऽग्निं यथा
विधि ॥ मथित्वाग्निं त्रियां कृत्वा अयजत्स नराधिपः ॥४५॥ इष्ट्वा यज्ञैर्बहुविधैर्गतस्तेषां सलोकताम् ॥४६॥ गन्धर्वेभ्यो वरं लब्ध्वा त्रेताग्निं स
महाराज ॥ एतेभिः एभिमासीदैलस्तेतामकारयत् ॥४७॥ एवंप्रभावो राजासीदैलस्तु नरसत्तमादेशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिप्लुते ॥४८॥ राज्यं
स तस्याग्रास पयागे पथिभीपतिः ॥ उत्तरे जाह्नवीतीरे प्रतिष्ठाने महायशाः ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि ऐलौत्प
त्तिर्नाम पञ्चोत्तमोऽध्यायः ॥ २५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ऐरुपुत्रा यथुस्तरे सर्वे देवसुतोपमाः ॥ दिवि जाता महात्मान आयुर्धीमानमावसुः ॥ १ ॥ त्रिशवा
युधैः परमैर्वा सुतैश्च तयापरा ॥ अजसुश्च तनायुश्च शतयुर्भोर्वशीसुताः ॥ अमावसोश्च दायदो भीमो राजाऽथ नम्रजित् ॥ २ ॥ श्रीमान्भीमस्य
पुत्रयो रथाऽऽसौत्तं नवपथाः ॥ त्रिसुतु कथनस्यापि सुहोत्रोऽभून्महाबलः ॥ ३ ॥ सौहोत्रिरभवज्जसुः कोशिन्यागर्भसंभवः ॥ आजह्ने यो महत्सन्नं
तु भिदसऽजसुश्च ॥ ४ ॥ पतिरथियेन यं गङ्गा पतितेन भिससार ह ॥ नेच्छतः प्रायामास तस्य गङ्गा च तत्सदः ॥ स तथा प्लावितं दृष्ट्वा यज्ञवाटं
सुहोत्रस्तदाऽऽदिहोत्रिरभिक्षां कृत्वा भरतसत्तमा ॥ ५ ॥ एष ते विफलं यत्नं पिबन्नभ्यः करोम्यहम् ॥ अस्य गजेऽजलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥ ७ ॥
सुहोत्रस्तदाऽऽदिहोत्रिरभिक्षां कृत्वा भरतसत्तमा ॥ ५ ॥ एष ते विफलं यत्नं पिबन्नभ्यः करोम्यहम् ॥ अस्य गजेऽजलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥ ७ ॥
सुहोत्रस्तदाऽऽदिहोत्रिरभिक्षां कृत्वा भरतसत्तमा ॥ ५ ॥ एष ते विफलं यत्नं पिबन्नभ्यः करोम्यहम् ॥ अस्य गजेऽजलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥ ७ ॥

॥८॥ जङ्गोर्भायात्वमिच्छन्त्या गङ्गाया इदित्वमातेर्कन्ध्यसकल्पत्व जावमित्याहाःक्याह—पुष्पनाश्वस्येति ॥ केनाशिमितेन पुष्पनाश्वो गङ्गां मानुषी भवेति शयान । सा च तस्यैव इदित्वत् प्राप्यात्मसंस्तमपि सत्य चकारेति सार्धस्वार्थः । गङ्गा स्वार्धेन कावेरी निर्मिते । पाठान्तरे गङ्गाया अर्धेन निर्मिते कावेरी अङ्गोर्भायां विषादिति रोप ॥९॥ ॥१०॥ ११ ॥ १२ ॥ राजा कुशिक इन्द्रसम पुत्र लभेयमिति तस्त्वे इत्यन्वय । शक्य मत्समोऽन्यो भविष्यतीति प्रासादस्येत्य तस्य पुत्रो जन्निवान् जात ॥१३॥

राजर्षिणा ततः पीता गङ्गा दृष्ट्वा महर्षयः ॥ उपनिन्द्युर्महाभार्गा दुहितृत्वेन जाह्नवीम् ॥ ८ ॥ युवनाश्वस्य पुत्री तु कावेरी जङ्गुरावहत् ॥ युवनाश्वस्य रापेन गङ्गाऽर्धेन विनिर्ममे ॥ कावेरी सरिता श्रेष्ठा जङ्गोर्भायामनिन्दिताम् ॥९॥ जम्स्तु दयित पुत्रं मुनह नाम धार्मिकम् ॥ कावेर्यां जनयामास अजकस्तस्य चात्मज ॥१०॥ अजकस्य तु दायदो वलाकाश्वो महीपतिः ॥ वसूव मृगयाशीलः कुशस्तस्यात्मजोऽभवत् ॥११॥ कुशपुत्रा वसुवृद्धिं चत्वारो देववचसः ॥ कुशिक कुरानामश्च कुराश्वो मूर्तिमास्तथा ॥१२॥ पङ्कथे सह सवृद्धिं राजा वनचरेस्तवा ॥ कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमप्रभम् ॥ लभेयमिति त शक्यप्रासादस्येत्य जन्निवान् ॥१३॥ पूर्णे वर्षसहस्रे वै त त शक्रो ब्रह्मपश्यत ॥ अत्युग्रतपस दृष्ट्वा सह साशः पुरदर ॥१४॥ समर्थं पुत्रजनने स्वमेवाश्रमासयत् ॥ पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः ॥१५॥ स गाधिरभवद्राजा मघवान्कौशिक स्वयम् ॥ पौरुकृत्यमघद्रार्या गाधिस्तस्यामजायत ॥१६॥ गाधे कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती शुभा ॥ तां गाधिर्युगुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रसु ॥१७॥ तस्या प्रीतोऽमघद्रतो भार्गवो भृशुनन्वन ॥ पुत्रार्थं कारयामास चरु गाधेस्तथैव च ॥१८॥ उवाचाहूय तां भर्ता ऋचीको भार्गवस्तदा ॥ उपयोज्यश्चरय त्वया मात्रा त्वयं तवा ॥१९॥ तस्यां जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान्क्षत्रियर्षभ ॥ अजेय क्षत्रियैल्लेकि क्षत्रियर्षभमुदनः ॥२०॥ तत्रापि पुत्र कल्याणि धृतिमन्तं तपोनिधिम् ॥ शमात्मक द्विजश्रेष्ठ चरुप विधास्यति ॥२१॥ एषमुक्त्वा तु तां भार्यामृचीको भृशुनन्दनः ॥ तपस्यभिरतो नित्यमरण्य प्रविशेश ॥ २२ ॥ गाधिः सवारस्तु तथा ऋचीकावासमभ्यगात् ॥ तीर्थयात्राप्रसङ्गेन सुतां द्रष्टुं जनेश्वरः ॥ २३ ॥

पक्षे स्वपत्ने—पूर्णे इति ॥१४॥ त्वम् अग तस्य शरीरे रेतोरूपेण अवासयत् स्थापितवान् तत् भार्यायां तस्य पुत्रत्वेन कल्पयामासेत्यर्थं ॥ १५ ॥ पौलकुत्सी पुरुकुत्स्तस्य पुत्री भाषा कुशिकस्याभवत् ॥१६॥१७॥ गाधेस्तथैव चेति प्रीति स्म पुत्रार्थं चरु कल्पयामासेत्यर्थं ॥१८॥ उपयोज्यः मन्षीयः अयमयमिति चरुद्वयस्य पृथक् प्रदयेनम् ॥ १९ ॥ तस्यां तत्र गावरी ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ व्यत्यस्य विपर्यासं कृत्वा अज्ञानात् ऋषिणा तुल्यः स्वपुत्रो भूयादिति मोहात् आत्मसंस्थ चकार स्वयं भुक्तवती ॥ २५ ॥ २६ ॥ योगेन ध्यानेन अभ्यनुसृत्य
 ज्ञात्वा ॥ २७ ॥ २८ ॥ विश्वं ब्रह्म कृत्वो वेदः ॥ २९ ॥ मे मम ईदृशास्त्वन्नो ब्राह्मणापसदो ब्राह्मणाधमो मा भवेदिति संबन्धः ॥ ३० ॥ नैष इति ॥ पितुर्मातुर्वा दोषात्पुत्र
 उयकर्मा भवेत् । इह तु तवैव प्रमादाच्चरुष्यत्यासो जातः न तु ममायं संकल्पः तथा क्रूरप्रकारः पुत्रो भवेदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ शमात्मकं सुतं सृजेथा इति कि पुनरिति
 चरुद्धयं गृहीत्वा तद्वेषेः सत्यवती तदा ॥ चरुमादाय यत्नेन सा तु मात्रे न्यवेदयत् ॥ २४ ॥ माता व्यत्यस्य देवेन दुहित्रे स्वं चरुं ददौ ॥ तस्या
 श्रुमथाज्ञानादात्मसंस्थं चकार ह ॥ २५ ॥ अथ सत्यवती गर्भं क्षत्रियान्तकरं तदा ॥ धारयामास दीप्तिन वपुषा घोरदर्शनम् ॥ २६ ॥ तामृ
 चीकस्ततो दृष्ट्वा योगेनाभ्यनुसृत्य च ॥ तामब्रवीद्विजश्रेष्ठः स्वां भार्यां वरवर्णिनीम् ॥ २७ ॥ मात्राऽसि वञ्चिता भद्रे चरुष्यत्यासहेतुना ॥ जनि
 ष्यति हि पुत्रस्ते क्रूरकर्माऽतिदारुणः ॥ २८ ॥ भ्राता जनिष्यते चापि ब्रह्मभूतस्तपोधनः ॥ विश्वं हि ब्रह्मतपसा मया तस्मिन्समर्पितम् ॥ २९ ॥
 एवमुक्त्वा महाभागा भर्त्रा सत्यवती तदा ॥ प्रसादयामास पतिं पुत्रो मे नेदृशो भवेत् ॥ ब्राह्मणापसदस्तत्र इत्युक्तो मुनिरब्रवीत् ॥ ३० ॥ नैप संक
 ल्पितः कामो मया भद्रे तथास्त्विति ॥ उयकर्मा भवेत्पुत्रः ॥ पुनः सत्यवती वाक्यमेवमुक्त्वाब्रवीद्विदम् ॥ ३१ ॥
 इच्छेच्छोकानपि मुने सृजेथाः किं पुनः सुतम् ॥ शमात्मकमृच्छं त्वं मे पुत्रं दातुमिहाहंसि ॥ ३२ ॥ काममेवंविधः पौत्रो मम स्यात्तव च प्रभो ॥
 यद्यन्यथा न शक्यं वै कर्तुमेतद्विजोत्तम ॥ ३३ ॥ ततः प्रसादमकरोत्स तस्यास्तपसो बलात् ॥ भद्रे नास्ति विशेषो मे पौत्रे च वरवर्णिनि ॥
 त्वया यथोक्तं वचनं तथा भद्रे भविष्यति ॥ ३४ ॥ ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम् ॥ तपस्यभिरतं दान्तं जमदग्निं शमात्मकम्
 ॥ ३५ ॥ भृगोश्चरुविपर्यासे रौद्रवैष्णवयोः पुरा ॥ यजनद्वैष्णवेषु जमदग्निरजायत ॥ ३६ ॥ सा हि सत्यवती पुण्या सत्यधर्मपरायणा ॥
 कौशिकीति समाख्याता प्रवृत्तेयं महानदी ॥ ३७ ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रेणुर्नाम नराधिपः ॥ तस्य कन्या महाभागा कामली नाम रेणुका ॥ ३८ ॥
 रेणुकायां तु कामल्यां तपोविद्यासमन्वितः ॥ आर्चीको जनयामास जामदग्न्यं सुदारुणम् ॥ ३९ ॥
 संबन्धः ॥ ३२ ॥ काममिति ॥ “आत्मा वै पुत्रनामासि” इति श्रुतेः पुत्रस्य भर्त्रभिन्नत्वात्तद्भार्यायाश्च सपत्नीतुल्यत्वेन तस्या एव एवंविधः पुत्रोऽस्तु । यदि एतदन्यथा
 कर्तुं न शक्यं चेत्तस्यामपि तादृशः पुत्रो मा भूदिति भावः ॥ ३३ ॥ तव मम पौत्रे विशेषो नास्ति । तस्यापि परम्परया ममात्मकत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ भृगोः भार्गवस्य
 ऋचीकस्य यजनात् देवताराधनात् वैष्णवः पालनकर्माऽप्यंशः शमात्मको जमदग्निरजायत ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ आर्चीको जमदग्न्यं रामं सुदारुणं रुद्रांशत्वात् ॥ ३८ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ भृगा ऋषिः कस्य प्रसादेन ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ देवप्रवा कति हिरण्याक्षश्च शालावत्या रेणुमत्प्रभृतयो देवलाः रेणुसन्नापाम् ॥ ४६ ॥
 अष्टकस्य चो इदं त्वाम् ॥ ४७ ॥ गोत्राणि पौत्रादय ॥ ४८ ॥ पौर्णिमादयो द्वादश ॥ ४९ ॥ ५० ॥ देवलाः देवकपुत्रा रेणवः रेणोः पौत्रा इत्यर्थं । याज्ञवल्क्यपादयः पद-
 यत्प्रकृषीत्रा हिरण्याक्षपुत्रा ॥ ५१ ॥ सादृक्त्या गालवाध रेणो पौत्रा चादरायणिनश्चेत्यत्र बादरायणिनश्चेति पाठांतरम् ॥ ५२ ॥ एते सादृक्त्यादयः ऋष्यन्तरे
 सर्वविद्यासु श्रेष्ठ धनुर्वेदस्य पारगम् ॥ राम क्षत्रियहन्तार प्रवीतमिव पावकम् ॥ ४० ॥ और्वेत्स्येवमृचीकस्य सत्यवत्या महायशा ॥ जमदग्नि
 स्तपोवीर्याबहो ब्रह्मविदां वर ॥ ४१ ॥ मध्यमश्च शुनः शेष शुनः पुच्छ- कनिष्ठक ॥ विश्वामित्र तु दायाद गाधि कुशिकनन्दन ॥ ४२ ॥ जनया
 मास पुत्र तु तपोविद्याशमात्मकम् ॥ प्राप्य ब्रह्मर्षिसमतां योऽय सप्तर्षितां गत ॥ ४३ ॥ विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा नाम्ना विश्वरथ स्मृत ॥ जज्ञे मृ
 गुप्रसादेन कौशिकः सादरावर्धन ॥ ४४ ॥ विश्वामित्रस्य तु सुता वेवपतादय स्मृता ॥ प्रख्याताः द्विषु लोकेषु तेषां नामानि मे शृणु ॥ ४५ ॥ देव
 श्वा कतिश्चैव यस्मात्कात्यायना स्मृता ॥ शालावत्या हिरण्याक्षो रेणोर्जज्ञेऽय रेणुमान् ॥ ४६ ॥ सांस्कृतिगोलवश्चैव मुद्गलश्चेति विद्युता ॥ मधु
 चन्द्यो जयश्चैव देवलश्च तथाष्टक ॥ ४७ ॥ कच्छपो हारितश्चैव विश्वामित्रस्य वै सुता ॥ तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मनाम् ॥
 ॥ ४८ ॥ पाणिनो बभ्रवश्चैव ध्यानजप्यास्तथैव च ॥ पार्थिवा देवराताश्च शालङ्कायनवाष्कला ॥ ४९ ॥ लोहिता यामदृताश्च तथा कारीपव
 स्मृता ॥ सौश्रुता कौशिका राजस्तथान्ये सेन्धवायना ॥ ५० ॥ देवला रेणवश्चैव याज्ञवल्क्याधमर्षणाः ॥ औदुम्बरा ह्यभिप्यातास्तास्काय
 नचुञ्चुला ॥ ५१ ॥ शालावत्या हिरण्याक्षः सांस्कृत्या गालवास्तथा ॥ बादरायणिनश्चान्ये विश्वामित्रस्य धीमत ॥ ५२ ॥ ऋष्यन्तरविवा
 ह्याश्च कौशिका बहव स्मृता ॥ पौरवस्य महाराज ब्रह्मर्षेः कौशिकस्य च ॥ संवन्धोऽप्यस्य वंशेऽस्मिन्ब्रह्मक्षत्रस्य विद्युत ॥ ५३ ॥ विश्वामि
 त्नात्मजानां तु शुनः शेषोऽप्रजः स्मृत ॥ भार्गवः कौशिकश्च हि प्राप्त स मुनिसत्तम ॥ ५४ ॥ विश्वामित्रस्य पुत्रस्तु शुन शेषोऽमवल्लिल ॥
 हरिदंश्वस्य यज्ञे तु पशुत्वे धिनियोजित ॥ ५५ ॥ देवैर्दत्तः शुनः शेषो विश्वामित्राय वै पुनः ॥ देवैर्दत्तः स वै यस्माद्देवरातस्ततोऽभवत् ॥ ५६ ॥
 पत्न्यभेदे विवाहो येषां ते ऋष्यन्तरविवाहाः पौरवस्य राम ऋष्यैः वसिष्ठदिकस्य ताभ्यां सह कौशिकस्य संवन्धोऽस्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ भार्गव इति । पूर्वं जमदग्ने कनिष्ठो
 भ्राता शुन शेषः इति उक्तत्वात् । शुनौ तु आङ्गिरसो जम्भनास्याजीगर्तः भृश कषिरिति तस्याङ्गिरसत्वं दृष्ट वत्कल्यान्तराभिप्रायेण ज्ञेयम् ॥ ५४ ॥ हरिदंश्वस्य
 हरिश्चन्द्रस्य ॥ ५५ ॥ 'देवा वा इमं महामरणस्तेषि स इ देवरातो वैश्वामित्र आस' इति श्रुत्यर्थं गृह्णति-वैरिति ॥ ५६ ॥

॥ ५७ ॥ ५८ ॥ इति हरिवंशे टीकायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ अष्टाविंशोऽन्वय अथो उच्यते रजिविक्रमः ॥ महेन्द्रस्य च्युतिः स्वर्गात्प्रतिष्ठा बुद्धिजा ततः ॥ १ ॥ आयोः स्वर्भानोः राहोः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ यत्र काले समुत्पन्ने उपस्थिते ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ देवेन ब्रह्मणा रजेः रजिं प्राप्य जयमिच्छन्तः सन्तः जये जयनिमित्तं भरतर्षभं रजिम् आप्ययुः ॥ ८ ॥ देवरातादयः सप्त विश्वामित्रस्य वै सुताः ॥ दृषद्वतीसुतश्चापि विश्वामित्रात्तथाऽष्टकः ॥ ९ ॥ अष्टकस्य सुतो लौहिः प्रोक्तो जहगणो मया ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वंशमार्योर्महात्मनः ॥ १० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वण्यमवसुशर्कात्तिर्नं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ वैशम्पयन उवाच ॥ आयोः पुत्रास्तथा पञ्च सर्वे वीरा महारथाः ॥ स्वर्भानुतनयायां च प्रभायां जज्ञिरे नृप ॥ १ ॥ नहुपः प्रथमं जज्ञे वृद्धशर्मा ततः परम् ॥ रम्भो रजिरेनाश्च त्रिपु लोकेषु विद्युताः ॥ २ ॥ रजिः पुत्रशतानीह जनयामास पञ्च वै ॥ राजयमिति विख्यातं क्षत्रमिन्द्रभयावहम् ॥ ३ ॥ यत्र देवासुरे युद्धे समुत्पन्ने सुदारुणे ॥ देवाश्चैवासुराश्चैव पितामहमथाऽब्रुवन् ॥ ४ ॥ आवयोर्भगवन्युद्धे को विजेता भविष्यति ॥ ब्रूहि नः सर्वभूतेश श्रोतुमिच्छामि ते वचः ॥ ५ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ येपमर्थाय संयासे रजिरात्तायुधः प्रभुः ॥ योत्स्यते ते जयिष्यन्ति त्रीँह्योकात्नात्र संशयः ॥ ६ ॥ यतो रजिर्धृतिस्तत्र श्रीश्च तत्र यतो धृतिः ॥ यतो धृतिश्च श्रीश्चैव धर्मस्तत्र जयस्तथा ॥ ७ ॥ ते देवदानवाः प्रीता देवेनोक्ता रजेर्जये ॥ अभ्ययुर्जयमिच्छन्तो वृण्वाना भरतर्षभम् ॥ ८ ॥ स हि स्वर्भानुदौहित्रः प्रभायां समपद्यत ॥ राजा परमतेजस्वी सोमवंशप्रवर्द्धनः ॥ ९ ॥ ते हृष्टमनसः सर्वे रजि देवाश्च दानवाः ॥ ऊचुरस्मज्जयाय त्वं गृहाण वरकार्मुकम् ॥ १० ॥ अथोवाच रजिस्तत्र तयोर्वै देवदैत्ययोः ॥ स्वार्थज्ञः स्वार्थमुद्दिश्य यशः स्वं च प्रकाशयन् ॥ ११ ॥ रजिरुवाच ॥ यदि दैत्यगणान्सर्वाञ्जित्वा शक्रपुरोगमाः ॥ इन्द्रो भवामि धर्मेण ततो योत्स्यामि संयुगे ॥ १२ ॥ देवाः प्रथमतोभूय प्रत्यृचुर्हृष्टमानसाः ॥ एवं यथेष्टं नृपते कामः संपद्यतां तव ॥ १३ ॥ शुत्वा सुरगणानां तु वाक्यं राजा रजिस्तदा ॥ पप्रच्छासुरमुख्यांस्तु यथा देवानपृच्छत ॥ १४ ॥ दानवा दर्पपूर्णास्तु स्वार्थमेवानुगम्य ह ॥ प्रत्यृचुस्तं नृपवरं साभिमानमिदं वचः ॥ १५ ॥ अस्माकमिन्द्रः प्रह्लादो यस्यार्थे विजयामहे ॥ अस्मिस्तु समये राजंस्तिष्ठथा राजसत्तम ॥ १६ ॥ स तथेति ब्रुवन्नेव देवैरप्यभिचोदितः ॥ भविष्यसीन्द्रो जित्वैवं देवैरुक्तस्तु पार्थिवः ॥ जघान दानवान्सर्वान्ये वध्या वज्रपाणिनः ॥ १७ ॥ स विप्र नष्टां देवानां परमश्रीः श्रियं वशी ॥ निहत्य दानवान्सर्वानाजहार रजिः प्रभुः ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ १० ॥ ११ ॥ भोः शक्रपुरोगमाः भो देवाः ॥ पाठान्तके सुगमम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ समये देवराज्यप्राप्तिरूपे विधिथाः ॥ त्वं देवानामेव इन्द्रो भव न त्वस्माकं त्वदपेक्षास्तीति भावः ॥ १६ ॥ वज्रपाणिनः वज्रपाणेः ॥ १७ ॥ १८ ॥

॥ १० ॥ २० ॥ २१ ॥ दिव्य ब्रह्मलोकं प्राप नसि आचारात्पितृभ्यः सर्वभ्रातृभिर्विभक्त्यः प्रात्यमिति व्यवहारात् ॥ २२ ॥ २३ ॥ महाभासावबलधेवि अष्टिदुर्बल
 इत्यप ॥ २४ ॥ २५ ॥ हे राम यदि त्वाप्य पूर्वेव एव चेद्विदः स्यां तर्हि त्वत्प्रियार्थं मम अकर्तव्यं कर्तुमयोग्यं कुर्यान्नमन्यपन कर्तव्यं नाभक्षिष्यत् ॥ २७ ॥
 ततो रजिं महावीर्यं देवे सह शतक्रतुः ॥ रजेः पुत्रोऽब्रमित्युक्त्वा पुनरेवाब्रवीद्विच ॥ १९ ॥ इन्द्रोऽसि तात देवानां सर्वेषां नात्र संशयः ॥ यस्याह
 भिन्द्रः पुत्रस्ते न्याति यास्यामि कर्मभिः ॥ २० ॥ स तु शक्रवचं श्रुत्वा वञ्चितस्तेन मायया ॥ तथेत्येवाब्रवीद्राजा प्रीयमाणः शतक्रतुम्
 ॥ २१ ॥ तस्मिन्सु देवसदृशे विद्य प्राप्ते महीपते ॥ दायाम्निन्नावजहृत्पारतनया रजे ॥ २२ ॥ पञ्च पुत्रशतान्यस्य तद्वै स्थानं शतक्रतो ॥
 ममाक्रमन्त बहुया स्वर्गलोकं त्रिविष्टपम् ॥ २३ ॥ ततो बहुसिधे काले समतीति महाबलः ॥ हतराज्योऽब्रवीच्छक्रो हतमागो बृहस्पतिम्
 ॥ २४ ॥ इन्द्र उवाच ॥ वदरीफलमात्रं वै पुरोडाशं विधत्स्व मे ॥ ब्रह्मर्षे येन तिष्ठेय तेजसाऽऽप्यायित सदा ॥ २५ ॥ ब्रह्मन्कुरोऽह विमना हत
 राज्यो हताशनः ॥ हतोजा दुर्वलो मूढो रजिपुत्रैः कृत् प्रभो ॥ २६ ॥ बृहस्पतिस्त्वाच ॥ यथेव चोदित शक्र त्वयाऽस्यार्थं पूर्वमेव हि ॥ नाम
 विष्यत्त्रिप्रयार्थमकर्तव्यं ममानव ॥ २७ ॥ प्रयतिष्यामि देवेन्द्र त्वत्प्रियार्थं न सराप ॥ यथा भागं च राज्यं च न चिरात्प्रतिलप्स्यसे ॥ २८ ॥
 तथा तात करिष्यामि मा भूते विह्वलं मनः ॥ तत कर्म चकारास्य तेजसो वर्द्धनं तदा ॥ २९ ॥ तेषां च बुद्धिसमोहमकरोद्धिजसत्तम ॥ नास्ति
 वादार्थशास्त्रं हि धर्मविद्वेषणं परम् ॥ ३० ॥ परम तर्कशास्त्राणामसतां तन्मनोऽनुगम् ॥ न हि धर्मप्रधानानां रोचते तत्कथान्तरे ॥ ३१ ॥ ते तद्बृह
 स्पतिद्वलं शास्त्रं श्रुत्वाऽप्यचेतसः ॥ पूर्वार्कधर्मशास्त्राणामभयन्द्रेपिण सदा ॥ ३२ ॥ प्रशुन्यांपरार्द्धितं तन्मतं बहु मेनिरे ॥ तेनाधर्मेण ते पापा
 सर्वं एव क्षयं गताः ॥ ३३ ॥ त्रैलोक्यराज्यं शक्रस्तु प्राप्य दुष्प्रापमेव च ॥ बृहस्पतिप्रसादाद्दिष्पं निर्दूषितमन्ययात् ॥ ३४ ॥ ते यदा तु सुसमृद्धा रागो
 न्कामक्रोधपरयणान् ॥ ३५ ॥ य इदं ज्ञायन् स्थानात्प्रतिष्ठां च शतक्रतो ॥ शृणुयाद्ब्रह्मरथेऽपि न स दौरात्म्यमाप्नुयात् ॥ ३७ ॥ इति श्रीम
 रामागते खिलेषु हरिवंशो हरिवंशपर्वणि आयुर्वंशकीर्तनं नाम अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥
 ॥ २८ ॥ २९ ॥ नास्ति धर्म ईश्वर इति वादो यत्र तस्मास्तिषावम् । तत्र तदर्थशास्त्रं च तत्र नास्तिवाचार्थशास्त्रम् ॥ ३० ॥ कथान्तरे बार्ताप्रसङ्गेऽपि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

विंशो नवाधिकेऽध्याये प्रोक्त आनेनसोऽन्वयः ॥ तद्ब्रातुः क्षत्रवृद्धस्य वृद्धशर्मति योऽभवत् ॥ १ ॥ रम्भः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ क्षत्रवृद्धस्य वृद्धशर्मोऽपरपर्यायस्य ॥ ५ ॥
 ॥ ६ ॥ ७ ॥ गुत्समदसंतौ शुनकादयो ब्राह्मणा अन्ये क्षत्रियादयश्च शूद्रान्ताः पुत्रा जाताः । शलः मध्यमः सप्तहोत्रपुत्रः तस्यात्मजः शलात्मजः ॥ ८ ॥ काशः शुनहोत्रस्य
 प्रथमः पुत्रः तस्य अपत्यानि काशयः तेषु दीर्घतपाः प्रथम इति शेषः । ततो धन्वाख्यात् धन्वन्तरिर्जातः ॥ ९ ॥ पुनरिति । समुद्रात् उत्पत्तिमपेक्ष्य द्वितीयवारं जजिवान्
 वैशम्पायन उवाच ॥ रम्भोऽनपत्यस्तत्रासीद्विशं वक्ष्याम्यनेनसः ॥ अनेनसः सुतो राजा प्रतिक्षत्रो महायशाः ॥ १ ॥ प्रतिक्षत्रसुतश्चापि सृञ्जयो
 नाम विश्रुतः ॥ सृञ्जयस्य जयः पुत्रो विजयस्तस्य चात्मजः ॥ २ ॥ विजयस्य कृतिः पुत्रस्तस्य हर्यश्वतः सुतः ॥ हर्यश्वतमुतो राजा सहदेवः
 प्रतापवान् ॥ ३ ॥ सहदेवस्य धर्मात्मा नदीन इति विश्रुतः ॥ नदीनस्य जयत्सेनस्य संकृतिः ॥ ४ ॥ संकृतेरपि धर्मात्मा क्षत्रधर्मा
 महायशाः ॥ अनेनसः समाख्याताः क्षत्रवृद्धस्य मे शृणु ॥ ५ ॥ क्षत्रवृद्धात्मजस्तत्र सुनहोत्रो महायशाः ॥ सुनहोत्रस्य दायदाह्नयः परमधार्मिकाः ॥ ६ ॥
 काशः शलश्च द्वावेतौ तथा गुत्समदः प्रसुः ॥ पुत्रो गुत्समदस्यापि शुनको यस्य शौनकाः ॥ ७ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव वैश्याः शूद्रास्तथैव च ॥
 शलात्मजश्चाष्टिणस्तनूजस्तस्य काशकः ॥ काशस्य काशयो राजन्पुत्रो दीर्घतपास्तथा ॥ धन्वस्तु दीर्घतपसो विद्वान्धन्वन्तरिस्ततः ॥ ९ ॥
 तपसोऽन्ते सुमहतो जातो वृद्धस्य धीमतः ॥ पुनर्धन्वन्तरिर्देवो मानुषेऽपि विश्रुतः ॥ १० ॥ धन्वन्तरेऽपि धन्वन्तरिर्देवो मानुषे
 ष्विह जज्ञिवान् ॥ एतद्वेदितुमिच्छामि तन्मे ब्रूहि यथातथम् ॥ ११ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ धन्वन्तरेः संभवोऽयं श्रूयतां भरतर्षभ ॥ जातः स
 हि समुद्रात्तु मथ्यमाने पुराऽमृते ॥ १२ ॥ उत्पन्नः कलशात्पूर्वं सर्वतश्च त्रिया वृतः ॥ अभ्यसन्सिद्धिकार्यं हि विष्णुं दृष्ट्वा हि तस्थिवान्
 ॥ १३ ॥ अब्जस्त्वमिति होवाच तस्मादब्जस्तु स स्मृतः ॥ अब्जः प्रोवाच विष्णुं वै तव पुत्रोऽस्मि वै प्रभो ॥ १४ ॥ विधत्स्व भागं स्थानं च
 मम लोके सुरेश्वर ॥ एवमुक्तः स दृष्ट्वा वै तथ्यं प्रोवाच तं प्रभुः ॥ १५ ॥ कृतो यज्ञविभागो हि यज्ञियैर्हि सुरैः पुरा ॥ देवेषु विनियुक्तं हि विधि
 होत्रं महार्षिभिः ॥ १६ ॥ न शक्यमुपहोमा वै तुभ्यं कर्तुं कदाचन ॥ अवाग्भूतोऽसि देवानां पुत्र त्वं तु नहीश्वरः ॥ १७ ॥
 जातः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ कलशात् अम्यसन् विष्णुं जपन् ध्यायन् वा ॥ १३ ॥ अब्जु जातत्वाद्बजस्त्वमिति होवाच । विष्णुरिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ होत्रं
 होम्यं विनियुक्तं विधि जानीहि ॥ १६ ॥ उपहोमाः नारिष्टादयः शुक्रास्तुभ्यं महते दत्तुमयोग्या इति भावः । मुख्यहोममेव मदर्थं कल्पयेत्याशङ्कयामाह । अर्वागिति । हे
 पुत्र त्वं तु इदानींतनोऽसि अतस्त्वदर्थेऽन्यद्वैदिकं प्रधानं कल्पयितुमशक्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥

मभृत्या जग्मनि ॥ १८ ॥ तेन द्वितीयेन ॥ अय माव । सोयानारोहकमेणा-धिकारिकेभ्यो ऊर्ध्वं पदमाहूडे सत्यन्पो भूमौ श्रुतकर्मा सव्यथानमारोहति । यथोक्तं मन्वन्तराध्या-
येनैव । “ऋत्या इमं त्रिं यान्ति ब्रह्मलोकं मनातनम् । ततोन्ये सपमा युक्ता स्थानमापूरयन्त्युवा ॥” इति ॥ १९ ॥ अष्टथेति ॥ शिकिताङ्गानां भेदादायुर्वेदस्याप्यगधात्प्र च ।
अङ्गानि वैषके उक्तानि । कायपालमोर्ध्वोऽङ्गान्यर्ध्वजरावृषान् । अगवङ्गानि तस्याङ्गुलिक्रिस्ता येपु सभिता ॥” इति । कायचिकित्सा बालचिकित्सेत्यादि । प्रभो भूत-
प्रेताः । ऊर्ध्वगङ्गिरोन्नेत्यादि । शल्य गन्धघातादि । दन्त्रा स्यावज्जन्मात्मक विषतेर्णा चिकित्सा । जरा रसायनादिना जराया कुरीक्षणम् । वृष वार्जीकरणतन्त्रम् ।
द्वितीयायां तु मभृत्या लोके ख्यातिं गमिष्यसि ॥ अणिमादिभ्य ते सिद्धिर्गमस्थस्य भविष्यति ॥ १८ ॥ तेनैव त्व शरीरेण देवत्व प्राप्स्यमे-
प्रभो ॥ परुमन्त्रैर्त्रतेर्वाप्यैर्यस्यन्ति त्वा द्विजातय ॥ १९ ॥ अष्टथा त्व पुनश्चैवमायुर्वेदं विधास्यसि ॥ अवश्यमावी द्युर्योऽय प्राग्दृष्टस्त्वज्जयो-
निना ॥ २० ॥ द्वितीयं द्वापरं प्राप्य भविता त्व न सशय ॥ इम तस्मै वर दत्त्वा विष्णुरन्तर्दधे पुन ॥ २१ ॥ द्वितीये द्वापरे प्राप्ते सोनहोत्रि-
स काशिराट् ॥ पुत्रकामस्तपस्तेपे धिन्वन्वीर्धतपास्तवा ॥ २२ ॥ प्रपद्ये देवतां तां तु या मे पुत्र प्रदास्यति ॥ अब्ज देवं सुतार्थाय तदाऽऽराधि-
तवातृप ॥ २३ ॥ ततस्तुष्टः स भगवानज प्रोवाच तं नृपम् ॥ यदिच्छसि वर द्यहि तते दास्यामि सुव्रत ॥ २४ ॥ नृप उवाच ॥ भगवन्धवि-
तुष्टन्व पुत्रो मे ख्यातिमान्भव ॥ तथेति समनुब्राय तत्रैवान्तरधीयत ॥ २५ ॥ तस्य गेहे समुत्पन्नो देवो धन्वन्तरिस्तवा ॥ काशिराजो महा-
राज सर्वरोगप्रणाग्न ॥ २६ ॥ आयुर्वेदं भरद्वाजात्राप्येह भिपर्जा क्रियाम् ॥ तमष्टथा पुनर्व्यस्य शिष्येभ्य प्रत्यपादयत् ॥ २७ ॥ धन्वन्तरेस्तु-
तनय केतुमानिति विदुत ॥ अय केतुमत पुत्रो वीरो भीमस्य सृष्ट ॥ २८ ॥ सुतो भीमस्यस्यापि विवोदास प्रजेश्वरः ॥ विवोदासस्तु-
धर्मात्मा वाराणस्यधिपोऽभवत् ॥ २९ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु पुर्गे वाराणसीं नृप ॥ द्यून्यां निवासयामास क्षेमको नाम राप्स ॥ ३० ॥ शता हि सा-
भितमता निकुम्भेन महात्मना ॥ द्यून्या वर्षसहस्रं वै भवित्री नात्र सशय ॥ ३१ ॥ तस्यां तु शतमात्रार्यां दिवोदासः प्रजेश्वरः ॥ विषयान्ते पुंर-
रभ्यां गोमत्यां सन्यवेशयत् ॥ ३२ ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुंरं तु पुरी वाराणसीत्यभूत् ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्राणां शतसुतमघन्विनाम् ॥ ३३ ॥
अभ्यर्षयान् पुरस्तमसरास्तादुचरकल्पम् । वर प्रजापतिरव इव ॥ ३० ॥ ३१ ॥ धिन्वन् श्रीणयन् द्वादीनि वि रोप ॥ २२ ॥ अब्ज धन्वन्तरि देशम् आराधितवान् ॥ २३ ॥
॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ एतस्मिन् दिवोदासराजस्य काले गूयां स्त्री पयात्राज्ञसो रुद्रनुचर निवासयामास ॥ ३० ॥ शून्यत्वे हेतुमाह-एणा-
दीति ॥ निकुम्भेन श्रृगलेन ॥ ३१ ॥ विषयान्ते गोमत्यां रषदेश्वासीति गामतीदरे ॥ ३२ ॥ भद्रश्रेण्यस्य यदुर्वंशमहिष्मतुत्रस्य ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ सिद्धिक्षेत्र मोक्षक्षेत्रम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ श्वशुरस्य हिमालयस्थान्तिके यदाजस्रसदैव दिवोदासो वाराणसीं प्रातवानित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ मेना पार्वत्या जननी ।
 जुगुप्सते निन्दति ॥ ३९ ॥ निन्दावेवाह—सपार्षद इति ॥ ४० ॥ अवरदा अराक्षीचात्र शिवनिन्दकान् दक्षादीन् यति खण्डयति तथा पूर्वं शिवनिन्दकः पिता मे हतः इदानीं
 हत्वा निवेशयामास दिवोदासो नरर्षभः ॥ भद्रश्रेण्यस्य तद्राज्यं हतं तेन बलीयसा ॥ ३४ ॥ जनमेजय उवाच ॥ वाराणसीं निकुम्भस्तु किमर्थं
 शतवान्प्रभुः ॥ निकुम्भकश्च धर्मात्मा सिद्धिक्षेत्रं शशाप यः ॥ ३५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दिवोदासस्तु राजर्षिर्नगरीं प्राप्य पार्थिवः ॥ वसति
 स्म महातेजाः स्फीतायां तु नराधिपः ॥ ३६ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु कृतदारो महेश्वरः ॥ देव्याः स प्रियकामस्तु न्यवसच्छुश्रुरान्तिके ॥ ३७ ॥ देवाज्ञया
 पार्षदा ये त्वधिहृपास्तपोधनाः ॥ पूर्वोक्तेरुपदेशैश्च तोपयन्ति स्म पार्वतीम् ॥ ३८ ॥ हृष्यते वै महादेवी मेना नैव प्रहृष्यति ॥ जुगुप्सत्यसकृतां वै
 देवी देवं तथैव सा ॥ ३९ ॥ सपार्षदस्त्वनाचारस्तव भर्ता महेश्वरः ॥ दरिद्रः सर्वदेवासौ शीलं तस्य न वर्तते ॥ ४० ॥ मात्रा तथोक्ता वरदा स्त्रीस्वभावाच्च
 बुक्रुधे ॥ स्मितं कृत्वा च वरदा भवपार्श्वमथागमत् ॥ ४१ ॥ विवर्णवदना देवी महादेवमभापत ॥ नेह वत्स्याम्यहं देव नय मां स्वं निकेतनम्
 ॥ ४२ ॥ तथा कर्तुं महादेवः सर्वलोकानवैक्षत ॥ वासार्थं रोचयामास पृथिव्यां कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥ वाराणसीं महतेजाः सिद्धिक्षेत्रं महेश्वरः ॥
 दिवोदासेन तां ज्ञात्वा निविष्टां नगरीं भवः ॥ ४४ ॥ पार्श्वे तिष्ठन्तमाहूय निकुम्भमिदमब्रवीत् ॥ गणेश्वर पुरीं गत्वा शून्यां वाराणसीं कुरु
 ॥ ४५ ॥ मृदुनैवान्भुषण्येन ह्यतिवीर्यः स पार्थिवः ॥ ततो गत्वा निकुम्भस्तु पुरीं वाराणसीं तदा ॥ ४६ ॥ स्वप्ने निदर्शयामास कण्डुक नाम
 नापितम् ॥ श्रेयस्तेऽहं करिष्यामि स्थानं मे रोचयानघ ॥ ४७ ॥ मद्रूपां प्रतिमां कृत्वा नगर्गन्ते तथैव च ॥ ततः स्वप्ने यथोद्दिष्टं सर्वं कारित
 वाद्युप ॥ ४८ ॥ पुरीद्वारे तु विज्ञाप्य राजानं च यथाविधि ॥ पूजां तु महतीं तस्य नित्यमेव प्रयोजयत् ॥ ४९ ॥ गन्धैश्च धूपमाल्यैश्च शोक्षणी
 यैस्तथैव च ॥ अन्नपानप्रयोगैश्च अत्यद्भुतमिवाभवत् ॥ ५० ॥ एवं संपूज्यते तत्र नित्यमेव गणेश्वरः ॥ ततो वरसहस्रं तु नागराणां प्रयच्छति ॥
 पुत्रान्निर्णयमायुश्च सर्वान्कामांस्तथैव च ॥ ५१ ॥ राज्ञस्तु महिषी श्रेष्ठा सुयशा नाम विश्रुता ॥ पुत्रार्थमागता देवी साध्वी राज्ञा प्रचोदिता
 ॥ ५२ ॥ पूजां तु विपुलां कृत्वा देवी पुत्रमयाचत ॥ पुनः पुनरथागत्य बहुशः पुत्रकारणात् ॥ ५३ ॥

तादृशी मातर मा हिंसियमित्यभिप्रायेण शिवपार्श्वमुपागमत् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ वासार्थं वाराणसीमिति संबन्धः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ निदर्शयामास प्रत्ययम्
 उत्पादितवान् ॥ ४७ ॥ राजानं विज्ञाय यथोद्दिष्टं न प्रतिमादिकं नगर्गन्ते नगरार्द्धिर्निकटे कारितवानिति योजना ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥ १४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ राजा चतौ कलिषपीति समाप्तः ॥ ५९ ॥ प्रमु निकुम्भ ॥ ६० ॥ शून्याऽभूदिति शेष । द्वितीयान्तपष्टे शस्त्रेत्यस्य शापेन
 छत्रेत्यर्थः । इन्द्रा स्वर्गं गत इत्यत्रैव घातधरस्य करणत्वैवावाच्य ॥ ६१ ॥ यद् स्यात् मोक्षधर्मविजासात्म्यं प्रासादम् ॥ ६२ ॥ देवः स्वरूपानुरूपे तत्र स्मृते देवी नु माया
 स्वरूपा । स्वोच्छेदेदेवौ तत्र क्षेत्रे न स्मृत इति भावः । गृहविरमयात् गृहेप्रसिद्धे को विस्मय आश्चर्यम् अनधिकारिणामपि मुक्तिप्रदानं तस्मात् हेतुर्न स्मृते । अत्र पुर्यां
 भिति सपन्थ साहं ॥ ६३ ॥ अहं नित्यमुक्त ईश्वरो क्षेत्रं गृहं शरीरार्थं न निवर्त्त्यामि निवासार्थं न च्छामि । हि यस्मात् मे मय गृहम् अभिमुक्तं यत्कालत्रयेऽपि न
 विमुक्तम् अहेयानुपादेयात्मस्वरूपत्वात् तद्वन्न प्रत्यहं वैतन्य मय गृहम् । स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितोऽहं देवमशिक्षो न भविष्यामीत्यर्थः । तत्र त्वदिष्टे सत्सप्तप्रदेशे गृहं त्वत्पितृगृहं
 न प्रयच्छति पुत्रं हि निकुम्भ कारणेन दिगाराजा तु यदि न कुर्वन्कार्यसिद्धिस्ततो भवेत् ॥ ६४ ॥ अथ दीर्घण कालेन क्रोधो राजानमाविशत् ॥
 भूत एव महान्द्वारि नागराणां प्रयच्छति ॥ ६५ ॥ प्रीतो ब्रह्मै शत्रो मम किं न प्रयच्छति ॥ मामेकं पूज्यते नित्यं नगर्यां मे सर्वैव हि ॥ ६६ ॥
 विजापितो मयाऽत्यर्थं देव्या मे पुत्रकारणात् ॥ न ददाति च पुत्रं मे कृतघ्नं केन हेतुना ॥ ६७ ॥ ततो नार्हति सत्कारं मत्सकाशाद्दिशोपत ॥
 तस्मान्नु नाराथिव्यामि स्थानमस्य दुरात्मनः ॥ ६८ ॥ एष स तु विनिश्चित्य दुरात्मा राजकिल्बिषी ॥ स्थानं गणपतेस्तस्य नाशयामास
 दुर्मति ॥ ६९ ॥ मममायतनं दृष्ट्वा राजानमशपत्त्रमु ॥ यस्मादनपराधस्य त्वया स्थानं विनाशितम् ॥ पुर्यंकरमादियं शून्या तव नूनं भवि
 व्यति ॥ ६० ॥ ततस्तेन तु शापेन शून्या वाराणसी तदा ॥ शत्रो पुरीं निकुम्भस्तु महादेवमयागमत् ॥ ६१ ॥ अकस्मात्तु पुरी सा तु विद्रुता
 सर्वतोदिशम् ॥ तस्यां पुर्यां ततो देवो निर्ममे पदमात्मनः ॥ ६२ ॥ रमते तत्र वै देवो रममाणो गिरे सुताम् ॥ न रतिं तत्र वै देवी लभते गृहविरम
 यात् ॥ ६३ ॥ इत्युवाच भगवत्स्वयं कस्त्रिपुरान्तकः ॥ तस्मात्तद्विमुक्तं हि प्रोक्तं देवेन वै स्वयम् ॥ ६४ ॥ एवं वाराणसी शता अविमुक्तं च कीर्तितम् ॥ ६५ ॥
 प्रति ॥ ६६ ॥ असुवाच भगवत्स्वयं कस्त्रिपुरान्तकः ॥ तस्मात्तद्विमुक्तं हि प्रोक्तं देवेन वै स्वयम् ॥ ६७ ॥ एवं वाराणसी शता अविमुक्तं च कीर्तितम् ॥ ६८ ॥
 भिति कथापत्रं अग्नया तमेव देहं प्राप्नुहि अहं तस्यैव एवास्मीत्यर्थः । एतेन कारीत्याग एव सत्सप्तप्रदेशे । तदत्याग एव मोक्षत्वात् स्वरूपस्थितिरिति दर्शितम् ॥ ६९ ॥
 श्रीणि भक्षणमन्ताप्यानानि अम्बकानि नेत्राणीव प्रापनकानि यस्य स भ्यम्बकः । तथा च भृशति । “आत्मा वा अरे श्रेष्ठस्य भ्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ।” इत्यात्मन्-
 तापस्तेन भ्रष्टादियं विषये अत एव त्रिपुरान्तकः । त्रयाणां स्थूलसूक्ष्मकारणानां त्रयणां शरीराणाम् अन्तर्को विनाशकः प्रविलापनकः । अविपासकः । अविपासकत्वात्प्रायेण पुरतस्त्वं न जाना
 तीति इत्यत्र । परमाग्न्यहो देवेन अभिमुक्तं हि मे गृहमित्युक्तं तस्मात्तद्विमुक्तं वाराणसीक्षेत्रम् ॥ ६५ ॥ भ्रष्टासकत्वात्प्रायस्त्रयस्य कीर्तितम् उपरिधारणव्यायेन च वाराणस्या

मुख्यविमुक्तत्वं दर्शयति । तथा हि जवालाः । “सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठितः” इत्यविमुक्तप्रतिष्ठत्वमात्मन उपाक्षिप्य कुत्र तदविमुक्तमित्याकाङ्क्षायां वरणायां चास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इत्याधिभौतिकविमुक्तम् उक्त्वा कतमच्चास्य स्थानं भुवोव्राणस्य च यः सन्धिरिति प्रश्नपूर्वकं शरीरे तत् स्थानं भूव्राणसन्धिरित्यामन्ति । विस्तरस्त्वस्त्वमकृतायामविमुक्तनिरुक्तौ द्रष्टव्यः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ अन्तर्धानमिति सार्धः ॥ पुरमस्यास्तीति पुरी महादेवः अन्तर्हितायामपि पुर्यां स्वयमन्तर्हितः सन् वसति । देवताप्रतिमाद्युच्छेदेऽपि देवतासन्निध्यं न निवर्त्तत इत्यर्थः । पुनः कृतयुगारम्भे पुरी नगरी वसत इति व्याख्यानोऽपि अन्तर्धानमात्रं पुर्यां उक्तं न तूच्छेदः । एवं पुरपतेरपि द्रष्टव्यम् । किं च यावत्कलेः संध्यांशोऽस्ति तावदत्र

यस्मिन्वसति वै देवः सर्वदेवनमस्कृतः ॥ युगेषु त्रिषु धर्मात्मा सह देव्या महेश्वरः ॥ ६७ ॥ अन्तर्धानं कलौ याति तत्पुरं हि महात्मनः ॥ अन्तर्हिते पुरे तस्मिन्पुरी सा वसते पुनः ॥ एवं वाराणसी शता निवेशं पुनरागता ॥ ६८ ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्रो वै दुर्दमो नाम विश्रुतः ॥ दिवोदासेन बालेति घृणया स विवर्जितः ॥ ६९ ॥ हैहयस्य तु दायाद्यं कृतवान् वै महीपतिः ॥ आजह्ने पितृदायाद्यं दिवोदासहृतं बलात् ॥ ७० ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्रेण दुर्दमेन महात्मना ॥ वैरस्यान्तं महाराज क्षत्रियेण विधिस्तसा ॥ ७१ ॥ दिवोदासाह पद्धत्यां वीरो जज्ञे प्रतर्दनः । तिन पुत्रेण बालेन प्रहृतं तस्य वै पुनः ॥ ७२ ॥ प्रतर्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सभागौ बभूवतुः ॥ वत्सपुत्रो ह्यलर्कस्तु सन्नतिस्तस्य चात्मजः ॥ ७३ ॥ अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः ॥ अलर्कं प्रति राजर्षिं लोकैर्गीतः पुरातनैः ॥ ७४ ॥ पृथिवर्षसहस्राणि पट्टिं वर्षशतानि च ॥ युवा रूपेण संपन्न आसीत्काशिकुलोद्ग्रहः ॥ ७५ ॥ लोपासुद्राप्रसादेन परमायुरवाप सः ॥ तस्यासीत्सुमहद्राज्यं रूपयौवनशालिनः ॥ शापस्यान्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराक्षसम् ॥ ७६ ॥ रम्यां निवेशायामास पुरीं वाराणसीं पुनः ॥ सन्नतेरपि दायादः सुनीथो नाम धार्मिकः ॥ ७७ ॥ सुनीथस्य तु दायादः क्षेम्यो नाम महायशः ॥ क्षेम्यस्य केतुमान्पुत्रः सुकेतुस्तस्य चात्मजः ॥ ७८ ॥ सुकेतोस्तनयश्चापि धर्मकेतुरिति स्मृतः ॥ धर्मकेतोस्तु दायादः सत्यकेतुर्महारथः ॥ ७९ ॥ सत्यकेतुस्तुश्चापि विभुर्नाम प्रजेश्वरः ॥ आनर्तोस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्तु तत्सुतः ॥ ८० ॥

द्वापरधर्माणां कियतामप्यनुवृतेः षट्त्रिंशत्सहस्रवत्सपर्यन्तं कलावपि पुरी नान्तर्हिता भवति तन्निवृत्तौ केवलस्य कलेः प्रवृत्तौ सत्यामेव च भवति । अन्यथा संपत्यु मलम्भो न युज्यत इति दिक् ॥ ६८ ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्रशतं हत्वा तेषु चरामो दुर्दमो बालत्वादुपेक्षितः । बालेति सन्धिरार्पः । घृणया दयया ॥ ६९ ॥ दायाद्यं पुत्रत्वं कृतवान् स्वीकृतवान् आजह्ने आहृतं दुर्दमेनेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ तेन बालेनैव प्रहतम् अग्रहृतं तस्य दुर्दमस्य राज्यमिति शेषः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ लोपासुद्रा अगस्त्यभार्या शापस्य निकुम्भदत्तस्य ॥ ७६ ॥ रम्यामिति ॥ सहस्रवर्षपर्यन्तं राक्षसाधिष्ठितत्वादस्यैव पुरा आसीदिति गम्यते । सन्नतेरलर्कपुत्रस्य ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

॥ ८१ ॥ वत्सस्य अलकंकेतु पुत्रान्तरमाह । वत्सभूमिभिरिति मार्गवात् वत्समातुः ॥ ८२ ॥ अश्विस्तसः गालवस्याश्विनसत्वात् मार्गत्रे विश्वामित्रस्य भार्गवत्वात् षपो वत्सभूमि
 भृगुभूम्यो ऋगण कराराप ॥ ८३ ॥ इति हरिवंशे दीक्षायामेकोनश्रियोऽप्याप ॥ २९ ॥ ६३ ॥ त्रिशोऽथ वण्णतेऽध्याये यथातेरन्वय वया ॥ चरितं च रिरस्त्रिभ
 गाया वैराग्यगर्भिणी ॥ १ ॥ तत्पत्न्या पितर सुभ्रवाः सन्नाः वैश्वरूपास्तेषां कन्याया रिजालपायाम् ॥ ३ ॥ २ ॥ मोक्ष मोक्षमार्गम् ॥ ३ ॥ यथावेभार्यान्तरमाह दिवयानामिति ॥ ४ ॥ ५ ॥
 सुकुमारस्य पुत्रस्तु घृष्टकेतु सुघर्मिक ॥ घृष्टकेतोस्तु दायादो वेणुबोत्र प्रजेश्वर ॥ ८१ ॥ वेणुबोत्रसुतश्चापि भर्गो नाम प्रजेस्वर ॥ वत्सस्य
 वत्सभूमिस्तु भृगुभूमिस्तु भार्गवात् ॥ ८२ ॥ एते त्वश्विस्त पुत्रा जाता वरोऽथ भर्गवे ॥ ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्यास्त्यो पुत्रा सहस्रश ॥
 इत्येते काराय प्रोक्ता नहुपस्य नित्रोच मे ॥ ८३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवरापर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्याय ॥ २९ ॥ ६३ ॥ वैशम्पायन
 उवाच ॥ उत्पन्ना पितृकन्यायां त्रिरायां महोजस ॥ नहुपस्य तु दायादा पठिन्द्रोपमतेजस ॥ १ ॥ यतिर्यायति सयातिरायति पाञ्चिको
 भव ॥ सुयाति पष्टतेषां वै ययाति पार्थिवोऽभवत् ॥ यतिर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै ययातिस्तु तत परम् ॥ २ ॥ ककुत्स्थकन्यां गां नाम लेमे परम
 धार्मिक ॥ यतिस्तु मोक्षमास्थाय ब्रह्मपूतोऽभवन्नुनिः ॥ ३ ॥ तेषां ययाति पञ्चानां विजित्य वसुधाभिमाम् ॥ देवयानीसुरानस सुतां भार्याम
 वाप म ॥ शर्मिष्ठासामसुरौ चैव तनयां वृषपर्षण ॥ ४ ॥ यदु च तुर्वसु चैव देवयानी व्यजायत ॥ द्रुष्टु चातु ष पुरु च शर्मिष्ठा वार्षपर्षणी ॥ ५ ॥
 तस्मै शक्रो ददौ प्रीतो रथ परममास्वम् ॥ अमङ्ग काञ्चन दिव्यं दिव्ये परमवाजिभि ॥ ६ ॥ युक्त मनोजैः शुभ्रैर्यन भार्यासुवाह स ॥ स
 तेन ग्यसुर्येन पद्मराजणजयन्महीम् ॥ ययातिर्षुधि दुर्द्धर्पस्तथा देवान्स्वासवान् ॥ ७ ॥ स रथ पौरवाणां तु सर्वेषामभवत्तदा ॥ यावत्तु वसु
 नान्नो वै कौशाखनमेजय ॥ ८ ॥ कुरोः पुत्रस्य राजेन्द्र राज्ञः परीक्षितस्य इ ॥ जगाम स रथो नारा शापाद्भार्यस्य धीमत ॥ ९ ॥ गार्ग्यस्य हि
 सुतं वाल स राजा जनमेजय ॥ वाक्छूर हिसयामास ब्रह्महत्यामवाप सः ॥ १० ॥ स लोहगन्धी राजर्षि परिधावन्नितस्तत ॥ पोरजानपदेस्त्यक्तो
 न लेभे गर्भं कर्हिचित् ॥ ११ ॥ तत स दुःखसततो नालभत्सविदु कचित् ॥ इन्द्रोऽत्र शौनक राजा शरणं प्रत्यपद्यत ॥ १२ ॥ याजयामास
 चेन्द्रोत शौनको जनमेजयम् ॥ अश्वमेधेन राजान पात्रनाथं द्विजोत्तम ॥ १३ ॥
 अमङ्ग मन्त्रास्तस्त्रिखगतिम् ॥ १४ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

वासासह्य । "लोहोऽधी शुभ्रके
 हिंसे हेतुकः ॥ १० ॥ लोहगधि
 इन्द्रोऽपि स्यो" अत्य रूपम् ॥ ११ ॥ सविद म्प्राणानोपायम् इन्द्रोऽपि स्योऽदन्तः सान्त्व ॥ १२ ॥ १३ ॥ ३ ॥

तस्मात् वसोः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ दक्षिणपूर्वस्याम् आश्रयकोणे ॥ १७ ॥ पूर्वोत्तरस्याम् ऐशान्याम् ॥ १८ ॥ मध्ये कुरुपाञ्चालेषु ॥ १९ ॥ २० ॥ पञ्चभिः पुत्रैः कृतकृत्यः
 स धनुर्न्यस्तवाच् ततश्च जरावान् अभूदित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अनिर्दिष्टा इदं मे देहीति विशेषतोऽनुक्ता मया च प्रतिश्रुता त्वदिष्टं दास्यामीति ताम् अज्ञाताम्
 स लोहगन्धो व्यनशत्तस्यावभृथमेत्य ह ॥ स च दिव्यो रथो राजन्वसोश्चेदिपतेस्तदा ॥ दत्तः शक्रेण तुष्टेन लेभे तस्माद्बृहद्रथः ॥ १४ ॥ बृह
 द्रथात्कर्मणैव गतो बर्हद्रथं नृपम् ॥ ततो हत्वा जरासंधं भीमस्तं रथमुत्तमम् ॥ १५ ॥ प्रददौ वासुदेवाय प्रीत्या कौरवनन्दनः ॥ सप्तद्वीपां यया
 त्तिस्तु जित्वा पृथ्वीं ससागराम् ॥ १६ ॥ व्यभजत्पञ्चधा राजन्पुत्राणां नाहुपस्तदा ॥ दिशि दक्षिणपूर्वस्यां तुर्वसुं मतिमावृपः ॥ १७ ॥ प्रनीच्या
 मुत्तरस्यां च द्रुह्युं चानुं च नाहुषः ॥ दिशि पूर्वोत्तरस्यां वै यदुं ज्येष्ठं न्ययोजयत् ॥ १८ ॥ मध्ये पूरुं च राजानमभ्यधिञ्चत नाहुपः ॥ तेरियं
 पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ॥ १९ ॥ यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण प्रतिपाल्यते ॥ प्रजास्तेपां पुरस्तात्तु वक्ष्यामि नृपसत्तम ॥ २० ॥ धनुर्न्यस्य
 पृपत्कांश्च पञ्चभिः पुरुर्पभैः ॥ जरावानभवद्राजा भार्मवैश्य बन्धुषु ॥ निःक्षिप्रशस्त्रः पृथिवी निरीक्ष्य पृथिवीपतिः ॥ २१ ॥ प्रीतिमानभव
 द्राजा ययातिरपराजितः ॥ एवं विभज्य पृथिवीं ययातिर्यदुमव्रवीत् ॥ २२ ॥ जरां मे प्रतिगृह्णीष्व पुत्र कृत्यान्तरेण वै ॥ तरुणस्तव रूपेण चरेयं
 पृथिवीमिमाम् ॥ जरां त्वयि समाधाय तं यदुः प्रत्युवाचह ॥ २३ ॥ अनिर्दिष्टा मया भिक्षा ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुता ॥ अनपाकृत्य तां राजन्न ग्रहीष्यामि
 ते जराम् ॥ २४ ॥ जरायां बहवो दोषाः पानभोजनकारिताः ॥ तस्माज्जरां न ते राजन्ग्रहीतुमहमुत्सहे ॥ २५ ॥ सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः
 प्रियतरा नृप ॥ प्रतिग्रही तुं धर्मज्ञ पुत्रमन्यं वृणीष्व वै ॥ २६ ॥ स एवमुक्तो यदुना राजा कोपसमन्वितः ॥ उवाच वदतां श्रेष्ठो ययातिर्गर्हयन्सु
 तम् ॥ २७ ॥ क आश्रयस्तवान्योऽस्ति को वा धर्मो विधीयते ॥ मामनाहत्य दुर्बुद्धे यदहं तव देशिकः ॥ २८ ॥ एवमुक्त्वा यदुं तात शशा
 पैनं स मन्युमान् ॥ अराज्या ते प्रजा मूढ भविव्रीति नराधम ॥ २९ ॥ स तुर्वसुं च द्रुह्युं चाप्यनुं च भरतर्षभ ॥ एवमेवात्रवीद्राजा प्रत्याख्या
 तश्च तैरपि ॥ ३० ॥ शशाप तानतिकुद्धो ययातिरपराजितः ॥ यथा ते कथितं पूर्वं मया राजर्षिसत्तम ॥ ३१ ॥ एवं शस्वा सुतान्सर्वाश्चतुरः
 पूरुपूर्वजान् ॥ तदेव वचनं राजा पूरुमप्याह भारत ॥ ३२ ॥ तरुणस्तव रूपेण चरेयं पृथिवीमिमाम् ॥ जरां त्वयि समाधाय त्वं परो यदि मन्यसे ॥ ३३ ॥
 अनाकृत्य ऋणवत् अपरिहृत्य । ज्ञाता चेत् स्यात्तर्हि तां निधाय तव जरां ग्रहीतुं ममावकाशः स्यादिति भावः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ क इति ॥ पितृवचन
 मुहूर्त्वातिथ्यर्थसाधनं न धर्मायेति भावः । देशिकः गुरुः वियाप्रदः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ पूर्वम् आदिपर्वणि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ अर्न्तं नृष्णास्मानम् । विश्वाची अप्सराः इन्द्रशापालकस्तथकथा गोनाम्नी जावा सा ययातिना ऊवेति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥ अविष्टुष्य इति छेद ॥ ३६ ॥
 ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इति हारिक्ये टीकास्योऽध्यायः ॥ ३० ॥
 स जरा प्रतिजग्राह पितुं पूरुं प्रतापवान् ॥ ययातिरपि रूपेण पूरो पर्यचरन्महीमा ॥ ३४ ॥ स मार्गमाण कामानामन्त भरतसत्तम ॥ विश्वाच्या
 सहितो रसे वने चैत्रथे प्रभु ॥ ३५ ॥ यवाऽविवृण्वन् कामानां भोगेषु स नराधिप ॥ तदा पूरो सकाशाद्दे स्वां जरां प्रत्यपद्यत ॥ ३६ ॥ तत्र
 गाथा महाराज शृणु गीता ययातिना ॥ याभिं प्रत्याहरेत्कामान्सर्वतोऽङ्गानि कुर्मवत् ॥ ३७ ॥ न जातु कामं कामानामुपमोगेन शाम्यति ॥
 द्विषा कृष्णवर्त्मव भ्रूय एवाभिवर्धते ॥ ३८ ॥ यत्पृथिव्या व्रीहियव हिरण्य पशव द्वियः ॥ नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुष्मति ॥ ३९ ॥
 यदा भार्ब न कुरुते सर्वभूतेषु पापकम् ॥ कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४० ॥ यदान्येभ्यो न विभ्येत यदा चास्मान्न विभ्यति ॥ यदा
 नेच्छति न द्वेषि ब्रह्म सपद्यते तदा ॥ ४१ ॥ या बुस्त्यजा दुमतिभिर्यां न जीर्यति जीर्यत ॥ योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजत मुखम्
 ॥ ४२ ॥ जीर्यन्ति जीर्यत केशा दुन्ता जीर्यति जीर्यत ॥ जीविताशा यनाशा च जीर्यतोऽपि न जीर्यति ॥ ४३ ॥ यच्च काममुखं लोकं यच्च
 दिव्य महत्सुखम् ॥ तृष्णाशयमुखस्यैते नाहृतः पौढशी कलाम् ॥ ४४ ॥ पवसुक्त्वा स राजर्षिः सदार प्राविशद्धनम् ॥ कालेन महता वाऽपि
 चचार विपुल तप ॥ ४५ ॥ श्रुतुङ्गे तपस्तात्वा तपसोऽन्ते महातपा ॥ अनश्रन्वेहमुत्सृज्य सदार स्वर्गमाप्तवान् ॥ ४६ ॥ तस्य वशे महाराज
 पथ राजर्षिसत्तमा ॥ येव्याता पृथिवी सर्वा सूर्यस्यैव गभस्तिभि ॥ ४७ ॥ यदोस्तु शृणु राजर्षेर्वंशं राजर्षिसत्कृतम् ॥ यत्र नारायणो जज्ञे
 हारिष्विष्णुः कुलोद्भव ॥ ४८ ॥ घन्य प्रजावानायुष्मान्कीर्तिर्माश्च भवेन्नरः ॥ ययातेऽश्चित पुण्य पठञ्च्युष्यन्नराधिप ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहामारते
 स्तिलेपु हारिवगे हरिवरापर्वणि ययातिचरिते त्रिशोऽध्याय ॥ ३० ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ पुरोवंशमहं ब्रह्मञ्छ्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ द्रुस्योऽथा
 नोपयोश्चैव तुवसोश्च पृथक्पृथक् ॥ १ ॥ शृण्विण्वशप्रसङ्गेन स्व वंश पूर्वमेव तु ॥ विस्तरेणानुपूर्व्यां च तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २ ॥ वैशम्पायन
 उवाच ॥ शृणु पुरोमहाराज वशाद्युत्तमपौरुषम् ॥ विस्तरेणानुपूर्व्यां च यत्र जातोऽसि पार्ष्वि ॥ ३ ॥ हन्त ते कीर्तयिष्यामि पुरोवंशमनुत्तमम् ॥
 द्रुस्योऽभानोऽयदोश्चैव तुर्वसोश्च नराधिप ॥ ४ ॥ पुरो पुत्रो महावीर्यो राजासीक्वनेजय ॥ प्राचिन्वास्तु सुतस्तस्य य प्राचीमजयद्विशम् ॥ ५ ॥
 अर्भको पुरोऽंगी रोद्रात्पय समुद्रव ॥ कस्यत्रस्याय बभूवोर्कर्मन्तान्छिन्नप्यते ॥ १ ॥ २ ॥ उषमम् उत्कण्ठं पौरुषं यस्मिन् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥६॥७॥८॥९॥ धनेयुश्चेत्यत्र वने नित्यः इत्यपि पाठः ॥ १० ॥ क्षीरत्नकूटाः क्षीरत्नान्युर्वश्यादीनि कूटानि हीनानि याग्यस्ताः ॥ ११ ॥ १२ ॥ येन अत्रिणा
 ॥ १३ ॥ १४ ॥ अत्रिश्रेष्ठानीति ॥ धर्मशास्त्रे आत्रेयीवधे ब्रह्मत्याव्रतस्योक्तत्वात् यज्ञे च आत्रेयाय ब्राह्मणाय स्वातन्त्र्येण दक्षिणाविधानात् अत्रिरेव सर्वेषु गोत्रप्रवर्तकेषु
 प्रचिन्वतः प्रवीरोऽधुनमनस्युस्तस्य चात्मजः ॥ राजा चाभयदो नाम मनस्योरभवत्सुतः ॥ ६ ॥ तथैवाभयदस्यासीत्सुधन्वा तु महीपतिः ॥ सुधन्वतो
 बहुगवः शस्यातिस्तस्य चात्मजः ॥ ७ ॥ शम्यातेस्तु रहस्याती रौद्राश्वस्य वृताचार्या वै दशाप्सरसि सूनवः ॥ ८ ॥ ऋग्वेयुः
 प्रथमस्तेषां कृकणयुस्तथैव च ॥ कक्षेयुः स्थण्डिलेयुश्च सन्नतेयुस्तथैव च ॥ ९ ॥ दशार्णयुर्जलेयुश्च स्थलेयुश्च महायशाः ॥ धनेयुश्च वनेयुश्च पुत्रि
 काश्च दश स्त्रियः ॥ १० ॥ रुद्रा शूद्रा च भद्रा च मलदा तथा ॥ खलदा चैव राजेन्द्र नलदा सुरसापि च ॥ तथा गोचपला तु क्षीरत्नकूटाश्च
 ता दश ॥ ११ ॥ ऋषिर्जातोऽत्रिवंशे तु तासां भर्ता प्रभाकरः ॥ रुद्रायां जनयामास सुतं सोमं यशस्विनम् ॥ १२ ॥ स्वर्भातिना हते सूर्ये पतमाने दिवो
 महीम् ॥ तमोऽभिभूते लोके च प्रमा येन प्रकल्पिता ॥ १३ ॥ स्वस्ति तेऽस्त्विति चोक्तो वै पतमानो दिवाकरः ॥ वचनात्तस्य विप्रर्षेर्न पपात दिवो
 महीम् ॥ १४ ॥ अत्रिश्रेष्ठानि गोत्राणि यश्चकार महातपाः ॥ यज्ञेष्वन्नेर्धनं चैव सुरैर्यस्य प्रवर्तितम् ॥ १५ ॥ स तासु जनयामास पुत्रिकासु सनामकान् ॥
 दश पुत्रान्महात्मा स तपस्युग्रे रतान्सदा ॥ १६ ॥ ते तु गोत्रकरा राजशृष्यो वेदपारगाः ॥ स्वस्त्यात्रेया इति ख्याताः किं त्वित्रिं धनवर्जिताः ॥ १७ ॥
 कक्षेयोस्तनयाश्चासंस्त्रय एव महारथाः ॥ सभानरश्चाशुपश्च परमन्थुस्तथैव च ॥ १८ ॥ सभानरस्य पुत्रस्तु विद्वान्कालानलो नृपः ॥ कालानलस्य
 धर्मज्ञः सृञ्जयो नाम वै सुतः ॥ १९ ॥ सृञ्जयस्याभवत्पुत्रो वीरो राजा पुरंजयः ॥ जनमेजयो महाराज पुरंजयसुतोऽभवत् ॥ २० ॥ जनमेजयस्य राज
 पेंर्भहाशालोऽभवत्सुतः ॥ वेदेषु स परिज्ञातः प्रतिष्ठितयशा भुवि ॥ २१ ॥ महामना नाम सुतो महाशालस्य धार्मिकः ॥ जज्ञे वीरः सुरगणैः पूजितः
 सुमहायशाः ॥ २२ ॥ महामनास्तु पुत्रौ द्वौ जनयामास भारत ॥ उशीनरं च धर्मज्ञं तितिष्ठुं च महाबलम् ॥ २३ ॥ उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च
 राजर्षिवंशजाः ॥ नृगा कृमी नवा दर्वा पञ्चमी च दृषद्वती ॥ २४ ॥ उशीनरस्य पुत्रास्तु पञ्च तासु कुलोद्भवाः ॥ तपसा वै सुमहता जाता वृद्धस्य
 भारत ॥ २५ ॥ नृगायास्तु नृगः पुत्रः कृम्यां कृमिरजायत ॥ नवायास्तु नवः पुत्रो दर्वायाः सुव्रतोऽभवत् ॥ २६ ॥
 श्रेष्ठः ॥ १५ ॥ पुत्रिकासु “जुग्य कन्यां प्रदास्यामि देवाशिरुसंनिधौ । अस्यां जो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥” पुत्रिकाकरणविधिना प्राप्तासु ॥ १६ ॥ अत एवाह ।
 किं त्वित्रिं धनवर्जिता इति ॥ १७ ॥ कक्षेयोः रौद्राश्वसुतस्य तृतीयस्य ॥ १८ ॥ २१ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ महामनसा ज्येष्ठपुत्रस्पर्धात्मस्य स्वतियुक्त्वा कनिष्ठपुत्रस्य तितिक्षोर्वासाह । तितिक्षोस्तु क्रजा शृण्वति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ यः पूर्वं बलि
 शनस्त्रेण आसीत् स पञ्च सुवपस पुत्रो बलिनामाऽभवत् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ बाल्ये बलेत्सपत्यम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ प्रसवे आप्यनुभायां वशित्वात्सां सिद्धिमित्यर्थं ॥
 दृपद्वत्यास्तु सज्ज्ञे शिविरोशीनरो नृप ॥ शिवेस्तु शिवयस्तात्त योधेयास्तु नृगत्य इ ॥ २७ ॥ नवस्य नवरात्रे तु कुमेस्तु कुमिला पुरी ॥ सुव्र
 तेषां जनपदा स्फीताः कैकया मद्रकास्तथा ॥ वृषदर्भा सुवीरश्च तितिक्षोस्तु प्रजा शृणु ॥ ३० ॥ तैत्तिक्षवोऽभवद्वाजा पूर्वस्यां दिशि भारत ॥ २९ ॥
 दृपद्वयो महाबाहुस्तस्य पेन सुतोऽभवत् ॥ ३१ ॥ फेनासु सुतया जज्ञे सुत सुतपसो बलिः ॥ जातो मानुषयो नो तु स राजा काञ्चनेषुधि ॥
 ॥ ३२ ॥ महायोगी स तु बलिर्वैभवं नृपतिः पुरा ॥ पुत्रावुत्पादयामास पञ्च वराकरान्भुवि ॥ ३३ ॥ अङ्ग प्रथमतो जज्ञे वक्रं सुहृस्तथैव च ॥
 पुण्ड्रं कलिङ्गश्च तथा बाल्ये क्षत्रमुच्यते ॥ ३४ ॥ बाल्या ब्राह्मणाश्चैव तस्य वराकरा भुवि ॥ बलेस्तु ब्रह्मणा वृत्ता वरा प्रीतेन भारत ॥ ३५ ॥
 महायोगित्वमायुश्च कल्पस्य परिमाणत् ॥ सम्रामे धाप्यजेयत्वं धर्मे चैव प्रधानता ॥ ३६ ॥ त्रैलोक्यदर्शनं चैव प्राधान्यं प्रसवे तथा ॥ बले
 चाप्रतिमत्वं वै धर्मतत्त्वार्थदर्शनम् ॥ ३७ ॥ चतुरो नियतान्वर्णास्त्व घ स्यापयिता भुवि ॥ इत्युक्तो विमुना राजा बलि शान्तिं परां ययौ ॥
 ॥ ३८ ॥ तस्य ते तनया सर्वे क्षेत्रजा मुनिपुङ्गवा ॥ समृता दीर्घतपसो सुदेव्यायां महोजस ॥ ३९ ॥ बलिस्तानमिपिच्येह पञ्च पुत्रानकल्म
 स्थानमुपागमत् ॥ ४१ ॥ तेषां जनपदाः पञ्च अङ्गा वङ्गाः ससुहृन्काः ॥ कालोपेक्षी चरन्नपि ॥ कालेन महता राजन्त्व च
 महानासीद्वोजेन्द्रो दधिवाहन ॥ दधिवाहनपुत्रस्तु राजा दिक्वियोऽभवत् ॥ ४३ ॥ पुत्रो विधिरथस्यासीच्चक्रतुल्यपराक्रम ॥ विद्रा
 न्यमरयो नाम तस्य चित्रस्य सुतः ॥ ४४ ॥ तेन चित्ररथेनाय तवा विष्णुपदं गिरौ ॥ यजता सह शक्रेण सोम पीतो महात्मना ॥ ४५ ॥
 अयं चित्ररथस्यापि पुत्रो दशरथोऽभवत् ॥ लोमपाद इति ख्यातो यस्य शान्ता सुताभवत् ॥ ४६ ॥
 ॥ ३७ ॥ परां गान्धिं मानज मोक्षम् ॥ ३८ ॥ क्षेत्रजा बलेरुष्यैरत्स्वात् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ स्वस्थानं सुखम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ शक्रेण सहैति
 शक्रेणैव नान इत्युक्तम् ॥ ४५ ॥ लोमपादापरनामा दशरथोऽप्यमन्य ॥ ४६ ॥

ऋष्यशृङ्गस्य शान्ताभर्तुः प्रसादेन ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ पूर्णभद्रो मुनिः तस्य प्रसादेन ॥ ४९ ॥ वैभाण्डकिर्विभाण्डकपुत्र ऋष्यशृङ्गः । तस्यार्थे इन्द्रवारणम् ऐरावतं वारणं वारि जले रणति चरतीति वारणम् । समुद्रोद्भवमित्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ब्रह्मक्षत्रोत्तरः ब्राह्मणभ्यः शान्त्यादिना क्षत्रियेभ्यः शौर्योदिना उत्तरः श्रेष्ठः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ सत्यकर्मणः पुत्रः सूतः ब्राह्मण्यां क्षत्रियज्जातत्वात् । एतेनैव तस्य ब्राह्मणीपरिग्रहः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु

तस्य दाशरथिर्वीरश्चतुरङ्गो महायशाः ॥ ऋष्यशृङ्गप्रसादेन जज्ञे कुलविवर्द्धनः ॥ ४७ ॥ चतुरङ्गस्य पुत्रस्तु पृथुलाक्ष इति स्मृतः ॥ पृथुलाक्ष सुतो राजा चम्प्यो नाम महायशाः ॥ ४८ ॥ चम्पस्य तु पुरी चम्पा या मालिन्यभवत्पुरा ॥ पूर्णभद्रप्रसादेन हर्यङ्गोऽस्य सुतोऽभवत् ॥ ४९ ॥ ततो वैभाण्डकिस्तस्य वारणं शक्रवारणम् ॥ अवतारयामास महीं मन्त्रैर्वाहनमुत्तमम् ॥ ५० ॥ हर्यङ्गस्य तु दायादो राजा भद्ररथः स्मृतः ॥ पुत्रो भद्ररथस्यासीद्बृहत्कर्मा प्रजेश्वरः ॥ ५१ ॥ बृहद्बर्भः सुतस्तस्य तस्माज्ज्ञे बृहन्मनाः ॥ बृहन्मनास्तु राजेन्द्र जनयामास वै सुतम् ॥ ५२ ॥ नाम्ना जयद्रथं नाम यस्माद्दृढरथो नृपः ॥ आसीद्दृढरथस्यापि विश्वजिज्जनमेजय ॥ ५३ ॥ दायादस्तस्य कर्णस्तु विकर्णस्तस्य चात्मजः ॥ तस्य पुत्रशतं त्वासीद्दङ्गानां कुलवर्द्धनम् ॥ बृहद्बर्भसुतो यस्तु राजा नाम्ना बृहन्मनाः ॥ ५४ ॥ तस्य पत्नीद्वयं चासीच्चैद्वस्यैते सुते शुभे ॥ यशोदेवी च सत्या च ताम्भ्यां वंशस्तु भिद्यते ॥ ५५ ॥ जयद्रथस्तु राजेन्द्र यशोदेव्यां व्यजायत ॥ ब्रह्मक्षत्रोत्तरः सत्यां विजयो नाम विश्रुतः ॥ ५६ ॥ विजयस्य धृतिः पुत्रस्तस्य पुत्रो धृतव्रतः ॥ धृतव्रतस्य पुत्रस्तु सत्यकर्मा महायशाः ॥ ५७ ॥ सत्यकर्मसुतश्चापि सूतस्त्वधिरथस्तु वै ॥ यः कर्ण प्रतिजग्राह ततः कर्णस्तु सूतजः ॥ ५८ ॥ एतद्ब्रः कथितं सर्वं कर्णं प्रति महाबलम् ॥ कर्णस्य वृषसेनस्तु वृपस्तस्यात्मजः स्मृतः ॥ ५९ ॥ एतेऽङ्गवंशजाः सर्वे राजानः कीर्तिता मया ॥ सत्यव्रता महात्मानः प्रजावन्तो महारथाः ॥ ६० ॥ ऋचेयोस्तु महाराज रोद्राश्वतनयस्य ह ॥ शृणु वंशमनुम्रोक्तं यत्र जातोऽसि पार्थिवा ॥ ६१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशेषु हरिवंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अनाधृष्यस्तु राजर्षिर्ऋचेयुश्चैकराट् स्मृतः ॥ ऋचेयोज्ज्वलना नाम भार्या वै तक्षकाऽऽत्मजा ॥ १ ॥ तस्यां स देव्यां राजर्षिर्मतिनारो महीपतिः ॥ मतिनारसुताश्चासंस्त्रयः परमधार्मिकाः ॥ २ ॥

हरिवंशे हरिवंशपर्वणि दीकायां कुक्षेयुवंशानुकीर्तनं नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ द्वात्रिंशे वर्ण्यते वंश ऋचेयोर्विधिधा गतिः ॥ त्रयाणां यदुमुख्यानामजमीढस्य च त्रिधा ॥ १ ॥ अनाधृष्यः अजग्यः ऋचेयुरेव ॥ १ ॥ स मतिनारो जात इति शेषः ॥ २ ॥

तदुत्तमवतः आपो ज्येष्ठः । तसुरास इत्यपि षाठः ॥ ३ ॥ ४ ॥ काण्वापना कण्वस्य गोधाप्त्यानि ॥ ५ ॥ हे भूप यस्य कस्य कन्या इल्लिनी आसीत् सः इल्लिनो नाम राजा
प्रमदादिति प्राणममुदाये अपि अधिः आसीत् । तसुस्व वाम् इल्लिनीं स्त्रीं क्षिप मार्याम् आस्यगच्छत अविगन्वान् तस्मात्कण्वाऽस्यजायत । इला नाम्नी तु यस्याऽऽप्ती
त्कल्पति षाठन्नु श्रामादिकः । तंसुना स्वाजुजपपोषस्य दृष्टिवा परिणितियेवमर्ष्यकृत्वावुकुष्व ॥ ६ ॥ स धर्मनेत्रः धर्मस्य प्रवर्तक ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ दुष्पन्त प्रति राजान
तसुरास्य प्रतिगन्धः सुवाहुश्चैव धार्मिकः ॥ गौरी कन्या च विख्याता मान्वातृजननी शुभा ॥ ३ ॥ सर्वे वेदविदस्तत्र ब्रह्मण्या सत्यवादिन ॥ सर्वे
दृताश्चा वलिनः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ४ ॥ पुत्र प्रतिरथस्यासीत्कण्व वे जनमेजय ॥ ब्रह्मवादिन्यविर्द्धी च तमुस्तामभ्यगच्छत ॥ ६ ॥ तसो सुरोधो राजर्षिर्धर्मनित्रो महायशाः ॥ ब्रह्म
इल्लिनी भूप यस्याऽऽप्तीत्कन्या वे जनमेजय ॥ ७ ॥ उपदानवी सुतोच्छेभे चतुरत्सैलिकात्मजात् ॥ दुष्पन्तमथ सुष्पन्त प्रधीरमनघ तथा ॥ ८ ॥ दुष्य
वावी पराकान्तस्तस्य मार्योपदानवी ॥ ७ ॥ उपदानवी सुतोच्छेभे चतुरत्सैलिकात्मजात् ॥ दुष्पन्तमथ सुष्पन्त प्रधीरमनघ तथा ॥ ८ ॥ दुष्य
न्तस्य तु दायदो भरतो नाम धीर्यवान् ॥ स सर्वदमनो नाम नागायुतवलो महान् ॥ ९ ॥ चक्रवर्ती सुतो जह्वे दुष्पन्तस्य महात्मन ॥ शकुन्त
लार्या भरतो यस्य नाम्ना स्य भारता ॥ १० ॥ दुष्यन्त प्रति राजान वायुवाचारीरिणी ॥ माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव स ॥ ११ ॥
भरत्स्य पुत्र दुष्यन्त मावमस्थाः शकुन्तलाम् ॥ रेतोधा पुत्र उन्नयति नरदेव यमज्ञयात् ॥ १२ ॥ त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥
भरतस्य विनष्टेषु तनयेषु महीपते ॥ १३ ॥ मातृणां तप्त कोपेन मया ते कथित पुरा ॥ बृहस्पतेराङ्गिरस पुत्रो राजन्महासुनि ॥ सक्रामितो
भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्विसुः ॥ १४ ॥ अत्रेवोदाहरन्तीम भरद्वाजस्य धीमतः ॥ धर्मसक्रमण चापि मरुद्भिर्भक्ताय वै ॥ १५ ॥ अयोजयद्भद्रजो मरुद्भि
॥ १७ ॥ वितय चाभिमिष्याथ भरद्वाजो वन ययो ॥ स राजा वितय पुत्राञ्जनयामास पञ्च वै ॥ १८ ॥ सुहोत्रं च सुहोतार गय गंगं तथैव च ॥
कपिल च महात्मान सुहोत्रस्य सुतद्वयम् ॥ १९ ॥ काशिकश्च महासत्त्वस्तथा गुत्समतिर्वृष ॥ तथा गुत्समतेः पुत्रात्राङ्गणा क्षत्रिया विरा ॥ २० ॥
मिति माभ्लोकद्वय स्यार्थम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ पुरा आदिर्षवमि अङ्गिरस आङ्गिरसो वाजस्य मद्राजः क्रतुभिः क्रतुदेवताभिर्मरुद्भिः सक्रामितः भरतपुत्रत्वं प्रापित
॥ १४ ॥ १५ ॥ धर्मसम्पन्नं व्याचटे—अयोजयदिति ॥ वितये मातृभिः पुत्रयोक्तान् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ काशिकश्चेति ॥ पूर्वा काशिक्यत्समवौ आपुसङ्गात् वृक्षरामसुहोत्रक
धेय षतुर्था इती तु तस्मादेव नहुपपयाविपूर्वादिकमेण एकविरास्य सुहोत्रस्य पुत्रोः अतोऽतिविश्वकर्षणं— इत एव ईषभामभ्याऽपि यत्समवौ गुत्समतिरिति स्यादिति— २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ दिवोदासपदं व्युत्पादयति । दिवः सप्त स्वर्गान् दस्यति उपक्षिणोति आत्मैश्वर्यबलेनेति दिवोदासः । कर्मण्यण् विभक्तेरलुक् आर्षः ॥
 ॥ २३ ॥ समानान्वये यथा समाननामानो भवन्ति एवं समानकर्मणोऽपि भवन्तीति ज्ञापयन् पूर्वदिवोदासवत् अनेनापि वाराणसीराज्यादिकं कृतम् । पूर्वं निकुम्भादिविचिकु-
 म्भान्तरेण तदंशेन वाराणसी शता तद्वत्पूर्वं क्षेमकवंशेन क्षेमकान्तरेण निवेशितेत्यादि । एकस्मिन्नपि कल्पेऽसकृत्समाननामकर्मणां पुंसां जन्य न विरुध्यत इत्यभिप्रेत्याह-
 एतस्मिन्नित्यादि ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ भद्रश्रेण्यस्येति ॥ पूर्वं दिवोदास आयोर्बृहदशर्मादिक्रमेण दशमः । भद्रश्रेण्यश्च नहुषादिक्रमेण यदुदंशज एकादशः । यदोस्त्वष्टमः
 काशिकस्य तु काशेयः पुत्रो दीर्घतपास्तथा ॥ बभूव दीर्घतपसो विद्वान्धन्वन्तरिः सुतः ॥ २१ ॥ धन्वन्तरेस्तु तनयः केतुमानिति विश्रुतः ॥
 अथ केतुमतः पुत्रो वीरो भीमरथो नृप ॥ २२ ॥ सुतो भीमरथस्यासीदिवोदासः प्रजेश्वरः ॥ दिवोदास इति ख्यातः सर्वरक्षोविनाशनः ॥ २३ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु पुरी वाराणसीं नृप ॥ शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम रक्षसः ॥ शता हि सा मतिमता निकुम्भेन महात्मना ॥ २४ ॥ शून्या
 वर्षसहस्रं वै भवित्रीति नराधिप ॥ तस्यां तु शतमात्रायां दिवोदासः प्रजेश्वरः ॥ विषयान्ते पुरीं रम्यां गोमत्यां संन्यवेशयत् ॥ २५ ॥ भद्रश्रेण्यस्य
 पूर्वं तु पुरी वाराणसी भवत् ॥ यदुदंशप्रसूतस्य तपस्यभिरतस्य च ॥ २६ ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम् ॥ हत्वा निवेशयामास
 दिवोदासः प्रजेश्वरः ॥ २७ ॥ दिवोदासस्य पुत्रस्तु वीरो राजा प्रतर्दनः ॥ प्रतर्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सो भार्गस्तथैव च ॥ २८ ॥ अलर्को राजपुत्रस्तु
 राजा सन्नतिमान्भुवि ॥ हैहयस्य तु दायार्थं हतवान्चै महीपतिः ॥ २९ ॥ आजह्ने पितृदायाद्यं दिवोदासहृतं बलात् ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्रेण
 दुर्दमेन महात्मना ॥ दिवोदासेन बालेति घृणया परिवर्जितः ॥ ३० ॥ अष्टारथो नाम नृपः सुतो भीमरथस्य वै ॥ तेन पुत्रेषु बालेषु प्रहृतं तस्य
 भारत ॥ ३१ ॥ वैरस्यान्तं महाराज क्षत्रियेण विधित्सता ॥ अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ॥ ३२ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्ष
 शतानि च ॥ तस्याऽऽसीत्सुमहद्भ्रज्यं रूपयौवनशालिनः ॥ ३३ ॥ युवा रूपेण संपन्न आसीत्काशिकुलोद्भवः ॥ लोपासुद्राप्रसादेन परमायुरवाप
 सः ॥ ३४ ॥ वयसोऽन्ते महाबाहुहत्वा क्षेमकराक्षसम् ॥ शून्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं नृप ॥ ३५ ॥

तयोः समानकालजत्वाद्दिरोथो युक्तः । यस्तु आयोः नहुषादिक्रमेण पुरुवंशयोऽष्टाविंशो दिवोदासः । तस्य ततोऽष्टमेन भद्रश्रेण्येन सहात्यन्तं कालविपकर्षाद्दिरोथो न संभवतीति
 अयम् एतत्समानकालीनोऽय एव भद्रश्रेण्यो ज्ञेय इति भावः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अष्टारथः प्रतर्दनः । भीमरथस्येति दिवोदासस्य विशेषणम् । तस्य दुर्दमस्य
 बालेषु असमर्थेषु पुत्रेषु ॥ ३१ ॥ अलर्कः प्रतर्दनस्य पौत्रः पुरीं निवेशयामासेति तृतीयानान्वयः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सुहोत्रस्य विष्णुपुत्रस्य ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ सत्यवती
 अलक्ष्मस्य तु वायाद सुनीयो नाम पार्थिव ॥ सुनीथस्य तु दायाद क्षेम्यो नाम महायशाः ॥ ३६ ॥ क्षेम्यस्य केतुमान्पुत्रो वर्षिकेवृत्ततोऽभवत् ॥
 वर्षिकेवृत्तस्तु दायादो विसुर्नाम प्रजेश्वर ॥ ३७ ॥ आनर्तस्तु विमो पुत्र सुकुमारस्ततोऽभवत् ॥ पुत्रस्तु सुकुमारस्य सत्यकेवृत्ततोऽभवत् ॥
 ततोऽभव महतेजा राजा परमधार्मिक ॥ वत्सस्य वत्सधूमिस्तु मार्गधूमिस्तु मार्गवात् ॥ ३९ ॥ एते त्वङ्गिरस पुत्रा जाता वंशेऽथ भार्गवि ॥ ब्राह्मणा
 क्षत्रिया वैश्या शूद्राश्च भरतपंभ ॥ ४० ॥ सुहोत्रस्य बृहस्पुत्रो बृहत्स्तनयास्त्रय ॥ अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढश्च धीर्यवाच ॥ ४१ ॥ अजमीढस्य
 पत्न्यस्तु तिस्रो वै यशसाऽन्विता ॥ नील्लिनी केशिनी च धूमिनी च वराङ्गना ॥ ४२ ॥ अजमीढस्य केशिन्यां जज्ञे जहु प्रतापवान् ॥
 आजह्वे यो महासत्र सर्वमेघ महामत्स्य ॥ ४३ ॥ पतिलोभेन य गङ्गा विनीताऽभिससार हानेच्छत घ्रावयामास तस्य गङ्गाऽथ तत्सद ॥ ४४ ॥
 स तथा प्राकितं दृष्ट्वा यज्ञवाटं परतप ॥ जङ्घरप्यब्रवीद्गङ्गां कुड्रो भरतसत्तम ॥ ४५ ॥ एष ते त्रिषु लोकेषु सक्षिप्याप पिवाम्यहम् ॥ अस्य
 गङ्गेऽत्रलेपस्य सद्यः फलभावाग्निदि ॥ ४६ ॥ तत पीता महात्मानो गङ्गां दृष्ट्वा महर्षय ॥ उपनिन्युर्महाभागा बुद्धित्वाय जाह्नवीम् ॥ ४७ ॥
 युवनाथस्य पुत्रो तु कावेरीं जङ्घरावहत् ॥ गङ्गाशारेण देवाहं यस्या पश्यान्नवीकृतम् ॥ ४८ ॥ जहोस्तु वयित पुत्रस्त्वजको नाम वीर्यवान् ॥
 अजकस्य तु वायादो यलकाशो महीपति ॥ ४९ ॥ वभ्रुव मृगयशीरु कुशिकस्तस्य चात्मज ॥ पढवे सह सरुद्धो राजा वनचरस्तदा ॥ ५० ॥
 कुशिकस्तु तपस्तेषु पुत्रमिन्द्रसमं प्रभु ॥ लभेयमिति त शक्रघ्नासादभ्येत्य जज्ञिवात् ॥ ५१ ॥ स गाधिरभवद्गजा मघवान्कोशिकः स्वयम् ॥
 विश्वामित्रस्तु गाधेयो राजा विष्णयस्तदा ॥ ५२ ॥ विश्वकृद्विश्वजिषेव तथा सत्यवती वृष ॥ ऋचीकाञ्चमदमिस्तु सत्यवत्यामजायत ॥ ५३ ॥
 विश्वामित्रस्य तु सुता देवरातादय स्मृता ॥ प्रप्ल्यतास्त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि मे मृषु ॥ ५४ ॥ सात्कृत्यो गाल्वो राजन्भौद्रल्यश्चेति विद्युता ॥ तेषां
 शालात्रत्या हिरण्याशो रेणेजिह्वेऽथ रेणुमात्र ॥ ५५ ॥ सात्कृत्यो गाल्वो राजन्भौद्रल्यश्चेति विद्युता ॥ तेषां क्य्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महा
 त्मनाम् ॥ ५६ ॥ पाणिनो वभ्रवश्चैव ध्यानजप्यास्तथैव च ॥ पार्थिवा देवराताश्च शालङ्कनयनसौश्रवाः ॥ ५७ ॥ लौहित्या यामदूताश्च तथा कारीपय स्मृता ॥
 विद्युता कौशिका राजस्तथाऽप्ये सैन्धवायना ॥ ५८ ॥ ऋष्यन्तरविद्याश्च कौशिका बहव स्मृताः ॥ पौरवस्य महाराज ब्रह्मर्षे कौशिकस्य द्वा ५९ ॥
 विश्वामित्रादीनां क्नीपती ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अजमीढस्य बृहतः पुत्रस्य प्रत्यन्तरे प्रसवान्तरमाह—अजमीढ इति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ तेषां पञ्चानां देशानां रक्षणे अलं समर्थो एते इति श्रुतत्वात्पञ्चाला इति नाम ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ अयं दिवोदासो ब्राह्मणः ॥ ७० ॥ शरद्वतो गौतमस्य ॥ ७१ ॥ सत्यधृतेः शरद्वतः पौत्रस्य पूर्व शरद्वतः

संबन्धो ह्यस्य वंशेऽस्मिन्ब्रह्मक्षत्रस्य विश्रुतः ॥ विश्वामित्राऽऽत्मजानां तु शुनःशेषोऽग्रजः स्मृतः ॥ ६० ॥ भार्गवः कौशिकत्वं हि प्राप्तः स मुनिसत्तमः ॥ देवरातादयश्चान्ये विश्वामित्रस्य वै सुताः ॥ ६१ ॥ दृषद्वतीसुतश्चापि विश्वामित्रादथाष्टकः ॥ अष्टकस्य सुतो लौहिः प्रोक्तो जह्नुग णो मया ॥ ६२ ॥ अजमीढोऽपरो वंशः श्रूयतां पुरुषर्षभ ॥ अजमीढस्य नीलिन्यां सुशान्तिरुदपद्यत ॥ ६३ ॥ पुरुजातिः सुशान्तेस्तु बाह्या शः पुरुजातितः ॥ बाह्याश्वतनयाः पञ्च बभूवुरमरोपमाः ॥ ६४ ॥ मुद्गलः सृञ्जयश्चैव राजा बृहदिषुः स्मृतः ॥ यवीनरश्च विक्रान्तः कृमिलाश्वश्च पञ्चमः ॥ ६५ ॥ पञ्चैत रक्षणायालं देशानामिति विश्रुताः ॥ पञ्चानां विद्धि पञ्चालान्स्फीतेर्जनपदैर्वृतात् ॥ ६६ ॥ अलं संरक्षणे तेषां पञ्चाला इति विश्रुताः ॥ मुद्गलस्य तु दायादो मौद्गल्यः सुमहायशाः ॥ ६७ ॥ सर्व एते महात्मानः क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥ एते ह्यङ्गिरसः पक्षं संश्रिताः कण्वमौद्गलाः ॥ ६८ ॥ मौद्गलस्य सुतो ज्येष्ठो ब्रह्मर्षिः सुमहायशाः ॥ इन्द्रसेनो यतो गर्भं वञ्चयश्वं प्रत्यपद्यत ॥ ६९ ॥ वञ्चयश्वान्मिथुनं जज्ञे मेनकायामिति श्रुतिः ॥ दिवोदासश्च राजर्षिरहल्या च यशस्विनी ॥ ७० ॥ शरद्वतस्य दायादमहल्या समसूयत ॥ शतानन्दमृषिश्चेष्ट तस्यापि सुमहायशाः ॥ ७१ ॥ पुत्रः सत्यधृतिर्नाम धनुर्वेदस्य पारगः ॥ तस्य सत्यधृते रेतो दृष्ट्वाऽप्सरसमग्रतः ॥ ७२ ॥ अवस्कन्न शरस्तम्बे मिथुनं समपद्यत ॥ कृपया तच्च जग्राह शन्तनुर्मुग्गायां गतः ॥ ७३ ॥ कृपः स्मृतः स वै तस्माद्द्वैतमी च कृपी तथा ॥ एते शरद्वताः प्रोक्ता एते ते गौतमाः स्मृताः ॥ ७४ ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दिवोदासस्य सन्ततिम् ॥ दिवोदासस्य दायादो ब्रह्मर्षिर्मित्रयुर्नृपः ॥ ७५ ॥ मैत्रायणस्ततः सोमो मैत्रेयास्तु ततः स्मृताः ॥ एते हि सश्रिताः पक्षं क्षत्रोपेतास्तु भार्गवाः ॥ ७६ ॥ आसीत्पञ्चजनः पुत्रः सृञ्जयस्य महात्मनः ॥ सुतः पञ्चज नस्यापि सोमदत्तो महीपतिः ॥ ७७ ॥ सोमदत्तस्य दायादः सहदेवसुतश्चापि सोमको नाम पार्थिवः ॥ ७८ ॥

सकाशात्कृपस्य जन्म उक्तम् । अतोऽयं सत्यधृतिः पितामहस्य समाननामेति गम्यते । अत्रेयं कथा । शरद्वतः तपोविद्वार्थम् आगतां जालपदीमप्सरसं दृष्ट्वा शरद्वान्श्वकमे । साच तद्बह्वन्तरात्पशुता ततस्तामनुशावतो महर्षे रेतश्चस्कन्द ततो मिथुनं जातमिति ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ दिवोदासस्य क्षत्रियस्य ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

अजमीढात् महदशात् तस्य यज्ञे पशुसूक्तस्थाने पुत्रशतं वमौ । शत पुत्रानुहितस्य देवैष पशुना यागस्य कृत्स्नात् ॥ ७९ ॥ यवीयान् कनीयान् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ तृतीया
 अजमीढस्य माया ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ प्रयागावतिक्रम्य प्रयाग त्यक्त्वा कुरुक्षेत्रं सप्त्याय चकार ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ अरिमेजय शत्रुकम्पन । एतत् सग्न
 पूर्वपदस्य मुमागमन् ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ कृत्वपक्षा कैषा चैविजा वसुं जनयामासेति सादंष्ट्योको वाक्यम् । चैषभेविदस्य स चात्तो उपरिचरन्नेति समास । परं पुत्रान्
 अजमीढात्पुनर्जात क्षीणवशे तु सोमक ॥ सोमकस्य सुतो जन्तुर्यस्य पुत्रशतं वमौ ॥ ७९ ॥ तेषां यवीयान्पृपतो द्रुपदस्य पिता प्रसु ॥ घृष्ट
 सुप्तस्तु द्रुपदादृष्टकेतुश्च तद्वृत्त ॥ ८० ॥ अजमीढा स्मृता ष्मैते महात्मानस्तु सोमकाः ॥ पुत्राणामजमीढस्य सोमकत्व महात्मन ॥ ८१ ॥ महिषी
 त्वजमीढस्य धूमिनी पुत्रद्विनी ॥ तृतीया तव पूर्वेणां जननी पृथिवीपते ॥ ८२ ॥ सा तु पुत्रार्थिनी देवी व्रतचर्यासमन्विता ॥ तता वर्षायुत
 तया तप परमदुश्चरम् ॥ ८३ ॥ इत्वाऽग्निं विधिवत्सा तु पवित्रमितमोजना ॥ अग्निहोत्रकुर्यात्तत्रैव सुष्वाप जनमेजय ॥ धूमिन्या स तथा देव्या
 त्वजमीढः समेषियान् ॥ ८४ ॥ ऋस सजनयामास वूमवर्णं सुदर्शनम् ॥ ऋशात्सवरणो जज्ञे कुरुः सवरणात्तथा ॥ य प्रयागावतिक्रम्य कुरुक्षेत्रं
 चकार इ ॥ ८५ ॥ तद्वै तत्स महाभागो वर्षाणि सुवहून्यय ॥ तप्यमाने तदा शक्रो यत्रास्य वरदो वमौ ॥ ८६ ॥ पुण्य च रमणीय च पुण्यकृ
 द्विर्निपेवितम् ॥ तस्यान्ववाय सुमर्हास्तस्य नाम्ना स्य कौरवा ॥ ८७ ॥ कुरोश्च पुत्राश्चत्वार सुवन्वा सुवनुस्तथा ॥ परीक्षिच महाबाहुः प्रवर
 श्रारिमेजय ॥ ८८ ॥ सुवन्नस्तु दायान् सुहोत्रो मतिर्मास्ततः ॥ च्यवनस्तस्य पुत्रस्तु राजा धर्मार्थकोविद् ॥ ८९ ॥ च्यवनात्कृत्ययज्ञस्तु इष्टा
 यज्ञे स धर्मवित् ॥ विष्टुतं जनयामास पुत्रमिन्द्रसम नृप ॥ ९० ॥ चैद्योपरिचर वीर वसु नामान्तरिक्षगम् ॥ चैद्योपरिचराजज्ञे गिरिका सप्त मान
 वान् ॥ ९१ ॥ महारथो मगधराऽश्रुतो यो बृहद्रथ ॥ प्रत्यग्रह कुरुश्चैव यमाहुर्मणिवाहनम् ॥ ९२ ॥ मारुतश्च यदुश्चैव मत्स्यः काली च मत्तम ॥ बृहद्
 थस्य दायान् कुरामो नाम विष्टुत ॥ ९३ ॥ कुरामस्य्यात्मजो विद्वान्पृपमो नाम वीर्यवान् ॥ ९४ ॥ वृषपस्य तु दायान् पुष्यवन्नाम धार्मिक ॥ दायान्
 दत्तस्य विक्रान्तो राजा सत्यहित स्मृत ॥ ९५ ॥ तस्य पुत्रोय धर्मात्मा नामा कर्जस्तु जज्ञिवान् ॥ कर्जस्य सभत्र पुत्रो यस्य जज्ञे स वीर्यवान् ॥ ९६ ॥
 मनुषीमाषे एतं कन्यां मत्नी मृत्वा जनयामासेत्यर्थस्त्वार्य ॥ ९० ॥ ९१ ॥ कुरास्तृतीयः ॥ ९२ ॥ मारुतः चतुर्थं यदुः पद्भ्यः मत्स्यः मत्स्य मत्सीसकागार काली सत्यवती
 पृथी सप्तम पुत्र पाठान्तर त्नास्तरणीयम् ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ यस्य परमात् सवनात्प्यात सः जरासन्धः बृहद्रथश्चारासन्ध इति प्रागुक्तम् । इदानीं तस्मात्
 पयोऽप्यश्विपुत्रम् । यत्र द्वितीयो बृहद्रथः संप्रबाल्यः इति वा कल्पमेवात्मक्यभेद इति वा समासेषम् ॥ ९६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ परीक्षितः कुरोर्द्वितीयपुत्रस्य ॥ १०० ॥ जनमेजयस्य पुत्रौ मणिमत्यां जातो पूर्वोभयोऽन्यौ ॥ १ ॥ २ ॥ द्वितीयः पूर्वोक्ताद्वाक्षात्कुरुपितामहादन्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सप्तवाह्यं सप्तविधप्राविहायं सा च “ज्ञाने धर्मबले कामे विज्ञानोपायसंग्रहे । मदर्थे भूभुजां नित्यं प्राप्तिः सप्तविधा मता ॥” इति । ज्ञाने शास्त्रिये विज्ञाने युक्तिकौशलादौ मदर्थे शारीरयोगे चन्दनताम्बूलदौ । शेषं स्पष्टम् । अन्ये तु सप्तकगणार्यां बाह्यशून्यमित्याहुः । सप्तकगणौ च सप्तरत्नानि सप्त महारत्नानि । तथाहि शकले द्वे स वै जातो जरया सन्धितः स तु ॥ जरया सन्धितो यस्माज्जरासन्धस्ततः स्मृतः ॥ १७ ॥ सर्वक्षत्रस्य जेताऽसौ जरासन्धो महाबलः ॥ जरासन्धस्य पुत्रो वै सहदेवः प्रतापवान् ॥ १८ ॥ सहदेवात्मजः श्रीमालुदायुः स महायशाः ॥ उदायुर्जनेयामास पुत्रं परमधार्मिकम् ॥ १९ ॥ श्रुतवर्मेति नामानं मगधान्योऽवसद्विभुः ॥ परीक्षितस्तु दायादो धार्मिको जनमेजयः ॥ १०० ॥ जनमेजयस्य दायादास्त्रिय एव महारथाः ॥ श्रुतसेनोऽसेनौ च भीमसेनश्च नामतः ॥ १ ॥ एते सर्वे महाभागा विक्रान्ता बलशालिनः ॥ जनमेजयस्य पुत्रौ तु सुरथो मत्तिमास्तथा ॥ २ ॥ सुरथस्य तु विक्रान्तः पुत्रो जज्ञे विदूरथः ॥ विदूरथस्य दायाद ऋक्ष एव महारथः ॥ ३ ॥ द्वितीयः स बभौ राजा नाम्ना तेनैव संज्ञितः ॥ द्वावृक्षौ तव वंशेऽस्मिन्द्वावेव तु परीक्षितौ ॥ ४ ॥ भीमसेनास्त्रियो राजन्द्वैव जनमेजयौ ॥ ऋक्षस्य तु द्वितीयस्य भीमसेनेऽभवत्सुतः ॥ ५ ॥ प्रतीपो भीमसेनस्य प्रतीपस्य तु शन्तनुः ॥ देवापिर्बाह्लिकश्चैव त्रय एव महारथाः ॥ ६ ॥ शन्तनोः असवस्त्वेप यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥ बाह्लिकस्य तु राज्यं वै सप्तवाह्यं नरेश्वर ॥ ७ ॥ बाह्लिकस्य सुतश्चैव सोमदत्तो महायशाः ॥ ८ ॥ जज्ञिरे सोमदत्तात्तु भूरिभूरिश्रवाः शलः ॥ ८ ॥ उपाध्यायस्तु देवानां देवापिरभवन्मुनिः ॥ च्यवनस्य कृतः पुत्र इष्टश्चासीन्महात्मनः ॥ ९ ॥ शन्तनुस्त्वभवद्वाजा कौरवाणां दुरन्धरः ॥ शन्तनोः संप्रवक्ष्यामि यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥ ११० ॥ गार्ङ्गं देवव्रतं नाम पुत्रं सोऽजनयत्प्रभुः ॥ स तु भीष्म इति ख्यातः पण्डवानां पितामहः ॥ ११ ॥ काली विचित्रवीर्यं तु जनयामास भारत ॥ शन्तनोर्दत्तं पुत्रं धर्मत्मानमकल्मषम् ॥ १२ ॥ कृष्णद्वैपायनश्चैव क्षेत्रे वैचित्रवीर्यके ॥ धृतराष्ट्रं च पण्डुं च विदुरं चाप्यजीजनत् ॥ १३ ॥ धृतराष्ट्रश्च गान्धार्या पुत्रानुत्पादयच्छतम् ॥ तेषां दुर्योधनः श्रेष्ठः सर्वेषामेव स प्रभुः ॥ १४ ॥ पाण्डोर्धनंजयः पुत्रः सौभद्रस्तस्य चात्मजः ॥ अभिमन्योः परीक्षितु पिता तव जनेश्वर ॥ १५ ॥

“गजवाजिरथावेषु निधिमालञ्चरदुमाः । शक्तिः सासिमणिच्छत्रविमानानि चतुर्दश ॥” इति । अस्त्राणि च इषवश्चेति पृथक् विधिनिधानं माला सख् दुमाः दिव्याश्वम्पकादयः सासिः सखद्ग्नः विमानम् अट्टालः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अनस्यः पुत्रापत्यरहित ॥ १९ ॥ सवचाप षष्ठिजे दत्ता सर्वा सर्वेन च बुष्यन्त्वभिने सुवोरप्य दत्ता सर्वा वर्यात् बुष्यन्त्वं पुत्रं लेभे ॥ १२० ॥
 अत एव नृसोर्वांग वीरव वंश प्रविवेय । अर्मकमणेनेति च्छेद ॥ २१ ॥ बुष्यन्त्वस्य शकुन्तलापां भरत अन्यस्यां मार्यायां कस्त्यामधावीकित्यर्थं ॥ २२ ॥ २३ ॥
 एष ते पौरवो वशी यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥ तुर्वसोस्तु प्रश्यामि दुर्गाभ्यानोर्यदोस्तथा ॥ १६ ॥ सुतस्तु तुर्वसोवर्द्धिवङ्गोमानुरात्मज ॥
 गोमानोस्तु सुतो राजा त्रैसानुरपरजित ॥ १७ ॥ करन्वमस्तु त्रैसानोर्मरुतस्तस्य चात्मजः ॥ अन्यस्त्वावीक्षितो राजा मरुतः कथितस्तव
 महात्मने ॥ बुष्यन्त् पौरव चापि लेभे पुत्रमकल्पमम् ॥ १२० ॥ एव ययाते शापेन जरासकमणे तदा ॥ पौरव तुर्वसोर्वंश प्रविवेश नृपोत्तम ॥ २१ ॥
 बुष्यन्त्वस्य तु दायदा कस्त्याम प्रजेश्वर ॥ कस्त्यामात्तथाक्रीडश्चत्वारस्तस्य चात्मजा ॥ २२ ॥ पाण्डयश्च केरलश्चैव कोलश्चोल्बश्च पार्थिव ॥
 तेषां जनपदा स्फीता पाण्डयाश्चोला सकेरला ॥ २३ ॥ दुर्गाश्च तनयो राजन्वधुः सेतुश्च पार्थिव ॥ अङ्गरसेतुस्तत्पुत्रो मरुतां पतिरु
 च्यते ॥ २४ ॥ यौवनधेन समरे कृच्छ्रेण निहतो वली ॥ युद्धं सुमहत्स्याऽऽस्मिन्मासान्परि चतुर्दश ॥ २५ ॥ अङ्गरस्य तु दायदो गान्धारो नाम
 भारत ॥ स्यायते तस्य नाम्ना वै गान्धारविपयो महात् ॥ २६ ॥ गान्धारवेशजाश्चैव तुरगा वाजिर्ना वरा ॥ अनोस्तु पुत्रो धर्मोऽभूद्रुतस्त
 स्यात्मजोऽभवत् ॥ २७ ॥ द्रुतात्तु दुद्रुहो जज्ञे प्रचेतास्तस्य चात्मज ॥ प्रचेतस सुचेतास्तु कीर्तितो ह्यानवो मया ॥ २८ ॥ यदोर्वंश प्रवक्ष्यामि
 ज्येष्ठस्योत्तमतेजस ॥ विस्तेरणुपुष्यात्तु गदतो मे निशामय ॥ १२९ ॥ इति श्रीमहाभारते त्रिलेपु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पुरुवशानुकीर्तने
 द्वात्रिंशोऽध्याय ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ १ ॥ सद्भवदस्य दायदास्त्रय परमचारिका ॥ देहयश्च हयश्चैव राजन्वेषुहयस्तथा ॥ २ ॥ देहयस्यामवत्पुत्रो ॥ घर्मनेत्र इति स्पृत ॥ घर्मने
 तस्य कर्तास्तु साहजस्तस्य चात्मज ॥ ३ ॥ साहजनी नाम पुरी येन राज्ञा निवेशिता ॥ साहजस्य तु दायदो महिष्मानाम पार्थिव ॥ ४ ॥
 महिष्मती नाम पुरी येन राज्ञा निवेशिता ॥ आसीन्महिष्मत पुत्रो भद्रश्रेण्यः प्रतापवान् ॥ ५ ॥ वाराणस्यधिपो राजा कथितः पूर्वमिव तु ॥
 भद्रश्रेण्यस्य पुत्रस्तु दुर्वमो नाम विशृत ॥ ६ ॥
 ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अयस्मिन् यदोर्वंशो कर्णते मगधभक्तिः ॥ मयावोऽप्यहृते यत्र षष्ठ्यपीर्युत्सव्य च ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ इति हरिवंशे टीकायां

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अत्रिसंभवं दत्तं दत्तात्रेयमित्यर्थः ॥ १० ॥ पूर्वमित्यनेन एको वरः ॥ ११ ॥ अधर्मे इति द्वौ वरौ ॥ १२ ॥ संग्रामानिति चतुर्थो वरः ॥ १३ ॥
 योगात् योगबलात् मायया संकल्पमात्रेण ॥ १४ ॥ उग्रेण विधिना युद्धेन ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ गन्धर्व उपवर्हणाख्यो वरीदासस्य गन्धर्वपतेः पुत्रः ॥ १९ ॥
 दुर्दमस्य सुतो धीमान्कनको नाम वीर्यवात् ॥ कनकस्य तु दायादाश्चत्वारो लोकविश्रुताः ॥ ७ ॥ कृतवीर्यः कृतौजाश्च कृतवर्मा तथैव च ॥
 कृताश्रितु चतुर्थोऽभूत्कृतवीर्यतथाऽर्जुनः ॥ ८ ॥ यस्तु बाहुसहस्रेण सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत् ॥ जिगाय पृथिवीमेको रथेनादित्यवर्चसा ॥ ९ ॥ स
 हि वर्षायुतं तस्मात्पः परमदुश्चरम् ॥ दत्तमाराधयामास कार्त्तवीर्योऽत्रिसंभवम् ॥ १० ॥ तस्मै दत्तो वरान्प्रादाच्चतुरो भूरितेजसः ॥ पूर्वं बाहु
 सहस्रं तु प्रार्थितं सुमहद्वरम् ॥ ११ ॥ अधर्मे वर्तमानस्य सद्भिस्तत्र निवारणम् ॥ उग्रेण पृथिवीं जित्वा स्वधर्मेणानुरञ्जनम् ॥ १२ ॥ संग्रामा
 न्दुबहुं कृत्वा हत्वा चारीन्सहस्रशः ॥ संग्रामे वर्तमानस्य वधं चाप्यधिकाद्रणे ॥ १३ ॥ तस्य बाहुसहस्रं तु युध्यतः किल भारत ॥ योगाद्योगे
 श्रस्यैव प्रादुर्भवति मायया ॥ १४ ॥ तेनेयं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ॥ ससमुद्रा सनगरा उग्रेण विधिना जिता ॥ १५ ॥ तेन सप्तसु
 द्वीपेषु सप्त यज्ञशतानि वै ॥ प्राप्तानि विधिना राज्ञा श्रूयन्ते जनमेजय ॥ १६ ॥ सर्वे यज्ञा महाबाहोस्तस्याऽऽसन्भूरिदक्षिणाः ॥ सर्वे काञ्चनयू
 पाश्च सर्वे काञ्चनवेदयः ॥ १७ ॥ सर्वेदेवैर्महाराज विमानस्थैरलंकृताः ॥ गन्धर्वैरप्सरोभिश्च नित्यमेवोपशोभिताः ॥ १८ ॥ यस्य यज्ञे जगौ
 गार्था गन्धर्वो नारदस्तथा ॥ वरीदासात्मजो विद्वान्महिम्ना तस्य विस्मितः ॥ १९ ॥ नारद उवाच ॥ न नूनं कार्त्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थि
 वाः ॥ यज्ञैर्दानैस्तपोभिर्वा विक्रमेण श्रुतेन च ॥ २० ॥ स हि सप्तसु द्वीपेषु खड्गी चर्मा शरासनी ॥ रथी द्वीपाननुचरन्योगी संहश्यते नृभिः ॥ २१ ॥
 अनपद्रव्यता चैव न शोको न च विभ्रमः ॥ प्रभावेन महाराज्ञः प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ २२ ॥ पञ्चाशीतिसहस्राणि वर्षाणां वै नराधिपः ॥ स सर्वरत्न
 भावसम्प्राद् चक्रवर्ती बभूव ह ॥ २३ ॥ स एव यज्ञपालोऽभूत्क्षेत्रपालः स एव चास एव वृष्ट्या पर्जन्यो योगित्वादर्जुनोऽभवत् ॥ २४ ॥ स वै बा
 हुसहस्रेण ज्याघातकठिनत्वचा ॥ भाति रश्मिसहस्रेण शरदीव दिवाकरः ॥ २५ ॥ स हि नागान्मनुष्येषु माहिष्मत्यां महाद्युतिः ॥ कर्कोटकसुता
 शित्वा पुर्या तस्यां न्यवेशयत् ॥ २६ ॥ स वै वेगं समुद्रस्य प्रावृदकालेऽभूजुक्षेणः ॥ क्रीडन्नित्तं मुजोद्भिन्नं प्रतिस्त्रोतश्चकार ह ॥ २७ ॥
 ॥ २० ॥ योगी कायबूहेन युगात् सप्तपि द्वीपेषु दृश्यते ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ यज्ञपालो यजमानः एकेन शरीरेण यागं करोति अपरेण पालनमित्यर्थः ॥ २४ ॥
 ॥ २५ ॥ कार्त्तवीर्यस्य माहात्म्यमाह—स हीत्यादिना ॥ २६ ॥ प्रतिस्त्रोतः विपरतिप्रवाहम् ॥ २७ ॥

राद्धिवा परेण पुकेषि शङ्खास्वी अभ्येति समुद्रमिति शेष ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ बाहुना बाहुभिः प्रावर्तयत् शरीरभ्रमणेनावर्तिवान् । क्षीराद मन्दर इव ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 ॥ ३४ ॥ पौलस्त्यं पुलस्त्यापत्य रत्न राक्षसम् ॥ ३५ ॥ रामः कार्त्तवीर्यस्य ॥ ३७ ॥ विभावसोर्वह्नेः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ यत्र निमिचभूते आपवो
 लुण्ठिता कीडिता तेन फेनस्रस्रवाममालिनी ॥ चलद्द्रुमिसहस्रेण शङ्कित्ताभ्येति नर्मदा ॥ २८ ॥ तस्य बाहुसहस्रेण धूम्यमाणे महोदयो ॥ भया
 त्रिलीना निधेषा पातालस्या महासुरा ॥ २९ ॥ चूर्णकृतमहावीचिं चलन्मीनमहातिमिम् ॥ माफ्लाविद्धफेनौघमावतक्षोभदु सहम् ॥ ३० ॥ प्राव
 र्त्तयत्तदा राजा सबन्धेण च बाहुना ॥ देवासुरसमाक्षितः क्षीरोदमिव मन्दर ॥ ३१ ॥ मन्दरक्षोभचक्रिता अमृतोद्भवशङ्कित्ता ॥ सहस्रोत्पतिता भीता
 भीमं दृष्ट्वा नृपोत्तमम् ॥ ३२ ॥ नानता निम्बलम्बुर्दानो बधुवृत्ते महोरगा ॥ सायाह्ने कदलीखण्डे कम्पितास्तस्य वायुना ॥ ३३ ॥ स वै बद्धा घनुज्या
 भिरस्तितं पञ्चभिः शरैः ॥ लङ्केशं मोहयित्वा तु सबल रावणं बलात् ॥ निर्जित्यैव समानीय माहिम्पत्यां वचन्व तम् ॥ ३४ ॥ श्रुत्वा तु बद्ध
 पौलस्त्य रावणं त्वर्जुनेन तु ॥ ततो गत्वा पुलस्त्यस्तमर्जुन ददरो स्वयम् ॥ सुमोच रत्न पौलस्त्य पुलस्त्येनानुयचित् ॥ ३५ ॥ यस्य बाहुसह
 स्रस्य वसुव ज्योतलस्वनः ॥ युगान्ते त्वम्बुदस्येव स्फुटतो झरानेरिव ॥ ३६ ॥ अहो वत नृधे वीर्यं भार्गवस्य यदचिञ्चनत् ॥ राक्षो बाहुसहस्र तु हेमं
 तालवन यथा ॥ ३७ ॥ वृषितेन क्वाचित्स भिक्षितश्चित्रमानुना ॥ स भिक्षामवदाक्षीर सतद्वीपान्विभावसोः ॥ ३८ ॥ पुराणि ग्रामवोपांश्च विपर्या
 ष्यै सर्वेश ॥ जज्वाल तस्य सर्वाणि चित्रमानुर्विषहाया ॥ ३९ ॥ स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्रभावेन महात्मन ॥ ददाह कार्तवीर्यस्य शैलाश्चैव वनानि
 च ॥ ४० ॥ स शून्यमाश्रमं रम्य करुणस्थारमजस्य वै ॥ ददाह वनवस्तीतश्चित्रमानुः सहैहय ॥ ४१ ॥ यं लेभे करुण पुत्र पुरा भास्वन्तमुत्तमम् ॥
 वसिष्ठ नाम स मुनिः स्यात् आपव इत्युत् ॥ ४२ ॥ यत्रापवस्तु तेऽक्रोधाच्छमवानर्जुन विमुः ॥ यस्मान्न वर्जितमिद वन ते मम हेहय ॥ ४३ ॥ त
 स्मात्ते दुष्कर कर्म कृतमन्यो हनिष्यति ॥ रामो नाम महाबाहुर्जोमदम्य प्रतापवान् ॥ ४४ ॥ छित्त्वा बाहुसहस्र ते प्रमथ्य तरसा वली ॥ तपस्वी
 ब्राह्मणश्च त्वां वधिष्यति स भार्गव ॥ ४५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अनष्टव्यता यस्य वमूषामित्रकर्शन ॥ प्रभावेन नरेन्द्रस्य प्रजा धर्मेण रक्षतः
 ॥ ४६ ॥ रामाक्तोऽस्यैभ्युव तस्य शापान्मुनेर्नृप ॥ वरश्चैप हि कौरव्य स्वयमेव वृत् ॥ पुरा ॥ ४७ ॥ तस्य पुत्रशतस्याऽऽसन्पञ्च शेषा महात्मनः ॥
 कृताब्जा वलिनः शूरा धर्मात्मानो यशस्विन ॥ ४८ ॥
 परिष्वयि । नः पराजयो परिष्वयीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अष्टवक्रपत्न्या मन्वानामिषि शेषा ॥ ४६ ॥ स्वयमेव वलः वलाभिसाच ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

धृष्टोक्तः धृष्टनामा अयन्य इति जयध्वजस्य विशेषणम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ यदोः प्रथमपुत्रस्य सहस्रदस्य वंशमुक्त्वा द्वितीयस्य पयोदस्य संततिमाह । वृषेति
 अत्र पयोद एव वर्षणाद्धेतोर्वृषशब्देनोच्यते । पूर्णकर्मिणः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ शूरा इति श्लोकः पुस्तकान्तरेषु नास्ति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ भूतानि पृथिव्या
 दीनि यथा लोकानि धारयन्ति तद्वत् ॥ ५८ ॥ पञ्चानां विसर्गं विविधं सर्गम् । वशी नियन्ता आत्मजानां हतानाम् इन्द्रियाणाम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ क्रोष्टोः यदोः पुत्रस्य
 शूरसेनश्च शूरश्च धृष्टोक्तः कृष्ण एव च ॥ जयध्वजश्च नाम्नाऽऽसीदावन्त्यो नृपतिर्महान् ॥ ६१ ॥ कार्तवीर्यस्य तनया वीर्यवन्तो महारथाः ॥ जय
 ध्वजस्य पुत्रस्तु तालजङ्घो महाबलः ॥ ६२ ॥ तस्य पुत्राः शतं ख्यातास्तालजङ्घा इति श्रुताः ॥ तेषां कुले महाराज हैहयानां महात्मनाम् ॥ ६३ ॥
 वीतिहोत्राः सुजाताश्च भोजाश्चावन्तयः स्मृताः ॥ तौण्डिकेरा इति ख्यातास्तालजङ्घास्तथैव च ॥ ६४ ॥ भरताश्च सुता जाता बहुत्वान्नानुकी
 र्तिताः ॥ वृषप्रभृतयो राजन्यादवाः पूर्णकर्मिणः ॥ ६५ ॥ वृषो वंशधरस्तत्र तस्य पुत्रोऽभवन्मधुः ॥ मधोः पुत्रशतं त्वासीद्बृषुपणस्तस्य
 वंशभाक् ॥ ६६ ॥ वृषणाद्बृषणयः सर्वे मधोस्तु माधवाः स्मृताः ॥ यादवा यदुना चाग्ने निरुच्यन्ते च हैहयाः ॥ ६७ ॥ शूराश्च शूरवीराश्च
 शूरसेनास्तथाऽनघाः शूरसेन इति ख्यातस्तस्य देशो महात्मनः ॥ ६८ ॥ न तस्य वित्तनाशोऽस्ति नष्टं प्रतिलभेच्च सः ॥ कार्तवीर्यस्य यो जन्म
 कीर्तयेदिह नित्यशः ॥ ६९ ॥ एते ययातिपुत्राणां पञ्च वंशा विशांपते ॥ कीर्तिता लोकवीराणां ये लोकान्धारयन्ति वै ॥ भूतानीव महाराज पञ्च
 स्थावरजङ्गमात् ॥ ७० ॥ श्रुत्वा पञ्चविसर्गं तु राजा धर्मार्थकोविदः ॥ वशी भवति पञ्चानामात्मजानां तथेश्वरः ॥ ७१ ॥ लभेत्पञ्च वरांश्चैव
 दुर्लभानिह लौकिकात् ॥ आयुः कीर्तिं तथा पुत्रानैश्वर्यं भूमिमेव च ॥ धारणाच्छृणुष्वैव पञ्चवर्गस्य भारत ॥ ७२ ॥ क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र
 वंशस्तुतमपौरुषम् ॥ यदोर्वंशधरस्याथ यज्वनः पुण्यकर्मणः ॥ ७३ ॥ क्रोष्टुर्हि वंशं श्रुत्वेमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ यस्यान्ववायजो विष्णुर्हरिर्ब्रु
 षिण्कुलोद्भवः ॥ ७४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ७५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गान्धारी
 चैव माद्री च क्रोष्टोर्भायें बभूवतुः ॥ गान्धारी जनयामास अनमित्रं महाबलम् ॥ १ ॥ माद्री युधाजितं पुत्रं ततोऽन्यं देवमीदुपम् ॥ तेषां वंशस्त्रिधा
 भूतो वृष्णीनां कुलवर्धनः ॥ २ ॥ माद्र्याः पुत्रस्य जज्ञाते सुतौ वृष्ण्यन्धकावुभौ ॥ जज्ञाते तनयौ वृष्णेः श्वफलकश्चित्रकस्तथा ॥ ३ ॥
 ॥ ६१ ॥ इमं वक्ष्यमाणम् अजो जात इति शेषः ॥ ६२ ॥ इति हरिवंशे टीकायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ७५ ॥ चतुस्त्रिंशो यदोः सूतोः कोष्टुर्वंशोऽनुचर्यते ॥
 अवतीर्णो हरिर्धत्र कृष्णः कारणमानुषः ॥ १ ॥ २ ॥ माद्र्याः पुत्रस्य युधाजितः ॥ ३ ॥

गङ्गा पाले मुनेने शङ्काती अभ्येति समुद्रमिति शेष ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ बाहुना बाहुभिः शार्धतयत् शरीररत्नमणेनावर्तिवात् । क्षीराद मन्दर इवा ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 ॥ ३४ ॥ पौटस्यं पुटस्थास्य रक्षः राक्षसम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ राक्षः काक्षीर्यस्य ॥ ३७ ॥ विभावसोर्वक्त्रे ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ यत्र निमिचभूते आपवो
 लुण्ठिता क्रीडिता तेन फेनसङ्गाममाल्लिनी ॥ चलद्भूमिसहस्रेण शङ्कितान्भ्येति नर्मदा ॥ २८ ॥ तस्य बाहुसहस्रेण द्रुम्यमाणे मधोवधौ ॥ भया
 त्रिलीना निशेषा पातालस्या महासुरा ॥ २९ ॥ चूर्णकृतमहावीचिं चलन्मीनमहातिमिमम् ॥ मास्त्राविद्धफेनौघमावत्तशोभदुःसहम् ॥ ३० ॥ प्राव
 तंपतदा राजा सहस्रेण च बाहुना ॥ देवासुरसमाक्षितः क्षीरोदमिव मन्दर ॥ ३१ ॥ मन्दरक्षोभचक्रिता अमृतोद्भवशङ्कित्ता ॥ सहस्रोत्पतिता भीता
 भीमं दृष्ट्वा नृपोत्तमम् ॥ ३२ ॥ नता निश्चलमूर्धानो बभूवुस्ते महोरगा ॥ सायाह्ने कदलीखण्डे कम्पितास्तस्य धासुना ॥ ३३ ॥ स वै बद्धा घनुज्या
 भिरुत्सिक्त पद्मभि शरे ॥ लङ्केशं मोहयित्वा तु सबल रावण वलात् ॥ निर्जित्यैव समानीय माहिष्मत्यां ववन्व तम् ॥ ३४ ॥ श्रुत्वा तु वद्ध
 पोलस्य रावण त्वजुनेन तु ॥ ततो गत्वा पुलस्त्यस्तमर्जुनं वृद्धो स्वयम् ॥ सुमोच रक्ष पोलस्य पुलस्त्येनानुयाचित ॥ ३५ ॥ यस्य बाहुसह
 स्रस्य वभूव ज्यातलस्वनः ॥ युगान्ते त्वम्बुदस्येव स्फुटतो झरानेरिव ॥ ३६ ॥ अहो वत मृधे वीर्यं मार्गवस्य यदचिञ्चनता ॥ राक्षो बाहुसहस्र तु हेम
 तालवन यथा ॥ ३७ ॥ तृपितेन कदाचित्स भिक्षितश्चित्रभानुना ॥ स भिक्षामददाद्भीरुः सतद्भीपान्विभावसो ॥ ३८ ॥ पुराणि ग्रामघोषाश्च विषयां
 श्वैव सर्वथा ॥ जज्वाल तस्य सर्वाणि चित्रमानुर्विधया ॥ ३९ ॥ स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्रभावेन महात्मन ॥ ददाह कार्तवीर्यस्य शैलश्वैव वनानि
 च ॥ ४० ॥ स शून्यमाश्रम स्य वरुणस्यात्मजस्य वै ॥ वृदाह वनक्रीतश्चित्रभानुः सहैहय ॥ ४१ ॥ य लेभे वरुण पुत्र पुरा भास्वन्तमुत्तमम् ॥
 वसिष्ठ नाम स मुनि ल्यात् आपव इत्युत् ॥ ४२ ॥ यत्रापवस्तुर्तेः क्रोधाच्छमवानर्जुन विभु ॥ यस्मान्न वर्जितमिद वन ते मम हेहय ॥ ४३ ॥ त
 स्मात्ते दुष्कर कर्म कृतमन्यो वनिष्यति ॥ रामो नाम महाबाहुर्जोभवस्य प्रतापवात् ॥ ४४ ॥ छित्त्वा बाहुसहस्र ते प्रमथ्य तरसा वली ॥ तपस्वी
 नाक्षणश्च त्वां वधिष्यति स मार्गः ॥ ४५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अनष्टव्यता यस्य वधामित्रकर्त्तन ॥ प्रभावेन नरेन्द्रस्य प्रजा धर्मेण रक्षतः
 ॥ ४६ ॥ रामात्ततोऽप्य मृत्युर्धं तस्य शापान्मुनेर्नृप ॥ वरश्चैप हि कौरव्य स्वयमेव द्यूतः पुरा ॥ ४७ ॥ तस्य पुत्रशतस्याऽऽसृण्यश्च शेषा महात्मन ॥
 कृताश्चा वरिनः शूरा धर्मात्मानो यशस्विनः ॥ ४८ ॥

वसिष्ठ ॥ ४३ ॥ ते स्वया दुष्कर कर्म अपादिर्कं कृतं तत् अन्यो वनिष्यति
 नाक्षत्रप्रपत्ता मजानविति शेष ॥ ४३ ॥ इत्यथैव इत्थ पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

धृतोक्तः धृष्टनामा अवन्त्य इति जयध्वजस्य विशेषणम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ यदोः प्रथमपुत्रस्य सहस्रदस्य वंशमुक्त्वा द्वितीयस्य पयोदस्य संततिमाह । वृषेति
 अत्र पयोद एव वर्षणाद्धेतोर्वंशभेदेनोच्यते । पूर्णकर्मिणः पुण्यकर्मिणः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ शूरा इति श्लोकः पुस्तकान्तरेषु नास्ति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ भूतानि पृथिव्या
 दीनि यथा लोकानि धारयन्ति तद्वत् ॥ ५८ ॥ पञ्चानां विसर्गं विविधं सर्गम् । वशी नियन्ता आत्मजानां हतानाम् इन्द्रियाणाम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ क्रोधोः यदोः पुत्रस्य
 शूरसेनश्च शूरश्च धृष्टोक्तः कृष्ण एव च ॥ जयध्वजश्च नाम्नाऽऽसीदावन्त्यो नृपतिर्महान् ॥ ६१ ॥ कार्तवीर्यस्य तनया वीर्यवन्तो महारथाः ॥ जय
 ध्वजस्य पुत्रस्तु तालजङ्घो महाबलः ॥ ६० ॥ तस्य पुत्राः शतं ख्यातास्तालजङ्घा इति श्रुताः ॥ तेषां कुले महाराज हैहयानां महात्मनाम् ॥ ६१ ॥
 वीतिहोत्राः सुजाताश्च भोजाश्चावन्त्यः स्मृताः ॥ तौण्डिकेरा इति ख्यातास्तालजङ्घास्तथैव च ॥ ६२ ॥ भरताश्च सुता जाता बहुत्वान्नातुकी
 तिताः ॥ वृषप्रभृतयो राजन्याद्वाः पूर्णकर्मिणः ॥ ६३ ॥ वृषो वंशधरस्तत्र तस्य पुत्रोऽभवन्मधुः ॥ मधोः पुत्रशतं त्वासीद्वृषणस्तस्य
 वंशभाक् ॥ ६४ ॥ वृषणाद्वृषण्यः सर्वे मधोस्तु माधवाः स्मृताः ॥ यादवा यदुना चाग्रे निरुच्यन्ते च हैहयाः ॥ ६५ ॥ शूराश्च शूरर्षीराश्च
 शूरसेनास्तथाऽनघाः शूरसेन इति ख्यातस्तस्य देशो महात्मनः ॥ ६६ ॥ न तस्य वित्तनाशोऽस्ति नष्टं प्रतिलभेच्च सः ॥ कार्तवीर्यस्य यो जन्म
 कर्तयेदिह नित्यशः ॥ ६७ ॥ एते यथातिपुत्राणां पञ्च वंशा विशांपते ॥ कीर्तिता लोकवीराणां ये लोकान्धारयन्ति वै ॥ भूतानीव महाराज पञ्च
 स्थावरजङ्गमान् ॥ ६८ ॥ श्रुत्वा पञ्चविसर्गं तु राजा धर्मार्थकोविदः ॥ वशी भवति पञ्चानामात्मजानां तथेश्वरः ॥ ६९ ॥ लभेत्पञ्च वरांश्चैव
 दुर्लभानिह लौकिकान् ॥ आयुः कीर्तिं तथा पुत्रानैश्वर्यं भूमिमेव च ॥ धारणाच्छृणञ्चैव पञ्चवर्गस्य भारत ॥ ६० ॥ क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र
 वंशसुत्तमपौरुषम् ॥ यदोर्वंशधरस्याथ यज्वनः पुण्यकर्मणः ॥ ६१ ॥ क्रोष्टुर्हि वंशं श्रुत्वेमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ यस्यान्ववायजो विष्णुर्हरिवृ
 ष्णिण्कुलोद्भवः ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गान्धारी
 चैव माद्री च क्रोष्टोभार्ये बभूवतुः ॥ गान्धारी जनयामास अनमित्रं महाबलम् ॥ १ ॥ माद्री युधाजितं पुत्रं ततोऽन्यं देवमीदृपम् ॥ तेषां वंशस्त्रिया
 भूतो वृष्णीनां कुलवर्धनः ॥ २ ॥ माद्र्याः पुत्रस्य जज्ञाते सुतो वृष्ण्यन्धकाबुभौ ॥ जज्ञाते तनयौ वृष्णेः श्वफल्कश्चित्रकस्तथा ॥ ३ ॥
 ॥ ६१ ॥ इम वक्ष्यमाणम् अजो जात इति शेषः ॥ ६२ ॥ इति हरिवंशे टीकायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ६३ ॥ चतुस्त्रिंशो यदोः सूतोः कोष्टुर्धोऽनुवर्ण्यते ॥
 अवतीर्णो हरिर्धत्र कृष्णः कारणमानुषः ॥ १ ॥ २ ॥ गान्धारीति ॥ १ ॥ २ ॥ माद्र्याः पुत्रस्य युधाजितः ॥ ३ ॥

॥४॥ त्रिपे देवे ॥१०॥ पशुपते आगमनाये । हरिवाहन इन्द्र ॥६॥ गान्धिनीनाम निर्भकि । गां तु ददाधिवि ॥७॥८॥९॥ जायपिष्यामि जन्म प्रहीष्यामि ॥१०॥
 ॥११॥ जगद्गणेशोऽक्रमात् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
 शफलरस्तु महाराज धर्मात्मा यत्र वतते ॥ नास्ति व्याधिमय तत्र नावर्षभयमप्युत ॥ ४ ॥ कदाचित्कारिशराजस्य विभोर्भरतसत्तम ॥ त्रीणि
 वर्षाणि विपये नार्षर्षत्याकरासन ॥ ५ ॥ स तत्र वासयामास शफलरु परमाचितम् ॥ शफलकपरिवर्ते च वर्षर्ष हरिवाहन ॥ ६ ॥ शफलरु
 कारिशराजस्य सुता भार्यामविन्दत ॥ गान्धिनी नाम सा गां तु ददौ धिप्रैषु नित्यशः ॥७॥ सा मातुरुदरस्या तु बहून्वर्षगणान्किल ॥ निवस
 न्ती न वे जज्ञे गर्भस्या तां पिताऽर्षवीत् ॥ ८ ॥ जायस्व शीघ्र मद्र ते किमर्थमिह तिष्ठसि ॥ प्रोवाच चैन गर्भस्या कन्या गां च दिनेदिने
 ॥ ९ ॥ यदि दद्यां ततोऽद्याह जायधिव्यामि तां पिता ॥ तथेत्युवाच त चास्याः पिता कामपूरयत् ॥ १० ॥ दाता यज्वा च धीरश्च श्रुत्वा
 नतिधित्रियः ॥ अक्रुः सुपुत्रे तस्मान्शफलरुकाद्दरिद्रसिण ॥ ११ ॥ तपासकस्तथा मद्धर्मदुरभ्यारिभेजयः ॥ अविशिपस्तथोपेक्ष शशुभोऽथा
 रिमदन ॥ १२ ॥ धर्मधृग्यतिघर्मां च शुभमेजान्तकस्तथा ॥ आवाहप्रतिवाहो च सुन्दरी च वराहना ॥ १३ ॥ अकुरेणोप्रसेनायां सुगात्र्यां
 कुरुनन्दन ॥ प्रसेनश्रोपदेवश्च जज्ञाते देववर्चसो ॥१४॥ चित्रकृत्याभवन्पुत्रा पृथुर्विपुत्रेव च ॥ अर्धम्रीवोऽर्धवाहुश्च सुपर्शकगवेर्षणो ॥१५॥
 अर्धनेमिर्धश्च सुर्षमा धर्ममृत्तया ॥ सुवाहुर्बुधोऽहश्च श्रविष्ठाश्रवणे स्त्रियो ॥ १६ ॥ अशमक्यां जनयामास शूरं वै देवमर्षियुवः ॥ मरिष्यां
 जज्ञौ शूगद्रोग्यायां पुरुषा वरा ॥ १७ ॥ वसुदेवो महाबाहु पूर्वमानकपुन्दुभि ॥ जज्ञे यस्य प्रसूतस्य दुन्दुभ्यः प्राणदन्धिवि ॥ १८ ॥
 आनकानां च संज्ञादः सुमहानभशहिवि ॥ पपात पुष्यवर्षं च शूरस्य भवने महत् ॥ १९ ॥ मनुष्यलोके कृत्स्नेऽपि रूपे नास्ति समो भुवि ॥
 यस्याऽऽसीत्पुरुषाऽयम्य कान्तिश्चन्द्रमसो यया ॥ २० ॥ देवमागस्ततो जज्ञे तथा देवशत्रा पुनः ॥ अनाधृष्टिः कनकको वत्सवानय युञ्जिम
 ॥२१॥श्याम शमीको गण्डपः पञ्च चास्य वराहना ॥पृथुर्कृतिः पृथा चैव श्रुतदेवा श्रुतश्रवाः॥२२॥राजाऽविदेवी च तथा पञ्चैता धीरमातरः ॥
 पृथा दुहितर वने कुन्तिस्तो कुरुनन्दन ॥२३॥ शूरः पूज्याय बुद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ ॥तस्मात्कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा पृथा॥२४॥
 कावरीयुनाहरग्यान्ये ॥ १७ ॥ प्राणदत्त रथमेव शब्द बक्रुः । तत्र मयसदत्तास्य भाषित्वात् ॥ १८ ॥ आनकानां पद्वानाम् ॥ १९ ॥ २० ॥ वसुदेवपदयो गण्डपान्वा
 दय ग्रस्य पुत्रा पञ्च दुहितरभेत्याह-देवमाग इत्यादिना ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

चैवस्य दमयोषस्य ॥ २५ ॥ २६ ॥ पृथा कुन्तिः कुन्ती कुन्तिभोजः ॥ २७ ॥ २८ ॥ अनमित्रात् क्रोष्टुः प्रथमपुत्रात् वृष्णिनन्दनात् सर्वयादावाहादकात् ॥ २९ ॥ ३० ॥
 देवभागस्य वसुदेवभ्रातुः देववत् श्वः कीर्तिर्यस्य तं देवश्रवाः वसुदेववृत्तीयो भ्राता शत्रुघ्नं पुत्रं व्यजायत ॥ ३१ ॥ देवश्रवाः वसुदेववृत्तीयो भ्राता शत्रुघ्नं पुत्रं व्यजायत ॥ ३२ ॥ स एव केनचित्त्रिमित्तेन बाल एव परित्यक्तो
 निषदैः संवर्द्धित इति नैषादिर्जात इत्याह—देवश्रवा इति ॥ ३३ ॥ वत्सावान् गण्डूषश्च वसुदेवानुजौ ॥ ३४ ॥ विष्वक्सेनः श्रीकृष्णः सुतान् चारुदेष्णादीन् चतुःसहस्रान् ॥ ३५ ॥
 चारुदेष्णापदं निर्वर्त्कि—असंग्रामेणेति द्वाभ्याम् ॥ ३६ ॥ चारुन् मिष्टान् भक्ष्यान् दिशति अतिसृजतीति चारुदेष्णा इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ कनवकस्य वसुदेवभ्रातुः आवगृञ्जि

अन्त्यस्य श्रुतेदेवायां जगृहुः सुषुवे सुतः ॥ श्रुतश्रवायां चैद्यस्य शिशुपालो महाबलः ॥ २६ ॥ हिरण्यकशिपुर्योऽसौ दैत्यराजोऽभवत्पुरा ॥ पृथु
 कीर्त्या तु तनयः संजज्ञे वृद्धशर्मणः ॥ २६ ॥ करूषाधिपतिर्वीरो दन्तवक्रो महाबलः ॥ पृथां दुहितरं चक्रे कुन्तिस्तां पाण्डुरावहत् ॥ २७ ॥ यस्यां
 स धर्मविद्विजा धर्माज्ञे युधिष्ठिरः ॥ भीमसेनस्तथा वातादिन्द्राञ्चैव धनंजयः ॥ २८ ॥ लोकेऽप्रतिरथो वीरः शक्रतुल्यपराक्रमः ॥ अनमित्राञ्छि
 निर्जज्ञे कनिष्ठावृष्णिनन्दनात् ॥ २९ ॥ शैनेयः सत्यकस्तस्माद्युधानश्च सात्यकिः ॥ असङ्गो युधानस्य भूमिस्तस्याभावत्सुतः ॥ ३० ॥ भूमे
 र्गुग्धरः पुत्र इति वंशः समाप्यते ॥ उद्धवो देवभागस्य महाभागः सुतोऽभवत् ॥ पण्डितानां परं प्राहुर्देवश्रवसमुद्धवम् ॥ ३१ ॥ अश्रमक्यां
 प्राप्तवान्पुत्रमनाघृष्टिर्यशस्विनम् ॥ निवृत्तशत्रुं शत्रुघ्नं देवश्रवा व्यजायत ॥ ३२ ॥ देवश्रवाः प्रजातस्तु नैषादिर्यः प्रतिश्रुतः ॥ एकलव्यो महारा
 ज निषदैः परिवर्द्धितः ॥ ३३ ॥ वत्सावते त्वपुत्राय वसुदेवः प्रतापवान् ॥ अद्भिर्देवैः सुतं वीरं शौरिः कौशिकमौरसम् ॥ ३४ ॥ गण्डूषाय त्वपु
 त्राय विष्वक्सेनो ददौ सुतान् ॥ चारुदेष्णं सुचारुं च पञ्चालं कृतलक्षणम् ॥ ३५ ॥ असंग्रामेण यो वीरो नावर्त्तत कदाचन ॥ रौक्मिणेयो महा
 बाहुः कनीयान्पुरुषर्षभ ॥ ३६ ॥ वायसानां सहस्राणि यं यान्तं पृष्टतोऽन्वयुः ॥ चारुमांसानि भोक्ष्यामश्चारुदेष्णहतानि तु ॥ ३७ ॥ तन्द्रिजस्त
 न्द्रिपालश्च सुतो कनवकस्य तु ॥ वीरश्चाश्वहनश्चैव वीरौ तावावगृञ्जिमौ ॥ ३८ ॥ श्यामपुत्रः शमीकस्तु शमीको राज्यमावहत् ॥ जुगुप्समानौ
 भोजत्वाद्वाजसूयमवाप सः ॥ अजातशत्रुः शत्रूणां जज्ञे तस्य विनाशनः ॥ ३९ ॥ वसुदेवसुतान्वीरान्कीर्त्तयिष्यामि ताञ्छृणु ॥ ४० ॥

मौ अवगृञ्जिमस्य वसुदेवभ्रातुः ॥ ३८ ॥ श्यामस्य वसुदेवभ्रातुः पुत्रः इव पुत्रोऽनुज एव पुत्रीभूतः । शमीकोऽभूदिति शेषः । सुमित्र इति पाठे पुत्रस्यैव विशेषणम् । शोभनमित्र
 त्वं भोजत्वात् एकदेशराजानो भोजः । तद्भवात् जुगुप्समानः आत्मानं विन्दन् राजसूयं साम्राज्यहेतुम् अवाप । तत्र योग्यतां प्रदर्शयन् तस्य सुमित्रत्वं व्याचष्टे ।
 अजातशत्रुरित्यर्द्धेन । युधिष्ठिरसहायः शमीको राजाऽभवदिति साद्वर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ ८१ ॥ इति भीमहाभारते विलेपु हरिवयो हरिवरपरबर्षि टीकायां वृष्णिषरकर्तितं नाम चतुर्विंशोऽध्याय ॥ ३४ ॥ पञ्चधियो हरेः प्रोक्तः प्रादुर्भाष परात्मन ॥ गार्ग्यशाया
 नुरापेन पतनाऽपठद्भौ ॥ १ ॥ या इति ॥ १ ॥ मुनामान्वा पञ्च पौरव्यः ॥ २ ॥ देवस्यन्त्वा सप्त देवस्य सप्त देवस्य बुहितर । परिचारिके भोगपत्न्यौ न तु दास्यौ या पत्न्य इत्युपक
 मात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ चिन्तान्ति नरापत्नानि सद्दस्याय रोहिणीतनया दशेत्युक्तिरुत्पत्त्याऽऽह । चित्रा मुम्रेति । पुनर्निष्प्रावति । चित्रा पुनर्जन्ते सा च द्वितीये जन्मनि
 मुम्रेति विन्यासार्थं । अत्र पौराणिकी कथा । चित्रा नाम ऋचिदम्बरा मुनिराणाप्रोहिण्यां गर्भनास लेभे । सा पुनर्जातमात्रा त्रियमाणा मया यादवेषु जायमानस्य भगव
 ष्यण्विविधमेतत्तु वदुशास्व महोजसम् ॥ धारयन्विपुल वश नानर्थरिह युज्यते ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते विलेपु हरिवयो हरिवरशो हरिवरशोऽध्याय
 वृष्णिषरक्रीत्तनं नाम चतुर्विंशोऽध्याय ॥ ३४ ॥ छ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ या पत्न्यो वसुदेवस्य चतुर्दश वराङ्गना ॥ पौरवी रोहिणी नाम
 इन्दिरा च तथा वरा ॥ १ ॥ वैशाखी च तथा मद्रा मुनामी चैव पञ्चमी ॥ सहदेवा शान्तिवैवा श्रीवैवा देवरक्षिता ॥ २ ॥ वृकदेव्युपदेवी च
 देवकी चैव सप्तमी ॥ सुतनुर्वडवा चैव द्वे एते परिचारिके ॥ ३ ॥ पौरवी रोहिणी नाम बाहिकस्यात्मजाऽभवत् ॥ ज्येष्ठा पत्नी महाराज दधि
 ताऽनऋदुन्दुभे ॥ ४ ॥ लेभे ज्येष्ठं सुत राम सारणं शठमेव च ॥ दुर्दमं वमनं श्वभ्र पिण्डारकयुरीनरम् ॥ ५ ॥ चित्रा नाम कुमारी च रोहि
 णीतनया दश ॥ चित्रा मुम्रेति पुनर्विल्याता कुरुन्दन ॥ ६ ॥ वसुदेवाच देवक्यां जज्ञे शौरिमहायशा ॥ रामाच्च निशठो जज्ञे स्वत्यां
 दयितं सुत ॥ ७ ॥ सुभद्रायां रथी पार्थवभिमन्युजायत ॥ अमृताकाशिकन्यायां नत्यकेतुरजायत ॥ ८ ॥ वसुदेवस्य भार्यासु महाभागाम
 सप्तसु ॥ ये पुत्रा जग्निरे शूरा नामतस्तात्रिवीच मे ॥ ९ ॥ भोजश्च विजयश्चैव शान्तिवैवासुतबुभौ ॥ वृकदेव सुनामार्या गदश्वास्तां सुता
 युभौ ॥ १० ॥ तपामुञ्चर लेभे तनय देवरक्षिता ॥ अगावहं महात्मान वृकदेवी व्यजायत ॥ ११ ॥ कन्या त्रिगर्तराजस्य मर्ता वै शैशिरा
 यण ॥ जिज्ञासां पौरुषे चक्रे न वत्स्कन्देऽय पौरुषम् ॥ १२ ॥

तो लीला न स्या धिष्ट् मन्त्रितुणां चक्रे । ततश्च तया वासनाया पुनस्तत्रैव जन्म धृत्वास्त्विति तया सह इरासस्यापूर्विका ॥ ६ ॥ शौरि भीष्मस्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
 त्रिगर्तराजस्य देवक्या वृकदेवीति पूर्वेणान्य । तस्यैव त्रिगर्तराजस्य मर्ता पुरोहित शैशिरायणो गार्ग्य तदीय शालो यादवपत्नीयः पुरोहितः कश्चित्तस्य पौरुषमास्ति न
 वेति जिज्ञासां पत्नीनां चक्रे इत्येन लिङ्गमभिमन्वान् । अथ अनन्तर गार्ग्यस्य पौरुष रेलो न वत्स्कन्द इत्यतस्तात् तस्यानुत्पानात् । तस्याने हि किञ्चिदपि रेतः स्कन्देदेव
 क्तो गार्ग्यो ननुमः इति गालिनोक्त इत्यर्थं । यथोक्त विष्णुपराजो । "गार्ग्य गोष्ठपो द्विजं गाढः पण्ड इत्युक्त्यान्वया यदुनां सभिषौ सर्वे जहसुर्थादशास्वता ।" इति ॥ १२ ॥

॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥ तस्यैव ऐक्याकी सती नाम
 द्वितीया भार्यो तस्यां सत्वात् जातः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इति हरिवंशे टीकायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ सप्तत्रिंशोऽध्यायः सत्ततः सुताः ॥ शुचीकरा हरित्यत्र
 राजपुत्र्यां तु विद्वांसौ स्नुषायां क्रथकौशिकौ ॥ पश्चाद्दिग्दोऽजनयच्छूरो रणविशारदौ ॥ २० ॥ लोमपादं तृतीयं तु पुत्रं परमधार्मिकम् ॥ लोम
 पादात्मजो बभूवुराह्वतिस्तस्य चात्मजः ॥ २१ ॥ आह्वतेः कौशिकश्चैव विद्वान्परमधार्मिकः ॥ चेदिः पुत्रः कौशिकस्य तस्माच्चैद्या नृपाः स्मृताः
 ॥ २२ ॥ भीमो विदर्भस्य सुतः कुन्तिस्तस्यात्मजोऽभवत् ॥ कुन्तेर्दृष्टसुतो जज्ञे रणधृष्टः प्रतापवान् ॥ धृष्टस्य जज्ञिरे शूरास्त्रयः परमधार्मिकाः
 ॥ २३ ॥ आवन्तश्च दशार्हश्च बली विषहरश्च यः ॥ दशार्हस्य सुतो व्योमो व्योम्नो जीमूत उच्यते ॥ २४ ॥ जीमूतपुत्रो बृहतिस्तस्य भीमस्यः
 सुतः ॥ अथ भीमस्यस्यासीत्पुत्रो नवरथस्तथा ॥ २५ ॥ तस्य चासीद्दशरथः शकुनिस्तस्य चात्मजः ॥ तस्मात्करम्भः कारम्भिर्देवरातोऽभवन्नृपः
 ॥ २६ ॥ देवक्षत्रोऽभवत्तस्य देवक्षत्रिर्महायशाः ॥ देवगर्भसमो जज्ञे देवक्षत्रस्य नन्दनः ॥ २७ ॥ मधूनां वंशकृद्राजा मधुर्मधुरवागपि ॥ मधोजज्ञेऽथ
 वैदर्भ्यां पुत्रो मरुवसास्तथा ॥ २८ ॥ आसीन्मरुवसः पुत्रः पुरुद्धान्पुरुषोत्तमः ॥ मञ्जुर्जज्ञेऽथ वैदर्भ्यां भद्रवत्यां कुरुद्ग्रहः ॥ २९ ॥ ऐक्ष्वाकी चाम
 वद्भार्या सत्त्वांस्तस्यामजायत ॥ सत्वान्सर्वगुणोपेतः सात्वता कीर्तिवर्द्धनः ॥ ३० ॥ इमां विस्मृष्टिं विज्ञाय ज्यामघस्य महात्मनः ॥ युज्यते परया
 कीर्त्या प्रजावांश्च भवेन्नरः ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
 सत्त्वतात्सत्त्वसंपन्नान्कौशलया सुभवे सुतान् ॥ भजिनं भजमानं च दिव्यं देवावृधं नृपम् ॥ १ ॥ अन्धकं च महाबाहुं वृष्णिं च यदुनन्दनम् ॥
 तेषां विसर्गाश्चत्वारो विस्तरेणैह ताञ्छृणु ॥ २ ॥ भजमानस्य संजय्यौ बाह्यकथोपबाह्यका ॥ आस्तां भार्ये तयोस्तस्माज्जिरे बहवः सुताः
 ॥ ३ ॥ कृमिश्च क्रमणश्चैव धृष्टः शूरः पुंरंजयः ॥ एते बाह्यकसृञ्ज्यां भजमानाद्भिज्जिरे ॥ ४ ॥ अयुताजित्सहस्राजिच्छताजिच्चाथ दशकः ॥
 उपबाह्यकसृञ्ज्यां भजमानाद्भिज्जिरे ॥ ५ ॥ यज्वा देवावृधो राजा चचार विपुलं तपः ॥ पुत्रः सर्वगुणोपेतो मम स्यादिति निश्चितः ॥ ६ ॥
 संयुज्यात्मानमेवं तु पर्णाशया जलं स्पृशन् ॥ सदोपस्पृशतस्तस्य चकार प्रियमापगा ॥ ७ ॥
 त्रयाणां वंशवर्णनम् ॥ १ ॥ सत्त्वात् भजमानदेवावृधौ नामानौ ॥ २ ॥ संजय्यौ संजयपुत्र्यौ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ आत्मानं चित्तम् । संयुज्य समाधाय
 जलं स्पृशन् स्नानाचमनादिरुपलक्षणमेतत् ॥ ७ ॥

पद्म ण्कारिणेन निषण्णम् अभिज्ञगाम चकार । वरुप वदीयादित्यप चिन्त्या ॥८॥ इत्येव इच्छित्तवान् ॥१०॥११॥
 ॥ १२ ॥ अन्तिके दुराव योगबलेनानेकधाऽऽत्मानं कृत्वा सचरन्त तुल्यवत्परपामः ॥१३॥ पट्पटपविक्रानि सम सहस्राणि ॥ पुरुषा अमृतत्व युद्धेन मृत्युमासाप ब्रह्मलो
 क गता इत्यर्थः ॥ १४ ॥ यत्र ग घुष्टे ॥१५॥ तस्य चमोः । अन्धकाव सन्तव पुत्राव कारुष्य दृढावस्य दृष्टिहा ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ श्रुतेन शु
 दन स्त्रियारयनिम दण्णाश्वदुत्साहवान् । “क्रिणोरोऽवस्य शाक” इति मेदिनी । अशीतिचर्मणा युक्त अशीत्या पुरुषैर्बाह्य चर्मफलकदारुण्यम् आसनविशेष तेन युक्तः
 चिन्तयाभिपरिता मा जगामेकाभिनिश्चयम् ॥ कल्याणत्वान्नरपतेस्तस्य सा निम्नगोत्तमा ॥ ८ ॥ नाध्यगच्छत तो नारी यस्यामेवविध सुत ॥
 जायतस्मात्स्वय इन्त भवाम्यस्य सहव्रता ॥९॥ अथ भूत्वा कुमारी सा विभ्रती परम वपु ॥ वरयामास नृपतिं तामियेप च स प्रभु ॥१०॥ तस्या
 मावत्त गर्भं च तेजस्विनमुदारधी ॥ अथ सा दशमे मासि सुषुवे सरिता वरा ॥ ११॥ पुत्र सर्वणुणोपेत वधु देवावृषावृषाव ॥ अत्र वशे पुराणान्ना
 गायन्तीति परिश्रुतम् ॥१२॥ गुणान्देवावृषस्याय कीर्तयन्तो महात्मनः ॥ यथैवाग्रे सम दूरात्पश्याम च तथाऽन्तिके ॥१३॥ वधु श्रेष्ठो मनुष्याणां
 देवदेवावृष सम ॥ पृष्टिश्च पद् च पुरुषा सहस्राणि च सप्त च ॥१४॥ एतेऽमृतत्व सप्राप्ता वधुर्देवावृषावपि ॥ यज्वा दानपतिर्विद्वान्ब्रह्मण्य सुह
 रायुयः ॥१५॥ कीर्तिमाश्च महत्तेजा सात्त्वतानां महाशर ॥ तस्यान्ववाय सुमहान्भोजाय सुमहान्कावता ॥१६॥ अथकात्काश्वदुद्धिता चतुरो
 ऽलभतात्मजानां कुकुर भजमान च शर्मि कम्बलवर्धिपम् ॥१७॥ कुकुरस्य सुतो धृष्णुर्धृष्णोस्तु तनयस्तथा ॥ कपोतरोमा तस्याय तैत्तिरिस्त
 नपोऽ भवत् ॥ १८ ॥ जज्ञे पुनर्वसुस्तस्मादभिजित् पुनर्वसो ॥ तस्य वै पुत्रमिधुन वभूवाभिजित किल ॥ १९ ॥ आहुकम्बाहुकी चैव ख्यातो
 म्यात्मिनां वरौ ॥ इमां चोदाहरन्त्यत्र गार्थां प्रति तमाहुकम् ॥ २० ॥ श्रुतेन परिवारेण किशोरप्रतिमो महात् ॥ अशीतिचर्मणा युक्त स नृपः
 प्रथम व्रजेत् ॥ २१ ॥ नापुत्रवाज्ञाशरतो नासद्वस्रशतायुष ॥ नाशुद्रकर्मा नायज्वा यो भोजममितो व्रजेत् ॥ २२ ॥ पूर्वस्यां दिशि नागानां
 भोजस्येत्यभुमोदनम् ॥ सोपासनातुकर्पाणां ध्वजिनां सवह्यथिनाम् ॥ २३ ॥

वदारुः । “चम कृनौ च फलके” इति मेदिनी । अशीतिचर्मणित्यस्य अपेपालत्व चेत्यर्थ इति शब्दः शङ्खः । यदा नास्ति शीतिः तस्मो येषां ते अशीत्वयो देवा त एव

वर्म शालत्राय केन युक्तः देवनिव इत्यर्थः ॥ २१ ॥ अत एव तस्य परिवार स्तुयते—नापुत्रवानिति ॥ भोजमाहुकम् ॥ २२ ॥ रूप्यकाञ्चनेत्यर्थः सोपासनेत्यस्य प्रा
 णव्यय । रूप्यमप्य काञ्चनमप्यस्य कृपाः वरत्राः धन्वमयद्वस्ता या येषां तादृशानां नागानां वर्य सहस्राणि पूर्वस्यां दिशि । अतुभोदनम् अस्पृश्याम् पति याति ।

गन्तुं शानुवान्त तथा तस्यामेव दिशि स्थानां दश सहस्राणि अनुमोदनं यान्ति । उपासङ्गे युगम् । अनुकर्षणं रथाधःस्थितं काष्ठं वरूथं रथगुप्तिः तद्वर्ता रथानाम् ॥ २३ ॥ २४ ॥
 उत्तरस्यामपि तावन्त्येव स्थानां च सहस्राणि तथा दिशि यथा पूर्वोत्तरयोस्तथाऽवशिष्टायामपि दिशि दक्षिणस्यां सप्तश्रिमायाम् अनुमोदनं तावन्त्येव सहस्राणि शानुव
 न्तीत्यर्थः । आभूमिपालान्सर्वान् सामन्तान् अभिव्याप्य वर्षीकृत्य भोजाः स्वज्ञातयस्तस्य आहुकम् उपातिष्ठन् सेवितवन्तः किङ्किणीकिणः क्षुद्रघण्टिकावन्तो रथा
 दयः । किङ्किणीशब्दादीकक् तद्धितः । किंकिणीकिण इति दन्त्यस्य मूर्द्धन्यत्वमार्पम् । भोजान् स्वानुत्तमकिङ्किणीकिण इति पाठे सर्वान् भूमिपालान् व्याप्य स्वान्
 उत्तमं सुवर्णं तन्यमकिङ्किणीयुक्ताः रथादय उत्तमकिङ्किणीकाः तद्युक्ता उत्तमकिङ्किणीकिणः । तादृशानकरोदिति शेषः ॥ २५ ॥ आहुकीम् आहुकसंबन्धिनीं स्वसारम्

रथानां मेघघोषाणां सहस्राणि दशैव तु ॥ हृष्यकाञ्चकक्षणां सहस्राणि दशापि च ॥ २४ ॥ तावन्त्येव सहस्राणि उत्तरस्यां तथा दिशि ॥
 आभूमिपालान्भोजान्स्वातुत्तिष्ठन्किङ्किणीकिणः ॥ २५ ॥ आहुकीं चाप्यवन्तिभ्यः स्वसारं ददुरन्धकाः ॥ आहुकस्य तु काश्यायां द्वौ पुत्रौ
 संबध्वतुः ॥ २६ ॥ देवकश्चैयसेनश्च देवपुत्रसमाबुभौ ॥ देवकस्याभवन्पुत्राश्चत्वारस्त्रिंशोपमाः ॥ २७ ॥ देवानुपदेवश्च सुदेवो देवरक्षितः ॥
 कुमार्यः सप्त चाप्यासन्सुदेवाय तां इदौ ॥ २८ ॥ देवकी शान्तिदेवा च सुदेवा देवरक्षिता ॥ वृकदेव्युपदेवी च सुनासी चैव सप्तमी ॥ २९ ॥
 नवोयसेनस्य सुतास्तेषां कंसस्तु पूर्वजः ॥ न्ययोधश्च सुनासा च कङ्कः शङ्कुः सुभूमिपः ॥ ३० ॥ राष्ट्रपालोऽथ सुतनुरनाघृष्टिश्च पुष्टिमान् ॥ तेषां
 स्वसारः पञ्चाऽऽसन्कंसा कंसवती तथा ॥ ३१ ॥ सुतवृ राष्ट्रपाली च कङ्का चैव वराङ्गना ॥ उग्रसेनः सहापत्यो व्याख्यातः कुकुरोद्भवः ॥ ३२ ॥
 कुकुराणामिमं वंशं धारयन्नमितौजसाम् ॥ आत्मनो विपुलं वंशं प्रजावानानुयाह्वरः ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि स
 त्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भजमानस्य पुत्रोऽथ रथमुख्यो विदूथः ॥ राजाधिदेवः शूरस्तु विदूरथसुतोऽभव
 त् ॥ १ ॥ राजाधिदेवस्य सुता जहिरै वीर्यवतराः ॥ दत्ताऽतिदत्तबलिनौ शोणान्धः श्वेतवाहनः ॥ २ ॥

आहुकीसंज्ञाम् अवन्तिभ्यः राज्ञीत्वेन ददुः ॥ २६ ॥ २७ ॥ कुमार्यः पुत्र्यः ॥ २८ ॥ वृकदेवीयुक्ता उपदेवी वृकदेव्युपदेवी ॥ २९ ॥ कंसः पूर्वजः प्रथमः न्ययोधादयोऽ
 द्वौ सुभूमिप इति शंकोर्विशेषणम् । गौडपाठे सुभूषण इति वा तस्यैव विशेषणम् । अन्ये तु सुभूमिप इति कंसस्यैव नामेत्याहुस्तेषां तस्य पूर्वजोक्तिर्विरुध्यते । परे पुनः कंकुश्चैव
 सुभूमिप इति शंकुपदे लोपमेव कुर्वन्ति तत्र पाठतत्त्वं व्यस्र एव वेद ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणिटीकायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥
 अष्टत्रिंशोऽध्यायः प्रोक्तो भजमानस्य तत्र च ॥ स्यमन्तकस्य च मणेः प्रत्यानयनशङ्कतश्च ॥ १ ॥ भजमानस्य रथमुख्यः रथवतां मुर्योऽतिरथ इति यावत् ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

मरुतुनस्य देशान् वस्य तप ॥ ७ ॥ अन्वका अन्यकस्य पुत्रा वात् अन्यक एव असनौजसे दद्यादिति गम्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ निःश्रः
 निःश्रः ॥ १२ ॥ शत्रुपि सेनाजिप शत्रुसेनाजिबौ निरसन्त्यां कृतिनासायान् ॥ १३ ॥ उपलब्ध्यात् परमरया लब्धवान् समुद्रात्समुद्रं प्राप्य तच्चारं इत्यर्थं । कस्मा
 गमी च दण्डशार्मा च दण्डशत्रुश्च शत्रुजित् ॥ श्रवणा च श्रविष्ठा च स्वसारो स वभूवतु ॥ ३ ॥ शर्मापुत्र प्रतिशत्रस्य चात्मजः ॥
 स्वयभोज स्वयभोजादृदीकं सवभूव इ ॥ ४ ॥ तस्य पुत्रा वसूदुर्दि सर्वे भीमपराक्रमा ॥ कृतनर्माप्रजस्तेषां शतयन्वाड्य मध्यम ॥ ५ ॥ देव
 र्पचनात्तस्य भिषग्मेतरणश्च य ॥ सुदान्तश्च विद्वान्तश्च कामदा कामयन्तिका ॥ ६ ॥ देवर्षाश्चाभवत्तुत्रो विद्वान्कन्वलवर्दिप ॥ असमोजा
 स्तथा वीरो नासमोजाश्च तावुभौ ॥ ७ ॥ अजातपुत्राय सुतान्प्रदत्तसमोजसे ॥ सुदष्ट चारुरूपं च कृष्णमित्यन्वकास्त्रय ॥ ८ ॥ एते चान्ये च
 यद्भ्यो अचक्रा कथितास्तत्र ॥ अन्वकानामिम वग धारयेद्यस्तु नित्यशः ॥ ९ ॥ आत्मनो विपुल वश लभते नात्र सुराय ॥ गान्धारी चैव
 मात्री च कौटुर्मायै वभूवतुः ॥ १० ॥ गान्धारी जनयामास अनमित्रं महाबलम् ॥ माद्री युनाजित पुत्र ततो वै देवमीदुपमा ॥ ११ ॥ अनमित्रमभि
 नागां जेतारमपराजितम् ॥ अनमित्रसुतो निम्नो निद्रतो द्वौ वभूवतु ॥ १२ ॥ प्रसेनधाय सत्राजिच्छत्रसेनाजितावुभौ ॥ प्रसेनो द्दारवत्पार्थां तु
 निरमन्त्यां महामणिम् ॥ १३ ॥ दिव्यं स्यमन्तकं नाम समुद्रादुपलब्धवान् ॥ तस्य सत्राजित सूर्यं तत्वा प्राणसमोऽभवत् ॥ १४ ॥ स क्वा
 चित्रिशापायै रथेन रथिना वर ॥ अग्निहृत्कलमुपस्थयमुपस्थातु ययौ रथिम् ॥ १५ ॥ तस्योपतिततः सूर्यं विवस्वानप्रत स्थित ॥ अस्पयसू
 र्भर्गवास्तेजोमण्डलवान्प्रभु ॥ १६ ॥ अथ राजा विवस्वन्तसुवाच स्थितमप्रत ॥ यथैव व्योम्नि पश्यामि सदा त्वां ज्योतिर्पापते ॥ १७ ॥
 तेनोमडलिन देवं तथैव पुत स्थितम् ॥ को विशेषोऽस्ति मे त्वत् सख्येनोपागतस्य वै ॥ १८ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु भगवानमणिरत्न स्यमन्तकम् ॥
 सख्येनोपागतस्यैव एकान्ते न्यस्तवान्निभुः ॥ १९ ॥ ततो विग्रहवन्त तद्दर्शं व्रपतिस्तदा ॥ प्रीतिमानय तं दृष्ट्वा मुहूर्तं कृतवान्कथाम् ॥ २० ॥
 इष्टपानित्वासाङ्गयापामाह । तस्यैति । तस्य प्रसेनसन्धिर्नो मातुः सत्राजिन्स्रस्य ॥ १४ ॥ निशापायै मातःकाले उपस्थदुं स्नानादिकं कर्तुम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
 यथा पिनि मण्डलिन तां पश्यामि तथैव सन्निहितमपि मण्डलपार्थं पश्यामि न त्वाकृतिविशेषम् अतस्त्वन उपगम्यस्य समीपागतस्यापि इत्तरजनापेक्षया मे मया त्वचो
 दिग्गताः कोऽनुग्रहं मातो न कोऽप्ये यतः इत्तरवद्भवति तौ मण्डलवन्तौपेक्षं पश्यामीत्यर्थं ॥ १८ ॥ १९ ॥ विग्रहस्य सुसंवाच्यं व्रपतिः राजा मण्डलाधिपतिनात् न तु

कृष्णायसप्तमः कोपेनात्यन्तं कृष्णमास्वरवर्णः । “कोपेन चास्या वदनं मपीवर्णमसूचदा ।” इति अन्यत्र दर्शनात् । यतो मिथ्यैव ननुसकोऽयमित्यभिशापं प्रापितः प्रब्रह्मोऽति
 विख्यातः । द्वादशमे द्वादशे वर्षे शान्तकोपः स मन्युना दैन्येनभिशापजेन परिप्लुतः सन्नभिशापनिवृत्त्यर्थं परं प्रत्ययमुत्पादयिष्यन् गोपकन्यामुत्पादाय मैथुनायोपचक्रम इति
 सार्धः ॥ १३ ॥ काऽतौ गोपकन्या क्रुतश्चास्य तत्संयोग इत्याह साद्धेन । गोपालीति । अन्ये तु कृष्णायसप्तमः प्रब्रह्म इति पठित्वा कृष्णायसं लेहचूर्णम् अभक्षयत् ।
 अयःप्रब्रह्मो लेहवर्ण इति व्याख्या । तत्र वैष्णवीयां संमतिमाहुः । “सुतमिच्छंस्तपस्तेपे यदुचकभयावहम् । आराधयन् महादेवं सोऽयश्चूर्णमभक्षयत् ॥ ददौ वरं तु संतुष्टो वर्षे
 तु द्वादशे शिवः । सयोजयामास च तं यवनेशो ह्यनात्मजः । तयोपित्सङ्गमाच्चस्य पुत्रोऽभूदलिसप्रभः । तं कालयवनं नाम ” इति । तच्छब्दार्थो गार्ग्यः संयोजयामास
 कृष्णायसप्तमप्रब्रह्मो वर्षे द्वादशमे तथा ॥ मिथ्याऽभिशातो गार्ग्यस्तु मन्युनाऽभिसर्मासिः ॥ १३ ॥ गोपकन्यामुत्पादाय मैथुनायोपचक्रमे ॥
 गोपाली त्वप्सरास्तस्य गोपस्त्रीविषधारिणी ॥ १४ ॥ धारयामास गार्ग्यस्य गर्भं दुर्धरमच्युतम् ॥ मानुष्यां गार्ग्यभार्यायां नियोगाच्छूलपाणिनः
 ॥ १५ ॥ स कालयवनो नाम जज्ञे राजा महाबलः ॥ वृषपूर्वार्धिकायास्तमहन्वाजिनो रणे ॥ १६ ॥ अपुत्रस्य स राज्ञस्तु ववृधेऽन्तःपुरे शिशुः ॥
 यवनस्य महाराज स कालयवनोऽभवत् ॥ १७ ॥ स दुष्टकामी नृपतिः पर्यवृच्छेद्विजोत्तमान् ॥ वृष्ण्यन्धकुलं तस्य नारदोऽक्रथयद्विभुः ॥ १८ ॥
 अक्षौहिण्या तु सैन्यस्य मथुरामभ्ययात्तदा ॥ दूतं संप्रेषयामास वृष्ण्यन्धकनिवेशनम् ॥ १९ ॥ ततो वृष्ण्यन्धक्राः कृष्णं पुरस्कृत्य महामतिम् ॥
 समेता मन्त्रयामासुर्यवनस्य भयात्तदा ॥ २० ॥ कृत्वा च निश्चयं सर्वे पलायनपरायणाः ॥ विहाय मथुरां रम्यां मानयन्तः पिनाकिनम् ॥ २१ ॥
 कुशस्थलीं द्वारवतीं निवेशयितुमीप्सवः ॥ इति कृष्णस्य जन्मेदं यः शुचिर्नियतेन्द्रियः ॥ पर्वसु श्रावयेद्विद्वाननृणः स सुखी भवेत् ॥ २२ ॥ इति
 श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि श्रीकृष्णजन्मानुकीर्तनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कोटोरेवाभवत्पुत्रो
 वृजिनीवान्महायशाः ॥ वृजिनीवत्सुतश्चापि स्वाहिः स्वाहाकृतं वरः ॥ १ ॥

स्वभार्येयि शेषः । तत्र मातृभेदः कल्पभेदाभिप्रायेण व्याख्येयः । शेषं स्पष्टम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ वृषभस्य बलीवर्दस्यैव पूर्वाद्धिक्रायो नाभेरुपरिदेशो येषां ते वृषपूर्वाद्धिक्रायाः
 ॥ १६ ॥ राजोऽन्तःपुरे ववृधे इत्यनेन गोपाल्याप्सरसा सद्यः शक्रुतलावत्परित्यक्त इति गम्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ईप्सवो जाता इति शेषः
 ॥ २२ ॥ इति श्रीहरिवंशे दीकार्यां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ पट्टविंशे वर्णते वंशः क्रोष्टोर्षदुसुतस्य च ॥ यत्र जाता महालक्ष्मी रुभिमणी शक्तिरीश्वरी ॥ १ ॥
 कोटोरेवेति ॥ यथा कृष्णः क्रोडुर्वशे जात एवं सत्यभामाद्योऽपि तत्रैव जाता इति वक्तुमेवकारः । क्षत्रियाणां समानान्वयेऽपि साविण्ड्यनिवृत्त्यूर्ध्वं पुरोहितगोत्रेण

अण्योऽप्यगोत्रभेदादिदाहा मान्वीति युज्यत प्वेति भावः ॥ ३ ॥ २ ॥ सुतप्रसूतिं पुत्रप्रजासम्बन्धमालजम् इच्छन् अमृतं तस्य इच्छत कर्मणि पुत्रेष्टयाविभि ॥ ३ ॥
 अनुष्टिप आभिः ॥ ४ ॥ पार्यमवसत् प्रयुभवसःपुत्रम् ॥ ५ ॥ उग्रतो नाम्ना स्वर्षम यक्ष्मं तथर्ता कामयमानानां वरं भेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ मरुत धर्मं चचार । तत्र हेतु ।
 म्नेस्यभाणिनामरणानन्तर इत्युक्तप्रदानेन सेवते अनेत्यापि तद्दाहं सेवनकृत् यतोऽप्यरचचार क्तास्य सुत छेपे इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ सुतम् इच्छन् सुतप्रसूतिं नाम सुलेभे इत्यनु
 स्तादिपुत्रोऽभवद्राजा रुपद्वर्वदतां वरः ॥ महाक्रतुभिरीजे यो विविधैर्धूर्तिविक्षिणे ॥ २ ॥ सुतप्रसूतिमन्विच्छन्ऋषद्वः सोऽप्यमात्मजम् ॥ जज्ञे चित्र
 ग्यस्तस्य पुत्रं कर्मभिरन्वित ॥ ३ ॥ आसीच्चैत्ररथिर्वीरो यज्जा विपुलदक्षिण ॥ शशविन्दुः पर वृत्त राजर्षीणामनुष्ठितः ॥ ४ ॥ पृथुश्रवा पृथु
 यशा राजाऽऽसीच्छशत्रुविन्दुज ॥ शसन्ति च पुराणद्वा पार्यश्रवसपुत्रम् ॥ ५ ॥ अनन्तर सुयज्ञस्तु सुयज्ञतनयोऽभवत् ॥ तशतो यज्ञमखिल
 स्वयममुगतां वरः ॥ ६ ॥ शिनेयुरभक्त्यनुकुरातः शशुतापनः ॥ मरुतस्तस्य तनयो राजर्षिरभवन्नृप ॥ ७ ॥ मरुतोऽलमत ज्येष्ठ सुतं कम्बल
 र्द्विपम् ॥ चचार विपुल धर्ममर्पात्त्रेत्यभागपि ॥ ८ ॥ सुतप्रसूतिमिच्छन्चे सुत कम्बलवर्हिप ॥ बभूव स्वमकवच शतप्रसवतं सुत ॥ ९ ॥
 निहत्य रुक्मकवच शत कवचिनां रणे ॥ घन्विनां निशितैर्वीणैरवाप श्रियसुतामाम् ॥ १० ॥ जज्ञेऽप्य रुक्मकवचात्पराजित्परवीरिणा ॥ जज्ञिरे
 पथ पुत्रास्तु महावीर्याः पराजित ॥ ११ ॥ रुक्मेपुः पृथुरुक्मश्च ज्यामघः पलितो हरि ॥ पालित च हरिं चैव विदेहेभ्यः पिता वदौ ॥ १२ ॥
 रुक्मेपुरभवद्राजा पृथुरुक्मस्य सश्रितः ॥ तान्यां प्रवाजितो रुज्याग्यामचोऽवसदाश्रमे ॥ १३ ॥ प्रशान्तं स वनस्यस्तु ब्राह्मणेभ्यावबोधित ॥
 जिगाय रथमास्थाय देशमन्य ध्वजी रथी ॥ १४ ॥ नर्मदाकूलमेकाकी नगरी मृत्तिकावनीम् ॥ ऋतवन्त गिरिं जित्वा शुक्तिमत्यासुवास स ॥ १५ ॥
 ज्यामघस्याभवद्रार्यां श्रेण्या वल्वती सती ॥ अपुत्रोऽपि च राजा स नान्यां भार्यामविवन्त ॥ १६ ॥ तस्यासीद्विजयो युद्धे तत्र कन्यामवाप स ॥
 भार्यामुवाच सुवस्तं सुपेति स नरेभ्यः ॥ १७ ॥ एतच्छ्रुत्वाऽश्वीदेवी कस्य चैय स्तुपेति वै ॥ अब्रवीत्तदुपश्रुत्य ज्यामघो राजसत्तम ॥ १८ ॥
 यस्ते जनिष्यते पुत्रस्तस्य भार्योपदानवी ॥ तमेण तपसा तस्या कन्यायाः स व्यजायत ॥ पुत्रं विदर्भं सुमगा श्रेण्या परिणता सती ॥ १९ ॥
 पन्थे ॥ १० ॥ ११ ॥ विदेहेभ्यः शिदेहान् शतु त्दक्षिणतये रात्रे दक्षावित्यर्षं ॥ १२ ॥ सभितः आभितः ज्येष्ठानुसारी जात ॥ १३ ॥ वार्षस्पत्यात् प्रशान्त
 त्वस्वरान्यल्लिप्य अवसोऽपिः तपसादिना त्वीरित जिगाय जितवान् ॥ १४ ॥ १५ ॥ वल्वती प्ररुमा ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ तस्या उपदानवीर्षबायाः तमेण
 दान्या परिणता वृचाऽपि श्रेण्या पुत्रं व्यजायत जनिवती ॥ १९ ॥

क्षत्रियमात्रः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ स्यन्दते प्रभवति रुक्मं सुवर्णम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ सिंहो देवताविष्टः न तु पशुमात्रः तेन तादृङ्मणिधारिणो धर्षणायो
 गात् ॥ २७ ॥ ऋक्षराजो जाम्बवान् ॥ २८ ॥ शशङ्किरे कृष्णैव प्रसेनं हत्वा मणिगृहीत इति शङ्कां चक्रुः ॥ २९ ॥ नकारी अकर्तो ॥ ३० ॥ आतकारिभिः अन्तरङ्गैः
 तमपि प्रस्थितं भूयो विवस्वन्तं स सन्नजित् ॥ लोकानुद्वासयस्येतान्येन त्वं सततं प्रभो ॥ तदेतन्मणिरत्नं भे भगवन्दातुमर्हसि ॥ २१ ॥ ततः
 स्यमन्तकमणिं दत्तवांस्तस्य भास्करः ॥ स तमाबध्य नगरीं प्रविवेश महीपतिः ॥ २२ ॥ तं जनाः पर्यधावन्त सूर्योऽयं गच्छतीति ह ॥ पुरीं
 विस्मापयित्वा च राजा त्वन्तःपुरं ययौ ॥ २३ ॥ तत्प्रसेनजितं दिव्यं मणिरत्नं स्यमन्तकम् ॥ ददौ भ्रात्रे नरपतिः प्रेम्णा सन्नाजिदुत्तमम् ॥ २४ ॥
 स मणिः स्यन्दते रुक्मं वृष्ण्यन्धकनिवेशेन ॥ कालवर्षी च पर्जन्यो न च व्याधिभयं ह्यभूत् ॥ २५ ॥ लिप्सां चक्रे प्रसेनात्तु मणिरत्नं स्यमन्तके ॥
 गोविन्दो न च तल्लेभे शक्तोऽपि न जहार सः ॥ २६ ॥ कदाचिन्मुग्धां यातः प्रसेनस्तेन भूपितः ॥ स्यमन्तककृते सिंहाङ्घ्रं प्राप वनेचरात् ॥ २७ ॥
 अथ सिंहं प्रधावन्तमृक्षराजो महाबलः ॥ निहत्य मणिरत्नं तदादाय विलमाविशत् ॥ २८ ॥ ततो वृष्ण्यन्धकाः कृष्णं प्रसेनवधकारणात् ॥
 प्रार्थनां तां मणेरुद्ध्वा सर्व एव शशङ्किरे ॥ २९ ॥ स शङ्क्यमानो धर्मात्मा नकारी तस्य कर्मणः ॥ आहरिष्ये मणिमिति प्रतिज्ञाय वनं ययौ ॥ ३० ॥
 यत्र प्रसेनो मृगयामाचरत्तत्र चाप्यथ ॥ प्रसेनस्य पदं गृह्य पुरुषैरातकारिभिः ॥ ३१ ॥ ऋक्षवन्तं गिरिवरं विन्ध्यं च गिरिसुत्तमम् ॥ अन्वेपयन्परि
 श्रान्तः स ददर्श महामनाः ॥ ३२ ॥ सार्धं हतं प्रसेनं वै नाविन्देच्छित्तं मणिम् ॥ अथ सिंहः प्रसेनस्य शरीरस्याविदूरतः ॥ ३३ ॥ ऋक्षेण
 निहतो दृष्टः पौदैर्ऋक्षश्च सूचितः ॥ पौदैर्न्वेषयामास गुहामृक्षस्य माधवः ॥ ३४ ॥ महत्पृक्षविले वाणीं शुश्राव प्रमदरिताम् ॥ धात्र्या कुमार
 मादाय सुतं जाम्बवतो नृप ॥ क्रीडापयन्त्या मणिना मा रोदीरित्यथैरिताम् ॥ ३५ ॥ धात्र्युवाच ॥ सिंहः प्रसेनमवधीत्सिंहो जाम्बवता हतः ॥
 सुकुमारक मा रोदीस्त्व ह्येष स्यमन्तकः ॥ ३६ ॥ सुव्यत्कीकृतशब्दस्तु तूष्णीं विलमथाविशत् ॥ प्रविश्य चापि भगवांस्तमृक्षविलमञ्जसा
 ॥ ३७ ॥ स्थापयित्वा विलद्धारि यदृष्टोद्गल्लिना सह ॥ शार्ङ्गधन्वा विलस्थं तु जाम्बवन्तं ददर्श ह ॥ ३८ ॥ युयुधे वासुदेवस्तु विले जाम्बव
 ता सह ॥ बाहुभ्यामेव गोविन्दो दिवसानेकविंशतिम् ॥ ३९ ॥ प्रविष्टे तु विलं कृष्णे बलदेवपुरःसराः ॥ पुरीं द्वाखतमित्य हतं कृष्णं न्यवेदयन्
 ॥ ४० ॥ वासुदेवस्तु निर्जित्य जाम्बवन्तं महाबलम् ॥ भेजे जाम्बवतीं कन्यामृक्षराजस्य संमताम् ॥ मणिं स्यमन्तकं चैव जग्राहात्मविशुद्ध्ये ॥ ४१ ॥
 किङ्करैः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

अयोऽय गोप्येन्द्रादिवाहा भगन्वीति युग्यत पवेति भावः ॥ १ ॥ २ ॥ सुतप्रसूतिं पुत्रप्रजासम्बन्धमात्मजम् इच्छन् अमृतं तस्य इच्छत कर्मभिः पुत्रेष्टयाविति ॥ ३ ॥
 अनुश्रित आभिः ॥ ४ ॥ पार्यमत्तं पृथुभवसंपुत्रम् ॥ ५ ॥ उद्यतो नामतः स्वर्षम् यज्ञम् उद्यतो कामयमानानां वरः भेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ मरुचः वर्षं षचार । तत्र हेतु ।
 त्रेत्यभाणिनिपरणानन्वार इरुक्कप्रणनेन सेवते अनेत्यापि तद्राक् सेवनकृत् यलोत्प्रशषचार ततस्व सुत लेभे इत्यन्वय ॥ ८ ॥ सुतम् इच्छन् सुतप्रसूतिं नाम सुलेभे इत्यनु
 स्वाहिपुत्रोऽभवद्राजा रुयद्ववदतां वरः ॥ महाकतुभिरीजे यो विविधैर्धूरिदक्षिणेः ॥ २ ॥ सुतप्रसूतिमन्विच्छन्कफद्व सोऽयमात्मजम् ॥ जज्ञे चित्र
 ग्यस्तस्य पुत्रं कर्मभिरन्वित ॥ ३ ॥ आसीच्चैत्ररथिर्धरो यज्वा विपुलदक्षिणः ॥ शशविन्दु पर वृत्तं राजर्षीणामनुष्ठितः ॥ ४ ॥ पृथुश्रवा पृथु
 यगा गजाऽऽसीच्छशविन्दुज ॥ शसन्ति च पुराणज्ञाः पार्यश्रवसमुत्तरम् ॥ ५ ॥ अनन्तरं सुयज्ञस्तु सुयज्ञतनयोऽभवत् ॥ उशतो यज्ञमखिल
 स्वयमंशुर्गतां वरः ॥ ६ ॥ शिन्धुरभवत्सूनुकरातः शशुतापनः ॥ मरुस्तस्य तनयो राजर्षिर्भवन्नृप ॥ ७ ॥ मरुतोऽलमत ज्येष्ठ सुतं कन्वल
 वर्हिपम् ॥ चवार विपुल धर्ममर्पात्त्रेत्यभागपि ॥ ८ ॥ सुतप्रसूतिमिच्छन्चे सुत कन्वलवर्हिप ॥ बभूव रुक्मकवचः शतप्रसवतः सुत ॥ ९ ॥
 निदस्य रुक्मकवच शत कवचिर्नारणे ॥ घन्विनां निशितैर्वाणैरवाप श्रियमुत्तमाम् ॥ १० ॥ जज्ञेऽय रुक्मकवचात्पराजित्यरवीरहा ॥ जज्ञिरे
 पद्म पुत्रास्तु महावीर्या पराजित ॥ ११ ॥ रुक्मेपुः पृथुल्लमम् ज्यामघ पलितो हरिः ॥ पालित च हरिं चैव विदेहेभ्य पिता वदो ॥ १२ ॥
 रुक्मेपुर्भवद्राजा पृथुरुक्मस्य सश्रितः ॥ तान्यां प्रवाजितो राज्याग्यामघोऽवसदाश्रमे ॥ १३ ॥ प्ररान्तः स वनस्यस्तु ब्राह्मणेभ्यावबोधित ॥
 जिगाय रथमास्थाय देशमन्य ध्वजी रथी ॥ १४ ॥ नर्मदाकूलमेकाकी नगरीं मृतिकावनीम् ॥ ऋशवन्त गिरिं जित्वा शुक्तिमत्यासुवास स ॥ १५ ॥
 ज्यामघस्याभवद्रार्या शैग्या वलवती सती ॥ अपुत्रोऽपि च राजा स नान्यां भार्यामविन्दत ॥ १६ ॥ तस्यासीद्विजयो युद्धे तत्र कन्यामवाप स ॥
 भार्यामुवाच सव्रस्तः सुपेति स नरेभ्यः ॥ १७ ॥ एतच्छत्र्वाश्रवीहेदी कस्य चेय स्तुपेति वै ॥ अव्रवीत्तदुपश्रुत्य ज्यामघो राजसतम ॥ १८ ॥
 यस्ते जनिष्यते पुत्रस्तस्य भार्योपदानवी ॥ उभ्रेण तपसा तस्या कन्यायाः स न्यजायत ॥ पुत्र विकर्भं सुमगा शैग्या परिणता सती ॥ १९ ॥
 पन्वते ॥ १० ॥ ११ ॥ क्रिदहेभ्यः शिद्वान् शत्रु वदशितये रामे दद्यादित्यर्थं ॥ १२ ॥ संश्रित आभितः ज्येष्ठपुत्रासी जात ॥ १३ ॥ शर्षक्यात् प्ररान्त
 स्तच्छत्रान्यलिप्सः अवयोश्रितः तपसादिना तदीपित जिगाय श्रितवान् ॥ १४ ॥ १५ ॥ वलवती मरुमा ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ वस्याः उपदानवीसहायाः उभ्रेण
 वरमा परिणता वृद्धाऽपि गौषपा पुत्र न्यजायत जनिष्यती ॥ १९ ॥

॥ ३ ॥ समयं शपथम् ॥ ४ ॥ कृष्णेन श्वशुरवधकृद्देने आयुष्यास्यामः अनुयास्यामः प्रबलीकर्तुमिति शेषः । अत्रोपपत्तिमाह । ममेति ॥ ५ ॥ वारणावताऽऽह्वयं हस्तिनापुरम्
 ॥ ६ ॥ ७ ॥ कुल्यार्थे अस्नां संस्कारार्थे । “कुल्यं स्यात्कीर्त्से” इति मेदिनी ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ भोजः शतधन्वा ॥ १२ ॥ शाठ्यात् अशक्तिप्रकाशनात्
 सत्राजितं ततो हत्वा शतधन्वा महाबलः ॥ रात्रौ तं मणिमादाय ततोऽक्रूराय दत्तवान् ॥ ३ ॥ अक्रूरस्तु ततो रत्नमादाय भरतर्षभ ॥ समयं
 कार्याचक्रे नोवबोऽहं त्वयेत्युत ॥ ४ ॥ वयमभ्युपयास्यामः कृष्णेन त्वामभिदुतम् ॥ ममाद्य द्वाका सर्वा वशे तिष्ठत्यसंशयम् ॥ ५ ॥ हते पितरि
 दुःखार्ता सत्यभामा यशस्विनी ॥ प्रययौ रथमारुह्य नगरं वारणावतम् ॥ ६ ॥ सत्यभामा तु तद्भृतं भोजस्य शतधन्वनः ॥ भर्तुर्निवेद्य दुःखार्ता
 पार्श्वस्थाश्रूण्यवर्तयत् ॥ ७ ॥ पाण्डवानां तु दग्धानां हरिः कृत्वोदकक्रियाम् ॥ कुल्यार्थे चापि पाण्डूनां न्ययोजयत सात्यकिम् ॥ ८ ॥ ततस्त्व
 रितमागत्य द्वारकां मधुसूदनः ॥ पूर्वजं हलिनं श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ हतः प्रसेनः सिंहेन सत्राजिच्छतधन्वना ॥ स्यमन्तकः स मद्दामी
 तस्य प्रभुरहं विभो ॥ १० ॥ तदारोह रथं शीघ्रं भोजं हत्वा महाबलम् ॥ स्यमन्तको महाबाहो ह्यस्माकं स भविष्यति ॥ ११ ॥ ततः प्रवृत्ते
 युद्धं तुमुलं भोजकृष्णयोः ॥ शतधन्वा ततोऽक्रूरमवैक्षत्सर्वतोदिशम् ॥ १२ ॥ संख्यौ ताडुभौ दृष्ट्वा तत्र भोजजनार्दनौ ॥ शक्तोऽपि शाठ्याद्वा
 दिक्वमक्रूरो नाभ्यपद्यत ॥ १३ ॥ अपयाने ततो बुद्धिं भोजश्चक्रे भयाहितः ॥ योजनानां शतं सार्धं हयया प्रत्यपद्यत ॥ १४ ॥ विख्याता
 हृदया नाम शतयोजनगामिनी ॥ भोजस्य वडवा राजन्यया कृष्णमयोधयत् ॥ १५ ॥ क्षीणां जवेन च हयामध्वनः शतयोजने ॥ दृष्ट्वा रथस्य
 तां वृद्धिं शतधन्वानमार्दयत् ॥ १६ ॥ ततस्तस्य हयायास्तु श्रमात्वेदाच्च भारत ॥ खमुत्पेतुरथ प्राणाः कृष्णो राममथाब्रवीत् ॥ १७ ॥
 तिष्ठस्वहे महाबाहो दृष्टदोषा हया मया ॥ पद्भ्यां गत्वा हरिष्यामि मणिरत्नं स्यमन्तकम् ॥ १८ ॥ पद्भ्यामेव ततो गत्वा शतधन्वानमच्युतः ॥
 मिथिलामभितो राजञ्जान परमाह्वित ॥ १९ ॥ स्यमन्तकं च नापश्यद्वत्वा भोजं महाबलम् ॥ निधृतं चाब्रवीत्कृष्णं रत्नं देहीति
 लाङ्गली ॥ २० ॥ नास्तीति कृष्णश्चोवाच ततो रामो रुषान्वितः ॥ धिक्छब्दमसकृत्वा प्रत्युवाच जनार्दनम् ॥ २१ ॥ आतृत्वान्मर्षयाम्येष
 स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् ॥ कृत्यं न मे द्वारकया न त्वया न च वृष्णिभिः ॥ २२ ॥

हार्दिक्यं हृदीकपुत्रं शतधन्वानं नाभ्यपद्यत सहायार्थं न गतवान् ॥ १३ ॥ हयया अश्वया ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ दृष्टदोषाः क्षीणगतयो निश्चिदा वा । यदा
 शतधन्वो ह्या अश्व दृष्टदोषा मृता ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ शततर्वाशेषेण शीरं शते ॥ ४६ ॥ भार्या इष्याय ता ददाविति पाठे विद्वेषेऽपि दत्ताः अन्यथा वाग् उच्यतेन स्थावर्ता सत्यमायामभेदि
 म्याप्यम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ क्रोणे कनिष्ठा ग्री माद्री वतुत्रस्य युथाभितो वरामाह—मात्रीति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥
 ॥ ५७ ॥ मिर्याभिरासि मिर्याभिरास वेद जानाति ॥ ५८ ॥ ॥ इति हरिकरो दीकायामद्वित्रियोष्यपाय ॥ ३८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ त्रिनिवाजधिकेवाये सत्राजि
 अनुनीयर्त्तराजान निर्ययो च तदा विलाव ॥ द्वारकामगमत्कृष्ण त्रिया परमया युतः ॥ ४२ ॥ एव स मणिमाहृत्य विशोष्याऽऽऽऽमानमच्युत ॥ ददौ
 मत्राजिने तं वे सर्वसात्त्वतससदि ॥ ४३ ॥ एव मिर्याऽभिरासेन कृष्णेनाभिघातिना ॥ आत्मा विशोधित पापाद्विनिर्जित्य स्यमन्तकम् ॥ ४४ ॥
 मत्राजितो दश त्वासन्भार्यास्तार्सा शत सुता ॥ ख्यातिमन्तस्त्रयस्तेषां भङ्गकारस्तु पूर्वज ॥ ४५ ॥ वीरो वातपतिश्चैत्रपस्वार्वाश्च ते त्रय ॥
 दुमायश्चापि तिस्रो वे दिभु ख्याता नराधिप ॥ ४६ ॥ सत्यभामोत्तमा स्त्रीणां प्रतिनी च दृढव्रता ॥ तथा प्रस्वापिनी चैव भार्या कृष्णाय ता ददौ
 ॥ ४७ ॥ सुभाहो भङ्गकारिस्तु नारेयश्च नरोत्तमो ॥ जज्ञाते गुणसम्पन्नो विशुतो रूपसम्पदा ॥ ४८ ॥ माद्रीपुत्रस्य जज्ञेऽप्यष्टुत्रि पुत्रो युवाजित ॥
 जज्ञाते तनयो पृथ्ने शपल्कश्चित्रकस्तथा ॥ ४९ ॥ शपल्क काशिराजस्य सुता भार्यामविन्दता ॥ गान्दिनी नाम तस्याश्च सर्वा गा प्रददौ पिता
 ॥ ५० ॥ तस्यां जज्ञे महात्राहुः श्रुतवानिति विशुत ॥ अक्रोथ मयाभागो यज्वा विपुलवशिणः ॥ ५१ ॥ उपासन्नस्तथा मंगुर्दुर्वुरश्चारिमेजय ॥
 गिरिशिपस्तथापेक्ष राहुहा चारिर्मदन ॥ ५२ ॥ धर्ममृदतिधर्मा च गृध्रमोजोऽवकस्तथा ॥ मुत्राहुः प्रतिवाहुश्च सुन्दरी च वराङ्गना ॥ ५३ ॥ विश्रुता
 सान्प्रमक्षिपी कन्या चास्य वसुधरा ॥ रूपयौवनसम्पन्ना सर्वसत्वमनोहरा ॥ ५४ ॥ अक्रोणेऽभसेन्यां तु सुतो द्वौ कुरुनन्दन ॥ सुदेवश्चोपदेवश्च
 जज्ञाते देववर्षसो ॥ ५५ ॥ चित्रकस्याभवन्पुत्रा पृथुर्विष्टुरेव च ॥ अभमीवोऽश्ववाहुश्च सुपार्श्वकवेपणो ॥ ५६ ॥ अरिष्टनेमरश्च सुधर्मा धर्मभृत्तथा ॥
 सुराहुवदुवाहुश्च श्रविष्ठाशत्रणे द्वियो ॥ ५७ ॥ इमा मिर्याऽभिरासि य कृष्णस्य समुदाहृताम् ॥ वेद मिर्याऽभिरापास्त न स्पृशन्ति कवाचन
 ॥ ५८ ॥ इति श्रीमहाभारते स्विलेपु इ० हरिवरपर्वण्यष्टत्रिंशोऽध्याय ॥ ३ ॥ वैरम्पायन उवाच ॥ यत्तत्सत्राजिते कृष्णो मणिरत्न स्यमन्तकम् ॥
 अदात्तदारयामास वसुर्वं शतपन्वना ॥ १ ॥ यदा हि प्रार्ययामास सत्यमामामनिन्दिताम् ॥ अक्रोन्तरमन्विच्छन्मणिं चैव स्यमन्तकम् ॥ २ ॥
 दत्त उच्यते ॥ यदुत्तमोन्मिपूषिर्भणेरानपन तथा ॥ १ ॥ पत्तव शशुरश्चरत्तल्ल शतपन्वना हरयामासेत्यम्बयः ॥ १ ॥ अन्तर तावर्ष्यं यवर्षं स मणित्वं स्वर्णभसनादिरूप
 मपमिच्छन्मिन्पर्षः । “अन्तमपरकरायावधिपरिधानात्त्वन्विच्छित्वाद्यर्थे ।” इति मेदिनी ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ समय शपथम् ॥ ४ ॥ अस्यास्यमः अनुयास्यामः प्रबलीकर्तुमिति शेषः । अत्रोपपत्तिमाह । ममेति ॥ ५ ॥ वारणावताऽऽह्वयं हस्तिनापुरम्
 ॥ ६ ॥ ७ ॥ कुल्यार्थे अस्वर्णा संस्कारार्थे । “कुल्यं स्यात्किके” इति मेदिनी ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ भोजः शतधन्वा ॥ १२ ॥ शाठ्यात् अशक्तिप्रकाशनात्
 सत्राजितं ततो हत्वा शतधन्वा महाबलः ॥ रात्रौ तं मणिमादाय ततोऽक्रूराय दत्तवान् ॥ ३ ॥ अक्रूरस्तु ततो रत्नमादाय भरतर्षभ ॥ समयं
 कारयांचक्रे नावेद्योऽहं ल्येत्युत ॥ ४ ॥ वयमभ्युपयास्यामः कृष्णेन त्वामभिद्रुतम् ॥ ममाद्य द्वारका सर्वां वशे तिष्ठत्यसंशयम् ॥ ५ ॥ हते पितरि
 दुःखार्ता सत्यभामा यशस्विनी ॥ प्रययौ रथमारुह्य नगरं वारणावतम् ॥ ६ ॥ सत्यभामा तु तद्भृत्तं भोजस्य शतधन्वनः ॥ भर्तुर्निवेद्य दुःखार्तां
 पार्थस्थाश्रूण्यवर्तयत् ॥ ७ ॥ पाण्डवानां तु दुग्धानां हरिः कृत्वोदकक्रियाम् ॥ कुल्यार्थे चापि पाण्डूनां न्ययोजयत् सात्यकिम् ॥ ८ ॥ ततस्त्व
 रितागत्य द्वारकां मधुसूदनः ॥ पूर्वजं हलिनं श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ हतः प्रसेनः सिंहेन सत्राजिच्छतधन्वना ॥ स्यमन्तकः स मद्दामी
 तस्य प्रसुरहं विभो ॥ १० ॥ तदारोह रथं शीघ्रं भोजं हत्वा महाबलम् ॥ स्यमन्तको महाबाहो ह्यस्माकं स भविष्यति ॥ ११ ॥ ततः प्रववृते
 युद्धं तुमुलं भोजकृष्णयोः ॥ शतधन्वा ततोऽक्रूरमवैक्षत्सर्वतोदिशम् ॥ १२ ॥ संख्यौ ताडुभौ दृष्ट्वा तत्र भोजजनार्दनौ ॥ शक्नोऽपि शाठ्याद्वा
 द्विष्यमक्रूरो नाभ्यपद्यत ॥ १३ ॥ अपयाने ततो बुद्धिं भोजश्चक्रे भयार्हितः ॥ योजनानां शतं स्राग्रं हयया प्रत्यपद्यत ॥ १४ ॥ विख्याता
 हृदया नाम शतयोजनगामिनी ॥ भोजस्य वडवा राजन्यया कृष्णमयोधयत् ॥ १५ ॥ क्षीणां ज्वेन च हयामध्वनः शतयोजने ॥ दृष्ट्वा रथस्य
 तां वृद्धिं शतधन्वानमार्दयत् ॥ १६ ॥ ततस्तस्य हयायास्तु श्रमात्वेदाच्च भारत ॥ खमुत्पेतुस्थ प्राणाः कृष्णो राममथाब्रवीत् ॥ १७ ॥
 तिष्ठस्वेह महाबाहो दृष्टदोषा हया मया ॥ पद्भ्यां गत्वा हरिष्यामि मणिरत्नं स्यमन्तकम् ॥ १८ ॥ पद्भ्यामेव ततो गत्वा शतधन्वानमच्युतः ॥
 मिथिलामभितो राजञ्जवान परमान्नावित् ॥ १९ ॥ स्यमन्तकं च नापश्यद्धत्वा भोजं महाबलम् ॥ निवृत्तं चाब्रवीत्कृष्णं रत्नं देहीति
 लाङ्गली ॥ २० ॥ नास्तीति कृष्णश्चोवाच ततो रामो रुषान्वितः ॥ धिक्छब्दमसकृत्वा प्रत्युवाच जनार्दनम् ॥ २१ ॥ भ्रातृत्वान्मर्पयाम्यथेय
 स्वस्ति तेऽस्तु वजाम्यहम् ॥ कृत्यं न मे द्वारकया न त्वया न च वृष्णिभिः ॥ २२ ॥
 हार्दिक्यं हृदीकपुत्रं शतधन्वानं नाभ्यपद्यत सहायार्थं न गतवान् ॥ १३ ॥ हयया अथवा ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ दृष्टदोषाः क्षीणगतयो निश्चेष्टा वा । यद्वा
 शतधन्वो हया अथवा दृष्टदोषा मृता ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ दीनामय क्वच दीक्षितस्य युद्धनिषेधादितैर्वराप्रसक्तैस्तेनैव स्वपरिरक्षापि क्लृप्तयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 ॥ ३२ ॥ कच्छे स्रज्जल तौरश्वरे ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ योगेन बहुकन्यानाक्षिषवन्केन लिङ्गेन ॥ ३५ ॥ अनार्यक शाठ्यम् ॥ ३६ ॥ यत् यतो हेतो रोपोऽभूत् स च
 प्रविवेश ततो रामो मिथिलापरिभर्दन ॥ सर्वकामेरुपाचितैर्मिथिलेनाभियुजित ॥ २३ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु बहुमतिमतां वर ॥ नानारूपा
 न्कन्युन्सर्वानजहार निर्गलान् ॥ २४ ॥ वीक्षामयं सक्वच रक्षार्यं प्रविवेश ह ॥ स्यमन्तककृते प्राज्ञो गान्दीपुत्रो महायशः ॥ २५ ॥ अथ रत्नानि
 चाप्याणि द्रव्याणि विविचानि च ॥ पट्टिं वर्षाणि घर्मात्मा यज्ञेषु विनियोजयत् ॥ २६ ॥ अक्षरयन्ना इति ते ख्यातास्तस्य महारमनः ॥ बह्वद्र
 सिणा सर्वे सर्वकामप्रदायिन ॥ २७ ॥ अथ दुर्योधनो राजा गत्वा तु मिथिलां प्रभु ॥ गदाशिखां ततो दिव्यां बलभद्रावातवान् ॥ २८ ॥
 प्रसाद्य तु त्तो रामो वृष्यन्वकमहारथे ॥ आनीतो द्वारकामेव कृष्णेन च महात्मना ॥ २९ ॥ अक्षरस्त्वन्वयकैः सार्द्धमयाऽयाद्रतर्पभ ॥ हत्वा
 सत्राजित युद्धे सहवन्धु महाबलम् ॥ ३० ॥ ज्ञातिभेवभयात्कृष्ण्यस्तसुपेक्षितवानथ ॥ अपयाते तथाऽक्षरे नावर्षत्पाकस्यासन ॥ ३१ ॥ अनावृष्ट्या
 यवा रज्यमभवद्बुधा कुराम् ॥ तत्र प्रसादयामासुरक्षरं कुरुान्वका ॥ ३२ ॥ पुनर्द्वारकतीं प्राप्ते तस्मिन्दानपतो ततः ॥ प्रवर्षय सद्ब्रह्म
 कच्छे जलनिधेस्तवा ॥ ३३ ॥ कन्यां च वासुदेवाय स्वसार शीलसमताम् ॥ अक्षरः प्रवदौ धीमान्प्रीत्यर्थं कुरुनन्दन ॥ ३४ ॥ अथ विज्ञाय
 योगेन कृष्णो वसुगत मणिम् ॥ समामध्ये गतं प्राह तमक्षर जनार्दन ॥ ३५ ॥ यत्तद्रत्न मणिवरं तव हस्तगत विभो ॥ तत्प्रयच्छस्व मानार्ह
 मपि माज्जार्यक कृत्याः ॥ ३६ ॥ पट्टिवर्षे गते काले यद्रूपोऽधुन्ममानच ॥ स स्रज्जोऽस्रकृत्यास्तत्त कालात्ययो महात् ॥ ३७ ॥ तत
 कृष्णस्य वचनात्सर्वसात्कृतसंसवि ॥ प्रवदौ त मणिं बभ्रुक्क्षेरेन महामति ॥ ३८ ॥ तत्तस्तमार्षवप्रप्राप्त वप्रोर्बस्तादरिदम ॥ वदौ हृष्टमना कृष्णस्त
 मणिं वभ्रवे पुन ॥ ३९ ॥ स कृष्णइस्तात्सप्राप्तं मणिरत्न स्यमन्तकम् ॥ आवध्य गान्दीपुत्रो विरराजोऽश्रुमानिव ॥ ४० ॥ यस्त्वेव शृणुया
 त्रित्य शुचिर्भूत्वा समाहित ॥ सुखानां सकलानां च फलभागीद जायते ॥ ४१ ॥ आत्रह्णमुवनाद्यापि यथा ख्यातिर्न सराय ॥ भविष्यति
 नपत्रेषु सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेपु हरिवंशे हरिवंशपर्वण्येएकोनचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ३९ ॥
 अत्र तस्त्वं काठालयपमान्बिरकालीनो रोप यदर्ध जातः तस्त्वं स्पच्छेसि पूर्वैर्गान्धवः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ यस्त्विति द्वौ श्लोको कश्चिन् षष्ठये ॥ ४१ ॥
 ॥ ४२ ॥ इति श्रीहरिवंशे दीकापामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशत्तमेऽध्याये भगवद्विषयो महान् ॥ जनमेजयस्य भूपस्य प्रश्नभारः प्रतन्यते ॥ १ ॥ स्यमन्तकाख्यानप्रसङ्गेन समर्थोऽपि भगवान् लोकस्थितिं न विभेद कारु
 णिकत्वाच्चाक्रूरादीनामपराधान् क्षान्तवानिति श्रुत्वा भगवन्माहात्म्यश्रवणे जाताऽऽदरो जनमेजय उवाच । प्रादुर्भावात्कथयतां मुखद्वाराहोऽपि वराहस्यायं
 वाराहस्तादयोऽपि प्रादुर्भावोऽस्तीति नोऽस्माभिः श्रुतम् । वरं च तदहश्चेति व्युत्पत्त्या वराहशब्दः श्रेष्ठयज्ञवाची ॥ १ ॥ तस्य चरितं सर्वकार्यजनकत्वं विधिम् अपूर्वस्व
 रूपाविष्करणम् । विस्तरम् अनुष्ठानेति कर्तव्यताम् । कर्म तेन संतर्पणीयं देवादिकम् । गुणः द्रव्यदेशकालादिः । संतानः प्रयोगविधिः । हेतुश्च अधिकारम् । मनीषितं
 त्यागात्मकं स्वरूपसम्प्रदानम् । एतत्सर्वम् अहं न जाने तस्माद्देत्यर्थः ॥ २ ॥ अधियज्ञमेवं वराहस्वरूपादिकं दृष्ट्वाधिदेवं तत्पृच्छति । किमात्मकः आत्मा स्वरूपं मूर्ति
 जनमेजय उवाच ॥ प्रादुर्भावान्पुराणेषु विष्णोरमिततेजसः ॥ सतां कथयतामेव वाराह इति नः श्रुतम् ॥ १ ॥ न जाने तस्य चरितं न विधिं नैव
 विस्तरम् ॥ न कर्मणुसतानं न हेतुं न मनीषितम् ॥ २ ॥ किमात्मको वराहः स का मूर्तिः का च देवता ॥ किमाचारः प्रभावो वा किं वा तेन
 पुरा कृतम् ॥ ३ ॥ यज्ञार्थं समवेतानां मिषतां च द्विजन्सनाम् ॥ महावराहचरितं कृष्णद्वैपायनेरितम् ॥ ४ ॥ यथा नारायणो ब्रह्मन्वाराहं रूप
 मास्थितः ॥ दंष्ट्या गां समुद्रस्थामुज्जहारिसूदनः ॥ ५ ॥ विस्तरेणैव कर्माणि सर्वाणि रिपुघातिनः ॥ श्रोतुमिच्छाम्यशेषेण हरेः कृष्णस्य
 धीमतः ॥ ६ ॥ कर्मणासानुपूर्व्याच्च प्रादुर्भावाश्च ये विभोः ॥ या चास्य प्रकृतिर्ब्रह्मस्तां मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ७ ॥ कथं च भगवान्निवृष्णुः सुर
 शत्रुनिपूदनः ॥ वसुदेवकुले धीमान्वासुदेवत्वमागतः ॥ ८ ॥ अमरैरावृतं पुण्यं पुण्यकृद्भिर्निषेवितम् ॥ देवलोकं समुत्सृज्य मर्त्यलोकमिहा
 गतः ॥ ९ ॥ देवमानुषयोनेता यो भुवः प्रभवो विभुः ॥ किमर्थं दिव्यमात्मानं मानुष्ये संन्ययोजयत् ॥ १० ॥ यश्चक्रं वर्तयत्येको मानुषाणाम
 नामयम् ॥ मानुष्ये स कथं बुद्धिं चक्रे चक्रभृतां वरः ॥ ११ ॥ गोपायनं यः कुरुते जगतः सार्वलौकिकम् ॥ स कथं गां गतो देवो विष्णुर्गोपत्व
 मागतः ॥ १२ ॥ महाभूतानि भूताऽऽत्मा यो दधार चकार च ॥ श्रीगर्भः स कथं गर्भे स्त्रिया भूचरया धृतः ॥ १३ ॥

वाँस्त्रियः देवेता तदधिष्ठाता ईश्वरः आचारस्तस्य कर्तव्योऽर्थः । प्रभावः सामर्थ्यम् ॥ ३ ॥ चरितम् ईरितं श्रुतं च परंतु तत्तत्त्वं न ज्ञातमित्यर्थः ॥ ४ ॥ यथा
 उज्जहार तथा श्रुतमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ५ ॥ सर्वाणि वराहादीनि नानावतारकृतानि ॥ ६ ॥ अस्य प्रादुर्भावतारङ्गस्य या प्रकृतिः समुद्रस्थानीया ॥ ७ ॥ कथमिति ॥
 कर्मबन्धहीनोऽपि कथमुच्यमस्थानादवरं स्थानं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ लीलार्थम् अवतारो न स्वप्रयोजनार्थमित्यपि न यतो लीलयापि जन्यतापरिहारादेः किय
 तोऽपि प्रयोजनस्य सत्त्वात् परमानन्दरूपस्य तु तदभावादित्याक्षिपति । किमर्थमिति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

पूर्व पादविशेषैः त्रिदशोऽयं देवानामिदं सिद्धं पथं त्रयो मार्गा धर्मैः स्वर्गं अर्धेनाय लोकं कामेनाषोलोकं तेषां मार्गास्त्रिभिः प्राप्यन्ते ॥ १४ ॥ जगत् पञ्चभूवात्मकं
 मकारणं धीत्वा सृज्यते । तोयमप निर्दिशेय चिन्मात्ररूप तत्रैव सखिष्ठ एको द्वेद्वि सखिष्ठपदमयोगात् तादृश कृत्वा । लोकम् एकान्तं चक्रे । सर्वं चिन्मात्रमिति भाषनया
 तन्मात्रम् अकारणस्वीति भाषः । तत्र साधन इत्यास्येन वर्त्मनेति । इत्यम् अदृश्य विदयेन जगदिन चिद्विद्वद्ग्रन्थिरूपैव जविरूपैव मार्गेण । अप भाषः । योऽङ्कका
 र्माश्रित्य सर्वं सृजति तेनैव सम्यगाभिधेन संहरन् तमपि मार्गास्त्परिपूर्यसं संहरतीति ॥ १५ ॥ विषाणमेण वृत्तामेण । “विषाण वृत्त्यङ्गयोः” इत्यमर ॥ १६ ॥ असुर
 येन लोकान्कमैर्जित्वा त्रिभिर्द्वौ द्विशेषसाया ॥ स्थापिता जगतो मार्गास्त्रिवर्गप्रभवास्त्रयः ॥ १४ ॥ योऽन्तकाले जगत्पीत्वा कृत्वा तोयमय
 त्रयुः ॥ लोकमेकार्णवं चक्रे दृश्यादृश्येन वर्त्मना ॥ १५ ॥ यः पुराणे पुराणाऽऽत्मा धाराह रूपमास्थित ॥ विषाणमेण वसुधासुब्धहारारिसूदन
 ॥ १६ ॥ यः पुरा पुरुकृतार्थे त्रैलोक्यमिदमव्ययः ॥ ददौ जित्वाऽसुरगणान्पुराणां सुरसत्तम ॥ १७ ॥ येन सैह वपुः कृत्वा द्विधा कृत्वा च
 तदुतुन ॥ पूर्वं देव्यो मद्वात्रीयो हिरण्यकशिपुर्दत्त ॥ १८ ॥ यः पुरा ह्यनलो भूत्वा और्वः संवर्तको विषुः ॥ पातालस्थोऽर्णवगतं पयो तोयमयं
 दत्ति ॥ १९ ॥ सहस्रशिरस श्रमन्सहस्रारं सहस्रदम् ॥ सहस्रवरण देवं यमाहुर्वे युगे युगे ॥ २० ॥ नाभ्यारण्यां समुत्पन्नं यस्य पैतामहं शुहम् ॥
 एकान्तं जलस्यस्य नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ २१ ॥ येन ते निहता देव्याः सप्रामे तारकामये ॥ सर्वदेवमय कृत्वा सर्वायुधधर वपुः ॥ २२ ॥
 गरुडस्तेन घातिसक्त कालनेमिर्निपातित ॥ निर्जितश्च मयो देव्यस्तारकश्च महासुर ॥ २३ ॥ उत्तरान्ते समुद्रस्य क्षीरेदस्यामृतोदधे ॥ य
 श्चो शाश्वतं योगमास्थाय तिमिर महत् ॥ २४ ॥ सुरारिर्गर्ममघत्त विव्य तपःप्रकर्षादिवितिः पुराणम् ॥ शक्र च यो देव्यगणावरुद्धं गर्भो
 वसाने निधृत चकार ॥ २५ ॥ पदानि यो लोकमयानि कृत्वा चकार देव्यान्सलिलेशर्यास्तान् ॥ कृत्वा च देवास्त्रिदिवस्य देवाश्वके सुरेश
 त्रिदशेषपत्ये ॥ २६ ॥ पात्राणि दक्षिणा दीक्षा चमसोलूखलानि च ॥ गार्हपत्येन विधिना अन्वाहार्येण कर्मणा ॥ २७ ॥
 यणानिष्टेन । सुराणां सुरेशः ॥ १७ ॥ द्विधा नरसिंहरणेण ॥ १८ ॥ १९ ॥ सहस्रेत्यनन्तवाधि । यम् अनिख्यास्य सर्वाकारविमुषां मूलभूत महाणवस्थानीयम् ॥ २० ॥
 नाभ्या नामिद्रेतेन उपलक्षितवा अरामि मन्यनदण्डतुल्य नाळ कस्यां नाभ्यारण्यां पैतामहं शुह पणम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ तस्मिन्क इतः ॥ २३ ॥ तिमिर योगमायाम् ॥ २४ ॥
 सुरारिः देसावा अनिर्तिनाम् । गर्भं धामनरूप निधृतं पूर्णकामम् ॥ २५ ॥ सखिष्ठेयान् पातालस्थतेन समुद्रजलपिहित्वात् त्रिविधस्य देवान् स्वर्गे क्रीडापणम् ॥ २६ ॥
 गानदीनि यज्ञोपस्त्राणि ॥ २७ ॥

आवभृथ्य यज्ञान्तरानाय हितं तुपनिष्काससोमिप्तादिकम् ॥ २८ ॥ सुधात्रीणि सुधाप्रभृतीनि त्रीणि ऊर्ध्वमध्याधोगतिसंज्ञानि ॥ २९ ॥ ३० ॥ सचयानलान् इष्टकाच
 यनाशुकानि अग्निस्थापनार्थं स्थानानि ॥ ३१ ॥ पारमेष्ठयेन प्रवर्तितेन ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ त्रिविधं श्रुतिस्मृतिशिष्टाचाररूपेण त्रिःप्रकारं प्रमाणम् । त्रिषु नित्यनैमित्तिककाम्येषु
 कर्मसु प्रमेयेषु क्षेत्राणि स्थावरजङ्गमानि शरीराणि । उपचयो वृद्धिः । लक्षणं द्विषत्वचतुष्पात्वादि ॥ ३४ ॥ त्रयो वर्णा इति । शूद्रस्य यज्ञानर्हत्वाच्च विवक्षा । लोका भूरा
 दयः । त्रैविद्यम् ऋग्यजुःसामासकं पावकाः गार्हपत्यादयः त्रैकाल्यं भूतभविष्यद्वर्तमानाप्यम् । त्रीणि सात्त्विकराजसतामसानि त्रयोऽपायाः त्रिविधः स्वार्थभंशः अर्थानुष्ठानपाठ
 व्यसनरूपः पुत्रैषणावितैषणालोकैषणारूपो वा । त्रयो गुणाः सत्त्वादयः त्रयो वर्णा इत्यादीनां षष्ठा इत्युत्तरस्थेनान्वयः ॥ ३५ ॥ संख्यातस्त्रयोऽपि तु वैपुल्येन प्रत्येकमनन्ताः

अग्निमाहवनीयं च वेदीं चैव कुशं सुवम् ॥ प्रोक्षणीयं ध्रुवां चैव आवभृथ्यं तथैव च ॥ २८ ॥ सुधात्रीणि च यश्चक्रे हव्यकव्यप्रदान्द्रिजान् ॥
 हव्यादांश्च सुरान्यज्ञे क्रव्यादांस्तु पितृनपि ॥ २९ ॥ भागार्थे मन्त्रविधिना यश्चक्रे यज्ञकर्मणि ॥ यूपान्समित्थुचं सोमं पवित्रान्परिधीनपि
 ॥ ३० ॥ यज्ञियानि च द्रव्याणि यज्ञांश्च सचयानलान् ॥ सदस्यान्यजमानांश्च मेध्यादींश्च क्रतूतमान् ॥ ३१ ॥ विवभाज पुरा सर्वं पारमेष्ठयेन
 कर्मणा॥यागानुरूपान्यः कृत्वा लोकाननुपराक्रमत् ॥ ३२ ॥ क्षणा लवाश्च काष्ठाश्च कलस्रैकाल्यमेव च ॥ मुहूर्तास्तितथयो मासाः संवत्सरास्तथा
 ॥ ३३ ॥ ऋतवः कालयोगाश्च प्रमाणं त्रिविधं त्रिषु ॥ आयुः क्षेत्राण्युपचयो लक्षणं रूपसौष्टवम् ॥ ३४ ॥ त्रयो वर्णास्त्रयो लोकस्त्रैविध्यं पावकास्त्रयः ॥
 त्रैकाल्यं त्रीणि कर्माणि त्रयोऽपायास्त्रयो गुणाः ॥ ३५ ॥ त्रयो लोकाः पुरा सृष्टा येनाऽनन्त्येन कर्मणा ॥ सर्वभूतगणस्रष्टा सर्वभूतगुणात्मकः ॥ ३६ ॥
 नृणामिन्द्रियपूर्वेण योगेन रमते च यः ॥ गतागताभ्यां यो नेता सर्वत्र जगदीश्वरः ॥ ३७ ॥ यो गतिर्धर्मयुक्तानामगतिः पापकर्मणाम् ॥ चातुर्ध
 र्ण्यस्य प्रभवश्चातुर्होत्रस्य रक्षिता ॥ ३८ ॥ चातुर्विद्यस्य यो वेत्ता चातुराश्रम्यसंश्रयः ॥ दिगन्तरो नभोभूतो वायुरापो विभावसुः ॥ ३९ ॥

यतोऽनन्तं कर्म संकल्पारब्धं तेन सृष्टाः । येन सृष्टाः स कीदृश इत्यत आह । सर्वेति ॥ ३६ ॥ यो नृणां गतागताभ्यां मृत्युजन्मभ्यां सर्वत्र ब्रह्माण्डे नेता यश्च जीवरूपः
 सन् इन्द्रियपूर्वेण योगेन इन्द्रियजन्येन विषयसम्बन्धेन रमते स ईश्वरः ॥ ३७ ॥ चातुर्होत्रस्य चत्वार ऋत्विजः होतारो यत्र यज्ञे तस्य ॥ ३८ ॥ आन्वीक्षिकी त्रयी वातो
 दण्डनीतिरिति चतसृणां विधानां समाहारश्चातुर्विधं तस्य दिशः अन्तरे गर्भे यस्य स दिगन्तरः । नभोभूतः आकाशत्वमापन्नः विभावसुः अग्निः । यद्वा विशेषेण भातीति
 विभाः ज्योतिः वसुः वसुमती पृथ्वी ॥ ३९ ॥

चर्म पादशिरौ किरण्येनया देवताभिःसिद्धपर्यं त्रयो मार्गां धर्मेण स्वर्गः अर्पेनाप लोकः कामेनाधोलोकं तेषां मार्गास्त्रिभिः प्राप्यन्त्ये ॥ १४ ॥ अगत् पञ्चभूतात्मक
 मन्मथराण शीता सुहृत् । शोयमथ निर्विशेष विन्यासरूप तत्रैव सलिल पको द्रष्टेति सलिलपदप्रयोगात् तादृश कृत्वा । लोकम् एकान्तं चक्रे । सर्वं विन्यासत्रिभिः मासनाया
 तन्नामम् अरोगेयतीति भाव । तत्र साधन हस्यास्येन वर्त्मनेति । हस्यम् आस्य चिदशेन जहारिन चिदचिदभ्रग्निरूपैव जीकरूपैव मार्गेण । अय भावः । योऽङ्का
 र्मान्ति सर्वं सृजति कैश्चि सान्यागभितेन सहस्रं तमपि मार्गोऽस्यस्तरणिरूपं सहस्रतीति ॥ १५ ॥ विषाणश्रेण दन्ताश्रेण । “विषाण दन्तराज्जयोः” इत्यमरः ॥ १६ ॥ असुर
 येन लोकान्कमेजित्वा त्रिभिर्घ्नोस्त्रिवशोऽसया ॥ स्यापिता जगतो मार्गास्त्रिवर्गप्रमवास्त्रय ॥ १४ ॥ योऽन्तकाले जगत्पीत्वा कृत्वा तोयमय
 वपु ॥ लोकमेकार्णवं चक्रे दृश्याहस्येन वर्त्मना ॥ १५ ॥ यः पुराणे पुराणाऽऽत्मा वाराहं रूपमास्थितः ॥ विषाणश्रेण धमुधासुखहारारिसुदनः
 ॥ १६ ॥ यः पुरा पुरुताये त्रैलोक्यमिदमव्ययः ॥ द्वौ जित्वाऽसुरगणान्पुराणां सुसत्तम ॥ १७ ॥ येन सैव वपुः कृत्वा द्विधा कृत्वा च
 तत्पुनः ॥ पूर्वं देत्यो महावीर्यां शिरण्यकशिशुहंत ॥ १८ ॥ यः पुरा ब्रानलो भूत्वा और्वं सर्वतको धिसु ॥ पातालस्योऽर्णवगत पयो तोयमय
 इति ॥ १९ ॥ सहस्रशिरस ऋक्सहस्रारं सहस्रदम् ॥ सहस्रचरणं देवं यमाहुर्वै युगे ॥ २० ॥ नाभ्यारण्यां ससुत्पन्नं यस्य पैतामहं गृहम् ॥
 एकान्तजलस्यस्य नटे स्याचरजङ्गमे ॥ २१ ॥ येन ते निवृत्ता देत्याः संयामे तारकामये ॥ सर्वैवमय कृत्वा सर्वायुधधर वपु ॥ २२ ॥
 गरुडस्तेन चोत्सिक्त कालनेमिर्निपातितः ॥ निजितश्च मयो देत्यस्तासकश्च महासुर ॥ २३ ॥ उत्तरान्ते समुद्रस्य क्षीरोदस्यामृतोवधे ॥ यः
 भूते शाश्वतं योगमास्थाय तिमिर महत् ॥ २४ ॥ सुरारिर्गर्भमघत्त दिव्य तपःप्रकर्षावदितिः पुराणम् ॥ शक्र च यो दैत्यगणावरुद्ध गर्भो
 वसाने निवृत्तं चकार ॥ २५ ॥ पदानि यो लोकमयानि कृत्वा चकार दैत्यान्सलिलेऽर्यास्तान् ॥ कृत्वा च देवास्त्रिदिवस्य देवाभ्यक्ते सुरेश
 निरुगाधिपत्ये ॥ २६ ॥ पात्राणि दक्षिणा दीक्षा चमसोऽसूखलानि च ॥ गार्हपत्येन विधिना अन्वाहारेण कर्मणा ॥ २७ ॥
 गणानिति देवः । सुराणां सुरेभ्यः ॥ १७ ॥ द्विधा नृपसिद्धरूपेण ॥ १८ ॥ सहस्रेत्यनन्तवाचि । यम् अतिरुचास्य सर्वाष्वारविमुपां मूलभूत महार्णवस्थानीयम् ॥ २० ॥
 नाया नाभिदेशेन उपलब्धिता अरणि मयनदण्डतुल्य नाळ तस्यां नाभ्यारण्यां पैतामहं गृह पद्मम् ॥ २१ ॥ उत्सिक्तः इतः ॥ २२ ॥ तिमिर योगमायाम् ॥ २४ ॥
 सुरारणि देवताता अश्विनाम । गर्भं वामनरूप निमृत् पूर्णकामम् ॥ २५ ॥ सलिलेऽर्यायात् पावाऽस्यत्लेन समुद्रजलपिहित्वात् त्रिदिवस्य देवान् स्वर्गे क्रीडापरान् ॥ २६ ॥
 शाश्वतीनि यत्रोपेक्षणाति ॥ २७ ॥

अग्नीषोमात्मकत्वं जगतः साधयति-कफेति त्रिभिः ॥ शुक्राश्रयस्य सोमदैवत्यस्य कफस्य स्थानं हृदयं तदेव प्रजापतिदैवतस्य मनसोऽपि स्थानं शोभिताश्रयस्याग्निदैवतस्य पितृस्य स्थानं नाभिमण्डलम् । तदेवाग्निदैवत्याया वाचोऽपि स्थानम् । स्थानस्थानिनोः अधिष्ठेयाधिष्ठात्रोर्देहेहिनीोरिव व्यवहारतो भेदाभावात् सर्वं नामरूपात्मकं जगदग्नीषोमात्मकमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ दीव्यति व्यवहरतीति देवो वाग्भिमानो ॥ ५३ ॥ अम्बुदसन्निभे यथा द्यूमज्योतिःसलिलपवनैर्भेद्यो वर्द्धते एवं गर्भोऽपि अत्राग्निपानीय प्राणैर्वर्द्धतेऽतोऽचेतन इत्यर्थः । वायुः प्राणवायुसहचरत्वाद्वायुज्जीवः ईश्वरेण सहितः प्रविशति तेनैव सह उल्कामति च ॥ ५५ ॥ ततो देहे प्रवेशानन्तरम् अङ्गानि शिरआदीनि विसृजति निर्माति विभर्ति पृष्ठानि च करोति सः प्राणोपाधिर्जीवः । प्राणस्य पञ्चभावात्स्वयमपि पञ्चधा भिद्यते । “ स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति ” इति श्रुतेः ॥ ५६ ॥ प्रथमं स्थानं हृदयं वर्द्धयन् पिण्डमिति शेषः ॥ ५७ ॥ पश्चिमं कायं जंवादिपादान्तम् ऊर्ध्वम् उरोदेशात् सन्धिरार्षः । व्यायच्छते व्यायामं बलसाध्यं कर्म करोति येन स

कफत्वमैवेच्छुक्रं पितृत्वमै च शोणितम् ॥ कफस्य हृदयं स्थानं नाभ्यां पितृं प्रतिष्ठितम् ॥ ५२ ॥ देहस्य मध्ये हृदयं स्थानं तन्मनसः स्मृतम् ॥ नाभिकोष्ठान्तरं यतु तत्र देवो हुताशनः ॥ ५३ ॥ मनः प्रजापतिज्ञेयः कफः सोमो विभाव्यते ॥ पितृमग्निः स्मृतं ह्येतदग्नीषोमात्मकं जगत् ॥ ५४ ॥ एवं प्रवर्तिते गर्भे वर्द्धितेऽम्बुदसन्निभे ॥ वायुः प्रवेशं संचक्रे सङ्गतः परमात्मना ॥ ५५ ॥ ततोऽङ्गानि विसृजति विभर्ति परिवर्द्धयन् ॥ स पञ्चधा शरीरस्थो भिद्यते वर्द्धते पुनः ॥ ५६ ॥ प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ॥ प्राणः स प्रथमं स्थानं वर्द्धयन्परिवर्तते ॥ ५७ ॥ अपानः पश्चिमं कायमुदानोर्ध्वं शरीरिणः ॥ व्यानो व्यायच्छते येन समानः सन्नितर्चयेत् ॥ भूतावातिस्ततस्तस्य जायतेन्द्रियगोचरात् ॥ ५८ ॥ पृथिवी वायुराकाशसमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ तस्येन्द्रियाणि विष्टानि स्वं स्वं योगं प्रचक्रिरे ॥ ५९ ॥ पार्थिवं देहमाहुस्तं प्राणात्मानं च मारुतम् ॥ छिद्राण्याकाशयोनीनि जलात्स्यावः प्रवर्तते ॥ ६० ॥ ज्योतिश्चक्षुश्च तेजात्मा तेषां यन्ता मनः स्मृतः ॥ ग्रामाश्च विषयाश्चैव यस्य वीर्यात्प्रवर्तिताः ॥ ६१ ॥

व्यानः सर्वदेहसन्धिब्यापी । समानस्तु नाभिदेशस्थः सन्नितर्चयेत् अशितर्पीतादिकं समिकुर्यात् यथास्थानं प्रापयेदित्यर्थः । तत् । एवं प्राणकर्मविभागानन्तरं तस्य जीवस्य भूतावाप्तिः पृथिव्यादिसाक्षात्कारो जायते । सा च इन्द्रियगोचरात् इन्द्रियाणां यो विषयो रूपादिस्तद्वारा तदाश्रयो गृह्यत इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ अत्र हेतुमाह-पृथिवीति ॥ यतः पृथिव्यादीनि इन्द्रियाणि इन्द्रियरूपेण परिणम्य शरीरे स्वे स्वे स्थाने नेत्रगोलरूढौ विष्टानि प्रविष्टानि । अतस्तानि स्वं स्वं योगं प्रचक्रिरे । पार्थिवं प्राणं पृथिवीमेव गन्धविशिष्टां गृह्णाति आप्यं रसनम् अपां गुणं रसमेव गृह्णाति । तैजसं चक्षुस्तेजोगुणं रूपं वायव्यं स्पर्शनेन्द्रियं तद्गुणं स्पर्शनं नाभसं श्रोत्रं तद्गुणं शब्दं च गृह्णातीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ देहम् उपचितं कठिनांशं पार्थिवं पृथ्वीविकारम् । प्राणो वायुविकारः छिद्राण्याकाशात्स्यावः द्रवभागः सर्वं जलम् ॥ ६० ॥ चक्षुः ज्योतिः रूपाप्रकाशकं जाठरादि वा

चन्द्रसूर्यमय चन्द्रसूर्यमयानं मनोज्योतिः षडुज्योतिष्व योगीशो निर्बिकल्पकः सप्तसोऽन्तकः सप्तदा राशिरिव अन्तको नाराको यस्य तत्र चतुर्ज्योतिः परम् अन्तक एतन्व
 भूयते न हि द्रष्टुर्निर्गच्छो विपत इति वेदे दृश्यते । तत्र तप्तसो ध्यानस्य प्राप्य “ मनसोऽवमात्रम् ” इति श्रुते ॥ ४० ॥ य पर सुशालानम् अपर विराज च य प्राहुः ।
 परः परस्तादपि परं सूत्रापि परं न च आत्मनान् आत्मैवात्मा मायास्य शरीरं तद्वान् । “ मायिन तु मद्भेदरम् ” इति श्रुतेः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ दिव्यो विषिषः ॥ ४३ ॥ लोका
 न्तात्मनः सुयोरापि मृत्यु । तेदृतां यथाशक्तिपारकाणां मन्वादीनामपि सेतुः नियन्तृणामपि नियन्त्रेत्यर्थः । मेध्यकर्मणां पवित्राणामपि मेध्य । पावनानां गङ्गादीनामपि
 पावनः ॥ ४४ ॥ प्रमथालनाम् ऐश्वर्यस्वभाषानां मरीच्यदीनां प्रमुरीश्वर सोमबस्त्रियदर्शनं तद्रूप सोमभूत ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ वायुग्रेव प्राण स्थितिहेतुर्पस्य स
 चन्द्रसूर्यमय ज्योतिर्योगीशः सप्तदान्तकः ॥ यत्पर भूयते ज्योतिर्यत्पर श्रूयते तप ॥ ४० ॥ यं परं प्राहुरपर यः परः परमात्मवान् ॥ नाराय
 णपरा वेदा नारायणपराः क्रियाः ॥ ४१ ॥ नारायणपरो धर्मो नारायणपरा गति ॥ नारायणपरं सत्य नारायणपर तप ॥ ४२ ॥ नारायणपरो
 मोक्षो नारायणपरायणम् ॥ आदित्यादिस्तु यो दिव्यो यश्च दैत्यान्तको विष्टु ॥ ४३ ॥ युगान्तेष्वन्तको यश्च यश्च लोकान्तकान्तकः ॥ सेतुयो
 लोकसेतूनां मेध्यो यो मेध्यकर्मणाम् ॥ ४४ ॥ वेद्यो यो वेदविदुषां प्रसुर्यं प्रमथालनाम् ॥ सोमभूतस्तु सौम्यानामग्निभूतोऽग्निवर्चसाम् ॥ ४५ ॥
 मनुष्याणां मनोभूतस्तपोभूतस्तपस्विनाम् ॥ विनयो नयवृत्तीनां तेजस्तेजस्विनामपि ॥ सर्गाणां सर्गकारश्च लोकदेवतुत्तम ॥ ४६ ॥ विप्रहो
 विप्रदाहार्णा गतिर्गतिमतामपि ॥ आकारप्रभवो वायुर्वायुप्राणो हुतारान ॥ ४७ ॥ देवा हुतारानप्राणा प्राणोऽग्नेर्मनुभुवन ॥ रसाद्रे शोणित
 जल शोणितान्मांसमुच्यते ॥ ४८ ॥ मांसान्तु मेवसो जन्म मेवसोऽस्थीनि चैव हि ॥ अस्थो मन्वा समभवन्मन्वात् शुक्रमेव च ॥ ४९ ॥ शुक्रा
 दर्भः समभवद्भ्रसमूलेन कर्मणा ॥ तत्रापां प्रथमो माग स सौम्यो राशिरुच्यते ॥ गर्भोऽप्यसमवोऽग्निर्गो द्वितीयो राशिरुच्यते ॥ ५० ॥ शुक्रं
 सोमात्मकं विद्यादातृव विद्धि पवनकम् ॥ मागो रसात्मको ह्येषां धीर्यं च राशिपावकौ ॥ ५१ ॥

वायुराण ॥ ४७ ॥ अग्ने प्राप्य मन्मभिद्वारा किं कुर्येति तद्वह । रसाद्रेति । रसात् अग्निपृथङ्गुवाद्भ्रसारात् पाक्त्वात्तन्मेन शोणितविकल्पेण रेवोद्वारा गर्भं समवर्तति स
 च समूलेन हेतुभूतेन कर्मणाऽग्निपापारयेति ह्येत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ तत्र गर्भेणां विकार प्रथमो माग रेवोऽप्यः स्वेतत्वात् । सौम्यश्च स गर्भोऽप्यसमवर्भस्य
 जडरात्रिजन्मा योऽग्निमत् लोहित स आग्नेयो द्वितीयो माग ॥ ५० ॥ एतदेवाह—शुक्रमिति ॥ रसात्मकौ उक्तकल्पेण रसस्यैव विकारौ । हि यस्मात् एषां रसादीनां शीघ्र
 स्तारः गरिमावकौ शुक्रयोगिते ॥ ५१ ॥

अत्रापिमात्मकत्वं जगतः साधयति-कफेति त्रिभिः ॥ शुक्राश्रयस्य सोमदैवत्यस्य कफस्य स्थानं हृदयं तदेव प्रजापतिदैवतस्य मनसोऽपि स्थानं शोणिताश्रयस्याग्निदैवतस्य पित्तस्य स्थानं नाभिमण्डलम् । तदेवाग्निदैवत्याया वाचोऽपि स्थानम् । स्थानस्थानिनोः अधिष्ठेयाग्निष्टात्रोद्देहेदेहिनोरिव व्यवहारतो भेदाभावात् सर्वं नामरूपात्मकं जगदधीपो मात्सकमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ दीव्यति व्यवहर्तीति देवो वाग्भिमानो ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ अम्बुदुसन्निभे यथा धूमज्योतिःसलिलपवनैर्मथो वर्द्धते एवं गर्भोऽपि अत्राग्निपानीय प्राणैर्वर्द्धतेऽतोऽचेतन इत्यर्थः । वायुः प्राणवायुसहचरत्वाद्वायुज्जीवः इंश्वरेण सहितः प्रविशति तेनैव सह उदकामति च ॥ ५५ ॥ ततो देहे प्रवेशानन्तरम् अङ्गानि शिरआदीनि विसृजति निर्माते विभर्ति पुष्टानि च करोति सः प्राणोपाधिज्जीवः । प्राणस्य पञ्चधाभावात्स्वयमपि पञ्चधा भियते । “ स प्राणमेव प्राणो नाम भवति ” इति श्रुतेः ॥ ५६ ॥ प्रथमं स्थानं हृदयं वर्द्धयन् पिण्डमिति शेषः ॥ ५७ ॥ पश्चिमं कायं जंवादिपादान्तम् ऊर्ध्वम् उरोदेशात् सन्धिरापः । व्यायच्छते व्यायामं बलसाध्य कर्म करोति येन स

कफवर्गे भवेच्छुक्रं पित्तवर्गे च शोणितम् ॥ कफस्य हृदयं स्थानं नाभ्यां पितं प्रतिष्ठितम् ॥ ५२ ॥ देहस्य मध्ये हृदयं स्थानं तन्मनसः स्मृतम् ॥ नाभिकोष्ठान्तरं यत् तत्र देवो हुताशनः ॥ ५३ ॥ मनः प्रजापतिज्ञेयः कफः सोमो विभाव्यते ॥ पित्तमग्निः स्मृतं ह्येतदग्नीपोमात्मकं जगत् ॥ ५४ ॥ एवं प्रवर्तिते गर्भे वर्द्धितेऽम्बुदसन्निभे ॥ वायुः प्रवेशं संचक्रे सङ्गतः परमात्मना ॥ ५५ ॥ ततोऽङ्गानि विसृजति विभर्ति परिवर्द्धयन् ॥ स पञ्चधां शरीरस्थो भिद्यते वर्द्धते पुनः ॥ ५६ ॥ प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव चाप्राणः स प्रथमं स्थानं वर्द्धयन्परिवर्तते ॥ ५७ ॥ अपानः पश्चिमं कायमुदानोर्ध्वं शरीरिणः ॥ व्यानो व्यायच्छते येन समानः सन्निवर्त्तयेत् ॥ भूतावातिस्ततस्तस्य जायतेन्द्रियगोचरात् ॥ ५८ ॥ पृथिवी वायुराकाश शमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ तस्येन्द्रियाणि विष्टानि स्वं स्वं योगं प्रचक्रिरे ॥ ५९ ॥ पार्थिवं देहमाहुस्तं प्राणात्मानं च मारुतम् ॥ छिद्राण्याकाश योनीनि जलात्स्नावः प्रवर्तते ॥ ६० ॥ ज्योतिश्चक्षुश्च तेजात्मा तेषां यन्ता मनः स्मृतः ॥ ग्रामाश्च विषयाश्चैव यस्य वीर्यात्प्रवर्तिताः ॥ ६१ ॥

व्यानः सर्वदेहसन्धिधयापी । समानस्तु नाभिदेशस्थः सन्निवर्त्तयेत् अशितर्षितादिकं समिकुर्यात् यथास्थानं प्रापयेदित्यर्थः । तत् । एवं प्राणकर्मविभागानन्तरं तस्य जीवस्य भूतावाप्तिः पृथिव्यादिशास्त्रात्कारो जायते । सा च इन्द्रियगोचरात् इन्द्रियाणां यो विषयो रूपादिस्तद्द्वारा तदाश्रयो गृह्यत इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ अत्र हेतुमाह-पृथिवीति ॥ यतः पृथिव्यादीनि इन्द्रियाणि इन्द्रियरूपेण परिणम्य शरीरे स्वे स्वे स्थाने नेत्रगोलरूढौ विद्यानि प्रविष्टानि । अतस्तानि स्वं स्वं योगं प्रचक्रिरे । पार्थिवं प्राणं पृथिवीमेव गन्धविशिष्टां गृह्णाति आप्यं रसनम् अपां गुणं रसमेव गृह्णाति । तैजसं चक्षुस्तेजोगुणं रूपं वायव्यं स्पर्शनेन्द्रियं तद्गुणं स्पर्शनं नामसं श्रोत्रं तद्गुणं शब्दं च गृह्णातीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ देहम् उपचितं कठिनांशं पार्थिवं पृथ्वीविकारम् । प्राणो वायुविकारः छिद्राण्याकाशात्स्नावः द्रवभागः सर्वं जलम् ॥ ६० ॥ चक्षुः ज्योतिः रूपप्रकाशकं जाठरादि वा

तेषां पृथिव्यादीनां पञ्चानां वेजाऽऽद्या तेजसोऽत्रो मनः सर्वेषामिन्द्रियाणां यन्मा नियामकं । यस्य मनसो धीर्यात् सामर्थ्यात् ग्रामा रूपाणांभ्याः पृथिव्यादयः विषय-
 गन्धादयः । यद्वा । ग्रामनगरादय देया पूज्यभिमोदयो निर्मिता । यद्वा । इदं मनस्येव परम प्रतिष्ठितम् । “यदिवं किञ्च” इति श्रुते ॥६१॥ सनातनान् अनादिस्मिन्ना-
 नेने निष्मनवान् । नरत्वं मानुषत्वम् ॥६२॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ इति श्रीहरिकेशो दीक्षायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ६७ ॥ चत्वारिंशत्तमे सैके-
 भषणत्वावभाहे ॥ परात्मनो विचित्रायाः प्रादुभाषा उदीरिता ॥ १ ॥ प्रभेति ॥ मात्वात् कुर्वोऽव्यमपि यथाराक्ति कस्वामि ॥ १ ॥ श्रुतिं लीलाचेष्टितम् ॥ २ ॥
 इत्येवं पुरुषः सर्वान्मृजंलोकान्सनातनान् ॥ कथं लोके नेघनेऽस्मिन्नत्वं विष्णुरागत ॥ ६२ ॥ एष मे सशयो ब्रह्मत्रेव मे विस्मयो महान् ॥
 कथं गतिर्गतिमतामापन्नो मानुषीं तनुम् ॥ ६३ ॥ श्रुतो मे स्वस्य वशस्य पूर्वेणां चैव समव ॥ श्रोतुमिच्छामि विष्णोस्तु वृष्णीनां च यथाक-
 मम् ॥ ६४ ॥ आश्चर्यं परम विष्णुदेवैर्द्वैत्यैश्च कथ्यते ॥ विष्णोरुत्पत्तिमाश्चर्यं ममाचक्ष्व महाभुने ॥ ६५ ॥ एतवाश्चर्यमाल्यान कथयस्व सुत्वाव-
 हम् ॥ प्रव्यातवल्कीर्यस्य विष्णोरमितेजसः ॥ कर्म चाश्चर्यभूतस्य विष्णोस्तत्त्वमिहोच्यताम् ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिविरो हरिविषय-
 चत्वारिंशोऽध्यायः ॥४०॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रश्नभारो महास्तात त्वयोक्तः शार्ङ्गधन्वनि ॥ यथाशक्त्या तु वक्ष्यामि श्रुयतां वैष्णवं यथा ॥१॥
 विष्णां प्रभावश्रवणे विष्टया ते मतिरुत्थिता ॥ इन्ति विष्णोः प्रवृत्तिं च शृणु दिव्यां मयेरिताम् ॥२॥ सहस्राक्ष सहस्रास्य सहस्रभुजमव्ययम् ॥
 सहस्रशिरस देव सहस्रकरमव्ययम् ॥ ३ ॥ सहस्रजिह्वं भास्वन्त सहस्रमुकुटं प्रभुम् ॥ सहस्रद सहस्राक्षं सहस्रभुजमव्ययम् ॥४ ॥ सवनं हवनं
 चैव इभ्यं होतारमेव च ॥ पात्राणि च पवित्राणि वेदिं दीक्षां चरुं हुत्रम् ॥५॥ सुकसोम शूर्पसुसल प्रोक्षण दक्षिणायनम् ॥ अर्घ्यं सामर्गं विप्र
 सदस्य सदने मद् ॥ ६ ॥ यूप समित्कुशा दर्शी चमसोऽष्टवलानि च ॥ प्राग्गवा यज्ञशर्मं च होतार चयन च यत् ॥७॥ ह्रस्वान्यतिप्रमाणानि
 चराणि स्यावराणि च ॥ प्रायश्चित्तानि चाथ च स्थण्डिलानि कुरास्तथा ॥ ८ ॥

महयामिति ॥ य विना आङ्गुरीति दशमस्येनान्यपः । सहस्रमृदंजन्तवाची । अव्ययम् अरिनाशिनम् ॥ ३ ॥ अव्ययम् अपरिणाभिनम् ॥४॥ एव द्वाभ्यां सूक्ष्मम्
 अमूर्तं रानुस्ता स्यूत मूर्तं रूपमाह-मभमिति ॥ सवनं काल इवनं कर्म इभ्यं हुयमानं इव्यं होतारं यजमानम् । पात्राणि उक्तेषुऽप्यानि कृपाळादीनि पवित्राणि
 श्रामपदेगादीनि । दीर्घां संस्कारं चरुं स्यालीम् ॥ ५ ॥ प्रोक्षण प्रोक्षणीपात्र दक्षिणा अन्वाहायादि । अपन इतिभिः प्रचरणम् । अर्घ्यं प्रसिद्धम् । सामगम्
 उत्रातारं मदन पत्नीगालाम् ॥ ६ ॥ होतारम् ऋत्विजं चयनम् इष्टकामय स्थण्डिलम् ॥ ७ ॥ ह्रस्वानि एकहायनीयाऽऽयशीनि सोमक्यापयर्षीनि अतिप्रमाणानि स्यन्

दुस्तम्भशालादीनि । अर्थं फलं स्वर्गादि ॥८॥ भागवहं गायत्र्यादिच्छन्दः । “छन्दोसि वै देवयो हव्यमूङ्गा श्रान्तानि” इति लिङ्गदर्शनात् । अग्रेभुजं प्रायणीयम् उदायुधम् उदयनीयम् ॥ ९ ॥ यं सर्वयज्ञाङ्गमयं यज्ञे आहुः शाश्वतं नित्यैकरूपम् । वेदारण्यप्रमाणरूपम् विभुं क्रतुफलदातारम् ईश्वरं धीमतः धीप्रवर्तकस्य ॥ १० ॥ प्रजापतिः सर्वेवेददर्शी ब्रह्मा ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ हितार्थं श्रेयोर्र्थं प्रभवाय ऐश्वर्याया ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ संभवति शरीरं धत्ते । एतेन प्रवृत्तिप्रधाना रजोमूर्तिरुक्ता ॥ १७ ॥ सात्त्विकीमाह—तस्य

मन्त्रं यद्भवहं वह्निं भागं भागवहं च यत् ॥ अग्रेभुजं सोमभुजं घृतार्विषमुदायुधम् ॥ ९ ॥ आहुर्वेदविदो विप्रा यं यज्ञे शाश्वतं विभुम् ॥ तस्य विष्णोः सुरेशस्य श्रीवत्साङ्गस्य धीमतः ॥ १० ॥ प्रादुर्भावसहस्राणि अतीतानि न संशयः ॥ भूयश्चैव भविष्यन्तीत्येवमाह प्रजापतिः ॥ ११ ॥ यत्पृच्छसि महाराज पुण्यां दिव्यां कथां शुभाम् ॥ यदर्थं भगवान्विष्णुः सुरेशो रिपुसूदनः ॥ देवलोके समुत्सृज्य वसुदेवकुलेऽभवत् ॥ १२ ॥ तत्सेहं संप्रवक्ष्यामि शृणु सर्वमशेषतः ॥ वासुदेवस्य माहात्म्यं चरितं च महाद्युतेः ॥ १३ ॥ हितार्थं सुरमत्यानां लोकानां प्रभवाय च ॥ बहुशः सर्वभूताऽऽत्मा प्रादुर्भवति कार्यतः ॥ १४ ॥ प्रादुर्भावांश्च वक्ष्यामि पुण्यान्दिव्यगुणैर्युतान् ॥ छान्दसीभिरुदाराभिः श्रुतिभिः समलंकृतान् ॥ १५ ॥ शुचिः प्रयत्वाग्भूत्वा निबोध जनमेजय ॥ इदं पुराणं परमं पुण्यं वेदैश्च संमितम् ॥ १६ ॥ हन्त ते कथयिष्यामि विष्णोर्दिव्यां कथां शृणु ॥ यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय तदा संभवति प्रभुः ॥ १७ ॥ तस्य ह्येका महाराज मूर्तिर्भवति सत्तम ॥ नित्यं दिविष्ठा या राजंस्तपश्चरति दुश्चरम् ॥ १८ ॥ द्वितीया चास्य शयने निद्रायोगमुपाययौ ॥ प्रजासंहारसर्गार्थं किमध्यात्मविचिन्तकम् ॥ १९ ॥ सुखा युगसहस्रं स प्रादुर्भवति कार्यतः ॥ पूर्णं युगसहस्रे तु देवदेवो जगत्पतिः ॥ २० ॥ पितामहो लोकपालाश्चन्द्रादित्यौ हुताशनः ॥ ब्रह्मा च कपिलश्चैव परमेष्ठी तथैव च ॥ २१ ॥ देवाः सतर्पयश्चैव त्र्यम्बकश्च महायशः ॥ वायुः समुद्राः शैलश्च तस्य देहं समाश्रिताः ॥ २२ ॥ सन्ततु मारश्च महानुभावो मनुर्महात्मा भगवान्प्रजाकः ॥ पुराणदेवोऽथ पुराणि चक्रे प्रदीप्तैश्चानरतुल्यतेजाः ॥ २३ ॥ येन चार्णवमध्यस्थौ नष्टे स्यैव रजङ्गमे ॥ नष्टे देवासुरगणे प्रनष्टोरगराक्षसे ॥ २४ ॥

हीति ॥ १८ ॥ तामसीमाह—द्वितीयेति ॥ निद्रायोगं योगमर्थो निद्रां संहारस्य सर्गः संहारक्रिया तदर्थम् । कीदृशं निद्रायोगं किमध्यात्मविचिन्तकं कुत्सिताः अध्यात्मविचिन्तकाः सविकल्पसमाधिमन्तो यस्मात्तम् ॥ १९ ॥ प्रादुर्भावमेवाह । पूर्णं इति । तदङ्गे लीलानां देवानामविर्भाव एव तस्य प्रादुर्भाव इत्यर्थः । देवदेवः महादेवः जगत्पतिर्विष्णु ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ २२ ॥ सनदिति ॥ सन्तुमारारदिरूपो नारायणः पुराणि शरीराणि ब्रह्मादिस्तन्मपर्यन्तानां प्राणिनां चक्रे ॥ २३ ॥ यः प्रस्थौ दानवाविति द्वयोः संबन्ध ॥ २४ ॥

तेषां पृथिव्यादीनां पद्मानां तेजाःस्तमा तेजसांश्रो मन सर्वेषामिन्द्रियाणां पन्था नियामक । यस्य मनसो वीर्यात् सामर्थ्यात् प्राप्ता
 गन्धादप । यद्वा । ग्रामनगरादपः देवाः पुक्वाभियादयो निर्मिता । यद्वा । इद मनस्येव परमं प्रतिष्ठितम् । “यद्विद किञ्च” इति श्रुतेः ॥ ६१ ॥ सनातनात् अनादिसिद्धान्
 नेने निपनयन् । नत्वं मानुषत्वम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ इति श्रीहरिकीर्ती टीकायां चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४० ॥ ॥ ६७ ॥ चत्वारिंशत्तमे सैके
 भग्न्यात्तावत्प्रसहे ॥ परात्मनो शिचिन्नाया मातृमाता उदीरिता ॥ १ ॥ प्रथेति ॥ भारत्वात् दुर्बोऽव्यमपि यथाशक्ति कल्पामि ॥ १ ॥ प्रवृत्तिं लीलाचेदितम् ॥ २ ॥
 इत्येवं पुरुषं सर्वान्दृजंलोकान्सनातनान् ॥ कथं लोके नेधनेऽस्मिन्नत्वं विष्णुरागत ॥ ६२ ॥ एष मे सशयो ब्रह्मन्नेव मे विस्मयो महान् ॥
 कथं गतिर्गतिप्रतामापन्नो मातृपी तनुम् ॥ ६३ ॥ श्रुतो मे स्वस्य वशस्य पूर्वेषां चैव संभव ॥ श्रोत्रमिच्छामि विष्णोस्तु वृष्णीनां च ययाक
 मम् ॥ ६४ ॥ आश्रयं परम विष्णुदेवैर्व्यैश्च कथ्यते ॥ विष्णोरुत्पात्तिमाश्रयं ममाचक्ष्व महायुने ॥ ६५ ॥ एतवाश्रयमाल्यान कथयस्व सुखाव
 दम् ॥ प्रख्यातवल्दीर्यस्य विष्णोर्गमिततेजस ॥ कर्म चाश्रयभृतस्य विष्णोस्तरत्रमिहोच्यताम् ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिविंशो हरिविंशोऽध्याय ॥ ४० ॥
 विष्णो प्रभावश्रवणे दिष्टया ते मतिरुत्थिता ॥ इन्ति विष्णोः प्रवृत्तिं च नृणु किव्यां मयेरिताम् ॥ २ ॥ सहस्रांश सहस्रास्य सहस्रमुजमव्ययम् ॥
 महयशिरस्य देव सहस्रकरमव्ययम् ॥ ३ ॥ सहस्रजिह्वं भास्वन्त सहस्रमुकुट प्रसुम् ॥ सहस्रद सहस्रादिं सहस्रमुजमव्ययम् ॥ ४ ॥ सवन हवनं
 चैव इयं होतारमेव च ॥ पात्राणि च पवित्राणि वेर्वि दीक्षां चरु रुवम् ॥ ५ ॥ सुक्सोम शूर्पसुमलं प्रोक्षण दक्षिणायनम् ॥ अध्वर्युं सामगं विप्र
 सदस्य सदनं सद ॥ ६ ॥ यूप समिच्छुश दर्वी चमसोल्ललानि च ॥ प्राग्वरा यज्ञश्रुमिं च होतार चयन च यत् ॥ ७ ॥ इत्यान्यतिप्रमाणानि
 चराणि स्थावराणि च ॥ प्रायश्चित्तानि चाप च स्थण्डिलानि कुशास्तथा ॥ ८ ॥

महेश्वरमिति ॥ य किं आश्रुति दशमर्येनान्यप । सहस्रशशोऽजन्मवाधी । अव्ययम् अविनाशिनम् ॥ ३ ॥ अव्ययम् अपरिष्णामिनम् ॥ ४ ॥ एष इत्यां सुक्ष्मम्
 अमूर्तं रूपुस्ता स्पूल मूर्तं रूपवाह—मनमिति ॥ सवन फाल हवन कम इष्य इयमानं प्रस्यं होतारं यजमानम् । पात्राणि उक्तेऽप्योऽप्यानि कृपाळादीनि पवित्राणि
 इत्यामपदेगादीनि । दीक्षां संस्कार चरं स्थालीम् ॥ ५ ॥ प्रोक्षणं प्रोक्षणीपात्र दक्षिणा अन्वाहार्यादि । अयन हविर्भिः प्रषरणम् । अध्वर्युं प्रसिद्धम् । सामगम्
 उद्यानारं मन्त्रं पत्नीगालाम् ॥ ६ ॥ होतारम् ऋत्विजं चयनम् इष्टकामप स्थण्डिलम् ॥ ७ ॥ इत्यानि एकहापनीयाकृत्यदीनि सोमक्याप्यर्वादि इत्यप्यप्यानि

दुस्तम्भशालादीनि । अर्थ फलं स्वर्गादि ॥८॥ भागवहं गायत्र्यदिच्छन्दः । 'छन्दांसि वै देवेभ्यो हव्यमूढा श्रान्तानि' इति लिङ्गदर्शनात् । अग्नेभुजं प्रायणीयम् उदायुग्म उदयनीयम् ॥ ९ ॥ यं सर्वयज्ञाङ्गमयं यज्ञे आहुः शाश्वतं नित्यैकलपम् । वेदास्थमप्राणरूपम् विभुं क्रतुफलदातारम् ईश्वरं धीमतः धीप्रवर्तकस्य ॥ १० ॥ प्रजापतिः सर्वे ददर्शी ब्रह्मा ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ हितार्थं श्रेयोऽर्थं प्रभाषय ऐश्वर्याया ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ संभवति शरीरं धत्ते । एतेन ऋत्विप्रधाना रजोमूर्तिरुक्ता ॥ १७ ॥ सात्त्विकीमाह—तस्य

मन्त्रं यज्ञवहं वह्निं भागं भागवहं च यत् ॥ अग्रेषुजं सोमभुजं घृताचिपुदायुधम् ॥ ९ ॥ आहुर्वेदविदो विप्रा यं यज्ञे शाश्वतं विभुम् ॥ तस्य विष्णोः सुरेशस्य श्रीवत्साङ्कस्य धीमतः ॥ १० ॥ प्रादुर्भावसहस्राणि अतीतानि न संशयः ॥ भूयश्चैव भविष्यन्तीत्येवमाह प्रजापतिः ॥ ११ ॥ यत्पृच्छसि महाराज पुण्यां दिव्यां कथां शुभाम् ॥ यदर्थं भगवान्विष्णुः सुरेशो रिपुसूदनः ॥ देवलोकं समुत्सृज्य वसुदेवकुलेऽभवत् ॥ १२ ॥ तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणु सर्वमशेषतः ॥ वासुदेवस्य माहात्म्यं चरितं च महाद्भुतेः ॥ १३ ॥ हितार्थं सुरमत्यानां लोकानां प्रभवाय च ॥ बहुशः सर्वभूताऽऽत्मा प्रादुर्भवति कार्यतः ॥ १४ ॥ प्रादुर्भावांश्च वक्ष्यामि पुण्यान्दिव्यगुणैर्युतान् ॥ छान्दसीभिरुदाराभिः श्रुतिभिः समलंकृतान् ॥ १५ ॥ शुचिः प्रयतवाग्भूत्वा निबोध जनमेजय ॥ इदं पुगणं परमं पुण्यं वेदैश्च संमितम् ॥ १६ ॥ हन्त ते कथयिष्यामि विष्णोर्दिव्यां कथां शृणु ॥ यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय तदा संभवति प्रभुः ॥ १७ ॥ तस्य ह्येका महाराज मूर्तिर्भवति सत्तम ॥ नित्यं दिविष्ठा या राजंस्तपश्चरति दुश्चरम् ॥ १८ ॥ द्वितीया चास्य शयने निद्रायोगमुपाययौ ॥ प्रजासंहारसर्गार्थं किमध्यात्मविचिन्तकम् ॥ १९ ॥ सुखा युगसहस्रं स प्रादुर्भवति कार्यतः ॥ पूर्णं युगसहस्रे तु देवदेवो जगत्पतिः ॥ २० ॥ पितामहो लोकपालाश्चन्द्रादिसौ हुताशनः ॥ ब्रह्मा च कापिलश्चैव परमेष्ठी तथैव च ॥ २१ ॥ देवाः सतर्पयश्चैव ज्यम्बकश्च महायशाः ॥ वायुः समुद्राः शैलाश्च तस्य देहं समाश्रिताः ॥ २२ ॥ सनत्कुमारश्च महत्तुभावो मनुर्महात्मा भगवान्प्रजाकरः ॥ पुराणदेवोऽथ पुराणि चक्रे प्रदीप्तवेश्वानरतुल्यतेजाः ॥ २३ ॥ येन चार्णवमध्यस्थौ नष्टे स्यव रजङ्गमे ॥ नष्टे देवासुरगणे प्रनष्टेरगराक्षसे ॥ २४ ॥

हीति ॥ १८ ॥ तामसीमाह—द्वितीयेति ॥ निद्रायोगं योगमर्थी निद्रां संहारस्य सर्गः संहारकिया तदर्थम् । कीदृशं निद्रायोगं किमध्यात्मविचिन्तकं कुरिस्ताः अध्यात्मविचिन्तकाः सविकल्पसमाधिमन्तो यस्मात्तम् ॥ १९ ॥ प्रादुर्भावमेवाह । पूर्णं इति । तदङ्गे लीलानां देवानामविर्भाव एव तस्य प्रादुर्भाव इत्यर्थः । देवदेवः महादेवः जगत्पतिर्विष्णु ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ २२ ॥ सनदिति ॥ सनत्कुमारदिल्लयो नारायणः पुराणि शरीराणि ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तानां प्राणिनां चक्रे ॥ २३ ॥ य-यस्यौ दानवविति द्वयोः संबन्धः ॥ २४ ॥

अग्निं त्र कैत्रम् ॥ २५ ॥ पुच्छरे नाभिरुमले यत्र यस्मात् ॥ २६ ॥ यत्र पुराणे वेदः मन्त्रमाहागराशिः श्रुतिसमाहितः प्रत्यक्षैवैव निहितो दृश्यते प्रत्यक्षश्रुतिमूलकोऽ
 यमर्थं त्रयः ॥ २७ ॥ "एस्य रूपं भिन्नदिशामविन्दुर्दृशं त्रियं" गरीत्य मध्ये " इति वाराहशत्रुर्भवस्तु वावस्त्यश्रुतिमूलकत्वमाह—वाराहस्तु भवित्तस्य इति ॥ २८ ॥
 एतन्नु मन्त्रगामान्यात्वात् यस्य आदिबाराहोपानकैर्यथाङ्गमिति वाराहाङ्केषु चिन्तनीयानीत्येवमर्थोऽयमर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ फलभोजनमर्षिषिः फले वृषणो
 वाच तदन्तर्गतं तद्वा ओषधयो यस्य । यमचेहेतु नामान्यात् ओषधय एवास्य रेव इत्यथ । विष्टोऽभिपुत्र सोम सोमस्त इत्यर्थः । स एव शोभितं यत्र । समादे
 योदुक्तमो सुदुष्यो दानवो मधुकुट्टभो ॥ हतो प्रभवता तेन तयोर्दत्त्वामित वस् ॥ २५ ॥ पुरा कमलनामस्य स्वपत सागराम्भसि ॥ पुच्छरे
 यत्र सभृता देवाः सर्पिणः पुरा ॥ २६ ॥ एष पौष्करको नाम प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ ॥ पुराणे कथ्यते यत्र वेदः श्रुतिसमाहितः ॥ २७ ॥ वारा
 हस्तु श्रुतिमुत्त प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ यत्र विष्णुः सुरश्रेष्ठो वाराह रूपमास्थितः ॥ महीं सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम् ॥ २८ ॥ वेदपादो
 यूपतू ननुद तश्चितीमुत्त ॥ अग्निजिह्वो वर्भरोमा त्रप्रशीपो महातपा ॥ २९ ॥ अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदाङ्कश्रुतिभूषणः ॥ आज्यनास सुग
 तुण्डः सामधोपस्वनो महान् ॥ ३० ॥ धर्मसत्यमय श्रीमान्कमविकमसत्कृतः ॥ प्रायश्चित्तनखो धीरः पशुजानुर्महाभुजः ॥ ३१ ॥ उद्गात्रन्तो
 नोमलिङ्गः फलनीजमहोपयि ॥ वाचन्तराऽऽत्मा मन्त्रस्त्रिग्विकृतः सोमशोणितः ॥ ३२ ॥ वेदिस्कन्धो ष्विगर्न्धो हव्यकल्यातिवेगवान् ॥
 प्राग्गशाक्यो श्रुतिमात्रानदीशाभिरचितः ॥ ३३ ॥ दक्षिणाङ्गो योगी मदासत्रमयो महान् ॥ उपाकर्मोष्टरुचकः प्रवर्ग्यवर्त्तभूषणः ॥ ३४ ॥
 नानाऽन्वैगतपथो गुह्योपनिषदासनः ॥ छायापल्किः शर्व मेरुशृङ्ग इवोच्छ्रितः ॥ ३५ ॥ महीं सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम् ॥ एकाण
 नजले भ्रगभेकाणवर्ता प्रभुः ॥ ३६ ॥ दृष्ट्या सुसुदुत्य लोकानां हितकाम्यया ॥ सहस्रशीपो देवादिश्वकार पृथिवी पुनः ॥ ३७ ॥ एव
 यन्मगेदेण भूत्वा भूतहितार्थिना ॥ उद्धता र्थिनी मवां सागरान्धुपरा पुरा ॥ ३८ ॥ वाराह एव कथितो नारसिंहमतः शृणु ॥ यत्र भूत्वा
 मृगेन्द्रेण हिरण्यरुगिपुहंत ॥ ३९ ॥ पुरा कृतयुगे राजन्सुरारिः खलवपितः ॥ दैत्यानामादिरुरुपश्चचार तप उत्तमम् ॥ ४० ॥
 इदंशर्यापि गोमस्य विशेषण विष्ठन इति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ उपाकर्म स्वाध्यायशीकार स एवोष्टस्य रुचको भूषणं यस्य । प्रग्यो धर्मतपनाथो महावीर तस्यावर्तः
 प्रागुति सं भूषण यस्य ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शकार स्थिरामिति शेषः ॥ ३७ ॥ यत्रवयहेण यत्रमयेन वाराहेण ॥ ३८ ॥ नारसिंहशत्रुर्भावः नृसिंहवाप पादि
 न्यश्रुतिमूलकैक्यमिमन्थायाऽऽह । नारसिंहमिति । भूत्वा आविभुष ॥ ३९ ॥ दैत्यानाम् आदिरुरुप हिरण्यकशिपुः ॥ ४० ॥

जलोपवासः जलमात्राऽऽहारः स्थानं दृढासनं मौनम् इन्द्रियसंयमः ताभ्यां सह दृढं व्रतं परियहो यस्य स तथाविध उपवासः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ तवाद्भुता इत्यनर्हत्वाच्चतुर्थीस्थाने पृष्ठी ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥
दश वर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ॥ जलोपवासनिरतः स्थानमौनदृढव्रतः ॥ ४१ ॥ ततः शमदमभ्यां च ब्रह्मचर्येण चानव ॥ ब्रह्मा प्रीतोऽ
भवत्तस्य तपसा नियमेन च ॥ ४२ ॥ तं वै स्वयंभूर्भगवान्स्वयमागत्य भूपते ॥ विमानेचार्कवर्णेन हंसयुक्तेन भास्वता ॥ ४३ ॥ आदित्यैर्वसुभिः
सार्ध्यैर्मरुद्भिर्देवैः सह ॥ रुद्रैर्विश्वसहस्रैश्च यक्षराक्षसकिन्नरैः ॥ ४४ ॥ दिशाभिर्विदिशाभिश्च नदीभिः सागरेस्तथा ॥ नक्षत्रैश्च सुहूर्तैश्च खेचरैश्च
महाग्रहैः ॥ ४५ ॥ देवर्षिभिस्तपोवृद्धैः सिद्धैः सप्तर्षिभिस्तथा ॥ राजर्षिभिः पुण्यतमैर्गन्धर्वैश्चाप्सरोगणैः ॥ ४६ ॥ चराचरगुरुः श्रीमान्वृतः
सर्वैः सुरैस्तथा ॥ ब्रह्मा ब्रह्मविदां श्रेष्ठो दैत्यं वचनमब्रवीत् ॥ ४७ ॥ प्रीतोऽस्मि तव भक्तस्य तपसाऽनेन सुव्रत ॥ वरं वरय भद्रं ते यथेष्टं
काममामुहि ॥ ४८ ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ न देवासुरगन्धर्वा न यक्षोरगराक्षसाः ॥ न मातृपाः पिशाचाश्च निहन्तुर्मा कथंचन ॥ ४९ ॥
ऋषयो वा न मां शप्यैः क्रुद्धा लोकपितामह ॥ शपेयुस्तपसा युक्ता वरेमेतं वृणोम्यहम् ॥ ५० ॥ न शस्त्रेण न चास्त्रेण गिरिणा पादपेन वा ॥ न
शुष्केण न चाद्र्रेण स्यान्न चान्येन मे वधः ॥ ५१ ॥ पाणिप्रहारेणैकेन सभृत्यवलवाहनम् ॥ यो मां नाशयितुं शक्तः स मे मृत्युर्भविष्यति ॥ ५२ ॥
भवेयमहमेवार्कः सोमो वायुर्हुताशनः ॥ सलिलं चान्तरिक्षं च नक्षत्राणि दिशो दश ॥ ५३ ॥ अहं क्रोधश्च कामश्च वरुणो वासवो यमः ॥ धनदश्च
धनाध्यक्षो यक्षः किंपुरुषाधिपः ॥ ५४ ॥ एवमुक्तस्तु दैत्येन स्वयंभूर्भगवांस्तदा ॥ उवाच दैत्यराजं तं प्रहसन्पुपत्तम ॥ ५५ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ एते
दिव्या वरास्तात मया दत्तास्तवाद्भुताः ॥ सर्वान्कामानिमांस्तात प्राप्स्यसि त्वं न संशयः ॥ ५६ ॥ एवमुक्त्वा तु भगवाञ्जगामाकाशमेव हि ॥
वैराजं ब्रह्मसदनं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ ५७ ॥ ततो देवाश्च नागाश्च गन्धर्वा मुनयस्तथा ॥ वरप्रदानं श्रुत्वा ते पितामहमुपस्थिताः ॥ ५८ ॥ विभुं
विज्ञापयामासुर्देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ ५९ ॥ देवा ऊचुः ॥ वरेणानेन भगवन्बाधयिष्यति नोऽसुरः ॥ ततः प्रसीद भगवन्वधोऽप्यस्य विचिन्त्यताम् ॥ ६० ॥
भगवान्सर्वभूतानां स्वयंभूरादिकृद्भिः ॥ स्रष्टा च हव्यकथ्यानामव्यक्तः प्रकृतिर्ध्रुवः ॥ ६१ ॥ सर्वलोकहितं वाक्यं श्रुत्वा देवः प्रजापतिः ॥ प्रोवाच
भगवान्वाक्यं सर्वान्देवगणांस्तदा ॥ ६२ ॥ अवश्यं त्रिदशास्तेन प्राप्तव्यं तपसः फलम् ॥ तपसोऽन्तेऽस्य भगवान्वधं विष्णुः कारिष्यति ॥ ६३ ॥
॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ वाक्यं देवानामिति शयः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ प्रभदेव आग्रणानां दैपतम् ॥ ७० ॥ नोऽप्यान् नोऽस्मरू षा ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥
 पतच्छ्रुत्वा सुरा सर्वे वाक्यं पङ्कजसम्भवात् ॥ स्वानि स्थानानि दिव्यानि जग्मुस्ते वै मुदान्विता ॥ ६४ ॥ लब्धमात्रे वरे चापि सर्वा सोऽवायत
 प्रजा ॥ हिरण्यकशिपुर्वेत्यो वरदानेन दर्पितः ॥ ६५ ॥ आश्रमेषु महाभागान्मुनीन्चै शसितव्रतात् ॥ सत्यधर्मरतान्दान्तान्पुरा धार्पितवास्तु स
 ॥ ६६ ॥ देवास्त्रिमुवनस्यास्तु फाजित्य महासुर ॥ त्रिलोक्य वशमानीय स्वर्गे वसति दानव ॥ ६७ ॥ यदा वरमदोन्मतो न्यवसद्दानवो भुवि ॥
 यद्भियान्कृतवान्देवैत्यान्वेवांभेवाप्ययज्ञियान् ॥ ६८ ॥ आदित्याश्च ततो रुद्रा विषे च मरुतस्तथा ॥ शरण्य शरणं विष्णुमुपाजग्मुर्महावलम्
 ॥ ६९ ॥ वेद्यज्ञमय ब्रह्म प्रभदेव सनातनम् ॥ भूत भव्य भविष्य च प्रभुं लोकनमस्कृतम् ॥ नारायण विसु देवाः शरण शरणागता ॥ ७० ॥
 देवा ऋचु ॥ त्रायस्व नोऽद्य देवेश हिरण्यकशिपोर्मयात् ॥ त्व हि न परमो धाता ब्रह्मादीनां सुरोत्तम ॥ ७१ ॥ त्व हि न परमो देवस्तत्र हि न
 परमो गुरुः ॥ उत्कृष्णाम्बुजपत्राक्ष राशुपक्षमयक्त्र ॥ क्षयाय दितिकशस्य शरण्यस्तत्र भवस्य न ॥ ७२ ॥ विष्णुरुवाच ॥ भयं त्यजध्वममरा
 क्षमय वो ददाम्यहम् ॥ तथैव त्रिदिश देवाः प्रतिपत्स्यथ मा चिरम् ॥ ७३ ॥ एष त सगण दैत्य वरदानेन दर्पितम् ॥ अवध्यममरेन्द्राणां दानव त
 निहन्यहम् ॥ ७४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा स भगवान्विष्टुज्य त्रिवशेश्वरान् ॥ हिरण्यकशिपो राजन्नाजगाय हरि सभाम् ॥ ७५ ॥
 नरस्य कृत्वाऽर्धतनु सिंहस्यार्धतनु प्रभु ॥ नारसिंहेण यषुषा पाणिं ससृश्व पाणिना ॥ ७६ ॥ जीमूतवनसफारो जीमूतवननि स्वन ॥ जीमूत
 वनवीतोऽजा जीमूत इव वेगवान् ॥ ७७ ॥ दैत्य सोऽप्रतिबल वीर ह्यशार्दूलविक्रमम् ॥ हतेर्देत्यगणैर्लुप्त इतवानेकपाणिना ॥ ७८ ॥ नृसिंह एष कथि
 तो भूयोऽप्य वामनोऽपर ॥ यत्र वामनमाश्रित्य रूप दैत्यविनाशकृत् ॥ ७९ ॥ बलेर्वलवतो यज्ञे यलिना विष्णुना पुरा ॥ विक्रमैस्त्रिभिरसोभ्या
 क्षोभितास्ते महासुरा ॥ ८० ॥ विप्रचिति शिबि शङ्खस्य शङ्खस्तथैव च ॥ अयःशिरा शङ्खशिरा हयग्रीवश्च वीर्यवान् ॥ ८१ ॥ वेगवान्
 केतुमानुषः सोमव्यग्रो महासुर ॥ पुष्करः पुष्कलश्चैव वेपनश्च महास्य ॥ ८२ ॥ बृहत्कीर्तिर्महाजिह्व साश्वोऽश्चपतिरेव च ॥ प्रह्वोऽश्चशिरा
 कुम्भः सद्वादो गगनप्रियः ॥ अनुद्वादो हरिहरो वराहः शक्तो रुज ॥ ८३ ॥ शरभ शलभश्चैव कुपन कोपन कथ ॥ बृहत्कीर्तिर्महाजिह्व
 शङ्खकर्णो महास्वन ॥ ८४ ॥ वीर्यजिह्वोऽर्कनयनो मृदुचापो मृदुप्रिय ॥ वायुर्यविष्ठो नमुचि शम्बरो विज्वरो महान् ॥ ८५ ॥
 जीमूतवनसकम्पः मेपकम्पवर्कः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

॥ ८६ ॥ इन्द्रतापनश्च वातापिश्वेति द्वन्द्वः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥
 स्तननाभिजानुदेशस्थलं चन्द्रादित्ययोर्वृद्धिर्भूयस्त्वतारतम्येन ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ वेदविद्धिः गस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेज्वधिक्षिपन्ति भुवनानि विभ्वेत्यादिप्रत्यश्वदेविद्धिः
 अभूतात्मकः अद्भुतरूपोऽयमपि प्रत्यक्षश्रुतिमूलः । “यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाऽविध्यदासुरः । अत्रयस्तमन्वविन्दन्नन्ये अशक्नुवन् ” इति । सूर्यम् आत्मानं

चन्द्रहन्ता क्रोधहन्ता क्रोधवर्धन एव च ॥ कालकः कालकेयश्च वृत्रः क्रोधो विरोचनः ॥ ८६ ॥ गरिष्ठश्च वरिष्ठश्च प्रलम्बनरकाभुभौ ॥ इन्द्रतापनवा
 तापी केतुमान्बलदीर्घतः ॥ ८७ ॥ असिलोमा पुलोमा च वाक्कलः प्रमदो मदः ॥ खसृमः कालवदनः करालः कैशिकः शरः ॥ ८८ ॥ एकाक्षश्चन्द्रहा
 राहुः संह्लादः सुमरः खनः ॥ शतघ्नी चक्रहस्ताश्च तथा परिघपाणयः ॥ ८९ ॥ महाशिलाप्रहरणाः शूलहस्ताश्च दानवाः ॥ अश्वयन्त्रायुधोपेता भिण्डिपा
 लायुधास्तथा ॥ ९० ॥ शूलोखलहस्ताश्च परश्वधरास्तथा ॥ पाशसुह्रहस्ता वै तथा मुशलपाणयः ॥ ९१ ॥ नानाप्रहरणा घोरा नानाविधा महाजवाः ॥
 कूर्मकुवकुटवक्राश्च शशोलूकसुखास्तथा ॥ ९२ ॥ खरो भ्रूवदनाश्चैव वराहवदनास्तथा ॥ भीमा मकरवक्राश्च क्रोडवक्राश्च दानवाः ॥ आसुदुर्डुरवक्राश्च
 घोरा वृकसुखास्तथा ॥ ९३ ॥ मार्जारिगजवक्राश्च महावक्रास्तथा ॥ ९४ ॥ गोधाशलयकवक्राश्च क्रौञ्च
 वक्राश्च दानवाः ॥ गरुडाननाः खड्गमुखा मथूरवदनास्तथा ॥ ९५ ॥ गजेन्द्रचर्मवसनास्तथा कृष्णाजिनाम्बराः ॥ चीरसंवृतदेहाश्च तथा वल्कलवाससः ॥
 उष्णीषिणो मुकुटिनस्तथा कुण्डलिनोऽसुराः ॥ ९६ ॥ किरीटिनो लम्बशिखाः कम्बुग्रीवाः सुवर्चसः ॥ नानाविधरा दैत्या नानामाल्याऽनुलेपनाः
 ॥ ९७ ॥ स्वान्यायुधानि संगृह्य प्रदीप्तान्यतितेजसा ॥ क्रममाणं हृषीकेशमुपावर्तन्त सर्वशः ॥ ९८ ॥ प्रमथ्य सर्वान्दैत्यान्पादहस्ततलैः प्रभुः ॥ रूपं
 कृत्वा महाभीमं जहाराशु स मेदिनीम् ॥ ९९ ॥ तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्तनान्तरोऽनभः प्रक्रममाणस्य नाभ्यां किल समास्थितौ ॥ १०० ॥
 परं प्रक्रममाणस्य जानुदेशे स्थिताभुभौ ॥ विष्णोरतुलवीर्यस्य वदन्त्येवं द्विजातयः ॥ १ ॥ ह्रत्वा स पृथिवीं कृत्स्नां जित्वा चासुरपुङ्गवान् ॥ ददौ
 शक्राय त्रिदिवं विष्णुर्बलवतां वरः ॥ २ ॥ एष ते वामनो नाम प्राडुर्भावो महात्मनः ॥ वेदविद्धिर्द्विजैरेवं कथ्यते वैष्णवं यशः ॥ ३ ॥ भूयो भूता
 त्मको विष्णोः प्राडुर्भावो महात्मनः ॥ दत्तात्रेय इति ख्यातः क्षमया परया युतः ॥ ४ ॥

स्वर्भानुर्भायातमसोर्विपर्ययेण अविध्यत् जीवत्वमनयत् । अत्रेर्ढक् आत्रेयः अत्रेरपत्यानि दत्तात्रेयः बहुत्वं पूजार्थम् । परया क्षमया शान्त्या । तेन ज्ञानमार्गपर्वतकोऽयमवतार
 इति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

रम्यपाश्चारुत्वनाह-नेत्यादिना ॥ प्रक्रियासु अनुष्ठानप्रकारेषु शिथिलतां विल्लाम् ॥ ५ ॥ आकुल्वाम् अधमेण मिथाम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥
 तेन नष्टेषु वेदेषु प्रक्रियासु मलेषु च ॥ चातुर्वर्ण्ये तु सकीर्णे धर्मे शिथिलतां गते ॥ ५ ॥ अभिवर्द्धति चाधर्मे सत्ये नष्टेऽनृते स्थिते ॥ प्रजासु
 शीर्यमाणसु धर्मं चाकुल्वतां गते ॥ ६ ॥ सहयज्ञक्रिया वेदाः प्रत्यानीता हि तेन वै ॥ चातुर्वर्ण्यमसकीर्णं कृत्वा तेन महात्मना ॥ ७ ॥ तेन हेइयरा
 जस्य कार्तवीर्यस्य धीमतः ॥ वरदेन वरो दत्तो दत्तात्रेयेण धीमता ॥ ८ ॥ एतद्ब्रह्मद्वय यत्ते मृगे मम कृतेऽनघ ॥ शतानि वश बाहूनां भवि
 व्यन्ति न सराय ॥ ९ ॥ पालयिष्यसि कृत्स्नां च वसुधां वसुधाऽधिप ॥ बुर्निरीक्ष्योऽरिषुन्वानां घर्मज्ञश्च भविष्यसि ॥ १० ॥ एष ते वैष्णव-
 श्रीमान्प्रादुर्भावोऽट्टतः शुभः ॥ कथितो वै महाराज यथाऽश्रुतमरिन्दम ॥ भूयश्च जामदग्न्योऽय प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ ११ ॥ यत्र बाहुसह
 श्रेण विस्मित दुजय रणे ॥ रामोऽनुनमनीकस्यं जवान नृपतिं प्रभु ॥ १२ ॥ रथस्थं पार्थिव रामः पालयित्वाऽर्जुन युधि ॥ धर्षयित्वा यथाकाम
 क्रोरामानं च मेववत् ॥ १३ ॥ कृत्स्न वाहुसहस्रं च विच्छेद भृगुनन्दन ॥ परश्वेधेन वीरिणं ह्यतिभिः सहितस्य वै ॥ १४ ॥ कीर्णां क्षत्रियकोटीभि
 र्मरुमन्दरभूषणा ॥ त्रिःसप्तकृत्व प्रथिषी तेन निःक्षत्रिया कृता ॥ १५ ॥ कृत्वा निःक्षत्रियां चैव भार्गव सुमहात्मना ॥ सर्वपापविनाशाय धाजि
 मथन चैष्टवान् ॥ १६ ॥ तस्मिन्मन्यज्ञे महावाने दक्षिणां भृगुनन्दन ॥ मारीचाय ददौ प्रीतः कश्यपाय वसुधराम् ॥ १७ ॥ वारुणांस्तुरगाब्धी
 प्रात्रय च रथिनां वः ॥ हिरण्यमक्षय धेनुर्गजेन्द्रांश्च महामनाः ॥ ददौ तस्मिन्महायज्ञे वाजिमधे महायशा ॥ १८ ॥ अद्यापि च हितार्थाय
 लोकानां भृगुनन्दन ॥ चरमाणस्तपो दीप्त जामदग्न्य पुनःपुनः ॥ तिष्ठते देववर्द्धीमान्महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ १९ ॥ एष विष्णोः सुरेशस्य शाश्व
 तस्या ययस्य च ॥ जामदग्न्य इति ख्यात प्रादुर्भावो महात्मन ॥ २० ॥ चतुर्विंशो युगे चापि विद्याभिन्नपुरःसर ॥ रामो वशस्थस्यथ पुत्र-
 पन्नायतेऽन ॥ २१ ॥ कृत्वाऽऽत्मान महाबाहुःशतुर्धा प्रभुरीश्वर ॥ लोके राम इति ख्यातस्तेजसा मास्क्रोपम ॥ २२ ॥ प्रसादनार्थं लोकस्य
 रत्नमां निधनाय च ॥ धर्मस्य च विवृद्धयर्थं जज्ञे तत्र महायगा ॥ २३ ॥ तमप्याहुर्मनुष्येन्द्र सर्वभूतपतेस्तनुम् ॥ यस्मै दत्तानि चान्नाणि विद्या
 मित्रेण धीमता ॥ २४ ॥ वधार्थं देवराज्ञां दुर्धराणि सुरैरपि ॥ यज्ञविघ्नकरो येन मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ २५ ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च बलेन
 वलिनां वरी ॥ निहतौ च निराणो च कृतौ तेन महात्मना ॥ २६ ॥ वर्तमाने मले येन जनकस्य महात्मन ॥ मम मादेश्वर चापं क्रीडता लीलया पुरा ॥ २७ ॥
 ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ जनस्थाने दण्डकारण्यप्रदेशे ॥ १३० ॥ ३१ ॥ वियोजितौ विशेषेण योजितौ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ त्रैलोक्यस्य रावणम् आक्रन्दकरम् ॥ ३५ ॥
 ॥ ३६ ॥ सचिवैः सुग्रीवविभीषणादिभिः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ लवणः शत्रुघ्नरूपिणा तेनैव हतः ॥ ३९ ॥ १४० ॥ जारूथ्यान् त्रिगुणैकतदक्षिणानित्येके । अन्ये तु जारूथ्यामिति

यः समाः सर्वधर्मज्ञश्चतुर्दश वनेऽवसत् ॥ लक्ष्मणानुचरो रामः सर्वभूतहिते रतः ॥ २८ ॥ रूपिणी यस्य पार्श्वस्था सीतेति प्रथिता जनैः ॥ पूर्वो
 चिता तस्य लक्ष्मीर्भर्तारमनुगच्छति ॥ २९ ॥ चतुर्दश तपस्तप्त्वा वने वर्षाणि राघवः ॥ जनस्थाने वसन्कार्य त्रिदशानां चकार ह ॥ सीतायाः पद
 मन्विच्छच्छ्लक्ष्मणानुचरो विभुः ॥ १३० ॥ विराधं च कबन्धं च राक्षसौ भीमविक्रमौ ॥ जघान पुरुपव्याघ्रौ गन्धर्वौ शापवीक्षितौ ॥ ३१ ॥ हुताशना
 केंन्दुतडिद्धनाभैः प्रतप्तजाम्बूनदचित्रपुङ्खैः ॥ महेन्द्रवज्राशनितुल्यसारैः शरैः शरीरेण वियोजितौ बलात् ॥ ३२ ॥ सुग्रीवस्य कृते येन वानरेन्द्रो
 महाबलः ॥ वाली विनिहतो युद्धे सुग्रीवश्चाभिषेचितः ॥ ३३ ॥ देवासुरगणानां हि यक्षगन्धर्वभोगिनाम् ॥ अवध्यं राक्षसेन्द्रं तं रावणं युधि दुर्जयम्
 ॥ ३४ ॥ युक्तं राक्षसकोटीभिर्नीलाञ्जनचयोपमम् ॥ त्रैलोक्यरावणं घोरं रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ ३५ ॥ दुर्जयं दुर्धरं हतं शार्दूलसमविक्रमम् ॥ दुर्निरीक्ष्यं
 सुरगणैर्वदानेन दर्पितम् ॥ ३६ ॥ जघान सचिवैः सार्द्धं ससैन्यं रावणं युधि ॥ महाभ्रघनसंकाशं महाकायं महाबलम् ॥ ३७ ॥ तमागस्कारिणं
 घोरं पौलस्त्यं युधि दुर्जयम् ॥ सभ्रातृपुत्रसचिवं ससैन्यं क्रूरनिश्चयम् ॥ ३८ ॥ रावणं निजघानाशु रामो भूतपतिः पुरा ॥ मधोश्च तनयो हतो लवणो
 नाम दानवः ॥ ३९ ॥ हतो मधुवने वीरो वरहसो महासुरः ॥ समरे युद्धशौण्डेन तथा चान्येऽपि राक्षसाः ॥ १४० ॥ एतानि कृत्वा कर्माणि रामो धर्म
 भृतां वरः ॥ १४ ॥ अश्वमेधाहार निरर्गलान् ॥ १४१ ॥ नाश्रूयन्ताशुभा वाचो नाकुलं मारुतो ववौ ॥ न वित्तरहणं त्वासीद्भामे राज्यं प्रशा
 सति ॥ १४२ ॥ पर्यदेवन्न विधवा नानर्थाश्चाम्बंस्तदा ॥ सर्वमासीज्जगद्दन्तं रामे राज्यं प्रशासति ॥ १४३ ॥ न प्राणिनां भयं चापि जलानिलनिघात
 जम् ॥ न च स्म वृद्धा बालानां प्रेतकार्याणि कुर्वते ॥ १४४ ॥ ब्रह्म पर्यचरत्क्षत्रं विशः क्षत्रमनुव्रताः ॥ शूद्राश्चैव हि वर्णस्त्रीञ्छुश्रूण्यन्त्यनहंकृताः ॥
 नार्यो नात्यचरन्भर्तृन्भार्यां नात्यचरत्पतिः ॥ १४५ ॥ सर्वमासीज्जगद्दन्तं निर्दस्युरभवन्मही ॥ राम एकोऽभवद्भर्ता रामः पालयिताऽभवत् ॥ १४६ ॥

सप्तम्यन्तं पाठं प्रकल्प्य अयोध्यायामिति व्याचक्षते । जरूथं छन्दोगप्रसिद्धः स्तोत्रविशेषस्तदर्हान् । “जरूथं गरूथम् गणतेः स्तुतिकर्मणः” इति यास्कः इति गणतेरूथन्प्र
 त्यये आदेश्चुत्वमिति तस्य जत्वम् “जवृञ्भयासूथम्” इति सूत्रे जरूथं मांसमिति शाब्दिकाः । जारूथ्यान् स्तुत्यान् पदान्वेत्यर्थः ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥

मद्व्याणि पञ्चदशोति शेष ॥ ४७ ॥ समवाय ममाजः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ १० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ समहायल महता बलेन सैन्योपलक्षितेन कृत्स्नजनेन सहित
ममहासतः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ १० ॥ १० ॥ नवमेऽवतारे एतच्छात्रानुक्तस्यामपि मत्स्यकूर्मायां सह श्रेयम् । तथा वेदव्याप्तोऽपि दशमो जज्ञे
इति निमेष शान्तम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ एते दशतीक्ष्ण ॥ ६३ ॥ उदत्स्यते एकादशोऽप्य दशमेऽधीते सतीत्यभिषेप सपन्थः ॥ ६४ ॥ भाष्या भव सततोत्पत्तिं प्रशसति ते
आयुर्पमदस्याणि तथा पुनमदक्षिणः ॥ अरोगा प्राणिनश्चासन्तमे राज्य प्रशासति ॥ ६७ ॥ देवतानामृषीणां च मनुष्याणां च सर्वश ॥ पृथिव्यां
समनायोऽथद्वारमे राज्य प्रशासति ॥ ६८ ॥ गाथा अप्यत्र गायन्ति ये पुराणविदो जना ॥ रामे निवद्वत्त्वार्यां महात्म्य तस्य धीमतः ॥ ६९ ॥
श्यामो युवा लोहिताक्षो दीप्तास्यो मितपापिता ॥ आजानुवाहुः सुमुखः सिंहस्कन्धो महाभुजः ॥ ७० ॥ दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि
च ॥ अयोध्याधिपतिर्भूत्वा रामो राज्यभकारयत् ॥ ७१ ॥ ऋक्साभयञ्चर्षा वोपो ज्याचोपश्च महात्मनः ॥ अब्युच्छिन्नोऽभवद्राज्ये दीयतां मुज्य
तामिति ॥ ७२ ॥ मत्त्वान्युणसपन्नो दीप्यमानः स्वतेजसा ॥ अतिचन्द्र च सूर्यं च रामो दागारथिर्वभौ ॥ ७३ ॥ इंजे क्रतुरातेः पुण्यैः समाप्त
वर्दधिणे ॥ त्रित्वाऽयोध्यां दिवं यातो राववः स महाबल ॥ ७४ ॥ एवमेव महाबाहुरिद्वैवाकुलनन्दन ॥ रावण सगण हत्वा विवमाचक्रमे
प्रभु ॥ ७५ ॥ वंश्यापयन त्वाच ॥ अपर केरावस्याय प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ विख्यातो मासुरे कल्पे सर्वलोकहिताय वै ॥ ७६ ॥ यत्र शाल्वं
च मेन्दु च द्विविद कसमेव च ॥ अरिष्टमृषम केशिं पृतनां दैत्यदारिकाम् ॥ ७७ ॥ नाग कुवलयपीड चाणूर सुष्टिक तथा ॥ दैत्यान्मानुषदे
हस्थान्मुदयामास वीयवान् ॥ ७८ ॥ छिन्नं बानुसहस्रं च वाणस्याद्भुतकर्मण ॥ नरकश्च इत सख्ये यवनश्च महाबलः ॥ ७९ ॥ हृतानि च मही
पानां सवरत्नानि तेजसा ॥ दुराचाराश्च निहता पार्थिवाश्च महीतले ॥ ८० ॥ नवमे द्वापरे विष्णुरष्टाविंशो पुराऽभवत् ॥ वेदव्यासस्तथा जज्ञे
जातृकृष्णपुरस्सर ॥ ८१ ॥ एको वेदश्चतुर्धा तु कृतस्तेन महात्मना ॥ जनितो भारतो वशः सत्यवत्या सुतेत च ॥ ८२ ॥ एते लोकहितार्थाय
प्रादुर्भावा महारमनः ॥ अतीता कथिता राजन्कथ्यन्ते चाप्यनागता ॥ ८३ ॥ कल्किर्विष्णुयशा नाम राम्मले ग्रामके द्विजः ॥ सर्व
लोकहितार्थाय प्रयश्चोत्पत्स्यते प्रभुः ॥ ८४ ॥ दशमो भाव्यसपन्नो याज्ञवल्क्यपुर सरः ॥ क्षपयित्वा च तान्सर्वान्माविनाऽर्थेन चोदितान् ॥ ८५ ॥
भाष्याः मणिरादिनो बोधाः वै सह सपन्नो चादे पुदे च सगत् क्षपयित्वा कित्वा इत्वा च । तानेव विशिनष्टि । पाश्चिना भाव पूर्वोक्त परमत्वा पुब्रमुक्त्वा विष्णोरेव
मत्त्वान्मेष मगता केचिदर्थेन निमित्तेन कृत्वा दम्पयन्मरुत्या लोकाणागो मा मुक्तिं यच्चानिष्कार्येन निमित्तेन चोदितान् प्रकतिवान् । एतेन कल्किव पाव

बौद्धावतारोऽपि सूचितः । बौद्धपक्षक्षयार्थंश्च कल्कीत्युक्तम् ॥ ६५ ॥ निष्ठां समाप्तिम् । ननु कल्किर्लच्छान्निग्रहीष्यतीत्यत्र स्मर्यते तत्कथं निष्ठां गमिष्यतीत्युच्यतेऽत आह ।
 तत इति । कुले व्यतीते अन्योन्यद्वारापहाराच्चेति ॥ ६६ ॥ अपग्रहाः अनियन्तृकाः ईश्वरयत्नं विनेव कामलोभाक्रान्ताः प्रजाः परस्परं द्यातयिष्यन्तीत्यर्थः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥
 तदेवोपसंहरति । स्वभावादेव नान्यथेति ॥ ६९ ॥ १७० ॥ देवाणीति सन्धिरार्थः ॥ ७१ ॥ उद्देशमात्रेण कीर्तनं कृतं नतु सम्यक् व्याख्यातं प्रादुर्भावानामन्येषामृषामादी
 नामानन्त्यात् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ एता योगमाया एव नतु तात्त्विकयो भगवतो लीला अस्मदादिलीलावद्भागपूर्विका इत्यर्थः । तथा च मन्त्रः । “यद्द्वारस्तन्वा वावृथानो बला
 नीन्द्रः प्रब्रुवाणो जनेषु । मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्नार्थं शत्रुं ननु पुरा विविस्ते” इति । अस्यार्थः हे इन्द्र परमेश्वर यत् तन्वा मत्स्यकूर्मादिशरीरेण अचरः चरणं कृतवानसि
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये निष्ठां प्राप्स्यति सानुगः ॥ ततः कुले व्यतीते तु सामात्ये सहसैनिके ॥ ६६ ॥ नृपेष्वथ प्रणष्टेषु तदा त्वग्रहाः प्रजाः ॥ रक्षणे
 विनिवृत्ते च हत्वा चान्योन्यमाहवे ॥ ६७ ॥ परस्परहृत्स्वाश्च निराक्रन्दाः सुदुःखिताः ॥ एवं कष्टमनुप्राप्ताः कलिसंध्यांशके तदा ॥ प्रजाः क्षयं
 प्रयास्यन्ति सार्द्धं कलियुगेन ह ॥ ६८ ॥ क्षीणे कलियुगे तस्मिंस्ततः कृतयुगं पुनः ॥ प्रपस्यते यथान्यायं स्वभावादेव नान्यथा ॥ ६९ ॥ एते
 चान्ये च बहवो दिव्या देवगुणैर्युताः ॥ प्रादुर्भावाः पुराणेषु गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः ॥ १७० ॥ यत्र देवापि मुह्यन्ति प्रादुर्भावानुकीर्तने ॥ पुराणं
 वर्तते यत्र वेदश्रुतिसमाहितम् ॥ ७१ ॥ एतदुद्देशमात्रेण प्रादुर्भावानुकीर्तनम् ॥ कीर्तितं कीर्तनीयस्य सर्वलोकपुरोः प्रभोः ॥ ७२ ॥ प्रीयन्ते पितर
 स्तस्य प्रादुर्भावानुकीर्तनात् ॥ विष्णोरतुलवीर्यस्य यः शृणोति कृताञ्जलिः ॥ ७३ ॥ एतास्तु योगेश्वरयोगमायाः शुत्वा नरो मुच्यति सर्वपापैः ॥
 ऋद्धिं समृद्धिं विपुलांश्च भोगान्प्राप्नोति सर्वं भगवत्प्रसादात् ॥ ७४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ विश्वत्वं शृणु मे विष्णोर्हरित्वं च कृते युगे ॥ वैकुण्ठत्वं च देवेषु कृष्णत्वं मानुषेषु च ॥ १ ॥

वावृथानः बवृथे दैत्यादीन् हत्वा महत्त्वं च प्राप्तवानसि लोके बलानि भूमरुद्धरणादीनि जनेषु प्रब्रुवाणः ख्यापितवानभूः सा सर्वा ते तत्र मायेत् मायैवा सा का यानि युद्धान्माहुः
 देवासुरसंश्रामाः सर्वे मायैव । कुत एतत् यतस्त्वां ननु निश्चितम् अद्य वर्तमानकाले पुरा वा शत्रुं नाशनीयं न विविस्ते लभसे । सर्वस्यान्तरात्मत्वात्कालत्रयेऽपि तव शत्रुर्ना
 स्तीति । तस्मात्स्वामार्थानुवाददेवतपुराणं भगवल्लीलामनुवदतीति मन्यार्थः । ऋद्धिं धर्मफलभूतां समृद्धिं योगैश्वर्यम् ॥ १७४ ॥ इति हरिवंशे टीकायामेकचत्वारिं
 शोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ चत्वारिंशे द्विसंयुके सर्वदेवपराजये ॥ देवा आप्यायिताः सर्वे प्रत्यक्षीभूय विष्णुना ॥ १ ॥ पूर्वं यदा धर्मस्य ग्लानिस्तदा भगवानाविर्भवतीत्युक्तं सा चासु
 राणामुदयाद्भवति अतस्तेषां वधेन विष्णोर्जागद्रक्षकत्वं निरूपयति—विश्वत्समित्यादिना । विशेषेण श्वसित्याश्वसित्यभयं प्राप्य जनो यस्मादिति विश्वः । आश्वत्समनकर्ता

अभयदत्तोती यावत् । इति नागपति दुग्मात् इति दैत्यदीनि वि हरि । विगत कुण्डन गतिप्रविवात आलस्य वैकल्प वा यस्मात् स विकुण्ड । स्वार्थेऽप्य वैकुण्ड ।
 देवो मापिरेषु शालनीयेषु यस्यागस्त्यादिकं नास्तीत्यर्थं । मानेषु राजस्वभोग्येषु त्रयेषाभीयेषु छम्पत्त्व "कृषिभूवाचकः शब्दो गन्ध निर्वृतिवाचक ।" इति स्मृते ।
 ईश्वर मनारूपेण नागारिकानन्दरूपेण चास्ति तत्र च शृणु ॥ १ ॥ तथा मध्यमेषु ईश्वरत्व निपहानुप्रकृतत्वमेवविधा भगवतो नानारूपां कर्मणां लीलानां गतिं मृता
 भरिष्यां च यक्ष्यमाणां शृणु ॥ २ ॥ ध्यन्तेऽपि ध्यन्त लिङ्ग मूर्ति तस्यः यत्र मत्स्यापववारग्रहणे नारायणो मुक्तिस्त्वद् ॥ ३ ॥ नारायणः जगत्सृष्टा तत्र प्रक्षिप्य जीरभा
 यन्मुमुक्षु पुनर्जीरयद्वा जीरयन्न जीरयन्न मुक्तो हरिमन्त्रोऽभूत् । ऋतुगे देहित सपो मुच्यन्त इति मात्र । एतस्यैव रूपं प्रसादय इत्याह । ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रधान
 ईश्वरत्व च तस्येद गहर्ना कर्मणां गतिम् ॥ मप्रत्यतीता भाव्यां च शृणु राजन्यथातथम् ॥ २ ॥ अव्यक्तो व्यक्तलिङ्गस्थो यत्रैव भगवान्प्रभुः ॥
 नागयणो द्यन्तात्मा प्रभवोऽय एव च ॥ ३ ॥ एष नारायणो भूत्वा हरिरासीत्कृते युगे ॥ ब्रह्मा शक्रश्च सोमश्च धर्म शुक्रो बृहस्पति ॥ ४ ॥
 अदितेऽपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दन ॥ एष विष्णुरिति ख्यात इन्द्राद्वर्जोऽभवत् ॥ ५ ॥ प्रसावज इत्यस्य विभोरदित्या पुत्रजन्म तत् ॥ वचायं
 सुगार्शो देत्यदानवसप्तमम् ॥ ६ ॥ प्रधानात्मा पुरा ह्येष ब्रह्माणमसृजत्प्रभुः ॥ सोऽसृजत्पूर्वरूपः पुरा कल्पे प्रजापतीन् ॥ ७ ॥ ते तन्वानास्त
 नृत्तत्र त्रयगगाननुत्तमान् ॥ तेभ्योऽमवन्मन्त्रात्मन्यो बहुधा ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ८ ॥ एतदाश्चर्यभूतस्य विष्णोर्नामानुकीर्तनम् ॥ कीर्तनीयस्य
 लोकेषु कील्यमान निवोत्र मे ॥ ९ ॥ वृत्ते वृत्रवधे तात वर्तमाने कृते युगे ॥ आसीद्विलोक्यविरुह्यात सग्रामस्तारकामय ॥ १० ॥ तत्रास
 न्दानना वोगा सर्वं सग्रामदर्पिता ॥ व्रन्ति देवगणान्सर्वान्स्यशोरगराक्षसान् ॥ ११ ॥ ते वध्यमाना विमुखा क्षीणप्रहरणा रणे ॥ त्रतार मनसा
 जमुद्वं नारायण हरिम् ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे मेवा निर्वाणाङ्गरवर्षिण ॥ सार्कचन्द्रग्रहण छादयन्तो नमस्तलम् ॥ १३ ॥
 विष्णुगान्धिसा माग भैर आत्मा शरीर यस्य न प्रधानाऽऽया भाषाधी । "भाषिणतु महेश्वरम्" इति भुवैरीश्वर । प्रजापतीन् मरीचयादीन् ॥ ७ ॥ तन्मूस्त्वाना कश्यपादिरूपेण
 मरुत्साधि निस्वारयन्त ब्रह्मगान्ध नानागोत्राणि समृजु । श्रम यत्रो बहुधा मकृतिविकृत्यादिरूरा वेदो वा शास्ताभेदेन बहुधाऽभवत् ॥ ८ ॥ एतजु वेदजपलक्ष्यम् । यदाह
 गानक । "वेदाभ्यराणि यानन्ति पठितानि द्विजातिभिः । तावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न सगय ॥" इति। श्लोऽपि अन्यत् कीर्त्यमान विशेषेण पुष्यस्व वेदजपतुल्यम् ॥ १० ॥
 येनाह-तुने इत्यादिना । तारकायस्त्वारकायथान ॥ १० ॥ तत्र गुल्दाराहर्षुः भोगस्य पत्ने गजुल्परगीलत्वात्सुरा मासन् ॥ ११ ॥ वेदेवाः ॥ १२ ॥ निर्वाणा आर्षियाऽपि
 गदित्वा नानासूक्त्या-ने च संसृष्टाण्यम् श्रवर्षिणः आर्षिभित्ति भेष ॥ १३ ॥

ते मेवाः अन्योन्यवैरिभिहताः बभूवुरिति शेषः । यतः सप्त मारुताः प्रवहादयस्तत्क्षोभकर्तारः प्रवुः । तैर्धूलिपटलवद्घनपटलमावर्तितमित्यर्थः ॥ १४ ॥ दीप्तं तप्तं तोयम् अरानी
 च तयोः पतैः ररास शब्दं चकार ॥ १५ ॥ न्युब्जानि अधोमुखानि ॥ १६ ॥ चतुर्गुणाम् अन्तर्पथीये चरमेध्वान्तरपलये इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ कालीनिशा दर्शरात्रिः ॥ १९ ॥
 कृष्णं वननीलं वपुर्धस्य स हरिर्वपुर्दर्शयामास ॥ २० ॥ बलति। मेघवत् कृष्णवर्णं च तेजसः कृष्णवर्णेन ॥ २१ ॥ २२ ॥ चतुर्द्रिगुणा अष्टौ पीनाः पुष्टाश्च अंसा बाहुमूला
 नि यस्य तम् । चापीकं सुवर्णं तन्मयाः कराकाराः मुष्टयो येषु तैः चापीकराकारैः ॥ २३ ॥ गिरिकूटं पर्वतवदचञ्चलम् । “कूटोऽङ्गी निखले राशौ” इति मेदिनी । शिलो
 चञ्चद्विद्युद्गणाविद्धा घोरा निर्हादकारिणः ॥ अन्योऽन्यवेगाभिहताः प्रवुः सप्त मारुताः ॥ १४ ॥ दीप्ततोयाशनीपतैर्वज्रवेगानिलाकूलैः ॥ ररास वरै
 रूपातैर्द्वैद्यमानमिवाम्बरम् ॥ १५ ॥ पेतुरुत्सकासहस्राणि मुहुराकाशगान्यपि ॥ न्युब्जानि च विमानानि प्रपतन्त्युत्पतन्ति च ॥ १६ ॥ चतुर्गुणान्तप
 र्थीये लोकानां यद्भयं भवेत् ॥ तादृशान्येव रूपाणि तस्मिन्नुत्पातलक्षणे ॥ १७ ॥ अतसा निष्प्रभं सर्वं न प्राज्ञायत किंचन ॥ तिमिरौवपरिक्षिता न
 रेजुश्च दिशो दशा ॥ १८ ॥ निशेव रूपिणी काली कालमेघावगुण्ठिता ॥ द्यौर्नभान्यभिभूतार्का घोरेण तमसा वृता ॥ १९ ॥ तान्धनौवान्सतिमि
 रान्दोभ्यामुत्क्षिप्य स प्रभुः ॥ वपुः संदर्शयामास दिव्यं कृष्णवपुर्हरिः ॥ २० ॥ बलाहकाञ्जननिभं बलाहकतनूरुहम् ॥ तेजसा वपुषा चैव कृष्णं कृष्णमि
 वाचलम् ॥ २१ ॥ दीप्तपीताम्बरधरं तप्तकाञ्चनभूषणम् ॥ धूमान्वकारवपुषा युगान्ताग्निमिवोत्थितम् ॥ २२ ॥ चतुर्द्रिगुणपीनांस बलाकापङ्क्तिभूषणम् ॥
 चापीकराकारैराणुधैरुपशोभितम् ॥ २३ ॥ चन्द्रार्ककिरणोद्द्योतं गिरिकूटं शिलोच्चयम् ॥ नन्दकानन्दितकरं शराशीविपचारिणम् ॥ २४ ॥ शक्ति
 चित्रं हलोद्गमं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ विष्णुशैलं क्षमामूलं श्रीवृक्षं शार्ङ्गधन्विनम् ॥ २५ ॥ हर्यथसंयुक्ते सुपर्णध्वजशोभिते ॥ चन्द्रार्कचक्ररुचिरे मन्द
 राक्षवृत्तान्तरे ॥ २६ ॥ अनन्तरश्मिसंयुक्ते दृश्ये मेरुकूबरे ॥ तारकाचित्रकुसुमे ग्रहनक्षत्रचन्द्रुरे ॥ २७ ॥ भयेष्वभयदं व्योम्नि देवा दैत्यपराजिताः ॥
 दृश्युस्ते स्थितं देवं दिव्यलोकमये रथे ॥ २८ ॥

चयं मनःशिलावर्णं नीवीबन्धनं यस्य तम् । “ शिला
 तु प्रस्तरं मत्ता । तथा मनःशिलायां च ” इति मेदिनी । “ उच्चैस्तरैऽप्युच्चयः स्यात्सप्तमूहे नीवीबन्धने । ” इति च । नन्दकः खङ्गः तेन आनन्दितः शोभितः करो यस्य तं नन्दकान
 न्दितकरम् । “ नन्दको हरिखङ्गे च ” इति मेदिनी ॥ २४ ॥ २५ ॥ हर्यथं हरिद्रव्या अथाः तैः संयुक्ते रथे वपुर्दर्शयामासेति पूर्वेण संबन्धः । रथसंयुक्ते इत्यत्र संयु
 क्तये इत्यपेक्षिते रथपदस्य पूर्वनिपात आर्षः । चन्द्रेति ॥ २६ ॥ रथे दृश्ये दृष्टः दैवैः । किम् उदासीनैर्दृश्ये नेत्याह । देवास्तं दृश्युरिति । बुद्धिपूर्वकं दृश्यन्त इत्यर्थः । यस्य
 चन्द्रार्कौ चक्रे मन्दरादिरक्षः शेषः प्रग्रहः मेरुः कूबरे तारा एव वरुथगतचित्रकुसुमानि ग्रहादीनि बन्धनानि तादृशे विभ्रथे स्थितं देवा दृश्युरित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥२९॥ शयिताः देवता पर्येति चतुर्वीहिः ॥ ३० ॥ स उत्तमे इति च्छेद ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सत्कियत सङ्गतम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ सिन्धुव नप नाकमार्गादयत्नयः देव
 यत् सिन्धुयानः मोक्षमार्गं धिति त्रय ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्रवृत्तवर्षो यद्वादि सवृत्त सम्पत्क प्रवृत्त विष्णोर्गिर श्रुत्वा सवृत्तः ॥ ३९ ॥ इति हरिवरो टीकायां द्विच
 त्तार्गोऽध्याय ॥ ४० ॥ वत्सार्गो त्रिपुण्ड्रस्य देवाहुरसमागमे ॥ दैत्यसहनर्न पूर्वं षण्यते वीरबहुमम् ॥ १ ॥ एत विष्णुमय विष्णुमवान् मय दैत्यानां श्रुत्वा ॥ १ ॥
 ते कृत्वात्रलय सर्वे देवा शक्रपुरोगमा ॥ जयशश्व पुरस्कृत्य शरण्य शरण गताः ॥ २९ ॥ स तेषां ता गिर श्रुत्वा विष्णुर्दयितवेवत ॥ मन
 श्चक्रे विनगाय दानवानां महामृचे ॥ ३० ॥ आकाशो सु स्थितो विष्णु सोत्तमे पुरुयेत्तम ॥ उवाच देवताः सर्वा सप्रतिब्रूमिद् वच ॥ ३१ ॥
 शान्ति भक्त भद्र वो माभेद मरुतां गणाः ॥ जिता मदानवा सर्वे त्रैलोक्य प्रतिगृह्णाताम् ॥ ३२ ॥ ते तस्य सत्यसन्धस्य विष्णोर्वाक्येन तोपिता ॥
 देवा श्रुतिं पराजगुः प्राप्येवावृतमुत्थितम् ॥ ३३ ॥ ततस्तम सद्द्वियते विनेशुश्च षलाहका ॥ प्रवृषुश्च शिवा वाता प्रसन्नाश्च दिशो दश ॥ ३४ ॥
 मुप्रभाणि च ज्योतीषि चन्द्र चक्रु प्रदक्षिणम् ॥ दीप्तिमन्ति च तेजांसि चकुरर्क प्रदक्षिणम् ॥ ३५ ॥ न विग्रहं प्रहाश्चक्रु प्रसन्नाश्चापि सिन्धव ॥
 नारतरसा वसुमार्गां नाकमार्गां वयस्त्रय ॥ ३६ ॥ यथार्थमुद्दुः सारितो नापि बुभुभोऽर्गवा ॥ आसङ्गुभानीन्द्रियाणि नराणामन्तरात्मसु ॥ ३७ ॥
 महपथो वीतशोका वेदावुवैरयोयत ॥ यक्षेषु च हवि स्वादु शिवमश्राति पावक ॥ ३८ ॥ प्रवृत्तवर्मा सवृत्ता लोका मुदितमानसा ॥ प्रीत्या
 परमया युक्ता देवदेवस्य भृपते ॥ विष्णो सत्यप्रतिज्ञस्य श्रुत्वाऽरिनिघने गिरम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते विलेखु हरिवरो हरिवशपर्वणि
 आश्वयंतारक्रमये द्विचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो मय विष्णुमय श्रुत्वा दैतेयदानवा ॥ उद्योग विपुल चक्रुर्बुद्धय बुधि
 दुजया ॥ १ ॥ मयस्तु काञ्चनमय त्रिनल्वान्तरभव्ययम् ॥ वतुश्चक्र विक्रमन्त मुकल्पितमहायुधम् ॥ २ ॥ किंकिणीजालनिर्वोपे द्वीपि
 चर्मपीरुतम् ॥ खचितं रत्नजालेश्च हेमजालेश्च भृपितम् ॥ ३ ॥ स्वस्त रथवरोक्ष्म सुस्प्यानमगोपमम् ॥ ईदामृगगणाकीर्णं पक्षिमिश्च वि
 राजितम् ॥ दिव्यास्त्रतूणीरचर पयोधरनिनादितम् ॥ ४ ॥ गदापरिघसंपूर्णं मूर्त्तिमन्तमिवाणवम् ॥ वेमकेयूरवलय स्वर्गमण्डलकूटम् ॥ ५ ॥
 विन्वागर शरगणशस्त्रवित्तृप्तम् "नल्व किङ्कुचतृशतम्" इत्युक्तेः । मय काञ्चनमय रथम् आरोहदिति सप्तमेनान्वयः । महाशिव आपुषानि यस्मिन् विक्रमन्त
 दिग्मे ति जलाग्र्यादिरयाने गच्छन्तम् ॥ ७ ॥ ३ ॥ ये ग्धेषु वरास्तेषु उदय भेष मुप्रस्थान शोभननीढम् अगोपम पर्वतकूपम् । ईदामृगणौ कश्चिमसत्वसमुद्देशराकीर्ण
 प्यामम् ॥ ४ ॥ ईदमपाः केयूरवलयमहागाः सन्धिदन्धसद्विका पस्य ॥ ५ ॥

लम्बकेसरवर्चसं भल्लूकवर्णं सिंहवत् शीघ्रयातिवेनातिजेस्विनम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ शैलोत्करः पर्वतानां राशिः काललोहाष्टचरणं कृष्णाग्रसमया अष्टौ चरणाश्रकाणि यस्य
तम् । तिमिराङ्गराः कृष्णाङ्गलाः तद्वत् किरणा यस्य ॥ ९ ॥ दंशितं वेष्टितम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ सावरोहः जटावान् अचलो वृक्षः न्यग्रोध
सपताकध्वजोद्ग्रं सादित्यमिव मन्दरम् ॥ गजेन्द्राम्भोदसदृशं लम्बकेसरवर्चसम् ॥ ६ ॥ युक्तमृक्षसहस्रेण सहस्राम्बुदनादितम् ॥ दीप्तमाकाशगं दिव्यं
रथ परथारुजम् ॥ ७ ॥ अद्यतिष्ठद्रणाकांक्षी मेरुं दीप्तमिवांशुमान् ॥ तारस्तु क्रोशविस्तारस्मायसं वायसध्वजम् ॥ ८ ॥ शैलोत्करसमाकीर्णं नीला
अनचयोपमम् ॥ काललोहाष्टचरणं लोहेषायुगङ्गुषम् ॥ तिमिराङ्गरकिरणं गर्जन्तमिव तोयदम् ॥ ९ ॥ लोहजालेन महता सगवाक्षेण दंशितम् ॥
आयसैः परिवैः कीर्णं क्षेपणीयैस्तथाऽश्मभिः ॥ १० ॥ प्रासैः पार्श्वैश्च त्रितैरवसक्तैश्च मुद्गरैः ॥ शोभितं त्रासनीयैश्च तोमरैः सपरश्वधैः ॥ ११ ॥
उद्यन्तं द्विषतां हेतोर्द्वितीयमिव मन्दरम् ॥ युक्तं खरसहस्रेण सोऽध्यारोहद्रथोत्तमम् ॥ १२ ॥ विरोचनस्तु संकुद्धो गदापाणिवस्थितः ॥ प्रमुखे तस्य
सैन्यस्य दीप्तशृङ्ग इवाचलः ॥ १३ ॥ युक्तं हयसहस्रेण हयश्रीवस्तु दानवः ॥ स्यन्दनं वाहयामास सपत्नानीकमर्दनः ॥ १४ ॥ व्यायतं बहुसाहस्रं
धनुर्विस्फारयन्महत् ॥ वराहः प्रमुखे तस्यौ सावरोह इवाचलः ॥ १५ ॥ खरस्तु विशरन् दर्पनित्राभ्यां रोषजं जलम् ॥ स्फुरदन्तैष्टिवदनः संग्रामं
सोऽभ्यकाङ्क्षत ॥ १६ ॥ त्वष्टा त्वष्टादशहयं यानमास्थाय दानवः ॥ व्यूहितो दानवैर्व्यूहः परिक्राम वीर्यवान् ॥ १७ ॥ विप्रचित्सुतः श्वेतः
श्वेतकुण्डलभूषणः ॥ श्वेतशैलप्रतीकाशो युद्धयाभिमुखः स्थितः ॥ १८ ॥ अरिष्टो बलिपुत्रस्तु वरिष्ठोऽद्रिशिलयुधैः ॥ युद्धयातिष्ठदायस्तौ
धराधर इवापरः ॥ १९ ॥ किशोरस्त्वत्सिंहर्षात्किशोर इव चोदितः ॥ अभवद्वैत्यसैन्यस्य मध्ये रविखिवोदितः ॥ २० ॥ लम्बस्तु लम्बमेवाभ्रः
प्रलम्बाम्बरभूषणः ॥ वैत्यव्यूहगतो भाति सनीहार इवांशुमान् ॥ २१ ॥ स्वर्भल्लुर्वक्रयोधी तु दशनौष्ट्रेक्षणायुधः ॥ हंसस्तिष्ठति दैत्यानां प्रमुखे
स महाग्रहः ॥ २२ ॥ अन्ये हयगता भान्ति नागस्कन्धगताः परे ॥ सिंहव्याघ्रगताश्चान्ये वराहर्षगताः परे ॥ २३ ॥ केचित्खरोष्णयातारः
केचित्तोयदवाहनाः ॥ नानापक्षिगताश्चान्ये केचित्पवनवाहनाः ॥ २४ ॥ पत्तयश्चापरे दैत्या भीषणा विकृताननाः ॥ एकपादा द्विपादाश्च
नर्दन्तो युद्धकाङ्क्षिणः ॥ २५ ॥ प्रक्ष्वेडमाना बहवः स्फोटयन्तश्च ते भुजान् ॥ दृप्तशार्दूलनिर्घोषा नेदुर्दानवपुङ्गवाः ॥ २६ ॥
इत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ यानं रथं व्यूहितः व्यूहरचनया स्थापितः ॥ १७ ॥ १८ ॥ आयस्तः कृतश्मः ॥ १९ ॥ किशोर इव अश्वशावक इव ॥ २० ॥ नीहारो राहुः
कंकणमस्ताकेवदित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ पवनवाहनाः वायुगतयः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ गाढं मरुत्तम् । रत्नौष स्यामथारा तस्या आसुदप उत्कर्षं तस्मै भवकीर्णं प्रसूतम् ॥ ३१ ॥ इति हरिवरो दीक्षायां त्रिषत्वारिंशोऽ
 ऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ७ ॥ सिंघरा दशमेन्यस्य चत्वारिंशो चतुर्विंशति ॥ तेषां सहननं चैव प्रोक्ष्यतेऽप्रतिमनोहरम् ॥ १ ॥ श्रुतस्ते ॥ १ ॥ सात्सन्त सत्सत्त्वा वपुः ॥ अठमाप
 भाप ॥ २ ॥ ३ ॥ अस्य शार्धस्य पृथ्वीति मृतीपयथेनान्वयः । पशिवरो गरुड तद्वेगवान् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ हविषानिषु हवि स्थापनण्डपेषु गायन्ति यमिति
 ते गदापरिहृयेथनु र्यायामशालिन ॥ बाहुभि परिवाकरैस्तर्जयन्ति स्म देवता ॥ २७ ॥ प्रासे पाशौश्च खड्गैश्च तोमराङ्कुराषट्शोऽाचिक्रीडुस्ते
 शनत्रीभि शतधाग्श्च मुदरे ॥ २८ ॥ गण्डगोलेश्च शोलेश्च परिवेश्योत्तमायुधै ॥ चक्रेश्च दैत्यप्रवरश्चकुरानन्दित बलम् ॥ २९ ॥ एव तदानर्वं सैन्य
 मर्षं युद्धलोहदृष्टम् ॥ देवताऽभिमुख तस्यो भेनानीकमिवोत्थितम् ॥ ३० ॥ तदद्भुत दैत्यसहस्रगाढ वाय्वग्नित्रियोयाम्बुदुरौलकल्पम् ॥ बल रणोघाम्बु
 दयामनीर्णं युयुत्सयोन्मत्तमिनात्रभासे ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवरो हरिश्चरपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४३ ॥ ॥ ४ ॥ वैशम्पा
 यन उवाच ॥ श्रुतस्ते दैत्यसेन्यस्य विस्तरस्तात विप्रहे ॥ सुराणां सर्वसेन्यस्य विस्तर वैष्णव नृपु ॥ १ ॥ आवित्या वसवो रुद्रा अधिनो च महा
 न्त्यौ ॥ सयला सातुगाश्चैव मनस्यन्त यथानलम् ॥ २ ॥ पुरुहुतस्तु पुगतो लोकपाल सहस्रदहक् ॥ ग्रामणीः सर्वैवानामारुहो सुरद्विपम् ॥ ३ ॥ सख्ये
 नास्य ग्य पार्श्वे पतिप्रवगेवात् ॥ सुचारुचक्ररणो हेमवज्रपरिष्कृत ॥ ४ ॥ देवगन्धर्वयज्ञोवैतुयात सहस्ररा ॥ कीर्तिमद्भिः सर्वस्यैश्च ब्रह्म
 षिभिर्गभिमुत् ॥ ५ ॥ वज्रविस्फूर्जितोऽतोर्वियुदिन्द्रायुचान्ति ॥ गुप्तो बलाहकगणे कामगेरिव पर्वते ॥ ६ ॥ समारूढ स भगवान्पर्येति
 मसा गजम् ॥ हविषानिषु गायन्ति त्रिधा मोमखे स्थिता ॥ ७ ॥ स्वर्गे शक्रानुयानेषु देवतूर्पनिनाविषु ॥ इन्द्र समुपनृत्यन्ति शतशो ब्रह्म
 गेण्णा ॥ ८ ॥ वेतुना वज्रजितेन राजमानो ययारवि ॥ युक्तो हरिमहत्वेण मनोमारुतरंहसा ॥ ९ ॥ स स्यन्दनवरो भाति युक्तो मातलिना तदा ॥
 दृत्त्रं परिभृतो मेरुमार्त्सरस्यैव तेजसा ॥ १० ॥ यमस्तु दण्डमुद्यम्य कालयुक्त च मुद्गरम् ॥ तस्यो सुगणानीके दैत्यान्नादेन भीपयन् ॥ ११ ॥
 चतभि सांगैरुनो लेलिहानैश्च पन्नगेः ॥ शखमुक्ताह्वयरो त्रिभ्रतोयमय वपु ॥ १२ ॥ कालपारा समाविध्य ह्ये शशिकरोपमेः ॥ वाय्वी
 गितजलोद्गारे कुर्वन्डीला सहस्रग ॥ १३ ॥ पाण्डुरोऽतवसन प्रवालरुचिराङ्गद ॥ मणिस्थामोत्तमवहुर्भारपार्थितोवर ॥ १४ ॥
 ॥ १५ ॥ १६ ॥ पुन स्यन्दन वर्णपति-कृतेति ॥ १७ ॥ १८ ॥ कालयुज मणवापिरया देवतया युक्तम् ॥ १९ ॥ सांगैरुनो वरुणः तस्थियानिति चतुर्थेनान्वय
 ॥ २० ॥ आरिष्य सामरिगता ॥ २१ ॥ पाण्डुरं श्वेतम् उद्भयम् उग्रभयं मीरुष्यगणजेन जपन् यस्य हाराणां भारः अर्णित उदरे यस्य न भारभारारवितीवरः ॥ २२ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ शङ्खपद्मौ मूर्तिमन्तौ निधिविशेषौ ताभ्याम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ चतुर्षु दिक्प्रदेशेषु ॥ २० ॥ २१ ॥ त्रिदिवद्वारचक्रेण स्वर्गप्रदेशे अलातचक्रवत्
 भ्रममाणेनेत्यर्थः । तपता दीपयता रथेन चचरोत्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ सोम इति ॥ सोमार्थमेवासुरा उच्युक्तास्तेनासुरेष्वेव सोमः पठितुं युक्तस्तथापि देवत्वात्समानजातिषु
 तस्य पाठः कृतः ॥ २४ ॥ अत एवाह—तमिति ॥ तं सोमं स्वपक्षीयत्वाद्दानवा ददृशुरिति तृतीयेनान्वयः । ऋक्षं नक्षत्रं द्विजाः ब्राह्मणाः जगच्छयाङ्घ्रितनुं नैशस्य तमसः
 क्षयमिति अयमर्थः द्वेषाभूते रविरशिभिरम्यमं शशिमण्डलं भास्यते तत्र अधोमुखा रश्मयः पृथ्वीं प्राप्य तत्रस्थेन महामण्यादितेजसा प्रतिस्रोतः प्रवर्तिताः चन्द्रमण्डलमुद्धृत्य
 वरुणः पाशभृन्मध्ये देवानीकस्य तस्थिवान् ॥ शुद्धवेलाभिलषन्भिन्नेवेल इवार्णवः ॥ १५ ॥ यक्षराक्षससैन्येन गुह्यकानां गणैरपि ॥
 मणिश्यामोत्तमवपुः कुबेरो नरवाहनः ॥ १६ ॥ युक्तश्च शंखपद्माभ्यां निधीनामधिपः प्रभुः ॥ राजराजेश्वरः श्रीमान्गदापाणिरदृश्यत ॥ १७ ॥
 विमानयोधी धनदो विमाने पुष्पके स्थितः ॥ स राजराजः शुशुभे युद्धार्थी नरवाहनः ॥ प्रेक्ष्यमाणः शिवसखः साक्षादिव शिवः स्वयम् ॥
 ॥ १८ ॥ पूर्वं पक्षं सहस्राक्षः पितुराजस्तु दक्षिणम् ॥ वरुणः पश्चिमं पक्षमुत्तरं नरवाहनः ॥ १९ ॥ चतुर्षु युक्ताश्चत्वारो लोकपाला बलोलकदाः ॥
 स्वास्तु दिक्ष्वभ्यक्षन्वै तस्य देवबलस्य ह ॥ २० ॥ सूर्यः सप्ताश्वयुक्तेन रथेनाम्बरगामिना ॥ श्रिया जाज्वल्यमानेन दीप्यमानैश्च रश्मिभिः ॥
 ॥ २१ ॥ उदयास्तमयं चक्रे मेरुपर्यन्तगामिना ॥ त्रिदिवद्वारचक्रेण तपता लोकमव्ययम् ॥ २२ ॥ सहस्ररश्मियुक्तेन भ्राजमानः स्वर्तेजसा ॥
 चचार मध्ये देवानां द्वादशात्मा दिनेश्वरः ॥ २३ ॥ सोमः श्वेतहयैर्भाति स्यन्दने शीतरश्मिवाच् ॥ हिमतोयप्रपूर्णाभिर्भाभिराह्लादयज्जगत् ॥
 ॥ २४ ॥ तप्तक्षयोगानुगतं शिशिरंशुं द्विजेश्वरम् ॥ जगच्छयाङ्घ्रितनुं नैशस्य तमसः क्षयम् ॥ २५ ॥ ज्योतिषामीश्वरं व्योम्नि रसानां रसनं
 प्रभुम् ॥ औषधीनां परित्राणं निधानममृतस्य चा ॥ २६ ॥ जगतः प्रथमं भागं सौम्यं शीतमयं रसम् ॥ दृढशुर्दानवाः सोमं हिमप्रहरणस्थितम् ॥
 ॥ २७ ॥ यः प्राणः सर्वभूतानां पञ्चधा भिद्यते नृषु ॥ सप्तस्कन्धगतो लोकांस्त्रीन्द्रधार चराचरान् ॥ २८ ॥ यमाहुरन्नेर्यन्तरं सर्वप्रभवमी
 श्वरम् ॥ सप्तस्वरगता यस्य योनिर्गीतिरुदीर्यते ॥ २९ ॥

गच्छन्ति ते पार्थिवेन नीलिम्नाजुरञ्जिताः नीलमेव चन्द्रमण्डलमवभासयन्ति ततश्चन्द्रस्य जगच्छयाङ्घ्रितनुत्वं युक्तं ये तु पूर्वं चन्द्रमण्डलं प्राप्याथः प्रचरन्ति तद्वारा चन्द्रस्य
 भास्वरप्रकाशतया नैशस्य तमसः क्षयमिति विशेषं युज्यत इति ॥ २५ ॥ रसानां रसनम् आश्रयम् ॥ २६ ॥ जगतोऽष्ठीषोमात्मकस्य प्रथमम् अन्नात्मकं भागं सौम्यं सोमरूपम्
 अत एव रसं रसमयम् ॥ २७ ॥ सप्त स्कन्धाः आवहप्रवहादर्योऽशमेदा यत्र आकाशोदरे तिष्ठन्ति तत्र गतं पञ्चधा प्राणापानादिभेदेन नृषु जन्तुषु ॥ २८ ॥ सप्त स्वरा निषादर्षभादयः

यस्य शायोनिराकारः सतत्त्वेण यदा स्थिता शरदन्त्यात्रा गतेत्यर्थे ॥ २९ ॥ शम्भुयोनिजम् आकारजम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ कृष्णकर्मा वक्रिर्गुगान्धे आमावति
 स पुगन्ताम गुमास्थाभित्तुत्य इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ स्मृद्रूपोनिरित्यत्र योनिव्यस्य स्थानवाची । "योनिष्ट इन्द्र निषेदे अकारि" इति मन्त्रवर्णव । ३६ ॥ सार्कभ्रिर्पया उचमतेजा अत्यु
 ल्कृतेत्रा वजुल्य च गवाक्ष्यो वषारिति तृतीयतेनान्वयः ॥ ३७ ॥ भ्राम्यमाणायामा मदायाः परिवेक्ष्योपमा ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ द्विजं गरुडम् आरुह्य युवाय समभक्तिविति अष्टमब्राह्म
 य वदन्त्युत्तम मृतं य वदन्त्यशरीरिणम् ॥ यमाहुराकारगम शीघ्रग शब्दयोनिजम् ॥ ३० ॥ स वायु सर्वभूतायुरुद्धत स्वेन तेजसा ॥ ववौ
 प्रव्यथयन्वैत्यानप्रतिलोम सतोयवः ॥ ३१ ॥ मरुतो देकान्धर्वा विद्यावरणोः सह ॥ चिक्रीडुरसिभि शुभ्रेर्निमुक्तेखि पन्नो ॥ ३२ ॥
 सृजन्त सर्पपतयस्तीव्र रोपमय विपम् ॥ शसभूता सुरेन्द्राणा चेरुव्यात्सुखा विवि ॥ ३३ ॥ पर्वतास्तु शिलाशृङ्गेः शतशाखेश्च पादपे ॥
 उपतस्तु सुरगणान्द्रदृष्टं दानवं षडम् ॥ ३४ ॥ यः स देवो हृषीकेश पद्मानामस्त्रिक्रिम ॥ कृष्णवर्त्मा युगान्तामो विश्वस्य जगतः प्रभु ॥
 ॥ ३५ ॥ सद्भ्रयोनिर्मधुवा इव्यमुक्कतुसत्कृत ॥ भूरापो व्योम भूतात्मा समः शान्तिकरोऽरिहा ॥ ३६ ॥ जगद्योनिर्जगदीजो जगद्धरुरु
 वारधी ॥ सार्कमश्रिमिवोद्यन्तमुद्यम्योत्तमतेजसम् ॥ ३७ ॥ आरिन्नमरणीके चक्र चक्रगदाधर ॥ सपरीवेषमुद्यन्त सवितुर्मण्डलं यथा ॥ ३८ ॥
 सव्येनालम्ब्य महतीं सर्वासुरविनाशिनीम् ॥ करेण कालीं वपुषा शङ्कालप्रवां गवाम् ॥ शयैर्मुजैः प्रदीप्तानि भुजगारिध्वज प्रभु ॥ ३९ ॥
 दधारायुधजालानि शार्ङ्गवीनि महायशा ॥ स कश्यप स्वात्ममव द्विज भुजगभोजनम् ॥ ४० ॥ पवनाधिकसपातं गगनशोभण खगम् ॥
 भुजगेन्द्रेण वदने निविष्टेन विराजितम् ॥ ४१ ॥ अमृतारम्भनिर्मुक्त मन्वराश्रिमिवोच्छ्रितम् ॥ देवासुरविमर्षेषु शतशो दृष्टविक्रमम् ॥ ४२ ॥
 महेन्द्रेणामृतस्वार्ये धरेण कृतलक्षणम् ॥ शिखिन घृष्टिनं चैव तप्तकुण्डलभूषणम् ॥ विचित्रपक्षवसन घातुमन्तभिवाचलम् ॥ ४३ ॥ स्फोतको
 द्वावलम्बेन शीतोऽसुसमतेजसा ॥ मोगिमोगावसक्तेन मणिरत्नेन मास्वता ॥ ४४ ॥ पलाभ्यां चारुपत्राभ्यामावृत्य विवि लीलया ॥ युगान्ते
 सेन्द्रचापाभ्यां तोयदाभ्यामिवाञ्चरम् ॥ ४५ ॥ नील्लोहितपीताभि पताकाभिरलङ्कृतम् ॥ केतुवेषप्रतिच्छन्न महाकायनिकेतनम् ॥ ४६ ॥
 शर्यायां सुबन्धः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ कोबा क्साः अर्धगिलितस्य सर्पस्य शिरोरत्नेन क्सा स्थलत्सेन भास्वगिति रोपः । भोमः शरीरम् ॥ ४४ ॥ अम्बरम् आवृत्य
 स्थितमिति रोपः ॥ ४५ ॥ क्तुः शत्रुः । "केतुर्ना क्तुताक्मारिहोलातेषु ल्क्ष्मणि ।" इति मेदिनी । शत्रुवेषेण प्रकटमित्यर्थः । महाश् क्तुस्य ल्क्ष्मण इति यावत् ।
 क्तुस्य निकेतनम् अक्षरोपणस्थानम् "काय के देवते कृती सन्धिच्छम्भस्वभाष्योः ।" इति मेदिनी ॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अङ्गिराः बृहस्पतिरब्रवीदित्यडभाव आर्षः ॥ ५२ ॥ इति हरिवंशे टीकायां चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ चत्वारिंशो
 पञ्चयुजि देवसैन्ये पराजिते ॥ मयमायाप्रकर्षश्च ऊर्वसम्भव उच्यते ॥ १ ॥ ताभ्यामिति ॥ १ ॥ समीयुः अन्योन्यं मिश्रिताः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥
 अरुणावर्जं श्रीमानारुह्य समरे हरिः ॥ स देवः स्वेन वपुषा सुपर्णं खेचरोत्तमम् ॥ ४७ ॥ तमन्वयुर्देवगणा मुनयश्च तपोधनाः ॥ गीर्भिः परम
 मन्त्राभिस्तुष्टुशुभ्र गदाधरम् ॥ ४८ ॥ तद्वैश्रवणसंछिष्टं वैवस्वतपुरस्सरम् ॥ वारिराजपरिक्षिप्तं देवराजविराजितम् ॥ ४९ ॥ चन्द्रप्रभाभिर्विमलं
 युद्धाय समुपस्थितम् ॥ पवनाविद्धनिर्घोषं संप्रदीप्तहुताशनम् ॥ ५० ॥ विष्णोर्जिष्णोः सहिष्णोश्च आजिष्णोस्तेजसा वृतम् ॥ बलं बलवदुद्धृतं
 युद्धाय समवर्तत ॥ ५१ ॥ स्वस्त्यस्तु देवेभ्य इति स्तुत्वा तत्राङ्गिरा ब्रवीत् ॥ स्वस्त्यस्तु दैत्येभ्य इति उशना वाक्यमाददे ॥ ५२ ॥ इति
 श्रीमहा० खि० हरिवंशे ह० प० आश्वर्यतारकामये चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ताभ्यां बलाभ्यां संजज्ञे तुमुलो विग्रहस्तदा ॥
 सुराणामसुराणां च परस्परजयैषिणाम् ॥ १ ॥ दानवा दैवतैः सार्द्धं नानाप्रहरणोधताः ॥ समीयुर्युध्यमाना वै पर्वताः पर्वतैरिवा ॥ २ ॥ तत्सुरासुरसंयुक्तं
 युद्धमत्यद्भूतं बभौ ॥ धर्माधर्मसमायुक्तं दुर्पेण विनयेन च ॥ ३ ॥ ततो रथैः प्रजविभिर्वाहनैश्च प्रचोदितैः ॥ उत्पतद्भिश्च गगनं सासिहस्तैः सम
 न्ततः ॥ ४ ॥ विक्षिप्यमाणैर्मुशलैः संप्रेष्यद्भिश्च सायकैः ॥ चापैर्विस्फार्यमाणैश्च पात्यमानैश्च मुद्गरैः ॥ ५ ॥ तद्युद्धमभवद्धोरं देवदानवसंकुलम् ॥
 जगतत्त्वासजननं युगसंवर्तकोपमम् ॥ ६ ॥ स्वहस्तमुक्तैः परिधैः क्षिप्यमाणैश्च पर्वतैः ॥ दानवाः समरे जघ्नुर्देवानिन्द्रपुरोगमान् ॥ ७ ॥ ते वध्य
 माना बलिभिर्दानवैर्जितकाशिभिः ॥ विषण्णमनसो देवा जग्मुरार्तं परां मृधे ॥ ८ ॥ तेऽह्नजालैः प्रमथिताः परिधैर्भिन्नमस्तकाः ॥ भिन्नोरस्का
 दितिसुतैर्वैमू रक्तं व्रणैर्बहु ॥ ९ ॥ स्पन्दिताः पाशजालैश्च निर्यन्तान्श्च शरैः कृताः ॥ प्रविष्टा दानवो मायां न शेकुस्ते विचेष्टितुम् ॥ १० ॥ संस्त
 म्भितमिवाभाति निःप्राणसदृशाकृति ॥ बलं सुराणामसुरैर्निःप्रयत्नायुधं कृतम् ॥ ११ ॥ मायापाशान्विकर्षश्च भिन्दन्वज्रेण ताञ्शरान् ॥ शक्रो
 दैत्यबलं घोरं विवेश ब्रह्मलोचनः ॥ १२ ॥ स दैत्यान्प्रमुखे हत्वा तदानवबलं महत् ॥ तामसेनान्नाजलेन तमोभूतमथाकरोत् ॥ १३ ॥ तेऽन्योन्यं
 नावबुध्यन्त देवान्वा दानवानपि ॥ घोरेण तमसाविष्टाः पुरुहूतस्य तेजसा ॥ १४ ॥ मायापाशैर्विमुक्ताश्च यत्नवन्तः सुरोत्तमाः ॥ वपुषि दैत्यसं
 घानां तमोभूतान्यपातयन् ॥ १५ ॥ अपध्वस्ता विसंज्ञाश्च तमसा नीलवर्चसः ॥ पेतुस्ते दानवगणाश्छिन्नपशा इवाचलाः ॥ १६ ॥
 स्पन्दिताः रुधिरस्राविणः कृताः पाशजालैर्निर्यन्ताः कृताः सन्तः शरैः स्पन्दिता इति योजना ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ तामसीम् पृथ्वी तमोऽग्रमर्षा मायाम् और्वेण अधिभवेनाभिना ॥ १८ ॥ १९ ॥ चन्द्रविषय सोमसमीपम् । शीवाशुल्लिले शिशिरजले शयाव शयनादेतो
 ॥ २० ॥ २१ ॥ देवराजेन इतराभिषेचदौघेरेषि शान्तिर्जलेनैव शान्तिर्वितीव मन्वानेन ॥ २२ ॥ वरुणस्त्वभिषेचोऽयं वह्निर्नाम्नोमात्रेण शान्मतीत्यर्थे आस्पायिकायाह—युरेति ॥
 धर्मर्षिगुणत्वम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ इव तावकम् ॥ २५ ॥ गोत्र पुत्रौत्राविसृत्वां कौमार व्रतम् ऊर्ध्वरित्त्व हेन्य वपोजन्य सेवम् ॥ २७ ॥ ऋषा विना वच्छिन्नमूलेषु
 तदनीधृतदेत्यानामन्यकारमहाणवम् ॥ प्रविष्टे वलमुन्नस्त तमोभूतमिवावमौ ॥ १७ ॥ तदाष्टजन्महामार्या मयस्तां तामसीं वदन् ॥ युगान्ता
 भिमिवात्युर्मा सृष्टामोर्वेण वह्निना ॥ १८ ॥ सा वदाह तमः सर्वं मायामयविकल्पिता ॥ देत्याश्च वीसवेषुप सद्य उतस्तुराहवे ॥ १९ ॥ मायामोर्षा
 समासाद्य दक्षमाना दिवोकस ॥ भेजिरे चन्द्रविषय शीतांशुसल्लिले शयाव ॥ २० ॥ ते दक्षमाना और्वेण तेजसा भ्रष्टेतेजस ॥ शशासुर्वभ्रिणे
 देवा संतप्ता अरण्येऽपिणः ॥ २१ ॥ सतप्ते मायया सैन्ये दक्षमाने च वानवै ॥ चोदितो देवराजेन वरुणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २२ ॥ वरुण उवाच ॥
 पुरा ऋषिर्पिज शक्र तपस्तेपेऽतिदारुणम् ॥ क्वो मुनिः स तेजस्वी सदृशो ब्रह्मणो गुणे ॥ २३ ॥ त तपन्तमिवादित्यं तपसा जगदब्ध्यम् ॥
 वपतस्तुमुनिगणा देवा ऋषिर्पिभि सह ॥ २४ ॥ हिरण्यकशिपुश्च वानवो वानवेशर ॥ ऋषिं विज्ञापयामास पुरा परमतेजसम् ॥ २५ ॥ तम्
 चुवन्नररूपयो वान नक्षसंभितम् ॥ ऋषिर्वशेषु भगवच्छिन्नमूलमिदं कुलम् ॥ २६ ॥ एकस्त्वमनपत्यश्च गोत्र यत्रानुवृत्तसि ॥ कौमार व्रत
 मास्थाय अशमेवानुवृत्तसे ॥ २७ ॥ वह्निं विप्रगोत्राणि सृणीनां भाषितात्मनाम् ॥ एकदेशानि तिष्ठन्ति विभक्तानि विना प्रजा ॥ २८ ॥ कुलेषु
 च्छिन्नमूलेषु तेषु नो नास्ति कारणम् ॥ भवास्तु तपसा अष्ट प्रजापतिसमद्युति ॥ २९ ॥ तत्र्यवर्तस्व वशाथ कर्ष्यात्मानमात्मना ॥ त्वमाद्य
 त्त्वोर्जित तेजो द्वितीयां वै तनु कुरु ॥ ३० ॥ स एवमुक्तो मुनिर्भुविर्निर्मनसि ताडित ॥ जगद्वै तानृपिणान्वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥
 यथाऽयं शाश्वतो घर्मा मुनीनां विहितः पुरा ॥ सदाऽऽयं सेवतां कर्म वन्यमूलफलारिणाम् ॥ ३२ ॥ ऋषयो नो प्रसूतस्य ब्राह्मणस्यानुवृत्तिं ॥
 ब्रह्मचर्यं सुचारितं ब्रह्मणामपि चालयेत् ॥ ३३ ॥ द्विजानां वृत्तयस्तिस्त्रो ये गृह्याथमवासिन ॥ अस्माकं तु वन वृत्तिर्वनाथमनिवासिनाम् ॥ ३४ ॥
 इति वनारस्येताम्ययः । हेतु कारणं वृद्धिहेतुर्नास्ति छिन्नमूलत्वात् ॥ २८ ॥ तपि तु मूले विषयाने प्रजोच्छेदो मा मृदित्याह । भवानिति ॥ २९ ॥ द्वितीयां तनुं पुत्रम्
 ॥ ३० ॥ ताडितं शोभनीय ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ द्विजानामिति ॥ तिस्रः राजनाप्यापनप्रतिप्राप्त्या वृषयो जीभिक्षा अस्माकं कौमारवृत्तानां तु वनमेव वृत्तिः ।
 अनेन ममात्मानां विना-पि विवाहं वानारस्येताम्योऽभ्येच्छीति गम्यते ॥ ३४ ॥

दशनपाः दन्तोलूखलिका इत्यन्वयः । सदन्ताः सतुपमेव नीवारादिक भक्षणन्त इत्यर्थः । अदन्तास्त्वशमकुट्टाः । पश्चानामपि अग्निचतुष्टय सूयथ्य तेषामातपन ऊष्मणा तपान्त
 ते पश्चात्तपताः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ पञ्चमं पञ्चशब्दादयो मीयन्त एतैरिति पञ्चमम् इन्द्रियग्रामं पञ्चभिरिन्द्रियैर्भीयन्त इति पञ्चमो भूतग्रामस्तमिति
 वा । पञ्चकमिति पाठस्त्वनार्थः ॥ ४० ॥ अयोगे संन्यासिनां ध्यानभिक्षूणाम् अवश्यकर्तव्यस्य योगस्य ध्यानस्याभावं केशहरणं मुण्डनम् वानप्रस्थानाम् । असंकल्पे परलोक
 कामनाया अभावे केवला लोकरञ्जनार्था कञ्छुदिव्रतक्रिया । अव्रह्मचर्ये अध्ययनाद्यभावेऽपि चर्या ब्रह्मचारिधर्मोपकरणम् ॥ ४१ ॥ यदा इयं मानसी सनत्कुमारादिका प्रजा

अम्बुभक्षा वायुभक्षा दन्तोलूखलिकास्तथा ॥ अशमकुट्टा दशनपाः पश्चात्तपताश्च ये ॥ ३६ ॥ एते तपसि तिष्ठन्तो व्रतैरपि सुदुष्करैः ॥ ब्रह्मचर्यं
 पुरस्कृत्य प्रार्थयन्ते परां गतिम् ॥ ३६ ॥ ब्रह्मचर्याद्ब्राह्मणस्य ब्राह्मणत्वं विधीयते ॥ एवमाहुः परे लोके ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ ३७ ॥ ब्रह्मचर्ये
 स्थितं धैर्यं ब्रह्मचर्ये स्थितं तपः ॥ ये स्थिता ब्रह्मचर्येषु ब्राह्मणास्ते दिवि स्थिताः ॥ ३८ ॥ नास्ति योगं विना सिद्धिर्नास्ति सिद्धिं विना यशः ॥
 नास्ति लोके यशोमूलं ब्रह्मचर्यात्परं तपः ॥ ३९ ॥ तन्निगृह्येन्द्रियग्रामं भूतग्रामं च पञ्चमम् ॥ ब्रह्मचर्येण व्रतं किमतः परमं तपः ॥ ४० ॥
 अयोगे केशहरणमसंकरूपे व्रतक्रिया ॥ अव्रह्मचर्ये च त्रयं स्याद्दम्भसंज्ञितम् ॥ ४१ ॥ क्व दाराः क्व च संयोगः क्व च भावविपर्ययः ॥ यदेयं
 ब्रह्मणा सृष्टा मनसा मानसी प्रजा ॥ ४२ ॥ यद्यस्ति तपसो वीर्यं गुण्माकममितात्मनाम् ॥ सृजध्वं मानसान्पुत्रान्प्राजापत्येन कर्मणा ॥ ४३ ॥
 मनसा निर्मिता योनिराधातव्या तपस्विना ॥ न दारयोगं बीजं वा व्रतसुक्तं तपस्विनाम् ॥ ४४ ॥ यदिदं लुप्तधर्मार्थं गुण्माभिरिह निर्भयैः ॥
 व्याहृतं सद्भिर्यथमसद्भिरिव मे मतिः ॥ ४५ ॥ वपुर्दीप्तान्तरात्मानमेप कृत्वा मनोमयम् ॥ दारयोगं विना सक्ष्ये पुत्रमात्मतनूरुहम् ॥ ४६ ॥
 एवमात्मानमात्मा मे द्वितीयं जनयिष्यति ॥ वन्येनानेन विधिना दिग्दक्षन्तमिव प्रजाः ॥ ४७ ॥ ऊर्ध्वस्तु तपसाविष्टो निवेश्योर्ध्वं हुताशने ॥
 ममन्थैकेन दर्पेण पुत्रस्य प्रभवारणिम् ॥ ४८ ॥

ब्रह्मणा सृष्टा तदा दाराः क्व तत्संयोगश्च क्व भावस्य चित्तस्य विपर्ययः कामातुरता च क्व न किञ्चिदपि तदा आसीदित्यर्थः । यथेति षोडशेऽपि यदेत्येवार्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
 योनिः पुत्रोत्पत्तिस्थानम् आधातव्या निहितगर्भा कर्तव्या । यतस्तत्परिचर्यां दारयोगं क्लीबत्वमार्गमाजीजं बीजाधानं च व्रतं न विहितम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ एषोऽहं मनोमयं स्वसंकल्प
 सिद्धं वपुः उच्यते बीजमस्मिन्निति वपुः योनिं कृत्वा उद्भाव्य दारयोगं विनाऽपि दीप्तान्तरात्मानम् आत्मतनूरुहं स्वस्य पुत्रं सक्ष्ये ॥ ४६ ॥ द्वितीयम् आत्मानं पुत्रम् आत्मा देहः ॥
 ॥ ४७ ॥ हुताशने ऊर्ध्वं निवेश्येति । ऊरौ अग्निं समारोप्य तत एव मथित्वाऽग्निं जनयामासेत्यर्थः । स चाग्निः स्वेन ब्राह्मणेन च तेजसा युक्तो दुःसहो दुर्दमश्चाभूदिति वाच्यार्थः ॥ ४८ ॥

॥ १९ ॥ १० ॥ मम भरणे तस्मिन्मित्रेण जगत् त्यजत्व पुरोडाशस्तत्कृत्वा जगद्भ्रतयितुं मामाहापयस्वैत्यर्थं ॥ ५१ ॥ जुम्भमाणः प्रसरत् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥ ११ ॥ देवो र्गर्व पुत्र इति यावत् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रभाकाले यौवनसमये समागमेऽस्त्येति शेष ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ बहवाया अवाया मुखसदृशे समुद्रस्य

तस्योरु सहसा भित्त्वा ज्वालामाली निरिन्धन ॥ जगतो नियनाकाङ्क्षी पुत्रोऽग्निः समपद्यत ॥ ४९ ॥ अर्घ्यस्योरु विनिर्भिद्य और्वो नामान्तकोऽ

नलः ॥ विघ्नन्निव लोकान्घ्नीञ्छे परमकोपन ॥ ५० ॥ इत्यन्नमात्रम्योवाच पितर दीप्तया गिरा ॥ शुधा मे बाधते तत जगद्भ्रसे त्यजस्व

माम् ॥ ५१ ॥ त्रिविवारोहिभिर्ज्वलिर्जुम्भमाणो विशो दश ॥ निर्दहन्निव भूतानि वधुषे सोऽन्तकोऽजल ॥ ५२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा सर्व

लोकपतिः प्रभुः ॥ आजगाम मुनिर्यत्र व्यसृजत्पुत्रमुत्तमम् ॥ ५३ ॥ स ददर्शोरुमूर्धस्य दीप्यमान सुताग्निना ॥ और्वकोपाग्निसतताङ्घ्रिकोऽथ

ऋषिभिः सह ॥ ५४ ॥ तदुवाच ततो ब्रह्मा मुनिमूर्धं समाजयन् ॥ धार्यतां पुत्रज तेजो लोकानां हितकाम्यया ॥ ५५ ॥ अस्यापत्यस्य ते विप्र

करीष्ये साम्भुत्तमम् ॥ वास चास्य प्रदास्यामि प्रारान चामृतोपमम् ॥ तथ्यभेतन्मम वचः शृणु त्व वदतां वर ॥ ५६ ॥ अर्घ्य उवाच ॥ धन्योऽ

स्यनुशहीतोऽस्मि यन्ममाऽद्य भवाऽच्छिशोः ॥ मतिमेतां ददातीह परमानुब्रह्मण्य वै ॥ ५७ ॥ प्रभाकाले सप्राप्ते काङ्क्षसितव्ये समागमे ॥ भगवस्त

र्षितः पुत्रः कैर्द्वये प्राप्स्यते सुखम् ॥ ५८ ॥ कुत्र चास्य निवासो वै भोजन च किमात्मकम् ॥ विधास्यति भवानस्य वीर्यतुल्य महोजसः ॥ ५९ ॥

ऋशोवाच ॥ बहवामुवेऽस्य वसतिः समुद्रास्ये भविष्यति ॥ मम योनिर्बल विप्र तच्च तोयमय वधुः ॥ ६० ॥ तद्धविस्त्व पुत्रस्य विमृजाम्यालय तु

तत् ॥ तत्रायमास्तां नियतः पित्रन्वारिमय इवि ॥ ६१ ॥ ततो युगान्ते भूतानामेय चाह च सुव्रत ॥ सहितौ विचरिष्यावो लोकानिति पुन पुन ॥

॥ ६२ ॥ एषोऽग्निरन्तकाले तु सलिलाशी मया कृतः ॥ दहनः सर्वभूतानां सदेवासुररक्षसाम् ॥ ६३ ॥ एवमस्त्विति सोऽप्यग्निः सवृतज्वलमण्डलः ॥

प्रविभार्गवसुख निक्षिप्य पितरि प्रमाम् ॥ ६४ ॥ प्रतियातस्ततो ब्रह्मा ते च सर्वे महर्षयः ॥ और्वस्याग्नेः प्रभावज्ञा स्वर्सां गतिमुपाश्रिता ॥

॥ ६५ ॥ रिरप्यकरिषुर्दृष्ट्वा तदद्भुतमपूजयत् ॥ अर्घ्यं प्रणतसर्वाङ्गो वाक्यं वेदमुवाच इ ॥ ६६ ॥ भगवन्नद्भुतमिदं निवृत्त लोकसाक्षिकम् ॥ तपसा

ते मुनिश्रेष्ठ परिशुष्टः पितामह ॥ ६७ ॥ अहं तु तव पुत्रस्य तव चैव महाव्रत ॥ भृत्य इत्यवगन्तव्यं ह्यध्योऽस्मि यदि कर्मणा ॥ ६८ ॥

आस्ये मते अस्तरयान् ॥ अन्नं च वयः प्रणिम्य भौषा आप वासां स्तुत्यर्थं मम योनिरित्यापुक्त शेषं स्पष्टम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ प्रभां पशोमप देवः

॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

समापन्न शरणेगतं सीदे दुःखं शान्तये ॥६९॥ अनेन मोभर्कन ॥७०॥ निरन्धनाम् आराधनद्युत्तेजनानपेक्षाम् ॥७१॥ ७२॥ ७३॥ ७४॥ ७५॥ भगवान् भवानिन्द्रः ॥ ७६ ॥ सह संगम्येति । अल्पतोयत्वान्मया मृते सति येन और्वेण त्वज्जीवनावधि एषा माया वीर्यवती न तु ततः परमिति शापरूपमुद्येयम् ॥ ७५ ॥ इति हरिवंशे टीकायां पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ पट्टचत्वा एकाकिना हन्तुमशक्योऽपि चन्द्रसंयोगात् बहुलीभावं प्राप्य और्वाविर्वारिणुं शक्यते इत्यर्थः ॥ ७७ ॥ इति हरिवंशे टीकायां पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ पट्टचत्वा रिंशोऽध्याये दैत्यमायानिर्वहणम् ॥ कालनेमिसमुयोगः सुरत्रासोज्ज्वल्यते ॥ ३ ॥ एवमिति ॥ अत्र सोमः शक्रेण प्रार्थितः स्वपशानग्यसुरानक्षिणोदित्युच्यते । यद्वा “ बृह

तर्न्मा पश्य समापन्नं तवैवाऽऽराधने रतम् ॥ यदि सीदे सुनिश्रेष्ठ तवैव स्यात्पराजयः ॥ ६९ ॥ ऊर्ध्व उवाच ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य तेऽहं गुरुमतः ॥ नास्ति ते तपसाऽनेन भयमद्येह सुन्नत ॥ ७० ॥ इमां च मायां गृह्णीष्व मम पुत्रेण निर्मिताम् ॥ निरन्धनामग्निमयीं दुःस्पशां पावकैरपि ॥ ७१ ॥ एषा ते स्वस्य वंशस्य वशगाऽरिविनिग्रहे ॥ रक्षिष्यत्यात्मपक्षं सा परांश्च प्रहरिष्यति ॥७२॥ एवमस्त्विति तां गृह्य प्रणम्य सुनिपुण्वम् ॥ जगाम त्रिदिवं हृष्टः कृतार्थो दानवेश्वरः ॥७३॥ वरुण उवाच ॥ सैषा दुर्विपहा माया दैर्घैरपि दुरासदा ॥ और्वेण निर्मिता पूर्व पावकैर्नोर्वसूनुना ॥७४॥ तस्मिंस्तु व्युत्थिते दैत्ये निर्वीर्येषा न संशयः ॥ शापो ह्यस्याः पुरा दत्तः सृष्टा येनैव तेजसा ॥ ७५ ॥ यद्येषा प्रति हन्तव्या कर्तव्यो भगवान्सुखी ॥ दीयतां मे सखा शक्र तोययोर्निर्निशाकरः ॥ ७६ ॥ तेनाहं सह संगम्य यादोभिश्च समावृतः ॥ मायामेतः हनिष्यामि त्वत्प्रसादान्न संशयः ॥ ७७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हनिष्यतीति और्वाग्निसंभवो नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४५॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमस्त्विति संहृष्टः शक्रस्त्रिदशवर्द्धनः ॥ संदिदेशाग्रतः सोमं युद्धाय शिशिरायुधम् ॥ १ ॥ शक्र उवाच ॥ गच्छ सोम सहायत्वं कुरु पाशधरस्य वै ॥ असुराणां विनाशाय जयाय च द्विवैकसाम् ॥ २ ॥ त्वमप्रतिमवीर्यश्च ज्योतिषां चेश्वरेश्वरः ॥ त्वन्मयं सर्वं लोकानां रसं रसविदो विदुः ॥ ३ ॥ क्षयवृद्धी तवाव्यक्ते सागरस्येव मण्डले ॥ परिवर्तस्यहोत्रां कालं जगति योजयन् ॥ ४ ॥

स्पतिर्हि शुक्रो भूत्वेन्द्रस्याभयायासुरेश्वरः क्षयाय ” इति मैत्रायणिश्रुतेर्वृहस्पतिवच्चन्द्रोऽपि रूपभेदं कृत्वा असुरनाशार्थैवासुरं कर्म कृत्वा तत्साहाय्येन महान्तं तारकामयं सृष्ट्वाश्रमपुत्रकान्तवानिति समाधेयम् । शिशिरायुधं हिमप्रहरणम् ॥ १ ॥ २ ॥ ज्योतिषामीश्वरः सूर्यः तस्यापीश्वरः । “ चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतीषि महीयन्त ” इति श्रुतेः । अयमर्थः । यथा पार्थिवं दारु अर्धवर्धकम् एवं चान्द्रमम्भः सर्वेषां दिव्यानामग्निन्धनानां तेजसां वर्धकम् अतश्चन्द्रोऽपि सूर्यस्येश्वर इति ॥ ३ ॥ परिवर्तसि परिवर्तयसि ॥ ४ ॥

लोकायामयं भूमिशक्तिविम्बरूपम् अद्धे उत्सङ्गे । यथा दर्पणं प्राप्य परावृत्ता नपन्तरायणं श्रीशक्त्यमेव मुख दर्पणगतमिव पश्यन्ति एव चन्द्रमण्डल प्राप्य परा
 वृत्तस्ते दूरत्वोपात्तं वृथिवीम् अम्पक्करूपामिव चन्द्रमण्डलमन्तां पश्यन्ति स एष चन्द्रे कण्ठक इत्युपचर्यते । देशसि देवा अपि ॥५॥६॥ यन्नरस सोमस्ताडुविपूर्वकेषु वर्षादिरू
 पेण ॥” अपौ शास्ताडुवि सम्पगादित्यनुपविष्टते । आदित्याभ्यायते वृष्टिदृष्टिरन्नरुत्त मजा ॥” इति स्यूते । अष्यय प्रवाह्नित्य ॥७॥ अम्मोयोनिरिति यन्नरसत्वोपादानम्
 लोकञ्चआयामयं लक्ष्म त्वकि शशासञ्चितम् ॥ न विदुः सोम देवापि ये च नक्षत्रयोगिन ॥५॥ त्वमादित्यपथादृष्ट्वं ज्योतिषां चोपरि स्थित ॥
 तमश्वोत्सार्यं वपुषा भासयस्यस्विलं जगत् ॥ ६ ॥ भेतमानुहिमतनुज्योतिषामधिप शशी ॥ अबद्धृत्कालयोगात्मा इज्यो यन्नरसोऽव्ययः
 ॥ ७ ॥ ओषधीशः क्रियायोनिरम्मोयोनिरनुष्णमाह ॥ शीतांशुरस्ताधारश्चपल भेतवाहन ॥ ८ ॥ त्व कान्ति कान्तवपुर्णा त्वं सोम सोम
 वृत्तिनाम् ॥ सौम्यस्त्व सर्वभूतानां तिमिरघ्नस्त्वशुश्रूषद् ॥ ९ ॥ तद्गच्छ त्व सहानेन वरुणेन वरूथिना ॥ शमयस्वाऽऽसुरीं मार्यां यया द्द्वामा
 संगरे ॥ १० ॥ सोम उवाच ॥ यन्मां वदसि युद्धार्थे देवराज जगत्यते ॥ एष वर्षोमि शिशिर दैत्यमायापकर्षणम् ॥ ११ ॥ एतान्मञ्छीतनिर्द
 ग्धान्यस्य त्व हिमवेष्टितान् ॥ विमायान्धिमदांश्चैव दानवांस्त्व महाभुधे ॥ १२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो हिमकरोत्सृष्टां सवाप्या हिम
 युष्टय ॥ वेष्टयन्ति स्म तान्वोरान्दैत्यान्भेषणान् इव ॥ १३ ॥ तौ पाराशुक्रांश्चुधरो वरुणेन्दु महारणे ॥ जगत्तुर्हिमपातैश्च पातघातैश्च दान
 वान् ॥ १४ ॥ द्वावभ्युनायो समरे तौ पाराशिमयोधिनौ ॥ भुधे चेतुरम्मोभि शुब्धाविव महारणे ॥ १५ ॥ तान्यामाप्लावित सैन्य तद्दान
 वमदस्यत ॥ जगत्सर्वर्तकाम्भोदैः प्रवृष्टैरिव संवृतम् ॥ १६ ॥ ताडुघतांश्चुपारो द्वौ शशांक्करुणो रणे ॥ शमयामासतुमार्यां देवो दैतयानिभि
 ताम् ॥ १७ ॥ शीतांशुजलनिर्दग्धा पारोश्च प्रसिता रणे ॥ न रेष्ठुश्चलितु दैत्या विशिरस्का इवाद्रय ॥ १८ ॥ शीतांशुनिहतास्ते तु पेटु
 दैत्या हिमार्विता ॥ हिमप्रावृतसर्वाङ्ग निरूष्माण इवाग्रय ॥ १९ ॥ तेषां तु विवि दैत्यानां विपरीतप्रमाणि च ॥ विमानानि विचित्राणि
 निपतन्त्युत्पतन्ति च ॥ २० ॥ तान्यारहस्तप्रथिताञ्छावितान्दिमरश्मिना ॥ मयो वदर्श मायावी दानवान्दिवि दानव ॥ २१ ॥ स
 शिखाजालधिततां गण्डशेलाष्टाहासिनीम् ॥ पादपोत्कटदृष्टाङ्गां कन्दराकीर्णकाननाम् ॥ २२ ॥

॥८॥सोमभूतानां सोमशीकिर्णानां देवानाम् ॥ ९ ॥ वरुथिना सेनाक्वा ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रवृष्टे महष्टवैरैः संवृतं व्यासम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रसिताः शचाः ॥ १८ ॥
 ॥ १९ ॥ २० ॥ गाराहस्तेन वरुणेन प्रथिताञ्च बभान स्यूतान् मयो वदर्शा माया च और्भीर्नर्वा दवरैस्त्यभ्याहृत्य योग्यम् ॥ २१ ॥ सः मायां ससृजे इति तृतीयेन सप्तः ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ दानवोत्तमः देवगणान् किरन् दानवानजीवयत इति संवन्धः ॥ २५ ॥ मायेन्तरिति सन्धिरार्षः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ मयसृष्टयेति षष्ठ्याः
 सुपां सुलुपित्ययेरा इति शब्दः गौडारुमायाया मयसृष्टयाः प्रवृद्धायाः शमाय वा इत्येव पदं व्युत्क्रमेण पठन्ति ॥ ३२ ॥ व्यपकर्षतां दूरीकृतवन्तौ । अडभाव आर्षः ॥ ३३ ॥
 सिंहव्याघ्रगजाकीर्णां नदन्तीमिव शूथपैः ॥ २३ ॥ निर्मितां स्वेन पुत्रेण क्रौञ्चैर्न दिवि कामगाम् ॥
 प्रसृतां पार्वतीं मायां ससृजे दानवोत्तमः ॥ २४ ॥ साशशब्दैः शिलावर्षैः संपतद्भिश्च पादपैः ॥ निजघ्ने देवसङ्घार्स्तान्दानवांश्चाप्यजीवयत् ॥
 ॥ २५ ॥ नैशाकरी वारुणी च मायेन्तर्दधतस्ततः ॥ अश्मभिश्चायसघ्नैः किरन्देवगणान्नणे ॥ २६ ॥ साशमसंघातविषमा द्रुमपर्वतसंकटा ॥
 अभवद्वारसंचारा पृथिवी पर्वतैरिव ॥ २७ ॥ नानाहतोश्मभिः कश्चिच्छलाभिश्चाथ ताडितः ॥ नानिरुद्धो द्रुमगणैर्देवोऽदृश्यत संयुगे ॥ २८ ॥
 तदपभ्रष्टयनुपं भग्नप्रहरणाविलम्बं ॥ निभ्रयत्नं सुरानीकं वर्जयित्वा गदाधरम् ॥ २९ ॥ स हियुद्धगतः श्रीमानीशो न स्म व्यकम्पत ॥ सहिष्णुत्वा
 जगत्स्वामी न चुक्रोध गदाधरः ॥ ३० ॥ कालज्ञः कालमेघाभः समैक्षत्कालमाहवे ॥ देवासुरविमर्दं स द्रष्टुकामो जनार्दनः ॥ ३१ ॥ ततो भगवताऽऽ
 द्विष्टौ रणे पावकमारुतौ ॥ शमनार्थं प्रवृद्धाया मायाया मयसृष्टया ॥ ३२ ॥ ततः प्रवृद्धावन्योन्यं प्रवृद्धौ ज्वालवाहिनौ ॥ चोदितौ विष्णुवाक्येन तां मायां
 व्यपकर्षताम् ॥ ३३ ॥ ताभ्यामुद्भ्रान्तवेगाभ्यां प्रवृद्धाभ्यां महाहवे ॥ दग्धा सा पार्वती माया भस्मीभूता ननाश ह ॥ ३४ ॥ सोऽनिलोऽनलसंयुक्तः
 सोऽनलश्चानिलाकुलः ॥ दैत्यसेनां ददहत्युगान्तेष्विव मूर्च्छितौ ॥ ३५ ॥ वायुः प्रधावितस्तत्र पश्चाद्दिग्भिश्च मारुतात् ॥ चेरतुर्दानवानीके क्रीड
 न्तावनलानिलौ ॥ ३६ ॥ भस्मावयवभूतेषु प्रपतत्सूतपतसु च ॥ दानवेषु विनष्टेषु कृतकर्मणि पावके ॥ ३७ ॥ वातस्कन्धापविद्धेषु विमानेषु
 समन्ततः ॥ मायाबन्धे विनिर्दृते स्तूयमाने गदाधरे ॥ ३८ ॥ निभ्रयत्नेषु दैत्येषु त्रैलोक्ये सुक्तबन्धने ॥ संप्रहृष्टेषु देवेषु साधु साध्विति सर्वशः
 ॥ ३९ ॥ जये दशशताक्षस्य मयस्य च पराजये ॥ दिक्षु सर्वासु शुद्धासु प्रवृत्ते धर्मसंस्तरे ॥ ४० ॥ अपावृत्ते चन्द्रपथे अयनस्थे दिवाकरे ॥
 प्रकृतिस्थेषु लोकेषु नृषु चारित्रबन्धुषु ॥ ४१ ॥ अभिन्नबन्धने मृत्यौ हूयमाने हुताशने ॥ यज्ञभागिषु देवेषु स्वर्गार्थं दर्शयत्सु च ॥ ४२ ॥
 लोकपालेषु सर्वेषु दिक्षु संयानवर्तिषु ॥ भावे तपसि शुद्धानामभावे दुष्टकर्मिणाम् ॥ ४३ ॥

उद्भ्रान्ते पादे वृष्ट्या रज्जुखण्डवत् शत्रोर्भ्रामणे वेगो यथोस्ताभ्याम् अत एव प्रवृद्धाभ्याम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ भस्मावयवभूतेषु भस्मलेशतां प्रावेषु ॥ ३७ ॥ अपविद्धेषु पातितेषु
 ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ चारित्रबन्धुषु सदाचारप्रियेषु ॥ ४१ ॥ अभिन्नबन्धने नियतमर्षादि ॥ ४२ ॥ संयानं सम्यगभयेन प्रचरणं तेन वर्तिषु वर्तमानेषु । भावे अग्युदये ॥ ४३ ॥

॥४४॥४५॥४६॥ त मपात्तत्पनाः जपेन छत त्रिष वेपां ते जपच्छविषाः । क्रिया इति पठे जपच्छद छतजपक्रिया इति व्याख्येयम् ॥ ४७ ॥ पूर्वदेवानां दैत्यानाम्
 आगतं मयं पूर्वैरुभयम् ॥ ४८ ॥ शिखिवानि शम्बवन्ति आभरणानि नुपुरवीनि वत्सहिवानि अङ्गद्वानि यस्या ॥ ४९ ॥ ५० ॥ कशे वने हिमान्ते श्रीम्बे निदाव इवेति पाठः
 ॥ ५१ ॥ वैश्राल बहिनिरिग्वदम् ओष्ठपुटं वृशालोष्ठमालनं पस्प स दंष्ट्रालोष्ठपुटाननः ॥ ५२ ॥ वृष्टिमन्त्रः । नुम् छान्त्स । वृष्टिपुष्कानित्यर्थ ॥ ५३ ॥ मन्दरोदयवर्चस
 देवपक्षे प्रमुदिते दैत्यपक्षे विपीवति ॥ त्रिपादविग्रहे धर्म अवर्मे पादविग्रहे ॥ ४४ ॥ अपावृते महाद्वारे वर्त्तमाने च सत्पये ॥ स्वधर्मस्थेषु वर्णेषु
 लोकेऽस्मिन्नाश्रमेषु च ॥ ४५ ॥ प्रजारक्षणयुक्तेषु भ्राजमानेषु रजस्र्भ ॥ गीयमानासु गायसु देवसस्तवनादिषु ॥ ४६ ॥ प्रशान्तकलुषे लोके शान्ते
 तपसि दारुणे ॥ अग्निमास्तयोस्तस्मिन्वृत्ते संग्रामकर्मणि ॥ तन्मया विमला लोकास्ताभ्यां जयकृतप्रिया ॥ ४७ ॥ पूर्वदेवमय शुत्वा मारुता
 भिष्टल महत् ॥ कालनेमिरिति ख्यातो दानव प्रत्यहश्यत ॥ ४८ ॥ मारुतराकासुकुट शिखिताभरणाङ्गद ॥ मन्दराचलसकाशो महारजत
 सवृत ॥ ४९ ॥ शतप्रहारणोदय रत्नबाहु शतानन ॥ शतशीर्षा स्थित श्रीमाञ्छतशृङ्ग इवाचल ॥ ५० ॥ कशे महति सवृद्धो हिमान्त इव
 पावक ॥ ५१ ॥ धूम्रकेशो हरिच्छुशुब्रुवृशालोष्ठपुटानन ॥ त्रैलोक्यानन्तरविस्तारा धारयन्त्रिपुल वपु ॥ ५२ ॥ बाहुभिस्तुलयन्व्योम क्षिप
 न्यद्रथा महीवरान् ॥ ईरयन्मुखनिषासैर्वृष्टिमन्तो वलाहका ॥ ५३ ॥ तिर्यगायतरक्तास्र मन्दरोदयवर्चसम् ॥ दिधक्षन्तमिवायान्त सर्वान्देवगणा
 न्मृषो ॥ ५४ ॥ तन्व्यन्त सुरगणांश्छादयन्तं दिशो दश ॥ संवर्तकाले क्षुधित हस मृत्युमिवोत्थितम् ॥ ५५ ॥ मुतलेनेच्छ्रिनवता विपुलांगुलिपर्वणा ॥
 माल्याभरणपूर्णेन किञ्चिच्चलित्वर्मणा ॥ ५६ ॥ वच्छिन्नेनाश्रमस्तेन दक्षिणेन वपुष्मता ॥ दानवान्देवनिहतानुत्तिष्ठच्चमिति ह्यवन् ॥ ५७ ॥ त कालनेमिं
 समरे द्विपता कालसन्निभम् ॥ वीक्षन्ति स्म सुरा सर्वे भयविह्वलमानसा ॥ ५८ ॥ त स्म वीक्षन्ति भूतानि क्रमन्त कालनेमिनम् ॥ त्रिविक्रम विक्र
 मन्तं नारायणमिवापरम् ॥ ५९ ॥ सोच्छ्रयन्मयम पाद माफ्तावृर्णिताम्बरः ॥ प्राक्रामवसुरो युद्धे त्रासयन्सर्वदेवता ॥ ६० ॥ समयेनासुरेन्द्रेण
 परिष्वक्त क्रमत्रणे ॥ कालनेमिर्बो दैत्य सविष्णुरिव मन्दर ॥ ६१ ॥ अय क्वियथिरे देवा सर्वे शक्रपुरोगमा ॥ दृष्ट्वा कालमिवायान्त
 कालनेमिं भयावहम् ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवशो हरिवशो पदत्रत्वारिशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ छ ॥
 स्वर्गभेद इन्द्रः त्वद्वचो दीमिरित्य इन्द्रतुल्यमित्यर्थ ॥ " मन्दरो मय्यथैले स्यात्सर्गमव्यायोपि । " इति मेदिनी ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ सोच्छ्रयन् स
 तच्छ्रयमिति च्छेत् । पादपुरणार्थं सुकोप ॥ ६० ॥ मयेन परिवक्त्र ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति हरिकेश्ये टीकायां पदत्रत्वारिशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ छ ॥

सप्तधिके तु चत्वारिंशदध्यायो निरूप्यते ॥ कालनेमिसमुद्योगद्विलोकीशासनक्षमः ॥ १ ॥ दानवान् पिप्रीषुः आप्यायितुमिच्छुः । तपान्ते श्रीष्मा
 न्ते ॥ १ ॥ २ ॥ ते पूर्व भयसंत्रस्ता अपि पश्चाद्भीताः । वीतभयसंत्रासा इति पाठे भाविनी आत्मोच्छेदशङ्का संत्रासः सैव तात्कालिकी तारकामयसंश्रामे तारानिमित्तप्रवृत्ते
 वैशम्पायन उवाच ॥ दानवांश्चापि पिप्रीषुः कालनेमिर्महासुरः ॥ व्यवर्धत महातेजास्तपान्ते जलदो यथा ॥ १ ॥ त्रैलोक्यान्तर्गतं तं तु
 दृष्ट्वा ते दानवेश्वराः ॥ उत्तस्थुरपरिश्रान्ताः प्राप्येवामृतमुत्तमम् ॥ २ ॥ ते भीता भयसंत्रस्ता मयतारपुरोगमाः ॥ तारकामयसंश्रामे सततं जय
 काङ्क्षिणः ॥ रिुरायोधनगता दानवा युद्धकाङ्क्षिणः ॥ ३ ॥ अन्नभयस्यतां तेषां ब्यूहं च परिधावताम् ॥ प्रेक्षतां चाभवत्प्रीतिर्दानवं कालनेमि
 नम् ॥ ४ ॥ ये तु तत्र मयस्यासन्मुख्या युद्धपुरःसराः ॥ तेऽपि सर्वे भयं त्यक्त्वा हृष्टा योद्धुमुपस्थिताः ॥ ५ ॥ मयस्तारो वराहश्च हयग्रीवश्च वीर्य
 वान् ॥ विप्रचित्सुतः श्वेतः खरलम्बावुभावपि ॥ ६ ॥ अरिषो बलिपुत्रस्तु किशोरोऽप्यौ तथैव च ॥ स्वर्भानुश्चामरप्रख्यो वक्रयोधी महासुरः ॥ ७ ॥
 एतेऽन्नविदुषः सर्वे सर्वे तपसि सुव्रताः ॥ दानवाः कृत्तिनो जग्मुः कालनेमिनमुत्तमम् ॥ ८ ॥ ते गदाभिश्च गुर्वीभिश्चैत्रैश्च सपरश्वधैः ॥ अश्मभि
 श्चाद्रिसहैर्गण्डशैलैश्च दंशितैः ॥ ९ ॥ पट्टिशैर्भिन्दिपालैश्च परिधैश्चोत्तमायुधैः ॥ घातनीभिश्च गुर्वीभिः शतग्रीभिस्तथैव च ॥ १० ॥ कालकल्पे
 श्च सुसलैः क्षपणीयैश्च मुद्गरैः ॥ युगैर्यन्त्रैश्च निमुक्तैर्गलैश्चाप्रताडितैः ॥ ११ ॥ दोर्भिक्षायतर्पीनांसैः पार्श्वैः प्रासैश्च मूर्च्छितैः ॥ सपैर्ललिह्यमानैश्च
 विसर्पिद्भिश्च सायकैः ॥ १२ ॥ वज्रैः प्रहरणीयैश्च दीप्यमानैश्च तोमरैः ॥ विकोशैश्चासिभिस्तीक्ष्णैः शूलैश्च शितनिर्मलैः ॥ १३ ॥ तेषु सदीप्तमनसः
 प्रगृहीतोत्तमायुधाः ॥ कालनेमिं पुरस्कृत्य तस्थुः संग्राममूर्धनि ॥ १४ ॥ सा दीप्तशस्त्रप्रवरा दैत्यानां शुश्रुभे चमूः ॥ द्यौर्निमीलितनक्षत्रा सद्य
 नेवाम्बुदागमे ॥ १५ ॥ देवतानामपि चमू रुरुचे शक्रपालिता ॥ दीप्ता शीतोष्णतेजोभ्यां चन्द्रभास्करवर्चसा ॥ १६ ॥ वायुवेगवती सौम्या
 तारागणपताकिनी ॥ तोयदाऽऽविद्धवसना ग्रहनक्षत्रहासिनी ॥ १७ ॥ यमेन्द्रधनदैर्गुप्ता वरुणेन च धीमता ॥ संप्रदीप्ताग्निपवना नारायणपरा
 यणा ॥ १८ ॥ सा समुद्रौघसदृशी दिव्या देवमहाचमूः ॥ रराजान्नवती भीमा यक्षगन्धर्वशालिनी ॥ १९ ॥ तयोश्चम्वोस्तदा तत्र बभूव स
 समागमः ॥ द्वावापृथिव्योः संयोगो यथा स्याद्युगपर्यये ॥ २० ॥

युद्धे ॥ ३ ॥ अभयस्यतां पुनः पुनः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अन्नविदुषः अन्नविदांसः ॥ ८ ॥ गदादिभिरुपलक्षिताः सन्तो योद्धुं जगमुरित्यनुपञ्जनीयम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
 ॥ १४ ॥ दीप्तशस्त्राण्येव प्रवराः विद्युतो यस्याम् । प्रचुरेति युक्तः पाठः । निर्मीलितान्यस्तंगतानि नक्षत्राणि देवतारूपाणि यस्याम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

शस्य क्षपाराक्रममयं नितपस्य च क्षमापराक्रममयमिति योजना । हवेषु वैत्येषु देशानां क्षमापूर्वकं पराक्रमस्त्वधात्तः विनीतेषु देवेषु दैत्यानां पराक्रमपूर्विकं क्षमा देवे
 नैर्भयसहान्ता ॥ २१ ॥ भीमाः निर्भया ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ दैत्यानां स्नानं निर्देषु अन्वर्हिवाश्चकु दैत्यमन्त्रेषु स्वभिति पाठे दैत्यानामिम दैत्यमित्यर्थे
 ॥ २५ ॥ २६ ॥ ससजुः स्तुक्कन्तः ॥ २७ ॥ न्युज्जा उपपिण्डाः । ससर्जिरे स्रग कृता इति यावत् ॥ २८ ॥ २९ ॥ संवर्तमाना समुत्स गच्छन्त विवर्तमाना

तद्युद्धममवदोरं देवदानवसकुलम् ॥ क्षमापराक्रममय दर्पस्य विनयस्य च ॥ २१ ॥ निश्चक्रमुर्वलाभ्यां तु ताभ्यां भीमा सुरासुरा ॥ पूर्वापरा
 भ्यां सरब्धा सागराभ्यामिमान्मुदाः ॥ २२ ॥ ताभ्यां बलाभ्यां सहृष्टाश्चेरुस्ते देवदानवा ॥ वनाभ्यां पार्वतीयाभ्यां पुष्पिताभ्यां यथा गजा
 ॥ २३ ॥ समाजगमुस्ततो मेरी शत्वान्दध्मुश्च नैकरा ॥ स शब्दो वा मुव चैव दिशश्च समपूरयत् ॥ २४ ॥ ज्याघाततल निचोपो धनुषां कृजितानि
 च ॥ दुन्दुमीनां निनदता दैत्यानां निर्देषु स्नानम् ॥ २५ ॥ तेऽन्योऽन्यमभिसपेतु पातयन्तः परस्परम् ॥ वमञ्जुर्बाहुभिर्याहून्द्दमन्ये युयु
 त्सव ॥ २६ ॥ देवतास्तशानीषोरा परिघांश्चोत्तमायसान् ॥ ससर्जराजौ निह्निरान्गवा मुर्वीश्च दानवा ॥ २७ ॥ ग्वानिपतैर्भग्नान्ना वागे
 श्च शकलीकृताः ॥ परिपेतुर्भेरां केचिन्नुज्जा केचित्ससर्जिरे ॥ २८ ॥ ततो रथैः सवुरोर्विमानेऽश्वाशुगामिभिः ॥ समीयुस्ते तु सरब्धा रोपाद्
 न्योऽन्यमाह्वये ॥ २९ ॥ संवर्तमाना समरे विवर्तन्तस्तथाऽपरे ॥ रथा रथैर्निरुच्यते पदाताश्च पदातिभिः ॥ ३० ॥ तेषां रथानां तुमुलः स
 राद् शन्दवाहिनाम् ॥ वभ्रवाय प्रसक्तानां नमसीव पयोसुचाम् ॥ ३१ ॥ घमञ्जिरे रथान्केचिकेचित्समुदिता रथे ॥ सवावमेके सप्राप्य
 न शेकुश्चलितु रथा ॥ ३२ ॥ अन्योऽन्यस्यभिसमरे दोभ्यर्मुस्तिथ्य दर्पिताः ॥ सह्रादमानामरणा जघ्नुस्तत्रासिचमिण ॥ ३३ ॥ अब्रैरन्ये
 विनिमित्रा रक्तं घेसुर्हता युधि ॥ क्षस्त्रालानां सहशा जलदानां समागमे ॥ ३४ ॥ तदध्वरास्त्रप्रथित क्षितोत्तिसगवाविलम् ॥ देवदानवसशु
 च सकुल युद्धमावभौ ॥ ३५ ॥ तद्दानवमहामेधं देवाद्युघतडित्प्रमम् ॥ अयोऽन्यवाणवर्षं तद्युद्ध दुर्दिनमावभौ ॥ ३६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे कुब्धः कालनोमि
 र्महासुर ॥ व्यवहंत समुद्रैर्वैः पूर्यमाण इवाम्बुदः ॥ ३७ ॥ तस्य विद्युच्चलापीडाः प्रदीप्तारानिवर्षिण ॥ गात्रे नगशिर प्रस्थ्या विनिष्येयुर्वलाहका ॥ ३८ ॥

पार्वन्त ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अयोऽन्यस्य देहं दोष्यार्मं उक्षिप्य निषार्य जमुः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ काळेनेभिः शिरण्यम्भिपोः पुत्र । पितरं
 मे अचानेरु इति वाक्येरोपात् । अम्बुदो वृनिरुपत्वात् पूर्यमाणो विवर्तते ॥ ३७ ॥ गात्रे विनिष्येत्सु गात्रसङ्क्रमात्वात् दुर्णीमुला इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अस्य भेदेन साम्यमापादयति—कोथादिति ॥ निष्विनष्टीति निष्पेषः पेषणकर्त्ता आशिरूपो निष्पेषो निष्पेषोऽशनिः तन्मिश्रः पवनो यासु ताः अर्चिषः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
 शस्तशिखेन मेरुणा दैत्यस्य उद्धृतवसनेन मेरुस्थरत्नभासां च साम्यम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ शस्त्राः विशासनकर्तारः निर्विशिशाः खड्गा येषु तैः बाहुभिः । बलिभिः इति वा पाठः

क्रोधाग्निः श्वसतस्तस्य भ्रूमेदस्वेदवर्षिणः ॥ साग्निनिष्पेषपवना मुखान्निश्चेरुर्चिषः ॥ ३९ ॥ तिर्यग्धूर्ध्वं च गगने ववृधुस्तस्य बाहवः ॥ पञ्चाऽऽस्याः
 कृष्णवपुषो लेलिहाना इवोरागाः ॥ ४० ॥ सोऽस्रजालैर्बहुविधैर्धनुर्भिः परिधैरपि ॥ दिव्यैराकाशमावब्रे पर्वतरुच्छित्तैरिव ॥ ४१ ॥ सोऽनिलोद्धू
 तवसनस्तस्थौ संग्राममूर्द्धनि ॥ संध्याऽऽतपयस्तशिवः सार्चिमेरुर्शिवापरः ॥ ४२ ॥ ऊरुवेगप्रतिक्षिप्तैः शैलशृङ्गाग्रपादपैः ॥ अपातयदेवगणा
 न्वब्रेणेव महागिरीच ॥ ४३ ॥ बाहुभिः शस्त्रनिर्विशिष्टैश्चिन्मन्निशिरोरसः ॥ न शेकुश्चलितुं देवाः कालनेमिहता युधि ॥ ४४ ॥ मुष्टिभिर्निहताः
 केचित्केचिच्च विदलीकृताः ॥ यक्षगन्धर्वपतयः पेतुः सह महोरगैः ॥ ४५ ॥ तेन वित्रासिता देवाः समरे कालनेमिना ॥ न शेकुयत्नवन्तोऽपि
 प्रतिकर्तुं विचेतसः ॥ ४६ ॥ तेन शक्रः सहस्राक्षः स्तम्भितः शरबन्धनैः ॥ ऐरावतगतः संख्ये चलितुं न शशाक ह ॥ ४७ ॥ निर्जलाग्भोदस
 दृशो निर्जलार्णवसप्रभः ॥ निर्व्यापारः कृतस्तेन विपाशो वरुणो मृधे ॥ ४८ ॥ रणे वैश्रवणस्तेन परिधैः कालरूपिभिः ॥ व्यलमल्लोकपालेशास्त्या
 जितो धनदक्रियाम् ॥ ४९ ॥ यमः सर्वहरस्तेन दण्डप्रहरणो रणे ॥ याम्यामवस्थां समरे नीतः स्वां दिशमाविशत् ॥ ५० ॥ स लोकपालानुत्साद्य
 कृत्वा तेषां च कर्म तत् ॥ दिक्षु सर्वासु देहं स्वं चतुर्द्धी विदधे तदा ॥ ५१ ॥ स नक्षत्रपथं गत्वा दिव्यं स्वर्मानुदर्शितम् ॥ जहार लक्ष्मीं सोमस्य
 तं चास्य विषयं महत् ॥ ५२ ॥ चालयामास शीतांशुं स्वर्गद्वाराच्च भास्करम् ॥ सायनं चास्य विषयं जहार दिनकर्म च ॥ ५३ ॥ सोऽग्निं देवमुखे दृष्ट्वा
 चकाराऽऽत्ममुखे स्वयम् ॥ वायुं च तरसा जित्वा चकाराऽऽत्मवशानुगम् ॥ ५४ ॥ स समुद्रास्तमानीय सर्वांश्च सरितो बलात् ॥ चकाराऽऽत्मवशे वीर्या
 देहभृताश्च सिन्धवः ॥ ५५ ॥ अपः स्ववशागाः कृत्वा दिविजा याश्च भूमिजाः ॥ स्थापयामास जगतीं सुगुप्तां धरणीधरैः ॥ ५६ ॥ स स्वयंभूरिवाऽऽभाति
 महाभूतपतिर्महान् ॥ सर्वलोकमयौ दैत्यः सर्वलोकभयाहः ५७ ॥ स लोकपालैकवपुश्चन्द्रसूर्यग्रहाऽऽत्मवान् ॥ पावकानिलसंघातो रराज युधि दानवः ५८ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ स्तम्भितः बद्धः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ क्रियां युद्धादिरूपात् ॥ ४९ ॥ याम्याम् इतरेषां यमेन सम्पादनीयाम् । अचेतनतामिति यावत् ॥ ५० ॥ तेषां
 तत्कर्म दिशां पालनं कृत्वा कुर्वन् चतुर्द्धी देहं विदधे । “ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ” इति क्वजः कर्त्तारं वनिप् तुगागमश्च ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

॥ १० ॥ इति हरिकीं टीकार्यां मनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ छ ॥ कालनेमिषः प्रोक्तम्त्वारिंशोऽष्टस्युते ॥ इन्द्रादीनां निजस्थानस्थान विष्णुना ऊतम् ॥ १ ॥
 पत्येति ॥ विरहितेन अनात्तिस्नेन कृपणा न अस्पृशन्त नोपवरयुः ॥ १ ॥ तेषां वेदादीनाम् ॥ २ ॥ ३ ॥ स्वात्तु शिखिनं घृशामन्तम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ दानवर्षिणाभित्वापे
 देश्याभार । दानै र्पणशीतान्नमिति वा ॥ ६ ॥ अयाम्यः रामपितृमयस्य ॥ ७ ॥ निर्बृणो निर्देय अस्त्री अस्मान् बालवभिलम्ब्य सीमन्तस्य केत्यवेशस्य उद्धरणं
 पारमेष्ठये स्थित स्थाने लोकानां प्रभवत्यये ॥ तुष्टुवुस्तं दैत्यगणा देवा इव पितामहम् ॥ ९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवशे हरिवश
 पत्रणि आश्वयंतारकामये सतचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४७ ॥ छ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पञ्च त नाभ्यवर्तन्त विपरीतेन कर्मणा ॥ वेदो धर्मः क्षमा
 मत्य श्रीश्च नारायणाश्रया ॥ १ ॥ स तेषामनुपरस्थानात्सक्रोधो दानवैश्वर ॥ वैष्णव पद्मन्विच्छन्त्ययो नारायणान्तिकम् ॥ २ ॥ स वदशो सुपर्णस्थ
 शङ्खचक्रगदायश्च ॥ दानवानां विनाशाय भ्रामयन्त गर्दां शुभाम् ॥ ३ ॥ सजलाम्भोदसदृश विद्युत्सदृशशवाससम् ॥ स्वात्तु स्वर्णपात्राढ्य
 शिखिन काश्यप खगम् ॥ ४ ॥ दृष्ट्वा दैत्यविनाशाय रणे सुस्थमवस्थितम् ॥ दानवो विष्णुमहोभ्य वभापे ध्रुवमानस ॥ ५ ॥ अय स रिपुर
 स्माक दूर्वेषां दानवर्षिणाम् ॥ अर्णवाऽऽवासिनश्चैव मधोर्वै केटमस्य च ॥ ६ ॥ अय सविग्रहोऽस्माकमशास्य किल कथ्यते ॥ येन न सयुगे
 प्याया वद्वो दानवा इहा ॥ ७ ॥ अय स निर्भृणो युद्धेऽस्त्री बालनिरपत्रप ॥ येन दानवनारीणां सीमन्तोद्धरण कृतम् ॥ ८ ॥ अयं स विष्णुर्दे
 वानां वैकुण्ठश्च दिशोऽस्मात् ॥ अनन्तो मेरुर्निगामेषु स्वयभृश्च स्वयभुवः ॥ ९ ॥ अय स नाथो देवानामस्माकं विप्रिये स्थित ॥ अस्य क्रोधेन मदता
 हिरण्यमृशिशुहंत ॥ १० ॥ अस्य रूढार्या समासाद्य देवा मखस्रत्वे स्थिताः ॥ आज्य महर्षिभिर्दत्तमस्तुवन्ति त्रिधा हुतम् ॥ ११ ॥ अय स
 निने इतु सर्वेषां देवविद्विषाम् ॥ यस्य तेजःप्रविष्टानि कुलान्यस्माकमाहवे ॥ १२ ॥ अय स किल युद्धेषु सुरार्थे त्यक्तजीवित ॥ सवितुस्ते
 जसा तुल्य चक्र क्षिप्रति शत्रुषु ॥ १३ ॥ अय स कालो दैत्यानां कालभूते मयि स्थिते ॥ अतिक्रान्तस्य कालस्य फलं प्राप्स्यति दुर्मति
 ॥ १४ ॥ दिष्टयेदानीं समस्तं मे विष्णुरेप समागतः ॥ अद्य मद्भागनिष्पद्यो मामेव प्रणमिष्यति ॥ १५ ॥

मुण्डनमित्यर्थ ॥ ८ ॥ देवानाम् अदित्पुत्राणां मध्ये विष्णुर्वापन दिशोऽस्मां वसुधादीनां वैकुण्ठ कल्पान्तेऽप्यफुष्टितधामा अनन्त रोप स्वयमुष ब्रह्मणोऽपि स्वयमु
 पातुर्भवेत्यर्थ ॥ १० ॥ १० ॥ एतार्थां एते कोटि त्रिधा अङ्कयथानयापधिचयेदेन विमकार नित्यनैमित्तिककाम्यमेवेन वा गार्हपत्यापुषाभिभेदेतिश्राव ॥ ११ ॥ १२ ॥
 ॥ १३ ॥ अतिक्रान्तस्य कालस्य अतिक्रान्ते काले कृतस्य दैत्यवधस्य फलम् आत्मवधम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ जात्यन्तरं मरस्यादिरूपम् ॥ १७ ॥ अनन्तः आकाशावत् व्यापको मूर्तिराहितोऽपि भूत्वा आविर्भूय । पद्मनाभत्वेन रूपेण तन्नाम्ना च ख्यात इत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥
 देवतानाम् अरणिरिव मातेत्यर्थः ॥ २० ॥ विनङ्क्ष्यति अदर्शनं गमिष्यति तथा जन्मान्तरेऽप्यनेन सह वैरं भविष्यत्येवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ दैत्यत्वम् अल्पदर्पबलोऽ
 पि क्रोधादसद्गदन् स्थितः क्षमामतीत्य च भाषसे अतस्त्वमात्मनो दोषैरेव हतः ॥ २४ ॥ न तत्रेति । योषितः पुरस्तात् गर्जनं न मरणावहं तत्र पुरुषान्तराभावात् । अत्र
 यास्याम्यपचितिं द्विष्ट्या पूर्वेषामथ संयुगे ॥ इमं नारायणं हत्वा दानवानां भयावहम् ॥ १६ ॥ क्षिप्रमेव वधिष्यामि रणे नारायणाश्रितान् ॥ जात्य
 न्तरगतोऽप्येष मृधे बाधति दानवान् ॥ १७ ॥ एषोऽनन्तः पुरा भूत्वा पद्मनाभ इति स्मृतः ॥ जघनैकार्णवे घोरे ताडुभौ मधुकैटभौ ॥ विनिवेश्य
 स्वके ऊरौ निहतौ दानवेश्वरौ ॥ १८ ॥ द्विधाभूतं वपुः कृत्वा सिंहाद्धं नरसंस्थितम् ॥ पितरं मे जघनैको हिरण्यकशिपुं पुरा ॥ १९ ॥ शुभं गर्भं
 मधत्सेममदितिर्देवतारणिः ॥ यज्ञकाले बलेयौ वै कृत्वा वामनरूपताम् ॥ त्रीँल्लोकानाजहारैकः क्रमभाणस्त्रिभिः क्रमैः ॥ २० ॥ भूयस्त्वदानौ
 समरे संग्राप्ते तारकामये ॥ मया सह समागम्य सह देवैर्विनक्ष्यति ॥ २१ ॥ स एवमुक्त्वा बहुधा क्षिपन्नारायणं रणे ॥ वाग्भिरप्रतिरूपभिर्युद्ध
 मेवाभ्यरोचयत् ॥ २२ ॥ क्षिप्यमाणोऽसुरेन्द्रेण न चुकोप गदाधरः ॥ क्षमाबलेन महता सस्मितं वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥ अल्पदर्पबलो दैत्यः स्थितः
 क्रोधादसद्गदन् ॥ हतस्त्वमात्मनो दोषैः क्षमां योऽतीत्य भाषसे ॥ २४ ॥ अधमस्त्वं मम मतौ धिगेतत्तव वाग्बलम् ॥ न तत्र पुरुषाः सन्ति यत्र
 गर्जन्ति योषितः ॥ २५ ॥ अहं त्वां दैत्य पश्यामि पूर्वेषां मार्गागमिन्म् ॥ प्रजापतिकृतं सेतुं को भित्त्वा स्वस्तिमान्भवेत् ॥ २६ ॥ अद्य त्वां
 नाशयिष्यामि देवव्यापारकारकम् ॥ स्वेषु स्वेषु च स्थानेषु स्थापयिष्यामि देवताः ॥ २७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं ब्रुवति तद्भाषयं मृधे श्रीव
 त्सधारिणि ॥ जहास दानवः क्रोधाद्धस्तांश्चक्रे च सायुधान् ॥ २८ ॥ स बाहुशतमुद्यम्य सर्वास्त्रग्रहणं रणे ॥ क्रोधाद्धिगुणरक्ताक्षो विष्णुं वक्ष
 स्यताडयत् ॥ २९ ॥ दानवाश्चापि समरे मयतारपुरोगमाः ॥ उद्यताद्युधनिस्त्रिंशा दृष्ट्वा विष्णुमथाद्रवन् ॥ ३० ॥ स ताड्यमानोऽतिबलद्वैत्यैः सर्वा
 युधोद्यतैः ॥ न चचाल हरियुद्धेऽकम्प्यमान इवाचलः ॥ ३१ ॥ संसक्तश्च सुपर्णेन कालनेमी महासुरः ॥ सर्वप्राणेन महतीं गदासुद्यम्य बाहुभिः
 ॥ ३२ ॥ सुमोच ज्वलितां घोरां संरब्धो गरुडोपरि ॥ कर्मणा तेन दैत्यस्य विष्णुर्विस्मयमागतः ॥ ३३ ॥
 रणे तु तत्स्त्वात्त्व मृत्युरेवास्तीति भावः ॥ २५ ॥ तदेवाह—अहमिति ॥ सेतुं धर्ममर्षादाम् । स्वस्तिमाच्च कुशली ॥ २६ ॥ व्यापारः स्वास्थ्यप्रच्युतिः ॥ २७ ॥
 ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सर्वप्राणेन सर्वबलेन ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

३४ ॥ आत्मनो ऋः देहान्तर गह्वररूपम् ॥ ३५ ॥ व्यवर्द्धतेति ॥ ३६ ॥ स इति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अन्तरः वक्षेः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सुवर्णिनिभिर्पयन्त सुवर्णमयो नेमे
 अकृपासाः पर्यन्त शान्तदेशो यस्य तद् इजनाम इहमध्यम् ॥ ४१ ॥ सद्याममालावित्त सप्रुपाणां दान्नां मालापरम्परा यद्वत् वित्तम् अलातचक्रवदतिवेगात् प्रयो
 ज्जुर्हस्तमारुच्य व्यसमवेपथ्यन्तम् अविच्छिन्नधार विभावीत्यर्थः । कामरूपिणमिति । सकलयुक्तमपि प्रयोच्छुरिच्छया स्थूलसूक्ष्मजुतिर्यगादिरूपाणि दधानम् । पुस्त्य
 यदा तस्य सुपर्णस्य पतिता सृष्टिं सा गवा ॥ तवाऽऽगमत्यदा शुर्मि पक्षी व्यथितविग्रह ॥ ३४ ॥ " लोट्येतिरेः शिखामिश्च वज्रप्रहरणेस्तत ॥
 जद्रुस्ते समरे विष्णु गोपालं च महारणे ॥ ३५ ॥ भ्रमन्त घूर्णमान च स्तुतिं देवा प्रचक्रिरे ॥ जय देव महाबाहो मधुकैटमनाशन ॥ ३६ ॥ हिरण्यकशि
 पोर्वक्षो नखलाङ्गलदारण ॥ उत्तस्थौ च रणाद्रिष्णुरमरेः सस्तुतः पुरा ॥ ३७ ॥ इत विष्णु समाज्ञाय शख दध्मो स दानव ॥ मुदङ्गान्श्च त्रिधा तत्र
 वादयन्तो महाभुरा ॥ तालात्रयाश्च नटुतुर्भेदोत्सव इवावभौ ॥ ३८ ॥" सुपर्ण व्यथित दृष्ट्वा क्षत च वपुरात्मन ॥ कोघात्संरक्तनयनो वैकुण्ठश्चक्र
 माददे ॥ ३९ ॥ व्यवर्द्धत च वेगेन सुपर्णेन सम प्रसु ॥ मुजाश्चास्य व्यवर्धन्त व्यायुवन्तो विरो दश ॥ ३६ ॥ स दिश प्रविशश्चैव स्व च गां
 चैव पूरयत् ॥ ववृषे स पुनर्लोकान्कान्तुकाम इवौजसा ॥ ३७ ॥ त जयाय सुरेन्द्राणां कर्द्धमान नमस्तले ॥ ऋपय सह गन्धर्वैस्तुष्टुर्मधुसूद
 नम् ॥ ३८ ॥ स र्वा किरीटेन लिखन्साभ्रमम्बरमन्वरे ॥ पद्मशामाक्रम्य वसुधां दिशः प्रच्छाद्य बाहुभि ॥ ३९ ॥ सूर्यस्य रश्मितुल्याम सहस्रार
 मरिशयम् ॥ वीताग्निसदृश घोर दर्शनीय सुदर्शनम् ॥ ४० ॥ सुवर्णनिमिर्पयन्त वज्रनाम भयावहम् ॥ मेदोमञ्जास्थिरधिरिर्दिग्घ दानवसमवे ॥ ४१ ॥
 अद्वितीय प्रहारेषु सुरपर्यन्तमण्डलम् ॥ स्रग्वाममालाविततं कामग कामरूपिणम् ॥ ४२ ॥ स्वय स्वयमुवा सृष्ट भयद सर्वविद्विषाम् ॥ महर्षिरो
 पेरान्निष्टं नित्यमाहवदपिप्तम् ॥ ४३ ॥ क्षेपणाद्यस्य मुह्यन्ति लोकाः सस्थाणुजक्रमा ॥ ऋव्यादानि च भूतानि तृप्तिं यान्ति महाहवे ॥ ४४ ॥
 त्प्रतिमकर्माण समान सूर्यवर्धसा ॥ चक्रसुधम्य ममरे क्रोधवीतो गदाधरः ॥ ४५ ॥ समुण्णन्दानव तेज समरे स्वेन तेजसा ॥ चिच्छेद् बाहु
 क्षेप त्रीधर कालनेमिन ॥ ४६ ॥ तच्च वक्रशत घोर साभिचूर्णादृहासिनम् ॥ तस्य दैत्यस्य चक्रेण प्रममाय घलाद्धरिः ॥ ४७ ॥ स च्छिन्न
 र्भ्रमिषा न प्राकम्पत दानव ॥ कवन्धोऽवस्थित सख्ये विशास्व इव पादपः ॥ ४८ ॥
 देवस्युश्रामियायेण ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ साभिचूर्णानि आपेयौपधबलेन गोलकलेपगयन्त्राणि वेपापिष अट्टहासो महाशब्द तपुक्

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ बाहुभिः दिशः प्रच्छाद्य बाहुभिरिति प्रागुक्तलक्षणैः हरेरिति शेषः । व्याताः आक्रान्ताः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

तं वितत्य महापक्षो वायोः कृत्वा समं जवम् ॥ उरसा पातयामास गरुडः कालनेमिनम् ॥ ४९ ॥ स तस्य देहो विमुखो विशाखः खात्परिभ्रमन् ॥
निपपात दिवं त्यक्त्वा शोभयन्धरणीतलम् ॥ ५० ॥ तस्मिन्निपतिते दैत्ये देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ साधु साध्विति वैकुण्ठं समेताः प्रत्यपूजयन्
॥ ५१ ॥ अपरे ये तु दैत्या वै युद्धे दुष्टपराक्रमाः ॥ ते सर्वे बाहुभिर्यासा न शेकुश्चलितुं रणे ॥ ५२ ॥ कांश्चित्केशेषु जयाह कांश्चित्कण्ठेऽभ्य
पीडयत् ॥ पाटयत्कस्यचिद्धक्रं मध्ये कांश्चिदथाग्रहीत् ॥ ५३ ॥ ते गदाचक्रनिर्दग्धा गतसत्त्वा गतासवः ॥ गगनाद्भ्रष्टसर्वाङ्गा निपेतुर्धरणी
तले ॥ ५४ ॥ तेषु सर्वेषु दैत्येषु हतेषु पुरुषोत्तमः ॥ तस्थौ शक्रप्रियं कृत्वा कृतकर्मा गदाधरः ॥ ५५ ॥ तस्मिन्विमर्दे निर्वृत्ते सग्रामे तारकामये ॥
तं देशमाजगामाशु ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ५६ ॥ सर्वैर्ब्रह्मर्षिभिः सार्धं गन्धर्वैः साप्सरोगणैः ॥ देवदेवो हरिं देवं पूजयन्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५७ ॥
ब्रह्मोवाच ॥ कृतं देव महत्कर्म सुराणां शल्यमुद्धृतम् ॥ वधेनानेन दैत्यानां वयं हि परितोषिताः ॥ ५८ ॥ योऽयं हतस्त्वया विष्णो कालनेमी महा
सुरः ॥ त्वमेकोऽस्य मृधे हन्ता नान्यः कश्चन विद्यते ॥ ५९ ॥ एष देवान्परिभवेच्छोकांश्च सचराचरान् ॥ ऋषीणां कदनं कृत्वा मामपि प्रतिग
र्जति ॥ ६० ॥ तदनेन तवोग्रेण परितुष्टोऽस्मि कर्मणा ॥ यदयं कालतुल्याभः कालनेमी निपातितः ॥ ६१ ॥ तदागच्छस्व भद्र ते गच्छाम दिव
मुत्तमम् ॥ ब्रह्मर्षयस्त्वां तत्रस्थाः प्रतीक्षन्ते सद्गताः ॥ ६२ ॥ अहं महर्षयश्चैव तत्र त्वां वदतां वर ॥ विधिवच्चार्ययिष्यामो गीर्भिर्दिव्याभिरच्युत
॥ ६३ ॥ किं चाहं तव दास्यामि वरं वरभृतां वर ॥ सुरेष्वपि सदैत्येषु वराणां वरदो भवान् ॥ ६४ ॥ निर्यातयैतैर्लोक्यं स्फीतं निहतकण्टकम् ॥
अस्मिन्नेव मृधे विष्णो शक्राय सुमहात्मने ॥ ६५ ॥ एवमुक्तो भगवता ब्रह्मणा हरिरव्ययः ॥ देवाञ्छक्रमुखान्सर्वाजुवाच शुभया गिरा ॥ ६६ ॥
विष्णुरुवाच ॥ श्रूयतां त्रिदशाः सर्वे यावन्तोऽत्र समागताः ॥ श्रवणाविहितैर्देहैः पुरस्कृत्य पुरंदरम् ॥ ६७ ॥ अस्मिन्नः समरे सर्वे कालनेमिमुखा
हताः ॥ दानवा विक्रमोपेताः शक्रादपि महतराः ॥ ६८ ॥ तस्मिन्महति संक्रन्दे द्रावेव तु विनिःसृतौ ॥ वैरोचनश्च दैत्येन्द्रः स्वर्भानुश्च महाग्रहः
॥ ६९ ॥ तदिष्टां भजतां शक्रो दिशं वरुण एव च ॥ याम्यां यमः पालयतामुत्तरां च धनाधिपः ॥ ७० ॥

विहितैर्भद्राक्यश्रवणे सादैः करणैरिन्द्रं पुरस्कृत्य मद्राक्यं श्रयतामित्यन्वयः ॥ ६७ ॥ अस्मिन्नः अस्माभिः ॥ ६८ ॥ वैरोचनिर्बलिः स्वर्भानुः राहुः ॥ ६९ ॥ ७० ॥

॥७१॥७२॥७३॥ त्रिधा गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहस्नीयरूपेण । आत्मजैः स्वभाविकैर्गुणैर्धर्मैः शमोदमस्तप शौचमित्यादिना गीतासूपदिष्टे ॥७४॥७५॥ गच्छसि ॥७६॥
 ॥७७॥७८॥ विषम्यः विश्वास व युष्माभिः दुष्टाः वक्रकाः ॥ ७९ ॥ अस्थिति मयांदा ॥ ८० ॥ मोहं विपर्ययनुद्धिं यथा धर्ममप्यधर्म इति त्यक्त्यन्ति अवर्गमपि धर्मं
 इति मत्वाऽप्यन्वयन्ति ॥ ८१ ॥ अयमिति च्छेद ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिविरो दीक्षायामष्टचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ पञ्चाशोऽ
 ऋतौ सह यथायोग काले चरतु चन्द्रमा ॥ अष्ट चर्तुसुख सूर्यो भजतामयने सह ॥ ७१ ॥ आज्यभागा प्रवर्तन्तां सदस्यैरभिपूजिता ॥
 ह्यन्तामग्नयो विप्रेर्देहदेन कर्मणा ॥ ७२ ॥ देवाश्च वलिशेमेन स्वाध्यायेन महर्षय ॥ श्राद्धेन पितरश्चैव तृप्तिं यान्तु यथा पुरा ॥ ७३ ॥ वासु
 ऋतु मार्गस्यस्त्रिधा दीप्यतु पात्रक ॥ त्रयो वर्णाश्च लोकास्त्रीन्वर्द्धयन्त्वात्मजैर्गुणै ॥ ७४ ॥ क्रतवः संप्रवर्तन्तां दीक्षणीयैर्द्विजातिभि ॥
 दक्षिणाश्चोपवर्तन्तां यथाहं सर्वसत्रिणाम् ॥ ७५ ॥ गाश्च सूर्यो रसान्सोमो वासुः प्राणाश्च प्राणिषु ॥ तर्पयन्त प्रवर्तन्तां शिवैः सौम्यैश्च कर्मभि
 ॥ ७६ ॥ यथावदानुपूर्व्येण महेन्द्रसलिलोद्भवा ॥ त्रैलोक्यमातरः सर्वाः सागर यान्तु निम्नगा ॥ ७७ ॥ दैत्येभ्यस्त्यज्यतां मीश्वशान्तिं व्रजत देवता ॥
 स्वस्ति वोऽस्तु गभिष्यामि ब्रह्मलोक सनातनम् ॥ ७८ ॥ स्वगृहे सर्वलोकै वा सत्रामे वा विशेषत ॥ विश्रम्भो हि न मन्तव्यो नित्य शुद्धा हि
 वानवा ॥ ७९ ॥ छिद्रेषु प्रहरन्त्येते न चैर्षा सस्थितिर्धुवा ॥ सोम्यानामृद्धमाधानां भवतां चाजि वे मति ॥ ८० ॥ अह तु दुष्टमाधानां युष्मासु सुदुरा
 त्मनाम् ॥ असम्यग्वर्तमानानां मोह दास्यामि देवता ॥ ८१ ॥ यथा च सुबुराघं दानवैभ्यो भय भवेत् ॥ तदा सधुपगम्याशु विधास्ये वस्ततोऽभयम्
 ॥ ८२ ॥ वैशान्यायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा सुरगणान्विष्णुः सत्यपराक्रम ॥ जगाम ऋक्षणा सार्धं ब्रह्मलोक महायशा ॥ ८३ ॥ एतदाश्वर्यमभवत्सत्रामे
 ताकाभयोऽदानवानां च विष्णोश्च यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ८४ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिविरो दीक्षायामष्टचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ पञ्चाशोऽ
 रिशोऽध्याय ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ऋक्षणा देवदेवेन साहं सलिल्योनिना ॥ ऋक्षलोकागतो ऋक्षचैकुण्ठ किं चकार ह ॥ १ ॥
 किमर्थं चादिदेवेन नीतं कमलयोनिना ॥ विष्णुर्देव्यवधे वृत्ते देवैश्च कृतसत्किय ॥ २ ॥ ऋक्षलोके व किं स्थानक वा योगमुपास्त स ॥ क वा
 वधास नियमस विभुर्भूतभावन ॥ ३ ॥ कथं तस्याऽऽसतस्तत्र विश्वजगदिव महत् ॥ त्रियमाप्नोति विपुलां सुरासुरनरार्चिताम् ॥ ४ ॥
 व्याप एकेने ब्रह्मलोकस्य वर्णनम् । तथापि यजन विष्णोर्गुनिभि कृतमपि ॥ १ ॥ ऋक्षणा सलिल सलिलाशय कमल योनि उत्पत्तिस्थान यस्य हेन ॥ १ ॥ नीलो वस
 लोकास्त्रिपुण्ड्रयते ॥ २ ॥ तथास्त उपाले ॥ ३ ॥ आसत आददानस्य पूजामिति शेष । “ अस गतिदीप्त्यादानेषु ” इत्यस्य रूपम् आसत इति ॥ ४ ॥

धर्मान्ते आपाब्ध्याम् अम्बुदक्षुवे मेवानां नाशे सति कार्तिक्यामित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रवृत्तयः प्रवृत्तीः कर्माणीति यावत् ॥ ७ ॥ ये मत्सकाशात् तत् विष्णोश्चारित्रम् ॥ ८ ॥
 एष इति ॥ यथा तन्तुभिः पटः कल्पितः एवं लोकैः हरेः शरीरं कल्प्यते । यथा च पटः केवलं पृथ्वीमयः एवं लोकाः विष्णुमयाः एवं देवेष्वपि योज्यम् ॥ ९ ॥ तस्येति ॥
 लोकानां परम् अत एव तेषुः परं च आत्मानं वेद ॥ १० ॥ देवानाम् इन्द्रियाणाम् अन्यकार आवरणं यस्मिन् विषये वेदानामिति पाठे वा इन्द्रियाणां गिरां चाविषयस्येत्यर्थः
 कथं स्वपिति घर्मान्ते बुध्यते चाम्बुदक्षुवे ॥ कथं च ब्रह्मलोकस्थो धुरं वहति लौकिकीम् ॥ ५ ॥ चरितं तस्य विभ्रेन्द्र दिव्यं भगवतो दिवि ॥
 विस्तरेण यथातत्त्वं सर्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ ६ ॥ वैश्वम्पायन उवाच ॥ शृणु नारायणस्यादौ विस्तरेण प्रवृत्तयः ॥ ब्रह्मलोकं यथाहृढो ब्रह्मणा सह
 सोदते ॥ ७ ॥ कामं तस्य गतिः सूक्ष्मा देवैरपि दुरासदा ॥ यतु वक्ष्याम्यहं राजंस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ ८ ॥ एष लोकमयो देवो लोकाश्चैतन्म
 याह्वयः ॥ एष देवमयश्चैव देवाश्चैतन्मया दिवि ॥ ९ ॥ तस्य परं न पश्यन्ति बहवः पारचिन्तकाः ॥ एष पारंपरं चैव लोकानां वेद माधवः ॥ १० ॥
 अस्य देवान्धकारस्य मार्गितव्यस्य देवैः ॥ शृणु वै यत्तदा वृत्तं ब्रह्मलोकं पुरातनम् ॥ ११ ॥ स गत्वा ब्रह्मणो लोकं दृष्ट्वा पैतामहं पदम् ॥ ववन्दे
 तानृपीन्सर्वान्विष्णुरार्षेण कर्मणा ॥ १२ ॥ सोऽग्निं प्राक्सवने दृष्ट्वा हूयमानं महर्षिभिः ॥ अवन्दत महातेजाः कृत्वा पौवाल्किर्की क्रियाम् ॥ १३ ॥
 स ददर्श मखेष्वज्यैरिज्यमानं महर्षिभिः ॥ भागं यज्ञियमश्नानं स्वदेहमपरं स्थितम् ॥ १४ ॥ अभिवाद्याभिवाद्यानामृषीणां ब्रह्मवचसाम् ॥
 परिचक्राम सोऽचिन्त्यो ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ १५ ॥ स ददर्शोच्छ्रितान्पूपांश्चषालाग्रविभूषिताम् ॥ मखेषु च ब्रह्मर्षिभिः शतशः कृतलक्षणाम्
 ॥ १६ ॥ आज्यधूमं समाग्राय शृण्वन्वेदान्द्विजेरितात् ॥ यज्ञैरिज्यं तमात्मानं पश्यंस्तत्र चचार ह ॥ १७ ॥ ऊचुस्तमृषयो देवाः सदस्याः
 सदसि स्थिताः ॥ अर्घोद्यतभुजाः सर्वे पवित्रान्तरपाणयः ॥ १८ ॥ देवेषु वर्तते यद्वै तद्वि सर्वं जनार्दनात् ॥ यत्प्रवृत्तं च देवेभ्यस्तद्विद्धि
 मधुसूदनात् ॥ १९ ॥ अग्नीषोममयं लोकं यं विदुर्विदुषो जनाः ॥ तं सोममग्निं लोकं च वेद विष्णुं सनातनम् ॥ २० ॥ क्षीराद्यथा दधि भजे
 दध्नः सर्पिर्भवेद्यथा ॥ मथ्यमानेषु भूतेषु तथा लोको जनार्दनात् ॥ २१ ॥

॥ ११ ॥ आर्षेण मन्त्रप्रतिपाद्येन ॥ १२ ॥ प्राक्सवने प्रातःसवने ॥ १३ ॥ १४ ॥ ऋषीणाम् ऋषीत् ॥ १५ ॥ इज्यन्तम् ईज्यमानम् आत्मानं विग्रहान्तरं दधानम्
 ॥ १७ ॥ १८ ॥ यत् सामर्थ्यादिकं विद्धीति तं प्रत्यक्षमपि परोक्षत्वेन जानन्तः कथयन्ति ॥ १९ ॥ विदुषः सकाशात् वेद भवानिति शेषः ॥ २० ॥ भूतेषु देहेन्द्रियादिषु
 मथ्यमानेषु ध्यानबलेन प्रविलाप्यमानेषु सत्सु अन्तर्दृष्ट्या जनार्दनादेवायं लोको भवतीति गम्यते । ईशामात्रनिर्वृतत्वाह्लोकस्य अत्र क्रमेण अव्याकृत ईक्षणे जगतां क्रमात्

क्षीरदक्षिणीपि घटान्ता ॥ २१ ॥ इन्द्रियमूर्ते चेतनाध्यात्मै परमात्मा स्वयमेव गोचरोऽपि विधीयते अज्ञातो ज्ञाप्यते तथा देवादिभिर्नुग्रहादिकर्तृभिर्विष्णुरि
 त्थं । वितमान्न इव नियन्तृत्व विष्णोरेवेति भाव । अभिविधीयते विहित इति पाठोऽपि स एवार्थं ॥ २२ ॥ यद्येति ॥ जीवानां मृतेन्द्रियसप्तचो भुवि मृतेऽस्यो यथा
 एव देवानां प्राणो बलम् ईश्वर ऐश्वर्यं वदुभयेत सप्तन्धो विष्णुतो मन्वीत्यर्थं ॥ २३ ॥ आत्मवान् स्वतन्त्रः सैर्मन्त्र इवोच्यते इति यथा वाचो माधुर्यं वाचैव
 वर्णनीयम् एवं विष्णो स्वरूप विष्णुनैवार्थनीयमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ मव ज्ञात ॥ २६ ॥ त्वपीति ॥ अन्तरात्मनि अन्यत्र व्यापृते कृतोऽपि यज्ञो निरफल इति
 यथेन्द्रियैश्च मृतेश्च परमात्माऽभिधीयते ॥ तथा देवैश्च धर्तैश्च लोकैश्च विहितो हरि ॥ २२ ॥ यथा मृतेन्द्रियावाप्तिर्विहिता भुवि देहिनाम् ॥
 तथा प्राणेश्वरावापि देवानां दिवि वैष्णवी ॥ २३ ॥ सत्रिणां सत्रफलद पवित्र परमात्मवान् ॥ लोकतन्त्रधरो द्वेष मन्त्रैर्मन्त्र इवोच्यते ॥ २४ ॥
 ऋषय उचु ॥ स्वागत ते सुरश्रेष्ठ पद्मनाभ महाद्युते ॥ इव यस्त्रियमातिशय मन्त्रतः प्रसिद्धताम् ॥ २५ ॥ त्वमस्य यज्ञपूतस्य पात्र पाद्यस्य
 पावनः ॥ अतिथिस्त्वं हि मन्त्रोक्तः संदृष्ट सन्तत मतः ॥ २६ ॥ त्वयि योद्धु गते विष्णो न प्रावर्तन्त न क्रिया ॥ अत्रैष्णवस्य यज्ञस्य न हि कर्म
 विधीयते ॥ २७ ॥ सर्वशिणस्य यज्ञस्य त्वत्प्रसूतिः फल भवेत् ॥ अथाऽऽत्मानमिहास्माभिरिज्यमानं निरीक्ष्यसे ॥ २८ ॥ एवमस्त्विति तान्सर्वा
 न्भगवान्प्रत्यपूजयत् ॥ सुष्ठुदे ब्रह्मलोकस्त्यो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते स्विलेषु हरिवशो हरिवशपरवर्षिणि लोकवर्णन नाम
 श्यमम् ॥ १ ॥ स तद्विशेष लब्धत्मा तानामन्त्र्य सवोगतान् ॥ प्रणम्य चादिदेवाय ब्रह्मणे पद्मयोनये ॥ २ ॥ स्वेन नाम्ना परिज्ञात स त नारा
 यणाश्रमम् ॥ प्रविशन्नैव भगवानाद्युधानि व्यसर्जयत् ॥ ३ ॥ स तत्राम्बुपतिप्रत्य्य ददर्शालयमात्मन ॥ स्वधिष्ठित देवगणे शाश्वतेश्च
 मदीर्यिभिः ॥ ४ ॥ सर्वतर्काम्बुवोषेत नज्ञस्त्यानसङ्कुलम् ॥ तिमिरोवपरिश्रितमप्रघृष्य सुरासुरे ॥ ५ ॥
 भावः ॥ २७ ॥ २८ ॥ ब्रह्मैव लोकः तत्रस्य समाधिस्थ इत्यर्थं । स्माहित इव पितामहो मुमुद इत्यर्थः । ब्रह्मलोकस्तद्विहित पितामहो ब्रह्मलोकपितामह ।
 ब्रह्मलोकस्तथा अपि किञ्चि मज्जति न तु कृतकृत्यत्वाभिमानादुवास्त इति अत्राप्यत्वात्पर्यम् ॥ २९ ॥ इति हरिवशो दीकायामेकोनपञ्चाशोऽध्याय ॥ ४९ ॥ ॥ ४९ ॥
 अय पञ्चाशोऽध्याये विष्णोः स्वापमणोचने ॥ ज्वालनाय कर्ष्यन्ते मध्ये च परिवर्तनम् ॥ १ ॥ ऋषिभिः पौराणं पुराणेषु विहित ब्रह्मलोके एव वैकुण्ठकैलासयो
 रत्नभावं इति भावः ॥ २ ॥ ३ ॥ अम्बुपतिप्रत्य्य समुद्रतलस्य ॥ ४ ॥ सर्वतर्काम्बुवाभिमानमिदं ब्रह्मलोकस्य । ॥ ५ ॥ उपोषिष्यत् तेष संकुलश्च । विमि

रौघेन परिक्षिप्त व्याप्तं सर्वं तत्र सुपुत्राविव सूक्ष्मरूपेण विद्यमानमपि अविधया आवृतम् अत एव सुरासुरैरप्रशृण्व्यम् अगम्यम् । यथा वटवीजोदरे कृत्स्नो वटोऽस्ति
 अथ च तत्र न दृश्यते एवं तत्र हरिमन्दिरे कृत्स्नं ब्रह्माण्डं सदपि न दृश्यते ॥ ५ ॥ तर्हि तत्सत्त्वे किं मानमत आह—न तत्रेति ॥ अनात्मज्योतिषा तत्र प्रकाशतेऽपि तु
 आत्मज्योतिषैवेत्यर्थः । यथा हि निद्रावस्थायाम् सर्वं सूक्ष्मरूपेण स्वप्ने आत्मज्योतिषा भात्यपि अत एव स्वप्नावस्थामधिकृत्योक्तम् आत्मनैवायं
 ज्योतिषास्ते प्रलयान्ते विपर्येतीति । एवम् अधिदैवमपि ज्ञेयमिति भावः ॥ ६ ॥ पूर्वं सहस्रशीर्षां भूत्वा तद्विश्वरूपत्वलक्षणं सहस्रशिरसत्वं त्यक्त्वाऽपि जटाभारस्था
 नीयं लोककर्मवासनाजालम् उद्धृत्य शयनं कृतवान् । अत एतदनुसारिष्वस्मासु सुपुत्रावपि कार्यलिङ्गेन वासनाऽस्तीति गम्यते ॥ ७ ॥ काली कृष्णवर्णा सूक्ष्मस्याध्यावयरण
 कर्त्री ॥ ८ ॥ शिष्ये शयने कृतवान् शयने समाधौ क्षीरसमुद्रो निर्विकल्पः अम्भोदः सविकल्पः तदुभयरूपतया निस्तापे एकार्णवोक्तेन व्रतेन निर्विकल्पसमाध्यर्थमुक्तेन व्रतेन
 संयमेन ॥ ९ ॥ जगतो भवायेति । अहिंसाप्रतिष्ठायै वैरत्याग इत्यैकैकस्य योगाङ्गस्य निर्वैरत्वादिकं फलं परत्र स्मर्यते । पूर्णस्य तु योगस्य जगतो भवार्थत्वमुप

न तत्र विपयो वायोर्नेन्दोर्न च विवस्वतः ॥ वपुषः पद्मनाभस्य स देशस्तेजसाऽऽवृतः ॥ ६ ॥ स तत्र प्रविशन्नैव जटाभारं समुद्रहन् ॥ सहस्र
 शीर्षो भूत्वा तु शयनायोपचक्रमे ॥ ७ ॥ लोकानामन्तकालज्ञा काली नयनशालिनी ॥ उपतस्थे महात्मानं निद्रा तं कालरूपिणी ॥ ८ ॥
 स शिष्ये शयने दिव्ये समुद्राम्भोदशीतले ॥ हरिरेकार्णवोक्तेन व्रतेन व्रतिनां वरः ॥ ९ ॥ तं शयानं महात्मानं भवाय जगतः प्रभुम् ॥ उपासांच
 क्रिरे विष्णुं देवाः सर्षिणास्तथा ॥ १० ॥ तस्य सुतस्य शुशुभे नाभिमध्यात्समुत्थितम् ॥ आद्यं तस्यासनं पद्मं ब्रह्मणः सूर्यवर्चसम् ॥ सहस्रपत्रं
 वर्णाढ्यं सुकुमारं विभूषितम् ॥ ११ ॥ ब्रह्मसूत्रोद्यतकरः स्वपद्मेव महासुनिः ॥ आवर्तयति लोकानां सर्वेषां कालपर्ययम् ॥ १२ ॥

पञ्चमिति भावः । देवा ऋषयश्चाध्यात्मम् इन्द्रियाणि प्राणाश्च उपासांचक्रिरे केवलं समीपे स्थिताः न तु स्वकार्यं भोगं निवर्तयन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ मातुर्नाभिदेशादुद्धृतं नालं
 तत्पुण्येण संयुज्यते पुष्पं च रेतःसंसर्गाद्गर्भो भवति स च गर्भो मातृमुक्ताक्षरसेन नालद्वारा पुष्टो भवति । ततः पक्कफलन्यायेन वृन्ताद्गर्भश्च्युतो भवति एवं विष्णोः सकाशादु
 द्भूतो ब्रह्मा वैष्णव्या मायया पुष्टः सन् विष्णुतः च्युतो भूत्वाऽऽत्मानं ततोऽन्यं मन्यत इति । तदेतत्कारुण्येण वर्णयति । तस्येति । नाभिमध्यात् समुत्थितनालद्वारेणाविर्भूतम्
 आद्यन्तस्य आद्यन्तवतः ब्रह्मणो वेधसः आसनम् आश्रयः पद्मं पद्मकोशाकारं ब्रह्माण्डम् ॥ ११ ॥ ब्रह्मणः इदानीन्तनस्य सूत्रं प्राग्भवीयो वासनातन्तुः स एव उद्यतकर
 स्थानीयो यस्य सः स्वपद्मेव स्वास्थ्यादप्रच्युत एव सन् लोकानां कालकृतं पर्ययम् ऊर्ध्वधारीभावम् आवर्तयति अयस्कान्तन्यायेन सत्तामात्रादकुर्वत एव सकाशात् लोक
 स्वाभाव्यादेव सुष्टयादयो जायन्त इति भावः ॥ १२ ॥

तस्य ध्यानं च यथा नारायणाद्ब्रह्मात्मन्त्वे ध्यानः सकारादस्येज्यमुपबन्धित्यर्थः ॥ १३ ॥ मेध्या यत्तार्हाः ब्राह्मणा अपि कर्मभेदात् ब्राह्मणा चतुर्धा त्रयसत्रविद्युत्कार
 पेण विभाग शारिता र्त्वां गति परमयाप्यम् इत्थर कृतान्चोक्तैः ऋतुसिद्धान्तेन वेदेन उक्तं यत्कर्म तेन स सर्वोऽपि बर्ण स्वधर्मनिष्ठो मुच्यत इत्यर्थं ॥ १४ ॥ न तमिति ॥
 विष्णोर्निद्रामयम् अविषागयत्त्वमपि स्य दूषेय किमुत शुभमिति भावः । योग प्रविष्ट स्वरूपे एव समाहितम् ॥ १५ ॥ कश्चिदेवो काले वा सुत त्यक्तभ्यवहारम् । आसीनम्
 उवाच नन्महार वा न निद्रु । मृत्प्रार्थीण्यात् योगस्य विषयस्य चामावादिषि भावः ॥ १६ ॥ केचिद्विचारयन्वीत्याह-जागर्षीति ॥ अत्र देहे को जागर्षि इन्द्रियैर्विषयानु
 पलभते न भूतयोगवान्तो मन्द्याचिन्त्युत्थेतनो नाग्य इति लोकायवमारुहक्याह । क श्चेति इति । सुमावपि मृतयोगस्य सत्त्वादिषोपलब्ध्यापनेमूर्तिर्योज्य आत्येत्यर्थः ।
 सुनारुतानकल्पेन विषयाननुभवात् । मन एव तस्यात्माऽस्त्वित्यागङ्ग्याह । कश्च शक्तश्च नेह्व इति । विनाऽपि कल्पानुग्रह स्वमे मनसो विषयावभासकत्व दृष्ट तत्र
 भायौष्यत् इत्यजम अतस्तलोऽप्यन्य आत्येत्यर्थः । गत्कः म नेह्वन्ते स्वरात्म्यं कार्यं न करोवीत्येवम युग्यत इति पदार्थः । मनस कल्पान्तरवत् स्वमवृत्तिनिवृत्त्यो
 विप्रतात्तस्य वदनात्रि श्यामपत्रनेरिताः ॥ प्रजानां पङ्क्त्यो बुद्धेर्निष्पत्तन्त्युत्पत्ति च ॥ १३ ॥ ते सृष्ट्य प्राणिनो मेध्या विभक्ता ब्रह्मणा स्वयम् ॥
 चतुर्धा र्त्वां गति जग्मु कृतान्तोक्तेन कर्मणा ॥ १४ ॥ न त वेद स्वय ब्रह्मा नापि ब्रह्मर्षयोऽप्यया ॥ विष्णोर्निद्रामय योग प्रविष्टं तमसावृतम्
 ॥ १५ ॥ ते तु नक्षपय सर्वे पितामहपुरोगमाः ॥ न विदुस्त कश्चित्सुत कचिवासीनमासने ॥ १६ ॥ जागर्षि कोऽत्र कः श्लेते कश्च शक्तश्च नेह्वन्ते ॥
 को भोगवान्को द्युतिमान्कृष्णात्कृष्णतरश्च क ॥ १७ ॥

श्चान्तस्याभावात् तन्मियाभिका बुद्धिरेव आत्माऽस्त्वित्यागङ्ग्याह । को भोगवानिति । बुद्धेश्च नित्यपरिणामत्वेन कालान्तरेऽभावात् योऽह बाल्ये इव
 प्लम्भौप म एव यौनेऽप्यभ म एनेर्नां रसयामीति बुद्धिभेदेऽपि आत्मैक्यतत्त्वभिन्नानात्वोऽप्यो भोक्त्र्यर्थं । अतु तर्षहं सुखीत्यनुभवदृशकार एवाऽऽत्मेति पक्षमहं गौर
 इत्यनुभवादेहस्याप्यात्मता-ऽनेहकारस्यापि सुप्त्यादावर्गनाचादस्यै रून्यमेवात्माऽस्त्वित्यागङ्ग्याह । को द्युतिमानिति । सुपुनावात्माभावे मुखमहमस्वाप्स न किञ्चिदेदिय
 मिति सुपुनिकर्त्तानमुत्तानयोरनुभूतयोः परामर्शायोगात् तनुभवश्च न सदात्मा सकाशास्त्वित्यमन्त्रेण समर्षतीति अस्ति रून्यत्ताज्ञी आत्मा सद्रूप इति भावः । अस्तु तर्षय
 मार्शी पुष्पानगस्य पुष्पान्तरेऽह मुतीत्यादिष्ववहारामावात्प्रविगीरि गीर भिन्न-ऽप्येकर्मविषाकायैरपरामुशतुकरुप्रविगोषाधीश्वराव विलक्षणो धन्वमोक्षादिभागीत्यागङ्ग्याह । कृष्णा
 कृष्णतरश्च क इति । गच्छादिशीतनात्यरक्ते प्रथानम् अतिमृक्तम् व्यवहारत एव । वस्तुस्तु विगुणाऽऽत्मत्वेन सर्वदानस्मादसहणं पुरुष एव सद्रूपः । न हि ततोऽपि सुखमश्चर
 इति पानत्रया अन्त्यायुगप्युत्थिति । श्रुतिश्च-“नाग्योऽजोऽस्ति द्रव्य” इति इन्द्रश्चर नियन्त्रीति न माविणोऽप्य-कश्चित्कालाऽऽतीत्यर्थः । कल्पमोक्षादिकल्पस्य नु तर्कपत्ते भोक्त्र्येऽपि

उपाधिभेदात् शब्दग्रहव्यवस्थावद्भविष्यति । हेशादिसंबन्धस्तु वास्तवः कस्यापि नास्तीति नात्मभेदोऽनात्मनोऽर्थात्त्वं चास्तीति सर्वमनघम् । कृष्णात् कशादित्यर्थः । क्रमे
 रौणादिकचक्रप्रत्ययान्तस्येदं रूपं कृष्ण इति ॥ १७ ॥ दिव्याभिः श्रौतीभिः उपपत्तिभिर्भुक्तिभिः ॥ १८ ॥ गाथाभिः यदक्षरं पञ्चविंशं समतीत्यादिभिर्मन्त्रैः तत्पदिष्टाभिः तेन
 परमात्मना निश्चसितरूपेण निर्दिष्टाभिः । तथा च श्रुतिः । “ अस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्देवो यजुर्वेदः ” इत्यादि ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ भवति आविर्भवति ॥ २२ ॥
 आविर्भवकालेऽप्ययम् आपाठीमारभ्य कार्तिकीपर्यन्तं स्वपितीत्याह—यत्रैवमिति ॥ २३ ॥ यज्ञगतिर्यज्ञप्राप्यलोकः ॥ २४ ॥ शरदि प्रवृत्तो यज्ञः “ शरदि वाजपेयेन यजेत ”
 विमृशन्ति स्म तं देवा दिव्याभिरुपपत्तिभिः ॥ न चैनं शेकुन्वेष्टुं कर्मतो जन्मतोऽपि वा ॥ १८ ॥ गाथाभिस्तत्पदिष्टाभिर्भुक्ते तस्य
 चरितं विदुः ॥ पुराणास्तं पुराणेषु ऋषयः संप्रचक्षते ॥ १९ ॥ श्रूयते चास्य चरितं देवेष्वपि पुरातनम् ॥ महापुराणात्प्रभृति
 परं तस्य न विद्यते ॥ २० ॥ यच्चास्य देवदेवस्य चरितं स्वप्रभावजम् ॥ तेनेमाः श्रुतयो व्याप्ता वैदिक्यो लौकिकाश्च याः ॥ २१ ॥
 भवकाले भवत्येष लोकानां लोकभावनः ॥ दानवानामभावाय जागर्ति मधुसूदनः ॥ २२ ॥ यत्रैनं वीक्षितुं देवा न शेकुः सुप्तमव्ययम् ॥ ततः
 स्वपिति घर्मान्ते जागर्ति जलदक्षये ॥ २३ ॥ स हि वेदाश्च यज्ञाश्च यज्ञाङ्गानि च सर्वशः ॥ या तु यज्ञगतिः प्रोक्ता स एव पुरुषोत्तमः ॥ २४ ॥
 तस्मिन्सुप्ते न वर्तन्ते मन्त्रपूताः कर्तृक्रियाः ॥ शस्त्रप्रवृत्तयज्ञोऽयं जागर्ति मधुसूदनः ॥ २५ ॥ तदिदं वार्षिकं चक्रं कारयत्यम्बुदेश्वरः ॥ वैष्णवं
 कर्म कुर्वाणः सुप्ते विष्णौ पुरंदरः ॥ २६ ॥ या ह्येषा गह्वरा माया निद्रेति जगति स्थिता ॥ साऽऽस्मद्देवपिणी घोरा कालरात्रिमहीक्षिताम् ॥ २७ ॥
 तस्यास्तनुस्तमोद्गरा निशां दिवसनाशिनी ॥ जीवितार्द्धहरा घोरा सर्वप्राणभृतां भुवि ॥ २८ ॥ नैतया कश्चिदविद्यो जृम्भमाणो मुहुर्मुहुः ॥
 शक्तः प्रसहितुं वेगं मज्जन्निव महार्णवे ॥ २९ ॥ अन्नजा भुवि मर्त्यानां श्रमजा वा कथंचन ॥ सैषा भवति लोकस्य निद्रा सर्वस्य लौकिकी ॥ ३० ॥
 स्वप्नान्ते क्षीयते ह्येषा प्रायशो भुवि देहिनाम् ॥ मृत्युकाले च भूतानां प्राणान्नाशयते भृशम् ॥ ३१ ॥ देवेष्वपि द्यौरैनां नान्यो नारायणाहते ॥
 सखी सर्वहरस्यैषा माया विष्णुशरीरजा ॥ ३२ ॥

इत्यादिश्रुतेर्वाजपेयार्थस्येति । यज्ञप्रवृत्तावेवायं प्रतिबुध्यते न त्वयज्ञस्येत्यर्थः
 ॥ २५ ॥ अत एव वार्षिकं वर्षतौ भवम् इदं चक्रं यज्ञवर्जनरूपो जलधर्मः भाद्रपदीमारभ्य शरदि पितृयज्ञादीनां प्रवृत्तिर्दर्शनात् ॥ २६ ॥ विष्णोः प्रबोधे यज्ञो निमिच्चमि
 त्युक्तम् । निद्रायां निमिच्चमाह—या हीति ॥ गह्वरा तमोमीया अस्मात् निर्निमिचम् । महीक्षितां राज्ञाम् अन्योन्यं युध्यतां यदा विनाशस्तदा विष्णुः स्मपिति हि पादिदो
 पोदयादित्यर्थः ॥ २७ ॥ इयमेव तामसी निशारूपेण निद्रारूपेण च सर्वान्भोहयतीत्याह—तस्या इत्यादिना ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३१ ॥ सर्वहरस्य कालस्यैषा सखी ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ णमिति ॥ हित भुङ्क्ष्यान्नादेः सम्पत्कारु धमपरिहारभेत्यादि तवर्थाय सेवनीयाय इय छुष्णवर्त्मना सूक्ष्ममार्गेण परमेश्वरेण प्रियते । मन्त्रिद्रया मद्रुवरस्थो लोरु मर्गोप्री विभम्पवामित्यायवतेत्यर्थः पत्या पतिव्रतेन सुखार्थिना सेवनीया ॥ ३४ ॥ एष महानिद्रामसङ्काङ्कापरिर्क्षं दैनदिनी च ईशस्य जीवस्य निद्रां प्रपञ्चय्य तामेव महानिद्रामनुसन्ने-स तपत्यादिना ॥ ३१ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ भूव्योमेति । भूम्पाषाधिवाशीर्णां देवतानाम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ जलम् अस्नग्ना

सेषा नारायणमुखे दृष्टा कमललोचना ॥ लोकानल्पेन कालेन असते लोकमोहिनी ॥ ३३ ॥ एवमेवा हितार्थाय लोकानां कृष्णवर्त्मना ॥ प्रियते सेवनीया हि पत्येव च पतिव्रता ॥ ३४ ॥ स तथा निद्रया च्छन्नस्तस्मिन्नारायणाश्रमे ॥ स्वपिति स्म तदा विष्णुमोहयज्जगदव्ययम् ॥ ३५ ॥ तस्य वर्षमहद्वाणि शयानस्य महात्मन ॥ जगु कृत्युग चैव त्रेता चैव युगोत्तमम् ॥ ३६ ॥ स तु द्वापरपर्यन्ते ज्ञात्वा लोकान्मुदु स्वितान् ॥ शत्रुधृत महातेजा स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ ३७ ॥ ऋषय उचुः ॥ जहीहि निद्रां सहजां भुक्तपूर्वांमिव स्रजम् ॥ इमे ते ब्रह्मणा साब्दं देवा वशं नकाद्दिग ॥ ३८ ॥ इमे त्वां ब्रह्मविद्रांसो ब्रह्मसंस्तवत्रादिन ॥ वर्द्धयन्ति रूपीकेश ऋषय सशितव्रता ॥ ३९ ॥ एतेपामात्मभूतानां भूताना मात्मभावन ॥ शृणु विष्णो शुभा वाचो भूव्योमाश्रयनिलाग्मसाम् ॥ ४० ॥ इमे त्वां सप्त मुनय सहिता मुनिमण्डले ॥ स्तुवन्ति देव दिव्याभि र्गैयाभिर्गाभिर्जना ॥ ४१ ॥ उत्तिष्ठ रातपत्रास पद्मनाम महायुते ॥ कारण किञ्चिदुत्पन्नं देवानां कार्यगोरावत् ॥ ४२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ म सन्निष्य जल मवं तिमिरोव विदारयन् ॥ उदतिष्ठदृपीकेश त्रिया परमया ज्वलन् ॥ ४३ ॥ स ददर्श सुरान्मर्वांसमेतान्सपितामहान् ॥ विवन्त प्रयुभिताजगदर्थं समागतान् ॥ ४४ ॥ तानुवाच हरिर्देवो निद्राविश्रान्तलोचन ॥ तत्त्वदृष्टार्थया वाचा धर्महेत्वर्थयुक्तया ॥ ४५ ॥ श्री भगवानुवाचा ॥ कुतो वो विप्रहो देवा कुतो वो भयमागतम् ॥ कस्य वा केन वा कार्यं किं वा मयि न वर्तते ॥ ४६ ॥ किं खल्वकुशल लोके वर्तते दानवोत्थितम् ॥ नृणामायामजननं शीघ्रमिच्छामि वेदितुम् ॥ ४७ ॥ एष ब्रह्मविवां मध्ये विहाय शयनोत्तमम् ॥ शिवाय भवतामर्थे स्थिन किं करवाणि च ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिश्चरो हरिवशशर्पर्वणि विष्णोर्योगशयनोत्थान नाम पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५० ॥ ॥ ४९ ॥

मन्द मन्निष्य उवाच्यतेयेन अल्पीरुय तिमिरोय शरीरभासा विगारयन् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ कस्य देवस्य केन अर्थेन कार्यं प्रयोजनं किं वा सामर्थ्यम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इति हरिश्चरो श्रीकृपा पञ्चागत्तमोऽध्याय ॥ ५० ॥ ॥ ४९ ॥

एकाधिकेऽथ पञ्चाशोऽध्याये विष्णोर्निहृष्यते ॥ भूभारहरणार्थाय ब्रह्मप्रार्थनमद्भुतम् ॥ १ ॥ तच्छ्रुत्वा ॥ १ ॥ कर्णो नौकापरिवर्तकरो महान् दण्डः तस्य धारः कर्णधारस्तद्
 दिति लुतोपमा ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ षष्ठं भागं षड्भागम् ॥ ५ ॥ सुकरैर्यथोचितैः करग्रहैः विशेषेण प्रयुक्तार्थाः बहुकरग्रहो हि राजा प्रजा उद्वासयन्न कोशवृद्धिकरो भवति
 एते तु न तथासन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ अञ्जसा साकत्येन ॥ ७ ॥ नोद्वेजनीयाः अनुद्वेजकाः सन्तः षड्गुणान् नीतिशास्त्रोक्तान् सन्धिग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाख्यान्
 वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा विष्णुगदितं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ उवाच परमं वाक्यं हितं सर्वदिवौकसाम् ॥ १ ॥ नास्ति किञ्चिद्भयं विष्णो
 सुराणामसुरान्तक ॥ येषां भवानभयदः कर्णधारो रणे रणे ॥ २ ॥ शक्ने जयति देवेशे त्वयि चासुरसूदने ॥ धर्मे प्रयतमानानां मानवानां कुतो
 भयम् ॥ ३ ॥ सत्ये धर्मे च निरतान्मानवान्विगतज्वरात् ॥ नाकाले धर्मिणो मृत्युः शक्नोति प्रसमीक्षितम् ॥ ४ ॥ मानवानां च पतयः पार्थ
 वाश्च परस्परम् ॥ षड्भागमुपभुञ्जाना न भयं कुर्वते मिथः ॥ ५ ॥ ते प्रजानां शुभकराः करदैरवर्गहिताः ॥ सुकरैर्विप्रयुक्तार्थाः कोशामापूर
 यन्त्युत ॥ ६ ॥ स्फीताञ्जनपदान्सर्वान्पालयन्तः क्षमापराः ॥ अतीक्ष्णदण्डाश्चतुरो वर्णाञ्जुगुरञ्जसा ॥ ७ ॥ नोद्वेजनीया भूतानां सचिवैः
 साधु पूजिताः ॥ चतुरङ्गबलैर्गुप्ताः षड्गुणानुपभुञ्जते ॥ ८ ॥ धनुर्वेदपराः सर्वे सर्वे वेदेषु निष्ठिताः ॥ यजन्ते च यथाकालं यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ ९ ॥
 वेदानधीत्य दीक्षाभिर्महर्षिन्ब्रह्मचर्यया ॥ श्राद्धैश्च मेध्यैः शतशस्तर्पयन्ति पितामहान् ॥ १० ॥ नैपामधितं किञ्चिच्चिविधं भुवि दृश्यते ॥
 वैदिकं लौकिकं चैव धर्मशास्त्रोक्तमेव च ॥ ११ ॥ ते परावरदृष्टार्था महर्षिसमतेजसः ॥ भूयः कृतयुगं कर्तुमुत्सहन्ते नराधिपाः ॥ १२ ॥ तेषामेव
 प्रभावेण शिवं वर्षति वासवः ॥ यथार्थं च वबुर्वाता विरजस्का दिशो दश ॥ १३ ॥ निरुत्पाता च वसुधा सुप्रचाराश्च खे ग्रहाः ॥ चन्द्रमाश्च
 सनक्षत्रः सौम्यं चरति योगतः ॥ १४ ॥ अनुलोमकरः सूर्यस्त्वयने द्वे चचार ह ॥ हव्यैश्च विविधैस्तुतः शुभगन्धो हुताशनः ॥ १५ ॥ एवं सम्य
 बप्रवृत्तेषु विवृष्टेषु मखादिषु ॥ तर्पयत्सु महीं कृत्स्नां नृणां कालभयं कुतः ॥ १६ ॥ तेषां ज्वलितकीर्तीनामन्योऽन्यवशवर्तिनाम् ॥ राज्ञां बलेर्बल
 वर्तां पीडयते वसुधातलम् ॥ १७ ॥ सेवं भारपरिश्रान्ता पीडयमाना नराधिपैः ॥ पृथिवी समनुप्राप्ता नौरिवासन्नविष्टवा ॥ १८ ॥
 उपभुञ्जते सेवन्ते ॥ ८ ॥ ९ ॥ वेदानधीत्य महर्षिन्दीक्षाभिर्नियमग्रहणैः चर्षथा यज्ञक्रियया च ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं सर्वदेवतामयं तर्पयन्ति ॥ १० ॥ एषां नृपाणाम् ॥ ११ ॥
 परे अग्रे च ब्रह्मणि दृष्टार्था जालप्रत्ययाः कृतयुगं पापलेयानाप्यननुविद्धं कृत्स्नधर्मम् ॥ १२ ॥ यथार्थं यावत्प्रयोजनम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ तर्पयत्सु वृष्ट्यादिनेति
 शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ नराधिपैः स्वैः स्वशरीरैः युगान्तो बह्निस्तत्सदृशैः पीड्यमानेत्यन्वयः । आसन्नविष्टवा उपस्थितविनाशा ॥ १८ ॥

शैलेऽवलितपन्थना गया समुद्रे लोहमयैलाङ्कुरैर्निरुद्धा सती महत्वाऽपि यायुना न बाल्यते वदत्युषिषी पर्वैर्जलमय्ये घृताप्रस्ति इवानी शैलरूपाणि तच्छलितानि बन्धनानि
परयास्तथाशिशुभ्रूत् । अत एव जलस्य उलीढा उपयांसनेन या पाढा तया आकुला । स्वैस्म आर्द्रताम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ निर्विकरा निरुच्छ्रयासा ॥ २२ ॥ सेय
भूमिर्निगमपे कालम् अप्रतः कृत्वा निश्चेदा सती मयालय प्रमेत्यन्वयः । यत्र आगयोऽपि प्रजानां नास्ति कुतो मृत्युस्त काल निमिचीकृत्य तच्छव महुभारत्व माप्य
युगान्तसदृशे रूपे शैलोच्चलितबन्धना ॥ जलोत्पीडाकुला स्वदं धारयन्ती सुहृसुहृ ॥ १९ ॥ क्षत्रियाणां वपुर्भिश्च तेजसा च बलेन च ॥ नृणां
च शत्रैर्विस्तीर्णे ग्राम्यतीव वसुन्धरा ॥ २० ॥ पुरे पुरे नरपति कोटिसख्येषुल्लेवृत ॥ राधे राधे च बहवो ग्रामा शतसहस्रश ॥ २१ ॥ भूमि
पानां सहस्रेभ्य तेर्पां च वलिनां वले ॥ ग्रामायुताद्यै राद्रेभ्य भूमिर्निर्विकरा कृता ॥ २२ ॥ सेय निरामय कृत्वा निश्चेद्य कालमग्रत ॥ प्राप्ता
ममालय विप्यो भवांश्चास्या परा गति ॥ २३ ॥ कर्मभूमिर्मनुष्याणां भूमिरेपा व्यथां गता ॥ यथा न सीदित्तकार्यं जगत्येपा दि शाश्वती ॥ २४ ॥
अस्या हि पीडने दोषो महान्स्यान्मधुसूदन ॥ क्रियालोपश्च लोकानां पीडित च जगद्भवेत् ॥ २५ ॥ ग्राम्यते व्यक्तमेवैय पार्थिवोवप्रपीडिता ॥
सहजां या क्षमां त्यक्त्वा चलत्वमचला गता ॥ २६ ॥ तदस्या श्रुतवन्त स्म तच्चापि भवता श्रुतम् ॥ भारवतरणार्थं हि मन्त्रयाम सह
त्वया ॥ २७ ॥ सत्ये हि स्थिता सर्वे राजानो राद्रवर्द्धना ॥ नरणां च त्रयो वर्णां ब्राह्मणाननुयायिन ॥ २८ ॥ सर्वं सत्यपरं वाक्य वर्णां धर्म
परास्तथा ॥ सर्वे वेदपरा विद्या सर्वे धिप्रपरा नरा ॥ २९ ॥ एव जगति वर्तन्ते मनुष्या धर्मकारणात् ॥ यथा धर्मवधो न स्यात्तथा मन्त्र प्रव
त्येताम् ॥ ३० ॥ सतां गतिरिय नान्या धर्मश्चास्या सुसाधनम् ॥ राज्ञां वैष वधः कार्यो घरण्या भारुनिर्णये ॥ ३१ ॥ तदागच्छ महाभाग सह वै
मन्त्रकारणात् ॥ ब्रजामो मेरुशिखर पुरस्कृत्य वसुधराम् ॥ ३२ ॥ एतावदुक्त्वा राजेन्द्र ब्रह्मा लोकपितामह ॥ पृथिव्या सह विश्वात्मा विर
माम महाद्युति ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते स्विलेष्टु हरिवंशे हरिवरपर्वणि भारवतरण एकपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५१ ॥
भ्यायन उवाच ॥ यादमित्येष सह तैर्दुर्दिनाम्भोदिनिःस्वन ॥ प्रतस्थे बुर्दिनाकार सुबुर्दिन इवाचल ॥ ५१ ॥ ॥ छ ॥ वैश
रहनासमयां ग्राम्भवाहसदृशी सतीत्यर्थं ॥ २३ ॥ न सीदेव लोष्टवद्भुभारेण न विशीयेत । जगती जगदाधारमृता ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
॥ ३० ॥ भारुनिर्णये भारत्य परिहरणे निमित्ते ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति हरिवंशे दीकापामेकपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५१ ॥ छ ॥ षण्णतित्य द्विपञ्चाशो समाजे
सुरममदि ॥ परण्या भारतिसाप्या विप्रमि कन्ग्योदया ॥ १ ॥ बाहं बुर्दिनहेतुतापुर्विते मेवस्तथाकारस्तच्छर्णः सुबुर्दिनः गर्लन्नेवसदिति । उरस्तस्य उवस्य ।

“कृत्स्नं सर्वाङ्गकुक्षिषु ” इति मेदिनी । जटामण्डलसहितं विभ्रत् पाठान्तरे स्पष्टोर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ रोमाञ्चाः रोम्यामुच्छ्रयाः तैः कृत्वा उद्धता राजयो रेपा इव तद्वाद्
 स्तनद्वयमुखपर्यन्तम् अञ्चितं रश्मिद्वारा स्वतो वाऽपसर्पणं यस्य सः स्तनद्वयमुखञ्चितः ॥ ३ ॥ ४ ॥ पद्मयोनिर्गतानुगोऽनुगामी यस्य तम् ॥ ५ ॥ रत्नपर्वतं मेरुम् । काम
 रूपिणीं यथा संकल्पितं तथा रूपधारिणीम् ॥ ६ ॥ वज्रसन्धानतोरणां रत्नखचितबहिर्द्वाराम् ॥ ७ ॥ मनोनिर्माणचित्राढ्यां स्वसंकल्पोत्थविचित्रचनावतीम् ॥ ८ ॥ ९ ॥
 समुक्तामणिविद्योतं सचन्द्राम्भोदवर्चसम् ॥ सजटामण्डलं कृत्स्नं स विभ्रच्छ्रीधरो हरिः ॥ २ ॥ स चास्योरसि विस्तीर्णो रोमाञ्चोद्भतराजिमान् ॥
 श्रीवत्सो राजते श्रीमांस्तनद्वयमुखञ्चितः ॥ ३ ॥ पीते वसानो वसने लोकानां गुरुरव्ययः ॥ हरिः सोऽभवदालक्ष्यः ससंध्यात्र इवाचलः ॥ ४ ॥
 तं व्रजन्तं सुपर्णेन पद्मयोनिगतानुगम् ॥ अबुजशुः सुराः सर्वे तद्भ्रतासक्तचक्षुषः ॥ ५ ॥ नातिदीर्घेण कालेन संप्राप्ता रत्नपर्वतम् ॥ दृष्टशुद्धेवता
 स्तत्र तां सभां कामरूपिणीम् ॥ ६ ॥ मेरोः शिखरविन्यस्तां सयुक्तां सूर्यवर्चसा ॥ काञ्चनस्तम्भरचित्तां वज्रसंधानतोरणाम् ॥ ७ ॥ मनोनिर्मा
 णचित्राढ्यां विमानशतमालिनीम् ॥ रत्नजालान्तरवतीं कामगां रत्नभूषिताम् ॥ ८ ॥ कूटरत्नसमाकीर्णां सर्वतुङ्कुसुमोत्कटाम् ॥ देवमायाधरां दिव्यां
 विहितां विश्वकर्मणा ॥ ९ ॥ तां हृष्टमनसः सर्वे यथास्थानं यथाविधि ॥ यथानिदेशं त्रिदशा विविशुस्ते सभां शुभाम् ॥ १० ॥ ते निषेदुर्यथो
 क्तेषु विमानेष्वासनेषु च ॥ भद्रासनेषु पीठेषु कुथास्वास्तरणेषु च ॥ ११ ॥ ततः प्रभञ्जनो वायुर्ब्रह्मणा साधु चोदितः ॥ सा शब्दमिति सर्वत्र
 प्रचक्रामाथ तां सभाम् ॥ १२ ॥ निःशब्दस्तिमिते तस्मिन्समाजे त्रिदिवोकसाम् ॥ बभाषे धरणी वाक्यं खेदात्करुणभाषिणी ॥ १३ ॥ धरण्यु
 वाच ॥ त्वया धार्यां त्वहं देव त्वया वै धार्यते जगत् ॥ त्वं धारयसि भूतानि भुवनानि विभर्षि च ॥ १४ ॥ यत्त्वया धार्यते किञ्चित्तेजसा च
 बलेन च ॥ ततस्त्व प्रसादेन मया यत्नाच्च धायत ॥ १५ ॥ त्वया धृतं धारयामि नाधृतं धारयाम्यहम् ॥ न हि तद्विद्यते भूतं यत्त्वया नाधुधार्यते
 ॥ १६ ॥ त्वमेव कुरुषे देव नारायण युगे युगे ॥ मम भारवतरणं जगतो हितकाम्यया ॥ १७ ॥ त्वेव तेजसा क्रान्तां रसातलतलं गताम् ॥
 त्रायस्व मां सुरश्रेष्ठ त्वामेव शरणं गताम् ॥ १८ ॥ दानवैः पीडयमानाऽहं राक्षसैश्च दुरात्मभिः ॥ त्वामेव शरणं नित्यमुपयास्ये सनातनम् ॥ १९ ॥
 तान्मेऽस्ति भयं भूयो यावन्न त्वां ककुब्जिनम् ॥ शरणं यामि मनसा शतशो ह्युपलक्षये ॥ २० ॥
 ॥ १० ॥ कुथासु । “कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले पुंसि बर्हिषि ।” इति विश्वः ॥ ११ ॥ सा शब्दं कुरुतेति वदन्निति शेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
 तेजसा दुष्टराजादिरूपेण ॥ १८ ॥ उपयास्ये उपायामि ॥ १९ ॥ ककुब्जिनं धुरन्धरम् उपलक्षये जानामि ॥ २० ॥

पुराणस्य षण्णस्य काशपाणादिव्यवहारमन्त्रे प्रागित्यर्थः । ससिता सम्यक् दृष्टा । असुरो मधुकैटभो कृताविति पाठोऽपि हवावित्येवार्थः ॥ २१ ॥ तयोस्तुत्तमाह—कणोति ॥
 योयोऽथो सन्वीति स्रोत मल वदुदरौ स धरपं । “विष्णुकर्णमलोद्गतौ” इत्यन्यत्र दृष्टम् । काष्ठकुड्यसमौ अकेतौ ॥ २२ ॥ २३ ॥ वायुः प्राणरूपी पर्यमृशत् पस्पर्श
 ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ नारायण पितामहो यपोस्तौ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ कर्णाणां सङ्ख्या यस्मिन् युद्धे सहस्रे सङ्ख्या इति तत्र
 अब्रमावा पुराणस्य ससिता पद्मयोनिना ॥ मावरुर्था कृतौ पूर्वं मृन्मयो द्वौ महासुरो ॥ २१ ॥ कर्णस्रोतोद्भवौ तौ द्वि विष्णोरस्य महात्मन ॥
 महार्णवे प्रस्वपत् काष्ठकुड्यसमो स्थितौ ॥ २२ ॥ तौ विवेश स्वय वायुर्ब्रह्मणा साधु चोदित ॥ विव प्रच्छादयन्तौ तु ववृधाते महासुरो ॥ २३ ॥
 वायुप्राणो तु तौ गृह्य ब्रह्मा पर्यमृशच्छन्नेः ॥ एकं मृदुतर मेने कठिनं वेद चापरम् ॥ २४ ॥ नामनी तु तयोश्चक्रे स विषुः सलिलोद्भव ॥ मृदु
 स्त्वय मधुर्नाम कठिन केटभोऽभवत् ॥ २५ ॥ तौ देत्यौ कृतनामानौ चेतुर्बलक्षर्पितौ ॥ सर्वमकार्णव लोक योद्धकामौ सुदुर्जयो ॥ २६ ॥
 तावागतौ समालोक्य ब्रह्मा लोकपितामह ॥ एकार्णवाभ्वुनिचये तत्रैवान्तरधीयत ॥ २७ ॥ स षड्मे पद्मनामस्य नामिमभ्यात्समुत्थियते ॥
 रोचयामास वसर्त्ति गुह्यां ब्रह्मा चतुर्मुखं ॥ २८ ॥ ताभुमौ जलगर्भस्थौ नारायणपितामहो ॥ बहून्वर्षगणानप्यु शयानो न चकम्पतु ॥ २९ ॥
 अथ दीर्घस्य कालस्य ताभुमौ मधुकैटभौ ॥ आजग्मतुस्तदुदेश यत्र ब्रह्मा व्यवस्थितः ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा तावसुरो घोरो महाकायो दुरासदो ॥
 ब्रह्मणा तादितो विष्णुः पद्मनालेन वै तदा ॥ उत्पताथ शयनात्पद्मनामो महाश्रुति ॥ ३१ ॥ तदुद्धममवद्वेत् तयोस्तस्य च वै तदा ॥ एकार्णवि
 तदा लोके त्रैलोक्ये जलतां गते ॥ ३२ ॥ तदाऽमृदुमुल युद्ध वर्षसंख्यासहस्रश ॥ न च तावसुरो युद्धे तदा श्रममवापतु ॥ ३३ ॥ अथातो
 दीर्घकालस्य तौ देत्यौ युद्धदुर्मदौ ॥ ऊचतु प्रीतमनसौ देव नारायण हरिम् ॥ ३४ ॥ प्रीतो स्वस्तव युद्धेन श्लाघ्यस्त्व मृत्युरावयो ॥ आर्वा
 जदि न यत्रोर्षी सलिलेन परिश्रुता ॥ ३५ ॥ इतो च तव पुत्रत्व प्राशुयाव सुरोत्तम ॥ यो ह्यर्वा युधि निर्जेता तस्यार्वा विहितो सुतो ॥ ३६ ॥
 स तु गृह्य मृये दोर्भ्यां देत्यौ तावभ्यपीडयत् ॥ जग्मर्तुर्निचय चापि ताभुमौ मधुकैटभौ ॥ ३७ ॥ तौ हतौ चाप्युतो तोये वपुभ्यर्भिकतां गतौ ॥
 मेदो मुमुचतुर्वेत्यौ मय्यमानो जलोर्मिमि ॥ ३८ ॥ मेवसा तन्बल व्याप्त ताभ्यामन्तर्धेऽनवः ॥ नारायणश्च भगवानस्तजस पुन प्रजा ॥ ३९ ॥
 पर्यमृश्यासहस्रशः ॥ ३३ ॥ अथ अन्तरम् अत युद्धपतोस्तयोर्नारायणस्य च भ्रमाभावात् युद्धाय निर्धिष्णाविति भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ विहितौ सुतौ ब्रह्मणेति शेष
 ॥ ३६ ॥ म तु गच्छेति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

कुत्र प्रजा असृजदित्यपेक्षायामाह—दैत्ययोरिति ॥ ४० ॥ विषाणेन दंष्ट्रयेण ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ गुरुः कारणं गवा रस्थानाम् ॥ ४४ ॥ एतत्सधन्मया साहपम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ समासा-
 प्य रणस्तम्भमिति शेषः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ वीरस्य रणे हतस्य पत्नी तस्याः व्रतं सद्योहतभर्तृकाया रूपम् इति यावत् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ धारयितुं लोकम् आत्मानं वेति शेषः ५१ ॥ ५२ ॥
 दैत्ययोर्भेदसा च्छना भेदिनीति ततः स्मृता ॥ प्रभावात्पद्मनाभस्य शाश्वती जगती कृता ॥ ४० ॥ वाराहेण पुरा भूत्वा मार्कण्डेयस्य पश्यतः ॥
 विषाणेनाहमेकेन तोयसध्यात्समुद्धृता ॥ ४१ ॥ हृताऽहं क्रमता भूयस्तदा युष्माकमग्रतः बलेः सकाशादैत्यस्य विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ४२ ॥
 साम्प्रतं खिद्यमानाऽहमेनेमेव गदाधरम् ॥ अनाथा जगतो नाथं शरण्यं शरणं गता ॥ ४३ ॥ अग्निः सुवर्णस्य गुरुर्गवां सूर्यो गुरुः स्मृतः ॥ नक्ष-
 त्राणां गुरुः सोमो मम नारायणो गुरुः ॥ ४४ ॥ यदहं धारयास्येका जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ मया धृतं धारयते सर्वमेतद्गदाधरः ॥ ४५ ॥ जामद-
 श्येन रामेण भारवतरणेऽसया ॥ रोपाञ्चिः सप्तकृत्वोऽहं क्षत्रियैर्विप्रयोजिता ॥ ४६ ॥ साऽस्मि वेद्यां समारोप्य तर्पिता नृपशोणितैः ॥ भार्गवेण
 पितुः श्राद्धे कश्यपाय निवेदिता ॥ ४७ ॥ मांसमेदोऽस्थिदुर्गन्धा दिग्धा क्षत्रियशोणितैः ॥ रजस्वलेव युवतिः कश्यपं समुपस्थिता ॥ ४८ ॥ स-
 मां ब्रह्मापिरप्याह किमुर्वि त्वमवाङ्मुखी ॥ वीरपत्नीव्रतमिदं धारयन्ती विषीदसि ॥ ४९ ॥ साऽहं विज्ञापितवती कश्यपं लोकभावनम् ॥ पतयो मे
 हता ब्रह्मन्भार्गवेण महात्मना ॥ ५० ॥ साऽहं विहीना विक्रान्तैः क्षत्रियैः शस्त्रवृत्तिभिः ॥ विधवा शून्यनगरा न धारयितुमुत्सहे ॥ ५१ ॥
 तन्मह्यं दीयतां भर्ता भगवैस्त्वत्समो नृपः ॥ रक्षेत्सग्रामनगरां यो मां सागरमालिनीम् ॥ ५२ ॥ स श्रुत्वा भगवान्वाक्यं बाढमित्यब्रवीत्प्रभुः ॥
 ततो मां मानवेन्द्राय मनवे स प्रदत्तवान् ॥ ५३ ॥ सा मनुप्रभवं दिव्यं प्राप्येद्वाक्कुलं नृपम् ॥ विपुलेनास्मि कालेन पार्थिवात्पार्थिवं गता
 ॥ ५४ ॥ एवं दत्ताऽस्मि मनवे मानवेन्द्राय धीमते ॥ भुक्त्वा राजसहस्रैश्च महर्षिकुलसंभितैः ॥ ५५ ॥ बहवः क्षत्रियाः शूरा मां जित्वा दिवमा-
 श्रिताः ॥ ते च कालवशं प्राप्य मय्येव प्रलयं गताः ॥ ५६ ॥ मच्छते विग्रहा लोके वृत्ता वर्तन्त एव च ॥ क्षत्रियाणां बलवतां संग्रामेष्वनिवर्तिनाम्
 ॥ ५७ ॥ एतच्छुष्मप्रवृत्तेन देवेन परिपाल्यते ॥ जगद्धितार्थं कुरुत राज्ञां हेतुं रणं क्षये ॥ ५८ ॥ यद्यस्ति मयि कारुण्यं भारशैथिल्यकारणात् ॥
 एकश्चक्रधरः श्रीमानभयं मे प्रयच्छतु ॥ ५९ ॥ यमहं भारसंतप्ता संग्रामा शरणार्थिनी ॥ भारो यद्यवरोत्तव्यो विष्णुरेष ब्रवीतु माम् ॥ ६० ॥
 इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशोर्विण्णवर्षणि द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ ४४ ॥

मनवे श्राद्धेवायाम् ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ इति हरिवंशे दीकायां द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

॥ २० ॥ शान्तोऽभीत्यशान्तेऽपि विरुद्धलक्षणया उपहासः ॥ २१ ॥ २२ ॥ सकारणां भारावतारणनिमित्तवतीम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ देवदेवानां रुद्रादीनाम् ॥ २६ ॥
 ॥ २८ ॥ विधेयासा आज्ञाकारी अशपः शापं दत्त्वानसि ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्रमाणं शरणागतोपेक्षायां दोषप्रतिपादकं वेदम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

स मां परिभवेव स्वां वेलां समतिक्रमन् ॥ क्लेदयामास चपलैर्वाणैरम्बुविस्रवैः ॥ २० ॥ तं च देशं व्यवसितः समुद्रोद्भिर्विमर्द्दितुम् ॥ उक्तः संर
 व्धया वाचा शान्तोऽसीति मया तदा ॥ २१ ॥ शान्तोऽसीत्युक्तमात्रस्तु तनुत्वं सागरो गतः ॥ संहतोर्मितरङ्गौघः स्थितो राजश्रिया ज्वलच्च ॥ २२ ॥
 भूयश्चैव मया शप्तः समुद्रः सह गङ्गाया ॥ सकारणां मति कृत्वा युष्माकं हितकाम्यया ॥ २३ ॥ यस्मात्त्वं राजतुल्येन वपुषा समुपस्थितः ॥ गच्छा
 ण्वं महीपालो राजैव त्वं भविष्यसि ॥ २४ ॥ तत्रापि सहजां लीलां धारयन्स्वेन तेजसा ॥ भविष्यसि नृणां भर्ता भारतानां कुलोद्ग्रहः ॥ २५ ॥
 शान्तोऽसीति मयोक्तस्त्वं यच्चासि तनुतां गतः ॥ सुतनुर्यशसा लोके शन्तनुस्त्वं भविष्यसि ॥ २६ ॥ इयमप्यायतापाङ्गी गङ्गा सर्वाङ्गशोभना ॥
 रूपिणी च सारिच्छ्रेष्ठा तत्र त्वामुपयास्यति ॥ २७ ॥ एवमुक्तस्तु मां क्षुब्धः सोऽभिवीक्ष्यार्णवोऽब्रवीत् ॥ मां प्रभो देवदेवानां किमर्थं शप्तवानसि
 ॥ २८ ॥ अहं तव विधेयात्मा त्वत्कृतस्त्वत्प्ररायणः ॥ अशपोऽसदृशैर्विकथेयाम्जं मां किमात्मना ॥ २९ ॥ भगवंस्त्वत्प्रसादेन वेगात्पर्षणि वद्धितः ॥
 यद्यहं चलितो ब्रह्मन्कोऽत्र दोषो ममात्मनः ॥ ३० ॥ क्षिप्ताभिः पवनैरद्भिः स्पृष्टो यद्यसि पर्षणि ॥ अत्र मे किं नु भगवन्निवद्यते शापकारणम्
 ॥ ३१ ॥ उद्धतैश्च महावातैः प्रवृद्धैश्च बलाहकैः ॥ पर्वणा चेन्दुयुक्तेन त्रिभिः क्षुब्धोऽस्मि कारणैः ॥ ३२ ॥ एवं यद्यपराद्धोऽहं कारणैस्त्वत्प्रकल्पितैः ॥
 क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मच्छपोऽयं विनिवर्त्यताम् ॥ ३३ ॥ एवं मयि निरालम्बे शापाच्छिथिलतां गते ॥ कारुण्यं कुरु देवेश प्रमाणं यद्यवेक्षसे ॥ ३४ ॥
 अस्यास्तु देवगङ्गाया गां गतायास्त्वद्वाज्ञया ॥ मम दोषात्सदोषायाः प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३५ ॥ तमहं श्लक्ष्णया वाचा महार्णवमथानुवम् ॥ अका
 रणज्ञं देवानां त्रस्तं शापानलेन तम् ॥ ३६ ॥ शान्तिं ब्रज न भेतव्यं प्रसन्नोऽस्मि महोद्देहे ॥ शापेऽस्मिन्सरितां नाथ भविष्यं शृणु कारणम् ॥ ३७ ॥
 त्वं गच्छ भारते वंशे स्वं देहं स्वेन तेजसा ॥ आधत्स्व सरितां नाथ त्यक्त्वेमां सागरीं तनुम् ॥ ३८ ॥ महोद्देहे महीपालस्तत्र राजश्रिया वृतः ॥
 पालयंश्चतुरो वर्णाव्रंस्यसे सलिलेश्वर ॥ ३९ ॥ इयं च ते सारिच्छ्रेष्ठा विभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ तत्कालं रमणीयाङ्गी गङ्गा परिचरिष्यति ॥ ४० ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तेजसा त्यम्वेति संबन्धः । योगबलेन विभज्येत्यर्थः । आधत्स्व गर्भे इति शेषः ॥ ३८ ॥ तत्र वंशे ॥ ३९ ॥ ४० ॥

सङ्घेनापराप्राप्तानुयोजित इत्थं विस्मरिष्यति तत्रत्यसुखात्सादनं ॥ ४१ ॥ प्राजापत्यं ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

भाषायां सत्यवैशम्पायं द्वितीया भीष्मापेक्षया तनुः
 यस्यां सा विधिकपुरराज्ञौ वा शौच्य
 वेपामोवो यस्यां सा विधिकपुरराज्ञौ वा शौच्य
 विजानि पुरादीनि वेपामोवो यस्यां सा विधिकपुरराज्ञौ वा शौच्य
 त्वरता चैव कर्तव्यत्वयेदम शासनम् ॥ प्राजापत्येन
 त्वं मया विनियोजित ॥ ४३ ॥ अष्टौ ताज
 वसुतत्त्व वसुञ्जीत्र कृत्वा कुरुकुल महत् ॥ ४४ ॥
 पश्यता भार प्रथिव्या पार्थिवात्मकम् ॥ ४५ ॥
 अथपि भुवि गाङ्गेयस्तत्रैव वदुरष्टम ॥ सप्तमे
 भुवि धृतिमानासीद्वाजा प्रतापवान् ॥ ४६ ॥
 तत्र पाण्डो श्रिया जुष्टे द्वे भार्ये सवभूवतु ॥ शुभे
 भुवि विख्याता भर्तुर्नित्य त्रते स्थिता ॥ ४७ ॥
 गान्धारी भुवि विख्याता भर्तुर्नित्य त्रते स्थिता ॥ ४८ ॥
 तेषां विमर्दे वायाद्ये नृपणां भविता क्षय ॥
 श्रिया सुष्टे द्वे भार्ये सवभूवतु ॥ ४९ ॥
 विधिकपुरराज्ञौ वा क्षिति शैथिल्यमेप्यति ॥ ५० ॥
 तत्रावशिष्टान्मनुजान्मुत्सन्नात्रिणि विचितस ॥
 सहाय्येन सह पार्थिवा ॥ ५१ ॥
 अन्तर्कर्मणि ॥ समाप्तभिदमाल्यास्ये तृतीय द्वापर युगम् ॥ ५२ ॥
 अन्तर्कर्मणि ॥ समाप्तभिदमाल्यास्ये तृतीय द्वापर युगम् ॥ ५३ ॥
 अन्तर्कर्मणि ॥ समाप्तभिदमाल्यास्ये तृतीय द्वापर युगम् ॥ ५४ ॥
 अन्तर्कर्मणि ॥ समाप्तभिदमाल्यास्ये तृतीय द्वापर युगम् ॥ ५५ ॥
 अन्तर्कर्मणि ॥ समाप्तभिदमाल्यास्ये तृतीय द्वापर युगम् ॥ ५६ ॥
 अन्तर्कर्मणि ॥ समाप्तभिदमाल्यास्ये तृतीय द्वापर युगम् ॥ ५७ ॥
 अन्तर्कर्मणि ॥ समाप्तभिदमाल्यास्ये तृतीय द्वापर युगम् ॥ ५८ ॥
 अन्तर्कर्मणि ॥ समाप्तभिदमाल्यास्ये तृतीय द्वापर युगम् ॥ ५९ ॥
 अन्तर्कर्मणि ॥ समाप्तभिदमाल्यास्ये तृतीय द्वापर युगम् ॥ ६० ॥

निर्वल्लम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

॥ ६० ॥ महेश्वर रुद्र कुमार स्कन्दम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ धर्मस्येति ॥ धर्मपक्षीयाणां ग्रहणम् । कालरापयत्तरामः ॥ ७१ ॥ आयकलाः
तदर्थः नैष्ठिकः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ पूर्वसु आदिपर्वणि ॥ ७० ॥ क्षीरिकावृक्षः राज्ञीवृक्षः तद्रूप्याः वज्रसहननाः दृढाङ्गाः ॥ ७१ ॥ आयकलाः

अधर्मप्रायपुरुषं स्वल्पधर्मप्रतिग्रहम् ॥ उत्सन्नसत्यसंयोगं वद्धितानुत्संचयम् ॥ ६० ॥ महेश्वरं कुमारं च द्वौ च देवौ समाश्रिताः ॥ भविष्यन्ति
नराः सर्वे लोके न स्थविराशुपः ॥ ६१ ॥ तदेप निर्णयः श्रेष्ठः पृथिव्यां पार्थिवान्तकः ॥ अशावतरणं सर्वे सुराः कुरुत मा चिरम् ॥ ६२ ॥ धर्म
स्यांशस्तु कुन्त्या वै माद्र्यां च विनियुज्यताम् ॥ विग्रहस्य कलिमूलं गन्धार्यां विनियुज्यताम् ॥ ६३ ॥ एतौ पक्षौ भविष्यन्ति राजानः काल
चोदिताः ॥ जातरागाः पृथिव्यर्थे सर्वे संग्रामलसाः ॥ ६४ ॥ गच्छत्वियं वसुमती स्वां योनिं लोकधारिणी ॥ सृष्टोऽयं नैष्ठिको राज्ञामुपायो
लोकवित्तुतः ॥ ६५ ॥ अत्वा पितामहवचः सा जगाम यथागतम् ॥ पृथिवी सह कालेन वधाय पृथिवीक्षिताम् ॥ ६६ ॥ देवानचोदयद्गृह्णा निग्र
हार्थे सुरद्विपाम् ॥ नरं चैव पुराणैर्पि शेषं च धरणीधरम् ॥ ६७ ॥ सनत्कुमारं साध्यांश्च सुरांश्चाग्निपुरोगमात् ॥ वरुणं च यमं चैव सूर्याचन्द्रमसौ
तदा ॥ ६८ ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव रुद्रादित्यास्तथाश्विनौ ॥ ततोऽशानवनि देवाः सर्वे एवावतारयत् ॥ ६९ ॥ यथा ते कथितं पूर्वमंशावतरणं मया ॥
अयोनिजा योनिजाश्च ते देवाः पृथिवीतले ॥ ७० ॥ दैत्यदानवहन्तारः संभृताः पुरुषेश्वराः ॥ क्षीरिकावृक्षसंकाशा वज्रसंहननास्तथा ॥ ७१ ॥
नागायुतबलाः केचित्केचिदोघबलान्विताः ॥ गदापरिशक्तीनां सहाः परिघबाहवः ॥ ७२ ॥ गिरिशृङ्गप्रहर्तारः सर्वे परिवयोधिनाः ॥ वृष्णिवं
शसमुत्पन्नाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७३ ॥ कुरुवंशे च ते देवाः पञ्चालेषु च पार्थिवाः ॥ याज्ञिकानां समृद्धानां ब्राह्मणानां च योनिषु ॥ ७४ ॥
सर्वास्त्रिज्ञा महेज्जसा वेदव्रतपरायणाः ॥ सर्वद्विगुणसंपन्ना यज्वानः पुण्यकर्म्मिणः ॥ ७५ ॥ आचालयेयुर्ग्यै शैलान्कुद्धा भिन्धुर्महीतलम् ॥ उत्प
तेयुरथाकाशं क्षोभेयुर्महोदधिम् ॥ ७६ ॥ एवमादिश्य तान्ब्रह्मा भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ नारायणे समावेश्य लोकाञ्शान्तिमुपागमत् ॥ ७७ ॥
भूयः शृणु यथा विष्णुस्वतीर्णो महीतले ॥ प्रजानां वै हितार्थाय प्रभुः प्राणहितेश्वरः ॥ ७८ ॥ यथातिवंशजस्यथ वसुदेवस्य धीमतः ॥ कुले
पूज्ये यशस्कर्म जज्ञे नारायणः प्रभुः ॥ ७९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ६४ ॥
महाप्रवाहवलाः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ नारायणे इति । भगवत् लोकात् पार्थिव्युक्त्वैत्यर्थः ॥ ७७ ॥ हितेश्वरः हिते समर्थः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ॥ ६९ ॥
इति हरिवंशे टीकायां त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ६४ ॥

षडुपत्राङ्गैः प्रयायेऽत्रवाग्यास्य भूतले ॥ श्रीविष्णु प्रति देवैर्षोऽप्यमदुत्तमुत्पत्ते ॥ १ ॥ यथानप यथान्यापम् अशाक्तरणे वृत्ते सति नारदः प्रत्यहस्येति पठस्थेनान्वप
 ॥ १ ॥ धर्मस्य भागे युधिष्ठिरे गुरुस्थांशुने पवनस्य भीमसेने अश्विनोर्नकुलसहदेवरूपे मागे मात्स्करस्य कर्णे ॥ २ ॥ देवपुरोषसो बृहस्पतेर्ब्रह्मि ऋतुनामष्टमे मीम्ने ॥ ३ ॥
 मृत्योर्षमस्य विदुरे ऋद्धुर्यपने सोमस्याभिमन्यौ शुक्रस्य भूरिभक्षसि वरुणस्य पुतायुषे पर्णार्यात्नये ॥ ४ ॥ गङ्गुरस्यास्रत्यान्नि मित्रस्य कणिके घनदस्य धृतराष्ट्रे गन्धर्वो
 र्दीना देवरोषमेन्द्रु गाम्भतदियु ॥ ५ ॥ अरो देवतापसे इत्थं ॥ विद्यन् स्थितिमान् ॥ ६ ॥ सव्यापवृचम् अपदक्षिणवेष्टितम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ग्रहोपम सूर्योदिसम ॥ घुम

वैशाङ्गपायन तवाच ॥ कृतकार्ये गते काले जगत्यां च यथानयम् ॥ अशाक्तरणे वृत्ते सुराणां भारते कुले ॥ १ ॥ भागेऽवतीर्णे घर्मस्य शक्रस्य पव
 नस्य चाअश्विनोर्देवभिपजोर्भागे वै मात्स्करस्य च ॥ २ ॥ पूर्वमेवाश्वनिगते भागे देवपुरोघस ॥ वसूनामष्टमे मागे प्रागेव घर्णी गते ॥ ३ ॥ मृत्योर्भागे
 क्षितिगते कलेर्भागे तथैव च ॥ भागे शुक्रस्य सोमस्य वरुणस्य च गं गते ॥ ४ ॥ शक्रस्य गते भागे मित्रस्य घनदस्य च ॥ गन्धर्वोर्गयसाणां
 भागंशेषु गतेषु च ॥ ५ ॥ भागेऽप्येतेषु गगनादवतीर्णेषु मेदिनीम् ॥ तिष्ठन्नारायणस्यशि नारदः समदृश्यत ॥ ६ ॥ ज्वलित्वाग्निप्रतीकारो वाष्कंसह
 रोक्षण ॥ सव्यापवृत्त विपुलं जटामण्डल्युद्ग्रहन् ॥ ७ ॥ आचन्द्रांशुशुक्ले वसने वसानो रुमभृषित ॥ धीणां यद्दीत्वा महर्तो कशासक्तां सस्त्रीमिव
 ॥ ८ ॥ कृष्णाजिनोत्तरसन्नो देमयजोपवीतवान् ॥ दण्डी कमण्डलुधरः साक्षान्धृक् इवापर ॥ ९ ॥ भेत्ता जगति शुभ्रानां विग्रहानां ग्रहोपम ॥
 गाता चतुर्णां वेदानामुद्राता प्रथमत्विजाम् ॥ महर्षिर्विग्रहश्चिद्विद्वान्गान्धर्वकोविद ॥ १० ॥ वैरिकेलिकिलो विप्रो ब्राह्मः कलिर्वापर ॥ देव
 गन्धर्वलोकानामादिवक्ता महासुनिः ॥ ११ ॥ स नारदोऽथ ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मलोकचरोऽव्यय ॥ स्थितो देवसभामध्ये सरब्वो विष्णुमववीत् ॥ १२ ॥ अंशा
 क्तरण विष्णोर्थादिद त्रिवरो कृतम् ॥ क्षयार्थं पृथिवीन्द्राणां सर्वमितवकारणम् ॥ १३ ॥ यदेतत्पार्थिव क्षत्र स्थित त्वयि यदीश्वर ॥ नूनारायण
 युक्तोऽय कायार्थं प्रतिभाति मे ॥ १४ ॥ न युक्त जानता देव त्वया तत्त्वार्थवर्शिना ॥ देवदेव पृथिव्यर्थे प्रयातुं कार्यमीदृशम् ॥ १५ ॥

केतुर्मादिमम त्वावहेतुत्वादिति वा ॥ १० ॥ वैरिणां केत्या सभाम्पे किञ्च श्रीवा यस्य स वैरिकेलिकिञ्चः । “किञ्च शौक्ये श्रीवायां च” इति धातुरिति ब्राह्म ।
 “दीलोकैलिभिः” इति तु विश्व ॥ ११ ॥ अकारण कारणेन त्वया हीनत्वाभिष्कल्यम् ॥ १३ ॥ यत् यत् क्षत्र युव तत् त्वयि स्थितं त्वन्धीनम् । अत
 ऋषार्थं न्योजन्त्विति नूनारायणास्यां युक्त एव मे प्रतिभाति तास्यां विना नेत्थं ॥ १४ ॥ ईदृश नूनारायणहीनम् ॥ १५ ॥

अत्र हेतुमाह—त्वं हीति ॥ त्वम् अन्तर्यामिणं विना सर्वेष्यते निरर्थका इत्यर्थः ॥ १६ ॥ अनुयुञ्जसे न नियोजयसि ॥ १७ ॥ १८ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
 २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अयोध्यायां योद्धुमयोग्यायाम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ विषयस्य त्वदेशस्य आसन्नभूतः सञ्चिहितोऽस्मि रिपुश्च ह प्रसिद्धं तवास्मि । सामन्तं समीपदेशे

त्वं हि चक्षुष्मतां चक्षुः श्लाघ्यः प्रभवतां प्रभुः ॥ श्रेष्ठो योगवतां योगी गतिर्गतिमतामपि ॥ १६ ॥ देवभागान्गतान्दृष्ट्वा किं त्वं सर्वाश्रयो
 विभुः ॥ वसुधरायाः साह्यार्थमंशं स्वं नाऽनुयुञ्जसे ॥ १७ ॥ त्वया सनाथा देवांशास्स्वन्मथास्त्वत्परायणाः ॥ जगत्यां संचरिष्यन्ति कार्याल्कार्या
 न्तरं गताः ॥ १८ ॥ तदहं त्वरया विष्णो प्रातः सुरसभामिमाम् ॥ तव संचोदनार्थं वै शृणु चाप्यत्र कारणम् ॥ १९ ॥ ये त्वया निहता दैत्याः
 संश्रामे तारकामये ॥ तेषां शृणु गतिं विष्णो ये गताः पृथिवीतलम् ॥ २० ॥ पुरीं पृथिव्यां मुदिता मथुरा नामतः श्रुता ॥ निविष्टा यमुनातीरे
 स्फीता जनपदश्रुता ॥ २१ ॥ मधुर्नाम महानासीद्दानवो युधि दुर्जयः ॥ त्रासनः सर्वभूतानां बलेन महताऽन्वितः ॥ २२ ॥ तस्य तत्र महच्चासी
 न्महापादपसकुलम् ॥ घोरं मधुवनं नाम यत्रासौ न्यवसत्पुरा ॥ २३ ॥ तस्य पुत्रो महानासीच्छवणो नाम दानवः ॥ त्रासनः सर्वभूतानां महाबल
 पराक्रमः ॥ २४ ॥ स तत्र दानवः क्रीडन्वर्षपूराननेकशः ॥ स दैवतगणोच्छोकानुद्वासयति दर्पितः ॥ २५ ॥ अयोध्यायामयोध्यायां रामे दश
 रथौ स्थिते ॥ राज्यं शासति धर्मज्ञे राक्षसानां भयावहे ॥ २६ ॥ स दानवो बलश्लाघी घोरं वनमुपाश्रितः ॥ प्रेषयामास रामाय दूतं परुषवादि
 नम् ॥ २७ ॥ विषयासन्नभूतोऽस्मि तव राम रिपुश्च ह ॥ न च सामन्तमिच्छन्ति राजानो बलदर्पितम् ॥ २८ ॥ राज्ञा राज्यव्रतस्थेन प्रजानां
 हितकाम्यया ॥ जेतव्या रिपवः सर्वे स्फीतं विषयमिच्छता ॥ २९ ॥ अभिप्रेक्षाद्रकेशेन राज्ञा रञ्जनकाम्यया ॥ जेतव्यानीन्द्रियाण्यादौ तज्जये हि
 श्रुवो जयः ॥ ३० ॥ सम्यग्वर्तितुकामस्य विशेषण महीपतेः ॥ नयानामुपदेशेन नास्ति लोकसमो गुरुः ॥ ३१ ॥ व्यसनेषु जघन्यस्य धर्मम
 ध्यस्य धीमतः ॥ फलज्येष्ठस्य नृपतेर्नास्ति सामन्तजं भयम् ॥ ३२ ॥ सहजैर्बाध्यते सर्वः प्रभृद्धैरिन्द्रियारिभिः ॥ अमित्राणां प्रियकरैर्मोहैरवृ
 त्तिरीश्वरः ॥ ३३ ॥ यत्त्वया स्त्रीकृते मोहात्सगणो रावणो हतः ॥ नैतदौपधिकं मन्ये महद्दे कर्म कुत्सितम् ॥ ३४ ॥

स्थितं रिपुं सामन्तम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ सम्यगिति ॥ लोकत एव लौकिकं हिताहितं ज्ञातुं शक्यते न तत्र शान्नापेक्षासीति भावः ॥ ३१ ॥ जघन्यस्य अवरस्य
 दूतमुगयादौ आदरहीनस्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥ मोहैर्मोहहेतुभिः अवृत्तिरधीर ईश्वरो वा ॥ ३३ ॥ औपधिकं युक्तिमत महदगि निन्यमेवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

निम्नत्वमेवाह-नेति ॥ ३१ ॥ तया व्रवक्वाऽपि यत् मोहात् निहत्वा रावणादपः तेन आशमौक्तसो व्रतिनो दूषिता स्वदीप प्रोद्धनन दृष्ट्वाऽन्येऽपि व्रतिनो यत् लव
 शिष्यन्ति अतो इराचारमर्नकोऽक्षीति भाष ॥ ३६ ॥ त्वेवाह-स इति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ परिदेवना आक्रन्दनम् ॥ ४१ ॥ इत्येषु असह्यु ॥ ४२ ॥
 वनवासप्रवृत्तेन यत्त्वया व्रतरालिना ॥ प्रहृत राक्षसानीके नैव हृष्ट सतां विधिः ॥ ३५ ॥ सतामक्रोधजो घर्मः शुर्मा नयति सद्गतिम् ॥
 यत्त्वया निहता मोहाश्रुपिताश्चाश्रमौक्तस ॥ ३६ ॥ स एष रावणो घन्थो यस्त्वया व्रतचारिणा ॥ क्षीनिमित्ते हतो युद्धे प्राम्यान्धर्मनिवेशता ॥
 ॥ ३७ ॥ यदि ते निहृत सख्ये दुर्बुद्धिरजितेन्द्रिय ॥ युध्यस्त्वाद्य मया सार्वं मृधे यद्यसि वीर्यवान् ॥ ३८ ॥ तस्य दूतस्य तच्छ्रुत्वा मापित तत्त्ववा
 दिनः ॥ धेयादसप्रान्तवपुः सस्मित राववोऽप्रवीत्वा ॥ ३९ ॥ असदेतत्त्वया दूत मापित तस्य गौरवात् ॥ यन्मा शिपसि दोषेण वेदाऽऽत्मान च सुस्त्यरम्
 ॥ ४० ॥ यद्यह सत्पथे मूढो यदि वा रावणो हत ॥ यदि वामे हता मार्या का तत्र परिदेवना ॥ ४१ ॥ न वाङ्मात्रेण दुष्यन्ति साधव सत्पथे स्थिता ॥
 जागर्ति च यथा देवः सदा सस्त्वितरेषु च ॥ ४२ ॥ कृत दूतेन यत्कार्यं गच्छ त्वं दूत माचिरम् ॥ नात्मह्लाधिषु नीचेषु प्रहरन्तीह मद्विधा ॥ ४३ ॥
 अय ममानुजो भ्राता शशुभ्रः शशुतापन ॥ तस्य दैत्यस्य दुर्बुद्धेर्मृधे प्रतिकरिष्यति ॥ ४४ ॥ एवमुक्तः स दूतस्तु ययौ सौमित्रिणा सह ॥ अबुद्धातो
 नरेन्द्रेण गधवेण महात्मना ॥ ४५ ॥ स शीघ्रयान सप्राप्तस्तधानवपुरं महत् ॥ चक्रे निवेश सौमित्रिर्वनान्ते युद्धलालस ॥ ४६ ॥ ततो दूतस्य
 वचनात्स दैत्य क्रोधसुच्छिन्नः ॥ पृष्टतस्तद्वनं कृत्वा युद्धायामिमुखः स्थित ॥ ४७ ॥ तद्युद्धमभवद्वोर सौमित्रेर्दानवस्य च ॥ उभयोरेव बलिनो
 शूरयो रणमूर्द्धनि ॥ ४८ ॥ तो शरे साधु निशितैरन्योन्यमभिजगत्तु ॥ न च तो युद्धवैमुख्य श्रम वाऽप्युपजगमत्तु ॥ ४९ ॥ अय सौमित्रिणा
 शणे पीडितो दानवो युधि ॥ ततः स शूलरहितः पर्यवीयत दानवः ॥ ५० ॥ स गृहीत्वाऽङ्कुरा चैव देवैर्दत्तवर रणे ॥ कर्पण सर्वभूतानां लवणो
 विररास ह ॥ ५१ ॥ शिरोघरार्या जग्राह सोऽङ्कुरेण चर्कप ह ॥ प्रवेशयितुमारब्धो लवणो रावचतुजम् ॥ ५२ ॥ स रुक्मत्सरुमुद्यम्य शशुभ्रः खड्गमुत्तमम् ॥
 शिरश्चिच्छेद् खड्गेन लवणस्य महामृधे ॥ ५३ ॥ स हत्वा दानव सख्ये सौमित्रिभिर्व्रवत्सल ॥ तद्वनं तस्य दैत्यस्य चिच्छेदास्त्रिण बुद्धिमान् ॥ ५४ ॥
 ॥ ३३ ॥ ४४ ॥ सौमित्रिणा राघुनेन सह ॥ ४५ ॥ निवेश सतस्त्वित्थानम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ विररास विशिष्ट राघ्व चकार ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ स
 राघुभ्र रुक्मत्सरं स्वर्णमुष्टिम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

निवेशं निवासस्थानं नगरमिति यावत् । भवाय वृद्धये पुर्यां नगरस्य निर्माणे यः परमो धर्मस्तद्विद् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ अट्टाः चतुष्काः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥
 निविष्टविषयोऽध्यासितमथुराप्रदेशः ॥ ६२ ॥ महासेनपराक्रमः कार्तिकेतुल्यः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ अभिनिवेशेन प्रकृत्या ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ क्रव्यादः
 छित्त्वा वनं तत्सौमित्रिनिवेशं सोऽभ्यरोचयत् ॥ भवाय तस्य देशस्य पुर्याः परमधर्मवित् ॥ ६९ ॥ तस्मिन्मधुवनस्थाने मथुरा नाम सा पुरी ॥
 शत्रुघ्नेन पुरा सृष्टा हत्वा तं दानवं रणे ॥ ६६ ॥ सा पुरी परमोदारा साहस्रकारतोरणा ॥ स्फीता राष्ट्रसमार्कीर्णां समृद्धबलवाहना ॥ ६७ ॥
 उद्यानवनसंपन्ना सुसीमा सुप्रतिष्ठिता ॥ प्रांशुप्राकारवसना परिखाकुलमेखला ॥ ६८ ॥ चयाहालकेकेयूरा प्रासादवरकुण्डला ॥ सुसंवृतद्वारवती
 चत्वारोद्गारहासिनी ॥ ६९ ॥ अरोगवीरपुरुषा हस्त्यश्वरथसंकुला ॥ अर्धचन्द्रप्रतीकाशा यमुनातीरशोभिता ॥ ६० ॥ पुण्यापणवती दुर्गा रत्न
 संचयगर्विता ॥ क्षेत्राणि संस्यवन्त्यस्याः काले देवश्च वर्षति ॥ ६१ ॥ नरनारीप्रमुदिता सा पुरी स्म प्रकाशते ॥ निविष्टविषयश्चैव शूरसेनस्ततो
 ऽभवत् ॥ ६२ ॥ तस्यां पुर्यां महावीर्यो राजा भोजकुलोद्ग्रहः ॥ उग्रसेन इति ख्यातो महासेनपराक्रमः ॥ ६३ ॥ तस्य पुत्रत्वमापन्नो याऽसौ
 विष्णो त्वया हतः ॥ कालनेमिमहादैत्यः संग्रामे तारकामये ॥ ६४ ॥ कंसो नाम विशालाक्षो भोजवंशविवर्द्धनः ॥ राजा पृथिव्यां विख्यातः
 सिंहविस्पष्टविक्रमः ॥ ६५ ॥ राज्ञां भयं करो घोरः शङ्कनीयो महीक्षिताम् ॥ भयदः सर्वभूतानां सत्पथाद्ब्राह्मतां गतः ॥ ६६ ॥ दारुणाभिनिवे
 शेन दारुणेनान्तरात्मना ॥ युक्तस्तेनैव दर्पेण प्रजानां रोमहर्षणः ॥ ६७ ॥ न राजधर्माभिरतो नात्मपक्षसुखावहः ॥ नात्मराज्ये प्रियकरश्चण्डः
 करुचिः सदा ॥ ६८ ॥ स कंसस्तत्र संभूतस्त्वया युद्धे पराजितः ॥ क्रव्यादो बाधते लोकानामुरेणान्तरात्मना ॥ ६९ ॥ योऽभ्यसौ हयविक्रा
 न्तो ह्यग्रीव इति स्मृतः ॥ केशी नाम हयो जातः स तस्यैव जघन्यजः ॥ ७० ॥ स दुष्टो हेषितपटुः केसरी निरवग्रहः ॥ वृन्दावने वसत्येको
 नृणां मांसानि भक्षयन् ॥ ७१ ॥ आरिष्टो बलिपुत्रश्च ककुब्धी वृषरूपधृक् ॥ गवामरित्वमापन्नः कामरूपी महासुरः ॥ ७२ ॥ रिष्टो नाम दितेः
 पुत्रो वारिष्टो दानवेषु यः ॥ स कुञ्जरत्वमापन्नो दैत्यः कंसस्य वाहनः ॥ ७३ ॥ लम्बो नामेति विख्यातो योऽसौ दैत्येषु दर्पितः ॥ प्रलम्बो नाम
 दैत्योऽसौ वटं भाण्डीरमाश्रितः ॥ ७४ ॥ स्वर इत्युच्यते दैत्यो धेनुकः सोऽसुरोत्तमः ॥ घोरं तालवनं दैत्यश्चरत्युद्धासयन्प्रजाः ॥ ७५ ॥
 मांतादो राक्षस इव ॥ ६९ ॥ जघन्य इव अनुज इव जातः ॥ ७० ॥ निरवग्रहो निर्गलः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ नान्येन अनन्येन सर्वेषामन्तरात्मनेत्यर्थः । त्वया ह्यस्य दुर्वृत्तस्यापि त्वमेव
 गतिरीति भावः । इतरस्य तु दिवश्च्युतस्य मदिनी गतिस्तथाप्यन्येन ह्यस्य च्युतियत्स्य दुर्वृत्तस्य स्वर्गादिवे सर्ववीरसाधारणापि दुर्लभा किमुत त्वत्प्राप्तिः यत्स्त्वपि जाप्रति
 यमरूपेण प्राप्तयितुं नामधाने त्वतीति श्लोकरूपेण । तस्मान्महाकारुणिकरत्न तादृशान् कृत्वादीन् हन्तुं भूमावबवारं कुरुचेति भावः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ एतदेवाह-वदित्यादि
 ता ॥ ८३ ॥ अप्यक्ता नृणां श्रेण्म् अरुण्य सुरोन्मैरपि विष्णुत्वेन दृश्या अपि परब्रह्मभावेनादृश्यास्ते मूर्तेषु शरीराणि । देवास्तु तासु दृश्यास्तेषु मूर्तेषु समविव्यञ्चि
 वाराहश्च द्विगोरश्च दानवो यो महाबलौ ॥ मङ्घो रङ्गनातो तो तु जातो चाणूरमुष्टिको ॥ ७६ ॥ यो तो मयश्च तारश्च दानवो दानवान्तक ॥
 प्राग्ज्योतिषे तो भीमस्य नरकस्य पुरे स्तो ॥ ७७ ॥ एते देव्या विनिहतास्त्वया विष्णो निराहृता ॥ मातृप वपुगुस्थाय वाघन्ते भुवि मातृपान्
 ॥ ७८ ॥ तत्कथाद्रेपिण सर्व त्वद्रक्तान्म्रन्ति मातृपान् ॥ तव प्रसादात्तेषां वै दानवानां क्षयो भवेत् ॥ ७९ ॥ त्वत्तस्ते त्रिभ्यति विवि त्वत्तो
 विभ्यति सागरे ॥ पृथिव्यां तत्र विभ्यन्ति नान्यतस्तु कदाचन ॥ ८० ॥ दुर्वृत्तस्य ह्यतस्यापि त्वया नान्येन श्रीधर ॥ दिवश्च्युतस्य देव्यस्य गतिर्भवति
 माद्रीनी ॥ ८१ ॥ द्युत्थितस्य च मेदिन्यां ह्यतस्य नृशरीरिणः ॥ दुर्लभं स्वर्गमन त्वयि जाप्रति केराव ॥ ८२ ॥ तदागच्छ स्वय विष्णो गच्छाम
 पृथिवीतलम् ॥ दानवानां विनाशाय विरुजात्मानमात्मना ॥ ८३ ॥ मूर्तेयो हि तवाव्यक्ता दृश्यादृश्याः सुरोत्तमै ॥ तासु सृष्टास्त्वया देवा समविव्य
 त्ति भूतले ॥ ८४ ॥ तवावतरणे विष्णो कसः स विनिश्चियति ॥ सेत्स्यते च स कार्यार्थो यस्वार्थे भूमिरागता ॥ ८५ ॥ त्वं भारते कार्यगुरुस्त्व चक्षु
 स्त्व परायणम् ॥ तदागच्छ हृषीकेश सिती ताञ्छि दानवान् ॥ ८६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिश्वापर्वणि नारदवाक्यं नाम चतु
 पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ नारदस्य वच श्रुत्वा सस्मित मधुमुदनः ॥ प्रत्युवाच शुभ वाक्य वरेण्य प्रसुरीश्वरः
 ॥ १ ॥ त्रैलोक्यस्य द्वितीयार्थं यन्मां ववसि नारद ॥ तस्य सम्यक्प्रवृत्तस्य श्रुयतामुत्तर वचः ॥ २ ॥ विविता देहिनो जाता मयेते भुवि
 दानवाः ॥ यां च यस्तनुमादाय देत्य पुप्यति धिमदम् ॥ ३ ॥
 ॥ ८६ ॥ ८५ ॥ भारते भरतर्षे कार्यगुरुः गुरु महत्कार्यमस्यास्तीति कार्यगुरुः । आहिताग्निदत्तात्सुर्बनिपातः । चक्षुरिव सत्यपप्रकाशक ॥ ८६ ॥ इति श्रीमहाभारते
 खिलेषु हरिवंशे हरिश्वापर्वणे चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ६७ ॥ पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः नारदस्य च शान्तनमः ॥ ब्रह्मणोक्त विमोर्लम्भस्थानं चापि निरूप्यते ॥ १ ॥
 नारदस्य वरेण्य भागमोमकवैशरणीयः ॥ १ ॥ २ ॥ पुप्यति पुप्यति विपद् वैरस्य ॥ ३ ॥

वमप्रविष्टो देही प्राणो येषां तेषाम् ॥ ११ ॥ योगम् उद्यमं प्रवेक्ष्यामि अन्तर्यामितया बहिर्यामितया च उत्तमभ्यामि । पार्थिवं पृथिवीविकारं लोकं देहम् ॥ १२ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ क्षय इति । एषां कंसादीनां भुवि क्षयः शकलोकसत्क्रिया च मया कारुणिकेन दृष्टा आलोचितास्त्येव । अपरावृत्तः पुनर्भु

जानामि कंसं संभूतमुग्रसेनसुतं भुवि ॥ केशिनं चापि जानामि दैत्यं तुरगविग्रहम् ॥ ४ ॥ नागं कुवल्यापीडं मछौ चाणूरमुष्टिकौ ॥ अरिष्ट चापि जानामि दैत्यं वृषमहृषिणम् ॥ ५ ॥ विदितो मे खरश्चैव प्रलम्बश्च महासुरः ॥ सा च मे विदिता विप्रभूतना डुहिता बलेः ॥ ६ ॥ कालियं चापि जानामि यमुनाह्रदगोचरम् ॥ वैनतेयभयाद्यस्तु यमुनाह्रदमाविशत् ॥ ७ ॥ विदितो मे जरासन्धः स्थितो मूर्ध्नि महीक्षिताम् ॥ प्राग्ज्योतिषपुरे वापि नरकं साधु तर्कये ॥ ८ ॥ मातुषे पार्थिवे लोके मानुषत्वमुपागतम् ॥ बाणं च शोणितपुरे गृहप्रतिमतेजसम् ॥ ९ ॥ द्रुपं बाहुसहस्रेण देवैरपि सुदुर्जयम् ॥ मथ्यासक्तां च जानामि भारतीं महतीं ध्रुम् ॥ १० ॥ सर्वं तच्च विजानामि यथा यास्यन्ति ते नृपाः ॥ क्षयो भुवि मया दृष्टः शक्र लोके च सत्क्रिया ॥ एषां पुरुषदेहानामपरावृत्तदेहिनाम् ॥ ११ ॥ संप्रवेक्ष्याम्यहं योगमात्मनश्च परस्य च ॥ संप्राप्य पार्थिवं लोकं मानुषत्वमुपागतम् ॥ १२ ॥ कंसादींश्चापि तान्सर्वांश्चधिष्यामि महासुरान् ॥ तेन तेन विधानेन येन यः शान्तिमेष्यति ॥ १३ ॥ अनुप्रविक्ष्य योगेन तास्ता हि गतयो मया ॥ अमीषां हि सुरेन्द्राणां हन्तव्या रिपवो युधि ॥ १४ ॥ जगत्यर्थे कृतो योऽयमंशोत्सर्गो दिवोकसैः ॥ सुरेदवर्षिगन्धर्वैरितश्चात्र मते मम ॥ १५ ॥ विनिश्चयो हि प्रागेव नारदायं कृतो मया ॥ निवासं ननु मे ब्रह्मन्विदधातु पितामहः ॥ १६ ॥ यत्र देशे यथा जातो येन वर्षेण वा वसन् ॥ तानहं समरे हन्यां तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १७ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ नारायणं नारायणं सिद्धार्थमुपायं शृणु मे विभो ॥ भुवि यस्ते जनयिता जननी च भविष्यति ॥ १८ ॥ यत्र त्वं च महाबाहो जातः कुलकरो भुवि ॥ यादवानां महद्भ्रंशमखिलं धारयिष्यति ॥ १९ ॥ तांश्चासुरान्समुत्पाद्य वंशं कृत्वाऽऽत्मनो महत् ॥ स्थापयिष्यसि मर्यादां नृणां तन्मे निशामय ॥ २० ॥ पुरा हि कश्यपो विष्णो वरुणस्य महात्मनः ॥ जहार यज्ञिया गा वै पयो दास्तु महामखे ॥ २१ ॥ अदितिः सुरभिश्चैते द्वे भार्ये कश्यपस्य तु ॥ प्रदीयमाना गास्तास्तु नैच्छतां वरुणस्य वै ॥ २२ ॥

॥ १३ ॥ गतयोऽन्तर्धानादयः हन्तव्याः ॥ १४ ॥ अंशोत्सर्गः अंशेनावतरणम् । दिवोकसैरिति दृच् आर्षः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ मखे मखार्थम् ॥ २१ ॥ प्रदीयमानाः मह्यं कश्यपेन प्रत्यर्प्यमाणाः ॥ २२ ॥

। पिशा कश्यपेन ॥ २३ ॥ नानुजानाति न प्रत्यर्पयति ॥ २४ ॥ २१ ॥ २६ ॥ श्रुत्विदत्स्यक्तमर्षाद् ॥ २७ ॥ सुतवो मर्षादा ॥ २८ ॥ कर्तव्ये सवस्मिन् कार्ये
 िपिनां दापनीयास्तत्प्रत्यर्षं ॥ २९ ॥ आत्मा वक्षेत्र देवता याताम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ उत्सृजम् उदसृजम् ॥ ३२ ॥ कश्यपस्य एकोऽप्यो नन्दोऽप्यो कसुदेव इत्यारामे
 नाह-येनांगेनेति ॥ गोपत्यं नन्दत्वम् ॥ ३३ ॥ वेष्णीति सन्धिरार्षं ॥ ३४ ॥ स प्रसिद्धोऽप्यो यस्त्वस्य कश्यपस्यांश स वसुदेव गोपु गोपालेषु अधिपतित्वेन सिधति ॥ ३५ ॥
 ततो मां वरुणोऽभ्येत्य प्रणम्य शिरसा ततः ॥ उवाच भगवन्नावो गुरुणा मे कृता इति ॥ २३ ॥ कृतकार्यो हि गास्तास्तु नानुजानाति मे
 गुरु ॥ अन्ववर्तत भाय द्रे अदितिं सुरभिं तथा ॥ २४ ॥ मम ता ब्रह्मया गावो दिव्या कामदुह प्रमो ॥ चरन्ति सागरान्सर्वान्शिक्षिता स्वेन
 तेजसा ॥ २५ ॥ कस्ता धर्पयितु शक्तो मम गाः कश्यपाहते ॥ अक्षय या क्षरन्त्यग्र्य प्यो देवामृतोपमम् ॥ २६ ॥ प्रसुर्वा ब्युत्थितो ब्रह्म
 न्गुरुवा यदि वेतर ॥ त्वया नियम्या सर्वे वै त्वं हि न परमा गतिः ॥ २७ ॥ यदि प्रभवतां दण्डो लोके कार्यमजानताम् ॥ न विद्यते लोक्युरो
 न स्युर्वं लोकसेतव ॥ २८ ॥ यथा वास्तु तथा वास्तु कर्तव्ये भगवान्प्रसु ॥ मम गाव प्रदीयन्तां ततो गन्तास्मि सागरम् ॥ २९ ॥ या
 आत्मदेवता गावो या गाव सत्त्वमव्ययम् ॥ लोकानां त्वत्प्रवृत्तानामेक गोत्राङ्गण स्मृतम् ॥ ३० ॥ ज्ञातव्याः प्रथम गावन्नातास्त्रायन्ति ता द्विजान् ॥
 गोत्राङ्गणपरित्राणे परित्रातं जगद्रवेव ॥ ३१ ॥ इत्यमुषुपतिना प्रोक्तो वरुणेनाहमच्युत ॥ गर्वा करणतत्त्वञ्च कश्यपे शापमुत्सृजम् ॥ ३२ ॥ येनां
 शेत हता गाव कश्यपेन महर्षिणा ॥ स तेनशिन जगति गत्वा गोपत्वमेप्यति ॥ ३३ ॥ या च सा सुभिर्नाम अदितिश्च सुरारणि ॥ तेऽप्युभे तस्य
 भार्ये वै तेनेव सद यास्यत ॥ ३४ ॥ ताभ्यां च सहगोपत्वे कश्यपो मुवि रस्यते ॥ स तस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः ॥ ३५ ॥ वसुदेव इति
 क्वातो गोपु तिष्ठति भूतले ॥ गिरिगोवर्धनो नाम मधुरायास्त्वदूत ॥ ३६ ॥ तत्रासौ गोपु निरत कसस्य कन्दायक ॥ तस्य भार्याद्वय जातमदिति
 सुरभिश्च ते ॥ ३७ ॥ देवकी रोहिणी चेमे वसुदेवस्य वीमत ॥ सुरभी रोहिणी देवी चादितिदेवकी त्वभूत् ॥ ३८ ॥ तत्र त्व शिशुरेवादौ गोपालकृतल
 क्षणः ॥ वद्धयस्व महात्राहो पुरात्रैविक्रमे यथा ॥ ३९ ॥ अद्यत्वात्मनात्मान मायया योगरूपया ॥ तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन ॥ ४० ॥
 जयागीर्ध्वनस्तन्ते वद्धयन्ति विवोक्स ॥ ४१ ॥ आत्मानमात्मना हि त्वमवतार्यं महीतले ॥ देवकी रोहिणीं चैव गर्माभ्यां परितोपय ॥
 गोपकन्यासदद्याणि रमयश्चर मेदिनीम् ॥ ४२ ॥
 ॥ ३६ ॥ कस्पेति । अदितेरपि ययोदादेवकीभवेन द्वे रूपे ब्रह्मव्ये
 ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ महाभारते हरिवंशे विष्णुपर्व प्रारभ्यते ॥ अमुष्मिन्प्रथमेऽध्याये स्वर्गादेश्येऽथ नारदः ॥ कंसयायाकथयत्तस्य कृष्णान्मृत्युरितीर्यते ॥ १ ॥ ज्ञात्विति ॥ १ ॥
 प्रेषयामास द्रुतमिति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ विष्टज्य प्रकल्प्य ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ लघुस्वसा कनिष्ठभगिनी
 श्रीगणेशाय नमः ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ ज्ञात्वा विष्णुं क्षितिगतं भागंश्च त्रिदिवौकसाम् ॥ विनाशंसी कंसस्य नारदो मथुरां ययौ
 ॥ १ ॥ त्रिविष्टपादापतितो मथुरोपवने स्थितः ॥ प्रेषयामास कंसस्य उग्रसेनसुतस्य वै ॥ २ ॥ स द्रुतः कथयामास मुनेरागमनं वने ॥ स नारद
 स्यागमन श्रुत्वा त्वरितविक्रमः ॥ ३ ॥ निर्जंगामासुरः कंसः स्वपुर्याः पद्मलोचनः ॥ स ददर्शातिथिं श्लाघ्यं देवर्षिं वीतकल्मषम् ॥ ४ ॥ तेजसा
 ज्वलनाकारं वपुषा सूर्यवर्चसम् ॥ सोऽभिवाद्यर्षये तस्मै पूजां चक्रे यथाविधि ॥ ५ ॥ आसनं चाग्निवर्णाभं विमृज्योपजहार सः ॥ निषसादासने
 तस्मिन्स वै शक्रसखो मुनिः ॥ ६ ॥ उवाच चोग्रसेनस्य सुतं परमकोपनम् ॥ पूजितोऽहं त्वया वीर विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ७ ॥ गते त्वेवं मम
 वचः श्रूयतां गृह्यतां त्वया ॥ अनुमृत्य दिवोलोकानहं ब्रह्मपुरोगमान् ॥ ८ ॥ गतः सूर्यसखं तात विपुलं मेरुपर्वतम् ॥ स नन्दनवनं चैव दृष्ट्वा
 चैत्ररथं वनम् ॥ ९ ॥ आलुतं सर्वतीर्थेषु सरिस्तु सह देवतैः ॥ दिव्या त्रिधारा दृष्ट्वा ये पुण्या त्रिपथगा नदी ॥ १० ॥ स्मरणादेव सर्वेषामंहसा
 या विभेदिनी ॥ उपस्पृष्टं च तीर्थेषु दिव्येषु च यथाक्रमम् ॥ ११ ॥ दृष्टं मे ब्रह्मसदनं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ देवगन्धर्वनिर्घोषैरसुरोभिश्च नादितम्
 ॥ १२ ॥ सोऽहं कदाचिद्देवानां समाजे मेरुमूर्द्धनि ॥ संगृह्य वीणां संसक्तामगच्छं ब्रह्मणः सभाम् ॥ १३ ॥ सोऽहं तत्र सितोष्णीषान्नानारत्नविभूषि
 तान् ॥ दिव्यासनगतान्देवानपश्यं सपितामहान् ॥ १४ ॥ तत्र मन्त्रयतामेवं देवतानां मया श्रुतः ॥ भवतः सातुगस्यैव वधोपायः सुदारुणः ॥ १५ ॥
 तत्रैषा देवकी या ते मथुरायां लघुस्वसा ॥ योऽस्या गर्भोऽष्टमः कंस स ते मृत्युर्भविष्यति ॥ १६ ॥ देवानां स तु सर्वस्वं त्रिदिवस्य गतिश्च सः ॥ परं
 रहस्यं देवानां स ते मृत्युर्भविष्यति ॥ १७ ॥ परश्चैवापरस्तेषां स्वयंभूश्च दिवौकसाम् ॥ ततस्ते तन्महद्द्रुतं दिव्यं च कथयाम्यहम् ॥ १८ ॥
 श्लाघ्यश्च स हि ते मृत्युर्भूतपूर्वश्च तं स्मर ॥ यत्नश्च क्रियतां कंस देवक्या गर्भकृन्तने ॥ १९ ॥

तवैवेति शेषः । अन्ये तु पितृस्वसेति पाठं प्रकल्प्य पितृसंबन्धिनी स्वसा व्यवहितभगिनीति व्याचक्षुः ॥ १६ ॥ १७ ॥ परो मोक्षः अपरः स्वर्गः तत्पद इत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

स्वस्ति शोभनम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ केलिक्रिडः सुबोत्सुकः सुष्टिट्यात्र स्निग्धान् ॥ ३० ॥
 कम्प्यमान सपणं जनपत्त तन्त्रै उपायैः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीहरिको विष्णुपर्वणि टीक्ष्णार्थ प्रयोगोऽध्याय ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ अस्मिन्दितीये खण्णपये कनस्याऽऽ

एषा मे त्वदृता प्रीतिर्यदर्थं घाहमानतः ॥ मुज्यतां सर्वकामार्था स्वस्ति तेऽस्तु त्रजाम्यहम् ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा नारदे याते तस्य वाक्य विचिन्त
 यन् ॥ जहासोच्चैस्तत कंस प्रकाशशरान्धिरम् ॥ २१ ॥ सस्मित चैव प्रोवाच भृत्यानामग्रत स्थितः ॥ हास्य खलु म सर्वेषु नारको न
 विशारदः ॥ २२ ॥ नाह भीषणितु गन्धो देवेषु सवास्यै ॥ आसनस्य शयानो वा प्रमत्तो मत्त एव च ॥ २३ ॥ योऽह दोभ्यामुदारभ्यां
 क्षोभयेय घराभिमाम् ॥ कोऽस्ति मां मानुषे लोके य क्षोभयितुमुत्सहेत् ॥ २४ ॥ अद्यप्रयति देवानामेव देवानुवर्तिनाम् ॥ नृपक्षिपशुसवानां
 करोमि कदन महत् ॥ २५ ॥ आह्लाप्यतां इयः केशी प्रलम्बो वेनुकस्तथा ॥ अरिषो द्रुपमञ्जैव शूतना कालियस्तथा ॥ २६ ॥ अट्ठ्व पृथिवीं
 कृत्वा यथेष्ट कामरूपिण ॥ प्रहरच्च च सर्वेषु येऽस्माक पक्षद्रुपका ॥ २७ ॥ गर्भस्थानामपि गतिर्विद्वेया चैव देहिनाम् ॥ नारदेन हि गर्भेभ्यो
 मय न समुदाहृतम् ॥ २८ ॥ भवन्तो हि यथाकाम मोदन्तां विगतज्वराः ॥ मां च वो नाथमात्रित्य नास्ति देवकृत भयम् ॥ २९ ॥ स तु केलि
 किलो विप्रो भेदशीलश्च नारदः ॥ सुल्लिष्टानपि लेभेऽस्मिन्भेदर्थेऽहमते रतिम् ॥ ३० ॥ कण्ठ्यमानः सतत लोकानटति चञ्चलः ॥ वटमानो नरे
 न्द्राणां तन्त्रैर्वराणि चैव हि ॥ ३१ ॥ एव स त्रलपत्रव वाङ्मनाज्ञेव केवलम् ॥ विशरा कसो भवन दम्भमानेन चेतसा ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते
 सिलेपु हरिविरो विष्णुपर्वणि नारदगमने कसवाक्य नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सोऽज्ञापयत सर्व्व सत्रिवानात्मनो
 हितान् ॥ यत्ता भवत सर्व्व वै देवक्या गर्भकृन्तने ॥ १ ॥ प्रथमादेव इन्तव्या गर्भास्ते सप्त एव हि ॥ मूलादेव तु इन्तव्य सोऽज्यो यत्र सशय
 ॥ २ ॥ देवकी च गृहे गुप्ता प्रच्छन्नैर्मिरसिता ॥ स्वैरं चतु विप्रश्चा गर्भकाले तु रक्ष्यताम् ॥ ३ ॥ मासान्चै पुष्पमासादीन्गणयन्तु मम
 द्वियः ॥ परिणामे तु गर्भस्य ग्रेप ज्ञास्यामहे वयम् ॥ ४ ॥

कृत्योऽप्यते ॥ विष्णुना योगमायायै चैकक्षयानुगतानम् ॥ १ ॥ आत्रापयत आत्रापितवान् । सरस्व कुब ॥ १ ॥ प्रथमात् प्रथम जन्मदिन प्राप्येत्यर्थः । सोऽज्यो
 मूलात् गर्भारण्यदेवौपपायैः स्यैहस्तस्य इत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रच्छन्नैरन्त पुररक्षकैः ॥ ३ ॥ परिणामे दशममासादौ ॥ ४ ॥

श्रीसनाथासु अन्तःपुरभूमिषु वर्षवैः नृपसकैः वसुदेवसन्निधौ प्रसवे सति स गर्भमन्यत्र मा नयत्वित्येतदर्थं सोऽपि रक्ष्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ अनुलोम्यते अनुकूलं क्रियते ॥ ७ ॥ श्रुतार्थः ज्ञातप्रयोजनः ॥ ८ ॥ अरिष्टम् अक्षेमभिति संज्ञितम् उत्पातरूपमित्यर्थः ॥ ९ ॥ आथानं स्थापनम् ॥ १० ॥ गर्भशयनाः जलगर्भशायिनः पङ्गुर्भा नाम वसुदेवस्तु संरक्ष्यः स्त्रीसनाथासु भूमिषु ॥ अप्रमत्तैर्मम हिते रात्रावहनि चैव हि ॥ स्त्रीभिर्वर्षवैश्चैव वक्तव्यं न तु कारणम् ॥ ६ ॥ एष मातृष्यको यत्नो मानुषैरेव साध्यते ॥ श्रूयतां येन देवं हि मद्भिः प्रतिहन्यते ॥ ६ ॥ मन्त्रग्रामैः सुविहितैरौषधैश्च सुयोजितैः ॥ यत्नेन चानुकूलेन देवमप्यनु लोम्यते ॥ ७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं स यत्नवान्कंसो देवकीगर्भकृन्तने ॥ भयेन मन्त्रयामास श्रुतार्थो नारदात्स वै ॥ ८ ॥ एवं श्रुत्वा प्रय त्तं वै कंसस्यारिष्टसंज्ञितम् ॥ अन्तर्द्वानं गतो विष्णुश्चिन्तयामास वीर्यवाच ॥ ९ ॥ सप्तैमान्देवकीगर्भान्भोजपुत्रो वधिष्यति ॥ अपट्मे च मया गर्भे कार्यमाधानमात्मनः ॥ १० ॥ तस्य चिन्तयतस्त्वेवं पातालमगमन्मनः ॥ यत्र ते गर्भशयनाः षड्गर्भा नाम दानवाः ॥ ११ ॥ विक्रान्तवपुषो दीतास्तेऽ मृतप्राशनोपमाः ॥ अमरप्रतिमा युद्धे पुत्रा वै कालनेमिनः ॥ १२ ॥ ते ताततातं संत्यज्य हिरण्यकशिपुं पुरा ॥ उपासांचक्रिरे दैत्याः पुरा लोकपि तासहम् ॥ १३ ॥ तथ्यमानास्तपस्तीव्रं जटामण्डलधारिणः ॥ तेषां प्रीतोऽभवद्ब्रह्मा षड्गर्भाणां वरं ददौ ॥ १४ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ भोभो दानवशार्दूलास्त पसाहं सुतोषितः ॥ ब्रूत वो यस्य यः कामस्तस्य तंतं करोम्यहम् ॥ १५ ॥ ते तु सर्वे समानार्था दैत्या ब्रह्माणमब्रुवन् ॥ यदि नो भगवान्प्रीतो दीयतां नो वरो वरः ॥ १६ ॥ अवध्याः स्याम भगवन्दैवतैः समहोरगैः ॥ शापप्रहरणैश्चैव स्वस्ति नोऽस्तु महर्षिभिः ॥ १७ ॥ यक्षगन्धर्वपतिभिस्सिद्धचारण मानवैः ॥ मा भूद्द्वयो नो भगवन्ददासि यदि नो वरम् ॥ १८ ॥ तानुवाच ततो ब्रह्मा सुप्रतिनान्तरात्मना ॥ भवद्भिर्द्युदिदं प्रोक्तं सर्वमेतद्भविष्यति ॥ १९ ॥ षड्गर्भाणां वरं दत्त्वा स्वयंभृन्निदिवं गतः ॥ ततो हिरण्यकशिपुः सरोषो वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥ मासुस्तृज्य वरो यस्माद्दृतो वः पद्मसम्भात् ॥ तस्माद्भस्त्याजितः स्नेहः शत्रुभृतांस्यजाम्यहम् ॥ २१ ॥ षड्गर्भो इति योऽयं वः शब्दः पित्राऽभिवर्द्धितः ॥ स एव वो गर्भगतान्पिता सर्वान्वधिष्यति ॥ २२ ॥ षडेव देवकीगर्भाः षड्गर्भा वै महासुराः ॥ भविष्यथ ततः कंसो गर्भस्थान्वो वधिष्यति ॥ २३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ जगामाथ ततो विष्णुः पातालं यत्र तेऽसुराः ॥ षड्गर्भाः संयताः सन्ति जले गर्भगृहेशयाः ॥ २४ ॥ तः नाम्ना ॥ हंसः सुविक्रमः काथो दमनो रिपुमर्दनः ॥ क्रोधहन्तेति विख्याताः षड्गर्भा नाम दानवाः ॥ २५ ॥ इति पुराणप्रसिद्धाः ॥ ११ ॥ अमृतप्राशनोपमाः देवतुल्या अमरकल्पा इत्यर्थः ॥ १२ ॥ ताततातं स्वपितामहम् ॥ लोकपितामहं ब्रह्माणम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ वरः श्रेष्ठः वरः प्रार्थितोऽर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ वो युष्माभिः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ संयताः हिरण्यकशिपुशापेन निरुद्धाः ॥ २४ ॥

मदरास विष्णु ॥ २३ ॥ त्वेति ॥ ब्रह्मवदानादग्निदृश्युल्लेहानामेष तेषां विष्णुमापापलेन स्वमव्यन्यान्तरप्रतिमासो हिरण्यकशिपुशरणनिमिचो लवणस्पेष जात
 इत्यर्षं । गणेभरात्र जीवान् । नन्वेव स्वदेहादृष्टिर्गैः पुरुषैर्देशान्तरे स्वममपञ्चो जामदत्तत्यत एव प्रतीयत इति दर्शितम् । तेन अस्मदृष्टया पङ्कमार्णां जन्म योगमाया
 श्रुतगदिन्द्रजालपुरात् प्यावहारिकम् । पङ्कमदृष्टया तु स्वमव्यन्याविभासिकमिति सिद्धेन कश्चिदोप ॥ २६ ॥ तत्सृष्टा आह्वता ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ देवी पूज्या ॥ ३० ॥
 मम इति ॥ सप्तमस्य गर्भस्य यपति प्रसवे जीवन्मविल्लव तथापि रोहिण्यदरे प्रवेश्यतस्यां गर्भसकृमश्च मायापलादेवेति श्लेषम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 सददगं जले गुतान्यङ्गर्भान्गर्भसस्थितान् ॥ निद्रया कालरूपिण्या सर्वानन्तर्हितान्त्स वै ॥ २५ ॥ स्वप्नरूपेण तेषां वै विष्णुर्देहानयाविशत् ॥ प्राणे
 श्वरश्च निष्कृष्य निद्राये प्रददौ तदा ॥ २६ ॥ तां चोवाच ततो निद्रां विष्णुः सत्यपराक्रम ॥ गच्छ निद्रे मयोत्सृष्टा देवकी भवनान्तिकम् ॥ २७ ॥
 इमान्प्राणेश्वरान्दृष्ट्वा पङ्कमन्दानमोत्तमान् ॥ सर्वप्राणेश्वरांश्चैव पङ्कमन्नाम देहिन ॥ पङ्कमन्वेवकीगर्भे योजयस्व यथाक्रमम् ॥ २८ ॥ जातेव्येतेषु
 गर्भेषु नीतेषु च यमज्ञयम् ॥ कस्यचि विफले यत्रै देवक्या सफले श्रमे ॥ २९ ॥ प्रसावं ते करिष्यामि मत्प्रभावसम सुवि ॥ येन सर्वस्य लोकस्य देवि
 देवी भविष्यसि ॥ ३० ॥ सप्तमो देवकीगर्भो योऽशः सौम्यो ममाग्रज ॥ स सक्रामयितव्यस्ते सप्तमे मासि रोहिणीम् ॥ ३१ ॥ सकर्पणाच्च गर्भस्य स तु
 सकर्पणो युवा ॥ भविष्यत्यग्रजो भ्राता मम शीतांशुदरर्नगः ॥ ३२ ॥ पतितो देवकीगर्भः सप्तमोऽय मयादिति ॥ अष्टमे मयि गर्मस्ये कसो यत्रं करि
 प्यति ॥ ३३ ॥ या तु सा नन्दगोपस्य दयिता सुवि विद्युता ॥ यशोदा नाम भद्रं ते भार्या गोपकुलोद्ब्रहा ॥ ३४ ॥ तस्यास्त्व नवमो गर्भ कुलेऽ
 स्माकं भविष्यसि ॥ नवम्यामेव सजाता कृष्णपक्षस्य वै तियौ ॥ ३५ ॥ अह त्वभिजितो योगे निरायां यौवने स्थिते ॥ अर्द्धरात्रे करिष्यामि
 गर्भमोक्ष यथासुखम् ॥ ३६ ॥ अष्टमस्य तु मासस्य जातावार्वा ततः समम् ॥ प्राप्स्यावो गर्भव्यत्यास प्राप्ते कसस्य नाराने ॥ ३७ ॥ अह यशोदा
 यास्यामि त्व देवि भज देवकीम् ॥ आवयोरगर्भसयोगे कसो गच्छन्तु मुढताम् ॥ ३८ ॥ ततस्त्वां गृह्य चरणे शिलार्यां पातयिष्यति ॥ निरस्य
 माना गग्ने स्थान प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ३९ ॥ मच्छत्रीसदृशी कृष्णा सकर्पणसमानना ॥ विप्रती विपुलौ बाहू मम बाहूपमौ दिवि ॥ ४० ॥
 नरस्य कृष्णमनु तस्या अपि देवस्यदुरे स्वल्पकाळं प्रवेशोऽस्तीति सिद्धयति । नवम्यामिति तदस्यां कृष्णजम् तदनन्तरं देव्या इति युक्तम् । एकस्यामपि रात्रौ ताका
 शिक्रतिथिभेदसमसात् ॥ ३५ ॥ अभिजितो न्यायाया अष्टमगुहूर्त्तस्य गर्भमोक्षम् उदराभिर्गमम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 न्यपत्योमे ॥ ३८ ॥ निरस्यमाना आरुक्त्वल्पमाना ॥ ३९ ॥ ४० ॥

कनकत्सरं सुवर्णमुष्टिम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अङ्गजेन पिच्छेन ॥ ४५ ॥ कीर्णा परिवृता कौमारं कुमारीयोग्यम् ॥ ४६ ॥ शतदृक् सहस्राक्षः ॥ ४७ ॥
 ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ सत्या अवश्यफला उपयाचना ममेदम् ईप्सितं कुरु अहं त्वां पूजयिष्यामीत्येवंरूपा प्रार्थना सत्या उपयाचना यस्यां सा तथा ॥ ५० ॥ ५१ ॥
 ॥ ५२ ॥ पुत्रतः पुत्रप्रभृतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ गतिः आपन्निवारयित्री ॥ ५४ ॥ अनेन वक्ष्यमाणेन तस्य स्तोत्ररहं न प्रणश्यामि अदृश्यो न भवामि । स नित्यं

त्रिशिव शूलमुद्यम्य खड्गं च कनकत्सरम् ॥ पात्रीं च पूर्णां मधुना पङ्कजं च सुनिर्मलम् ॥ ४१ ॥ नीलकौशेयसंवीता पतिनोत्तरवाससा ॥ शशि
 रश्मिप्रकाशेन हरेणोरसि राजता ॥ ४२ ॥ दिव्यकुण्डलपूर्णाभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषिता ॥ चन्द्रसापत्नभूतेन मुखेन त्वं विराजिता ॥ ४३ ॥
 मुकुटेन विचित्रेण केशबन्धेन शोभिना ॥ भुजङ्गभैरुजैर्मिर्मूषयन्ती दिशो दश ॥ ४४ ॥ ध्वजेन शिखिबर्हेण उच्छ्रितेन विराजता ॥ अङ्गजेन
 मयूराणामङ्गदेन च भास्वता ॥ ४५ ॥ कीर्णा भूतगणैर्वैर्मित्रियोगानुवर्तिनी ॥ कौमारं व्रतमास्थाय त्रिदिवं त्वं गमिष्यसि ॥ ४६ ॥ तत्र त्वां
 शतदृक्कक्रो मत्प्रदिष्टेन कर्मणा ॥ अभिषेकेण दिव्येन देवतैः सह योक्ष्यसे ॥ ४७ ॥ तत्रैव त्वां भगिन्यर्थे ग्रहीष्यति स वासवः ॥ कुशिकस्य
 तु गोत्रेण कौशिकी त्वं भविष्यसि ॥ ४८ ॥ स ते विन्ध्ये नगश्रेष्ठे स्थानं दास्यति शाश्वतम् ॥ ततः स्थानसहस्रैस्त्वं पृथिवीं शोभयिष्यसि ॥
 ॥ ४९ ॥ त्रैलोक्यचारिणी सा त्वं भुवि सत्योपयाचना ॥ चरिष्यसि महाभागे वरदा कामरूपिणी ॥ ५० ॥ तत्र शुम्भनिशुम्भौ द्वौ दानवौ नग
 चारिणौ ॥ तौ च कृत्वा मनसि मां सानुगौ नाशयिष्यसि ॥ ५१ ॥ कृत्वाऽनुयात्रां भूतैस्त्वं सुरामांसबालिप्रिया ॥ तिथौ नवम्यां पूजां त्वं प्राप्स्यसे
 सपशुक्रियाम् ॥ ५२ ॥ ये च त्वां मत्प्रभावज्ञाः प्रणमिष्यन्ति मानवाः ॥ तेषां न दुर्लभं किञ्चित्पुत्रतो धनतोऽपि वा ॥ ५३ ॥ कान्तारेष्ववसन्नानां
 मग्नानां च महार्णवे ॥ दस्युभिर्वा निरुद्धानां त्वं गतिः परमा नृणाम् ॥ ५४ ॥ त्वां तु स्तोष्यन्ति ये भक्त्या स्तवेननेन वै शुभे ॥ तस्याहं न प्रण
 श्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि भारवतरणे निद्रासंविज्ञानो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ५६ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आर्यास्तवं प्रवक्ष्यामि यथोक्तमृषिभिः पुरा ॥ नारायणो नमस्यामि देवीं त्रिभुवनेश्वरीम् ॥ १ ॥

मद्भक्ति लभतेऽहं च तं न त्यजामीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि दीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ६४ ॥ अस्मिन्तृतीये त्वध्याये विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
 आर्यास्तव उपन्यस्तो जगद्धित इतीर्यते ॥ १ ॥ आर्यास्तवम् अनेनेति प्राकृतम् ॥ १ ॥

भिदिमुक्तिर्निर्गमम् ॥ २ ॥ सिद्धसेनस्य स्कन्दस्य । उग्रचारी उग्रज कर्मणा चरतीत्युग्रधारिणी पुस्तवर्माणम् ॥ ३ ॥ यमस्य भगिनी मृत्युः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥
 छागल्लेयचरितै ॥ ८ ॥ विगृहीत्याशु पुस्तवमाणम् ॥ ९ ॥ निद्रा मरणम् । परमा गतिर्मुक्तिः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ सीता लङ्कालपद्धति धरणी धारिणी
 त्वदि सिद्धिर्द्युतिः कीर्तिः श्रीर्विद्या सन्नतिर्मति ॥ सध्या रात्रि प्रमा निद्रा कालयत्रिस्तथैव च ॥ २ ॥ आर्या काल्यायनी देवाः कोशिकी ब्रह्म
 गारिणी ॥ जननी सिद्धसेनस्य उग्रचारी महाबला ॥ ३ ॥ अया च विजया चैव पुष्टिस्तुष्टिः क्षमा दया ॥ ज्येष्ठा यमस्य भगिनी नीलकण्ठेशयवा
 सिनी ॥ ४ ॥ घटुरूपा विरूपा च अनेकविधिधारिणी ॥ विरूपाक्षी विशालाक्षी भक्तानां परिरक्षिणी ॥ ५ ॥ पर्वताग्रेषु वीरेषु नदीषु च गुहासु
 च ॥ वामस्तत्र महादेवि वनेनूपवनेषु च ॥ ६ ॥ शत्रोर्वैव रेश्वेव पुलिन्दैश्च सुपूजिता ॥ मयूरपिच्छध्वजिनी लोकान्कमसि सर्वेश ॥ ७ ॥ कुम्भ
 देऽघाल्लेयैस्सिद्धे र्योत्रेस्समाकुला ॥ वण्टनिनादधकुला विन्ध्यवासिन्यभिभुता ॥ ८ ॥ त्रिशूली पट्टिशधरा सूर्यचन्द्रप्रताकिनी ॥ नवमी कृष्ण
 पमस्य गुरस्येन्द्रादगी तथा ॥ ९ ॥ भगिनी बलदेवस्य रजनी कलहप्रिया ॥ आवास सर्वभूतानां निष्ठा च परमा गति ॥ १० ॥ नन्दगोपपुता
 चैव देवानां विजयावहा ॥ चौरवामा सुवासाम्भ रौद्री मध्याचरी निरा ॥ ११ ॥ प्रकीर्णकेशी मृत्युश्च सुरामासवल्लिप्रिया ॥ लक्ष्मीरलक्ष्मीरूपेण
 दानवानां वधाय च ॥ १२ ॥ नात्रित्री चापि देवानां माता मत्रगणस्य च ॥ कन्यानां ब्रह्मचर्यत्र सौभाग्य प्रमदासु च ॥ १३ ॥ अन्तर्धेवी च
 यनानामृत्विजा चैव वक्षिणा ॥ कंपुकाणां च सतीति भूतानां धरणीति च ॥ १४ ॥ सिद्धिः सांयात्रिकाणां तु वेला त्व सागरस्य च ॥ यज्ञाणां
 प्रणमा यक्षी नागानां सुरसेति च ॥ १५ ॥ ब्रह्मवादिन्यथो वीक्षा शोभा च परमा तथा ॥ ज्योतिषां त्व प्रमा देवि नक्षत्राणां च रोहिणी ॥ १६ ॥
 राजद्रोणेषु तीर्थेषु नदीनां सगमेषु च ॥ पूर्णां च पूर्णिमा च त्रे कृतिवासा इति स्मृता ॥ १७ ॥ सरस्वती च वाल्मीके स्मृतिर्द्वैपायने तथा ॥ ऋषीणां
 धमबुद्धिस्तु देवानां मानसी तथा ॥ सुरा देवी तु भूतेषु स्तूयसे त्व स्वकर्मभिः ॥ १८ ॥ इन्द्रस्य चारुदृष्टिस्तु सहस्रनयनेति च ॥ तापसानां च
 देवी त्वमरणी चाग्निहोत्रिणाम् ॥ १९ ॥ ध्रुवा च सर्वभूतानां वृत्तिस्तु देवतेषु च ॥ स्वाहा वृत्तिर्द्युतिर्मेधा वसूनां त्व वसुमती ॥ २० ॥
 ॥ १४ ॥ प्रथमा यक्षी कुपेरमावा सांपात्रिकाणां पौवयिजाम् ॥ १५ ॥ राजद्रोणाशु पूर्णां लक्ष्मीरिति शेष ॥ १७ ॥ मानसी सत्यसख्याऽऽत्मिका चेतोवृत्ति
 ॥ १८ ॥ १९ ॥ वसुमतीति दैर्घ्यं वृत्तानुरोक्तम् ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ व्यासप्रकल्पित विष्णुना कृतमपि व्यासेन पथस्वरूपेण रचितम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ अस्मिंश्चतुर्थे त्वध्याये देवक्यां वसुदेवतः ॥ श्रीकृष्णस्योच्यते तावज्जन्म
 आशा त्वं मानुषाणां च पुष्टिश्च कृतकर्मणाम् ॥ दिशश्च विदिशश्चैव तथा ह्यग्निशिखा प्रभा ॥ २१ ॥ शकुनी पूतना त्वं च रेवती च सुदारुणा ॥
 निद्राऽपि सर्वभूतानां मोहिनी क्षत्रिया तथा ॥ २२ ॥ विद्यानां ब्रह्मविद्या त्वमोङ्कारोऽथ वषट् तथा ॥ नरिणां पार्वती च त्वां पौराणीमृषयो विदुः
 ॥ २३ ॥ अरुन्धती च साध्वीनां प्रजापतिवचो यथा ॥ यथार्थनामभिर्दिव्यैरिन्द्राणी चेति विश्रुता ॥ २४ ॥ त्वया व्यासमिदं सर्वं जगत्स्थायव
 जङ्गमम् ॥ संग्रामेषु च सर्वेषु अग्निप्रज्वलितेषु च ॥ नदीतीरेषु चौरेषु कान्तारेषु भयेषु च ॥ २५ ॥ प्रवासे राजबन्धे च शत्रूणां च प्रमर्दने ॥
 प्राणात्ययेषु सर्वेषु त्वं हि रक्षा न संशयः ॥ २६ ॥ त्वयि मे हृदयं देवि त्वयि चित्तं मनस्त्वयि ॥ रक्ष मां सर्वपापेभ्यः प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ २७ ॥
 इमं यः सुस्त्वं दिव्यमिति व्यासप्रकल्पितम् ॥ यः पठेत्प्रातरुत्थाय शुचिः प्रयतमानसः ॥ २८ ॥ त्रिभिर्मासैः काङ्क्षितं च फलं वै संप्रयच्छसि ॥
 षट्भिर्मासैर्वीरिष्ठं तु वरमेकं प्रयच्छसि ॥ २९ ॥ आर्चिता तु त्रिभिर्मासैर्दिव्यं चक्षुः प्रयच्छसि ॥ संवत्सरेण सिद्धिं तु यथाकामं प्रयच्छसि ॥ ३० ॥
 सत्यं ब्रह्म च दिव्यं च द्वैपायनवचो यथा ॥ नृणां बन्धं वधं घोरं पुत्रनाशं धनक्षयम् ॥ ३१ ॥ व्याधिमृत्युभयं चैव पूजिता शमयिष्यसि ॥ भवि
 ष्यसि महाभागे वरदा कामरूपिणी ॥ मोहयित्वा च तं कंसमेका त्वं भोक्ष्यसे जगत् ॥ ३२ ॥ अहमध्यात्मनो वृत्तिं विधास्ये गोषु गोपवत् ॥
 स्ववृद्धयर्थमहं चैव करिष्ये कंसगोपताम् ॥ ३३ ॥ एवं तां स समादिश्य गतोऽन्तर्द्धानमीश्वरः ॥ सा चापि तं नमस्कृत्य तथास्त्विति च नि
 श्चिता ॥ ३४ ॥ यश्चैतत्पठते स्तोत्रं श्रुणुयाद्वाऽप्यभीक्षणशः ॥ सर्वार्थसिद्धिं लभते नरो नास्त्यत्र संशयः ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे
 विष्णुपर्वणि स्वप्नगर्भविधाने आर्यास्तुतिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कृते गर्भविधाने तु देवकी देवतो
 पमा ॥ जग्राह सप्त तान्गर्भान्यथावत्समुदाहृतान् ॥ १ ॥ षड्भानिस्सृतान्कंस्तान्जघान शिलातले ॥ आपन्नं सप्तमं गर्भं सा निनायाथ
 रोहिणीम् ॥ २ ॥ अर्द्धरात्रे स्थितं गर्भं पातयन्ती रजस्वला ॥ निद्रया सहसाऽऽविद्या पपत धरणीतले ॥ ३ ॥
 लोकविदम्बनम् ॥ १ ॥ कृते गर्भविधाने गर्भविधाने । समुदाहृतान् योगमायायै विष्णुना प्रोक्तान् ॥ १ ॥ आपन्नं देवक्यां प्राप्तं सा योगमाया रोहिणीं प्रति नीतवती अथ
 देवक्याः सप्तमो गर्भो गलित इति लोकप्रवादानन्तरम् ॥ २ ॥ रजस्वला रोहिणी स्वीदरे स्थितं गर्भं पातयन्ती पपात ॥ ३ ॥

॥ इति गर्भं अस्पृन्ती योगमापया तस्यान्वर्धानं नीतत्वात् ॥ ४ ॥ अथैवा योगनिद्रा समाधास्यदित्याह—वामिति ॥ रोहिणीं वयवृद्धिकरीम् ॥ ५ ॥ कर्पण्येनेति ॥
 पूर्णं देवस्या सेर्गं आदितस्य गर्भस्य सन्नति तदुदरं प्रापितस्य गर्भस्य कर्पणेन आकर्षणत्वेतोस्त्व सकर्पणो नाम पुत्रो भविष्यति ॥ ६ ॥ रोहिणी सोमपत्नी यया नुषकोडा
 गदत् ॥ ७ ॥ मार्गण माग्नेन सन्नो गर्भो देवस्याः क गत कदा पतित इति मार्गण्येष्वेव कधीयेषु अष्टम नूतन गर्भं देवकी आधत् ॥ ८ ॥ अत्र काले ॥ ९ ॥ १० ॥
 ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ देवकी विष्णुम् अभिजिति मुहूर्तेऽजनयत् । विष्णुपिते विभो विष्णोः उपिते प्रोषिते व्रज प्रति प्रवासे जाते सति सार्धरात्रे षट्पूर्वागाया रात्रे
 मा स्वप्नभिव त दृष्ट्वा स्वे गर्भं गर्भमादधत् ॥ अपश्यन्ती च त गम मुहूर्तं व्यथिताऽभवत् ॥ ४ ॥ तामाह निद्रा सवित्रा नैरो तमसि रोहिणीम् ॥
 रोहिणीमिव सोमस्य वसुदेवस्य धीमतः ॥ ५ ॥ कर्पणेनास्य गर्भस्य स्वगर्भं चादितस्य वै ॥ सकर्पणो नाम सुत शुभे तव भविष्यति ॥ ६ ॥ सा
 त पुत्रवाप्येव हृष्टा किञ्चिदाद्भुती ॥ विवेश रोहिणीवेशम सुप्रमा रोहिणी यथा ॥ ७ ॥ तस्य गर्भस्य मार्गेण गर्भमाधत् देवकी ॥ यदर्थं सत
 ते गर्भाः कमेन विनिपातिता ॥ ८ ॥ त तु गर्भं प्रयत्नेन रक्षुस्तस्य मन्त्रिण ॥ सोऽप्यत्र गर्भवसतो वसत्यात्मेच्छया हरि ॥ ९ ॥ यशोदाऽपि
 समाधत् गर्भं तदहरेर तु ॥ विष्णोः शरीरजां निद्रां विष्णुनिर्देशकारिणीम् ॥ १० ॥ गर्भकाले त्वनपूर्णे अष्टमे मासि ते स्त्रियो ॥ देवकी च
 यशोदा च सुपुत्रोत्तं सम तदा ॥ ११ ॥ यामेव रजनीं कृष्णो जज्ञे वृष्णि कुलोद्भव ॥ तामेव रजनीं कन्यां यशोदाऽपि व्यजायत ॥ १२ ॥ नन्द
 गोपस्य भार्यका वसुदेवस्य चापरा ॥ तुल्यकाल च गर्भिण्यौ यशोदा देवकी तया ॥ १३ ॥ देवक्यजनयद्विष्णु यशोदा तां तु दारिकाम् ॥ मुहूर्तेऽभि
 जिति प्राप्ते साद्धरात्रे विष्णुपिते ॥ १४ ॥ सागराः समकम्पन्त चेत्सु चरणीधरा ॥ जज्वलुःशाम्रय शान्ता जायमाने जनार्दने ॥ १५ ॥ शिवाश्च
 प्रचतुर्वता प्रशान्तमभवद्रज ॥ ज्योतीष्यतिव्यकारान्त जायमाने जनार्दने ॥ १६ ॥ अभिजिन्नाम नक्षत्र जयन्ती नाम शर्वरी ॥ मुहूर्तो विजयो
 नाम यत्र जातो जनार्दन ॥ अव्यक्तः शाश्वतः सूक्ष्मो हरिर्नारायणः प्रसु ॥ १७ ॥ जायमानो हि भगवान्नयनैर्मोहयन्प्रसुः ॥ अनाहता हुन्दुमयो
 देवानां प्राणदन्दिनि ॥ १८ ॥ आकाशात्सुषुवृष्टिं च वर्षपं त्रिदशेधर ॥ गीर्भिमं क्लृप्युक्ताभि स्सुवन्तो मधुसूदनम् ॥ १९ ॥
 मार्गभागेऽग्निष्ठे सति यशोदा वां कन्यकामजनयदित्यर्थं । अर्धरात्रे जातस्य विष्णोर्यशोदां प्रति आनयने अर्धयाममात्र जात त्वानपनस्यकालमेव यशोदा वारिकामसुत
 अत्र एव तस्या जन्म नस्यामिति प्रागुक्तं मगच्छते ॥ १४ ॥ समकम्पन्त वद्विक्रज्जटा बभूवुस्त्वत्र हेतुबेत्तरिति । परणीधरा शेषादप्येत्तुलः मगभवतो भार्येति
 भावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

अप्सरा इत्यदन्तवर्माणम् । सुराङ्गना इति वा पाठः ॥ २० ॥ वसुदेवश्च तुष्टावत्यनुपङ्गः ॥ २१ ॥ २२ ॥ तव ज्येष्ठाः । सन्धिराषः ॥ २३ ॥ रूपं चतुर्भुजम् अहरत्
 तिरोहितं कृतवाच ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ ताभ्यां तयोः रित्यर्थः । निवेशनात्सूक्तिकाग्रहात् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तु प्रजातित्यत्र पुत्रजातिति पाठे
 महर्षयः सगन्धर्वा उपतस्थुः सहाप्सराः ॥ जायमाने हृषीकेशे प्रहृष्टमभवज्जगत् ॥ २० ॥ इन्द्रश्च त्रिदशैः सार्द्धं तुष्टाव मधुमूदनम् ॥ वसुदेवश्च
 तं रात्रौ जातं पुत्रमधोक्षजम् ॥ २१ ॥ श्रीवत्सलक्षणं दृष्ट्वा युतं दिव्यैश्च लक्षणैः ॥ उवाच वसुदेवस्तु रूपं संहार वे प्रभो ॥ २२ ॥ भीतोऽहं देव कंसस्य
 तस्मादेवं ब्रवीम्यहम् ॥ मम पुत्रा हतास्तेन तव ज्येष्ठाभ्युज्जेषण ॥ २३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वसुदेववचः श्रुत्वा रूपं चाहरदच्युतः ॥ अनु
 ज्ञाप्य पितृत्वेन नन्दगोपगृहं नय ॥ २४ ॥ वसुदेवस्तु संगृह्य दारकं क्षिप्रमेव च ॥ यशोदाया गृहं रात्रौ विवेश सुतवत्सलः ॥ २५ ॥ यशोदाया
 स्त्वविज्ञातस्तत्र निक्षिप्य दारकम् ॥ प्रगृह्य दारिकां चैव देवकीशयने न्यसत् ॥ २६ ॥ परिवर्ते कृते ताभ्यां गर्भाभ्यां भयविह्वलः ॥ वसुदेवः
 कृतार्थो वै निर्बन्धाम निवेशनात् ॥ २७ ॥ उग्रसेनसुतायाथ कंसायानकदुन्दुभिः ॥ निवेदयामास तदा तां कन्यां वरवर्णिनीम् ॥ २८ ॥ तच्छ्रुत्वा
 त्वरितः कंसो रक्षिभिः सह वेगिभिः ॥ आजगाम गृहद्वारं वसुदेवस्य वीर्यवान् ॥ २९ ॥ स तत्र त्वरितं द्वारि किं जातमिति चावधीत् ॥ दीयतां
 शीघ्रमित्येवं वाग्भिः समभितर्जयत् ॥ ३० ॥ ततो हाहाकृताः सर्वा देवकीभवने स्त्रियः ॥ उवाच देवकी दीना वाष्पगद्गदया गिरा ॥ ३१ ॥
 दारिका तु प्रजातेति कंसं समभियाचती ॥ श्रीमन्तो मे हताः सप्त पुत्रगर्भास्त्वया विभो ॥ ३२ ॥ दारिकेयं हतवैपा पश्यस्व यदि मन्यसे ॥
 दृष्ट्वा कंसस्तु तां कन्यामाकृष्य तामुदायतः ॥ ३३ ॥ हतवैपा यदा कन्या जातेत्युक्त्वा वृथामतिः ॥ सा गर्भशयने क्लिष्टा गर्भाम्बुच्छिन्नमूर्द्धजा
 ॥ ३४ ॥ कंसस्य पुरतो न्यस्ता पृथिव्यां पृथिवीसमा ॥ स चैनां गृह्य पुरुषः समाधिध्यावधूय च ॥ ३५ ॥ उद्वच्छेदेव सहसा शिलायां समपो
 थयत् ॥ सावधूता शिलापृष्ठेऽनिष्पिष्टा दिवस्तपत् ॥ ३६ ॥ हित्वा गर्भतनुं सा तु सहसा मूर्द्धजा ॥ जगाम कंसमादिश्य दिव्यस्रगबुले
 पना ॥ ३७ ॥ हारशोभितसर्वाङ्गी मुकुटोज्ज्वलधूपिता ॥ कन्येव साऽभवन्नित्यं दिव्या देवैरभिष्टुता ॥ ३८ ॥ नीलपीताम्बरधरा गजकुम्भो
 पमस्तनी ॥ रथविस्तीर्णजघना चन्द्रवक्त्रा चतुर्भुजा ॥ ३९ ॥

पुत्रवजाता परिवर्तितेति गूढोऽभिसन्धिः पुत्रेति संवोधनं वा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ गृह्य गृहीत्वा आविध्य भामयित्वा अवधूय तुच्छीकृत्य ॥ ३५ ॥ उत्पत्त उदपत्त
 अनिष्पिष्टेति च्छेदः ॥ ३६ ॥ आदिश्य तिरस्कृत्य जगाम स्वभिति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

॥ निशि क्ण्डे इति शेषः । विपरीतेन विरोधेण परितः प्रस्रपेन ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ एका चासाक्नयेति एकानया भगवता एका सती
 अर्धभक्ता अग्रस्तु वनैक सन्नपि स्वाधिपया क्तो विभक्ते मभति इय पु न तथा यत योगकन्या योगेन कन्याभूता चित्कलैधेयमित्यर्थ । इति तां विधि ॥ ४७ ॥
 सुमनः सुराः । यदत्रा यदुपु जाताः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ मृत्योः परिहरारथेगिति शेष ॥ ५० ॥ नैरास्येन कर्कसेन ॥ ५१ ॥ हेतुमुत यत्कालात्मस्य ईश्वरस्य

विद्युदिस्रष्टवर्णासा वालार्कसदृशेक्षणा ॥ पयोधरस्तनवती संध्येव सपयोधरा ॥ ४० ॥ सा वै निशि तसोग्रस्ते बभौ भूतगणाऽऽकुले ॥ नृत्यती
 रसती चैव विपरीतेन भास्वती ॥ ४१ ॥ विहायसि गता रौद्रा पपौ पानममुतमम् ॥ जहास च महाहास कस्य च रुपिताऽश्वीत् ॥ ४२ ॥ कस
 कश्चात्मनाराय यदह वासिता त्वया ॥ सहसा च समुत्क्षिप्य शिलायामभिपोथिता ॥ ४३ ॥ तस्मात्तवान्तकालेऽहं कृष्यमाणस्य शशुणा ॥ पाट
 यित्वा कन्देहमुष्ण पास्यामि शोणितम् ॥ ४४ ॥ एवमुक्त्वा वचो घोर सा यथेष्टेन वार्षना ॥ स्व सा देवालय देवी सगणा विचचार ह ॥ ४५ ॥
 सा कन्या वधुधे तत्र वृथ्णिसवधमुजिता ॥ पुत्रवत्याल्यमाना सा वसुदेवाऽऽह्वया तदा ॥ ४६ ॥ विद्धि चैनामथोत्पन्नामशाहेर्वी प्रजापते ॥ एका
 नशा यागकन्या रक्षार्यं केरावस्य तु ॥ ४७ ॥ तां वै सर्वे सुमनस पूजयन्ति स्म यावदा ॥ देवविद्विष्यवपुषा कृष्ण सर्गसितो यया ॥ ४८ ॥
 तस्यां गतायां कसस्तु तां मेने मृत्युमात्मन ॥ भ्रिविके देवकीं चैव व्रीहित समभाप्त ॥ ४९ ॥ कंस उवाच ॥ मृत्योः स्वसः कृतो यन्नस्त्व
 गर्भा मया इता ॥ अन्य एवान्तो देवि मम मृत्पुरुपस्थित ॥ ५० ॥ नैराशयेन कृतो यत्र स्वजने प्रहृत मया ॥ देव पुरुषकोरेण न घातिका
 न्तवानहम् ॥ ५१ ॥ त्यज गर्भकृतां चिन्तां सताप पुत्रज त्यज ॥ हेतुभूतस्त्वह तेषां सति कालविपर्यये ॥ ५२ ॥ काल एव नृणां शत्रु कालश्च
 परिणामक ॥ कालो नयति सर्वं वै हेतुभूतस्तु मद्विधः ॥ ५३ ॥ आगमिष्यन्ति वै देवि यथाभागमुपद्रवा ॥ इदं तु कष्ट यश्चन्तु कर्ताऽहमिति
 मन्यते ॥ ५४ ॥ मा कार्षीं पुत्रजां चिन्तां क्लिाप शोकजं त्यज ॥ एवप्रायो नृणां योनिर्नास्ति कालस्य संस्थिति ॥ ५५ ॥ एष ते पादयोर्भूत्रां
 पुत्रवत्तत्र देवकि ॥ मद्गतस्त्यज्यतां रोपो जानाम्यपकृत त्वयि ॥ ५६ ॥ इत्युक्तवन्त कस सा देवकी वाक्यमब्रवीत् ॥ साश्रुपूर्णमुखा दीना भर्ता
 स्युपवीक्षती ॥ वसिष्ठोत्तिष्ठ वत्सेति कंस मातेव जल्पती ॥ ५७ ॥

मयोग्य ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ यथाभागं यथाकर्मत्सर्प । तेन ईश्वरेऽपि न दोष । यथोक्तम् । “स्वकर्मैव नर वृत्ति न राक्षारिपुमुत्पव । न भेदव्य न वा सस्य क्षोरहत्याबलञ्ज्वेते ॥”
 इति । ण्य सति मपि दोषो नात्मनीय इति माषः ॥ ५४ ॥ वसिष्ठेति सभोषनाद् कंसादिय ज्येष्ठेति गम्यते ॥ ५७ ॥

धिना गर्भाधानादिसंस्कारेण पूर्वदृष्टेन जन्मान्त
 ॥ ५८ ॥ सहनीयं सोढव्यं शान्तमित्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ मृत्योर्दैन्यस्य कारणं मद्गतं तव हाद मा भूदत्यथः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ कार्येण दुरन्नादिसेवनेन जन्मतः जातिगुणेन च उपपद्यते परद्रोहादिकम्
 रीयेण कर्मणा । प्रजाः सृजतीति प्रजासर्गः कालरतेन तत्त्वतः लोकदृष्टनिमित्तेन स्वेयादिना ॥ ६३ ॥ कार्येण दुरन्नादिसेवनेन जन्मतः जातिगुणेन च उपपद्यते परद्रोहादिकम्
 एतैः कारणैस्तेषु मृताः एतैरेव कारणैस्त्वं च कारित इति नात्र तव दोष इति भावः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ इति हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ७ ॥

देवकृष्टुवाच ॥ ममाश्रतो हता गर्भा ये त्वया कामरूपिणा ॥ कारणं त्वं न वै पुत्र कुतान्तोऽप्यत्र कारणम् ॥ ६८ ॥ गर्भकर्तनमेतन्मे सहनीयं
 त्वया कृतम् ॥ पादयोः पतता मूर्धा स्वं च कर्म जुगुप्सता ॥ ६९ ॥ गर्भे तु नियतो मृत्युर्बाल्येऽपि न निवर्तते ॥ युवाऽपि मृत्योर्वशगः स्थवि
 रो मृत एव तु ॥ ६० ॥ कालभूतमिदं सर्वं हेतुभूतस्तु त्वद्विधः ॥ अजाते दर्शनं नास्ति यथा वायुस्तथैव च ॥ ६१ ॥ जातोऽप्यजाततां याति
 विधात्रा यत्र नीयते ॥ तद्दृच्छ पुत्र मा ते भून्मद्गतं मृत्युकारणम् ॥ ६२ ॥ मृत्युनाऽपहृते पूर्वं शेषो हेतुः प्रवर्तते ॥ विधिना पूर्वदृष्टेन प्रजासर्गे
 ण तत्त्वतः ॥ ६३ ॥ मातापित्रोस्तु कार्येण जन्मतस्तूपपद्यते ॥ निशम्य देवकीवाक्यं स कंसः स्वं निवेशनम् ॥ ६४ ॥ प्रविवेश स संरब्धो द
 ह्यमानेन चेतसा ॥ कृत्ये प्रतिहते दीनो जगाम विमना भृशम् ॥ ६५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ प्रागेव वसुदेवस्तु व्रजे शुश्राव रोहिणीम् ॥ प्रजातां पुत्रमेवात्रे चन्द्रात्कान्ततराननम् ॥ १ ॥ स नन्दगोपं त्वारितः प्रोवा
 च शुभया गिरा ॥ गच्छानया सहैव त्वं व्रजमेव यशोदया ॥ २ ॥ तत्र तौ दारकौ गत्वा जातकर्मादिभिर्गुणैः ॥ योजयित्वा व्रजे तात संवर्द्धय
 यथासुखम् ॥ ३ ॥ रोहिणेयं च पुत्रं मे परिरक्ष शिशुं व्रजे ॥ अहं वाच्यो भविष्यामि पितृपक्षेषु पुत्रिणाम् ॥ ४ ॥ योऽहमेकस्य पुत्रस्य न पश्यामि
 शिशोर्मुखम् ॥ ह्रियते हि बलात्प्रज्ञा प्राज्ञस्यापि सतो मम ॥ ५ ॥ अस्माद्धि मे भयं कंसात्त्रिघृणाद्द्रै शिशोर्वधे ॥ तद्यथा रोहिणेयं त्वं नन्दगोपं
 ममात्मजम् ॥ ६ ॥ गोपायसि यथा तात तत्त्वान्वेषी तथा कुरु ॥ विघ्ना हि बहवो लोके बालानुच्चासयन्ति हि ॥ ७ ॥

अथास्मिन्पञ्चमेऽध्याये वसुदेवोपदेशतः ॥ सकुटुम्बस्य नन्दस्य व्रजे गमनमीर्यते ॥ १ ॥ प्रागेव प्रसवात्पूर्वमेव व्रजे प्रेषितामिति शेषः ॥ १ ॥ नन्दगोपं सपुत्रस्त्रीकं मथुरां प्रति
 करं प्रदातुमागतमित्यर्थोद्गागवताच्च गम्यते ॥ २ ॥ गुणैर्जातिकर्मादिसंस्कारैर्लिप्याद्यभ्यासैश्च ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रज्ञा देवाधीनमिदमिति धीः ह्रियते भयादिनेति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत्त्वान्वेषी
 यथावदलोचयन् । बालद्वेषिणां स्वरूपमिति शेषः ॥ ७ ॥

नाम्ना भाष्येन निर्गम्य यथा श्रव्यस्तत्र चिन क्यति यद्दक्षिणयादयोऽङ्गोति तथा सकर्षणोऽपि त्वां रमयत्वित्यर्थ ॥८॥१॥ केलिकिल स्वैरुडाविहारी ॥ १० ॥
 पापो गात्राम ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ निषिकायाम् आन्दोष्टिकायां शिषिकायां सुतरुपायामिति शब्धः । मृदुल्लिकायामिति तत्पार्यं । मृदुल्लिकायासादस्यात्
 ॥१॥ ॥ बहूदभूत्वात् गीतलानिलसर्पिणा ॥ १६ ॥ स ददरा गोवजामिति पञ्चदशगतेनान्यपः ॥ १७ ॥ विशिष्टं स्व येषां वै श्रापदैर्विस्त

म च पुत्रो मम ज्यायान्वन्नीर्याश्च तत्राप्ययम् ॥ उभावपि सम नाम्ना निरीक्षस्व यथासुखम् ॥८॥ षट्समानात्रुभाषेतौ समानवयसौ यथा ॥ शोभेत
 गोव्रजे तस्मिन्नन्दगोप तथा कुरु ॥९॥ गाल्ये केलिकिलः सत्रा वाल्ये मुब्रति मानव ॥ वाल्ये चण्डतम सर्वस्तत्र यत्रपरो भवा ॥१०॥ न च धृन्वा
 यत कायो गवां गोपः कथञ्चन ॥ भेतव्य तत्र वसता केरिनः पापदर्शिनः ॥११॥ सरीसृपेभ्य कटिभ्यः रक्षुनिभ्यस्तथैव च ॥ गोष्टेषु गोभ्यो
 वल्मेभ्यो रथ्यां तेऽत्राविमो शिशू ॥१२॥ नन्दगोप गता रात्रिः शीघ्रयानो व्रजाशुग ॥ इमे त्वां व्याहरन्तीव पक्षिणः सव्यदक्षिणम् ॥१३॥ रहस्य वसु
 दंजन मोञ्जुनातो महात्मना ॥ यान यरोदया सार्द्धमारोह मुदन्वित ॥१४॥ कुमारस्कन्धवाद्यायां शिविकायां समाहित ॥ संवेशयामास शिशु
 शयनीय मदापति ॥१५॥ जगाम च विविक्तेन गीतलानिलसर्पिणा ॥ बहूदकेन मार्गेण यमुनातीरगामिना ॥१६॥ स ददर्श शुभेवेशे गोवर्द्धनस
 मीपणे ॥ यमुनातीरसवद्धगीतमारुतसञ्चितम् ॥ १७ ॥ विस्तथापदे रम्य लतावल्लीमहाद्रुमम् ॥ गोभिस्तृणविलग्राभिः स्यन्दतीभिरलङ्कृतम्
 ॥१८॥ ममत्रार च गवां समतीर्थजलशायम् ॥ वृषणां स्कन्धवातेश्च विषाणोद्घृष्टपादपम् ॥१९॥ मासामिपादानुसृते श्येनेश्चाभिपगृञ्चुभिः ॥
 सुगालमृगसिद्धेश्च वसामेदारिशिभिर्द्वृतम् ॥२०॥ शादूलाद्वाभिरुत नानापक्षिसमाकुलम् ॥ स्वाद्भृक्षफल रम्य पर्यातवृणवीरुधम् ॥ २१ ॥ गोव्रजं
 गोस्त गम्यं गोपनागीभिराशृतम् ॥ इन्मारवैश्च वत्सानां सर्वतः कृतनिस्वनम् ॥२२॥ शकटावत्तषिपुल कण्टकीवाटसकुलम् ॥ पर्यन्तेज्वाशृत पन्थे
 शृदिः पवित्तेदुमे ॥ २३ ॥ वत्सानां रोपितेः कलिर्दामभिश्च विभ्रूपितम् ॥ कर्षीपाकीर्णवसुधं कटच्छन्नकुटीमठम् ॥ २४ ॥

भाष्येः एता पुत्रि पर्यान्त्य कृष्णाण्डपदया वृषप आरोहणमापेता शम्पादय वत्सहिता महात्सो ब्रुमा यस्मिन् । स्यन्दतीभिः प्रसक्तीभिः ॥ १८ ॥ समानि तीर्थानि
 पलातवणयामा पशुनाश्या जलशया यत्र ॥१९॥ मासा गात्रा गवां वदसुवै स्वेने । आमिपावा वनविद्यालादपस्तदुसृतेस्त्वतोऽपिकवळे सुगालादिभिश्च वृतम् । मृगभिश्चव्याघ्रः
 ॥२०॥ २१ ॥ इन्मारवैर्गोमर्दः ॥ २२ ॥ वाने वृत्तिरयान कृष्णकरिधिः । “ वाने मार्गवृत्तिरयाने ” इति मेदिनी ॥ २३ ॥ कर्षीप शुष्कगोमयचूणम् ॥ २४ ॥

क्षेप्या लब्धलक्षणार्हाः भटास्तत्प्रचारेण बहुलं समृद्धिमत् । दामनी स्थूणद्रयाक्रान्तप्रान्ता स्थूलरज्जुः यस्यां दामान्यासज्यन्ते । गर्गरो मन्थनकुम्भः । “ गर्गरो मीनभेदे
 स्यान्मन्थन्यामिपि गर्गरी । ” इति विश्वः ॥ २५ ॥ तत्रेत्यन्तं गोरसाधिक्यमुक्तम् । निःस्रवो रोचनप्रणालिका तद्वेशे शैवालेन मलिनं मण्डम् उपर्यागतः सारः ॥ २६ ॥ गोपाः
 कीडन्त्यस्मिन्निति क्रीडास्थानम् आखाडा इति भाषाप्रसिद्धम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ अग्रस्तनाम्बरैः काञ्चोली इति भाषाप्रसिद्धैः कञ्चुकैरुपलक्षिताः ॥ २९ ॥ ३० ॥ परिवर्ते
 शकटादिप्रकारे सुस्रकरे आश्रयस्थाने ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ षष्ठे त्वथैतदध्याये कृष्णेनाधःस्थिताऽनसः ॥ भञ्जनं
 पूतनायाश्च शोषण समुदीर्यते ॥ १ ॥ तत्र असतः अप्रकाशमानस्य । बह्वत्वं गोपत्वम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ “ पृश्नू रथो दक्षिणाया अयोज्यैनं देवासो अमृतासो अस्थुः ।
 क्षेम्यप्रचारबहुलं दृष्टपुष्टजनावृतम् ॥ दामनीपाशबहुलं गर्गरोद्गारनिस्वनम् ॥ २५ ॥ तक्रनिःस्त्रावमलिनं दधिमण्डार्द्रमृत्तिकम् ॥ मन्यानवल्लयो
 द्वारैर्गोपीनां जनितस्वनम् ॥ २६ ॥ काकपक्षधैर्बल्लिर्गोपालक्रीडनाकुलम् ॥ सार्गलद्धारगोवाटमध्ये गोस्थानसंकुलम् ॥ २७ ॥ सर्पिषा पच्यमानेन
 सुरभीकृतमारुतम् ॥ नीलपीताम्बरभिश्च तरुणीभिरलंकृतम् ॥ २८ ॥ वन्यपुष्पावतंसाभिर्गोपकन्याभिरावृतम् ॥ शिरोभिर्धूतकुम्भाभिर्बद्धैरग्रस्त
 नाम्बरैः ॥ २९ ॥ यमुनातीरमार्गेण जलहारीभिरावृतम् ॥ स तत्र प्रविशन्हृद्यो गोव्रजं गोपनादितम् ॥ ३० ॥ प्रत्युद्गतो गोपवृद्धैः स्त्रीभिर्वृद्धा
 भिरेव च ॥ निवेशं रोचयामास परिवर्ते सुखाश्रये ॥ ३१ ॥ सा यत्र रोहिणी देवी वसुदेवसुखावहा ॥ तत्र तं बालसूर्याभं कृष्णं गृहं न्यवेशयत् ॥ ३२ ॥
 इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि गोव्रजगमनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत्र तस्यासतः कालः सुमहान
 त्यवर्त्तत ॥ गोव्रजे नन्दगोपस्य बह्वत्वं प्रकुर्वतः ॥ १ ॥ दारकौ कृतनामानौ ववृधते सुखं च तौ ॥ ज्येष्ठः संकर्षणो नाम कनीयान्कृष्णः एव
 तु ॥ २ ॥ मेघकृष्णस्तु कृष्णोऽभूद्देहान्तरगतो हरिः ॥ व्यवर्धत गर्वां मध्ये सागरस्य इवाम्बुदः ॥ ३ ॥ शकटस्य त्वधः सुप्तं कदाचित्पुत्रगृह्णिनी ॥
 यशोदा तं समुत्सृज्य जगाम यमुनां नदीम् ॥ ४ ॥

कृष्णादुदस्थादर्या ३ विहायाश्चिकित्सन्ती मानुषाय क्षयायैतेन ” इति मन्त्रोक्तमर्थमुपबृंहयति—शकटस्येति ॥ मन्त्रार्थस्तु पृथुर्महान् रथः शकटं दक्षिणायाः दिशः संबन्धी
 मृत्युकरमित्यर्थः । अयोजि योजितः शत्रुभिरित्यर्थाल्लभ्यते तमेन रथं देवासो देवाः अमृतासो देवाः परिवार्य स्थितवन्तः एतस्मिन्नन्तरे सः रथः
 कृष्णात् कृष्णं प्राप्य तत्परेणेन उदस्थात् उत्थितः विहायाः आकाशाश्रितः विशेषेण हयते गच्छतीति वा यन्त्रोत्क्षिप्तगोलकवदकाशमार्गेणोत्थाय पतितः सन्नष्ट इत्यर्थः ।
 ततश्च अर्या ईश्वरी स्वामिनी माता तत्रत्यप्रजा वा । चिकित्सन्ती संशयवती मानुषाय क्षयाय नाशाय एतेन पतता रथेनायं बालकः कथं न नाशित इत्यत्र

कल्पविशेषसक्तीं प्रतिद्वैतैर्नाशित्वास्वीकृत्यमेवदित्यपेक्षीदिति भावः । एवमेव सर्वेषामर्यानां मत्स्यसमुत्पत्तिमुल्लङ्घ्यनुभेप वेदोपबृहणत्वादस्य शास्त्रस्य । पुत्रेत्यत्र कर्मवि
 पाठे कर्मपरिचिनी त्यनैश्चिचा ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ विपर्यस्त विपरिवर्त्यवत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ गमने प्रयोजनमिति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ भिन्नानि भाण्डादीनि येन
 क्षम् माण्डं चक्रोपरित्तो मूहः प्राप्तास्यः पत्नी पुत्रोभागकच्छः पदा वत्ना च भिन्नानि तानि पर्येति । चक्रमौलिन चक्र मौलाविशेषपरि पस्य तम् । वीणादित्वादिनि
 शिञ्जलीला तत कुर्वन्स हस्तधारणौ क्षिपन् ॥ करोष महुर कृष्णः पादावूर्ध्वं प्रसारयन् ॥ ६ ॥ स तत्रैकेन पादेन शकट पर्यवर्तयत् ॥ न्युञ्ज पयो
 वराकाङ्क्षी चकार च स्योद च ॥ ६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ता यशोदा भयविक्रवा ॥ स्राता प्रसन्नदिग्धाङ्गी घट्टवत्सेव सौरभी ॥ ७ ॥ सा ददर्श विप
 र्यस्त शकटं वयुना विना ॥ दाहेति कृत्वा त्वारिता दारक जगृहे तदा ॥ ८ ॥ न सा द्रुवोष तत्त्वेन शकटं परिवर्तितम् ॥ स्वस्ति मे दारकायेति
 प्रीता मीता च साऽभवत् ॥ ९ ॥ किं वक्ष्यति ते पुत्र पिता परमकोपन ॥ त्वय्यधःशकटे सुप्ते अकस्माच्च विलोहिते ॥ १० ॥ किं मे स्नानेन
 दुःस्नान किं च मे गमने नदीम् ॥ पर्यस्ते शकटे पुत्र या त्वां पश्याम्यपावृतम् ॥ ११ ॥ एतस्मिन्नन्तरे गोमिराजगाम वनेचर ॥ कापायवाससी
 विश्वन्द्गोपो व्रजान्तिकम् ॥ १२ ॥ स ददर्श विपर्यस्त भिन्नभाण्डघटीघटम् ॥ अपास्तदूर्ध्वभिन्नाश शकट चक्रमौलिनम् ॥ १३ ॥ भीतस्त्वरित
 मागम्य सहसा साशुलोचनः ॥ अपि मे स्वस्ति पुत्रायेत्यसकृद्धवनं वदन् ॥ १४ ॥ पिवन्त स्तनमालक्ष्य पुत्र स्वस्योऽध्वरीत्पुन ॥ वृषयुद्ध विना
 केन पर्यस्त शकट मम ॥ १५ ॥ प्रत्युवाच यशोदा त भीता गद्गदभाषिणी ॥ न विजानाम्यह केन शकटं परिवर्तितम् ॥ १६ ॥ अह नदीं गता
 सोम्य वैलप्रसालनार्थिनी ॥ आगता च विपर्यस्तमपश्य शकटं मुषि ॥ १७ ॥ तयोः कथयतोरिवमदुवस्तत्र दारका ॥ अनेन शिशुना यानमेतस्या
 देन लोहितम् ॥ १८ ॥ अस्माभिः सप्तत्रिंशद्दृष्टमेतद्बहच्छया ॥ नन्दगोपस्तु तच्छ्रुत्वा विस्मय परमं ययौ ॥ १९ ॥ प्रहृष्टश्चैव भीतश्च किमे
 तविति चिन्तयन् ॥ न च ते श्रद्धसुर्योणा सर्वे मानुषकुन्दयः ॥ २० ॥ आश्चर्यमिति ते सर्वे विस्मयोत्फुल्लोचनाः ॥ स्वे स्थाने शकटं स्थाप्य
 चक्रवन्चमकारयन् ॥ २१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कस्यचित्स्वय कालस्य शकुनी वेपथारिणी ॥ धात्री कसस्य भोजस्य पूतनेति परिश्रुता ॥ २२ ॥
 ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ सर्वे सर्वात्मनीश्वरे । “ सर्वे समागोपि क्लोपति सर्वे ” इति निर्बचनात्सत्प्रायश्चोऽपमतो नात्र
 धर्तानामर्था ॥ २० ॥ २१ ॥ शकुनी पक्षिणी वक्रगुजात्वात् वेपथारिणी इति कसस्य धात्रीति व्रजस्थैः श्रुता ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रस्रवोत्पीडवर्षिणी प्रहवेन क्षीराधिस्त्रयेन यः स्तनयोर्रूपीडः पीडा तेन वर्षिणी ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ तत्र पूतनावधे हेतुं कारणं
 नाध्यगच्छन्त्वाधिगतवन्तः नन्दादयः गोपा बालरूपा देवास्तु जानन्त्येवैत्यह । मन्त्रः “ हेतिः पक्षिणी न दन्नात्यस्मानाष्ट्र्यां पदं कृणुते अधिधाने । शन्नो गोप्यश्च पुरुषेभ्य
 श्वास्तु मा नो हिंसीद्विह देवाः कपोतः ” इति । हेतिरायुधवद्धकारिणी पक्षिणी पूतनारूपा अस्मान् ब्रजस्थान् न दन्नाति नाभिभवति प्रत्युत अधिधाने जाठराग्नेयाने निमित्ते
 शिशोर्जाठरमर्षिं स्तनदानेन तर्पयितुम् आहूयात् “ आप गतिदीप्त्यादानेषु ” आपयति परलोकं गमयति मृत्युना ग्राहयति वा देहं दीपयति वा आष्ट्री कृष्णतनुस्तस्यां पदं
 पूतना नाम शकुनी घोरा प्राणभयंकरी ॥ आजगामार्द्धरात्रे वै पक्षौ क्रोवाद्भिद्युन्वती ॥ २३ ॥ ततोऽर्द्धरात्रसमये पूतना प्रत्यदृश्यत ॥ व्याघ्रगम्भी
 रनिर्घोषं व्याहरन्ती पुनः पुनः ॥ २४ ॥ निलिल्ये शकटस्याश्वे प्रस्रवोत्पीडवर्षिणी ॥ २५ ॥ स्तनं च कृष्णाय तस्मिन्नुसे जने निशि ॥ २६ ॥ तस्याः
 स्तनं पपौ कृष्णः प्राणैः सह विनद्य च ॥ छिन्नस्तनी तु सहसा पपात शकुनी सुवि ॥ २६ ॥ तेन शब्देन वित्रस्तास्ततो बुबुधिरे भयात् ॥ स नन्दगोपो
 गोपा वै यशोदा च सुविक्रवा ॥ २७ ॥ ते तामपश्यन्पतितां विसंज्ञां विषयोधराम् ॥ पूतनां पतितां भूमौ ब्रणेव विदारिताम् ॥ २८ ॥ इदं
 किं त्विति संत्रस्ताः कस्येदं कर्म चेत्यपि ॥ नन्दगोपं पुरस्कृत्य गोपास्ते पर्यवारयन् ॥ २९ ॥ नाध्यगच्छन्त च तदा हेतुं तत्र कदाचन ॥ आश्चर्यं
 माश्चर्यमिति श्रुवन्तोऽनुयद्युर्हान् ॥ ३० ॥ गतेषु तेषु गोपेषु विस्मितेषु यथागृहम् ॥ यशोदां नन्दगोपस्तु पप्रच्छ गतसंभ्रमः ॥ ३१ ॥ कोऽयं
 विधिर्न जानामि विस्मयो मे महानयम् ॥ पुत्रस्य मे भयं तीव्रं भीरुत्वं समुपागतम् ॥ ३२ ॥ यशोदा त्वब्रवीद्गीता नार्यं जानामि किं त्विदम् ॥ दार
 केण सहानेन सुप्ता शब्देन बोधिता ॥ ३३ ॥ यशोदायामजानन्त्यां नन्दगोपः सबन्धवः ॥ कंसाद्रयं चकारोयं विस्मयं च जगाम ह ॥ ३४ ॥ इति
 श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शिशुचर्यायां शकटभङ्गपूतनावधो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ काले गच्छति
 तौ सौम्यौ दारकौ कृतनामकौ ॥ कृष्णसंकर्षणौ चोभौ रिङ्गिणौ समपद्यताम् ॥ १ ॥ तावन्योऽन्यगतौ बालौ बाल्यादवैकतां गतौ ॥ एकमूर्तिधरौ
 कान्तौ बालचन्द्रार्कवर्चसौ ॥ २ ॥ एकनिर्माणनिर्मुक्तावेकशय्यासनाशनौ ॥ एकवेषधरावेकं पुष्यमाणौ शिशुव्रतम् ॥ ३ ॥
 स्थानं कृणुते कृष्णं पाययितुं स्वम्युरूपां तां तनुं स्पृशति स्मेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
 अथाऽस्मिन्सप्तमेऽध्याये यमलज्जन्तयोर्भिदा ॥ मध्यंगतेन कृष्णेन ध्वस्तावेवेति वर्ण्यते ॥ १ ॥ काले रिङ्गिणौ जानुभ्यां रंहणशीलौ ॥ १ ॥ अन्योऽन्यगतौ परस्परस्मिन्नन्त
 भूतौ एकमूर्तिधरौ एकशरीराविव ॥ २ ॥ एकरूपौ अभिन्नौ सन्तौ निर्माणनिर्मुक्तौ जन्महीनौ ॥ ३ ॥

एकस्य कार्यस्य अन्तर रहस्यं गतौ शक्तौ एककार्यनिष्ठावित्यर्थः ॥ ४ ॥ देशानां वृत्तान्त सिद्धान्तः पापिष्ठा हन्तव्या यद्गदानादिकं च प्रवर्तनीयमित्येवंरूपस्तदर्थं मानुष्यमुत्तौ
 देववृत्तान्तमानुषौ ॥ ५ ॥ ध्वविपक्ताभिरिन्द्राभिः । मस्तौ पूर्णमास्यां चन्द्रोदये सूर्यस्यास्तमयः तदुदये इन्दारिति तयोर्गोप्येभ्यस्त्रिषण्णप्रस्तत्वम् ॥ ६ ॥ सर्पभोगमुजौ सर्पविह
 तुल्यनाह । क्लृप्तसहस्रौ क्लृप्तकाविष स्वापे वा कः ॥ ७ ॥ पाषकी अग्निपुत्रौ द्वौ कात्किन्माषित्व्यमुतोपमा ॥ ८ ॥ ९ ॥ विष्कुर्वाणौ नक्षनीतचौर्यादिना तपकार कुर्वाणौ
 ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तत्त्वस्येति ॥ अर्जुनायास अर्जुनी उद्वर्णित्यर्थः । अत्रेदमाप्राप्ये । “ यत्र मर्या विषम्रते रसमीन् यमितवा

एककार्यान्तरगतावेकदेहौ द्विधाहृतौ ॥ एकचर्या महावीयविकस्य शिशुतां गतौ ॥ ४ ॥ एकप्रमाणौ लोकानां देववृत्तान्तमानुषौ ॥ क्लृप्तस्य
 जगतो गोपो संवृतौ गोपदारको ॥ ५ ॥ अन्योन्यव्यतिपक्ताभिः कीडाभिरभिशोभितौ ॥ अन्योन्यकिरणप्रस्तौ चन्द्रसूर्याविवाम्बरो ॥ ६ ॥ विस
 र्पन्तौ तु सर्वत्र सपभोगमुजाडुभौ ॥ रेजतु पांसुविघाहौ इतौ कलभकाविष ॥ ७ ॥ क्वचिद्भस्मप्रदीसाङ्गौ करीयप्रोक्षितौ क्वचित् ॥ तौ तत्र
 पर्यघोर्ता कुमारविष पावकी ॥ ८ ॥ क्वचिज्जानुभिरुदृष्टेः सर्पमाणौ विरेजतु ॥ क्रीडन्तौ वत्सशालासु शकृदिग्धाङ्गमूर्द्धजौ ॥ ९ ॥ शुश्रुमाते
 थ्रिया जगवानन्दजननौ पितुः ॥ जन च विप्रकुर्वाणौ विहसन्तौ क्वचित्क्वचित् ॥ १० ॥ तौ तत्र कौतूहलिनौ मूर्द्धजव्याङ्गुलेश्चणौ ॥ रेजतुम्बन्द्र
 वदनौ दारको सुकुमारको ॥ ११ ॥ अतिप्रसक्तौ तौ दृष्ट्वा सर्वत्रजविधारिणौ ॥ नारक्तौ वारयितु नन्दगोप सुदुर्दमौ ॥ १२ ॥ ततो यशोदा
 सकुब्धा कृष्ण कमललोचनम् ॥ आनास्य शकटीमूले भर्त्सयन्ती पुनःपुनः ॥ १३ ॥ दाम्ना धैवोवरे वद्धा प्रत्यवधधुलूलले ॥ यदि शक्तोऽसि
 गच्छति तमुत्तवा कर्म साऽकरोत् ॥ १४ ॥ व्यग्रायां तु यशोदायां निर्बगाम ततोऽङ्गणात् ॥ शिशुलीलां ततः कुर्वन्कृष्णो विस्मापयन्व्रजम् ॥
 ॥ १५ ॥ सोऽङ्गणान्निस्तृत कृष्णः कर्पमाण उलूललम् ॥ यमलाभ्यां प्रवृद्धाभ्यामर्जुनाभ्यां चकर्प च ॥ मध्याग्निष्काम तयो कर्पमाण उलू
 खलम् ॥ १६ ॥ तत्तस्य कर्पतो वद्ध तिर्यमातसुलूलखलम् ॥ लग्न ताभ्यां समूलाभ्यामर्जुनाभ्यां चकर्प च ॥ १७ ॥

इय । उलूलखलसुत्वानामवेन्द्रिन्त्र जस्युलूवा नो अप बनसपी ऋषवात्त्वेषुभिः सोतुभिः । इत्राय मधुमसुतम्” इति । यत्र उलूलखले मध्यां मथानमिष मध्यान् लोककेशुकम् नां
 विषम्रते विगेपेण घनन्ति यातर रसमीनादाय रस्मभिरित्यर्थः । यमितवा इय विनिप्रहीतुमिष न तु इत्युतो निप्रहीतु मातृत्वेन मयि सिग्गत्वात् तेन उलूलखलेन सुत्वानां पीठि
 तानां कर्मणि पट्टी । उलूलखलीष्वितान् अस्मान् हे इन्त्र गोधनसमर्पे अव रक्ष । पादादित्वात्पादुदात्तमास्थ्यात् । इन्नु एवमेव त्वं जस्युलोभसि एन मुञ्चामीषि अल्पितुं
 मां च गोपितुं प्रातु छातुम् आदतुं स्वावीनं कर्तुं च समयोऽसि यत् अतोऽत्र मामित्यर्थः । एव यदा सर्वांश्च शार्ययन्नपि न मोचत लभते तदा बनस्योरेखत्वा गत्वा घनन्वन्नाम

त्रोटितुं यावद्दं करोति तावद्दन्स्यती एव उन्मूलितौ दृष्ट्वा वदति । ता नो इति । त्रातौ नोऽस्माकं ब्रजवासिनां वनस्पतिभूतौ अतिप्रसिद्धौ यमलौ अर्जुनजातीयौ भो वनस्पती
 अथ इन्द्राय इन्द्रं प्रति गन्तुं सुतं तदुन्मूलेन आत्मानं पीडयन्तं ते देव मधुमत्त अमृतयुक्तम् अतिसम्यगित्यर्थः । यतः ऋष्यौ गतिमन्तौ युवां स्थावरत्वान्मुक्तौ स्थ इत्यर्थः ।
 तावर्जुनो कृष्यमाणो तेन बालेन रंहसा ॥ समूलविटपौ भग्नौ स तु मध्ये जहास वै ॥ १८ ॥ निदर्शनार्थं गोपानां दिव्यं स्वबलमास्थितः ॥
 तद्वाम तस्य बालस्य प्रभावादभवद्बद्धम् ॥ १९ ॥ यमुनातीरमार्गस्था गोप्यस्तं दृदशुः शिशुम् ॥ क्रन्दन्त्यो विस्मयन्त्यश्च यशोदां यथुरङ्गनाः ॥
 ॥ २० ॥ तास्तु संभ्रान्तवदना यशोदामूर्जुरङ्गनाः ॥ एह्यागच्छ यशोदे त्वं संभ्रमात्किं विलम्बसे ॥ २१ ॥ यौ तावर्जुनवृक्षौ तु ब्रजे सत्योपया
 चनौ ॥ पुत्रस्योपरि तावतौ पतितौ ते महीरुहौ ॥ २२ ॥ दृढेन दाम्ना तत्रैव बद्धो वत्स इवोदरे ॥ जहास वृक्षयोर्मध्ये तव पुत्रः सबालकः ॥ २३ ॥
 उत्तिष्ठ गच्छ दुर्मेधे मूढे पण्डितमानिनि ॥ पुत्रमानय जीवन्तं मुक्तं मृत्युमुखदिव ॥ २४ ॥ सा भीता सहस्रोत्थाय हाहाकारं प्रकुर्वती ॥ तं
 देशमगमन्नत्र पातितौ तावुभौ दुमौ ॥ २५ ॥ सा ददर्श तयोर्मध्ये दुमयोरात्मजं शिशुम् ॥ दाम्ना निबद्धमुदरे कर्षमाणमुलूखलम् ॥ २६ ॥
 सा गोपी गोपवृद्धश्च समुवाच ब्रजस्तदा ॥ पर्यागच्छन्त ते द्रष्टुं गोपेषु महद्दुतम् ॥ २७ ॥ जजल्पुस्ते यथाकामं गोपा वनविचारिणः ॥
 केनेमो पातितौ वृक्षौ घोपस्यायतनोपमौ ॥ २८ ॥ विना वातं विना वर्षं विद्युत्पतनं विना ॥ विना हस्तिकृतं दोषं केनेमौ पातितौ दुमौ ॥
 ॥ २९ ॥ अहो बत न शोभेतां विमूलवर्जुनाविमौ ॥ भूमौ निपतितौ वृक्षौ वितोथौ जलदाविव ॥ यदीमौ घोषरचितौ घोपकल्याणकारिणौ ॥ ३० ॥
 नन्दगोप प्रसन्नौ ते दुमवेवं गतावपि ॥ यच्च ते दारको मुक्तो विपुलाभ्यामपि शितौ ॥ ३१ ॥ औत्पातिकमिदं घोषे तृतीयं वर्त्तते त्विवह ॥
 पूतनाया विनाशश्च दुमयोः शकटस्य च ॥ ३२ ॥ अस्मिन्स्थाने च वासेऽयं घोषस्यास्य न युज्यते ॥ उत्पता ह्यत्र दृश्यन्ते कथयन्तो न
 शोभनम् ॥ ३३ ॥ नन्दगोपस्तु सहसा सुक्त्वा कृष्णमुलूखलात् ॥ निवेश्य चाङ्के सुचिरं मृतं पुनरिवागतम् ॥ ३४ ॥ नात्प्यत्प्रेक्षमाणो वै
 कृष्णं कमललोचनम् ॥ ततो यशोदां गर्हन्वै नन्दगोपो विवेश ह ॥ स च गोपजनः सर्वो ब्रजमेव जगाम ह ॥ ३५ ॥ स च तेनैव नाम्ना तु कृष्णो
 वै दामबन्धनात् ॥ गोष्ठे दामोदर इति गोपीभिः परिगीयते ॥ ३६ ॥
 ऋषेभिर्गतिमद्भिर्जङ्गमैः जनैः सोऽभिस्मद्बन्धनकरैरुपलक्षितौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ सत्योपयाचनौ प्रार्थितप्रदत्तेन देवताभूतौ ॥ २२ ॥ २३ ॥
 ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ विपुलाभ्यामर्जुनाभ्याम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

णिति ॥ "वामादीत्यर्थः । अत्र तृणान्नकोषप पुराणान्तरादुपमहर्षण । तदुपवृद्धिका भ्रुवित्तु । "साकं यस्म प्रपत चापेण किंकिरीदिना । साक वा तस्य प्राज्या साकं
 तप निदाक्या" इति । रोचरत्वेन पक्ष पू यमिवात्मान मनुते भिमति वोलप्रति वा यस्म- हे यदम रासस वद्वतीककेति वा चापेण वद्वगेन हरिणा वव ह-दा साक प्रपत
 भ्रमाति अत्र । किंकिरीदिना इ सन्न दीप्यतीति किंकिरीदिः । किधातोर्वाङ्गुलात् किमप्ये लिङ्मात्रे च किंकिरीदिना तेन वा तस्य वापाम्राज्या गत्या यथा ध्रुविका
 त्यापराया णम् उपरि नीतवानिति तथा साक नरप नाग प्राप्नुहि । निदाक्या गत्या च साक वा साहित्य पवन एव न तु नारो अतस्तेन सह पतितः सन् स्वयमेक एव नाग
 यमुद्गीयर्थः । एवं दीग्ने तृणारव पपात ममारोत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति भीहरिकरो विष्णुवर्षणि टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ छ ॥ अस्मिन्नध्यायेऽप्यापे वनान्तरमियास्त ॥
 वदुश्ममुत्तमा वृक्षाः कृष्णस्य षण्यते ॥ १ ॥ एवं तादित्यध्याय " सुदेवो अप प्रवेदनावृत्यपव परमां गन्तवा व । अवाशयीत निक्कितेरुपर्ये धेन वृक्षा रमसासो अपुः"
 एतदाश्वय्यपृत हि बालस्यासीद्विचेष्टितम् ॥ कृष्णस्य भरतश्रेष्ठ घोषे निवसतस्तदा ॥ ३७ ॥ इति श्रीमं हं वि० शिशुचर्यायां यमलार्जुनम
 न्नो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ वैरम्पायन उवाच ॥ एष तो बाल्यमुत्तीर्णो कृष्णसकर्मणामुभौ ॥ तस्मिन्नेव ब्रजस्थाने सप्तवर्षो वभूवतु ॥ १ ॥
 नीलपीतान्तरधरो पीतशेताङ्गुलेपनौ ॥ यभूवतुर्वत्सपालौ काकपक्षयरावुभौ ॥ २ ॥ पणवाद्य श्रुतिसुख वादयन्तौ वराननौ ॥ शुशुभते वनगतौ
 त्रिशीर्षाविव पन्नगौ ॥ ३ ॥ मयूराङ्गदकर्णौ तु पल्लवापीडधारिणौ ॥ वनमालाकुलोत्सकौ द्रुमपोताविवोद्गतौ ॥ ४ ॥ अरविन्दकृतापीडौ रज्जुयज्ञो
 पवीतिनौ ॥ सरिक्मयतुम्बकरको गोपेषुप्रवादको ॥ ५ ॥ कचिद्धिसन्तापन्योन्य क्रीडमानौ कचिक्कचित् ॥ पर्णशम्यासु सप्तसौ कचित्रिद्वान्तरे
 क्षणौ ॥ ६ ॥ एव वत्सान्पालयन्तौ शोभयन्तौ महावनम् ॥ चञ्चूर्यन्तौ रमन्तौ स्म किशोराविव चञ्चलौ ॥ ७ ॥ अथ वामोदर श्रीमान्सकर्मणामुषाच
 ह ॥ आय नास्मिन्वने शक्य गोपालैः सह क्रीडितुम् ॥ ८ ॥ अवगतिमिद सर्वमावाभ्यां मुक्तकाननम् ॥ प्रक्षीणतृणकाष्ठं च गोपैर्मथितपादपम् ॥ ९ ॥
 इत्यस्य मन्त्रयोपवृष्ट्याथ । मन्त्राय । पुरुरसस प्रत्युर्गंभी वन्ति । सुदेव शोभनस्वामिको ब्रज आपसरलोपेन शासुदेवो वा अप प्रवेत् अथैव उपव्रवसमकाल गच्छेत्
 अनादत् नालि आदत् निरोधको यस्य तारुगोपि परावत् परमात् वृषारुत्तरं गन्तवै गन्तुम् त निश्चित प्रवेदित्यन्वय । अथ पशान्तरे यदि सुदेवो न प्रपतेचहि निष्केरु
 पर्ये गयीत अप अपशा ण्न ब्रज बासुदेवपरिजन रमसासो रमसाः वेगवन्त वृक्षा अपु मक्षयेयुः तस्माद्बासुदेवो वा तत्परिगृहीतो ब्रजो वा वृक्षेभ्यो विभेति अवत्स्वार
 गेनापि शक्तिपवृक्षेभ्य सुतरां भेदस्यमिति मावः । शतः स्यटार्थं मूलम् ॥ १ ॥ २ ॥ पणवो हि तुम्बीफलोपेतो वापविशेषः । आपपवाचार्यं रुचरीणादिकं पणवापमत एव त्रिशीर्षावि
 बति द्यन्त- मण-उते । पर्णत्रायमित्यपि पाठः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अरणीतं नाशितं मुक्कभोग काननम् ॥ ९ ॥

काननानि उद्यानानि वनानि अरण्यानि आकाशानिकाशानि पत्रादिना शून्यानि ॥ १० ॥ परितो वृत्तक्राकारः परिधिर्जननीत्यथ येषु तेषु परिवृत्तार्गलेषु ॥ ११ ॥ १२ ॥
 ॥ १३ ॥ १४ ॥ निर्वञ्जनं शाकरूपादिहीनम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ कत्तव्यमाह—तस्मादिति ॥ १८ ॥ ननु विदुष्यगता भूमिनिर्धनाऽपि सुखावेत्युक्तेः कथं पूर्वस्थान
 वनीभूतानि यान्यासन्काननानि वनानि च ॥ तान्याकाशानिकाशानि दृश्यन्तेऽद्य यथासुखम् ॥ १० ॥ गोवटेष्वपि ये वृक्षाः परिवृत्तार्गलेषु च ॥
 सर्वे गोष्ठाश्रिषु गताः क्षयमक्षयवर्चसः ॥ ११ ॥ संनिकृष्टानि यान्यासन्काष्ठानि च तणानि च ॥ तानि दूरावकृष्टास्तु मार्गतव्यानि भूमिषु ॥ १२ ॥
 अरण्यमिदमल्पोदमल्पकक्षं निराश्रयम् ॥ अन्वेपितव्याविश्रामं द्वारुणं विरलदुमम् ॥ १३ ॥ अकर्मण्येषु वृक्षेषु स्थितविप्रं स्थितद्विजम् ॥ संवासस्या
 स्य महतो जनेनोत्सादितदुमम् ॥ १४ ॥ निरानन्दं निरास्वादं निष्प्रयोजनमारुतम् ॥ निर्विहङ्गमिदं शून्यं निर्व्यञ्जनमिवाशनम् ॥ १५ ॥ विक्रीयमाणैः
 काष्ठैश्च शाकैश्च वनसंभैः ॥ उच्छिन्नसंचयतृणैर्घोषोऽयं नगरायते ॥ १६ ॥ शैलानां भूषणं घोपो घोषाणां भूषणं वनम् ॥ वनानां भूषणं गावस्ता
 श्चास्माकं परा गतिः ॥ १७ ॥ तस्मादन्यद्वनं यामः प्रत्यययवसेन्धनम् ॥ इच्छन्त्यनुपभुक्तानि गावो भोक्तुं तृणानि च ॥ १८ ॥ तस्माद्धनं नवतृणं
 गच्छन्तु धनिनो ब्रजाः ॥ न द्वारबन्धावरणा न गृहक्षेत्रिणस्तथा ॥ प्रशस्ता वै ब्रजा लोके यथा वै चक्रचारिणः ॥ १९ ॥ शक्रन्मूत्रेषु तेष्वेव जातशा
 ररसायनम् ॥ न तृणं भुञ्जते गावो नापि तत्पयसे हितम् ॥ २० ॥ स्थलीप्रायासु रथ्यासु नवासु वनराजिषु ॥ चरावः सहितौ गोभिः क्षिप्रं संवाह्यतां
 ब्रजः ॥ २१ ॥ श्रूयते हि वनं रम्यं पर्याप्तं तृणसंस्तरम् ॥ नाम्ना वृन्दावनं नाम स्वादुवृक्षफलोदकम् ॥ २२ ॥ अझिह्निकण्टकवनं सर्व्वनगुणैर्युतम् ॥
 कदम्बपादपप्रायं यमुनातीरसंश्रितम् ॥ २३ ॥ स्निग्धशीतानिलवनं सर्व्वतुनिलयं शुभम् ॥ गोपीनां सुखसंचारं चारुचित्रवनान्तरम् ॥ २४ ॥ तत्र
 गोवर्द्धनो नाम नातिदूरे गिरिर्महान् ॥ भ्राजते दीर्घशिखरो नन्दनस्येव मन्दरः ॥ २५ ॥ मध्ये चास्य महाशाखो न्यग्रोधो योजनोच्छ्रितः ॥ भाण्डीरो
 नाम शुशुभे नीलमेघ इवाम्बरे ॥ २६ ॥ मध्येन चास्य कालिन्दी सीमन्तमिव कुर्वती ॥ प्रयाता नन्दनस्येव नलिनी सरितावरा ॥ २७ ॥ तत्र
 गोवर्द्धनं चैव भाण्डीरं च वनस्पतिम् ॥ कालिन्दीं च नदीं रम्यां द्रक्ष्यावश्चरतः सुखम् ॥ २८ ॥ तत्रायं कल्प्यतां घोपस्यज्यतां निर्गुणं वनम् ॥
 संत्रासयावो भद्रं ते किञ्चिदुत्पाद्य कारणम् ॥ २९ ॥

त्याज्यमित्याह । न द्वारेति । चक्रेण समुदायेन चरन्ति ते चक्रचारिणो हंससारसादयः अनिकेता इत्यर्थः ॥ १९ ॥ शक्रन्मूत्रेषु तेष्वेव तृणेषु पतितेषु सरसु ॥ २० ॥ स्थली
 प्रायासु समभूमितुल्यासु निस्तृणास्वित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ स्निग्धवन शीतानिलं चेति संवन्यः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ चरतो मृगादीनिति शेषः ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ पञ्चपदाः पञ्चादिसम्पया सृता ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अन्ता असंचाराः ॥ ३७ ॥ तदेवाह—एवमिति ॥ ३८ ॥ इति हरिवंशो विष्णुरागि गीर्वाणामोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ६४ ॥ प्वस्मिन्नमेऽप्यपि रामप्वेष्यया पुन ॥ वृन्दावनप्रवेशश्च व्रजस्याद्भुत ईयते ॥ १ ॥ एवं वृकान् ॥ १ ॥ सुसोप्य

एव कथयतस्तस्य वासुदेवस्य धीमत ॥ प्रादुर्भवतु शतशो रक्तमांसवसाशना ॥ ३० ॥ घोराश्विन्तयतस्तस्य स्वतनूरुहजास्तवा ॥ विनिष्येत्तु भयम्परा मर्षग गतशो वृका ॥ ३१ ॥ निष्यतन्ति स्म यद्ववो व्रजस्योत्सावनाय वै ॥ वृकान्निष्यतितान्दृष्ट्वा गोषु वत्सेष्वयो नृपु ॥ ३२ ॥ गोपीषु च यथाकाम व्रजे त्रासोऽमधन्महान् ॥ ते वृका पञ्चवद्धाश्च दशवद्धास्तथा परे ॥ ३३ ॥ त्रिशद्विशतिवद्धाश्च शतवद्धास्तथा परे ॥ निश्चरुन्तस्य गात्रेभ्य श्रीवत्सकृतलक्षणा ॥ ३४ ॥ कृष्णस्य वृष्णददना गोपानां भयवर्धना ॥ मक्षयद्विश्च तैर्धत्सास्त्रासयन्निश्च गोव्रजान् ॥ ३५ ॥ निशि शालान्दरद्विश्च वृकेरुत्साबते व्रज ॥ न वने शक्यते गन्तु न गाश्च परिरक्षितुम् ॥ ३६ ॥ न वनात्किञ्चिवाहृतं न च वा तारितु नदीम् ॥ नस्ता बुद्धिमनमोऽगतास्तस्मिन्वनेऽवमन् ॥ ३७ ॥ एव वृकेरुदीर्णेस्तु व्याघ्रतुल्यपराक्रमैः ॥ व्रजो निष्यन्दचेष्टस्य एकस्थानचर कृत ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारत त्विलेषु हरिवंशो विष्णुपर्वणि शिशुचर्यायां वृकदर्शनो नामाष्टमोऽध्याय ॥ ८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं वृकाश्च तान्दृष्ट्वा रामानन्दुगामवान् ॥ सखीपुमान्स घोषो वै समस्तोऽम त्रयत्तदा ॥ १ ॥ स्थानेनेह न नः कार्यं व्रजामोऽन्यन्महद्वनम् ॥ यच्छिष्य च सुसोष्य च गर्वा चैव सुतावहम् ॥ २ ॥ अथैव किं चिरेण स्म व्रजामः सह गोधने ॥ यावद्वैकैर्धेय घोरे न नः सर्वो व्रजो व्रजेत् ॥ ३ ॥ पर्या धूम्राकृष्णाङ्गानां दृष्टिर्णा नलक्ष्मीणाम् ॥ वृकाणां कृष्णवक्राणां विभीमो निशि गर्जताम् ॥ ४ ॥ मम पुत्रो मम भ्राता मम वत्सोऽथ गोर्मम ॥ वृक्षेभ्योपादिता ह्येवं कन्दन्ति स्म गृहे गृहे ॥ ५ ॥ तासां रुदितशब्देन गर्वा हंभारवेष च ॥ व्रजस्योत्थापन चक्रुर्घोषवृद्धा समागता ॥ ६ ॥ तेषां मतमथाऽऽज्ञाय गन्तु वृन्दावन प्रति ॥ व्रजस्य विनिवेशाय गर्वा चैव हिताय च ॥ ७ ॥ वृन्दावननिवासाय ताञ्छात्वा कृतनिश्चयान् ॥ नन्दगोषो बृहद्वाक्य बृहस्पतिरिवादे ॥ ८ ॥ अथैव निश्चयप्रातिर्यदि गन्तव्यमेव न ॥ शीघ्रमाज्ञाप्यतां घोष सन्नीभवत मा चिरम् ॥ ९ ॥ ततोऽवधुष्यत तदा घोषे तत्प्राकृतेर्जने ॥ शीघ्र गात्र प्रकल्प्यन्तां भाण्टं समभिरोष्यताम् ॥ १० ॥

सुतागाम् ॥ २ ॥ ३ ॥ प्याम् पश्यः सरुगात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अषुष्यत घोषो जात । भाण्ट शब्देऽपि चि रेपः ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ निघो
 गपशैः मन्थनभाण्डस्थूणाया मन्थनदण्डेन संयोजनार्थैः पशैः माञ्जरीति महाराष्ट्रप्रसिद्धैः शिक्चैर्वा कटकैर्दध्याधारकतृणैः सहिताभिः तृणसंकटैः तृणमयीभिराच्छादनीभिः
 वत्सयूथानि काल्यन्तां युज्यन्तां शकटानि च ॥ वृन्दावनमितः स्थानान्विशेषाय च गम्यताम् ॥ ११ ॥ तच्छ्रुत्वा नन्दगोपस्य वचनं साधु भाषित
 म् ॥ उदतिष्ठद्रजः सर्वः शीघ्रं गमनलालसः ॥ १२ ॥ प्रयाह्युत्तिष्ठ गच्छामः किं शेषे साधु योजय ॥ उत्तिष्ठेति ब्रजे तस्मिन्गोपकोलाहलो ह्यधूत
 ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठमानः शुशुभे शकटीशकटस्तु सः ॥ व्याघ्रघोषमहाघोषो घोषः सागरघोषवान् ॥ १४ ॥ गोपीनां गर्गरीभिश्च मूर्ध्नि चोत्तम्भितैव
 टैः ॥ निष्पपात ब्रजात्पङ्क्तिस्तापाङ्किरिवाम्बरात् ॥ १५ ॥ नीलपीतारुणैस्तासां वल्लैरग्रस्तनोच्छ्रितैः ॥ शक्रचापायते पङ्क्तिगोपीनां मार्गगामिनी
 ॥ १६ ॥ दामनी दामभारैश्च कश्चिक्कायावलम्बिभः ॥ गोपा मार्गता भान्ति सावरोहा इव द्रुमाः ॥ १७ ॥ स ब्रजो ब्रजता भाति शकटौघेन
 भास्वता ॥ पौतैः पवननिक्षिप्तैर्निष्पतद्भिरिवार्णवः ॥ १८ ॥ क्षणेन तद्भ्रजस्थानमीरणं समपद्यत ॥ द्रव्यावयवनिर्धूतं कर्णं वायसमण्डलैः ॥ १९ ॥
 ततः क्रमेण घोषः स प्राप्तो वृन्दावनं वनम् ॥ निवेशं विपुलं चक्रे गवां चैव हिताय च ॥ २० ॥ शकटावर्त्तपर्यन्तं चन्द्रार्द्धाकारसंस्थितम् ॥ मध्ये
 योजनविस्तीर्णं तावद्ध्रियणमायतम् ॥ २१ ॥ कण्टकीभिः प्रवृद्धाभिस्तथा कण्टकितद्रुमैः ॥ निखातोच्छ्रितशाखात्रैरभिगुप्तं समन्ततः ॥ २२ ॥
 मन्थैरोप्यमाणैश्चः मन्थबन्धानुकर्षणैः ॥ अङ्घ्रिः प्रक्षाल्यमानाभिर्गर्गरीभिरितस्ततः ॥ २३ ॥ कौलैरोप्यमाणैश्च दामनीपाशापाशितैः ॥ स्तम्भ
 नाभिर्धृताभिश्च शकटैः परिवर्तितैः ॥ २४ ॥ नियोगपाशैरासक्तैर्गर्गरीस्तम्भमूर्द्धसु ॥ छादनार्थं प्रकीर्णैश्च कटकैस्तृणसंकटैः ॥ २५ ॥ शाखा
 विटङ्कैर्वृक्षाणां क्रियमाणैरितस्ततः ॥ शोध्यमानैर्गवां स्थानैः स्थाप्यमानैरुलूखलैः ॥ २६ ॥ प्राङ्मुखैः सिन्ध्यमानैश्च संदीप्यद्भिश्च पावकैः ॥ सव
 त्सचमस्तरणैः पर्यङ्कैश्चावरोपितैः ॥ २७ ॥ तोयसुतारयन्तीभिः प्रेक्षन्तीभिश्च तद्वनम् ॥ शाखाञ्चार्कषमाणामिर्गोपीभिश्च समन्ततः ॥ २८ ॥
 युवभिः स्थविरैश्चैव गोपैर्व्यग्रकैर्भृशम् ॥ विशसद्भिः कुठारैश्च काष्ठान्यपि तरुनपि ॥ २९ ॥ तद्भ्रजस्थानमधिकं शुशुभे काननान्वृतम् ॥ रभ्यं
 वननिवेशं वै स्वादुमूलफलोदकम् ॥ ३० ॥ तास्तु कामदुघा गावः सर्वपक्षिरुतं वनम् ॥ वृन्दावनमनुप्राप्ता नन्दनोपमकाननम् ॥ ३१ ॥ पूर्वमेव
 तु कृष्णेन गवां वै हितकारिणा ॥ शिवेन मनसा दृष्टं तद्वनं वनचारिणा ॥ ३२ ॥

॥ २५ ॥ शाखासु विटंकाः पक्षुपवेशनस्थानानि तैः क्रियमाणैः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

धर्मं धीम्भ तत्रापि पश्चिमे आपाठ ॥ ३३ ॥ अध्यासस्र अध्यासितवन्त ॥ ३१ ॥ इति श्रीहरिवयो विष्णुपर्वणि टीकायां नवमोऽध्याय ॥ ९ ॥ एतस्मिन्दशमेऽध्याये
 नाराङ्गनमुच्यते ॥ श्रीनिवासिन्यामेत घोषोत्कपरतथा दिव ॥ १ ॥ ताविति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कान्तानां कन्दनानामिति सायानाधिकरण्यम्
 ॥ ८ ॥ हासित रिक्तगिरिम् ॥ ९ ॥ उच्युमन्वीत्र वाणमुत्रिन्वीत्यर्थः । मही पुरैस्तुल्य षपुरापते तत्र एतन्ते महावाता एताका महामेघा महाप्रासादाः ॥ १० ॥
 पश्चिमे तु ततो रुक्षे धर्म मासे निरामये ॥ वर्षतीषामृतं देवे तृण तत्र व्यवर्द्धत ॥ ३३ ॥ न तत्र वत्सा सीदन्ति न गावो नेतरे जना ॥ यत्र तिष्ठति
 लोकानां भवाय मधुसूदन ॥ ३४ ॥ ताश्च गाव स घोपस्तु स च सकर्षणो युवा ॥ कृष्णेन विहित वास तमभ्यासत निवृता ॥ ३५ ॥ इति श्रीम
 हाभागते खिलेषु हरिषु हरिवयो विष्णुपर्वणि वृन्दावनप्रवेशो नाम नवमोऽध्याय ॥ ९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तौ तु वृन्दावन प्राप्तौ वसुदेवसुताबुभौ ॥
 चेरुत्तमयथानि चारयन्तौ सुरूपिणो ॥ १ ॥ पूर्णस्तु धर्मसमयस्तयोस्तत्र वने सुखम् ॥ क्रीडतो सह गोपालैर्यमुनां चावगाहतौ ॥ २ ॥ तत
 प्रावृडनुप्राता मनम कामदीपिनी ॥ प्रवर्षुर्महामेघा शकचापाङ्कितोदरा ॥ ३ ॥ वभूवादर्शन सूर्यो भूमिश्चादर्शना तृणे ॥ एतता मेघवतेन
 नवतोयानुरूपिणा ॥ ४ ॥ समान्तितला भूमियौवनस्थेव लक्ष्यते ॥ नाशितं जलदैरुष्य तोपिता वसुधा जलेः ॥ ५ ॥ न वर्षावसिक्तानि शक
 गोपकुलानि च ॥ नष्टदावाग्नि र्मानि वनानि प्रघकाग्निरे ॥ ६ ॥ नृत्यव्यापारकालश्च मयूरणां कलापिनाम् ॥ मदरक्ता प्रवृत्ताश्च केका पट्टर
 रास्तथा ॥ ७ ॥ नत्रभ्रातृपि कान्तानां पटपदाबारदायिनाम् ॥ यौवनस्यकदम्बानां नवाभ्रिर्भोजते वपु ॥ ८ ॥ हासित कुटजैर्बुध्न कदम्बैर्वासित
 वनम् ॥ "नाशित जलदैरुष्य तोपिता वसुधा जले" ॥ सतता मास्करकरैरमितता दवाग्निमि ॥ ९ ॥ जलैर्बलहकोत्सृष्टैरुच्छ्वसन्तीव पर्वता ॥ महावा
 तममुद्रत महामेघगणार्पितम् ॥ मही महाराज पुरैरुत्थयमापद्यते नम ॥ १० ॥ क्वचित्कदम्बहासाब्धं शिलीन्ध्रामरण क्वचित् ॥ संप्रदीप्तमिवामाति
 पुल्लनीपद्म वनम् ॥ ११ ॥ ऐन्द्रेण पत्रसा सिक्त मास्तेन च विस्तृतम् ॥ पार्थिव गन्धमात्राय लोकः क्षुभितमानसः ॥ १२ ॥ हस्तसारङ्गनादेन
 ददुर्व्याहतेन च ॥ नवैश्च शिखिविकुट्टरवर्षीणां वसुधरा ॥ १३ ॥ भ्रमत्तूर्णमहावर्त्तो वर्षप्राप्तमहारयाः ॥ हरन्त्यस्तीरजान्बृहान्विस्तार यान्ति
 निम्नगा ॥ १४ ॥ सततासारनिर्यन्त्राः क्षिप्रयत्रोत्तरच्छवा ॥ न त्यजन्ति नगाग्रणि श्रान्ता इव पतन्निण ॥ १५ ॥
 गिबीया एथारा ॥ ११ ॥ भुभिवमांसः कामादुरोग्भूव ॥ १२ ॥ हस्तसारङ्गनादेन मत्तमरत्ननिना दर्दुरा भेकाः अकर्षीणां व्याना ॥ १३ ॥ १४ ॥ सुतलो य
 मामारो पारामप्यावस्तेन निर्बला जग्रीछवा । नगागणि बृहयासाग्रामि ॥ १५ ॥

तोयेन गम्भीराणि निविडानि लम्बानि विस्तृतानि च तेषूदरेषु ॥ १६ ॥ महीरुहैर्मर्गचिह्नभूतैरन्वेष्यो जलच्छन्नो मार्गो यस्याः सा ॥ १७ ॥ १८ ॥ पल्वलेभ्य उत्कीर्णम्
उत्सिक्तं यत्तोयं तेन वर्षेण ॥ १९ ॥ हस्तः शुण्डा तथा सह उच्छ्रितं मुखं येषां ते हस्तोच्छ्रितमुखाः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ चन्द्रो नभोवसतिं वसति आस्ते वार्षिकीं
वर्षाभवाम् ॥ २३ ॥ दुर्दिने मेघच्छेद्येऽङ्घ्रि काले प्रावृट्काले दुर्दिने मेघैराच्छन्नम् ॥ २४ ॥ गोवर्द्धनो नामतः गोवर्द्धनो गवां वर्द्धयिता ॥ २५ ॥ कृष्णसारङ्गा भ्रमराः ॥ २६ ॥

तोयगम्भीरलम्बेषु स्रवस्तु च नदस्तुच ॥ उदरेषु नवाभ्राणां मञ्जतीव दिवाकरः ॥ १६ ॥ महीरुहैरुत्पतितैः सलिलोत्पीडसंकुला ॥ अन्विष्यमार्गा
वसुधा भाति शाङ्खलमालिनी ॥ १७ ॥ वज्रणेवावरुणानां नगानां नगशालिनाम् ॥ स्रोतोभिः परिकृतानि पतन्ति शिखराण्यधः ॥ १८ ॥ पतता
भेधवर्षेण यथा निम्नानुसारिणा ॥ पल्वलोत्कीर्णसुक्तेन पूर्यन्ते वनराजयः ॥ १९ ॥ हस्तोच्छ्रितमुखा वन्या मेघनादानुसारिणः ॥ भ्रान्तानि वृष्ट्या
मातङ्गा गां गता इव तोयदाः ॥ २० ॥ प्रावृट्प्रवृत्तिं संदृश्य दृष्ट्वा चाशुधरान्धनान् ॥ शैहिण्यो मिथः काले कृष्णं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥ पश्य कृष्ण
धनान्कृष्णान्बलाकोज्वलधूषणान् ॥ गगने तव गात्रस्य वर्णचोरान्समुच्छ्रितान् ॥ २२ ॥ तव निद्राकरः कालस्तव गात्रोपमं नभः ॥ त्वमिवाज्ञा
तवसतिं चन्द्रो वसति वार्षिकीम् ॥ २३ ॥ एतन्नीलाग्बुदश्यामं नीलोत्पलदलप्रभम् ॥ संप्राप्ते दुर्दिने काले दुर्दिने भाति वै नभः ॥ २४ ॥ पश्य
कृष्ण जलोदग्रेः कृष्णैरुदयार्थितैर्धनैः ॥ गोवर्द्धनो यथा रम्यो भाति गोवर्द्धनो गिरिः ॥ २५ ॥ पतितेनाम्भसा ह्यते समन्तान्मददर्पिताः ॥ भ्राजन्ते
कृष्णसारङ्गाः काननेषु सुदान्विताः ॥ २६ ॥ एतान्यग्बुप्रहृष्टानि हरितानि सृष्टानि च ॥ तृणानि शतपत्राक्ष पत्रैर्गृह्णन्ति मेदिनीम् ॥ २७ ॥
क्षरञ्जलानां शैलानां वनानां जलदागमे ॥ ससस्यानां च सीमानां न लक्ष्मीर्व्यतिरिच्यते ॥ २८ ॥ शीघ्रवातसमुद्रुताः प्रोषितौत्सुक्य
कारिणः ॥ दामोदरोद्दामरवाः प्रागल्भ्यं यान्ति तोयदाः ॥ २९ ॥ हरे हर्यश्वापेन त्रिवर्णेन त्रिविक्रम ॥ विषाणज्येन रचितं तवेदं मध्यमं
पदम् ॥ ३० ॥ नभस्येष नभश्शुर्न भान्त्येव चरन्नभः ॥ मेघैः शातातपकरो विरशिमरिखि रशिमवान् ॥ ३१ ॥ द्यावापृथिव्योः संसर्गः सततं विततैः
कृतः ॥ अव्यविच्छन्नधारौघै समुद्रौघसमैर्धनैः ॥ ३२ ॥

गूहन्त्याच्छद्यन्ति ॥ २७ ॥ सीमानां कृष्टभूमीनां त्रयाणामपि लक्ष्मिर्न व्यतिरिच्यते नाधिका भवत्यपि तु समानैवेत्यर्थः ॥ २८ ॥ प्रोषितानां प्रवासिनाम् औत्सुक्यं गृहगमने
तत्कारिणः ॥ २९ ॥ हर्यश्वापेन इन्द्रधनुषा रचितं मिश्रितं मध्यमं पदमन्तरिक्षम् ॥ ३० ॥ नभसि श्रावणे नभश्शुः सूर्यः ॥ ३१ ॥ संसर्गः संबन्धः समुद्रौघनिभैः शुब्धैरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

नीपा फदम्पानामान्तरजातप पृथिव्यां सुगैरिति शेषः । कोलाहला कलकला ॥ ३३ ॥ वैर्विपुलकवचैर्भैर्भणि धर्मबहुस्त्यस्यार्थम् ॥ ३५ ॥ वनैर्निधिविभेदे ॥
॥ ३६ ॥ गजा जलगजास्तेषामर्नके ॥ ३७ ॥ उद्वृतम् उन्मुक्तम् । कस्मिन् कम्पहेतवः सपुस्त सनिन्दवः उद्दामा महान्त । सपुतोद्याया इति सन्धिरार्थः ॥ ३८ ॥ सुभो
अहस्य च त्रो यासु ॥ ३९ ॥ चेतनमिति ॥ दुशाप्यावैर्थायुना पूरिते केशेर्धर्मकोशसदृशैर्धरपलक्षितं पुष्करमम्बर चेतनमिष भावीति लुतोपमा । सर्वतत्त्वलक्ष्मिर्वैर्भिनोऽपि
चलतीरेत्यर्थ । स्वमपि छटप प्रजा रम्याणां रात्रीणां वृणीनां दिवसानां च विवेकम् अन्योऽन्यत प्रथमत्वं न यान्तीति न अपि तु यान्त्येवेति योजना । भेषोत्यान्वक
नीपार्जुनकदम्बानां पृथिव्यां चातिवृष्टिभि ॥ गन्धे कोलाहला वान्ति वाता मदनदीपना ॥ ३३ ॥ सप्रवृत्तमहावर्षं लम्बमानमहाम्बुक्त्म् ॥ भा
त्यागधमपर्यन्त ससागरमिवाम्बरम् ॥ ३४ ॥ धारानिर्मलनाराचं विद्युत्कवचवर्भिणम् ॥ शक्रचापायुधधर युद्धसज्जमिवाम्बरम् ॥ ३५ ॥ शैलानां
च धनानां च दुमाणानां च वराननम् ॥ प्रतिच्छन्नानि भासन्ते शिखराणि वनेर्चने ॥ ३६ ॥ गजानीकैरिवाकीर्णं सलिलोद्धारिभिर्धने ॥ वर्णसा
रूप्यतां याति गगन सागरस्य च ॥ ३७ ॥ समुद्रोद्गतजनिता लोलाशाङ्गलकम्पिन ॥ शीता सपुतोद्याया कर्कशा वान्ति मारुता ॥ ३८ ॥
निगाद्यु सुप्तचन्द्रासु सुक्ततोयासु तोयदे ॥ मत्स्यस्य नमसो न विमान्ति दिशो दश ॥ ३९ ॥ चेतन पुष्कर कोशे शुवाध्माते समन्त ॥
न वृणीनां न रम्याणां विवेक यान्ति कृपयः ॥ ४० ॥ धर्मदोषपरित्यक्त मेघतोयविमृषितम् ॥ पश्य वृन्दावन कृष्ण वन चैत्रस्य यथा ॥ ४१ ॥
एव प्रावृद्धणान्सर्वाञ्छ्रीमान्कृष्णस्य पूर्वज ॥ कथयन्नव बलवान्त्रजमेव जगाम ह ॥ ४२ ॥ अन्योऽन्यं रममाणो तु कृष्णसकर्पणावुभौ ॥ तत्का
लज्ञातिभिः सादं चेरुस्तद्दन महत् ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते स्विलेपु हरिवशो विष्णुपर्वणि प्रावृद्धर्णन नाम दशमोऽध्याय ॥ १० ॥ ॥ ४४ ॥
वेशाम्पायन उवाच ॥ कदाचित्तु तदा कृष्णो विना सकर्पणेन वै ॥ चचार तद्दन रम्य कामरूपी वरानन ॥ ११ ॥ काकपक्षधरः श्रीमाञ्छ्यामः पद्म
दलेक्षण ॥ श्रीवत्सेनोरसा युक्त शशाङ्क इव लक्ष्मणा ॥ १२ ॥ साङ्गदेनाग्रहस्तेन पकजोद्भिन्नवर्चसा ॥ सुकुमारप्रभिताम्रेण क्रान्तविक्रान्तगामिना ॥ १३ ॥
शुभवानि दिनानि रात्रिक्लान्त्यभूवन्तित्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तत्कालज्ञातिभिः न्तु यावत्स्वप्नमस्मातिभि ॥ ४३ ॥ इति श्रीहरिवशो विष्णुपर्वणि टीकायां दशमोऽ
ध्याय ॥ १० ॥ अस्मिन्नेकादशोऽध्याये धनकीर्णा निरूप्यते ॥ कालिपद्मेऽदधीपमुतादर्यन इरेः ॥ १ ॥ क्व्याचिदिति ॥ १ ॥ श्रीपस्तेन उरसा धृतेनेति शेषः । तुवीपान्त्वानां
पद्मस्येन रराजेत्येनेनान्वय ॥ २ ॥ हस्तेन पकजोद्भिन्न विक्रान्तगामिना गमनस्वभावेन पावेन ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ द्विवैकसैः देवैः ॥ ५ ॥ बाल्ये " पौगण्डं दशमावधि " इत्युक्तेः पौगण्डे ॥ ६ ॥ ७ ॥ नीपाः कदम्बपुष्पाणि कन्दला नवांकुराः तैः शोभमाना नीपकन्दलमालिनी ॥ ८ ॥
 नभस्यो भाद्रपदः ॥ ९ ॥ अमलं दिव्यं पत्रं दलं यस्य तेन बर्हिपत्रेण मयूरपिच्छेन शुशुभे इत्यनुषङ्गः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ प्रतिव्यूहैः प्रतिध्वनिभिः ॥ १४ ॥
 पतिं प्रीतिकरे नृणां पद्मकिञ्जल्कसप्रभे ॥ सूक्ष्मे वसानो वसने ससंध्य इव तोयदः ॥ ४ ॥ वत्सव्यापायुक्ताभ्यां व्यग्राभ्यां दण्डरज्जुभिः ॥
 भुजाभ्यां साधुवृत्ताभ्यां वृजिताभ्यां दिवैकसैः ॥ ५ ॥ सदृशं पुण्डरीकस्य गन्धेन कमलस्य च ॥ राज चस्य तद्भाल्ये रुचिरौष्ठपुटं सुखम् ॥ ६ ॥
 शिखाभिस्तस्य मुक्ताभी राज सुखपङ्कजम् ॥ वृतं षट्पदपङ्कीभिर्यथा स्यात्पद्ममण्डलम् ॥ ७ ॥ तस्यार्जुनकदम्बाब्वा नीपकन्दलमालिनी ॥
 रराज माला शिरसि नक्षत्राणां यथा दिवि ॥ ८ ॥ स तथा मालया वीरः शुशुभे कण्ठसक्त्या ॥ मेघमालाम्बुदश्यामो नभस्य इव मूर्तिमान् ॥ ९ ॥
 एकेनामलपत्रेण कण्ठसूत्रावलम्बिना ॥ राज बर्हिपत्रेण मन्दमारुतकम्पिना ॥ १० ॥ क्वचिद्वायन्क्वचित्क्रीडंश्चञ्चूर्यश्च क्वचित्क्वचित् ॥ पर्णवाद्यं
 श्रुतिसुखं वादयंश्च क्वचिद्धने ॥ ११ ॥ गोपवेणुं सुमधुरं कामात्तमपि वादयन् ॥ प्रहादनार्थं च गवां क्वचिद्धनगतो भुवा ॥ १२ ॥ गोकुलेऽम्बुध
 रश्यामश्चचार द्युतिमान्प्रभुः ॥ रमे च तत्र रम्यासु चित्रासु वनराजिषु ॥ १३ ॥ मयूरखद्युष्टासु मदनोदीपनीषु च ॥ मेघनादप्रतिव्यूहैर्नादितासु
 समन्ततः ॥ १४ ॥ शाड्वलच्छन्नमार्गासु शिलीन्ध्राभरणसु सवन्तीषु नवं जलम् ॥ १५ ॥ केसराणां नवैर्गन्धैर्मदनिः
 श्वसितोपमैः ॥ अभीक्ष्णं निःश्वसन्तीषु कामिनीष्विव नित्यशः ॥ १६ ॥ सेव्यमानो नवैर्वतीर्दुमसंघातनिःसृतैः ॥ तासु कृष्णो मुदं लेभे
 सौम्यासु वनराजिषु ॥ १७ ॥ स कदाचिद्धने तस्मिन्गोभिः सह परिभ्रमन् ॥ ददर्श विपुलोद्ग्रं शाखिनं शाखिनां वरम् ॥ १८ ॥ स्थितं धरण्यां
 मेघाभं निविडं दलसंचयैः ॥ गगनार्थोच्छ्रिताक्षरं पर्वताभोगधारिणम् ॥ १९ ॥ नीलचित्राङ्गवर्णैश्च सेवितं बहुभिः स्वगैः ॥ फलैः प्रवालैश्च घनैः
 सेन्द्रचापघनोपमम् ॥ २० ॥ भवनाकारविटपं लतापुष्पसुमण्डितम् ॥ विशालमूलवानतं पवनाम्भोद्धधारिणम् ॥ २१ ॥ आधिपत्यमिवान्येषां
 तस्य देशस्य शाखिनाम् ॥ कुर्वाणं शुभकर्माणं निरार्षयन्नातपम् ॥ २२ ॥ न्यग्रोधं पर्वताग्रभं भाण्डीरं नाम नामतः ॥ दृष्ट्वा तत्र मतिं चक्रे
 निवासाय ततः प्रभुः ॥ २३ ॥ स तत्र वयसा तुल्यैर्वत्सपलैः सहानघ ॥ रमे वै वासरं कृष्णः पुरा स्वर्गगतो यथा ॥ २४ ॥
 कन्दलानि नवाङ्कुरितानि अमलानि च पत्राणि यासु । "कन्दलं तु कपोले स्यादुपरगे नवाङ्कुरे ।" इति विश्वः ॥ १५ ॥ कामिनीष्विवेति सवन्तीनामुपमा ॥ १६ ॥ १७ ॥ शाखिनं
 वरम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ चित्राङ्गवर्णैर्मयूरैः ॥ २० ॥ २१ ॥ निरार्ष वर्षधारणम् ॥ अनातपम् आतपनिवारणम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीहनकैः श्रीवासासैः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ तरङ्गा एवापाङ्गाः ष्टाहास्यै कुटिल वीरम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ मिथुनेचरैश्चक्रकादिभिः ॥ ३१ ॥ जलजैर्भी
 नापै जलजैर्मुषै शीघ्रत्वनिर्मलत्वापै जलजै पपै जलजै शैवाळै ॥ ३२ ॥ श्रीरूपेण वर्णयति—मद्यतेति । स्रोत्र शब्दे सकारलोप आर्षः ॥ ३३ ॥ तच्छब्देय प्रवाहरय
 मध्ये अर्यम् । तिस्र तरङ्गा एव बलय वामां सर्ां तरङ्गत्रिबलीधराम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ आमोगभक्ष्यायताम् आमोगस्तत्स्योमस्य पूर्णता सैष षषणे आपते यस्यास्ताम्
 त क्रीडमान गोपालाः कृष्यां भाण्डीरवासिनम् ॥ रमयन्ति स्म बहवो वन्द्ये क्रीडनकैस्तदा ॥ २६ ॥ अन्ये स्म परिगायन्ति गोपा मुदितमा
 नसा ॥ गोपाला कृष्यमेवान्ये गायन्ति स्म रतिप्रियाः ॥ २६ ॥ तेषां स गायतामेव वादयामास वीर्यवान् ॥ पर्णवाद्यान्तरे धेणु तुम्बीवीणां
 च तत्र ह ॥ २७ ॥ कदाचिच्चारयन्नेव गां स गोवृपमेक्षणः ॥ जगाम यमुनातीरं लताऽलङ्कृतपादपम् ॥ २८ ॥ तरङ्गापाङ्गकुटिला वारिस्पर्शम्
 खानिलाम् ॥ तां च पद्मोत्पलवतीं दवशं यमुनां नवीम् ॥ २९ ॥ सुतीर्यां स्वादुसलिलां हृदिनीं वेगगाभिनीम् ॥ तोयवातोद्यतेर्वेगैरवनामितपा
 दपाम् ॥ ३० ॥ इसकारणद्वेषुष्टां सारसेश्च निनादिताम् ॥ अनर्धमिथुनेश्चैव सेवितां मिथुनेचरै ॥ ३१ ॥ जलजै प्राणिभिः कीणां जलजैर्धुं
 पितां गुणै ॥ जलजै कुसुमैश्चित्रां जलजैर्द्वैरितोदकाम् ॥ ३२ ॥ प्रमृत्तस्रोतचरणां पुलिनश्रेणिमण्डलाम् ॥ आवर्तनाभिगम्भीरां पद्मरोमानुरञ्जि
 ताम् ॥ ३३ ॥ तच्छब्देवोदरां कान्तां त्रितरङ्गबलीधराम् ॥ फेनप्रददृष्टवदनां प्रसन्नां इसद्वासिनीम् ॥ ३४ ॥ रुचिरोत्पलत्कोष्ठीं नतम् जलजैश्च
 णाम् ॥ द्वदवीर्बल्लाटान्तां कान्तां शैवलमृद्धजाम् ॥ ३५ ॥ चक्रवाकस्तनतटीं तीरपार्श्वीयताऽऽननाम् ॥ वीर्वस्रोतायतमुजामामोगश्रवणायताम्
 ॥ ३६ ॥ कारण्दवाकुण्डलिनीं श्रीमत्पङ्कजलोचनाम् ॥ तटजामरणोपेतां मनिनिर्मलमेखलाम् ॥ ३७ ॥ वारिषुवद्बहोमां सारसारावद्वपुराम् ॥
 काराचामीकर वासो वसानां इसलक्षणां ॥ ३८ ॥ भीमनकात्रुलिसार्ङ्गीं कूर्मलक्षणाभृपिताम् ॥ निपानश्चापदापीडां नृभि पीनपयोधराम् ॥ ३९ ॥
 चापदोच्छिष्टसलिलामाश्रमस्थानसकुलाम् ॥ तां समुद्रस्य महिषीक्षमाणः समन्तत ॥ ४० ॥ चचार रुचिर कृष्णो यमुनामुपशोभयन् ॥ तां
 चरन्स नदीं श्रेष्ठां दवशं ह्रदमुत्तमम् ॥ ४१ ॥ दीर्घं योजनविस्तारं बुस्तरं त्रिवशोरपि ॥ गम्भीरमक्षोभ्यजलं निष्कम्पमिव सागरम् ॥ ४२ ॥
 ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ वारिणि षुबन्दे विस्तारं यान्ति शैवाळा कमलिनीदलानि वा तेषां य षुबः विपुलता सैव शौम्यम् अतस्तीसूत्रमप वासो यस्यास्ताम् ॥ ३८ ॥ निपान
 पुराणां गानस्यलं तत्र ये श्वापदास्त स्वामीढो भूपा यस्यास्ताम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ विपारणयः सर्पाः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ आकाशादपि आकाशमार्गेऽपि ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ निर्विषयाकारम् आकाशावन्निरा
 लम्बनम् ॥ ५४ ॥ कर्तव्यौ न तु स्वतःसिद्धौ मार्गौ योस्तौ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ इति श्रीमत्पद० नीलकण्ठकृतौ भारतभावप्रदीपे हरिवंशार्थ
 तोषजैः धापदैस्त्यक्तं शून्यं तोयचरैः स्वगैः ॥ अगाधेनाम्भसा पूर्णं मेघपूर्णमिवाम्बरम् ॥ ४३ ॥ दुःखोपसर्घ्यं तीरेषु ससर्पैर्विपुलैर्बिलैः ॥ विषार
 णिभवस्याग्नेर्धूमेन परिवेष्टितम् ॥ ४४ ॥ अभोग्यं तत्पशूनां हि अपेयं च जलार्थिनाम् ॥ उपभोगैः परित्यक्तं सुरैस्त्रिषवणार्थिभिः ॥ ४५ ॥ आका
 शादप्यसंचायं स्वगैराकाशगोचरैः ॥ तृणेष्वपि पतस्वप्सु ज्वलन्तामिव तेजसा ॥ ४६ ॥ समन्ताद्योजनं साग्रं देवैरपि दुरासदम् ॥ विषानलेन
 घोरेण ज्वालाप्रज्वलितद्रुमम् ॥ ४७ ॥ ब्रजस्योत्तरतस्तस्य क्रोशमात्रे निरामये ॥ तं दृष्ट्वा चिन्तयामास कृष्णो वै विपुलं हृदम् ॥ ४८ ॥ अगाधं
 द्योतमानं च कस्यायं महतो हृदः ॥ अस्मिन्स कालियो नाम कालाञ्जनचयोपमः ॥ ४९ ॥ उरगाधिपतिः साक्षाद्दे वसति दारुणः ॥ उत्सृज्य
 सागरावासं यो मया विदितः पुरा ॥ ५० ॥ भयात्पतगराजस्य सुपर्णस्योरगाशिनः ॥ तेनेयं दूषिता सर्वा यमुना सागरङ्गमा ॥ ५१ ॥ भयात्
 स्योरगपतेर्नायं देशो निषेव्यते ॥ तदिदं दारुणाकारमरण्यं हृदशाङ्गलम् ॥ ५२ ॥ सावरोहदुमं घोरे कर्णं नानालताद्रुमैः ॥ यक्षितं सर्पर्पराज
 स्य सचिवैरासकारिभिः ॥ ५३ ॥ वनं निर्विषयाकारं विषान्नमिव दुःस्पृशम् ॥ तैरासकारिभिर्नित्यं सर्वतः परिरक्षितम् ॥ ५४ ॥ शैवालनलि
 नेश्चापि वृक्षैः क्षुद्रलताकुलैः ॥ कर्तव्यमागा भ्राजते हृदस्यास्य तदाबुभौ ॥ ५५ ॥ तदस्य सर्पर्पराजस्य कर्तव्यो निग्रहो मया ॥ यथेयं सारिदम्भो
 दा भवेच्छिब्वजलाशया ॥ ५६ ॥ ब्रजोपभोग्या च यथा नागे च दमिते मया ॥ सर्वत्र सुखसंचारा सर्वतीर्थसुखाश्रया ॥ ५७ ॥ एतदर्थं च वासोऽ
 यं ब्रजेऽस्मिन्नोपजनम् च ॥ अमीषासुत्पथस्थानां निग्रहार्थं दुरात्मनाम् ॥ ५८ ॥ एनं कदम्बमारुह्य तदेव शिशुलीलया ॥ विनिपत्य हृदे घोरे
 दस्यिष्यामि कालियम् ॥ ५९ ॥ “एवं कृते बाहुवीर्यं लोके ख्यातिं गमिष्यति” ॥ ६० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि बालचरिते
 यमुनावर्णनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सोपमृत्य नदीतीरं बद्ध्वा परिकरं दृढम् ॥ आरोहच्चपलः कृष्णः कदम्बशिखरं मुदा ॥ १ ॥
 प्रकाशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ १ ॥ ६४ ॥ अमुम्बिन्द्रादेशोऽध्याये कालियस्य फणोपरि ॥ नृत्यं चके हरिश्चेति यमुना निर्विषोच्यते ॥ १ ॥ सोपमृत्ये
 त्यथाहृत्य “योऽहन्नहिर्भन्वपस्ततैतस्यपादहस्तौ अपृतन्यदिन्द्रम्” इति चोपदिष्टं कालियदमनम् उपबृंहयति । तत्र मन्त्रावयवयोरर्थस्तु योऽहिः सर्पो मन्वपः यमुनाजलानि

ततर्द विपमर्षेण नागितवान् वभिन्द्रो अहन् । ईभिववान् । पीडनमाश्रमत्र हन्त्यर्थं । स च अहि अपात्र् पादहीन अहस्वः श्वसन् इन्द्रम् अपृतन्यत् अयोधयदिति पृते
 नास्य मर्गस्यन्मुच्यताईर्द्वित्रायो यथाश्वानन्धस्तत्रायमेव बोधव्यः ॥ १ ॥ लम्बमानः अधः पतन् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ पञ्चास्यः पञ्चवदनः ॥ ६ ॥ भोगेन देहेन
 कृष्णः ऋदम्बशिवराह्मन्मानो वनाकृति ॥ हृदमभ्येऽकरोच्छब्द निपतन्नमुजेक्षण ॥ २ ॥ कृष्णेन तत्र पतता क्षुभितो यमुनाहृदः ॥ सप्रासि
 च्यत कोेन भिद्यमान इवाम्बुदः ॥ ३ ॥ तेन शब्देन सधुग्ध सर्पस्य मयन महत् ॥ उदतिष्ठज्जलात्सर्पो रोपपर्याकुलक्षण ॥ ४ ॥ स चोरगपति
 कुन्धो मेवराशिसमप्रभः ॥ ततो रक्तान्तनयन कालियः समदृश्यत ॥ ५ ॥ पञ्चास्यः पाषकोञ्चासश्चलबिह्लोऽनलानन ॥ पृथुभि पञ्चभिर्वरि
 शिरोभिः परिवारितः ॥ ६ ॥ पूरयित्वा हृद सर्वं भोगेनानलवर्षसा ॥ स्फुरन्नित्र च रोपेण ज्वलन्नित्र च तेजसा ॥ ७ ॥ क्रोधेन ज्वलतस्तस्य जल
 श्रुतिभाववत् ॥ प्रतिघोताश्च भीतेव जगाम यमुना नदी ॥ ८ ॥ तस्य क्रोधाग्निपूर्णेभ्यो वक्रेभ्योऽभृच्च मारुत ॥ दृष्ट्वा कृष्ण हृदगत क्रीडन्तं
 शिशुलीलया ॥ ९ ॥ स ग्मा पन्नगेन्द्रस्य सुखान्निर्भेरुर्धुषिपः ॥ सृजता तेन रोपार्नि समीपे तीरजा द्रुमा ॥ १० ॥ क्षणेन भस्मसात्रीता युगा
 न्त्रतिभेन वै ॥ तस्य पुत्राश्च दाराश्च भृत्याश्चान्ये महोरगाः ॥ ११ ॥ वमन्तः पावक धोर वक्रेभ्यो विपसभवम् ॥ सधूस पन्नगेन्द्रास्ते निपेतु
 गमितोजस ॥ १२ ॥ प्रवेशितश्च तैः सप स कृष्णो भोगवन्धनम् ॥ निर्यन्नचरणाकारस्तस्यो गिरिवाचलः ॥ १३ ॥ अदशान्दर्शनस्तीक्ष्णैर्वि
 पोत्पीडजलविलैः ॥ ते कृष्ण सर्पपतयो न ममार च धीर्यवान् ॥ १४ ॥ एतस्मिन्नन्तरे भीता गोपाला सर्व एव ते ॥ क्रन्दमाना व्रज जग्मुर्वा
 प्यगद्गया गिर ॥ १५ ॥ गोपा उचुः ॥ एष मोह गत कृष्णो मग्नो वै कालिये हृदे ॥ भश्यते सर्परजेन तदागच्छत मा चिरम् ॥ १६ ॥
 नन्दगोपाय वै क्षिप्र सन्धाय निवेद्यताम् ॥ एष ते कृष्यते कृष्णः सर्पणेति महाहृदे ॥ १७ ॥ नन्दगोपस्तु तद्भुत्वा व्रजपातोपम वच ॥ आर्त्त-
 स्वलितविकान्तस्त जगाम हृदोत्तमम् ॥ १८ ॥ सवाल्लयुक्तीवृद्धः स च सकर्षणो युवा ॥ आक्रीड पन्नगेन्द्रस्य जलस्य समुपागमत् ॥ १९ ॥
 नन्दगोपसुत्वा गोपास्ते सर्वे साशुलोचना ॥ हाहाकार प्रकुर्वन्तस्तस्युस्तीरे हृदस्य वै ॥ २० ॥
 ॥ ७ ॥ यत् प्रथित प्रविभोवाः विपरीतमहाहा ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ वेदश्रुति पूर्वेण सवम्भः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ सर्पभोगेन सर्पभोगबन्धेन स्पन्दितं किञ्चिच्चालितं धैर्योदिति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ परिदेवन्ति शोचन्ति

त्रीडिता विस्मिताश्चैव शोकार्ताश्च पुनःपुनः ॥ केचित्तु पुत्र हा हेति हाधिगित्यपरे पुनः ॥ २१ ॥ अपरे हा हताः स्मेति रुरुदुर्भृशदुःखिताः ॥
स्त्रियश्चैव यशोदां तां हा हताऽसीति चुकुञ्जः ॥ २२ ॥ या पथ्यसि प्रियं पुत्रं सर्पराजवशंगतम् ॥ स्पन्दितं सर्पभोगेन कृष्यमाणं यथा मृतम्
॥ २३ ॥ अश्मसारमयं नूनं हृदयं ते विलक्ष्यते ॥ पुत्रं कथमिमं दृष्ट्वा यशोदे नावदीर्यसे ॥ २४ ॥ दुःखितं बत पश्यामो नन्दगोपं हृदान्तिके ॥
न्यस्य पुत्रमुखे दृष्टिं निश्चेतनमवस्थितम् ॥ २५ ॥ यशोदामनुगच्छन्त्यः सर्पासामिमं हृदम् ॥ प्रविशामो न यास्यामो विना दामोदरं ब्रजम्
॥ २६ ॥ दिवसः को विना सूर्यं विना चन्द्रेण का निशा ॥ विना वृषेण का गावो विना कृष्णेन को ब्रजः ॥ २७ ॥ विना कृष्णं न यास्यामो वि
वत्सा इव धेनवः ॥ तासां विलपितं श्रुत्वा तेषां च ब्रजवासिनाम् ॥ विलापं नन्दगोपस्य यशोदारुदितं तथा ॥ २८ ॥ एकभावशरीरज्ञ एकदेहो
द्विधा कृतः ॥ संकर्षणस्तु संकुञ्चो बभाषे कृष्णमव्ययम् ॥ २९ ॥ कृष्ण कृष्ण महाबाहो गोपानां नन्दवर्द्धन ॥ दम्यतामेष वै क्षिप्रं सर्पराजो विषा
युधः ॥ ३० ॥ इमे नो बान्धवास्तात त्वां मत्वा मानुषं विभो ॥ परिदेवन्ति करुणं सर्वे मानुषबुद्धयः ॥ ३१ ॥ तच्छ्रुत्वा रौहिणेयस्य वाक्यं संज्ञा
समीरितम् ॥ विक्रम्यास्फोटयद्बाहू भित्त्वा तन्नागबन्धनम् ॥ ३२ ॥ तस्य पद्भ्यामथाक्रम्य भोगराशिं जलोत्थितम् ॥ शिरस्तु कृष्णो जग्राह
स्वहस्तेनावनाम्य च ॥ ३३ ॥ तस्यारुरोह सहसा मध्यमं तन्महच्छिरः ॥ सोऽस्य मूर्ध्नि स्थितः कृष्णो ननर्त्त रुचिराङ्गदः ॥ ३४ ॥ मृद्यमानः स
कृष्णेन शान्तमूर्द्धां भुजङ्गमः ॥ आस्यैः सरुधिरोद्गारैः कातरो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ अविज्ञानान्मया कृष्ण रोषोऽयं संप्रदर्शितः ॥ दमितोऽहं
हतविपो वशगस्ते वरानन ॥ ३६ ॥ तदाज्ञापय किं कुर्यां सदा सापत्यबान्धवः ॥ कस्य वा वशतां याभि जीवितं मे प्रदीयताम् ॥ ३७ ॥ पञ्च
मूर्द्धानतं दृष्ट्वा सर्प सर्पाधिकेतनः ॥ अकुञ्च एव भगवान्प्रत्युवाचोरोश्वरम् ॥ ३८ ॥ तवास्मिन्यमुनातोये नैव स्थानं ददाम्यहम् ॥ गच्छार्णव
जलं सर्पं सभार्यः सहबान्धवः ॥ ३९ ॥ यश्चेह भूयो दृश्येत स्थाने वा यदि वा जले ॥ तत्र भृत्यस्तन्नृजो वा क्षिप्रं वध्यः स मे भवेत् ॥ ४० ॥
शिवं चास्य जलस्यास्तु त्वं च गच्छ महार्णवम् ॥ स्थाने त्विह भवेद्दोषस्तत्रान्तकरणो महात् ॥ ४१ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ स्थाने अवस्थितौ ॥ ४१ ॥

१२५५ गच्छो मां इति पृथगि अथ तु मुनिश्यामाप्रायाणादि चेतनाह-मत्तदानीदि ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ चिष्ठिव दीरेऽवस्यितम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥
 ४९ ॥ इति भीरु० नीलकण्ठः श्रीवियोगे विष्णुगणेशीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ अथ त्रयोदशोऽध्याये धेनुकुर्यात्तु च य ॥ दलेश्वरन तक्षके
 क्षेम तच्छत यथा ॥ १ ॥ दमिते इत्यध्याये “ ममिन्द्रगर्भं समृण ” इत्यमु मन्त्रमुपबृंहयति । हे इन्द्र गवम समृण मारयेति मन्त्रपादार्य ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ स
 मत्पदानि च ते सर्प दृष्ट्वा मूर्धसु सागरे ॥ गरुड पत्रगरिपुस्तचयि न प्रहरिष्यति ॥ ४२ ॥ गृह्य मूर्धां तु चरणौ कृष्यस्योरगपुङ्गव ॥ पश्यतामेव
 गोपानां जगामादर्शनं दृष्ट्वा ॥ ४३ ॥ निर्जिते तु गते सर्वे कृष्यसुतीर्य धिष्टितम् ॥ त्रिस्मितास्तुष्टुगुं पाश्वकृष्वेव प्रदक्षिणम् ॥ ४४ ॥ ऊचु सर्वे
 च ममीता नन्दगोप वनेऽरा ॥ धन्योऽस्यनुदृष्टीतोऽसि यस्य ते पुत्र ईदृश ॥ ४५ ॥ अथप्रभृति गोपानां गर्वां गोष्ठस्य चानव ॥ आपस्तु शरण
 टृण्यः प्रमुञ्चयतलोचन ॥ ४६ ॥ जाता शिवजला सर्वा यमुना मुनिसेविता ॥ तीरे चास्या सुखं गात्रो विचरिष्यन्ति न सदा ॥ ४७ ॥ व्यक्तमेव
 वय गोपा वने यत्कृष्यमीदृशम् ॥ महद्भूत न जानीमश्चन्नमग्निमिव वजे ॥ ४८ ॥ एव ते त्रिस्मिता सर्वे स्तुवन्त कृष्णमव्ययम् ॥ जग्मुर्गोपगणा
 चाप देशश्रेत्रस्य यथा ॥ ४९ ॥ इति श्रीमन्महाभारते खिलेषु हरिवशे त्रिष्णुपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दमिते सर्प
 गजे तु कृष्णेन यमनाह्वरे ॥ तमेव चेतुर्दश सहितो रामकेशवो ॥ १ ॥ आजगमतुस्तौ सहितौ गोत्रे सह गामिनौ ॥ गिरिं गोवर्द्धनस्य वसुदे
 ग्नौ ॥ नेत्रु परमर्षितौ वृषपताविबोद्धतौ ॥ ४ ॥ स तु देवः सदा क्षिप्रो लोष्ठपापाणवर्जित ॥ दर्भप्रायस्यलीभूतः सुमहान्कृष्णमृत्तिकः ॥ ५ ॥
 तालेस्तौऽपुलस्तन्धेऽरुच्छिन्ने श्यामपर्वभि ॥ फलाश्रयात्त्रिभिर्भानि नागहस्तेऽरिवोच्छिन्ने ॥ ६ ॥ तत्र दामोदरो वाक्यमुवाच वदतां वर ॥ अहो
 तालपत्रे परैर्वासितेय वनस्थली ॥ ७ ॥ त्वादन्यार्थं सुगन्धीनि श्यामानि रसवन्ति च ॥ पक्कतालानि सहितौ पातयावो लघुकर्मौ ॥ ८ ॥ यद्ये
 पामीदृगो गत्रो माधुर्यप्राणतर्पणं ॥ रसेनामृतकल्पेन भवितव्यं च मे मति ॥ ९ ॥ दामोदरवच श्रुत्वा रोहिणेयो हसन्निव ॥ पातयन्पक्कतालानि
 चारयामास तालेस्तु ॥ १० ॥ तत्तु तालवर्जनं नृणामसेव्यं दुरतिक्रमम् ॥ निर्माणमृतमिरेण पुरुषादालयोपमम् ॥ ११ ॥
 देवा भान्त्युनररुन्मनाय ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ निर्माणमृतं सारमुपमम् । “ निर्माणं निर्मिषो सारे ” इति मेदिनी । अथापि
 “ इति नृपरे गुण्ये ” इति मेदिनी ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ तालस्वनम् आस्फोटनध्वनिम् ॥ १४ ॥ दर्पाविद्धसदाननः मदेनाविद्धा भामिताः सदाः केसरा यस्मिन् तथाभूतम् आननं यस्य ॥ १५ ॥ आविद्धम् ऊर्ध्वीकृतं पुच्छं येन ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ताभ्यां तयोरेव पदयोर्जग्राह आवर्जितं भामितं मुखस्कन्धं यस्य ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

दारुणो धेनुको नाम दैत्यो गर्दभरूपवृक् ॥ खरयूथेन महता वृतस्समनुसेवते ॥१२॥ स तु तालवनं घोरं गर्दभः परिरक्षति ॥ नृपक्षिश्चापदगणां स्त्रासयानस्सुदुर्मतिः ॥१३॥ तालशब्दं स तं श्रुत्वा संघुष्टं फलपातनात् ॥ नामर्पयत्स संकुद्धस्तालस्वनमिव द्विपः ॥१४॥ शब्दानुकारी संकुद्धो दर्पाविद्धसदाननः ॥ स्तब्धाक्षो हेषितपटुः खुरैर्निर्दारयन्महीम् ॥१५॥ आविद्धपुच्छो हृषितो व्यात्तान इवान्तकः ॥ आपतेन्नैव दृदशे रौहिणे यमुपस्थितम् ॥१६॥ तालानां तमधो दृष्ट्वा स ध्वजाकारमव्ययम् ॥ रौहिणेयं खरो दुष्टस्सोऽदशदशनायुधः ॥१७॥ पद्भ्यामुभाभ्यां च पुनः पश्चिमाभ्यां पराङ्मुखः ॥ जघानोरसि दैत्येन्द्रो रौहिणेयं निरायुधम् ॥१८॥ ताभ्यामेव स जग्राह पद्भ्यां तं दैत्यगर्दभम् ॥ आवर्जितमुखस्कन्धं प्रेरयंस्तालमूर्धनि ॥१९॥संभयोरुक्टियीवो भग्नपृष्ठो दुराकृतिः ॥ खरस्तालफलैस्साद्धं पपात धरणीतले ॥२०॥तं गतासुं गतश्रीकं पतितं वीक्ष्य गर्दभम् ॥ ज्ञातींस्तथापरांस्तस्य तृणराजनि सोऽक्षिपत् ॥ २१ ॥ सा भूर्गर्दभदेहैश्च तालैः पक्कैश्च पातितैः ॥ बभासे छन्नजलदा द्यौरिवाव्यक्त शारदी ॥ २२ ॥ तस्मिन्गर्दभदैत्ये तु सानुगे विनिपातिते ॥ रम्यं तालवनं तद्धि भूयो रम्यतरं बभौ ॥२३॥ विप्रमुक्तमयं शुभ्रं विविक्ताकारदर्शनम् ॥ चरन्ति स्म सुखं गावस्ततालवनमुत्तमम् ॥२४॥ ततः प्रविष्टास्ते सर्वे गोपा वनविचारिणः ॥ वीतशोकभयायासाश्चञ्चर्यन्तं समन्ततः ॥ २५ ॥ यतः सुखं प्रकीर्णसु गोषु नागेन्द्रविक्रमौ ॥ दुमपर्णासनं कृत्वा तौ यथाहं निपीदतुः ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि धेनुकवधो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ ॥१४॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथ तौ जातहर्षौ तु वसुदेवसुताभुभौ ॥ तत्तालवनमुत्सृज्य भूयो भाण्डीरमागतौ ॥ १ ॥ चारयन्तौ विवृद्धानि गोधनानि शुभानि च ॥ स्फीतसस्यग्रहूद्धानि वीक्षमाणो वनानि च ॥ २ ॥ क्ष्वेडयन्तौ प्रगा यन्तौ प्रचिन्वन्तौ च पादपात्र ॥ नामभिर्व्याहरन्तौ च सवत्सा गाः परंतपौ ॥ ३ ॥

॥ २६ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि वीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ ॥ १४ ॥ आस्मिन्श्वतुशोऽध्याये प्रलम्बवच ईर्यते ॥ तेनैव बलभद्रेण कृष्णादेशेन तिष्ठता ॥ १ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ क्ष्वेडयन्तौ बाहू आस्फोटयन्तौ व्याहरन्तौ आस्फोटयन्तौ ॥ १ ॥

नियोगपात्रोः अन्नरित्यर्थः ॥ ४ ॥ अन्योऽन्यसदृशाभ्यो अन्योऽन्यदीर्घमित्यर्थेन सदृशाभ्यन्तरविष ॥ ५ ॥ कुसुमानां कुसुमे कर्णपुरौ कुर्वाणौ ॥ ६ ॥ ७ ॥ दीक्षा रीतिम् ॥ ८ ॥ १ ॥ सन्दोषिमागिदोलावलम्बैः क्षेपणीयैर्धटिकायै ॥ १० ॥ १ ॥ "विष्टम्नो विषो वरुणः पृथिव्या यिष्या तव शितयो हस्ते अस्य, असत्त उत्तो गृणते नियुत्वान्यव्यो अंशु पत्र इन्द्रियाय" इत्येत मन्त्रमुपवृहस्पति-तयो रमयतोरैभित्यादिना । मन्त्रार्थस्तु हे सोम ते तव मध्यो ब्रह्मरूपरूपिण अशुरिवांशु अय पृथिव्या वरुण भूमेर्भवा गारुडपात्री गेप ते त्वया असत् अन्तर्यामिणा प्रबोधित सन्धीप्यमान अत एव तत् तदाज्ञाकरणे उत्कण्ठित नियुत्वान् जगत् प्राणवायुरूपी सूत्रात्मा सन् गृणते नियोगपात्रोः सक्तैस्त्वन्धाभ्यां शुभलक्षणौ ॥ वनमालाऽऽकुलोः स्को वालशृङ्गाविवर्षभो ॥ ४ ॥ सुवर्णाञ्जनचूर्णाभावन्योन्यसदृशाभ्यन्तरो ॥ महेन्द्राधससक्तो शुक्रकृष्णाविवाभुवौ ॥ ५ ॥ इश्राशक्रुसुमानां च कर्णपुरौ मनोरमौ ॥ वनमार्गेषु कुर्वाणान्यवेपचराभुवौ ॥ ६ ॥ गोवर्द्धनस्यानुचरो वने सावुचरी तु तौ ॥ चेरुल्लोकसिद्धाभि क्रीडाभिरपरजितौ ॥ ७ ॥ तावेव मानुषीं दीक्षां वहन्तौ सुरपूजितौ ॥ तच्चातियुणयुक्ताभि क्रीडाभिश्चेतुर्वनम् ॥ ८ ॥ तौ तु माण्डीरमाश्रित्य वालक्रीडाऽनुवर्तिनौ ॥ प्राप्तौ परमशाखादय न्यम्रोध शाखिनां वरम् ॥ ९ ॥ तत्र स्पन्दोलिका मिश्र युंदमार्गविशारदौ ॥ अश्रमभि क्षेपणीयैश्च तौ व्यायाममकुर्वताम् ॥ १० ॥ युद्धमार्गैश्च विविधैर्गोपालैः सहिताभुवौ ॥ मुदितौ सिंहविकान्तौ यथाकाम विचेरुः ॥ ११ ॥ तयो रमयतोरैव तच्छिसुरसुरोत्तम ॥ प्रलम्बोऽभ्यगमत्तत्र च्छिद्रान्चेपी तयोस्तदा ॥ १२ ॥ गोपालवेपमास्थाय वन्यपुष्पविभृषित ॥ लोभयानस्स तौ वीरौ हास्ये क्रीडनकैस्तथा ॥ १३ ॥ सोऽत्रगाहत् निशक्रस्तेर्षा मध्यममानुष ॥ मानुष वपुरास्थाय प्रलम्बो वानवोत्तम ॥ १४ ॥ प्रक्रीडिताश्च ते सर्वे सह तेनामरारिणा ॥ गोपालवपुषु गोपा मन्यमाना स्वबान्धवम् ॥ १५ ॥ स तु च्छिद्रान्त ग्रेष्णु प्रलम्बो गोपतां गत ॥ दृष्टिं प्रणिदधे कृष्णे रौहिणेये च वारुणाम् ॥ १६ ॥ आत्मन स्वरूपं तद्वाक्यादसगत भावयति अह परमेश्वरादनन्योऽस्मि देवकार्यार्थमस्मदीणोऽस्मीत्यालोचयतीत्यर्थ ॥ ततो हेतो दिव पुलोकमण्डपस्य विष्टम्न स्तम्ना इव भवन्ति वं निष्टम्न किञ्चन्त्स्येद द्वितीयाद्बुधधनम् । अत्युच्छ्रितान् प्रलम्बादीन् । बहुलं विमूल्यैः । इन्द्रियाय तद्वधेन स्ववीर्यं प्रदर्शयितुं पवते गच्छन्ति । किमस्यायुषस्तुतिर्बोद्धव्या । एवमन्यथापि । श्लोकार्थं स्पष्ट ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ देहावेशात् प्रमाद्यतीति न्यायेन सूत्रांशोऽपि रामो

अविपद्यं ततो मत्वा कृष्णमद्भुतविक्रमम् ॥ रौहिणेयवधे यत्नमकरोद्दानवोत्तमः ॥ १७ ॥ हरिणाक्रीडनं नाम बालक्रीडनकं ततः ॥ प्रक्रीडितास्तु
ते सर्वे द्वौ द्वौ युगपदुत्पत् ॥ १८ ॥ कृष्णःश्रीदामसहितः पुष्टुवे गोपसूनुना ॥ संकर्षणस्तु प्लुतवान्प्रलम्बेन सहानघ ॥ १९ ॥ गोपालास्त्वपरे
द्रुद्रं गोपालैरपरैस्सह ॥ प्रदुता लङ्घयन्तो वै तेऽन्योन्यं लडुविक्रमाः ॥ २० ॥ श्रीदाममजयत्कृष्णः प्रलम्बं रोहिणीसुतः ॥ गोपालैः कृष्णप
क्षीरैर्गोपालास्त्वपरे जिताः ॥ २१ ॥ ते वाहयन्तस्त्वन्योन्यं संहर्षीत्सहसा दुताः ॥ भाण्डीरस्कन्धमुद्दिश्य मर्यादां पुनरागमन् ॥ २२ ॥ संक
र्षणं तु स्कन्धेन शीघ्रमुत्क्षिप्य दानवः ॥ दुतं जगाम विमुखस्सचन्द्र इव तोयदः ॥ २३ ॥ स भारमसहंस्तस्य रौहिणेयस्य धीमतः ॥ ववृधे सुम
हाकायः शक्रक्रान्त इवाम्बुदः ॥ २४ ॥ स भाण्डीरवटप्रबन्धं दग्धाञ्जनगिरिप्रभम् ॥ स्वं वपुर्दश्यामास प्रलम्बो दानवोत्तमः ॥ २५ ॥ पञ्चस्तव
कलम्बेन मुकुटेनार्कवर्चसा ॥ दीप्यमानाननो दैत्यः सूर्याक्रान्त इवाम्बुदः ॥ २६ ॥ महाननो महाप्रीवस्सुमहानन्तकोपमः ॥ रौद्रशकटचक्राक्षो
नमयंश्चरणैर्महीम् ॥ २७ ॥ स्रग्दामलम्बाभरणः प्रलम्बाम्बरभूषणः ॥ वीरः प्रलम्बः प्रययौ लम्बतोय इवाम्बुदः ॥ २८ ॥ स जहाराथ वेगेन
रौहिणेयं महासुरः ॥ सागरोपह्वगतं कुत्सं लोकमिवान्तकः ॥ २९ ॥ द्वियमाणः प्रलम्बेन स तु संकर्षणो बभौ ॥ उद्धमान इवाकाशे कालमे
धेन चन्द्रमाः ॥ ३० ॥ स संदिग्धमिवात्मानं मेने संकर्षणस्तदा ॥ दैत्यस्कन्धगतश्श्रीमान्कृष्णं चेदमुवाच ह ॥ ३१ ॥ द्वियेऽहं कृष्ण दैत्येन
पर्वतोदयवर्षणा ॥ प्रदर्शयित्वा महतीं मायां मानुषरूपिणीम् ॥ ३२ ॥ कथमस्य मया कार्यं शासनं दुष्टचेतसः ॥ प्रलम्बस्य प्रवृद्धस्य दर्पोद्धि
गुणवर्चसः ॥ ३३ ॥ तमाह सस्मितं कृष्णस्साम्ना हर्षाकुलेन वै ॥ अभिज्ञो रौहिणेयस्य वृत्तस्य च बलस्य च ॥ ३४ ॥ अहोऽयं मानुषो भावो
व्यक्तमेवानुपाल्यते ॥ यस्त्वं जगन्मयं देव गुह्याद्ब्रह्मतरं गतः ॥ ३५ ॥ स्मर नारायणात्मानं लोकानां त्वं विपर्यये ॥ अवगच्छात्मनात्मानं समु
द्राणां समागमे ॥ ३६ ॥ पुरातनानां देवानां ब्रह्मणः सलिलस्य च ॥ आत्मवृत्तप्रभावाणां संस्मराद्यं च वै वपुः ॥ ३७ ॥

मुमोहेत्याह—स संदिग्धमिति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ श्रीकृष्णस्त्वेन पूर्वरूपस्मरणेन प्रबोधयतीत्याह—तमाहेत्यादिना ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

अस्मिन् सृष्ट्यात्काले विष्णोऽपि—शिरः सम् इत्यादिना ॥ ३८ ॥ “श्राणस्य प्राणमुत् चशुष्मशु” इत्यादिश्रुतिमसिद्ध शुद्ध ब्रह्माऽपि त्वमेवासीत्याह—यत्त्वयेति ॥
 यत्तया नोक्तेत्यादिनाऽप्य वेदकृतत्वमुक्त्वा ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ शेषरूपेण वर्णयति—त्वय्येवेति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ यथेति ॥ अहम् अन्तर्यामी त्वं सृष्ट्वात्मा
 शिरः तं ते जलं सृष्टिं क्षमा भूर्वहनो मुखम् ॥ वायुलोकैकारुरुच्यासो मनस्स्रष्टा बभूवत् ॥ ३८ ॥ सहस्रास्यस्सद्ब्रह्माङ्गस्सहस्रचरणेक्षण ॥ सह
 स्रपद्मनाभस्त्व सहस्रांशुघोडोरिवा ॥ ३९ ॥ यत्त्वया दर्शितं लोके तत्पश्यन्ति विचोक्तसः ॥ यत्त्वया नोक्तपूर्वं हि कस्तदन्वेष्टुमर्हति ॥ ४० ॥
 यदेदितव्यं लोकेऽस्मिन्स्तत्त्वया समुदाहृतम् ॥ विवित यत्तवैकस्य देवा अपि न तद्विदुः ॥ ४१ ॥ आत्मज ते वपुर्व्योम्नि न पश्य त्यात्मसमवम् ॥
 यत्तु ते कृत्रिम रूपं तवर्चन्ति विचोक्तसः ॥ ४२ ॥ देवेन दृष्टञ्चान्तस्ते तेनानन्त इति स्मृतं ॥ त्वं हि सूक्ष्मो महानेकस्सूक्ष्मैरपि दुरामदः ॥ ४३ ॥
 त्वय्येष जगत स्तम्भे शाश्वती जगती स्थिता ॥ अवला प्राणिनां योनिर्धारयत्यखिल जगत् ॥ ४४ ॥ चतुस्सांगैरभोगस्त्व चातुर्वर्ण्यविभाग
 षिट् ॥ चतुर्गुणेषु लोकानां चातुर्भोजफलानः ॥ ४५ ॥ यथाऽहमपि लोकानां तथा त्वं तच्च मे मतम् ॥ उभावेकशरीरे स्त्वो जगदर्थे द्विधा
 कृतौ ॥ ४६ ॥ अहं वा शाश्वतः कृष्णस्त्व वा शेषः पुरातनः ॥ लोकानां शाश्वतो देवस्त्व हि शेषस्सनातनः ॥ आवयोर्देहमात्रेण द्विधेद धार्यते
 जगत् ॥ ४७ ॥ अहं यस्स भवानेव यस्त्व सोऽहं सनातनः ॥ द्वाधैव विहितौ स्याचामेकदेहौ महाबलौ ॥ ४८ ॥ तदास्से मृदुवत्त्व किं प्राणेन
 जहि वानवम् ॥ मृद्धिं देवैरिषु देव वक्रकस्येन मुष्टिना ॥ ४९ ॥ वैरम्यायन उवाच ॥ सस्मारितस्तु कृष्णेन रोहिणेयः पुरातनम् ॥ वलेनापूर्यत
 तदा त्रैलोक्यान्तरचारिणा ॥ ५० ॥ ततः प्रलम्ब दुर्घृतं स वद्धेन महासुज ॥ मुष्टिना वक्रकल्पेन मृद्धिं घेन समाहनत् ॥ ५१ ॥ तस्योत्तमाङ्गं
 स्वे काये विक्रयात् विवेरा इ ॥ जातुर्भ्यां चाहतशरीरे गतासुर्वानवोत्तमः ॥ ५२ ॥ जगत्यां विप्रकीर्णस्य तस्य रूपमभूत्तवा ॥ प्रलम्बस्याम्बर
 स्यस्य मेवस्येव विदीर्यत ॥ ५३ ॥ तस्य भ्रमोत्तमाङ्गस्य देहात्सुखाव शोणितम् ॥ बहुगौरिकसयुक्त शैलशुभादिवोदकम् ॥ ५४ ॥ तं निहत्य
 प्रलम्बं तु सहस्य वलमात्मनः ॥ पर्यप्वजत वै कृष्ण रोहिणेयः प्रतापवान् ॥ ५५ ॥
 मन्त्रात्पादिक इयो सममेकैस्यं ॥ ५६ ॥ ४७ ॥ अत्यन्त साम्बलक्षणमपेदेयाह—अहमिति ॥ ४८ ॥ सस्मारित इति ॥ उक्त्वायेन बलदेववत् विद्युत्वात्
 कस्य आप्तपनो प्राग्भावावमकाच्छरीत्यये ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ अथ पञ्चदशोऽध्यायः ॥ कृष्णः पप्रच्छ तच्छेत्तु
 शुश्रावाथ तदुत्तरम् ॥ १ ॥ तयोः प्रवृत्तयोस्त्यध्यायद्वयम् "आथावभिरहन्येभिरक्तुभिर्वारिष्ठं वज्रमाजिघर्ति माथिनि। शतं वा यस्य प्रचरन् स्वदेमे संवर्चयन्तो विचर्वन्तयन्नहः" इति
 मन्त्रस्योपबृंहणार्थं मन्त्रार्थमाह। यस्य वज्रिणः स्वदेमे स्वगृहे वायुर्वेन्द्रो वाऽन्तरिक्षस्थान इत्युक्तेरन्तरिक्षे शतं वा ततोऽधिकं वा संवर्चयन्तः संवर्तं प्रलयं कुर्वन्तः सांवर्चका नाम
 मेघाः प्रचरन् प्राचरन् संचारं कृतवन्तः सः माथिनि मायामनुष्ये श्रीकृष्णे वारिष्ठं श्रेष्ठतमं वज्रम् अशानिं तद्वर्तौ महावृष्टिम् आजिघर्ति क्षरति । अक्तुभो रात्रिभिः सप्तभिरिति
 तं तु कृष्णश्च गोपश्च दिविस्थाश्च दिवौकसः ॥ तुष्टुनिहते दैत्ये जयशीर्षिर्महाबलम् ॥ ५६ ॥ बलेनायं हतो दैत्यो बालेनाक्लिष्टकर्मणा ॥
 विवदन्त्यशरीरिण्यो वाचः सुरसमीरिताः ॥ ५७ ॥ बलदेवेति नामास्य दैवेरुक्तं दिवि स्थितैः ॥ बलं तु बलदेवस्य तदा भुवि जना विदुः ॥ ५८ ॥
 कर्मजं निहते दैत्ये दैवैरपि दुरासदे ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शिशुचर्यायां प्रलम्बवधो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥
 ॥ १४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तयोः प्रवृत्तयोरेवं कृष्णस्य च बलस्य च ॥ वने विचरतोर्मासौ व्यतियातौ स्म वार्षिकौ ॥ १ ॥ ब्रजमाजग्मतुस्तौ
 तु ब्रजे शुश्रुवतुस्तदा ॥ प्राप्त शक्रमहं वीरौ गोपांश्चोत्सवलालसान् ॥ २ ॥ कौतूहलादिदं वाक्यं कृष्णः प्रोवाच तत्र तान् ॥ कोऽयं शक्रमहो नाम
 येन वो हर्ष आगतः ॥ ३ ॥ तत्र वृद्धतमस्त्वेको गोपो वाक्यमुवाच ह ॥ श्रुतां तात शक्रस्य यदर्थं ध्वज इज्यते ॥ ४ ॥ देवानामीश्वरशक्रो
 मेघानां चारिखुद्वन ॥ तस्य चायं भवः कृष्ण लोकनाथस्य शाश्वतः ॥ ५ ॥ तेन संचोदिता मेघास्तस्य चाशुधभूषिताः ॥ तस्थैवाज्ञाकरारस
 स्यं जनयन्ति नवाभ्युभिः ॥ ६ ॥ मेघस्य पयसो दाता पुरुहूतः पुंरंदरः ॥ संप्रहृष्टस्स भगवान्प्रीणयत्यखिलं जगत् ॥ ७ ॥ तेन संपादितं सस्यं
 वयमन्ये च मानवाः ॥ वर्तयामोपयुञ्जानास्तर्पयामश्च देवताः ॥ ८ ॥

पुराणतः सतरात्रं वज्रधारेण पर्जन्येन वर्षैत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । आथावभिरहन्येभिरिति । आथावभिरिति समुदायिभिः प्रावसमुदायः शिलोच्चयो लक्ष्यते यैः अहन्येभिः अहः
 क्रतुमूर्हेन्ति तेऽहन्यास्तैः पर्वतैः क्रतुभाजि सतीत्यर्थः । माथी पुनः किं चकारेत्यत आह । विचर्वन्तयन्नह इति च अनन्तरं माथी अहः क्रतुं विचर्वन्तं विपरीतं वर्तयन्नास्ते इति
 शेषः । इन्द्रयार्थमाह तैः संपारैर्गिरियागं प्रवर्चयति माथिनि इन्द्रो महतीं वृष्टिं चकारेत्यर्थः । तयोः प्रवृत्तयोः तयोः प्रवर्त्तमानयोः व्यतियातौ व्यतिक्रान्तौ ॥ १ ॥ ब्रजं गोपसमाजं
 शक्रमहम् इन्द्रोत्सवम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ शाश्वतः कुलपरम्पराऽऽगतः ॥ ५ ॥ ६ ॥ मेघस्य मेघसंचान्धिनः ॥ ७ ॥ सस्यं धान्यं वर्चयामो जीवामः उपयुञ्जानाः भक्षयन्तः । सन्धिरार्षः ॥ ८ ॥

मासुह मजजम् ॥ ९ ॥ मनुञ्चना सवृषा ॥ १० ॥ ११ ॥ दुदोहोति ॥ गा सूर्यंरसीन् । पयस्विनीरीति स्त्रीत्व लोकात् । अयमर्थं यथाऽऽमाक जठराग्निः प्राणसहायो
 जठ गोपयति तथात्माभिर्बलसाध्ये कर्मणि क्षियमाणे रोमकूशद्वारा प्रचेदरूपेण वमति । एव वायुसहायः सूर्यं मूर्म्याधिगत जल शोषयति तच्चेन्नेण बलसाध्ये निरन्तरम्
 भित्तये स्पर्शं श्युक्तः सन् किरणद्वारा चर्मकोशरूपेण मेघेषु वमति तत्त्वान् भवानिन्द्रो भिन्दन् वृष्टिं प्रबर्चयतीति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ पयो
 दवे वर्पति लोकेऽस्मिन्स्तत्तस्सस्य प्रवर्धते ॥ पृथिव्यां तर्पितार्यां तु सामृत लक्ष्यते जगत् ॥ ९ ॥ क्षीरवत्यस्त्विमा गावो वत्सवत्यश्च निर्वृता ॥
 तन सर्वद्वितास्तात वृणे पुरा सपुञ्ज्या ॥ १० ॥ नासत्या नावृणा भूमिर्न बुभुक्षार्दितो जन ॥ दृश्यते यत्र दृश्यन्ते वृष्टिमान्तो बलाहकाः
 ॥ ११ ॥ दुदोह सवितुर्गा वै शक्रो दिव्या पयस्विनी ॥ ता क्षरन्ति नव क्षीर मेघ्य मेघोवधारितम् ॥ १२ ॥ वाय्वीरित तु मेघेषु करोति
 निनद महत् ॥ जवेनावर्तित चैव गच्छतीति जना विदुः ॥ १३ ॥ तस्य चैवोद्यमानस्य वायुयुक्तैर्बलाहकैः ॥ वज्राशानिसमाशब्दाश्च्युयन्ते नगभे
 दिन् ॥ १४ ॥ तखलं वव्रनिष्पेयैर्विमुञ्चति नमोगते ॥ वदुभि कामगोमैवेश्शक्रो भृत्यैरिषिभर ॥ १५ ॥ क्वचिदुद्दिनसकारो क्वचिच्छ्राम्नामस
 निर्भ ॥ क्वचिद्विनाशनाकारे क्वचिच्छीकर्षर्षिभि ॥ १६ ॥ मण्डयतीव देवेन्द्रो विश्वमेव नभो घने ॥ क्वचिच्छीकरसुक्ताऽऽम कुरुते गगन
 वन ॥ १७ ॥ एवमेतरपयो दुग्ध गोभिस्सूर्यस्य वारिद ॥ पर्जन्यस्सर्वभूताना भवाय भुधि वर्पति ॥ १८ ॥ यस्मात्प्रावृडिय कृष्ण शक्रस्य
 भुभि भाविनी ॥ तस्मात्प्रावृषि राजानस्सर्वे शक्रं सुदा युता ॥ महैस्सुरेशमर्चन्ति वयमन्ये च मानवा ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिविंश
 विष्णुपवणि शिशुचर्यार्या गोपभाष्य नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गोपवृद्धस्य वचनं श्रुत्वा शक्रप
 त्रिभे ॥ प्रभावज्ञोऽपि शक्रस्य वाक्य वामोदरोऽवर्षीत् ॥ १॥ वय वनचरा गोपास्सदा गोघनजीविन ॥ गावोऽस्महेवत विद्धि गिरयश्च वनानि
 च ॥ २ ॥ कर्पुकाणां कृपिवृत्ति पण्य विपणिजीविनाम् ॥ गावोऽस्माक परा वृत्तित्तत्रैविद्यमुच्यते ॥ ३ ॥ विद्यया यो यया युक्तस्तस्य सा
 देक्त परम् ॥ सेव पूज्याऽर्चनीया च सेव तस्योपकारिणी ॥ योऽन्यस्य फलमश्रान करोत्यन्यस्य सत्कियाम् ॥ ४ ॥
 जलं गोभि रसिभि पर्जन्य इन् ॥ १८ ॥ शक्रस्य विभाविनी पूजयिषी पूजाकाल इत्यर्थं । महे तत्त्वै ॥ १९ ॥ इति हरिविशो विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चदशोऽ
 ध्याय ॥ १५ ॥ ६ ॥ एतस्मिन्पञ्चोदशोऽध्याये युक्तिभिस्तमेदनम् ॥ त्वेन्नेण महेन्द्रस्य शरवो कर्षनं तथा ॥ १ ॥ गोपवृद्धस्य वचन श्रुत्वा शक्रपरिवहे इन्द्रमहोत्सवस्वी
 कार ॥ १ ॥ २ ॥ पण्य विक्रेय इय विपणिजीविनां वणिजां त्रैविप नातोऽरूपाया विषयाः भेदत्रयम् ॥ ३ ॥ विषया चार्चया ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ तनवस्तनूः ॥ ६ ॥ ७ ॥ एषां वनानां विकुर्वन्ति विकारं जनयन्ति । वनालया भिह्लायाः वनजीविनो गोपतक्षाद्याः ॥ ८ ॥ ९ ॥ कर्म स्वस्तिवाचनादिकं सुखस्थाने
 पादपादिसन्निधौ समे देशे ॥ १० ॥ वितत्य कुण्डमण्डपादिकं विस्तार्य क्रियताम् । एकत्रेति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रमुदिता प्रमुदितजनत्वात् ॥ १३ ॥ प्रियकैः कदम्बचर्भदैः
 बाणासनैः झिण्टीपुच्छैः निर्मयूररुतं वर्षापयमात् ॥ १४ ॥ बलाकेव बलाका आकस्मिकयाताऽग्निः तद्रहिताः विबलाकाः ॥ १५ ॥ १६ ॥ साभिपेकमिव पट्टाभिषिक्त
 द्वावनर्थो स लभते प्रेत्य चेह च मानवः ॥ कृष्यन्ता प्रथिता सीमाऽन्तं श्रूयते वनम् ॥ १७ ॥ वनान्ता गिरयस्सर्वे सा चाऽस्माकं गतिंश्रुत्वा ॥
 श्रूयन्ते गिरयश्चापि वनेऽस्मिकामरूपिणः ॥ प्रविश्य तास्तास्तनवो रमन्ते स्वेषु सानुषु ॥ १८ ॥ भूत्वा केसरिणस्सिंहा व्याव्राश्च नखिनां वराः ॥
 वनानि स्वानि रक्षन्ति त्रासयन्तो वनच्छिदः ॥ १९ ॥ यदा चैषां विकुर्वन्ति ते वनालयजीविनः ॥ श्रन्ति तानेव दुर्वृतान्पर्यौरुपादेन कर्मणा ॥ २० ॥
 मन्त्रयज्ञपरा विप्रास्सीतायज्ञाश्च कर्षुकाः ॥ गिरियज्ञास्तथा गोपा इज्योऽस्माभिर्गिरिवने ॥ २१ ॥ तन्मह्यं रोचते गोपा गिरियज्ञः प्रवर्त्तताम् ॥
 कर्म कृत्वा सुखस्थाने पादपेष्वथ वा गिरौ ॥ २२ ॥ तत्र हत्वा पशून्मेध्यान्चितत्यायतने शुभे ॥ सर्वदोषस्य संदेहः क्रियतां किं विचार्यते ॥ २३ ॥
 तं शरत्कुसुमापीडाः परिवार्य प्रदक्षिणम् ॥ गावो गिरिवरं सर्वास्ततो यान्तु पुनर्व्रजम् ॥ २४ ॥ प्राप्ता किलेयं हि गवां स्वादुतोयतृणा गणैः ॥
 शरत्प्रमुदिता रम्या गतमेघजलाशया ॥ २५ ॥ प्रियकैः पुष्पितैर्गौरं श्यामं बाणासनैः क्वचित् ॥ कठोरतृणमभाति निर्मयूररुतं वनम् ॥ २६ ॥
 विजला विमला व्योम्नि विबलाका विविद्युतः ॥ विवर्द्धन्ते जलयरा विदन्ता इव कुञ्जराः ॥ २७ ॥ पटुना मेघनादेन नवतोयानुकर्षिणा ॥ पर्णा
 त्करघनास्सर्वे प्रसादं यान्ति पादपाः ॥ २८ ॥ सितवर्णाम्बुदोष्णीपं हंसचामरवीजितम् ॥ पूर्णचन्द्रमलच्छत्रं साभिपेकमिवाम्बरम् ॥ २९ ॥ हंसैः
 ग्रहसितानीव समुकृष्टानि सारसैः ॥ सर्वाणि तनुतां यान्ति जलानि जलदक्षये ॥ ३० ॥ चक्रवाकस्तनटाः पुलिनशोणिमण्डलाः ॥ हंसलक्षणहा
 सिन्यः पातं यान्ति समुद्रगाः ॥ ३१ ॥ कुमुदोच्छुमुदकं ताराभिश्चित्रमम्बरम् ॥ समभयुत्समयन्तीव शर्वरीष्वितेरतरम् ॥ ३२ ॥ मत्तकौश्यावशु
 षेष्णु कलमापक्वपाण्डुर्षु ॥ निर्विष्टरमणीयेषु वनेषु रमते मनः ॥ ३३ ॥ पुष्करिण्यस्तडागानि वायश्च विकचोत्पलाः ॥ केदारास्सरितश्चैव सरांसि
 च श्रियाऽञ्ज्वलन् ॥ ३४ ॥ पङ्कजानि च ताम्राणि तथाऽन्यानि सितान्यपि ॥ उत्पलानि च नीलानि भेजिरे वारिजां त्रियम् ॥ ३५ ॥
 दृपतितुल्यम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अभ्युत्समयन्ति गर्वमाविष्कुर्वन्ति । बहुद्वयमर्षम् ॥ २० ॥ कलमापक्वपाण्डुषु धान्यमजरीपाकपिङ्गेषु निर्विटाः कृतविवाहास्तद
 द्रमणीयेषु कौश्लपुरुषयोः धान्यवराङ्गनयोश्च साम्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

विनागाहाः मयरा । निभृत पूणः ॥ २८ ॥ ऋणुपयायो षपागमनेन गिधिलै वून समात यमृत्य तदा समुज्जिते ॥ २७ ॥ विन्यासै उपवेगनस्थलै ॥ २६ ॥ जलजा
दा मय्यभिगतः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ विगापयन रमानिति शेप ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ४५ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ अथ सप्तदशोऽध्याये गोवर्धनमहोत्सवः ॥ वष्यते हरिणा क्लृप्तो दशन तस्य चाद्भुतम् ॥ १ ॥
 अविशङ्क्या इन्द्राव भयम् अशङ्कमाना इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ अशङ्क्यायां बीजमाहुस्त्वमिति । परायणम् आश्रयः ॥ ३ ॥ यथा स्वर्ग गतः स्वर्गस्थ इव ॥ ४ ॥
 एतच्छकटमङ्गुलि कर्म ह्येति शेषः । बोद्धव्यात् द्रुं योग्यात्वाभिमानादहंकारादहं कारयिष्यामि गोयज्ञं बलादेतन्न संशय इत्येवंरूपात् । एकश्चकारः पादपूरणार्थः ॥ ५ ॥

गवो हि पूज्याः सततं सर्वेषां नात्र संशयः ॥ यदि साम्ना भवेत्प्रीतिर्भवतां वैभवाय च ॥ एतन्मम वचस्तथ्यं क्रियतामविचारितम् ॥ ४५ ॥ इति
 श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दामोदरवचः श्रुत्वा हृष्टास्ते गोषु जीविनः ॥
 तद्भागमृतमासाद्य प्रत्यूचुरविशङ्क्या ॥ १ ॥ तवैषा बाल महती गोपानां हितवर्द्धिनी ॥ ग्रीणयत्येव नस्सर्वान्बुद्धिर्बुद्धिकरी गवाम् ॥ २ ॥ त्वं
 गतिस्त्वं रतिश्चैव त्वं वेत्ता त्वं परायणम् ॥ भयेष्वभयदस्त्वं नस्त्वमेव सुहृदां सुहृत् ॥ ३ ॥ त्वत्कृते कृष्ण घोषोऽयं क्षेपी मुदितगोकुलः ॥
 कृत्स्नो वसति शान्तारिथ्या स्वर्गं गतस्तथा ॥ ४ ॥ जन्मप्रभृति कर्मैतद्दैवसुकरं भुवि ॥ बोद्धव्याच्चाभिमानाच्च विस्मितानि मनांसि नः ॥ ५ ॥
 बलेन च परार्धेन यशसा विक्रमेण च ॥ उत्तमस्त्वं मनुष्येषु देवेष्विव पुंन्द्रः ॥ ६ ॥ प्रतापेन च तीक्ष्णेन दीप्त्या पूर्णतयाऽपि च ॥ उत्तमस्त्वं
 च मर्त्येषु देवेष्विव दिवाकरः ॥ ७ ॥ कान्त्या लक्ष्म्या प्रसादेन वदनेन स्मितेन च ॥ उत्तमस्त्वं च मर्त्येषु देवेष्विव निशाकरः ॥ ८ ॥ बलेन
 वपुषा चैव बाल्येन चरितेन च ॥ स्यात्ते शक्तिधरस्तुल्यो न तु कश्चन मानुषः ॥ ९ ॥ यत्त्वयाऽभिहितं वाक्यं गिरियज्ञं प्रति प्रभो ॥ कस्तच्छब्द
 यितुं शक्तो वेलाभिव महोद्दिधिः ॥ १० ॥ स्थितशक्रमहस्तात श्रीमान्गिरिमहस्त्वयम् ॥ त्वत्प्रणीतोऽद्य गोपानां गवां हेतोः प्रवर्त्यताम् ॥ ११ ॥
 भोजनान्युपकल्पन्तां पयसः पेशलानि च ॥ कुम्भाश्च विनिवेश्यन्तामुदपानेषु शोभनाः ॥ १२ ॥ पूर्यन्तां पयसा नद्यो द्रोण्यश्च विपुलाऽऽयताः ॥
 भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च तत्सर्वमुपनीयताम् ॥ १३ ॥ भाजनानि च मांसस्य न्यस्यन्तामोदनस्य च ॥ त्रिरात्रं चैव संदोहस्सर्वेषोपस्य गृह्यताम् ॥ १४ ॥
 विशस्यन्तां च पशवो भोज्या ये महिषादयः ॥ प्रवर्त्यतां च यज्ञोऽयं सर्वगोपसुसंकुलः ॥ १५ ॥ आनन्दजननो घोषो महान्मुदितगोकुलः ॥ तूर्य
 प्रणादघौषैश्च वृषभाणां च गर्जितैः ॥ १६ ॥ हम्भारवैश्च वत्सानां गोपानां हर्षवर्द्धनः ॥ दध्नो हृदो वृतावर्त्तः पयःकुल्यासमाकुलः ॥ १७ ॥
 ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ते त्वया तुल्यः शक्तिधरः कार्तिकेयः ॥ ९ ॥ १० ॥ त्वत्प्रणीतस्त्वया प्रवर्तितः ॥ ११ ॥ १२ ॥ नद्यः सुधामग्न्यो दीर्घकुल्याः द्रोण्यस्तादृशानि
 कुण्डानि ॥ १३ ॥ संदोहः पयआदिः गृह्यतां न तु विक्रेयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ दध्नो हृदः वृतावर्त्तः साररूपेण घृत यज्ञोपर्यावर्त्तते स तथा ॥ १७ ॥

प्रभूतधामौ आइचथ भूयान्स्कारकरूपसयुक्थश्च यस्मिन्नित्यर्थ ॥ १८ ॥ अक्षिरत्नानि वक्षिस्थानि वरुथरथत्वादीनि पर्यन्तानि समीपे आसादितानि यस्मिन् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रवानत मुल्पास्तत्त्वा जग्मु शरणमिति शेष ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
 पर्यायुक्तु प्रदक्षिण कुवन्तु ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सापीबाः सशिरोभूषणा ताश्च वा स्वषकाङ्कदा पुष्पगुञ्जकाराणि बाहुभूषणानि यासां वा । सजम्ब आपीबाः शङ्करभूष
 मासराशिः प्रभृताऽऽद्य प्रकारोदनपर्वत ॥ सप्रावर्तत यज्ञोऽस्य गिरिगोभिस्समाकुल ॥ १८ ॥ तुष्टगोपजनकीर्णो गोपनारीमनोहर ॥ मद्दयानां
 शरायस्तत्र शतराशोपकल्पिता ॥ गन्धमाल्यैश्च विविधैर्द्रुपर्णैश्चावैस्तथा ॥ १९ ॥ अथाधिनृतपर्यन्ते सप्राप्ते यज्ञसविधौ ॥ यज्ञ गिरेस्तिथौ
 सोम्ये चतुर्गोपा द्विजेस्सह ॥ २० ॥ यजनान्ते तदन्न तु तल्पयो दधि चोत्तमम् ॥ मांस च मायया कृष्णो गिरिर्भृत्वा समश्रुते ॥ २१ ॥ तर्पिता
 श्चापि विप्राद्यास्तुष्टास्सपूर्णमानसा ॥ उत्तस्यु प्रीतमनसस्त्वस्ति वाच्य यथासुखम् ॥ २२ ॥ मुक्ता चावभृथे कृष्ण पय पीत्वा च कामत ॥
 सततोऽस्मीति दिव्येन रूपेण प्रजहास वै ॥ २३ ॥ त गोपा पर्वताकार दिव्यस्रगदुलेपनम् ॥ गिरिर्मुग्धि स्थित दृष्ट्वा कृष्ण जग्मु प्रयानत ॥
 ॥ २४ ॥ भगवानपि तेनेत्र रूपेणाच्छादित प्रसु ॥ सहितैः प्रणतो गोपैर्वन्दतात्मानमात्मना ॥ २५ ॥ तमृदुर्विस्मिता गोपा देव गिरिवरे स्थितम् ॥
 भगवत्स्त्वद्ग्रे युक्ता दासाः किं कुर्म किंकरा ॥ २६ ॥ स उवाच ततो गोपान्गिरिप्रमवया गिरा ॥ अद्यप्रभृति चेज्योऽह गोषु यद्यस्ति वो दया
 वने ॥ स्य च सह युष्माभिर्यथा दिव्यगतस्तथा ॥ २९ ॥ ये चेमे प्रथिता गोपा नन्दगोपपुरोगमा ॥ २८ ॥ शिवश्च वो भविष्यामि मद्रक्तानां वने
 धनम् ॥ ३० ॥ पर्यायुक्तु क्षिप्र मां गावो वत्ससमाकुला ॥ एव मम परा प्रीतिर्मविष्यति न सशय ॥ ३१ ॥ ततो नीराजनार्थं हि वृन्दशो गोकु
 लानि तम् ॥ परिव्रुगिरिवर सवृषाणि समन्त ॥ ३२ ॥ ता गाव प्रदुता दृष्टास्साऽऽपीदस्तवकाङ्कदा ॥ सत्त्वजापीदशृङ्गाया शतशोऽय सहस्रश
 ॥ ३३ ॥ अनुजग्मुश्च गोपालाः कालयन्तो घनानि च ॥ भक्तिच्छेदावुल्लिखन्नास्त्रा रक्तपीतसिताम्बरा ॥ ३४ ॥ मयूरचित्राङ्गविनो मुजे ग्रहरणा
 वृते ॥ मयूरपत्रवन्तानां केशवन्वै सुयोजितै ॥ ३५ ॥ यत्राजुरधिक गोपास्समवाये तदादृते ॥ अन्ये वृषानारुद्धुर्नृत्यन्ति स्म परे सुवा ॥ ३६ ॥
 ज्ञानि वैश्च सहितानि मयजापीभानि शृङ्गाप्राणि यासां वा ॥ ३३ ॥ कालयन्तो नियमयन्तः घनानि गोपानि भक्तिच्छेदैर्बिभागमेवैः अनुल्लिखन्ना नानावर्णैः लुलेपितानि
 शृणु प्रयगङ्गानि यैस्तादृगा इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ग्रहरणावृते मायुषे मयूरपत्राणां वृन्तानि मयूरपत्राणां वृन्तानि ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकार्यां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ अस्मिन्नष्टादशोऽध्याये आसारात्पीडिते व्रजे ॥ दग्धे कृष्णे गिरिं श्रौढ्या समाह
 मिति वर्ण्यते ॥ १ ॥ महे प्रतिहते शक्र इत्यध्याये “ तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिना क्रतुं सचन्त मारुतस्य वेधसः । दाधार दशमुत्तमहर्विदं व्रजं च विष्णुः सखिवीं अपोर्णुते ” १
 इत्येतं मन्त्रमुपबृंहयति । मन्त्रार्थस्तु अस्य विष्णोस्तं पर्वतार्थं कृतं स्वं स्वेन संपादितं क्रतुं यज्ञं वरुणोऽश्विनौ च सचन्त अन्वयोदन्त मारुतस्य वायोरपि वेधसः स्रष्टुः ततश्च
 गोपालास्त्वपरे गाश्च जगद्दुर्वैगगाभिः ॥ तस्मिन्पर्यायनिवृत्ते गर्वा नीराजनोत्सवे ॥ ३७ ॥ अन्तर्द्धानं जगामाशु तेन देहेन सोऽवलः ॥ कृष्णोऽपि
 गोपसहितो विवेश व्रजमेव ह ॥ ३८ ॥ गिरियज्ञप्रवृत्तेन तेनाश्वर्येण विस्मिताः ॥ गोपास्सबालवृद्धा वै तुष्टुवुर्भुसुदनम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते
 खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि गिरियज्ञप्रवर्तनं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ महे प्रतिहते शक्रस्सक्रोधद्विदशेश्वरः ॥
 सांवर्त्तिकं नाम गणं तोयदानामथाब्रवीत् ॥ १ ॥ भो बलाहकमातङ्गाः श्रुतां मम भाषितम् ॥ यदि वो मत्प्रियं कार्यं राजभक्तिपुरस्कृतम् ॥
 ॥ २ ॥ एते वृन्दावनगता दामोदरपरायणाः ॥ नन्दगोपादयो गोपा विद्विषन्ति ममोत्सवम् ॥ ३ ॥ आर्जीवो यः परस्तेषां गोपत्वं च यतस्सृ
 तम् ॥ ता गावस्सप्तत्राणे पीड्यन्तां वर्षमारुतैः ॥ ४ ॥ ऐरावतगतश्चाहं स्वयमेवाग्न्यु दारुणम् ॥ स्रक्ष्यामि वृष्टिं वातं च वज्राशानिसमप्रभम् ॥ ५ ॥
 भवाद्भ्रश्रण्डवर्षेण चरता मारुतेन च ॥ हतास्तास्सप्तत्रा गावस्त्यक्ष्यन्ति भुवि जीवितम् ॥ ६ ॥ एवमाज्ञापयामास सर्वोऽलधरान्प्रभुः ॥
 प्रत्याहते वै कृष्णेन शासने पाकशासनः ॥ ७ ॥ ततस्ते जलदाः कृष्णा घोरनादा भयावहाः ॥ आकाशं छादयामासुस्सर्वतः पर्वतोपमाः ॥ ८ ॥
 विद्युत्संपातजननाशक्रचापविधुषिताः ॥ तिमिरावृतमाकाशं चक्रुस्ते जलदास्तदा ॥ ९ ॥ गजा इवान्यसंयुक्ताः केचिन्मकरवर्चसः ॥ नगा
 इवान्ये गगने चेरूर्जलदप्रुङ्गवाः ॥ १० ॥ तेऽन्योऽन्यं वपुषा बद्धा नागयूथायुतोपमाः ॥ दुर्दिनं विपुलं चक्रुश्छादयन्तो नभस्तलम् ॥ ११ ॥
 नृहस्तनागहस्ताभ्यां वेणूनां चैव सर्वतः ॥ धाराभिस्तुल्यरूपभिर्ववृषुस्ते बलाहकाः ॥ १२ ॥ समुद्रं मेनिरे तं हि स्वमारूढं नृचक्षुषः ॥ दुर्वि
 गाह्यमपर्यन्तमगाधं दुर्दिनं महत् ॥ १३ ॥ नैवापतन्वै खगमा दुडुवुर्भृगजातयः ॥ पर्वताभेषु भेधेषु खे नदत्सु समन्ततः ॥ १४ ॥
 स्वमसबद्धे कृते इन्द्रे कुपिते सति विष्णुः उत्तमं श्रेष्ठं दक्षं वृष्टिनिवारणक्षमम् अहर्विदं क्रतोलेश्वारं पर्वतं दाधार दधार धृतवान् यतः सखिवाच महान् व्रजाख्यसखिसमुदाय
 वाच् व्रजम् अपोर्णुते तेनाहर्विदा शैलेन आच्छादयतीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ नृहस्तनागहस्ताभ्यां
 तुल्यरूपाभिर्धाराभिरिति संबन्धः ॥ १२ ॥ दुर्दिनं मेघच्छन्नमहः ॥ १३ ॥ १४ ॥

नमः १३३ मन्वान् मन्वान् ॥ ११० ॥ म टण्णरात्री इति गेप ॥ १६ ॥ वोपमपी मरसा ॥ १७ ॥ वोक्कन्त्यस्वा अत्यल्पशब्दाः पुनः प्राहेष गच्छन्ति ते
 ताग्नदत्त मद्रय मद्राहम् ॥ १८ ॥ १० ॥ वियेण प्रहता विप्रहताः ॥ २१ ॥ ह्यरोमाश्च ता आर्द्रतनवश्च वाः ॥ २२ ॥ शोक्कवञ्जिताः अन्तुक्कण्णभलिवा वेभो भीता
 नगमूयेंदुमन्तुमैनेभिमि दारुणे ॥ अतिव्रटेन लोकस्य विरूपमभवद्भु ॥ १२ ॥ मेघीचिन्पिअमाकारमदृश्यप्रहतारकम् ॥ चन्द्रसूयाशुरादिति
 न्य वधुत्तान्तिन्प्यमम् ॥ १६ ॥ वारिणा मेवमुक्तेन मुच्यमानेन चासकृत् ॥ आवभो सर्वतस्तत्र भूमिस्तोयमयी यथा ॥ १७ ॥ विनेदुर्वीहिणस्तत्र
 ताक्कल्पस्ता रगा ॥ विवृद्धि निम्नगा याता प्रवगास्सुध गता ॥ १८ ॥ गर्जितेन च मेघानां पर्जन्यनिनदेन च ॥ तर्जितानीव कम्पन्ते
 तृणानि तरुभिस्मह ॥ १९ ॥ प्रातोऽन्तकालो लोकानां व्यक्तमेकार्णवा मही ॥ इति गोपगणा वाक्यव्याहरन्ति मयादिता ॥ २० ॥ तोनोत्पाताम्बु
 नर्पण गावो विप्रहता भृगम् ॥ हम्भास्वे कन्दमाना न चेलु स्तम्भितोपमा ॥ २१ ॥ निष्कम्पसक्थिचरणा निष्प्रयत्नसुरानना ॥ हृष्टरोमार्द्रतनव
 मामहुषियोरा ॥ २२ ॥ काश्चित्राणाञ्जुश्रान्ता निपेतु काश्चिदातुरा ॥ काश्चित्सवत्सा पतिता गावशीकरवेजिता ॥ २३ ॥ काश्चिदा
 कस्य क्रोडन वत्मास्तिष्ठन्ति मातर ॥ विमुला श्रान्तसकथ्यश्च निराहारा क्रुशोदराः ॥ २४ ॥ पेटुरात्तां वेपमाना गात्रो वर्षपरजिता ॥ वत्साओ
 न्मुलता धाला दामोदरमुखा स्थिता ॥ त्राहीति वदनेर्दने कृष्णसूत्रिवादिताः ॥ २५ ॥ गर्वां तत्कदन दृष्ट्वा दुर्हिनागमज महत् ॥ गोर्पाश्वा
 मन्निधनान्कृष्ण कोप ममादवे ॥ २६ ॥ म चिन्थयित्वा सख्यो दृष्टो योगो मयेति च ॥ आत्मानमात्मना वाक्यमिदमूचे प्रियवद ॥ २७ ॥
 अथाहमिममुत्पाटय सकाननवन गिरिम् ॥ कल्पयेय गर्वां स्थानं वर्षत्राणाय दुर्द्धरम् ॥ २८ ॥ अय वृत्तो मया शैल पृथ्वीगृहनिभोपम ॥
 त्रास्यते सत्रजा गा वे मद्भ्यश्च भविष्यति ॥ २९ ॥ एष स चिन्थयित्वा तु कृष्णस्तत्यपराक्रम ॥ बाहोर्विल दर्शयिष्यन्समीप त महीधरम् ॥ ३० ॥
 दोर्ध्यामुत्पात्रामाम कृष्णो गिरिमित्राचल ॥ स धृतस्सकृत्तो मवेर्गिरिस्सव्येन पाणिना ॥ गृहभावं गतस्तत्र गृहाकारेण वर्चसा ॥ ३१ ॥ भुमेरुत्पाटय
 मानस्य तस्य गेलस्य मानुषु ॥ शिला प्रशियिलाभेलुर्विनिपेतुश्च पादुषा ॥ ३२ ॥ शिल्वरेर्दृणमानैश्च सीदमानैश्च पादपै ॥ विधूतैश्चोच्छ्रित
 शूद्रैरगम सगमोऽभवत् ॥ ३३ ॥ चलत्प्रसवणै पाथैर्मेघोवैरेकर्ता गते ॥ मिघमानाश्मनिचयश्चाल धरणीधर ॥ ३४ ॥
 वा ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अगम पर्णो अचलोऽपि सगम सग इषामुदित्यथ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

३५ ॥ स शैलो मेधैर्भिःश्रीकृतः बर्हवान् मयूरः स इव भातीति योजना ॥ ३६ ॥ आहृतः स उत्पतितः पक्षैर्मेघरूपैरित्यर्थः ॥ ३७ ॥ रीतीः गौरिकादिधातून् निर्वर्चयामास प्रावर्तयत् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ पुष्यं पुष्यजातिः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ रेसुः शब्दं चक्रुः । गर्गराः मन्थनस्थाल्यः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ वृष्टस्य वर्षणक्लिन्नस्य ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ न मेवानां प्रवृष्टानां न शैलस्याश्रमवर्षिणः ॥ विविदुस्ते जना रूपं वायोस्तस्य च गर्जतः ॥ ३९ ॥ मेधैस्सशैलसंस्थानैर्नीलैः प्रस्रवणापितैः ॥ मिश्रीकृत इवाभाति गिरिरुद्रामर्हवान् ॥ ३६ ॥ आलुतोऽयं गिरिः पक्षैरिति विद्यारोरागाः ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव वाचो मुञ्चन्ति सर्वशः ॥ ३७ ॥ सहस्तलविन्यस्तो मुक्तमूलः क्षितेस्तलात् ॥ रीतीर्निर्वर्तयामास काञ्चनाञ्जनराजतीः ॥ ३८ ॥ कानिचिच्छिथिलानीव सञ्चिन्नाद्धानि कानि चित् ॥ गिरैर्मेघप्रवृष्टानि तस्य शृङ्गाणि चाभवन् ॥ ३९ ॥ गिरिणा कम्पमानेन कम्पितानां तु शाखिनाम् ॥ पुष्पमुञ्चावचं भूमौ व्यशीर्यत समन्ततः ॥ ४० ॥ निस्तृताः पृथुमूर्धानं स्वस्तिकाद्धविभूषिताः ॥ द्विजिह्वपतयः क्रुद्धाः खेचराः खे समन्ततः ॥ ४१ ॥ आर्ति जग्मुः खगणा वर्षेण च भयेन च ॥ उत्पत्योत्पत्य गगनापुनः पेतुरवाङ्मुखाः ॥ ४२ ॥ रेसुरारोषितास्सिंहास्सजला इव तोयदाः ॥ गर्गरा इव मथ्यन्तो नेहुशाईलपुङ्गवाः ॥ ४३ ॥ विषमैश्च समीभूतैस्समैश्चात्यन्तदुर्गमैः ॥ व्यावृत्तदेहस्स गिरिन्य एवोपलक्ष्यते ॥ ४४ ॥ अतिवृष्टस्य तैर्मेघैस्तस्य रूपं बभूव ह ॥ स्तम्भितस्यैत्र रुद्रेण त्रिपुरस्य विहायसि ॥ ४५ ॥ बाहुण्डेन कृष्णस्य विधृतं सुमहत्तदा ॥ नीलाभ्रपटलच्छन्नं तद्गिरिच्छत्रमावभौ ॥ ४६ ॥ स्वप्नायमानो जलदैर्निमीलितगुहामुखः ॥ बाहूपधाने कृष्णस्य प्रसुप्त इव खे गिरिः ॥ ४७ ॥ निर्विहङ्गरुतैर्दृष्टैर्निर्मयूररुतैर्वनैः ॥ निरालम्ब इवाऽभाति गिरिस्स्वशिखरैर्वृतः ॥ ४८ ॥ पर्यस्तैर्वृण्णमानैश्च प्रचलद्भिश्च सानुभिः ॥ सज्वराणीव शैलस्य वनानि शिखराणि च ॥ ४९ ॥ उत्तमा जङ्गतास्तस्य मेघाः पवनवाहनाः ॥ त्वर्यमाणा महेन्द्रेण तोयं मुमुचुरक्षयम् ॥ ५० ॥ स लम्बमानः कृष्णस्य भुजाग्रे सवनो गिरिः ॥ चक्राऽऽहृढ इवाऽऽभाति देशो नृपातिपीडितः ॥ ५१ ॥ स मेघनिचयस्तस्थौ गिरिं तं परिवार्य ह ॥ पुरं पुरस्कृत्य यथा स्फीतो जनपदो महात् ॥ ५२ ॥ निवेश्य तं करैश्शैलं तोलयित्वा च सस्मितम् ॥ प्रोवाच गोप्ता गोपानां प्रजापतिस्त्रि स्थितः ॥ ५३ ॥ एतदेवैरसंभाव्यं दिव्येन विधिना मया ॥ कृतं गिरिगृहं गोपा निर्वातं शरणं गवाम् ॥ ५४ ॥

जलदैः प्रावरणात्तैः पक्षे ताडयप्रदैः श्रमैः गुहामुखानि कन्दराद्वाराणि पक्षे हृदयगुहाया मुखानि इन्द्रियाणि ॥ ४७ ॥ वनैः वृतः शिखरैरिति संबन्धः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ चक्राऽऽहृढः ५२ चक्रवशात् रथशकटायास्त्व पलायमानो यथाऽऽलम्बन्ते तद्वदित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ दिव्येन विधिना अलौकिकेन प्रभाषेण ॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥ महती पर्वतपुत्रादपि पुष्कलकृत्तिः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ प्रदरं गर्तमुस गह्वरोत्तरं विद्यालगाभम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥
 स्थावरात्मगान अरुण इत्ययं ॥ ६६ ॥ इति भीहारवर्षी विष्णुपुत्राणि टीकायामष्टादशोऽध्याय ॥ १८ ॥ एकोनविंशोऽध्याये सुराभिषमचोवित ॥ इन्द्रोऽभिषिक्त
 क्षिप्र वरान्तु यथानि गवामिह हि शान्तये ॥ निवर्तितु च देशेषु निवसन्तु यथासुखम् ॥ यथाश्रेष्ठं यथायूथ यथाऽऽसार यथासुखम् ॥ ६५ ॥ विभज्य
 तामय देशः कृत वर्षनिवारणम् ॥ शेलोत्पादनमूरेया महती निर्मिता मया ॥ ६६ ॥ पञ्चक्रोशप्रमाणेन क्रोशैकविस्तरो महान् ॥ त्रैलोक्यमप्युत्स
 इते रक्षितु किं पुनर्व्रजम् ॥ ६७ ॥ ततः किलकिलाशब्दो गवां इन्द्रारवेस्सह ॥ गोपानां तुमुलो जह्ने मेघनादम् वाह्यत ॥ ६८ ॥ प्राविरान्त ततो
 गावो गोपयथप्रकल्पिता ॥ तस्य शैलस्य विपुल प्रदर गह्वरोवरम् ॥ ६९ ॥ कृप्योऽपि मूलं शैलस्य शैलस्तम्भ इवोच्छ्रित ॥ वधारेकेन हस्तेन
 रल्ल प्रियमिवातिथिम् ॥ ७० ॥ ततो व्रजस्य माण्डानि युक्तानि शक्त्वानि च ॥ विविशुर्वर्षेभीतानि तद्बृह गिरिनिर्मितम् ॥ ७१ ॥ आतिदिव तु कृ
 प्यस्य दृष्ट्वा तत्कर्म वब्रभृत् ॥ मिथ्याप्रतिज्ञो जलवान्चारयामास वै विमुः ॥ ७२ ॥ सत्तरात्रे तु निवृत्ते घर्ण्यां विगतोत्सव ॥ जगाम सवृतो मेधे
 र्वृत्रहा स्वर्गसुत्तमम् ॥ ७३ ॥ निवृत्ते सत्तरात्रे तु निष्ययन्ने शतक्रतौ ॥ गताभ्रे विमले व्योम्नि विवसे दीप्तभास्करे ॥ ७४ ॥ गावस्तेनैव मार्गेण परि
 जग्मुर्यथागतम् ॥ स्व च स्थान ततो घोषः प्रत्ययाद्युनरेव सः ॥ ७५ ॥ कृप्योऽपि तं गिरिश्रेष्ठ स्वस्थाने स्थावराऽऽत्मवान् ॥ प्रीतो निवेशयामास
 शिवाय वरदो विमु ॥ ७६ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेपु द्वारिचरो विष्णुपुर्वणि गोवर्धनोद्धरण नाम अष्टावशोऽध्याय ॥ १८ ॥ ७७ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ धृत गोवर्धनेन दृष्ट्वा परित्रात च गोकुलम् ॥ कृप्यस्य दर्शनं शक्रो रोचयामास विस्मित ॥ १ ॥ स निर्जलाम्बुवाकार मत्त
 मदजलोक्षितम् ॥ आरुष्येरावत नागमाजगाम महीतलम् ॥ २ ॥ स वदर्शोपविष्ट वै गोवर्धनेनशिलातले ॥ कृप्यमक्लिष्टकर्माणं पुरुकृत पुरदर ॥ ३ ॥
 त वीक्ष्य वालं महता तेजसा दीप्त मव्ययम् ॥ गोपवेषधरं विष्णु प्रीतिं लेभे पुरन्दरः ॥ ४ ॥ त सोऽम्बुजदलस्थाम कृप्यं श्रीवत्सलक्षणम् ॥ पयासन
 यनश्शक्रस्सर्वेनैवैरुदक्षत ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा चैन त्रिया श्रुष्ट मर्त्यलोकैऽपरापमम् ॥ स्रूपविष्टं शिलापृष्ठे शक्रस्स व्रीहितोऽभवत् ॥ ६ ॥ तस्योपविष्टस्य
 सुख पसाभ्यां पत्तिपुङ्गव ॥ अन्तर्द्धानं गतश्चायां चकारोरागभोजन ॥ ७ ॥ त विविके वनगत लोकवृत्तान्ततत्परम् ॥ उपतस्ये गज हित्वा
 कृप्या वलनिपूदन ॥ ८ ॥ स समीपगतस्तस्य विव्यक्षगनुलेपन ॥ राज देवराजो वै वषट्पूरुर्णकरः प्रसु ॥ ९ ॥
 वाण्डप्य गवामेन्द्रे निरूप्यते ॥ ११ ॥ श्रुतिमिति ॥ ११ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १० ॥ पञ्चभिः स्तवकैर्महागुच्छैर्लम्बते इति तेन पञ्चस्तवकलम्बेन ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ स्वायंभुवेन योगेन हैरण्यगर्भ्यां धारणया तस्यां हि क्रियमाणार्थां
 गुरुरोऽपि लघुर्भुवति कृष्णधृतगोवर्धनवत् विपुलतरोऽप्यल्पो भवत्यगस्त्यपीतसमुद्रवत् ॥ १५ ॥ गवां कोपेनेति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ रोषितः ब्रजपक्षपातेन मयि क्रुद्धः सन्
 पूर्णत्वं स्वस्याच्छादयसीत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ पुङ्गवः महोक्षः ॥ २२ ॥ प्रकरणं प्रकृषेण रचनम् ॥ पाठान्तरे प्रवहणं सुष्टिप्रवाहः ॥ २३ ॥ २४ ॥

किरीटेनार्कतुल्येन विद्युदुद्दयोत्कारिणा ॥ कुण्डलाभ्यां स दिव्याभ्यां सततं शोभिताऽऽननः ॥ १० ॥ पञ्चस्तवकलम्बेन हारेणोरसि भूषितः ॥ सहस्र
 पत्रक्रान्तेन देहभूषणकारिणा ॥ ईक्षमाणः सहस्रेण नेत्राणां कामरूपिणाम् ॥ ११ ॥ त्रिदशज्ञापनार्थेन मेघनिर्घोषकारिणा ॥ अथ दिव्येन मधुरं
 व्याजहार स्वरेण तम् ॥ १२ ॥ कृष्णकृष्ण महाबाहो ज्ञातीनां नन्दिवर्द्धन ॥ अतिदिव्यं कृतं कर्म त्वया प्रीतिमता गवाम् ॥ १३ ॥ मयोत्सृष्टेषु मेघेषु
 युगान्तावर्तकारिणु ॥ यत्त्वया रक्षिता गावस्तेनास्मि परितोषितः ॥ १४ ॥ स्वायंभुवेन योगेन यश्चायं पर्वतोत्तमः ॥ धृतो वैश्रमवदाकाशो को ह्येतेन
 न विस्मयेत् ॥ १५ ॥ प्रतिषिद्धे मम महे मयेयं रुषितेन वै ॥ अतिवृष्टिः कृता कृष्ण गवां वै सातरात्रिकी ॥ १६ ॥ सा त्वया प्रतिषिद्धेयं मेघवृष्टिदुरा
 सदा ॥ देवैस्सदानवगणैर्दुर्निवार्या मयि स्थिते ॥ १७ ॥ अहो मे सुप्रियं कृष्ण यत्त्वं मानुषेदेहवान् ॥ समग्रं वैष्णवं तेजो विनिर्गृह्णसि रोषितः ॥ १८ ॥
 साधितं देवतानां हि मन्येऽहं कार्यमव्ययम् ॥ त्वयि मानुष्यमापन्ने युक्ते चैव स्वतेजसा ॥ १९ ॥ सेत्स्यते सर्वकार्यार्थो न किञ्चित्परिहास्यते ॥
 देवानां यद्भवान्नेता सर्वकार्यपुरोगमः ॥ २० ॥ एकस्त्वमसि देवानां लोकानां च सनातनः ॥ द्वितीयं नात्र पश्यामि यस्तेषां च धुरं बहेत् ॥ २१ ॥
 यथा हि पुङ्गवः श्रेष्ठो ह्यग्रे धुरि नियोज्यते ॥ एवं त्वमसि देवानां मन्त्रानां द्विजवाहन ॥ २२ ॥ त्वच्छरीरगतं कृष्ण जगत्प्रकरणं त्विदम् ॥ ब्रह्मणा
 साधु निर्दिष्टं धातुभ्य इव काञ्चनम् ॥ २३ ॥ स्वय स्वयंभूर्भगवान्बुद्ध्याऽथ वयसाऽपि वा ॥ न त्वानुगन्तुं शक्नोति पङ्कटुतगतिं यथा ॥ २४ ॥
 स्थाणुभ्यो हिमवाञ्छ्रेष्ठो हृदानां वरुणालयः ॥ गरुत्मान्पक्षिणां श्रेष्ठो देवानां च भवान्वरः ॥ २५ ॥ अपामधस्ताच्छोकौ वै तस्योपरि मही
 धराः ॥ नागानामुपरिष्टाद्भूः पृथिव्युपरि मानुषाः ॥ २६ ॥ मनुष्यलोकाद्ध्वं तु खगानां गतिरुच्यते ॥ आकाशस्योपरि रविर्द्वारं स्वर्गस्य भानु
 मान् ॥ २७ ॥ देवलोकः परस्तरमाद्भिमानगमनो महात् ॥ यत्राहं कृष्ण देवानमैन्द्रे विनिहितः पदे ॥ २८ ॥

स्थाणुभ्यः पर्वतेभ्यः ॥ २५ ॥ गोलोकस्य श्रेष्ठत्वं वक्तुं पीठिकामाह—अपामिति ॥ अपां लोकोऽथस्तात् तस्योपर्यप्यमु सुवन्तो महीधराः पर्वताः समुद्रे मन्वान्युपरिदण्डानि
 लोहलाङ्गलानि नावमिव मही धारयन्तः अत एव नगानामुपरिष्टाद्भूः स्मृता भुवश्चोपरि नगा दृश्यन्ते ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

मोनगतिस्वामीत्ययः । कर्मफलं वाक्प्रेत्यर्थः ॥ २९ ॥ गोलोकस्तु गोपालोपासनागम्यस्त्वोऽप्युपरित्याह—तस्मिन् ॥ ३० ॥ तत्रापि गोलोकेऽपि न विभ्र कुतो लभेत्पर्य ॥ ३१ ॥
 ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ गगनभेत्त्यनेर्पा तपआदिनाऽपि द्रुष्यप इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ स एव गोलोकस्त्वया सह भूमावागतः सन् सीदमानावस्थायोऽत्येव प्रात इत्यर्थः । तथा च मन्त्रवर्षः । “गो
 र्वाणाम् सुप्तमि गमये यत्र गावो भूरिशृङ्गा अपास । अथाह तदुरुगायस्य वृष्य परम पदमवमति भूरि” इति । वा वानि वां युषयोः रामलृष्ययोर्वास्तुनि रम्यस्थानानि गमय्ये
 स्वर्गादृचं ब्रह्मलोकं त्रह्नापिगणसेवितं ॥ तत्र सोमगतिश्चैव ज्योतिर्पा च महात्मनाम् ॥ २९ ॥ तस्योपरि गवां लोकस्साध्यास्त पालयन्ति हि ॥
 स हि सवगत कृष्ण महाकारगतो महात् ॥ ३० ॥ तपयुपरि तत्रापि गतिस्त्व तपोमयी ॥ यां न विद्वो वय सर्वे पृच्छन्तोऽपि पितामहम् ॥
 ॥ ३१ ॥ लोफस्त्वयो बुकृतिनां नागलोकस्त वारुण ॥ पृथिवी कर्मशीलानां क्षेत्र सर्वस्य कर्मणः ॥ ३२ ॥ स्वमस्थिराणां विषयो वायुना तुल्य
 त्रितनाम् ॥ गतिशमदमऽथानां स्वर्गस्सुकृतकर्मणाम् ॥ ३३ ॥ ब्राह्मे तपसि युक्तानां ब्रह्मलोकः परा गति ॥ गवामेव तु गोलोको दुरारोहा हि
 ना गति ॥ ३४ ॥ स तु लोकस्त्वया कृष्ण सीदमानः कृताऽऽत्मना ॥ धृतो धृतिमता वीर निघ्नतोऽपद्रव्यान्वाम् ॥ ३५ ॥ तदह समनुप्राप्तो गवां
 वाक्येन चोदितः ॥ ब्रह्मणश्च महाभाग गोरवात्तय घाऽऽगतः ॥ ३६ ॥ अह धृतपतिः कृष्ण देवरजः पुरंदर ॥ अदितेर्गर्भपर्याये पूर्वजस्ते पुरा कृत
 ॥ ३७ ॥ स्वतेजस्तेजसा चैव यते वीरिस्तवानहम् ॥ देवरूपेण तरसर्वं शन्तुमर्हसि मे विभो ॥ ३८ ॥ एव शान्तमना कृष्णस्त्वेन सौम्येन तेजसा ॥
 ब्रह्मणः शृणु मे वाक्य गवां च गजचिकमा ॥ ३९ ॥ आह त्वां भगवान्ब्रह्मा गावश्चाकाशमा विवि ॥ कर्मभिस्तोपिता दिव्येस्त्व सरक्षणविधि ॥ ४० ॥
 भवना गतिना गावो गोलोकश्च महानयम् ॥ यदय पुद्गलैस्साद्धं बद्धीम प्रसवेस्तथा ॥ ४१ ॥ कर्षुकान्पुद्गलैर्बोधेभ्येन हविषा सुरान् ॥ त्रिय शकृ
 त्पृतेन तपयिष्याम कामगा ॥ ४२ ॥ तदरमाकं गुरुस्त्व हि प्राणदश्च महाबल ॥ अद्यप्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो ॥ ४३ ॥ तस्मात्त्व
 कर्त्तव्येन पूणैर्द्वित्यस्य पयसो घटेः ॥ एभिरथाभिपिबस्व मया हस्तावनामिते ॥ ४४ ॥ अह किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गत ॥ गोविन्द इति
 लोकान्त्वां स्तोत्र्यन्ति मुनि शाश्वतम् ॥ ४५ ॥ गन्तुम् त्वसि त्वज्जः कामयामेहे न तु तत्र गन्तु मयाम यत्र येपु वास्तुपु भूरिशृङ्गाः महाशृङ्गत्यो गावः
 प्रपाप भवन्ति । अत्र मूलोके अह निश्चितं त्वं गोलोकास्य परम पद भूरि अत्यन्त मुष्पादपि विचिण्मू अत्रप्राति अत्यन्त रोमते । वृष्य आनन्दवर्षुकस्य तरुगायस्य
 महार्त्तित्यय ॥ ३९ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ मे मुस्तादिति शेषः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अभिपिबस्व आत्मानमिति शेषः । अभिपेकाधिकं
 भगवान्नीषकरित्याह मन्त्र १ “स्वभं या समानानां सपलानां विषामहिम् । इन्तारं शत्रूणां कृषि विराजं गोपति गवाम् ” इति । विषामहिं सहजसमर्थम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

मेति ॥ इन्द्रदुपरीति विग्रहे रिलोपेन उपेन्द्रेति नाम निष्पन्नमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ वर्षाद्धिं आश्विनशुक्लप्रतिपदि । ध्वजः व्रतसमाप्तिचिह्नम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ आशां दक्षिणां दिशम् ॥ ५० ॥ खगे चातके ऋषेषु नदीतरणसाधनेषु विगतपूरासु नदीष्वित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ निर्यात्य विरेच्य ॥ ५३ ॥ शस्त्रसंकाशे कृष्णभास्वरे वा निर्मले ॥ ५४ ॥

ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः ॥ उपेन्द्र इति कृष्ण त्वां गास्यन्ति दिवि देवताः ॥ ४६ ॥ ये चेमे वार्षिका मासाश्चत्वारो विहिता मम ॥ एषामर्द्धं प्रयच्छामि शरत्कालं तु पश्चिमम् ॥ ४७ ॥ अद्यप्रभृति मासौ द्वौ ज्ञास्यन्ति मम मानवाः ॥ वर्षाद्धिं च ध्वजो महां ततः पूजामवाप्स्यसि ॥ ममान्बुप्रभवं दर्पं तदा त्यक्ष्यन्ति बर्हिणः ॥ ४८ ॥ अल्पवाचो गतमदा ये चान्ये मेवनादिनः ॥ शान्तिं सर्वे गमिष्यन्ति मम कालविचारिणः ॥ ४९ ॥ त्रिशङ्कगस्त्यचरितामाशां च प्रचारिष्यति ॥ सहस्ररश्मिरादित्यस्तापयन्स्वेन तेजसा ॥ ५० ॥ ततश्शरदि युक्तायां मोनक्रामेषु बर्हिषु ॥ याचमाने खगे तोयं विप्लुतेषु ऋषेषु च ॥ ५१ ॥ हंससारसपूणेषु नदीनां पुलिनेषु च ॥ मत्तक्रौञ्चप्रणादेषु प्रमत्तवृषभेषु च ॥ ५२ ॥ गोषु चैव प्रहृष्टासु क्षरन्तीषु पयो बहू ॥ निवृत्तेषु च भेदेषु निर्यात्य जगतो जलम् ॥ ५३ ॥ आकाशे शस्त्रसंकाशे हंसेषु च चरत्सु च ॥ जातपद्मेषु तोयेषु वापीषु च सरस्सु च ॥ ५४ ॥ तडागेषु च कान्तेषु तोयेषु विमलेषु च ॥ कलमानतप्रासु कृष्णकेढगपङ्क्तिषु ॥ ५५ ॥ मध्यस्थं सलिलाऽऽरम्भं कुर्वन्तीषु नदीषु च ॥ सुसस्यायां च सीमायां मनोहर्यां मुनेरपि ॥ ५६ ॥ पृथ्व्यां पृथुराष्ट्रायां रम्यायां वर्षसंक्षये ॥ श्रीमत्सुपङ्क्तिमार्गेषु फलवत्सु तृणेषु च ॥ इक्षुमत्सु च देशेषु प्रवृत्तेषु मखेषु च ॥ ५७ ॥ ततः प्रवत्स्यते पुण्या शरत्सुप्तोत्थिते त्वयि ॥ लोकैऽस्मिन्कृष्ण निखिले यथैव त्रिदिवे तथा ॥ ५८ ॥ नरास्त्वां चैव मां चैव ध्वजाऽऽकारासु यष्टिसु ॥ महेन्द्रं चाप्युपन्द्रं च महयन्ति महीतले ॥ ५९ ॥ ये चावयोः स्थिरे वृत्ते महेन्द्रोपेन्द्रसंज्ञिते ॥ मानवाः प्रणमिष्यन्ति तेषां नारत्यनयाऽऽगमः ॥ ६० ॥ ततश्शक्रस्तु तान्यृह्य वटान्दिव्यपयोधराच्च ॥ अभिषेकेण गोविन्दं योजयामास योगवित् ॥ ६१ ॥ दृष्ट्वा तमभिषिक्तं तु गावस्तास्सह यूथयैः ॥ स्तनैः प्रह्रवयुक्त्वाश्च सिपिन्तुः कृष्णमव्ययम् ॥ ६२ ॥ मेवाश्च दिवि युक्ताभिस्सावृताभिः समन्ततः ॥ सिपिन्तुस्तोयधाराभिरभिषिच्य तमव्ययम् ॥ ६३ ॥ वनस्पतीनां सर्वेषां सुखावेन्दुनिभं पयः ॥ ववर्षुः पुष्पवर्षं च नेदुस्तूर्याणि चाम्बरे ॥ ६४ ॥

कलमानां शालिकणिशानाम् अवन्तानि अत्राणि यासु तासु ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ मखेषु आयणवाजपेयादिषु ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ महयन्ति पूजयन्ति ॥ ५९ ॥ स्थिरे शाश्वते वृत्ते महाख्ये आचारे ॥ ६० ॥ दिव्यं पयो मन्दाकिनीजलं तस्य धरात् ॥ ६१ ॥ ताः गावः स्वर्गस्थाः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ववर्षुः देवाः । नेदुः स्वयमेव ॥ ६४ ॥

एकं पश्चाद्विचिक्त्वा प्रथमं श्रीरुद्रमन्त्रे क्षीरोदुल्या पृथिव्यमभित्तर्यः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ इत्योऽविवृष्ट्यापा ॥ ६७ ॥ गात्ररुहेऽशाविभि ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥
 नियोग इत्योपदेश ॥ ७१ ॥ प्रसाप्यतां वप्यताम् ॥ ७२ ॥ मर्मागोऽर्जुनः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ भारत मरुतानां युद्धम् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥
 अस्तुऽनुनयस्सर्वं वाग्भिर्मन्त्रपरयणा ॥ एकाणिवि विविक्तं च दधार वसुधा वपुः ॥ ६५ ॥ प्रसाव सागरा जग्मुर्वधुर्वता जगद्धिता ॥ मार्गस्थो
 प्रपि वभौ मातुश्चन्द्रो नक्षत्रसयुत ॥ ६६ ॥ इत्ययं प्रथम जग्मुर्निरचनानुत्पा ॥ प्रवालपत्रशत्रुला पुण्यवन्तश्च पादपाः ॥ ६७ ॥ मदं प्रसृजुषु
 नांगा यातास्तोप वने मृगा ॥ अल्लुता गात्ररुहेऽर्वातुभिर्मान्ति पर्वता ॥ ६८ ॥ देवलोककोपमो लोकस्ततोऽमृतसौरिव ॥ आसीत्कृष्णाभिपेको
 दि दिव्यस्वर्गसोऽस्ति ॥ ६९ ॥ अभियुक्तं तु तं गोभिश्शक्रो गोविन्धमव्ययम् ॥ विव्यमाल्याम्यरघर देवदेवोऽब्रवीदिदम् ॥ ७० ॥ एष ते प्रथम
 कृष्ण नियोगो गोषु य इत्त ॥ श्रूयतामपर कृष्ण ममागमनकारणम् ॥ ७१ ॥ सिप्र प्रसाव्यतां कस केशी च तुरगायम ॥ आरिष्टश्च मदाऽऽविष्टो
 राजराज्य ततः कुरु ॥ ७२ ॥ पितृवसारे जातस्ते मर्माशोऽहमिव स्थितः ॥ स ते रक्ष्यश्च मान्यश्च सस्ये च विनियुज्यताम् ॥ ७३ ॥ त्वया ह्यनुष्ट
 हीतस्स तव वृत्तानुवर्तक ॥ त्वद्देशे वर्त्तमानश्च प्राप्स्यते विपुलयरा ॥ ७४ ॥ भारतस्य च वशस्य स वरिष्ठो धनुर्धर ॥ भविष्यत्यनुरूपश्च
 त्वदते न च रस्यते ॥ ७५ ॥ भारत त्वयि चाऽऽयत्त तस्मिन् पुरुषोत्तमे ॥ उभाभ्यामपि सयोगे यास्यन्ति निघन नृपा ॥ ७६ ॥ प्रतिज्ञात मया
 कृष्ण ऋषिमध्ये सुरेषु च ॥ मया पुत्रोऽर्जुनो नाम सृष्टः कृन्त्या कुलोद्भवः ॥ ७७ ॥ सोऽब्राणां पारतस्त्वह्यश्रेष्ठश्चापविकर्षणे ॥ त प्रवेक्ष्यन्ति वै
 सर्वे राजानश्शस्त्रयोधिनः ॥ ७८ ॥ असौ द्विणीस्तु शूराणां राज्ञां सभ्रामशालिनाम् ॥ स एकः क्षत्रवर्मेण योजयिष्यति मृत्युना ॥ ७९ ॥ तस्यास्त्र
 चरितं मार्गं धनुषो लावणेन च ॥ नातुयास्यन्ति राजानो देवा वा त्वां विना प्रभो ॥ ८० ॥ स ते वन्दुस्सहायश्च सभ्रामेषु भविष्यति ॥ तस्य
 योगो विघ्नव्यस्त्यया गोविन्ध मत्कृते ॥ ८१ ॥ ब्रह्मव्यश्च यथाऽहं वै त्वया मान्यश्च नित्यश ॥ ज्ञाता त्वमेव लोकानामर्जुनस्य च नित्यश
 ॥ ८२ ॥ त्वया च नित्य सरक्ष्य आहवेषु मवत्सु स ॥ रक्षितस्य त्वया तस्य न मृत्यु प्रभविष्यति ॥ ८३ ॥ अर्जुन विद्धि मां कृष्ण मां चैवाऽऽ
 त्मानमात्मना ॥ आत्मा तेषु यथा शश्वत्सथैव तव सोऽर्जुन ॥ ८४ ॥ त्वया लोकानिमाञ्जित्वा वल्लेर्बस्तात्रिभि क्रमे ॥ देवतानां कृतो राजा
 पुरा ज्येष्ठकमावहम् ॥ ८५ ॥ त्वां च सत्यमयं ज्ञात्वा सत्येष्ट सत्यविक्रमम् ॥ सत्येनोपेत्य देवा वै योजयन्ति रिपुक्षये ॥ ८६ ॥
 योमेऽभ्यन्तिका विषातस्य अन्नातो ज्ञापनीयः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ निर्यातयिष्यामि प्रत्यर्पयिष्यामि ॥
 १०० ॥ यन्त्रतः बद्धः ॥ १ ॥ १०२ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ६४ ॥ अस्मिन्विंशे त्वयाध्याये गोपैः कृष्णप्रशंसनम् ॥
 सोऽर्जुनो नाम मे पुत्रः पितुस्ते भगिनीसुतः ॥ इह सौहार्दमायातु भूत्वा सहचरः पुरा ॥ ८७ ॥ तस्य ते युध्यतः कृष्ण स्वस्थानेऽपि गृहेऽपि
 वा ॥ वोढव्या पुङ्गवेनेव धूससदा रणसृद्धनि ॥ ८८ ॥ कस्मे विनिहते कृष्ण त्वया भाव्यर्थदर्शना ॥ अभितस्तनमहद्वृद्धं भविष्यति महीक्षिताम्
 ॥ ८९ ॥ तत्र तेषां नृवीराणामतिमानुषकर्मणाम् ॥ विजयस्यार्जुनो भोक्ता यशसा त्वं च योक्ष्यसे ॥ ९० ॥ एतन्मे कृष्ण कात्स्न्येन कर्तुमर्हसि
 भाषितम् ॥ यद्यहं ते सुराश्वैव सत्यं च प्रियमच्युत ॥ ९१ ॥ शक्रस्य वचनं श्रुत्वा कृष्णो गोविन्दतां गतः ॥ प्रीतेन मनसा युक्तः प्रतिवाक्यं जगाद ह
 ॥ ९२ ॥ प्रीतोऽस्मि दर्शनादेव तव शक्र शचीपते ॥ यत्त्वयाऽभिहितं चेदं न किञ्चित्परिहास्यते ॥ ९३ ॥ जानामि भवतो भावं जानाम्यर्जुनसंभवम् ॥
 जाने पितृष्वसारं च पाण्डोर्दत्तां महात्मनः ॥ ९४ ॥ शुधिष्ठिरं च जानामि कुमारं धर्मनिभितम् ॥ भीमसेनं च जानामि वायोः संतानजं सुतम् ॥ ९५ ॥
 अध्विभ्यां साधु जानामि सृष्टं पुत्रद्वयं शुभम् ॥ नकुलं सहदेवं च माद्रीकुक्षिगताबुधौ ॥ ९६ ॥ कानीनं चापि जानामि सवितुः प्रथमं सुतम् ॥
 पितृष्वसारं कर्णं वै प्रसूतं सूततां गतम् ॥ ९७ ॥ धार्तराष्ट्राश्च मे सर्वे विदिता युद्धकाङ्क्षिणः ॥ पाण्डोरुपरमं चैव शापाशनिनिपातजम् ॥ ९८ ॥
 तद्गच्छ त्रिदिवं शक्र सुखाय त्रिदिवौकसाम् ॥ नार्जुनस्य रिपुः कश्चिन्ममात्रे प्रभविष्यति ॥ ९९ ॥ अर्जुनार्थं च तान्सर्वान्पाण्डवानक्षतान्युधि ॥
 कुन्त्या निर्यातयिष्यामि निवृत्ते भारते मृधे ॥ १०० ॥ यच्च वक्ष्यति मां शक्र तद्वृजस्तव सोऽर्जुनः ॥ भृत्यवत्त्करिष्यामिं तव स्नेहेन यन्त्रितः
 ॥ १ ॥ सत्यसन्धस्य तच्छ्रुत्वा प्रियं प्रीतस्य भाषितम् ॥ कृष्णस्य साक्षात्रिदिवं जगाम त्रिदेश्वरः ॥ १०२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे
 विष्णुपर्वणि गोविन्दाभिषेको नाम एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ६४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गते शक्रे ततः कृष्णः पूज्यमानो ब्रजालयैः ॥
 गोवर्द्धनधरः श्रीमान्विवेश ब्रजमेव ह ॥ १ ॥ तस्य वृद्धाऽभिनन्दन्ति ज्ञातयश्च सहाषिताः ॥ धन्यास्मोऽनुगृहीतास्मभस्त्वद्भृतेन नयेन च
 ॥ २ ॥ गावो वर्षभयात्तीर्णा वयं तीर्णा महाभयात् ॥ तव प्रसादाद्गोविन्द देवतुल्यपराक्रम ॥ ३ ॥ अमानुषाणि कर्माणि तव पश्याम गोपते ॥
 धारणेनास्य शैलस्य विद्मस्त्वां कृष्ण देवतम् ॥ ४ ॥ कस्त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां च महाबलः ॥ वसूनां वा किमर्थं च वसुदेवः पिता तव ॥ ५ ॥
 गोपीसंकीर्णं वाऽथ कृतं रात्रावदीर्यते ॥ १ ॥ गते ब्रजालयैर्गोपैः सह ॥ १ ॥ वृद्धा अभीति च्छेदः । सन्धिरार्षः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सकल्प स्वधरो कृत्वा कैयोरं धयो वरावर्षावधि तस्य
 कर्म उपरिभागम् एकादशमारयेत्यर्थः । प्रागुपनयात् कामचारपनुनाप्रतीति वाक्य मानयन् ॥ १८ ॥ १९ ॥ हरिवालस्य आर्षं पङ्क ॥ २० ॥ तद् ब्रज तासां कन्दम्बम्
 वल च वाल्ये क्रीडा च जन्म चास्मासु गर्हितम् ॥ कृष्ण दिव्या च ते चेष्टा शङ्कितानि मनांसि न ॥ ६ ॥ किमर्थं गोपवेपेण रमसेऽस्मासु
 गर्हितम् ॥ लोकपालोपमश्च गास्त्व किं परिरक्षसि ॥ ७ ॥ देवो वा दानधो वा त्व यक्षो गन्धर्व एव वा ॥ अस्मार्कं बान्धवो जातो योऽसि सोऽ
 सि नमोऽस्तु ते ॥ ८ ॥ केनचिद्विदुः कार्येण वससीह यदृच्छ्या ॥ वयं तवानुगास्तु सर्वे भवन्त शरणं गताः ॥ ९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गोपानां
 वचन श्रुत्वा कृष्णः पद्मवल्लक्षण ॥ प्रयुवाच स्मित कृत्वा ज्ञातीन्सर्वान्समागतान् ॥ १० ॥ मन्यन्ते मां यथा सर्वे भवन्तो भीमविक्रमम् ॥
 तथाह नावमन्तव्यस्त्वजातीयोऽस्मि बान्धव ॥ ११ ॥ यदि त्ववस्य श्रोतव्य कालः सप्रतिपाल्यताम् ॥ ततो भवन्त श्रोष्यन्ति मां च ब्रह्मय
 न्ति तत्त्वतः ॥ १२ ॥ यद्ययं भवतां ह्यध्यो बान्धवो वदसप्रमः ॥ परिज्ञानेन एकं कार्यं यद्येषोऽनुग्रहो मम ॥ १३ ॥ एवमुक्त्वास्तु ते गोपा वसुदेवसुतेन
 वे ॥ वदमोना दित्यास्तु सर्वे भेजिरे पिहितोऽऽननाः ॥ १४ ॥ कृष्णस्तु यौवन दृष्ट्वा निशि चन्द्रमसो वनम् ॥ शार्वीं च निशां रम्यां मनश्चक्रे रतिं
 प्रति ॥ १५ ॥ सकरीपाङ्गरागासु क्रजरथ्यासु वीर्यवान् ॥ वृषणां जातवर्षाणां युद्धानि समयोजयत् ॥ १६ ॥ गोपालांश्च बलोदम्रान्योघयामास
 वीर्यवान् ॥ वने स वीरो गोश्चैव जग्राह ग्राहवद्विभुः ॥ १७ ॥ युवतीगोपकन्याश्च रात्रौ संकाल्य कालवित् ॥ कैशोरक मानयन्चै सह तामिमुमोद
 ह ॥ १८ ॥ तास्तस्य वदन कान्त कान्ता गोपस्त्रियो निशि ॥ पिबन्ति नयनाक्षेपैर्गां गत शशिनं यथा ॥ १९ ॥ हरितालाऽऽर्द्रपीतेन सकौशेयेन
 वाससा ॥ वसानो भद्रवसन कृष्णः कान्ततरोऽभवत् ॥ २० ॥ स वद्वद्भ्रान्दनिर्वृद्धश्चित्रया वनमाल्या ॥ रोभमानो हि गोविन्दश्शोभयामास तद्भ्रजम्
 ॥ २१ ॥ नाम वामोदरेत्येव गोपकन्यास्तवाऽवृषवन् ॥ विचित्र चरित घोषे दृष्ट्वा ततस्य भासत ॥ २२ ॥ तास्त पयोधरोऽसुरैस्त्रोभिस्समपीडयत् ॥
 भ्राभिताक्षैश्च वदनेर्निरीक्षन्ते वराङ्गना ॥ २३ ॥ ता वार्यमाणा पतिभिर्मनुभिर्भ्रान्तमिस्तथा ॥ कृष्ण गोपाङ्गना रात्रौ मृमयन्ते रतिप्रिया ॥ २४ ॥

तास्तु पद्मीकृत्वास्तु सर्वा रमयन्ति मनोरमम् ॥ गायन्त्य कृष्णचरितं द्रन्दरशो गोपकन्यकाः ॥ २५ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ पङ्कीकृता मण्डलाऽकार पङ्क्तिरूपेण स्थिता । इन्द्रशो ब्राह्मणो म्देशाभां कृति गोप कृष्णो यासां ताः इन्द्रयो गोपास्ताव वा
 कन्यकाभ्येत्यर्थः । मनोरमं मण्डलमध्यस्थं च रमयन्तीत्यर्थः । यथोक्तम् "अङ्गनामङ्गनामन्तरे माषको माषं माषं चान्तरे चाङ्गना । इत्यमाकलित्ये मण्डले मध्यगः

सञ्जगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥” इति। श्रुतिश्चा “पथा वस्ते पुरुरुपा वपुंयधूर्वा तस्थौ त्र्यविं रोरिहाणा। क्रतस्य सप्त विचरामि विद्वान्महद्देवानामसुरत्वमकम्” इति। पथा पञ्चुम्
 अभिसारिणीभिर्गोपीभिर्मिसर्तुं योग्या कृष्णमूर्तिः पुरुरुपा बहुरूपा वपुंषि बहूनि वस्ते परिधत्ते बहुधात्वं गतेत्यर्थः । तथाऽप्यन्या ऊर्ध्वा गोपीसंपर्कं विना तस्थौ स्थिता
 मध्ये इति शेषः। कीदृशी त्र्यविं त्रीन् देशान् पार्श्वद्वयं पुरस्ताच्च अवति प्रकाशत इति त्र्यविः त्रेधाभूतां दृष्टिं रोरिहाणा गिलन्ती। उक्तरूपे रासमण्डले हि एकैकस्या गोप्या
 उभयतः कृष्णद्वयं पुरस्तादेकः सर्वसाधारणं त्रिधाभूतामपि दृष्टिं प्रदेशत्रयस्यः कात्स्न्येन गिलति ततोऽन्यत्र नापैतीत्यर्थः । सा मूर्तिकृतस्य धर्मस्य सद्यभूता तामनुचिन्त्य
 विचराथि त्वद्वियुक्ता सती विद्धीति कृष्णलीलानुकारान्युत्स्वम् आरोपयन्ती काऽप्यवदत् । देवानां कृष्णादीनामन्वेषां वा कृष्णेन वियोजयताम् । असुरत्वं निर्दयत्वं महत्
 कृष्णलीलाऽनुकारिण्यः कृष्णप्रणिहितेक्षणः ॥ कृष्णस्य गतिगामिन्यस्तरुण्यस्ता वराङ्गनाः ॥ २६ ॥ वनेषु तालहस्ताग्रैः कूजयन्त्यस्तथाऽपराः ॥ चेरुवै
 चरितं तस्य कृष्णस्य व्रजयोषितः ॥ २७ ॥ तास्तस्य नृत्यं गीतं च विलासस्मितवीक्षितम् ॥ सुदिताश्चानुकुर्वन्त्यः क्रीडन्ति व्रजयोषितः ॥ २८ ॥
 भावनिस्पन्दमधुरं गायन्त्यस्ता वराङ्गनाः ॥ व्रजं गताः सुखं चेरुदामोदरपरायणाः ॥ २९ ॥ करीषपांसुदिग्धाङ्गयस्ताः कृष्णमनुवात्रिरे ॥ रमयन्त्यो
 यथा नागं संप्रमत्तं करेणवः ॥ ३० ॥ तमन्या भावविकचैर्नैत्रैः प्रहसिताऽऽननाः ॥ पिबन्त्यतृप्तवनिताः कृष्णं कृष्णमृगेक्षणाः ॥ ३१ ॥ मुखमस्याब्जसं
 काशं तृषिता गोपकन्यकाः ॥ रत्यन्तरगता रात्रौ पिबन्ति रसलालसाः ॥ ३२ ॥ हा हेति कुर्वतस्तस्य प्रह्लास्ता वराङ्गनाः ॥ जगदुर्निस्सृतां वाणीं
 नाम्ना दामोदरेरिताम् ॥ ३३ ॥ तासां ग्रथितसीमन्ता रतिं नीत्वाऽऽकुलीकृताः ॥ चारु विस्रंसिरे केशाः कुचाग्रे गोपयोषिताम् ॥ ३४ ॥ एवं स कृष्णो
 गोपीनां चक्रवालैरलंकृतः ॥ शारदीषु सचन्द्रासु निशासु सुमुदे सुखी ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि हल्लीसकक्रीडनं
 नाम विशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ १४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रदोषार्द्धे कदाचित्तु कृष्णे रतिपरायणे ॥ त्रासयन्त्समदो गोष्ठमरिष्टः प्रत्यदृश्यत ॥ १ ॥
 एकं मुख्यं कस्याश्चिद्रासक्रीडायां तिरोहिते कृष्णे इदं वाक्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ भावः कृष्णे प्रेमातिशयः तस्य निस्पन्देन बहिराविक्रमेण मधुरं व्रजमण्डलं गताः
 प्राप्ताः ॥ २९ ॥ अनुवात्रिरे परितः व्रतव्यः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ हा हेति ॥ हा रात्रे हा चन्द्रमुखि इत्यादिशब्दैः स्वस्य विरहाऽऽतुरत्वं कुर्वतः आविष्कुर्वतः ॥ ३३ ॥
 ॥ ३४ ॥ चक्रवालैः मण्डलैः हल्लीसकक्रीडनम् एकस्य पुंसो बहुभिः स्त्रीभिः क्रीडनं सैव रासक्रीडा । “गोपीनां मण्डलीनृत्यवन्धने हल्लीसकं विदुः” । इति कोशात् ।
 तद्वक्षणं तु “पृथुं सुवृत्तं मसृणं वितस्तिमात्रोन्नतं कौ विनीखन्त्य शङ्कुम् । आकम्य पद्भ्यामितरेतरं तु हस्तैर्भ्रमोऽयं खलु रासगोष्ठी ॥” ॥ ३५ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णु
 पर्वणि दीकायां विशोऽध्यायः ॥ २० ॥ १४ ॥ १५ ॥ अथैकविंशे ह्यध्याये अरिष्टं वृषरूपिणम् ॥ देवशत्रुं दुराथं कृष्णोऽहनदित्येते ॥ १ ॥ प्रदोषार्द्धे इति ॥ १ ॥

निषाणाद्धार इवाह मेषध तदुभयाऽऽथ काळ कृष्णवर्णं कालपिता सद्वर्षं वेत्सर्षं ॥२॥ गर्हितं दर्पं तेन आविद्धं भ्रामितं लाह्यूल येन सः कठिन स्कन्धबन्धन ककु
पप्य ॥ ३ ॥ कुरुते वि ॥ ककुदाषातेन उदयम् अग्रनिहितं इतं निर्माणं महाप्रासादादिरिचर्नं येन स तथा । ककुदाषातेन तादृशे वृक्षमालादमुले सर्वमपि तद्वज्यत इत्यर्थः

निषाणाद्धारमेघामस्तीक्ष्णगुणोऽर्कलोचन ॥ क्षुरतीक्ष्णाप्रचरण काल काल इवापरः ॥ २ ॥ लेलिहानस्स निष्येप जिह्वयोद्यौ पुन पुन ॥
गर्विताविद्वलागुल कठिनस्कन्धबन्धन ॥ ३ ॥ ककुदोदग्रनिर्माणं प्रमाणाद्भुरतिक्रमः ॥ शकृन्मूत्रोपलिप्तगो गवामुद्रेजनो भुराम् ॥ ४ ॥
महाकटि स्थूलमुखो दृजानुर्महोदरः ॥ विषाणावस्त्रिगतगतिर्लम्बता कण्ठचर्मणा ॥ ५ ॥ गवारोद्वेषु चपलस्तरुधाताङ्किताऽऽनन ॥ बुद्धसञ्च
विषाणाग्रो द्विपदपमसूदनः ॥ ६ ॥ आरिणो नाम हि गवामरिणो वारुणाकृति ॥ दैत्यो वृषमरूपेण गोष्ठान्विपरिधावति ॥ ७ ॥ पातयानो
गर्वा गभान्दो गच्छत्यनार्तवम् ॥ जुम्भमाणश्च चपलो गृधीस्सप्रचचार ६ ॥ ८ ॥ शृंगप्रहरणो रोद्र प्रहरन्योपु दुर्मद ॥ गोष्ठेषु न रति लेभे
विना युदेन गोवृष ॥ ९ ॥ कस्यध्विस्वथ कालस्य स वृष केशात्राप्रत ॥ आजगाम वलोदयो वैवस्वतवरो स्थित ॥ १० ॥ स तत्र गास्तु
प्रसभ वाऽमानो मदोत्कटः ॥ चकार निव्रप गोष्ठ निर्वत्मशिशुगवम् ॥ ११ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु गाव कृष्णसमीपगा ॥ त्रासयामास बुध्याऽऽ
त्मा वैवस्वतवरो स्थितः ॥ १२ ॥ सेन्द्रागनिरिवाग्मोदो नर्दमानो महासुर ॥ तालशब्देन तं कृष्णस्सिहनादैश्च मोहयत् ॥ १३ ॥ अभ्यधावत
गोविन्दो दैत्य वृषमरूपिणम् ॥ स कृष्ण गोवृषो दृष्ट्वा इष्टगूल्लोचन ॥ १४ ॥ रोपितस्तालशब्देन युद्धाऽऽकांक्षी ननर्द ह ॥ तमापतन्त
दुष्टत द्वा वृषमरूपिणम् ॥ तस्मात्स्थानान्न व्यचलत्कृष्णो गिरिवाचल ॥ १५ ॥ स कुशो वृषभो दृष्टिं प्रणिचाय धृताऽऽनन ॥ कृष्णस्य
निनाऽऽकांक्षी तूर्णमभ्युत्पपात ह ॥ १६ ॥ तमापतन्त प्रसुखे प्रतिजग्राह दुर्द्धरम् ॥ कृष्ण कृष्णाञ्जननिभो वृषं प्रतिवृषोपम ॥ १७ ॥ स
ससक्तस्तु कृष्णो वै वृषेणैव महावृषः ॥ सुमोच वक्रज फेन नस्तश्चाथ सशब्दवत् ॥ १८ ॥ तावन्त्योन्यावरुद्धाङ्गो युद्धे कृष्णवृषावुभौ ॥ रेजतुर्मे
नममये मसक्ताविव तोयदौ ॥ १९ ॥ तस्य दर्पं बल इत्वा कृत्वा शृङ्गान्तरे पदम् ॥ आपीदयदरिष्टस्य कण्ठं किन्नमिवाम्बरम् ॥ २० ॥

॥४॥ ॥६॥७॥गृणी मय प्रमृता गा समचचार जगामारेत सेकयेत्यर्थः॥८॥९॥१०॥११॥गाव गा । वैवस्वतवरो स्थितः आसभमृत्युः॥१२॥१३॥इष्टम् उत्कल्वित
लाह्यूल लोचने च येन स ॥१४॥१५॥समदुर्दुःराम इति गेष ॥१६॥प्रसुखे मुखाग्ने ओष्ठयोरित्यर्थं । गेनेन इति वा पाठ ॥१७॥ नस्त नमिक्कात ॥१८॥१९॥२०॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ गोवृत्तयः गोपाः अयं चार्थो दाशतय्याम् । “प्रनेमस्मिन् दृश्ये सोमो अन्तर्गोपनिममाविरस्था कृणोति । स तिग्मशृङ्गं वृषभं युयुत्सन्दुह
 स्तस्थौ बहुले बद्धो अन्तः” इति मन्त्रेणोपबृंहितः । मन्त्रार्थस्तु अन्तर्गोपाः अन्तः स्थित्वा गोपायन्नन्तर्यामी नेमस्मिन्नर्द्धप्रपञ्चे स्थावरे सोमः सोमादिरूपः प्रददशे प्रकर्षेण
 दृष्टः नेमसर्द्धप्रपञ्चम् अस्था अस्थिरं जङ्गमम् आविःकृणोति प्रकटीकरोति । स तिग्मशृङ्गं वृषभं युयुत्सम् योद्धुमिच्छन् दृष्ट्वात्रेण भस्मीकर्तुं शक्नोऽपि लीलया तेन सह
 युयुत्सन् दुहः द्रोहं कृतवान् तं हतवानित्यर्थः । ततश्च बहुले व्रजे अन्तः रासमण्डलमध्ये बद्धः भक्तजनेन प्रेमपाशेन बद्धः सन् तस्थौ क्रीडितुमिति शेषः ॥ २५ ॥ इति

शृङ्गं चास्य पुनस्सव्यमुत्पाद्य यमण्डवत् ॥ तेनैव प्राहरद्वक्रे स ममार भृशं हतः ॥ २१ ॥ स भिन्नशृङ्गो भग्नाऽऽस्यो भग्नस्कन्धश्च दानवः ॥
 पपात रुधिरोल्लारी साम्बुधार इवाम्बुदः ॥ २२ ॥ गोविन्देन हतं दृष्ट्वा हतं वृषभदानवम् ॥ साधु साध्विति भूतानि तत्कर्मस्थ्याभितुष्टुबुः ॥ २३ ॥
 स चोपेन्द्रो वृषं हत्वा कान्तचन्द्रे निशाश्रुखे ॥ अरविन्दाऽऽभनयनः पुनरेव ररास ह ॥ २४ ॥ तेऽपि गोवृत्तयस्सर्वे कृष्णं कमललोचनम् ॥ उपा
 सांचक्रिरे दृष्टास्सर्वे शक्रमिवामराः ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते विष्णुपर्वणि वृषभासुरवधो नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ कृष्णं व्रजगतं श्रुत्वा वर्धमानभिवानलम् ॥ उद्भ्रमगमत्कंसशशङ्कमानस्ततो भयम् ॥ १ ॥ पूतनायां हतायां च कालिये च
 पराजिते ॥ धेनुके प्रलयं नीते प्रलम्बे च निपातिते ॥ २ ॥ धृते गोवर्धने शैले विफलै शक्रशासने ॥ गोषु त्रातासु च तथा स्पृहणीयेन कर्मणा
 ॥ ३ ॥ ककुब्धिनि हतेऽरिष्टे गोपेषु सुदितेषु च ॥ दृश्यमाने विनाशे च संनिकृष्टे महाभये ॥ ४ ॥ कर्षणे वृक्षयोश्चैव शकटस्य तथैव च ॥ अ
 चिन्त्यं कर्म तच्छ्रुत्वा वर्द्धमानेषु शत्रुषु ॥ ५ ॥ प्रातारिष्टिभवात्मानं मेने स मथुरेश्वरः ॥ विसृजन्निद्रयभूतात्मा गतासुप्रतिमो बभौ ॥ ६ ॥ ततो
 ज्ञातीन्समानाय्य पितरं चोयशासनः ॥ निशि स्तिमितमृकायां मथुरायां जनाधिपः ॥ ७ ॥ वसुदेवं च देवाऽऽभं कङ्कं चाहूय यादवम् ॥ सत्यकं
 दारुकं चैव कङ्कावरजमेव च ॥ ८ ॥ भोजं वैतरणं चैव विकटुं च महाबलम् ॥ भयशङ्कं च धर्मज्ञं विपृथुं च पृथुश्रियम् ॥ ९ ॥ बभुं दानपतिं चैव
 कृतवर्माणमेव च ॥ भूरितेजसमक्षोभ्यं भूरिश्रवसमेव च ॥ १० ॥ एतान्स यादवान्सर्वानाभाष्य शृणुतेति च ॥ उग्रसेनसुतो राजा प्रोवाच मथुरेश्वरः १ ॥
 श्रीह्यरिंशे विष्णुपर्वणि वीकायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ द्वाविंशतितमेऽध्याये कंसेनाहूय यादवान् ॥ वसुदेवमभिक्षिप्य अक्रूरः प्रेषितो व्रजम् ॥ १ ॥ कृष्णमिति ॥ १ ॥ २ ॥
 ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रातारिष्टं प्राप्तमृत्युम् अत एव विसंज्ञानि इन्द्रियाणि भूतात्मा जीवश्च यस्य ॥ ६ ॥ स्तिमितं निद्रया मृकायामिव रात्रौ निःशब्दे काले इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥
 ॥ ९ ॥ बहुरेव दानपतिस्तमक्रूरम् ॥ १० ॥ आभाष्य प्रत्येकं संबोध्य ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ महावृचे महस्याचारे ॥ १३ ॥ १४ ॥ निर्मर्गसा स्वाभाविककर्मदा ॥ १५ ॥ सुनिपतां योगतानां विधीनाम् ॥ १६ ॥ तद्विदोदितैः कथाप्रसङ्गेन उद्भेदे-
 ॥ १७ ॥ अग्निनाम् अभीनाम् ॥ १८ ॥ व्यावर्चमान ऋशव ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

भवन्तस्सवकार्यज्ञा वेदेषु परिनिष्ठिताः ॥ न्यायवचनान्तकुशलास्त्रिर्गस्य प्रवर्तका ॥ १२ ॥ कर्तव्यानां च क्तारि लोकस्य विदुषोपमा ॥ तस्य
 धर्मो मद्भद्वत्ते निष्कम्पा इव पर्वता ॥ १३ ॥ अदम्भवृत्तयस्सर्वे सर्वे गुरुकुलेपिता ॥ राजमन्त्रधरास्सर्वे सर्वे धनुषि पारगा ॥ १४ ॥ यथाप्र
 दीपा लोकानां वेदार्यानां विश्वस्य ॥ आश्रमाणां निसर्गज्ञा वर्णानां क्रमपारगा ॥ १५ ॥ प्रवक्तारस्सुनियतां नेतारो नयवर्शिनाम् ॥ भेत्तार
 पराश्रानां ज्ञातार शरणार्थिनाम् ॥ १६ ॥ एवमज्ञतचारित्र्ये श्रीमद्भिरुदितोदितै ॥ द्यौरप्यनुग्रहीता स्याद्भवद्भि किं पुनर्मही ॥ १७ ॥ ऋषी
 णामिव वो धृत प्रभावो मरुतामिव ॥ रुद्राणामिव वः कोधो दीप्तिरङ्गिरसामिव ॥ १८ ॥ व्यावर्तमानं सुमद्भवद्भि रूपातकीर्तिभि ॥ धृत
 यदुकुल वीरैर्भूतलं पर्वतैस्विव ॥ १९ ॥ एवं भवत्सु युक्तेषु मम चित्तानुवर्तिषु ॥ वर्द्धमानो ममानर्थो भवद्भिः किमुपेक्षित ॥ २० ॥ एष कृष्ण इति
 रूपातो नन्दगोपसुतो व्रजे ॥ वर्द्धमान इवाम्बोधिमूलं न परिक्रन्तति ॥ २१ ॥ अनमात्यस्य शून्यस्य चारान्धस्य ममेव तु ॥ कारणान्नन्दगोपस्य
 स सुतो गोपितो गृहे ॥ २२ ॥ उपेक्षित इव व्याधिं पुर्यमाण इवानुद ॥ नन्दमेव श्वोष्णान्ते स दुराऽऽत्मा विवर्द्धते ॥ २३ ॥ तस्य नाह गतिं
 जाने न योग न पराक्रमम् ॥ नन्दगोपस्य भवते जातस्याद्भुतकर्मणः ॥ २४ ॥ किं तद्भूतं ससुद्धतं देवापत्य न विग्रहे ॥ अतिवैश्रमानुव्ये
 कर्मभिस्सोऽनुमीयते ॥ २५ ॥ प्रतना शङ्कुनी बाल्ये शिशुनोत्तानशापिना ॥ स्तनपानेप्सुना पीता प्राणैस्सह दुरासवा ॥ २६ ॥ यमुनाया ह्रदे
 नाग कालियो दमितस्तथा ॥ रसातलचरो नीत क्षणेनार्दर्शनं ह्रदात् ॥ २७ ॥ नन्दगोपसुतो योगं कृत्वा स पुनरुत्थित ॥ धेनुकस्तालशिवरा
 त्यातितो जीवित विना ॥ २८ ॥ प्रलभ्य यं मृधे देवा न गेह्युतिवर्तिषुम् ॥ बालेन मुष्टिकेन स हतः प्राकृतो यथा ॥ २९ ॥ वासवस्योत्सवं
 भइस्तना वर्षं वासवरोपजम् ॥ निर्जित्य गोशुहार्योय धृतो गोवर्द्धनो गिरि ॥ ३० ॥ इतस्स्वारिष्टो बलव्राप्तिः शुक्रश्च कृतो व्रजे ॥ अवालो बाल्य
 मास्थाय रमते शिशुलील्या ॥ ३१ ॥ प्रवन्ध कर्मणामेव तस्य गोव्रजवासिन ॥ सन्निकृष्टं मयं वैव केशिनो मम च ध्रुवम् ॥ ३२ ॥
 ह्यनुभवेः । मम कारणत्वं मदीयात्ममाहात्वं नन्दगोपस्य गृहे षडुदरस्य मुतो मोषित ॥ ३३ ॥ पूर्णमाण पर्वणि अमुदः समुद्रः ॥ ३४ ॥ गतिं तत्त्व योगं वशीकरणोपायम्
 ॥ ३५ ॥ देवैरपीति । देवेभ्योऽप्यपि इति मोऽनुमीयते ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ३३ ॥ मृत्युदुर्बलं मृत्युयोगेन दुर्बलम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ भवेन रुद्ररूपिणा विष्णुना तत्प्रसिद्धं ब्रह्मणो वरदानादभयमासीत्तदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ चालित
 इति ॥ गुरुपुत्रेण कचेन भार्गवः शुक्रः चालितः मृतसंजीविनीं विधां कस्मैचिदपि न दास्यामीत्येतस्माद्वियमात् भंशितः । कथमित्यत आह । दार्दुरीं मायां प्रविशेति । यथा
 दूर्दुरो मृत्या पुनः पुनरुत्पिषति एवं कचोऽपि दानवेभ्योऽसकृन्मृत्युमासाद्य गुरुदरं प्रवेशितस्ततो गुरोः सकाशात् विधां प्राप्य तदुदरं भित्त्वा पुनरुत्थितः मृतं च गुरुं पुनर्जीवि
 भूतपूर्वश्च मे मृत्युस्सततं पूर्वदौहिकः ॥ युद्धाऽऽकांक्षी च स यथा तिष्ठतीह ममाग्रतः ॥ ३३ ॥ क्व च गोपत्वमशुभं मानुष्यं मृत्युदुर्बलम् ॥ क्व च
 देवप्रभावेण क्रीडितव्यं व्रजे मया ॥ ३४ ॥ अहो नीचेन वपुषा च्छादयित्वाऽऽत्मनो वपुः ॥ कोऽप्येव रमते देवश्मशानस्थ इवानलः ॥ ३५ ॥ श्रूयते
 हि पुरा विष्णुसुराणां कारणान्तरे ॥ वामनेन तु रूपेण जहार पृथिवीमिमाम् ॥ ३६ ॥ कृत्वा केसरिणो रूपं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ हतो हिरण्य
 कशिपुर्दानवानां पितामहः ॥ ३७ ॥ अचिन्त्यरूपमास्थाय श्वेतशैलस्य मूर्द्धनि ॥ भवेन च्याविता दैत्याः पुरा तत्रिपुरं व्रता ॥ ३८ ॥ चालितो
 गुरुपुत्रेण भार्गवोऽङ्घ्रिसेन वै ॥ प्रविश्य दार्दुरीं मायामनावृष्टिं चकार ह ॥ ३९ ॥ अनन्तशशाश्वतो देवस्सहस्रशिरसोऽव्ययः ॥ वाराहं रूपमास्थाय
 प्रोज्जहारार्णवान्महीशु ॥ ४० ॥ अमृते निर्मिते पूर्वं विष्णुः स्त्रीरूपमास्थितः ॥ सुराणामसुराणां च युद्धं चक्रे सुदारुणम् ॥ ४१ ॥ अमृतार्थे पुरा चापि
 देवदैत्यसमागमे ॥ दधार मन्दरं विष्णुरक्षुपार इति श्रुतिः ॥ ४२ ॥ वपुर्वामनमास्थाय नन्दनीयं पुरा बलेः ॥ त्रिभिः क्रमैस्तु त्रीँल्लोकाअहार त्रिदि
 बाल्यम् ॥ ४३ ॥ त्रुर्धार्तेजसो भागं कृत्वा दाशरथे गृहे ॥ स एव रामसंज्ञो वै रावणं व्यनशत्तदा ॥ ४४ ॥ एवमेष निकृत्या वै तत्तद्रूपमुपागतः ॥
 साधयित्वाऽऽत्मनः कार्यं सुराणामर्थसिद्धये ॥ ४५ ॥ तदेष नूनं विष्णुर्वा शक्रो वा मरुतां गताः ॥ मत्साधनेच्छया प्राप्तो नारदो मां प्रयुक्तवान्
 ॥ ४६ ॥ अत्र मे शङ्कते बुद्धिर्वसुदेवं प्रति ध्रुवा ॥ अस्य बुद्धिविशेषेण वयं कारतां गताः ॥ ४७ ॥ अहं हि खड्गव्रवने नारदेन समागतः ॥
 द्वितीयं स हि मां विप्रः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ ४८ ॥ यस्त्वया हि कृतो यत्नः कंस गर्भकृते महान् ॥ वसुदेवेन ते रात्रौ तत्कर्म विफलीकृतम् ॥ ४९ ॥
 दारिका या त्वया रात्रौ शिलायां कंस पातित्वा ॥ तां यशोदासुतां विद्धि कृष्णं च वसुदेवजम् ॥ ५० ॥

तवात् । तलस्वामेव दानवैः कृतां कचहत्यां निमिचीकृत्य दानवेषु देवो न वर्षेत्यर्थः । एवं दानवानां विनाशः रुद्रद्वारा त्रिपुरस्यैव कचद्वाराऽप्यनेनैव कृत इति भावः
 ॥ ३९ ॥ सहस्रशिरस इत्यदन्तत्वमार्षम् ॥ ४० ॥ चक्रे कारितवान् ॥ ४१ ॥ अक्षुपारे समुद्रे कच्छपो भूत्वेति शेषः ॥ ४२ ॥ लोकान् आक्रममाणस्त्रिदिवालयं स्वर्ग
 जहार ॥ ४३ ॥ व्यनशत् विनाशितवान् ॥ ४४ ॥ निकृत्या छलेन ॥ ४५ ॥ मत्साधनेच्छया मद्दधेच्छया ॥ ४६ ॥ द्वितीयं द्वितीयवारम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥ ५३ ॥ १२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ मूकाल कनकपात्र गडुक्म ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ महर्षो कर्मणां पूतनाषषादीनां कारण हेतुम् । द्वितीय इति रामायणे
 शया सोऽपि वसुदेवात्मा इति वासुदेवो मन्त्रत्वे ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ अनुबन्धेन कर्षणानुरोधेन । दारुणां दारुणोदकांम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ बान्धवका
 रात्रो व्यावर्तितवेतौ गर्भौ तव वधाय वै ॥ वसुदेवेन सधाय मित्ररूपेण राशुणा ॥ ६७ ॥ सा तु कन्या यशोदाया विन्ध्ये पर्वतसत्तमे ॥ इत्या शुग्भ
 निशुग्भो द्वौ दानवौ नगचारिणौ ॥ ६८ ॥ कुन्ताभ्रपेका वरदा भूतसवनिपेविता ॥ अच्यति दस्युभिर्वैरेमदावलिपशुप्रिया ॥ ६९ ॥ सुरापिशितपूर्णा
 भ्यां कुम्भाभ्यामुपशोभिता ॥ मयुराद्भ्रदचित्रैश्च बर्हमारोविभ्रुपिता ॥ ७० ॥ लहकुण्डसनाद वन वायसनादितम् ॥ मृगसचिम्ब सपूर्णभविर्द्वैश्च पक्षि
 भि ॥ ७१ ॥ सिंहव्याग्रवराहार्णा नाथेन प्रतिनादितम् ॥ वृक्षगम्भीरनिषिड कान्तोरस्सर्वतो वृतम् ॥ ७२ ॥ दिव्यभृङ्गारुचमरैरादर्शोरुपशोमितम् ॥
 देववूर्यनिनादैश्च शतशः प्रतिनादितम् ॥ ७३ ॥ स्थान तस्या नगे विन्ध्ये निर्मित स्वेन तेजसा ॥ शिपुणां त्राणजननी नित्य तत्र मनोरमे ॥ ७४ ॥
 वसते परमप्रीता देवैरपि प्रुजिता ॥ यस्त्वय नन्दगोपस्य कृष्या इत्युच्यते सुत ॥ ७५ ॥ अत्र मे नारद ग्राह सुमहत्कर्मकारणम् ॥ द्वितीयो
 वसुदेवाद्दे वासुदेवो भविष्यति ॥ ७६ ॥ स हि ते सहजो मृत्युर्वाण्यवम् भविष्यति ॥ स एव वासुदेवो वै वसुदेवसुतो बली ॥ बान्धवो धर्मतो मद्भ्य
 त्रज्ञातिबान्धव ॥ छिनत्सि मम मूलानि मुदुक्ते च मम पार्श्वत ॥ ७७ ॥ भ्रूणहत्याप्रपि सताम्यां गोवध स्त्रीवधोऽपि वा ॥ न कृतव्रतस्य लोकोऽस्ति
 बान्धवस्य विशेषतः ॥ ७८ ॥ पतितानुगत मार्गं निषेवत्यचिरेण सः ॥ य कृतभ्रौऽनुबन्धेन प्रीतिं वहति दारुणाम् ॥ ७९ ॥ नरकाध्युपित पन्था
 गन्तव्यस्तेन दारुण ॥ अपापे पापहृदयो यः पापमनुतिष्ठति ॥ ८० ॥ अह वा स्वजनः श्लाघ्यस्स वा श्लाघ्यतर सुत ॥ नियमैर्गुणभृतेन त्वया
 बान्धवकाम्यया ॥ ८१ ॥ इस्तिना कलदे वीरे वधमृच्छन्ति वीरुध ॥ मुद्व्युपरमे ते तु सहाश्रन्ति महावने ॥ ८२ ॥ बान्धवानामपि तथा भेद
 काले समुत्थिते ॥ वच्यते योऽन्तरेऽसुस्त्वज्जने यदि वेतर ॥ ८३ ॥ कालस्त्वं हि विनाशाय मया पुष्टो विजानता ॥ वसुदेव कुलस्यास्य
 यद्विरोधयसे भृशम् ॥ ८४ ॥ अमर्षी वैरशीलस्य सदा पापमतिश्रुतः ॥ स्थाने यदुकुल मूढ शोचनीय त्वया कृतम् ॥ ८५ ॥
 मया मित्रेच्छया मित्रकामेनेत्यर्थ ॥ ८६ ॥ हस्तिनामिषि ॥ यथा इस्तिना कलदे वीरुधो नश्यन्ति । न तु इस्तिन एव मम च कृष्यस्य च कलदे वसुदेवादय एव नश्यन्ति
 न बाणामिति श्लोकद्वयस्यार्थ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ गडो विष्णोर्किर्तिश्च । “ गडो गुणपराशक्तव ” इति कोशात् । त्वया कुठ यत् गोषर्णीय क्त्स्थाने मुक्तमित्यर्थ ॥ १०१ ॥

हे वृद्ध यत यतो मया त्वं पुरस्कृतोऽतोऽहं वृथा व्यर्थजन्मास्मीत्यर्थः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ मे मया ॥ ७८ ॥ जातश्चासौ संवृद्धश्च जात संवृद्धः । पितृव्यसुरिति पितृव्यसंबन्धिन्याः स्वसुरिति ॥ ७९ ॥ चक्रवर्तिनां, “अस्य मूर्धनि दृश्येत विना छत्रेण भूपतेः । पद्मानुकारिणी छाया तमाहुश्चक्रवर्तिनम् ॥” इत्युक्तं लक्षणानाम् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ जयो वाऽस्त्विति शेषः । उभयथा विलज्जया अवगुण्ठिता आच्छादितमुखाः यदूनां पुरुषा यास्यन्ति । एकेन कपटिना सर्वेषु कपटित्वापवा

वसुदेव वृथा वृद्ध यन्मया त्वं पुरस्कृतः ॥ श्वेतेन शिरसा वृद्धो नैव वर्षशती भवेत् ॥ ७२ ॥ यस्य बुद्धिः परिणता स वै वृद्धतरो नृणाम् ॥ न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ॥ ७३ ॥ त्वं च कर्कशशीलश्च बुद्ध्या च न बहुश्रुतः ॥ केवलं वयसा वृद्धो यथा शरदि तोयदः ॥ ७४ ॥ किं च त्वं साधु जानीषे वसुदेव वृथामते ॥ मृते कंसे मम सुतो मथुरां पालयिष्यति ॥ ७५ ॥ छिन्नाऽऽशस्त्वं वृथावृद्धो मिथ्या त्वेवं विचारितम् ॥ जिजीविषुर्न सोऽप्यस्ति यो वै तिष्ठेन्ममागतः ॥ ७६ ॥ प्रहर्तुकामो विश्वस्ते यस्त्वं दुष्टेन चेतसा ॥ तत्ते प्रतिकरिष्येऽहं पुत्रयोस्तव पश्यतः ॥ ७७ ॥ न मे वृद्धवधः कश्चिद्भिज्जीविष एव च ॥ कृतपूर्वः करिष्ये वा विशेषेण तु ब्रान्धवे ॥ ७८ ॥ इह त्वं जातसंवृद्धो मम पित्रा विवर्धितः ॥ पितृष्वसुश्च मे भर्ता यदूनां प्रथमो गुरुः ॥ ७९ ॥ कुले महति विख्यातः प्रथिते चक्रवर्तिनाम् ॥ गुर्वर्थं पूजितस्सद्भिर्महद्भिर्मबुद्धिभिः ॥ ८० ॥ किं करिष्यामहे सर्वे सत्सु वक्तव्यतां गताः ॥ यदूनां यूथमुख्यस्य यस्य ते वृत्तमीदृशम् ॥ ८१ ॥ मद्बधो वा जयो वाऽथ वसुदेवस्य दुर्नयैः ॥ सत्सु यास्यन्ति पुरुषा यदूनामवगुण्ठिताः ॥ ८२ ॥ त्वया हि मद्बधोपायं तर्कमाणेन वै मृधे ॥ अविश्वास्यं कृतं कर्म वाच्याश्च यदवः कृताः ॥ ८३ ॥ अशाम्यं वैरसुत्पन्नं मम कृष्णस्य चोभयोः ॥ शान्तिमेकतरे शान्तिं गते यास्यन्ति यादवाः ॥ ८४ ॥ गच्छ दानपते क्षिप्रं ताविहानयितुं व्रजात् ॥ नन्दगोपं च गोपांश्च करदानमम शासनात् ॥ ८५ ॥ वाच्यश्च नन्दगोपो वै करमादाय वार्षिकम् ॥ शीघ्रमागच्छ नगरं गोपैस्सह समन्वितः ॥ ८६ ॥ कृष्णसंकर्षणौ चैव वसुदेवसुताभूमौ ॥ द्रष्टुमिच्छति वै कंसस्सभृत्यस्सपुरोहितः ॥ ८७ ॥ एतौ युद्धविदौ रङ्गे कालनिर्माणयोधिनौ ॥ हठौ च कृतिनौ चैव शृणोमि व्यायतोद्यमौ ॥ ८८ ॥ अस्माकमपि मच्छौ द्वौ सञ्जौ युद्धकृतोत्सवौ ॥ ताभ्यां सह नियोत्स्येते तौ युद्धकुशलाभूमौ ॥ ८९ ॥

दम्पज्ञादिति भावः ॥ ८२ ॥ तदेवाह—त्वयेति ॥ वाच्या निन्धाः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ दानपते हे अकूर ॥ ८५ ॥ वाच्यस्त्वया वक्तव्यः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ कालनिर्माणयोधिनौ समयानुसारियुद्धकुशलौ व्यायतोद्यमौ दीर्घयत्नौ ॥ ८८ ॥ मच्छौ चाणूरमुष्टिकौ नियोत्स्येते युद्धं करिष्यतः ॥ ८९ ॥

पितृजसुरिधि पितृव्यसंघादिभ्याः स्वसुरिधि श्लेषम् । फालभेदेन यथाश्रुतमेवार्तु ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ दध्युत्तरस्य दधिगण्डस्य तक्रस्य वा भाज्याधिभयणाय च भोज्य
 पायसकृदं कर्तुं यद् अविभयण क्षीरस्य तस्मै ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ सागराकारम् अतिगम्भीरम् । आत्मान मन ॥ ९९ ॥
 द्रष्टव्यौ च मयाऽवश्य वालो तावमरोपमौ ॥ पितृव्यसुस्तौ सुख्यौ ब्रजवासौ वनेचरो ॥ ९० ॥ वक्तव्य च ब्रजे तस्मिन्समीपे ब्रजवासिनाम् ॥
 राज्ञा घटुर्मख नाम कारयिष्यति वै सुखी ॥ ९१ ॥ सन्निहृष्टे वने ते तु निवसन्तु यथासुखम् ॥ जनस्यामन्त्रितस्यार्थे यथा स्यात्सर्वमव्ययम्
 ॥ ९२ ॥ पयसस्सर्पिष्वैव दग्धो दध्युत्तरस्य च ॥ यथाकामप्रदानाय भोज्याधिग्रयणाय च ॥ ९३ ॥ अक्षुर गच्छ शीघ्र त्वं तावानय ममाऽऽज्जया ॥
 सकर्षणं च कृष्य च द्रष्टु कौतूहल हि मे ॥ ९४ ॥ तयोरगमने प्रीति परमा मत्कृता भवेत् ॥ दृष्ट्वा तु तौ महावीर्यौ तद्विधास्याभि यद्धितम् ॥ ९५ ॥
 शासन यदि वा श्रुत्वा मम तौ परिभाषितम् ॥ नागच्छेतां यथाकालं निश्राब्ध्वावपि तौ मम ॥ ९६ ॥ सान्त्वमेव तु बालेषु प्रधान प्रथमो नय ॥
 मधुरेणैव तौ मन्वौ स्वयमेवाऽऽनयाशु वै ॥ ९७ ॥ अक्षुर कुरु मे प्रीतिमतां परमदुर्लभाम् ॥ यदि वा नोपजतोऽसि वसुदेवेन सुव्रत ॥ ९८ ॥ तथा
 कर्तव्यमेतद्धि यथा तावागमिष्यत ॥ एवमाक्षिप्यमाणोऽपि वसुदेवो वसुपम ॥ सागराऽऽकारमात्मान निष्प्रकम्पमधारयत् ॥ ९९ ॥ वाक्छ
 ल्येस्ताहयमानस्तु कसेनादीर्घदर्शिना ॥ क्षमां मनसि सधाय नोत्तरं प्रत्यभाषत ॥ १०० ॥ ये तु त ददृशुस्तत्र क्षिप्यमाणमनेकधा ॥ धिग्धिगि
 त्यसकृत्ते वै शनैरुचुरवाङ्मुखा ॥ १ ॥ अक्षुस्तु महातेजा जानन्दिब्येन चक्षुषा ॥ जल दृष्ट्वेव तृपित प्रीतिमानभूत् ॥ २ ॥ तस्मिन्नेव
 मुहूर्ते तु मधुरायास्त निययौ ॥ प्रीतिमान्पण्डरीकालं द्रष्टु वानपतिस्त्वयम् ॥ १०३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवशे विष्णुपर्वणि अक्षुर
 प्रस्थानं नाम द्वाविंशोऽध्याय ॥ २२ ॥ ॥ ध्या ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ क्षिप्रं यदुष्टप दृष्ट्वा सर्वे ते यदुष्टुङ्गवाः ॥ निपीडय श्रवणान्दस्तेभ्योनिरे त गताऽऽ
 युपम् ॥ १ ॥ अन्धकोऽनुद्विग्नमना धैर्यादविकृत वच ॥ प्रोवाच वदतां श्रेष्ठस्समाजे कसमोजसा ॥ २ ॥ अश्लघ्यो मे मतेः पुत्र तत्राय वाक्परि
 श्रमः ॥ अयुक्तो गदितस्सद्भिर्वाग्धवेषु विशेषत ॥ ३ ॥ अयादधो यदि भवाञ्छणु तावद्वबुध्यते ॥ न हि त्वां यावद् वीर बलात्कुर्वन्ति यादवा ॥ ४ ॥
 ध १०० ॥ १ ॥ २ ॥ तस्मिन्नेव मुहूर्ते मध्यरात्रे ॥ १०३ ॥ इति श्रीहरिवशे विष्णुपर्वणिटीकायां द्वाविंशोऽध्याय ॥ २ ॥ ॥ त्रयोविंशोऽस्मिन्नध्याये त्रयसेनपितामह । कच्छु कस
 सिनिर्मत्स्यं हितमाहेति बर्णयति ॥ १ ॥ प्तिप्रमिति ॥ १ ॥ अन्धक कच्छुपत्न्यामा त्रयसेनस्य पितामह इति प्राश्न ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

इक्ष्वाकुवंशजो असमञ्जाः यथा प्रजापीडकः सकृद्विनिवृत्तो जातः स एव त्वं पुनर्जात इत्यर्थः ॥ ५ ॥ सहजम् अविकृतं ते तव शिरः उच्यमानं बद्धकृण्डलं जटी मुण्ड इति
 लक्षणया मूर्खन्यान् बद्धोपच्छिन्धि वेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ गौण्यं साफल्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ असाधुमद्भिः निन्दादियुक्तैः विवृतः स्पष्टीकृतः ॥ १० ॥ ११ ॥ अन्तर्गतान्
 अश्लाघ्या वृष्णयः पुत्र येषां त्वमनुशासिता ॥ इक्ष्वाकुवंशजो राजा विनिवृत्तः स्वयं सकृत् ॥ ५ ॥ भोजो वा यादवो वाऽसि कंसो वाऽसि यथा
 तथा ॥ सहजं ते शिरस्तात जटी मुण्डोऽपि वा भव ॥ ६ ॥ उग्रसेनस्त्वयं शोच्यो योऽस्माकं कुलपांसनः ॥ दुर्जातीयेन येन त्वमीदृशो जनितः
 सुतः ॥ ७ ॥ न चाऽऽत्मनो गुणास्तात प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ परेणोक्ता गुणा गौण्यं यान्ति वेदार्थसंमिताः ॥ ८ ॥ पृथिव्यां यदुवंशोऽयं निन्द
 नीयो महीक्षिताम् ॥ ९ ॥ बालः कुलान्तकृन्मूढो येषां त्वमनुशासिता ॥ १० ॥ असाधुमद्भिर्वाक्यैश्च त्वया साध्विति भाषितैः ॥ न चाप्यासादितं कार्य
 मात्मा च विवृतः कृतः ॥ १० ॥ गुरोरनवलितस्य मान्यस्य महतामपि ॥ क्षेपणं कः शुभं मन्ये द्विजस्येव वधे कृते ॥ ११ ॥ मान्याश्चैवाभिग
 म्याश्च वृद्धास्तात यथाश्रयः ॥ क्रोधो हि तेषां प्रदेहल्लोकानन्तर्गतानपि ॥ १२ ॥ बुधेन तात दान्तेन नित्यमभ्युच्छ्रितात्मना ॥ धर्मस्य गति
 रन्वेष्या मत्स्यस्य गतिरप्स्विव ॥ १३ ॥ केवलं त्वं तु दुर्पेण वृद्धानशिसमानिह ॥ वाचा तुदासि मर्मघ्न्या अमन्त्रोक्ता यथाऽऽहुतिः ॥ १४ ॥
 वसुदेवं च पुत्रार्थे यदिमं परिगर्हासि ॥ तत्र मिथ्या प्रलापन्ते निन्दाभि कृपणं वचः ॥ १५ ॥ दारुणे च पिता पुत्रे नैव दारुणतां ब्रजेत् ॥ पुत्रार्थे
 ह्यापदः कष्टाः पितरः प्राशुवन्ति हि ॥ १६ ॥ छादितो वसुदेवेन यदि पुत्रश्शिशुस्तदा ॥ मन्यसे यद्यकर्तव्यं तत्पृच्छ पितरं स्वकम् ॥ १७ ॥
 गर्हता वसुदेवं च यदुवंश च निन्दता ॥ त्वया यादवपुत्राणां वैरजं विषमर्जितम् ॥ १८ ॥ अकर्तव्यं यदि कृतं वसुदेवेन पुत्रजम् ॥ किमर्थमुग्रसे
 नेन शिशुस्त्वं न विनाशितः ॥ १९ ॥ पुत्राम्नो नरकात्पुत्रो यस्मात्पुत्रो पितृस्तदा ॥ तस्माद् ब्रुवन्ति पुत्रेति पुत्रं धर्मविदो जनाः ॥ २० ॥ जात्यां
 हि यादवः कृष्णस्स च संकर्षणो युवा ॥ त्वं चापि विधृतस्ताभ्यां जातवैरेण चेतसा ॥ २१ ॥ उद्धृतानीह सर्वेषां यदूनां हृदयानि वै ॥ वसुदेवे
 त्वयाऽऽक्षिप्ते वसुदेवे च कोपिते ॥ २२ ॥ कृष्णे च भवतो द्वेष्ये वसुदेवविगर्हणात् ॥ शंसन्ति चेमानि भयं निमित्तान्यशुभानि ते ॥ २३ ॥
 सर्पाणां दर्शनं तीव्रं दुःस्वप्नानां निशाक्षये ॥ पुर्या वैधव्यशंसीनि कारणैरनुमीमहे ॥ २४ ॥

योगबलजितानपि ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ जात्यां हि उत्पत्तवैरेण त्वया जातवैरेण चेतसा कृष्णः संकर्षणश्च धृतः ताभ्यां
 च त्वमपि तथैव जातवैरेण चेतसा धृत इति त्वमेव बालघ्नः प्रथमोऽपराधी इत्यर्थः ॥ २१ ॥ उद्धृतानि अतिकम्पितानि ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

एष इति ॥ सर्वतोमद्रचके ऋतस्य जन्मनक्षत्र मृगशिरः । ततो दशम चित्रा तस्यैव नक्षत्रम् । तत्र वीरो ग्रह राहुः क्रूरोऽस्ति । कुम्भ वकीभूय त्रैवागतोऽस्ति । वाम्भ्यां कर्मभं ध्याप्य जन्यम विद्यमिति तत्र जीवनाथो यत्न सर्वो निष्कलो भविष्यति देहश्च नष्टस्यतीति भाष ॥ २५ ॥ एष पश्चिमायामुदितो बुधोऽपि राज्यमङ्गकदित्याह-
 बुधेति ॥ अतिचारं सूर्यमुद्रक्य गमनं यथा ष बुधसूर्यशुक्राणाम् अत्यन्त पृथग्दर्शन महते नाराय मकीति भावः ॥ २६ ॥ केतुना पुच्छेन धूमकेतोस्तपातविरोपस्य भरण्यादीनि ऋतस्य जन्मकर्मभे धूमकेतुना तृतीयेन उपग्रहेणापि विद्ये इत्यर्थः । नाजुपान्ति निशाकरमित्यनेन चित्रास्ते राहौ चित्रात उत्तराणि त्रयोदश नक्षत्राणि जीव

एष वीरो ग्रहः स्वातीसुद्धिस्वन्से गभस्तिभिः ॥ चक्रकमङ्गरकश्चक्रे चित्रार्या वीरदर्शनः ॥ २५ ॥ बुधेन पश्चिमा सध्या व्याप्ता घोरेण तेजसा ॥
 वैश्वानरपथे शुक्रो ज्ञतिचार चचार इ ॥ २६ ॥ केतुना धूमकेतोस्तु नक्षत्राणि त्रयोदश ॥ भरण्यादीनि भिन्नानि नाजुयान्ति निशाकरम् ॥ २७ ॥
 प्राक्सध्या परिघप्रस्ता भाभिर्बाधति मास्करम् ॥ प्रतिलोम च यान्त्येव व्याहरन्तो मृगद्विजा ॥ २८ ॥ शिवा श्मशानान्निष्कम्य निश्वासा
 ऋग्वार्षिणी ॥ उभे सध्ये पूर्वी घोरा पर्येति बहुवाशती ॥ २९ ॥ तल्कानिर्घातनाद्वेन पपात धरणीतले ॥ चलत्यपर्वणि मही गिरीणां शिखराणि
 च ॥ ३० ॥ ग्रस्त स्वर्भाजुना सूर्यो विवा नक्तमजायत ॥ धूमोत्पातोर्विशो व्याप्ता शुष्काशानिसमाहता ॥ ३१ ॥ प्रस्रवन्ति घना रक्त साशानि
 स्तनयिल्लवः ॥ चलिता देवता स्थानात्त्यजन्ति विहगा नगान् ॥ ३२ ॥ यानि राजविनाशाय देवज्ञा कथयन्ति इ ॥ तानि सर्वाणि पश्यामो
 निमित्तान्यशुमानि वै ॥ ३३ ॥ त्व चापि स्वजनद्वेषी राजघर्मपररक्षुख ॥ अनिमित्तागतकोधस्त्रिष्टुटमयो ह्यसि ॥ ३४ ॥ यस्त्व देवोपम
 वृद्ध वसुदेवं वसूपमम् ॥ मोहात्सिपसि दुर्बुद्धे कुतस्ते शान्तिरात्मनः ॥ ३५ ॥ त्वद्गतो यो हि नस्त्रेहस्त त्यजामोऽद्य वै वयम् ॥ आहित स्वस्य
 वरस्य न त्वा क्षणसुपास्महे ॥ ३६ ॥ स हि दानपतिर्धन्यो यो द्रक्ष्यति वने गतम् ॥ पुण्डरीकशिखालास कुण्ड्यामच्छिष्टकारिणम् ॥ ३७ ॥
 छिन्नमूलो ज्ञय वरो यद्दृान् त्वत्कृते कृत ॥ कृष्णो ज्ञातीन्समानाय्य स सन्धान करिव्यति ॥ ३८ ॥

पक्षे षडि पूर्वाणि त्रयोदशनक्षत्राणि मृत्युपक्षे पतिवानि । अतस्त्रत्यः षट्त्रयोपि न तैर्नक्षत्रैरुक्तफलकरत्वेनानुगम्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ परिवो रविमण्डले त्रिपंशुचिर्दण्ड
 चापति वास्ते ॥ २८ ॥ पर्येति परिक्वामिति । वाग्वी शब्द कुर्वाणा ॥ २९ ॥ अपर्वणि अक्राण्डे अक्रस्मादिति यावत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ देवताः देवताप्रतिमाः ॥ ३२ ॥
 ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तत्कृते त्वस्य त्वस्यैत्यर्थः । सधानम् इत्युक्तो विमर्कानां यावद्वानामानयनेन एकीकरणम् ॥ ३८ ॥

कालेन सम्यक् परिगतं नटं ज्ञानं यस्य सः । कालः सम्यक् परिज्ञातः इति पाठान्तरम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
 चतुर्विंशत्वाध्याये अक्रूरगमनात्पुरा । केशिनो हयरूपस्य कृष्णाच्च वध उच्यते ॥ १ ॥ अन्धकरस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रागेव अक्रूरप्रेषणात् केशिनः निकटे इति शेषः
 क्षान्तमेव तवानेन वसुदेवेन धीमता ॥ कालसम्यक्परिज्ञानो ब्रूहि त्वं यद्यदिच्छसि ॥ ३९ ॥ मद्यं तु रोचते कंस वसुदेवसहायवान् ॥ गच्छ कृ
 ष्णस्य निलयं संधिस्तेन च रोचताम् ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि अन्धकवचनं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ अन्धकस्य वचश्श्रुत्वा कंसस्संस्मरत्कलौचनः ॥ न किञ्चिद्ब्रवीत्क्रोधाद्द्विवेश स्वं निकेतनम् ॥ १ ॥ ते च सर्वे यथावेश्म यादवा
 श्श्रुतविस्तराः ॥ जग्मुर्विगतसंकल्पाः कंसवैकृतशंसिनः ॥ २ ॥ अक्रूरोऽपि यथाऽऽज्ञप्तः कृष्णदर्शनलालसः ॥ जगाम रथमुख्येन मनसा तुल्यगा
 मिना ॥ ३ ॥ कृष्णस्यापि निमित्तानि शुभान्यङ्गगतानि वै ॥ पितृतुल्येन शंसन्ति बान्धवेन समागमम् ॥ ४ ॥ प्रागेव च नरेन्द्रेण माथुरेणौप्रसे
 निना ॥ केशिनः प्रेषितो दूतो वधायोपेन्द्रकारणात् ॥ ५ ॥ स च दूतवचश्श्रुत्वा केशी क्लेशकरो नृणाम् ॥ वृन्दावनगतो गोपान्बाधते स्म दुरा
 सदः ॥ ६ ॥ मातुपं मांसमशानः क्रुद्धो दुष्टपराक्रमः ॥ दुर्दान्तो वाजिदैत्योऽसावकरोत्कदनं महत् ॥ ७ ॥ निघ्न्या वै सगोपाला गवां पिशितभो
 जनः ॥ दुर्मदः कामचारी च स केशी निरवग्रहः ॥ ८ ॥ तदरण्यं श्मशानाभं नृणां मांसास्थिभिर्वृतम् ॥ यत्रास्ते स हि दुष्टात्मा केशी तुरगश
 नवः ॥ ९ ॥ खुरेदारयते भूमिं वेगेनारुजते दुमाच्च ॥ हेषितैः स्पृह्यते वाञ्छुं प्लुतैर्लङ्घयते नभः ॥ १० ॥ अतिप्रवृद्धो मत्तश्च दुष्टोऽथो वनगोचरः ॥
 आकम्पितसदो रौद्रः कंसस्य चरितातुगः ॥ ११ ॥ ईरिणं तद्धनं सर्वं तेनाऽऽसीत्पानकर्मणो ॥ कृतं तुरगदैत्येन सर्वान्गोपाञ्जिघांसता ॥ १२ ॥
 तेन दुष्टप्रचारेण दूषितं तद्धनं महत् ॥ न नृभिर्गोधनैर्वाऽपि सेव्यते वनवृत्तिभिः ॥ १३ ॥ निःसंपतः कृतः पन्थास्तेन तद्विषयाश्रयः ॥ मदा
 च्छलितवृत्तेन नृमांसान्यश्रता भृशम् ॥ १४ ॥ नृशब्दानुसरः क्रुद्धस्स कदाचिद्भनागमे ॥ जगाम घोपसंवासं चोदितः कालधर्मणा ॥ १५ ॥ तं
 दृष्ट्वा दुदुबुगोपाः स्त्रियश्च शिशुभिस्सह ॥ क्रन्दमाना जगन्नाथं कृष्णं नाथमुपाश्रिताः ॥ १६ ॥
 ॥ १ ॥ ६ ॥ वाजिरूपो दैत्यः ॥ ७ ॥ निरवग्रहः उच्छृङ्खलः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ईरिणं शून्यम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ निःसम्पातः अगम्यः ॥ १४ ॥ नृशब्दानु
 सरः मनुष्यशब्दानुसारी । कालधर्मणा मृत्युना ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ ज्योत्स्ना ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ वलयो ललाटस्था कोक्षज क्रोधात् प्रस्थिन्नम् ॥ २६ ॥ रजसा गुरोस्त्वेतन
 नून मिधं केनम् । अर्षयेति ध्योम्नो विशेषणम् । असुप्तिरे गाढेन रजसा ध्याते इत्यर्थ । नीहारम् अक्षय्यायम् । प्रतेनाय मन्त्र उपब्रूहितः । “ न ता अथा रेणु रूकाने
 अग्रं न मन्त्रानमुपपत्ति ता अपि । तरुणायमप्य तस्य वा अनुगावो मर्तस्य विचरन्ति यज्वनः ” इति ताः गा अर्षो अश्वरूपी असुर रेणु रूकयिती अस्थियेन वपति तेन

तासां रुदितशब्देन गोपानां क्रन्दितेन च ॥ दत्त्वाऽभय तु कृष्णो वै केशिन सोऽभिदुदुवे ॥ १७ ॥ केशी चाप्युन्नतग्रीव प्रकाशदर्शनेक्षण ॥
 रेपमाणो जंघोदग्नो गोविन्दाभिसुखो ययौ ॥ १८ ॥ तमापतन्त सप्रेक्ष्य केशिन इयदानत्रम् ॥ प्रत्युज्जगाम गोविन्दस्तोयदशशशिन यथा ॥ १९ ॥
 केशिनस्तु तमभ्याशे दृष्ट्वा कृष्णमवस्थितम् ॥ मनुष्यबुद्धयो गोपाः कृष्णमृदुहितैपिण ॥ २० ॥ कृष्ण तात न खल्वेप सदसा ते हयाधम ॥
 उपसर्ष्यो भवान्चाल पापैश्चेप बुरासद ॥ ११ ॥ एष कसस्य सहज प्राणस्तात वहिश्चर ॥ उत्तमश्च ह्येन्द्राणां दानवोऽप्रतिमो युधि ॥ २२ ॥
 ज्ञानस्सर्वभूतानां तुरगणां महात्रल ॥ अवध्यस्सर्वभूतानां प्रथम पापकर्मणाम् ॥ २३ ॥ गोपानां तद्वचश्श्रुत्वा वदतां मधुसूदन ॥ केशिना
 सद बुद्वाप मति चक्रेऽरिसूदन ॥ २४ ॥ तन्नस्सव्य वक्षिण च मण्डल म परिभ्रमन् ॥ पद्मयागुभाभ्यां स ह्य कौथिनारुजते द्रुमात् ॥ २५ ॥
 मुले लम्बसटे चास्य स्कन्धे केशावनाश्रुते ॥ वलयोऽप्रतरङ्गऽऽमाः सुसुतु कौधज जलम् ॥ २६ ॥ सफेन वक्त्रजं चैव वर्षप रजमावृतम् ॥ हिम
 कालेऽथया ध्योमि नीहारमिव चन्द्रमा ॥ २७ ॥ गोविन्वमरविन्द्याज्ञ हेपितोद्गाराणीकरे ॥ सफेनेवक्रनिर्गोणैः प्रोक्षयामास भास्त ॥ २८ ॥ सुरो
 द्भवावसिक्तेन मधुकक्षोदपाण्डुना ॥ रजसा स ह्य कृष्ण चकारारुणमूर्धजम् ॥ २९ ॥ प्लुतवलितपादस्तु तक्षमाणो धरां खुरे ॥ दन्तान्निदं
 शमानस्तु केशी कृष्णमुपाद्रवत् ॥ ३० ॥ स ससक्तस्तु कृष्णेन केशी तुरगसत्तम ॥ पूर्वोभ्यां चरणाभ्यां वै कृष्ण वक्षस्यताडयत् ॥ ३१ ॥
 पुनपुनस्स च वली प्राहिणोत्पार्थत खुरान् ॥ कृष्णस्य दानवो घोरे प्रहारममितोजस ॥ ३२ ॥

श आद्रुणेति विश्वमिति रेणु रूकः । “ क्रे इत्तरणयो ” इत्यस्मात् यद्लुक्कि धञ् । न अश्वे न ध्यामेति सस्त्वतः सस्कारो दाहच्छेदोपकानादिस्तेन प्रापत् इति
 सस्त्वतो वैपत्त क्यति ता गाव न अभ्युपयन्ति निर्बाधत्वात् यवस्ताः गाव मर्तस्य यज्वन नन्दादः सपन्थिन्य अभयम् तरुणाय महाकीर्तिम् अनुलक्षीकृत्य चरन्तीति
 पार्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ खुरोद्भूत च तदशसिक ध्याम तेन मधुकक्षोतेन मधुपयिचूर्ण यद्वत्पाण्डुना रजसा ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥

॥३३॥ ३४॥ ३५॥ आभोगिनम् अतिवृद्धम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ कटाभ्यां गण्डाभ्याम् ॥ ३८ ॥ उत्कर्णः ऊर्ध्वकर्णः उत्क्षिप्त इति वा ॥ ३९ ॥ ४० ॥ व्याभुग्न इव वकेण मण्डलेन
 वक्रेण चास्य घोरेण तीक्ष्णदंष्ट्रायुधेन वै ॥ अदशद्वादशिवरं कृष्णस्य रुषितो हयः ॥ ३३ ॥ स लम्बकैसरसटः कृष्णेन सह संगतः ॥ रराज केशी
 भेधेन संसक्तः ख इवांशुमान् ॥ ३४ ॥ उरस्तस्योरसा हन्तुमियेप बलवान्हयः ॥ वेगेन वासुदेवस्य क्रोधाद्धिगुणविक्रमः ॥ ३५ ॥ तस्योत्सिक्तस्य
 बलवान्कृष्णोऽप्यभितविक्रमः ॥ बाहुमाभोगिनं कृत्वा मुखे कुड्मसमादधत् ॥ ३६ ॥ स तं बाहुमशक्तो वै खादितुं भेत्तुमेव च ॥ दशनैर्मूलनिष्ठं
 कैरसफेनं रुधिरं वमन् ॥ ३७ ॥ विपाटिताभ्यामोष्ठाभ्यां कटाभ्यां विदलीकृतः ॥ अक्षिणी विकृते चक्रे विस्त्रुते मुक्तबन्धने ॥ ३८ ॥ निरस्तह
 नुराषिष्ठशोणिताऽक्तविलोचनः ॥ उत्कर्णो नपचेतास्तु स केशी बह्वचेष्ट ॥ ३९ ॥ उत्पतन्नसकृत्पादैशकृन्मूत्रं समुत्सृजन् ॥ खिन्नाङ्गरोमा
 श्रान्तस्तु निर्यत्नचरणोऽभवत् ॥ ४० ॥ केशिवक्त्रविलग्नस्तु कृष्णबाहुरशोभत ॥ व्याभुग्न इव वर्मान्ते चन्द्रार्धकिरणैर्धूनः ॥ ४१ ॥ केशी च
 कृष्णसंसक्तश्शान्तगतो व्यरोचत ॥ प्रभातवनतश्चन्द्रश्रान्तो मेरुमिवाश्रितः ॥ ४२ ॥ तस्य कृष्णभुजोद्धताः केशिनो दशना सुखात् ॥ पेतु
 श्शरदि निस्तोयास्सिताभावयवा इव ॥ ४३ ॥ स तु केशी भृशं श्रान्तः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ स्वभुजं स्वायत्तं कृत्वा पाटितो बलवत्तदा ॥ ४४ ॥
 स पाटितो भुजेनाजौ कृष्णेन विकृताऽऽन्ननः ॥ केशी नदन्महानादं दानवो व्यथितस्तदा ॥ ४५ ॥ विघूर्णमानस्सस्ताङ्गो मुखाद्दुधिरमुद्गमन् ॥
 भृशं व्यङ्गीकृतवपुर्निकृत्तार्द्ध इवाचलः ॥ ४६ ॥ व्यादिताऽऽस्यो महारौद्रसोऽसुरः कृष्णबाहुना ॥ निपपात यथा कृतो नागो हि द्विदलीकृतः ॥
 ॥ ४७ ॥ बाहुना कृत्तदेहस्य केशिनो रूपमाबभौ ॥ पशोरिव महाघोरं निहतस्य पिनाकिना ॥ ४८ ॥ द्विपादपृष्ठपुच्छार्द्धं श्रवणैकाक्षिनासिके ॥
 केशिनस्तद्विधाभूते द्वे चार्द्धे रजतुः क्षितौ ॥ ४९ ॥ केशिदन्तक्षतस्यापि कृष्णस्य शुशुभे भुजः ॥ वृद्धस्साल इवारण्ये गजेन्द्रदशनाङ्कितः ॥ ५० ॥
 तं हत्वा केशिनं युद्धे कल्पयित्वा च भागशः ॥ कृष्णः पद्मपलाशाक्षो हसन्तत्रैव तस्थिवाच् ॥ ५१ ॥ तं हतं केशिनं दृष्ट्वा गोपा गोपस्त्रियस्तथा ॥
 बभ्रुमुर्दितास्सर्वे हतविधा गतक्लमाः ॥ ५२ ॥ दामोदरं तु श्रीमन्तं यथास्थानं यथावयः ॥ अभ्यनन्दन्प्रियैर्वर्षैः पूजयन्तः पुनःपुनः
 ॥ ५३ ॥ गोपा ऊचुः ॥ अहो तात कृतं कर्म हतोऽयं लोककण्टकः ॥ दैत्यः क्षितिचरः कृष्ण हर्यरूपं समास्थितः ॥ ५४ ॥
 वेष्टितार्द्ध इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ अवनतो मन्दतेजाः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ स्वायत्तम् अतिपुष्टम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ पशोर्महिषरूपस्य ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

॥५१॥ इता अन्वति चेद ॥ सन्धिराप ॥ ५६ ॥ सर्वकं प्रलयम् ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ केशिन वाति हिनस्तीति केन्यव ।
 मत्तर्षीप्लोष आर्ष ॥ ६५ ॥ कृत्यशेष कसुववादि ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ अप्यारो समर्षि ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ अभितः सर्वत ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ एष मे इवि ॥ संदेश
 कृतं वृन्वाधनं क्षेमं सेव्य नृमृगपक्षिणाम् ॥ घृता पापमिमं तात केशिनं हयदानवम् ॥ ६५ ॥ इता नो बहवो गोपा गावो वत्सेषु वत्सला ॥ नैके
 चान्ये जनपदा हताग्नेन दुरात्मना ॥ ६६ ॥ एष सर्वर्षकं कर्षुमुषत स्वलु पापकृत् ॥ नृलोकं निर्नरं कृत्वा चतुंकामो यथासुखम् ॥ ६७ ॥ नैतस्य
 प्रमुखे स्थातु कश्चिच्छक्तो जिजीविषु ॥ आपि देवन्नमहेषु किं पुन पृथिवीतले ॥ ६८ ॥ अथाहान्तर्हितो विप्रो नारद स्वगमो मृनि ॥ प्रीतोऽस्मि
 विष्णो देवेश कृष्ण कृष्णोति चात्रवीत् ॥ ६९ ॥ नारद उवाच ॥ यदिदं दुष्करं कर्म कृतं केशिजिघासया ॥ त्वग्नेष केवल युक्त त्रिदिव ज्यम्बकस्य
 वा ॥ ६० ॥ अहं युद्धोत्सुकस्तात त्वद्गतेनान्तराऽऽरमना ॥ इव नरहय युद्धद्रष्टु स्वर्गादिहागत ॥ ६१ ॥ पृतनानिघनादीनि कर्माणि तव दृष्टवा
 न् ॥ अहं त्वेनेन गोक्वि कर्मणा परितोषित ॥ ६२ ॥ हयावस्मान्महेन्द्रोऽपि विभेति बलमुदनः ॥ कुर्वाणाश्च वपुर्वोरं केशिनो द्रुष्टचेतसः ॥ ६३ ॥
 यत्तया पाटितो देहो भुजेनाथतपर्वणा ॥ एषोऽस्य मृत्युरन्ताय विहितो विषयोनिना ॥ ६४ ॥ यस्मात्त्वया हत केशी तस्मान्मच्छासन मृणु ॥
 केशत्रो नाम नाम्ना त्व स्यातो लोके भविष्यसि ॥ ६५ ॥ स्वस्त्यस्तु भवतो लोके साधु याम्यहमाशुग ॥ कृत्यशेषं च ते कार्यं शक्तस्त्वमासि मा
 चिरम् ॥ ६६ ॥ त्वयि कार्यान्तरगते नरा इव विवोक्तसः ॥ विहम्बयन्त कीदृन्ति लीलां त्वद्वलमाश्रिता ॥ ६७ ॥ अभ्याशो वर्तते कालो भारत
 स्याद्बोधये ॥ इस्तप्राप्तानि युद्धानि रक्षां त्रिदिवगामिनाम् ॥ ६८ ॥ अपन्यानशोधिता व्योम्नि विमानरोहणोर्ध्वगा ॥ अवकाशा विभज्यन्ते शक्र
 लोके महीक्षिताम् ॥ ६९ ॥ अयमेनमुते शान्ते पवस्ये त्वयि केराव ॥ अभितस्तन्महदुद्धं भविष्यति महीक्षिताम् ॥ ७० ॥ त्वां चाप्रतिमकर्माण
 सत्रायिष्यन्ति पाण्डवा ॥ भेदकाले नरेन्द्राणां पक्षमाहो भविष्यसि ॥ ७१ ॥ त्वयि राजासनस्ये हि राजाश्रियमनुत्तमाम् ॥ शुभां त्यक्ष्यन्ति
 राजानस्त्वत्प्रभावान्न सराय ॥ ७२ ॥ एष मे कृष्ण संदेश श्रुतिभि स्स्यातिमेष्यति ॥ देवतानां विविस्थानां जगतश्च जगत्पते ॥ ७३ ॥
 प्रापरु वाक्पु भुक्षिभि र्देहैरुत्समि इत प्रमृति स्थातिमेष्यति । भुतयश्च । "अहश्च कृष्णमहरजुनं च विभक्तिं राजसी वेयाभिः । वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योविपा
 विस्तर्मासि" इत्यापाः । अहं पुदयसः कृष्णम् अनु एकः शिबन्ति विशेषेण जायते । तथा अर्जुनम् अनु अहर्विबन्ति पञ्चकारोऽज्याचये अपर समुबये । तेन
 १ नरुनेन । इति कथम् ।

कृष्णार्जुनाभ्यां विभज्य समुच्चित्य वा क्रियमाणौ द्वौ युद्धयज्ञौ विवर्तते इत्यर्थः । उभे अग्रहनी रजसी रजोगुणकार्ये वेद्याभिः लड्युं योग्याभिः श्रीभिर्हेतुभूताभिः लड्यमर्थ युद्धानि जायन्त इत्यर्थः ताभ्यां च सहाय्याभ्यां वैश्वानरो विधेयां नृगाम इडफलापको धर्मः स्वयमग्रहलूहोऽपि जायमान आविर्भान् । वाशब्द इवार्थे । राजा जायमानः संस्तमांसि अधर्मरूपाणि असुरान्धकाराणि अवातिरत् तिरस्कृतवान् । केन अभिज्योतिषे अग्निना ज्योतिषेयर्थः । षाण्डवदहे अग्निना दत्ते चक्रगण्डीवे तद्रूपेण ज्योतिषेति भावः ॥ ७३ ॥ साधिते हते ॥ ७४ ॥ सङ्गीतस्य योनिर्गन्धर्वशास्त्र तद्वतः देवसङ्गीतयोनिः ॥ ७५ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि दीक्षायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

दृष्टं मे भवतः कर्म दृष्टश्चासि मया प्रभो ॥ कसे भूयस्समेप्यामि साधिते साधु याम्यहम् ॥ ७४ ॥ एवमुक्त्वा तु स तदा नारदः खं जगाम ह ॥ ७५ ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा देवसंगतियोनिः ॥ ७६ ॥ तथेति स समाभाष्य पुनर्गोपान्त्समासदत् ॥ गोपाः कृष्णं समासाद्य विविशुर्व्रजमेव ह ॥ ७६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु द्वाविंशो विष्णुपर्वणि केशिवधे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ध ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथास्तं गच्छति तदा मन्दरश्मौ दिवाकरे ॥ संध्यास्ततले व्योम्नि शशाङ्के पाण्डुमण्डले ॥ १ ॥ नीडस्थेषु विहङ्गेषु ससु प्रादुष्कृताग्निषु ॥ इषत्तमससंभृतासु दिक्षु सर्वासु सर्वशः ॥ २ ॥ घोषवासिषु सुतेषु वाशन्तीषु शिवासु च ॥ नक्तंरेषु हृष्टेषु पिशिताशनकाङ्घ्रिषु ॥ ३ ॥ शक्रगोपाह्वयामोदे प्रदोपेऽभ्या सत्स्करे ॥ संध्यामयीमिव गुहां संप्रतिष्ठे दिवाकरे ॥ ४ ॥ अधिश्रयणवेलायां प्रातायां गृहभेदिनाम् ॥ वन्यवैखानसैर्मेन्त्रैर्हूयमाने हुताशने ॥ ५ ॥ उपावृत्तासु वै गोषु दुह्यमानासु च व्रजे ॥ असकृद्ग्रहार्हन्तीषु वद्धवत्सासु धेनुषु ॥ ६ ॥ प्रकीर्णद्रामनीकेषु गास्तथैवाह्वयसु च ॥ सनिनादेषु गोपेषु काल्यमाने च गोधने ॥ ७ ॥ कशीपेषु प्रकृतेषु दीप्यमानेषु सर्वशः ॥ काष्ठभारानतस्क्रन्धैर्गोपेभ्यगागतेस्तथा ॥ ८ ॥ किंचिदभ्युद्यते सोमे मन्दरश्मौ विराजति ॥ इपद्भिर्गाहमानायां रजन्यां दिवसे गते ॥ ९ ॥ प्राप्ते दिनव्युपरमे प्रवृत्ते क्षणदामुखे ॥ भारुकरे तेजासि गते सौम्ये तेजस्युपस्थिते ॥ १० ॥

पञ्चविंशे त्वाध्याये कृष्णस्मरणविक्रवः ॥ नानागभिलाष आयातः सायं व्रजमितीर्यते ॥ १ ॥ अथास्तमिति ॥ ३ ॥ ससु याज्ञिकेषु प्रादुष्कृताग्निषु सायमभिहोमार्थं प्रकटी कृताग्निषु ॥ २ ॥ घोषवासिषु घोषगतेषु सुतेषु अव्यक्तशब्देषु शुक्वालकादिषु इति शेषः ॥ ३ ॥ शक्रगोपाह्वयामोदे इन्द्रगोपानामातपततानामत्यन्तं सुखकरे अम्यासत्स्करे स्वाध्यायनिवर्तके आसन्नान्वकारे वा ॥ ४ ॥ अधिश्रयणम् अभिहोत्रार्थस्य पयसोऽसौ स्थापनं वन्यैः नीवारयैः वैखानसैर्वानप्रथैः ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रकीर्णां विस्वृताः दामन्दो दधिगीबन्धनरज्जवो वैस्तेषु । काल्यमाने बन्धनार्थं नियम्यमाने ॥ ७ ॥ करीपेषु शुक्रगोमयचूर्णेषु ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

१५१। इहा अनेनेति च्येयः । सन्धिरार्षः ॥ ५६ ॥ सर्वर्तक मलयम् ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ केशिन वाति हिनस्वीति केशव ।
 मत्पर्यपलोप आर्ष ॥ ६५ ॥ कृत्यशेष कस्यवादि ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ आयाये समपि ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ अमित सर्वत ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ एष मे इति ॥ स्तरेषा
 कृत्तं वृन्दावर्न क्षेम सेव्य नृमृगपतिनाम् ॥ मता पापमिर्म तप्त केशिन इयदानवम् ॥ ६५ ॥ हता नो बहवो गोपा गात्रो वत्सेषु वत्सला ॥ नैके
 चान्ये जनपदा इताऽनेन दुरालयना ॥ ६६ ॥ एष संवर्तक कर्तुमुद्यतः खलु पापकृत् ॥ नृलोक निर्नर कृत्वा चतुंकामो यथासुखम् ॥ ६७ ॥ नैतस्य
 प्रसुप्ते स्यातु कश्चिच्छक्तो जिजीविषु ॥ अपि देवसमहेषु किं पुन पृथिवीतले ॥ ६८ ॥ अथाहान्तर्हितो विप्रो नारद खगमो मृनि ॥ प्रीतोऽस्मि
 विष्णो देवेश कृष्ण कृष्णोति चाब्रवीत् ॥ ६९ ॥ नारद उवाच ॥ यदिव दुष्करं कर्म कृतं केशिजिघासया ॥ त्वय्येव केवल युक्तं त्रिदिव त्र्यम्बकस्य
 वा ॥ ६० ॥ अह युद्धोत्सुकस्तात् तद्गतेनान्तराऽऽत्मना ॥ इह नरहर्यं युद्धं शृद्धं स्वर्गविहागत ॥ ६१ ॥ पूतनानिघनादीनि कर्माणि तव दृष्टवा
 न् ॥ अह त्वेनेन गोविन्द कर्मणा परितोपित ॥ ६२ ॥ इयावस्मान्मेन्द्रोऽपि धिमेति वल्लभुदनः ॥ कुर्वाणाश्च वपुर्वोरं केशिनो मुष्टचेतस ॥ ६३ ॥
 यस्वया पाटितो देहो मुजेनायतपर्वणा ॥ एषोऽस्य मृत्युरन्ताय विहितो विषयोनिना ॥ ६४ ॥ यस्मात्स्वया इह केशी तस्मान्मच्छासन शृणु ॥
 केशवो नाम नाम्ना त्व स्यातो लोके भविष्यसि ॥ ६५ ॥ स्वस्यस्तु भवतो लोके साधु याम्यहमाशुग ॥ कृत्यशेषं च ते कार्यं शक्तस्त्वमसि मा
 चिरम् ॥ ६६ ॥ त्वयि कार्यान्तरगते नरा इव विवोक्सः ॥ विहम्बयन्तः क्रीडन्ति लीलां त्वद्गलमाश्रिता ॥ ६७ ॥ अभ्याशे वर्तते कालो भारत
 स्याद्बोधेधे ॥ इस्तप्राप्तानि युद्धानि रात्रां त्रिदिवगामिनाम् ॥ ६८ ॥ पन्थानश्रोधिता व्योम्नि विमानरोहणोर्ध्वगा ॥ अवकाशा विभज्यन्ते शक्र
 लोके महीक्षिताम् ॥ ६९ ॥ उग्रसेनमुते शान्ते पश्ये त्वयि केशव ॥ अभितस्तनमहद्युद्धं भविष्यति महीक्षिताम् ॥ ७० ॥ त्वां चाप्रतिमकर्माण
 सश्रयिष्यन्ति पाण्डवा ॥ भेदकाले नरेन्द्राणां पक्षग्राहो भविष्यसि ॥ ७१ ॥ त्वयि राजासनस्ये हि राजश्रियमनुत्तमाम् ॥ शुभां त्यद्व्यन्ति
 राजानस्त्वत्प्रभावान्न संशय ॥ ७२ ॥ एष मे कृष्ण संदेशः स्म्यतिमेष्यति ॥ देवतानां विविस्थानां जगतश्च जगत्यते ॥ ७३ ॥

प्रापक वाक्य मुनिभि कैरुक्मपि इत प्रपति स्म्यतिमेष्यति । मुत्पयश्च । "अहश्च कृष्णमहर्जुन च विकर्ति रजसी वेपाभिः । वैभानरो जायमानो न राजाषातिरुज्योतिषा
 भिस्तर्मासि" इत्यायाः । अह युद्धपत्र कृष्णम् अनु एकः विषन्ते विशेषेण जायते । तथा अर्जुनम् अनु अहर्षिर्कृति एकश्चकारोऽन्वाचये अपर समुद्यये । तेन
 १. पाउनेन । इति पाठ्य ।

॥ २२ ॥ २३ ॥ मन्मथाधिना मन्मथः आधीयतेऽस्मिन्निति तथाभूतेन यौवनपौगण्डसन्धिगतेनेत्यर्थः ॥ २४ ॥ धरणीति ॥ येन प्रागुक्तं एकान्तं उच्यते तान्नाशयिना पादात्रे
 णैव पृथ्वी धृता तथा बटुना पादाभ्यां क्रमणाभ्यां लोकान्तरसहिता आक्रान्ता सा इदानीं तेन वयःसन्धिगतेन अस्मदादिनेव श्रीयत इत्यत्यन्तभाष्यार्थमित्यर्थः ॥ २५ ॥
 अग्रकरो दक्षिणहस्तः द्वितीयो वामः ॥ २६ ॥ आत्मनो विश्वैतजसाम्नापुरीयाव्यपादचतुष्टयवत् उत्पत्तिक्रमोपेक्षया प्रथमं पदं निर्गुणं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
 किरीटलाञ्छनेनापि शिरसा छत्रवर्चसा ॥ कुण्डलोत्तमयोग्याभ्यां श्रवणाभ्यां विभ्रुपितः ॥ २२ ॥ हारार्हेण च पीनेन सुविस्तीर्णेन वक्षसा ॥
 द्वाभ्यां भुजाभ्यां वृत्ताभ्यां दीर्घाभ्यामुपशोभितः ॥ २३ ॥ स्त्रीसहस्रोपचर्येण वपुषा मन्मथाधिना ॥ पीते वसानो वसने सोऽयं विष्णुस्सनातनः
 ॥ २४ ॥ धरण्याश्रयभूताभ्यां चरणाभ्यामारिदमः ॥ त्रैलोक्याऽऽक्रान्तिभूताभ्यां भुवि पद्भ्यां व्यवस्थितः ॥ २५ ॥ रुचिराग्रकरश्चास्य चक्राङ्कित
 इवेक्षते ॥ द्वितीय उद्यतश्चापि गदासंयोगमिच्छति ॥ २६ ॥ अवतीर्णो भवायेह प्रथमं पदमात्मनः ॥ शोभतेऽद्य भुवि श्रेष्ठस्त्रिदशानां धुरंधरः
 ॥ २७ ॥ अयं भविष्ये कथितो भविष्यकुशलैर्नरैः ॥ गोपालो यादवं वंशं क्षीणं विस्तरयिष्यति ॥ २८ ॥ तेजसा यादवाश्चास्य शतशोऽथ
 सहस्रशः ॥ वंशमापूरयिष्यन्ति ह्योषा इव महार्णवम् ॥ २९ ॥ अस्येदं शासने सर्वं जगत्स्थायनि शाश्वतम् ॥ निहतामित्रसामन्तस्फीतं कृत
 युगे तथा ॥ ३० ॥ अयमास्थाय वसुधां स्थापयित्वा जगद्देशे ॥ राज्ञां भविष्यत्युपरि न च राजा भविष्यति ॥ ३१ ॥ नूनं त्रिभिः क्रमैर्जित्वा
 यथाऽनेन प्रभुः कृतः ॥ पुरा पुरंदरो राजा देवतानां त्रिविष्टपे ॥ ३२ ॥ तथैव वसुधां जित्वा जितपूर्वा त्रिभिः क्रमैः ॥ स्थापयिष्यति राजान
 मुग्रसेनं न संशयः ॥ ३३ ॥ प्रसृष्टवैरागाधोऽयं प्रश्रैश्च बहुभिश्श्रुतः ॥ ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादैश्च पुराणोऽयं हि गीयते ॥ ३४ ॥ स्पृहणीयो हि लोकस्य
 भविष्यति च केशवः ॥ तथा ह्यस्यात्थिता बुद्धिमानुष्यसुपर्जावितुम् ॥ ३५ ॥ अहं त्वस्याद्य वसतिं पूजयिष्ये यथाविधि ॥ विष्णुत्वं मनसा
 चैव पूजयिष्यामि मन्त्रवत् ॥ ३६ ॥ यच्च ज्ञातिपरिज्ञानं प्राडुर्भावश्च वै नृषु ॥ अमानुषं वेत्ति चैनं ये चान्ये दिव्यचक्षुषः ॥ ३७ ॥ सोऽहं कृष्णेन
 वै रात्रौ संमन्य विदिताऽऽत्मना ॥ सहानेन गमिष्यामि सब्रजो यदि मंस्यते ॥ ३८ ॥ एवं बहुविधं कृष्णं दृष्ट्वा हेत्वर्थकारणैः ॥ विवेश नन्दगो
 पस्य कृष्णेन सह संसदम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि अक्रूरागमनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ४४ ॥
 ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ जित्वा त्रैलोक्यमिति शेषः ॥ ३३ ॥ प्रसृष्टस्य वैरस्य गाधः पारोऽयं शमकामादीनामन्यो विरोधोऽस्मिन् प्राप्ते नश्यतीत्यर्थः । अत एवायं प्रक्षोप
 निषदि षड्भिः प्रश्नैः श्रुतः तत्पूर्वकं प्रतिपादितः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

सौम्येन्द्री श्रोत्रे मृगशिरसि चन्द्रे उ३३ इत्येते सति तद्धि कंससा न मनसत्रं गडुङ्गमधूमक्केतुभिधियास्यै प्रागुक्कीत्या सर्वतोमद्रचक्रे विदं सत् चन्द्रयोगे मृत्युकरं तेन उद्वि
 मृत्युपागे मप सेषु काष्ठान्तरे वा मृत्युर्भवेति अभिसेत्य पुराणान्तरे उक्त्म् । 'श्रीरे उद्वज्ज हत्वादित्ये कसो निपातितः ।' इति । सन्धिरत्राप । अर्घ्यपिमात्मके रात्री
 तपारिष वक्राशयात्सत् सन्धौ सन्धे जगन्मप इति तपोरेव मोक्तृभोग्यात्मकस्य वरितम् ॥ ११ ॥ पश्चिमेत पश्चिमतः अग्निदीपेन पूर्वेण पुरुषः उत्पलवद्रकेन मागेम
 दपामिददरे उमयतो वसमानाशितुन्वे सूर्यास्तस्य वन्द्योदयस्य वासभ्रममयत्वात् ॥ १२ ॥ शांतं गृहम् उरार्ता कामयमानानां पान्थानां बन्धुभिः सह समागमं शसुद्धिर्द्वयोभि
 पक्षिभिः सह धानपरिकूरी मत्र मास । वेदे तु, "देशानां दूत पुरुषः प्रसूतोऽनागान्तो बोचतु सर्वतावा" इत्यादि । "सवा मुगः पितृमानस्तु पचा" इति "उत्रायो
 अग्निहोत्राच्छूले काले सौम्येन्द्रौ समुपस्थिते ॥ अग्नीयोमात्मके सद्यो वर्तमाने जगन्मये ॥ १३ ॥ पश्चिमेनाग्निदीपेन पूर्वोत्पलवद्रचसा ॥ दग्धा
 त्रिसदशे व्योम्नि किञ्चित्पारागणकुले ॥ १२ ॥ वयोभिर्वासुश्रुतां वन्दुभिश्च समागमम् ॥ शसन्निः स्यन्दनेनाशु प्राप्तो दानपतिर्व्रजम् ॥ १३ ॥
 प्रशिरत्नेव पप्रच्छ सन्निध्य केशवस्य सः ॥ रौहिणेयस्य चाक्षो नन्दगोपस्य चासकृत् ॥ १४ ॥ स नन्दगोपस्य गृहं वासाय विबुषोपम ॥
 अवतीर्य ततो यानात्प्रविवेश महावलः ॥ १५ ॥ हर्षपूर्णेन वक्त्रेण साशुनेत्रेण चैव हि ॥ प्रशिरत्ने च द्वारि ददर्शदोहने गवाम् ॥ १६ ॥
 वत्समध्ये स्थित कृष्ण सवत्समिद गोवृषम् ॥ स त हर्षपरितेन वचसा गद्वेदेन वै ॥ १७ ॥ एदि केशव तलेति प्रव्याहरत घर्भविव् ॥ उत्तान
 शायिन दद्या पुनर्हृद्या त्रिया वृतम् ॥ १८ ॥ अव्यक्तयोविन कृष्णामकरः प्रशशस ह ॥ अय स पुण्डरीकाक्षस्त्रिहशार्दूलविक्रम ॥ १९ ॥ सपूर्ण
 जलमेवाऽऽभः पर्वतप्रवराहृति ॥ मृधेध्वधर्षणीयेन सश्रीवत्सेन वससा ॥ द्विपन्निधनवक्ष्साभ्यां मुजाभ्यां साधु भूपित ॥ २० ॥ मूर्तिमान्सुरह
 स्याऽऽत्मा जगतोऽयस्य भाजनम् ॥ गोपवेषधरो विष्णुरुद्रभ्राष्ट्रततूरुह ॥ २१ ॥

अर्यां सदन पुरुक्षोः" इत्यङ्कस्य मनोरथो
 र्भवित् देवानां कस इन्तुक्रामाना कसवागापभिमनिनामप्यादीनामहं इवोऽस्मि कृष्ण प्रति गन्तु प्रस्थितोऽस्मि पुरुषः शत्रुभकारैः प्रसूतो निघृष्टः क्सेतेन नोऽस्मात्प्रादि अना
 गान् निष्पापान् सर्वतावा सर्वस्य वित्कारकत्वां हरि बोचतु बद्धु अस्माभिः सह समापण क्येतु । तथा पण्याः अपि सदासुग सुगम्य पितुमान् अस्मान् अस्तु मार्गेऽय्य
 स्तरयो मा मुदित्यर्थं । पुरुक्षोः बहूनां दाय कर्त्तुं सदन गृहम् अर्यां व्याप्तुयाम् उत्राप उत्कृष्टस्यम्द इति मन्त्रपदानामर्थं ॥ १३ ॥ सभिष्य स्थानम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
 ॥ १७ ॥ प्रव्याहरत उक्त्वान् । उत्तानशायिन क्त्यान्वे बाल वपप्रशायिन भिया त्रैलोत्पाकमण्डलस्या शानन बटुम् ॥ १८ ॥ अव्यक्तयोक्त्वा वय सन्निधत्सम् ॥ १९ ॥
 ॥ २० ॥ रहस्याऽऽत्मा औपनिषद पुरुष अइपस्य प्रथमपूजादे भाजन प्राप्तम् । उद्वज्जउपतूरुह ऊर्ध्वांग्मा भेद्यस्य केश्या यस्य । भक्तदर्निनायेण रोमाङ्कितगात्र इत्यर्थः ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ मन्मथाधिना मन्मथः आर्थायतेऽस्मिन्निति तथाभूतेन यौवनपौगण्डसन्धिगतेनेत्यर्थः ॥ २४ ॥ धरणीति ॥ येन प्रागुक्तेन एकार्णवे उचानशायिना पादाग्र
 णैव पृथ्वी धृता तथा बटुना पादाभ्यां क्रमणाभ्यां लोकान्तरसहिता आक्रान्ता सा इदानीं तेन वयःसन्धिगतेन अस्मदादिनेव श्रीयत इत्यत्यन्तभाश्चर्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥
 अग्रको दक्षिणहस्तः द्वितीयो वामः ॥ २६ ॥ आत्मनो विश्वैतजसप्राज्ञतुरीयाव्यपादचतुष्टयवत् उत्पत्तिक्रमापेक्षया प्रथमं पदं निर्गुणं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥
 किरीटलाञ्छनेनापि शिरसा छत्रवर्चसा ॥ कुण्डलोत्तमयोग्याभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषितः ॥ २२ ॥ हारोहेण च पीनेन सुविस्तीर्णेन वक्षसा ॥
 द्वाभ्यां भुजाभ्यां वृत्ताभ्यां दीर्घाभ्यामुपशोभितः ॥ २३ ॥ स्त्रीसहस्रोपचयेण वपुषा मन्मथाधिना ॥ पीते वसानो वसने सोऽयं, विष्णुस्सनातनः
 ॥ २४ ॥ धरण्याश्रयभूताभ्यां चरणाभ्यामारिंदमः ॥ त्रैलोक्याऽऽक्रान्तिभूताभ्यां भुवि पद्भ्यां व्यवस्थितः ॥ २५ ॥ रुचिराग्रकरश्चास्य चक्राङ्कित
 इवेक्षते ॥ द्वितीय उद्यतश्चापि गदासंयोगमिच्छति ॥ २६ ॥ अवतीर्णो भवायेह प्रथमं पदमात्मनः ॥ शोभतेऽद्य भुवि श्रेष्ठस्त्रिदशानां धुरंधरः
 ॥ २७ ॥ अयं भविष्ये कथितो भविष्यकुशलैरैः ॥ गोपालो यादवं वंशं क्षीणं विस्तरयिष्यति ॥ २८ ॥ तेजसा यादवाश्चास्य शतशोऽथ
 सहस्रशः ॥ वंशमापूरयिष्यन्ति ह्योषा इव महार्णवम् ॥ २९ ॥ अस्येदं शासने सर्वं जगत्स्थास्यति शाश्वतम् ॥ निहताभिन्नसामन्तस्फीतं कृत
 युगे तथा ॥ ३० ॥ अयमास्थाय वसुधां स्थापयित्वा जगद्धशे ॥ राज्ञां भविष्यत्युपरि न च राजा भविष्यति ॥ ३१ ॥ नूनं त्रिभिः क्रमैर्जित्वा
 यथाऽनेन प्रभुः कृतः ॥ पुरा पुरंदरो राजा देवतानां त्रिविष्टपे ॥ ३२ ॥ तथैव वसुधां जित्वा जितपूर्वा त्रिभिः क्रमैः ॥ स्थापयिष्यति राजान
 मुग्रसेनं न संशयः ॥ ३३ ॥ प्रसृष्टैरगाधोऽयं प्रश्नैश्च बहुभिश्श्रुतः ॥ ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादैश्च पुराणोऽयं हि गीयते ॥ ३४ ॥ स्पृहणीयो हि लोकस्य
 भविष्यति च केशवः ॥ तथा ह्यस्योत्थिता बुद्धिर्मानुष्यमुपजीवितुम् ॥ ३५ ॥ अहं त्वस्याद्य वसतिं पूजयिष्ये यथाविधि ॥ विष्णुत्वं मनसा
 चैव पूजयिष्यामि मन्त्रवत् ॥ ३६ ॥ यच्च ज्ञातिपरिज्ञानं प्रादुर्भावश्च वै नृषु ॥ अमानुषं वेद्मि चैनं ये चान्ये दिव्यचक्षुषः ॥ ३७ ॥ सोऽहं कृष्णेन
 वै राज्ञौ संमन्य विदिताऽऽत्मना ॥ सहानेन गमिष्यामि सब्रजो यदि मंस्यते ॥ ३८ ॥ एवं बहुविधं कृष्णं दृष्ट्वा हेत्वर्थकारणैः ॥ विवेश नन्दगो
 पस्य कृष्णेन सह संसदम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि अक्रूरगमनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ४४ ॥
 ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ जित्वा त्रैलोक्यमिति शेषः ॥ ३३ ॥ प्रष्टव्यस्य वैरस्य गाधः पारोऽयं शमकामादीनामन्यो विरोधोऽस्मिन् प्राप्ते नश्यतीत्यर्थः ॥ अत एवायं प्रश्नोप
 निषदि षड्भिः प्रश्नैः श्रुतः तत्पूर्वकं प्रतिपादितः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

जीवतो वाम्यकरणाद्यं प्रतिकर्तव्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ चेलुः प्रस्थानं चक्रुः ॥ २७ ॥ २८ ॥ औपनायिकात् उपहारायात् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ नाशयते अदर्शनं नयति । वपुस्तेजः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ गुरुकं भारयुक्तं भाण्डम् उपकरणसामग्री ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ हयमाण्डे अश्वभूषणादौ

मातापितृभ्यां सर्वेण जातेन तनयेन वै ॥ ऋणं वै प्रतिकर्तव्यं यथायोगमुदाहृतम् ॥ २४ ॥ एवं ते कुर्वतः कृष्ण मातापित्रोरनुग्रहम् ॥ परित्यजेतां तौ शोकं स्याच्च धर्मस्तवानघ ॥ २५ ॥ वशम्पायन उवाच ॥ कृष्णस्सुविदितार्थो वै तमाहामितविक्रमम् ॥ बाढमित्येव तेजस्वी न च क्रोधवशं गतः ॥ २६ ॥ ते च गोपास्समागम्य नन्दगोपपुरःसराः ॥ अक्रूरवचनं श्रुत्वा चेलुः कंसस्य शासनात् ॥ २७ ॥ गमनाय च ते सञ्जा बभ्रुव्रजवासिनः ॥ सज्जं चोपायनं कृत्वा गोपवृद्धाः प्रतस्थिरे ॥ २८ ॥ करं चानडुहस्सर्पिर्महिषांश्चौपनायिकात् ॥ यथासारं यथायूथमुपानीय पयो दधि ॥ २९ ॥ तं सज्जयित्वा कंसस्य करं चोपायनानि च ॥ ते सर्वे गोपपतयो गमनायोपतस्थिरे ॥ ३० ॥ अक्रूस्य कथाभिश्च सह कृष्णेन जाग्रतः ॥ रोहिणेय तृतीयस्य सा निशा व्यत्यवर्तत ॥ ३१ ॥ ततः प्रभाते विमले पक्षिव्याहारसंकुले ॥ नैशाकरे रश्मिजाले क्षणदाक्षयसंहते ॥ ३२ ॥ नभस्यरुणसं स्तीर्णं पर्यस्ते ज्योतिषां गणे ॥ प्रत्यूषपवनासारैः क्लेदिते धरणतिले ॥ ३३ ॥ क्षीणाऽऽकारासु तारासु सुप्तनिप्रतिभासु च ॥ नैशमन्तर्दधे रूपमुद्गच्छति दिवाकरे ॥ ३४ ॥ शीतांशुशान्तकिरणो निप्रभस्समपद्यत ॥ एको नाशयते रूपमेको वर्द्धयते वपुः ॥ ३५ ॥ गोभिश्च समकीर्णासु व्रजनिर्याणधूमिषु ॥ मन्थनावर्तेषूपुर्णेषु गर्गरेषु नदत्सु च ॥ ३६ ॥ दामभिर्दम्यमानेषु वत्सेषु तरुणेषु च ॥ गोपैरापूर्यमाणसु घोषथ्यासु सर्वशः ॥ ३७ ॥ तत्रैव गुरुकं भाण्डं शकटारोपितं बहु ॥ त्वारिताः पृष्ठतः कृत्वा जग्मुस्स्यन्दनवाहनाः ॥ ३८ ॥ कृष्णोऽथ रोहिणेयश्च स चैवामितदक्षिणः ॥ त्रयो रथगता जग्मुस्त्रिलोकपतर्यो यथा ॥ ३९ ॥ अथाह कृष्णमक्रूरो यमुनातीरमाश्रितः ॥ स्यन्दनं चात्र रक्षस्व यत्नं च कुरु वाजिषु ॥ ४० ॥ हयेभ्यो यवसं दत्त्वा हयमाण्डे रथे तथा ॥ प्रगाढं यत्नमास्थाय क्षणं तात प्रतीक्ष्यताम् ॥ ४१ ॥ यमुनाया हृदे ह्यस्मिन्स्तोष्यामि भुजगेधरम् ॥ दिव्यैर्भागवतैर्मन्त्रैस्सर्वलोकप्रभुं यतः ॥ ४२ ॥ गुह्यं भागवतं देवं सर्वलोकस्य भावनम् ॥ श्रीमत्स्वस्तिकमूर्द्धानं प्रणमिष्यामि भोगिनम् ॥ सह सशिरसं देवमनन्तं नीलवाससम् ॥ ४३ ॥ धर्मदेवस्य तस्याथ यद्विषं प्रभविष्यति ॥ सर्वं तदमृतप्रख्यमशिष्याम्यमरो यथा ॥ ४४ ॥

॥ ४१ ॥ भुजगेधरं शेषमनन्तारभ्यम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ धर्मदेवस्य धर्माधिष्ठतुः अनुग्रहवशात् विषस्याप्यमृतम् ॥ ४४ ॥

पाईश्वित्वेऽप्ये सर्वगोपनिमन्त्रणम् ॥ दर्शनं कैष्णव चाम्भस्यऋश्येति ऋष्येति ॥ १३ ॥ स नन्दगोपस्य । अमित्कदसिगो दानपति ॥ १३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥
 पार्वत्ये योषिव शीपरक्तमांस यतो बृद्धं जराप्रसम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ पुत्रैर्यदित्स्वनीभिति क्सापराय सपोजावशिष्टुषुषरूप सूचयति क्रोवोऽरीपनाय ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ स नन्दगोपस्य गृह प्रविष्टसहकेशव ॥ गोपवृद्धान्समानयि प्रोवाचाभितदक्षिण ॥ ११ ॥ कृष्णं चैवाश्रवीत्प्रीत्या रेहिण्येन
 सगतम् ॥ अथ पुरीं मयुरां तात गमिष्याम सुखाय वै ॥ २ ॥ आस्यन्ति च व्रजाः सर्वे गोपालात्सपरिग्रहा ॥ कसाऽऽज्ञया समुचित क्रमादाय वार्षि
 कम् ॥ ३ ॥ समृद्धस्तत्र कसस्य भविष्यति घनुर्महः ॥ तं द्रष्टव्यं समृद्धं च स्वजनेभ्य समेष्वय ॥ ४ ॥ पितरं वसुदेवं च सतत दुःखभाजनम् ॥
 दीन पुत्रवधथान्त युवामद्य समेष्वय ॥ ५ ॥ सततं पीड्यमानं च कसेनाशुभबुद्धिना ॥ दशान्ते शोषितं वृद्धं दुःस्वैशिशथिलतां गतम् ॥ ६ ॥
 कसस्य भयसंज्ञस्त भवद्भार्यो च विनाश्रुतम् ॥ वृद्धमानं विवा गत्रौ सोत्कण्ठनान्तरात्मना ॥ ७ ॥ तां च द्रष्टव्यसि गोविन्द पुत्रैर्यदितस्तनीम् ॥
 देवकीं देवसकारां सीदन्तीं विहृतप्रभाम् ॥ ८ ॥ पुत्रशोकेन शुष्यन्तीं त्वद्दर्शनपरायणाम् ॥ वियोगशोकसततां विवत्सामिव सौरभीम् ॥ ९ ॥
 उपश्लेशणां दीनां नित्य मलिनवाससम् ॥ स्वर्भावुवदनप्रस्तां शराङ्कस्य प्रभामिव ॥ १० ॥ त्वद्दर्शनपरां नित्यं त्वाऽऽगमनकाङ्क्षिणीम् ॥ त्वत्प्र
 वृत्तेन शोकेन सीदन्तीं वै तपस्विनीम् ॥ ११ ॥ त्वत्प्रलोपेष्वधुरालां त्वया बाल्ये वियोजिताम् ॥ अरूपज्ञां तव विभो वक्त्रस्यास्येन्दुवर्चसं ॥ १२ ॥
 यदि त्वां जनयित्वा सा देवकी तात तप्यते ॥ अपत्यार्यो नु कस्तस्या वर भवानपत्यता ॥ १३ ॥ अजुत्राणां द्वि नारीणामेकः शोको विधीयते ॥ सपुत्रा
 त्वफलं पुत्रे विक्रजानेन तप्यते ॥ १४ ॥ त्वं तु रक्तसमं पुत्रो यस्यात्त्वत्सहशो गुणैः ॥ परेषामप्यभयदो न सा शोपितुमर्हति ॥ १५ ॥ बृद्धो तवा
 म्वापित्तो परश्रुत्यत्वमागतौ ॥ भर्त्सितो त्वत्कृते नित्यं कसेनाशुभबुद्धिना ॥ १६ ॥ यदि ते देवकी मान्या श्रुथिवीवाऽऽत्मधारिणी ॥ तां शोकसलिले
 मग्रासुतापयितुमर्हसि ॥ १७ ॥ तं च बृद्धं त्रिभुक्तं वसुदेवं सुखोचितम् ॥ पुत्रयोगेन संयोज्य कृष्ण धर्ममवाप्स्यसि ॥ १८ ॥ यथा नागस्तुदुर्बुत्तो
 दमितो यमुनाद्बवे ॥ विसलस्तः कृतश्लेथो यथा वै मृधरस्त्वया ॥ १९ ॥ दुर्पोत्सिक्तः बलवानरिद्यो विनिपातितः ॥ परप्राणहरः केऽशी दुष्टाऽऽत्मा च
 इयो इतः ॥ २० ॥ एतेनैव प्रयत्नेन वृद्धाकुदृत्य दुःखितौ ॥ यथा धर्ममवाप्नोपि तत्कृष्णं परिचिन्त्यताम् ॥ २१ ॥ निर्भर्त्स्यमानो येऽहं पिता ते कंससं
 सदिताते सर्वे चकुरश्रणि नेत्रैर्दुःखान्विता मुरम् ॥ २२ ॥ गर्भार्त्कृत्नादीनि दुःखानि सुषड्भूयपिः ॥ माता ते देवकी कृष्ण कसस्य सबते वशा ॥ २३ ॥
 ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ व्याक्षेपेण व्यासङ्गेन ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ रूपिणा मूर्तिमता ॥ ७० ॥ ७१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हारिवंशे विष्णु
 पर्वणि टीकायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ६४ ॥ सप्तविंशेश्मिन्मन्त्रिणेन रजको निहतः पुरा ॥ कुञ्जास्वानुग्रहो भङ्गो धनुश्चात्र वर्ण्यते ॥ १ ॥ ते तु इति ॥ प्रायन्मथुरां
 स तौ रथस्थावासीनौ तत्रैव बलकेशवौ ॥ निरीक्ष्यमाणान्वाव्योन्यं ददर्शाद्भुतरूपिणौ ॥ ६२ ॥ अथामज्जत्पुनस्तत्र तदाक्रूरः कुतूहलाम् ॥ इज्यते
 यत्र देवोऽसौ नीलवासाः सिताऽऽननः ॥ ६३ ॥ तथैवासीनमुत्सङ्गेः सहस्रास्यधरस्य वै ॥ ददर्श कृष्णमक्रूरः पूज्यमानं तदा प्रभुम् ॥ ६४ ॥ भूयश्च
 सहस्रोत्थाय तं मन्त्रं मनसा जपन् ॥ रथतैव मार्गेण जगामामितदक्षिणः ॥ ६५ ॥ तमाह केशवो हृष्टः स्थितमक्रूरमागतत् ॥ कीदृशं नाग
 लोकस्य वृत्तं भागवते ह्रद्वे ॥ ६६ ॥ चिरं च भवता कालो व्याक्षेपेण विलम्बितः ॥ मन्ये हृष्टं त्वयाश्चर्यं हृदयं ते यथा चलम् ॥ ६७ ॥ प्रत्यु
 वाच स तं कृष्णमाश्चर्यं भवता विना ॥ किं भविष्यति लोकेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥ ६८ ॥ तत्राऽऽश्चर्यं मया दृष्टं कृष्ण यद्भुवि दुर्लभम् ॥ तदि
 हापि यथा तत्र पश्यामि च रमां च ॥ ६९ ॥ संगतश्चापि लोकानामाश्चर्येणैह रूपिणा ॥ अतः परतरं कृष्ण नाश्चर्यं द्रष्टुमुत्सहे ॥ ७० ॥ तदा
 गच्छ गमिष्यामः कंसराजपुरीं प्रभो ॥ यावन्नास्तं व्रजत्येष दिवसान्ते दिवाकरः ॥ ७१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हारिवंशे विष्णुपर्वणि
 अक्रूरकृतनागलोककथनं नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ६४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ते तु युद्ध्वा रथवरं सर्व एवामितौजसः ॥ कृष्णेन
 सहिताः प्रायंस्तथा सकर्षणेन च ॥ १ ॥ आसेदुस्ते पुरीं रम्यां मथुरां कंसपालिताम् ॥ विविशुस्ते पुरीं रम्यां काले रक्तदिवाकरे ॥ २ ॥ तौ तु
 स्वभवनं वीरौ कृष्णसंकर्षणाबुभौ ॥ प्रवेशितौ बुद्धिमता ह्यक्रूरैर्णाकर्वचसौ ॥ ३ ॥ तावाह कर्षणार्भो भीतो दानपतिस्तदा ॥ त्यक्तव्या तात
 गमने वसुदेवगृहे स्पृहा ॥ ४ ॥ युवयोर्हि कृते वृद्धः कंसेन स निरस्यते ॥ भत्स्यते च दिवा रात्रौ नेह स्थातव्यमित्यपि ॥ ५ ॥ तद्युवाभ्यां हि
 कर्त्तव्यं पित्रर्थं सुखसुत्तमम् ॥ यथा सुखमवाप्नोति तद्वै कार्यं हितान्वितम् ॥ ६ ॥ तसुवाच ततः कृष्णो यास्यावावामतर्कितौ ॥ प्रेक्षन्तौ मथुरां
 वीर राजमार्गं च धार्मिक ॥ तस्यैव तु गृहं साधो गच्छावो यदि मन्यसे ॥ ७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अक्रूरोऽपि नमस्कृत्य मनसा कृष्णमव्य
 यम् ॥ जगाम कंसपार्थं तु प्रहृष्टेनान्तराऽऽत्मना ॥ ८ ॥ अनुशिष्टौ च तौ वीरौ प्रस्थितौ प्रेक्षकाबुभौ ॥ आलानाभ्यामिवोन्मुक्तौ कुञ्जरौ युद्धकांक्षिणौ ॥ ९ ॥
 प्राप्ताः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ यास्यावेति लोडुत्तमद्विवचनम् ॥ आवामिति च्छेदः । यास्यावोवामिति पाठं प्रकल्प्य आकारलोप आर्ष इति प्राञ्चो व्याचख्युः
 तस्यैव कंसस्यैव ॥ ७ ॥ ८ ॥ अनुशिष्टौ आज्ञप्तौ आलानाभ्यां गजमन्थनाभ्याम् ॥ ९ ॥

स्वस्तिकायत्नमुव स्वस्तिकायत्न शय तत्र शेषसमीपे ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ तस्यो
 त्सङ्ग इत्यादिभ्यः "सप्त वै सप्त शक्तिं एकमेकायता वदुः । यमुनायामधिभुतमुद्राघो गव्य मृजे निरापो अल्प मृजे" इत्येत मन्त्रमुपबृंहयति । मन्त्रार्थस्तु माख्य सूक्तम्
 अपरमंकाठे गगान्त् इद्वा तेषक्ता मल्लम् एवं स्तौति । सप्त सप्त एकमेकपञ्चाशत् शक्तिं शक्तुषन्ति वै इति वा शक्तुषन्त्यैवीरिषि वा शक्तिं शक्तिमन्तः शक्तिभवा वा
 स्वस्तिकायतनं दृष्ट्वा द्विजिह्व श्रीविभूषितम् ॥ समाजस्तत्र सर्पाणां शान्त्यर्थं वै भविष्यति ॥ ४६ ॥ आस्तां मां समुदीक्षन्तौ भवन्तौ सगताभुमौ ॥
 निवृतौ मुजगेन्द्रस्य यावदस्मि ह्रदोत्तमात् ॥ ४६ ॥ तमाह कृष्णस्सहृद्यो गच्छ धर्मिष्ठ मा धिरम् ॥ आर्वा खलु न शक्तौ स्वस्त्वया हीनावुपा
 सिद्धम् ॥ ४७ ॥ स हवे यमुनायास्तु ममच्चाभितदक्षिण ॥ रसातले स ददरो नागलोकमिम यथा ॥ ४८ ॥ तस्य मध्ये सहस्रास्य हेमतालो
 च्छ्रितच्यजम् ॥ लाङ्गलासकहस्ताय सुसलोपाश्रितोदरम् ॥ ४९ ॥ असिताम्बरसवीत पाण्डुर पाण्डुरासनम् ॥ कुण्डलैकधर मत्त सुप्तमन्बुरुहे
 क्षणम् ॥ ५० ॥ मोगोत्कपसने मुध्रे स्वेन देहेन कल्पिते ॥ स्वासीन स्वस्तिकाभ्यां च वराहाभ्यां महीधरम् ॥ ५१ ॥ किञ्चित्सव्यापवृत्तेन मोलिना
 हेमचलिना ॥ जातरूपमप्यै पद्मेमाल्या च्छन्नकससम् ॥ ५२ ॥ रक्तचन्दनदिग्घाङ्गं दीर्घबाहुमरिदमम् ॥ पद्मनाभसिताभ्राम भाभिर्ज्वलिततेजसम्
 ॥ ५३ ॥ ददर्शो भोगिनां नाथ स्थितमेकाणविधरम् ॥ पूज्यमान द्विजिह्वेन्द्रेर्वासुकिप्रसूतैः प्रसुम् ॥ ५४ ॥ कम्बलाशतयो नागो तो चामरकरावुमौ ॥
 ५५ ॥ तं घटैः काञ्चनेर्विव्यै पङ्कजच्छन्नमस्तकैः ॥ राजान स्यायामासुस्र्नातमेकाणवाभ्युधिः ॥ ५७ ॥ तस्योत्सङ्गे वनश्याम श्रीवत्सा
 च्छावितोरसम् ॥ पीताम्बरधर विष्णु सुपविष्ट ददर्श ॥ ५८ ॥ अपर चैव सोमेन तुल्यसंहननं प्रसुम् ॥ सकर्पणमिवाऽऽसीनं तं विव्य विष्टर
 विना ॥ ५९ ॥ स कृष्ण तत्र सहसा ऽत्रादवृत्तुपवक्रमे ॥ तस्य संस्तम्भयामास वाक्य कृष्णस्त्वतेजसा ॥ ६० ॥ सोऽनुष्टुभ्य मुजगानां तं भागव
 तमव्ययम् ॥ उदतिष्ठानुनस्तोयाद्विरिमतोऽमितदक्षिण ॥ ६१ ॥

मस्त एकमेका प्रत्येकं गृत्वा शतभैरव्यं मन्त्रीषि यात्क ॥ ऐश्वर्याणि वदुः यतोऽहं मुत्तम् एषास्य परमा सम्पदिति वैवशिशोभ्य आकर्णित राघो भ्त सूचान्त्योमिरूपं
 यमुनायाम् अत्रि मध्ये मृजे मृगायामि पस्यामीत्ययः ॥ तवेष रावः उव ऊर्ध्वं गव्यं गापु सुर्परस्मिपु स्थितं गव्य मृजे तथा अल्पम् अश्वरति रथे स्थित च देवराज नि मृजे
 अश्वीरि मृलोकै पस्यामीत्ययः ॥ ५८ ॥ विष्टरम् आसन्नं किना मृगोवैव ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ व्याक्षेपेण व्यासङ्गेन ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ रूपिणा मूर्तिमता ॥ ७० ॥ ७१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णु
 पर्वणि दीकार्यां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ६४ ॥ सप्तविंशोऽस्मिन्मन्त्रशेषेन रजको निहतः पुरा ॥ कुञ्जास्वानुग्रहो भङ्गो धनुषश्चात्र वर्ण्यते ॥ १ ॥ ते तु इति ॥ प्रायन्मथुरां
 स तौ रथस्थावासीनौ तत्रैव बलकेशवौ ॥ निरीक्ष्यमाणान्वन्योन्यं ददर्शाद्भुतरूपिणौ ॥ ६२ ॥ अथामञ्जतुनस्तत्र तदाक्रूरः कुतूहलाम् ॥ इज्यते
 यत्र देवोऽसौ नीलवासाः सिताऽऽननः ॥ ६३ ॥ तथैवासीनमुत्सङ्गे सहस्रास्यधरस्य वै ॥ ददर्श कृष्णमक्रूरः पूज्यमानं तदा प्रभुम् ॥ ६४ ॥ भूयश्च
 सहस्रोत्थाय तं मन्त्रं मनसा जपन् ॥ रथ तैनेव मार्गेण जगामामितदक्षिणः ॥ ६५ ॥ तमाह केशवो हृष्टः स्थितमक्रूरमागतत् ॥ कीदृशं नाग
 लोकस्य वृत्तं भागवते ह्रद्वे ॥ ६६ ॥ चिरं च भवता कालो व्याक्षेपेण विलम्बितः ॥ मन्ये दृष्टं त्वयाश्चर्यं हृदयं ते यथा चलम् ॥ ६७ ॥ प्रत्यु
 वाच स तं कृष्णमाश्चर्यं भवता विना ॥ किं भविष्यति लोकेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥ ६८ ॥ तत्राऽऽश्चर्यं मया दृष्टं कृष्ण यद्भुवि दुर्लभम् ॥ तदि
 हापि यथा तत्र पश्यामि च स्मामि च ॥ ६९ ॥ संगतश्चापि लोकानामाश्चर्येणैह रूपिणा ॥ अतः परतरं कृष्ण नाश्चर्यं द्रष्टुमुत्सहे ॥ ७० ॥ तदा
 गच्छ गमिष्यामः कंसराजपुरीं प्रभो ॥ यावन्नास्तं ब्रजत्येष दिवसान्ते दिवाकरः ॥ ७१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि
 अक्रूरकृतनागलोककथनं नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ६४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ते तु युद्धञ्चत्वा रथवरं सर्वं एवामितौजसः ॥ कृष्णेन
 सहिताः प्रायंस्तथा सकर्षणेन च ॥ १ ॥ आसेदुस्ते पुरीं रम्यां मथुरां कंसपालिताम् ॥ विविशुस्ते पुरीं रम्यां काले ररुदिवकरे ॥ २ ॥ तौ तु
 स्वभवनं वीरौ कृष्णसंकर्षणाबुभौ ॥ प्रवेशितौ बुद्धिमता ह्यङ्गूष्णार्कवर्चसौ ॥ ३ ॥ तावाह वरवर्णाभौ भीतो दानपतिस्तदा ॥ त्यक्तव्या तात
 गमने वसुदेवगृहे स्पृहा ॥ ४ ॥ गुवयोर्हि कृते वृद्धः कंसेन स निरस्यते ॥ भत्स्यते च दिवा रात्रौ नेह स्थातव्यमित्यपि ॥ ५ ॥ तद्युवाभ्यां हि
 कर्त्तव्यं पित्रर्थं सुखमुत्तमम् ॥ यथा सुखमवाप्नोति तद्वै कार्यं हितान्वितम् ॥ ६ ॥ तमुवाच ततः कृष्णो यास्यावावामतार्कितौ ॥ प्रेक्षन्तौ मथुरां
 वीर राजमार्गं च धार्मिक ॥ तस्यैव तु गृहं साधो गच्छावो यदि मन्यसे ॥ ७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अक्रूरोऽपि नमस्कृत्य मनसा कृष्णमव्य
 यम् ॥ जगाम कंसपार्श्वं तु प्रहृष्टेनान्तराऽऽत्मना ॥ ८ ॥ अनुशिष्टौ च तौ वीरौ प्रस्थितौ प्रेक्षकाबुभौ ॥ आलानाभ्यामिवोन्मुक्तौ कुञ्जरो युद्धकाक्षिणौ ॥ ९ ॥
 प्राप्ताः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ यास्यावेति लोडुत्तमद्विवचनम् । आवामिति च्छेदः । यास्यावोवामिति पाठं प्रकल्प्य आकारलोप आर्प इति प्राञ्चो व्याचव्युः
 तस्यैव कंसस्यैव ॥ ७ ॥ ८ ॥ अनुशिष्टौ आज्ञप्तौ आलानाभ्यां गजबन्धनाभ्याम् ॥ ९ ॥

गुणको शयको नाम्नास्तु भीष्मात्म्यः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ नो युवयो त्यक्त नष्टम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ व्यस्त पृथग्भूत मत्सको मत्स्य ॥ १६ ॥ परिवेक्ष्य शोषत्य ॥ १७ ॥ १८ ॥
 गुणको शयको नाम्नास्तु भीष्मात्म्यः ॥ १९ ॥ २० ॥ मवतो स्व मवीयमेतद्वनम् ॥ २१ ॥ मत्सभा मथीगनमभा ॥ २२ ॥ २३ ॥ उत्तर कर्तव्य कृतमपात्र
 तो तु मार्गात् दृष्ट्वा रजक रङ्गकारकम् ॥ अयाचेतो ततस्तौ तु वासांसि रुचिराणि वै ॥ १९ ॥ रजक स तु तो प्राह युवां कस्य वनेचरो ॥ रा
 जवासांसि यो मोदयाद्याचेतो निर्भयाभुमौ ॥ १९ ॥ अहं कस्य वासांसि नानावेशोद्धानि वै ॥ कामरागाणि शतशो रज्याभि विशेषतः ॥ २० ॥
 युवां कस्य वने जातो मृगे सद् विवर्द्धितौ ॥ जातरागाविव दृष्ट्वा रक्तमाच्छादन षड् ॥ १३ ॥ अहो वा जीवित त्यक्त यो भवन्ताविहागतौ ॥ मूर्खौ
 प्राकृतविद्वानौ वासो याचिदुमिच्छत ॥ १४ ॥ तस्मै कुकोप वै कृष्णो रजकायारूपमेघसे ॥ प्रातारियाय मूर्खाय सृजते वारुमय विपम् ॥ १५ ॥
 तलेनारानिकल्पेन स तं मूर्द्धन्यताडयत् ॥ स गतासुः पपातोर्व्या रजको व्यस्तमत्सकः ॥ १६ ॥ त इत् परिवेक्ष्यो भार्यास्तस्य विबुडुशु ॥
 त्वरित मुक्तेक्ष्यम् जग्मु कंसनिवेशनम् ॥ १७ ॥ ताम्पुमौ सुवसनौ जग्मतुर्माल्यकारणात् ॥ वीर्यी माल्यापणानां वै गन्धात्रातौ द्विपाविव
 ॥ १८ ॥ गुणको नाम तत्रासीन्माल्यवृत्तिः प्रियवद ॥ प्रभृतमाल्यापणवौच्छस्मीवान्प्रियदर्शन ॥ १९ ॥ त कृष्णश्छरण्या वाचा माल्यार्थम्
 निमृष्टया ॥ देहीत्युवाच तत्काले मालाकारमकातरम् ॥ २० ॥ ताम्भ्यां प्रीतो दवौ माल्यं प्रभृत माल्यजीविनः ॥ भवतोः स्वमिद वेति प्रोवाच
 प्रियदर्शने ॥ २१ ॥ प्रीतः सुमनसा कृष्णो गुणकाय वर वदौ ॥ श्रीस्त्वां मत्संमवा सौम्य धनोवैरभिपत्स्यते ॥ २२ ॥ स लब्ध्वा वरमव्यमो
 माल्यवृत्तिचोसुखः ॥ कृष्णस्य पतितो मूर्खो प्रतिजग्राह त वरम् ॥ २३ ॥ यसाविमविति तवा स मेने माल्यजीवकः ॥ स भृश भयसंविभो नो
 तत्रं प्रत्यपद्यत ॥ २४ ॥ वसुदेवभूतो तो च राजमार्गगतभुमौ ॥ कुब्जा वदशर्धुयस्त्वादुलेपनमाजनाम् ॥ २५ ॥ तामाह कृष्णः कुब्जेति कस्य
 वमदुलेपनम् ॥ नयस्यम्बुजपत्राति सिप्रमाल्यातुमर्हसि ॥ २६ ॥ सस्मिता समुत्वीथुत्वा प्रत्युवाचाः कुब्जेक्षणम् ॥ कृष्णं जलवगम्भीर विद्युच्छ्रुति
 ल्गाभिनी ॥ २७ ॥ राक्षस्त्सान्दह यामि तद्दृष्ट्वाणुदुलेपनम् ॥ दृष्ट्वै त्वाऽप्रविन्वाह विस्मिताऽस्मि वरानन ॥ २८ ॥ यत्स्विच्छसि मे वीर
 त्वं शृष्ट्वाणुदुलेपनम् ॥ स्थिताऽस्त्यागच्छ भद्र ते हृदयस्यासि मे प्रिय ॥ २९ ॥ कुतः भाग्यन्ते सौम्य यन्मां त्व नावधुच्यसे ॥ महाराजस्य
 वृत्तिं नियुक्तामदुलेपने ॥ ३० ॥ तामुवाच इसन्ता तु कृष्णः कुब्जामवस्थिताम् ॥ आवयोरगत्रिसदृश दीयतामदुलेपनम् ॥ ३१ ॥
 त्वं शृष्ट्वाणुदुलेपनम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

भास्वान् मौष्ठास्त्स्यं ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३२ ॥ ३३ ॥ तीर्थगो जलान्तर्गतौ अत एव तल्पङ्केन दिग्धाङ्गौ ॥ ३४ ॥ स्थगयति नाभिमाच्छादयतीति स्थगुः भुग्नं प्रुष्टं स्थडु इति टवर्गीयोपधापठे तु मूलं मृग्यम् ॥ ३५ ॥ तस्य मध्ये उन्नते देशे शनैः संताडयामास संपीडयामासेति पाठेऽपि स एवार्थः । “तुह भेदने” इति धातुः । संताडयामासेति पाठेऽपि विषमं प्रुष्टं समतया मितवाच ॥ ३५ ॥ अत एव मग्नमन्तर्हितम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ सतलाक्षेपम् अन्योन्यं दत्ततालं यथा स्यात्तथा श्रुतौ श्रोत्रगतो विस्तरौ गुणकलापो ययोस्तौ ॥ ३८ ॥ राजसंसदम् उपग्रहम् वयं हि देशातिथयो मध्याः प्राप्ता वरानने ॥ द्रुष्टुं धनुर्महद्विव्यं राष्ट्रे चैव महार्धमत् ॥ ३२ ॥ प्रथुवाचाथ सा कृष्णं प्रियोऽसि मम दर्शने ॥ राज। हमिदमव्ययं तद्गृह्णाणानुलेपनम् ॥ ३३ ॥ ताडुभावनुलिप्ताङ्गौ चारुगात्रौ विरेजतुः ॥ तीर्थगो पङ्कदिग्धाङ्गौ यमुनायां यथा वृषौ ॥ ३४ ॥ तां च कुब्जां स्थगोर्मध्ये द्रचङ्गुलेनाग्रपाणिना ॥ शनैस्संपीडयामास कृष्णो लीलाविधानवित् ॥ ३५ ॥ सा च मग्नं स्थगुं मत्वा स्वायताङ्गी शुचि स्मिता ॥ जहासोच्चैः स्तनतटा ऋजुयष्टिलेना यथा ॥ ३६ ॥ प्रणयाच्चापि कृष्णं सा बभाषे मतकाशिनी ॥ क्व यास्यसि मया रुद्धः कान्त तिष्ठ गृहाण माम् ॥ ३७ ॥ तौ जातहासावन्योन्यं सतलाक्षेपमव्ययौ ॥ वीक्षमाणौ प्रहसितौ कुब्जायाः श्रुतिविस्तरौ ॥ ३८ ॥ कृष्णस्तु कुब्जां कामतां सस्मितं विससर्ज ह ॥ ततस्तौ कुब्जया मुक्तौ प्रविष्टौ राजसंसदम् ॥ ३९ ॥ ताडुभौ व्रजसंवृद्धौ गोपवेषविभूषितौ ॥ गूढचेष्टाऽऽननौ भूत्वा प्रविष्टौ नृपवेश्म तत् ॥ ४० ॥ धनुःशालां गतौ तत्र बालावपरितर्कितौ ॥ हिमवद्भनसंभूतौ सिंहाविव मदीत्कटौ ॥ ४१ ॥ दिदृक्षन्तौ महत्तत्र धनुराया गभूषितम् ॥ पप्रच्छतुश्च तौ वीरावायुधागारिकं तदा ॥ ४२ ॥ भोः कंसधनुषां पाल श्रूयतामावयोर्वचः ॥ कतरत्तद्भनुस्सौम्य महोऽयं यस्य वर्तते ॥ ४३ ॥ आयोगभूतं कंसस्य दर्शयस्व यदीच्छसि ॥ स तयोर्दर्शयामास तद्भनुः स्तम्भसन्निभम् ॥ ४४ ॥ अनारोप्यमसंभेद्यं देवैरपि सवास वैः ॥ तद्गृहीत्वा तदा कृष्णस्तोलयामास वीर्यान् ॥ ४५ ॥ दोर्भ्यां कमलपत्राक्षः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ तोलयित्वा यथाकामं तद्भनुर्देत्ययूजि तम् ॥ ४६ ॥ आरोपयामास बली नामयामास चासकृत् ॥ आनाम्यमानं कृष्णेन प्रकर्षादुरगोपमम् ॥ ४७ ॥ द्विधाभूतमभून्मध्ये धनुरारयोगभू षितम् ॥ भङ्क्त्वा तु तद्भनुश्चेष्टं कृष्णस्त्वारितविक्रमः ॥ निश्चक्राम महावेगस्स च संकर्षणो युवा ॥ ४८ ॥ धनुषो भङ्गनादेन वायुनिर्घोषका रिणा ॥ चचालान्तःपुरं सर्वं दिशश्चैव पुपूरि ॥ ४९ ॥ निर्गम्य त्वायुधागाराज्जगत्पुरगोपसन्निधौ ॥ वेगेनायुधपालस्तु गच्छन्संभ्रान्तमानसः ॥ ५० ॥ ३९ ॥ गूढचेष्टाऽननौ गुप्तचेष्टाप्रारम्भौ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ आ समन्तात् गुज्यन्ते योधा अस्मात् इत्यायोगो विख्यातिः तथा भूषितम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ आयोगभूतं प्रख्यातं धनुर्महनिभिमिचमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

कक १ कक मयचिद्वेन चञ्चलदृष्टि उच्यतेऽपि तु चञ्चलमेवेति समास कातरश्च सोऽयमस्येत्पर्य ॥ ५१ ॥ तत्रमोपमम् प्रलयतुल्यम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥
 ॥ ५५ ॥ आमसमिध अनाम्यम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते स्विलेपु हारिक्यो विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तविंशोऽध्याय ॥
 ॥ २७ ॥ श्रीमद्रोषिजनमानसहस्राय श्रीकृष्णाय नमः ॥ ६३ ॥ अथाशिशो त्वयाध्याये मन्वानो रत्नोच्यते ॥ महाभाशाय कसस्य स्वज माध चिकीर्षितम् ॥ १ ॥
 पूर्णेणाध्याये, "युग इवापि पीषसा वसाये युगोरच्छिद्रा मन्ववो इ सर्गो" इत्यर्षर्षार्थं उपहृदित । यस्यापर्यंतु युग युवां पीषसा बलेन रजक हलेत्यर्थ । वसाणि वसाये
 समीप दृष्टतेर्गत्वा काकोच्छ्रासोऽयमापत् ॥ श्रुयतां मम विद्याप्यमाश्रयं घनुषो गृहे ॥ ६१ ॥ निर्वृत्तमस्मिन्काले यज्जगतस्सम्रमोपमम् ॥ नरो
 कस्याप्यसदृशो शिखाविततमूर्धजो ॥ ६२ ॥ नीलपीताम्बरधरो पीतशेतानुलेपनो ॥ तावन्तपुरमन्नातो प्रवियो कामधेपिणो ॥ देवपुत्रोपमो धीरो
 धालाक्वि हुतारनो ॥ ६३ ॥ स्थितो घनुर्गृहे सौम्यो सहसा स्वादिवागतो ॥ मया ह्ये परिव्यक्तं रुचिराच्छादनलज्जो ॥ ६४ ॥ तयोरैकस्तु पद्मा
 क्षस्थामः पीताम्बरसज्ज ॥ जग्राह तच्छत्राल बुभ्राण देवतैरपि ॥ ६५ ॥ तत्स वालो महच्चाप बलाद्यन्त्रमिवायसम् ॥ आरोपयित्वा वेगेन नामया
 मास लीलया ॥ ६६ ॥ आकृष्यमाण तत्तेन विनाणं बाहुशालिना ॥ मुष्टिदेशे विकृजित्वा द्विधाभूतमभज्यन ॥ ६७ ॥ तत प्रचलिता भूमिर्नेव
 माति च भास्कर ॥ घनुषो भङ्गनावेन भ्रमतीष नभस्तलम् ॥ ६८ ॥ तदद्भुत महद्गद्गा विस्मय परम गतः ॥ मयाब्रयदशशुभ्यस्तद्विद्वाऽऽख्या
 तुमागतः ॥ न जानामि महाराज कौ तावभितविक्रमो ॥ ६९ ॥ एक कैलाससकारा एकोऽज्जनगिरिप्रभ ॥ स तु तक्षापरत्र वै मद्धक्त्वा स्तम्भ
 भिन द्विप ॥ ६० ॥ निष्पपातानिलगतिस्सानुगोऽमितविक्रम ॥ अगमत् द्विधा कृत्वा न जाने कोऽप्यसौ नृप ॥ ६१ ॥ श्रुत्वेव घनुषो भङ्ग
 कसो विदितविस्तर ॥ विसृज्याद्युधपाल वै प्रविक्ष्य गृहोत्तमम् ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते स्विलेपु हरिवशे विष्णुपर्वणि कसधनुर्भङ्गे नाम
 सप्तविंशोऽध्याय ॥ २७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स चिन्तयित्वा घनुषो भङ्ग भोजविवर्द्धन ॥ वधुष विमना राजा चिन्तयन्भृशदुःखित ॥ १ ॥
 युगो युगो मन्ववो मानपितारः माहात्मरुक्म्याप्रमृदयः सर्गो मृजन्ति मत्पानुलेपनादिक्र वे सर्गो अश्विभ्राः नीचत्वकृजत्वादिदोषहीना भवन्तीति । "अवातिरतम
 नृतानि भिन्नकलेन मित्राकरुणा संकेधे" इत्यस्योपप्लवणार्थं उक्तो प्रथ । तत्र अपावबोऽपि कंसो यदूनामाधित्यमिच्छन्ननुव तेन प्रयुक्तानि महावीरिण अनृतानि विन्वा
 सर्वानि तानि अवाधित तिरस्त्ववन्तौ क्लेतेन सत्येनैव पादक्लेन गोपत्वाच्छादितवया प्रागप्रस्थितेन मित्रावश्यो सूत्रान्वयमिणौ रामकृष्णौ सत्वेपे सगच्छेपे युवाम् । तत्र
 कसपानुवतत्वत्र महागाकरुष्या उपबृहस्ते—स चिन्तयित्वा ॥ भोजविवर्द्धनो भोजच्छेदी ॥ १ ॥

॥ २ ॥ यस्वार्थे यन्निमित्तम् ॥ ३ ॥ वचनं न वसुदेवयत्नो रात्रावेव विफलीकृत इत्येवंरूपम् ॥ ४ ॥ प्रेक्षागारं धनुर्महंप्रेशार्थे कृतं स्थानम् ॥ ५ ॥ नियुक्तं निष्पन्नं श्रेणीनाम्
 एकशिल्पोपजीविनां दृढं नियुक्तैर्दंडसंयुक्तैः दृढबद्धैः ॥ ६ ॥ स एको मन्त्रारोहणं दृष्ट्वा रङ्गमज्ञापयतीति व्यवहितेन संबन्धः । बलभीभिः उभयतो नमत्पक्षद्वयाभिः । छदीभिः
 पट्टस्तम्भाभिः । कूटीभिरिति पाठे कोष्ठकोष्ठकैः सप्तच्छदिकैः चतुःस्तम्भैः ॥ ७ ॥ सारनिर्व्यूहं दृढं नागदन्ता गृहान्निर्गतदारुरूपानि यत्र । उदग्रम् उच्चम् अक्लिष्टम् असंकुचितं
 कथं बालो विगतभीरवमस्य महाबलम् ॥ प्रेक्षमाणस्तु पुरुषैर्धनुर्मंडक्त्वा विनिर्गतः ॥ २ ॥ यस्वार्थे दारुणं कर्म कृतं लोकविगर्हितम् ॥ पितृ
 ष्वस्वामजान्वीरान्भेदेवाहं न्यपोथयम् ॥ ३ ॥ देवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ नारदेकं च वचनं नूनं मह्यमुपस्थितम् ॥ ४ ॥ एवं राजा
 विचिन्त्याथ निष्क्रम्य स्वगृहोत्तमात् ॥ प्रेक्षागारं जगामाशु मन्थानामवलोककः ॥ ५ ॥ स दृष्ट्वा सर्वनिर्मुक्तं प्रेक्षागारं नृपोत्तमः ॥ श्रेणीनां दृढ
 नियुक्तैर्मन्त्रवाटैर्निरन्तरम् ॥ ६ ॥ सोत्तमागारयुक्ताभिर्वलभीभिर्विभूषितम् ॥ छदीभिः संप्रवृद्धाभिरैकस्तम्भैर्विभूषितम् ॥ ७ ॥ सर्वतः सारनिर्व्यूह
 स्वायतं सुप्रतिष्ठितम् ॥ उदयाक्लिष्टसुक्लष्ट मन्त्रारोहणमुत्तमम् ॥ ८ ॥ नृपासनपरिक्षिप्तं संचारपथसंकुलम् ॥ छन्नं तद्भेदिकाभिश्च मानुषौघभर
 क्षमम् ॥ ९ ॥ स दृष्ट्वा भूषितं रङ्गमज्ञापयत बुद्धिमान् ॥ श्वस्सचित्रारसमालयाश्च सपताकास्तथैव च ॥ १० ॥ सुवासिता वपुष्मन्त उपनीतो
 त्तरच्छदाः ॥ क्रियन्तां मन्त्रवाटाश्च वल्भ्यो वीथयस्तथा ॥ ११ ॥ रङ्गवाटे करीषस्य कल्प्यन्तां राशयोऽव्ययाः ॥ पटास्तरणशोभाश्च बलयश्चा
 नुरूपतः ॥ १२ ॥ स्थाप्यन्तां सुनिखाताश्च पानकुम्भा यथाक्रमम् ॥ उदभारसहास्सर्वे सकाञ्चनघटोत्तमाः ॥ १३ ॥ बलयश्चोपकल्प्यन्तां
 कषायाश्चैव कुम्भशः ॥ प्राशिनकाश्च निमन्थ्यन्तां श्रेण्यश्च सपुरोगमाः ॥ १४ ॥ आज्ञा च देया मल्लानां प्रेक्षकाणां तथैव च ॥ समाजे
 मन्त्रवाटाश्च कल्प्यन्तां सूपकल्पिताः ॥ १५ ॥ एवमज्ञाप्य राजा स समाजविधिमुत्तमम् ॥ समाजवाटान्निष्क्रम्य विवेश स्वं निवेशनम्
 ॥ १६ ॥ आह्वानं तत्र संचक्रे तस्य मल्लद्वयस्य वै ॥ चाणूरस्याप्रमेयस्य मुष्टिकस्य तथैव च ॥ १७ ॥ तौ तु मल्लौ महावीर्यौ बलिनौ बाहुशा
 लिनौ ॥ कंसस्याज्ञां पुरस्कृत्य तृष्टौ विशिशुस्तदा ॥ १८ ॥
 सुक्लिष्टं च मन्त्रारोहणं सोपानपङ्क्तिर्यत्र ॥ ८ ॥ परिक्षिप्तं व्यासम् ॥ ९ ॥ रङ्गधनुर्महम् आज्ञापयत् आज्ञापितवाच् । सचित्रा इत्यादि मन्त्रवाटानां विशेषणम् ॥ १० ॥
 वपुष्मन्तश्चित्रपुरवाद्युक्ताः उत्तरच्छदा महास्तरणानि ॥ ११ ॥ करीषस्य शुष्कगोमयचूर्णस्य राशयः मल्लानां स्वेदापमार्जनार्थं मङ्गलार्थं वा ॥ १२ ॥ पानकुम्भा वटो
 च्छायिकाः ॥ १३ ॥ कषायाः रसाः प्राशिकाः युद्धधर्मविदः ॥ १४ ॥ प्रेक्षकाणां युद्धसाक्षिणाम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

नमस्याम सोपपत्तिकम् ॥ १९ ॥ धीरक्लः शोक्तर्पसूषकं तोरुपदि तेन वषिष्ठौ ॥ २० ॥ २१ ॥ अत्रिमौ क्त्राविदपि न भ्रमन्तौ ॥ २२ ॥ निपातानन्तर समयम्भमा
 नेत्यर्प ॥ २३ ॥ अक्रियौ अशिसितौ ॥ २४ ॥ आयस्याम् उचरकाले क्त्रात्वे धर्मानकाले ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रमुखे तौ निहन्तव्याविधि शेष ॥ २८ ॥ २९ ॥
 तौ समीपगतौ दृष्ट्वा मह्यौ जगति विद्युतौ ॥ उवाच कसो नृपतिस्सोपन्यासमिदं वच ॥ १९ ॥ भवन्तौ मम विल्यातौ मह्यौ वीरध्वजोच्छ्रितौ ॥
 पुजितौ च यथान्याय सत्कारार्हौ विरोपत ॥ २० ॥ तन्मतो यदि सत्कारस्समयति सुकृतानि च ॥ कर्तव्य मे महत्कर्म भवद्भयां स्वेन तेजसा
 ॥ २१ ॥ यावेतौ मम संवृद्धौ क्रजे गोपालकषुमौ ॥ सकर्षणश्च कृष्णश्च बालावपि जितश्रमौ ॥ २२ ॥ एतौ रङ्गतौ युद्धे युद्धयमानौ वनेचरो ॥
 निपातानन्तरं शीघ्रं हन्तव्यौ नात्र शशय ॥ २३ ॥ बालाविमौ सुचपलशक्रियाविति सर्वथा ॥ नावह्ना तत्र कर्तव्या कर्तव्यो यत्र एव हि
 ॥ २४ ॥ तान्थां बुधि निरस्ताभ्यां गोपाभ्यां रङ्गसन्निधौ ॥ आयत्यां च तदात्वे च त्रेयो मम भविष्यति ॥ २५ ॥ नृपतेः स्नेहसयुक्तेर्वचोभिर्ह
 दमानसौ ॥ कचसुयुद्धसमतौ मह्यौ चाणसुशिकौ ॥ २६ ॥ यद्वाक्योस्तौ प्रमुखे स्थास्येते गोपकिल्बिषौ ॥ हतावित्येव मन्तव्यौ प्रेतरूप्यौ
 तपस्विनौ ॥ २७ ॥ यद्वावां प्रतियोत्स्येते तद्वारिण्यपरिच्छ्रितौ ॥ आवाभ्यां रोषयुक्ताभ्यां प्रमुखे तौ वनेचरो ॥ २८ ॥ एव वाग्निपयसुत्सृज्य ता
 दुभौ मह्युक्त्वौ ॥ अनुज्ञातौ नरेन्द्रेण स्वे गृहे तौ प्रजगमृ ॥ २९ ॥ महामात्रं ततः कसो बभापे हस्तिर्जीविनम् ॥ हस्ती कुवल्यापीडस्स
 माजद्धारि तिष्ठ ॥ ३० ॥ बलवान्मदलोलाश्वपल क्रोधनो गुरु ॥ वानोत्कटकटश्छण्ड प्रतिवारणरोषण ॥ ३१ ॥ स सनोदयितव्यस्ते ता
 बुदिस्थ वनोक्ता ॥ वसुदेवसुतौ धीरो यथा स्यातां गतायुषौ ॥ ३२ ॥ त्वया वैव गजेन्द्रेण यदि तौ गोष्ठजीविनौ ॥ भवेतां पतितौ रङ्गे पश्ये
 यमहसुत्कटौ ॥ ३३ ॥ ततस्तौ पतितौ दृष्ट्वा वसुदेवस्सबान्धव ॥ अन्नमूले निरालम्बस्समार्यो विनशिष्यति ॥ ३४ ॥ ये चेमे यादवा मूर्खा
 स्सर्वे कृष्णपरायणा ॥ विनशिष्यन्ति च्छिन्नाशा दृष्ट्वा कृष्णं निपातितम् ॥ ३५ ॥ एतौ हत्वा गजेन्द्रेण मह्यौ स्वयमेव वा ॥ पुरीं निर्याद्वीं
 कृत्वा विचरिष्याम्यह सुखी ॥ ३६ ॥ पिता हि मे परित्यक्तो यादवानां कुलोद्भू ॥ शेषाश्च मे परित्यक्ता यादवा कृष्णपक्षिण ॥ ३७ ॥ न
 चाहमुभसेनेन जातः किल सुतार्थिना ॥ मातुषेणाल्पवीर्येण यथा मामाह नारव ॥ ३८ ॥ महामात्र उवाच ॥ कयमुक्तं नारदेन राजन्देवर्षिणा पुरा ॥
 आश्वर्यमेतत्कथित त्वत् श्रुतमरिदम ॥ ३९ ॥ कथमन्येन जातस्त्वमुभसेनात्पितृर्विना ॥ तव मात्रा कथं राजकृत कर्मैवमीदृशम् ॥ ४० ॥
 ॥ ३० ॥ वानोत्कटः पदोत्कण्ठः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ संमुखं गत्वा संप्रवेश्य गृहं ततः पायसहितम् अर्घं दत्त्वा आचमनं च दत्त्वा तत्संनिधौ स्वयमुपविश्य ॥ ४६ ॥ भावितात्मवान्
 पूतचिचः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ अस्याः देवक्याः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ कथं कीदृशो द्रुमिलः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥
 अन्यापि प्राकृता नारी न कुर्याच्च जुगुप्सितम् ॥ विस्तरं श्रोतुमिच्छामि ह्येतत्कौतूहलं हि मे ॥ ४१ ॥ यथा कथितवान्विप्रो मह
 पिर्नारदः प्रभुः ॥ तथाऽहं संप्रवक्ष्यामि यदि ते श्रवणे मतिः ॥ ४२ ॥ आगतशक्रसदनात्स वै शक्रसखो मुनिः ॥ चन्द्रांशुशुक्लवसनो जटामण्ड
 लमुद्ग्रहन् ॥ ४३ ॥ कृष्णाजिनोत्तरीयेण रुक्मयज्ञोपवीताच्च ॥ दण्डी कण्डलुधरः प्रजापतिरिवापरः ॥ ४४ ॥ गाता चतुर्णां वेदानां विद्वा
 न्गान्धर्ववेदवित् ॥ स नारदोऽथ देवर्षिर्ब्रह्मलोकचरोऽव्ययः ॥ ४५ ॥ तमागतमृषिं दृष्ट्वा पूजयित्वा यथाविधि ॥ पाद्यार्घ्यमासनं दत्त्वा संप्रवेश्यो
 पविश्य ह ॥ ४६ ॥ सुखोपविष्टोऽथ मुनिः पृष्ठा च कुशलं मम ॥ उवाच च प्रीतमना देवर्षिर्भावितात्मवान् ॥ ४७ ॥ नारद उवाच ॥ पूजितोऽहं
 त्वया वीर विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ इदमेकं मम वचश्श्रूयतां प्रतिगृह्यताम् ॥ ४८ ॥ गतोऽहं देवसदनं सौवर्णं मेरुपर्वतम् ॥ सोऽहं कदाचिद्देवानां
 समाजो मेरुसूद्धनि ॥ ४९ ॥ तत्र मन्त्रयतामेवं देवतानां मया श्रुतः ॥ भवतस्सानुगस्यैव वधोपायस्सुदारुणः ॥ ५० ॥ तत्र यो देवकीगर्भो
 विष्णुलोकनमस्कृतः ॥ योऽस्या गर्भोऽष्टमः कंस स ते मृत्युर्भविष्यति ॥ ५१ ॥ देवानां स तु सर्वस्वं त्रिदिवस्य गतिश्च सः ॥ परं रहस्यं
 देवानां स ते मृत्युर्भविष्यति ॥ ५२ ॥ यत्नश्च क्रियतां कंस गर्भानां पातनं प्रति ॥ नावज्ञा रिपवे कार्या दुर्बले स्वजनेऽपि वा ॥ ५३ ॥ न
 चायमुग्रसेनस्स पिता तव महाबलः ॥ हुमिलो नाम तेजस्वी सौमस्य पतिर्हर्जितः ॥ ५४ ॥ श्रुत्वाहं तद्वचस्तस्य किंचिद्रोषसमन्वितः ॥ भूयोऽ
 पृच्छं कथं ब्रह्मन्दुमिलो नाम दानवः ॥ ५५ ॥ मम मात्रा कथं तस्य ब्रूहि विप्र समागमः ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ॥ ५६ ॥ नारद
 उवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि शृणु राजन्यथार्थतः ॥ द्रुमिलस्य च मात्रा ते संवादं च समागमम् ॥ ५७ ॥ सुयामुनं नाम नगं तव मातारजस्वला ॥
 प्रेक्षितुं सहिता स्त्रीभिर्गता वै सा कुतूहलात् ॥ ५८ ॥ सा तत्र रमणीयेषु रुचिरदुमसातुषु ॥ चचार नगशृङ्गेषु कन्दरेषु नदीषु च ॥ ५९ ॥ किन्नरोद्गो
 तमधुराः प्रतिश्रुत्यऽभिनादिताः ॥ शृण्वन्ती कामजननीर्वाचश्चोत्रसुखावहाः ॥ ६० ॥ बर्हिणां चैव विरुतं स्वगानां च विकृतम् ॥ अभीक्ष्णम
 भिशृण्वन्ती स्त्रीधर्ममभिरोचयत् ॥ ६१ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वायुर्वनराजिविनिस्सृतः ॥ हृद्यः कुसुमगन्धाढ्यो वगौ मन्मथबोधनः ॥ ६२ ॥
 ॥ ५९ ॥ ६० ॥ स्त्रीधर्मम् अष्टगुणकामवस्त्वम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ नीपते अनीपत् नित इत्यर्थं ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ विहायसा आकारासार्गेण क्लमगमः इच्छया गन्तुशील ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ काननानि
 आरोपितवृक्षानि । इतानि रोपितवृक्षानि ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ नारायणोरु निर्भिय जावा उवशी ॥ ७९ ॥ ८० ॥
 दिरेष्मरणाश्वेष कदम्बा वायुचक्षिता ॥ सुधुर्गन्धमधिक सततासारमूर्च्छिता ॥ ६३ ॥ केसराः पुष्पवर्षेषु ववृषुर्मदवोधना ॥ नीपा वीपा
 इवामान्ति पुष्पकण्ठकधारिणः ॥ ६४ ॥ मही नवतृणच्छत्रा शक्रगोपविमृषिता ॥ यौवनस्येव वनिता स्वं दधारार्त्तव वपु ॥ ६५ ॥ अथ सोम
 पतिश्रीमान्दुमिलो नाम दानव ॥ भविष्यद्देवयोगेन विधात्रा तत्र नीयते ॥ ६६ ॥ कामगेन रथेनाशु तरुणादित्यवर्चसा ॥ यहच्छया गतस्तत्र
 सुयाभुनविदक्षया ॥ ६७ ॥ विहायसा कामगो मनसोऽप्याशुगमिना ॥ स त प्राप्य पर्वतेन्द्रमवतीये रयोत्तमात् ॥ ६८ ॥ पर्वतोपवने न्यस्य
 रथ पररथारुजम् ॥ अथाऽसौ सूतसहितश्चार नगमूर्द्धनि ॥ ६९ ॥ ततो वह्न्यपश्येता काननानि वनानि च ॥ सर्ववृणुणसपन्न नन्वनस्येव
 काननम् ॥ ७० ॥ चेत्सुर्गशृङ्गेषु कन्दरेषु नदीषु च ॥ नानाघातुपिनद्धैश्च शृङ्गेर्वृक्षभिरुच्छिन्ने ॥ ७१ ॥ नानारत्नविचित्रेषु काञ्चनाञ्जनराज
 तात् ॥ नानाकुसुमगन्धाढ्यान्नासत्त्वगणैर्युतात् ॥ ७२ ॥ नानाद्विजगणैस्तुष्टान्नापुष्पफलद्रुमात् ॥ नानोपधिसमायुक्तादृपिसिद्धानुसेवितान्
 ॥ ७३ ॥ विद्याघरान्किपुरुषानुशानरयज्ञसान् ॥ सिंहाख्याभ्रान्शरदाश्व महिषाञ्छरमाञ्छरान् ॥ ७४ ॥ सुसर्गश्मरान्यङ्कभ्रातङ्गान्यङ्ग
 रज्ञसान् ॥ एवं बहुविधान्यशयश्चरमाणो नगोत्तमम् ॥ ७५ ॥ दूराद्ददर्श नृपतिर्वैवी देवसुतोपमाम् ॥ क्रीढमाना सखीभिश्च पुण्य क्षेत्रे त्रिचि
 न्क्तीम् ॥ ७६ ॥ ततश्चरन्ती सुश्रेणी सखीभिस्सह संवृताम् ॥ हृद्वा सौमपतिर्दृष्टस्मयन्सूतमव्रवीत् ॥ ७७ ॥ कस्येय मृगशावाक्षी वनान्त
 रविचारिणी ॥ रूपोद्वार्यगुणोपेता मन्मथस्य रतिर्यथा ॥ ७८ ॥ शर्चाष पुरुहूतस्य उताहो वा तिलोत्तमा ॥ नारायणोऽहं निर्भय सभृता वरव
 र्णिनी ॥ ऐलस्य दयिता देवी योपिद्वं किमुर्वरी ॥ ७९ ॥ क्षीराण्वे मथ्यमाने सुरासुरगणैस्सह ॥ मन्यान मन्वर कुत्वाऽमृतार्थमिति नश्व
 तम् ॥ ८० ॥ ततोमृतासमुत्तस्यो देवी श्रीलोकभाविनी ॥ नारायणाङ्कुलिता किं श्रीरेषा वराङ्गना ॥ ८१ ॥ नीलमेघान्तरगता द्योतयन्त्य
 धिरप्रभा ॥ तथा योपिद्वान्मध्वे रूप प्रद्योतयद्गनम् ॥ ८२ ॥ अतीव सुकुमारक्षी सुप्रभेन्दुनिभानना ॥ हृद्वा रूपमनिन्द्याङ्गया विभ्रान्तो
 व्याकुलेन्द्रिय ॥ ८३ ॥ कामस्य वरामाप्नो मनो विह्वलीव मे ॥ मृशं कृन्तति मेऽङ्गानि सायके कुसुमाशुच ॥ ८४ ॥
 ॥ ८१ ॥ अधिरथभा त्रिपुदित्र योपिद्वान्योपिद्विषणाम् । पद्मा गणान्वन च मपोत्पत् रूपं दधानेति शेष ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

निर्दयं यथा स्यात्तथा मे मां हृदयाग्निः वर्द्धयति छिनत्ति दहतीत्यर्थः । मन्मथाग्निना षष्ठ्यर्थे तृतीया ॥ ८५ ॥ नोपलभ्य अनुपलभ्य वैर्यमिति शेषः ॥ ८६ ॥
॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ गौरवदर्शनात् स्तेः स्पर्शगौरवानुभवात् ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ अज्ञान्तम् अक्षानाम् इन्द्रियाणाम् अन्तो
नाशो यस्य तम् ॥ ९७ ॥ प्रसज्जन्ती कलहायमानां क्षिप्तः धिक्कृतः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ व्यभिचारादमानुषसंन्यजात् चित्तस्य चञ्चलत्वात्स्वमाभिचारवदयममानुषजो
भित्त्वा हृदि शरान्पञ्च निर्दयं हन्ति मे मनः ॥ हृदयाग्निर्वर्द्धयति आज्यसिक्त इवानलः ॥ कथमद्य भवेत्कार्यं शमार्थं मन्मथाग्निना ॥ ८५ ॥
केनोपायेन किं कुर्मो भजेन्मां मत्तगामिनी ॥ एवं बहु चिन्तयानो नोपलभ्य च दानवः ॥ ८६ ॥ सूतमाह मुहूर्ते तु तिष्ठस्व त्वमिहानव ॥ अहं
यास्यामि तां द्रष्टुं कस्येयमिति शोषितम् ॥ ८७ ॥ प्रतीक्षमाणस्तिष्ठस्व यावदागमनं मम ॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य तथास्त्विति वचोऽब्रवीत् ॥ ८८ ॥
एवमुक्त्वा दानवेन्द्रो गमनाय मनो दधौ ॥ वार्युपस्पृश्य बलवान्ध्यानमेवान्चिन्तयत् ॥ ८९ ॥ मुहूर्ते ध्यानमात्रेण दृष्टं ज्ञानबलात्ततः ॥ उग्रसेनस्य
पत्नीति ज्ञात्वा हर्षमुपागतः ॥ ९० ॥ उग्रसेनस्य रूपं वै कृत्वा स्वं परिवर्त्य सः ॥ उपासर्पन्महाबाहुः ग्रहसन्दानवेध्वरः ॥ ९१ ॥ समयमानश्च
शनकैर्जयाहामितवीर्यवान् ॥ उग्रसेनस्य रूपेण मातरं ते व्यधर्षयत् ॥ ९२ ॥ सा पतिस्निग्धहृदया ते भावेनोपसर्पती ॥ शङ्किता चाभवत्पश्चा
त्तस्य गौरवदर्शनात् ॥ ९३ ॥ सा तमाहोत्थिता भीता न त्वं मम पतिर्धुवम् ॥ कश्च त्वं विकृताचारो येनास्मि मलिनीकृता ॥ ९४ ॥ एकभर्तृव्रत
मिदं मम संदूषितं त्वया ॥ पत्युर्मे रूपमास्थाय नीच नीचेन कर्मणा ॥ ९५ ॥ किं मां वक्ष्यन्ति रूपिता बान्धवाः कुलपांसनीम् ॥ उग्रुप्सिता च
वत्स्यामि पतिपैर्निराकृता ॥ ९६ ॥ धिक्त्वामीदृशमक्षान्तं दुष्कुलं व्युत्थितेन्द्रियम् ॥ अविश्वास्यमनायुष्यं परदाराभिमर्शनम् ॥ ९७ ॥ स
तामाह प्रसज्जन्ती क्षिप्तः क्रोधेन दानवः ॥ अहं वै द्रुमिलो नाम सौभस्य पतिरूजितः ॥ ९८ ॥ किं मां क्षिपमि रोषेण मूढे पण्डितमानिनि ॥ मानुषं
पतिमाश्रित्य नीच मृत्युवशे स्थितम् ॥ ९९ ॥ व्यभिचारान्न दुष्यन्ति स्त्रियः स्त्रीमानगर्विते ॥ न ह्यासां नियता बुद्धिर्मानुषीणां विशेषतः ॥ १०० ॥
श्रूयन्ते हि स्त्रियो बहयो व्यभिचारव्यतिक्रमैः ॥ प्रसूता देवसंकाशान्पुत्रान्निश्चलविक्रमान् ॥ १ ॥ अतीव हि त्वं स्त्रीलोकै पतियर्मवती सती ॥ शुद्ध
केशान्विधुन्वन्ती भाषसे यद्यदिच्छसि ॥ २ ॥ कस्य त्वमिति यच्चाहं त्वयोक्तो मत्तकाशनि ॥ कंसस्तस्माद्रिपुध्वंसी तव पुत्रो भविष्यति ॥ ३ ॥
व्यभिचारस्तत्र न दोषायेत्यर्थः ॥ १०० ॥ स्त्रियः कुन्तीमदयन्तीप्रभृतयः ॥ १ ॥ शुद्धकेशान् “यानि कानि च पापानि केशान्श्रित्य तिष्ठन्ति” इति वचनात्
निष्पापात् अस्मानपि विधुन्वन्ती भर्त्सयन्ती यदिच्छसि तद्भाषसे यथेष्टं प्रलपसि भौब्वादिद्वयर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

॥४॥ विगिति ॥ कुन्त्यादीनामप्यापद्मपेक्षया पुष्पान्तरसम्बन्धा न कामधिकारेणेत्यर्थः । स त्व तु सर्वासां निन्वा कुर्वन् पापवमोऽपीत्ययः ॥ ५॥ ६ ॥ ७ ॥ पुमान् ईश्वर' ते
 त्व तदनुग्रहस्य च मपि जातस्य ॥ ८ ॥ ० ॥ ११० ॥ सायमान वावयन् ॥ ११ ॥ लक्ष्म्यवीर्यी ब्रह्मलोकमार्गं देशयानम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ सद्यो मयेति शेष ॥ १४ ॥
 ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इति श्रीहार्दिकयो विष्णुपुत्रवि टीकासामष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ २९ ॥ एकोनत्रिंशो कसेभमपुस्तकस्याथ मारणम् ॥ श्रीलक्ष्णेन कुशलयापीठ

सा सरोया पुनगृत्वा निन्दन्ती तस्य त वरम् ॥ उवाच व्यथिता देवी वानत्र धृष्टवादिनम् ॥१॥ धिक्ते वृत्त सुदुर्वृत्त य सर्वा निन्दसि द्विय ॥
 सति स्त्रियो नीचवृत्तास्सन्ति चैव प्रतिघता ॥२॥ यास्त्वेकपत्न्यभ्युत्थन्तेऽरुन्धतीप्रमुखा स्त्रियः ॥ घृता याभिः प्रजास्सर्वा लोकाश्चैव कुला
 धम ॥ ६ ॥ यस्त्वया मम पुत्रो वै दत्तो वृत्ताविनाशन ॥ न मे बहुमतस्त्वेप नृणु चापि यदुच्यते ॥ ७ ॥ उत्पत्स्यति पुमात्रीच पतिवशे ममाय
 य ॥ भविष्यति स ते मृत्युर्यश्च दत्तस्त्रया सुत ॥ ८ ॥ द्रुमिलस्त्वेवमुक्तस्तु जगामाकाराभेध तु ॥ तेनैव रथमुख्येन दिव्येनाप्रतिगामिना ॥ ९ ॥
 जगाम च पुरीं दीना माता तदहरेव ते ॥ मामेवमुक्त्वा भगवान्नारदो मुनिसत्तम ॥ १० ॥ दीप्यमानस्तपेर्वीर्यत्साक्षादग्निरिव ज्वलन् ॥ वल्लर्की
 वाद्यमानो हि सप्तस्वरविमृष्टिताम् ॥ ११ ॥ गायनो लक्ष्म्यवीर्यी स जगाम ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥ नृणुष्वेद महामात्र निषेध वचन मम ॥ १२ ॥ तस्य
 वीक्त नारदेन त्रैलोक्यज्ञेन धीमता ॥ अल बलेन वीर्येण नयेन विनयेन च ॥ १३ ॥ प्रमाणैर्वाऽपि वीर्येण तेजसा विक्रमेण च ॥ सत्येन चैव दानेन
 नान्योऽस्ति सदृशः पुमान् ॥ १४ ॥ विदित्वा सर्वमात्मानं वचन श्रद्धधाम्यहम् ॥ क्षेत्रजोऽह सुतस्तस्य उग्रसेनस्य हस्तिप ॥ १५ ॥ मातापि
 तृभ्यां सत्यक्त-स्थापितस्त्वेन तेजसा ॥ उभाभ्यामपि विद्विद्यो धान्धवैश्च विशेषतः ॥ १६ ॥ एतानपि हनिष्यामि यादवान्कृष्णपक्षिण ॥ तद्विमो
 वातयित्वा तु हस्तिना गोपकिल्विपौ ॥ १७ ॥ तद्वृच्छ गजमारुह्य संछुरप्र्रासतोमर ॥ स्थिरो भव महामात्र समाजद्वारि मा चिरम् ॥ १८ ॥ इति
 श्रीमद्भारते खिलेषु हारिवशे विष्णुपर्वणि कसवस्वयं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन्नहनि निर्वृत्ते द्वितीये ससुपस्थि
 ते ॥ आपूर्यत महारङ्गः पौर्युद्धदिवदधुभिः ॥ १ ॥ सचिन्नाष्टासिचरणास्सार्गलद्धारवेदिका ॥ सगवाहाब्दचन्द्राश्च सुतल्योत्तमप्रपिता ॥ २ ॥

नाभो निरूप्यते ॥ १ ॥ तरिपन् इति ॥ १ ॥ यत्र यत्रा भान्ति स समाजवतः प्राक्मुसैर्मन्त्रागारैः शुशुभे इति पद्ममचतुर्भुवतीयस्थानो पादानां संबन्धः । तत्र यत्रा
 कीदृशा इत्यत्र आह द्वितीयेन श्लोकेन-सचिन्तेति ॥ चिकसद्विद्या सचिन्ना अष्टास्यो अष्टकोप्यान्तरणा येषां ते सचिन्नाष्टासिचरणाः ॥ २ ॥

निर्मुक्तैः विरलतन्तुभिस्तः पटैर्युक्तानि मञ्जागराणि येषु स्थिताः राजदाराः सर्वे वहिःस्थं पश्यन्ति वाद्याश्च तान्न पश्यन्ति तादृशैश्चारुनिर्मुक्तैः ॥ ३ ॥ सुनिर्युक्तैः शोभना नि
र्युक्ताः महादयो येषु तैः ॥ ४ ॥ स्वकर्मद्रव्ययुक्ताभिः यस्य शिल्पवतो यदुपकरणद्रव्यं तेन चिह्निताभिः श्रेणीनाम् अनेकजातीनामप्येकशिल्पोपजीविनां गणानाम् एकजाती
नाम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ तानीति ॥ जवनिकारूपैराक्षरैस्तद्विक्रैस्तिरोहिताधोभागानि रत्नौघैः क्लृप्तानि कृतानि प्रेक्षागराणि सप्तानुग्रहाणि उपरिदेशे सपताकानि खे सपक्षपर्वतवद्भ्रा
प्राङ्मुखैश्चारुनिर्मुक्तैर्माल्यदामावर्तसितैः ॥ अलङ्कृतौर्वराजद्विः शारदैरिव तोयदैः ॥ ३ ॥ मञ्जागारैः सुनिर्युक्तैर्युद्धुद्राय सुविभृषितैः ॥ समाजवाटः
शुशुभे समेषौघ इवार्णवः ॥ ४ ॥ स्वकर्मद्रव्ययुक्ताभिः पताकाभिर्नरन्तरम् ॥ श्रेणीनां च गणानां च मञ्जा भान्त्यचलोपमाः ॥ ५ ॥ अन्तःपुरच
राणां च प्रेक्षागराण्यनेकशः ॥ रेजुः काञ्चनचित्राणि रत्नज्वालाकुलानि च ॥ ६ ॥ तानि रत्नौघक्लृप्तानि सप्तानुग्रहाणि च ॥ रेजुर्वनिकाक्षेपैस्स
पक्षा इव खे नगाः ॥ ७ ॥ तत्र चामरहोरैश्च भूषणानां च सिञ्चितैः ॥ वाणीनां च विचित्राणां विचित्राश्चरुर्चिषः ॥ ८ ॥ गणिकानां पृथङ्मञ्जा
शुभैरास्तरणाम्बरैः ॥ शोभिता वारमुख्याभिर्विमानप्रतिमौजसः ॥ ९ ॥ तत्रासनानि ख्यातानि पर्यङ्काश्च हिरण्मयाः ॥ प्रकीर्णाश्च कुशाश्चित्रा
स्सपुष्पस्तबकैर्वृताः ॥ १० ॥ सौवर्णाः पानकुम्भाश्च पानभूम्यश्च शोभिताः ॥ फलावदंशपूर्णैश्च चाङ्गेर्यः पानयोजिताः ॥ ११ ॥ अन्ये च मञ्जा
बहवः काष्ठसंचयबन्धनाः ॥ रेजुः प्रस्तरणास्तत्र शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १२ ॥ उत्तमागारिकाश्चैव सूक्ष्मजालावलोकिनः ॥ स्त्रीणां प्रेक्षागृहा भान्ति
राजहंसा इवाम्बरे ॥ १३ ॥ प्राङ्मुखैश्चारुनिर्युक्तो मेरुशृङ्गसमप्रभः ॥ रूक्मपत्रनिभस्तम्भश्चित्रनिर्योगशोभितः ॥ १४ ॥ प्रेक्षागारस्स कंसस्य
प्रचकाशेऽधिकं श्रिया ॥ शोभितो माल्यदामैश्च निवासकृतलक्षणः ॥ १५ ॥ तस्मिन्नानजनाकीर्णे जनौघप्रतिनादिते ॥ समाजवाटे संस्तब्धे
कम्पमानार्णवप्रभे ॥ १६ ॥ राजा कुवल्यापीडस्समाजद्वारि कुञ्जरः ॥ तिष्ठत्विति समाज्ञाप्य प्रेक्षागारसुपाययौ ॥ १७ ॥ स शुक्ले वाससी
विभ्रच्छैतव्यजनचामरः ॥ शुशुभे श्वेतमुकुटश्चेत्तत्र इव चन्द्रमाः ॥ १८ ॥ तस्य सिंहासनस्थस्य सुखासीनस्य धीमतः ॥ रूपमप्रतिमं
दृष्ट्वा पौराः प्रोबुर्जयाशिषः ॥ १९ ॥

न्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ तत्र प्रेक्षागरेषु ॥ ८ ॥ ९ ॥ कुथाः आस्तरणविशेषाः ॥ १० ॥ फलावदंशाः जम्बीराद्युपदंशास्तैः पूर्णाः चाङ्गेर्यः चुक्रिकादिपानरसाः पानयोजिताः
पानार्थं स्थपिताः ॥ ११ ॥ प्रस्तरणाः प्रकृष्टास्तरणाः ॥ १२ ॥ उत्तमागारिकाः गृहोपरि गृहं यत्तदुत्तमागारं तत्र भवाः । सूक्ष्मजालद्वारावलोको यस्तद्वन्तः । प्रेक्षागृहाः
प्रेक्षार्था गृहाः ॥ १३ ॥ प्राङ्मुखः प्रेक्षागारः कंसस्य चकारो इति द्वयोः संबन्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥ राजा कंसः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

श्रावस्त्रियानि प्रस्फुरिष्यानि अम्बरराणि येयाम् ॥ २० ॥ श्वेद्विव तत्साहितेन आस्फोटितेन आस्फालनेन उपलक्षितौ ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ कर शुण्ठादण्डम् ॥ २४ ॥
 ॥ २५ ॥ २६ ॥ तालस्वन मज कोषपितु करवालिकाघनिम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ बवापे ब्याकुल वकार ॥ २९ ॥ अपोषपत् पुच्छाकर्षणेन भूमौ घर्षितवान् ॥ ३० ॥
 तत् त्रिविशुर्महा रङ्गमावलिताम्बरा ॥ तिलम्ब मागरा कक्षा प्राविरान्वलशालिनः ॥ २० ॥ ततस्तूर्धनिनादेन श्वेडितास्फोटितेन च ॥
 वसुदेवसुतो हृद्यो रङ्गद्वारमुपस्थितो ॥ २१ ॥ बल्लभो वस्त्रसवीतो मुखवन्धनभूषितो ॥ ऊर्ध्वपीढो स्रगापीढो बाहुशस्त्रकृतो यमो ॥ आस्फोटय
 न्तावन्योऽन्य बाहू चैवार्गलोष्मो ॥ २२ ॥ ताषापतन्तौ त्वरितौ प्रतिपिद्धौ वरान्तौ ॥ तेन मत्सेन नागेन चोद्यमानेन वै भृशम् ॥ २३ ॥ स
 मत्तहस्ती दुष्टाऽऽत्मा कृत्वा कुण्डलिनं करम् ॥ चकार चोदितो यत्नं निहन्तु वल्लभेऽसौ ॥ २४ ॥ तत प्रहसित कृष्णस्त्रास्यमानो गर्जेन वै ॥
 कसस्य तन्मत चैव जगर्हे स दुरात्मनः ॥ २५ ॥ त्वस्ते सल्लु कसोऽयं गन्तु वैवस्वतक्षयम् ॥ यो मामनेन नागेन प्रवर्षयितुमिच्छति ॥ २६ ॥
 सन्निकृष्टे ततो नागे गर्जमाने तथा वने ॥ सहस्रोत्पत्य गोविन्दश्चक्रे तालस्वन प्रसु ॥ २७ ॥ श्वेडितास्फोटितरव कृत्वा नागस्य चाप्रत ॥ कर
 ससीकरं तस्य प्रतिजग्राह वक्षसा ॥ २८ ॥ विषाणान्तरगो भृत्वा पुनश्चरणमध्यग ॥ धवाधे त गज कृष्ण पवनस्तोयर्द यथा ॥ २९ ॥ स हस्ता
 श्राद्धिनिष्कान्तो विषाणाप्राञ्च वन्तिनः ॥ विमुक्तः पदमध्याञ्च कृष्णो द्विपमपोथयत् ॥ ३० ॥ सोऽतिकायस्तु समूढो हन्तु कृष्णमशक्नुवन् ॥
 गजस्सेन्ध्वेष गात्रेषु मथ्यमानो ररास ह ॥ ३१ ॥ पपात भूमौ जानुभ्यां वशनाभ्यां तुतोद च ॥ मद मुखाव रोषाञ्च घर्षापाये यथा घन ॥ ३२ ॥
 कृष्णस्तु तेन नागेन कीढित्वा शिशुलीलया ॥ निघनाय मर्ति चक्रे कसद्विष्टेन घेतसा ॥ ३३ ॥ स तस्य प्रभुत्वे पाद कृत्वा कुम्भवानन्तरम् ॥
 दोभ्यां विषाणमुत्पाद्य तेनैव प्राहरत्तवा ॥ ३४ ॥ स तेन वज्रकल्पेन स्वेन वन्तेन कुञ्जर ॥ हन्यमानश्शकृन्मूत्र मुमोचाऽऽतो ररान ह ॥ ३५ ॥
 कृष्णजर्जिताङ्गस्य कुञ्जरास्यातंचेतन ॥ कटाभ्याममति मुखात्र वेगवद्हरि शोणितम् ॥ ३६ ॥ लाङ्गूल चारय वेगेन निश्वकर्ष हलायुध ॥
 शैलप्रथादंसलीन वेनेतेय श्वोऽराम् ॥ ३७ ॥ तेनैव गजदन्तेन कृष्णो हत्वा सु दन्तिनम् ॥ जवानेकप्रहारेण गजरोहणमुल्बणम् ॥ ३८ ॥
 सार्तनाद महत्कृत्वा विदन्तो दन्तिना वर ॥ पपात समहामात्रो वज्रभिन्न इवाचल ॥ ३९ ॥

संसृ ब्याकुलः ररास शम्भु कृतवान् ॥ ३१ ॥ दरानास्यां मूखो भ्रातर्यां पुनोद व्यर्षां प्राप ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्रमुले ह्रमभ्यपदेशे विषाण दम्बम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
 ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सर्वेति सम्भिरार्पः। सोऽजीवी वा सोऽलोप । महन्महात्मम् ॥ ३९ ॥

तोरणस्य बहिर्द्वारस्य अङ्गानि स्तम्भादीनि तोरणं वाहनं गजस्तस्याङ्गानीति दन्तद्वयं द्वाभ्यां गृहीतमित्यन्ये ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ भोजराजः कंसः विपसादं विषादं प्राप । तत्र हेत्वन्तरं पौराणामनुरागं च कृष्णे आलक्ष्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ त्रिंशोऽप्युष्मिन्नथाध्याये महद्युद्धं परस्परम् ॥ मष्टानां हननं प्रोक्तं कंसस्य सानुगस्य च ॥ १ ॥ प्रविशन्तं पूर्वजं पुरतः कृत्वा प्रविशन्तमित्यन्वयः ॥ १ ॥ मदेन हस्तिसंबन्धिना लिप्तवा

भ्रिमिन्नथाध्याये महद्युद्धं परस्परम् ॥ मष्टानां हननं प्रोक्तं कंसस्य सानुगस्य च ॥ १ ॥ प्रविशन्तं पूर्वजं पुरतः कृत्वा प्रविशन्तमित्यन्वयः ॥ १ ॥ मदेन हस्तिसंबन्धिना लिप्तवा
 ततस्तौ तोरणाङ्गानि प्रगृह्य रणकर्कशौ ॥ गजस्य पादरक्षांश्च जघ्नतुः पुरुषर्षभौ ॥ ४० ॥ तांश्च हत्वा विविशतुर्मध्यं रङ्गस्य ताभुभौ ॥ नासत्या
 वश्विनौ स्वर्गादवतीर्णानिविच्छया ॥ ४१ ॥ वृष्णयन्धकाश्च भोजाश्च ददृशुर्वनमालिनौ ॥ क्ष्वेडितोत्कृष्टनादेन बाह्वोरारस्फोटितेन च ॥ सिंहनादैश्च
 तालैश्च हर्षयामासतुर्जनम् ॥ ४२ ॥ तौ दृष्ट्वा भोजराजस्तु विपसादं वृथामतिः ॥ पौराणामनुरागं च हर्षं चालक्ष्य भारत ॥ ४३ ॥ तं हत्वा पुण्ड
 रीकाक्षो नदन्त दन्तिनां वरम् ॥ अवतीर्णोऽर्णवाकारं समाजं सहपूर्वजः ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि कुवलयपीडवधो
 नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ वैशम्पयन उवाच ॥ प्रविशन्त तु वेगेन मारुतावल्गितांबरम् ॥ पूर्वजं पुरतः कृत्वा कृष्णं कमललोचनम् ॥
 नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ वैशम्पयन उवाच ॥ प्रविशन्त तु वेगेन मारुतावल्गितांबरम् ॥ पूर्वजं पुरतः कृत्वा कृष्णं कमललोचनम् ॥
 नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ वैशम्पयन उवाच ॥ प्रविशन्त तु वेगेन मारुतावल्गितांबरम् ॥ पूर्वजं पुरतः कृत्वा कृष्णं कमललोचनम् ॥ ४ ॥ भुजास
 शब्दप्रहारेण चालयन्तं वसुंधराम् ॥ ३ ॥ औग्रसेनिः समालोक्य दन्तिदन्तोद्यतायुधम् ॥ कृष्णं भृशायस्तमुखस्सरोपं समुदैक्षत ॥ ४ ॥ भुजास
 तेन शुशुभे गजदन्तेन केशवः ॥ चन्द्रार्द्धबिम्बसंसत्तो यथैकशिखरो गिरिः ॥ ५ ॥ वलगमाने तु गोविन्दे स कृत्स्नोरगसागरः ॥ जनौघप्रतिनादेन
 पूर्यमाण इवाबभौ ॥ ६ ॥ ततः क्रोधाभिताम्राक्षः कंसः परमकोपनः ॥ चाणूरमादिशद्युद्धे कृष्णस्य सुमहाबलम् ॥ ७ ॥ अन्ध्रं मष्टं च निकृति
 मुष्टिकं च महाबलम् ॥ बलदेवाय सक्रोधो दिदेशाद्रिचयोपमम् ॥ ८ ॥ कंसेनापि समाज्ञप्तश्चाणूरः पूर्वमेव तु ॥ योद्धव्यं सह कृष्णेन त्वया यत्न
 वर्तते वै ॥ ९ ॥ स रोषेण तु चाणूरः कषायीकृतलोचनः ॥ अभ्यावर्तत युद्धार्थमपां पूर्णो यथा घनः ॥ १० ॥

हृदेशमित्यर्थः ॥ २ ॥ ब्यूहमानं कंसं हन्तुं विशेषतः तर्कयन्तं तं घनमिव संचरन्तम् । वा पक्षे ॥ ३ ॥ आयस्तमुखः म्लानमुखः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अन्ध्रम्

हृदेशमित्यर्थः ॥ २ ॥ ब्यूहमानं कंसं हन्तुं विशेषतः तर्कयन्तं तं घनमिव संचरन्तम् । वा पक्षे ॥ ३ ॥ आयस्तमुखः म्लानमुखः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अन्ध्रम्
 अन्धयितारं चाणूरपरनामानं कृष्णाय दिदेशेति संबन्धः बलदेवाय मुष्टिकमिति च निकृतिं कपटवन्तमित्युभयत्र संबन्धनीयम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अरपुत्रे राज्ञस्या निश्रान्त भवतेति भाविते ॥ ११ ॥ सप्राश्रिक सपरिशकम् अकार मीररहित निर्मित विधिना ॥ १२ ॥ विनेय परिहर्तव्य ॥ १३ ॥ स्थितः स्थितेन
 समुज्यतो निपुबुधत ॥ १४ ॥ एष बालो बालेनेत्यादिकशान्तरेण स्वस्वस्वामभ्यत एवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १५ ॥ प्रकृते विरोपमाह—वदिदमिति ॥ १७ ॥ १८ ॥ एवं
 सद्विज्ञान जन मग्नानात्रासपति—अहमिति ॥ १९ ॥ २० ॥ य इति ॥ करीपेणोद्वर्तन जलेन शालन कपायेण गौरिकेणानुलेपन चेति मद्यानां समदाय इत्यर्थ ॥ २१ ॥
 समयः अन्योऽन्यम् अपसारणम् । स्थिरता अनपसरणं ध्यायाम स्थिरयोरपि इत्स्वपादाविशालन सत्क्रिया बालेऽपि मर्मात्परिश्व सत्क्रियापामपि बलाधिक्येन रङ्गे निपता
 अवधुष्टे समाजे तु निश्शब्दस्तिमिते जने ॥ याववास्सहितास्तत्र इद वचनमद्वयम् ॥ ११ ॥ बाहुयुद्धमिदं रङ्गे सप्राश्रिकमकातरम् ॥ क्रियावल
 समाज्ञातमशब्द निर्मित पुरा ॥ १२ ॥ अद्रिश्चातिश्रमो नित्य विनेय कालदर्शिभिः ॥ करीपेण च मल्लस्य सतत सत्क्रिया स्मृता ॥ १३ ॥
 स्थितो भूमिगतेनैव यो यथा मार्गत स्थित ॥ सयुज्यतश्च पर्यायः प्राश्रिके समुदाहृत ॥ १४ ॥ बालो वा यदि वा वृद्धो मध्यो वाऽपि
 श्योऽपि वा ॥ बलस्यो वा स्थितो रङ्गे क्षेय कशान्तरेण वै ॥ १५ ॥ बलस्य क्रियातश्च बाहुयुद्धविशाले ॥ निपातानन्तर किञ्चिन्न कर्तव्य
 विजानता ॥ १६ ॥ तविद प्रस्तुत रङ्गे युद्ध कृष्णान्धमल्लयो ॥ बाल कृष्णो महानन्ध कथं न स्याद्विचाराणा ॥ १७ ॥ तत किलकिलाशब्द
 स्वमाजे समवर्तत ॥ प्राबल्यत च गोविन्दो वाक्य चेवमुवाच ॥ १८ ॥ अह बालो महानन्धो वपुषा पर्वतोपम ॥ युद्ध ममानेन सह रोचते बाहु
 शालिना ॥ १९ ॥ युद्धप्यतिक्रम कश्चिन्न भविष्यति मल्लत ॥ न इह बाहुयोधानां दूययिव्यामि यन्मतम् ॥ २० ॥ योऽय करीपधर्मश्च तोय
 वर्मश्च रङ्ग ॥ कपायस्य च ससर्ग समयो ह्येष कल्पित ॥ २१ ॥ समयः स्थिरता शौर्यं व्यायाम सत्क्रिया बलम् ॥ रङ्गे च नियता सिद्धि
 रेत्युद्धविषा मतम् ॥ २२ ॥ अवरेमेव यदय सैव कर्तुमुद्यत ॥ अत्र वै निग्रहः कार्यस्तोपयिव्याम्यह जगत ॥ २३ ॥ कर्तुपेपु प्रस्तुतोऽयं
 धारणो नाम नामत ॥ बाहुयोधी शरीरेण कर्मभिश्चाह चिन्त्यताम् ॥ २४ ॥ एतेन बहवो मल्ला निपातानन्तर हता ॥ रङ्गप्रतापकामेन मल्ल
 मार्गश्च दूषित ॥ २५ ॥ शस्त्रसिद्धिस्तु योधानां समामे शस्त्रयोधिनाम् ॥ रङ्गसिद्धिस्तु मल्लानां प्रतिमल्लनिपातजा ॥ २६ ॥
 सिद्धिर्जयात्प्या पदभिः साधनैर्भवतीत्यर्थ ॥ २२ ॥ यपपि रङ्गयुद्धमैर तथाप्ययम् अन्धः कसो वा सैव कर्तुमुफ्तोऽत्रोऽप्य बधेनैव जगचोपयाभि मा विषाद कुल्येति भावः
 ॥ २३ ॥ २४ ॥ निपातानन्तर न हस्तप्यभिति नियमगतिरिष्य हता ॥ २५ ॥ तदेवाह—यथेति ॥ यत्र यत्रोर्विधारण तदेव सिद्धि । मल्लानां तु पतनमात्र सिद्धिर्न इव इत्यर्थः ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ हन्तुः प्रयोज्यस्य प्रयोजकस्य वधो वधजं पापम् ॥ ३० ॥ ताभ्यां तयोः ॥ ३१ ॥ कङ्कटः आलिङ्गनेनावरोधसंनिपातः उभाभ्यां वक्षःसंश्लेषेणा
 वरोधः अवधूतं तयोर्बलवता अन्यस्य दूरीकरणं प्रमाथो भूमौ पातनम् उन्माथ उद्बुध्य निपातनम् ॥ ३२ ॥ शैलमयौ गण्डशैलोपमौ कठिनौ । क्षेपणैरास्फालनैः मुष्टिभिः
 मुष्टिकाङ्गुलिभिर्हस्ताद्यैः वराहोद्धूतं पादयोर्मध्ये प्रविश्यापक्षेपणम् । निःस्वनः विहीनस्वनो वाचा न्यक्करणं तैः ॥ ३३ ॥ कीलवज्रनिपातः कूर्परजानुभ्यामाघातः । प्रसृष्टः
 रणे विजयमानस्य कीर्तिर्भवति शाश्वती ॥ हतस्यापि रणे शस्त्रेणाकपृष्टं विधीयते ॥ २७ ॥ रणे ह्युभयतस्सिद्धिर्हतस्येह प्रतोऽपि वा ॥ सा हि प्राणा
 न्तिकी यात्रा महद्भिस्साधु प्रजिता ॥ २८ ॥ अयं तु मार्गो बलतः क्रियातश्च विनिःसृतः ॥ मृतस्य रङ्गे क्व स्वर्गो जयतो वा कुतो रतिः ॥ २९ ॥
 ये तु केचित्स्वदोषेण राज्ञः पण्डितमानिनः ॥ प्रतापार्थे हता मग्ना महहन्तुर्वधो हि सः ॥ ३० ॥ एवं संजल्पतामेव ताभ्यां युद्धं सुदारुणम् ॥ उभा
 भ्यामभवद्वारं वारणाभ्यां यथा वने ॥ ३१ ॥ कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सकङ्कटैः ॥ सन्निपातावधृतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा ॥ ३२ ॥ ताबुभावपि
 संश्लिष्टौ यथा शैलमयौ तथा ॥ क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धूतनिस्स्वनैः ॥ ३३ ॥ कीलवज्रनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च ॥ शलाकानखपातैश्च पादौ
 धृतैश्च दारुणैः ॥ ३४ ॥ जानुभिश्चाश्रमनिर्घोषैश्शिराभ्यां चावघटितैः ॥ तद्बुद्धमभवद्गोरमशस्त्रं बाहुतेजसा ॥ ३५ ॥ बाहुत्राणेन शूराणां समा
 जोत्सवसन्निधौ ॥ अरुज्यत जनस्सर्वसोत्कृष्टनिनदोत्थितः ॥ ३६ ॥ साधुवादांश्च मध्येषु घोषयन्त्यपरे जनाः ॥ ततः प्रस्थिन्नवदनः कृष्णप्रणिः
 तेक्षणः ॥ न्यवारयत तूर्याणि कंसस्ससव्येन पाणिना ॥ ३७ ॥ प्रतिपिद्धेषु तूर्येषु मुदङ्गादिषु तेषु वै ॥ खे संगतान्यवाद्यन्त देवतूर्याण्यनेकशः ॥
 ॥ ३८ ॥ युद्धचमाने हृषीकेशे पुण्डरीकनिभेक्षणे ॥ स्वयमेव प्रवाद्यन्त तूर्यघोषास्तु सर्वशः ॥ ३९ ॥ अन्तर्धानगता देवा विमानैः कामरूपिभिः ॥
 चेरुर्विद्याधरैस्सार्द्धं कृष्णस्य जयकाङ्क्षिणः ॥ ४० ॥ जयस्व कृष्ण चाणूरं दानवं महारूपिणम् ॥ इति सप्तपथस्सर्वे ऊचुश्चैव नभोगताः ॥ ४१ ॥
 चाणूरेण चिरं कालं क्रीडित्वा देवकीसुतः ॥ बलमाहारयामास कंसस्याभावदर्शिवान् ॥ ४२ ॥ ततश्चचाल वसुधा मञ्चाश्चैव जुघूर्णरे ॥ मुकुटाञ्चापि
 कंसस्य पपात मणिरुतमः ॥ ४३ ॥ दोर्भ्यामानम्य कृष्णस्तु चाणूरं शीर्णजीवितम् ॥ प्राहरन्मुष्टिना मूर्ध्नि वक्षस्याहत्य जानुना ॥ ४४ ॥ निस्सृते
 साश्रुरधिरे तस्य नेत्रे सबन्धने ॥ तापनीये यथा घण्टे कक्षोपरि विलम्बिते ॥ ४५ ॥

अन्योन्यमङ्गुलिप्रदाः शलाका नखपाताः जत्रुदेशे अङ्गुष्ठेन कुक्षिदेशे इतराङ्गुलिभिश्च सहाक्रमणं पादोद्धूतैः तिर्यक्पादपक्षेपेण शत्रोश्चालनं स्थानात् ॥ ३४ ॥ अवघटितैः
 तिर्यगास्फालितैः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ मस्तिष्को गण्डपदेशस्थौ मांसपिण्डौ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ हृदेवो
 मूत्रान्तर मय कपोरत्वयोद्भूत रोयोरित्येवो जलाकण्डाप इत्यर्थ ॥ ६१ ॥ मानसाग्निना क्रोधभिना केववायसधुमेन क्रोधे यत् आयस काठिन्यमक्रीकरण तदेव
 पपात स तु रङ्गस्य मध्ये निःश्वलेचन ॥ चाणूरो विगतप्राणो जीवितान्ते महीतले ॥ ४६ ॥ देहेन तस्य मल्लस्य चाणूरस्य गतायुष ॥ सन्नि
 रुद्धो महारङ्गस्स शैलेनेव लक्ष्णे ॥ ४७ ॥ रोहिण्यो हते तस्मिन्प्राणुरे बलदर्पिते ॥ जग्राह मुष्टिक रङ्गे कृष्णस्तोशलक पुन ॥ ४८ ॥ सन्नि
 पात तु तो महो प्रथमे क्रोधसृष्टितो ॥ समेयार्ता रामकृष्णौ कालस्य वधवर्तिनौ ॥ ४९ ॥ निर्घातावनवौ भृत्वा रङ्गमध्ये ववलासु ॥ कृष्ण
 स्तोषलमुचम्य गिरिशृङ्गेपम वली ॥ आम्नयित्वा शतगुण निष्पेपेप महीतले ॥ ५० ॥ तस्य कृष्णाभिपन्नस्य पीडितस्य वलीयस ॥ मुत्वाद्दु
 विगमत्यमुत्तगाम मुसृत ॥ ५१ ॥ सकर्पणस्तु मुष्टिर योधयित्वा महाबल ॥ अन्धमल्ल महामल्लो मण्डलानि व्यदर्शयत् ॥ ५२ ॥ मुष्टिनेकेन
 तेजस्वी सपानिस्तनयित्नुना ॥ शिरस्यभ्यहनद्वीरो वज्रेणेव महागिरिम् ॥ ५३ ॥ स निष्पतितमस्तिष्को विव्रस्तनयनो मुषि ॥ पपात निहत
 स्तेन ततो नावो महानभूत् ॥ ५४ ॥ अन्धतोशलको इत्वा कृष्णसकर्पणाबुभौ ॥ क्रोधसरत्कनयनौ रङ्गमध्ये ववलासु ॥ ५५ ॥ समाजवाटो निर्म
 हस्तोऽभ्रद्वीमदर्शन ॥ अन्ये तदा महामल्ले मुष्टिके च नियतिते ॥ ५६ ॥ ये च सप्रेसका गोपा नन्दगोपुरोगमा ॥ भयशोभितसर्वाङ्गमस्सर्वे
 तत्रानस्थिरे ॥ ५७ ॥ इर्म वापि नेत्राभ्यां वर्षमाणा प्रवेपती ॥ प्रसन्नोत्पीडिता कृष्ण देवकी समुदैक्षत ॥ ५८ ॥ कृष्णदर्शनजातेन बाष्पेणा
 दुल्लिपेणा ॥ वमुदेवो जयं त्यक्त्वा देहेन तरुणायते ॥ ५९ ॥ वारमुख्याम्ब तास्सर्वा कृष्णस्य मुखपङ्कजम् ॥ पपुर्हि नेत्रम्रमरेर्निमेषान्तरगा
 मिमि ॥ ६० ॥ कसस्याय मुखे त्वेवो भ्रमेवान्तरगोचर ॥ अमवद्रोपनिर्यास कृष्णसवर्शनरित ॥ ६१ ॥ केशवायसधुमेन रोपनिधासवा
 युना ॥ देहमन्तर्गत तस्य हृदय मानसाग्निना ॥ ६२ ॥ तस्य प्रस्तुर्हितोष्ठस्य स्वित्रालिक्कलस्य वै ॥ कसवक्त्रस्य रोपेण रक्तसूर्यायते षपुः
 ॥ ६३ ॥ कोयक्रान्मुवातस्य निःशुता त्वेद्विन्दव ॥ यथा रविकरस्पृष्टा वृक्षावस्थायविन्दव ॥ ६४ ॥ सोऽम्नापयत सकुब्धः पुरुषान्ध्याय
 यतान्दृष्ट ॥ गापावितो समाजोवाग्निक्कान्येर्ता वनेचरो ॥ ६५ ॥

पुमस्स मयक यस्य तेन केववायसधुमेन रोप विषेण्यकारकमेव यस्ताप स एव निष्पातवायुर्पस्य ॥ ६२ ॥ स्वित्रालिक्कलस्य प्रस्वित्रललाटस्य ॥ ६३ ॥ यथा वृक्षप
 क्रमता अम्नापयित्द्वेनो वायुर्पुष्पस्पृष्टा यानि ववदित्यर्थः ॥ ६४ ॥ आनासयत् आनासितवान्साधिर्यः । व्यापतान् अतिषोयान् ॥ ६५ ॥

॥६६॥ पापेषु कपटेषु निगडाकारैः ॥६७॥६८॥६९॥ आग्रस्तनयनः क्राथप्रसारितेवः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ मञ्चान्निष्क्रम्य अथ
 व्याकुलीकृतः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ विस्तृतभूपणैः भ्रष्टाभरणैः ॥ ८० ॥ उत्तरीयेण बलितं वेष्टितम् आतनं कण्ठो यस्य ॥ ८१ ॥ मञ्चान्निष्क्रम्य अथ
 न चैतौ द्रष्टुमिच्छामि विकृतौ पापदर्शनौ ॥ गोपानामपि मे राज्ये न कश्चित्स्थालुमर्हति ॥ ६६ ॥ नन्दगोपश्च दुर्मेवाः पापेष्वभिरतो मम ॥
 आयसौर्निगडाकारैर्हंपारोर्निगृह्यताम् ॥ ६७ ॥ वसुदेवश्च दुर्भूतो नित्यं द्वेषकरो मम ॥ अट्टद्वहणेन क्षिप्रमथैव शास्यताम् ॥ ६८ ॥ ये
 चेमे प्राकृता गोपा दामोदरपरायणाः ॥ द्वियन्तां गाव एतेषां यच्चास्ति वसु किंचन ॥ ६९ ॥ एवमाज्ञापयानं तं कंसं परुषभाषिणम् ॥ ददर्शान्
 स्तनयनः कृष्णस्सत्यपराक्रमः ॥ ७० ॥ क्षिप्ते पितरि चुकोथ नन्दगोपे च केशवः ॥ ज्ञातीनां च व्यथां दृष्ट्वा विसंज्ञां चैव देवकीम् ॥ ७१ ॥ स
 सिंह इव वेगेन केशवो जातविक्रमः ॥ आरुरुधुर्महाबाहुः कंसनाशार्थमच्युतः ॥ ७२ ॥ रङ्गमध्यादुत्पपात कृष्णः कंसासनान्तिकम् ॥ असन्न
 द्वायुनाक्षितो यथा स्वस्थो घनाघनः ॥ ७३ ॥ ददृशुर्न हि तं सर्वे रङ्गमध्यादवप्लुतम् ॥ केवलं कंसपार्श्वस्थं ददृशुः पुरवासिनः ॥ ७४ ॥ सोऽपि
 कंसस्तथायस्तः परितः कालधर्मणा ॥ आकाशादिव गोविन्दं मेने तत्रागतं प्रभुम् ॥ ७५ ॥ स कृष्णेनायतं कृत्वा बाहुं परिवचसन्निभम् ॥ मूर्द्धजेषु
 परामृष्टः कंसो वै रङ्गसंसदि ॥ ७६ ॥ सुकृटश्चापतत्तस्य काञ्चनो वज्रभूषितः ॥ शिरसस्तस्य कृष्णेन परामृष्टस्य पाणिना ॥ ७७ ॥ स ग्रहयस्त
 केशश्च कंसो निर्यत्तां गतः ॥ तथैव च विसंमूढो वैकल्यं समपद्यत ॥ ७८ ॥ निगृहीतश्च केशेषु गतासुरिव निःश्वसत् ॥ न शशाक मुखं द्रष्टुं
 कंसः कृष्णस्य वै तदा ॥ ७९ ॥ विकुण्डलाभ्यां कर्णाभ्यां छिन्नहारेण वक्षसा ॥ ८० ॥ प्रलम्बाभ्यां च बाहुभ्यां गात्रैर्विसृतभूपणैः ॥ ८० ॥ अंशितेनो
 त्तरीयेण सहसावलिताननः ॥ चेषमानस्समाक्षितः कंसः कार्णने तेजसा ॥ ८१ ॥ चकर्प च महारङ्गे मञ्चान्निष्क्रम्य केशवः ॥ केशेषु तं वलाद्ब्रह्म कंसं
 क्लेशार्हतां गतम् ॥ ८२ ॥ कृष्यमाणस्स कृष्णेन भोजराजो महाद्युतिः ॥ समाजवाटे परिखां देहकृष्टां चकार हा ॥ ८३ ॥ समाजवाटे क्रीडित्वा विकृष्य च
 गतायुषम् ॥ कृष्णो विसर्जयामास कसदेहमदूरतः ॥ ८४ ॥ धरण्यां मृदितः शिश्ये तस्य देहस्सुखोचितः ॥ क्रमेण विपरीतेन पांसुभिः परुषीकृतः ॥ ८५ ॥
 स्तान्निपात्य तदुपरि स्वयं च निपत्य केशेषु तं गृह्य चकर्प ॥ ८२ ॥ देहकृष्टां देहेन लाङ्गलेनेव कर्षिताम् ॥ ८३ ॥ गतायुषमिति । गतासुरपि कर्षणं मित्राणां सन्तोषार्थं
 मित्यर्थः ॥ ८४ ॥ विपरीतेन शूरानर्हेण क्रमेण प्रकारेण ॥ ८ ॥

विपर्ययं कृन्धरापास्तुन्कृत्तेनान्पासुतम् ॥८६॥ असमामेति ॥ स्वाम् कर्तिष्व धीरमार्गः तदुभयपन्न इत्यर्थः ॥ ८७ ॥ अथाप्यस्य सम्रक्तिस्तीत्याह-तस्येति ॥८८॥
 ॥८९॥ प्रसवेत्साहैः मन्त्रस्यतिमैः ॥ ९० ॥ ९१ ॥ कसम्रावर द्रुमिलेतममेव क्त्विमिभूत न त्वौप्रसेनिम् ॥ २ ॥ वाविति । मासागपन्तरशुजयिनाविति विशेष
 तस्य तद्वदन श्याम सुप्तस्य मुकुट विना ॥ न विमाति विपर्यस्त विपलाश यथाऽम्बुजम् ॥८६॥ असमामहत कसस्स वाणेरपरिसत ॥ केश
 आत्रान्रिस्तासुर्वीरमार्गात्रिराकृत ॥ ८७ ॥ तस्य देहे प्रकाशन्ते सहसा केशवापिता ॥ मासच्छेदधनास्सर्व नस्वाम्रा जीवितच्छिद् ॥८८॥ तं
 इत्वा पुण्ढरीकशः प्रहर्षोऽरिगुणप्रभ ॥ ववन्दे वसुदेवस्य पादौ निहतकण्टक ॥८९॥ मातुश्च शिरसा पादौ निपीडय यदुनन्व न ॥ सासिञ्चत्य
 स्रवोत्पीहे कृष्णमानन्वनि मृते ॥ ९० ॥ यादवश्चिव तान्सर्वान्यथास्यान यथावय ॥ पप्रच्छ कुराल कृष्णो वीप्यमान स्वतेजसा ॥ ९१ ॥ बल
 देवोऽपि घर्मान्मा कसम्रातरस्मृजितम् ॥ बाहुभ्यामेव तरसा सुनामानमपोथयत् ॥ ९२ ॥ तौ जितारी जितक्रोधौ चिरविप्रोपितौ व्रजे ॥ स्वपि
 तुर्भवन वीरो जगन्तुर्दृष्टमानसौ ॥ ९३ ॥ इति श्रीमहामारुते खिलेषु हरिकेशो विष्णुपर्वणि कसवधो नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ ६ ॥ वैश
 म्पायन उवाच ॥ भर्तार पतित दृढा क्षीणपुण्यमिव ग्रहम् ॥ कसपत्न्यो इत कस समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १ ॥ त महीशयने सुप्तं क्षितिनाय गता
 युग्म् ॥ मार्यास्स दृष्टा शोचन्ति मृग्यो मृगपतिं यथा ॥ २ ॥ हा इतास्स महाबाहो इतारा इतवान्वावा ॥ वीरपत्न्यो इते धीरे त्वयि धीर
 व्रतप्रिये ॥ ३ ॥ इमामवस्थां पश्यन्त्यः पश्चिमां तत्र नैष्टिकीम् ॥ कृपण राजशार्ङ्गल विलयामस्सवान्वावा ॥ ४ ॥ छिन्नमूलास्सम सवृत्ताः परि
 त्यक्तास्त्वया विभो ॥ त्वयि पञ्चत्वमापन्ने नायेऽस्माकं महाबले ॥ ५ ॥ को नः कोपपरीताङ्गी रतिससर्गलालसा ॥ लता इव विषेष्टन्तीक्षय
 नीयानि नेप्यति ॥ ६ ॥ इदं ते सदृश सौम्य ढ्यनिवासमारुतम् ॥ दहत्यर्को मुख कान्त निस्तोयमिव पङ्कजम् ॥ ७ ॥ इमे ते श्रवणे शून्ये न
 शोभन्ते विकुण्डले ॥ शिरोधरायां संलीने मततं कुण्डलप्रिये ॥ ८ ॥ क ते स मुकुटो धीर सर्वरत्नविभूषित ॥ अत्यर्थं शिरसो लहमी यो वधाराकं
 सप्रभाम् ॥ ९ ॥ अनेन हि कलत्रेण तवान्त-पुररोभिना ॥ कथं वीनेन कर्त्तव्य त्वयि लोकांतर गते ॥ १० ॥ ननु नाम स्त्रियस्साध्य प्रियमोगे
 प्वञ्चिता ॥ पतीनामपरित्याज्यास्स त्व नस्त्यज्य गच्छसि ॥ ११ ॥ गद्वर्षाः ॥ १२ ॥ इति श्रीहरिकेशे वि०णि टीकायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ अथे
 कर्त्तव्ये तप्याप विद्याप-कमयोपिताम् ॥ मातुश्च मन्त्रण पत्युर्धिमि क्त्विमि ॥ १ ॥ भर्तार पत्नि दृष्टेत्यादि ॥ स्वार्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
 अहो कालो महावीर्यो येन पर्यायकर्मणा ॥ कालतुल्यसपत्नानां त्वं क्षिप्रमपनीयसे ॥ १२ ॥ वयं दुःखेष्वनुचितास्सुखेष्वेव त्वयैधिताः ॥ कथं
 वस्त्याम विधवा नाथ कार्पण्यमाश्रिताः ॥ १३ ॥ स्त्रीणां चारित्रलुब्धानां पतिरेकः परा गतिः ॥ त्वं हि नस्सा गतिश्छिन्ना कृतान्तेन बलीयसा
 ॥ १४ ॥ वैधव्येनाभिभूतास्मः शोकसंतप्तमानसाः ॥ रोदितव्यहृदे मग्नाः क्व गच्छामस्त्वया विना ॥ १५ ॥ सह त्वया गतः कालस्त्वदङ्गे क्रीडितं
 कृतम् ॥ क्षणेन त्वद्विहीनास्म अनित्या हि नृणां गतिः ॥ १६ ॥ अहो बलविहीनास्म विपन्ने त्वयि मानद ॥ एकदुष्कृतकारिण्यस्सर्वा वैधव्यलक्ष
 णाः ॥ १७ ॥ त्वया स्वर्गप्रतिच्छन्दैर्ललितास्म रतिप्रियाः ॥ त्वयि कामवशास्सर्वाः स नस्यज्य क्व गच्छसि ॥ १८ ॥ अस्माकं त्वमनाथा
 नां नाथो ह्यसि सुसोपम ॥ आसां विलपमानानां कुररीणामिव प्रभो ॥ प्रतिवाक्यं जगन्नाथ दातुमर्हसि मानद ॥ १९ ॥ एवमार्तकलत्रस्य शाम्यमा
 नेषु बन्धुषु ॥ गमनं ते महाभाग दारुणे प्रतिभाति नः ॥ २० ॥ नूनं कान्तराः कान्त परलोकं वरस्त्रियः ॥ यतस्त्वं प्रस्थितो वीर विहायेमं
 गृहे जनम् ॥ २१ ॥ किं नु ते कारणं वीर भार्यास्वेतासु भूरिद ॥ अर्तिनादं रुदन्तीषु यन्मोहान्नावबुध्यसे ॥ २२ ॥ अहो निष्करुणा यात्रा नरा
 णामोर्ध्वदेहिनी ॥ यत्परित्यज्य दारान्त्स्वात्रिपेक्षा व्रजन्ति हि ॥ २३ ॥ अपतित्वं स्त्रियाश्चेथो न तु शूरः पतिः स्त्रियाः ॥ स्वर्गस्त्रीणां प्रिया
 शूरास्तेपामपि च ताः प्रियाः ॥ २४ ॥ अहो क्षिप्रमदृश्येन नयता त्वां रणप्रियम् ॥ प्रहृतं नः कृतान्तेन सर्वासामन्तरात्मसु ॥ २५ ॥ हत्वा
 जरासन्धबलं जित्वा यक्षांश्च संयुगे ॥ कथं मानुषमात्रेण हतस्त्वं जगतीतले ॥ २६ ॥ इन्द्रेण सह संग्रामं कृत्वा सायकविग्रहम् ॥ अमत्यैरजितो
 युद्धे मर्त्येनासि कथं हतः ॥ २७ ॥ त्वया सागरमक्षोभ्यं विक्षोभ्य शरवृष्टिभिः ॥ रत्नसर्वस्वहरणं जित्वा पाशधरं कृतम् ॥ २८ ॥ त्वया पौरज
 नस्यार्थे मन्दं वर्षति वासवे ॥ सायकैर्जलाञ्जित्वा बलाद्दर्पं प्रवर्तितम् ॥ २९ ॥ प्रतापवनतास्सर्वे तव तिष्ठन्ति पार्थिवाः ॥ प्रेषयन्तो वरा
 ह्राणि रत्नान्याच्छादनानि च ॥ ३० ॥ तवैवं देवकल्पस्य दृष्टवीर्यस्य शत्रुभिः ॥ कथं प्राणान्तकं घोरस्मीदृशं भयमागतम् ॥ ३१ ॥ प्राप्ता
 स्मो विधवाशब्दं त्वयि नाथे निपातिते ॥ अप्रमत्ताः प्रमत्तेन कृतान्तेन निराकृताः ॥ ३२ ॥ यद्येवं नाथ गन्तव्यं यदि वा विस्मृता वयम् ॥
 वाङ्मात्रेणापि यामीति वक्तव्ये कः परिश्रमः ॥ ३३ ॥ प्रसीद नाथ भीतास्म पादौ ते याम मूर्द्धभिः ॥ अलं दूरप्रवासेन निवर्तस्व नराधिपा ॥ ३४ ॥
 ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

३२ ॥ ३६ ॥ रुद्रेते अनुपप आरापोज्ज ऋण रुदितानुपप ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥
 अहो वीर कथं शपे निपण्णस्त्थणपांसुपु ॥ शयानस्य हि ते भूमौ कस्मान्नोद्विजने वपु ॥ ३२ ॥ केन सुप्तप्रहारोऽय दत्तोऽस्माकममर्तकित ॥ प्रदत्त
 केन सर्वासु नारीष्वेवं सुदारुणम् ॥ ३६ ॥ रुदितानुशयो नार्यो जीषन्त्या परिदेनम् ॥ किं वय सति गन्तव्ये सह भत्रा रुदामहे ॥ ३७ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे दीना कसमाता प्रवेपती ॥ क मे वत्स क मे पुत्र इति रोह्यती भृशम् ॥ ३८ ॥ साऽपश्यन्नित्त पुत्र निष्प्रम शशिन यया ॥
 दृश्येन विदीर्णेन भ्राम्यमाणा पुन पुन ॥ ३९ ॥ पुत्र समभिषिक्षन्ती हा हाताऽस्मीति वाशती ॥ स्तुपाणामार्तनावेन विललाप रुरोद च ॥ ४० ॥
 सा तस्य वदने दीनमुत्सङ्गे पुत्रशृद्धिनी ॥ कृत्वा पुत्रेति कारुण्य विललापार्तया गिरा ॥ ४१ ॥ पुत्र शूत्रते युक्त ज्ञातीनां नन्विबद्धन ॥ किमि
 व त्वरित वत्स प्रस्थान कृतवानसि ॥ ४२ ॥ प्रसुप्तश्चातिविवृते किं पुत्र नियम विना ॥ वत्स नैवविवा भूमौ शरते कृतलक्षणाः ॥ ४३ ॥ रात्र
 णेन पुरा गीत ह्योकोऽय साधुसमत ॥ बलज्येष्टेन लोकेषु राक्षसानां समागमे ॥ ४४ ॥ एवमूर्जितवीर्यस्य मम वेवनिघातिन ॥ ज्ञान्धवेभ्यो
 भय वोर बुनिवार्यं भविष्यति ॥ ४५ ॥ तथैव ज्ञातिलुब्धस्य मम पुत्रस्य धीमत ॥ ज्ञातिभ्यो भयमुत्पन्न शरीरान्तकर महव् ॥ ४६ ॥ सा
 पतिं भूपतिं बृद्धमुग्धेन विचेतसम् ॥ उवाच रुदती वाक्य विवत्सा हरिणी यया ॥ ४७ ॥ एमेहि राजशुद्रात्प्रमत्पश्य पुत्रं जनेष्वम् ॥ शयानं
 वीरगयने वज्राहतमिवाचलम् ॥ ४८ ॥ अस्य कुर्मो महाराज निर्याणसदृशीं क्रियाम् ॥ प्रेतत्वमुपपन्नस्य गतस्य यमसादनम् ॥ ४९ ॥ वीरभो
 ग्यानि राज्यानि वय चापि पराजिताः ॥ गच्छ विज्ञाप्यतां कृष्ण कससत्कारकारणात् ॥ ५० ॥ मरणान्तानि वैराणि शान्ते शान्तिर्मविष्यति ॥
 प्रेतकार्याणि कार्याणि मृतः किमपराध्यते ॥ ५१ ॥ एवमुक्त्वा पतिं योज केशानारुप्य बु खिता ॥ पुत्रस्य सुखमीक्षन्ती विकलापेव सा भृशम्
 ॥ ५२ ॥ इमास्ते किं करिष्यन्ति भार्यो राजन्सुलोपिता ॥ त्वां पतिं सुपतिं प्राप्य या त्रिपन्नमनोरयाः ॥ ५३ ॥ इम ते पितर बृद्ध कृष्णस्य
 वरावर्तिनम् ॥ कथ दृश्यामि शुज्यन्त कासारसलिल यया ॥ ५४ ॥ अहते जननी पुत्र किमर्थं नाभिमापसे ॥ प्रस्थितो वीरमध्वान परित्यज्य
 प्रियंजनम् ॥ ५५ ॥ अहो वीरालपमग्याया कृतान्तनामिपतिना ॥ आच्छिद्य मम संशयो नीयसे नयकोविद ॥ ५६ ॥ वानमानश्रीतानि वृत्तान्येता
 नि तेगुणिः ॥ रुदन्ति तत्र मृत्यानां कुलानि कुलभूयपा ॥ ५७ ॥ अतिष्ठ नरशार्दूल वीरघवाहो महाबल ॥ त्राहि दीन जनं सर्वं पुरमतः पुर यया ॥ ५८ ॥

५९ ॥ इति श्रीह० टीकायामेकात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ६४ ॥ द्वात्रिंशोऽस्मिन्नध्याये राज्ञो विद्वानिरुच्यते ॥ अत्रसेनाभिपेक्ष्य कंससंस्कारपूर्वकः ॥ १ ॥ अत्रसेनः विपरीतः
 पीतविषः ॥ १ ॥ पश्चानुतापात्पश्चात्पाच्छान्दस्तकारलोपः ॥ २ ॥ तस्मिन् तस्याम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ द्वीणां परिदेवितमात्रेण कृतान्तस्यापि शोको विधीयत इति
 रुदतीनां भृशातीनां कंसस्त्रीणां सुविस्तरम् ॥ जगामास्तं दिनकरः संध्यारोगेण रञ्जितः ॥ ६९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु ह० वि० कंसस्त्रीविलापो
 नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अत्रसेनस्तु कृष्णस्य समीपं दुःखितो ययौ ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तो विपपीत इव श्वसन् ॥ १ ॥
 स ददर्श गृहे कृष्णं यादवैः परिवारितम् ॥ पश्चादुतापाद्द्वयायन्तं कंसस्य निधनाविलम् ॥ २ ॥ कंसनारीविलापांश्च श्रुत्वा स करुणान्बहून् ॥
 गर्हमाणं तथात्मानं तस्मिन्यादवसंसदि ॥ ३ ॥ अहो मयातिबाल्येन रोषादोषानुवर्तिना ॥ वैधव्यं स्त्रीसहस्राणां कंसस्यास्य वधे कृतम् ॥ ४ ॥
 कारुण्यं खलु नारीषु प्राकृतस्यापि जायते ॥ एवमार्तं रुदन्तीषु मया भर्तारि पातिते ॥ ५ ॥ परिदेवितमात्रेण शोकः खलु विधीयते ॥ कृतान्त
 स्यानभिज्ञानां स्त्रीणां कारुण्यसंभवः ॥ ६ ॥ कंसस्य हि वधश्चेयान्प्रागेवाभिमतो मम ॥ सतामुद्देजनीनस्य पापेष्वभिरतस्य च ॥ ७ ॥ लोके
 पतितवृत्तस्य परुषस्याल्पमेधसः ॥ आच्छिष्टं मरणं श्रेयो न विद्विष्टस्य जीवितम् ॥ ८ ॥ कंसः पापपरश्चैव साधूनामप्यसंमतः ॥ धिक्छब्दपति
 तश्चैव जीविते चास्य का दया ॥ ९ ॥ स्वर्गे तपोभृतां वासः फलं पुण्यस्य कर्मणः ॥ इहापि यशसा युक्तस्वर्गस्थैरवधार्यते ॥ १० ॥ यदि स्यु
 निवृता लोकास्त्युश्च धर्मपराः प्रजाः ॥ नरा धर्मप्रवृत्ताश्च न राज्ञामनयस्स्पृशेत् ॥ ११ ॥ नियमे दुष्टवृत्तीनां कृतान्तः कुरुते फलम् ॥ इष्टधर्मेषु
 लोकेषु कर्तव्यं पारलौकिकम् ॥ १२ ॥ अतीव देवा रक्षन्ति नरं धर्मपरायणम् ॥ कर्तारस्सुलभा लोके दुष्कृतस्य हि कर्मणः ॥ १३ ॥ हतस्सोऽयं
 मया कंसस्साध्वेतदवगम्यताम् ॥ मूलच्छेदः कृतस्तस्य विपरीतस्य कर्मणः ॥ १४ ॥ तदेष सान्त्वयतां सर्वशोकार्तः प्रमदाजनः ॥ पौराश्च पुर्या
 श्रेयश्च सान्त्वयन्तां सर्व एव हि ॥ १५ ॥ एवं ब्रुवति गोविन्दे विवेशावनताननः ॥ अत्रसेनो यदून्युद्य पुत्रकिल्बिपशङ्कितः ॥ १६ ॥ स कृष्णं पुण्ड
 रीकाक्षमुवाच यदुसंसदि ॥ बाष्पसंदिग्धया वाचा दीनया सज्जमानया ॥ १७ ॥ पुत्रो निर्यापितः क्रोधादीतो याम्यां दिशं रिपुः ॥ स्वधर्मा
 धिगता कीर्तिर्नाम विश्रावितं भुवि ॥ १८ ॥
 योजना ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्वर्गस्थैस्तुल्य इति शेषः ॥ १० ॥ राज्ञां नृपान् ॥ ११ ॥ कुरुते ददाति ॥ १२ ॥ १३ ॥ विपरीतस्य पापस्य ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

११ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ प्रतीच्छन्तु अङ्गीकृन्ति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 स्थापित सत्सु माहात्म्य शङ्किता रिपवः कृता ॥ स्थापितो यादवो वशो गर्वितास्सुहृदः कृता ॥ १९ ॥ सामन्तेषु नरेन्द्रेषु प्रतापस्ते प्रकाशित ॥
 मित्राणि त्वा भजिष्यन्ति सश्रयिष्यन्ति पार्थिवा ॥ २० ॥ प्रकृतयोऽनुयास्यन्ति स्तोष्यन्ति त्वा द्विजातयः ॥ सधिविग्रहसुस्त्यास्त्वा प्रणमिष्यन्ति
 मान्निणः ॥ २१ ॥ इत्यश्वरथसपूर्णं पदातिगणसकुलम् ॥ प्रतिगृह्णाण कृप्योद कसस्य बलमव्ययम् ॥ २२ ॥ धन धान्यं च यत्किञ्चिदन्नान्याच्छादनानि
 च ॥ प्रतीच्छन्तु नियुक्ता वै त्वदीया कृष्ण पुरुषाः ॥ २३ ॥ स्त्रियो हिरण्य यानानि यदन्यद्वसु किञ्चन ॥ एव हि विहित योगे पर्याप्ते कृष्ण विग्रहे
 ॥ २४ ॥ प्रतिष्ठितायां मेदिन्यां यदूर्नां शत्रुमुदन ॥ त्व गतिश्चागतिश्च यदूर्नां यदुनन्दन ॥ २५ ॥ शृणुष्व वदतां वीर कृपणानामिदं वचः ॥ अस्य
 त्वत्क्षोपदग्धस्य कसस्याशुभकर्मणः ॥ २६ ॥ तव प्रसावाद्गोविन्द प्रेतकार्यं क्रियेत दातस्य कृत्वा नरेन्द्रस्य विपन्नस्योर्ध्वेद्विकम् ॥ २७ ॥ सद्युपोऽह
 सभार्यश्च शरिष्यामि मृगेस्सह ॥ प्रेतसत्कारमात्रेण कृते वान्धवकर्मणि ॥ २८ ॥ आनृष्य लोकिक्क कृष्ण गताः किल भवन्ति हि ॥ तस्याग्निं पश्चिम
 कृत्वा चितित्स्थाने विधानतः ॥ तोयप्रदानमात्रेण कसस्यानृष्यमाशुयाम् ॥ २९ ॥ एतत्ते कृष्ण विज्ञाप्य श्वेहोऽत्र मयि युज्यताम् ॥ प्राप्नोति सुगतिं तत्र
 कृपणः पश्चिमां क्रियाम् ॥ ३० ॥ एतच्छ्रुत्वा घषस्तस्य कृष्ण परमविस्मित ॥ श्रुत्वाचोप्रसेन वै सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ३१ ॥ कालयुक्तमिदं तात
 तैवेतद्यत्प्रभाषितम् ॥ सदृश राजशार्दूल वृत्तस्य च कुलस्य च ॥ ३२ ॥ यत्त्वमेवविधो द्युपे गतेऽर्थे दुरत्किमे ॥ प्राप्स्यते नृपसत्कार कसः प्रेतग
 तोऽपि सन् ॥ ३३ ॥ कुले महति ते जन्म वदान्विदितवानसि ॥ कथं न ह्यायते तात नियतिर्दुरतिक्रमा ॥ ३४ ॥ स्थावर्गणां च भूतानां जङ्गमानां च
 पार्थिव ॥ पूर्वजन्मकृतं कर्म कालेन परिपच्यते ॥ ३५ ॥ श्रुतवन्तोऽर्थवन्तश्च दातारः प्रियदर्शनाः ॥ ब्रह्मण्या नयसंपन्ना र्दीनानुग्रहकारिणः ॥ ३६ ॥
 लोकपालसमास्तात महेन्द्रसमविक्रमाः ॥ क्षितिपालाः कृतान्तेन नीयन्ते नृपसत्तमा ॥ ३७ ॥ घामकास्सर्वभावश्चाः प्रजापालनतत्परा ॥ क्षत्रधर्मपरा
 दान्ताः कालेन निघनं गता ॥ ३८ ॥ स्वयमात्मकृतं कर्म शुभ वा यदि वाऽशुभम् ॥ प्राप्ते काले तु तत्कर्म दृश्यते सर्वदेहिनाम् ॥ ३९ ॥ ५पा
 सन्तर्हिता माया दुर्विज्ञेया सुरैरपि ॥ यथाऽयं सुप्तते लोको ह्यत्र कर्मैव कारणम् ॥ ४० ॥ कालेनाभिहतं कंसः पूर्वकर्मप्रचोदित ॥ न ब्रह्म कारण
 तत्र कालं कर्म च कारणम् ॥ ४१ ॥ मूर्खसोममयः तात कृत्स्न स्थावरजङ्गमम् ॥ कालेन निघनं गत्वा कालेनैव च जायते ॥ ४२ ॥
 ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥४३॥ ४४ ॥ परायणपरः परस्य कर्मणोऽयनं गमनं तत्परतदर्शीनः कालोऽपि कर्मार्थीनः तेन स्वकर्मणैवायं मृत इत्यर्थः । अहं तु निमित्तमात्रं शक्यवदिति भावः । यथोक्तम् । “स्वकर्मैव नरं हन्ति न शस्त्रारिपुमृत्यवः । नेभिं नेम्यं न वा सम्भ्यं चोरहत्यावलम्बते ॥” इति ॥४५॥ सा गतिः या कालात्परा मोक्षरूपा ॥४६॥ येन कर्मणा । तत् स कालस्सर्वभूतानां निग्रहानुग्रहे रतः ॥ तस्मात्सर्वाणि भूतानि कालस्य वशगानि वै ॥४३॥ स्वदोषैणैव दुग्धस्य सूनोस्तव नराधिप ॥ नाहं वै कारणं तत्र कालस्तत्र च कारणम् ॥४४॥ अथ वाऽहं भविष्यामि कारणं नात्र संशयः ॥ परायणपरः कालः किं करिष्यत्यकारणः ॥४५॥ वै कारणं तत्र कालस्तत्र च कारणम् ॥४४॥ अथ वाऽहं भविष्यामि कारणं नात्र संशयः ॥ परायणपरः कालः किं करिष्यत्यकारणः ॥४५॥ कालस्तु बलवान्नाजन्दुर्विद्या हि सा गतिः ॥ परावरविशेषज्ञायां यान्ति समदर्शीनः ॥४६॥ गतिः कालस्य सा येन सर्वं कालस्य गोचरम् ॥ त्रयीमि यदहं तात तदनुधीयतां वचः ॥४७॥ न हि राज्येन मे कार्यं नाप्यहं नृप काङ्क्षितः ॥ न चापि राज्यबुधेन मया कंसो निपातितः ॥४८॥ किं तु लोकहितार्थं कीर्त्यर्थं च सुतस्त्व ॥ व्यङ्गभूतः कुलस्यास्य सानुजो विनिपातितः ॥४९॥ अहं स एव गोमध्ये गोपैः सह वनेचरः ॥ प्रीतिमान्विचरिष्यामि कामचारी यथा गर्जः ॥५०॥ एतावच्छतशोष्येवं सत्येनैतद्ब्रवीमि ते ॥ न मे कार्यं नृपत्वेन विज्ञाप्यं क्रियतामिदम् ॥५१॥ भवान्नाजाऽस्तु मान्यो मे यदूनामश्रणीः प्रभुः ॥ विजयायाभिषिच्यस्व स्वराज्यं नृपसत्तम ॥ ५२ ॥ यदि ते मत्प्रियं कार्यं यदि वा नास्ति ते व्यथा ॥ मया निसृष्टं राज्यं स्वं चिराय प्रतिगृह्यताम् ॥ ५३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं नोत्तरं प्रत्यभाषत ॥ व्रीडिताधोमुखं तं तु राजानं यदुसंसदि ॥५४॥ अभिषेकेन गोविन्दो योजयामास धर्मवित् ॥ स बद्धमुकुटः श्रीमानुग्रसेनो महाद्युतिः ॥ चकार सह कृष्णेन कंसस्य निधनक्रियाम् ॥५५॥ तं सर्वे यादवा मुख्या राजानं कृष्णशासनात् ॥ अनुजगमुः पुरीमार्गे देवा इव शतक्रतुम् ॥५६॥ रजन्यां तु निवृत्तायां तत स्मूर्यै विराजिते ॥ पश्चिमं कंससंस्कारं चक्रुस्ते यदुपुङ्गवाः ॥५७॥ शिविकायामथारोप्य कंसदेहं यथाक्रमम् ॥ नैष्टिकेन विधानेन चक्रुस्ते कंससत्तिक याम् ॥५८॥ स नीतो यमुनातीरमुत्तमं नृपतेः सुतः ॥ सत्कृतश्च यथान्यायं नैधनेन चिताग्निना ॥५९॥ तथैव भ्रातरं चास्य सुनामानं महासु जम् ॥ संस्कारं लम्भयामासुः सह कृष्णेन यादवाः ॥६०॥ ताभ्यां ते सलिलं चकुरुष्यन्धकपुरोगमाः ॥ अक्षयं चास्तु प्रेतैभ्यो भाषमाणाः पुनः पुनः ॥६१॥ वचः वचनप्रतिपाद्यं कर्मनुधीयताम् ॥ ४७ ॥ काङ्क्षितः काङ्क्षा सञ्जाता यस्य तादृशाः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ व्रीडितश्चासौ अधोमुखश्च तम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ पुरीमार्गे पुरप्रवेशमार्गे ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

॥ ० ॥ ३३ ॥ ६४ ॥ इति भीहारीस्ये विष्णुपञ्चमि तीर्त्कार्या द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ छ ॥ त्रयविधो त्वयाध्याये विषां पुत्र गुरोर्मुखात् ॥ लब्ध्वा तस्मै वर दत्त्वा
 ॥ १ ॥ ११ ॥ म कृष्ण इति ॥ १२ ॥ कश्यप इति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ श्रुतिधरो भवणमात्रप्राहिणौ ॥ १६ ॥ चतुष्पाद दीक्षासप्तहसिचिप्रपोगाल्यैश्चतुर्भि
 हिरण्यस्य सुवणस्य दश कोटीस्तथा हरिः ॥ गावो रत्नानि वासांसि प्रामात्रगरसमतान् ॥ १७ ॥ ददौ कंस समुद्दिश्य ब्राह्मणेभ्यो नृपोत्तम ॥ अस्य
 चापि विप्रेभ्यो भापमाणा पुनः पुनः ॥ १८ ॥ तयोस्ते सलिलं दत्त्वा यादवा वीनमानसाः ॥ पुरस्कृत्योमसेन वै विविशुर्मयुरां पुरीम् ॥ १९ ॥
 इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिविरो विष्णुपर्वणि उपसेनाभिषेकसंस्कारकथन नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स
 कृष्णास्तत्र यत्नवर्गैर्हिण्येन सगतः ॥ मथुरां यादवाकीर्णां पुरीं तां सुखमावसत् ॥ १ ॥ प्रातयौवनेवैहस्तु युक्तो राजत्रिया ज्वलत् ॥ चचार मथुरां
 वीरस्म रत्नाकरभूषणाम् ॥ २ ॥ कस्यचिच्चय कालस्य सहितौ रामकेशवौ ॥ गुरु सान्दीपनि काश्यमवन्तिपुरवासिनम् ॥ ३ ॥ धनुर्वेदचिकीपर्धि
 मुमौ तावभिजगमतु ॥ निवेद्य गोत्र स्वाध्यायमाचारेणाम्यलंकृतौ ॥ ४ ॥ शुश्रूषु निरहकाराबुभौ रामजनार्दनौ ॥ प्रतिजग्राह तौ काश्यो विद्या
 प्रादाच्च वेचलाः ॥ ५ ॥ तौ च श्रुतिधरो वीर यथावत्प्रतिपद्य ताम् ॥ अद्वैतज्ञेः श्रुत्वा साङ्गैवमधीयताम् ॥ ६ ॥ चतुष्पाद् धनुर्वेद शस्त्रग्राम
 समग्रहम् ॥ अचिरेणैव कालेन गुरुस्तावभ्यशिक्षयत् ॥ ७ ॥ अतीषामानुषीं मेधां चिन्तयित्वा तयोर्गुरु ॥ मेने तावागतौ वीरो देवौ चन्द्रदिव्या
 फरो ॥ ८ ॥ ददर्श च महात्मानाबुभौ तावपि पर्वसु ॥ पूजयतो महादेवं साक्षाद्विष्णु व्यवस्थितम् ॥ ९ ॥ गुरुं सान्दीपनिं कृष्णः कृतकृत्योऽ
 म्यमापत् ॥ गुर्वयं किं ददानीति रामेण सह भारत ॥ १० ॥ तयो प्रभाव स ज्ञात्वा गुरु प्रोवाच हृष्टवान् ॥ पुत्रमिच्छाम्यह दत्त यो मृतो
 लज्जाम्भसि ॥ ११ ॥ पुत्र एकोऽपि मे जातस्स चापि तिमिना इत् ॥ प्रभासे तीर्थयात्रायां त मे त्व पुनरानय ॥ १२ ॥ तथेत्येवात्रवीकृष्णो
 रामत्यानुमते स्थित ॥ गत्वा समुद्र तजस्वी विशेशान्तर्जल हरिः ॥ १३ ॥ समुद्रः प्राञ्जलिर्भूत्वा दर्शयामास स्व तदा ॥ तमाह कृष्ण क्लासो
 भोः पुत्रस्वदीपनेरिति ॥ १४ ॥ समुद्र प्रत्युवाचैदं वैस्य पञ्चजनो मभान् ॥ तिभिरूपेण त वालग्रस्तवानिति मावव ॥ १५ ॥ उन्मथ्य सलिल
 लादस्माद्द्वस्तवानिति भारत ॥ स पञ्चजनमासाद्य जवान पुरुपोत्तम ॥ न चाससाव त बाल गुरुपुत्र तदाऽच्युत ॥ १६ ॥
 गर्दभेनम् ॥ गर्भग्रह सरहस्यम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ तयोभ्यः प्रसूतम्पत्न्युमाय तद्वारण्यत्वेन कृष्ण प्रत्यक्षेणैव ददर्शेत्साह—दवरो वेति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ त व सुत मे
 ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ रत्नानि च वैश्वतस्य दासैरिति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
 स तु पञ्चजनं हत्वा शंखं लेभे जनार्दनः ॥ यस्तु देवमनुष्येषु पञ्चजन्य इति श्रुतः ॥ १७ ॥ ततो वैश्वतपुरं जगाम पुरुषोत्तमः ॥ ततो यमोऽ-
 भ्युपागम्य ववन्दे तं गदाधरम् ॥ १८ ॥ तसुवाचाथ वै कृष्णो गुरुपुत्रः प्रदीयताम् ॥ तयोस्तत्र तदा युद्धमासीद्धोरतरं महत् ॥ १९ ॥ ततो वैश्वतं
 चोरं निर्जित्य पुरुषोत्तमः ॥ आससाद् च तं बालं गुरुपुत्रं तदाऽच्युतः ॥ २० ॥ आनिनाय गुरोः पुत्रं चिरं नष्टं यमक्षयात् ॥ ततस्सान्दीपनेः पुत्रः
 प्रभावादमितोजसः ॥ २१ ॥ दीर्घकालगतः प्रेतः पुनरासीच्छरीरवान् ॥ तदशक्यमचिन्त्यं च दृष्ट्वा सुमहदद्भुतम् ॥ २२ ॥ सर्वेषामेव भूतानां
 विस्मयस्समजायत ॥ स गुरोः पुत्रमादाय पञ्चजन्यं च माधवः ॥ रत्नानि च महाहाणि पुनरायाज्जगत्प्रभुः ॥ २३ ॥ राक्षसैस्तस्य रत्नानि महा-
 हाणि बहूनि च ॥ आनाथ्यावेदयामास गुरवे वासवानुजः ॥ २४ ॥ गदापरिघयुद्धेषु सर्वास्त्रेषु च तावुभौ ॥ अचिरान्मुख्यतां प्राप्तौ सर्वलोकिकं धनु-
 र्भूताम् ॥ २५ ॥ ततस्सान्दीपनेः पुत्रं तद्दूषयसं तदा ॥ प्रादात्कृष्णः प्रतीतात्मा सह रत्नैरुदारधीः ॥ २६ ॥ चिरनष्टेन पुत्रेण काश्यप्ससन्दी-
 पनिस्तदा ॥ समेत्य सुमुदे राजन्पूजयन्नामकेशवौ ॥ २७ ॥ कृतास्त्रौ तावुभौ वीरौ गुरुमामन्व्य सुव्रतौ ॥ आयतौ मथुरां भूयो वसुदेवसुतावुभौ
 ॥ २८ ॥ ततः प्रत्यद्युस्सर्वे यादवा यदुनन्दनौ ॥ सबला हृष्टमनस उग्रसेनपुरोगमाः ॥ २९ ॥ श्रेण्यः प्रकृतयश्चैव मन्त्रिणस्ससपुरोहिताः ॥
 सवालवृद्धा सा चैव पुरी समाभिवर्तत ॥ ३० ॥ नन्दिदूर्याण्यवाद्यन्त तुष्टुश्च जनार्दनम् ॥ रथ्याः पताकामालिन्यो भ्राजन्ते स्म समन्ततः ॥ ३१ ॥
 प्रहृष्टमुदितं सर्वमन्तःपुरमशोभत ॥ गोविन्दागमनेऽत्यर्थं यथैवन्द्रमहे तथा ॥ ३२ ॥ मुदिताश्चाथ गायन्ति राजमार्गेषु गायकाः ॥ तत्रासीत्प्र-
 थिता गाथा यादवानां प्रियङ्करा ॥ ३३ ॥ गोविन्द्रामौ संप्राप्तौ भ्रातरौ लोकविश्रुतौ ॥ स्वे पुरे निर्भयास्सर्वे क्रीडध्वं सह बान्धवैः ॥ ३४ ॥ न
 तत्र कश्चिद्दीनो वा मलिनो वा विचेतनः ॥ मथुरायामभूद्भ्राजन्गोविन्दे ससुपस्थिते ॥ ३५ ॥ वयांसि साधुवाक्यानि प्रहृष्टा गोहयद्रिपाः ॥ नरना-
 रीगणास्सर्वे भेजिरे मनसस्सुखम् ॥ ३६ ॥ शिवाश्च वाताः प्रबुर्विजस्का दिशो दश ॥ देवतानि च हृष्टानि सर्वेष्वायतनेषु च ॥ ३७ ॥ यानि
 लिङ्गानि लोकस्य चासन्कृतयुगे पुरा ॥ तानि सर्वाण्यहश्यन्त पुरीं प्राप्ते जनार्दने ॥ ३८ ॥ ततः काले शिवे पुण्ये स्यन्दनेनारिमर्दनः ॥
 हीरयुक्तेन गोविन्दो विवेश मथुरां पुरीम् ॥ ३९ ॥

यदुनन्दनौ यदुनामान्दधिवारौ प्रत्युषयुः संमुखमागमन् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

१४० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इति श्रीहरिवर्यो विष्णुपवणि दीक्षायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ अध्यायान्ते चतुस्त्रिंशो बुद्धि
 गुर्यां श्रेयान्तिः ॥ जगन्मन्यो यद्वन्द्वन्तुं श्रुत इति कथ्यते ॥ १ ॥ स कृष्ण ॥ १ ॥ २ ॥ राजगृहेऽश्वरो जरासन्धः द्रुहितृण्याम् अस्तिप्रामिसिद्धास्या कसमायांभ्यां
 विगन्त मथुरां रम्यां तमुपेन्द्रसरिन्दमम् ॥ अनुजमुयर्दुगणाक्षक देवगणा इव ॥ ४० ॥ वसुदेवस्य भवनं ततस्तौ यदुनन्दनौ ॥ प्रविष्टौ हृष्ट
 वदनौ चन्द्रादित्याविवान्वल्म ॥ ४१ ॥ परेण तेजसोपेतौ सुरेन्द्राविव रूषिणौ ॥ तान्नायुधानि विन्यस्य गृहे स्वे स्वेरचारिणो ॥ ४२ ॥ मुसुवते
 यदुन्नरो वसुदेवसुतावुभो ॥ उद्यानेषु विचित्रेषु फलपुष्पावनामिषु ॥ ४३ ॥ चेरतुस्तुमहात्मानो यादवैः परिवारितौ ॥ र्वेतस्य समीपेषु सरित्सु
 विमलसु च ॥ ४४ ॥ पद्मपत्रविब्रह्मसु कारण्डवयुतासु च ॥ एव तावेकनिर्माणौ मथुरायां शुभाननौ ॥ उग्रसेनानुगो धृत्या कचित्काल शुभो
 दत्तु ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवर्यो विष्णुपवर्षणि रामकृष्णप्रत्यागमन नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ४६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
 सु कृष्णस्तत्र संहितो रक्षिण्येन सगतः ॥ मथुरां यादवाकीर्णां पुरां तां सुखभाषसत् ॥ १ ॥ प्राप्तयौवनवेदहस्तु युक्तो राजश्रिया विभु ॥ चचार
 मथुरां शीत सवनारुरभूषणाम् ॥ २ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य राजा राजगृहेऽश्वरः ॥ शुश्राव निहत् कस द्रुहितृभ्यां महीपति ॥ ३ ॥ ततो
 नात्तिचिगत्काराजरासन्ध प्रतापवान् ॥ आजगाम पदङ्गैर्न वलेन महता वृत ॥ ४ ॥ जिर्वासुर्हि यद्वन्द्वन्तुं कसस्यपचिति स्मरत् ॥ अस्ति
 प्रातिश्च नाम्ना ते मागधस्य सुते नृप ॥ ५ ॥ जरासन्धस्य कल्याण्यौ पीनश्रीणिपयोधरे ॥ उभे कसस्य ते भायें प्रादाद्वाद्वाद्द्वयो नृपः ॥ ६ ॥ स
 ताभ्यां मुमुदे राजा वृद्धा पितरमाहुकम् ॥ समाश्रित्य जरासन्धमनाहृत्य च यादवान् ॥ श्रुत्सेनेभ्यो राजा यथा ते बहुरा श्रुत ॥ ७ ॥ श्वाति
 कापार्थसिद्धभयमुग्रसेनाहिते रतः ॥ वसुदेवोऽभवन्नित्य कसो न मन्त्रये च तम् ॥ ८ ॥ रामकृष्णौ समाश्रित्य इते कसे दुरात्मनि ॥ उग्रसेनोऽ
 भवद्वाजा भोजवृष्ण्यन्धर्कैर्द्वृत ॥ ९ ॥ द्रुहितृभ्यां जरासन्ध प्रियाभ्यां वल्वावृष ॥ नोदितो वीरपत्नीभ्यामुपायान्मथुरां तत ॥ १० ॥ कृत्वा
 सर्वं समुद्योग क्रोधादिभिर्ममो ज्वलन् ॥ प्रतापावनता ये च जरासन्धस्य पार्थिवा ॥ ११ ॥
 निरादित्ये कृति ॥ ३॥ पदङ्गैर्न रथगजतुरगपदातिपण्णान्यापणिकास्मैः पद्भिरङ्गैर्न्येवेन ॥ ४ ॥ अपचितिमान्पुत्रम् ॥ ५ ॥ शार्ङ्गयो जरासन्ध ॥ ६ ॥ स कस विक्रान्तः ॥
 आहुकमुग्रमेतन्म ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

पञ्चत्रिंशे त्वथाध्याये मथुरामेत्य मागधः ॥ सरोध नगरं सैन्यैश्चतुरङ्गैरितीयैः ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

मित्राणि ज्ञातयश्चैव संयुक्ताः सुहृदस्तथा ॥ तमेवावुययुः सर्वे सैन्यैः समुदितैर्वृताः ॥ १२ ॥ महेश्वासा महावीर्या जरासन्धप्रियैषिणः ॥ कारुषो दन्त
 वक्रश्च चेदिराजश्च वीर्यवान् ॥ १३ ॥ कालिङ्गाधिपतिश्चैव पौण्ड्रश्च बलिनां वरः ॥ सांकृतिः केशिकश्चैव भीष्मकश्च नराधिपः ॥ १४ ॥ पुत्रश्च
 भीमकस्यापि रुक्मी मुख्यो धनुर्भृताम् ॥ वासुदेवार्जुनाभ्यां यः स्पर्धते स महाहवे ॥ १५ ॥ वैष्णुदारिश्शुतर्वा चक्रथश्चैवांशुमानपि ॥ अङ्गराजश्च
 बलवान्वङ्गानामधिपस्तथा ॥ १६ ॥ कौशल्यः काशिराजश्च दशार्णाधिपतिस्तथा ॥ सुखेधश्च विक्रान्तो विदेहाधिपतिस्तथा ॥ १७ ॥ मद्रराजश्च
 बलवांस्त्रिगर्तानामथेश्वरः ॥ शाल्वराजश्च विक्रान्तो दरुदश्च महाबलः ॥ १८ ॥ यवनाधिपतिश्चैव भगदत्तश्च वीर्यवान् ॥ सौवीरराजश्शैव्यश्च
 पाण्ड्यश्च बलिनां वरः ॥ १९ ॥ गान्धाराजस्सुबलो नग्नजिच्च महाबलः ॥ काश्मीरराजो गोनदो दरुदाधिपतिर्नृपः ॥ दुर्योधनादयश्चैव धार्तराष्ट्र
 महाबलाः ॥ २० ॥ एते चान्ये च राजानो बलवन्तो महारथाः ॥ तमन्वयुर्जरासन्धं विद्विषन्तो जनार्दनम् ॥ २१ ॥ ते शूरसेनानाविश्य प्रभृतयवसे
 न्यनाम् ॥ ऊषुस्संरुध्य मथुरां पुरस्कृत्य बलं तदा ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि मथुरापरोधो नाम चतुर्दशोऽ
 ध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ मथुरोपवने गत्वा निविष्टान्ताम्रराधिपान् ॥ अपश्यन्वृष्णयस्सर्वे पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥ १ ॥
 ततो हृष्टमनाः कृष्णो रामं वचनमब्रवीत् ॥ त्वरते खलु कार्यार्थो देवतानां न संशयः ॥ २ ॥ यथाऽयं संनिक्वष्टो हि जरासन्धो नराधिपः ॥ लक्ष्यन्ते
 हि ध्वजाश्राणि स्थानां वातरंहसाम् ॥ ३ ॥ एतानि शशिकल्पानि नृपणां विजिगीपताम् ॥ छत्राण्यार्यं विराजन्ते प्रोच्छ्रितानि सितानि च ॥ ४ ॥
 अहो नृपथोदशा विमलाश्छत्रपङ्कयः ॥ अभिवर्तन्ति नश्शुभ्रा यथा खे हंसपङ्कयगः ॥ ५ ॥ काले खलु नृपः प्राप्तो जरासन्धो महीपतिः ॥ आवयोर्धु
 र्जनिकषः प्रथमस्समरातिथिः ॥ ६ ॥ आर्यं तिष्ठान् सहितावनुप्राप्ते महीपतौ ॥ युद्धारम्भः प्रयोक्तव्यो बलं तावद्विमृश्यताम् ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वा
 ततः कृष्णस्वस्थस्संश्रामलालसः ॥ जरासन्धबलं प्रेषुश्चकार बलदर्शनम् ॥ ८ ॥ वीक्षमाणश्च तान्सर्वाद्युपान्यदुवरोऽज्ययः ॥ आत्मनैवात्मनो
 वाग्यमुवाच हृदि मन्त्रवित् ॥ ९ ॥ इमे ते पृथिवीपालाः पार्थिवे वर्त्मनि स्थिताः ॥ ये विनाशं गमिष्यन्ति शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ १० ॥
 बलं परेषां सैन्यं गतायुः चिरायुर्वेति विमृश्यातां विचारणीयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ पार्थिवे पृथ्वीस्थजनयोग्ये मृत्युमार्गे इत्यर्थः ॥ १० ॥

शोभितान्वापरागुरामममृषुत्र ॥ ११ ॥ स्थाने युक्तम् अस्याः मारावरणमित्यर्थं । एत इयं विष गता दिविर्यं ब्रह्मणं प्रति शरण्यता ॥ १२ ॥ विविक्त निर्वनम
 ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ हेमकसै ॥ १६ ॥ सुवर्णशृङ्खलैः श्रेष्ठमणैः कूर्कमनैः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ वनानि च नावपान ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ विभिन्न
 प्रोक्षितान्स्त्वित्मान्मन्ये मृत्युना नृपपुङ्गवान् ॥ स्वर्गगामीनि चाप्येषां वपुषि प्रचकारिशिरे ॥ ११ ॥ स्थाने भारपरिश्रान्ता वसुधेय दिव गता ॥
 एषां नृपणां मुन्यानां बलौवेरभिपीडिता ॥ १२ ॥ मही निरन्तरा चैव बलराष्ट्रमिसवृता ॥ स्वल्पेन खलु कालेन विविक्तं पृथिवीतलम् ॥ १३ ॥
 भविव्यति नरेन्द्रोऽश्वत्थशो त्रिनिपातिते ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ जरासन्धस्तत कुट्ट प्रमुस्सर्वमहीक्षिताम् ॥ १४ ॥ नराधिपसहस्रौघेनयुयातो
 मद्वायुति ॥ यायतोदप्रतुरेग्रेस्तुयानेस्तुसमाहिते ॥ १५ ॥ रथेस्सां प्राभिक्युक्तेरसङ्गतिभिः क्वचित् ॥ हेमकसैर्महाघण्टेर्वारणेर्वारिदोपमैः ॥ १६ ॥
 महामानोत्तमाश्रुटे कल्पिते रणकोविदे ॥ स्वाश्रुटे सादिभिर्युक्तेः प्रैवमाणैः प्रवृत्तिते ॥ १७ ॥ वाजिभिर्मवसकारो पुष्यद्विरिव पत्तिभिः ॥
 खड्गमघरोद्ग्रे पत्तिभिर्वलिनां वरे ॥ १८ ॥ सहस्रसख्यामयुक्तेरुत्तन्द्रिरिवोरगे ॥ एव चतुर्विधेस्सेन्ये कम्पमानोर्षिवाग्बुदे ॥ १९ ॥ नृप प्र
 यातो बलवाभ्रासधो घृतव्रत ॥ स रथेभेवनिर्घोषिर्गजैश्च मदसयुतैः ॥ २० ॥ हेपमाणैश्च तुरगेः श्वेदमानैश्च पत्तिभिः ॥ नावयानो दिशस्सर्वा
 स्तस्या पुर्यां वनानि च ॥ २१ ॥ स राजा सागराकारस्ससेन्य प्रत्यदृश्यत ॥ तद्वलं पृथिवीशानां हृद्ययोजनकुलम् ॥ २२ ॥ श्वेदहितास्फोटित
 ग्व मेघमेन्यमिवाग्भो ॥ रथे पवनसपतेर्गजैश्च जलदोपमैः ॥ २३ ॥ विभिन्नसर्वतो भाति मत्तद्विपस
 माङ्गलम् ॥ धर्मांते सागरगत यथाभ्रपटल तथा ॥ २४ ॥ सवलान्ते महीपाला जरासन्धपुरोगमा ॥ परिवार्यं पुरीं सर्वे निकेशायोपचक्रिरे ॥ २५ ॥
 रभो तस्य निविष्टस्य जलश्रीशिविरस्य वै ॥ शुक्लपर्यन्तपूर्णस्य यथा रूप महोदधेः ॥ २६ ॥ वीतरात्रे ततः काले समुत्स्युर्महीक्षित ॥ आरो
 हणार्थं पुर्यांस्ते समीयुर्द्वलालसा ॥ २७ ॥ समवायीकृतात्सर्वे यमुनामनु ते नृपा ॥ निविष्टा मन्त्रयामासुर्बुद्धकालकुतूहला ॥ २८ ॥ तेषां
 सुष्टुमुलं रात्र्यशुभ्रं प्रथिवीक्षिताम् ॥ युगान्ते भिद्यमानानां सागराणां भिव स्वन ॥ २९ ॥ तेषां सकञ्चुकोष्णीपास्त्यविरा वेत्प्रपाणय ॥ चिरुर्मा
 शब्द इत्येव वदन्तो राजशासनात् ॥ ३० ॥ तस्य रूपं बलस्यासीन्निश्रश्चस्तिमितस्य वै ॥ लीनमीनग्रहस्यैव निश्शब्दस्य ययोवधेः ॥ ३१ ॥
 मन्वयित्ति ग्रेषु ॥ ३२ ॥ निवेद्याय स्थानपरिग्रहय ॥ ३३ ॥ शिबिरस्य सेनादृश्यं षमपस्य जाल्यमिप्रापेकचनम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ सकञ्चुको
 ष्णीपां श्रीक्षरा ॥ ३० ॥ ३१ ॥

योगात् वृत्तिनराधात् ॥ २५ ॥ जरासन्धो बृहद्वाक्यं बृहस्पतिरिवाद्दे ॥ ३२ ॥ शीघ्रं समभिवर्तन्तां बलानि पृथिवीक्षिताम् ॥ स
 निशब्दस्तिमिते तस्मिन्योगादिव महार्णवे ॥ जरासन्धो बृहद्वाक्यं बृहस्पतिरिवाद्दे ॥ ३२ ॥ शीघ्रं समभिवर्तन्तां बलानि पृथिवीक्षिताम् ॥ स
 र्वतो नगरी चैयं जनौघैः परिवार्यताम् ॥ ३३ ॥ अशमयन्त्राणि गुज्यन्तां क्षेपणीयाश्च मुद्गराः ॥ कार्या भूमिःसमा सर्वा जलौघैश्च परिप्लुता ॥ ऊ
 र्वं चापा निवाह्यन्तां प्रासा वै तोमरास्तथा ॥ ३४ ॥ दार्यतां चैव दङ्गाद्यैः खनित्रैश्च पुरी द्रुतम् ॥ नृपाश्च युद्धमार्गज्ञा विन्यस्यन्तामद्भूतः
 ॥ ३५ ॥ अद्यप्रभृति सैन्यैर्मै पुरीरोधः प्रवर्त्यताम् ॥ यावदेतौ रणे गोपी वसुदेवसुताभुभौ ॥ ३६ ॥ संकर्षणं च कृष्णं च घातयामि शितैश्शरैः ॥
 आकाशमपि बाणौघैर्निसंपातं यथा भवेत् ॥ ३७ ॥ मयाऽनुशिष्टास्तिष्ठन्तु पुरीभूमिषु भूमिपाः ॥ तेषु तेष्ववकाशेषु शीघ्रमारुह्यतां पुरीम् ॥
 ॥ ३८ ॥ मद्रः कलिङ्गाधिपतिश्चेकितानस्सबाह्लिकः ॥ काश्मीरराजो गोनर्दः करूषाधिपतिस्तथा ॥ ३९ ॥ दुमः किंपुरुषश्चैव पार्वतीयो ह्यना
 मयः ॥ नगर्याः पश्चिमं द्वारं शीघ्रमारोधयन्त्विति ॥ ४० ॥ पौरवो वैणुदारिश्च वैदर्भस्सोमकस्तथा ॥ रुक्मी च भोजाधिपतिस्सूर्याक्षश्च समाल
 वः ॥ ४१ ॥ विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दन्तवक्त्रश्च वीर्यवाच ॥ छागलिः पुरमित्रश्च विराटश्च महीपतिः ॥ ४२ ॥ कौरव्यो मालवश्चैव शतघन्वा
 विदूरतः ॥ भूरिश्रवास्त्रिगर्तश्च बाणः पञ्चनदस्तथा ॥ ४३ ॥ उत्तरं नगरद्वारमेते दुर्गसहा नृपाः ॥ आरुह्य चाभिमर्दन्तां वज्रप्रतिमगौरवाः ॥ ४४ ॥
 उलूकः केतवश्चैव वीरश्चांशुमतस्सुतः ॥ एकलव्यो बृहत्क्षत्रः शत्रुधर्मा जयद्रथः ॥ ४५ ॥ उत्तमौजाश्च शल्यश्च कौरवाः कैकयास्तथा ॥ वैदिशौ
 वामदेवश्च सांकुतिश्च सिर्नापतिः ॥ ४६ ॥ पूर्वं नगरनिर्व्यूहमेतेष्वायत्तमस्तु नः ॥ दारयन्तो विधावन्तु वाता इव बलाहकान् ॥ ४७ ॥ अहं च
 दरदश्चैव चेदिराजश्च वीर्यवाच ॥ दक्षिणं नगरद्वारं पालयामस्सुदंशिताः ॥ ४८ ॥ एवमेषा पुरी क्षिप्रं समन्ताद्दक्षिता बलैः ॥ वज्रावपातविषमं
 प्राप्तौ तुसुलं भयम् ॥ ४९ ॥ गदिनो ये गदाभिस्ते परिधैः परिघायुधाः ॥ अपरे विविधैश्शस्त्रैर्दारयन्तु पुरीमिमाम् ॥ ५० ॥ अब्रैव नगरी
 ह्येषा विपमोच्चयसंकटा ॥ कार्या भूमिसमा सर्वा भवद्भिर्वसुधाधिपैः ॥ ५१ ॥ चतुरङ्गबलैर्व्यूह्य जरासन्धो व्यवस्थितः ॥ अथाभ्ययाद्यद्दुःकुद्ध
 स्सह सर्वैरगाधिपैः ॥ ५२ ॥ प्रतिजग्मुर्दशार्हास्तं व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ तद्दुद्धमभवद्द्वारं तेषां देवासुरोपमम् ॥ अल्पानां बहुभिस्साध
 व्यतिषत्करथद्विपम् ॥ ५३ ॥ नगरान्निस्सृतौ दृष्ट्वा वसुदेवसुताभुभौ ॥ क्षुभितं नृवरानीकं त्रस्तसंभूदवाहनम् ॥ ५४ ॥
 ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

११ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

रथस्यो दरिद्रो चैव चेतुस्तत्र यादवौ ॥ मकराधिव सरथौ समुद्रशोभणावुभौ ॥ ५५ ॥ तयो प्रयुध्यतोस्संख्ये मतिरासीन्महात्मनो ॥ आ
शुचानां पुगणानामादानकृतलक्षणा ॥ ५६ ॥ तत खान्निप्रप्तन्ति स्म विव्यान्याहवसपुत्रे ॥ लेलिहानानि दीप्तानि महान्ति सुहृदानि च ॥ ५७ ॥
ऋष्यदेरुयातानि मूर्तिमन्ति बृहन्ति च ॥ वृषितान्याहवे भोक्तु नृपमांसानि वै भृशम् ॥ ५८ ॥ दिव्यश्वामघापीणि त्रासयन्ति च खेचरान् ॥
प्रभया भासमानानि पतमानानि चाम्बरात् ॥ ५९ ॥ इल संवर्तकं नाम सौनन्द मुसलं तथा ॥ घनुषां प्रवर शार्ङ्गं गदा कौमोदकी तथा ॥ ६० ॥
चत्वार्येतानि तेजामि विष्णुप्रहरणानि च ॥ ताम्यां समवतीर्णानि यादवाभ्यां महामुधे ॥ ६१ ॥ जम्बाह प्रथम रामो ललामप्रतिम इलम् ॥ सर्प
न्तामिव सर्पेन्द्र दि यमालाकुल मुधे ॥ ६२ ॥ सौनन्दं च ततश्श्रीमात्रिरानन्वकरं द्वियम् ॥ सव्येन सात्वतां श्रेष्ठो जम्बाह मुसलोत्तमम् ॥ ६३ ॥
दर्शनीय च लोकेषु वतुर्जलदनि स्वनम् ॥ नाम्ना शार्ङ्गमिति ख्यात कृष्णो जम्बाह वीर्यवान् ॥ ६४ ॥ देवेर्निगदितार्थस्य गदा तस्यापरे करे ॥
निषिक्ता क्रमुदाभस्य नाम्ना कौमोदकीति सा ॥ ६५ ॥ तौ सप्रहरणौ वीरो सक्शाद्विष्णुतद्वृषमौ ॥ समरे रामगोविन्दौ रिपूस्तान्प्रत्युद्धृतयताम् ॥
॥ ६६ ॥ सायुचप्रग्रहो वीरो तावन्योऽन्याथयावुभौ ॥ पूर्वजानुजमज्ञो तो रामगोविन्दलक्षणो ॥ ६७ ॥ द्विपत्सु प्रतिकुर्वाणो पराक्रान्तौ यथेश्वरौ ॥
विचेतुर्यथा देवो वष्टुदेवसुतावुभौ ॥ ६८ ॥ इलमुष्यस्य रामस्तु सर्पेन्द्रमिव कोपित ॥ चचार समरे वीरो विद्विपामन्तको यथा ॥ ६९ ॥ विकर्ष
न्यश्वन्वानि शत्रियाणां महात्मनाम् ॥ चकार रोप सफल नागेषु च ह्येषु च ॥ ७० ॥ कुञ्जर्षोऽङ्गलक्षितान्मुसलक्षेपताहितान् ॥ रामो विराज
न्समरे निर्ममन्य ययाऽचलान् ॥ ७१ ॥ ते वध्यमाना रामेण रणे शत्रियपुङ्गवा ॥ जरासन्धान्तिक भीता समरात्प्रतिजग्मिरे ॥ ७२ ॥ तानुवाच
जरासन्धश्शत्रुधर्मं व्यशस्थित ॥ धिगेतां शत्रवृत्तिं वः समरे कातरात्मनाम् ॥ ७३ ॥ परावृत्तस्य समरे विरयस्य पलायत ॥ भ्रूणहत्यामिवा
सर्वा प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ७४ ॥ भीता कस्मात्रिवर्तन्त्य धिगेतां शत्रवृत्तिताम् ॥ क्षिप्र सर्वे निवर्तन्त्य मम वाक्येन चोदिता ॥ ७५ ॥
'अथवा तिष्ठत रथैः प्रेक्षकास्समवस्थिताः ॥ यास्यदेतौ रणे गोपौ प्रेपयामि यमशयम् ॥ ७६ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥
 ततस्ते क्षत्रियास्सर्वे जरासन्धेन नोदिताः ॥ सृजन्तश्शरजालानि हृष्टा योद्धुं व्यवस्थिताः ॥ ७७ ॥ ते हथैः काञ्चनापीडै रथैश्चाम्बुदनादिभिः ॥
 नादैश्चाम्बुदसंकाशैर्महामात्रप्रचोदितैः ॥ ७८ ॥ सततुत्रास्सनिस्त्रिंशत्सपताकायुधध्वजाः ॥ स्वरोपितधनुषमन्तस्सतूणीरास्सतोमराः ॥ ७९ ॥
 सच्छत्रास्सादिनश्चैव चारुचामरवीजिताः ॥ रणे तेऽधिगता रेखुस्स्यन्दनस्था महीक्षिताः ॥ ८० ॥ ते युद्धरागा रथिनो व्यगाहन्त युधांवराः ॥ गदा
 मिश्चैव गुर्वीभिः क्षेपणीयैश्च मुद्गैः ॥ ८१ ॥ एतस्मिन्नन्तरे तत्र देवानां नन्दिवर्द्धनः ॥ सुपर्णध्वजमास्थाय कृष्णस्तु रथसुत्तमम् ॥ ८२ ॥ सम
 भ्याज्जरासन्धं शरैर्विव्याध चाष्टभिः ॥ सारथिं चास्य विव्याध पञ्चभिर्निशितैशरैः ॥ ८३ ॥ जघान तुरगांश्चाजौ यतमानस्य वीर्यवान् ॥ तं
 कृच्छ्रगतमाज्ञाय चित्रसेनो महारथः ॥ ८४ ॥ सेनानीः कैशिकश्चैव कृष्णं विविधतुः शरैः ॥ त्रिभिर्विव्याध वीरान्समन्तात्स्वर्णभूपणैः ॥ ८५ ॥
 बलदेवो धनुश्चास्य भछेनाजौ द्विधाकरोत् ॥ जवेनाभ्यर्दयच्चापि तानरीञ्छरवृष्टिभिः ॥ ८६ ॥ बाहुभिर्बहुधा वीरान्समन्तात्स्वर्णभूपणैः ॥ तं चित्र
 सेनस्संरब्धो विव्याध नवभिः शरैः ॥ ८७ ॥ कैशिकः पञ्चभिश्चापि जरासन्धश्च सप्तभिः ॥ त्रिभिस्त्रिभिश्च नाराचैस्तान्विभेद जनार्दनः ॥ ८८ ॥
 पञ्चभिः पञ्चभिश्चैव बलदेवः शितैशरैः ॥ रथं चैवास्य चिच्छेद चित्रसेनस्य वीर्यवान् ॥ ८९ ॥ बलदेवो धनुश्चास्य भछेनाजौ द्विधाऽकरोत् ॥ स
 च्छिन्नधन्वा विरथो गदामादाय वीर्यवान् ॥ ९० ॥ अभ्यधावत्सुसंरब्धो जिघांसुसलायुधम् ॥ सिसृक्षतस्तु नाराचांश्चित्रसेनवधैषिणः ॥ धनु
 श्चिच्छेद रामस्य जरासन्धो महाबलः ॥ ९१ ॥ गदया च जघानाथान्क्रोधात्स मगधेधरः ॥ रामं चाभ्यद्रवद्दीरो जरासन्धो महाबलः ॥ ९२ ॥
 आदाय मुसलं रामो जरासन्धमुपाद्रवत् ॥ तयोस्तच्छुद्धमभवत्परस्परवधैषिणोः ॥ ९३ ॥ चित्रसेनस्तु संसक्तं दृष्ट्वा रामेण मागधम् ॥ रथमन्यं
 समाह्वय जरासन्धमवारयत् ॥ ९४ ॥ ततो बलेन महता गजानिकेन चाप्यथ ॥ उभयोरन्तरे ताभ्यां संकुलं समपद्यत ॥ ९५ ॥ ततस्सैन्येन महता
 जरासन्धोऽभिसंभृतः ॥ रामकृष्णाग्रगन्भोजनाससाद महाबलः ॥ ९६ ॥ तत्र प्रक्षुभितस्येव सागरस्य महास्वनः ॥ प्रादुर्बभूव तुमुलस्सेनयोरुभ
 योरपि ॥ ९७ ॥ वेणुमेरीमुदङ्गानां शङ्कानां च सहस्रशः ॥ उभयोस्सेनयो राजन्प्रादुरासन्मिहास्वनः ॥ ९८ ॥ क्ष्वेडितास्फोटितात्कुप्टैस्तुमुल
 स्सर्वतोऽभवत् ॥ उत्पपात रजश्चापि खुरानामसमुद्धतम् ॥ ९९ ॥

॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ पद्मिरोज्य जरासन्धो हन्वयुद्धे
 पराजितः ॥ बलभ्रंशेन वंहीषा पलायत इतिपथे ॥ १ ॥ ततो युवानीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अहानि पञ्चेत्यादि सर्वसंस्थाप्रकल्पेन सप्तविंशतिदिनानि युद्धमारोहित्यर्थः ॥ ४ ॥
 मयुधतमहारात्राः प्रवृद्धितरारासना ॥ अन्योन्यमभिगर्जन्तश्चरुस्तत्रावतस्थिरे ॥ १०० ॥ रुधिनस्सादिनिश्चैव पतयश्च सहस्रशः ॥ गजाश्चा
 तिवलास्तत्र समुत्पेतुस्समन्तत ॥ १ ॥ स सन्निपातस्तुमुलस्त्यक्त्वा प्राणानवर्नत ॥ वृष्णिभिस्सह योधानां जरासन्धस्य दारुणः ॥ २ ॥ तत
 शिशानिनाथृष्टिवधुर्विपृथुराहुक ॥ बलदेवं पुरस्कृत्य सेन्यस्यार्द्धेन वंशिता ॥ ३ ॥ दक्षिण पद्ममासेदुश्शत्रुसेन्यस्य मारुत ॥ पालित चेदिराजेन
 जगसन्नेन वा विभो ॥ ४ ॥ उदीच्यैश्च महावीर्यैश्शल्यराल्वादिभिर्नृपैः ॥ सृजन्तश्चावर्षाणि समभित्यक्तजीविता ॥ ५ ॥ अवगाहः पृथु
 कद्वश्रनद्युमो विदूरथः ॥ हृषीकेशो पुरस्कृत्य सेन्यस्यार्द्धेन वंशिता ॥ ६ ॥ भीष्मकेणाभिगुप्तश्च रुक्मिणा च महात्मना ॥ देवकेनापि राजेन्द्र
 तथा मद्रेधरेण च ॥ ७ ॥ प्राच्यैश्च दक्षिणात्यैश्च गुप्तवीर्यवलाञ्छितैः ॥ तेषां च युद्धमभवत्समभित्यक्तजीवितम् ॥ शतत्रयिप्रासबाणोवान्सृजता
 मशानिस्त्वान् ॥ ८ ॥ सात्यकिश्चित्रकृश्यामो युगधानश्च वीर्यवान् ॥ राजाधिदेशो मृदुरश्शफरुक् महारथ ॥ ९ ॥ सत्राजिश्च प्रसेनश्च बलन
 मदाता वृता ॥ व्यूहस्य पद्म ते सर्वे प्रतीयुद्धिपतां मृधे ॥ ११० ॥ व्यूहस्यार्द्धं समासेदुर्मृदुरेणाभिरक्षितम् ॥ राजभिश्चापि बहुभिर्विजुदाः मुखे
 रसद् ॥ १११ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेपुद्धारिवरो विष्णुपुत्रेण मथुरोपरोधे युद्धवर्णन नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
 ततो युद्धानि वृष्णीनां वभृशु सुमहान्त्यथ ॥ मागधस्य महामार्जेनपृथैवतुयाथिभि ॥ १ ॥ रुक्मिणा वासुदेवस्य भीष्मकेणाहुकस्य च ॥ क्रथस्य
 वसुदेवेन त्रैगिकस्य तु वभृशुणा ॥ २ ॥ गदेन चेटिराजस्य दन्तवक्रस्य रङ्गुना ॥ तथान्यैर्वृष्णिवीराणां नृपाणां च महात्मनाम् ॥ ३ ॥ युद्धमासीद्धि
 सेन्यानां सैनिकैर्भूतपम ॥ अहानि पञ्च चैक च पद् सप्ताधो च दारुणम् ॥ ४ ॥ गर्जैर्गजा इयैरथाः पद्मताश्च पदातिभिः ॥ रथे रथा विभिन्नाश्च
 योधा युगुरिरे नृप ॥ ५ ॥ जरासन्धस्य नृपते रामेणाऽऽसीत्समागमः ॥ मदेन्द्रस्यैव वृत्रेण दारुणो रोमहर्षण ॥ ६ ॥ अवेदस्य रुक्मिणीं कृष्णो रुक्मिण
 न व्यपोथयत् ॥ ज्वलनार्कांशुमकाशानाशीतिपविपोपमान् ॥ ७ ॥

८ ॥ लक्षस्य वधे एककबन्धसमुत्थानम् । अत्र तु संख्याया आवृत्तिः । कबन्धसंख्यैव कर्तुं न शक्या इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥
 वारयामास कृष्णो वै शरांस्तस्य तु शिक्षया ॥ इत्येषां सुमहानासीद्बलौघानां परिक्षयः ॥ ८ ॥ उभयोस्सेनयो राजन्मांसशोणितकर्दमः ॥ कब
 न्धानि समुत्तस्थुस्सुबहूनि समन्ततः ॥ ९ ॥ तस्मिन्विमर्दे योधानां संख्यावृत्तिकराणि च ॥ रथी रामो जरासंधं शरैरशीविषोपमैः ॥ १० ॥
 आवृण्वन्नभ्ययाद्द्विरस्तं च राजा स मागधः ॥ अभ्यवर्तत वेगेन स्यन्दनेनाशुगामिना ॥ ११ ॥ अन्योऽन्यं विविधैरस्त्रैर्विद्धा विद्धा विन्देदुः ॥
 तौ क्षीणशस्त्रौ विरथौ हताश्वौ हतसारथी ॥ १२ ॥ गदे गृहीत्वा विक्रान्तावन्योन्यमभिधावताम् ॥ कम्पयन्तौ भुवं वीरौ ताबुधृतगदाबुभौ
 ॥ १३ ॥ ददर्शति महात्मानौ गिरी सशिखराविव ॥ व्युपारमन्त युद्धानि पश्यतां तौ महाशुजौ ॥ संख्यावभिधावन्तौ गदायुद्धेषु विश्रुतौ
 ॥ १४ ॥ उभौ तौ परमाऽऽचार्यौ लोके ख्यातौ महाबलौ ॥ मत्ताविव गजौ युद्धे तावन्योन्यमयुध्यताम् ॥ १५ ॥ ततो देवास्सगन्धर्वास्सिद्धाश्च स
 महर्षयः ॥ समन्ततश्चाप्सरसस्समाजमुस्सहस्रशः ॥ १६ ॥ तद्देवयक्षगन्धर्वमहर्षिभिरलंकृतम् ॥ शुशुभेऽभ्यधिकं राजन्दिवं ज्योतिर्गणैरिवा ॥ १७ ॥
 अभिद्रुवाव रामं तु जरासन्धो महाबलः ॥ सव्यं मण्डलमाश्रित्य बलदेवस्तु दक्षिणम् ॥ १८ ॥ प्रहरन्तौ ततोऽन्योऽन्यं गदायुद्धविशारदौ ॥
 दन्ताभ्यामिव मातङ्गौ नादयन्तौ दिशो दश ॥ १९ ॥ गदानिपातो रामस्य शुश्रुवेऽशानिनिःस्वनः ॥ जरासन्धस्य चरणे पर्वतस्येव दीर्यतः
 ॥ २० ॥ न स्म कम्पयते रामं जरासन्धकरच्युता ॥ गदा गदाभृतां श्रेष्ठं विन्ध्यं गिरिभिवानिलः ॥ २१ ॥ रामस्य तु गदावेगं वीर्यात्स मगधे
 श्वरः ॥ सेहे धैर्येण महता शिक्षया च व्यपोहयत् ॥ २२ ॥ एवं तौ तत्र संग्रामे विचरन्तौ महाबलौ ॥ मण्डलानि विचित्राणि विचरतुररिन्दमौ
 ॥ २३ ॥ व्यायच्छन्तौ चिरं कालं परिश्रान्तौ च तस्थुः ॥ समाधास्य सुहूर्तं तु पुनरन्योऽन्यमाहताम् ॥ २४ ॥ एवं तौ योधसुख्यौ तु समं
 युयुधतुश्चिरम् ॥ न च तौ युद्धैवसुख्यसुभावेव प्रजग्मतुः ॥ २५ ॥ अथापश्यद्गदायुद्धे विशेषं तस्य वीर्यवान् ॥ रामः क्रुद्धो गदां त्यक्त्वा जग्राह
 सुसल्योत्तमम् ॥ २६ ॥ तसुधन्तं तदाऽहङ्गा सुसलं घोरदर्शनम् ॥ अमोघं बलदेवेन क्रुद्धेन तु महारणे ॥ २७ ॥ ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्सुस्वरा
 लोकसाक्षिणी ॥ उवाच बलदेवं तं समुद्यतहलायुधम् ॥ २८ ॥ न त्वया राम वध्योऽयमलं खेदेन मागधे ॥ विदितोऽस्य मया मृत्युस्तस्मा
 त्साधु व्युपारम ॥ अचिरेणैव कालेन प्राणास्त्यक्ष्यति मागधः ॥ २९ ॥
 ॥ १६ ॥ द्विवं स्थानम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

३० ॥ अमक्त निरुक्तोय परान्तमिति श्राद्ध ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अशौहिष्य इति ॥ 'सा सेनाशौहिषी नाम स्वाङ्गौकदि
 कैगै २१८९०१ र्येतैर १८९० ह्यैभिः ६५६७० पञ्चभिः १०९५५० पदाविधिः ॥' इति ॥ ३८ ॥ अभिभूवा पुनः पुनरोषेष्टिवा ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति श्रीहरिवर्यो
 जरासन्धस्तु तच्छ्रुत्वा विमनास्समपद्यत ॥ न प्रजह्ने ततस्तस्मै पुनरेव हलायुध ॥ ३० ॥ तौ व्युपारमतां युद्धं वृष्णयस्ते च पार्थिवा ॥ असक्त
 मभवद्बुद्ध तेपामेवं सुदारुणम् ॥ ३१ ॥ वीर्षकाल महाराज निप्रतामितरेतरम् ॥ पराजिते त्वपक्रान्ते जरासन्धे महीपतौ ॥ ३२ ॥ अस्त याते
 दिनकरे नातुसद्युस्तदा निशि ॥ समानीय स्वकं सेन्य लब्धलक्ष्या महाबला ॥ ३३ ॥ पुरीं प्रविशिशुद्ध्या केशवेनाभियालिता ॥ स्वाच्युता
 न्यायुधान्येव तान्येवान्तर्दधुस्तवा ॥ ३४ ॥ जरासन्धोऽपि नृपतिर्विमनास्वपुरीं ययौ ॥ राजान्धातुगा येऽस्य स्वराष्ट्राण्येव ते ययुः ॥ ३५ ॥
 जरासन्ध वृ ते जित्वा मेनिरे नैव निर्जितम् ॥ वृष्णय कुहारादूल राजा ह्यतिबलस्स वै ॥ ३६ ॥ दश चाष्टौ च समामाञ्जरसन्धस्य यादवाः ॥
 वदुर्न चैनं समरे हन्तु शेकुर्महाबला ॥ ३७ ॥ अशौहिष्यश्च तस्याऽऽसन्धिरतिश्च महामते ॥ जरासन्धस्य नृपतेस्तदर्थं यास्समागता ॥ ३८ ॥
 अल्पत्वादभिभूतास्तु वृष्णयो भरतर्षभ ॥ वार्हद्वयेन राजेन्द्र राजभिस्सहितेन वै ॥ ३९ ॥ भूयः कृत्वोच्यम प्रायाद्यादवान्कृष्णपालितान् ॥ जित्वा
 तु मागध सस्ये जरासन्ध महीपतिम् ॥ विहरन्ति स्म सुखिनो वृष्णिसिंहा महारथा ॥ ४० ॥ इति श्रीमहामारते खिलेषु हरिवर्यो विष्णुपुत्रेणि
 जरासन्धपापान नाम पदत्रिंशोऽध्याय ॥ ३६ ॥ ४१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स कृष्णस्तत्र बलवात्रौशिणेयेन सगत ॥ मधुरां यादवाऽऽकीर्णां पुरीं
 तां सुखमावसत् ॥ १ ॥ प्राप्तयौवनदेहस्तु युक्तो राजत्रिया विसुः ॥ षषार मधुरां प्रीतस्सवनकरभूषणाम् ॥ २ ॥ कस्यचिस्वथ कालस्य राजा
 राजश्रेष्ठरः ॥ सस्मार निहत कस जरासन्ध प्रतापवान् ॥ युद्धाय योजितो भूयो दुहितृभ्यां महीपति ॥ ३ ॥ दश सत च समामाञ्जरासन्धस्य
 यादवा ॥ वदुर्न चैनं समरे हन्तु शेकुर्महारथा ॥ ४ ॥ ततो मागधराट् श्रीमाञ्जतरुद्रचलान्वित ॥ भूयोऽप्यष्टादश कर्तुं समाम स समारभत् ॥
 ५ ॥ वेल्दय्यात्सुनरेवासौ राजा राजश्रेष्ठर ॥ जरासन्धो बली श्रीमान्याक्यासनविक्रम ॥ ६ ॥ स साधनेन महता बृहद्वयमुतो बली ॥
 कृष्णस्य वधमन्विच्छन्भूयो वै सन्यवर्तत ॥ ७ ॥ त शुत्वा संहितास्सर्वे निवृत्तं मगधेश्वरम् ॥ यादवा मन्त्रयामासुर्जरासन्धमयावृति ॥ ८ ॥
 विष्णुपुत्रेणि दीक्षया पदत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ सप्तत्रिंशो त्वयाप्यापे सन्ध्याय विक्रमुणा ॥ सूर्येणारपयोर्षप्रसङ्गोऽप्याक्वारित ॥ १ ॥ स कृष्ण सगत सलीमुत
 श्लोकाभिसर्पाय ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पाठात्परे अमरकाले ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

इति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

१० ॥ श्रूयतां शृण्वतां पुरः प्राक्तकालोचितम् ॥ १० ॥ मे ममात्रे ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ विश्वस्तो ज्येष्ठे भातारि लुब्धोऽपि श्रद्धावान् संपरित्यजत् ॥
 ततः प्राह महातेजा विकटुर्नयकोविदः ॥ कृष्णं कमलपत्राक्षमुग्रसेनस्य शृण्वतः ॥ १ ॥ श्रूयतां तात गोविन्द कुलस्यास्य समुद्रवः ॥ श्रूय
 तामभिधास्यामि प्राक्तकालमहं ततः ॥ युक्तं चेन्मन्यसे साधो कारिष्यसि वचो मम ॥ १० ॥ यादवस्यास्य वंशस्य समुद्रवमशेषतः ॥ यथा मे
 कथितः पूर्वं व्यासेन विदितोऽऽत्मना ॥ ११ ॥ आसीद्वाजा मनोर्विशे श्रीमानिक्ष्वाकुसंभवः ॥ हर्यश्च इति विख्यातो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ १२ ॥
 तस्याऽऽसीद्विधिता भार्या मधोदैत्यस्य वै सुता ॥ देवी मधुमती नाम यथेन्द्रस्य शची तथा ॥ १३ ॥ सा यौवनगुणोपेता रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥
 मनोरथकरी राज्ञः प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ १४ ॥ दानवेन्द्रकुले जाता सुश्रोणी कामरूपिणी ॥ एकपत्नीव्रतधरा खेचरा रोहिणी यथा ॥ १५ ॥
 सा तामिक्ष्वाकुशार्दूलं कामयामास कामिनी ॥ स कदाचिन्नरश्रेष्ठो भ्रात्रा ज्येष्ठेन माधव ॥ १६ ॥ राज्यान्निरस्तो विश्वस्तः सोऽयोध्यां संपरि
 त्यजत् ॥ स तदाऽल्पपरीवारः प्रियया सहितो वने ॥ १७ ॥ रमे समेत्य कालज्ञः शोवाच कमलेक्षणः ॥ भ्रात्रा विनिष्कृतं राज्यात्प्रोवाच कमले
 क्षणा ॥ १८ ॥ एहागच्छ नरश्रेष्ठ त्यज राज्यकृतां स्पृहाम् ॥ गच्छावस्सहितौ वीर मधोर्मम पितुर्गृहम् ॥ १९ ॥ रम्यं मधुवनं नाम कामपुष्प
 फलद्रुमम् ॥ सहितौ तत्र रंस्यावो यथा दिवि गतौ तथा ॥ २० ॥ पितुर्भे दयितस्त्वं हि मातुर्भम च पार्थिव ॥ मत्प्रियार्थं प्रियतरो भ्रातुश्च लव
 णस्य वै ॥ २१ ॥ रंस्यावस्तत्र सहितौ राज्यस्थाविव कामगौ ॥ तत्र गत्वा नरश्रेष्ठ ह्यमराविव नन्दने ॥ भद्रं ते विहरिष्यावो यथा देवपुरे तथा ॥ २२ ॥ तं
 त्यजाव महाराज भ्रातरं तेऽभिमामिनम् ॥ आवयोर्द्वेषिणं नित्यं मत्तं राज्यमदेन वै ॥ २३ ॥ धिगिभं गीर्हितं वासं भृत्यवच्च पराश्रयम् ॥ गच्छावस्सहितौ
 वीर पितुर्भे भवनान्तिकम् ॥ २४ ॥ तस्य सम्यक्प्रवृत्तस्य पूर्वजं भ्रातरं प्रति ॥ कामाऽऽर्तस्य नरेन्द्रस्य पत्न्यास्तद्गुरुचे वचः ॥ २५ ॥ ततो मधुपुरं
 राजा हर्यश्चस्स जगाम च ॥ भार्यया सह कामिन्या कामी पुरुषपुङ्गवः ॥ २६ ॥ मधुना दानवेन्द्रेण स साध्ना समुदाहृतः ॥ स्वागतं वत्स हर्यश्च प्रीतो
 ऽस्मि तव दर्शनात् ॥ २७ ॥ यदेतन्मम राज्यं वै सर्वं मधुवनं विना ॥ ददामि तव राजेन्द्र वासश्च प्रतिगृह्णताम् ॥ २८ ॥ वनेऽस्मिच्छवणश्चायं सहा
 यस्ते भविष्यति ॥ अमित्रनिग्रहे चैव कर्णधारत्वमेष्यति ॥ २९ ॥ पाल्यैनं शुभं राट् समुद्रान्प्रभृषितम् ॥ गोसमृद्धं श्रियाजुष्टमाभीरप्रायमानुषम् ॥ ३० ॥
 संपर्यत्यजत् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यायातमर्षिति ॥ यादश्च ययातिपुत्रस्य यदो सन्निधौ वयं ते तव कथाः समेष्यति त्वेष्यति । अत एव सोमस्य वशम् अनु ते तव वयो भविष्यति
 नृपरात ज्युतो भविष्यतीत्यथ । ननु इहैव ययातिवो यदु यदो क्रोधा क्रोष्ट देवमीदं देवमीदं वसुदेवो वसुदेवाळ्य इति वयाः प्रागुक्तं । पुन सूर्यवर्षी
 सात् इर्ष्यात् यदुपदोर्मायसो माधवस्तत्ताम् सत्वतो भीम भीमात् अन्वक्त्रं अन्वक्त्रैवतो रेक्तादक्ष क्रमाद्विश्वर्गभस्मात् वसुर्वसो वसुदेवो वसुदेवाळ्य इति तत्कथ
 यदोः पृथर्षैरादशस्त, न च ऋणभेदाभिप्रायमिदम् एकमन्यपठितत्वादिति दुःसमाधेयोऽप्य विरोधः । सत्यम् । तथाऽप्यपमत्र समाधिः । यायातमपि वरास्ते इत्येतस्मादेव वच
 नात् एक एव यदु गृहात् गृहान्तरमप्येवयत् योगबलेन सूर्यकर्मणोऽपि आधिभूय सूर्यकर्म स्वपक्षे आनीतवान् । यथा ब्रह्मणो मानस पुत्रो वसिष्ठ केनचिन्निमित्तेन पुनर्मित्रा
 वणायापमपि जन्म लेभे वसिष्ठश्च न जही । एव यदुरेक एव लीलावशात् क्रमेण देहद्वय वृत्तवान् वाक्ताशौ यदु जातौ । तवच्च एक एव यदुर्दुर्बोर्षयो कर्ता । एव
 वसुदेवोऽपि श्वाच वनोश्चाधिर्वचनेक एव । क्वचिपदोः पञ्चम रुचिदशम इति यथायोगं श्रेयम् । कृष्णस्तु कथयानुगताद्वसुदेवाच्चात् एक एव सन् वसोरपि पौत्र शूरस्य
 अत्र ते वसतस्तात् दुर्गं गिरिपुरं महत् ॥ भविता पार्थिवावासस्तुराष्ट्रविषयो महान् ॥ ३१ ॥ अद्वयविषयश्चैव समुद्रान्ते निरामय ॥ आनसं
 नाम ते रात्रौ भविष्यत्यायतं महत् ॥ ३२ ॥ तद्विष्यमह मन्ये कालयोगेन पार्थिव ॥ अध्यास्यतां यथाकाल पार्थिव वृत्तमुत्तमम् ॥ ३३ ॥
 यायातमपि वशस्ते समेष्यति च यादवम् ॥ अनुवश च वशस्ते सोमस्य भविता किल ॥ ३४ ॥ एव मे विभवस्तात् तवम विषयोत्तमम् ॥
 दत्त्वा यास्यामि तपसे नागर लवणालयम् ॥ ३५ ॥ लवणेन समायुक्तस्त्वमिम विषयोत्तमम् ॥ पालयस्वात्सिल तात् स्वस्य वशस्य वृद्धये ॥ ३६ ॥
 च पात्र । वसुशयोरपि विवृभेदानामभेदेऽपि स्कन्दसत्कृमारवृद्धपत्न्यस्य श्रेय तेन पृथाया पाण्डवमातुः शूरोत्सन्नत्व वसुत्सन्नत्व च सगच्छते । एवमन्यत्रापि वराविरो
 धेऽप्यस्य । यादवानां देवतात्वेन एकरुपायुभयसम्पत्स्य युगलसम्भवेति विद् । अयमत्र समहः । “नामरूपे असत्यज्य यदुर्द्वैष्यत्वोऽमषत् । स्वल्पेण वसुर्नाम शूरोऽ
 म्दिग्गर्भत ॥ यदुपुनया शौ जातौ वंशौ दे यदुया वतौ । दिनाग्नि वसुदेवप पितृतीर्थे च सग्नौ ॥” इति । अत एव वैकुण्ठस्थेऽत्रस्य सगुना स्तुयमानस्य संबोधन
 “यूपयो वसुदेवे वसुनाम्” इति । “विष्ठा हि त्वा गोपतिं शूरयोगाम् ” इति । “वसुर्ना वसुदेवार्ना वसुगोत्रे मथानां वसुषते मुख्यस्वामिन्” इति । शूरैति । शूरगोत्रत्वेन
 च पृथग्मनोरनद्वय मन्वषण सूचयति । तथा इन्द्रशक्त्यमपि । “अह मुव वसुनः पूर्वसति ” इति, “प्राभाक्य शक्तातुर्षय यदुम्” इति च । स्वस्य इत्येवत्त्वानजव
 सुमन्वित तु वसुमहचरित्वया वस्य यदुसुवन्वित्व च दर्शयति । एते च मन्त्रा नामजित्याः सत्यायाः पामिग्रहणपसङ्गे ध्यास्यास्यन्ते । वसुनः वसोः मुषम् अमुषम्
 ॥ ३८ ॥ किमनो मनोरप्य । तमेवाह । त्वेममिति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ जज्ञे जातो योगबलात्परचिन्ताभिज्ञत्वाच्च ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥
 हर्षश्चस्य पुत्रो जज्ञे जातो योगबलात्परचिन्ताभिज्ञत्वाच्च ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥
 बाढमित्येव हर्षश्चः प्रतिजग्राह तत्पुरम् ॥ स च दैत्यस्तपोवासं जगाम वरुणालयम् ॥ ३७ ॥ हर्षश्चश्च महतेजा दिव्ये गिरिवरोत्तमे ॥ निवेशया
 मास पुरं वासार्थमरोपमः ॥ ३८ ॥ आनर्तं नाम तद्वाहं सुराहं गोधनायुतम् ॥ अचिरेणैव कालेन समृद्धं प्रत्यपद्यत ॥ ३९ ॥ अहूपविपये चैव
 वेलावनविभूषितम् ॥ विचित्रं क्षेत्रसस्याढ्यं प्राकारग्रामसंकुलम् ॥ ४० ॥ शशास वृषतिः स्फूर्तिं तद्राष्ट्रं राष्ट्रवर्द्धनः ॥ राजधर्मेण यशसा प्रजानां
 नन्दिवर्द्धनः ॥ ४१ ॥ तस्य सम्यक्प्रचारेण हर्षश्चस्य महात्मनः ॥ व्यवर्द्धत तदक्षोभ्यं राष्ट्रं राष्ट्रगुणैर्युतम् ॥ ४२ ॥ स हि राजा स्थितो राज्ये
 राजवृत्तेन शोभितः ॥ प्राप्तः कुलोचितां लक्ष्मीं वृत्तेन च नयेन च ॥ ४३ ॥ तस्यैव च सुवृत्तस्य पुत्रकामस्य धीमतः ॥ मधुमत्यां सुतो जज्ञे
 यदुर्नाम महायशाः ॥ ४४ ॥ सोऽवर्द्धत महतेजा यदुर्दुन्दुभिनिस्वनः ॥ राजलक्षणसंपन्नस्स पैतृर्दुरतिक्रमः ॥ ४५ ॥ यदुर्नामाभवत्पुत्रो राजल
 क्षणपूजितः ॥ यथाऽस्य पूर्वजो राजा पूरुस्स सुमहायशाः ॥ ४६ ॥ स एक एव तस्याऽऽसीत्युत्रः परप्रशोभनः ॥ ऊर्जितः प्रथिवीभर्ता हर्षश्चस्य
 महात्मनः ॥ ४७ ॥ दश वर्षसहस्राणि स कृत्वा राज्यमव्ययम् ॥ जगाम त्रिदिवं राजा धर्मेणाप्रतिभो भुवि ॥ ४८ ॥ ततो यदुरदीनात्सा प्रजा
 भिस्त्वभ्यचिच्यत ॥ पितृपुत्रे श्रीमान्क्रमेणार्क इवोदितः ॥ ४९ ॥ शशास चेमां वसुधां प्रशान्तभयतस्कराद्य ॥ यदुरिन्द्रप्रतीकाशो वृषो येनरुम्भ
 यादवाः ॥ ५० ॥ स कदाचिन्नुपश्वके जलक्रीडां महोदधौ ॥ दौरेस्सह गुणोदारैस्सतार इव चन्द्रमाः ॥ ५१ ॥ स तत्र सहसा क्षितस्तिर्तीर्षुस्सा
 गराम्भसि ॥ धूम्रवर्णेन नृपतिस्सर्पराजेन वीर्यवान् ॥ ५२ ॥ सोऽपाकृष्यत वेगेन जले सर्पपुरं महत् ॥ मणिस्तम्भगृहद्वारं सुत्तादामविभूषितम्
 ॥ ५३ ॥ कीर्णं शङ्खकुलैश्शुभ्रै रत्नराशिविभूषितम् ॥ त्रवालाङ्कुरपत्राढ्यैः पादपैरुपशोभितम् ॥ ५४ ॥ कीर्णं पन्नगवयैर्वेस्समुद्रोदस्वासिभिः ॥
 स्वर्णवर्णेन भास्वन्तं स्वस्तिकेनेन्दुवर्षसा ॥ ५५ ॥ स तं ददर्श राजेन्द्रो विमले सागराम्भसि ॥ पन्नगेन्द्रपुरं तोये जगत्यामिव निर्मितम् ॥ ५६ ॥
 स्वच्छं चैव पुरं तत्र प्रविशा नृपो यदुः ॥ अगाधं तोयदाकारं पूर्णं सर्पवधूणैः ॥ ५७ ॥ तस्य दत्तं मणिमयं जलजं परमासनम् ॥ स्वास्तीर्णं
 पद्मपत्रैश्च पद्मसूत्रोत्तरच्छदम् ॥ ५८ ॥ तमासीनं नृपं तत्र परमे पन्नगासने ॥ द्विजिह्वपतिरव्यग्रो धूम्रवर्णोऽभ्यभापत ॥ ५९ ॥

॥६०॥६१॥ वनयाप्यया इति सधिराप ॥६०॥ वममेति ॥ योवनाश्वस्य या भगिनी सा वत्कनिष्ठस्य हर्षभरुयापि भगिनीति यदोः सा पितृव्यसा तदीयां कुमारीं यदु कथ
 परिणेतु श्रेयत माषिण्यपस्यानिवृत्तेरिति । कथपि मातुलुद्रुदितृपरीणपनसमत्वेन विगीतमपि कल्लोमात्सर्पराजेन एवत्कारित यदुना चात्यन्तवोपाभावादस्युपगवामिति मन्त्वव्यम् ।
 पशाय ण्य म योवनाश्व इति कल्प्यम् ॥ ६३ ॥ स्पष्टार्थोऽप्यायरोपः । प्रजापत्येन विधिना विवाहविधिना ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ जलपूर्णेन योगेन सकत्येन ॥ ६६ ॥
 पिता ते स्वर्गतिं प्रातः कृत्वा वशमिम महत् ॥ भवन्त तेजसा युक्तमुत्याद्य वसुधाधिपम् ॥६०॥ यादवानामय वंरास्त्वन्नाम्ना यदुपुङ्गव ॥ पित्रा
 ते मद्ग्ल्यार्थाय स्थापित पार्थिवाकर ॥६१॥ वशे चार्त्स्मिस्तव विभो देवानां तनयाव्ययाः ॥ ऋषीणामुगारणां च उत्पत्स्यन्ते नृयोनिजा ॥६२॥
 तन्ममेमास्तुता पञ्च कुमार्यो वृत्तसमताः ॥ उत्पन्ना योवनाश्वस्य भगिन्यां नृपसत्तम ॥६३॥ प्रतीच्छेमा स्वधर्मेण प्राजापत्येन कर्मणा ॥ वर
 य ते प्रदास्यामि वराहस्त्व मतो ममा ॥६४॥ भौमाश्च कुकुराश्चैव भोजाश्चान्धकयादवा ॥ दाशार्हां वृष्णयश्चेति ख्यातिं यास्यन्ति सप्त ते ॥६५॥
 स तस्मै धूम्रवर्णो वै कन्याः कन्याव्रते स्थिता ॥ जलपूर्णेन योगेन ददाविन्द्रसमाय वै ॥६६॥ वर चास्मै ददौ प्रीतस्स वै पन्नगपुङ्गवः ॥ श्राव
 यन्वन्यकास्तवा यथाक्रमदीनवत् ॥६७॥ एतासु ते सुताः पञ्च सुतासु मम मानव ॥ उत्पत्स्यन्ते पितुस्तेजो मातुश्चैव समाश्रिता ॥ ६८ ॥
 अरमत्समयत्रद्वाश्च सलिलाञ्चन्तरेचरा ॥ तव वशो भविष्यन्ति पार्थिवाः कारूपिणः ॥६९॥ स वर कन्यकाश्चैव लब्ध्वा यदुवरस्तदा ॥ उद
 तित्त वेगेन सलिलाञ्चन्द्रमा इवा ॥ ७० ॥ स पञ्चकन्यामभ्यस्थो ददशे तत्र पार्थिव ॥ पञ्चतारेण सयुक्तो नक्षत्रेणैव चन्द्रमा ॥७१॥ स तदन्त
 पुर सर्वं ददर्ग नृपसत्तमः ॥ वैवाहिकेन वेषेण दिव्यस्रगनुलेपन ॥७२॥ समाश्रास्य च ता सर्वास्तपस्वीः पावकोपमा ॥ जगाम स्वपुर राजा
 प्रीत्या परमया युतः ॥ ७३ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेपु हरिवंशे विष्णुपर्वणि विक्कुवाक्य नाम सप्तत्रिंशोऽध्याय ॥ ३७ ॥ ७४ ॥ वैशम्पायन
 उवाच ॥ स तासु नागकन्यासु कालेन महता नृप ॥ जनयामास विक्रान्तान्यञ्च पुत्रान्कुलोद्ब्रह्मन् ॥१॥ सुबुकुन्द महाबाहु पद्मवर्णं तथैव च ॥
 मायव सारस चैव हरित चैव पार्थिवम् ॥ २ ॥ एतान्यञ्च सुतात्राजा पञ्चभृतोपमान्मुषि ॥ ईक्षमाणो नृप प्रीतिं जगामातुलविक्रम ॥ ३ ॥
 ॥ ६७ ॥ एतासु मम मुतासु ते तव पञ्च मुताः उत्पत्स्यन्त्व इत्यन्वयः ॥ ६८ ॥ अस्मत्समयपत्रदा अस्मद्भवानानुग्रहिताः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ स यदु वाः
 पत्नीः समाश्रास्य पितृगृहविषेणदु सप्तमनीय ॥ ७३ ॥ इति भीमहाभारते सिलेपु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकयां सप्तत्रिंशोऽध्याय ॥ ३७ ॥ अष्टत्रिंशो त्वथाध्याये नागक
 न्यासु पञ्चसु ॥ यद्ये पञ्चापश्यन्नुशा मापश्यन्मुता नृपा ॥ १ ॥ स वामु इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

तेजिताः मोत्साहिताः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ विन्ध्यति ॥ विन्ध्यस्योचरतः ऋक्षवतो दक्षिणत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तत्रैव सहस्योपरिष्ठादेव परतः पश्चिमायां दिशि ॥ ९ ॥
 पन्नगराजस्य धूम्रवर्णस्य ॥ १० ॥ स्वपुरं रवेताचलसमीपस्थम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ मृगयन्तो जिज्ञासमानाः ॥ १३ ॥ दारुणोपलसंकेते विषमाश्रमदुर्गमे ॥ १४ ॥ १५ ॥

ते प्रातवयसस्सर्वे स्थिताः पञ्च यथाऽद्वयः ॥ तेजिता बलदर्पाभ्यामृचुः पितरमग्रतः ॥ ४ ॥ तात युक्तास्म वयसा वले महति संस्थिताः ॥ क्षिप्र
 माज्ञन्तुमिच्छामः किं कुर्मस्त्व शासनात् ॥ ५ ॥ स तावृपतिशार्दूलशार्दूलानिव वेगितात् ॥ ६ ॥
 विन्ध्यर्क्षवन्तावभितो द्वे पुर्यौ पर्वताश्रये ॥ निवेशयतु यत्नेन मुचुकुन्दस्सुतो मम ॥ ७ ॥ सहस्य चोपरिष्ठात्तु दक्षिणां दिशमाश्रितः ॥ पद्मवर्णोऽपि
 मे पुत्रो निवेशयतु मा विस्रम् ॥ ८ ॥ तत्रैव परतः कान्ते देशे चम्पकभूषिते ॥ सारसो मे पुरं रम्यं निवेशयतु पुत्रकः ॥ ९ ॥ हरितोयं महाबाहुस्सा
 गरे हरितोदके ॥ द्वीपं पन्नगराजस्य सुतो मे पालयिष्यति ॥ १० ॥ माधवो मे महाबाहुर्ज्येष्ठपुत्रश्च धर्मवित् ॥ यौवराज्येन संयुक्तस्स्वपुरं पाल
 यिष्यति ॥ ११ ॥ सर्वे नृपश्रियं प्राप्ता अभिषिक्तास्सचामराः ॥ पित्राऽनुशिष्टाश्चत्वारो लोकपालोपमा नृपाः ॥ १२ ॥ स्वस्वं निवेशनं सर्वे
 भेजिरे नृपसत्तमाः ॥ पुरस्थानानि रम्याणि मृगयन्तो यथाक्रमम् ॥ १३ ॥ मुचुकुन्दश्च राजर्षिर्विन्ध्यमध्यमरोचयत् ॥ स्वस्थानं नर्मदातीरे दारु
 णोपलसंकेते ॥ १४ ॥ स च तं शोधयामास विविक्तं च चकार ह ॥ सेतुं चैव समं चक्रे परिखाश्चाभितोदकाः ॥ १५ ॥ स्थापयामास भोगेषु
 देवतायतनान्यपि ॥ रथ्या वीथीनृणां मार्गाश्चत्वारिण वनानि च ॥ १६ ॥ स तां पुरीं धनवतीं पुरुहूतपुरीप्रभाम् ॥ नातिदीर्घेण कालेन चकार
 नृपसत्तमः ॥ १७ ॥ नाम चास्याशुभुं चक्रे निर्मितं स्वेन तेजसा ॥ तस्याः पुर्यां नृपश्रेष्ठो देवश्रेष्ठपराक्रमः ॥ १८ ॥ महाश्वसंघातवती ऋक्ष
 वन्तमुपाश्रिता ॥ माहिष्मती नाम पुरी प्रकाशसुपयास्यति ॥ १९ ॥ उभयोर्विन्ध्ययोः पादे नगयोस्तां महापुरीम् ॥ मध्ये निवेशयामास श्रिया
 परमया वृताम् ॥ २० ॥ पुरिकां नाम धर्मात्मा पुरीं देवपुरीप्रभाम् ॥ उद्यानशतसंबाधां समृद्धापणचत्वराम् ॥ २१ ॥ ऋक्षवन्तं समभितस्ती
 तत्र निरामये ॥ निर्मिता सा पुरी राज्ञा पुरिका नाम नामतः ॥ २२ ॥ स ते द्वे विपुले पुर्यौ देवभोग्योपमे शुभे ॥ पालयामास धर्मात्मा राजा धर्मे
 व्यवस्थितः ॥ २३ ॥ पद्मवर्णोऽपि राजर्षिस्सह्यष्टेषु पुरोत्तमम् ॥ चकार नद्या वेणयास्तीरे तरुलताकुले ॥ २४ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ महाश्वसंघातवतीति माहिष्मतीपदस्यावयवार्थो दर्शितः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ राजा मुचुकुन्दः ॥ २३ ॥ २४ ॥

विपश्यति । मुमागत्याल्लत्वेऽपि अतिनिषिद्धतया तत्रैव क्लृप्तस्य राद्रु१५ । य इत्वा० तर् व महान्त वस महाप्राकारोपमं चक्रोत्पर्य ॥ २५ ॥ राजापत्येन त्वत्सव
 शिना र्पणा गिन्नेन ॥ २६ ॥ मीञ्चपुर वेणाया वक्षिणे मणे ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ दाया वीषरा ॥ ३० ॥ सचिन्वन्ति राशीन् कुर्वन्ति युक्ता सावधानाः
 जानन्त न्निमित्त ॥ ३१ ॥ सचिन्वन्तोऽन्वेषयन्त नौभिः महानौकाभि सयानगामिन शुद्रनौकाबलेलोह्य एकत्र महानौकायां मक्षिपन्तीत्यर्थ ॥ ३२ ॥
 विषयस्थाल्पतां नात्वा मपूर्णं राद्रुमेव च ॥ निवेशयामास नृपस्स वप्रप्रायमुत्तमम् ॥ २६ ॥ पद्मावत जनपद करवीर च तत्पुरम् ॥ निर्मितं पद्म
 षण्णेन प्राजापत्येन कर्मणा ॥ २६ ॥ सारसेनापि विहित रम्य क्रौञ्चपुरं महत् ॥ चम्पकाशोकवृहत् विपुल ताम्रमृत्तिकम् ॥ २७ ॥ वनावासीति
 निम्न्यात स्पीतो जनपदो महान् ॥ पुरस्य तस्य तु श्रीमान्द्रुमेस्सर्वतुर्कर्वृत ॥ २८ ॥ हरितोऽपि समुद्रस्य द्वीप समभियालयत् ॥ रत्नसंचयस
 पूर्णं नारीजनमनोहरम् ॥ २९ ॥ तस्य दाशा जले मग्ना मद्गरा नाम विश्रुता ॥ य हरन्ति सदा शङ्खान्समुद्रोदरचारिण ॥ ३० ॥ तस्यापरे द्वारा
 जना प्रवालजैनसमभान् ॥ सचिन्वन्ति सदा युक्ता जातरूप च मौक्तिकम् ॥ ३१ ॥ जलजानि च रत्नानि निपादास्तस्य मानवा ॥ प्रचिन्वन्तोऽण्वे
 युक्ता नौभिस्सयानगामिन ॥ ३२ ॥ मरस्यमसिन ते सर्वे वर्तन्तेस्म सदा नरा ॥ गृह्णन्तस्सर्वरत्नानि रत्नद्वीपनिवासिन ॥ ३३ ॥ तैस्सयानगतेर्द्रव्ये
 र्घणिजो दुर्गामिन ॥ हरित तर्पयन्त्येक यथैव घनदं तथा ॥ ३४ ॥ एवमिदं चक्रुश्चरात्रु यदुवंशो विनिस्तृत ॥ चतुर्द्वो यदुपुत्रेस्तु चतुर्भिर्भग्यते
 पुन ॥ ३५ ॥ स यदुर्मांधवे राज्य विसृज्य यदुपद्भवे ॥ त्रिविष्टपं गतो राजा देह त्यक्त्वा महीतले ॥ ३६ ॥ बभूव माधवसुतस्तसत्वतो नाम वीर्य
 वान् ॥ सत्वद्वृत्तिगुणोपेतो राजा राजगुणे स्थित ॥ ३७ ॥ सत्वतस्य सुतो राजा भीमो नाम महानभूत् ॥ येन भेमास्तुसदृतास्सत्वतात्सात्त्व
 तास्मृता ॥ ३८ ॥ राज्ये स्थिते नृपे तस्मिन्नामे राज्य प्रशासति ॥ शशुभ्रो लवण इत्वा विच्छेद् स मघोर्वनम् ॥ ३९ ॥ तस्मिन्मधुवने स्थाने पुरी
 च मधुगमिमाम् ॥ निवेशयामास विसुस्तुमिजानन्दवर्द्धन ॥ ४० ॥ पर्यये चैव रामस्य भरतस्य तथैव च ॥ सुमित्रासुतयोश्चैव स्थान प्राप्त च
 वेणवम् ॥ ४१ ॥ भीमेनेय पुरी तेन राज्यसन्न्यकारणात् ॥ स्ववरा स्थापिता पूर्वं स्वयमध्यासिता तथा ॥ ४२ ॥
 ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ यदुवरास्य दिशातत्वमुपसंहरति—एवमिति ॥ चतुर्थेति माधवरप मुस्पतस्मरुपत्वात् । शासत्सर्वैष चतुर्धात्वं वरास्येत्यर्थ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तस्मिन् भीमे ॥ ३९ ॥ ४० ॥ पर्यये अन्तरोपपत्ते सति भीमेन वैष्णवं स्थान मधुरास्य प्राप्तमित्युत्तरसंहितस्यान्वयः ॥ ४१ ॥ राज्यसम्यक्कारणात् मघोः
 पुने त्वस्मिन्ने मधुगौहित्रा राज्यप्रार्थिनो भक्तीति शास्त्रीयसपधानद्वौहिकत्वाच्च भीमस्येत्यर्थः ॥ ४२ ॥

५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥
 ततः कुशे स्थिते राज्ये तु युवराजनि ॥ अन्धको नाम भीमस्य सुतो राज्यमकारयत् ॥ ४३ ॥ अन्धकस्य सुतो जज्ञे रैवतो नाम पार्थिवः ॥
 ऋक्षोऽपि रैवताब्ज्जे रम्ये पर्वतमूर्धनि ॥ ४४ ॥ ततो रैवत उत्पन्नः पर्वतसागरान्तिके ॥ नाम्ना रैवतको नाम भूमौ भूमिधरस्मृतः ॥ ४५ ॥ रैवत
 स्यात्सज्जो राजा विश्वगर्भो महायथाः ॥ बभूव पृथिवीपालः पृथिव्यां प्रथितः प्रभुः ॥ ४६ ॥ तस्य तिसृषु भार्यासु दिव्यरूपसु केशवा ॥ चत्वारो
 जज्ञिरे पुत्रा लोकपालोपमाश्रुभाः ॥ ४७ ॥ वसुर्बाभ्रुस्सुषेणश्च सभाक्षश्चैव वीर्यवान् ॥ यदुप्रवीराः प्रख्याता लोकपाला इवापरे ॥ ४८ ॥ तैरयं या
 दवो वंशः पार्थिवैर्बहुलीकृतः ॥ यैस्साकं कृष्ण लोकैऽस्मिन्प्रजावन्तः प्रजेश्वराः ॥ ४९ ॥ वसोस्तु कुन्तिविषये वसुदेवस्सुतो विभुः ॥ ततस्स जनया
 मास सुप्रभे द्वे च दारिके ॥ ५० ॥ कुन्तीं च पाण्डोर्भर्हिषीं देवतामिव भूचरीम् ॥ भार्यां च दमघोषस्य चेदिराजस्य सुप्रभाम् ॥ ५१ ॥ एष ते स्वस्य
 वंशस्य प्रभवस्संप्रकीर्तितः ॥ श्रुतो मया पुरा कृष्ण कृष्णद्वैपायनान्तिकात् ॥ ५२ ॥ त्वं त्विदानीं प्रनष्टेऽस्मिन्वंशे वंशमूर्तां वर ॥ स्वयंभूरिव सं
 प्राप्तो भवायस्मज्जयाय च ॥ ५३ ॥ न तु त्वां पौरमात्रेण शक्त्वा गृहयितुं वयम् ॥ देवगुह्येष्वपि भवान्सर्वज्ञस्सर्वभावनः ॥ ५४ ॥ शक्तश्चापि जरा
 संधं नृप योधयितुं विभो ॥ त्वद्दुद्धिवशास्सर्वे वयं योधवन्ते स्थिताः ॥ ५५ ॥ जरासंधस्तु बलवाद्युपाणां मूर्ध्नि तिष्ठति ॥ अप्रमेयबलश्चैव वयं च
 कुशसाधनाः ॥ ५६ ॥ न चेयमेकाहमपि पुरी रोधं सहिष्यति ॥ कुशभक्तेन्धनक्षामा दुर्गरपरिवेष्टिता ॥ ५७ ॥ असंस्कृताम्बुपरिखा द्दारयन्त्रिवि
 जिता ॥ वप्रप्रकारनिचया कर्तव्या बहुविस्तरा ॥ ५८ ॥ संस्कृताव्याधुधागरा योक्तव्या चेष्टिकाचर्यैः ॥ कंसस्य बलभोग्यत्वान्नातिगुप्ता पुरा जनैः
 ॥ ५९ ॥ सद्यो निपतिते कंसे राज्येऽस्माकं नवोदये ॥ पुरी प्रत्यग्ररोधेन न रोधं विसहिष्यति ॥ ६० ॥ बलं समर्द्धमन्नं च कृष्यमाणं परेण ह ॥ अ
 संशयमिदं राष्ट्रं जनैस्सह विनङ्क्यति ॥ ६१ ॥ यादवानां विरोधेन ये जिता राज्यकामुकैः ॥ ते सर्वे द्वैधमिच्छन्ति यत्क्षमं तद्विधीयताम् ॥ ६२ ॥
 यतीति भावनः ज्ञाता ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अयं प्रतीति प्रत्ययं राजभागार्थं रोधो यस्याः सेव । यथाहि कर्षक्यामं करार्थे राजभटा
 अवरुन्धन्ति तद्वत् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ कामुकैस्सामभिः ॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ इति श्रीहरिश्चरे विष्णुपर्वणि टीक्ष्णायामटर्किणोऽध्याय ॥ ३८ ॥ ६७ ॥ एकोनपत्वारिंशोऽय जरासभमयाधिति ॥ तच्च्यते
जामदग्नयेन सप्ती रामलण्ययोः ॥ ११ ॥ विक्रोसिति ॥ ११ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ हेतुः मन्मिभिव कैमिति हेतुः । क्रमव शत्रो पराक्रमः । न्यायव यन्मिभिव कैर वस्यैव

वञ्चनीया भविष्यामो नृपाणां नृपकारणात् ॥ जरासभमयात्तानां द्रवतां राज्यसंभ्रमे ॥ ६३ ॥ आर्तो वक्ष्यन्ति न सर्वे रुध्यमानाः पुरे जनाः ॥ याद
वानां विरोधेन विनष्टाः स्मेति केराव ॥ ६४ ॥ एतन्मम मत कृष्ण विव्रमात्समुदाहृतम् ॥ त्व तु विज्ञापितं पूर्वं न पुनस्सप्रबोधित ॥ ६५ ॥ यदत्र
वः क्षम कृष्ण तत्र वै सविधीयताम् ॥ त्वमस्य नेता सेन्यस्य वय त्वच्छासने स्थिता ॥ त्वन्मूलश्च विरोधोऽय रक्षास्मानात्मना सह ॥ ६६ ॥ इति
श्रीमहाभारते खिलेषु हरिश्चरे विष्णुपर्वणि विक्रुवाक्य नाम अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ६७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विक्रुवोस्तु वच
श्रुत्वा धसुदेवो महायशाः ॥ परितुष्टेन मनसा वचनं चैवमब्रवीत् ॥ १ ॥ राजा पाद्भुष्यवक्त्रा वै राजा मन्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ सतस्त्व च हित चैव कृ
ष्णोक्तं किल धीमता ॥ २ ॥ भाषिता राजघर्माश्च सत्याश्च जगतो हिताः ॥ विक्रुणा यदुश्रेष्ठ यद्धित तद्विधीयताम् ॥ ३ ॥ एतच्छ्रुत्वा पितुर्वाक्य
विक्रुवोश्च महात्मन ॥ विक्रुवोस्तद्रचस्तथ्य निशम्य यदुपुङ्गव ॥ वाक्यमुत्तममकाप्रो वभापे पुरुषोत्तम ॥ ४ ॥ भ्रुवतां वशश्रुत वाक्य हेतुत
क्रमतस्तथा ॥ न्यायतश्शास्त्रतश्चैव वैवैवानुपश्यताम् ॥ ५ ॥ श्रुयतामुत्तर वाक्य श्रुत्वा च परिगृह्यताम् ॥ नयेन व्यवहर्तव्य पार्थिवेन यथाक्रम
म् ॥ ६ ॥ सन्धि च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ॥ द्वेधीमारवं सश्रय च पादगुण्य चिन्तयेत्सदा ॥ ७ ॥ बलिनस्सन्निकृष्टे तु न स्थेय पण्डितेन वै ॥
अपक्रमेद्धि कालश्चस्समर्थो युद्धमुद्गरेत् ॥ ८ ॥ अब तावत्सहाय्येण सुहूर्तेऽस्मिन्प्रकाशिते ॥ जीवितार्थं गमिष्यामि शक्तिमानप्यशक्तवत् ॥ ९ ॥ त
तस्सद्वाचलयुत सहाय्येणाहमहायम् ॥ आरमद्वितीयश्रीमन्तं प्रवेक्ष्ये दक्षिणापथम् ॥ १० ॥ करवीर्युरं चैव रम्य क्रौञ्चपुर तथा ॥ द्रक्ष्यावस्तत्र
सहितौ गोमन्त च नगोत्तमम् ॥ ११ ॥ आवयोर्गमन श्रुत्वा जितकारी स पार्थिव ॥ अप्रविश्य पुरीं दर्पादनुसारं करिष्यति ॥ १२ ॥ ततस्स
स्रवनेष्वेव राजा याति स सातुगाः ॥ आवयोर्भङ्गे चैव नृपतिः प्रयतिष्यति ॥ १३ ॥

परिहारेणारिष्टान्चि कर्षयेति युक्ते । शास्त्र अणुपस्थापपरणानुशास्त्राव वैव माकिर्कार्यमनुपस्यताम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ तत्र क्रमव शास्त्र इत्येतौ हेतु व्यापष्टे—बलिन
इति । सभिल्ले निन्दते ॥ ८ ॥ इतरयोर्द्वैलोकपरमाह—अहमित्यादिना ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अनुसारं युक्ते वाक्यम् ॥ १२ ॥ राजा जरासभः प्रयतिष्यति—केनागमिष्यति ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ शत्रोः शत्रुं प्राप्य परिभ्रष्टाः स्वराष्ट्रे स्थित्वा पृष्ठतः शत्रोर्वधमेव कामयन्ते न तु स्वराष्ट्रं तत्र मुल्यार्थिनः परस्याभिनिवेशमावादित्यर्थः ॥ १५ ॥ दक्षिणौ समर्थौ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ न्यस्तं समारोपितम् अत एव संकुचितम् आधानं त्रेतात्रिविस्तारो यस्य तम् । अथापि काले प्रादुर्भूतेष्व

एषा नश्रेयसी यात्रा भविष्यति कुलस्य वै ॥ पौराणामथ पुर्याश्च देशस्य च सुखावहा ॥ १४ ॥ न च शत्रोः परिभ्रष्टा राजानो विजिगीषवः ॥ पराष्ट्रेषु मृष्यन्ति मृधे शत्रोः क्षयं विना ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा तु तौ वीरौ कृष्णसंकर्षणबुभौ ॥ प्रपेदतुरसंभ्रान्तौ दक्षिणौ दक्षिणापथम् ॥ १६ ॥ तौ तु राष्ट्रणि शतश्वरन्तौ कामरूपिणौ ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय चेतुर्मार्गौ सुखम् ॥ १७ ॥ सद्यष्टपु रम्येषु मोदमानाबुभौ तथा ॥ दक्षिणापथगौ वीरावध्वानं संप्रपेदतुः ॥ १८ ॥ तौ च स्वल्पेन कालेन सद्वाचलविभ्रूषितम् ॥ करवीरपुरं प्राप्तौ स्ववंशेन विभ्रूषितम् ॥ १९ ॥ तौ तत्र गत्वा वेणया नद्यास्तीरान्तमाश्रितम् ॥ आसेदतुः प्ररोहाऽऽढ्यं न्यग्रोधं तरुङ्गवम् ॥ २० ॥ अधस्तात्तस्य वृक्षस्य मुनिं दीप्ततपोधनम् ॥ अंसा वसक्तपरशुं जटावल्कलधारिणम् ॥ २१ ॥ गौरमग्निशिखाकारं तेजसा भास्करोपमम् ॥ क्षत्रान्तकरमक्षोभ्यं वपुष्मन्तमिवाणवम् ॥ २२ ॥ न्यस्त संकुचितायानं काले हुतहुताशनम् ॥ छिन्नं त्रिषवणाम्भोभिराद्यं देवगुरुं यथा ॥ २३ ॥ सवत्सां धेनुकां श्वेतां होमद्युक्कामदोहनम् ॥ क्षीरारणिं कर्षमाणं महेन्द्रगिरिगोचरम् ॥ २४ ॥ ददृशतुस्तौ सहितावपरिश्रान्तमव्ययम् ॥ भार्गवं राममासीनं मन्दरस्थं यथा रविम् ॥ २५ ॥ न्यायतस्तौ तु तं दृष्ट्वा पादमूले कृताऽऽसनौ ॥ वसुदेवसुतौ वीरौ सधिष्याविव पावकौ ॥ २६ ॥ कृष्णस्तमृषिशार्दूलमुवाच वदतां वरः ॥ श्लक्ष्णं मधुरया वाचा लोकवृत्ता न्तकोविदः ॥ २७ ॥ भगवज्जामदश्यं त्वामवगच्छामि भार्गवम् ॥ रामं मुनीनामृपभं क्षत्रियाणां कुलान्तकम् ॥ २८ ॥ त्वया सायकवेगेन क्षितौ भार्गव सागरः ॥ इषुपातेन नगरं कृतं शूर्पारकं त्वया ॥ २९ ॥ धनुःपञ्चशतायामिषुपञ्चशतोच्छ्रयम् ॥ सद्यस्य च निकुञ्जेषु स्फीतो जनपदो महारम् ॥ ३० ॥ अतिक्रम्योदधेर्वेलामपरान्ते निवेशितः ॥ त्वया तत्कर्तव्यस्य सहस्रमुजकाननम् ॥ ३१ ॥ छिन्नं परशुनैकेन स्मरता निधनं पितुः ॥ इयमद्यापि रुधिरैः क्षत्रियाणां हतद्विषाम् ॥ ३२ ॥ सिग्धैस्त्वत्परशूत्सृष्टै रक्तपङ्का वसुधरा ॥ रैणुकेयं विजाने त्वां क्षितौ क्षितिपरोषणम् ॥ ३३ ॥

गिषु हुतहुताशनम् ॥ २३ ॥ होमार्थं दुहते सा होमद्युक् सा चासौ कामदोहना चेति समाप्तः ॥ २४ ॥ २५ ॥ सधिष्यौ सस्थानौ ॥ २६ ॥ २७ ॥ सद्यस्य च निकुञ्जेषु स्फीतो जनपदो महारम् ॥ २८ ॥ समुद्रात् भूमिषु पातमानं प्राप्य तत्र शूर्पारकं नाम नगरं कृतं कृत्वायाः क्षितेः काश्याय दानत्वात् ॥ २९ ॥ धनुश्चतुर्हस्तं इषुर्द्विहस्तः ॥ ३० ॥ अपरान्ते पश्चिमसमुद्रतीरे ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

३४ ॥ ३० ॥ ३६ ॥ ३१ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ कृत्स्न सपादनीयं पल सैन्धु साधन घनादिक्र यपोत्तौ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
 परशुप्रभेदो युक्त यथेवह स्ने तथा ॥ तदिच्छावस्त्वया विप्र कचिदर्थमुपश्रुतम् ॥ ३४ ॥ उत्तर च भुतार्थेन प्रत्युक्तमविराङ्गया ॥ आत्रपोर्मयुरा
 गम यमुनातीरगोभिनी ॥ ३५ ॥ यादवो स्वो मुनिश्रेष्ठ यदि ते श्रुतिमागतौ ॥ वसुदेवो यदुश्रेष्ठः पिता नो हि धृतव्रतः ॥ ३६ ॥ जन्ममन्वृति
 चेवात्रा व्रजेवैव नियोजितौ ॥ तो स्व कंमभयात्तत्र शङ्कितौ परिवर्द्धितौ ॥ ३७ ॥ वयं च प्रथम प्राप्तौ मथुरार्या प्रवेशितौ ॥ तावावां षुल्यित
 इत्वा समाजे कसुमोजसा ॥ ३८ ॥ पितर तस्य तत्रैव स्थापयित्वा जनेश्वरम् ॥ स्वमेव कर्म चारुघो गर्वा व्यापारकारकौ ॥ ३९ ॥ अथावयो पुर
 रोद्व जरासधो व्यवस्थित ॥ सप्रामान्सुवहृत्कृत्वा लब्धलक्ष्णावपि स्वयम् ॥ ४० ॥ ततस्त्वपुररक्षार्यं प्रजानां च धृतव्रत ॥ अकृत्तार्यावदुद्योगो
 फ्रतव्यवलसाधनो ॥ ४१ ॥ अरथो पत्तिनो युद्धे निस्तनुत्रो निराश्रुवो ॥ जरासधोद्यमभयानुराङ्गवेव निःसृतौ ॥ ४२ ॥ एवमावामनुयातो मुनिश्रेष्ठ
 तवान्तिकम् ॥ आवयोर्मन्त्रमात्रेण कर्तुर्मर्दसि सत्क्रियाम् ॥ ४३ ॥ शुकैतद्भागवो रामस्तयोवाक्कियमनिन्दितम् ॥ रेणुकेयः प्रतिवचो घर्मसंक्षित
 मन्त्रात् ॥ ४४ ॥ अपरान्तादह कृष्ण सप्रतीहागतः प्रभो ॥ एक एव विना शिव्यैयुं वयोर्मन्त्रकारणात् ॥ ४५ ॥ विदितो मे व्रजे वासस्तव
 पद्मनिभेराण ॥ दानवानां वयश्चापि कसस्यापि दुरात्मन ॥ ४६ ॥ विग्रह च जरासधे विदित्वा पुरुषोत्तम ॥ तव सध्रातृकस्येह सप्राप्तोऽस्मि
 धरानन ॥ ४७ ॥ जाने त्वां कृष्ण गोप्तार जगत प्रसुमव्ययम् ॥ देवकार्यार्थसिद्धचर्यमवाल वाल्तां गतम् ॥ ४८ ॥ न त्वयाऽविदित किञ्चिच्चिपु
 लेऽपि विद्यते ॥ तथापि भक्तिमात्रेण शृणु वक्ष्यामि ते वचः ॥ ४९ ॥ पूर्वजैस्त्व गोविन्द पूर्वं पुरमिदं कृतम् ॥ कर्त्वीरपुर नाम रात्रू चैव निवे
 गितम् ॥ ५० ॥ पुरेऽस्मिन्नपति कृष्ण वासुदेवो महायशा ॥ शृगाल इति विख्यातो नित्य परमकोपनः ॥ ५१ ॥ नृपेण तेन गोविन्द तव
 वंशभवा नृपाः ॥ दायादा निहतास्सर्वे वीर्येयानुराधायिना ॥ ५२ ॥ अहकारपरो नित्यमजितात्माप्रतिमत्सरी ॥ राज्यैश्वर्यमदाऽऽविष्ट पुत्रेष्वपि च
 वारुणः ॥ ५३ ॥ तत्रैव भवतस्त्यान रोचते मे नरोत्तम ॥ कर्त्वीरपुरे वीरे नित्य पार्थिवद्वपिते ॥ ५४ ॥ श्रुयतां कथयिष्यामि यत्रोमो शशुवा
 धनो ॥ जरासध वलोदग्र भवन्तो योययिष्यतः ॥ ५५ ॥ तीर्त्वा वेणामिमां पुण्यां नदीममेव वाङ्मिभिः ॥ विषयान्ते निवासाय गिरिं
 गच्छाम दुर्गमम् ॥ ५६ ॥
 ॥ ५८ ॥ १० ॥ ५० ॥ ५१ ॥ देयानुराधायिना वेषमेवानुगेहेऽनुरुध्यते न तु धर्म तेन ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ विषयान्ते वेशसीमि निवासाय रात्रिवासाय ॥ ५६ ॥

प्ररुहम् उपगिरिम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ श्राम्यतः श्रममाणान् वानप्रस्थानिति यावत् ॥ ६१ ॥ वनमेव वास्यं वासाहं यस्य स वनवास्यः स चासौ जनश्च
 तस्याधिपतिः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ दर्शयिष्यन्ति प्रकटीभविष्यन्ति ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥
 रम्यं यद्वागिरिं नाम सद्वास्य प्ररुहं गिरिम् ॥ निवासं मांसभक्षाणां चौराणां चौरकर्मणाम् ॥ ५७ ॥ नानाद्रुमलतायुक्तं चित्रं पुष्पितपादपम् ॥ प्रोष्ये
 तत्र निशामेकां खट्वाङ्गां नाम निम्नगाम् ॥ ५८ ॥ भद्रं ते संतारिष्यामो निकषोपलभूषणाम् ॥ गङ्गाप्रपातप्रतिमां भ्रष्टां च महतो गिरेः ॥ ५९ ॥
 तस्याः प्रपातं द्रक्ष्यामस्तापसाऽरण्यभूषणम् ॥ उपभुज्य त्विमान्कामान्वा तान्धरणीधरान् ॥ ६० ॥ द्रक्ष्यामस्तत्र तान्विप्राब्धाम्यतो वै तपो
 धनान् ॥ रम्यं क्रौञ्चपुरं नाम गमिष्यामः पुरोत्तमम् ॥ ६१ ॥ वंशजस्तत्र ते राजा कृष्ण धर्मरतस्सदा ॥ महाकपिरिति ख्यातो वनवास्यजना
 धिपः ॥ ६२ ॥ तमदृष्ट्वैव राजानं निवासाय गतेऽहनि ॥ तीर्थमानडुहं नाम तत्रस्थाः स्याम संगताः ॥ ६३ ॥ ततश्च्युता गमिष्यामस्सहस्रस्य
 विवरे गिरिम् ॥ गोमन्तमिति विख्यातं नैकशृङ्गविभूषितम् ॥ ६४ ॥ स्वगतैकमहाशृङ्गं दुरारोहं खगैरपि ॥ विश्रामभूतं देवानां ज्योतिर्भिरभि
 संवृतम् ॥ ६५ ॥ सोपानभूतं स्वर्गस्य गगनाद्भिर्मिबोच्छ्रितम् ॥ तं विमानावतरणं गिरिं मेरुमिवापरम् ॥ ६६ ॥ तस्योत्तमे महाशृङ्गे भास्वन्तौ देवरू
 पिणौ ॥ उदयास्तमये सूर्यं सोमं च ज्योतिषां पतिम् ॥ ६७ ॥ ऊर्मिमन्तं समुद्रं च अपारद्वीपभूषणम् ॥ प्रेक्षमाणौ सुखं तत्र नगाग्रै विचरिष्यथः
 ॥ ६८ ॥ शृङ्गस्थौ तस्य शैलस्य गोमन्तस्य वनेचरौ ॥ दुर्गयुद्धेन धावन्तौ जरासंधं विजेष्यथः ॥ ६९ ॥ तत्र शैलगतौ दृष्ट्वा भवन्तौ युद्धदुर्मदौ ॥
 आसक्तशैलयुद्धे वै जरासंधो भविष्यति ॥ ७० ॥ भवतोरपि युद्धे तु प्रवृत्ते तत्र दारुणे ॥ आयुधैस्सह संयोगं पश्यामि न चिरादिव ॥ ७१ ॥
 संग्रामश्च महान्कृष्ण निर्दिष्टस्तत्र देवतैः ॥ यदूनां पार्थिवानां च मांसशोणितकर्दमः ॥ ७२ ॥ तत्र चक्रं हलं चैव गदां कौमोदकीं तथा ॥ सौनन्दं
 सुसलं चैव वैष्णवान्यायुधानि च ॥ ७३ ॥ दर्शयिष्यन्ति संग्रामे पास्यन्ति च महीक्षिताम् ॥ रुधिरं कालयुक्तानां वपुर्भिः कालसंनिभैः ॥ ७४ ॥
 स चक्रमुसलो नाम संग्रामः कृष्ण विश्रुतः ॥ देवतैरिह निर्दिष्टः कालस्यादेशसंज्ञितः ॥ ७५ ॥ तत्र ते कृष्ण संग्रामे सुव्यक्तं वैष्णवं वपुः ॥ द्रक्ष्यन्ति
 रिपवः सर्वे सुराश्च सुरभावन ॥ ७६ ॥ तां भजस्व गदां कृष्ण चक्रं च चिरविस्मृतम् ॥ भजस्व स्वेन रूपेण सुराणां विजयाय वै ॥ ७७ ॥ बल
 श्रायं हलं घोरं मुसलं चारिभेदनम् ॥ वधाय सुरशत्रूणां भजताह्येकभावनः ॥ ७८ ॥
 भजस्व लभस्व ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

॥७९॥ मूहानां शत्रुमैत्र्यानाम् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ इति श्रीमहाभारते सिद्धेषु हरिश्चरो विष्णुपर्वणि दीकायामेकेनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ४० ॥
 चत्वारिंशोऽध्याये ऋषिर् रामकृष्णयो ॥ गोमन्वापोहणं तस्मात्प्रत्यावृत्तिर्विष्णुमन ॥ १ ॥ ११ ॥ २ ॥ ३ ॥ अश्वविधिना मानुषगत्या ॥ ४ ॥ शिवैः सपुरैः ॥ ५ ॥
 एष ते प्रथमं कृष्ण सभामो मुनि पाथिषे ॥ पृथिव्यर्थे समाख्यातो भारवतरणे सुरैः ॥ ७९ ॥ आयुधावातिरेत्रैव वपुषो वैष्णवस्य च ॥ ल
 हस्याश्च तेजसश्चैव व्यूहानां च विदारणम् ॥ ८० ॥ अतः प्रभृति स्वप्नो राक्षसृच्छितः ॥ भविष्यति महान्कृष्ण मारत नाम वैशसम्
 ॥ ८१ ॥ तदृच्छ कृष्ण शैलेन्द्रं गोमन्तं च नगोत्तमम् ॥ जरासधमृधे चापि विजयस्त्वामुपस्थित ॥ ८२ ॥ इदं वैश्वसृत्प्रल्यं होमधेनो पयोऽसृ
 तम् ॥ पीत्वा गच्छत मद्रवो मयाऽऽदिष्टेन कर्मणा ॥ ८३ ॥ इति श्रीमहाभारते स्विलेषु हरिश्चरो विष्णुपर्वणि सप्तवाक्य नाम एकोनचत्वारिं
 शोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥
 गोमन्तं पर्वतं द्रष्टुं मत्तनागेन्द्रगामिनौ ॥ जामदग्न्यप्रदिष्टेन मार्गेण वदतां वरौ ॥ २ ॥ जामदग्न्यस्त्वृतीयस्ते त्रयस्त्रय इवाग्रय ॥
 शोभयन्ति स्म पन्थानमिदं त्रिदश इषं ॥ ३ ॥ ते चाश्वविधिना सर्वे ततो वै दिवसक्रमात् ॥ गोमन्तमचलं प्राप्ता मन्दरं त्रिदशा इव ॥ ४ ॥
 लताचारुविचित्रं च नानाद्रुमविभूषितम् ॥ नानागुरुपिनद्धाङ्गं चित्रचित्रैर्मनोरैः ॥ ५ ॥ द्विरेफगणसकीर्णं शिलासकटपादपम् ॥ मत्तवर्णिनि
 वपिर्नादितमेवनादिभिः ॥ ६ ॥ गगनालग्नशिखरजलदासक्तपादपम् ॥ मत्तद्विपविपाणाम्नेः परिपृष्टोपलाङ्कितम् ॥ ७ ॥ कूजस्त्रिष्वाण्डजगणेस्स
 मन्तात्प्रतिनादितम् ॥ दरीप्रपाताम्बुरवैश्चन्द्रशार्दूलपल्लवैः ॥ ८ ॥ नीलाशमचयसचोर्धुवर्णं यथा वनम् ॥ घातुविस्त्रावदिग्घातं सानुप्रसन्नवभृपि
 तम् ॥ ९ ॥ कीर्णसुरगणे कान्तैर्मैनाकमिव कामगम् ॥ चञ्चित्तु सुविरालम् समूलाम्बुपरिस्रवम् ॥ १० ॥ सकाननदरीप्रस्थं श्वेताभ्रगणभृपितम् ॥
 पनसाभ्रतकाभ्रौर्वैवैत्रस्यन्दनचन्दने ॥ ११ ॥ तमालैलावनयुतमरीचक्षुपसंकुलम् ॥ पिप्पलीवल्किक्कलिलचित्रमिच्छुविपावपे ॥ १२ ॥ द्रुमे
 सर्जरसानां च सर्वतः परिशोभितम् ॥ प्राशुशालवनैर्युक्तं बहुचित्रवनैर्युतम् ॥ १३ ॥ सर्जनिम्बार्जुनवनपाटलीकुलसकुलम् ॥ हिनतालैश्च तमालैश्च
 पुत्राग्नौषोपशोभितम् ॥ १४ ॥ जलेषु जलजैश्चन्द्रं स्थलेषु स्थलजैरपि ॥ पङ्कजैर्द्रुमखण्डैश्च सर्वतः प्रतिभृपितम् ॥ १५ ॥ जम्बूजम्बूलवृक्षाब्ज
 कद्रुकन्दलभृपितम् ॥ चम्पकाशोकचकुलविल्वतिन्दुकशाभितम् ॥ १६ ॥
 ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ द्वरीकन्दरयोः कृत्रिमकृत्रिमत्वेन व्यवस्था ॥ २५ ॥ २६ ॥ गाहयन्तं गाहमानम् ॥ २७ ॥
 ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ साम्प्रयागिकः परलोकहितः ॥ ३४ ॥ नैष्ठिकं तात्त्विकम् ॥ ३५ ॥ इदं भूभारहरणरूपं प्रस्तुतम् आरब्धम्
 कुञ्जैश्च नागपुष्पैश्च समन्तादुपशोभितम् ॥ नागपृथसमाकीर्णं मृगसंघातशोभितम् ॥ १७ ॥ सिद्धचारणशोभिस्सेवितप्रस्तरान्तरम् ॥ गन्धर्वैश्च
 समायुक्तं गुह्यकैः पक्षिभिस्तथा ॥ १८ ॥ विद्याधरणैर्नित्यमनुकीर्णशिलातलम् ॥ सिंहशार्दूलसन्नादैस्सततं प्रतिनादितम् ॥ सेवितं वारिधारा
 मिश्चन्द्रपादैश्च शोभितम् ॥ १९ ॥ स्तुतं त्रिदशगन्धर्वैरप्सरामिरलंकृतम् ॥ वनस्पतीनां दिव्यानां पुष्पैरुच्चावचैश्चितम् ॥ २० ॥ शक्रवज्रप्रहा
 राणामनभिज्ञं कदाचन ॥ दवायिभयनिर्मुक्तं महावातभयोद्धतम् ॥ २१ ॥ प्रतापप्रभवाभिश्च सरीद्धिरुपशोभितम् ॥ २२ ॥ पार्श्वैरुपलक
 शेषद्भिरिव त्रियम् ॥ २२ ॥ जलशैवलशृङ्गायैरुन्मिषन्तामिव त्रिया ॥ स्थलीभिर्मृगजुष्टाभिः कान्ताभिरुपशोभितम् ॥ २३ ॥ पार्श्वैरुपलक
 ल्मापैर्मधैरिव विभूषितम् ॥ पादप्रच्छन्नभूमिभिस्सपुष्पाभिस्समन्ततः ॥ २४ ॥ मण्डितं वनराजीभिः प्रमदाभिः पतितं यथा ॥ सुन्दरीभिर्दरीभि
 श्च कन्दराभिस्तथैव च ॥ २५ ॥ तेषु तेष्ववकाशेषु सदारमिव शोभितम् ॥ औषधीदीप्ताशिखरं वानप्रस्थनिषेवितम् ॥ जातरूपैर्वनोदेशैः कृ
 त्रिमैरिव भूषितम् ॥ २६ ॥ मूलेन सुविशालेन शिरसाऽप्युच्छ्रितेन च ॥ पृथिवीमन्तरिक्षं च गाहयन्तामिव स्थितम् ॥ २७ ॥ ते तमासाद्य गो
 मन्तं रम्य भूमिधरोत्तमम् ॥ रुचिरं रुरुस्सर्वे वासायामरसन्निभाः ॥ २८ ॥ रुरुस्ते गिरिवरं खमूर्ध्वमिव पक्षिणः ॥ असज्जमाना वेगेन वैनते
 यपराक्रमाः ॥ २९ ॥ ते तु तस्योत्तरं शृङ्गमाह्लास्त्रिदशा इव ॥ अगारं सहसा चक्रुर्मनसा निर्मितोपमम् ॥ ३० ॥ निविष्टौ यादवौ दृष्ट्वा जामद
 श्यो महामतिः ॥ रामोऽभिमतमक्लिष्टमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ ३१ ॥ कृष्ण यास्याम्यहं तात पुरं शूर्पारकं विभो ॥ युवयोर्नास्ति वैसुख्यं संग्रामे दैव
 तैरपि ॥ ३२ ॥ प्राप्तवानस्मि यां प्रीतिं मार्गानुगमनादपि ॥ सा मे कृष्णानुगृह्णाति शरीरमिदमव्ययम् ॥ ३३ ॥ इदं यत्स्थानमुद्दिष्टं यत्रायुधस
 मागमः ॥ युवयोर्विहितो दैवैस्समयस्साम्प्रयागिकः ॥ ३४ ॥ देवानां सुख्य वैकुण्ठ विष्णो दैवैरभिष्टुत ॥ कृष्ण सर्वस्य लोकस्य शृणु मे नैष्ठिकं
 वचः ॥ ३५ ॥ यदिदं प्रस्तुतं कर्म त्वया गोविन्द लौकिकम् ॥ मानुषाणां हितार्थाय लोके मानुषदेहिना ॥ ३६ ॥ तस्यायं प्रथमः कल्पः
 कालेन तु वियोजितः ॥ जरासन्धेन वै सार्द्धं संग्रामे समुपस्थिते ॥ ३७ ॥
 ॥ ३६ ॥ प्रथमो मुख्यः कल्पः प्रयोगः ॥ ३७ ॥

तत्रि ॥ तमेव तवाऽऽध्यात्मिक भाव्यमलौकिकेन सामर्थ्येन । यवाह यास्कः । “आलौकिकां रथो भवत्यात्माश्वा आत्मापुषमात्मेपव आत्मा सर्वं देवस्य” इति ॥ ३८ ॥
 चतुर्विंशतीनां स्रग् अष्टाद्वाङ्मन्यर्थः । एतेन कृष्णस्य साक्षाद्विष्णुत्वमुक्तं न त तदशत्त्व निवृत्तस्य कृष्णस्येदेव रूपं द्विभुज त्वविद्वद्भस्ममिति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
 ॥ ४२ ॥ शैव्येन आत्माभिना अधिवासिता परिगृहीता अथ एव एकैकेणीधरा अस्तस्त्वैकेऽग्रन्त्या ॥ ४३ ॥ हे कृष्ण, क्षत्र सक्षिप्य न प्रवीक्षत इति पूर्वैज सन्वच । क्षत्रिया
 मरणमात्तन्नेव शाय फाळावधिं न प्रक्षिन्ते अपि तु उत्तुङ्गा मृत्वा शीमेमेव मरण काययन्ते । यतः समह क्रूरैः श्रैराक्रान्त न्हात्रमस्ति इत्यर्थ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
 तत्रायुवबल चैव रूप च रणकर्कराम् ॥ स्वयमेवाऽऽत्मान कृष्ण त्वयाऽऽत्मान विधत्स्व ह ॥ ३८ ॥ चक्रोद्यतकर हृष्टा त्वां गदापाणिमाहवे ॥
 चतुर्द्विगुणपीनांसं विभ्वेषुपि शक्तक्रतु ॥ ३९ ॥ अद्यप्रमृति ते यात्रा स्वर्गोक्ता ससुपस्थिता ॥ पृथिव्यां पाथिविन्द्राणां कृतास्त्रे त्वयि मानद
 ॥ ४० ॥ वैनेतेयम्य चाद्धान वाहनं ध्वजकर्मण ॥ कुरु शीघ्र महाबाहो गोविन्द वदतां कर ॥ ४१ ॥ युद्धकामा नृपतयस्त्रिदिवाभिसुलोचिता ॥
 चार्तारूपस्य करणास्त्रिष्टन्ति रणहृत्तय ॥ ४२ ॥ रक्षां निघनदृष्टार्थं वेधव्येनाधिवासिता ॥ एकैकेणीधरा चैव वसुधा त्वां प्रतीक्षते ॥ ४३ ॥
 समहं कृष्ण नक्षत्रं सक्षिप्यारिभिमर्दन ॥ त्वयि मातृव्यमाण्ने युद्धे च ससुपस्थिते ॥ ४४ ॥ त्वरस्व कृष्ण युद्धाय दानवानां वधाय च ॥ स्वर्गाय च
 नरेन्द्राणां देवतानां सुखाय च ॥ ४५ ॥ सत्कृतोऽहं त्वया कृष्ण लोकैश्च सचराचरे ॥ त्वया सत्कृतरूपेण येन सत्कृतवानहम् ॥ ४६ ॥ साध
 यामि महाबाहो भवतः कार्यसिद्धये ॥ स्मर्तव्यमस्मि युद्धेषु कान्ताेषु महीक्षिताम् ॥ ४७ ॥ इत्युक्त्वा जामदग्न्यस्तु कृष्णमच्छिष्टकारिणम् ॥
 जयाशिषा वर्द्धयित्वा जगामामीप्सिता विशम् ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते स्विलेषु बरिक्वशे विष्णुपर्वणि गोमन्तारोहण नाम चत्वारिंशोऽध्याय
 ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ जामदग्न्ये गते रामे तौ यादवकुलोद्भवौ ॥ गोमन्तशिखरे रम्ये चैष्टु कामरूपिणौ ॥ १ ॥ वनमालाकुलोरस्क्री
 नीलपीताम्बराबुभौ ॥ नीलश्वेतवपुष्मन्तौ गगनस्याविवाम्बुदौ ॥ २ ॥ तौ शैलधनुर्दिग्वाङ्मे युवानौ शिखरे स्थितौ ॥ चेरुस्तत्र कान्तेषु
 वनेषु रतिलाळसौ ॥ ३ ॥ उदयन्तं निरीक्षन्तौ शरिण ज्योतिषां कम् ॥ उदयास्तमने चैव प्रहार्णां चरणीधरे ॥ ४ ॥
 सुल्लवं सत्कारस्त्वानहं त्वया शिवात्मना यतोऽप्यसि अतः सर्वत्र सत्कृतोऽग्रनीत्यर्थ ॥ ४६ ॥ साधयामीति ॥ एतेन युद्धे जयाधिधि शुरे परशुपामः स्मर्तव्य इति विधीयत
 इति ज्ञेयम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते विष्णुपर्वणि दीक्षायां चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अथैकैकचत्वारिंशेऽस्मिन्नामकृष्णमिष्टुक्षया ॥ अस्मात्तस्य नृपते
 रन्वाप्स्यन्नुच्यते ॥ १ ॥ जामदग्न्ये इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ उदयगम् उद्वच्छन्त्यम् ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ सुच्छये शोभनयां छायायाम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ रूषिणी मूर्तिमती अमृतारणी अमृतप्रसूः । यया वाजपेयसौत्रामण्यादिषु सुराग्रह
 वत्सु क्रतुषु अस्वादितया पुरुषा आमृतपानमपि प्राप्नुवन्ति तादृशी मेध्येत्यर्थः ॥ १३ ॥ कादम्बरीमदकलं सुरामदेनाव्यक्तवाचम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ वडवा
 मुखे वडवान्निर्गन्धौ पातालशेषरूपेण नित्यं स्थितं त्वाम् इदानीमन्तर्हितम् । एतेन रामोऽपि पूर्ण एव शेषावतारो न तु शेषांश इति दर्शितम् । पर्येमि परिभ्रमामि त्वामन्वे

अथ संकर्षणश्रीमान्विना कृष्णेन वीर्यवात् ॥ चचार तस्य शिखरे नगस्य नगसन्निभः ॥ ५ ॥ प्रफुल्लस्य कदम्बस्य सुच्छये निषसाद् ह ॥
 वायुना मन्दगन्धेन वीज्यमानस्सुखेन वै ॥ ६ ॥ तस्य तेनानिलौघेन सेव्यमानस्य तत्र वै ॥ मद्यसंस्पर्शनजो गन्धसंसंस्पर्शान्नप्राणभागतः ॥ ७ ॥
 तृष्णा चैनं विवेशाशु वारुणीप्रभवा तदा ॥ शुशोष च सुखं तस्य मत्तस्येवापरेऽहनि ॥ ८ ॥ स्मारितस्स पुरावृत्तममृतप्राशनं विभुः ॥ तृषितो
 मदिराऽन्वेषी ततस्तं तरुमैक्षत ॥ ९ ॥ तस्य प्रावृषि फुल्लस्य यदम्भो जलजोऽञ्जितम् ॥ तत्कोटरस्थं मदिरा संजायत मनोहरा ॥ १० ॥ तां तु
 तृष्णाऽभिभूतात्मा पिबन्नार्त्त इवासकृत् ॥ मोहाच्च चलिताकारस्समजायत स प्रभुः ॥ ११ ॥ तस्य मत्तस्य वदनं किञ्चिच्चलितलोचनम् ॥ घूर्णि
 ताकारमभवच्छरत्कालेन्दुसप्रभम् ॥ १२ ॥ कदम्बकोटरे जाता नाम्ना कादम्बरीति सा ॥ रूषिणी वारुणी तत्र देवानाममृतारणी ॥ १३ ॥ काद्
 म्बरीमदकलं विदित्वा कृष्णपूर्वजम् ॥ तिस्रस्त्रिदशनार्यस्तपुतस्थुः प्रियंवदाः ॥ १४ ॥ मदिरा रूषिणी भूत्वा कान्तिश्च शशिनः प्रिया ॥
 श्रीश्च देवी वरिष्ठा स्त्री स्वयमेवाम्बुजध्वजा ॥ १५ ॥ साञ्जलिप्रग्रहा देवी रोहिण्यसुपस्थिता ॥ वारुण्या सहितं वाक्यमुवाच मदविक्लवम् ॥ १६ ॥
 बलं जयस्व दैत्यानां बलदेव द्विवीश्वर ॥ अहं ते दयिता कान्ता वारुणी समुपस्थिता ॥ १७ ॥ त्वामेवान्तर्हितं श्रुत्वा शाश्वतं वडवामुखे ॥
 क्षीणपुण्येव वसुधां पर्येमि विमलानन ॥ १८ ॥ पुष्पचक्रानुलितेषु केसरेऽप्युषितं मया ॥ अतिमुक्तेषु चाक्षोभ्य पुष्पस्तबकवत्सु च ॥ १९ ॥ अहं
 कदम्बमालीना मेघकाले मुखप्रिया ॥ तृषितं मार्गमाणा त्वां स्वेन रूपेण छादिता ॥ २० ॥ साऽस्मि पूर्णेन योगेन यथैवामृतमन्थने ॥ समीपं
 प्रेषिता पित्रा वरुणेन तवानघ ॥ २१ ॥ सा यथैवार्णवगता तथैव वडवामुखे ॥ त्वयोपभोक्तुमिच्छामि संमतस्त्वं हि मे गुरुः ॥ २२ ॥ न त्वानन्त
 परित्यक्ष्ये भर्त्सिताऽपि त्वयाऽनघ ॥ नाहं त्वया विना लोकानुत्सहे देव सेवितुम् ॥ २३ ॥

षयन्तीति शेषः ॥ १८ ॥ पुष्पचक्रं विकसितसमुदायः केसरानामेव तेनानुलितेषु केसरवत्सु कुसुमादिषु अतिमुक्तेषु वासन्तीलतासु ॥ १९ ॥ २० ॥ पूर्णेन योगेन सर्वाङ्ग
 संपत्त्या युक्ता सती ॥ २१ ॥ त्वया कर्त्तव्यभोक्तुमत्यानं भोक्तुं गुरुः स्वामी । पाठान्तरे गुरोः पितुः संमतः ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ कात्विर्भूमिर्वती जयपूर्वेण योगेन रामसर्गोक्तसक्त्येन जय रामेति शब्देन अभिमुलीकृत्येत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ श्रीश्च वैष्णव्यपि राममेधाजुगुप्सेत्याह—श्रीध्वसि
 ॥ २८ ॥ दरिता इवभूयणादिभिः सप्तमा ॥ २९ ॥ ३० ॥ मौलिमुकुटः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ समुद्रार्हाणि समुद्र काम ॥ काम समुद्रमाधिकेति मत्रकर्णात् । मनोरथानुरूपानी
 त्थं । मास्य आदरेण प्रसिद्धीव्येत्युचरेणान्वयः ॥ ३३ ॥ भूयणस्य त्वयाळंक्रियाळंकरण भवति न तु वैत्स्व तथापि ते तव समयोऽप्यमञ्कारमतिप्रहस्येत्यर्थः ॥ ३४ ॥
 आविपद्म च पद्माङ्क दिव्यं श्रवणभूषणम् ॥ कौशेयानि च नीलानि समुद्रार्हाणि विभ्रती ॥ २४ ॥ मदिरानन्तरं कान्तिस्सकर्मणमुपस्थिता ॥
 मवेनागलितशोणी किञ्चिदाद्यग्नितेजसा ॥ २६ ॥ प्रोवाच प्रणयात्कान्तिर्बद्धाञ्जलिपुटा सती ॥ जयपूर्वेण योगेन सस्मित वाक्यमर्थवत् ॥ २६ ॥
 अह चन्द्रादपि पुरु सहस्रशिरसं प्रसुम् ॥ स्वर्णुणैरुत्तक्ता त्वां यथैव मदिरा तथा ॥ २७ ॥ श्रीश्च पद्मालया देवी विधेया वैष्णवोरसि ॥ रोहिणे
 योरसि शुभा मालवामलर्ता गता ॥ २८ ॥ सा मालाममला शुभ बलस्योरसि दरिता ॥ पद्मास्या पद्माहस्ता वै सकर्मणमथाम्रवीत् ॥ २९ ॥
 राम रामाभिरामस्त्व वारुण्या समलङ्कृत ॥ कान्त्या मया च देवेश सङ्गतभन्द्रमा यथा ॥ ३० ॥ इय च सा मया मौलिः प्रोद्धता वरुणालया
 त् ॥ मूर्ध्नि शीर्षसहस्रस्य या ते भातुरिवावमौ ॥ ३१ ॥ जातरूपमय वैककुण्ठल वज्रभूषितम् ॥ आविपद्म च पद्माक्ष दिव्यश्रवणभूषणम् ॥ ३२ ॥
 कौशेयानि च नीलानि समुद्रार्हाणि मावत ॥ हार च पीनतरल समुद्राभ्यन्तरोपितम् ॥ ३३ ॥ देवमां प्रतिदृष्ट्वा पौराणी भूषणक्रियाम् ॥
 समयस्ते मद्वावाहो भूषणानामलक्रिया ॥ ३४ ॥ सगृह्य तमलंकार ताश्च तिलस्सुरास्त्रिय ॥ शुश्रुमे वलदेवो हि शादेन्दुसमप्रम ॥ ३५ ॥ स
 समागम्य कृष्णेन जलजाम्भोदवर्चसा ॥ मुदं परमिकां लेभे अहद्युक्तशशी यथा ॥ ३६ ॥ ताभ्यामुभाभ्यां सलापे वर्तमाने गृहे यथा ॥ वेनते
 यस्ततोऽध्वानमतिचकाम वेगत ॥ ३७ ॥ सत्रामद्युक्तेजस्वी वैत्यप्रहरणाङ्कित ॥ देवतानां जयश्लाघी विव्यस्रगनुलेपन ॥ ३८ ॥ सुसत्य
 शयने दिव्ये शरीरे वरुणालये ॥ विष्णो क्तिरिट दैत्येन हत वैरोचनेन वै ॥ ३९ ॥ तवर्थस्तेन सत्राम कृतो गुर्वर्थमोजसा ॥ किरीटार्थे समु
 द्रस्य मध्ये वैत्यगणैस्सह ॥ ४० ॥ मोक्षयित्वा किरीट तु वैष्णव पततां वर ॥ व्यत्यकमत वेगेन गगन देवताललयम् ॥ ४१ ॥ स ददर्शं गुरु
 शैले विष्णुं कार्यान्तरागतम् ॥ तेन कोढावलम्बेन किरीटेन विराजता ॥ ४२ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तास्यां देया स्त्रापोऽन्योऽप्यमापणे अजानमतिचकाम तत्राजगामेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ किरीटं मोक्षयित्वा शरीरे विष्णुमहद्गु गगन
 प्रत्यागम्येत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ततो गमनादेव शैले विष्णुं ददर्शं न तु वैकुण्ठे । कोढावलम्बेन स्कन्वात्सक्येन ॥ ४२ ॥

विमौलिं विकिरीरम् । एतावता ग्रन्थेन कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्येतद्वशितं वैकुण्ठक्षीरोदयोस्तदभावात् । तत्रापि मूर्तेः सत्त्वे तु अंशावतारत्वमेव स्यादिति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
 स्थाने निर्युक्ता निश्चयेन योजिता ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अहिशयनात् गते इति शेषः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥
 स दृष्ट्वा मानुषं विष्णुं शैलराजशिरोगतम् ॥ प्रकाशचेष्टानिमुक्तं विमौलिमिव मानुषम् ॥ ४३ ॥ अभिज्ञस्तस्य भावानां गरुत्मान्पततां वरः ॥
 चिक्षेप ख गतो मौलिं विष्णोश्शिरसि हृष्टवत् ॥ ४४ ॥ उपेन्द्रमूर्ध्नि सा मौलिरपिनद्धा इवापतत् ॥ शिरसस्स्थाननिर्धुक्ता कृष्णं चैवान्वशोभ
 यत् ॥ यथैव मेरुशिखरे भानुर्मध्यंदिने यथा ॥ ४५ ॥ वैनेतेयप्रयोगेण विदित्वा मौलिमागताम् ॥ कृष्णः प्रहृष्टवदनो रामं वचनमब्रवीत् ॥ ४६ ॥
 त्वरते खलु कार्यार्थो देवतानां न संशयः ॥ यथेयमावयोश्शैले संग्रामे रचना कृता ॥ ४७ ॥ वैरोचनेन सुप्तस्य मम मौलिर्महोदधौ ॥ शक्रस्य
 सदृशं रूपं दिव्यमास्थाय सागरात् ॥ ४८ ॥ ग्राहरूपण यो नीत आनीतोऽसौ गरुत्मता ॥ ममाहिशयनान्मौलिर्हृत्वा क्षितो गरुत्मता ॥ ४९ ॥
 सुव्यक्तं सन्निकृष्टस्य जरासंधो नराधिपः ॥ लक्ष्यन्ते हि ध्वजाग्राणि स्थानां वातरंहसाम् ॥ ५० ॥ एतानि विजिगीषुणां शशिकल्पानि भूभृताम् ॥
 छत्राग्यार्यं विराजन्ते दंशितानि भित्तानि च ॥ ५१ ॥ अहो नृपरथोदया विमलाश्छत्रपङ्कयः ॥ अभिवर्तन्ति नभ्युभ्रा यथा खे हंसपङ्कयः ॥ ५२ ॥
 अहो द्यौर्विमलाभानां शस्त्राणां विसलानना ॥ प्रभा भास्करभामिश्रा चरन्तीव दिशो दश ॥ ५३ ॥ एतानि नूनं समरे पार्थिवैरायुधानि च ॥
 क्षितानि विनशिष्यन्ति मयि सर्वाणि संयुगे ॥ ५४ ॥ काल खलु नृपः प्राप्तो जरासन्धो महीपतिः ॥ आवयोर्दुद्धनिकपः प्रथमस्समरातिथिः
 ॥ ५५ ॥ आर्यं तिष्ठान् सहितौ न खल्वनागते नृपे ॥ युद्धाऽऽरम्भः प्रयोक्तव्यो बलं तावद्विमृश्यताम् ॥ ५६ ॥ एवमुक्त्वा ततः कृष्णस्स्वस्थस्स
 ग्रामलालसः ॥ जरासन्धवधं प्रेषुश्चकार बलदर्शनम् ॥ ५७ ॥ वीक्षमाणश्च तान्त्सर्वावृणान्यदुवरोऽव्ययः ॥ आत्मानमात्मनोवाच यत्पूर्वं दिवि
 मन्त्रितम् ॥ ५८ ॥ इमे ते पृथिवीपालाः पार्थिवे वर्त्मनि स्थिताः ॥ ये विनाशं गमिष्यन्ति शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ५९ ॥ प्रोक्षितान्खल्विमान्मन्ये
 मृत्युना नृपसत्तमान् ॥ स्वर्गगामीनि चाप्येषां वपूषि प्रचकाशिरे ॥ ६० ॥ स्थाने भारपरिश्रान्ता वसुधेयं दिवं गता ॥ एषां नृपतिसिंहानां बलो
 धैरभिपीडिता ॥ ६१ ॥ अल्पेन खलु कालेन विविक्त पृथिवीतलम् ॥ भविष्यति नरेन्द्रौघैरार्कणं च नभस्तलम् ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते
 खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि जरासन्धाभिगमनं नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ ४१ ॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ एषां स्थाने सति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि वीकायामेकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

अप द्विचत्वारोऽस्मिजरासन्धमचोद्विहै ॥ राजभिर्बिहिवो दाहो गोमन्स्येति षण्षते ॥ १ ॥ जरासन्ध इति ॥ १ ॥ किस्पद्यायां अश्वराज्जिह्विस्तै समाहिवा मुशिदि
वास्तैः ॥ २ ॥ ३ ॥ आरु सर्वत्र प्रसिद्धिस्तुक्तै सारुः प्रस्यते सादिभि युक्ताः नियुक्ताः वागिनस्तैः ॥ ४ ॥ ५ ॥ धृतवत इत्यञ्जैकिम्पि सामर्थ्यं सूचितम् ॥ ६ ॥

॥ वैशस्यायन उवाच ॥ जरासन्धस्तत प्राप्तो नृपस्सर्वमहीक्षिताम् ॥ नराधिपैर्वलद्युतैरनुयातो महाद्युतिः ॥ १ ॥ व्यायतोवप्रतुरगैर्विस्पष्टाय
समाहितै ॥ रयेस्साद्याभिकैर्युक्तेसङ्गतिभि क्वचित् ॥ २ ॥ हेमकक्षैर्महाघण्टैर्वर्णैर्वारिदोपमे ॥ महामात्रोत्तमास्त्रै कल्पितै रणवलितै
॥ ३ ॥ सास्त्रैस्साविभ्युक्तै प्रेस्वमाणै प्रवलितै ॥ वाजिभिर्वायुसकारै पुवन्निरिष पत्रिभिः ॥ ४ ॥ खच्चर्मवलोदग्रे पत्रिभिर्वलिताम्बरेः ॥
सद्वसस्यैर्निर्मुक्तैरुपतन्निरिवोरगै ॥ ५ ॥ एव चतुर्विधैस्सेन्यैः प्रचलन्निरिवाम्बुदै ॥ दृपोऽभियातो वलवाञ्जरासन्धो धृतवतः ॥ ६ ॥ स
र्येर्नेमिवोपैश्च गजैश्च मदसिञ्जितैः ॥ हेपद्भिश्चापि सुरैर्गैर्ध्वेहितोत्रैश्च पत्तिभि ॥ ७ ॥ सन्नादयन्दिशस्सर्वास्सर्वाश्चापि गुहाशयान् ॥ स राजा
सागराकारससेन्य प्रत्यदृश्यत ॥ ८ ॥ तद्दल पृथिवीशानां हृद्ययोजनकुलम् ॥ ह्वेडितास्फोटितखं मेघसेन्यमिवावमौ ॥ ९ ॥ रथे पवन
संपातेर्गजैश्च जलदोपमै ॥ तुरगैश्च सितात्रामैः पत्तिभिश्चापि दशितै ॥ १० ॥ व्यामिश्रं तद्दल भाति पत्तिद्विपरयाकुलम् ॥ वर्मान्ते सागरगत
यथाऽप्रपटल तथा ॥ ११ ॥ सवलस्ते महीपाला जरासन्धपुरोगमा ॥ परिवार्य गिर सर्वे निवेशायोपचक्रमु ॥ १२ ॥ वमौ तस्य निविष्टस्य
वलत्रीश्चाविरस्य वै ॥ शुक्लपर्वणि पूर्णस्य यथा रूप महोदधे ॥ १३ ॥ वीतरात्रे तत काले नृपास्ते कृतकौतुका ॥ आरोहणार्थं शैलस्य
समेता युद्धलालसाः ॥ १४ ॥ समवायीकृतास्सर्वे गिरिप्रस्थेषु ते नृपा ॥ निविष्टा मन्त्रयामास्युर्दकालकुतूहला ॥ १५ ॥ एषां तु तुसूलश्रा
ध्वश्लुश्रुवै पृथिवीक्षिताम् ॥ युगान्ते भिद्यमानानां सागराणां यथा स्वन ॥ १६ ॥ तेषां सकञ्चुकोष्णीपास्स्थयिरा वेत्रपाणय ॥ वेरुमा शब्द
इत्येष ह्वन्तो राजरासनाव ॥ १७ ॥ तस्य रूप वलस्यासीन्निश्शब्दस्तिमितस्य वै ॥ लीनमीनमुजङ्गस्य निश्शब्दस्य पयोदधेः ॥ १८ ॥
तस्मिन्स्तिमितनिश्शब्दे योगाविष महारुषि ॥ जरास चो दृढद्वक्त्र्य दृष्टपतिरिवादेव ॥ १९ ॥ शीघ्र समभिवर्तन्ता वलानीद महीक्षिताम् ॥
सर्वतः पर्वतश्चाय वल्लोधैः परिवार्यस्ताम् ॥ २० ॥ अश्मयन्त्राणि युज्यन्तां क्षेपणीयाश्च सुद्ररा ॥ चर्च्वं चापि प्रवाङ्गन्तां प्रासा वै तोमराणि च
॥ २१ ॥ चर्च्वं प्रक्षेपणार्थाय दृढानि च लघूनि च ॥ रास्त्रपातविघ्नानि कियन्तामासु शिल्पिभिः ॥ २२ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

नरपतिः शिशुपालो युद्धाभिज्ञत्वादिति शब्दः । नरपतिर्ग्रन्थविशेषो यत्र वाहनध्वजादीनां संस्कार उच्यते रुद्रयामलादिषु दृश्यमानः । तत्र चतुरशीतिभूवलानि चतुरशीति
 चक्राणि च । तत्र यस्य यस्य या भूर्बलकरी शत्रोश्चापकर्षकरी स तामाश्रयत्वित्यर्थः । यथा पतन्ति नो वाहा इति पाठे तु तथा गिरिश्रान्तो विषमः समीकर्तव्यः । यथाऽ
 शूराणां युद्धयमानानां प्रमत्तानां परस्परम् ॥ यथा नरपतिः प्राह तथा शीघ्रं विधीयताम् ॥ २३ ॥ दार्यतामेप दङ्कवैः खनित्रैश्च नगोत्तमः ॥ नृपाश्च
 युद्धदुर्गज्ञा विन्यस्यन्तामदूरतः ॥ २४ ॥ अद्यप्रभृति सैन्यैर्भे गिरिरोधः प्रवर्त्यताम् ॥ यावदेतौ पातयामो वसुदेवसुताभुभो ॥ २५ ॥ अचलोऽयं
 शिलयोनिः क्रियतां निश्चलाण्डजः ॥ आकाशमपि बाणौघैर्निस्संपातं विधीयताम् ॥ २६ ॥ मयाऽनुसृष्टास्तिष्ठन्तु गिरिभूमिषु भूमिपा ॥ तेषु
 तेष्ववकाशेषु शीघ्रमारुह्यतां गिरिः ॥ २७ ॥ मद्रः कलिङ्गाधिपतिश्चेकितानश्च बाह्लिकः ॥ काश्मीराजो गोन्दः करूपाधिपतिस्तथा ॥ २८ ॥
 दुमः किंपुरुषश्चैव पार्वतीयाश्च मालवाः ॥ पर्वतस्थारं पार्थं क्षिप्रमारोहयन्त्वमी ॥ २९ ॥ पौरवो वैजुदारिश्च वैदर्भस्सोमकस्तथा ॥ रुक्मी च
 भोजाधिपतिः सूर्यक्षश्चैव मालवः ॥ ३० ॥ पाञ्चालाधिपतिश्चैव द्रुपदश्च नराधिपः ॥ विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दन्तवक्त्रश्च वीर्यवान् ॥ ३१ ॥
 छागलिः पुरभिन्नश्च दरदश्च महीपतिः ॥ कौशाभ्यो मालवश्चैव शतयन्वा विदूरथः ॥ ३२ ॥ धूरिश्चाह्निरगर्तश्च बाणः पञ्चनदस्तथा ॥ उत्तरं
 पर्वतोद्देशमेते दुर्गसहा नृपाः ॥ आरोहन्तु विमर्दन्तो वज्रप्रतिमगौरवाः ॥ ३३ ॥ उलूकः कैतवेयश्च वीरश्चांशुमतः सुतः ॥ एकलव्यो दृढाश्वश्च
 क्षत्रधर्मा जयद्रथः ॥ ३४ ॥ उत्तमौजास्तथा शाल्वः कैरलेयश्च कैशिकः ॥ वैदिशो वामदेवश्च सुकेतुश्चापि वीर्यवान् ॥ ३५ ॥ पूर्वपर्वतनिव्यू
 हमेतेष्वायतमस्तु नः ॥ विदारयन्तो धावन्तु वाता इव बलाहकात् ॥ ३६ ॥ अहं च दरदश्चैव चेदिराजश्च वीर्यवान् ॥ दक्षिणं शैलनिचयं दारयि
 ब्याम दंशिताः ॥ ३७ ॥ एवमेव गिरिः क्षिप्रं समन्ताद्दक्षितो वलैः ॥ वज्रप्रपातप्रतिमं प्राप्नोतु तुमुलं भयम् ॥ ३८ ॥ गदिनो वै गदाभिश्च परिधैः
 परिघायुधाः ॥ अपरे विविधैश्शस्त्रैर्दारयन्तु नगोत्तमम् ॥ ३९ ॥ एव भूमिधरोऽथैव विपमोच्चशिलान्वितः ॥ कार्थो भूमिसमस्सर्वो भवद्भिर्वसु
 धार्थिपैः ॥ ४० ॥ जरासन्धवचश्श्रुत्वा पार्थिवा राजशासनात् ॥ गोमन्तं वेष्टयामासुस्सागरः पृथिवीमिव ॥ ४१ ॥ उवाच राजा चेदीनां देवानां
 मधवानिव ॥ किं ते युद्धेन दुर्गेऽस्मिन्गोमन्ते च नगोत्तमे ॥ ४२ ॥

स्माकं च हयास्तत्र गच्छन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ युद्धदुर्गज्ञाः युद्धरहस्यज्ञाः ॥ २४ ॥ निःसंपातं निरवकाशम् अत एव संचारस्थानाभावाच्चिथलाण्डजत्वं युज्यते गिरेः
 ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ प्रतिबन्धेन रोषमात्रेण अक्षरन्देन कर्मणा उपर्युत्तुक्तेन ॥ ४५ ॥ मक्कादिभिः रक्षित्वा एव पाल्यन्ते न त्वल्पया ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥
 ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥
 दुराग्रेहश्च रिस्वरे प्रांशुपादपकण्टके ॥ काष्ठेस्तृणैश्च वधुभिः परिवार्य समन्ततः ॥ ४३ ॥ अद्यैव वीप्यतां क्षिप्रमलमन्येन कर्मणा ॥ क्षत्रियास्सुकु
 मारा द्वि रणे सायकयोधिनः ॥ ४४ ॥ नियुक्ताः पर्वते दुर्गे नियोक्तु पादयोधिनः ॥ न नामप्रतिषन्धेन न चावस्कन्दकर्मणा ॥ ४५ ॥ शक्य एव
 गिरिस्तात देवैरप्यवमर्दितम् ॥ दुर्गयुद्धे क्रमशः श्रेयान्नोघयुद्धे न पार्थिवाः ॥ ४६ ॥ मत्तोवकेचने क्षीणाः पाल्यन्ते गिरिसंश्रिताः ॥ कथं बहव इत्येवं
 नाप्येपु निपुणो नय ॥ ४७ ॥ यादवो नावमन्तव्यो द्वावप्येतौ रणे स्थितौ ॥ अविज्ञातबलावेतौ भूयते देवसमितौ ॥ ४८ ॥ कर्मभिस्त्वमरो
 विभ्यो बालावतिवलान्वितौ ॥ युष्कराणीह कर्माणि कृतवन्तौ यदुत्तमौ ॥ ४९ ॥ शुष्ककाष्ठेस्तृणैर्वेष्य सर्वतः पर्वतोत्तमम् ॥ अग्निना दीपयिष्यामो
 दद्येतां गतचेतनौ ॥ ५० ॥ यदि चेन्निष्कमिष्येते वद्गमानाकितोऽन्तिके ॥ समेत्य पातयिष्यामस्त्यस्यतो जीषित ततः ॥ ५१ ॥ वाक्यमेतच्च रुरुचे
 सवलानां महीशिताम् ॥ यदुक्तं चैविराजेन नृपाणां हितरासिना ॥ ५२ ॥ ततः काष्ठेस्तृणैर्वेशुष्करासैश्च पादपैः ॥ उपदीप्यत रेलेन्द्रस्मू
 र्यपादेरिवाम्बुव ॥ ५३ ॥ ददुस्ते सर्वतस्तूर्णं पावकं तत्र पार्थिवाः ॥ ययोदेश यथाघात शैलस्य लघुविक्रमा ॥ ५४ ॥ स वायुदीपितो वन्निरुत्प
 पात समन्ततः ॥ सधूमज्वालमालाभिर्माभिः खमिव शोभयन् ॥ ५५ ॥ सोऽजलः पवनायस्तः काष्ठसंचयमूलवान् ॥ वदाह शैल श्रीमन्त
 गोमन्तं कान्तपादपम् ॥ ५६ ॥ स दग्धमानशैलेन्द्रो धुमोच विपुलाश्रिया ॥ शतशशरतथा भृत्वा महोल्काऽऽकारदर्शना ॥ ५७ ॥ सचित्रमानु
 शैलेन्द्रो भाभिर्मानुरिवाम्बुदम् ॥ आलिम्पतीव विधिवत्समन्तादर्विरुद्धतः ॥ ५८ ॥ घातुभिः पच्यमानैश्च ज्वलद्भिश्चैव पादपैः ॥ उद्भ्रान्तभा
 पवो रीति तृद्यमान इवाग्निरादः ॥ ५९ ॥ प्रतप्तो दग्धमानस्तु स शैलः कृष्णवर्त्मना ॥ रीतीर्निर्वर्तयामास काञ्चनाजनराजती ॥ ६० ॥ वह्निना
 चापि वीताङ्गो गिरिर्नातिविराजते ॥ धुमान्यकारोर्ध्वतनुर्मन्वमान इवाम्बुदः ॥ ६१ ॥ विच्छिद्योपलसघात कर्कराङ्गारवर्षण ॥ गिरिर्भात्यनलो
 द्ररेल्कावृष्टिरिवाम्बुदः ॥ ६२ ॥ प्रपातप्रव्रवोत्सितो धूमसंघर्द्धितोदरः ॥ स गिरिर्मस्मतां यातो युगान्ताभिर्हतोपमः ॥ ६३ ॥
 ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

॥ ६४ ॥ रेसुः आर्तनादं चक्रुः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ विरसन्तीव क्रन्दन्तीव ॥ ७४ ॥ कौलीनं लोकापवादः

विह्वलास्तस्य पार्श्वेभ्यस्सर्पा दग्धाद्धदेहिनः ॥ श्वसन्तः पृथुमूर्धनो निश्चेरुरशिवेक्षणाः ॥ ६४ ॥ उत्पत्योत्पत्य गगनात्पुनः पुनरवाङ्मुखाः ॥
रेसुश्चोद्वेजितास्सिंहाशार्दूलाश्चानलाविलाः ॥ ६५ ॥ सुमुचुः पादपाश्वैव दाहनिर्यासजं जलम् ॥ ६६ ॥ वहत्यूर्ध्वगतिर्वातो भस्माङ्गाराभिपिङ्गलः ॥
धूमच्छाया च गगने दर्पिताम्भोददर्शना ॥ ६७ ॥ त्यज्यमानो महासानुर्विहगैः श्वापदैरपि ॥ गिरिवैकल्यमायाति प्रागल्भ्याकृष्णवर्त्मनः ॥ ६८ ॥
स सुमोच शिलाशैलश्चलोदगशिलोच्चयः ॥ ७० ॥ दह्यमाने नगश्रेष्ठे सीदमानैर्महाद्रुमैः ॥ धूमभारैरनालक्ष्ये मूले शिथिलतां गते ॥ ७१ ॥ सरोपं हि
क्रोशमपक्रान्ताः पावकेनाभितापिताः ॥ ७० ॥ दह्यमाने नगश्रेष्ठे सीदमानैर्महाद्रुमैः ॥ धूमभारैरनालक्ष्ये मूले शिथिलतां गते ॥ ७१ ॥ सरोपं हि
तदा रामो वचनं केशिसूदनम् ॥ बभाषे पद्मपत्राक्षं स साक्षान्मधुसूदनम् ॥ ७२ ॥ दह्यतेऽयं गिरिस्तात ससानुशिखरद्रुमः ॥ आवयोः कृष्ण वरेण
बलिभिर्वसुधाधिपैः ॥ ७३ ॥ पश्य कृष्णानलोष्णानां सधूमानां समन्ततः ॥ वनानां विरसन्तीव नगभ्याशो द्विपोत्तमाः ॥ ७४ ॥ अयं यद्यव
योरर्थं गोमन्तस्तात दह्यते ॥ अयशस्यमिदं लोके कौलीनं च भविष्यति ॥ ७५ ॥ तदस्यानृण्यहेतोर्हि नगस्य नगसन्निभ ॥ क्षत्रियान्निहनि
व्यामो दोभ्यर्भिव युथां वर ॥ ७६ ॥ एते ते क्षात्रियाः सर्वे गिरिमादीप्य दंशिताः ॥ रथिनस्तात दृश्यन्ते यथादेशं युयुत्सवः ॥ ७७ ॥ एव
मुक्त्वा गिरेशुद्गान्मेरुशृङ्गादिवोडुराद् ॥ निपपात बलश्रीमान्वनमालाघरो युवा ॥ ७८ ॥ कादम्बरीमदक्षीवो नीलवासास्सिताननः ॥ ७९ ॥ म
शारदेन्दुसंकाशो वनमालाचितोदरः ॥ ७९ ॥ कान्तैककुण्डलधरश्चारुमौलिरवाङ्मुखः ॥ निपपात नरेन्द्राणां मध्ये केशवपूर्वजः ॥ ८० ॥ अत्र
प्लुते ततो रामे कृष्णः कृष्णाम्बुदोषमः ॥ गोमन्तशिखरच्छ्रीमानप्लुतोऽमितविक्रमः ॥ ८१ ॥ ततस्तं पीडयामास पद्भ्यां गिरिवरं हरिः ॥
स पीडितो गिरिस्तेन निर्ममज्ज समन्ततः ॥ ८२ ॥ जलाऽऽकुलोपलस्तत्र प्रभुतो द्विरदो यथा ॥ स तेन वारिणा वह्निस्तक्षणात्प्रशमं ययौ ॥ ८३ ॥
कल्पयन्ते वारिथाराभिर्मेघजालैरिवांशुमान् ॥ सिंहारसितनिर्घोषः पीतवासा वनाकृतिः ॥ ८४ ॥ किरीटमूर्धा सौम्यास्यः पुण्डरीकनिभेशगः ॥
श्रीवत्सवशास्तुमुखस्सहस्राक्षसमद्युतिः ॥ ८५ ॥ रामादनन्तरं कृष्णः प्लुतो वै वीर्यवांस्ततः ॥ ताभ्यामेव प्लुताभ्यां च चरणैः पीडितो गिरिः ॥ ८६ ॥
॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ८७ ॥ इति श्रीहरिवंशो विष्णुपर्वणि दीक्षायां द्विषत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ४४ ॥ अथ त्रिचत्वारिंशस्मिन्मागधस्य पराजयः ॥ कर्षीपुरे शोकः
 शमालस्य यथोद्वेगः ॥ १ ॥ तौ नगात् इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ पवस्ति स्म आयुधानांति रोषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ यानि तत्रैष मथुरायां निक्षिप्य शतौ तानि प्रातो लम्बव
 मुमोच सलिलोत्पीडास्तीव्रपावकशान्तये ॥ सलिलोत्पीडन दृष्ट्वा पार्थिवा मयमाविशान् ॥ ८७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशो विष्णु
 पर्वणि गोमन्तवाहो नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ ४५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ तौ नगादाप्युतौ दृष्ट्वा वसुदेवसुताभुभौ ॥ सुप्र
 नरवरानीकं सर्वं समुदवाहनम् ॥ १ ॥ बाभ्रुहरणौ तौ तु चेरतुस्तत्र याववौ ॥ मकराविव सरग्धौ समुद्रक्षोभणाभुभौ ॥ २ ॥ ताभ्यां मृधे प्रवि
 ष्ठाभ्यां याववाभ्यां मतिस्त्वभूत् ॥ आयुधानां पुराणानामादानकृतलक्षणा ॥ ३ ॥ ततोऽम्बरतलाद्भ्य पतन्ति स्म महात्मनो ॥ मध्ये राज
 सव्रह्मस्य समर प्रतिक्राङ्क्षिणो ॥ ४ ॥ यानि वै माथुरे युद्धे प्राप्तान्याहवशोभिणो ॥ तान्यम्बरात्पतन्ति स्म दिव्यान्याहवसपुत्रे ॥ ५ ॥ लोलि
 हानानि दिव्यानि वीसाभिसदृशानि वै ॥ निक्षिप्य यानि तत्रैव तानि प्रातो स्म याववौ ॥ ६ ॥ ऋग्यजुर्वेदयुजातानि मूर्तिमन्ति शृद्दन्ति च ॥
 वृषितान्याहवे भोकुं नृपमांसानि सर्वरा ॥ ७ ॥ दिव्यस्त्रदामघारीणि त्रासयन्ति च खेचरान् ॥ प्रभया मासमानानि वशितानि विशो दश
 ॥ ८ ॥ हल सार्धत्क नाम सौनन्दं सुसलं तथा ॥ चक्रं सुदर्शन नाम गर्वा कौमोदकीं तथा ॥ ९ ॥ चत्वार्येतानि तेजांसि विष्णुप्रहरणानि वै ॥
 ताभ्यां समवतीर्णानि याववाभ्यां महामृधे ॥ १० ॥ जग्राह प्रथमं रामो ललामप्रतिम रणे ॥ सर्पन्तमिव सर्पेन्द्रं दिव्यमालाऽऽकुलं हलम् ॥ ११ ॥
 सव्येन सत्त्वतां श्रेष्ठो जग्राह सुसलोत्तमम् ॥ सौनन्दं नाम बलवान्निगनन्दकर द्विपाम् ॥ १२ ॥ दर्शनीयं च लोकेषु चक्रमादित्यवर्चसम् ॥ नाम्ना
 सुदर्शनं नाम प्रीतो जग्राह केशव ॥ १३ ॥ दर्शनीयं च लोकेषु धनुर्जल्वनिस्त्वनम् ॥ नाम्ना शार्ङ्गमिति ख्यात प्रीतो जग्राह वीर्यधान् ॥ १४ ॥
 देवेर्निगदितार्थस्य गदा तस्यापरे करे ॥ निपिका कृशुदासस्य नाम्ना कौमोदकीति सा ॥ १५ ॥ तौ सप्रहरणो वीरो साक्षाद्विष्णुतनूपमौ ॥
 समरे रामगोविन्दौ रिपूस्तान्प्रत्युद्बुध्यताम् ॥ १६ ॥

चो ॥ ६ ॥ ७ ॥ स्रग्दाममालाकृपाणि दामानि रज्जुविरोधाः ॥ ८ ॥ ९ ॥ तास्या तपोरथे ॥ १० ॥ ललामप्रतिमं चक्रतुल्यम् । “ललामलाञ्छने ष्वजे” इति मेदिनी
 ॥ ११ ॥ १२ ॥ शर्षसमिति समासान्वात् टच् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ विष्णुकुः शस्त्रा वज्रस्यौ कर्तुमन्यपाकर्तुं यकावित्यर्थः ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ अमृतिरूपौ अतुल्यौ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ पराक्रान्तस्य शत्रुणा वशीकृतस्य ॥ २४ ॥ पत्तिनः पदातेः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
 आयुधप्रग्रहौ वीरौ तावन्योन्यमयाबुभौ ॥ पूर्वजानुजसंज्ञौ ॥ रामगोविन्दलक्षणौ ॥ १७ ॥ समरेऽप्रतिरूपौ तौ विष्णुरेको द्विधा कृतः ॥ द्विपस्तु
 प्रतिकुर्वाणौ पराक्रान्तौ यथेश्वरौ ॥ १८ ॥ हलमुद्यम्य रामस्तु सपेन्द्रमिव कोपनम् ॥ चचार समरे वीरो द्विषतामन्तकोपमः ॥ १९ ॥ निकर्ष
 ब्रथवृन्दानि क्षत्रियाणां महात्मनाम् ॥ चकार रोषं सफलं नागेषु च हयेषु च ॥ २० ॥ कुञ्जरोह्याङ्गलोत्क्षिप्तान्मुसलाक्षेपताडितान् ॥ रामोऽभि
 रामस्समरे निर्भमन्थाचलोपमः ॥ २१ ॥ ते वध्यमाना रामेण समरे क्षत्रियर्षभाः ॥ जरासन्धान्तिकं भीता विरथाः प्रतिजग्मिरे ॥ २२ ॥ तानु
 वाच जरासन्धः क्षत्रधर्मं व्यवस्थितः ॥ धिगेतां क्षत्रवृत्ति वस्समरे कातरात्मनाम् ॥ २३ ॥ पराक्रान्तस्य समरे विरथस्य पलायतः ॥ भ्रूणहत्या
 भिवासह्यां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ २४ ॥ पत्तिनो भुवि चैकस्य गोपस्याल्पबलीयसः ॥ भीताः किं विनिवर्तध्वं धिगेतां क्षत्रवृत्तिताम् ॥ २५ ॥
 क्षिप्रं समभिवर्तन्तां मम वाक्येन नोदिताः ॥ यावदेतौ रणे गोपौ प्रेषयामि यमक्षयम् ॥ २६ ॥ ततस्ते क्षत्रियास्सर्वे जरासन्धेन नोदिताः ॥
 क्षिपन्तश्शरजालानि हृष्टा योद्धुमुपस्थिताः ॥ २७ ॥ ते हयैः काञ्चनापीडै रथैश्चेन्दुसमप्रभैः ॥ नौगैश्चाम्भोदसंकारैर्महामात्रप्रणोदितैः ॥ २८ ॥
 सतनुत्राणनिस्त्रिंशत्सायुधाभरणाम्बराः ॥ स्वरोपितधनुष्मन्तस्सवृणीरास्ससायकाः ॥ २९ ॥ सच्छत्रोत्सेधिनस्सर्वे चारुचामरवीजिताः ॥ रणा
 वनिगता रेडुस्स्यन्दनस्था महीक्षितः ॥ ३० ॥ तौ युद्धरङ्गापतितौ विधावन्तौ महाभुजौ ॥ वसुदेवसुतौ वीरौ युयुत्सू प्रत्यहश्यताम् ॥ ३१ ॥
 तद्युद्धमभवत्तत्र तयोस्तेषां तु संयुगे ॥ सायकोत्सर्गबहुलं गदानिर्घतिदारुणम् ॥ ३२ ॥ ततश्शरसहस्राणि प्रतीच्छन्तौ रणेपिणौ ॥ तस्थतुर्यो
 धमुख्यौ तावभिवृष्टौ यथाऽवलौ ॥ ३३ ॥ गदाभिश्चैव गुर्वीभिः क्षेपणीयैश्च मुद्गरैः ॥ अर्धमानौ महेष्यासौ यादवौ न चकम्पतुः ॥ ३४ ॥ ततः
 कृष्णोऽम्बुदाकारश्शङ्खचक्रगदाधरः ॥ व्यवर्द्धत महातेजा वातयुक्त इवानलः ॥ ३५ ॥ स चक्रेणार्कतुल्येन दीप्यमानेन तेजसा ॥ चिच्छेद
 समरे वीरो नृगजाश्वमहारथाच्च ॥ ३६ ॥ गदानिपातविहता लाङ्गलेन च कर्षिताः ॥ न शेकुस्ते रणे स्थातुं पार्थिवा नष्टचेतसः ॥ ३७ ॥ चक्रशु
 रनिकृन्तानि विचित्राणि महीक्षिताम् ॥ रथयूथानि भग्नानि न शेकुश्चलितुं रणे ॥ ३८ ॥ मुसलाक्षेपभग्नाश्च कुञ्जराः पष्टिहायनाः ॥ घना इव
 घनापाये भग्नदन्ता विडुकुशुः ॥ ३९ ॥ चक्रानलज्वाल्हाहतास्सा दिनस्सपदातयः ॥ पेतुः परासवस्तत्र यथा चकाहतास्तथा ॥ ४० ॥
 ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ सपूर्वजः समाहूक ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ सेवनी कृपक
 चक्रलाङ्गलनिर्दग्ध तत्सेन्यं विदलीकृतम् ॥ युगान्तोपहतप्रस्य सत्रं पतितमावभौ ॥ ४१ ॥ आक्रीडभूमिं दिव्यानामापूधानां वपुष्मताम् ॥
 वेष्णवानां नृपास्ते तु द्रष्टुमप्यवलीयसः ॥ ४२ ॥ केचिद्रथास्समृदिताः केचिन्नहितपार्थिवाः ॥ भग्नेकचक्रास्त्वपरे विकीर्णा धरणीतले ॥ ४३ ॥
 तस्मिन्विशासने धारे चक्रलाङ्गलसमुत्पे ॥ वारुणानि प्रवृत्तानि रक्षास्योत्पातिकानि च ॥ ४४ ॥ आर्तानां कूजमानानां पाटितानां च वेणुवत् ॥
 अन्तो न शक्यतेऽन्वेष्टु नृनागरथवाजिनाम् ॥ ४५ ॥ सा पातितनरेन्द्राणां रुधिराऽऽर्द्रा रणक्षितिः ॥ योषेव चन्वनाऽऽर्द्राङ्गी भैरवा प्रतिमाति वै
 ॥ ४६ ॥ नरेक्रेणास्थिमज्जान्नेश्शातितानां च वन्तिनाम् ॥ रुधिरौघप्लवस्तत्र च्छादयामास भेदिनीम् ॥ ४७ ॥ तस्मिन्महाभीषणके नरवाहनसङ्घे ॥
 शिवानामशिशेऽर्द्रनादिते घोरदर्शने ॥ ४८ ॥ आर्तस्तनितसनादे रुधिरान्बुद्बुदाकुल ॥ अन्तकाक्रीडसदृशो नागवेदैस्समावृते ॥ ४९ ॥ अपा
 स्तेवाहुर्भियोधैस्तुरोगैश्च विदारिते ॥ कङ्कैश्च बलगृध्रैश्च नादिते प्रतिनादिते ॥ ५० ॥ निपाते पृथिवीशानां मृत्युसाधारणे रणे ॥ कृष्णशशु
 वर कर्तुं चचारान्तकदर्शनं ॥ ५१ ॥ युगान्तार्कप्रभ वक कर्ला वैचायसीं गदाम् ॥ गृह्य सेन्यावनिगतो बभापे केशवो नपान् ॥ ५२ ॥ किन्न
 युद्ध्यत वै शूरा हस्त्यश्वरथसयुता ॥ किमिदं गम्यते शूराः कुलास्त्रा दृढनिश्चया ॥ अहं सपूर्वजस्सस्ये पदाति प्रमुखे स्थित ॥ ५३ ॥ अह
 एवोपेण रणे भवन्तो येन पालिताः ॥ स इदानीं जरसध किमर्थं नाभिवर्तते ॥ ५४ ॥ एवमुक्ते तु नृपतिर्दरवो नाम वीर्यवान् ॥ राम हलाग्रोऽमुज
 प्रत्ययात्सेन्यमध्यगम् ॥ ५५ ॥ त्रभापे स तु ताम्राशसुहाणमिव सेवनी ॥ एषोहि राम युध्यस्व मया सार्द्धमरिन्दम ॥ ५६ ॥ तद्बुद्धमभवत्तार्भ्यां रामस्य
 दरदस्य च ॥ मृधे लोकवरिष्ठान्यां कुञ्जराभ्यामिषो जसा ॥ ५७ ॥ योजयित्वा ततस्त्कन्धे रामो दरदमाहवे ॥ हलेन बलिनां त्रेष्टो सुसलेनावपोथयत्
 ॥ ५८ ॥ स्वकायगतमूर्धा वै सुसलेनावपोथित ॥ पपात दरवो भूमौ दारितार्द्ध इवाचल ॥ ५९ ॥ रामेण निहते तस्मिन्दरदे राजसत्तमे ॥ जरासधस्य
 रास्रस्तु रामेणाऽऽसीत्सिन्मगाम ॥ ६० ॥ महेन्द्रस्यैव वृत्रेण वारुणो लोमहर्षण ॥ गवे गृहीत्वा विक्रान्तावन्योन्यमभिधावत ॥ ६१ ॥ कम्पयन्तो भुव वीरो
 ताडुधतमहागदौ ॥ दहराते महात्मनो गिरि सशित्तयविषा ॥ ६२ ॥ व्युपारमन्त युद्धानि प्रेक्ष्यतो पुरुषर्षभौ ॥ सरग्वाविष धावन्तो गदाबुद्धेषु विश्रुतो ६३
 “भेन मीचनोयास्त्योर्हेष्टे रामस्य कर्षणे ।” इति भेदिनी । मनो वृष कर्षकस्यैव तद्वचनमणयन्त्वमित्यर्थ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥
 दरयाते रसवे ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥
 ताभूमौ परमाचार्यौ लोके ख्यातौ महाबलौ ॥ मत्ताविव महानागवन्योन्यं समधावताम् ॥ ६४ ॥ ततो देवास्सगन्धर्वास्सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ यक्षा
 श्चाप्सरसश्चैव समाजगुस्सहस्रशः ॥ ६५ ॥ तद्देवयक्षगन्धर्वमहर्षिभिरलंकृतम् ॥ शुशुभेऽभ्यधिकं राजन्नभो ज्योतिर्गणैरिव ॥ ६६ ॥ अभिद्रुद्राव
 रामं तु जरासंधो नराधिपः ॥ सव्यं मण्डलमाश्रित्य बलदेवस्तु दक्षिणम् ॥ ६७ ॥ तावन्योन्यं प्रजह्नाते गदायुद्धविशारदौ ॥ दन्ताभ्यामिव मातङ्गौ
 नादयन्तौ दिशो दश ॥ ६८ ॥ गदानिपातौ रामस्य शुशुभेऽशनिनिस्वनः ॥ जरासंधस्य चरणे पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ ६९ ॥ न स्म कम्पयते रामं
 जरासंधकरच्युता ॥ गदा गदाभृतां श्रेष्ठं विन्ध्यं गिरिमिवानिलः ॥ ७० ॥ रामस्य तु गदावेगं राजा स मगधेश्वरः ॥ सेहे धैर्येण सहता शिक्षया च
 व्यपेथयत् ॥ ७१ ॥ ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्सुस्वरा लोकसाक्षिणी ॥ न त्वया राम बध्योऽयमलं खेदेन मानद् ॥ ७२ ॥ विहितोऽस्य मया श्रुत्य
 स्तस्मात्साधुव्युपारम ॥ अचिरेणैव कालेन प्राणांस्त्यक्ष्यति मागधः ॥ ७३ ॥ जरासंधस्तु तच्छ्रुत्वा विमनाः समपथत ॥ न प्राहरत्ततस्तस्मै पुन
 रेव हलयुधः ॥ तौ व्युपारमतां युद्धद्रष्टव्ययस्ते च पार्थिवाः ॥ ७४ ॥ दीर्घकाले महाराज निजद्युरितरेतरम् ॥ पराजिते त्वपक्रान्ते जरासंधे महीपतौ ॥
 विविक्रमभवत्सैन्यं परावृत्तमहारथैः ॥ दारं क्रव्यादबहुलं रौद्रमायोधनं बभौ ॥ ७५ ॥ द्रवत्सु रथमुख्येषु चेदिराजो महाद्युतिः ॥ स्मृत्वा यादवसंबन्धं
 रूढ्रेः परित्यक्तं भद्रदूर्पमहारथैः ॥ दारं कारूषसैन्येन चेदिसैन्येन चानघ ॥ संबन्धकामो गोविन्दमिदमाह स चेदिराद् ॥ ७६ ॥ अहं पितृष्वसुर्भर्ता तव
 कृष्णमेवान्ववर्तते ॥ ७८ ॥ वृतः कारूषसैन्येन चेदिसैन्येन चानघ ॥ संबन्धकामो गोविन्दमिदमाह स चेदिराद् ॥ ७९ ॥ अहं पितृष्वसुर्भर्ता तव
 यादवनन्दन ॥ सबलस्त्वासुपावृत्तस्त्वं हि मे दयितः प्रभो ॥ ८० ॥ उक्तश्चैष मया राजा जरासंधोऽल्पचेतनः ॥ कृष्णाद्भिरम दुर्बुद्धे विप्रहाद्रणक
 र्मणि ॥ ८१ ॥ तद्देषोऽद्य मया त्यक्तो मम वाक्यस्य दूषकः ॥ भग्नो युद्धे जरासंधस्तथा द्रवति साजुगः ॥ ८२ ॥ निर्वैरो नैष संयाति स्वपुरं
 पृथिवीपतिः ॥ त्वय्येव भूयोऽप्यपरं दर्शयिष्यति किल्बिषम् ॥ ८३ ॥ तदिमां संत्यजाशु त्वं महीं हतनराकुलाम् ॥ कव्यादगणसंकीर्णां सेवित
 व्याममानुषैः ॥ ८४ ॥ करवीरपुरं कृष्ण गच्छामः सबलानुगाः ॥ शृगालं वासुदेवं वै द्रक्ष्यामस्तत्र पार्थिवम् ॥ ८५ ॥ इमौ रथवरोदशौ युवयोः
 कारितौ मया ॥ योजितौ शीघ्रतुरगैस्त्वङ्गचक्राक्षकूरौ ॥ ८६ ॥

॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ किल्बिषमपकारम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ रथवरोऽपि उदशौ श्रेष्ठतमौ ॥ ८६ ॥

॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ धरिष्यन्ति जीविष्यन्ति ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ॥ इति श्रीहरिवंशे टीकाया त्रिषत्त्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः श्यामलवध ईयते ॥ वत्सरीर्णा विष्णुपथ वलुत्रस्याभिषेधनम् ॥ १ ॥ वानागतानिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

१११० ॥ आरसितशब्देन गर्जितध्वनिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
 सुहुर्महुज्याचपलं विक्षिपन्दुस्सहं धनुः ॥ निर्बमत्रोषजं वायुं सानलज्वालमण्डलम् ॥ ९ ॥ भाभिर्भूषणपङ्कतीनां दीप्तो मेरुरिवाचलः ॥ रथस्थ इव
 शैलेन्द्रः शृगालः प्रत्यदृश्यत ॥ १० ॥ तस्याऽऽरसितशब्देन रथनेमिस्वनेन च ॥ गुरुत्वेन च नाम्यन्ती चचालोर्वी भयातुरा ॥ ११ ॥ तमापतन्तं
 श्रीमन्तं शूर्तिमन्तमिवाचलम् ॥ शृगालं लोकपालाभं दृष्ट्वा कृष्णो न विव्यथे ॥ १२ ॥ शृगालश्चापि संरब्धस्यन्दनेनाशुगामिना ॥ समीपे वासु
 देवस्य युयुत्सुः प्रत्यदृश्यत ॥ १३ ॥ वासुदेवं स्थितं दृष्ट्वा शृगालो युद्धलालसः ॥ अभिदुद्राव वेगेन मेघराशिरिवाचलम् ॥ १४ ॥ वासुदेवस्स्मृतं
 कृत्वा प्रतिदुद्राय तस्थिवाच ॥ तद्युद्धमभवत्ताभ्यां समरे वोरदर्शनम् ॥ उभाभ्यामिव मत्ताभ्यां कुञ्जराभ्यां यथा वने ॥ १५ ॥ शृगालस्त्वत्र
 वीत्कृष्णं समरे समुपस्थितम् ॥ युद्धरागेण तेजस्वी मोहाच्चलितगौरवः ॥ १६ ॥ गोमन्ते युद्धमार्गेण यत्त्वया कृष्ण चोष्टितम् ॥ अनायकानां
 मूर्खाणां नृपाणां दुर्बले बले ॥ १७ ॥ स मे सुविदितः कृष्ण क्षत्रियाणां पराजयः ॥ कृपणानामसत्त्वानामयुद्धानां रणोत्सवे ॥ १८ ॥ तिष्ठेदानीं
 यथा कामं स्थितोऽहं पार्थिवे पदे ॥ क्व यास्यसि मया रुद्धो रणेष्वापरिनिष्ठितः ॥ १९ ॥ न चाहमेकं सबलो युक्तस्त्वां योद्धुमाहवे ॥ अहमेकस्त्व
 मप्येको द्वौ युध्याव रणे स्थितौ ॥ २० ॥ किं जनेन निरस्तेन त्वं वाऽहं च रणे स्थितः ॥ धर्मयुद्धेन निधनं व्रजत्वेकतरो रणे ॥ २१ ॥ लोकेऽ
 स्मिन्वासुदेवोऽहं भविष्यामि हते त्वयि ॥ हते मयि त्वमप्येको वासुदेवो भविष्यसि ॥ २२ ॥ शृगालस्य वचश्श्रुत्वा वासुदेवः क्षमापरः ॥ ईर्ष्यन्तं
 प्रहरस्वेति तमुक्त्वा चक्रमाददे ॥ २३ ॥ ततस्सायकजालानि शृगालः क्रोधमूर्च्छितः ॥ चिक्षेप कृष्णे घोराणि युद्धाय लघुविक्रमः ॥ २४ ॥
 शस्त्राणि यानि चान्यानि सुसलाद्यानि संयुगे ॥ पातयामास गोविन्दे स शृगालः प्रतापवान् ॥ २५ ॥ शृगालग्रहितैरस्त्रैः पावकज्वालमालिभिः ॥
 निर्दयाभिहतः कृष्णः स्थितो गिरिरिवाचलः ॥ २६ ॥ सोऽस्त्रप्रहाराभिहतः किंचिद्वोषसमन्वितः ॥ चक्रमुद्यम्य गोविन्दश्शृगालस्य परिक्षिपत् ॥
 ॥ २७ ॥ तं रथस्थं प्रमाणस्थं शृगालं युद्धदुर्मदम् ॥ जघान समरे चक्रं जातदुर्पं महाबलम् ॥ २८ ॥ ततस्सुदर्शनं चक्रं पुनरायाहुरोः करे ॥
 चक्रेणोरसि निर्भिन्नस्स गतासुर्गतोत्सवः ॥ पपात क्षतजस्रावी शृगालोऽद्विरिवाहतः ॥ २९ ॥
 ॥ २६ ॥ परिक्षिपत् पर्यक्षिपत् ॥ २७ ॥ प्रमाणस्थं चक्रभयाद्दृष्ट्वा यतिस्यथः ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अस्पृशाख्यस्य ॥ ४५ ॥
 निगम्य त निपातित धम्रपातादिवाचलम् ॥ तस्य सैन्यान्यपययुर्विर्मानसि ह्ये नृपे ॥ ३० ॥ केचित्प्रविश्य नगर कश्मलाभिहता भृशम् ॥ रुरुदु
 दुग्मत्ता भर्तृयोगाभिपीडिता ॥ ३१ ॥ केचित्तत्रैव शोचन्तस्मरन्तस्सुहृत्तानि च ॥ पतितं भूपतिं भूमौ न त्यजन्ति स्म दु खिता ॥ ३२ ॥
 तनो भयनिर्दानेन म्बरेणारिविर्मर्दन ॥ कृष्ण कमलपत्राक्षो जनानामभय ददौ ॥ ३३ ॥ चक्रोचितेन हस्तेन राजतांशुलिपर्वणा ॥ न भेतव्य न भेत
 ध्वमिति तानभ्यभापत ॥ ३४ ॥ नास्य पापस्य दोषेण निरात्राधकर जनम् ॥ वातयिष्यामि समरे नेद शूरव्रत मतम् ॥ ३५ ॥ अष्टपूर्णमुखा
 दीना क्रन्दमाना भ्रम तदा ॥ पतितो वे ऽगालारयो भ्रष्टस्सन्दीनमानस ॥ ३६ ॥ ते स्म पश्यन्ति पतित धरण्यां धरणीपतिम् ॥ चक्रनिर्दो
 र्गितोस्क भित्तद्भूमिमाचलम् ॥ ३७ ॥ विलपन्ति स्म ते सर्वे सचिवास्सप्रजा भृशम् ॥ साष्टपतेक्षणा दीनाशोकस्य वशमागता ॥ ३८ ॥
 तेषां नृत्तिकादेन पोरणां विस्वरेस्त्वरे ॥ महिष्यस्तस्य निष्येतुस्त्रपुत्रा रुदितानना ॥ ३९ ॥ तास्त निपातित दृष्ट्वा ह्याप्य भूमिपतिं पतिम् ॥
 स्तनानारुज्य वरजैर्भृशार्तां पयदेवयन् ॥ ४० ॥ वरांस्युरसिजश्वि व शिरोजान्याकुलान्यपि ॥ निर्दय ताडयन्त्यस्ता विस्वर रुरुदु खिय ॥ ४१ ॥
 तस्येगमि सुदु खतां रुदिता क्रित्लोचना ॥ पतुरुर्ध्वमुजास्सर्वाश्छिन्नमूला लता इव ॥ ४२ ॥ तासां वाष्पाम्बुपूर्णानि नेत्राणि नृपयोपिताम् ॥
 चाग्निप्रदत्तानि पद्भुजानि चक्राशिरे ॥ ४३ ॥ तां पतिं पतित भूमौ रुदन्त्यो ह्वदि ताडिता ॥ लालप्यमाना करुण योपित पर्यदेवयन्
 ॥ ४४ ॥ पुत्र चास्य पुरस्त्य बाल प्रभुतलोचनम् ॥ गत्तदेव पितु पार्श्वे द्विगुण रुरुदु खिय ॥ ४५ ॥ अय ते वीर विक्रान्तो बाल पुत्रो न
 पण्डित ॥ त्वद्विहीन कथमय पदे स्थास्यति पेटके ॥ ४६ ॥ कथमेकपदे त्यक्त्वा गतोऽस्यन्तपुर परम् ॥ अतृतास्त्व सौस्थानां किं कुर्मो
 विधया वयम् ॥ ४७ ॥ तस्य पद्मावती नाम महिषी प्रमदोत्तमा ॥ रुदती पुत्रमावाय वासुदेवमुपस्थिता ॥ ४८ ॥ यस्त्वया पातितो वीर रणश्रो
 केन क्रमणा ॥ तस्य प्रेतगतस्याय पुत्रस्त्वा शरण गत ॥ ४९ ॥ यदि त्वां प्रणमेतासौ कुर्याद्वा शासन तव ॥ नायमेकप्रहारेण जनस्तप्येत दारु
 णम् ॥ ५० ॥ यदि कुर्यादय मूढस्त्वपि वान्धवक विधिम् ॥ नैव परीत कुपणस्सेवेत धरणीतलम् ॥ ५१ ॥ अयमस्य विपन्नस्य वान्धवस्य तवा
 नव ॥ सन्तती रक्ष्यतां धीर पुत्र इवाऽऽत्मजः ॥ ५२ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा महिष्या यदुनन्दन ॥ मृदुपूर्वमिदं वाक्यमुवाच वदतां वर ॥ ५३ ॥
 ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ परितः कथ्यैरिषि रोप ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ तेन रथेन शृगालाय सवितृदत्तेन ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि
 टीकायां चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ पञ्चचत्वारिंशोऽस्मिन्श्रेयते रामकृष्णयोः ॥ मथुरागमनं चाथ प्रवेशनमहोत्सवः ॥ १ ॥ तौ त्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

राजपत्निगतो रोषस्सहानेन दुरात्मना ॥ प्रकृतिस्था वयं जाता देवि सैपोऽस्मि बान्धवः ॥६४॥ रोपो मे विगतस्साध्वि तव वाक्यैरकल्मषैः ॥
 योऽयं पुत्रः शृगालस्य ममाप्येप न संशयः ॥६५॥ अभयं चाभिषेकं च ददाम्यस्मै सुखाय वै ॥ आहूयन्तां प्रकृतयः पुरोधामन्त्रिणस्तथा ॥६६॥
 पितृपैतामहे राज्ये तव पुत्रोऽभिपिच्यताम् ॥ ततः प्रकृतयस्सर्वाः पुरोधामन्त्रिणस्तथा ॥ ६७ ॥ अभिषेकार्थमाजग्मुर्गतौ वै रामकेशवौ ॥
 ततः सिंहासनस्थं तु राजपुत्रं जनार्दनः ॥६८॥ अभिषेकेण दिव्येन योजयामास वीर्यवान् ॥ अभिषिच्य शृगालस्य कर्वीरपुरे सुतम् ॥ कृष्णस्त
 दहरेवानु प्रस्थानमभ्यरोचयत् ॥६९॥ रथेन हरियुक्तेन तेन युद्धार्जितेन वै ॥ केशवः प्रस्थितोऽध्वानं वृत्रहा त्रिदिवं यथा ॥६०॥ शक्रदेवोऽपि
 धर्माऽऽत्सा सह यात्रा परंतप ॥ सबालवृद्धयुवतीमुख्याः प्रकृतयस्तथा ॥ ६१ ॥ शित्रिकायामथारोप्य शृगालं युद्धदुर्मदम् ॥ संहता दूरभ्रमणेण
 पश्चिमाभिमुखा ययुः ॥ ६२ ॥ नैधनस्य विधानेन चक्रुस्ते तस्य सत्क्रियाम् ॥ सत्कारं कारयामासुः पितृणां पारलौकिकम् ॥६३ ॥ उद्दिश्यो
 दिश्य राजानं श्राद्धं कृत्वा सहस्रशः ॥ ततस्ते सलिलं दत्त्वा नामगोत्रादिकीर्तनैः ॥६४॥ पितर्युपरते वारे शोकसंविशमानसः ॥ कृत्वोदकं तत्र
 राजा श्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ ६५ ॥ इति श्रीमहाभारते सिलेष्टु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शृगालवधो नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ वैश
 म्पायन उवाच ॥ तौ तु स्वल्पेन कालेन दमघोषेण संगतौ ॥ अथाध्वविधिना तौ तु पञ्चरात्रोपितौ पथि ॥१॥ दमघोषेण संगम्य एकत्रोषिता
 विव ॥ जग्मतुस्सहितौ वीरौ शुदा परमया युतौ ॥ नगरीं मथुरां प्राप्तौ वसुदेवसुतावुभौ ॥२॥ ततः प्रत्युद्गतास्सर्वे याद्वा यदुनन्दनौ ॥ सबला
 त्दष्टमनस उग्रसेनपुरोगमाः ॥३॥ श्रेण्यः प्रकृतयश्चैव मन्त्रिणश्च यथोचिताः ॥ सबालवृद्धा सा चैव पुरी समभिवर्तता ॥४॥ नन्दिनूर्याण्यवाद्यन्त
 स्तुर्येतां पुरुषर्षभौ ॥ रथ्यापताकामालिन्यो भासन्ति स्म समन्ततः ॥ ५ ॥ हृष्टा प्रसुहिता सर्वा पुरी परमशोभिता ॥ भ्रात्रोस्तयोरोगमने
 यथैवेन्द्रमहे तथा ॥ ६ ॥ मदितास्तत्र गायन्ति राजमार्गेषु गायकाः ॥ स्तवाशीर्बहुला गाथा यादवानां प्रियंकराः ॥ ७ ॥

॥ ३ ॥ श्रेण्यः नानाजातीया अनेकशिल्पोपजीविनः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ७ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अत्युत्थालस्य ॥ ४५ ॥
 निरास्य त निपतित वध्रपातादिवाचलम् ॥ तस्य सेन्यान्पययुर्विमनासि ह्ते नृपे ॥ ३० ॥ केचित्प्रविश्य नगर कश्मलाभिहता भृशम् ॥ रुरुदु
 दुं लमतता भर्तृशोकाभिपीडिताः ॥ ३१ ॥ केचित्तत्रैव शोचन्तस्समस्तस्सुकृतानि च ॥ पतितं भूपतिं भूमौ न त्यजन्ति स्म दुःखिता ॥ ३२ ॥
 ततो भेचनिनादेन स्वरेणारिविर्मर्दनं ॥ कृष्य कमलपत्राक्षो जनानामभय वदो ॥ ३३ ॥ चक्रोचितेन हस्तेन राजताण्डुलिपर्षणा ॥ न भेतव्यं न भेत
 व्यमिति तानभ्यभापत ॥ ३४ ॥ नास्य पापस्य दोषेण निरावाधकर्तं जनम् ॥ घातयिष्यामि समरे नेदं शूरव्रत मतम् ॥ ३५ ॥ अष्टपूर्णमुखा
 दीना क्रन्दमाना भृशं तत्रा ॥ पतितो वै शृगालाल्यो ऋष्टसन्दीनमानस ॥ ३६ ॥ ते स्म पश्यन्ति पतित धरण्यां धरणीपतिम् ॥ चक्रनिर्वा
 रितोऽस्क भिन्नशृङ्गमिवाचलम् ॥ ३७ ॥ विलपन्ति स्म ते सर्वे सचिवास्सप्रजा भृशम् ॥ साशुपतेक्षणं दीनाश्लोकस्य वशमागता ॥ ३८ ॥
 तेषां रुदितशदेन पौराणां विश्वेस्त्वरे ॥ महिष्यस्तस्य निष्येतुस्त्रपुत्रा रुदितानना ॥ ३९ ॥ तास्त निपतित दृष्ट्वा ह्लाष्यं धूमिपतिं पतिम् ॥
 स्तानानारुज्य कर्जोर्भृशार्ता पर्यदेवयन् ॥ ४० ॥ उरास्युरसिजाधैव शिरोजान्याकुलान्यपि ॥ निर्दयं ताहयन्त्यस्ता विसर रुरुदु स्त्रिय ॥ ४१ ॥
 तस्योसि सुदु खार्तां श्रुवितां क्षिन्नलोचना ॥ पेतुर्दुर्ध्वमुजास्सर्वाश्चिन्नमूला लता इव ॥ ४२ ॥ तासां वाप्याम्बुपुर्णोनि नेत्राणि नृपयोपिताम् ॥
 वारिविप्रहतानीष पङ्कजानि चकाशिरै ॥ ४३ ॥ ता पतिं पतित भूमौ रुवन्त्यो हृदि ताडिता ॥ लालप्यमाना करुण योपित पर्यदेवयन्
 ॥ ४४ ॥ पुत्र चास्य पुरस्कृत्य बाल प्रभ्रुतलोचनम् ॥ शक्रदेव पितु पार्श्वे द्विगुणं रुरुदु स्त्रिय ॥ ४५ ॥ अय ते वीर विक्रान्तो बाल पुत्रो न
 पण्डितः ॥ त्वद्दिहीन कथमय परे स्थास्यति पेटके ॥ ४६ ॥ कथमेकपदे त्यक्त्वा गतोऽस्यन्तपुर परम् ॥ अत्रास्तव सौख्यानां किं कुर्मो
 विधवा वयम् ॥ ४७ ॥ तस्य पद्मावती नाम महिषी प्रमदोत्तमा ॥ रुदती पुत्रभावाय वासुदेवमुपास्थिता ॥ ४८ ॥ यस्त्वया पातितो वीर रणप्रो
 क्तैः कम्पणा ॥ तस्य प्रेतगतस्याय पुत्रस्त्वा शरण गत ॥ ४९ ॥ यदि त्वा प्रणमेतासौ कुर्याद्वा शासन तव ॥ नायमेकप्रहारेण जनस्तप्येत दाह
 णम् ॥ ५० ॥ यदि कुर्यादय मूढस्त्वयि वान्धवक विधिम् ॥ नैव परीत कृपणस्सेवेत धरणीतलम् ॥ ५१ ॥ अयमस्य विपन्नस्य वान्धवस्य तथा
 नव ॥ सन्तती रक्ष्यतां वीर पुत्रः पुत्र ह्वाऽऽत्मजः ॥ ५२ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा महिष्या यदुनन्दन ॥ मृदुपूर्वमिदं वाक्यमुवाच वदतां वर ॥ ५३ ॥
 ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ महिषी पद्मरात्री ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ परित ऋष्यदैरिषि शेष ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

१० ॥ ११ ॥ विभिना विमिथुल्येन पञ्चजेन ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥
 २४ ॥ आवृतमौलिना वकीभूतिकिरितेन ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ स्नातुं स्नानपूर्वकं त्वां परिणेतुम् इच्छे इच्छामि रूपिणी मूर्तिमती भूत्वेति शेषः
 त्रिदशानां वयं मान्या ध्रुवमध्यामलाननाये स्म दृष्टास्त्वया तात काङ्क्षमाणस्तवागमम् ॥ १० ॥ दिष्ट्या ते निहता मल्लाः कंसश्च विनिपातितः ॥ गोमन्ते
 उग्रसेनोऽभिषिक्तश्च माहात्म्येन जनेन वै ॥ ११ ॥ समुद्रे च श्रुतोऽस्माभिस्तिमिना सह विश्रहः ॥ २ ॥ वधः पञ्चजनस्यैव जरासन्धेन विश्रहः ॥ गोमन्ते
 च श्रुतोऽस्माभिः क्षत्रियैस्सह विश्रहः ॥ १२ ॥ दुरदस्य वधश्चैव जरासन्धपराजयः ॥ तत्रायुधावतरणं श्रुतं नः परमाह्वे ॥ २ ॥ वधश्चैव शृगालस्य
 करवीरपुरोत्तमे ॥ तत्प्रुतस्याभिषेकश्च नागराणां च सान्त्वनम् ॥ १४ ॥ मथुरायां प्रवेशश्च कीर्तनीयस्सुरोत्तमैः ॥ प्रतिष्ठिता च वसुधा पार्थिव
 वाश्च वशीकृताः ॥ १५ ॥ तव चागमनं दृष्ट्वा समाग्यास्सम यथा पुरा ॥ तेन स्म परितुष्टा वै हृषिताश्च सबान्धवाः ॥ १६ ॥ प्रत्युवाच ततो
 रामस्सर्वास्तानभितः स्थितान् ॥ यादुवेष्वपि सर्वेषु भवन्तो मम बान्धवाः ॥ १७ ॥ इहावयोगतं बाल्यमिह वैवाच्यो रतम् ॥ भवद्भिर्विद्धिता
 श्चैव यास्थामो विक्रियां कथम् ॥ १८ ॥ गृहेषु भवतां श्रुतं गावश्च परिरक्षिताः ॥ अस्माकं बान्धवास्सर्वे भवन्तो बद्धसौहृदाः ॥ १९ ॥ श्रुवत्येव
 यथातत्त्वं गोपमध्ये हलायुधे ॥ संहृष्टवदना भूयो बभूवुर्ब्रजयोषितः ॥ २० ॥ ततो वनान्तरगतो रसे रामो महाबलः ॥ एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ते रामाय
 विदित्वात्मने ॥ २१ ॥ गोपालैर्दशकालज्ञैरुपानीयत वारुणी ॥ सोऽपिबत्पाण्डुराभ्राभस्तत्कालं ज्ञातिभिर्दृतः ॥ २२ ॥ वनान्तरगतो रामः पानं
 मदसमीरणम् ॥ उपनिन्युस्ततस्तस्मै वन्यानि विविधानि च ॥ २३ ॥ प्रत्यग्रसमणीयानि पुष्पाणि च फलानि च ॥ मेष्यांश्च विविधान्गन्धान्भक्ष्यांश्च
 हृदयगमान् ॥ २४ ॥ सब्यो हृतानि पद्मानि विकचान्युत्पलानि च ॥ शिरसा चारुकेशेन किञ्चिदावृतमौलिना ॥ श्रवणैकावलम्बेन कुण्डलेन विरा
 जता ॥ २५ ॥ चन्दनद्रौण पीतेन वनमालावलयम्बिना ॥ विबभारुसा रामः कैलासेनेव मन्दरः ॥ २६ ॥ नीले वसनो वसाने प्रत्यग्रजलद्रुमे ॥ रराज
 वपुषा शुभ्रस्तिमिरौधे यथा शशी ॥ २७ ॥ लाङ्गलेनावसितेन भुजगाभोगवर्तिना ॥ तथा भुजाग्रच्छिष्टेन मुशलेन च भास्वता ॥ २८ ॥ स मतो
 भिगच्छ त्वं रूपिणी सागरंगमे ॥ ३० ॥ संकर्षणस्य मत्तोक्तां भारतीं परिभूय सा ॥ नाभ्यवर्तत तं देशं क्षीस्वभावेन मोहिता ॥ ३१ ॥
 ३० ॥ मत्तोक्तां मत्तेनोक्तमिति हेतुना तां भारतीं परिभूय नाभ्यवर्तत ॥ ३१ ॥

॥ ८ ॥ १ ॥ १० ॥ देवतानि प्रतिष्ठा ॥ ११ ॥ लिङ्गानि व्यस्यन्ति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति आहारक्या विष्णुपवाये
 दीर्घायां पञ्चवत्वारिगोऽध्याय ॥ ४३ ॥ ॥ पञ्चवत्वारिगोऽध्याये रामस्य गोकुलमम ॥ श्रीरत्नं गोपनारीभिः कालिन्या कर्पण तथा ॥ १ ॥ कस्येति ॥ १ ॥
 गोविन्दरामौ सप्राप्तौ आतरो लोकविश्रुतौ ॥ स्वे पुरे निर्मयास्सर्वे क्रीडध्व यादवास्सुखम् ॥ ८ ॥ न तत्र कश्चिद्दीनो वा मलिनो वा विचेतनः ॥
 मधुरायामभूत्कश्चिद्रामकृष्णसमागमे ॥ ९ ॥ कर्वासि साधुवाक्यानि प्रहृष्टा गोहयद्रियाः ॥ नरनारीगणाश्चैव भेजिरे मानसं सुखम् ॥ १० ॥
 शिवाश्च प्रवृत्तता विरजस्का विशो वरा ॥ देवतान्यपि सर्वाणि हृष्यन्त्यायतनेष्वपि ॥ ११ ॥ यानि लिङ्गानि लोकस्य वृत्तानीह कृते युगे ॥
 तानि सर्वाण्यदृश्यत तयोरगमने तदा ॥ १२ ॥ तत् काले शिवे पुण्ये स्यन्वनेनारिर्मर्दनौ ॥ इरियुक्तेन तो धीरो प्रविष्टो मधुरां पुरीम् ॥ १३ ॥
 प्रविशन्त पुरीं रम्यां गोविन्दं राममेव च ॥ अनुजगमुर्यदुगणाशक्र देवगणा इव ॥ १४ ॥ वसुदेवस्य भवन पितृस्तौ यदुनन्दनौ ॥ प्रविष्टौ हृष्ट
 वदनौ चन्द्रावित्याविवाचलम् ॥ १५ ॥ तत्रायुधानि संन्यस्य गृहे स्वे स्वेरचारिणौ ॥ मुमुदाते यदुवरौ वसुदेवसुताभुमौ ॥ १६ ॥ ततस्तु वष्टुदे
 वस्य पादौ समभिपीडय च ॥ तत्रोभसेन राजानमन्याश्च यदुपुङ्गवान् ॥ १७ ॥ यथान्यायं पूजयित्वा तौ सर्वेऽभिनिन्दितौ ॥ जगत्सर्वेऽप्यमनसो
 मातुरेव निवेशनम् ॥ १८ ॥ एवं तावेकनिर्माणौ मधुरायां झुमाननौ ॥ उभसेनानुगो भूत्वा कचित्काल सुमोवतु ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते
 खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रामकृष्णयोर्मधुरायां प्रत्यागमन नाम पञ्चवत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कस्यचित्त्वय कालस्य
 स्मृत्वा गोपेषु सोऽहम् ॥ जगामैको व्रजं रामः कृष्णस्यानुमते स्थितः ॥ १ ॥ स गतस्तत्र रम्याणि वददर्श विपुलानि वै ॥ सुक्तपूर्वाण्यरण्यानि
 सर्गसि सुरभीणि च ॥ २ ॥ स प्रविष्टस्तु वेगेन तं व्रज कृष्णपूर्वज ॥ कन्येन रमणीयेन वैषणालं कृतः प्रसु ॥ ३ ॥ स तानमापत प्रीत्या यथा
 पूर्वमरिदमः ॥ गोपस्तेनैव विधिना यथान्याय यथावयः ॥ ४ ॥ तथैव प्राह तान्सर्वस्तथैव परिहरयन् ॥ तथैव सह गोपीभिर्योजयन्मधुरा
 कथा ॥ ५ ॥ तमृदुः स्थधिरा गोपाः प्रियं मधुरमापिण ॥ राम रम्यतां श्रेष्ठ प्रवासात्पुनरगतम् ॥ ६ ॥ स्वागत ते महाबाहो यदूर्ना कुल
 नन्दन ॥ अद्य स्म निर्धृतास्तात यत्त्वा पश्यामहे वयम् ॥ ७ ॥ श्रीताश्चैव वयं वीर यत्त्व पुनरिवागतः ॥ विल्यातस्मिपु लोकेषु रामशशत्रुभय
 करः ॥ ८ ॥ वर्द्धनीया वय वीर त्वया यादवनन्दन ॥ अथवा प्राणिनस्तात रमन्ते जन्मश्रमिषु ॥ ९ ॥
 ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ निर्भृताः स्म सुखिन स्म ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥
 सप्तचत्वारिंशकैऽस्मिंश्चराणां वचनादथ ॥ ॥ कृष्णस्येच्छा हि रुक्मिण्यां कुण्डिने गमनं तथा ॥ १ ॥ एतस्मिञ्चिति ॥ प्रावृत्तिकाः प्रवृत्तिसूचकाः ॥ १ ॥ आत्य

यावत्स्थस्यति लोकोऽयं तावत्तिष्ठतु मे यशः ॥ यमुनाकर्षणं दृष्ट्वा सर्वेतेव्रजवासिनः ॥ ५२ ॥ साधु साध्विति रामाय प्रणामं चक्रिरे तदा ॥
 तां विसृज्य महाभार्गा तांश्च सर्वान्व्रजौकसः ॥ ५३ ॥ ततस्संचिन्त्य मनसा रामः प्रहरतां वरः ॥ पुनः प्रतिजगामाशु मथुरां रोहिणीसुतः ॥ ५४ ॥
 स गत्वा मथुरां रामो भवने मधुसूदनम् ॥ परिवर्तमानं दृष्ट्वा पृथिव्यां सारमव्ययम् ॥ ५५ ॥ तथैवाध्वन्यवेषेण सोपश्लिष्यं जनार्दनम् ॥ प्रत्यग्रव
 नमालेन वक्षसाऽभिविराजता ॥ ५६ ॥ स दृष्ट्वा तूर्णमायान्तं रामं लाङ्गलधारिणम् ॥ सहस्रोत्थाय गोविन्दो ददावासनमात्मनः ॥ ५७ ॥ उपविष्टं
 तदा रामं पप्रच्छ कुशलं व्रजे ॥ बान्धवेषु च सर्वेषु गोपु चैव जनार्दनः ॥ ५८ ॥ प्रत्युवाच ततो रामो आतरं साधुभाषिणम् ॥ सर्वत्र कुशलं कृष्ण
 भेषां कुशलमिच्छसि ॥ ५९ ॥ ततस्तयोर्विचित्रार्थाः पौराण्यश्वाभवन्कथाः ॥ वसुदेवाग्रतः पुण्या रामकेशत्रयोस्तदा ॥ ६० ॥ इति श्रीमहाभारते
 शिवलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि यमुनाकर्षणं नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ता लोकप्रा
 वृत्तिका नराः ॥ चक्रायुष्यहं सर्वे लोकपालग्रहोपमम् ॥ १ ॥ तेष्वत्ययिकशंसीपु लोकप्रावृत्तिकेऽपि ॥ कृतसंज्ञा यदुश्रेष्ठस्समेताः कृष्णसंस
 दि ॥ २ ॥ समागतेषु सर्वेषु यदुभुल्येषु संसदि ॥ प्रावृत्तिका नराः प्राहुः पार्थिवात्ययिकं वचः ॥ ३ ॥ जनार्दन नरेन्द्राणां पार्थिवानां समागमः ॥
 भविष्यति शितीशानां समूहानामनेकशः ॥ ४ ॥ त्वरितास्तत्र गच्छन्ति नानाजनपदेश्वरः ॥ कुण्डिने पुण्डरीकाक्ष भोजपुत्रस्य शासनात् ॥
 ॥ ५ ॥ प्रकाशं स्म कथास्तत्र श्रूयन्ते मनुजैरिताः ॥ रुक्मिणी किल नामास्ति रुक्मिणः प्रथमा स्वसा ॥ ६ ॥ भार्वा स्वयंवरस्तत्र तस्यः किल
 जनार्दन ॥ इत्यर्थमेते सबला गच्छन्ति मनुजाधिपाः ॥ ७ ॥ तस्याह्नौलेक्यसुन्दर्यस्तृतीयेऽहनि यादव ॥ रुक्मभूषणभूषिण्या भविष्यति स्व
 यंवरः ॥ ८ ॥ राज्ञां तत्र समेतानां हस्त्यश्वरथगामिनाम् ॥ द्रक्ष्यामश्शतशस्तत्र शिबिराणि महात्मनाम् ॥ ९ ॥

यिकशंसीपु विरोधशंसिपु । दैर्घ्यं छन्दोऽनुरोधात् ॥ २ ॥ पार्थिवात्ययिकं राज्ञां विनाशकारणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ भोजपुत्रस्य रुक्मिणः शासनात् निमन्त्रणात्
 ॥ ५ ॥ प्रथमा मुख्या ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

कृष्णाय अशेषुर कर्षणधोपुरवम् ॥ ३२ ॥ तस्यां हलाहृष्टायां याः स्रजः पेतुः वाः पुष्पकोरौ करमै वासरेष्कस्यं सुगम्भिरागरुम मदिरारूप जलं मुमुषुः खेसुरि
 तर्ष ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ हृदप्रस्थितसषया हवाव प्रस्थिता प्रचलिता सचया मत्स्यादयो यस्याः सा ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ पुलिन भोषिरिव यस्याः भिन्व रक्षपमण्डलेषु
 ततश्चोद्य वलवात्रामो मदसमीरितः ॥ चकार स हल हस्ते कर्षणधोमुख बली ॥ ३२ ॥ तस्यासुपरि मेदिन्यां पेतुस्तामरसस्रजः ॥ सुमुञ्चुः पुष्प
 क्रोशे च वासरेण्वरुण जलम् ॥ ३३ ॥ स हलेन नवाग्रेण कृले गृह्य महानदीम् ॥ चकार्ष यमुनां रामो व्युत्थितां वनितामिव ॥ ३४ ॥ सा विह्वलजल
 स्रोता द्रवप्रस्थितमचया ॥ व्यावर्तत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी ॥ ३५ ॥ लाङ्गलादिद्वर्त्मो सा वेगगा चक्रगामिनी ॥ सकर्षणभयत्रस्ता योपे
 वाङ्मुलतां गता ॥ ३६ ॥ पुलिनश्रोणिधिम्वीषी मृदितैस्तोयताहिते ॥ फेनमेखलमुत्त्रैश्च च्छिन्नैर्युदगामिनी ॥ ३७ ॥ तरङ्गविषमापीडा चक्रवा
 कोन्मुखस्तनी ॥ वेगगम्भीरवक्राङ्गी त्रस्तमीनविभूषणा ॥ ३८ ॥ सिनहंसैक्षणपाङ्गी कारशोभोच्छ्रिताम्बरा ॥ तीरजोद्गतकेशान्ता जलस्वल्लित
 गामिनी ॥ ३९ ॥ लाङ्गलोद्धितपाङ्गी धुमिता सागरगमा ॥ मतेव कुटिला नारी राजमार्गेण गच्छती ॥ ४० ॥ कृष्यते साऽतिवेगेन स्रोत स्वलि
 तगामिनी ॥ तन्मार्गो नीतमार्गो सा येन वृन्दावन वनम् ॥ ४१ ॥ वृन्दावनस्य गन्धेन सा नीता यमुना नदी ॥ रोक्ष्यमाणेषु खगैरन्विता तोयवासि
 मि ॥ ४२ ॥ सा यदा समतिकान्ता नदी वृन्दावन वनम् ॥ तदा स्त्रीरूपिणी मृत्वा यमुना राममवधीत् ॥ ४३ ॥ प्रसीद नाथ भीताऽस्मि प्रतिलो
 मेन कर्मणा ॥ विपरीतमिदं रूपं तोयं च मम जायते ॥ ४४ ॥ असत्यह नदीमध्ये रोहिणेय त्वया कृता ॥ कर्षणेन महाबाहो स्वमार्गं व्यभिचारिणी ॥
 ॥ ४५ ॥ श्रुतां मां सागरे पूर्वं सपत्न्यो वेगवर्तिता ॥ फेनहासैर्हंसिब्यन्ति तोयव्यावृत्तगामिनीम् ॥ ४६ ॥ प्रसावं कुरु मे वीर याचे त्वां कृष्णपूर्वजा ॥
 सुप्रसन्नमना नित्यं भव त्वं सुरसत्तम ॥ ४७ ॥ कर्षणायुचकृष्टाऽस्मि रोपोऽयं विनिवर्त्यताम् ॥ मूर्ध्नो गच्छामि चरणौ तवैषा लाङ्गलायुच ॥
 मार्गमादिष्टमिच्छामि कं गच्छामि महासुजा ॥ ४८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रणयावन्तां दृष्ट्वा यमुनां लाङ्गलायुच ॥ प्रत्युवाचार्णववधूं मदकान्त इद
 वच ॥ ४९ ॥ लाङ्गलादिष्टमार्गो त्वमिमं मे प्रियदर्शने ॥ देशमम्बुप्रदानेन श्रुवयस्वाखिल श्रुभे ॥ ५० ॥ एष ते सुष्ठु संदेश कथितः सागर
 गमे ॥ शान्तिं व्रज महामार्गे गम्यतां च यथासुखम् ॥ ५१ ॥

ओष्ठो यस्याः । अम्बुदगामिनी सागरगामिनी ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥
 प ५० ॥ संक्षेप भाष्य ॥ ३१ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥
सप्तचत्वारिंशोऽस्मिंश्चराणां वचनादथ ॥ ॥ कृष्णस्येच्छा हि रुक्मिण्यां कुण्डिने गमनं तथा ॥ १ ॥ एतस्मिन्निति ॥ प्रावृत्तिकाः प्रवृत्तिसूचकाः ॥ १ ॥ अत्य

यावत्स्थायस्यति लोकोऽयं तावत्तिष्ठतु मे यशः ॥ यमुनाकर्षणं दृष्ट्वा सर्वेते ब्रजवासिनः ॥ ५२ ॥ साधु साध्विति रामाय प्रणामं चक्रिरे तदा ॥
तां विसृज्य महाभागां तांश्च सर्वान्त्रजौकसः ॥ ५३ ॥ ततस्संचिन्त्य मनसा रामः प्रहरतां वरः ॥ पुनः प्रतिजगामाशु मथुरां रोहिणीसुतः ॥ ५४ ॥
स गत्वा मथुरां रामो भवने मधुसूदनम् ॥ परिवर्तमानं दृदशे पृथिव्यां सारमव्ययम् ॥ ५५ ॥ तथैवाध्वन्यवेषेण सोपश्लिष्यं जनार्दनम् ॥ प्रत्यश्रव
नमालेन वक्षसाऽभिविराजता ॥ ५६ ॥ स दृष्ट्वा तूर्णमायान्तं रामं लाङ्गलधारिणम् ॥ सहस्रोत्थाय गोविन्दो ददावासनमात्मनः ॥ ५७ ॥ उपविष्टं
तदा रामं पप्रच्छ कुशलं ब्रजे ॥ बान्धवेषु च सर्वेषु गोषु चैव जनार्दनः ॥ ५८ ॥ प्रत्युवाच ततो रामो भ्रातरं साधुभाषिणम् ॥ सर्वत्र कुशलं कृष्ण
येषां कुशलमिच्छसि ॥ ५९ ॥ ततस्तयोर्विचित्रार्थाः पौराण्यश्वाभवन्कथाः ॥ वसुदेवाप्रतः पुण्या रामकेशवयोस्तदा ॥ ६० ॥ इति श्रीमहाभारते
खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि यमुनाकर्षणं नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ता लोकप्रा
वृत्तिका नराः ॥ चक्रामुधगृहं सर्वे लोकपालगृहोपमम् ॥ १ ॥ तेष्वत्ययिकशंसीषु लोकप्रावृत्तिकेष्विह ॥ कृतसंज्ञा यदुश्रेष्ठास्समेताः कृष्णसंस
दि ॥ २ ॥ समागतेषु सर्वेषु यदुमुख्येषु संसदि ॥ प्रावृत्तिका नराः प्राहुः पार्थिवात्ययिकं वचः ॥ ३ ॥ जनार्दन नरेन्द्राणां पार्थिवानां समागमः ॥
भविष्यति क्षितीशानां समूहानामनेकशः ॥ ४ ॥ त्वरितास्तत्र गच्छन्ति नानाजनपदेश्वराः ॥ कुण्डिने पुण्डरीकाक्ष भोजपुत्रस्य शासनात् ॥
॥ ५ ॥ प्रकाशं स्म कथास्तत्र श्रूयन्ते मनुजेरिताः ॥ रुक्मिणी किल नामास्ति रुक्मिणः प्रथमा स्वसा ॥ ६ ॥ भार्वा स्वयंवरस्तत्र तस्याः किल
जनार्दन ॥ इत्यर्थमेते सबला गच्छन्ति मनुजाधिपाः ॥ ७ ॥ तस्यास्त्रैलोक्यसुन्दर्यास्तृतीयेऽहनि यादव ॥ रुक्मभूषणभूषिण्या भविष्यति स्व
यंवरः ॥ ८ ॥ राज्ञां तत्र समेतानां हस्त्यश्वरथगामिनाम् ॥ दृश्यामशशतशस्तत्र शिबिराणि महात्मनाम् ॥ ९ ॥

यिकशंसीषु विरोधशंसिषु । दैर्घ्यं छन्दोजुरोधात् ॥ २ ॥ पार्थिवात्ययिकं राज्ञां विनाशकारणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ भोजपुत्रस्य रुक्मिणः शासनात् निमन्त्रणात्
॥ ५ ॥ प्रथमा मुख्या ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ निरुद्धा रुक्मिणीछिप्सेयेति शयः । तत्र वय किं भिद्यतेकाम्यचरा येन निरुद्धा भविष्याम् । अपि तु अतिप्रसिद्धास्तेन सोत्साहा एष वत्र गच्छाम इति
 मादृष्टोक्तास्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ विष्णोर्विष्णोः राजतविषिद जवन्ये मम पृष्ठत शून्ये इत्यर्थ
 सिंहाश्लक्ष्मणां मत्तद्विरदगाभिनाम् ॥ सदा युद्धप्रियाणां हि परस्परमर्षिणाम् ॥१०॥जयाय शीघ्रं सहिता बलौघेन समन्विता ॥ निरुद्धा
 पृथ्वीपाला किमेकान्तचरा वयम् ॥ निरुद्धाहा भविष्यामो गच्छामो यदुनन्दन ॥ ११ ॥ श्रुत्वेतत्केशवो वास्य द्दिद शस्यमिवापिंतम् ॥
 निर्जगाम यदुश्रेष्ठो यदूर्ना सहितो बलैः ॥ १२ ॥ यादवास्ते बलोदमास्सर्वे सभ्रामलालसा ॥ निर्ययुस्स्यन्वन्वेर्गर्वितास्त्रिदशा इव ॥ १३ ॥
 बलाग्रेण नियुक्तेन हरिरीशानसंमत ॥ चकोद्यतकर कृष्णो गवापाणिव्यरोचत ॥ १४ ॥ याववाश्वापरे तत्र वासुदेवानुयायिनः ॥ रथेरादित्यसंका
 शे किङ्क्षिणीप्रतिनादिते ॥१५॥ उग्रसेन तु गोविन्द् प्राद निश्चितदर्शन ॥ तिष्ठ त्वभृपशार्दूल भ्रात्रा मे सहितोज्ज्व ॥ १६ ॥ क्षत्रिया विकृ
 त्तिप्रशशास्त्रनिश्चितवर्तना ॥ पुरी शून्यामिमां वीर ज्वयेभ्रिभतन्ति इ ॥ १७ ॥ अस्माक शङ्कितास्सर्वे जगसंघक्षानुगाः ॥ मोदन्ते सु
 खिनस्तत्र देवलोकै ययामराः ॥१८॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तद्वचन श्रुत्वा भोजराजो महायथाः॥कृष्णक्षेत्रेन विकृत बभापे वचनामृतम् ॥
 ॥ १९ ॥ कृष्ण कृष्ण महास्त्रो यदूर्ना नन्दिवर्द्धन ॥ श्रूयतां यदह त्वद्य वक्ष्यामि रिष्टुमुदन ॥२० ॥ त्वया विहीनास्सर्वे स्म न शक्तास्सुखमा
 सितुम् ॥ पुरेऽस्मिन्विपयान्ते वा पतिदीना इव स्त्रियः ॥२१॥ त्वत्सनाथा वय तात त्वद्बहुबलमात्रिता ॥ यिभीमो न नरेन्द्राणां सेन्द्राणामपि
 मानद ॥२२॥ विजयाय यदुश्रेष्ठ यत्र यत्र गमिष्यसि ॥ तत्र त्व सहितोऽस्माभिर्गच्छेथा यादवर्षम ॥२३॥ तस्य राहो वचश्शुत्वा सस्मित
 देवकीभृतः ॥ ययेष्ट भवतामद्य तथा कर्तास्म्यसशयम् ॥ २४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु वै कृष्णो जगामाशु रथेन वै ॥ भी
 प्मकस्य गृह प्राप्नो लोभितायति भास्करे ॥ २५ ॥ प्राप्ते राजसमाजे तु शिथिराकीर्णभूतले ॥ रङ्ग सुविपुल दृष्ट्वा राजसी तनुमाकिशत् ॥२६॥
 धिवासनार्थं भूपानां प्रकरार्थं पुरातनम् ॥ मनसा चिन्तयामासु वेनतेय महाबलम् ॥ २७ ॥ ततश्चिन्तितमाप्रस्तु विदित्वा विनतात्मजः ॥
 सुबलस्य वपु कृत्वा निखिल्ये केशवान्तिके ॥ २८ ॥
 ॥ १७ ॥ अस्माकम् अस्मत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ राजसी तनु कायकोषभारतां पकृत्वम् ॥ २६ ॥ पुरातनं प्राक्सिखम्
 ॥ २७ ॥ सुबलस्यं सौम्यम् ॥ २८ ॥

सौम्येन लीनेनापि यत्कृतं तदाह-तस्येति ॥ न्युब्जाः अधोमुखास्तथाऽच्चेन्त यथोरगा नोत्थातुं शक्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ तान् राज्ञ इति संबन्धः । मेने मनसा पूजितवान् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सचिवं बुद्धिसहायं साम्प्रयागिकम् आपदि हितम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ कैशिकस्य भीष्मक

तस्य पक्षनिपातेन पवनोद्भ्रान्तकारिणा ॥ कम्पिता मनुजास्सर्वे न्युब्जाश्च पतिता भुवि ॥ २९ ॥ गरुडाभिहतास्सर्वे प्रचेष्टन्तो यथोरगाः ॥ तान्संनिपतितान्दृष्ट्वा कृष्णो गिरिवाचलः ॥ ३० ॥ स राज्ञः पक्षपातेन मेने पतगसत्तमम् ॥ ददर्श गरुडं प्राप्तं दिव्यस्रगतुलेपनम् ॥ ३१ ॥ पक्षपातेन पृथिवीं चालयन्तं मुहुर्मुहुः ॥ पृष्ठासक्तैः प्रहरणैर्लेलिह्यन्तमिवोरगैः ॥ ३२ ॥ वैष्णवं हस्तसंश्लेषं मन्यमानैरवाङ्मुखैः ॥ चरणाभ्यां प्र कर्षन्तं पाण्डुरं भोगिनां वरम् ॥ ३३ ॥ हेमपत्रैरुपचितं धातुमन्तमिवाचलम् ॥ अमृतारम्भहतरं द्विजिह्वेन्द्रविनाशनम् ॥ ३४ ॥ त्रासनं दैत्य संघानां वाहनं ध्वजलक्षणम् ॥ तं दृष्ट्वा स ध्वजं प्राप्तं सचिवं सांप्रयागिकम् ॥ ३५ ॥ धृतिमन्तं गरुत्मन्तं जगाद् मधुसूदनः ॥ दृष्ट्वा परमसंहृष्टः स्थितं देवमिवापरम् ॥ ३६ ॥ तुल्यसामर्थ्या वाचा गरुत्मन्तमवस्थितम् ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ स्वागतं खेचरश्रेष्ठ सुरसेनारिमर्दन ॥ विनता हृदयानन्द स्वागतं केशवप्रिय ॥ ३७ ॥ ब्रज पत्रथश्रेष्ठ कैशिकस्य निवेशनम् ॥ वयं तत्रैव गत्वाद्य प्रतीक्षाम स्वयंवरम् ॥ ३८ ॥ राज्ञां तत्र समेतानां हस्त्यश्वरथगामिनाम् ॥ द्रक्ष्यामः शतशस्तत्र समेतानां महात्मनाम् ॥ ३९ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्वैनेतेयं महाबलम् ॥ जगामाथ पुरी कृष्णः कैशिकस्य महात्मनः ॥ ४० ॥ वैनेतेयसखश्रीमान्यादवैश्च महारथैः ॥ विदर्भनगरीं प्राप्ते कृष्णे देवकिनन्दने ॥ ४१ ॥ हृष्टाः प्रमु दितास्सर्वे निवासायोपकसुः ॥ सर्वे शस्त्रायुधधरा राजानो बलशालिनः ॥ ४२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु राजा नयविशारदः ॥ कैशिकस्तत उत्थाय प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ४३ ॥ अर्धमाचमनं दत्त्वा स राजा कैशिकस्स्वयम् ॥ सत्कृत्य विधिवत्कृष्णं स्वपुरं संप्रवेशयत् ॥ ४४ ॥ पूर्वमेव तु कृष्णाय कारितं दिव्यमन्दिरम् ॥ विवेश सबलश्रीमान्कैलासं शंक्रो यथा ॥ स्वाद्यपानादिरत्नौघैरर्चितो वासवानुजः ॥ ४५ ॥ सुखेन उषितः कृष्णस्तस्य राज्ञो निवेशने ॥ पूजितो बहुमानेन स्नेहपूर्णेन चेतसा ॥ ४६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिणीस्वयंवरे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

भितुः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इति आहारिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

॥ १० ॥ निरुद्धा रुक्मिणीच्छिप्येति शयः । तत्र वय किं भिद्यतेकावन्तचराः येन निरुद्धाहा भविष्याम् । अपि तु अविप्रसिद्धास्तेन सोरसाहा एव तत्र गच्छाम इति
 सादृश्योक्तायम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ विकृतिष्वहा कपटुदुष्य' शास्त्रनिश्चितदर्शनाः राजनीतिपिद जवन्त्ये मम पृष्ठत द्युप्ये इत्यर्थः
 सिद्धाहलहतानां मत्तद्विरदगामिनाम् ॥ सदा युद्धप्रियाणां हि परस्परमर्मापिणाम् ॥ १० ॥ जयाय शीघ्रं सखिता बलौघेन समन्विता ॥ निरुद्धा
 पृथिवीपाला किमेकान्तचरा वयम् ॥ निरुद्धाहा भविष्यामो गच्छामो यदुनन्दन ॥ ११ ॥ श्रुत्वेतत्केशसो वाक्य ऋदि शल्यमिवापिर्पितम् ॥
 निर्जगाम यदुश्रेष्ठो यदूनां सखितो बलैः ॥ १२ ॥ याववास्ते षलोक्त्रास्सर्वे सभ्रामलाळसा ॥ निर्ययुस्यन्दनवैर्गर्वितास्त्रिशरा इव ॥ १३ ॥
 बलाभेण नियुक्तेन हरिरीशानसमत ॥ चक्रोद्यतकर कृष्णो गदापाणिभ्यरीचत ॥ १४ ॥ याववाभ्रापरे तत्र वासुदेवानुयायिनः ॥ रथैरादित्यसंका
 शे किङ्किणीप्रतिनादितैः ॥ १५ ॥ उभसेन तु गोविन्द' प्राह निश्चितदर्शनः ॥ तिष्ठ त्वभृपशादूल भ्रात्रा मे सखितोऽनघ ॥ १६ ॥ क्षत्रिया विकृ
 तप्रज्ञाशस्त्रनिश्चितदर्शना ॥ पुरीं शून्यामिमां वीर जघन्येऽभिपतन्ति इ ॥ १७ ॥ अस्माक शङ्कितास्सर्वे जरासंघशालुगाः ॥ मोदन्ते सु
 खिनस्तत्र देवलोके यथामरा ॥ १८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भोजराजो महायशः ॥ कृष्णस्र्देहेन विकृतं वभाषे वचनासूतम् ॥
 ॥ १९ ॥ कृष्ण कृष्ण महाबाहो यदूनां नन्विषर्द्धेन ॥ श्रूयतां यदह त्वद्य वक्ष्यामि रिपुसुवन ॥ २० ॥ त्वया विहीनास्सर्वे स्म न शक्त्यस्सुखमा
 सितुम् ॥ पुरेऽस्मिन्विषयान्ते वा पतिहीना इष स्त्रिय ॥ २१ ॥ त्वत्सनाथा वयं तात त्वद्ब्रह्मबलमाश्रिता ॥ विभीमो न नरेन्द्राणां सेन्द्राणामपि
 मानद ॥ २२ ॥ विजयाय यदुश्रेष्ठ यत्र यत्र गमिष्यसि ॥ तत्र त्व सखितोऽस्माभिर्गच्छेया यादवर्षम ॥ २३ ॥ तस्य रक्षो वधश्श्रुत्वा सस्मित
 देवकीसुतः ॥ यथेष्ट भवतामद्य तथा कर्तास्यसंशयम् ॥ २४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एषसुक्त्वा तु वै कृष्णो जगामाशु रथेन वै ॥ भी
 प्तकस्य गृह प्रातो लोहितायति भास्करे ॥ २५ ॥ प्राते राजसमाजे तु शिबिराकीर्णमूतले ॥ रङ्ग सुविपुलं दृष्ट्वा राजसीं तनुमाविशत् ॥ २६ ॥
 विनासनाथं मृपानां प्रकारार्थं पुरातनम् ॥ मनसा चिन्तयामास वैनतेय महाबलम् ॥ २७ ॥ तत्तश्चिन्तितमात्रस्तु विदित्वा विनतात्मजः ॥
 सुखलक्ष्यं वपुः कृत्वा निलिख्ये केशवान्तिके ॥ २८ ॥
 ॥ १७ ॥ अस्माकम् अस्मत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
 ॥ २७ ॥ सुखलक्ष्यं वीर्यम् ॥ २८ ॥

सौम्येन लीनेनापि यत्कृतं तदाह-तस्येति ॥ न्युब्जाः अधोमुखास्तथाऽचेष्टन्त यथोरगा नोत्थातुं शक्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ तान् राज्ञ इति संबन्धः । मेने मनसा पूजितवान् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सचिवं बुद्धिसहायं साम्प्रदायिकम् आपदि हितम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ कैशिकस्य भीष्मक

तस्य पक्षनिपातेन पवनोद्भ्रान्तकारिणा ॥ कम्पिता मनुजास्सर्वे न्युब्जाश्च पतिता भुवि ॥ २९ ॥ गरुडाभिहतास्सर्वे प्रचेष्टन्तो यथोरगाः ॥ तान्संनिपतितान्दृष्ट्वा कृष्णो गिरिवाचलः ॥ ३० ॥ स राज्ञः पक्षपातेन मेने पतगसत्तमम् ॥ ददर्श गरुडं प्राप्तं दिव्यस्त्रगनुलेपनम् ॥ ३१ ॥ पक्षपातेन पृथिवीं चालयन्तं, सुहृद्बुद्धः ॥ पृष्ट्वासक्तैः प्रहरणैर्लेलिह्यन्तमिवोरगैः ॥ ३२ ॥ वैष्णवं हस्तसंश्लेषं मन्यमानैस्वाङ्मुखैः ॥ चरणाभ्यां प्र कर्पन्तं पाण्डुरं भोगिनां वरम् ॥ ३३ ॥ हेमपत्रैरुपचितं धातुमन्तमिवाचलम् ॥ अमृताग्भहतारं द्विजिह्वेन्द्रविनाशनम् ॥ ३४ ॥ त्रासन दैत्य संधानां वाहनं ध्वजलक्षणम् ॥ तं दृष्ट्वा स ध्वजं प्राप्तं सचिवं सांप्रदायिकम् ॥ ३५ ॥ धृतिमन्तं गरुत्मन्तं जगाद् मधुसूदनः ॥ दृष्ट्वा परमसंहृष्टः स्थितं देवमिवापरम् ॥ ३६ ॥ तुल्यसामर्थ्या वाचा गरुत्मन्तमवस्थितम् ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ स्वागतं खेचरश्रेष्ठ सुरसेनारिमर्दन ॥ विनता हृदयानन्द स्वागतं केशवप्रिय ॥ ३७ ॥ व्रज पत्रथश्रेष्ठ कैशिकस्य निवेशनम् ॥ वयं तत्रैव गत्वाद्य प्रतीक्षाम स्वयंवरम् ॥ ३८ ॥ राज्ञां तत्र समेतानां हस्त्यधरथागामिनाम् ॥ द्रक्ष्यामः शतशस्तत्र समेतानां महात्मनाम् ॥ ३९ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्वेनेयं महाबलम् ॥ जगामाथ पुरो कृष्णः कैशिकस्य महात्मनः ॥ ४० ॥ वैनतेयसखश्रीमान्यादवैश्च महारथैः ॥ विदर्भनगरीं प्राप्ते कृष्णे देवकिनन्दने ॥ ४१ ॥ हृष्टाः प्रमु दितास्सर्वे निवासायोपचक्रुः ॥ सर्वे शस्त्राद्युधधरा राजानो बलशालिनः ॥ ४२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु राजा नयविशारदः ॥ कैशिकस्तत उत्थाय प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ४३ ॥ अर्धमाचमनं दत्त्वा स राजा कैशिकस्स्वयम् ॥ सत्कृत्य विधिवत्कृष्णं स्वपुरं संप्रवेशयत् ॥ ४४ ॥ पूर्वमेव तु कृष्णाय कारितं दिव्यमन्दिरम् ॥ विवेश सबलश्रीमान्कैलासं शंकरो यथा ॥ स्वाद्यपानादिरत्नौघरचितो वासवानुजः ॥ ४५ ॥ सुखेन उपितः कृष्णस्तस्य राज्ञो निवेशने ॥ पूजितो बहुमानेन स्नेहपूर्णेन चेतसा ॥ ४६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिणीस्वयंवरे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

पितुः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अचत्वारिंशद्व्ये जरासपसुनीथयोः ॥ विदर्भस्य सभायां तु वचन राजसूच्यते ॥ १ ॥ त कृष्णमिति ॥ वैन्तयेत्यत्र धृतीयालोप आपः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अश्विनम् ऋद्धि सजायते येन वत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ यदेत्यारभ्य सुरैः सहेत्यन्वोऽप्य श्लोकः सर्वपुत्रकंपु न रश्यते ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ ते कृष्णमागतं दृष्ट्वा वैन्तेय सहाच्युतम् ॥ यशुश्चिन्तयविष्टास्सर्वे नृपतिसत्तमाः ॥ १ ॥ ते समेत्य सर्मा राजन्राजानो भीमविक्रमा ॥ मन्त्राय मन्त्रकुशला नीतिशास्त्रार्थवित्तमा ॥ २ ॥ भीष्मकस्य सर्भां गत्वा रम्यां हेमपरिपृक्ताम् ॥ सिंहासनेषु विभ्रेषु विचित्रास्तरणेषु च ॥ निपेदुरते नृपवरा देवा देवसमाभिष ॥ ३ ॥ तेषां मध्ये महाबाहुर्जरासधो महाबल ॥ बभापे स महातेजा देवान्देवेषरो यथा ॥ ४ ॥ जरामन्ध उवाच ॥ श्रूयतां भो नृपश्रेष्ठा भीष्मकश्च महामति ॥ कथ्यमान मया बुद्ध्या वचन वदतां वरा ॥ ५ ॥ योऽसौ कृष्ण इति ख्यातो वसुदेवसुतो वली ॥ वैन्तेयसहायेन सप्राप्त कुण्डिन त्विह ॥ ६ ॥ कन्याहेतोर्महातेजा यादवैरभिसवृत ॥ अवश्यं कुस्तौ यत्र कन्याषातिर्यथा भवेत् ॥ ७ ॥ यदत्र कारण कार्यं सुनयोपेतमृद्धितम् ॥ कुरुश्च नृपशार्दूला विनिश्चित्य वलावलम् ॥ ८ ॥ पदातिनो महावीर्यौ वसुदेवसुतापुत्रौ ॥ वैन्तेय विना तस्मिन्गोमन्ते पर्वतोत्तमे ॥ कृतवन्तौ महाबोर भवन्निर्विदित हि तत् ॥ ९ ॥ बृष्णिभिर्यादवैश्च भोजान्धकमहारथैः ॥ समेत्य युद्धयमानस्य कीदृशो विभ्रहो भवेत् ॥ १० ॥ कन्यार्थे यतताऽनेन गरुडस्येन विष्णुना ॥ कः स्थास्यति रणे तस्मिन्नपि शक्रस्सुरेस्सह ॥ ११ ॥ यदा चास्मै नापि सुता कदाचित्सप्रदीयते ॥ ततो ह्यय वलादेनां नेतु शक्रस्सुरेस्सह ॥ १२ ॥ पुरा एकाण्वि वीरो श्रूयते मेदिनी त्वियम् ॥ पातालतलसमग्रा विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १३ ॥ वाराह रूपमास्थाय उदृता जगदादिना ॥ हिरण्यहास्य देत्येन्द्रो वरोहेण निपातित ॥ १४ ॥ हिरण्यकशिपुश्चैव महाबलपराक्रमः ॥ अवध्योऽप्रारदेत्यानामृपिगन्धर्वकिन्नरैः ॥ १५ ॥ यक्षराक्षसनागानां नाकारो नावनिस्थले ॥ न चाभ्य तरात्र्यहोर्न शुष्केणाद्रिकण च ॥ १६ ॥ अवध्यस्त्रिषु लोकेषु दैत्येन्द्रस्त्वपरजित ॥ नारासिंहेन रूपेण निरतो विष्णुना पुरा ॥ १७ ॥ वामनेन तु रूपेण कश्यपस्यात्मजो घली ॥ अदित्या गर्भसंभूतो घलिर्बद्धामुरोत्तम ॥ १८ ॥ सत्यरज्जुमयैः पारोः कृतः पातालसत्रयः ॥ कार्तवीर्यो महावीर्यस्सहस्रजुजविग्रहः ॥ १९ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ योऽप्रदित्या गर्भसंभूतो तसैव विष्णुना बलिर्बद्धा पातालसभय इव इति पूर्वेषु सवन्धः ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ पशुना परशुना ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ शकुनी पूतनाम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ दिव्यानि कर्मणीति शेषः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

दत्तात्रेयप्रसादेन मतो राज्यमदेन च ॥ जामदग्न्यो महातेजा रेणुकागमसंभवः ॥ २० ॥ त्रेताद्वापरयोस्संधौ रामशशस्त्रभृतां वरः ॥ पशुना वज्र
कल्पेन सप्तद्वीपेश्वरो नृपः ॥ विष्णुना निहतो भूयश्छद्मरूपेण हेहयः ॥ २१ ॥ इक्ष्वाकुकुलसंभूतो रामो दाशरथिः पुरा ॥ त्रिलोकविजयं वीरं
रावणं संन्यपातयत् ॥ २२ ॥ पुरा कृतयुगे विष्णुस्संग्रामे तारकामये ॥ षोडशाद्धिभुजो भूत्वा गरुडस्थो हि वीर्यवान् ॥ २३ ॥ निजघानासुरा
न्युद्धे वरदानेन गर्वितान् ॥ कालनेमिश्च दैतेयो देवानां च भयप्रदः ॥ २४ ॥ सहस्रकिरणाभेन चक्रेण निहतो युधि ॥ महायोगबलेनाजौ विश्वरूपेण
विष्णुना ॥ २५ ॥ अनेन प्राप्तकालास्ते निहता बहवोऽसुराः ॥ वने वनचरा दैत्या महाबलपराक्रमाः ॥ २६ ॥ निहता बालभावेन प्रलम्बवारिष्टये
नुकाः ॥ शकुनीं केशिनं चैव यमलार्जुनकावपि ॥ २७ ॥ नाग कुवलयपीडं चाणूरं सुष्टिकं तथा ॥ कंसं च बलिनां श्रेष्ठं सगणं देवकीसुतः ॥ २८ ॥
न्यहनद्गोपवेषेण क्रीडमानो हि केशवः ॥ एवमादीनि दिव्यानि च्छद्मरूपाणि चक्रिणा ॥ २९ ॥ कृतानि दिव्यरूपाणि विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
तेनाहं वः प्रवक्ष्यामि भवतां हितकाम्यया ॥ ३० ॥ तं मन्ये केशवं विष्णुं सुराद्यमसुरान्तकम् ॥ नारायणं जगद्योनिं पुराणं पुरुषं श्रुवम् ॥ ३१ ॥
स्रष्टारं सर्वभूतानां व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ अदृश्यं सर्वलोकानां सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ ३२ ॥ अनादिमध्यनिधनं क्षरमक्षरशाश्वतम् ॥ स्वयंभुवमजं
स्थाणुमजेयं सचराचरैः ॥ ३३ ॥ त्रिविक्रमं त्रिलोकेशं त्रिदेशेन्द्रारिनाशनम् ॥ इति मे निश्चिता बुद्धिर्जातोऽयं मथुरामधि ॥ ३४ ॥ कुले महति
वै राज्ञां विपुले चक्रवातनाम् ॥ कथमन्यस्य मर्त्यस्य गरुडो वाहनं भवेत् ॥ ३५ ॥ विशेषेण तु कन्यार्थे विक्रमस्थे जनार्दने ॥ कस्स्थास्यति
पुमानद्य गरुडस्याप्रतो बली ॥ ३६ ॥ स्वयंवरकृतेनासौ विष्णुस्स्वयमिहागतः ॥ विष्णोरोगमने चैव महान्दोषः प्रकीर्तितः ॥ ३७ ॥ भवद्भिरनु
चिन्त्येदं क्रियतां यदनन्तरम् ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं विब्रुवमाणे तु मगधानां जनेश्वरे ॥ ३८ ॥ सुनीथोऽथ महाप्राज्ञो वचनं चेदमब्रवी ॥
सुनीथ उवाच ॥ सम्यगाह महाबाहुर्मगधाधिपतिर्नृपः ॥ ३९ ॥ समक्षं नरदेवानां यथावृत्तं महाहवे ॥ गोमन्ते रामकृष्णाभ्यां कृतं कर्म सुदुष्करम्
॥ ४० ॥ गजाश्वरथसंबाधा पत्तिध्वजसमाकुला ॥ निर्दग्धा महती सेना चक्रलाङ्गलवह्निना ॥ ४१ ॥

क्षरं दशरूपम् अक्षरं कूटस्थम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

गतासुरिवेयसावधानत्वमयोक्तम् ॥ १० ॥ येन कंसं निघ्नता वयोधिकैस्माभिः सह वैरं कृतं तस्य उपरोधपरा यदि वयं तदा किमत्र दोषो विहितः न कोऽपीत्यर्थः ॥ ११ ॥
 ॥ १२ ॥ १३ ॥ रथादिबलेन उपैतैस्माभिः सह तेन विग्रहो युद्धं न कृतम् । अथोपरोधश्च कृतस्तत्र दण्डो दहनमेव युक्तमित्याशयः ॥ १४ ॥ न चाप्ययमधर्म इत्याह—
 दावाधीति ॥ तपस्विनो दावाश्रमरणं श्रेय इति एतौ च दुर्विनतितपस्विनौ । अत एतयोर्मुख्यो दुर्विनीततरः सं एतेन मरणेन विनीतः सुशिक्षितः स्यादिति मन्याम इति

ततस्त्ववीर्यमाश्रित्य निहतो रङ्गसागरे ॥ गतासुरिव चासीनो मथुरेशस्सहाजुगः ॥ १० ॥ किमत्र विहितो दोषो येनास्माभिर्वयोऽधिकैः ॥ उप
 रोधपरा राजन्वयं सर्वे समागताः ॥ ११ ॥ सेनातिबलमालोक्य वित्रस्तौ रामकेशवौ ॥ पुरं बलं समुत्सृज्य गोमन्ते च गताबुधौ ॥ १२ ॥ तत्रापि
 गतमस्माभिर्हन्तुं समरयोधिभिः ॥ अप्राप्तयौवनाभ्यां च पदातिभ्यां रणाजिरे ॥ १३ ॥ रथाश्वनरनागेन नास्माभिर्विग्रहः कृतः ॥ कृत्वोपरोधं
 शैलस्य क्षत्रधर्मेण दीपितः ॥ १४ ॥ दावाशिसुखमाविश्य दुर्विनीततपस्विनौ ॥ विनीत इति मन्यामस्सर्वे क्षत्रियपुङ्गवाः ॥ प्रतियुद्धे कृते त्वेवं
 दूषयाम जनार्दनम् ॥ १५ ॥ यत्र यत्र प्रयास्यामो वयं तत्र भवेत्कलिः ॥ प्रीत्यर्थं प्रयतिष्यामः कृष्णेन सह भूमिपाः ॥ १६ ॥ इदं कुण्डिपुरं
 कृष्णो नागतः कालिहेतुना ॥ कन्यानिभितागमने कस्य युद्धं प्रयच्छति ॥ १७ ॥ मर्त्येऽस्मिन्पुरुषेन्द्रोऽसौ न कश्चित्प्राकृतो नरः ॥ देवलोकेषु
 देवेषु प्रवरः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥ देवानामपि कर्त्ताऽसौ लोकानां च विशेषतः ॥ न चैव बालिशा बुद्धिर्न चेष्यां नापि मत्सरः ॥ १९ ॥ न स्तब्धो
 न क्रुशो नातः प्रणतार्तिहरस्सदा ॥ एष विष्णुः प्रभुर्देवो देवानामपि दैवतम् ॥ २० ॥ आगतो गरुडेनेह च्छद्मप्राकाशयेतुना ॥ नानास्त्रसहितो
 याति कृष्णश्शत्रुविनाशने ॥ २१ ॥ इमां यात्रां विजानीध्वं प्रीत्यथ ह्यागतो हरिः ॥ सहितो यादवेन्द्रैश्च भोजवृष्ण्यन्धकैरिह ॥ २२ ॥ अर्घ्यं
 माचमनं दत्त्वा आतिथ्यं च नराधिपाः ॥ करिष्याम वयं सर्वे केशवाय महात्मने ॥ २३ ॥ एवं संधानतः कृत्वा कृष्णेन सहिता वयम् ॥ वसामो
 विगतोद्देशा निर्भया विगतज्वराः ॥ २४ ॥

योजना । अथ युद्धकरणं श्रेयो विमुखस्य दूषणमिति तृतीयाद्वैत्यः । सार्द्धश्लोकवाक्यम् ॥ १५ ॥ एवं स्वस्यानपराधित्वमुक्त्वा संप्रति विरोधे हेत्वन्तरमाह—यत्र यत्रेत्या
 दिना ॥ १६ ॥ १७ ॥ पूर्वैरं स्मृत्वा युद्धं दास्यतीत्यपि नेत्याशयेनाह—मर्त्य इति ॥ मर्त्ये मनुष्यलोकै ॥ १८ ॥ ईर्ष्या अक्षमा मत्सरः परोत्कर्षासहनम् ॥ १९ ॥ २० ॥ छद्मप्रा
 काशयेतुना स्वयं वरागमनव्याजेन स्वरूपं प्रकाशनीयमिति हेतोः ॥ २१ ॥ यादवेन्द्राणां मुख्यैर्भोजादिभिः ॥ २२ ॥ २३ ॥ संधानतः साम्ना विगत उद्देशो येषां ते विगतोद्देशाः ॥ २४ ॥

॥ २१॥ किमिति ॥ अत्र आत्मा नोपमाक मये सति किं व्यस्तराज्ञाः न मया महे अपि तु मया महे एव । भीतेन राक्षसाण्यपूर्वकं सप्ताननयस्य कर्तव्यं न तु वयं भीताः स्म
 इत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दन्तवक्रस्य धीमतः ॥ शाल्वः प्रवृत्तां श्रेष्ठस्तानुवाच नराधिपान् ॥ २५ ॥ शाल्व उवाच ॥ किं भयेनास्य नस्सर्वे न्यस्त
 राज्ञा भवामहे ॥ संधानकरणार्थतोः कृष्णस्य भयकम्पिता ॥ २६ ॥ परस्त्वेन किं कार्यं विनिन्य वलमात्मनः ॥ नैप धर्मो नरेन्द्राणां क्षात्रे
 धर्मे च तिष्ठताम् ॥ २७ ॥ महत्सु राजश्रेष्ठेषु संभृताः कुल्लवर्द्धनाः ॥ तेषां कापुरुषा बुद्धि कथं भवितुमर्हति ॥ २८ ॥ अहं जानामि वै कृष्ण
 मादिदेव सनातनम् ॥ प्रसु सर्वामरेन्द्राणां नारायणपरायणम् ॥ २९ ॥ वैकुण्ठमजय लोके वराचगुरु हरिम् ॥ सभृत वेवकीर्गर्भे विष्णु लोकन
 मरुद्धम् ॥ ३० ॥ कसुराजवधार्थं भारयतरणाय च ॥ अस्माकं च विनाशाय लोकसंरक्षणाय च ॥ ३१ ॥ अशावतरणे कृत्स्न जाने विष्णो
 र्विचिष्टितम् ॥ संग्राममस्तुलं कृत्वा विष्णुना सह भूमिपाः ॥ ३२ ॥ चक्रानलधिनिर्दग्धा यास्यामो यमसादनम् ॥ तत्त्व जानामि राजेन्द्रा काले
 नायुःशयो भवेत् ॥ ३३ ॥ नाकाले म्रियते काश्चित्काले न जीवति ॥ एवं विनिश्चयं कृत्वा न कुर्यात्कस्यचिद्भयम् ॥ ३४ ॥ स एव भग
 वान्विष्णुरालोक्य तपसः क्षयम् ॥ निहन्ता दितिजेन्द्राणां यथाकालेन योगवित् ॥ ३५ ॥ वलिं वैरोचनिं चैव यद्ध्वाऽव्यय महाबलम् ॥ वृत्तवान्देव
 देवेशः पातालतलत्रासिनम् ॥ ३६ ॥ एवमादीनि वै विष्णोर्भेदानि च नराधिपाः ॥ तस्मादशुक्तं भवतां विग्रहार्थं विचारणम् ॥ ३७ ॥ न च स
 ग्रामहेतोर्हि कृष्णस्यागमनं त्विह ॥ यस्य वा कस्य वा कन्या वरयिष्यति तस्य सा ॥ किमत्र विग्रहो राज्ञां प्रीतिर्भवतु वै ध्रुवम् ॥ ३८ ॥ वैश
 म्यायन उवाच ॥ एव कथयमानानां नृपाणां बुद्धिरालिनाम् ॥ न किंचिद्वनधीद्राजा भीष्मक पुत्रकारणात् ॥ ३९ ॥ महावीर्यमवोत्सिक्तं भार्ग
 वाध्वान्निरक्षितम् ॥ रणप्रचण्डातिरथ विचिन्त्य मनसा सुतम् ॥ ४० ॥ भीष्मक उवाच ॥ कृष्ण न सहते नित्यं पुत्रो मे वलदर्पित ॥ नित्याभि
 मानी च रणे न विभेति च कस्यचित् ॥ ४१ ॥ कृष्णस्य मुजवीर्येण ह्रियते नात्र सरथः ॥ भविष्यति ततो युद्धं महापुरुषविग्रहम् ॥ ४२ ॥
 द्वेषी वैवाग्भिमानी च कुतो जीवति मे सुत ॥ जीषितं नात्र पश्यामि मम पुत्रस्य केशवात् ॥ ४३ ॥

एतस्य च तस्य तम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ कस्यचित् कस्माच्चिद् ॥ ४१ ॥ ह्रियते कस्येति शेषः । यद्वाज्यमेव ह्रियते कालेनेति शेषः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

ज्येष्ठं सुतं केशवेन सह केशवं च पुत्रेण सह कथं युद्धं कारयिष्ये इति योज्यम् ॥ ४४ ॥ रुक्मवान् रुक्मी ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥
 कन्याहेतोस्तुतं ज्येष्ठं पितृणां नन्दिवर्द्धनम् ॥ कारयिष्ये कथं युद्धं पुत्रेण सह केशवम् ॥ ४४ ॥ न च नारायणं देवं वरमिच्छति रुक्मवान् ॥ मूढ
 भावो मदनमृतः संग्रामेष्वनिवर्तकः ॥ नियतं भस्मसाद्याति तूलशिर्यथाऽनलात् ॥ ४५ ॥ करवीरेश्वरश्शूरश्शुगलश्चित्रयोधिना ॥ क्षणेन
 भस्मसाद्रीतः केशवेन बलीयसा ॥ ४६ ॥ वृन्दावनेऽवसच्छ्रीमान्केशवो बलिनां वरः ॥ उद्धृत्यैकेन हस्तेन सप्ताहं धृतवान्गिरिम् ॥ ४७ ॥ दुष्करं
 कर्म संस्मृत्य मनस्सीदति मे भृशम् ॥ ४८ ॥ नगेन्द्रे सहसाऽऽगम्य देवतैस्सह वृत्रहा ॥ अभिपिच्यान्नवीत्कृष्णमुपेन्द्रेति शचीपतिः ॥ ४९ ॥
 यथा वै दमितो नागः कालियो यमुनाह्रदे ॥ विषाग्निज्वालितो घोरः कालान्तकसमप्रभः ॥ ५० ॥ केशी चापि महावीर्यो दानवो हयविग्रहः ॥
 निहतो वासुदेवेन देवैरपि दुरासदः ॥ ५१ ॥ सान्दीपनिसुतश्चैव चिरनष्टो हि सागरे ॥ दैत्यं पञ्चजनं हत्वा आनीतो यममन्दिरात् ॥ ५२ ॥
 गोमन्ते सुमहदुद्धं बहुभिर्वेष्टिताभौ ॥ कृत्वा वित्रासजननं नागाश्चरथसंक्षयम् ॥ ५३ ॥ गजेन गजवृन्दानि स्थेन रथयोधिनः ॥ सादिनश्चाथ
 योधेन नरेण च पदातिनः ॥ जघ्नतुस्तौ महावीर्यौ वसुदेवसुताभौ ॥ ५४ ॥ न देवासुरगन्धर्वा न यक्षोरगराक्षसाः ॥ न नागा न च दैत्येन्द्रा न
 पिशाचा न गुह्यकाः ॥ ५५ ॥ कृतवन्तस्तथा घोरं गजाश्चरथसंक्षयम् ॥ तमनुस्मृत्य संग्रामं भृशं सीदति मे मनः ॥ ५६ ॥ न मया श्रुतपूर्वो
 वा दृष्टपूर्वः कुतोऽपि वा ॥ तादृशो भुवि मर्त्योऽन्यो वासुदेवात्सुरोत्तमात् ॥ ५७ ॥ सम्यगाह महाबाहुर्दन्तवक्रो महीपतिः ॥ सान्त्वयित्वा
 महावीर्यं संविधास्याम यत्क्षमम् ॥ ५८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इति संविन्त्य मनसा बलाबलविनिश्चयम् ॥ गमनाय मतिं चक्रे प्रमादयितु
 मच्युतम् ॥ ५९ ॥ चिन्तयानो नरेन्द्रस्तु बहुभिर्नयशालिभिः ॥ सूतमागयबन्दिभ्यो बोधितः स्तुतिमङ्गलैः ॥ ६० ॥ प्रभातायां जन्यां तु
 कृतपूर्वाल्लिकक्रियाः ॥ उपविष्टा नृपास्सर्वे स्वेषु विश्रामवेशसु ॥ ६१ ॥ ये विस्मृष्टास्तु राजानो विदर्भायां नराधिपैः ॥ तैरागम्य स्वभूपेषु रहो
 गत्वा निवेदितम् ॥ ६२ ॥ श्रुत्वा कृष्णाभिषेकं तु केचिद्दृष्ट्वा नराधिपाः ॥ केचिद्दीनतरा भीता उदासीनास्तथा परे ॥ ६३ ॥ त्रिधा प्रभिन्ना
 सा सेना नरनागाश्चमालिनी ॥ महार्णव इव क्षुब्धा अभिषेकेण चालिता ॥ ६४ ॥

प्यतिक्रम रामोज्ञाहृत्य संकरम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ब्रुवा इन्द्रस्येति शेष । छेसं राजेन्द्रत्वे सर्वे कृष्णोभिपिष्यतामित्येष रूपम् उदहृत्य ऋष्यकेशिकौ समर्पितवन्त इति
 शेषः ॥ ६७ ॥ ॥ इति श्रीहरीशो विष्णुपर्वणि दीक्षायामेकैतन्त्राश्रमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ ॥ अथ पञ्चाशत्तमे तु कृष्णान्नाश्रमं कृतम् ॥ नृपाणां समवेतानां कुण्डिने
 भीष्मसन्धि ॥ १ ॥ इत्येति ॥ १ ॥ अस्मिन् छवः आस्मिन् नार्कित अमानम् अपमानम् ॥ २ ॥ कारण निमित्तम् अपेक्षित आभितः ॥ ३ ॥ समामूल क्रयकैशिक्या

नृपाणां भेदमालोक्य भीष्मको राजसत्तम ॥ व्यतिक्रममचिन्त्य च कृत्तं नृपतिना स्वयम् ॥ ६५ ॥ विचिन्त्य मनसा राजा दह्यमानेन घेतसा ॥
 जगाम नरदेवानां समाजे प्रतिबोधितुम् ॥ ६६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे दूता संग्राप्ता क्रयकैशिकौ ॥ लेखमुद्धृत्य शिरसा विविशुस्ते नृपार्णवम् ॥ ६७ ॥
 इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवरो विष्णुपर्वणि रुक्मिणीस्वयवर एकेनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ जनमेजय उवाच ॥ इत्था कंस महावीर्यं
 देवैरपि दुरासदम् ॥ नाभिमिक्त स्वय राज्ये नोपविष्टो नृपासने ॥ १ ॥ कन्याऽर्थे चागत कृष्णस्तत्रापि न कृतोऽतिथिः ॥ अमानमतुल प्राप्य
 शान्तवान्केन हेतुना ॥ २ ॥ दिनतायास्तुतश्चैव महाधलपराक्रम ॥ स चापि क्षमया युक्तः कारण किमपेक्षित ॥ एतदाल्याहि भगवन्पर कौतूहल
 वि मे ॥ ३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विदर्भनगरीं प्राप्ते वेनतेथे सहाच्युते ॥ मनसा धिन्त्यामास वासुदेवाय कैशिक ॥ ४ ॥ दृष्ट्वाऽऽश्चर्यं हि न
 सर्वात्राजन्यान्प्रवदाम्यहम् ॥ वसुदेवसूते दृष्टे ध्रुव पापक्षयो भवेत् ॥ ५ ॥ विशुद्धभाव कृष्णस्य आवयोर्दृष्टत्वत् ॥ अतः पात्रतरः कोऽन्य
 खिपु लोकेषु विद्यते ॥ ६ ॥ कृष्णात्कमलपत्राक्षाद्देवदेवाजनार्दनात् ॥ तस्यार्वा किं प्रदास्याव आतिथ्यकरणे नृप ॥ ७ ॥ पात्रमासाद्य वे
 राजन्यया धर्मो न लुप्यते ॥ एवमन्योन्य सचिन्त्य भ्रातरो क्रयकैशिकौ ॥ ८ ॥ स्वं राज्य वतुकामौ तु जग्मतु केशवान्तिकम् ॥ देवमासाद्य
 तो वीरौ विदर्भनगराधिपौ ॥ ९ ॥ कचतुस्तौ महाभागौ प्रणम्य शिरसा हरिम् ॥ अर्थावा सफल जन्म अर्थावा सफलं यश ॥ अर्थावा पित
 रस्तृता देवे धार्वा गृहागते ॥ १० ॥ चामर व्यजनं छत्रं ध्वज सिंहासन धलम् ॥ स्फीतकोशा पुरी देयमावाभ्यां मुहिता तव ॥ ११ ॥ एते
 न्द्रस्त्व महाबाहो देवेन्द्रेणाभिमिक्तवान् ॥ आवामिह हि राज्ये त्वामभिमिक्त ववामि ते ॥ १२ ॥

छेपत्याह-विदेति ॥ ४ ॥ इत्येति । आर्ष्यं कृष्णामिपेक नोऽप्याक पापक्षय इति ॥ ५ ॥ सर्वांश्चिन्तुस्वभाव आकिरोदिति षाध्याहृत्य योज्यम् । क्रयकैशिकयो
 एतन्तः एतत्वात् । कृष्णस्य वत्समावाप्सो एतमस्तीत्यर्थं ॥ ६ ॥ ७ ॥ ॥ आवाम् आर्यो ॥ १० ॥ मुहिता मुपुष्टा तव त्वदीयेत्यर्थः ॥ ११ ॥
 अभिमिक्तम् अभिमिक्तवान् ववामि इति ॥ १२ ॥

आवयोः आवास्यां जरासंधोऽपि नान्यथा कर्तुं शक्नोतीति विपरिणामेन योज्यम् ॥ ३३ ॥ १४ ॥ अनन्यास्यम् अध्यासितुं योग्यं नास्ति ॥ १५ ॥ १६ ॥ आस्यति
 आसिष्यति उपवेक्ष्यतीति यावत् ॥ १७ ॥ १८ ॥ कारित विभक्तिलोप आर्षः ॥ १९ ॥ न केवल गजत्वमपि किं तु राजेन्द्रत्वम् । आसनसंकटम् उपवेगने संगमः
 अराजा कथमुच्चतमासनमारोह्यतीत्येवंरूपः ॥ २० ॥ एषां जरासंधादीनां विचेष्टय विचालय ॥ २१ ॥ अधिवाम्य पूर्वाङ्गेन संस्करणे मंयोज्य देवशासनात् पूर्वाध्यायान्ते
 आवयोर्यत्कृतं कार्यं बहुभिः पार्थिवैरपि ॥ न शक्यतेऽन्यथा कर्तुं जरासन्धेन वा स्वयम् ॥ १२ ॥ शशुस्ते मागधो राजा जगसन्धो महाद्युतिः ॥
 कथां ते ब्रुवते नित्यं नृपाणामभयप्रदः ॥ १४ ॥ सिंहासनमनध्यास्यं पुरं चास्य न विद्यते ॥ कथं गजसमाजेऽस्मिन्नास्यते देवकीसुतः ॥ १५ ॥
 कृष्णोऽपि सुमहावीर्यो ह्यभिमानी महाद्युतिः ॥ न चागमिष्यते वाऽस्मिन्कन्यार्थं च स्वयंवरे ॥ १६ ॥ पार्थिवेषुपविष्टेषु स्वेषु सिंहासनेषु वै ॥
 कथमास्यति नीचेषु आसनेषु महाद्युतिः ॥ १७ ॥ इति मंचिन्त्यमानस्तु श्रुत्वाऽसौ भीष्मको नृपः ॥ आवयोः सह संमन्त्रं वियन्नोपशामार्थिना
 ॥ १८ ॥ तव विश्रामहेतोर्हि कारितेदं गृहोत्तमम् ॥ देवानामादिदेवोऽसि सर्वलोकनमस्कृतः ॥ १९ ॥ मानुष्ये मर्त्यलोकेऽस्मिन्नाजेन्द्रत्वं समाचर ॥
 समाजमनुजेन्द्राणां मा भूदासनसंकटम् ॥ २० ॥ विदर्भनगरे चेषां राजेन्द्रत्वं विचेष्टय ॥ आस्यतामासनं गुप्त्रे श्वः प्रभाते महाद्युते ॥ २१ ॥ अथि
 वास्याद्य चात्मानं विधिदष्टेन कर्मणा ॥ यथा गमिष्यन्ति नृपाः करिष्ये देवशासनात् ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वा सुरश्रेष्ठं प्रणिपत्य कृताञ्जली ॥ प्रेप
 यामासतुर्वीरौ रङ्गमध्ये नृपेवृते ॥ २३ ॥ एवं दूतस्य वचनं यथोक्तं वज्रपाणिना ॥ लिखित्वा सुमहातेजाः केशिकः प्राह शासनम् ॥ २४ ॥
 केशिक उवाच ॥ ॥ विदितं वो नृपाः सर्वे वंनतेय सहाच्युतः ॥ आगतोऽतिथिरूपेण विदर्भनगर्गं हरिः ॥ २५ ॥ प्रातमालोक्य पात्रोऽयमिति
 संचिन्त्य भूपतिः ॥ प्रददौ वासुदेवाय स्वं राज्यं धर्महेतुना ॥ २६ ॥ इदमासनमास्त्वेति भ्रात्रा मे चोदिते ततः ॥ वागुक्त्वा चाशर्गिण केनापि
 व्योमचारिणा ॥ २७ ॥ देवदूत उवाच ॥ न युक्तमासनं दातुं त्वयाऽऽसीनं नराधिप ॥ इदमस्यासनं दिव्यं सर्वत्रविभूषितम् ॥ २८ ॥ जाम्बूनदमयं
 शुभ्रं रचितं विश्वकर्मणा ॥ प्रेषितं देवराजेन सिंहलगणलक्षितम् ॥ २९ ॥

उक्तात् इन्द्रजापनात् आगमिष्यन्ति अभिप्रेकार्थमिति शेषः ॥ २२ ॥ प्रेषयामासतुः देवशासनमिति विपरिणामेणानुपगमः ॥ २३ ॥ देवदूतस्य वचनं स्वयं पत्रे लिखित्वा
 लेखद्वारैव आह तथा शासनमपि देवेन्द्रजापत्रमपि प्राह ॥ २४ ॥ तदनुसारी स्वकृतं नाद्यग्रह-विद्विनमिति ॥ २५ ॥ भूपतिः क्रयः ॥ २६ ॥ २७ ॥ देवदूतस्य
 वाक्यमाह-देवदूत उवाचेत्यादिना ॥ २८ ॥ २९ ॥

अभिषिञ्चन्तु पट्टाभिषेकेण योजयन्तु ॥ ३० ॥ अस्य इन्द्रस्य ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ दिव्याभरणा दिव्ययोनयो दिव्यात्मनाः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ये समागतस्त्वैर्भवेद्वि
 शमस्य इवोर्विर्तं दुर्निवार्यतरमित्यन्वय ॥ ३६ ॥ अभिषिञ्चन्तु अभिषिञ्चन्तु गुण्याभिर्दक्षिणे युष्मत्कृत्वा कर्त्तव्ये युष्मत्कृत्वा इति शेष ॥ ३७ ॥
 अत्रोपविष्ट देवेश चराचरनमस्कृतम् ॥ अभिषिञ्चन्तु राजेन्द्र चतुर्भिः पार्थिवैस्सह ॥ ३८ ॥ आगता कुण्डिनगरे कन्याहेतोर्नराधिपाः ॥ नागमि
 प्यति यः कश्चित्सोऽस्य वच्यो भविष्यति ॥ ३९ ॥ इमे चैवाष्ट कल्शा निधीनामशसम्बा ॥ अक्षया राजराजस्य घनेशस्य महात्मनः ॥ ४० ॥
 दिव्या काञ्चनरत्नाद्या दिव्याभरणयोनय ॥ राजेन्द्रस्याभिषेकार्यमागच्छन्ति नृपैर्दृताः ॥ ४१ ॥ एष शक्रस्य सदृश कथितो वो नराधिपाः ॥
 लेखेनाह्वय तान्सर्वानभिषिञ्चन्तु केशवम् ॥ ४२ ॥ केशिक उवाच ॥ इति सचोच स्वस्थोऽसौ देवदूतो गतो दिवम् ॥ दत्त्वाऽऽसनं च कृष्णाय बाला
 कंसदृशप्रभम् ॥ ४३ ॥ तेनाह नोदयिव्यामि भवद्विर्ये समागता ॥ दुर्निवार्यतरं वोर शक्रस्य स्वयमीरितम् ॥ ४४ ॥ युष्माभिर्दर्शने युक्तमद्भुत
 मुनि दुर्लभम् ॥ कल्लोरभिषिञ्चन्त स्वयमेव नमस्तलात्वा ॥ ४५ ॥ दृष्ट्वाऽऽश्चर्यं हि नस्सर्वा ध्रुव पापक्षयो भवेत् ॥ स्नापनार्थं च कृष्णाय देवदेवाय
 विष्णवे ॥ ४६ ॥ आगच्छच्च नपत्रेष्ठा न भय कर्तुमर्हस्य ॥ आवयो कृतसधानो युष्मदर्थे जनार्दन ॥ ४७ ॥ सर्वेषां मनुजेन्द्राणामभयं कुरुते
 हरि ॥ विगुह्दभाव कृष्णस्तु आवयोर्दृष्टतत्त्वत ॥ ४८ ॥ मागयस्य विशेषेण न वैरं हृदि दृश्यते ॥ यदत्र कारणं कार्यं तत्रैवद्विधिविचिन्त्यताम्
 ॥ ४९ ॥ वराम्पायन उवाच ॥ एव सचिन्तयामासुर्नृपाश्शापमयार्दिता ॥ भूयश्शुश्रुवु राजेन्द्रा केशवाय महात्मने ॥ ५० ॥ मेवगम्भीरानवेन
 स्वरेणापूरयन्तम् ॥ वागुवाचाशरीरेण देवराजस्य शासनात् ॥ ५१ ॥ चित्राङ्गद उवाच ॥ त्रैलोक्याधिपतिशक्र प्रजापालनहेतुना ॥ आज्ञापय
 ति युष्माकं नृपानां दितकाम्यया ॥ ५२ ॥ न युक्तं वसताऽन्योऽन्यं कृष्णेन सह वैरिणा ॥ वसच्च श्रीतिष्ठुत्याद्य स्त्राष्ट्रेषु नृपोत्तमा ॥ ५३ ॥ प्रण
 तार्तिहर कृष्ण प्रतिसेनान्तकोऽनल ॥ अनेन सह संग्रीत्या मोदच्च विगतज्वराः ॥ ५४ ॥ मानुषाणां नृपा देवा नृपानां देवतास्तुराः ॥ सुराणां
 देवता शक्रशक्रस्यापि जनार्दन ॥ ५५ ॥ एष विष्णुः प्रसुर्ववो देवानामपि देवतम् ॥ जातोऽयं मानुषे लोके नररूपेण केशव ॥ ५६ ॥ अजेय
 स्वपल्लोकेषु देवदानवमानवैः ॥ कार्तिकेयसद्भावस्य अपि शूलभृतस्त्वयम् ॥ ५७ ॥

र्हेति श्रमण्यात्प्राप्तम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अत्र दीर्घमात्र कार्यः ॥ ४३ ॥ अशरीरेण अहरेण प्रपुष्ठा ॥ ४४ ॥ वैरिणा कृष्णेन सह
 एव यस्मात् तद् बोध्योऽन्यं न युक्तमिति योजना ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ कार्तिकेयस्य तृतीयालोप कार्यं । त्वयं अंतुं न शक्य इति शेषः ॥ ४९ ॥ ।

अभिपेक्षुम् इच्छेमि त्यपकृष्य योज्यम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ वसूनामयं वासवो देवानां दूतोऽस्मीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ तिष्ठन्तु चत्वारः कृष्णद्वेषिणः
 इत्याशयः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ दह्यमानेन पुत्रदोषादित्याशयः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ स्नानहेतोः पट्टाभिषेकार्थम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥
 तस्मै देवाधिदेवाय केशवाय महात्मने ॥ अभिषेकं सुरैस्सार्द्धं किमिच्छेयमतः परम् ॥ ६० ॥ न चाधिकारो देवानां राजेन्द्रस्याभिषेचने ॥ तेनाहं
 नाभिपिञ्चामि सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ नृपाणामधिकारोऽयं राजेन्द्रस्य निवेशने ॥ ६१ ॥ गत्वा यूयं विदर्भायां क्रथकैशिकयोः सह ॥ संचिन्त्य
 विधिदृष्टेन कुरुध्वं नृपसत्तमाः ॥ ६२ ॥ प्रीतिसंधानकालोऽयमिति संचिन्त्य वासवः ॥ बोधनार्थं विष्टष्टोऽहं शुष्माकं मनुजेश्वराः ॥ ६३ ॥
 विदर्भनगरे कृष्णश्रावितोऽस्याधिवासनम् ॥ राजेन्द्रत्वाभिषेकार्थं राजानौ क्रथकैशिकौ ॥ ताभ्यां सह नृपश्रेष्ठाः कृत्वा सुमहदुत्सवम् ॥ ६४ ॥
 अभिषेकेण सत्कृत्य प्रतिशुद्धास्य दक्षिणाम् ॥ आगामिष्यथ संहृष्टाः पुनरेव स्वयं वाम् ॥ ६५ ॥ जरासंधः सुनीथश्च रुक्मी चैव महारथः ॥
 शाल्वः सौभपतिश्चैव चत्वारो राजसत्तमाः ॥ रङ्गस्याशून्यहेतोर्हि तिष्ठन्तु इह पार्थिवाः ॥ ६६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमाज्ञां सुरेशस्य
 श्रुत्वा चित्राङ्गदेरिताम् ॥ गमनाय मतिं चक्रुः सर्व एव नृपेत्तमाः ॥ ६७ ॥ अनुज्ञाता नरेन्द्रेण जरासंधेन धीमता ॥ भीष्मकं पुरतः कृत्वा
 प्रयाताः स्वबलैर्धृताः ॥ ६८ ॥ भीष्मकश्च महाबाहुस्स्वबलेन समन्वितः ॥ जगाम पार्थिवैस्सार्द्धं दह्यमानेन चेतसा ॥ ६९ ॥ यत्र कृष्णो महा
 बाहुः कैशिकस्य निवेशने ॥ दूरादेव प्रकाशन्ती पताकाध्वजमालिनी ॥ ६० ॥ शुभा देवसभा रम्या स्नानहेतोरिहागता ॥ दिव्यरत्नप्रभाकीर्णा
 दिव्यध्वजसमाकुला ॥ ६१ ॥ दिव्याम्बरपताकाऽऽब्धा दिव्याभरणभूषिता ॥ दिव्यस्रग्दामकलिला दिव्यगन्वाधिवासिता ॥ ६२ ॥ विमानया
 नैशश्रीमद्भिस्समन्तात्परिवारिता ॥ दिव्याप्सरोगणाश्चैव विद्याधरगणास्तथा ॥ ६३ ॥ गन्धर्वा मुनयश्चैव किन्नराश्च समन्ततः ॥ ६४ ॥ गायन्ति
 देवेशम्बरान्तरमाश्रिताः ॥ ६४ ॥ स्तुवन्ति मुनयश्चैव सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ देवदुन्दुभयश्चैव स्वयमेवानन्दद्वि ॥ ६५ ॥ पञ्चानेनिसमुत्थानि
 गन्धर्वाण्यनेकशः ॥ समन्तात्पात्यमानानि चाकाशस्थैर्दिवोकसैः ॥ ६६ ॥ स्वयमागत्य देवेन्द्रो देवैस्सह शचीपतिः ॥ विमानवरमारुह्य सप्र
 काशस्थितोऽम्बरे ॥ ६७ ॥ अष्टौ धे लोकपालास्ते स्वासु दिक्षु समास्थिताः ॥ उपगायन्ति नृत्यन्ति स्तुवन्ति च समन्ततः ॥ ६८ ॥
 पञ्चोनिमुरथानि मूलस्वप्नपुष्पफलानि येनयः कारणानि तेभ्यः समुत्थानि पञ्च मन्दारपारिजातकसन्तानकल्पवृक्षहरिचन्दनाभ्या देवतार एव येतत्तद्देश्यः
 समुत्थानि ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

अभिषिञ्चन्तु षट्शतैरेकेण योजयन्तु ॥ ३० ॥ अस्य इन्द्रस्य ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ दिव्याभरणे दिव्यासनाः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ये समागतस्त्विर्भवन्नि
 रागस्य इतिरेवं दुर्निर्वापतरमित्यन्वप ॥ ३६ ॥ अभिषिञ्चन्तु अग्निपितृन्मयां कृष्णं युष्माभिर्वर्षेति युष्मत्कृत्वि इति युष्मत्कृत्वि इति शेष ॥ ३७ ॥
 अत्रोपविष्ट देवेश धराचरनमस्मृतम् ॥ अभिषिञ्चन्तु राजेन्द्र वभ्रुभिः पाथिवैस्सह ॥ ३० ॥ आगता कृष्णिठनगरे कन्याहेतोर्नराधिपा ॥ नागमि
 व्यति यः कश्चित्सोऽस्य वधयो भविष्यति ॥ ३१ ॥ इमे चेवाष्ट कल्त्रा नियानामशसमवा ॥ अस्यया राजराजस्य घनेशस्य महात्मन ॥ ३२ ॥
 दिव्या काञ्चनव्राटया दिव्याभरणयोनय ॥ राजेन्द्रस्याभिकार्यमागच्छन्ति नृपैर्वृताः ॥ ३३ ॥ एष शक्रस्य सुदेश कथितो वो नराधिपा ॥
 टेरेनाहूय तान्मर्वाभिमिञ्चन्तु केशवमा ॥ ३४ ॥ कैशिक उवाच ॥ इति सचोद्य स्वस्योऽसौ देवदूतो गतो दिवम् ॥ दत्त्वाऽऽसन च कृष्णाय बाला
 कंसदृगप्रभम् ॥ ३५ ॥ तेनाह नोदयिव्यामि भवद्विर्ये समागताः ॥ दुर्निर्वायं तरं वोर शक्रस्य स्वयभीरितम् ॥ ३६ ॥ युष्माभिर्वर्षेति युष्मद्भुत
 मुनि दुर्लभम् ॥ कल्त्रेशरमिमिञ्चन्त स्वयमेव नमस्तलात् ॥ ३७ ॥ दृष्ट्वाऽऽश्चर्यं हि नस्सर्वा ध्रुव पापक्षयो भवेत् ॥ स्रापनार्यं च कृष्णाय देवदेवाय
 विष्णवे ॥ ३८ ॥ आगच्छच्च नृपश्रेष्ठा न भय कर्तुमर्षय ॥ आवयो कृतसधानो युष्मदर्थे जनार्दन ॥ ३९ ॥ सर्वेषां मनुजेन्द्राणामभय कुरुते
 हरि ॥ विभुद्भवात्र कृष्णस्तु आवयोर्दृष्टतत्त्वत ॥ ४० ॥ मागधस्य विशेषेण न वैर हृदि दृश्यते ॥ यदत्र कारण कार्यं तद्वर्द्धिर्विचिन्त्यताम्
 ॥ ४१ ॥ वगम्पायन उवाच ॥ एव सचिन्तयामासुर्नृपाशापभयार्दिताः ॥ भूयश्शुश्रुषु राजेन्द्राः केशवाय महात्मने ॥ ४२ ॥ भेवगम्भीरनादेन
 स्त्रेणाभूरयन्नम ॥ वायुवाचारशरिरेण देवराजस्य शासनात् ॥ ४३ ॥ विनाङ्गद उवाच ॥ त्रैलोक्याधिपतिश्राक प्रजापालनहेतुना ॥ आह्लापय
 ति युष्माक नृपाणां हितकाम्यया ॥ ४४ ॥ न युक्त वसताऽन्योऽन्य कृष्णेन सह वैरिणा ॥ वसुच्व प्रीतिमुत्पाद्य स्वराष्ट्रेषु नृपोत्तमा ॥ ४५ ॥ प्रण
 तातिहर कृष्ण प्रतिसेनान्तकोऽजल ॥ अनेन सह सप्रीत्या मोक्षच्च विगतज्वराः ॥ ४६ ॥ मातृपाणां नृपा देवा नृपाणां देवतास्तुराः ॥ सुराणां
 देवता शक्रश्शक्रस्यापि जनार्दन ॥ ४७ ॥ एष विष्णुः प्रमुदेवो देवानामपि देवतम् ॥ जातोऽय मातृये लोके नररूपेण केशव ॥ ४८ ॥ अजेय
 स्सवलोकेषु देववानवमानवे ॥ कातिकियसदायस्य अपि शूलभृतस्त्वयम् ॥ ४९ ॥

इदं हि प्राग्व्याख्यतम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अगरीरेण कश्येन प्रयुक्ता ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ वैरिणा कृष्णेन सह
 पदं कृतम् अन्त्येऽन्यं न पुष्कभिति योजना ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ कातिक्येत्सत्र तृतीयालोप आर्षं । स्वयं जेतुं न राक इति शेषः ॥ ४९ ॥

८९ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि दीकायां पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ६४ ॥ एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ६४ ॥ उक्तिप्रत्युक्तिः प्रोक्ता कथकैर्गिरुसत्क्रिया
 ॥ १ ॥ पुत्रो मे इति ॥ १ ॥ मम मतिस्तु स्वयंवरे दानमतीव बाल्यम् एका एकं वृणीतेति युक्तिमित्यर्थः ॥ २ ॥ अथापि मम मत न प्रसि द्व्यतीत्याशेनाह—अत इति
 ॥ ३ ॥ चालितम् चालितवान् । कर्तारि क्रः । अविनय इति च्छेदः ॥ ४ ॥ यो वितथं वदेत् स स्वाग्र लोकान् दण्डवद्विना यमयातनाग्निना निर्दहेदिति द्वयोः मन्व्यः ।
 एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मको नयकोविदः ॥ पूजयित्वा यथान्यायमुवाच वदतां वरः ॥ ८९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि
 रुक्मिणीस्वयंवरे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ भीष्मक उवाच ॥ ॥ पुत्रो मे बालभावनं भगिनीं दातुमिच्छति ॥
 स्वयंवरे नरेन्द्राणां न चाहं दातुमुत्सेहं ॥ १ ॥ अतीव बालभावत्वादातुमिच्छेन्मतिर्मम ॥ एका ब्येकं समालोक्य वरयिष्यति मे मतिः ॥ २ ॥ अतः
 प्रसादयिष्ये त्वां पुत्रदुर्नयेहेतुना ॥ प्रसादं कुरु देवेश क्षन्तुमर्हसि मे प्रभो ॥ ३ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥ बालभावेन पुत्रेण चालितं वृपमण्ड
 लम् ॥ यदा भवति वै प्रौढः कीदृशोऽविनयो भवेत् ॥ ४ ॥ सूर्येन्दुसदृशोऽस्त्रोपाजितार्थः ॥ लोकेऽस्मिन्नरेदेवानां महाकुलसमुद्भवान्
 ॥ ५ ॥ एकस्यापि वृपस्याग्रे मोहाद्यो वितथं वदेत् ॥ न स तिष्ठति लोकेऽस्मिन्निर्दहेद्वृषह्विना ॥ ६ ॥ एष धर्मो नरेन्द्राणामिति ते विदितं
 प्रभो ॥ लोकधर्मं पुरस्कृत्य पुरा गीतं स्वयंभुवा ॥ ७ ॥ कथं तव सुतस्तेषामग्रतो मनुजेश्वरः ॥ वक्रुमर्हति राजेन्द्र वितथं राजसंसदि ॥ ८ ॥ तादृशं
 रङ्गमतुलं कारयन्तनयस्त्व ॥ कथं त्वया ह्यविज्ञात इति मे संशयो महान् ॥ ९ ॥ आगतानां नरेन्द्राणामनलोकैन्दुवर्चसाम् ॥ यथोर्हेन तु
 संपूज्य आतिथ्यं कृतवानसि ॥ १० ॥ रथाश्वनरनागानां विमर्दमतुलं तथा ॥ कथं न ज्ञातवान्राजंस्त्व पुत्रस्य चेष्टितम् ॥ ११ ॥ विषादो न भवे
 दन्न चतुरङ्गबलागमे ॥ कथं न ज्ञायते राजन्निति मे बुद्धिसंशयः ॥ १२ ॥ ममागमनमेवेह प्रयेण न हितं तव ॥ अतो न कृतमातिथ्यमपात्राय
 नरेश्वर ॥ १३ ॥ पात्रेभ्यो दीयतां कन्या मामपास्य नरेश्वर ॥ ममागमनदोषेण कथं कन्यां न दास्यसे ॥ १४ ॥ कन्याविदं च कुवाणो नरके
 परिपच्यते ॥ इति धर्मविद्वैर्गीतं मन्वादिभिर्नरोत्तमैः ॥ १५ ॥ अतोऽथ न प्रविष्टोऽहं रङ्गमध्ये विशांपते ॥ विदित्वा नकृतातिथ्यं नरदेव तवालयम् ॥ १६ ॥
 कीदृशान् लोकान् सूर्येन्दुवत्प्रकाशमानान् महाभुलोत्पन्नत्वेन विश्वाजिवादिस्तुभवान् यतो देहेदतरतेषां लोकानां मध्येऽस्मिन्नेकस्मिन्नपि लोके न तिष्ठति सर्वेषां
 दग्धत्वादित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ आस्तां तावत् पुत्रवार्त्तां त्वमपि मिथ्यैव त्रवर्षीत्याह—तादृशमिति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ नकृतातिथ्य
 मिति समस्त पदम् । आतिथ्यहीन तवालय । वदित्त्यर्थः ॥ १६ ॥

॥ १ ॥ १० ॥ सुरभद्र रम्य ॥ ११ ॥ ७७ ॥ ७३ ॥ दशयित्वा दर्शनीय कृत्वाऽऽकृत्येत्पर्य ॥ ७४ ॥ रात्र आगतान् मत्कृत्य मानिः॥४॥ तेषामाज्ञा गृहीत्वेत्यर्थे
 ॥ ७५ ॥ दसमे सिंहासने उपविष्ट ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७७ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ अषिक्तावा ज्ञानहीनाः ॥ ८३ ॥ उपरुद्धानाम् अपराधकर्ता भव तमुक्षिय

श्रुत्वा सुतुमुल नाद सर्व एव नराधिपा ॥ विस्मयोत्पुल्लनयना विविशुस्ते सर्मा शुभाम् ॥ ६९ ॥ कैशिकश्च महाबाहुरुपगम्य नराधिपात् ॥
 प्ररोयामास वली प्रतिपूज्य ययात्रिधि ॥ ७० ॥ निवेदिते सुरश्रेष्ठे पार्थिवानां समागमे ॥ निर्जंगाम हरिश्रीमान्सर्वमङ्गलयुजित ॥ ७१ ॥
 ततोऽम्बरस्थास्ते दिव्याः कलशाभ्रैलकण्ठिन ॥ सहकारसमायुक्ता ववर्पुर्जलदा इव ॥ ७२ ॥ विव्यकाञ्चनरत्नौघैर्दिव्यपुष्पसमन्वितै ॥ गन्धचू
 र्णत्रिमिश्रेण राजेन्द्रस्याभिषेचने ॥ ७३ ॥ यथोक्तविधिपूर्वेण अभिषिच्य जनार्दनम् ॥ दर्शयित्वा नरेन्द्राणां विव्येभारमरणेश्चुभे ॥ ७४ ॥
 दिव्याम्बरविचित्रैश्च दिव्यमाल्यालुलेनैः ॥ सत्कृत्य विधिवद्वाञ्छ उपविद्यो जनार्दन ॥ ७५ ॥ शुभे देवसमे रम्ये ज्ञानहेतोरिहागते ॥ तपास्य
 मानो यदुभिर्विदर्भैश्च नराधिपे ॥ ७६ ॥ वैनतेयश्च बलवान्कामरूपी नराकृति ॥ वक्षिण पार्श्वमाश्रित्य आसनस्थो महाबलः ॥ ७७ ॥ क्रय
 कैशिको च वीरो वामपार्श्वे तथासने ॥ उपविद्यो महात्मानो देवस्यानुमते नृपो ॥ ७८ ॥ तथैव वामपार्श्वे तु वृष्ण्यन्वकमहारथाः ॥ सात्य
 क्रियमुक्त्वा धीरा उपविष्टा महाबला ॥ ७९ ॥ मास्करप्रतिमे दिव्ये विव्यास्तरणविस्वते ॥ सुलोपविष्ट श्रीमन्तं देवैस्त्रि शचीपतिम् ॥ ८० ॥
 सचिषे श्रावितास्मर्वे प्रविष्टास्ते नराधिपाः ॥ यथार्हेण च सपूज्य राजानस्सर्व एव ते ॥ ८१ ॥ सुलोपविष्टास्ते स्वेषु आसनेषु नराधिपा ॥
 कैशिकस्तु महाप्राज्ञस्सर्वराष्ट्रायवित्तम ॥ ८२ ॥ पूजयित्वा यथान्यायमुवाच वदतां वर ॥ कैशिक उवाच ॥ अविज्ञाता नृपास्सर्वे माजुपोऽ
 यमिति प्रभो ॥ ८३ ॥ भवन्तसुपरुद्वानां देव त्व क्षन्तुमर्हसि ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ न मे वैर प्रवसति एकाहमपि कैशिक ॥ ८४ ॥ विशेषेण नरे
 न्द्राणां क्षत्रधर्मेऽवतिष्ठताम् ॥ योद्भव्यमिति धर्मेण अवर्मे तु पराङ्मुखः ॥ ८५ ॥ तेषां किं हेतुना कोपः कर्तव्यस्त्ववनीश्वरा ॥ यद्दत्तं तदतिक्रान्त
 ये मृतास्ते दिव गता ॥ ८६ ॥ एष धर्मो नृलोकेऽस्मिन्जायन्ते च त्रियन्ति च ॥ तस्माद्दशोच्य भवतां मृतार्थे च नराधिपा ॥ क्षन्तव्य रोचतेऽ
 म्माकं धीतवैरा भवन्तु ते ॥ ८७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा नरेन्द्रास्तानास्वास्त्य मधुसूदनः ॥ कैशिकस्त्य मुखं वीक्ष्य विराम महायुतिः ॥ ८८ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अस्माकं पिता मान्यः वयसा च त्वया समः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
 न च तां शक्यसे राज्ञेच्छर्मां दातुं स्वयं वरे ॥ सदृशं वरमालोक्य दातुमर्हसि धर्मतः ॥ ३३ ॥ अतोऽर्थं वैनतेयोऽयं विघ्नकारणहेतुना ॥ आगतः
 कुण्डिनगरे देवराजेन चोदितः ॥ ३४ ॥ अहं चैवागतो राज्ञां द्रष्टुकामा महोत्सवम् ॥ तां च कन्यां वरारोहां पद्मेन रहितां श्रियम् ॥ ३५ ॥
 क्षन्तव्यमिति यत्प्रोक्तं त्वया राजन्ममागतः ॥ युक्तिपूर्वमहं मन्ये कलुषाय न पार्थिव ॥ ३६ ॥ पूर्वमेव मया ख्यातं येनाऽस्मि विपये तव ॥
 आगतस्तस्यैव्यरूपेण तैवैव क्षान्तवान्विभो ॥ ३७ ॥ क्षान्तेषु गुणबाहुल्यं दोषापहरणं क्षमा ॥ कथमस्मद्विधे राजन्कलुषो वसते हृदि ॥ ३८ ॥
 कुलजे सत्त्वसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ॥ भवादृशे कथं राजन्कलुषो भुवि वर्तते ॥ ३९ ॥ क्षान्तोऽयमिति मन्तव्यं मम सेनासहागतम् ॥ न
 चाहं सेनया सार्द्धं यास्यामि रिपुवाहिनीम् ॥ ४० ॥ अक्षान्तश्चारिसेनायां यास्यामि द्विजवाहने ॥ स्थितस्सोमार्कसंकाशान्यायुयानि कैरैवृतः
 ॥ ४१ ॥ मान्योऽस्माकं त्वया राजन्वयसा च पिता समः ॥ पालयस्व पुरीं सम्यक्षेत्रेषु पितृवद्दस ॥ ४२ ॥ कलुषो नाम राजेन्द्र वसेत्कापु
 रेषु वै ॥ शूरेषु शुद्धभावेषु कलुषो वसते कथम् ॥ ४३ ॥ जानीध्वमेपा मे वृत्तिः पुत्रेषु पितृवद्दयम् ॥ इमावपि च राजानो विदर्भनगराधिपो
 ॥ ४४ ॥ आतिथ्यकरणेऽस्माकं स्वराज्यं ददताभुवौ ॥ तेन दानफलेनास्य दश पूर्वा दिवं गताः ॥ ४५ ॥ भविष्याञ्चैव राजानः पुत्रपौत्रा
 दशावराः ॥ तेऽपि तत्रैव यास्यन्ति देवलोकं नराधिपाः ॥ ४६ ॥ अनयोस्सुचिरं कालं भुत्त्वा राज्यमकण्टकम् ॥ यदाभिलापो मोक्षस्य यास्यते
 निर्वाति सुखम् ॥ ४७ ॥ नेन्द्राश्च महाभागा यदभिषेचितुमागताः ॥ कालेन तेऽपि यास्यन्ति देवलोकं त्रिविपम् ॥ ४८ ॥ स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि
 वैनतयसहायवाच ॥ नगरीं मथुरां रम्यां भोजराजेन पालिताम् ॥ ४९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुत्तवा तु राजान भीष्मकं यदुनन्दनः ॥ राज्ञिचिवमुपा
 मन्यं वैदर्भाभ्यां विशेषतः ॥ सभान्निष्क्रम्य देवेशो जगाम रथमन्तिकम् ॥ ५० ॥ ततः प्रहृष्टो राजर्षिर्भीष्मकः किल केशवम् ॥ ते सर्वे च महीपाला
 विषण्णवदनाऽभवन् ॥ ५१ ॥ आद्यं स्वायंभुवं रूपं सुरासुरनमस्कृतम् ॥ सहस्रपात्सहस्राक्षं सहस्रभुजविग्रहम् ॥ ५२ ॥ सहस्रशिरसं देवं सहस्रमुकुटो
 ज्वलम् ॥ दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ॥ ५३ ॥ दिव्याभरणसंयुक्तं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ कृष्णं रत्नारविन्दक्षं चन्द्रसूर्याग्नि
 लोचनम् ॥ ५४ ॥ दृष्ट्वा स राजा राजेन्द्रं प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ वाङ्मनःकायसंयुक्तं स्तोतुमारब्धवांस्तदा ॥ ५५ ॥
 एषा निष्कलुषा मे वृत्तिरिति जानीध्वम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

ह नराधिप राजेन्द्राणां पार्थिवोऽप्यहं हियाभिभूतोऽस्मि । तत्र हेतुं विदधेति । यत्र विद्यामो न ऊत स्वाचदानर्चानिमिचो ममाभिभवो न जात स्वादिति भावः ॥ १७ ॥
 पृथग्याराण्यां कृष्णगुहारायां कृत पूर्णम् आदिष्यं स्रग्ममेति शेषः । तत्र हेतुमाह । कैशिकस्त्विति ॥ १८ ॥ बाणश्च चोदितं येन त कृष्णम् आसिष्य स एव शमित
 शान्ति नीतः ॥ १९ ॥ २० ॥ अतस्यपिबिता विपरीतदाना क्रियतां कुर्वताम् ॥ २१ ॥ सपस्यन्तु सप्तमा सन्तु ॥ २२ ॥ २३ ॥ बाधति बाधते । मे माम् ॥ २४ ॥
 द्वियाऽभिभूतो राजेन्द्र पार्थिवोऽत्र नराधिप ॥ विदर्भनगरे राजन्वल्गविश्रामहेतुना ॥ १७ ॥ आवाभ्यां कृतमातिष्य कैशिकस्तु प्रियातिथि ॥
 वपितौ च यथा स्वर्गे पुरा गरुडकेशवौ ॥ १८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमेव ब्रुवाण त कृष्ण वाय्वश्चोदितम् ॥ छरुणवाचाभ्युनाऽऽसिष्य शमि
 तोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ १९ ॥ मीप्सक उवाच ॥ प्रसीद देव लोकेश पादि मां लोकशासन ॥ अहानतमसाविष्टं ज्ञानचक्षुष्प्रदो भव ॥ २० ॥ मानुष्ये
 मासचक्षुदावसम्यग्निदिता वयम् ॥ न प्रसिद्धयन्ति कर्माणि क्रियतामविचारणात् ॥ २१ ॥ भवन्तं शरणं प्राप्य देवानामपि वैक्तम् ॥ सम्यग्भवतु
 मे दृष्टिः सपश्यन्तु च मे क्रियाः ॥ २२ ॥ अनिष्यन्नामपि क्रियां नयोपेतौ विचक्षणा ॥ फल्वं हि प्रकुर्वन्ति महासेनापतिर्यथा ॥ २३ ॥ भवन्त
 गरण प्राप्य नातिवाधति मे भयम् ॥ यन्मया चिन्तितं कार्यं तद्ब्रवाञ्छ्रोतुमर्हसि ॥ २४ ॥ न दातुमिच्छेत्कन्यां वै पार्थिवेभ्यस्त्वयवरो ॥ प्रसादं
 कुरु देवेश न कोप कर्तुमर्हसि ॥ २५ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ वचनेन किमुक्तेन त्वया राजन्महामते ॥ स्वकन्यां दास्यसे नेति कोऽत्र नेता तथा
 नच ॥ २६ ॥ मा देहीति न चाल्लेय ददस्विति न मे वचः ॥ रुक्मिण्या दिव्यमूर्तित्वं सवन्धे कारण मम ॥ २७ ॥ मेरुद्वे पुग वैवै कृतमशा
 वतारणम् ॥ तदा निमृष्टा सा पूर्वं गच्छत्वं पतिना सह ॥ २८ ॥ मानुष्ये कुण्डिनगरे भीष्मकस्याङ्गनोवरे ॥ जायस्व विपुलश्रीणि प्रत्यवेक्ष्य च
 वासवम् ॥ २९ ॥ तेनाहं व प्रवक्ष्यामि राजन्नरुतक वच ॥ श्रुत्वा स्वय विनिश्चित्य यदुक्तं तत्करिष्यति ॥ ३० ॥ रुक्मिणी नाम ते कन्या
 न सा प्राकृतमानुषी ॥ श्रीरेया ब्रह्मवाक्येन जाता केनापि हेतुना ॥ ३१ ॥ न च सा मनुजेन्द्राणां स्वयवपविधिहमा ॥ एका त्वेकाय वातव्या
 इति घर्मो व्यवस्थितः ॥ ३२ ॥

स्वपरण यत्र क्रियायां तथा स्वयंभर मे कन्यां दातुं न इच्छेत्पुत्र इति शेषः । स्वयरे हि सति त्वामेव सा शृणुपादित्यभिप्रेत्य त्वम्यागते पुत्रो मे स्वयंभर न इच्छेदित्यर्थं
 ॥ २५ ॥ नेता नियन्ता ॥ २६ ॥ मे मया मा देहि अन्यस्मै, इत्यत्र ममम् इत्युभयमपि नास्म्येयम् । सवन्धे स्वयमाश्रिति सवैवात्माक करण प्रधानमित्यर्थं ॥ २७ ॥ एत
 देवाह-नेरुद्वे इत्यादिना ॥ कृत स्वीकृत निमृष्टा आह्वाना भीपतिना विष्णुना ॥ २८ ॥ मस्येवेक्य अनुकम्प्य बासवम् इत्यम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ एकाय एकस्मै ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अस्मद्विध अस्मद्विधस्य हृदि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अस्माकं पिता मान्यः वयसा च त्वया समः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
 न च तां शक्यसे राजेच्छर्मा दातुं स्वयंवरे ॥ सदृशं वरमालोक्य दातुमर्हसि धर्मतः ॥ ३३ ॥ अतोऽर्थं वैनतेयोऽयं विघ्नकारणहेतुना ॥ आगतः
 कुण्डिनगरे देवराजेन चोदितः ॥ ३४ ॥ अहं वैवागतो राज्ञां द्रुपुकामा महोत्सवम् ॥ तां च कन्यां वरारोहां पद्मेन रहितां श्रियम् ॥ ३५ ॥
 क्षन्तव्यमिति यत्प्रोक्तं त्वया राजन्ममाग्रतः ॥ युक्तिपूर्वमहं मन्ये कलुपाय न पार्थिव ॥ ३६ ॥ पूर्वमेव मया ख्यातं येनाऽस्मि विपये तव ॥
 आगतस्सौम्यरूपेण तेनैव क्षान्तवान्विभो ॥ ३७ ॥ क्षान्तेषु गुणबाहुल्यं दोषापहरणं क्षमा ॥ कथमस्मद्विधे राजन्कलुपो वसते हृदि ॥ ३८ ॥
 कुलजे सत्त्वसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ॥ भवादृशे कथं राजन्कलुपो भुवि वर्तते ॥ ३९ ॥ क्षान्तोऽयमिति मन्तव्यं मम सेनासहागतम् ॥ न
 चाहं सेनया सार्द्धं यास्यामि रिपुवाहिनीम् ॥ ४० ॥ अक्षान्तश्चारिसेनायां यास्यामि द्विजवाहने ॥ स्थितस्सोमार्कसंकाशाऽन्यायुधानि कौरवृतः
 ॥ ४१ ॥ मान्योऽस्माकं त्वया राजन्वयसा च पिता समः ॥ पालयस्व पुरी सम्यक्क्षेत्रेषु पितृवद्दस ॥ ४२ ॥ कलुपो नाम राजेन्द्र वसेत्काण्ड
 रूपेषु वै ॥ शूरेषु शुद्धभावेषु कलुपो वसते कथम् ॥ ४३ ॥ जानीध्वमेया मे वृत्तिः पुत्रेषु पितृवद्दयम् ॥ इमावपि च राजानो विदर्भनगराधिपो
 ॥ ४४ ॥ अतिथ्यकरणेऽस्माकं स्वराज्यं ददतातुभौ ॥ तेन दानफलेनास्य दश पूर्वा दिवं गताः ॥ ४५ ॥ भविष्याश्चैव राजानः पुत्रपौत्रा
 दशावराः ॥ तेऽपि तत्रैव यास्यन्ति देवलोकं नराधिपाः ॥ ४६ ॥ अनयोस्सुचिरं कालं भुक्त्वा राज्यमकण्टकम् ॥ यदाभिलापो मोक्षस्य यास्यते
 निर्वृतिं सुखम् ॥ ४७ ॥ नरेन्द्राश्च महाभागा येषुभिषेचितुमागताः ॥ कालेन तेऽपि यास्यन्ति देवलोकं त्रिविष्टपम् ॥ ४८ ॥ स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि
 वैनतेयसहायवान् ॥ नगरी मथुरा रम्या भोजराजेन पालिताम् ॥ ४९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु राजान भीष्मकं यदुनन्दनः ॥ गान्धर्वमुपा
 मन्य वैदर्भाभ्यां विशेषतः ॥ सभात्रिष्क्रम्य देवेशो जगाम रथमन्तिकम् ॥ ५० ॥ ततः प्रहृष्टो राजर्षिर्भीष्मकः किल केशवम् ॥ ते सर्वे च महीपाला
 विषण्णवदनाऽभवन् ॥ ५१ ॥ आद्यं स्वायंभुवं रूपं सुरासुरनमस्कृतम् ॥ सहस्रपात्सहस्राक्षं सहस्रभुजविग्रहम् ॥ ५२ ॥ सहस्राशिरसं देवं सहस्रमुकुटो
 ज्वलम् ॥ दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धातुलेपनम् ॥ ५३ ॥ दिव्याभरणसंयुक्तं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ कृष्णं रत्नारविन्दाक्षं चन्द्रसूर्याग्नि
 लोचनम् ॥ ५४ ॥ दृष्ट्वा स राजा राजेन्द्रं प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ वाङ्मनःकायसंयुक्तं स्तोतुमारुग्धवांस्तदा ॥ ५५ ॥

एषानिष्कलुषा मे वृत्तिरिति जानीध्वम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ वैदर्भाभ्यां ऋथकैशिकाभ्यां सह सभाव सभास्थानात् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ ७८ ॥ १९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामे
 कप्रज्ञागमोऽध्याय ॥ ५१ ॥ ॥ ७४ ॥ द्विप्रश्नारम्भेऽध्याये मागधाविप्रषोऽश्वि ॥ शाल्वो गायत्रेनेन्द्र त छण्णमालापनुचये ॥ १ ॥ तव सर्मा भीष्मकस्य समाजगमुर्वि
 भीष्मक उवाच ॥ देवदेव नमस्तुभ्यमनादिनिधनाय वै ॥ शाश्वतायादिदेवाय नारायणपरायण ॥ ५६ ॥ स्वयमुवे च विधाय स्थाणत्रे वेधसाय
 च ॥ पद्मनाभाय जटिने दण्डिने पिङ्गलाय च ॥ ५७ ॥ इसप्रभाय हसाय चक्ररूपाय वै नमः ॥ वैकुण्ठाय नमस्तस्मै अजाय परमात्मने
 ॥ ५८ ॥ सदसद्भावयुक्ताय पुराणपुरुषाय च ॥ पुरुषोत्तमाय युक्ताय निर्गुणाय नमोऽस्तु ते ॥ ५९ ॥ धरवो भव मे नित्य त्वद्भक्ताय सुरोत्तम ॥
 लोकनाथोऽप्रिसि नाथ त्व विष्णुस्त्व विविततात्मनाम् ॥ ६० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एष स्तुत्वा महादेव नृपाणामप्रतो नृप ॥ महाहर्मणिमुक्तामि
 धर्वैर्दूर्यहासिनम् ॥ ६१ ॥ शातकुम्भस्य निचय कृष्णाय प्रदवौ नृप ॥ पुनश्चक्रे नमस्कारं वैनेतेये महाबले ॥ ६२ ॥ भीष्मक उवाच ॥ नम
 स्तस्मै खगेन्द्राय नमो मारुतरहसे ॥ कामरूपाय दिव्याय काश्यपाय च वै नमः ॥ ६३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इति सक्षेपत स्तुत्वा सत्कृ
 त्व वरभूषणेः ॥ ततो विसर्जयामास कृष्ण कमललोचनम् ॥ ६४ ॥ अनुजगमुर्नुपांश्चैष प्रस्थित वासवानुजम् ॥ प्रतिशृण्व च सत्कार नृपानाम
 न्य वीयवान् ॥ ६५ ॥ जगाम मथुरां कृष्णो द्योतयानो दिशो वश ॥ वैनेतेय पुरस्कृत्य सौम्यरूपं खगोत्तमम् ॥ ६६ ॥ महता रथबुन्देन
 परिवार्य ममन्तत ॥ भेरिपट्टदनादेन शङ्खदुन्दुभिनिस्वनेः ॥ ६७ ॥ वृद्धितेन च नागानां हयानां ह्येपितेन च ॥ सिंहनादेन शूरानां रथनेमित्स्व
 नेन च ॥ ६८ ॥ तुमुलस्तुमहानासीन्महाभेचरोपम ॥ गते कृष्णे महावीर्ये आश्रय वरमासनम् ॥ ६९ ॥ समामादाय देवाश्च प्रययुस्त्रिदशाल
 यम् ॥ महता चतुरङ्गेण बलेन परिचारिता ॥ ७० ॥ क्रोशामात्रमुपक्रज्य अनुज्ञाते जनादेनि ॥ प्रययुस्ते नृपास्सर्वे पुनरेव स्वयंवरम् ॥ ७१ ॥ इति
 श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि कृष्णाभिषेको नामैकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ ७४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
 तत प्रयाते वसुदेवपुत्रे नराधिपा यूपणभूषिताङ्गाः ॥ सर्मा समाजसु सुरेन्द्रकल्पा प्रबोधनार्थं गमनोत्सवास्ते ॥ १ ॥ समागतान्सो
 मरविप्रनारा सुखोपविष्टान्कचिरासनेषु ॥ समीक्ष्य राजा सुनयार्थवादी जगद वाक्य नरराजसिंहः ॥ २ ॥ स्वयवरकृत दोग विदित्वा वो
 नराधिपा ॥ क्षन्तव्यो मम वृद्धस्य दुर्दग्धस्य फलोदयम् ॥ ३ ॥

मण्डलेऽपि आप ॥ १ ॥ राजा भीष्मक ॥ २ ॥ स्वयवरे छण्णविरोधास्यो दोगो विभक्तयक्तो भविष्यतीति मत्वा स्वयवराथमाहूतान् नृपान् सान्त्वयति । स्वयमिति शेष ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इमानिति पुत्र प्रदर्याह । एषः कृष्णः ॥ १४ ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ एवमाभाष्य तान्सर्वान्सत्कृत्य च यथाविधि ॥ ततो विसर्जयामास नृपांस्तान्मध्यदेशान् ॥ ४ ॥ पूर्वपश्चिमजांश्चैव उत
 रापथिकानपि ॥ तेषु सर्वे महेश्वासाः प्रहृष्टमनसो नराः ॥ ५ ॥ यथार्हेण च संपूज्य जग्मुस्ते नरपुङ्गवाः ॥ जरासंधस्सुनीथश्च दन्तवक्रश्च वीर्य
 वान् ॥ ६ ॥ शाल्वस्सोभपतिश्चैव महाकूर्मश्च पार्थिवः ॥ क्रथकैशिकमुख्याश्च नृपाः प्रवरवंशजाः ॥ ७ ॥ वैणुदारिश्च राजर्षिः काशमीराधिपति
 स्तथा ॥ एते चान्ये च बहवो दक्षिणापथिका नृपाः ॥ ८ ॥ श्रौतुकामा रहोवाक्यं स्थिता वै भीष्मकान्तिके ॥ तान्वै समीक्ष्य राजेन्द्रस्स राजा
 भीष्मको बली ॥ ९ ॥ स्नेहपूर्णेन मनसा स्थितांस्तानवनीश्वरान् ॥ त्रिवर्गसहितं श्लक्ष्णं पड्युणालडूतं शुभम् ॥ १० ॥ उवाच नयसंपन्नं स्निग्धग
 म्भीरया गिरा ॥ भीष्मक उवाच ॥ भवतामवनीशानां समालोक्य नयान्वितम् ॥ ११ ॥ वचनं व्याहृतं श्रुत्वा कृतवान्कार्यमीदृशम् ॥ क्षन्तव्यं
 भवतां सद्भिर्वयं नित्यापराधिनः ॥ १२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु राजा स भीष्मको नयकोविदः ॥ उवाच सुतमुद्दिश्य वचनं राज
 संसदि ॥ १३ ॥ भीष्मक उवाच ॥ पुत्रस्य चेष्टामालोक्य त्रासाकुलितोचनः ॥ मन्ये बालानिमौल्लोकान्स एष पुरुषः परः ॥ १४ ॥ कीर्ति
 कीर्तिमतां श्रेष्ठो यशश्च यशभाग्बली ॥ स्थापिता भुवि मर्त्येऽस्मिन्स्वबाहुबलमूर्जितम् ॥ १५ ॥ यन्या खलु महाभागा देवकी योषितां वरा ॥
 पुत्रं त्रिभुवनश्रेष्ठं कृत्वा गर्भेण केशवम् ॥ १६ ॥ कृष्णं कमलपत्राक्षं श्रीपुञ्जममराचितम् ॥ नेत्राभ्यां स्नेहपूर्णभ्यां वीक्षते सुखपङ्कजम् ॥ १७ ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ एवं लालप्यमानं तु राजानं राजसंसदि ॥ उवाच श्लक्ष्णया वाचा शाल्वराजो महाद्युतिः ॥ १८ ॥ शाल्व उवाच ॥ अलं
 खेदेन राजेन्द्र सुताय रिपुमर्दिने ॥ क्षत्रियस्य रणे राजन्श्रुवं जयपराजयौ ॥ १९ ॥ नियता गति मर्त्यानामेष धर्मस्सनातनः ॥ न शश्वयोर
 न्यस्तृतीयः कः पुमानिह ॥ २० ॥ रणे योधयितुं शक्तस्तव पुत्रं महाबलम् ॥ स्थातिरथवृन्दानामेक एव रणाजिरे ॥ २१ ॥ रिपून्वाधयितुं शक्तो
 धनुर्गृह्य महाभुजः ॥ भार्गवास्त्रं महारौद्रं देवैरपि दुरासदम् ॥ २२ ॥ मृतो बाहुवीर्येण कः पुमान्प्रसहिष्यति ॥ अयं तु पुरुषः कृष्णो ह्यनादिनिधनो
 ऽव्ययः ॥ २३ ॥ विजेता नृलोकेऽस्मिन्नापि शूलधरस्स्वयम् ॥ तव पुत्रो महाराज सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ २४ ॥ विदित्वा देवमीशानं न योधयति
 केशवम् ॥ अद्य तस्य रणे जेता यवनाधिपतिर्नृप ॥ २५ ॥ स कालयवनो नाम अवध्यः केशवस्य ह ॥ तस्मा सुदारुणं घोरं तपः परमदुश्चरम् ॥ २६ ॥
 यशभाष्यशोभेगी स्थापिता स्थापयिष्यति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

अपोमन गङ्गाहाार मुनिना गार्गेण ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

अरामिनि ष्टेदः ॥ ब्राह्मेण अरपरिण षचनेन ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ताडुभौ कथकौशिकौ दुर्नयं च पुत्रस्थानुचिन्तयन् ॥ ४९ ॥ विदिता ज्ञातवती ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि
 दीकार्यां द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्याये शाल्वं आकाशवर्त्मना ॥ अथयाधवनाधीशपुरीं विव्रितिकारणात् ॥ १ ॥ १ ॥ “पदः स्थानं च वृद्धिश्च
 त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ।” इत्युक्तत्रिवर्गवेत्ता । षड्गुणान्तांधिविग्रहयानासन्नद्वैधीभावाश्रयात् । सप्त व्यसनानि, “भूतं मांसं सुरा वेश्या त्रिवर्गेष्वनभिज्ञता ।” इत्युक्तानि तेषु
 एवं संदिश्य सर्वास्तान्भीष्मकं पूज्य धर्मतः ॥ प्रथमौ स्वपुरं राजा स्वन सैन्येन संवृतः ॥ ४६ ॥ शाल्वोऽपि नृपतिश्रेष्ठस्ताभ्यां संपूज्य धर्मतः ॥
 जगामाकाशमार्गेण रथेनानिलरंहसा ॥ ४७ ॥ तेऽपि सर्वे महीपाला दक्षिणापथवासिनः ॥ अनुव्रज्य जरासंधं गतास्स्वनगरं प्रति ॥ ४८ ॥ भीष्म
 कस्सह पुत्रेण ताडुभौ चिन्त्य दुर्नयम् ॥ स्वे गृहे न्यवसदीनः कृष्णमेवानुचिन्तयन् ॥ ४९ ॥ विदिता रुक्मिणी साध्वी स्वयंवरनिवर्तनम् ॥
 कृष्णस्यागमनाद्धेतोर्नृपाणां दोषदर्शनम् ॥ ५० ॥ गत्वा तु सा सखीमध्ये उवाच व्रीडितानना ॥ न चान्येषां नरेन्द्राणां पत्नी भवितुमुत्सहे ॥
 कृष्णात्कमलपत्राक्षात्सत्यमेतद्वचो मम ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिणीस्वयंवरो नाम द्विपञ्चाशत्तमोऽध्या
 यः ॥ ५२ ॥ ॥ ४३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यवनानां बलोदग्रः स कालयवनो नृपः ॥ बभूव राजा धर्मेण रक्षिता पुरवासिनाम् ॥ १ ॥ त्रिवर्ग
 विदितः प्राज्ञषड्गुणानुपजीवकः ॥ सप्तव्यसनसंमूढो गुणेष्वभिरतस्सदा ॥ २ ॥ श्रुतिमान्धर्मशीलश्च सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ सांश्रामिकविवि
 ज्ञश्च दुर्गलाभानुसारणः ॥ ३ ॥ शूरोऽप्रतिबलश्चैव मन्त्रप्रवरसेवकः ॥ सुवासीनस्सभां रम्यां सचिवैः परिवारितः ॥ ४ ॥ उपास्यमानो यवनैरा
 त्मविद्भिर्विपश्चितैः ॥ विविधाश्च कथा दिव्याः कथयमानाः परस्परम् ॥ ५ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु दिव्यगन्धवहोऽनिलः ॥ प्रववौ मदनबोधं चकार
 सुखशीतलः ॥ ६ ॥ किंस्विदित्येकमनसस्सभायां ये समागताः ॥ उत्फुल्लनयनास्सर्वे राजा वैवालोक्त्य सः ॥ ७ ॥ अपश्यन्त रथं दिव्यमायान्तं
 भास्करोपमम् ॥ शातकुम्भमथैः शुभ्रै रथाङ्गैरुपशोभितम् ॥ ८ ॥ दिव्यरत्नप्रभाकीर्णं दिव्यध्वजपताकिनम् ॥ वाहितं दिव्यतुर्गोमनोमारुतरंहसैः
 ॥ ९ ॥ चन्द्रभास्करबिम्बानि कृत्वा जाम्बूनदेन तम् ॥ रचितं वै विश्वकृता वैयाघ्रवरभूषितम् ॥ १० ॥ रिपूणां त्रासजननं मित्राणां हर्षवर्द्धनम् ॥
 दक्षिणादिगुणायान्तं रथं परथारुजम् ॥ ११ ॥ तत्रोपविष्टं श्रीमन्तं सौभस्य पतिमूर्जितम् ॥ दृष्ट्वा परमसंहृष्टश्चाध्वं पाद्येति चासकृत् ॥ १२ ॥
 संमूढोऽनभिज्ञः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ दक्षिणा दक्षिणतः दिशः सकाशात्
 उपायान्तम् ॥ ११ ॥ अर्धं पाद्यं चासकृत् उवाच । विभक्तिलोप आर्षः ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अर्चिकम् अर्चनम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ जगतां षाषी
 उवाच यवनेन्द्रस्य मन्त्री मन्त्रविदां वरः ॥ तत्रोत्थाय महाबाहुस्त्वयमेव नृपासनात् ॥ १३ ॥ प्रत्युद्गम्यार्थ्यमादाय रथावतरणे स्थित ॥ शाल्वोऽ
 पि च महातेजा दृष्ट्वा राजानमागतम् ॥ १४ ॥ मुद्रा परमया युक्त रत्नप्रतिमतेजसम् ॥ अवतीर्य सुविश्रब्ध एक एव रथोत्तमात् ॥ १५ ॥ विवेश
 परम प्रीतो मित्रदर्शनलालस ॥ द्वाद्वर्षसुद्यत राजा शाल्वो राजर्षिसत्तम ॥ १६ ॥ उवाच हृष्ट्यया वाचा नार्वाहोऽस्मि महाद्युते ॥ दूतोऽह
 मनुजेन्द्राणां सकाराश्रक्तोऽन्तिकम् ॥ १७ ॥ प्रेषितो बहुभिस्साहं जरासन्धेन धीमता ॥ तेन मन्ये महाराज नार्वाहोऽस्मीति राजसु ॥ १८ ॥
 कालयवन उवाच ॥ जानास्यह महाबाहो दौत्येन त्वामिहागतम् ॥ साहित्ये नरदेवानां प्रेषितो मागधेन वै ॥ १९ ॥ तेन त्यामर्चये राजन्विश
 पेण महामते ॥ अर्थ्यपाद्यादिसत्कारेरासनेन यथाविधि ॥ २० ॥ भवत्यभ्यर्चिते राज्ञां सर्वेषामर्षित भवेत् ॥ आस्यतामासने शुभ्रे मया साह
 जनेश्वर ॥ २१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स हस्तालिङ्गन कृत्वा दृष्ट्वा च कुशलामयम् ॥ सुखोपविष्टो सन्नितो शुभे सिंहासने स्थितो ॥ २२ ॥
 कालयवन उवाच ॥ यद्बहुबलमाश्रित्य वय सर्वे नराधिपा ॥ वसामो किगतोद्दिग्ना देवा इव शचीपतिम् ॥ २३ ॥ किमनाभ्यं भवेदस्य येनासि
 प्रेषितो मयि ॥ वद सत्य वषस्तस्य किमाज्ञाययति प्रभुः ॥ करिष्ये वचन तस्य अपि कर्म सुदुष्करम् ॥ २४ ॥ शाल्व उवाच ॥ यथा वदति
 राजेन्द्र मगधाधिपतिस्त्व ॥ तथाऽह सप्रवक्ष्यामि श्रुतां यवनाधिप ॥ २५ ॥ जरासघ उवाच ॥ जातोऽय जगतां वाधी कृष्ण परमद्युर्जय ॥
 निदित्वा तस्य दुर्दृत्तमह इत्तु समुद्यत ॥ २६ ॥ पाण्डिर्विभुभिस्साहं सप्तप्रबलवाहनै ॥ उपरुध्य महासेन्यैर्गोमन्तमचलत्तमम् ॥ २७ ॥ चेदि
 राजस्य वचनं महार्थं श्रुतवानहम् ॥ यदा तयोर्विनाराय इताशनमयोजयम् ॥ २८ ॥ ज्वालाशतसंस्त्राढ्य युगान्ताग्निसप्तमम् ॥ दृष्ट्वा रामो गिरे
 कूटादाश्रुतो हेमतालधृक् ॥ २९ ॥ विनिष्यत्य महासेनां मध्ये सागरसन्निभाम् ॥ आजघान दुराघर्षो नराश्वर्यदन्तिनाम् ॥ ३० ॥ सर्पन्तिभिः
 सर्पेन्द्र विकृष्याकृष्य लाङ्गलम् ॥ नरनागाश्वन्दानि सुसलेन व्यपोथयत् ॥ ३१ ॥ गजेन गजमास्फाल्य रथेन रथयोधिनम् ॥ इयेन च हया
 रोव पदात्तैः पदातिनाम् ॥ ३२ ॥ समरे स महातेजा नृपः सत्तसङ्कुले ॥ विचरन्विचियान्मार्गान्निदावे मास्क्रो यथा ॥ ३३ ॥ रामावनन्तर
 कृष्णः स्रष्टाकसप्तमम् ॥ चक्र चक्रभृतां श्रेष्ठस्तिह सुप्रसृग यथा ॥ ३४ ॥
 भाषन् ॥ ३५ ॥ ३७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

वैशाखेन विशाखः
 कातिकेयः तस्येदं वैशाखं शक्तिग्रहणं तेन ॥ ४४ ॥ स्थानं मर्मस्थानमास्थाय अभिलक्ष्य वैशाखं मोक्षम् इच्छन्वीक्षते स्मेत्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ कुला
 प्रविचाल्य महावीर्यः पादकेनेन तं गिरिम् ॥ शत्रुसैन्ये पपातोच्चैर्यदुवीरः प्रतापवान् ॥ ३५ ॥ प्रहृत्यन्निव शैलेन्द्रस्तोयधाराभिषेचितः ॥ घूर्णमानो
 विवेशोर्वा विनिर्वाप्य हुताशनम् ॥ ३६ ॥ आदीप्यमानशिखरादवप्लुत्य जनार्दनः ॥ जघान वाहिनीं राजंश्चक्रव्यथेण पाणिना ॥ ३७ ॥ विक्षिप्य
 विपुलं चक्रं गदापातादनन्तरम् ॥ नरनागाश्ववृन्दानि सुसलेन व्यचूर्णयत् ॥ ३८ ॥ क्रोधानिलसमुद्भूतचक्रलाङ्गलवह्निना ॥ निर्दग्धा महती सेना
 नरेन्द्राकीभिपालिता ॥ ३९ ॥ नरनागाश्वकलिलं पतिध्वजसमाकुलम् ॥ स्थानीकं पदाताभ्यां क्षणेन विदलीकृतम् ॥ ४० ॥ सेनां प्रभङ्गामा
 लोक्ष्य चक्रानलभयादिताम् ॥ महता रथवृन्देन परिवार्य समन्ततः ॥ ४१ ॥ तत्राहं युद्धयमानस्तु आताडस्य बलवान्बली ॥ स्थितो ममाग्रतश्शूरो
 गदापाणिर्हलायुधः ॥ ४२ ॥ द्वादशाक्षौहिणीहत्वा प्रभिल्ल इव केसरी ॥ हलं सौनन्दसुस्तुज्य गदया मामताडयत् ॥ ४३ ॥ वज्रपातनिभं वेगं
 पातयित्वा ममोपरि ॥ भूयः प्रहर्तुकामो मां वैशाखेनास्थितो महीम् ॥ ४४ ॥ वैशाखं स्थानमास्थाय गुहः क्रौञ्चं यथा पुरा ॥ तथा मां दीर्घनेत्रा
 भ्यामीक्षते निर्दहन्निव ॥ ४५ ॥ तादृश्रुपं समालोक्य बलदेवं रणाजिरे ॥ जीवितार्थी नृलोकेऽस्मिन्कः पुमान्स्थानुमर्हति ॥ ४६ ॥ गृहीत्वा स गदां
 भीसां कालदण्डमिवोद्यताम् ॥ कुलाङ्कुशेन निर्धृतां स्थित एवाग्रतो मम ॥ ४७ ॥ ततो जलदगम्भीरस्वरेणापूरयन्नभः ॥ वायुवाचाशरीरेण
 स्वयं लोकपितामहः ॥ ४८ ॥ प्रहर्तव्यो न राजाऽयमवध्योऽयं तवानघ ॥ कल्पितोऽस्य वधोऽन्यस्माद्भिरमस्व हलायुध ॥ ४९ ॥ श्रुत्वाऽहं तेन
 वाक्येन चिन्ताविद्यो निवर्तितः ॥ सर्वप्राणहरं घोरं ब्रह्मणा स्वयमीरितम् ॥ ५० ॥ तेनाहं वः प्रवक्ष्यामि नृपाणां हितकाम्यया ॥ ५१ ॥ भुन्वा त्वमेव
 राजेन्द्र कर्तुमर्हसि तद्वचः ॥ ५२ ॥ तपसोऽग्रेण महता पुत्रार्थी तोष्य शंकरम् ॥ ग्राप्तवान्नरदेवं त्वामवध्यं माश्रुरैर्जनैः ॥ ५३ ॥ महासुनिश्चायसह
 र्णमश्रुपस्थितो द्वादशवार्षिकं व्रतम् ॥ सुरासुरैस्संस्तुतपादपङ्कजस्स लब्धवानीप्सितकामसम्पदम् ॥ ५४ ॥ तपोबलाद्भाग्यमुनेर्महात्मनो वरप्र
 भावाच्छकलेन्दुमौलिनः ॥ भवन्तमासाद्य जनार्दनो हिमं विलीयते भास्कररश्मिना यथा ॥ ५५ ॥

नशङ्कुः कौ पृथिव्यां लीयते इति कुलं हलं तदेवाङ्कुशः तेन निर्धृतां कम्पितां भामितां वा कृत्वति शेषः ॥ ४७ ॥ वाक् वाचम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ देवदेवं
 देवराजानं प्रातवान्महासुनिरित्यग्निमिषेण संबन्धः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ इति श्रीहरिको विष्णुपर्वणि टीक्यायां त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ६॥ चतुष्पञ्चाशत्तमेष्य शाल्ववाक्येन तेजित ॥ अभयपापवनाधीरा
 कृष्णं जेतुमिच्छति ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ इति श्रीहरिको विष्णुपर्वणि टीक्यायां चतुष्पञ्चा

यत्स्व राज्ञां वचनप्रचोदितो ब्रजस्व यात्रा विजयाय केशवम् ॥ प्रविश्य राहू मयुरां च सेनया निहत्य कृष्णं प्रथयन्स्वक यशः ॥ ५५ ॥ मायुरो
 वासुदेवोऽयं धृष्टदेवस्सवान्धवः ॥ तौ विजेष्यसि संग्रामे गत्वा तं मयुरां पुरीम् ॥ ५६ ॥ शाल्व उवाच ॥ इत्येव नरपतिभास्करप्रगीत वाक्यं ते
 कथितमिवं हित नृपाणाम् ॥ तत्सर्वं सह सधिवैर्विभृशस्य बुद्ध्या यद्युक्तं कुरु मनुजेन्द्र चाल्मनिष्ठम् ॥ ५७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिको
 विष्णुपर्वणि शाल्ववाक्य नाम त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ६॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एव कथयमानं त शाल्वराज नृपाङ्गया ॥ उवाच
 परमप्रीतो यथनाधिपतिर्नृप ॥ १ ॥ कालयवन उवाच ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि सफल जीवित मम ॥ कृष्णनिग्रहेतोर्यत्रियुक्तो बहुभिर्नृपै
 ॥ २ ॥ दुर्जयस्त्रिषु लोकेषु सुरासुरगणैरापि ॥ तस्य निग्रहेतोर्भामवधार्यं जयाशिपमः ॥ ३ ॥ प्रहृष्टे राजसिंहेस्तेरघधार्यो जयो मम ॥ तेषां वाचा
 म्बुवर्षेण विजयो मे भविष्यति ॥ ४ ॥ करिष्ये वचन तेषां नृपसत्तमचोदितम् ॥ पराजयोऽपि राजेन्द्र जयेन सदृशो मम ॥ ५ ॥ अथैव तिथि
 नशत्र मुहूर्तं करण शुभम् ॥ यास्यामि मयुरां राजन्विजेतु केशव रणे ॥ ६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमाभाष्य राजान सौमस्य पतिमूर्जितम् ॥
 सकृत्य च यथान्याय महाहर्मणिभूषणे ॥ ७ ॥ ब्राह्मणेभ्यो द्वौ वित्त सिद्धादेशाय वै नृप ॥ पुरोहिताय राजेन्द्र प्रददौ बहुशो धनम् ॥ ८ ॥
 द्रुत्वामिं विधिवद्राजा कृतकौतुकमङ्गल ॥ प्रस्थान कृतवान्सुभ्यजेतुकामो जनार्दनम् ॥ ९ ॥ शाल्वोऽपि भरतश्रेष्ठ कृतायो हृष्टमानसः ॥
 यवनेन्द्र परिष्वज्य जगाम स्वपुर नप ॥ १० ॥ इति श्रीहरिको कालयवनवाक्य नाम चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ॥ ॥
 जनमेजय उवाच ॥ विदर्भनगराद्याते शक्रमुल्यपराक्रमे ॥ किमर्थं गरुडो नीत किं च कर्म वकार सः ॥ १ ॥ न चाश्रोह भगवान्वैनतेय महाव
 लम् ॥ एतन्मे संशय ब्रह्मन्धरि तत्त्व महासुने ॥ २ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु राजन्सुपर्णेन कृतं कर्मातिमानुपम् ॥ विदर्भनगरीं गत्वा वैनतेयो
 महाद्युतिः ॥ ३ ॥ असप्राप्ते च नगरीं मयुरां मधुसूदने ॥ मनसा चिन्तयामास वैनतेयो महाद्युति ॥ ४ ॥

शतमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ६॥ पञ्चाशत्तमेष्य गरुडेष्यवाक्यम् ॥ राक्षसेभ्योऽपिपेक्य कर्ष्येऽस्मिन्नेहोत्सवः ॥ १ ॥ विदर्भनगरापाते मयुरां प्रति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ५ ॥ गमिष्येति सन्धिरार्षः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ स्वैरिण्यो नर्तक्यः ॥ १२ ॥ १३ ॥ कृतसंधानं कृताभिसंधिं दूतं च चित्राङ्गदं कृत्विति संबन्धः
 ॥ १४ ॥ नृपतेः माण्डलिकस्य शतसहस्रं लक्षं दत्तं माण्डलिकेशाय अर्बुदं मनुष्यमात्रे दशसहस्रम् ॥ १५ ॥ न रिक्ताः न अपूर्णाः शङ्को निधिः यादवरूपेण धनं ददौ
 यदुक्तं देवदेवेन नृपाणामग्रतः प्रभो ॥ यास्यामि मथुरां रम्यां भोजराजेन पालिताम् ॥ ५ ॥ इति तद्वचनस्यान्ते गमिष्येति विचिन्तयन् ॥
 कृताञ्जलिपुटः श्रीमान्प्रणिपत्याब्रवीद्विदम् ॥ ६ ॥ गरुड उवाच ॥ देव यास्यामि नगरीं स्वतस्य कुशस्थलीम् ॥ ८ ॥ गजेन्द्रभुजगाकीर्णामृक्षवानरसेवि
 वनम् ॥ ७ ॥ रुक्मिणोद्वासितां रम्यां शैलोदधितटाश्रयाम् ॥ वृक्षगुल्मलताकीर्णां पुष्परेणुविभूषिताम् ॥ ८ ॥ यदि स्याद्भवतो रम्या प्रशस्ता नगरीति
 ताम् ॥ वराहमहिषाक्रान्तां मृगयूथैरनेकशः ॥ ९ ॥ तां समन्तात्समालोक्य वासार्थं ते क्षमां क्षमा ॥ यदि स्याद्भवतो रम्या प्रशस्ता नगरीति
 च ॥ कण्टकोद्धरणं कृत्वा आगमिष्ये तवान्तिकम् ॥ १० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं विज्ञाप्य देवेशं प्रणिपत्य जनार्दनम् ॥ जगाम पतगेन्द्रेऽ
 पि पश्चिमाभिमुखो बली ॥ ११ ॥ कृष्णोऽपि यदुभिस्सार्द्धं विवेश मथुरां पुरीम् ॥ स्वैरिण्य उग्रसेनश्च नागराश्चैव सर्वशः ॥ प्रत्यहृम्यार्चयन्कृष्ण
 प्रहृष्टजनसंकुलम् ॥ १२ ॥ जनमेजय उवाच ॥ श्रुत्वाऽभिपिक्तं राजेन्द्रं बहुभिर्वसुधाधिपैः ॥ किं चकार महाबाहुरुग्रसनो महीपतिः ॥ १३ ॥
 वशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वाऽभिपिक्तं राजेन्द्रं बहुभिः पार्थिवोत्तमैः ॥ इन्द्रेण कृतसंधान दूतं चित्राङ्गदं कृतम् ॥ १४ ॥ एकैकं नृपतेर्भागं शतसा
 हस्रसंमितम् ॥ राजेन्द्रे त्वर्बुदं दत्तं मानवेषु च वै दश ॥ १५ ॥ ये तत्र समनुप्राप्ता न रिक्तास्ते गृहं गताः ॥ शङ्को यादवरूपेण प्रददौ हरिचिन्ति
 तम् ॥ १६ ॥ एवं निधिपतिः श्रीमान्देवैरनुमोदितः ॥ इति श्रुत्वात्मिकजनाल्लोकप्रावृत्तिकान्नात् ॥ १७ ॥ चकार महतीं पूजां देवतायतनेष्वपि ॥
 वसुदेवस्य भवने तोरणोभयपार्श्वतः ॥ १८ ॥ नटानां नृत्यगेयानि वाद्यानि च समन्ततः ॥ पताकाध्वजमालाढ्यां कारयामास वै नृपः ॥ १९ ॥ २० ॥ राजस्य
 च सर्भां विचित्राम्बरसुभ्राम् ॥ पताका विविधाकारा दापयामास भोजराट् ॥ २० ॥ तोरणं गोपुरं चैव सुधापङ्कानुलेपनम् ॥ कारयामास राजेन्द्रो
 राजेन्द्रस्थासनालयम् ॥ २१ ॥ नटानां नृत्यगेयानि वाद्यानि च समन्ततः ॥ पताका वनमालाढ्याः पूर्णकुम्भास्समन्ततः ॥ २२ ॥ राजमार्गेषु राजेन्द्र
 चन्दनोदकसेचितम् ॥ वस्त्राभरणकं राजा दापयामास भूतले ॥ २३ ॥ धूपं पार्श्वोभये चैव चन्दनगुरुगुलैः ॥ गुण्डं सर्जरसं चैव दद्यामानं ततस्ततः ॥ २४ ॥
 ॥ १६ ॥ १७ ॥ चकार नृप इत्युत्तरेणान्वयः ॥ तोरणवन्तौ उभयपार्श्वौ उभयपार्श्वौ यस्य तत् तोरणोभयपार्श्वं पार्श्वत इति प्रथमार्थे तसिः ॥ १८ ॥ १९ ॥ सर्भां समायात्र ॥ २० ॥
 ॥ २१ ॥ २२ ॥ चन्दनोदकस्य सेचितं सेकं कारयामासेति पूर्वेण संबन्धः ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २० ॥ गुणानन्दगुणानन्दकर विभित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ मधुरं मधुरं वदसि ॥ २८ ॥ उग्रसेन सह इति शेषः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अभिमूढ
 ध्यानम् ॥ ३३ ॥ वलनिपुन गुणैर्यहन्तारम् ॥ ३४ ॥ त्व स्पन्देन गच्छेत्सुखाज्वलीणोऽभवत् इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ गत्वा प्राप्य ॥ ३६ ॥ नृगाणविक्षेपत्व इति श्लिषि
 गदप्रीजनमचैष गायद्विः स्तुतिमङ्गलम् ॥ अर्घं कृत्वा प्रतीक्षन्ते स्वेषु स्यानेषु योपितः ॥ २५ ॥ एव कृत्वा पुरानन्दमुग्रसेनो नराधिप ॥ वसु
 देयश्च गत्वा त्रियाव्यान निवेद्य च ॥ २६ ॥ रामेण सह ममन्य निर्गतो रथमन्तिकम् ॥ तस्मिन्नेवान्तरे राजञ्छ्वस्वध्वनिरभून्महान् ॥ २७ ॥
 पायजन्यस्य निनव शुत्वा मधुखासिन ॥ स्त्रियो बृद्धाश्च वालाश्च वृता मागधवन्दिन ॥ २८ ॥ विनिर्यथुर्महासेना राम कृत्वाऽप्रतो नृप ॥ अथ्य
 पाय पुरस्तृत्य उग्रसेनेन धीमता ॥ २९ ॥ दृष्टिपन्यानमासाद्य उग्रसेनो महीपतिः ॥ अवतीर्य रथाञ्छ्वस्वरात्पादमार्गेण चाप्रत ॥ ३० ॥ दृष्ट्वासीन रथे
 रथे दिशस्वविभ्रपितम् ॥ अङ्गेष्वाभरण चैव दिव्यस्वप्रभायुतम् ॥ ३१ ॥ वनमालोरस दिव्य तपन्तमिभ्य मास्करम् ॥ चामर व्यजन छत्रं स्वगेन्द्र
 धजमुच्छ्रितम् ॥ ३२ ॥ राजलक्षणसपूर्णमासन्नार्कमिवोज्ज्वलम् ॥ त्रियाजमिभृत देवेश दुर्मिरीक्ष्यतर हरिम् ॥ ३३ ॥ दृष्ट्वा स राजा राजेन्द्र
 इपगद्गदया गिरा ॥ उभापे पुण्डरीकान राम वलनिपुनम् ॥ ३४ ॥ रथेन न मया गन्तु युक्तपूर्वेति चिन्त्य वै ॥ अवतीर्णो महाभाग गच्छ त्व
 स्यन्दनेन च ॥ ३५ ॥ विष्णुना छन्नरूपेण गत्सेर्मा मधुरा पुरीम् ॥ अनुष्काशितात्मान देवेन्द्रत्व नृपणवि ॥ ३६ ॥ तमह स्तोतुमिच्छामि सर्व
 भोजेन केशवम् ॥ प्रत्युवाच महातेजा राजानं कृष्णपूर्वजः ॥ ३७ ॥ न युक्त नृपते स्तोतु व्रजन्तं देवसत्तमम् ॥ विना स्तोत्रेण सप्तष्टव राज
 ज्ञानदानं ॥ ३८ ॥ तुष्टस्य स्तुतिना किं ते दर्शनेन तव स्तुतिः ॥ राजेन्द्रत्वमनुप्राप्य आगतस्तव वैशमनि ॥ ३९ ॥ न त्वया स्तुतवात्राज
 न्दिल्ये स्तोत्रमात्रुपे ॥ एवमात्रुमाणो तो मयातो केशवान्तिकम् ॥ ४० ॥ अर्घोद्यतमुज दृष्ट्वा स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ उवाच वदतां त्रेष्ट
 न्ग्रमेन नराधिपम् ॥ ४१ ॥ यन्मया चाभिकृत्स्व मधुरेशो भवत्विति ॥ न युक्तमन्यथा कर्तुं मधुराधिपते स्वयम् ॥ ४२ ॥ अर्घ्यमाचमनीय
 च पादौ चारुमे निवेदितम् ॥ न दातुमर्हसे राजत्रेप मे मनसः प्रिय ॥ ४३ ॥ तवाभिप्राय विज्ञाय त्रीमि नृपते वचः ॥ त्वमेव माधुरो राजा
 नान्यथा कर्तुमर्हसि ॥ ४४ ॥ स्यानभाग च नृपते दास्यामि तव वक्षिणम् ॥ यथा नृपणां सर्वेषां तथा ते स्थापितोऽप्रतः ॥ ४५ ॥
 ॥ १ ॥ तम् श्रुत्वास्मिन्नात्मान पश्चात्तद्विशिवररूपमह स्तोत्रुमिच्छामित्यन्वयः ॥ ३७ ॥ हे नृपते, त्वया न पुक्तं न पुज्यत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ स्तुतिना स्तुत्या दर्शनमात्रेण
 स्तुतिप्राप्त्यर्थः ॥ ३० ॥ ४० ॥ वदतां भेष कृष्ण ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

तथा शतसाहस्रिकः लक्षसंमितः ब्रह्मादिवर्जितः केवलकाञ्चनमयः त्वदर्थे स्थापितोऽस्तीति संबन्धः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ देवाय कान्ताय अनन्ताय शेपाय शौरिणे
 श्वरपुत्राय शौरिण इति षष्ठे हलिने वज्रपाणिना ॥ ४९ ॥ दिव्याभरणमित्येकत्वं जाल्यभिरायेण । दीनारः स्वर्णसाहस्रमित्याभियानोक्तं ॥ ५० ॥ ५१ ॥ धात्रा इन्द्रेण ॥ ५२ ॥
 शतसाहस्रिको भागो वस्त्राभरणवर्जितः ॥ आरुहस्व रथं शुभ्रं चामीकरविभूषितम् ॥ ४६ ॥ चामरं व्यजनं छत्रं ध्वजं च मनुजेश्वर ॥ दिव्याभ्र
 णसंयुक्तं मुकुटं भास्करप्रभम् ॥ ४७ ॥ धारयस्व महाभाग पालयस्व पुरीमिमाम् ॥ पुत्रपौत्रैः प्रमुदितो मथुरां परिपालय ॥ ४८ ॥ जित्वाऽरिग
 णसंघांश्च भोजवंशं विवर्द्धय ॥ देवदेवाद्यन्ताय शौरिणे वज्रपाणिना ॥ ४९ ॥ प्रेषितं देवराजेन दिव्याभरणमस्वरम् ॥ माथुराणां च सर्वेषां भागा
 दीनारका दश ॥ ५० ॥ सूतमागधवन्दीनामेकैकस्य सहस्रिकम् ॥ वृद्धस्त्रीजनसङ्घानां गणिकानां शतं शतम् ॥ ५१ ॥ नृपेण सह तिष्ठन्ति विक
 दुप्रमुखाश्च ये ॥ दशसाहस्रिको भागस्तेषां धात्रा प्रकल्पितः ॥ ५२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं संपूज्य राजानं माथुराणां चमूमुखे ॥ कृत्वा
 सुमहदानन्दां मथुरां मधुसूदनः ॥ ५३ ॥ दिव्याभरणमाल्यैश्च दिव्याम्बरविलेपनैः ॥ दीप्यमानसमन्ताच्च देवा इव त्रिविष्टपे ॥ ५४ ॥ भेरीपट
 हनादेन शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनैः ॥ बृंहितेन च नागानां हयानां हेषितेन च ॥ ५५ ॥ सिंहनादेन शूराणां रथनेमिस्वनेन च ॥ तुमुलस्सुमहानासी
 न्मेघनाद इवाम्बरे ॥ ५६ ॥ बन्दिभिः स्तूयमानं च नमश्चक्रुरपि प्रजाः ॥ दत्त्वा दानमनन्तं च न यथो विस्मयं हरिः ॥ ५७ ॥ स्वभावोन्नतभाव
 त्वाद्दृष्टपूर्वात्ततोधिकम् ॥ अनहंकारभावाच्च विस्मयं न जगाम हा ॥ ५८ ॥ दीप्यमानं स्वप्रपुपा आयान्तं भास्करप्रभम् ॥ दृष्ट्वा मथुरवासिन्यो नम
 श्चक्रुः पदे पदे ॥ ५९ ॥ एष नारायणः श्रीमान्क्षीरार्णवनिकेतनः ॥ नागपर्यङ्कमुत्सृज्य श्रोतोऽयं मथुरां पुरीम् ॥ ६० ॥ बद्ध्वा बलिं महावीर्यं दुर्जयं
 त्रिदशैरपि ॥ शक्राय प्रददौ राज्यं त्रैलोक्यं वज्रपाणये ॥ ६१ ॥ हत्वा दैत्यगणान्सर्वान्कंसं च बलिनां वरम् ॥ भोजराजाय मथुरां त्वा कोशि
 निपूदनः ॥ ६२ ॥ नाभिक्तस्स्वयं राज्ये न चासीनो नृपासने ॥ राजेन्द्रत्वं च संप्राप्य मथुरामाविशततः ॥ ६३ ॥ एवमन्योन्यम् ॥ ५५ ॥ अत्रा पुर
 निवासिनाम् ॥ बन्दिमागधसूतानामिदमृच्युर्गणाधिपाः ॥ ६४ ॥ किं वा शक्यामहे वक्तुं गुणानां ते गुणोदधे ॥ सातुपेणैकजिह्विन प्रभावोत्साहसं
 भवान् ॥ ६५ ॥ स तत्र भोगी नागेन्द्रः कदाचिदेव बुद्धिमान् ॥ द्विसाहस्रेण जिह्विन वासुकिः कथयिष्यति ॥ ६६ ॥
 मथुरां प्रविवेश इति शेषः ॥ ५३ ॥ देवा इवासान्चिति शेषः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ भोजरा
 जाय उग्रसेनाय ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ गुणानां प्रभावः उत्साहः संभवश्च तावत् ॥ ६९ ॥ जिह्वास्थेन वागिन्द्रेण द्विसाहस्रस्थानेष्वभिव्यक्तेनेत्यर्थः । वासुकिरत्र शेष एव ॥ ६६ ॥

॥ ६७ ॥ रुद्रं कृभिः ॥ ६८ ॥ प्रत्याभूदिति शेष ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ मथुराधिपति उग्रसेन ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ मथुरायास्य तव ॥ ७६ ॥
 किं त्वद्रुतमिदं लोके मानवेन्द्रेषु भूतले ॥ न मृतं न भविष्य च शक्रावासनमागतम् ॥ ६७ ॥ समावतरण चैव कलशैरागत स्वयम् ॥ न श्रुत
 न च दृष्टं वा तेन मन्यामहेऽद्रुतम् ॥ ६८ ॥ धन्या देवी महाभागा देवकी योपिता वरा ॥ भवन्त त्रिवशश्रेष्ठ धृत्वा गर्भेण केशवम् ॥ ६९ ॥ कृष्ण
 पद्मपलाराश श्रीपुञ्जममराचितम् ॥ नत्राभ्यां स्नेहपूर्णाभ्यां वीक्षिते सुलपङ्कजम् ॥ ७० ॥ इति सजल्पमानानां शृण्वन्तौ पृथगीरितम् ॥ उग्रसेन
 पुरस्तृत्य भ्रातरो रामकेशवौ ॥ ७१ ॥ प्राकारद्वारे सम्रातावर्चयामास वै तदा ॥ अर्घ्यमाचमन दत्त्वा पाद्य पाद्येति चाब्रवीत् ॥ ७२ ॥ उग्रसे
 नस्ततो धीमान्केशवस्य रथाग्रतः ॥ प्रणम्य शिरसा कृष्णं गजमारुह्य वीर्यवान् ॥ घनवत्तोयधारेण वषप कनकाम्बुभिः ॥ ७३ ॥ घनोर्ध्ववर्षमा
 णस्तु सम्राटः पितृवेशमनि ॥ मथुराधिपतिः श्रीमानुवाच मधुसूदनम् ॥ ७४ ॥ राजेन्द्रत्वमनुप्राप्य युक्त मे नृपवेशमनि ॥ स्थापितु देवराजेन दत्त
 सिद्धामन प्रभो ॥ ७५ ॥ नेष्यामि मथुरेशस्य सर्वा सुजवलाजिताम् ॥ प्रसादयिष्ये मगवन्न कोप कर्तुमर्हसि ॥ ७६ ॥ देवकी वसुदेवश्च रोहिणी
 च विशापते ॥ न किञ्चित्करणे शक्ता इर्षकमविमोहिता ॥ ७७ ॥ कसमाता ततो राजन्नर्चयामास केशवम् ॥ नानाविग्देशजानीत कसेनोपाजित
 धनम् ॥ ७८ ॥ देशकाल समालोक्य पादयुग्मे न्यवेदयत् ॥ उग्रसेन समाहूय उवाच छ्द्रणया गिरा ॥ ७९ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ न चाह मथुरा
 क्वही न मया वित्तकाङ्क्षया ॥ घातितस्तव पुत्रोऽय कालेन निघर्नं गत ॥ ८० ॥ यजस्व विविधान्यज्ञान्दवस्व विपुल धनम् ॥ जयस्व रिपुसेन्यानि
 मम बाहुवलाश्रयात् ॥ ८१ ॥ त्यजस्व मनसस्ताप कसनशोद्धव भयम् ॥ नयस्व वित्तनिषय मया दत्त पुनस्तव ॥ ८२ ॥ इति प्राप्त्वासास्य राजान
 कृष्णस्तु इतिना सह ॥ प्रविवेश ततश्च्रीमान्मातापित्रैरथान्तिकम् ॥ ८३ ॥ आनन्वपरिपूर्णाभ्यां हृदयाभ्यां महाबलौ ॥ पितृमात्रोस्तु पादान्वे
 नमश्चमत्प्रानतौ ॥ ८४ ॥ तरिमन्मुहूर्ते नगरी मथुरा तु वभूव सा ॥ स्वर्गलोक परित्यज्यावर्तेणैवामरावती ॥ ८५ ॥ वसुदेवस्य भवन समीक्ष्य
 पुरायासिनः ॥ मनसा चिन्तयामासुर्वेलोकं न भूतलम् ॥ ८६ ॥ विमृज्य मथुरेशं तु मद्भिपीसहित तदा ॥ भवन वसुदेवस्य प्रविश्य बलकेरवौ ॥
 ॥ ८७ ॥ न्यस्तशस्त्राबुभो वीरो स्वर्गं स्वेरचारिणो ॥ ततः कृत्वाह्निकौ भूत्वा सुखासीनौ कयान्तरे ॥ ८८ ॥
 ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ उवाच कृष्ण ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

घना आकाशे इत्यत्र संधिरार्षः ॥ ८९ ॥ ९० ॥ विज्ञातौ ज्ञातवन्तौ ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ असौ जरासन्धः कालयवनां वा ॥ ९८ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु महोत्पातो बभूव ह ॥ बभ्रुश्च घनाकाशे चेलुश्च भुवि पर्वताः ॥ ८९ ॥ समुद्राः क्षुभितास्सर्वे विभ्रान्तो भोगिनां वरः ॥
 कम्पिता यादवास्सर्वे न्युब्जाश्च पतिता भुवि ॥ ९० ॥ तौ तान्निपतितान्दृष्ट्वा रामकृष्णौ तु निश्चलौ ॥ महता पक्षवातेन विज्ञातौ पतगो
 त्तमम् ॥ ९१ ॥ ददर्श समनुप्राप्तं दिव्यस्त्रगनुलेपनम् ॥ प्रणम्य शिरसा ताभ्यां सौम्यरूपी कृतासनः ॥ ९२ ॥ तं दृष्ट्वा समनुप्राप्तं सचिवं साम्प
 राधिकम् ॥ धृतिमन्तं गरुत्मन्तसुवाच बलिमूदनः ॥ ९३ ॥ स्वागतं खेचरश्रेष्ठ सुरसेनारिर्मदन ॥ विनताहृदयानन्द स्वागतं केशवप्रिया ॥ ९४ ॥
 तसुवाच ततः कृष्णः स्थितं देवमिवापरम् ॥ तुल्यसामर्थ्या वाचा आसीनं विनतात्मजम् ॥ ९५ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ यास्यामः पतगश्रेष्ठ भो
 जस्यान्तःपुरं महत् ॥ तत्र गत्वा सुखासीना मन्त्रयामो मनोऽनुगम् ॥ ९६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रविष्टौ तौ महावीरौ बलदेवजनार्दनौ ॥
 वैनेतेयवृतीयौ च शुभ्रं मन्त्रमथाब्रुवन् ॥ ९७ ॥ अवध्योऽसौ कृतोऽस्माकं सुमहच्च रिपोर्बलम् ॥ वृतस्सैन्येन महता महद्भिश्च नराधिपैः ॥ ९८ ॥
 बहुलानि च सैन्यानि हन्तुं वर्षशतैरपि ॥ न शक्यामः क्षयं कर्तुं जरासंधस्य वाहिनीम् ॥ ९९ ॥ अतोऽर्थं वैनेतेय त्वां ब्रवीमि मथुरां पुरीम् ॥
 वसतोरारवयोश्च्रेयो न भवेदिति मे मतिः ॥ १०० ॥ गरुड उवाच ॥ देवदेवं नमस्कृत्य गतोऽहं भवतोऽन्तिकान् ॥ वासार्थमीक्षितुं भूमिं तव
 देव कुशस्थलीम् ॥ १ ॥ गत्वाऽहं खे समास्थाय समन्तादवलोक्य ताम् ॥ दृष्ट्वाऽहं विबुधश्रेष्ठ पुरीं लक्षणश्रुजिताम् ॥ २ ॥ सागरानूपविपुलां
 प्राग्दक्खिपुशीतलाम् ॥ सर्वतोदधिमध्यस्थामभेद्यां त्रिदशैरपि ॥ ३ ॥ सर्वरत्नाकरवतीं सर्वकामफलद्रुमाम् ॥ सर्वतुङ्कुसुमाकीर्णां सवतस्सुमनोह
 राम् ॥ ४ ॥ सर्वाश्रमाधिवासां च सर्वकामगुणैर्युताम् ॥ नरनारीसमाकीर्णां नित्यामोदविविद्धिनीम् ॥ ५ ॥ प्राकारपरिखोपेतां गोपगङ्गालमालि
 नीम् ॥ विचित्रचत्वरपथां विपुलद्वारतोरणाम् ॥ ६ ॥ यन्त्रार्गलविचित्राढ्यां हेमप्राकारशोभिताम् ॥ नरनागाश्वकलिलां रथसैन्यसमाकुलाम् ॥
 ७ ॥ नानादिग्देशजाकीर्णां दिव्यपुष्पफलद्रुमाम् ॥ पताकाध्वजमालाढ्यां महाभवनशालिनीम् ॥ ८ ॥ भीषणीं रिपुसङ्घानां मित्राणां हर्षवर्द्ध
 नीम् ॥ मनुजेन्द्राधिवासेभ्यो विशिष्टां नगरोत्तमाम् ॥ ९ ॥ रैवतं च गिरिश्रेष्ठं कुरु देव सुरालयम् ॥ नन्दनप्रतिमं दिव्यं पुरद्वारस्य भूषणम्
 ॥ ११० ॥ कारयस्वाधिवासं च तत्र गत्वा सुरोत्तम ॥ कुमारीणां प्रचारश्च सुरमण्यो भविष्यति ॥ ११ ॥
 १११ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥ सुरमण्यः सुतरां रमणीयः ॥ ११ ॥

॥ १० ॥ यदि महात्पिभूमिं तस्यति वर्धि ऽच्छुणा पुरी स्यादिति योजना ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥
 ॥ २० ॥ इति भीमारेवगे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ राजा जरासन्धः सकालयवनः कालयवनेन सहितः ॥ १२ ॥ इदम् अवध्योऽसावित्यादिपूर्वोक्तम् अपयानं प्रतिपेदिरे शरणीचक्रुः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सूतैः प्लुतैः आज्ञामात्रादुत्पत्तिः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ वास्तु स्थानम् ॥ २४ ॥ सिकतायुक्तं
 अत्र नो रोचते मद्यं निवासो यदुपुङ्गवाः ॥ पुरीं निवेशयिष्यामि मम तत्क्षन्तुमर्हथ ॥ २५ ॥ एतद्यदनु रूपं वो ममाभिप्रायजं वचः ॥ भवाय भवतां
 काले यदुक्तं यदुसंसदि ॥ २६ ॥ तम्युर्यादवास्सर्वे हृष्टेन मनसा तदा ॥ साध्यतां यदाभिप्रेतं जनस्यास्य भवाय वै ॥ २७ ॥ ततस्संमन्त्रयामासुर्वृ
 ष्णयो मन्त्रमुत्तमम् ॥ अवध्योऽसौ कृतोऽस्माकं सुमहच्च रिपोर्बलम् ॥ २८ ॥ कृतस्सैन्यक्षयश्चापि महानिह नराधिपैः ॥ बहुलानि च सैन्यानि
 हन्तुं वर्षशतैरपि ॥ न शक्यामो ह्यतस्तेषामपयानेऽभवन्मतिः ॥ २९ ॥ तस्मिन्श्चैवान्तरे राजा सकालयवनस्तदा ॥ सैन्येन तद्विधेनैव मथुरामभ्यु
 पागमत् ॥ ३० ॥ ततो जरासन्धबलं दुर्निवार्यमभूत्तदा ॥ ते कालयवनं चैव श्रुत्वेदं प्रतिपेदिरे ॥ ३१ ॥ केशवः पुनरेवाह यादवान्सत्यसंगरः ॥
 अथैव दिवसः पुण्यो निर्यामस्स्वबलानुगाः ॥ ३२ ॥ ततो निश्क्रमुः सर्वे यादवाः कृष्णशासनात् ॥ ओघा इव समुद्रस्य बलौघप्रतिनादिताः ॥
 ॥ ३३ ॥ संग्रह्य ते कलत्राणि वसुदेवपुरोगमाः ॥ सुसन्नद्धैर्गजैर्मत्तै रथैरथैश्च दंशितैः ॥ ३४ ॥ आहत्य दुन्दुभीन्सर्वे स्वजनज्ञातिबान्धवाः ॥
 निर्यथुर्यादवास्सर्वे मथुरामपहाय वै ॥ ३५ ॥ स्यन्दनैः काञ्चनापीडैर्मत्तैश्च वरवारणैः ॥ सूतैः प्लुतैश्च तुरगैः कशापर्षिणप्रणोदितैः ॥ ३६ ॥
 स्वानि स्वानि बलाशाणि शोभयन्तः प्रकर्षिणः ॥ प्रत्यङ्मुखा यथुहृष्टा वृष्णयो भारतर्षभ ॥ ३७ ॥ ततो मुख्यतमास्सर्वे यादवा रणकोविदाः ॥
 अनीकायाणि कर्षन्तो वासुदेवपुरोगमाः ॥ ३८ ॥ ते स्म नानालताचित्रं नालिकेरवनाद्युतम् ॥ कर्षणं नागबलैः कान्तं केतकीखण्डमण्डितम् ॥ ३९ ॥
 तालपुत्रागबकुलद्राक्षानघनघनं क्वचित् ॥ अनूपं सिन्धुराजस्य प्रपेतुर्यदुपुङ्गवाः ॥ ४० ॥ ते तत्र रमणीयेषु विषयेषु सुखप्रियाः ॥ सुसन्निवृत्ता इवास्सर्वे
 देवास्स्वर्गता इव ॥ ४१ ॥ पुरवास्तु विचिन्वन्स कृष्णस्तु परवीरहा ॥ ददर्श विपुलं देशं सागरेणोपशोभितम् ॥ ४२ ॥ वाहनाः सहस्रं चैव सिक
 ताताम्रमृत्तिकम् ॥ पुरलक्षणसंपन्नं कृतास्पदमिव श्रिया ॥ ४३ ॥ सागरानिलसंवीतं सागराम्बुनिषेवितम् ॥ विषयं सिन्धुराजस्य शोभितं पुर
 लक्षणैः ॥ ४४ ॥ तत्र रैवतको नाम पर्वतो नातिह्रतः ॥ मन्दरोदारशिखरस्सर्वतोभिविराजते ॥ ४५ ॥ तत्रैकलव्यसंवासो द्रोणेनाध्युषितश्चिरम् ॥
 प्रभूतपुरुषोपेतस्सर्वरत्नसमाकुलः ॥ ४६ ॥ विहारभूमिस्तत्रैव तस्य राजस्सुनिर्मिता ॥ नाम्ना द्धारवतीनाम स्वायताष्टापदोपमा ॥ ४७ ॥
 ताम्रमृत्तिका यस्मिन् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ अष्टापदोपमा शारिकाफलतुल्या दीर्घचतुरस्रद्वयसंबन्धवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

मतिः इच्छा ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ वास्तुनि गृहानि निर्ममे विमर्शान् मनसा सकल्पमाश्रेण ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीहरिकरो विष्णुपर्वणि टीकायां पदपञ्चा
शतमोऽध्याय ॥ ५६ ॥ सप्तपञ्चारान्तेऽस्मिन्पुत्रकुम्भदद्या हरि ॥ यत्र वातयामास मानयच्छाङ्कर भरम् ॥ १ ॥ परित्यज्य गस इत्यर्थः ॥ २ ॥
केशनेन मतिस्तत्र पुर्येयं विनिवेशिता ॥ निवेशं तत्र सेन्यानां रोषयति स्म यादवा ॥ ३० ॥ ते रक्तसूर्यदिवसे तत्र यादवपुङ्गवा ॥ सेनापा
लाश्च संचक्रुस्त्क्रन्धावारनिवेशनम् ॥ ३१ ॥ ध्रुवाय तत्र न्यवसत्केशवस्सह यादवैः ॥ देशे पुरनिवेशाय स यदुप्रवरो विसुः ॥ ३२ ॥ तस्योस्तु
विधिवन्नाम वास्तुनि च गदाप्रज ॥ निर्ममे पुरुषश्रेष्ठो मनसा याववोत्तम ॥ ३३ ॥ एव द्वारवर्ती चैव पुरीं प्राप्य सत्रान्धवा ॥ सुखिनो न्यवस
त्राजन्स्यो देवगणा इव ॥ ३४ ॥ कृष्णोऽपि कालयवन श्लात्वा केशिनिपूदन ॥ जरासवभयाच्चैव पुरीं द्वारवर्ती ययौ ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभा
रते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि द्वात्रासोऽध्याय नाम पदपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ भगवन्श्रेष्ठमि
च्छामि विस्तरेण महात्मन ॥ चरित वासुदेवस्य यदुश्रेष्ठस्य धीमत ॥ १ ॥ किमर्थं च परित्यज्य मयुरां मयुसूदन ॥ मय्यदेशस्य कञ्चुद धाम
लक्ष्म्याश्च केवलम् ॥ २ ॥ शृङ्ग पृथिव्यास्त्वालक्ष्य प्रभूतघनचान्यवत् ॥ आर्योऽथजलभूयिष्ठमधिष्ठानवरोत्तमम् ॥ ३ ॥ अयुद्धेनैव दाराहं
स्त्यक्तवान्द्विजसत्तम ॥ स कालयवनश्चापि कृष्णे किं प्रत्यपद्यत ॥ ४ ॥ द्वारकां च समासाद्य वारिदुर्गा जनार्दन ॥ किं चकार महाबाहुर्महायोगी
महातपा ॥ ५ ॥ किंवीर्यं कालयवन केन जातश्च वीर्यवान् ॥ यमसङ्ग समालक्ष्य व्यपयातो जनार्दन ॥ ६ ॥ कैशम्पायन उवाच ॥ वृष्णीना
मन्यकानां च गुल्फाग्या महामना ॥ ब्रह्मचारी पुरा भूत्वा न स्म वारान्स विन्दति ॥ ७ ॥ तथा हि वर्तमान तमूर्ध्वरितसमव्ययम् ॥ श्यालोऽभि
शस्तवान्गायमपुमानिति राजनि ॥ ८ ॥ सोऽभिरास्तस्तदा राजन्नगरे त्वजित जये ॥ अलिप्तस्तु स्त्रिय चैव तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ९ ॥ ततो
द्वादशवर्षाणि सोऽयश्नर्मभक्षयत् ॥ आराधयन्महादेवमचिन्त्य शूलपाणिनम् ॥ १० ॥ रुद्रस्तस्मै वर प्रादात्समर्थं युधि निग्रहे ॥ वृष्णीनाम
न्यकानां च सर्वतेजोमय सुतम् ॥ ११ ॥ ततश्शुश्राव त राजा यवनाविपतिर्वरम् ॥ पुत्रप्रसन्नं देवावपुत्र पुत्रकामिता ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ वाताश्विपमानानपि न विन्दति नाभ्यगच्छत् ॥ ७ ॥ राजनि राजसमापाम् ॥ ८ ॥ अलिप्तन् अनिच्छन् कोपेन ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ पुत्रस्य
रूपमिवा भगवित्वा ॥ १२ ॥

तं गार्ग्यम् उपानाथ्य स्वग्रहमानाथ्य ॥ १३ ॥ १४ ॥ मानुष्यां मानुषीरूपायामप्सरसि भार्यायां भार्यावद्दर्शमानाथाम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
 स नृपस्तमुपानाथ्य सान्त्वयित्वा द्विजोत्तमम् ॥ तं द्रोषमध्ये यवनो गोपस्त्रीषु समासृजत् ॥ १३ ॥ गोपाली त्वप्सरस्तत्र गोपस्त्रीवेषधारिणी ॥
 धारयामास गार्ग्यस्य गर्भं दुर्धरमच्युतम् ॥ १४ ॥ मानुष्यां गार्ग्यभार्यायां नियोगाच्छूलपाणिनः ॥ स कालयवनो नाम जज्ञे शूरो महाबलः
 ॥ १५ ॥ अपुत्रस्याथ राज्ञस्तु वधेऽन्तःपुरे शिशुः ॥ तस्मिन्नुपरते राजन्स कालयवनो नृपः ॥ १६ ॥ युद्धाभिकामो नृपतिः पर्यपृच्छद्वि
 जोत्तमान् ॥ वृष्ण्यन्धकुलं तस्य नारदेन निवेदितम् ॥ १७ ॥ ज्ञात्वा तु वरदानं तन्नारदान्मधुसूदनः ॥ उपयैक्षत तेजस्वी वर्द्धन्तं यवनेषु
 तम् ॥ १८ ॥ समृद्धो हि यदा राजा यवनानां महाबलः ॥ तत एवं नृपा म्लेच्छास्संश्रित्यानुययुस्तदा ॥ १९ ॥ शकास्तुषारा दरदाः पारदा
 शशुङ्गलाः स्वसाः ॥ पहवाशतशश्चान्ये म्लेच्छा हेमवतास्तथा ॥ २० ॥ स तैः परिभृतो राजा दस्युभिश्शलभैरिव ॥ नानावेषायुधैर्भिमिर्मथुरा
 मभ्यवर्तत ॥ २१ ॥ गजवाजिखरोद्गाणामधुतैर्बुधैरपि ॥ पृथिवीं कम्पयामास सैन्येन महता वृतः ॥ २२ ॥ रेणुना सूर्यमार्गं तु समवच्छाद्य पा
 थिवः ॥ मूत्रेण शकृता चैव सैन्येन संसृजे नदीम् ॥ २३ ॥ अश्वोद्भ्रशकृतां राशेर्निस्सृतेति जनाधिप ॥ ततोऽश्वशकृदित्येव नाम नद्या बभूव ह
 ॥ २४ ॥ तत्सैन्यं महदायाद्वै श्रुत्वा वृष्ण्यन्धकाग्रणीः ॥ वासुदेवस्समानाथ्य ज्ञातीनिदुवाच ह ॥ २५ ॥ इदं समुत्थितं घोरं वृष्ण्यन्धकभयं
 महत् ॥ अवध्यश्चापि नशत्रुर्वरदानात्पिनाकिनः ॥ २६ ॥ सामादयोऽभ्युपायाश्च विहितास्तस्य सर्वशः ॥ मत्तो मदबलाभ्यां तु युद्धमेव चिके
 र्षति ॥ २७ ॥ एतावानिह वासश्च कथितो नारदेन मे ॥ एतावति च वक्तव्यं सौमैव परमं मतम् ॥ २८ ॥ जरासन्धश्च नो राजा नित्यमेव न सृष्यते ॥
 तथाऽन्ये पृथिवीपाला वृष्णिचक्रप्रतापिताः ॥ २९ ॥ केचित्कंसवधाच्चापि विरक्तास्तद्गता नृपाः ॥ समाश्रित्य जरासन्धमस्मानिच्छन्ति वाधितुम्
 ॥ ३० ॥ बहवो ज्ञातयश्चैव यदूनां निहता नृपैः ॥ वर्द्धितुं नैव शक्याम पुरेऽस्मिन्निति केशवः ॥ ३१ ॥ अपयाने मतिं कृत्वा दूतं तामं ससर्ज ह ॥ ततः
 कुम्भे महासर्पं भिन्नाञ्जनचयोपमम् ॥ ३२ ॥ घोरमाशीविषं कृष्णं कृष्णः प्राक्षेपयत्तदा ॥ ततस्तं मुद्रयित्वा तु स्वैन दूतेन हारयत् ॥ ३३ ॥ निदर्श
 नार्थं गोविन्दो भीषयामास तं नृपम् ॥ स दूतः कालयवने दर्शयामास तं घटम् ॥ ३४ ॥ कालसर्पोपमः कृष्ण इत्युक्त्वा भरतर्षभ ॥ तत्कालयवने
 बुद्धा त्रासनं यादवैः कृतम् ॥ ३५ ॥ पिपीलिकानां चण्डानां पूरयामास तं घटम् ॥ स सर्पो बहुभिस्तीक्ष्णैस्सर्वतस्तैः पिपीलिकैः ॥ ३६ ॥
 शलभैरिवेति बहुल्ये दधान्वः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥
 मध्यमाण किलाङ्गेषु भरमीधृतोऽभवत्तदा ॥ त मुद्रयित्वा तु घट तथैव यवनाधिप ॥ प्रेपयामास कृष्णाय बाहुल्यमुपवर्णयन् ॥ ३७ ॥ वासु
 देवस्तु त दृष्ट्वा योग विरहतात्मन ॥ उत्सृज्य मधुरामाशु द्वारकामभिजग्मिवान् ॥ ३८ ॥ वैरस्यान्तं विधित्सस्तु वासुदेवो महायशः ॥ निवेश्य
 द्वारको राजनृष्णीनाम्नास्य चैव ह ॥ ३९ ॥ पदाति पुरुषव्याघ्रो द्वारकामभिजग्मिवान् ॥ ४० ॥ त दृष्ट्वा
 निर्ययो हृष्टस्स कालयवनो रुपा ॥ प्रेक्षापूर्वं च कृष्णोऽपि निश्चकपं महाबल ॥ ४१ ॥ अथान्वगच्छेत्त्रिविन्द जिष्टधुर्यवनेश्वर ॥ न चैनमशकद्राजा
 ग्रहीतु योगधर्मिणम् ॥ ४२ ॥ मान्यास्तुस्तु सुतो राजा सुसुकुन्दो महायशः ॥ पुरा देवासुरे युद्धे कृतकर्मा महाबल ॥ ४३ ॥ वरेण च्छन्दितो
 देवेर्निद्रामेव गृहीतवान् ॥ आन्तस्य तस्य वागेव तदा प्रादुरभृत्किल ॥ ४४ ॥ प्रसूत बोधयेद्यो मां त दहेयमह सुरा ॥ चक्षुषा क्रोधदीप्तेन एवमाह
 पुन पुन ॥ ४५ ॥ एवमस्त्विति त शक उवाच त्रिदशोस्सह ॥ स सुरेभ्यनुज्ञातो ह्यत्रिराजसुपागमत् ॥ ४६ ॥ स पर्वतयुद्धो काचित्प्रविश्य
 शमकरिह ॥ सुष्वाप कालमेत वै यावत्कृष्णस्य दर्शनम् ॥ ४७ ॥ तत्सर्वं वासुदेवाय नारदेन निवेदितम् ॥ वरदान च देवेभ्यस्तेजस्तास्य च
 भूपते ॥ ४८ ॥ कृष्णोऽनुगम्यमानश्च तेन म्लेच्छेन शत्रुणा ॥ तां शुभां सुसुकुन्दस्य प्रविवेश विनीतवत् ॥ ४९ ॥ शिर स्थाने तु राजर्षेर्मुसुकुन्दस्य
 केराव ॥ सदरानपयं त्यक्तत्वा तस्यो बुद्धिमतां वर ॥ ५० ॥ अनुप्रविश्य यवनो वदर्शं पृथिवीपतिम् ॥ स त सुत कृतान्ताममाससाद् मुदुर्मति
 ॥ ५१ ॥ वासुदेव तु त मत्वा घटयामास पार्थिवम् ॥ पादेनात्पथिनाराय शलय पावक यथा ॥ ५२ ॥ सुसुकुन्दस्तु राजर्षि पादस्पर्शप्रबोधित ॥
 निद्राच्छेदेन बुकोच पादस्पर्शेन तेन च ॥ ५३ ॥ सस्मृत्य स वरं शक्रादकैक्षततमभतः ॥ स दृष्टमात्र क्रोधेन मप्रज्ज्वाल सर्वश ॥ ५४ ॥ ददाह
 पावकस्तं तु शुष्क इशमिवारानि ॥ क्षणेन कालयवन नेत्रतेजोविनिर्गत ॥ ५५ ॥ त वासुदेवश्रीमन्त चिरयुत नराधिपम् ॥ कृतकार्योऽवर्षी
 द्वीमानिदं वचनमुत्तमम् ॥ ५६ ॥ राजश्चिरप्रसूतोऽसि कथितो नारदेन मे ॥ कृतं मे सुमहत्कार्यं स्वास्ति तेऽस्तु क्रजाम्यहम् ॥ ५७ ॥ वासुदेवसु
 पालस्य राजा हस्य प्रमाणत ॥ परिष्कृत युग मेने कालेन महता तवा ॥ ५८ ॥ उवाच राजा गोविन्द को भवान्किमिदमगत ॥ कश्च काल प्रसु
 तस्य यदि जानासि कथ्यताम् ॥ ५९ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ सोमवरोद्भवो राजा यथातिर्नाम नाद्रुप ॥ तस्य पुत्रो यदुज्यैष्ठ्यत्वारोऽन्ये यवीयस ॥ ६० ॥
 ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ अष्टपञ्चारा
 चमेऽध्याये त्वष्टारमाह्वयत् ॥ द्वारकालिविशेषान्यो हरिस्तेन विनिर्ममे ॥ १ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ रोहिण्यां रोहिणीनक्षत्रे श्रेष्ठ अहनि मन्दवासरे । “शनौ हि सुसमारम्भं
 यदुवंशात्समुत्पन्नं वसुदेवात्मजं विभो ॥ वासुदेवं विजानीहि नृपते त्वामिहागतम् ॥ ६१ ॥ त्रेतायुगे प्रसुतोऽसि विदितो मेऽसि नारदात् ॥ इदं
 कलियुगं विद्धि किमन्यकिरवाणि ते ॥ ६२ ॥ मम शत्रुस्त्वया दग्धो देवदत्तवरो नृप ॥ अवध्यो यो मया संख्ये भवेद्वर्षशैतरपि ॥ ६३ ॥ वैश
 म्पायन उवाच ॥ इत्युक्तस्स तु कृष्णेन निर्जगाम गुहासुखात् ॥ अन्धीयमानः कृष्णेन कृतकार्येण धीमता ॥ ६४ ॥ ततो ददर्श पृथिवीमावृतो
 ह्रस्वकैर्नरैः ॥ स्वल्पोत्साहैरल्पबलैरल्पवीर्यशक्रभैः ॥ परेणाधिष्ठितं चैव राज्यं केवलमात्मनः ॥ ६५ ॥ प्रीत्या विस्मज्य गोविन्दं प्रविवेश महद्भ
 नम् ॥ हिमवन्तमगाद्राजा तपसे धृतमानसः ॥ ६६ ॥ ततस्स तप आस्थाय विनिर्मुच्य कलेवरम् ॥ आरुरोह दिवं राजा कर्मभिस्स्वर्जिताशुभैः
 ॥ ६७ ॥ वासुदेवोऽपि धर्मात्मा उपायेन महामनाः ॥ घातयित्वात्मनश्शत्रुं तस्सैन्यं प्रत्यपद्यत् ॥ ६८ ॥ प्रभूतथहस्त्यश्वर्मशस्त्रायुधध्वजम् ॥
 आदायोपययौ धीमान्स सैन्यं निहतेश्वरम् ॥ ६९ ॥ निवेदयामास ततो नराधिपे तदुग्रसेने प्रतिपूर्णमानसः ॥ जनार्दनो द्वारवतीं च तां पुरीमशो
 भयत्तेन धनेन भूरिणा ॥ ७० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि कालयवनवधो नाम सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रभाते विमले भास्करे उदिते तदा ॥ कृतजाप्यो हृषीकेशो वनान्ते निपसाद ह ॥ १ ॥ परिचक्राम तं देशं दुर्गस्थान
 द्विदक्षया ॥ उपतस्थुः कुलप्राश्याः यादवा यदुनन्दनम् ॥ २ ॥ रोहिण्यामहनि श्रेष्ठे स्वस्ति वाच्य द्विजोत्तमान् ॥ पुण्याहवोपैर्विपुलैर्दुर्गस्यारब्ध
 वान्क्रियास् ॥ ३ ॥ ततः पङ्कजपत्राक्षो यादवान्केशिसूदनः ॥ प्रोवाच वदतां श्रेष्ठो देवान्मृत्ररिपुर्यथा ॥ ४ ॥ कल्पितेयं मया भूमि र्यध्वं देव
 सन्नवत् ॥ नाम चास्याः कृतं पुर्याः स्व्याति यदुपयास्यति ॥ ५ ॥ इयं द्वारवती नाम पृथिव्यां निर्मिता मया ॥ भविष्यति रस्या शक्रस्ये
 वामरावती ॥ ६ ॥ तान्येवास्याः कारयिष्ये चिह्नान्यायतनानि च ॥ चत्वरान्राजमार्गाश्च सम्यगन्तःपुराणि च ॥ ७ ॥ देवा इवात्र मोदन्तु भवन्तो
 विगतज्वराः ॥ बाधसाना रिपूनुयानुग्रसेनपुरोगमाः ॥ ८ ॥ गृह्यन्तां वैशमवास्तूनि कल्थन्तां त्रिकचत्वराः ॥ मीयन्तां राजमार्गाश्च प्रासादस्य च या गतिः ९ ॥
 कृतवानश्विरः स्वयम् ॥ इति वचनात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ त्रिकं तिसृभिः अष्टपङ्क्तिभिः कल्पितं त्रिकोणं त्रिकं चत्वरं चतसृभिश्चत्वरं तदेवं राज
 मार्गः द्वाभ्यां पण्यपङ्क्तिभ्यां कल्पितदीर्घरथ्यारूपः ॥ ९ ॥

शिल्पिमुत्थानाम् आह्वयका इति शेष ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ स्थर्षान् वास्तुकर्मज्ञान् सूत्रपारान् ॥ १३ ॥ संस्कारान् कंठकाप्राप्तानवदारोधादीन्
 ॥ १५ ॥ ब्रह्मादीनां, "द्वारे वितामह विषात" इत्यादिशास्त्रोक्तानां गृहखल्विद्वेषानाम् ॥ १६ ॥ ऋतुर्देवानीति पाठे वेधः शुभाहादयस्त्वदन्वि तांश्च तत्तत्स्थापनपूर्वकं
 प्रेष्यन्तां शिल्पिमुत्थानां युक्तानां वेधकर्मसु ॥ नियुज्यन्तां च देशेषु प्रेष्यकर्मकरा जना ॥ १० ॥ एवमुक्ते तु यद्वो गृहसमग्रतत्परा ॥
 ययानिविगं सदृष्टाश्चकुर्वास्तुपरिग्रहम् ॥ ११ ॥ सूत्रहस्तास्ततो मान चक्रुर्यादवसत्तमा ॥ पुण्येऽहनि महाराज द्विजातीनिभ्रूज्य च ॥ १२ ॥
 वास्तुदेवतकर्माणि विधिना कारयन्ति च ॥ स्थपतीनय गोविन्दस्तत्रोवाच महामति ॥ १३ ॥ अस्मदर्थे सुविहितं कियतामत्र मन्दिरम् ॥
 विवित्तत्वरपर्यं सुनिविष्टेदेवतम् ॥ १४ ॥ ते तथेति महाबाहुमुत्त्वा स्थपतयस्तदा ॥ दुर्गकर्माणि संस्कारानुपकल्प्य यथाविधि ॥ १५ ॥
 ययान्याय निर्निमिरे दुर्गाण्यायतनानि च ॥ स्थानानि निदधुश्चात्र ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ॥ १६ ॥ अपामग्नेस्सुरेशस्य दृपदोलूखलस्य च ॥ चातुर्दे
 वानि चत्वारि द्वाराणि निदधुश्च ते ॥ १७ ॥ बुद्धाज्ञामेन्द्र म्हाष्ट पुष्यदन्त तथैव च ॥ तेषु वेधसु युक्तेषु यादवेषु महात्मसु ॥ १८ ॥ पुर्यां क्षिप्र
 निवेशार्यं चिन्तयामास माचव ॥ तस्य देवोत्थिता बुद्धिर्विमलाक्षिप्रकारिणी ॥ १९ ॥ पुर्यां प्रियकरी सा वै यदूनामभिवर्द्धिनी ॥ शिल्पिसु
 ल्यस्तु देवानां प्रजापतिमुत प्रसुः ॥ २० ॥ विश्वकर्मा स्वमत्या वै पुरीं सस्थापयिष्यति ॥ मनसा समनुध्याय तस्यागमनकारणात् ॥ त्रिदशा
 भिमुखं कृष्णो विवित्ते समपद्यत ॥ २१ ॥ तस्मिन्नेव तत काले शिल्पाचार्यो महामतिः ॥ विश्वकर्मा सुरश्रेष्ठ कृष्णस्य प्रमुखे स्थित ॥ २२ ॥
 विश्वकर्मावाच ॥ शक्रेण प्रेषितः क्षिप्रं तव विष्णो घृतव्रत ॥ किंकरस्तमनुप्राप्तशशाधि मां किं करोमि ते ॥ २३ ॥ यथाऽसौ देवदेवो मे शक्नश्च
 यथाऽऽययः ॥ तथा त्व देवमान्यो मे विशेषो नास्ति व प्रभो ॥ २४ ॥ त्रैलोक्यह्यापिकां वाचस्तुजस्य महासुज ॥ एषोऽस्मि परिहृष्टार्थं किं
 करोमि प्रशाधि माम् ॥ २५ ॥ श्रुत्वा विनीतं वचनं केशवो विश्वकर्मण ॥ प्रत्युवाच यदुश्रेष्ठः कंसारिरतुल वच ॥ २६ ॥ श्रुतार्यो देवगुह्यस्य
 भवान्यत्र वय स्थिता ॥ अवश्यं त्विह कर्तव्यं सदनं मे सुरोत्तम ॥ २७ ॥ तद्वियं पूः प्रकाशार्थं निवेश्या मायि सुव्रत ॥ मात्प्रभावातुरूपैश्च
 गृहैश्चैव समन्तत ॥ २८ ॥ उत्तमा च पृथिव्यां वै यथा स्वर्गोऽमरावती ॥ तथेयं हि त्वया कार्या शक्तो ह्यसि महामते ॥ २९ ॥
 पूजयेदित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ यथा मे ब्रह्मादयो मान्यास्तथा त्व देवमान्यो ब्रह्मादीनां मान्योऽसि । वः युष्मच्च पूजार्थं बहुत्व
 विशेषो विशिष्टत्व नास्ति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रकाशार्थं स्वकौशलस्य मयि मन्त्रिभिराम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

मम स्थानं वैकुण्ठमिदं रहस्यं कार्यम् ॥ ३० ॥ मताश्वरीः मतिमतां प्रभुः ॥ ३१ ॥ पुरी पुर्यथो भूमिः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मारुतेन योगेन
वायुसंकोचनप्रधानेन ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ प्राग्रयतोरणा श्रेष्ठवन्दनमालिका ॥ ४२ ॥ परिचर्याक्षयं स्नानादिग्रहम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ पृथिवीम
मम स्थानमिदं कार्यं यथा वै त्रिदिवे तथा ॥ मर्त्याः पश्यन्तु मे लक्ष्मीं पुर्यां यदुकुलस्य च ॥ ३० ॥ एवमुक्तस्ततः ग्राह विश्वकर्मा मतीश्वरः ॥
कृष्णमच्छिष्टकर्मणं देवामित्रविनाशनम् ॥ ३१ ॥ सर्वमेतत्करिष्यामि यत्त्वयाऽभिहितं प्रभो ॥ पुरी त्वियं जनस्यास्य न पर्याप्ता भविष्यति
॥ ३२ ॥ भविष्यति च विस्तीर्णां वृद्धिरस्यास्तु शोभना ॥ चत्वारः सागरा ह्यस्यां विचरिष्यन्ति रूपिणः ॥ ३३ ॥ यदीच्छेत्सागरः किञ्चिदुत्स
ष्टुमपि तोयराट् ॥ ततस्स्वायतलक्षण्या पुरी स्यात्पुरुषोत्तम ॥ ३४ ॥ एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रागेव कृतनिश्चयः ॥ सागरं सरितां नाथमुवाच
वदतां वरः ॥ ३५ ॥ समुद्र दश च द्वे च योजनानि जलाशये ॥ प्रतिसंह्रियतामात्मा यद्यस्ति मयि मान्यता ॥ ३६ ॥ अवकाशे त्वया दत्ते
पुरीयं मामकं बलम् ॥ पर्याप्तविषया रम्या समग्रं विसहिष्यति ॥ ३७ ॥ ततः कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा नदन्दीपतिः ॥ स मारुतेन योगेन उत्स
सर्जं जलाशयम् ॥ ३८ ॥ विश्वकर्मा ततः प्रीतः पुर्यासंसलक्ष्य वास्तु तत् ॥ गोविन्दे चैव सन्मानं कृतवान्सागरस्तदा ॥ ३९ ॥ विश्वकर्मा ततः
कृष्णमुवाच यदुनन्दनम् ॥ अद्यप्रभृति गोविन्द सर्वे समधिरोहत ॥ ४० ॥ मनसा निर्मिता चेयं मया पूः प्रवरा विभो ॥ अचिरेणैव कालेन गृह
संवाधमालिनी ॥ ४१ ॥ भविष्यति पुरी रम्या सुद्वारा प्राग्रयतोरणा ॥ चयाद्दालककेयूरा पृथिव्यां ककुदोपमा ॥ ४२ ॥ अन्तःपुरं च कृष्णस्य
परिचर्याक्षयं महत् ॥ चकार तस्यां पुर्यां वै देशे त्रिदशपूजिते ॥ ४३ ॥ ततस्सा निर्मिता कान्ता पुरी द्वारावती तदा ॥ मानसेन प्रयत्नेन
वैष्णवी विश्वकर्मणा ॥ ४४ ॥ विधानविहितद्वारा प्राकारवरशोभिता ॥ परिखाचयसंगुता साह्यप्राकारतोरणा ॥ ४५ ॥ कान्तनागी रगणा वणि
ग्भिरुपशोभिता ॥ नानापण्यगणाकीर्णां खेचरीव च गां गता ॥ ४६ ॥ प्रपावापीप्रसन्नोदा उद्यानैरुपशोभिता ॥ समन्ततस् ॥ ४७ ॥ वनितेवाय
तेक्षणा ॥ ४७ ॥ समृद्धचत्वरवती वेश्मोत्तमघनाचिता ॥ रथ्याकोटिसहस्राढ्या शुभ्रराज्ञपथोत्तरा ॥ ४८ ॥ भूपयन्ती समुद्र सा स्वर्गमिन्द्रपुरी
यथा ॥ पृथिव्यां सर्वरत्नानामेका निचयशालिनी ॥ ४९ ॥ सुराणामपि सुक्षेत्रा सामन्तक्षोभकारिणी ॥ अग्रकाशं तदाकाशं प्रासदैरुपकुर्वती
॥ ५० ॥ पृथिव्यां पृथुराष्ट्रायां जनौघप्रतिनादिता ॥ औवैश्व वारिराजस्य शिशिरीकृतमारुता ॥ ५१ ॥
॥ ४६ ॥ ४७ ॥ वेश्मोत्तमेषु उबवेश्मसु घनाचिता मेघव्याता अत्युच्चैत्यर्थः ॥ ४८ ॥ निचयशालिनी समृद्धिगती ॥ ४९ ॥ सुक्षेत्रा पुण्याधिवसतिः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ वषाप्रैरत्युबसौथै वषावृषः छापया विहित मन्त्रायो यस्यां सा ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अनरिते
 अनूपोपवने कान्ते कान्त्या जनमनोहरा ॥ सतारका द्यौरिव सा द्वारका प्रत्यराजत ॥६२॥ प्राकारेणार्कवर्णेन शातकोम्भेन सबृता ॥ हिरण्य
 प्रतिवर्णेभ्य गृहेर्गम्भीरनिस्त्वने ॥ ६३ ॥ शुभ्रमेवप्रतीकारोद्भरिस्सौवैश्च शोभिता ॥ क्वचित्क्वचिदुद्रुद्राग्रैरुपावृतमहापथा ॥ ६४ ॥ तामावस
 तुरी कृष्णस्सर्वे यादवनन्वना ॥ अभिप्रेतजनाकीर्णां सोम खेमिव भासयन् ॥ ६५ ॥ विशकर्मा च तां कृत्वा पुरीं शक्रपुरीमिव ॥ जगाम
 त्रिविं देवो गोविन्देनाभिपुञ्जित ॥ ६६ ॥ मृयम्ब बुद्धिरभवत्कृष्णस्य विविताल्मनः ॥ जनानिमान्चनोवैश्च तर्पयेयमह यदि ॥ ६७ ॥ स
 वैश्रवणससृष्ट निधीनाश्रुतमं निधिम् ॥ शङ्खसमाह्वयतोपेन्द्रो निशि स्वे भवने प्रसु ॥६८॥ स शङ्ख केशवाह्वान ज्ञात्वा हि निधिराट् स्वयम् ॥
 आजगाम समीप वै तस्य द्वारवतीप्ते ॥६९॥ स शङ्खः प्राञ्जलिर्भूत्वा विनयादवर्नि गत ॥ कृष्णं विज्ञापयामास यथा वैश्रवण तथा ॥६०॥
 भगवन्किं मया कार्यं सुराणां वित्तरक्षिणा ॥ नियोजय मन्वाहो यत्कार्यं यदुनन्दुन ॥ ६१ ॥ तमुवाच हृषीकेशः शङ्खव्युत्पन्नमुत्तमम् ॥ जना
 कृशयना येऽस्मिस्तान्घनेनाभिपूरय ॥ ६२ ॥ नेच्छाम्यनशित द्रुष्टुं कृश मलिनमेव च ॥ देहीति चैव याचन्त नगर्यां निर्द्धन नरम् ॥ ६३ ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ गृहीत्वा शासन मृध्नीं निधिराट् केशवस्य ह ॥ निधीनज्ञापयामास द्वारवत्यां गृहे गृहे ॥ ६४ ॥ घनोवैरभिवर्षव्य
 चक्रुस्सर्वं तथा च ते ॥ नाघनो विद्यते तत्र क्षीणभाग्योऽपि वा नरः ॥६५॥ कृशो वा मलिनो वाऽपि द्वारवत्यां कथञ्चन ॥ द्वारवत्यां पुरि पुरा
 केशवस्य महात्मन ॥ ६६ ॥ चकार वायोरह्वान मूयम्ब पुरुषोत्तम ॥ तत्रस्थ एव भगवान्यादवानां प्रियङ्कर ॥६७ ॥ प्राणयोनिस्तु भूताना
 सुपतस्थे गदाधरम् ॥ एकमासीनमेकान्ते वेवयुब्धवरं प्रभुम् ॥ ६८ ॥ किं मया देव कर्तव्य सर्वेगेनाशुगामिना ॥ यथैव द्रुतो देवानां तथैवास्मि
 तवानच ॥ ६९ ॥ तमुवाच तत कृष्णो रक्षस्य पुरुषो हरि ॥ मारुत जगत प्राण रूपिण समुपस्थितम् ॥७०॥ गच्छ मारुत देवेशमनुमान्य
 सहासरे ॥ सर्मा सुवर्माभावाय देवेभ्यस्त्वमिदानय ॥७१॥ यादवा धार्मिका षोते विकान्ताश्च सदस्रशः ॥ तस्यां विशुरेते वै न तु या कृत्रिमा
 भवेत् ॥७२॥ या स्रजया समा रम्या कामरुपिणी ॥ सा यदुन्धारेत्येत्सर्वान्यथैव त्रिदशास्तथा ॥७३॥ सगृह्य वचन तस्य कृष्णस्याच्छि
 एकमेण ॥ वायुरात्मोपमगतिर्जगाम त्रिविवालयम् ॥७४॥ सोऽनुमान्य सुरान्सर्वान्कृष्णवाक्य निविद्य च ॥ सर्मा सुवर्माभावाय पुनरायान्मर्हीतलम् ॥७५॥
 निरग्नम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ काश्यं सान्दीपनिम् ॥ ८० ॥ स्थविरान्देशेति वक्ष्यमाणान् । “उद्धवो वासुदेवश्च कङ्को विपृथुरेव च ॥ श्वफल्कश्चित्रकश्चैव गदः सत्यक
 एव च ॥ बलभद्रः पृथुश्चैव मन्त्रेष्वन्यन्तरा दशा ॥” इति ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ६३ ॥
 सुधर्माय सुधर्मा तां कृष्णायान्कृष्टकारिणे ॥ देवो देवसभां दत्त्वा वायुरन्तरधीयत ॥ ७६ ॥ द्वारवत्यास्तु सा मध्ये केशवेन निवेशिता ॥ सुधर्मा
 यदुमुष्यानां देवानां त्रिदिवे यथा ॥ ७७ ॥ एवं दिव्यैश्च भोगैश्च जलजैश्चाव्ययो हरिः ॥ द्रव्यैरलं करोति स्म पुरीं स्वां प्रमदामिव ॥ ७८ ॥ मर्यादाश्चैव
 संक्रे श्रेणीश्च प्रकृतीस्तथा ॥ बलाध्यक्षांश्च युक्तांश्च प्रकृतीशांस्तथैव च ॥ ७९ ॥ अग्रसेनं नरपतिं काश्यं चापि पुरोहितम् ॥ सेनापतिमनाद्यष्टिं
 विकटुं मन्त्रिपुङ्गवम् ॥ ८० ॥ यादवानां कुलकरान्स्थविरान्दश तत्र वै ॥ मतिमान्स्थापयामास सर्वकार्येष्वनन्तरान् ॥ ८१ ॥ स्थेष्वतिरथो यन्ता
 दारुकः केशवस्य वै ॥ योधमुख्यश्च योधानां प्रवरस्सात्याकिः कृतः ॥ ८२ ॥ विधानमेवं कृत्वाऽथ कृष्णः पुर्यामनिन्दितः ॥ सुमुदे यदुभिस्साह
 लोकस्रष्टा महीतले ॥ ८३ ॥ रेवतस्याथ कन्यां च रेवतीं शीलसंमताम् ॥ प्राप्तवान्वलेदेवस्तु कृष्णस्यानुमते तदा ॥ ८४ ॥ इति श्रीमहाभारते
 खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि द्वारवतीनिर्माणं नामाष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ६३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु जरासंधः
 प्रतापवान् ॥ नृपाबुधोजयामास चेदिराजप्रियेसया ॥ १ ॥ सुताया भीष्मकस्याथ रुक्मिण्या रुक्मभूपणः ॥ शिशुपालस्य नृपतेर्विवाहो भविता
 किल ॥ २ ॥ दन्तवक्रस्य तनयं सुवक्रमामितौजसम् ॥ सहस्राक्षसं युद्धे मायाशतविशारदम् ॥ ३ ॥ पौण्ड्रस्य वासुदेवस्य तथा पुत्रं महाबलम् ॥
 सुदेवं वीर्यसंपन्नं पृथगक्षौहिणीपतिम् ॥ ४ ॥ एकलव्यस्य पुत्रं च वीर्यवन्तं महाबलम् ॥ पुत्रं च पाण्ड्यराजस्य कलिङ्गाधिपतिं तथा ॥ ५ ॥
 कृताश्रियं च कृष्णेन वैशुदारिं नराधिपम् ॥ अंशुमन्तं तथा काश्यं श्रुतधर्माणमव च ॥ ६ ॥ निर्वृत्तशत्रुं कालिङ्गं गान्धाराधिपतिं तथा ॥ प्रसह्य
 च महावीर्यं कौशाम्ब्यधिपमेव च ॥ ७ ॥ भगदत्तो महासेनश्शलशाल्वो महाबलः ॥ धारश्रवा महासेनः कुन्तिवीर्यश्च वीर्यवान् ॥ स्वयंवराय
 संप्राप्ता भोजराजनिवेशने ॥ ८ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कस्मिन्देशे नपो जज्ञे रुक्मी वेदविदां वरः ॥ कस्यान्ववाये द्युतिमान्संभृतो द्विजसत्तम
 ॥ ९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ राजर्षेयाद्वस्यासीद्विद्रुर्भो नाम वै सुतः ॥ विन्ध्यस्य दक्षिणे पार्श्वे विदर्भायां न्यवेशयत् ॥ १० ॥

अथैकोनषष्टितमे गत्वा कुण्डिनमोजसा ॥ रामोऽपरान्त्समासज्य रुक्मिणीमहरद्धारिः ॥ १ ॥ एतस्मिन्निति ॥ चेदिराजो दमघोषः तस्य प्रियं शिशुपालाख्यपुत्रस्य विवाहस्त
 दीप्सया ॥ १ ॥ तदेवाह सुताया-इति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ निवृत्ताः विष्मचाराः शत्रवो यस्य निवृत्तशत्रुं कालितशत्रुमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ५२ ॥ १३ ॥ उदग्रैरत्युत्सवैः उपावृतः छाया विहितः महापथो यस्यां सा ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अनशितं
 अतृपोपवने कान्ते कान्त्या जनमनोहरा ॥ सतारका द्यौरिव सा द्वारका प्रत्यराजत ॥ ६२ ॥ प्राकरेणार्क्येण शतकोम्भेन सबृता ॥ हिरण्य
 प्रतिवर्णं यद्वेर्गभीरनिस्त्वने ॥ ६३ ॥ शुभ्रमेघप्रतीकारेद्वरिस्तौघैश्च शोभिता ॥ क्वचित्कचिदुदग्रैरुपावृतमहापथा ॥ ६४ ॥ तामावस
 तुरी कृष्णस्सर्वे यादवनन्दना ॥ अभिप्रेतजनाकीर्णां सोम लेभिव मासयन् ॥ ६५ ॥ विशकर्मा च तां कृत्वा पुरीं शक्रपुरीमिव ॥ जगाम
 त्रिविधं देवो गोविन्देनाभिपूजित ॥ ६६ ॥ भूयश्च युद्धिरभवत्कृष्णस्य विदिताल्मनः ॥ जनानिमान्वनोवैश्च तर्पेयिमह यदि ॥ ६७ ॥ स
 वैश्रवणससृष्ट निधीनाशुत्तमं निधिम् ॥ शङ्खलमाहृतोपेन्द्रो निशि स्वे भवने प्रभुः ॥ ६८ ॥ स शङ्खल केरावाह्वान ज्ञात्वा हि निधिराद् स्वयम् ॥
 आजगाम समीप वे तस्य द्वारवतीपते ॥ ६९ ॥ स शङ्खलः प्राञ्जलिर्भूत्वा विनयादवर्नि गत ॥ कृष्णं विज्ञापयामास यथा वैश्रवण तथा ॥ ६० ॥
 भगवन्किं मया कार्यं सुराणां वितरक्षिणा ॥ नियोजय महाबाहो यत्कार्यं यदुनन्दन ॥ ६१ ॥ तद्युवाच ऋषीशशङ्खलुद्वाकमुत्तमम् ॥ जना
 कृशधना येऽस्मिस्तान्वधेनाभिपूरय ॥ ६२ ॥ नेच्छाम्यनशित द्रुपु कुरा मलिनमेघ च ॥ देहीति चैव याचन्त नगर्यां निर्द्धनं नरम् ॥ ६३ ॥
 केम्प्यायन तवाच ॥ ॥ यहीत्वा शासन सृर्ध्नां निधिराद् केरावस्य ह ॥ निधीनाज्ञापयामास द्वारवत्यां गृहे गृहे ॥ ६४ ॥ धनोर्वैरभिर्षुर्ध्व
 चक्रुस्सर्वं तथा च ते ॥ नाधनो विद्यते तत्र क्षीणभाग्योऽपि वा नरः ॥ ६५ ॥ कुरो वा मलिनो वाऽपि द्वारवत्यां कथञ्चन ॥ द्वारवत्यां पुरि पुरा
 केरावस्य महात्मन ॥ ६६ ॥ चकार वायोरगह्वान भूयश्च पुरुषोत्तमः ॥ तत्रस्य एव भगवान्यादवानां प्रियङ्करः ॥ ६७ ॥ प्राणयोनित्तु भूताना
 मुपतस्थे गदावरम् ॥ एकमासीनमेकान्ते देवयुग्धधरं प्रभुम् ॥ ६८ ॥ किं मया देव कर्तव्य सर्वेनेन्द्रगामिना ॥ यथैव दूतो देवानां तथैवास्मि
 तवानव ॥ ६९ ॥ तमुवाच तत कृष्णो रक्षस्य पुरुषो हरि ॥ मारुत जगत प्राण रूषिण समुपस्थितम् ॥ ७० ॥ गच्छ मारुत देवेशमनुमान्य
 सहामरे ॥ सर्मा सुवर्मामादाय देवेभ्यस्त्वमिहानय ॥ ७१ ॥ यादवा धार्मिका ब्रूते विक्रान्ताश्च सहस्ररा ॥ तस्यां विशेयुस्ते वै न तु या कृत्रिमा
 भवेत् ॥ ७२ ॥ या ह्यक्षया समा गम्या कामगा कामरूपिणी ॥ सा यदून्वार्येत्सर्वान्यथैव त्रिदशांस्तथा ॥ ७३ ॥ सद्यश्च वचनं तस्य कृष्णस्याङ्कि
 एकर्मण ॥ वापुरात्मोपमगतिर्जगाम त्रिदिवालयम् ॥ ७४ ॥ सोऽनुमान्य सुरान्सर्वान्कृष्णवाक्य निवेद्य च ॥ सर्मा सुवर्मामादाय पुनरायान्मर्षीतलम् ॥ ७५ ॥
 निरत्नम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ काश्यं सान्दीपनिम् ॥ ८० ॥ स्थविरान्देशेति वक्ष्यमाणान् । “उद्धवो वासुदेवश्च कङ्को विप्रयुरेव च ॥ श्वफल्कश्चित्रकश्चैव गदः सत्यक
 एव च ॥ बलभद्रः पृथुश्चैव मन्त्रेभ्यन्तरा दशा ॥” इति ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ६३ ॥
 सुधर्माय सुधर्मा तां कृष्णायान्कृष्टकारिणे ॥ देवो देवसर्मां दत्त्वा वायुरन्तरधीयत ॥ ७६ ॥ द्वारवत्यास्तु सा मध्ये केशवेन निवेशिता ॥ सुधर्मा
 यद्गुह्यव्यानां देवानां त्रिदिवे यथा ॥ ७७ ॥ एवं दिव्यैश्च भोगश्च जलजैश्चाव्ययो हरिः ॥ द्रव्यैरलं करोति स्म पुरीं स्वां प्रमदामिव ॥ ७८ ॥ मर्यादाश्चैव
 संक्रमे श्रेणीश्च प्रकृतीस्तथा ॥ बलाध्यक्षांश्च युक्तांश्च प्रकृतीशांस्तथैव च ॥ ७९ ॥ उग्रसेनं नरापतिं काश्यं चापि पुरोहितम् ॥ सेनापतिमनाद्यष्टिं
 विकटुं मन्त्रिपुङ्गवम् ॥ ८० ॥ यादवानां कुलकरान्स्थविरान्दश तत्र वै ॥ मतिमान्स्थायामास सर्वकार्येष्वनन्तरान् ॥ ८१ ॥ रथेष्वतिरथो यन्ता
 दारुकः केशवस्य वै ॥ योधसुख्यश्च योधानां प्रवरस्सात्याकिः कृतः ॥ ८२ ॥ विधानमेवं कृत्वाऽथ कृष्णः पुर्यामनिन्दितः ॥ सुसुदे यदुभिरसाद्ध
 लोकस्रष्टा महीतले ॥ ८३ ॥ रेवतस्थाय कर्न्यां च रेवतीं शीलसंमताम् ॥ प्राप्तवान्बलेदेवस्तु कृष्णस्यानुमते तदा ॥ ८४ ॥ इति श्रीमहाभारते
 खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि द्वारावतीनिर्माणं नामाष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ६४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु जरासंधः
 प्रतापवान् ॥ नृपानुद्योजयामास चेदिराजप्रियेप्सया ॥ १ ॥ सुताया भीष्मकस्याथ रुक्मिण्या रुक्मभूषणः ॥ शिशुपालस्य नृपतेर्विवाहो भविता
 किल ॥ २ ॥ दन्तवक्रस्य तनयं सुवक्रमभितौजसम् ॥ सहस्राक्षसमं युद्धे मायाशतविशारदम् ॥ ३ ॥ पौण्ड्रस्य वासुदेवस्य तथा पुत्रं महाबलम् ॥
 सुदेवं वीर्यसंपन्नं पृथगक्षौहिणीपतिम् ॥ ४ ॥ एकलव्यस्य पुत्रं च वीर्यवन्तं महाबलम् ॥ पुत्रं च पाण्डुराजस्य कलिङ्गाधिपतिं तथा ॥ ५ ॥
 कृताप्रियं च कृष्णेन वैष्णुदारिं नराधिपम् ॥ अंशुमन्तं तथा काथं श्रुतधर्माणमव च ॥ ६ ॥ निर्वृत्तशत्रुं कालिङ्गं गान्धाराधिपतिं तथा ॥ प्रसह्य
 च महावीर्यं कौशाम्ब्यधिपमेव च ॥ ७ ॥ भगदत्तो महासेनश्शलशाल्वो महाबलः ॥ धृारश्चवा महासेनः कुन्तिवीर्यश्च वीर्यवान् ॥ स्वयंवराथ
 संप्राप्ता भोजराजनिवेशने ॥ ८ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कस्मिन्देशे नपो जज्ञे रुक्मी वेदविदां वरः ॥ कस्यान्ववाये द्युतिमान्संभृतो द्विजसत्तम
 ॥ ९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ राजर्षेयाद्ववस्यासीद्विदुर्भो नाम वै सुतः ॥ विन्ध्यस्य दक्षिणे पार्श्वे विदर्भायां न्यवेशयत् ॥ १० ॥
 अथैकोनघटितमे गत्वा कुण्डिनमोजसा ॥ रामोऽपरान्समासज्य रुक्मिणीमहरद्धरिः ॥ १ ॥ एतस्मिन्निति ॥ चेदिराजो दमघोषः तस्य प्रियं शिशुपालारूप्यपुत्रस्य विवाहस्त
 दीप्सया ॥ १ ॥ तदेवाह सुताया-इति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ निवृत्ताः निष्पचाराः शत्रवो यस्य निवृत्तशत्रुं कीलितशत्रुमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ भगवाकणनाव ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ सुनीपस्य सुनीपपुत्रस्य शिशुपालस्य ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥
 सुनीयः सुतं शिशुपाल ददौ त्वाप सहकारी युषादिति ॥ २४ ॥ वृषणीतां दुःखदानिवि रोप ॥ २५ ॥ तत्र निमिनभाह—जामवेति ॥ २६ ॥ वरयामास जरा
 क्रयैरिशक्रसुत्यास्तु पुत्रास्तस्य महाबलः ॥ वसुधूर्वीयसपत्ना पृथग्भ्राकरा नृपा ॥ ११ ॥ तस्यान्ववाये भीमस्य जज्ञिरे वृष्ण्यायो नृपा ॥
 कयस्य त्क्षुमान्वरो भीष्मक कैशिकस्य तु ॥ १२ ॥ हिरण्यरोमेत्याहुयं दक्षिणात्पेश्वर नृपा ॥ आगस्त्यगुताभारशां य कुण्डिनस्योऽन्वशा
 नृप ॥ १३ ॥ रुक्मी तस्याभवत्पुत्रो रुक्मिणी च विशांपते ॥ रुक्मी चास्त्राणि दिव्यानि द्रुमात्राप महाबल ॥ १४ ॥ जामदग्न्यात्तया रामा
 द्राक्षामस्रमातवान् ॥ प्रास्पर्द्धत स कृष्येन नित्यमद्भुतकर्मणा ॥ १५ ॥ रुक्मिणी त्वमध्वराजप्रेणासदृशी भुवि ॥ चकमे वासुदेवस्तां श्रवादेव
 महाद्युतिः ॥ १६ ॥ स तथा चाभिलषितश्रवादेव जनार्दन ॥ तेजोवीर्यबलोपेतस्स मे मर्तो भवेदिति ॥ १७ ॥ तां ददौ न च कृष्णाय द्वेषा
 दुक्मी महाबल ॥ कसस्य वचसतापात्कृष्णायामितेजसे ॥ याचमानाय कसस्य द्वेष्योऽप्यमिति चिन्तयन् ॥ १८ ॥ वैद्यस्यार्थे सुनीथस्य जरा
 सन्धस्तु श्रमिप ॥ वरयामास तां राजा भीष्मक भीमधिकमम् ॥ १९ ॥ चेदिराजस्य तु वसोरसीत्पुत्रो बृहद्रथः ॥ मगधेषु पुरो येन निर्मितोऽसौ
 गिरित्रज ॥ २० ॥ तस्यान्ववाये जम्बेऽसौ जरासघो महाबल ॥ वसोरेव तदा क्रो दमघोषोऽपि चेदिराट् ॥ २१ ॥ दमघोषस्य पुत्रास्तु पञ्च
 भीमपराक्रमाः ॥ मगिन्यां वसुदेवस्य श्रुतश्रवसि जज्ञिरे ॥ २२ ॥ शिशुपालो वराभीषो रेश्योऽयोपदिरो बली ॥ सर्वास्त्रकुशला वीरा वीर्यवन्तो
 महाबला ॥ २३ ॥ ज्ञानेऽस्मानवशास्य सुनीय प्रवदौ सुतम् ॥ जरासघस्तु सुतवद्दर्शेन जुगोप च ॥ २४ ॥ जरासघ पुरस्कृत्य वृष्णिशत्रु
 महाबलम् ॥ कृतान्यागसि चैधेन वृष्णीनां चाप्रियोपिणा ॥ २५ ॥ जामाता त्वमवत्तस्य कसस्तस्मिन्हते युधि ॥ कृष्णार्थं वैरमभवत्परासघस्य
 वृष्णिभिः ॥ २६ ॥ भीष्मक वरयामास सुनीयायै च रुक्मिणीम् ॥ तां ददौ भीष्मकश्चापि शिशुपालाय वीर्यवान् ॥ २७ ॥ ततश्चैधस्युपादाय
 जरासघो नराधिप ॥ ययौ विदमोन्सहितो दन्तवक्रेण ययिना ॥ २८ ॥ अनुष्ठातश्च पोण्ड्रेण वासुदेवेन धीमता ॥ अश्वत्थकलिङ्गनामीश्च
 रस्स महाबल ॥ २९ ॥ मानयिष्यश्च तानुक्मी प्रत्युद्गम्य नराधिपान् ॥ वरया पूजयोपेतास्तात्रिनाय पुरीं प्रति ॥ ३० ॥ पितृष्वसु प्रियार्थं
 च रामकृष्णानुमावपि ॥ प्रयसुर्वृष्णायश्चान्ये रथैस्तत्र वलान्विता ॥ ३१ ॥
 सप्त सुनीयायै शिशुपालायै ॥ २७ ॥ यापिना मच्छता सह सहायेन वा ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

ऋथकैशिकानां देशानां भर्ता ज्येष्ठो दमघोषः ॥ ३२ ॥ चतुर्गुणा चतुरश्ववता ऐन्द्रे ज्येष्ठानक्षत्रे ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्रभासाद्भिः
 ऋथकैशिकभर्ता तान्प्रतिगृह्य यथाविधि ॥ पूजयामास पूजार्हान्बहिश्चैव न्यवेशयत् ॥ ३२ ॥ श्वो भाविनि विवाहे च रुक्मिणी निर्ययौ बहिः ॥
 चतुर्गुणा रथेनैन्द्रे देवतायतने शुभे ॥ ३३ ॥ इन्द्राणीमर्चयिष्यन्ती कृतकौतुकमङ्गला ॥ दीप्यमानेन वपुषा बलेन महतावृता ॥ ३४ ॥ तां ददर्श
 तदा कृष्णो लक्ष्मीं साक्षादिव स्थिताम् ॥ रूपेणाग्रेण संपन्नां देवतायतनान्तिके ॥ ३५ ॥ वल्लेरिव शिखां दीप्तां मायां भूमिगतामिव ॥ पृथिवी
 मिव गम्भीरासुत्थितां पृथिवीतलात् ॥ ३६ ॥ मरीचिमिव सोमस्य सौम्यां स्त्रीविग्रहां भुवि ॥ श्रीमिवाग्यां विना पद्मं भविष्यां श्रीसहायिनिम्नि ॥
 कृष्णेन मनसा दृष्टां दुर्नीक्ष्यां सुरैरपि ॥ ३७ ॥ श्यामावदाता सा ह्यासीत्पृथुचावीयतेक्षणा ॥ ताम्रौष्ठनयनापाङ्गी पीनोरुजघनस्तनी ॥ ३८ ॥
 बृहती चारुसर्वाङ्गी तन्वी शशिसितानना ॥ ताम्रतुङ्गनखी सुश्रुर्नलकुञ्चितमूर्धजा ॥ ३९ ॥ अत्यर्थं रूपतः कान्ता पीनश्रोणिपयोधरा ॥
 तीक्ष्णशुक्लैस्सर्मेदन्तैः प्रभासाद्भिरलङ्कृता ॥ ४० ॥ अनन्या प्रमदा लोके रूपेण यशसा श्रिया ॥ रुक्मिणी रूपिणी देवी पाण्डुरक्षौमवासिनी
 ॥ ४१ ॥ तां दृष्ट्वा ववृधे कामः कृष्णस्य प्रियदर्शनाम् ॥ हविषेवानलस्यार्चिर्मनस्तस्यां समादधत् ॥ ४२ ॥ रामेण सह निश्चित्य केशवस्तु
 महाबलः ॥ तत्प्रमार्थेऽकरोद्बुद्धिं वृष्णिभिः प्रणिधाय च ॥ ४३ ॥ कृते तु देवताकार्ये निष्क्रामन्ती सुरालयात् ॥ उन्मथ्य सहसा कृष्णः स्वं निनाय
 रथोत्तमम् ॥ ४४ ॥ वृक्षमुत्पाद्य रामोऽपि जघानापततः परान् ॥ समनह्यन्त दाशार्हास्तदाज्ञताश्च सर्वशः ॥ ४५ ॥ ते रथैर्विधिवाकारैस्ससु
 च्छित्तमहाध्वजैः ॥ वाजिभिर्वारैश्चैव परिववृर्हलायुधम् ॥ ४६ ॥ आदाय रुक्मिणी कृष्णो जगामाशु पुरीं प्रति ॥ रामे भारं तान्मसज्य युगु
 धाने च वीर्यवान् ॥ ४७ ॥ अक्रूरे विपृथौ चैव गदे च कृतवर्मणि ॥ चक्रदेवे सुदेवे च सारणे च महाबले ॥ ४८ ॥ निर्वृत्तः प्रक्रान्ते भङ्ग
 कारे विदूरथे ॥ उग्रसेनात्मजे कङ्के शतद्युम्ने च केशवः ॥ ४९ ॥ राजाधिदेवे मृदुरे प्रसेने चित्रके तथा ॥ अतिदान्ते बृहदु ॥ श्वफलेके सत्यके
 पृथौ ॥ ५० ॥ वृष्ण्यन्धकेषु चान्येषु सुख्येषु मधुसूदनः ॥ गुरुमासज्य तं भारं ययौ द्दारवतीं प्रति ॥ ५१ ॥ दन्तवक्रो जरासंधः शिशुपालश्च
 वीर्यवान् ॥ सन्नद्धा निर्ययुः कुब्जा जिघांसन्तो जनार्दनम् ॥ ५२ ॥ अङ्गवङ्गकलिङ्गैश्च सार्द्धं पौण्ड्रैश्च वीर्यवान् ॥ निर्ययौ चेदिराजस्तु
 भ्रातृभिः स महारथैः ॥ ५३ ॥ तान्प्रत्यगृह्णन्संरब्धा वृष्णिवीरा महारथाः ॥ संकर्षणं पुरस्कृत्य वासवं मारुतो यथा ॥ ५४ ॥

प्रकर्षेण भासमानैः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ प्रमाथे हरणे प्रणिधाय निवेद्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ जुगुह समावृणोत् ॥ ८१ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकोनपष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ अथ पष्टितमेऽध्यायं रुक्मिणं
 श्रीहरिः स्वयम् ॥ जित्वा मुक्त्वाप्य वैदर्भीमुपयेम इतीर्यते ॥ १ ॥ कृष्णेनेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तं रुक्मिणम् । जनार्दनं
 गजैर्गजा हि संकुद्धाः संनिपेतुः सहस्रशः ॥ रथै रथाश्च संख्याः सादिनश्चापि सादिभिः ॥ ७८ ॥ पदातयः पदातींश्च शक्तिचर्मोसिपाणयः ॥
 छिन्दन्तश्चोत्तमाङ्गानि विचेरुयुधि ते पृथक् ॥ ७९ ॥ असीनां पात्यमानानां कवचेषु महास्वनः ॥ शराणां पततां शब्दः पक्षिणांमिव शुश्रुवे ॥ ८० ॥
 भेरीशङ्खस्रुदङ्गानां वेणूनां च मृधे ध्वनिम् ॥ जुगुह घोषः शस्त्राणां ज्याघोषश्च महात्मनाम् ॥ ८१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि
 रुक्मिणीहरणं नामैकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ कृष्णेन द्वियमाणां तां रुक्मीं श्रुत्वा तु रुक्मिणीम् ॥ प्रतिज्ञा
 मकरोत्कुद्धः समक्षं भीष्मकस्य ह ॥ १ ॥ रुक्म्युवाच ॥ अहत्वा युधि गोविन्दमनानीय च रुक्मिणीम् ॥ कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामि सत्यमेतद्ब्रवी
 म्यहम् ॥ २ ॥ आस्थाय स रथं वीरः समुद्रग्रायुधध्वजम् ॥ जवेन प्रययौ कुद्धो बलेन महता वृतः ॥ ३ ॥ तमन्वयुर्नृपाश्चैव दक्षिणापथवर्तिनः ॥ क्रा
 थोऽनुमाञ्छुतर्वा च वैणुदारिश्च वीर्यवान् ॥ ४ ॥ भीष्मकस्य सुताश्चान्ये रथेन रथिनां वराः ॥ क्रथकैशिकमुख्याश्च सर्व एव महारथाः ॥ ५ ॥
 ते गत्वा दूरमध्वानं सरितं नर्मदांमनु ॥ गोविन्दं ददृशुः कुद्धाः सैहव प्रियया स्थितम् ॥ ६ ॥ अवस्थाप्य च तत्सैन्यं रुक्मी मदवलान्वितः ॥
 चिकीर्षुर्द्वैरथं युद्धमभ्ययान्मधुसूदनम् ॥ ७ ॥ स विव्याध चतुःषष्ट्या गोविन्दं निशितैः शरैः ॥ तं प्रत्यविध्यत्सतत्या बाणैर्युधि जनार्दनः ॥ ८ ॥
 पतमानस्य चिच्छेद ध्वजं चास्य महाबलः ॥ जहार च शिरः कायात्सारथेस्तस्य वीर्यवान् ॥ ९ ॥ तं कृच्छ्रगतमाज्ञाय परिव्रुज्जनार्दनम् ॥ दा
 क्षिणात्या जिघांसन्तो राजानः सर्व एव हि ॥ १० ॥ तमंशुमान्महाबाहुर्विव्याध दशभिः शरैः ॥ श्रुतर्वा पञ्चभिः कुद्धो वैणुदारिश्च यत्तमिभिः ॥ ११ ॥
 ततोऽनुमन्तं गोविन्दो विभेदोरसि वीर्यवान् ॥ निषसाद रथोपस्थे व्यथितः स नराधिपः ॥ १२ ॥ श्रुतर्वणो जघानार्थांश्चतुर्षुः शरैः ॥ वैणुदा
 रेध्वजं छित्त्वा भुजं विव्याध दक्षिणम् ॥ १३ ॥ तथैव च श्रुतर्वाणं शरैर्विव्याध पञ्चभिः ॥ शिश्रिये स ध्वजं श्रान्तो न्यपीदच्च व्यथान्वितः ॥ १४ ॥
 मुञ्चन्तः शरवर्षाणि वासुदेवं ततोऽभ्ययुः ॥ क्रथकैशिकमुख्याश्च सर्व एव महारथाः ॥ १५ ॥ बाणैर्बाणांश्च चिच्छेद तेषां युधि जनार्दनः ॥ जघान
 वर्षां संबन्धः पतमानश्च ताञ्छरान् ॥ १६ ॥ पुनरन्याश्चतुःषष्ट्या जघान निशितैः शरैः ॥ कुद्धानापततो वीरानाद्रवत्स महाबलः ॥ १७ ॥
 जिघांसन्तः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
 विद्रुत स्ववल दृष्ट्वा रुक्मी क्रोधवशगतः ॥ पञ्चभिर्निशितैर्वाणोर्विव्याघोरसि केशवम् ॥ १८ ॥ सारथिं चास्य विव्याघ्र सायकैर्निशितैस्त्रिभिः ॥
 आजवानशरोणास्य ध्वज च नतपर्वणा ॥ १९ ॥ केशवस्त्वरितं दृष्ट्वा कुद्वो विव्याघ्र मार्गणे ॥ धनुश्चिच्छेद चाप्यस्य पतमानस्य रुक्मिणः ॥ २० ॥
 अयान्यद्दुःखरावाय रुक्मी कृष्णजिघांसया ॥ प्रादुर्भकार चान्यानि दिव्यान्यस्त्राणि धीर्यवान् ॥ २१ ॥ अस्त्रैश्चाणि सवार्यं तस्य कृष्णो महाबल ॥
 पुनश्चिच्छेद्य तत्राप रथेर्षां च त्रिभिः शरैः ॥ २२ ॥ स च्छिन्नघन्वा विरथ खड्गमादाय चर्म च ॥ उत्पपात रथाद्भीरो गरुत्मानिव धीर्यवान् ॥
 ॥ २३ ॥ तस्याभिपतत खड्ग चिच्छेद्युधि केशव ॥ नाराचैश्च त्रिभिः क्रुद्धो विभेदेनमथोरसि ॥ २४ ॥ स पपात महाबाहुर्धनुषधामनुनादन ॥
 विसज्जो मुञ्च्यतो राजा वज्रेणैव महासुर ॥ २५ ॥ तांश्च रात्रः शरैः सर्वान्पुनर्विव्याघ्र माघव ॥ रुक्मिण पतित दृष्ट्वा व्यथयन्त नराधिपा ॥ २६ ॥
 विचेष्टमान त भूमौ भ्रातर वीक्ष्य रुक्मिणी ॥ पादयोन्यपतद्विष्णोर्भ्रातृर्जावितकाङ्क्षिणी ॥ २७ ॥ तामुत्थाप्य परिष्वज्य सान्त्वयामास केशव ॥
 अमय रुक्मिणे दत्त्वा प्रययौ स्वपुरीं ततः ॥ २८ ॥ वृष्णयोऽपि जरासघ मस्त्वा तांश्वेव पार्थिवान् ॥ प्रथयुद्धारकां हृष्टा पुरस्कृत्य इलायु
 धम् ॥ २९ ॥ प्रयाते पुण्डरीकाक्षे श्रुतवाञ्छ्वेत्य सगरे ॥ रुक्मिण रथमारोप्य प्रययौ स्वां पुरीं प्रति ॥ ३० ॥ अनानीय स्वसार तु रुक्मी मान
 मवान्वित ॥ हीनप्रतिज्ञो नैच्छत्स प्रवेष्टुं कुण्डिन पुरम् ॥ ३१ ॥ विदग्धेषु निवासार्थं निर्ममेऽन्यत्पुर महत् ॥ तद्भोजकटमित्येव बभूव सुवि विशु
 तम् ॥ ३२ ॥ तत्रौजसा महातेजा वक्षिणां दिशमन्वशात् ॥ मीष्मक कुण्डिने चैव राजोवास महासुज ॥ ३३ ॥ द्वारकां चापि सप्राप्ते रामे वृष्णि
 बलान्विते ॥ रुक्मिण्या केशवः पाणिं जग्राह विधिवत्प्रभुः ॥ ३४ ॥ ततः सह तया रमे प्रियया प्रीयमाणया ॥ सीतयेव पुरा राम पौलोम्येव
 पुरन्दरः ॥ ३५ ॥ सा हि तस्याभवभ्येषा पत्नी कृष्णस्य भामिनी ॥ पतिव्रता गुणोपेता रूपशीलगुणान्विता ॥ ३६ ॥ तस्यासुत्यादयामास पुत्रा
 न्दरा महारथान् ॥ चारुदेष्णं सुदेष्ण च प्रभुमं च महाबलम् ॥ ३७ ॥ सुपेण चारुसुत च चारुबाहु च धीर्यवान् ॥ चारुविन्द सुचारु च भद्रचारु
 तथैव च ॥ ३८ ॥ चारु च वलिर्ना श्रेष्ठ सुतां चारुमती तथा ॥ धर्मार्थकुरालास्ते तु कृतास्त्रा युद्धदुर्मवा ॥ ३९ ॥ महिषी सप्त कल्याणी
 स्ततोऽन्या मधुसूवन ॥ रपमेये महाबाहुगुणोपेता कुलोद्भवा ॥ ४० ॥
 ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

कालिन्दी सूर्यस्य पुत्री यमुनां प्रथमां, मित्रविन्दां राजाधिदेव्यां पितृवृत्सरि आवन्त्याञ्जातां द्वितीयां, सत्याम् अयोध्यापतेर्नम्रजितः पुत्रीं नामजितौ तृतीयां, जाम्बवतः सुतां जाम्बवतीं चतुर्थीं, रोहिणीं श्रुतकीर्तीं पितृवृत्सरि कैकेयाञ्जातां भद्रापरनाम्नी पञ्चमीम् ॥ ४१ ॥ मद्रराजसुतां लक्ष्मणाभिति व्यवहितेनान्यसुतां षष्ठीं. सात्राजितौ सत्यभामां सप्तमीम् ॥ ४२ ॥ शैब्यस्य सुतां तन्वीं नामतः गान्धार्थभिधामष्टमीम्, पताः पट्टनायिकाः रुम्भिणी तु मात्रात् श्रीखेत्यामु न गणिता । ममम् एकममयापान्छे

कालिन्दी मित्रविन्दां च सत्यां नामजितिमपि ॥ सुतां जाम्बवतश्चापि रोहिणीं कामरूपिणीम् ॥ १ ॥ मद्रराजसुतां चापि सुशीलां शुभलोचनाम् ॥ सात्राजितौ सत्यभामां लक्ष्मणां चारुहासिनीम् ॥ २ ॥ शैब्यस्य च सुतां तन्वीं रूपेणाप्सरसोपमाम् ॥ ह्यीसहस्राणि चान्यानि षोडशातुलविक्रमः ॥ उपयेमे हृषीकेशः सर्वा भेजे स ताः समम् ॥ ४३ ॥ परार्थवस्त्राभरणाः कामैः सर्वैः सुखोचिताः ॥ जज्ञिरे तासु पुत्राश्च तस्य धीराः सहस्रशः ॥ ४४ ॥ शास्त्रार्थकुशलाः सर्वे बलवन्तो महारथाः ॥ यज्जानः पुण्यकर्माणो महाभागा महाबलः ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते त्रिलेखे हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुम्भिणीहरणं नाम पटितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः काले व्यतीते तु रुद्रमी महति वीर्यवान् ॥ दुहितुः कारयामास स्वयंवरसर्न्दम ॥ १ ॥ तत्राहूता हि राजानो राजपुत्राश्च रुक्मिणा ॥ समाजगुर्महावीर्यां नानादिग्भ्यः श्रियाऽन्विताः ॥ २ ॥ तत्राज गाम प्रद्युम्नः कुमारैरपरैर्वृतः ॥ सा हि तं चकमे कन्या स च तां शुभलोचनाम् ॥ ३ ॥ शुभाङ्गी नाम वैदर्भी कान्तिद्युतिसमन्विता ॥ पृथिव्याम भवत्ख्याता रुक्मिणस्तनया तदा ॥ ४ ॥ उपविष्टेषु सर्वेषु पात्रिषु महात्मसु ॥ वैदर्भी वरयामास प्रद्युम्नमारिभूदनम् ॥ ५ ॥ स हि सर्वाच्चक्रु शलः सिंहसंहननो युवा ॥ रूपेणाप्रतिमो लोके केशवस्यात्मजोऽभवत् ॥ ६ ॥ वयोरूपगुणोपेता गजपुत्री च साऽभवत् ॥ नागयणी चन्द्रसेना जातकामा च तं प्रति ॥ ७ ॥ वृत्ते स्वयंवरे जग्मू गजानः स्वपुराणि ते ॥ उपादाय च वैदर्भी प्रद्युम्नो द्वास्कां ययो ॥ ८ ॥ ॥ इह तथा वीरो दमयन्त्या नलो यथा ॥ स तस्यां जनयामास देवगर्भोपमं सुतम् ॥ ९ ॥

देन न तु पर्यायेण भेजे उपयेमे च मूर्तिभेदेन योगेश्वरत्वात् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते विष्णुपर्वणि वीर्यायां पटितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ४ ॥ एकप टितमोऽध्याये प्रद्युम्नतचनूजयोः ॥ विवाहः कथ्यते तत्र रुक्मिणश्च तथा वयः ॥ ३ ॥ तत इति ॥ काले महति ॥ ३ ॥ २ ॥ मा कन्या चक्रमे ऋभितवती ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सिंहसंहननः सिंहवदतिदवाङ्गः । “वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ।” इत्युक्ते वा ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

अनिरुद्धमिति ख्यात कर्मणाप्रतिमं भुवि ॥ धनुर्वेदे च वेदे च नीतिशास्त्रे च पारगम् ॥ १० ॥ अभवत्स यदा राजन्ननिरुद्धो धयोऽप्रन्वितः ॥
तदाऽस्य रुक्मिणः पौत्रो श्रीमती रुक्मसन्निभाम् ॥ पत्न्यर्थे वरयामास नाम्ना रुक्मवतीति सा ॥ ११ ॥ अनिरुद्ध गुणैर्दातुं कृतवृद्धिर्नृपस्ततः ॥
प्रीत्या हि रौक्मिणेयस्य रुक्मिण्याश्चाप्युपग्रहात् ॥ १२ ॥ विस्पर्द्धासि कृष्णेन वैरं त्यज्य महायशाः ॥ क्वामीत्यश्र्वीद्राजा प्रीतिमाजनमेजय
॥ १३ ॥ केरावः सह रुक्मिण्या पुत्रेः सकर्षणेन च ॥ अन्यैश्च वृष्णिभिः सार्द्धं विवर्मान्सबलो ययौ ॥ १४ ॥ संयुक्ता ह्यातयश्चैव रुक्मिणः सुहृ
दश्च ये ॥ आहृता रुक्मिणा तेऽपि तत्राजगमुर्नराधिपाः ॥ १५ ॥ शुभे तियो महाराज नक्षत्रे चाभिपूजिते ॥ विवाहः सोऽनिरुद्धस्य वधूव परमो
त्सवः ॥ १६ ॥ पाणो गृहीते वैदभ्यांस्त्वनिरुद्धेन तत्र वै ॥ वैदर्भयादवानां च वधूव परमोत्सवः ॥ १७ ॥ रेमिरे वृष्णयस्तत्र पूज्यमाना यथामराः ॥
अथाश्रमकानामधिपो वैणुवारिरुदारधीः ॥ १८ ॥ अक्षः श्रुतर्वा चाक्रुः काथश्चैवांशुमानपि ॥ जयत्सेनः कलिङ्गानामधिपश्च महाबलः ॥ १९ ॥
पाण्ड्वश्च नृपतिः श्रीमानुपीकाधियतिस्तथा ॥ एते समन्व्य राजानो दाक्षिणात्या महर्द्रय ॥ २० ॥ अभिगम्याह्ववन्त्सर्वे रुक्मिण रहसि प्र
भुम् ॥ भवानक्षेपु कुन्डालो वय चापि रिरंसवः ॥ प्रियद्युत्तम रामोऽसावक्षेष्वानिपुणोऽपि च ॥ २१ ॥ ते भवन्त पुरस्कृत्य जेतुमिच्छाम त वयम् ॥
इत्युक्तो रोचयामास रुक्मी द्यूत महारथः ॥ २२ ॥ ते शुभा काञ्चनस्तस्मां कुमुभैर्घृपिताजिरम् ॥ समामाधिविशुद्धंघः सित्तो चन्दनधारिणा
॥ २३ ॥ तां प्रविश्य तत सर्वे शुभ्रक्षगडुलेयना ॥ सौवर्णेष्वासनेष्वासचक्रिरे विजिगीपवः ॥ २४ ॥ आहृतो बल्लदेवस्तु किन्तवैरक्षकोविदेः ॥
वाढमित्यध्वीद्दृष्टः सह दीभ्याम पण्यताम् ॥ २५ ॥ निकृत्या विजिगीपन्तो दाक्षिणात्या नराधिपाः ॥ मणिमुक्ताः सुवर्णं च तत्रानिन्युः सहस्रशः
॥ २६ ॥ ततः प्रावर्तत द्यूत तेषां रतिविनाशनम् ॥ कल्लहस्यास्यव घोरें दुर्मतीनां क्षयावहम् ॥ २७ ॥ निष्कार्णां च सहस्राणि सुवर्णस्य वशा
दित ॥ रुक्मिणा सह सपत्ने बल्लदेवो बल्लं ददौ ॥ २८ ॥ त जिगाय ततो रुक्मी यतमान महाबलम् ॥ तावदेवापर भूयो बल्लदेवं जिगाय स
॥ २९ ॥ असकृच्छीयमानस्तु रुक्मिणा केरवाप्रज ॥ सुवर्णकोटीर्जिग्मह ग्लहं तस्य महात्मनः ॥ ३० ॥

निरुद्धा रुक्मेन ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

आहृतिः अत्यन्तकुटिलः 'हृ कौटिल्ये' इत्यस्य रूपम् । चिक्षेप निनिन्द ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ आधिपांसुले आधिकसरजस्क क्रार्थकाले ब्रू
 तदेशे चेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ चातुरक्षे चतुरङ्काङ्कितेऽक्षे निर्वृत्ते निपतिते सति उभयोर्धने प्रत्येकं दशथा कृते यदि वादी एकाङ्कं पातयेत्तदा एकमंशं धनाद्धरेत् ।
 द्वचङ्कपाते पूर्वेण सह त्रींशान् त्र्यङ्कपाते पूर्वैस्त्रिभिः सह षडंशान् चतुरङ्कपाते पूर्वैः षड्भिः सह दशाप्यंशान् हरेदिति ब्रूतविदां मर्यादया सर्वं धनं जितमित्यर्थः ॥ ३९ ॥
 जितमित्येव हृष्टोऽथ तमाहृतिरभाषत ॥ श्लाघ्यमानश्च चिक्षेप प्रहसन्सुसलायुधम् ॥ ३१ ॥ अविद्यो दुर्बलः श्रीमान्हरण्यममितं मया ॥ अजेयो
 बलदेवोऽयमशङ्कते पराजितः ॥ ३२ ॥ कलिङ्गराजस्तच्छ्रुत्वा प्रजहास भृशं तदा ॥ दन्तान्संदेश्यन् हृष्टस्तत्राहुद्धयद्धलायुधः ॥ ३३ ॥ रु
 विमणस्तद्धचः श्रुत्वा पराजयनिमित्तजम् ॥ निगृह्यमाणस्तीक्ष्णाभिर्वाग्भिर्भोष्मकमूनुना ॥ ३४ ॥ रोषमाहारयामास जितरोषोऽपि धर्मवित् ॥
 संकुद्धो धर्षणां प्राप्य रौहिणेयो महाबलः ॥ ३५ ॥ धैर्यान्मनः सन्निधाय ततो वचनमब्रवीत् ॥ दशकोटिसहस्राणि ग्लह एको ममापरः ॥ ३६ ॥
 एनं संपरिगृह्णीष्व पातयाक्षान्नराधिप ॥ कृष्णाक्षौल्लोहिताक्षाश्च देशेऽस्मिंस्त्वधिर्पांसुले ॥ ३७ ॥ इत्येवमाह्वयामास रुक्मिणं रोहिणीसुतः ॥
 अनुत्त्वा वचनं किञ्चिद्ब्रह्मिन्त्यब्रवीत्पुनः ॥ ३८ ॥ अक्षाञ्चुक्मी ततो हृष्टः पातयामास पार्थिवः ॥ चातुरक्षे तु निर्वृत्ते निर्जितः स नराधिपः
 ॥ ३९ ॥ बलदेवं धर्मेण नेत्युवाच ततो बलम् ॥ धैर्यान्मनः समाधाय स न किञ्चिदुवाच ह ॥ ४० ॥ बलदेवं ततो रुक्मी मया जितमिति
 स्मयन् ॥ बलदेवस्तु तच्छ्रुत्वा जिह्वं वाक्यं नराधिपः ॥ ४१ ॥ भूयः क्रोधसमाविष्टो नोत्तरं व्याजहार ह ॥ ततो गम्भीरनिर्घोषा वाणुवाचाश
 रीरिणी ॥ ४२ ॥ बलदेवस्य तं क्रोधं वर्धयन्ती महात्मनः ॥ सत्यमाह बलः श्रीमान्धर्मैर्षेण पराजितः ॥ ४३ ॥ अनुत्त्वा वचनं किञ्चित्प्राप्तो
 भवति कर्मणा ॥ मनसा समनुज्ञातं तत्स्यादित्यवगम्यताम् ॥ ४४ ॥ इति श्रुत्वा वचस्तथ्यमन्तरिक्षात्सुभाषितम् ॥ संकर्षणस्तथोत्थाय सौ
 वर्णेनोरुणा बली ॥ ४५ ॥ रुक्मिण्या आतरं ज्येष्ठं निजघान महीतले ॥ विवादे कुपितो रामः क्षेप्तारं किल रुक्मिणम् ॥ जघानात्तद्वै नैव प्रमथ्य
 यदुनन्दनः ॥ ४६ ॥ ततोऽपस्त्य संकुद्धः कलिङ्गाधिपतेरपि ॥ दन्तान्बभञ्ज संस्मभानुनाद च सिंहवत् ॥ ४७ ॥ खड्गुद्यम्य तान्सर्वास्त्रा
 सयामास पार्थिवान् ॥ स्तम्भं सभायाः सौवर्णसुत्पाट्य बलिनां वरः ॥ ४८ ॥
 ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अनुक्त्वाऽपि जयं प्राप्तो भवति राम इत्यध्याहृत्य योज्यं मनसा प्रतिवादिनामिति शेषः । मनसाऽनुज्ञातमपि वाचा नाभ्यनुज्ञायत इति
 दौरात्स्यं तेषामिति भावः ॥ ४४ ॥ उरुणा महता अष्टापदेनेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ कलिङ्गाधिपतेर्जयत्सेनस्य ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ १० ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥
 इति भीमहाराते शिष्टेषु इतिगणे विष्णुपर्वणि त्रिकायमेकपञ्चिमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ६४ ॥ अथाभ्याये पठित्वे इषधिकेऽस्मिन्निरूप्यते ॥ पल्लवस्य माहात्म्यं
 गजेन्द्र इव त स्तम्भ कर्पन्सुकर्पणस्ततः ॥ निर्जगाम सभाद्वारात्त्रासयामास कैशिकात् ॥ ४९ ॥ रुक्मिण निकृतिप्रज्ञं स हत्वा यावदवर्षम ॥
 त्रिंशत्स्य विद्विप मवान्सिंह श्रुद्रुमृगानिव ॥ ५० ॥ जगाम शिविर राम स्वयमेव जनावृत ॥ न्यवेदयत्स कृष्णाय तत्र सर्वं यथाऽभवत् ॥ ५१ ॥
 नोवाच स तदा कृष्णः किञ्चिद्राम महायुतिः ॥ निगृह्य च तदात्मानं कृच्छ्रादशृण्यवर्तयत् ॥ ५२ ॥ न हतो वासुदेवेन य पूर्वं परवीरहा ॥
 ज्येष्ठो भ्राताऽथ रुक्मिण्या रुक्मिणीस्नेहकारणात् ॥ ५३ ॥ स रामकसुक्तेन निहतो घृतमण्डले ॥ अष्टापदेन वल्वात्राजा वज्रघरोपम ॥ ५४ ॥
 तस्मिन्दन्ते महावीर्यं नृपतो भीष्मकात्मजे ॥ द्रुमभार्गवतुल्ये वै द्रुमभार्गवशिक्षिते ॥ ५५ ॥ कृतौ च युद्धकुशले नित्ययाजिनि पातिते ॥ वृष्ण
 यश्चान्यक्रोधैर्न सर्वं विमनोऽभवत् ॥ ५६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ रुक्मिणी च महाभागा विलपन्त्यार्तया गिरा ॥ विलपन्ती तथा दृष्ट्वा
 मान्त्वयामासु केयनः ॥ ५७ ॥ एतत्ते सर्वंमाल्यात रुक्मिणो निघन यथा ॥ वैरस्य च ससुत्पानं वृष्णिभिर्मर्तर्षम ॥ ५८ ॥ वृष्णयोऽपि महा
 राज धनान्यान्यादाय सर्वशः ॥ रामकृष्णौ समाश्रित्य ययुर्द्वारकर्तौ प्रति ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते स्विलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिणवधो ना
 मः पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ राजोवाच ॥ मय एव तु विप्रपं वल्लवस्य धीमत ॥ माहात्म्यं श्रोत्रुमिच्छामि शेषस्य धरणी
 भूतः ॥ १ ॥ अतीव वल्लदेव त तेजोराशिनिर्जितम् ॥ कथयन्ति महात्मान ये पुराणविदो जनाः ॥ २ ॥ तस्य कर्माण्यह विप्र श्रोत्रुमिच्छामि
 तत्त्वतः ॥ अनन्त य विदुर्नांगमादिदेव नगेश्वरम् ॥ ३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुराणे नागराजोऽसौ पक्वते धरणीधरः ॥ शेषस्तेजोनिधिः श्रीमा
 नकम्प्यः पुरुषोत्तमः ॥ ४ ॥ योगाचार्यो महावीर्यो देवमन्त्रमुखो वली ॥ जरासन्ध गदायुद्धे जितवान्यो न चावधीत् ॥ ५ ॥ बहवश्चैव राजान
 प्रथिताः श्रुतिर्वितले ॥ अन्वयुर्मांगधं सर्वं ते चापि विजिता रणे ॥ ६ ॥ नागायुतवलप्राणो भीमो भीमपराक्रमः ॥ असकृद्बल्लदेवेन वायुयुद्धे परा
 जितः ॥ ७ ॥ दुर्योधनस्य कन्या तु हरमाणो न्ययुह्यत ॥ साम्बो जाम्बवतीपुत्रो नगरे नागासाह्वये ॥ ८ ॥ राजभिः सर्वतो रुद्धे हरमाणो वला
 त्तिलः ॥ तदुपश्रुत्य सरुद्ध आजगाम महाबलः ॥ ९ ॥

श्रीभागवतं त्रिपम् ॥ १ ॥ मय इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ भीमो भीमवेन ॥ ७ ॥ म्यग्रहत्त निराहीत कौशेविति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इति हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ७४ ॥ अथात्र त्रिषष्टितमे सुरेन्द्रः कृष्णमब्रवीत् ॥ कुण्डलान्यदितेर्मातुर्हृत्श्राथ निबर्हेणम् ॥ १ ॥ प्रत्येत्येति ॥ १ ॥ तैः यदुभिः

रामस्तस्य तु मोक्षार्थमागतौ नालभच्च तम् ॥ ततश्चक्रोध बलवानद्भुतं चाकरोन्महम् ॥ १० ॥ अनिवार्यमभेद्यं च दिव्यमप्रतिमं बले ॥ लाङ्गला
 स्त्रं समुद्यम्य ब्रह्मन्त्राभिमन्त्रितम् ॥ ११ ॥ आकारवप्रे विन्यस्य पुरस्य च महाद्युतिः ॥ प्रक्षेपुमैच्छद्गंगायां नगरं कौरवस्य तत् ॥ १२ ॥ तद्वि
 द्यर्णितमालक्ष्य पुरं दुर्योधनो नृपः ॥ साम्बं निर्यातयामास सभार्यं तस्य धीमतः ॥ १३ ॥ ददौ शिष्यं तदात्मानं रामस्य सुमहात्मनः ॥
 गदायुद्धे कुरूपतिं शिष्यं जग्राह तं च सः ॥ १४ ॥ ततः प्रभृति राजेन्द्र पुरमेतद्विघ्नणतम् ॥ आर्वर्जितमिवाभाति गङ्गामभिसुखं नृप ॥ १५ ॥
 इदमन्यद्भुतं कर्म रामस्य कथितं भुवि ॥ भाण्डीरे कथितं राजन्यत्कृतं शौरिणा पुरा ॥ १६ ॥ प्रलम्बं मुष्टिनैकेन यज्जघान हलायुधः ॥ धेनुकं
 तु महावीर्यं चिक्षेप नगमूर्द्धनि ॥ स गतायुः पपातोर्व्यां दैत्यो गर्दभरूपधृक् ॥ १७ ॥ लवणजलगमा महानदी द्रुतजलवेगतरङ्गमालिनी ॥
 नगरमभिसुखं यदां दृता हलविधृता यमुना यमस्वसा ॥ १८ ॥ बलदेवस्य माहात्म्यमेतत्ते कथितं मया ॥ अनन्तस्याप्रमेयस्य शेषस्य धरणी
 भृतः ॥ १९ ॥ इति पुरुषवस्य लाङ्गलेर्बहुविधसुतामन्यदेव च ॥ यदकथितमिहाद्य कर्म ते तदुपलभस्व पुराणविस्तरात् ॥ २० ॥ इति
 श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि बलदेवमाहात्म्यं नाम द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ प्रत्येत्य द्वारकां
 विष्णुर्हते रुक्मिणि वीर्यवान् ॥ अकरोद्यन्महाबाहुस्तन्मे वद महासुने ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स तैः परिवृतः श्रीमान्पुरीं यादवनन्दनः ॥
 द्वारकां भगवान्विष्णुः प्रत्यवैक्षत वीर्यवान् ॥ २ ॥ प्रत्यपद्यत रत्नानि विविधानि वसूनि च ॥ यथाहं पुण्डरीकाक्षो नैर्ऋतान्प्रत्येत्यत् ॥ ३ ॥
 तत्र विघ्नं चरन्ति स्म दूतेयाः सह दानवैः ॥ ताञ्जघान महाबाहुर्वरुदत्तान्महासुरान् ॥ ४ ॥ विघ्नं चास्याकरोत्तत्र नरको नागान्वनवः ॥ त्रासनः
 सर्वदवानां देवराजिर्पुर्महान् ॥ ५ ॥ स बभौ मूर्तिलिङ्गस्थः सर्वदेवाधिवाधिता ॥ देवतानामृषीणां च प्रतीपमकरोत्तदा ॥ ६ ॥

॥ २ ॥ यानि रत्नानि प्रत्यपद्यत तानि नैर्ऋतान् प्रत्यवारयत् राक्षसैः स्वगृहे आनाथ्य स्थापितवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ मूर्तिलिङ्गस्थः दृश्यन्नापकं सत्त्वं
 मूर्तिलिङ्गं तत्स्थः प्राज्योतिषपुरस्थो वा । बाधिता बाधकः ॥ ६ ॥

क्येन स्थानरिगेषु अगमत् । चतुर्दशीं सर्वदा चतुस्र्यां दशया युक्तां सा च गर्भमैरारणौगण्ठसंभयौवनमिति दृशस्य ऊर्ध्वं पञ्चदशयोर्जाङ्क् चतुदशवर्षिकीभित्यथ ॥ ७ ॥
 ॥ ८ ॥ १० ॥ तप रत्नजातमादृतमपि नाधिचकार न पुमुजे ॥ ११ ॥ १२ ॥ एकविंशच्छ्रुत्वा नि श्वाधिके द्वे चतुर्दश चोत्तं पोठ्य सहस्राणि शत च परंभोधरा
 त्पुत्रुहितर भोम कशेरुमगमत्तदा ॥ गजरूपेण जग्राह रुचिरार्द्धं चतुर्दशीम् ॥ ७ ॥ प्रमथ्य तां वयरोर्हां नरको वाक्पयमत्रवीत् ॥ नष्टशाक
 भयो मोहात्प्राग्ज्योतिपपतिस्तवा ॥ ८ ॥ यानि देवमनुष्येषु रत्नानि विविधानि च ॥ विमर्ति च मही कृत्स्ना सागेषु च यद्रसु ॥ ९ ॥ अद्यप्र
 भृति तानीह सदिता सर्वनेर्कता ॥ मयैवोपाहरिष्यन्ति दैत्याश्च सह वानवे ॥ १० ॥ एषमुत्तमरत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ॥ स जहार तदा
 भोमस्तश्च नाधिचकार स ॥ ११ ॥ गन्धर्वाणा च या कन्या जहार नरको धली ॥ याश्च देवमनुष्याणां सप्त चाप्सरसां गणा ॥ १२ ॥ चतुर्दश
 सदस्याणि एकविंशच्छ्रुत्वा नि च ॥ एकवैणीधराः सर्वा सतीमार्गमनुव्रता ॥ १३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तासां पुरश्चर मौमोऽकारयन्मणिपर्वतम् ॥
 अलकायामदीनात्मा सुरो स्वविपय प्रति ॥ १४ ॥ ताश्च प्राग्ज्योतिपपतिं सुरोश्चैव दशात्मजा ॥ नेर्कताश्च यथामुल्या पालयन्त उपासते ॥
 स एष तमसः पारे वरहसो महासुर ॥ १५ ॥ न चासुरगणै सर्वैः सहितैः कर्म तत्पुरा ॥ कृतपूर्वं तवा वीर यदकार्षिन्महासुरः ॥ १६ ॥
 अदितिं घर्षयामास कुण्डलार्थे महासुर ॥ य मही सुपुत्रे देवी यस्य प्राग्ज्योतिप पुरम् ॥ १७ ॥ द्वारपालाश्च शतारस्तस्यासन्पुच्छुद्धुर्मदा ॥ इय
 मीवो निमुन्दश्च वीर पञ्चनदस्तथा ॥ १८ ॥ सुर पुत्रसहस्रेश्च वरदतोऽसुरो महान् ॥ आवेयानमामृत्यपन्थान समुपस्थित ॥ वित्रासन
 सुदृतिर्ना विरूपे राक्षसे सह ॥ १९ ॥ तद्वयार्थं महाबाहु शङ्खचक्रगदासिन्धु ॥ जातो वृष्णिषु देवक्यां वसुदेवात्मनादर्दन ॥ २० ॥ तस्याथ
 पुरुषेन्द्रस्य लोकप्रथिततेजस ॥ निवासो द्वारका वैश्रुपायादुपपादिता ॥ २१ ॥ अतीव हि पुरी रम्या द्वारका वासवक्षयात् ॥ महार्णवपरिक्षिता
 पञ्चपर्वतशोभिता ॥ २२ ॥ तस्यां देवपुराभार्या सभा काञ्चनतोरणा ॥ सा दाशार्हीति विख्याता योजनायामविस्तृता ॥ २३ ॥ तत्र वृष्ण्य
 न्यका सर्वे रामकृष्णपुरोगमा ॥ लोकयात्रामिमां कृत्स्नां परिरक्षन्त आसते ॥ २४ ॥ तत्रासनिषु सर्वेषु कदाचिद्भ्रतर्पम ॥ दिव्यगन्धो वधो
 वायु पुष्पवर्षं पपत्त इ ॥ २५ ॥ ततः किलकिल्बिशरदः प्रमाजालाभिसवृत ॥ मुहुर्मन्तरिक्षेऽभूत्ततो भूमौ प्रतिष्ठितः ॥ २६ ॥
 कुमारिका ॥ १३ ॥ सुरोदित्यस्य ॥ १४ ॥ ताः प्राग्ज्योतिपपतिं चेत्यन्वय ॥ स एष नरकः तमस नीलकण्ठस्य समुद्रस्य पारे वीरे ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
 ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ वातवपयात् इन्द्राच्छयात् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सत्यभामासहायवान् इति अस्याः सत्यभामायाः पृथिव्यंशत्वात्
 पृथिव्याज्ञयैव तस्य मृत्युर्विहितोऽस्तीति सत्यभामाज्ञयैव तं हनिष्यामीत्याशयः ॥ ३९ ॥ सप्त स्कन्धान् आवहप्रवहादीन् वायुमार्गान् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥
 मध्ये तु तेजसस्तस्य पाण्डुरं गजमास्थितः ॥ वृतो देवगणैः सर्वैर्वासवः समदृश्यत ॥ २७ ॥ रामकृष्णौ च राजा स वृषण्यन्धकगणैः सह ॥ प्रत्यु
 द्युर्महात्मानं पूजयन्तः सुरेश्वरम् ॥ २८ ॥ सोऽवतीर्थं गजात्तूर्णं परिष्वज्य जनार्दनम् ॥ सस्वजे बलदेवं च तं च राजानमाहुकम् ॥ २९ ॥ वृष्णीन
 न्यान्सस्वजे च यथाकालं यथावयः ॥ पूजितो रामकृष्णाभ्यामाविवेश स तां सभाम् ॥ ३० ॥ तत्रासीनोऽभ्यलंकृत्वा सभां ताममरेश्वरः ॥ अर्धा
 दिससुदाचारं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ३१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथोवाच महातेजा वासवो वासवानुजम् ॥ सान्त्वपूर्वं करेणास्य संस्पृश्य वदन
 शुभम् ॥ ३२ ॥ देवकीनन्दन वचः शृणु मे मधुसूदन ॥ येन त्वाभिगतोऽस्म्यद्य कार्थेणामित्रकर्शन ॥ ३३ ॥ नैर्ऋतो नरको नाम ब्रह्मणो
 वरदर्पितः ॥ अदित्याः कुण्डले मोह्याज्जहार दितिनन्दनः ॥ ३४ ॥ देवानां विशिष्ये नित्यमृषीणां च स वर्तते ॥ तं च देवान्तरं प्रेक्ष्य जहि त्वं पाप
 पूरुषम् ॥ ३५ ॥ अयं त्वां गरुडस्तत्र प्रापिष्यति कामगः ॥ कामवीर्योऽतितेजस्वी वनेतयोऽन्तरिक्षगः ॥ ३६ ॥ अवध्यः सर्वभूतानां भौमः
 स नरकोऽसुरः ॥ निषूदयित्वा तं पापं क्षिप्रमागन्तुमर्हसि ॥ ३७ ॥ इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षो देवराजेन केशवः ॥ प्रतिजज्ञे महाबाहुर्नरकस्य निष
 र्हेणे ॥ ३८ ॥ ततः सहैव शक्रेण शङ्खचक्रगदासिभृत् ॥ प्रतस्थे गरुडेनाथ सत्यभामासहायवान् ॥ ३९ ॥ क्रमेण सप्तस्कन्धान्स मरुतां सहवा
 सवः ॥ पश्यतां यदुसिंहानामूर्ध्वमाचक्रमे बली ॥ ४० ॥ वारणेन्द्रगतः शक्रो गरुडस्थो जनार्दनः ॥ विदूत्वात्प्रकाशेते सुर्याचन्द्रमसाविव
 ॥ ४१ ॥ अन्तरिक्षे च गन्धर्वैरप्सरोभिश्च केशवः ॥ स्तयमानोऽथ शक्रश्च क्रमेणान्तरधीयत ॥ ४२ ॥ समाधायतिकर्तव्यं वासुदेवो विबुधाधि
 पः ॥ स्वसेव भवनं प्रायात्कृष्णः प्राग्ज्योतिषं प्रति ॥ ४३ ॥ पक्षानिलहृतो वायुः प्रतिलोभं ववौ तदा ॥ ततो भीमस्वा मेघेः प्रभुर्गगनेचरः
 ॥ ४४ ॥ क्षणेन समनुप्राप्तौ द्विजेनाकाशगेन वै ॥ दूरादेव च तान्दृष्ट्वा प्रययौ यत्र ते स्थिताः ॥ ४५ ॥ अपश्यद्धारि तत्रस्थां हस्त्यश्वर
 थवाहिनीम् ॥ क्षुरान्तान्मौरवान्पान्शट्सहस्रान्ददर्श ह ॥ ४६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गरुडस्योपरि श्रीमाञ्छङ्खचक्रगदाधरः ॥ विप्र
 न्रीलाम्बुदाकारं पीतवासाश्चतुर्भुज ॥ ४७ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥
 वनमालकुलेरस्क श्रीवत्साङ्कितभूषणः ॥ किरीटमूढा स्याम सविद्युदिव चन्द्रमा ॥ ४८ ॥ ज्यां विकूजन्महाशब्दं त्रयतेऽशनिनिःस्वन ॥
 ज्ञात्वा च दानव सव स्वय विष्णुरिहागतः ॥ ४९ ॥ क्रोधाद्दिगुणरक्ताक्षो मुरुः कालान्तकोपमः ॥ अभ्यधावत वेगेन शक्तिं युष्म महासुर ॥ ५० ॥
 चित्तप सुमदशक्तिं वक्रकाञ्चनभृपिताम् ॥ तामापन्तर्ती शक्तिं तु महोरकां ज्वालितामिव ॥ ५१ ॥ समाचत शर चैक रुक्मपुङ्ख जनार्दनः ॥ द्विधा
 च्छिनत्पुरेण वासुदेव सधीरवान् ॥ ५२ ॥ शक्तिं विच्छेद तत्रासौ विद्युत्पुञ्ज इव ज्वलन् ॥ पुनश्च क्रोधरक्ताक्षो मुरुर्दृष्ट्वा महागदाम् ॥ ५३ ॥ इन्द्रा
 शनिरिन्द्रेण विकृष्ट इव निःस्वनः ॥ आकर्णमुक्त चिक्षेप अर्घचन्द्र सुरोत्तमः ॥ ५४ ॥ मध्यदेशे तु विच्छेद गदां तो रुक्मभृपिताम् ॥ पुनश्चिच्छेद
 मध्येन दानवस्य शितो रणे ॥ ५५ ॥ संछिद्य पारांसर्वास्तान्शुरु इत्वा सवान्धवम् ॥ सोऽय्याश्रमोणाहत्वा नरकस्य महाबलान् ॥ ५६ ॥ शिला
 सवानतिक्रम्य भगवान्देवकीसुत ॥ अपश्यद्दानव सैन्यं निम्नुन् च महाबलम् ॥ ५७ ॥ इयम्रीवं च वितिजं तथाऽन्यांश्चित्रयोधिन ॥ रोधयामास
 तमार्गं स्वसेन्येन महाबलः ॥ ५८ ॥ निम्नुदो वलित्नां श्रेष्ठो रथमारुह सत्वरम् ॥ जग्राह कासुं क दिव्य देमपृष्ठ दुरासदम् ॥ ५९ ॥ विव्याध
 दशाभिवर्णिर्निम्नुदो मधुसूदनम् ॥ केशवश्चापि सप्तत्या विव्याध निशितैः शरैः ॥ ६० ॥ अप्राप्ताश्चान्तरिक्षे ताञ्छर्याश्चिच्छेद माघव ॥ ते सर्वे
 सेनिकाः कृष्ण समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ६१ ॥ शरजालेन महता छाद्यमान सुरोत्तम ॥ दृष्ट्वा तान्वानवान्सर्वांस्सक्रोधो मधुसूदनः ॥ ६२ ॥ ततो
 दिव्येन चास्त्रेण पार्जन्येन जनार्दनेन ॥ महता शरवर्णेण वारयामास तद्वल्गुम् ॥ ६३ ॥ पञ्चपञ्चशरैस्तेषु एकैकेन च तान्वहून् ॥ पार्जन्यस्य प्रमा
 देण सर्वांन्मर्मस्वताडयत् ॥ ६४ ॥ बुद्बुर्भयसत्रस्ता भग्रास्ते दानवा रणे ॥ स्वसेन्य च्छिद्रुत दृष्ट्वा निश्चक्राम पुनर्मुधे ॥ ६५ ॥ विसृजञ्छरवर्षा
 णि छादयामास केशवम् ॥ न विभाति रणे सूर्यो नापि व्योम दिशो दश ॥ ६६ ॥ शरैः सछादयामास निम्नुदो गरुड्वज्रम् ॥ साधित्र नाम
 विव्याञ्च जग्राह पुरुपोत्तम ॥ ६७ ॥ तेन वाणेन तान्वाणांश्चिच्छेद समरे हरिः ॥ वाणेवाणांश्च संच्छिद्य तस्य कृष्णो महाबलः ॥ ६८ ॥ छत्रमे
 केन वाणेन रथेषां च त्रिभिः शरैः ॥ पुनश्चिच्छेद तानर्थाश्चतुर्भिश्चसुरः शरैः ॥ ६९ ॥ सार्थि पञ्चभिर्वाणैर्ब्रजमेकेन चिच्छिदे ॥ शरैकेन वपु
 कृष्णं सुतीक्ष्णेन शितेन वै ॥ ७० ॥ शिरश्चिच्छेद मध्येन निम्नुवस्य सुरोत्तम ॥ य सद्वलसमास्त्वेकं सर्वान्वेधानयोधयत् ॥ ७१ ॥
 ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ महालाङ्गलनिर्मिन्नाः लाङ्गलेन भूरीविदारितदेहाः शङ्खशक्तिमहानादस्तेनैव पातिताः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

निसुन्दं पतितं दृष्ट्वा हयग्रीवः प्रतापवाच ॥ शिलां प्रगृह्य महतीं तोलयामास दानवः ॥ ७२ ॥ आविध्य सहसाऽमुञ्चच्छिलां शैलसमां प्रभुः ॥
गृहीत्वा दिव्यपार्जन्यमस्त्रमस्त्रविदांबरः ॥ ७३ ॥ दिव्यास्त्रेण शिलां विष्णुः सप्तधाऽकृत तेजसा ॥ तद्विद्वार्यं महञ्चाश्म पातयामास भूतले ॥ ७४ ॥
ततस्तैः शार्ङ्गनिर्मुक्तैर्नानावर्णैर्महाशरैः ॥ यथा देवासुरं युद्धमभवद्भरतर्षभ ॥ नानाप्रहरणकीर्णं तथा घोरमवर्तत ॥ ७५ ॥ ततः शार्ङ्गविनिर्मुक्तैर्नानावर्णैर्महाशरैः ॥ गरुडस्थो महाबाहुर्निजघान महासुरान् ॥ ७६ ॥ महालाङ्गलनिर्मिन्नाः शंखशक्तिनिपातिताः ॥ विनेशुर्दानवाः सर्वे समासाद्य जनार्दनम् ॥ ७७ ॥ केचिच्चक्राग्निनिर्दग्धा दानवाः पेतुरम्बरात् ॥ संनिकर्षगताः केचिद्गतासु विकृताननाः ॥ ७८ ॥ असृजञ्छरवर्षाणि वृष्टिमन्त इवाम्बुदाः ॥ विकृताङ्गास्सुराः सर्वे कृष्णबाणप्रपीडिताः ॥ ७९ ॥ शोणिताक्ताः स्म दृश्यन्ते पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ व्यद्रवन्त सुविजस्ता भग्नान्नाश्चित्रयोधिनः ॥ ८० ॥ पुनश्च क्रोधरक्ताक्षो वायुवेगेन दानवः ॥ दशव्यामोच्छ्रितं वृक्षं समारूढ्य वनस्पतिम् ॥ ८१ ॥ वृक्षमुत्पाद्य वेगेन प्रतिगृह्याभ्यधावत् ॥ चिक्षेप समहावृक्षं शिक्षया सुघनाकृतिः ॥ ८२ ॥ वृक्षवेगानिलोद्धूतः शुश्रुवे सुमहास्वनः ॥ ततः शरसहस्रेण यत्मानो जनार्दनः ॥ ८३ ॥ नैकधा तं प्रविच्छेद चित्रभक्तिनिभाकृतिम् ॥ पुनश्चैकेन बाणेन हयग्रीवस्य चोरसि ॥ ८४ ॥ विव्याध स्तनयोर्मध्ये सायको ज्वलनप्रभः ॥ विवेश सोऽतिवेगेन हृदं भित्त्वा विनिर्गतः ॥ ८५ ॥ तं जघान महाघोरं हयग्रीवं महाबलम् ॥ अपारतेजा दुर्द्धर्षः स वै यादवनन्दनः ॥ ८६ ॥ मध्ये लोहितगङ्गस्य भगवान्देवकीसुतः ॥ औदकायां विरूपाक्षं पाप्मानं पुरुषोत्तमः ॥ ८७ ॥ अष्टौ शतसहस्राणि दानवानां परन्तप ॥ निहत्य पुरुषव्याघ्रः प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत् ॥ ८८ ॥ हत्वा पञ्चनदं नाम नरकस्य महासुरम् ॥ ततः प्राग्ज्योतिषां नाम दीप्यमानमिव श्रिया ॥ ८९ ॥ पुरमासादयामास युद्धं तत्राभवनमहत् ॥ ततः प्रध्मापयच्छङ्खं पाञ्चजन्यं महाबलः ॥ ९० ॥ शुश्रुत् महाशब्दः संवर्तनिनदो यथा ॥ श्रूयते त्रिषु लोकेषु भीमगम्भीरनिःस्वनः ॥ तं श्रुत्वा नरकश्चासीत्क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ९१ ॥ लोहचक्राष्टसयुक्तं त्रिनलवप्रतिमं रथम् ॥ रत्नकाञ्चनचित्राढ्यं वेदिकाभोगविस्तरम् ॥ ९२ ॥

॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ लोहितगङ्गस्य सिन्धोः प्रदेशविशेषस्य मध्ये । औदकायाम् उदकपरिखायां पुर्याम् ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

म १३ ॥ १४ ॥ रथम् आलोहेति शेष ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

वव्रचजेन महता काञ्चनेन विराजितम् ॥ हेमदण्डपताकाद्वयं वेदुर्यमणिङ्करम् ॥ १३ ॥ युक्तमश्वसहस्रेण रथ परथारुजम् ॥ लोहजालैश्च सञ्चन
 त्रिभक्तिविराजितम् ॥ १४ ॥ रथमध्यगतो वीरस्ससभ्य इव भास्करः ॥ नानाप्रहरणकीर्णं रथ हेमपरिच्छिन्तम् ॥ १५ ॥ वव्र रथोरच्छदमिन्दुवर्णं
 व्यानदमुक्तानलुप्तयेजा ॥ किरीटमूर्धाकर्ण्डुताशानामः कर्णौ तथा कुण्डलयोज्वलन्तौ ॥ १६ ॥ धूम्रवर्णा महाकाया रक्तक्षीविह्वलानना ॥
 नानाकवचिन सर्वे वेत्यदानवरासता ॥ १७ ॥ खड्गचर्मघराः केचित्केचिन्मृणधनुर्धृत ॥ शक्तिहस्तास्तथा केचिच्छूलहस्तास्तथाऽपरे ॥ १८ ॥
 गजजाजिर्योवैश्च कालयन्तश्च मेदिनीम् ॥ निर्ययुर्नगरात्सर्वे सुसन्नद्धा प्रहारिणः ॥ १९ ॥ धृतो दैत्यगणैः सार्द्धं नरकः कालसनिभ ॥ भेरीश
 ड्मृदुद्वानां पणवानां सहस्रश ॥ २० ॥ वाद्यमानानि शुश्राव जीमूतनिनबोपम ॥ यतः कृष्णास्ततो गत्वा सर्वे ते विकृतानना ॥ २१ ॥ परि
 वार्यं गरुतमन्तं सर्वेषुच्यन्त सगता ॥ महता छादयामासु शरवर्षेण सैनिका ॥ २२ ॥ शक्तिशूलावाप्रासास्तोमरान्त्सायकान्चहून् ॥ आकाश
 छादयामासुर्विमुञ्चन्त सहस्रश ॥ २३ ॥ कृष्णः कृष्णोऽभ्युदाकारः शास्त्रं गृह्य धनुस्ततः ॥ विस्फार्यं सुमहद्वापं धनुर्जल्वनि स्वनम् ॥ २४ ॥ व्यसृ
 जच्छरवर्षाणि दानधानां जनार्दनः ॥ शरवर्षेण तत्सैन्यं व्यव्रवन्तु महाहवात् ॥ २५ ॥ तदुद्धमभवद्वोरं घोररूपेण रक्षसा ॥ ममव्यूहाश्च ते सर्वे
 वृष्णवाणप्रपीडिता ॥ २६ ॥ केचिच्छिन्नसुजांश्चैव च्छिन्नश्रीवाशिरानना ॥ केचिच्चक्रद्विधाच्छिन्ना केचिद्वाणावितोरसः ॥ २७ ॥ केचिद्विधाकृन्ना
 शक्त्या गजाभ्रथवाहना ॥ केचित्कोमोदकीभिन्नाः केचिच्चक्रविवारिता ॥ २८ ॥ एव विमथिता सर्वा नराश्वरथवाहिनी ॥ तत्रासीन्नरकेणास्य
 युद्ध परमदारुणम् ॥ २९ ॥ यत्समासेन वक्ष्यामि तन्मे निगदत शृणु ॥ त्रासनः सुरसङ्घानां नरकः पुरुपोत्तमम् ॥ ३० ॥ योधयामास तेजस्वी
 मधुवन्मधुसूदनम् ॥ क्रोधरत्नान्तनयनो नरको धनसनिभ ॥ ३१ ॥ जग्राह कासुकं वीर शक्रचापमिवोच्छ्रितम् ॥ तथाऽर्ककिरणप्रस्य बाण
 जग्राह केशव ॥ ३२ ॥ दिव्येनास्त्रेण समरे पूरयामास त रथम् ॥ उत्तमास्त्र महापात सुमोच नरको वली ॥ ३३ ॥ वव्रविस्फूर्जिताकारमायान्त
 वीर्य केशव ॥ चिच्छेत्वास्त्र महाभागश्चक्रेण मधुसूदनः ॥ ३४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ भूमिः रूपिणी भूत्वा ॥ २४ ॥ २५ ॥ ह द्रव तस्य नरकस्य त प्राप्तद्ध ॥ २६ ॥ इति
 हारिवंशो विष्णुपर्वणि टीकायां त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ चतुःषष्टितमोऽध्याये ह्यम्बुभिन्नन्दनस्थितम् ॥ पारिजातं समदृत्य द्वारकामनयद्वरिः ॥ १ ॥ निहत्थेति ॥ १ ॥
 व्यहनत्स रथं चास्य शरैकेण जनार्दनः ॥ सरथं सध्वजं साश्वं जघान दशभिः शरैः ॥ १५ ॥ तनुत्रं चैव चिच्छेद शरणे मधुसूदनः ॥ ततो विमुक्त
 कवचः सर्पस्येव तनुर्थथा ॥ १६ ॥ हताश्वोऽपि रणे वीरो वितनुत्रश्च दानवः ॥ जत्राह विमलज्वालं लोहभारोपितं दृढम् ॥ १७ ॥ आविध्य
 सहसा सुक्तं शूलमिन्द्राशनिप्रभम् ॥ तदापतत्स संप्रेक्ष्य शूल हेमपरिष्कृतम् ॥ १८ ॥ द्विधा छिन्नं क्षुरप्रेण कृष्णेनाद्भुतकर्मणा ॥ तद्युद्धमभवद्वोरं
 धोररूपेण रक्षसा ॥ १९ ॥ शस्त्रपातमहाघातं नरकेण महात्मना ॥ सुहूर्तं योधयामास नरकं मधुसूदनः ॥ २० ॥ अथोत्रचक्रश्चक्रेण प्रदत्ति
 नाकरोद्धिधा ॥ चक्रद्विधाकृतं तस्य शरीरमपतद्भुवि ॥ २१ ॥ विभक्त कुलिशैव गिरेः शृङ्गं द्विधाकृतम् ॥ कृष्णमासाद्य देवेशं जगामास्तमि
 वांशुमान् ॥ २२ ॥ चक्रोत्कृन्तितगत्रोऽसौ दानवः पतितो रणे ॥ वज्रप्रहारनिर्भिन्नं यथा गोरिकपर्वतम् ॥ २३ ॥ भूमिस्तु पतितं पुत्रं निरी
 क्ष्यादाय कुण्डले ॥ उपातिष्ठत गोविन्दं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ दत्तस्त्वयैव गोविन्द त्वयैव विनिपातितः ॥ यथेच्छसि तथा क्रीड बालः
 क्रीडनकौरिव ॥ २५ ॥ इमे ते कुण्डले देव प्रजास्तस्यानुपालय ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि नरकवधे त्रिप
 ष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ निहत्य नरकं भौमं वासवोपमविक्रमम् ॥ वासवावरजो विष्णुर्ददर्श नरकालयम् ॥
 ॥ १ ॥ अथार्थगृहमासाद्य नरकस्य जनार्दनः ॥ ददर्श धनमक्षयं रत्नानि विविधानि च ॥ २ ॥ मणिमुक्ताप्रवालानि वैदूर्यस्य च संचयान् ॥
 मासारग्वकूटानि तथा वज्रस्य संचयान् ॥ ३ ॥ जाम्बूनदमयान्यस्य शतकुम्भमयानि च ॥ प्रदीप्तज्वलनाभानि शीतरश्मिनिभानि च ॥ ४ ॥
 शयनानि महार्हाणि तथा सिंहासनानि च ॥ हिरण्यदण्डरुचिरं शीतरश्मिसमप्रभम् ॥ ५ ॥ ददर्श तन्महच्छत्रं वर्षमाणभिवाग् ॥ जातरूपस्य
 शुभ्रस्य धाराः शतसहस्रशः ॥ ६ ॥ वरुणादाहृतं पूर्वं नरकेणेति नः श्रुतम् ॥ यावद्रत्नं गृहे दृष्टं नरकस्य धनं बहु ॥ ७ ॥ नव राज्ञः कुबेरस्य
 न शक्रस्य यमस्य च ॥ रत्नसंनिचयस्तादृग्दृष्टपूर्वो न च श्रुतः ॥ ८ ॥ हते भौमे निसुन्दे च हयग्रीवे च दानवे ॥ उपानिन्युस्ततस्तानि रत्नान्यन्तः
 पुराणि च ॥ ९ ॥ दानवा हताशिषा ये कोशसंचयरक्षिणः ॥ केशवाय महार्हाणि यान्यर्हति जनार्दनः ॥ १० ॥
 ॥ २ ॥ मासारं मरकतं गत्वश्चन्द्रक्रान्तः वज्रं हीरः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अन्तःपुराणि कन्यारत्नानि ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ गल्पानानार्ण ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ कालीयकानि कालागरुकाष्टानि ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ मण्डिपक्त कन्याशरोधपुरम् ॥ २० ॥
 देत्या उचुः ॥ इमानि मणिरत्नानि त्रिविधानि बहूनि च ॥ भीमरूपश्च मातङ्गा प्रवालविकृताङ्गुशा ॥ ११ ॥ इमसूत्रा महाकक्षाश्चापतोमर
 शालिन ॥ रुचिराभि पताकाभि शमला रुचिराङ्गुशा ॥ १२ ॥ ते च विशातिसाहस्रा द्विस्तावत्य करेणवः ॥ अष्टादश सहस्राणि देशजाश्चो
 तमा हया ॥ १३ ॥ गोलु चापि भवेत्कामो यावत्तव जनार्दन ॥ तावती प्रापयिष्यामो वृष्यन्धकनिवेशनम् ॥ १४ ॥ आविकानि च सुहमा
 णि गयनान्यासनानि च ॥ कामव्याहारिणश्चैव पक्षिणः प्रियदर्शनाः ॥ १५ ॥ चन्दनागरुकाष्टानि तथा कालीयकान्यपि ॥ वसु यत्रिषु लोकेषु
 धर्मोणाधिगत तव ॥ १६ ॥ प्रापयिष्याम तत्सर्वं वृष्यन्धकनिवेशनम् ॥ देवगन्धर्वत्रानि पद्मगानां च यद्भु ॥ तानि सर्वाणि सन्तीह नरकस्य
 निवेशन ॥ १७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्च सर्वं हृषीकेशः परिशुभ्र परीक्ष्य च ॥ सर्वमाहारयामास दानवैर्द्वारकां पुरीम् ॥ १८ ॥ ततस्तद्धारुण
 छत्र स्वयमुत्क्षिप्य माधव ॥ हिरण्यवपुं वर्पन्तमारुरोह विहगमम् ॥ १९ ॥ गरुड पतगश्रेष्ठं मूर्तिमन्तमिवाम्बुदम् ॥ ततोऽन्ययाद्विरिश्रेष्ठमभितो
 मणिपर्वतम् ॥ २० ॥ तत्र पुष्या वसुधाता ब्रह्मवश्यामला ग्रामा ॥ मणीनां हेमवर्णानामभिभूय दिवाकसम् ॥ २१ ॥ तत्र वैदूर्यरत्नानि ददर्श
 मधुमुदनः ॥ सतोरणपताकानि द्वाराणि शिखराणि च ॥ २२ ॥ विद्युद्ब्रह्मयितमेवामः प्रवभौ मणिपर्वत ॥ हेमचित्रवितानिश्च प्रासोदैरुपशोभित ॥
 ॥ २३ ॥ तत्र ता वरहेमामा ददरा मधुमुदन ॥ गन्धर्वसुमुख्यानां प्रिया दुस्त्रितस्तथा ॥ २४ ॥ ददर्श पृथुलश्रेणीः सरुद्धा गिरिकन्धरे ॥
 नरकेण समानीता रक्ष्यमाणा समन्तत ॥ २५ ॥ त्रिविष्टपसमे वेशे तिष्ठन्तीरपराजिता ॥ निर्विशन्त्यो यथा देव्य सुखिन्य कामवर्जिता ॥
 ॥ २६ ॥ परिवसुर्महाबाहुमेकवैणीधराः क्षिय ॥ सर्वा कापायवासिन्य सर्वाश्च नियतेन्द्रिया ॥ २७ ॥ क्रतोपवासतन्वश्य्य काङ्क्षन्त्य कृष्णदर्श
 नम् ॥ समेत्य यदुसिहस्य सर्वाश्चकु क्षियोऽञ्जलीन् ॥ २८ ॥ नरक निहत शाल्वा सुर देव महासुरम् ॥ हयग्रीषि निमुन्द्य च ता कृष्ण पर्यवार
 यन् ॥ २९ ॥ ये चासां रक्षिणो वृद्धा वानवा यदुनन्दनम् ॥ कृताञ्जलियुटाः सर्वे प्रणिपेतुष्वयोविका ॥ ३० ॥ तासां परमनारीणामुपमाक्षं निरीक्ष्य
 ॥ ३१ ॥ सर्वासामेव सकल्प पतित्वेनाभवत्त ॥ ३१ ॥ तस्य चन्द्रोपम वक्त्र निरीक्ष्य मुदितेन्द्रिया ॥ संप्रहृष्टा महाबाहुमिव वचनममुवन् ॥
 ॥ ३२ ॥ सत्य च यत्पुरा वायुरिहास्मान्वाक्यमब्रवीत् ॥ सर्वभूतमतिह्वम् देवार्परिपि नारव ॥ ३३ ॥
 ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ महाबाहु कृष्णम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ उवाह द्वारकां प्रापयामास ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ जीवञ्जीवकश्चकोरः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
 विष्णुर्नारायणो देवः शङ्खचक्रगदासिधृत् ॥ सभौमं नरकं हत्वा भर्ता च भविता स वः ॥ ३४ ॥ सुप्रियं बत पश्यामश्चिरश्रुतमरिन्दमम् ॥ दर्शनेन
 कृतार्थो हि वयमद्य महात्मनः ॥ ३५ ॥ ततस्ताः सान्त्वयामास प्रमदा वासवानुजः ॥ सर्वाः कमलपत्राक्षीदृष्ट्वा चोवाच माधवः ॥ ३६ ॥ यथा
 हंतः पूजयित्वा समाभाष्य च केशवः ॥ यानैः किंकरसंयुक्तैरुवाह मधुसूदनः ॥ ३७ ॥ किङ्कराणां सहस्राणि रक्षसां वातरंहसाम् ॥ शिविकां
 वहतां तत्र निर्घोषः सुमहानभृत् ॥ ३८ ॥ तस्य पर्वतराजस्य शृङ्गं यत्परमार्षितम् ॥ विमलाकेंदुसंकाशं मणिकाञ्चनतोरणम् ॥ ३९ ॥ सप
 क्षिणमातङ्गं समृग्व्यालपादपम् ॥ शाखामृगगणाकीर्णं सुप्रस्तरशिलातलम् ॥ ४० ॥ न्यङ्कुभिश्च वराहैश्च रुरुभिश्च निषेवितम् ॥ सप्रपातं
 महासातुं विचित्रशिखरद्रुमम् ॥ ४१ ॥ अत्यद्भुतमचिन्त्यं च मृगवृन्दविलोडितम् ॥ जीवञ्जीवकसङ्घैश्च बर्हिभिश्च निनादितम् ॥ ४२ ॥ तदप्य
 तिबलो पक्षी गरुडः पततां वरः ॥ ४४ ॥ स पक्षबलविक्षेपैर्हिमाद्रिशिखरोपमम् ॥ दिक्षु सर्वासु संह्रादं जनयामास पक्षिराट् ॥ ४५ ॥ आरुज
 न्पर्वताग्राणि पादपांश्च समुत्क्षिपन् ॥ संजहार महाभ्राणि विजहार च कानिचित् ॥ ४६ ॥ विषयं समतिक्रम्य देवयोश्चन्द्रसूर्ययोः ॥ ययौ वान
 जवः पक्षी जनार्दनवशे स्थितः ॥ ४७ ॥ स भेरुगिरिमासाद्य देवगन्धर्वसेवितम् ॥ देवसन्धानि सर्वाणि ददर्श मधुसूदनः ॥ ४८ ॥ विश्वेषां मरुतां
 चैव साध्यानां च नराधिप ॥ भ्राजमानान्यतिक्रामन्नश्चिनेश्च परंतप ॥ ४९ ॥ प्राप्य पुण्यतमौल्लोकान्देवलोकमरिन्दमम् ॥ शक्रसङ्घ समासाद्य प्रवि
 वेश जनार्दनः ॥ ५० ॥ अवतीर्थ स ताक्ष्यात्तु ददर्श विबुधाधिपम् ॥ ग्रीतश्चैवाभ्यनन्दतं देवराजः शतक्रतुः ॥ ५१ ॥ प्रादाय कृण्डले दिव्यं
 ववन्दे तं तदाऽच्युतः ॥ सभायौ विबुधश्रेष्ठं नरश्रेष्ठो जनार्दनः ॥ ५२ ॥ अर्चितो देवराजेन रत्नैश्च प्रतिपूजितः ॥ सत्यभामा ॥ लेभ्या यथा
 वदभिनन्दिता ॥ ५३ ॥ वासवो वासुदेवश्च जग्मतुः सहितौ तदा ॥ अदित्या भवनं दिव्यं देवमातुर्महार्द्धिमत् ॥ ५४ ॥ अदितिमुपास्यन्तीम
 प्सरोभिः समन्ततः ॥ ददर्शाति महात्मानौ महाभागां तपोन्विताम् ॥ ५५ ॥ ततस्ते कृण्डले दिव्ये प्रादाददिति नन्दनः ॥ ववन्दे तां शचीभतां
 मातरं स्वां पुरंदरः ॥ ५६ ॥ जनार्दनं पुरस्कृत्य कर्म चैव शशंस तत् ॥ अदितिस्तौ सुतौ प्रीत्या परिष्वज्याभिनन्द्य च ॥ ५७ ॥
 ॥ ४८ ॥ भ्राजमानानि समानि ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

॥ ७८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥
 इति हरिकेशे विष्णुपर्वणि टीकार्थां चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७४ ॥

आशीभिः सुकृत्वाभिरुभावप्यवदत्तदा ॥ पौलोमी सत्यमामा च श्रीत्या परमया युते ॥ ६८ ॥ अर्द्धकृती वरार्हाया देव्यास्ते चरणौ शुभौ ॥ इति चाप्य
 भ्यवदत्त्रेण्णा देवमाता यशस्विनी ॥ ६९ ॥ यथावदवधीषेव जनार्दनमिदं वच ॥ अधुष्य सर्वभूतानामवध्यम् भविष्यसि ॥ ६० ॥ यथैव देव
 राजोऽयमजितो लोकपुजित ॥ भवत्विय वरारोहा नित्य च प्रियदर्शना ॥ ६१ ॥ सर्वलोकेषु विल्याता दिव्यगन्धा मनोरमा ॥ सत्यमामोत्तमा
 स्त्रीणां सुमगा स्थिरयौवना ॥ ६२ ॥ जरां न यास्यति वधूर्यावत्त्व कृष्ण मानुष ॥ एवमभ्यर्चित कृष्णो देवमात्रा महाबलः ॥ ६३ ॥ देवराजा
 भ्यनुन्नतो रत्रैश्च प्रतिपुजितः ॥ वैनेतेय समारुह्य सहितः सत्यमामया ॥ ६४ ॥ देवाकीर्णं परिक्रामन्पूज्यमान सुरर्षिभिः ॥ स वददर्श महाबाहुरा
 श्रीहे वासवस्य इ ॥ ६५ ॥ दिव्यमभ्यर्चित देवे पारिजात महाद्रुमम् ॥ नित्यपुष्पधर दिव्यं पुष्पगन्धमनुत्तमम् ॥ ६६ ॥ यमासाद्य जन सर्वो
 जातिं स्मरति पौर्विकीम् ॥ सरक्ष्यमाणं देवैस्त प्रसन्नमित्तिक्रम ॥ ६७ ॥ उत्पाकारोपयामास विष्णुस्त गरुडोपरि ॥ सोऽपश्यत्सत्यमामा
 च दिव्यमप्सरसां गणम् ॥ ६८ ॥ पृष्ठतः सत्यमामा च दिव्या योपा च वीक्षिताम् ॥ यायाते ता द्वारवतीं वायुजुष्टेन वै पथा ॥ ६९ ॥ अत्वा
 त देवराजस्तु कर्म कृष्णस्य तत्तदा ॥ अनुमेने महाबाहुः कृत्कर्मति चात्रवीत् ॥ ७० ॥ स पूज्यमानस्त्रिदशे सप्तर्षिगणसंस्तुत ॥ प्रतस्थे
 द्वारकां कृष्णो देवलोकदादिन्दम ॥ ७१ ॥ सोऽभिपत्य महाबाहुर्वीर्मन्धानमल्पवत् ॥ पूजितो देवराजेन ददशे यावतीं पुरीम् ॥ ७२ ॥ तथा
 कर्म महत्कृत्वा भगवान्वासवानुजः ॥ तपायाद्भारकां कृष्णः श्रीमान्गरुडवाहन ॥ ७३ ॥ इति श्रीमद्भारते स्विलेषु हरिकेशे विष्णुपर्वणि पारि
 जातहरण द्वारकाप्रवेशो नाम चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ प्रादुर्भवे सुनिश्चिष्ट मायुरे चरित शुभम् ॥ शृण्वन्नेवा
 धिगच्छामि त्वंति कृष्णस्य धीमतः ॥ १ ॥ द्वारकार्या निवसतः कृतदारस्य पङ्कणम् ॥ चरित श्रद्धि कृष्णस्य सर्वं हि विदित तत्र ॥ २ ॥
 वैशम्पायनतवाच ॥ जनमेजय कृष्णस्य कृतदारस्य भारत ॥ निवोष चरित चित्र तत्स्यैव सदृशं प्रभो ॥ ३ ॥

॥ १ ॥ मादुर्भाव इति ॥ १ ॥ परगुणम् "दैव्यस्य सुममस्य ज्ञानस्य यशसः भियः । वैराग्यस्य च सर्वस्य कृष्णां भग इतीरणा ॥" इति पद्मविधैश्वर्यमुक्त्वा । यदा पत्र
 इति च । "सर्वत्रा तुमितादिशेषः स्वयन्वता नित्यपलुताशक्तिः । अन्वयशक्तिश्च विनेतिभुष्ठा पद्महुरङ्कानि महेश्वरस्य ॥" इति वायुपुराणोक्तानि ॥ २ ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ अवसानं ब्रतपारणम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ यौनैः योनिसंबन्धैः श्रौतैः अध्ययनसंबन्धैः मार्गैः आत्विज्यसंबन्धैः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥
 प्रातदारो महातेजा वासुदेवः प्रतापवान् ॥ रुक्मिण्या सहितो देव्या ययौ रैवतकं नृप ॥ ४ ॥ उपवासावसानं हि रुक्मिण्याः प्रतिपूजयन् ॥
 तपयिष्यन्स्वयं विप्राञ्जगाम मधुसूदनः ॥ ५ ॥ कुमारः प्रययुस्तत्र पुत्रभ्रातर एव च ॥ प्रेषिता वासुदेवेन नारदस्याभ्यनुज्ञया ॥ ६ ॥ षोडश
 स्त्रीसहस्राणि जग्मुरेव च धीमतः ॥ ऋद्ध्या परमया राजन्विष्णोरेवानुरुपया ॥ ७ ॥ ततस्तत्र द्विजातीनां कामान्प्रादादधोक्षजः ॥ अर्थिनां
 धर्मनित्यानां बन्दिनामिष्टवादिनाम् ॥ ८ ॥ कल्याणनामगोत्राणां महतां पुण्यकर्मणाम् ॥ यौनैः श्रौतैश्च मार्गैश्च शुद्धानां कुरुनन्दन ॥ ९ ॥
 तर्पयित्वा द्विजान्कामैरिष्टैरिष्टः सतां गतिः ॥ ज्ञातीन्संतर्पयामास यथाहं भक्तवत्सलः ॥ १० ॥ उपवासावसानेऽथ भगवान्स विशेषतः ॥ बहु
 मेने प्रियां भार्यां रुक्मिणीं भीष्मकात्मजाम् ॥ ११ ॥ वसतस्तस्य कृष्णस्य सदारस्यामितौजसः ॥ सहासीनस्य रुक्मिण्या नारदोऽभ्याययौ
 मुनिः ॥ १२ ॥ आगतं चाप्रमेयात्मा मुनिभिन्द्रानुजस्तदा ॥ शाल्वहृष्टेन विधिना अर्चयामास केशवः ॥ १३ ॥ सोऽर्चितो वासुदेवेन मुनिरर्च्य
 तमः सताम् ॥ पारिजाततरोः पुष्पं ददौ कृष्णाय भारत ॥ १४ ॥ तद्दक्षराजकुसुमं रुक्मिण्याः प्रददौ हरिः ॥ पार्थस्था सा हि कृष्णस्य भोज्या
 नरवराऽभवत् ॥ १५ ॥ प्रतिगृह्य तु तपुष्पं कामारणिरनिन्दिता ॥ शिरस्यमलपत्राक्षी ददौ कृष्णेऽङ्गितानुगा ॥ १६ ॥ त्रैलोक्यरूपसर्वस्वं
 नारायणमनोहरा ॥ शुशुभे देवपुष्पेण द्विशुणं भैष्मकी तदा ॥ १७ ॥ तां नारदस्तथोवाच मुनिर्ब्रह्मसुतस्तदा ॥ तवैवौपयिकं पुष्पमेकं देवि
 पतिव्रते ॥ १८ ॥ अलंकृतं पुष्पमेतत्संसर्गात्तव सर्वथा ॥ अत्यर्हा च मता मे त्वमेतत्पुष्पाद्भूतव्रते ॥ १९ ॥ कल्याणगुणसंपन्ने सततं भर्तृव
 त्सले ॥ अम्लानमेतत्सततं पुष्पं भवति कामिनि ॥ २० ॥ संवत्सरपरं कालं कालज्ञे गुणसंमते ॥ इष्टिसतानपि गन्धांश्च दत्तानि वदतां वरे ॥
 ॥ २१ ॥ शीतोष्णे चेच्छिते देवि पुष्पमेतत्प्रयच्छति ॥ स्रवत्यपि रसान्देवि मनसा काङ्क्षितान्वरान् ॥ २२ ॥ सेव्यमानं लाभार्थं ददाति
 वरवर्णिनिं ॥ स्रवत्यपि तथा गन्धानीप्सितान्श्रीतिवर्द्धनान् ॥ २३ ॥ यानि यानि च पुष्पाणि त्वं देव्यभिलषिष्यसि ॥ शुभ वृक्षराजस्य तानि
 तानि प्रदास्यति ॥ २४ ॥ एतदेव भगाधानं धर्मिष्ठे पुत्रदं तथा ॥ मतिं च नाशुचे धत्ते धार्यमाणं सदा शुभे ॥ २५ ॥ यद्यदिच्छसि वर्णं च
 तत्सर्वं धारयिष्यति ॥ स्वल्पं वा यदि वा स्थूलं छन्दस्तस्ते भविष्यति ॥ २६ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ हे नरवर ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ औपयिकं योग्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ भगाधानम् ऐश्वर्याधार्यकम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सुखादिशानिति पुस्त्वमार्पम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कृति स्वभाव सामर्थ्यमित्यर्थः । सगठवा प्रज्ञाणा छेदवि शेष ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ महेंद्रस्य सुरता च भ्रातृभेदिति सुरताप्रणी स्त्री च माता चेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ वसुदेवताः वसुमुस्या तेषां कालो ब्रह्ममानेन सवत्सरः पर उत्करो न तवोऽधिकोऽप्यस्तीत्यर्थ ॥ ३५ ॥

अनिष्टगन्धहरणं तत्सम गन्धवर्द्धनम् ॥ प्रदीपकर्म रात्रौ च करोति कमलक्षणे ॥ २७ ॥ सतानकस्त्रजो मालां पुष्पवस्त्रादि वाञ्छुतम् ॥ पुष्पमण्डपसु ह्यग्नि चिन्तितेन प्रवास्यति ॥ २८ ॥ बुभुक्षा वा पिपासा वा म्लानिर्वाऽप्यथ वा जरा ॥ देवद्वारयन्त्यास्ते स्वच्छन्देन भविष्यति ॥ २९ ॥ अनु गीतानि गीतानि दास्यत्यपि च चिन्तिते ॥ सुवादित्रान्समधुरास्तथैव तत्र समतान् ॥ ३० ॥ पूर्णे सवत्सरे देवि पुष्पमेतत्तवान्तिकाव ॥ निर्वत्स्यति तरुवर समये न प्रयास्यति ॥ ३१ ॥ कृतिरेषा हि मद्र ते पारिजातस्य सुप्रमे ॥ निसर्गत सर्वकृता सत्कारार्थेऽसुरद्विषाम् ॥ ३२ ॥ उमा देववरस्येष्टा हिमालयसुता मती ॥ धारयन्तीशरी नित्य पुष्पाण्येतानि सुप्रमे ॥ ३३ ॥ अदितिश्च सपोलोमी महेंद्रसुरतारणी ॥ सावित्री देवमाता च श्रीश्च सर्वगुणोचिता ॥ ३४ ॥ देवपत्न्यस्तथैवान्या देवाश्च वसुदेवता ॥ सवत्सरपर काल सर्वेषां न तु सरथ ॥ ३५ ॥ षोडशस्त्रीसहस्राणां मध्ये त्व खलु वर्तसे ॥ अद्येषां वासुदेवस्य वेद्मि त्वां भोजनन्दिनि ॥ ३६ ॥ सपत्न्यस्ते गुणोपैते सर्वां सर्वेश्वरप्रिये ॥ अवमानावसेकेन त्वया सिक्ताद्य भामिनि ॥ ३७ ॥ प्रकाशमद्य सौभाग्यमनिवार्यं यशश्च ते ॥ मन्दासुकुसुम दत्त यत्ते मधुनिधातिना ॥ ३८ ॥ अद्य सात्राजिती देवी ज्ञास्यते वरवर्णिनी ॥ सौभाग्याद्य सदा वेत्ति याऽऽत्मान सुभग सती ॥ ३९ ॥ साम्बमाता च गान्धारी भार्याभ्यान्या महात्मन ॥ सौभाग्यार्थोऽद्यताकाङ्क्ष मद्य मोह्यन्ति नि स्पृहा ॥ ४० ॥ सौभाग्यैकरथो जैत्रस्तव देव्यद्य नि सुत ॥ मनोरथरथानां य सहस्रैरपि दुर्जय ॥ ४१ ॥ अद्याहमवगच्छामि सवया सर्वशोभने ॥ आत्मा द्वितीय कृष्णस्य भोजे त्वमिति भामिनि ॥ ४२ ॥ त्रैलोक्यब्रह्मसर्वस्वमदवाद्यसत्वाच्युत ॥ जीवितातिशयस्तेन त्वया प्राप्नो हारीप्रिये ॥ ४३ ॥ नारदेनैवमुक्तं तु तव्य वास्य नराधिप ॥ तत्रस्थाः शुशुभु प्रेष्या प्रेषिता सत्यभामया ॥ ४४ ॥ देवीनां च तथाऽन्यासां पत्नीनां च विशांपते ॥ दृष्टा ता सर्वशेष च नारदेनाभ्युदाहृतम् ॥ ४५ ॥ तच्च श्रुत्वा मुनिखिलं प्रेष्यामि स्त्रीस्वभावत ॥ प्रकाशीकृतमेवा सीद्विष्णोरन्त पुरे तदा ॥ ४६ ॥ कर्णाकर्णि ततो देव्य कौलीनमिव सघशः ॥ मन्त्रयाचमिरे हृष्टा रुक्मिण्यतिगुणोदयम् ॥ ४७ ॥

भोजनान्दिनि हे रुक्मिणि ॥ ३६ ॥ सिक्ता कपेतिच्छेद्यः । सम्भारणः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ साम्बमाता जाम्बवती ॥ ४० ॥ नि सुत प्रसूतः ॥ ४१ ॥ हे भोजे भोजकस्ये ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ कौलीन कुलगुण देव्यः कृष्णापत्न्यः ॥ ४६ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ सकुडुमं कुडुमाक्तं शुक्लतमं च तदेकं च शुक्लतमैकम् अंशुकं वक्ष्म इदं रोषचिह्नम् ॥ ५१ ॥ क्रोधगृहम् असंस्कृतं शून्यगृहम् ॥ ५२ ॥
 पर्यन्तदेशं ललाट्यान्तदेशम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ कुशेशयं मुखकमलम् ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकार्यां पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥
 एतस्मिन् पट्षष्टितमे गत्वा भामागृहे हरिः ॥ तस्यै हृच्छदोषस्य कारणं चेति वण्यते ॥ १ ॥ उपविष्टमिति ॥ व्याजान्तरेण सर्ववित् सत्यभामाभाववित् ॥ १ ॥
 अहेति पुत्रमातेति ज्येष्ठेति च समागताः ॥ प्रायेण प्रवदन्ति स्म हृष्टा दामोदरस्त्रियः ॥ ४८ ॥ ममृषे न सपत्न्यास्तु तत्सौभाग्यगुणोदयम् ॥
 सत्यभामा प्रिया नित्यं विष्णोरतुलतेजसः ॥ ४९ ॥ रूपयौवनसंपन्ना स्वसौभाग्येन गर्विता ॥ अभिमानवती दवी श्रुत्वैवेर्ष्यावशंगता ॥ ५० ॥
 समुत्सृजन्ती वसन्तं सकुडुमं शुचिस्मिता शुक्लतमैकमंशुकम् ॥ जयाह रोषकुलितेन चेतसा वहेस्तदा श्रीरिव वद्धितेन्धना ॥ ५१ ॥ दन्ददह्यमाना
 ज्वलनेन वर्द्धता ईर्ष्यासमुत्थेन गतप्रभेव ॥ क्रोधान्विता क्रोधगृहं विवित्तं विवेश तारेव वनं संतोयम् ॥ ५२ ॥ बद्धा ललाटे हिमचन्द्रशुक्लं दुःख
 लपटं प्रियरोषचिह्नम् ॥ पर्यन्तदेशं सरसेन देवी विलिप्य सा लोहितचन्दनेन ॥ ५३ ॥ संस्मृत्य संस्मृत्य शिरः सरोषं प्रकम्पमाना समुपोपविष्टा ॥
 दीर्घोपधाने शयनेऽपनीय विभूषणान्येव निबद्धेवणी ॥ ५४ ॥ अकारणार्थेन विद्वेष्यमाणा प्रेष्याजनस्याभिजनान्विताऽपि ॥ विचूर्णयामास
 कुशेशयं सा निःश्वस्य निःश्वस्य नखैर्नतत्रः ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरेण पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥
 वैशम्पायन उवाच ॥ उपविष्टं मुनिं ज्ञात्वा रुक्मिण्या सह केशवः ॥ निश्चक्रामाप्रमेयात्मा व्यपदेशेन सर्ववित् ॥ १ ॥ जगाम त्वारितश्चैव सत्य
 भामागृहं महत् ॥ रम्ये रैवतकोद्देशे निर्मितं विश्वकर्मणम् ॥ २ ॥ अभिमानवतीमिष्टां प्राणैरपि गरीयसीम् ॥ जानन्सात्राजितीं विष्णुर्विवेश शन
 कैरिव ॥ ३ ॥ रुषितामिव तां देवी स्नेहात्संकल्पयन्निव ॥ भीतभीतः स शनकैर्विवेश मधुसूदनः ॥ ४ ॥ सेवकं द्वारदेशे ॥ तिष्ठेत्युक्त्वा
 विवेश ह ॥ नारदस्योपचारार्थं प्रद्युम्नं विनियुज्य सः ॥ ५ ॥ स ददर्श प्रियां दूरात्क्रोधागारगतां तदा ॥ प्रेष्यामिव निःश्वसन्ति ॥ कापान्निःश्वसन्तीं
 मुहुर्मुहुः ॥ ६ ॥ करजाप्रावलीढं तु पङ्कजं मुखपङ्कजे ॥ संश्लेषयित्वा निःश्वस्य विहसन्तीं पुनः पुनः ॥ ७ ॥ किञ्चिदाकुलितश्रेण चरणेन वसुन्ध
 राम् ॥ कृत्वा पृष्ठेऽथ वदनं विहरन्तीं पुनः पुनः ॥ ८ ॥ करपद्मे पुनः सव्ये सुखपद्मं निवेश्य च ॥ वनितां चारुसर्वाङ्गीं ध्यायन्तीं कमलेशगाम् ॥ ९ ॥
 ॥ २ ॥ विवेश आसदा ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ पंकजं क्रीडाकमलं विहसन्तीं सपत्नी मत्तोऽपि सौभाग्याधिक्यं प्राप्तवतीत्याश्चर्येणति भावः ॥ ७ ॥ वसुंधरां लिखंतीमि
 ति शेषः । पृष्ठे इति तिर्यक्त्वस्योपलक्षणम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

गदादयित्वा चन्दनस्तुत्या प्रेष्यां सुत्वाग्निं विधिमन्तीं निन्दन्तीं तेन प्रान्तत्वमस्या व्युत्सम् ॥ १० ॥ ११ ॥ अथगुण्डच षष्ठेणावृत्य उपधाने उच्छीर्षके अन्तरमवका
 गम् ॥ १२ ॥ मत्ताप सरेत्ये वा सोऽन्वगमत् ॥ १३ ॥ ब्रह्माप गृहीत्वा ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ गन्धामायमष्टा मेदिन्येव गन्ध मुञ्चतीति त्वस्यति
 रूपमिति । षष्ठोऽपि शयित्वर ॥ १९ ॥ विवेकन्ती व्यवेशमाणा । भागुरिस्तेनाकारलोप अनुदात्तेच्छक्षणस्यात्मनेपदस्यान्त्येवात्परस्मैपदम् ॥ २० ॥ युज्यती
 मस्य चन्दनं शुद्धं प्रेष्याहस्तादिनिन्दिताम् ॥ प्रहादयित्वा हृदयं शिपन्तीं निर्दयं पुनः ॥ ११ ॥ पुनरुत्थापय शयनात्पतन्तीं च पुनः पुनः ॥ ता
 स्ताभ्येष्टा प्रियायाश्च तथाऽन्या वृद्धो हरिः ॥ ११ ॥ अथगुण्डं यदा वक्रमुपधाने न्यवेशयत् ॥ इवमन्तरमित्येव तदा गत्वा जनार्दन ॥ १२ ॥
 प्रेष्याजनं स संज्ञाय अनाल्येयोऽस्मि सञ्ज्ञया ॥ सराङ्कितप्रचारश्च वारितोऽन्वगमत्स ताम् ॥ १३ ॥ ब्रह्माय व्यजनं चैव स्थित्वा स परिशर्दतः ॥
 शनैरिवासृजद्राजं जहास शनैरैरिव ॥ १४ ॥ स पारिजातपुष्पस्य ससर्गाद्भुजासित ॥ वभार भगवान्गन्धं विष्यं मातृपदुर्लभम् ॥ १५ ॥ अ
 त्यद्भुतं सुगन्धं च जिभ्रित्वा विस्मयान्विता ॥ अपावृणोन्मुखं सत्या किमेतदिति चान्वीत् ॥ १६ ॥ सोत्थिता वृष्टतो देवमपश्यन्तीं शुचिस्मिता ॥
 पयप्रच्छद्यो प्रेष्या गन्धस्य प्रभवे तदा ॥ १७ ॥ ता वृष्टास्तत्रप्रभापन्त्यो जालुभ्यां धरणीं गताः ॥ अधोमुख्यस्ततस्तस्य कृताञ्जलिपुटा
 स्तदा ॥ १८ ॥ तदूर्ध्वमद्वेषे गन्धं मुञ्चति मेदिनी ॥ कथमेफ्लरस्तस्या गन्धोऽयमिति तत्त्वत्तु ॥ १९ ॥ किं त्विदं स्यादिति च सा विवेशन्ती
 समन्तत ॥ दृश्यो केनैव देवीं स्रससा लोकभावनम् ॥ २० ॥ युज्यतीति ततोवाच सहस्राङ्गाविलेक्षणा ॥ अवतित्केव रोपेण वधूव प्रणयान्विता ॥
 ॥ २१ ॥ सा प्रस्फुरन्तिचात्रोष्ठीं निःशस्यायोमुखी तदा ॥ मुद्गतमसितापाङ्गी तस्थावन्त्यमुखी शुभा ॥ २२ ॥ निवध्यं शुक्रुटिं वामां सम्यग्विक्षिप्य
 लोचने ॥ निवेश्य वदनं हस्ते शोमसीत्यत्रोष्ठीरिम् ॥ २३ ॥ तस्या सुह्राव नेत्राभ्यां वारि प्रणयकोपजम् ॥ धुरेशयपलाराभ्यामवश्यायजल
 यथा ॥ २४ ॥ ममृत्पत्य जलं तत्र पतितं वदन्मृजात् ॥ प्रतिजग्राह पद्माक्षं करभ्यामसितस्त्र ॥ २५ ॥ अथोपसि पततोय श्रीवत्साङ्कोऽ
 मृजेक्षण ॥ प्रियानयनज देवः परिमृज्येदमत्रकीत् ॥ २६ ॥ त्रवत्यसितपत्राक्षि किमर्थं तव मामिति ॥ तोयं सुन्दरि नेत्राभ्यां पुष्कराभ्या
 भिवोदहम् ॥ २७ ॥ प्रभाते पूर्णचन्द्रस्य मध्याह्ने पङ्कजस्य च ॥ विभर्ति तत्र किं वक्रं वपुस्त्वमनोहरे ॥ २८ ॥
 उवाच मपोऽ्यारिडिभ्यणाभूत् न तु अन्यत् वत्तुमगच्छत् ॥ २९ ॥ अन्यमुखी कृष्णमन्त्रेशमाणा ॥ २२ ॥ शोमसीत्युपलम्भार्थं न तु रत्नार्थम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
 ॥ २० ॥ उभे परिमृज्येति येदक्षिणामुचनम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

कुङ्कुमेन रक्तं कौङ्कुमं पीतारुणमित्यर्थः । महाराजतेन रक्तद्रव्यविशेषेण रक्तं महाराजतं रक्तकौसुममित्यर्थः ॥ २९ ॥ देवेति । देवपूजायामेव शुक्लमिटं नान्यदित्यर्थः ॥ ३० ॥
 चित्रकस्थानं पत्रलेखास्थानम् आक्रान्त्यश्रुत्प्रमित्यर्थः । अवरो धूसरो वर्णः देहकान्तिस्तद्वति हे अवसवर्णिनि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ रत्नैश्च रत्नजातसंबन्धि
 किमर्थं कौङ्कुमं वासो महाराजतमेव च ॥ नानुगृह्णासि सुश्रोणि शुक्लं वासोऽनुगृह्णाते ॥ २९ ॥ वासस्येते तवाभीष्टे महाराजतकौङ्कुमे ॥ देवाभिगम
 नादूर्ध्वं शुक्लं नेष्टं हि तत्त्रियाः ॥ ३० ॥ किंचानाभरणं गात्रं सुगात्रि तव कथ्यताम् ॥ चित्रकस्थानमाक्रान्तं कस्मादवरवर्णिनि ॥ ३१ ॥ श्वेतेन
 तव पादेन वाससा प्रियदर्शने ॥ ललाटं सेव्यते कस्माच्चन्दनेन सुगन्धिना ॥ ३२ ॥ सरसेनायतापाङ्गि कान्तेन हृदयप्रिये ॥ प्रभोपमदं केनापि
 कारणेनाननस्य च ॥ करोषि मम वाऽत्यर्थं मनो ग्लापयसि प्रिये ॥ ३३ ॥ प्रसृतश्चन्दनरसः कपोलप्रणयी तव ॥ पत्रलेखासपत्नत्वं प्राप्तो नाति
 विराजते ॥ ३४ ॥ रत्नैश्चाभरणैस्तुक्ता तव श्रीवा न शोभते ॥ ग्रहनक्षत्ररहिता द्यौरिवाव्यक्तशारदी ॥ ३५ ॥ पूर्णचन्द्रसपलेन स्मरेणाबहुभाषिणा ॥
 किमु नो भाषसे माऽद्य सुखेनोत्पलगन्धिना ॥ ३६ ॥ अर्द्धाक्षणाऽपि हि तावन्मां किमर्थं न निरीक्षसे ॥ मुञ्चस्येव सनिश्वासं तोयमञ्जनदुर्दि
 नम् ॥ ३७ ॥ अलमिन्दीवरश्यामे रुदितेन मनस्विनि ॥ जलमञ्जनकल्माषं मा मोक्षीराननद्विषम् ॥ ३८ ॥ त्वदीयोऽहं यदा देवि ख्यातो जगति
 किंकरः ॥ न ज्ञापयसि किं मां त्वं पुरेव वरवर्णिनि ॥ ३९ ॥ किमकार्षमहं देवि विप्रियं तव भामिनि ॥ येनातिमात्रमात्मानमायासयसि सुंदरि
 ॥ ४० ॥ मनसा कर्मणा वाचा न त्वामतिचराम्यहम् ॥ सर्वथा सर्वचार्वाङ्गि सत्यमेतद्भ्रवीम्यहम् ॥ ४१ ॥ बहुमानोपमान्यासु स्त्रीषु सर्वासु शो
 भने ॥ स्नेहश्च बहुमानश्च त्वामृतेऽन्यासु नास्ति मे ॥ ४२ ॥ नैव त्वां मदनो जह्यान्मृतेऽपि मयि मामकः ॥ इति मे निश्चितं विद्धि चेतः सुरसुतो
 पमे ॥ ४३ ॥ क्षमादयश्च मेदिन्यां शब्दाद्याश्चाम्बरे गुणाः ॥ ध्रुवं पङ्कजगर्भाभे त्वयि स्नेहस्तथा मम ॥ ४४ ॥ रुचिरश्री यत्न्या प्रभा चैव
 द्विवाकरे ॥ कान्तिश्च शाश्वती चन्द्रे स्नेहस्त्वयि तथा मम ॥ ४५ ॥ एवंवादिनमात्मेष्टं सत्यभामा जनार्दनम् ॥ शनैः च नेत्राभ्यां प्रमृज्य
 सुभगा जलम् ॥ ४६ ॥ मदीयस्त्वमिति ह्यासीन्मम नित्यं मनः प्रभो ॥ अद्य साधारणं स्नेहं त्वयि तावद्गताऽस्म्यहम् ॥ ४७ ॥ नाज्ञासिषमहं
 पूर्वमनित्यं कालपर्ययम् ॥ अद्य लोकगतिं कृत्स्नामवगच्छामि न ध्रुवम् ॥ ४८ ॥
 भिः ॥ ३५ ॥ स्मरेण उत्फुल्लेन । माद्य मामद्य ॥ ३६ ॥ तोयमश्रु अञ्जनेन दुर्दिनं मलिनम् ॥ ३७ ॥ द्विपमित्यदन्तत्वं कप्रत्ययान्वत्वात् ॥ ३८ ॥ ४० ॥ ४१ ॥
 ॥ ४२ ॥ मदनो नैव जह्यादित्यरतियौवनं वा तव मास्त्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

अमृताया जीवन्त्याः मम द्वितीयस्त्वामिति । अशिशब्दात्तवाप्यहमेय द्वितीयेति मया स्वजनम औद्दि अर्वाङ्क । पथाञ्च त्वदन्य न जाने एव त्वमपि मदन्त्या न जानासीत्ये
 नमह नित्य तर्द्विदशतीत्यर्थः । जन्मोद्दि पुरस्त्वमार्गमिति माञ्च ॥ ४९ ॥ १० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ग्रहाय आदाय हरिवात्ससः पदान्तम् अञ्चलम् ॥ ५५ ॥
 इति श्रीनीलकण्ठ्याये भारतभाष्ये शिल्लेषु हारिकेरो विष्णुपर्वणि दीक्षायां पदपठितमोऽध्याय ॥ ६६ ॥ ॥ ३ ॥ सप्तपठितमोऽध्याये पारिजातवृणा तत ॥ हरिणा
 अमृताया द्वितीयोऽपि जन्मोद्दि मम सर्वथा ॥ किमत्र वधुनोक्तेन हृदय वेद्यि तेऽच्युत ॥ ४९ ॥ वाङ्मात्रमेव पश्यामि माधुर्यं संप्रयुज्यसे ॥
 मयि श्रेहश्च कृतकस्तवान्यत्र न कुत्रिम ॥ ५० ॥ ऋजुस्त्वभावां भक्तां च सर्वथा पुरुषोत्तम ॥ अक्जानासि जानन्मां केतवी वृत्तिमास्थितः ॥ ५१ ॥
 एतावत्सल्लु पर्याप्तं द्रष्टव्यमव्ययम् ॥ श्रुत चाप्यथ यच्छ्राव्य दृष्टः श्रेहफलोद्भय ॥ ५२ ॥ यदि त्वहमनुभावा मामनुभावातुमर्हसि ॥ तपस्येऽह
 पर कृत्वा निश्चय पुरुषोत्तम ॥ ५३ ॥ मर्तुश्चन्द्रेण नारीणां तपो वा व्रतकानि वा ॥ निष्फल सल्लु यद्गर्हुरच्छन्देन क्रियेत हि ॥ ५४ ॥ इतीदमु
 क्त्वा पुनरेव शोभना मुमोच तोय नयनोद्भव सती ॥ ग्रहाय पीत हरिवासस शुभा पदान्तमाथाय मुले शुचिस्मिता ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहामा
 र्गते त्विल्लेषु हरिचशे विष्णुपर्वणि पारिजातहण्डे पदपठितमोऽध्याय ॥ ६६ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ कैशम्पायन उवाच ॥ नारायणः सत्यमामां पुनरेवैप
 भारत ॥ प्रोवाच प्रणयात्कुद्दामभिमानवता सतीम् ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ दहन्तीव ममाङ्गानि शोक कमललोचने ॥ किमु तत्कारण येन
 त्वमेवमतिक्ववा ॥ २ ॥ शोपिताऽसि मम प्राणैराचक्ष्वानत्ययो यदि ॥ श्रोतव्य यदि भक्तेन भर्त्रा सर्वाङ्गशोभने ॥ ३ ॥ तत प्रोवाच भर्तार
 सत्या सत्यव्रते स्थितम् ॥ आप्यगद्गद्या वाचा तथैवाधोमुखी स्थिता ॥ ४ ॥ त्वयैव स्थापित पूर्वं सौभाग्य मम मानद ॥ जगत्यमलपत्रास यत्स्थ्यात
 केशिनारत्न ॥ ५ ॥ शिरो वहामि चेट्वात्तवाह देव गर्विता ॥ सर्वसीमन्तिनीमध्ये स्थुङ्गणीयाऽस्मि सर्वथा ॥ ६ ॥ साऽभयावहास्यामि सपत्नी
 नां जनस्य च ॥ इति प्रेष्याभिराख्यात श्रुत्वा तव्य ततस्तत ॥ ७ ॥ यत्पारिजातकुसुम दत्तवान्नारदस्तत्त्व ॥ तत्किल्लेष्टजने दत्त त्वयाऽह परिख
 जिता ॥ ८ ॥ रत्नातिशयदानेन तस्यामभ्यधिकः किला ॥ श्रेहश्च बहुमानश्च प्रकशरा गमितस्त्वया ॥ ९ ॥ तामस्तोपीत्समक्षते प्रियां स किल नारद ॥
 तमश्रीपीथ हृष्टस्त्व प्रियायाः सस्तव किला १० ॥ १० ॥ ततोऽप्यो यदि तावत्स नारदेन तवाव्रतः ॥ दुर्मगोऽय जनस्तत्र किमर्थमनुशब्दित ॥ ११ ॥
 शान्तिवा मर्या सुरेऽसदभिन्ने ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ शोपिताऽसि शोपेनाभियुक्तप्रसि । अन्त्यय अशिनारः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ शिरः शोभिम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ इष्टजने
 ति शेषात् सस्मिण्या अभिधानम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ यदहं स्वप्नेन योगमयेन दृष्ट्वाऽपि न श्रद्धयां तव अन्यत्र प्रेगास्तीति तदेव निर्वृत्तमश्रौषमिति योज्यम् ॥ १३ ॥ मुनेः कामो रुक्मिणीस्तुतावस्तु परंतु तव तस्त्वतो
 त्रश्रवणमश्रुक्तिमिति भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कुमुद्वतीगतां चन्द्रकरस्पर्शादुद्धसनाम् अस्पर्शे कुमुलीभावरूपां गतिं मुकुद्वत्या अजभार्याया गतिर्भुवने मरणं तां वा
 ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ परपुष्टस्वनोन्मिश्रं कोकिलध्वनिनादितम् । द्वेष्या तवेति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ कः स्मरिष्यति मयि मुतायामिति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥
 ॥ २४ ॥ नाहमिति ॥ हे तत्पक्ष मत्सपत्नीपक्षपातिन् पक्षे हेजरन्दम संसारशत्रुनाशन इतः पूर्वं त्वां कितवं धूर्तमित्यादिरूपं तव सार्वत्म्य, “ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मे मे किं तवा
 प्रणयस्य रसं दत्त्वा पश्चात्तापः प्रभो यदि ॥ अनुज्ञां मे प्रयच्छस्व तपः कर्तुं प्रसीद मे ॥ १२ ॥ स्वप्नेनापि न दृष्ट्वाऽहं श्रद्धयां पुष्करेक्षण ॥
 यदन्यदेव निर्वृत्तमश्रौषं पश्यतस्तव ॥ १३ ॥ कामं कामोऽस्तु तस्यैव मुनेरतुलतेजसः ॥ अत्र मन्युस्तु मे देव सान्निध्यं तव तत्र यत् ॥ १४ ॥
 मानार्थं जीव्यते लोके सद्भिरित्युक्तवानसि ॥ तदेवं सति नेच्छामि जीनितुं मानवर्जिता ॥ १५ ॥ मामाभवद्यतो रक्षा भयमद्य ततो मम ॥ सर्ग
 तो रक्षते यो मां स मां नाद्याभिरक्षति ॥ १६ ॥ हा गतिं कां गमिष्यामि त्यक्त्वा देव त्वया विभो ॥ कुमुद्वतीगतां नूनं गतिं यास्याम्यसंगता
 ॥ १७ ॥ किमकार्षमहं मोहादीश्रवाणां प्रियाप्रियम् ॥ प्रिया भूत्वाऽप्रिया भूता यद्यहं तव मानद ॥ १८ ॥ वसन्तकुसुमैश्चित्रं तदा रैवतकं गिरिम् ॥
 प्रिया भूत्वाऽप्रिया भूता कथं द्रक्ष्याम्यहं पुनः ॥ १९ ॥ परपुष्टस्वनोन्मिश्रं पुष्पगन्धवंहं शुचिम् ॥ कथं नामानिलं द्वेष्या सेवेयं दुर्भगा सती ॥ २० ॥
 जलक्रीडां तवाङ्गस्था देव कृत्वा महोदयौ ॥ कथं दौर्भाग्यमापन्ना पश्येमपि सागरम् ॥ २१ ॥ सात्राजिति प्रिया नान्या त्वत्तो मेऽस्तीति विद्धि
 माम् ॥ यद्वोचः क्व तद्यातमथ वा कः स्मरिष्यति ॥ २२ ॥ यद्वाक्षीद्धि मां श्वश्रूर्बहुमानेन नन्दिनी ॥ अवज्ञातां त्वया राज्ञीं नूनं दौर्भाग्यक
 शिताम् ॥ २३ ॥ किं नु गूढेन मे प्रेम्णा सुस्निग्धेनापि मानद ॥ यत्समानां जनैर्देवो मां न पश्यति नित्यदा ॥ २४ ॥ नाहं कितवं धूर्त
 मज्ञासिषमार्दम ॥ अद्य ज्ञातोऽसि तत्पक्षचञ्चलो जनवञ्चकः ॥ २५ ॥ स्वरवर्णोद्धिताकारैर्निगूढो देव यत्नतः ॥ चौर न तस्य तत्पक्षवाङ्मा
 त्रमधुरः शठः ॥ २६ ॥ एवमीर्ष्यावशं ग्राप्तां देवीं सात्राजितां हरिः ॥ अभिमानवतीं देवः सान्त्वपूर्वमथाब्रवीत् ॥ २७
 उत ।” इत्याद्यागमादपि नाज्ञासिषम् । अद्य तु हे अजन जन्मादिहीन त्वं तत्पक्षचञ्चल इति ज्ञातोऽसि तस्याः मत्सपत्न्याः मायायाः पक्षे एवं चञ्चलो मायाविरिष्ट
 चिद्रूपस्य तव मायशिनैव चाञ्चल्यं वञ्चकत्वं च न तु चिदंशेनेत्यथैवमित्यर्थः । तत्पक्षेति समासैकदेशोऽपि वञ्चकशब्देन संबद्धमावर्त्तते ॥ २५ ॥ वाङ्मनसोरगो
 चरोऽहं कथं त्वया ज्ञात इत्यत आह—स्वरेति ॥ हे देव त्वं स्वरश्च वर्णश्च इङ्गितं च आकारश्च तैः लिङ्गैः कृत्वा त्वम् अतिगूढो निष्पकवोऽपि यत्नतः शठो मध्यस्थ

उद्गामीन इति ज्ञातोऽसि । अयं भावः । नागायुद्धोपकल्पया सघातविशिष्टरूपेण प्रत्यात्मत्वात् नित्यं ज्ञातोऽपि साक्षिषदसङ्कत्यत इदानीमेव ज्ञात इत्यर्थः । अत एव
चौररूप्यच्छन्नतादौरिति मषोपपत्तिः । कल्पयति । कल्पयति । मायापक्षे माहात्म्यैकिका वैश्वर्यविषये रम्या रामाः जारामरणजित्वा कायः सकल्पमात्रोपपत्ता भोगा इत्यादिवाङ्मन्त्रेण
मयुरः मयुरभायी वेदस्मृत्यात् अस्ति । न तर्पणवस्त्रमप्युपमर्शयति भावः । एतं शब्दं उदासीनं अमोक्षत्वात् “शब्दो मय्यस्थपुरुषे दूर्ध्वचक्षुरयोरपि” इति विश्वः । कथापक्षे तु
मेवं पद्मपलाशाक्षि प्राणेऽक्षरि वद प्रिये ॥ किमत्र बहुनोक्तेन त्वदीयमवगच्छ माम् ॥ २८ ॥ तत्पारिजातकुसुमं तस्या देवि ममाग्रतः । नारको मत्प्रिय
कुव मुनिराच्छिद्यकर्मकृत् ॥ २९ ॥ दाक्षिण्यादानुरोधाच्च दत्तवान्नात्र सशयः ॥ प्रसविकापराधमे मर्षयस्व शुचिस्मिते ॥ ३० ॥ पारिजातकपुष्पाणि य
दीच्छस्यतिकोपनेन । तदा दातास्मि मुश्रीणि सत्यमेतद्वर्षीमि तम् ॥ ३१ ॥ स्वर्गास्पदादानयित्वा पारिजातद्रुमेश्वरम् ॥ गृहे ते स्थापयिष्यामि याव
त्कालं त्वमिच्छसि ॥ ३२ ॥ एवमुक्त्वा तु हरिणा प्रोवाच हरिवल्हभा ॥ यद्येव स द्रुमः शक्यस्त्विहानयितुमच्युत ॥ ३३ ॥ मन्युरेव प्रमृष्टो हि भवेद्द्रु
गुणमम ॥ सीमन्तिनीनां सर्वासामधिका स्यामघोक्षजा ॥ ३४ ॥ तथास्तु प्रथमः कल्प इति तां मधुसूदन ॥ प्रोवाचाप्रतिमो देवो जगत प्रमवाप्यय
॥ ३५ ॥ तथेत्युक्तेति कृष्णेन हुतोप समितिजयः ॥ सत्यमामा सतामिष्टा कसनाराणवल्हभा ॥ ३६ ॥ ततः ज्ञातो जगन्नाय सर्वेशः सर्वभावान् ॥
चकारावश्यकं सर्वं सर्वकामप्रदः सताम् ॥ ३७ ॥ दृष्यो च नारद ववस्त्रातो देवमुनिर्नृपः ॥ अभ्याजगाम ज्ञानान्ते मुनिश्रेष्ठो महोदधौ ॥ ३८ ॥ तमागत
नरपते सतां गतिरघोक्षजः ॥ सत्यया सह घर्मात्मा यथाविधि अपूजयत् ॥ ३९ ॥ पादौ प्रक्षाल्यांचक्रे मुनेः सात्राजिती स्वयम् ॥ जलं देव स्वय
कृष्णो भृङ्गारेण ददौ तदा ॥ ४० ॥ अथोपकल्पयामास मुलासीनाय केरावः ॥ परमात्रं स मुनये प्रयतात्मा जगद्गुरु ॥ ४१ ॥ तल्लोककर्मज्ञो सत्कृत्य
दत्तं मुनिरुदारधी ॥ मुमुजे वदतां श्रेष्ठः श्रद्धया परया युतः ॥ ४२ ॥ उपस्पृश्य ततस्तुतः प्रवदौ चाशिपुः प्रमो ॥ ताम् प्रीतेन मनसा प्रतिजग्राह
केरावः ॥ ४३ ॥ ततः सात्राजितीं देवीं प्रणतां नारदोऽब्रवीत् ॥ प्रसार्य दक्षिण इस्तं सजलं जलजेक्षणाम् ॥ ४४ ॥ यथेदानीं तथैव त्वं भव देवि पति
व्रता ॥ सविशेषं च सुभगा भव मत्पत्नी व्रता ॥ ४५ ॥ इत्युक्त्वा मुनिमुल्येन सत्यमामा हरिप्रिया ॥ उत्तरस्यौ महता युक्ता इर्येण तु नराधिपः ॥ ४६ ॥
दयोरीं श्लोक्ष्यो स्पृष्ट्वा ॥ ४७ ॥ २७ ॥ त्वदीयमालानमिति शेषः । पक्षे स्पष्टम् ॥ २८ ॥ तस्याः दत्तवानित्यभिपरयेन संबन्धः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ स्वर्गां
स्पृष्ट्वा स्वर्गारथानात् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ममृत्स्पृष्टः । बहुगुण सुसमिति शेषः ॥ ३४ ॥ प्रथमो मुख्यः कल्पः सान्त्वनीपायः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
॥ ३९ ॥ भृङ्गारेण कनकप्रायेण । “भृङ्गारी सिद्धिकासां च कनकालौ पुन पुमान् ।” इति मेदिनी ॥ ४० ॥ परमात्रं पायसम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

विधसं देवब्राह्मणशेषम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ सोमः उमया सह वर्तमानः सप्रवरः प्रमथगणयुतः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ पुण्यं पुण्यकार्ख्यं व्रतविशेषम्
॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ पुष्पाणीति तज्जालीयसुगन्धद्रव्यमात्रस्योपलक्षणम् । बहूनि च तानि रूपाणि चेति विग्रहः । रूपाणि इति शब्दात् गान्धर्व
स कृष्णोऽप्यभ्यनुज्ञां तु लब्ध्वा मुनिवरात्तदा ॥ बुभुजे विधसं धीमानप्रमेयपराक्रमः ॥ ४७ ॥ ततस्त्वावश्यकं कृत्वा सत्यभामाऽपि भारत ॥
अनुज्ञया तदा भर्तुर्विशान्तर्गहं मुदा ॥ ४८ ॥ ततो विनिर्गता देवी कृष्णस्यैवाभ्यनुज्ञया ॥ स्थिता पार्श्वे च कृष्णस्य नमस्कृत्वा महात्मने
॥ ४९ ॥ ततो मुहूर्तमासित्वा नारदः कृष्णमब्रवीत् ॥ आपृच्छे त्वां गमिष्यामि शक्रलोकमधोक्षज ॥ ५० ॥ तत्राद्य देवमीशानं नमस्कृत्य मेहे
श्वरम् ॥ गार्स्यन्ति देवगन्धर्वास्तथैवाप्सरसां गणाः ॥ ५१ ॥ मासि मास्थुचितं ह्येतन्महेन्द्रसदने प्रभो ॥ पूजार्थं देवदेवस्य गान्धर्वं नृत्यमेव च
॥ ५२ ॥ अन्तर्हितो देवदेवः सोमः सप्रवरो विभुः ॥ पश्यत्यमरमुख्येन कृतं भक्त्याऽद्विघातिना ॥ ५३ ॥ निमन्त्रितोऽहं पूर्वेद्युः पुष्पं दत्तं महा
द्युते ॥ पारिजातस्य भद्रं ते तरुराज्ञो महात्मनः ॥ ५४ ॥ यदेतदाहृतं स्वर्गात्त्वदर्थं तु मया विभो ॥ देवोपभोग्यमेतद्धि तरुराजससुद्भवम् ॥ ५५ ॥
इष्टः स वृक्षः सततं शच्याः पुष्करलोचन ॥ सौभाग्यमावहत्येव पूज्यमानोऽपि नित्यशः ॥ ५६ ॥ पुण्यं कर्तुं तदा सृष्टः पारिजातो महाद्रुमः ॥
अदित्या धर्मनित्येन कश्यपेन महात्मना ॥ ५७ ॥ पुराऽदित्या महातेजास्तोषितः किल कश्यपः ॥ वरेण च्छन्दयामास मारीचस्तपसो निधिः
॥ ५८ ॥ सोवाच सुभगा येन भवेयं मुनिसत्तम ॥ स्वलंकृता कामतश्च सर्वैरेव विभूषणैः ॥ ५९ ॥ इप्सितं गीतनृत्यं च भवेन्मम तपोधन ॥
कुमारी नित्यदा चैव भवेयं तपसो निधे ॥ ६० ॥ विरजा शोकरहिता भवेयमिति नित्यदा ॥ पतिभक्तिमती चैव धर्मशीला तथैव च ॥ ६१ ॥
पारिजातं ततोऽस्त्राक्षीददित्याः प्रियकाम्यया ॥ सर्वकामप्रदेः पुष्पैरावृतं नित्यगन्धदैः ॥ ६२ ॥ त्रिशाखं सर्वदा दृश्यं सर्वभूतमनो ॥ ६३ ॥ मन्दारादपि
दृश्यन्ते तस्मिन्नेव महाद्रुमे ॥ ६४ ॥ ईदृशान्यपि पुष्पाणि विभर्त्येकापि रूपिणी ॥ बहुरूपाणि चाप्यन्या पद्मानि च ततो ॥ ६४ ॥ मन्दारादपि
वृक्षाच्च सारमुद्धृत्य कश्यपः ॥ तस्मादेष तरुश्रेष्ठः सर्वेषां श्रेष्ठतां गतः ॥ ६५ ॥ ततस्तत्र निबध्याथ कश्यपं प्रददौ शु ॥ अदितिर्मम पुण्यार्थ
सौभाग्यार्थं तथैव च ॥ ६६ ॥ अदित्या कश्यपो दत्तः पुण्यार्थं च तथा मम ॥ पुष्पदाम्ना वेष्टयित्वा कण्ठे पुण्यार्थमात्मवान् ॥ ६७ ॥
मित्यर्थः । “रूपं स्वभावे सौन्दर्ये नालोके पशुशब्दयोः” इति मदिनीपद्मानीति विधिमात्रस्योपलक्षणम् ॥ ६४ ॥ अत एव मन्दारात् कल्पवृक्षाचार्यं सारभूत इत्यर्थः ॥ ६५ ॥
ततस्तत्र निबध्यादित्या परकृतिसहपाथ्यवादेन सौभाग्यकामनया भर्तुःसाहितस्य पारिजातस्य दानं कर्तव्यम् । निष्कयेण पुनर्भर्ता च भोक्तव्य इति विधिरुच्येयः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ विष्णुपपाः गङ्गाया परि ठरि जाव इति पारिजात स्वार्थेण् । सयोगे मन्तु मानयितु विपोगे दापयितु च योग्यानि च ते
 ॥ ७० ॥ कोविदार इत्यङ्काराव ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ इति श्रीमहाभारते सिद्धेषु हरिक्यो विष्णुपर्वणि टीकार्या सप्तपटितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ अष्टपटितमेऽध्यायेऽमुष्मिन्ना
 रदसंनिधौ ॥ पारिजातसमाहृत्यै प्रतिष्ठा हरिणा कृत्वा ॥ १ ॥ एव तावत्पूर्वाध्याये “निमन्त्रितोऽहं पूर्वेषु पुष्प दत्त्वा महाभवे ।” इति नारदवचः श्रुत्वा तस्य ष स्वकार्यो
 प्येभित्वाऽग्रावाभारदम् उवाचेत्याह—एवो अिगभिपुमिति ॥ १ ॥ अथ नारदेन पूर्वं स्वप्रयोजनमुक्त्वा । “निमन्त्रितोऽहं पूर्वेषु पुष्प दत्त्वा महाभवे ।” इति वक्तुर्वन्नेव ममापि
 निष्करयेण मया मुक्तं कश्च्यपस्तु तपोधनः ॥ इन्द्रो दत्तस्तथेन्द्राण्या सौभाम्यार्थं ततो मम ॥ ६८ ॥ सोमश्चाप्यथ रोहिण्या ऋद्ध्या च घनद
 स्तथा ॥ एव सौभाग्यवो वृक्षः पारिजतो न सराय ॥ ६९ ॥ पारि जातो विष्णुपद्या पारिजातेतिशब्दित ॥ मन्दारपुष्पैर्यद्भुक्तो मन्दारस्तेन
 कल्प्यते ॥ ७० ॥ कोऽप्ययं वारुणित्याहुरजानन्तो यतो जना ॥ कोविदार इति स्यात्तस्तत् स सुमहातरु ॥ ७१ ॥ मन्दार कोविदारश्च पारि
 जातश्च नामभि ॥ स वृक्षो ह्यायते विव्यो यस्यैतत्कुसुमोत्तमम् ॥ ७२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिक्यो विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे सप्तपटि
 तमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो जिगमिषु तत्र नारद मुनिसत्तमम् ॥ प्रोवाच भगवान्विष्णुरप्रमेयपराक्रम ॥ १ ॥
 महर्षे धर्मतत्त्वज्ञ स्वर्गं गत्वा त्वयाऽनघ ॥ दृष्ट्वा सदस्यान्वेवस्य त्रिपुरघ्नस्य घीमत ॥ २ ॥ अनाह्वया मद्भवनाद्विज्ञाप्य पाकशासन ॥ सभा
 वथित्वा भ्रातृत्व पौराण वेत्सि यन्मुने ॥ ३ ॥ यमस्वाक्षीन्मुनिश्रेष्ठो भगवान्कश्यपस्तर्हम् ॥ पारिजात पुराऽदित्याः सुस्वार्थं धर्मसत्तम ॥ ४ ॥
 सपुण्यमतिसौभाग्य ददाति तरुसत्तम ॥ तव दत्त पुरा दान व्रतेन तरुमुत्तमम् ॥ ५ ॥ देवीभिर्धर्मनित्याभिर्धर्मार्थममगेत्तम ॥ दत्तं भुत्वाऽ
 भिकश्नन्ति दातु पत्न्यो मम प्रभो ॥ ६ ॥ पुण्यार्थं दानचर्मार्थं मम प्रीत्यर्थमेव च ॥ आनाययद्वा स्वर्तो पारिजात महाद्रुमम् ॥ ७ ॥ दत्ते
 दाने पुनः स्वर्गं तरु त्व नेतुमर्हसि ॥ स वाच्य एव भगवान्बलभिद्भगवस्त्वया ॥ ८ ॥ तथा तथा प्रयत्नश्च कार्योऽस्मिन्मुनिसत्तम ॥ यथा तरुवर
 दद्यात्पारिजातं सुरेश्वर ॥ ९ ॥ तत्र द्रुतगुण तावत्पश्यामस्ते तपोधन ॥ सभाव्या सर्वकृत्यानां सपद्धि त्वयि मे मता ॥ १० ॥
 कार्यं कुर्वन्ति भगवान्भारत्समाह—महर्षे इति ॥ २ ॥ अनाह्वया भेष्टस्य मृत्यु प्रति यत्केरणरूप बचनं उवाचा तथा विनेत्यर्थः । विज्ञापना उचमस्य निष्ठेन प्रार्थनेति भेदः ।
 पौराणं शमनाकारिणम् ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ स दत्तः सन्निति शेषः । तत्र इन्द्रस्य स्वर्धनं तरु देवीभिः पूर्वोक्ताभिरित्यादिभिनोदाय दत्तम् । नारदेन च पुनस्तुस्य दत्तमिति श्लोक्तद्वय
 स्य सर्वत्र ॥ ५ ॥ ६ ॥ आनायय मृत्ये ॥ ७ ॥ पूर्वोक्तमर्थं स्वपीकरोति—दत्ते दान इति ॥ अस्माक दानफल मविष्पति तव तु काजपि हानिर्नोस्वीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ शच्याः क्रीडाबुद्ध इति मिषेण मोक्षितः मोक्षितः । शच्या इति छेदः संधिरार्षः । ततो रुद्रात् ॥ १७ ॥ उमया उमायाः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ देवी देवी देवश्चेति द्वन्द्वकशेषः । तौ मां च वर्जयित्वेति संबन्धः ॥ २१ ॥ २२ ॥ गणाः सङ्घाः प्रवराणां प्रमथानाम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ सोमम्

एवं नारायणेनोक्तो नारदो भगवानृषिः ॥ प्रहस्योवाच केशिन्मिदं वाक्यं तपोधनः ॥ ११ ॥ बाढमेवं प्रवक्ष्यामि यदुमुख्य सुरेश्वर ॥ न तु दास्यति
 देवेन्द्रः पारिजातं कथंचन ॥ १२ ॥ मन्दरं पर्वतश्रेष्ठं दानवैस्त्रिदशैस्तथा ॥ निक्षिप्य तोयधौ पूर्वं पारिजातः समाहृतः ॥ १३ ॥ मन्दरात्पर्वत
 श्रेष्ठान्नयितुं प्रेषितः पुरा ॥ पारिजातं हरेणापि लोककर्त्रा जनादेन ॥ १४ ॥ स्वयं विज्ञापितो गत्वा ततः शक्रेण शंकरः ॥ आक्रीडद्द्रुम उद्यानं
 शच्याः स्यादिति याचितः ॥ १५ ॥ तथाऽस्त्विति वरो दत्तो महादेवेन चानघ ॥ न च नीतः पारिजातो मन्दरं चित्रकन्दरम् ॥ १६ ॥ क्रीडा
 वृक्षः स शच्येति व्यपदेशेन मोक्षितः ॥ महेन्द्रेण महाबाहो पारिजातस्ततः पुरा ॥ १७ ॥ प्रियार्थसुमया साक्षात्पारिजातवनं हरः ॥ गव्यूतिशत
 विस्तीर्णं मन्दरस्यैव कन्दरम् ॥ १८ ॥ न तत्र सूर्यभाः कृष्ण प्रविशन्ति नगोत्तमे ॥ न च चन्द्रप्रभा शीता नैव कृष्ण सदागतिः ॥ १९ ॥ शीतोष्णे
 छन्दस्तत्र शैलपुत्र्या भवन्ति हि ॥ स्वयंप्रभं वनं तद्धि महादेवस्य तेजसा ॥ २० ॥ वर्जयित्वा महादेवो सगणौ यदुनन्दन ॥ मां चान्यस्तद्भनं
 दिव्यं न प्रयाति कथंचन ॥ २१ ॥ खवन्ति तत्र वाष्णेय पारिजाताः समन्ततः ॥ सर्वरत्नानि मुख्यानि मनसा काङ्क्षितानि वै ॥ २२ ॥ गणास्त
 न्युपभुञ्जन्ति प्रवराणां महात्मनाम् ॥ आज्ञया देवदेवस्य लोकनाथस्य केशव ॥ २३ ॥ पारिजाताद्बहुगुणं फलं तेषां तथा वनम् ॥ अभिमानं
 प्रभाञ्चैव गुणा भूरिगुणास्तथा ॥ २४ ॥ मूर्तिमन्तश्च ते वृक्षाः सोमं देवं वृषध्वजम् ॥ उपतिष्ठन्ति सततं प्रवरैः सह केशव ॥ २५ ॥ रौद्रेण
 तेजसा जुष्टा दुःखैर्हीनाः सुखान्विताः ॥ त्रयो मन्दरैः ते हि दयिताः शैलकन्यया ॥ २६ ॥ प्रविवेशान्धको नाम घोरस्तत्र ॥ २७ ॥ दैतेयो
 वरदानेन दर्पितः पापनिश्चयः ॥ २७ ॥ स हतो देवदेवेन हरेणामित्रघातिना ॥ अवध्यः सर्वभूतानां वृत्रादशगुणं बली ॥ २८ ॥ एवं दुःखं न ते
 देव पारिजातं प्रदास्यति ॥ पुष्कराक्ष सहस्राक्षः सत्यमेतद्भवीमि ते ॥ २९ ॥ सततं सहितो देव्या शच्या स हि वरदुमः ॥ सर्वकामप्रदः कृष्ण
 तथेन्द्राय महौजसे ॥ ३० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मुने तद्युज्यते साधु महादेवेन धीमता ॥ यच्छर्वाकारणं कृत्वा न नीतः स तरुः पुरा ॥ ३१ ॥

उमासहितम् ॥ २५ ॥ कन्यया कन्यायाः ॥ २६ ॥ वरदानेन सर्वत्र तव गतिरकुण्ठिताऽस्त्वित्येवंरूपेण ॥ २७ ॥ दुःखं दुःखलाभम् ॥ २९ ॥ सहितो हितेनेष्ट
 सुखदानेन युक्तः सहितः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पारुष्यस्य लोककर्मपादाया ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति श्रीहरिश्चरे विष्णुसर्वादि टीकायामष्टपद्यिमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ७० ॥ एकोनसप्ततितमेऽध्यायेऽस्मिन्ऋष्याकचूषात् ॥ पारिजात न दास्यामीत्याह शाक
 स ज्येष्ठ सर्वभूतानां लोककृत्प्रभवोऽध्यय ॥ पारुष्यस्य सहस्र कृत्वाविति मे मति ॥ ३२ ॥ अह यवीयान्देवस्य सर्वया बलघातिन ॥
 लालनीयश्च भगवज्ययत इव सत्तम ॥ ३३ ॥ सर्वया भगवांस्तावदुपायैर्बहुविस्तरे ॥ करोतु यश्च प्रीत्यर्थं शक्तो ह्यसि तपोधन ॥ ३४ ॥
 मया मुने प्रतिज्ञात पुण्यार्थं सत्यमामया ॥ स्वर्गादिदानयिष्यामि पारिजातामिति प्रमो ॥ ३५ ॥ मया तदवृत्त कर्तुं कथ शक्य तपोधन ॥
 नाशुत द्विवशो विप्र प्रोक्त पूर्वं मयाऽनघ ॥ ३६ ॥ मयि भग्नप्रतिज्ञे वै लोकानां विप्रवो भवेत् ॥ यन्मया हि मुनिश्रेष्ठ लोकधर्मा गुणान्विता ॥
 परिषर्ष्या स्थितौ सर्वे स कथ ह्यनृतं वदेत् ॥ ३७ ॥ न देवगन्धर्वगणा न राजसा न चासुरा नैव च यक्षपन्नगा ॥ मम प्रतिज्ञामपहन्तुमुद्यता
 मुने समर्था खलु मद्रमस्तु ते ॥ ३८ ॥ स पारिजात यदि न प्रदास्यति प्रयाच्यमानो भवताऽभरेश्च ॥ तत्र शचीव्यामुदितानुलेपने
 गर्वा विमोहस्यामि पुण्डरीरसि ॥ ३९ ॥ इति प्रवाच्यो यदि सामपूर्वक प्रयाच्यमानो न तरु प्रयच्छति ॥ मुनिश्चय महमनाय सर्वथा त्वयाऽपि
 क्राय खलु तत्र निश्चय ॥ ४० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिविशो विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे नारदकृष्णभाषणं नामाष्टपदि
 तमोऽध्याय ॥ ६८ ॥ ॥ ७० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ नारदोऽथ मुनिर्गत्वा महेन्द्रसदन प्रति ॥ तां रात्रिमवसत्तत्र ददृशे च महोत्स
 वम् ॥ १ ॥ तत्रादित्या महात्मानो वससश्च सुरोत्तमा ॥ राजर्षयश्च विद्वांस स्वर्गता कर्मभिः शुभै ॥ २ ॥ नागा यक्षाश्च सिद्धाश्च चारणाश्च
 तपोधना ॥ ब्रह्मर्षयश्च शतशो देवर्षिभ्योऽनघ ॥ ३ ॥ मुपुर्णाश्च महात्मानो मरुतश्च महाबला ॥ विवोक्तासां निकायाश्च शतशोऽज्ये समागता
 ॥ ४ ॥ उप्युपरि सर्वेषां सोमदेवो महेश्वर ॥ तस्यावभितविक्रान्त स्वर्गणैः परिवारित ॥ ५ ॥ देवर्षिभिर्मुनिश्रेष्ठैः सभूतः सर्वभावन ॥
 कल्पान्तरसहस्रेषु क्षयो येषां न विद्यते ॥ ६ ॥ यानर्चयन्ति सततं देवा देवैश्चरोपमाः ॥ आत्मज्ञानावलेपान्था ये च धर्मपथि स्थिता ॥ ७ ॥
 रुद्राश्च काश्यपा देवमभ्युपासन्त भारत ॥ स्कन्दश्च भगवानग्निर्गङ्गा च सरिता वरा ॥ ८ ॥ अर्चिष्वास्तुःशुक्रश्चैव भारिश्च वदतां वर ॥ नतार्ये
 देवदेवानामेते हि तपसाऽन्विता ॥ ९ ॥ एतान्नुविधीयन्ते सर्वदेवगणा नृप ॥ धर्मनित्यास्तपोनित्याः सतां मार्गमुपाश्रिता ॥ १० ॥
 शरीशे ॥ १ ॥ नारदोऽप्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ नावलेपान्था गर्वहीना ॥ ७ ॥ ८ ॥ मारिर्गर्भविरोप ॥ ९ ॥ अनुविधीयन्ते अनुसरन्ति ॥ १० ॥

तान् मानुषान् अर्चयन्ति दृष्टफलप्रदानेन पूजयन्ति ॥ ११ ॥ देवानां कृत्येषु ये वर्तन्ते ते इति च ज्ञेयम् । अनुष्ठिताः अनुष्ठितवन्तः ॥ १२ ॥ षड्गुणान् वक्रिमरि-
 ग्धमथुरालस्यविभक्तावद्वाष्यान् ॥ १४ ॥ १५ ॥ जुजोष श्रित्या जग्राह । उपस्थानं नृत्यादिरूपां परिचर्याम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ तस्यैवार्तिहरणं
 ये त्विमे मानुषा देवानर्चयन्ति शुभार्थिनः ॥ तानर्चयन्ति ह्यमरास्तथा राजञ्छुभार्थिनः ॥ ११ ॥ पितृकृत्येषु देवानां संन्यासं ये त्वनुष्ठिताः ॥
 स्वाध्यायवन्तः कौरव्य सदा नियमचारिणः ॥ १२ ॥ गन्धर्वाधिपतिः श्रीमांस्तत्र चित्रथो नृप ॥ सपुत्रो वादयामास देववाद्यानि हृष्टवत्
 ॥ १३ ॥ ऊर्णायुश्चित्रसेनश्च हाहा हूहूस्तथैव च ॥ दुम्बरस्तुम्बरुश्चैव जगुरन्ये च षड्गुणान् ॥ १४ ॥ उर्वशी विप्रचित्तिश्च हेमा रम्भा च भारत ॥
 हेमदन्ता घृताची च सहजन्या तथैव च ॥ १५ ॥ जुजोष भगवान्देवस्तदुपस्थानमात्मवाच् ॥ वृत्तेन तुष्टः शक्रस्य जगाम जगतो गतिः ॥ १६ ॥
 गते भूतपतौ सर्वे नृपा जगमुर्थयागतम् ॥ महेन्द्रेणार्चिता देवाः स्वानेव निलयान्गताः ॥ १७ ॥ ततः सर्वेषु यातेषु सुखासीनं पुरंदरम् ॥ सदस्यैः
 स्वैः सहासीनं नारदोऽभिययौ मुनिः ॥ १८ ॥ तमिन्द्रः पूजयामास समुत्थाय तपोधनम् ॥ दिदेश कुशगर्भं च पीठमात्मासनोपसम् ॥ १९ ॥
 नारदोऽथ महातेजा महेन्द्रमिदमब्रवीत् ॥ दूतोऽहममरेश्रेष्ठ विष्णोरतुलतेजसः ॥ २० ॥ किञ्चित्कार्यं पुरस्कृत्य प्रेषितोऽस्मि महात्मना ॥
 आनर्तादातिहरणं तस्यैवानघतेजसः ॥ २१ ॥ प्रीतिवाक्यानि हृद्यानि प्रयुज्य मुनये तदा ॥ ततः प्रहृष्टो भगवानब्रवीत्पाक्शासनः ॥ २२ ॥
 किमाह पुरुषश्रेष्ठः शीघ्रमाचक्ष्व मे मुने ॥ चिरस्य खलु कृष्णेन संस्मृतोऽस्मि महात्मना ॥ २३ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ महेन्द्रेन्द्रानुजं द्रष्टुं
 गतोऽहं भ्रातरं तव ॥ कथंचिद्भारकां तत्र काश्यपानां यशस्करम् ॥ २४ ॥ तं तु रैवतकेऽद्राक्षं तदासीनमरिदमम् ॥ रुक्मिण्या सहितं वीरं स्तु-
 वन्तं वृषभध्वजम् ॥ २५ ॥ पारिजाततरोः पुष्पं तस्य दत्तं मयाऽनघ ॥ विस्मापनार्थं देवेश पत्नीनामुरुतेजसः ॥ २६ ॥ तस्य पत्न्यस्तु
 विस्मयं परमं ययुः ॥ बहुकामप्रदं पुष्पं वृक्षराजसमुद्भवम् ॥ २७ ॥ गुणास्तासां मया ख्यातास्तस्य पुष्पस्य मानद ॥ सृष्टिं पारिजातस्य कश्य-
 पेन महात्मना ॥ २८ ॥ अदित्या कश्यपो दत्तः पुण्यार्थं च यथा मम ॥ पुष्पदाप्ना वेष्टयित्वा कण्ठे पुण्यार्थमात्मवाच् ॥ २९ ॥ त्वं च दत्तो यथा
 शच्या देवाश्चान्ये सुरेश्वर ॥ निष्क्रयश्च यथा दत्तः कश्यपाद्यैर्महर्षिभिः ॥ ३० ॥ तच्छ्रुत्वा तस्य पत्न्येका सत्यभामेति विश्रुता ॥ पुण्यकार्यं
 मनश्चक्रे दयिता ते यवीयसः ॥ ३१ ॥ तथा चाभ्यर्थितो भर्ता देव देव्या गणेश्वरः ॥ प्रतियज्ञे स धर्मार्थं यवीयांस्तव मानद ॥ ३२ ॥
 कार्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ चिरस्य चिरेण ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ तासां कृष्णपत्नीनां पुरः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ भजासन्मित्यनेन वृत्त्वाचिष्ठभैरवावचनं नारद उक्त्वातिथि गम्यते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
 ॥ ४५ ॥ प्रकृतिभि र्मर्त्ये ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ त्रिदिवस्य सन् त्वमपीति सप्तम्य न त्वमस्य न त्वमस्य इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ आमिपमोज्यानां मांसमक्षी

ततो मामुक्तवान्वीरो विष्णुर्वल्लवतां क्व ॥ यथावत्सुरमुख्येशा भुवतः शृणु भावत ॥ ३३ ॥ लालनीयो यवीर्यास्तु प्रणिपत्याच्युतोऽब्रवीत् ॥ आ
 नयेयं सुरश्रेष्ठ पारिजात वरुमुमम् ॥ ३४ ॥ मनोरथोऽस्तु सफलो वध्वास्तेऽसुरसुदन ॥ धर्मकृत्ये विशेषेण वध्वास्ते सुरसत्तम ॥ ३५ ॥ अय दर्शि
 तकल्याणो लोको लोकगणेश्वर ॥ पश्यन्त्वमरकल्याणं मत्प्रभावाच्च मानवाः ॥ ३६ ॥ कैशम्पायन उवाच ॥ वासुदेववच श्रुत्वा महेन्द्रः कुल
 नन्दन ॥ नारद वदतां श्रेष्ठमिदं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ३७ ॥ भजासन द्विजश्रेष्ठ युक्तस्युक्त त्वया द्विज ॥ संदेश प्रतिदास्यामि विष्णोरस्तुल्लेजस
 ॥ ३८ ॥ आसीने नारदे शक्रो लब्धानुज्ञोऽथ नारदात् ॥ स्वमासन ततो भेजे तस्यैव सदृशं प्रभो ॥ ३९ ॥ उपविष्टः सुरपतिरथोवाच तपोध
 नम् ॥ निरीक्ष्य स्ववल धीर्यं हर्षदं वृजनाशन ॥ ४० ॥ शक्र उवाच ॥ महर्षे कुशल पृष्ट्वा वक्तव्यस्ते जनार्दन ॥ वचनान्मम धर्मज्ञ सर्वभूतसु
 खावह ॥ ४१ ॥ मदनन्तरमीशस्त्वं जगतो नात्र सशयः ॥ त्वदीयः पारिजातश्च रत्नान्यन्यानि चाच्युत ॥ ४२ ॥ त्व तु भारावतरण कर्तुं देव
 महीं गत ॥ मानुष्य सर्ववृत्तानां स्थितः कार्यस्य सिद्धये ॥ ४३ ॥ त्वथि तीणप्रतिज्ञे हि पुनः प्राप्ते त्रिविष्टम् ॥ पूरयिष्यामि वध्वास्ते इष्टा
 न्कामानघोसज ॥ ४४ ॥ स्वर्गीयानि च रत्नानि न नेतव्यानि केशव ॥ स्वल्पार्थे मानुष लोकाभिति पूर्वकृता स्थिति ॥ ४५ ॥ उत्क्रम्य हि
 स्थितिं देवो प्रवर्तामि महाबल ॥ यद्यहं किं प्रवक्ष्यन्ति प्रजापतिगणाः प्रभो ॥ ४६ ॥ ब्रह्मणा सह पुत्रेण सपौत्रेण महात्मना ॥ नियमा सर्वं
 कृत्यानां स्यापिता जगतो ध्रुवा ॥ ४७ ॥ प्रजापतिः कृत मार्गमपास्य व्रजतो मम ॥ श्रुत्वा प्रजापतिर्धोमाञ्छापमप्युत्सृजेत्प्रभु ॥ ४८ ॥ अ
 स्माभिर्भियमान हि मर्यादासितुबन्धनम् ॥ भेत्यन्यथशङ्किता दैत्या दैत्यपक्षास्तथाऽपरे ॥ ४९ ॥ स्त्रीनिमित्तमितो नीते पारिजाते दुमेश्वरे ॥
 स्वर्गोक्तसो भविष्यन्ति विमनस्काश्च मानद ॥ ५० ॥ उपमोगा मनुष्याणां विहिता ये स्वयमुवा ॥ तैस्तु तुष्यतु मे भ्राता सपश्यन्कालपर्ययम्
 ॥ ५१ ॥ इहापि तात त्रिविधे मम य स्यात्परिग्रह ॥ त्रिदिवस्योऽपि त कृष्णः सर्वं भोक्तुमिद्वहति ॥ ५२ ॥ हृद्ये ब्रामिपमोज्यानामभिमा
 नावचनार्दनः ॥ ततो धर्मं ससुत्सृज्य पापमेवानुवर्तते ॥ ५३ ॥

एष पुष्टः अत एव इत्स्वात्पर्यमतिक्रामति । यदाहापस्तस्य । " इष्टो इत्यसि इतो धर्ममतिक्रामति " इति ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ मानुषे लोके ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ इत्ययः अतिवृष्ट्याद्ययः ॥ ६८ ॥
 न क्षमं न योग्यम् ॥ ६९ ॥ कार्यं कर्म कार्यं कर्तव्यम् ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ७४ ॥
 स्त्रीवश्यता ख्याप्यमाना कृष्णस्य हि महात्मनः ॥ जगत्प्रथमशशा योगं जनयेदिति मे मतिः ॥ ६४ ॥ मानुष्यं मानुषे प्राप्तो येदन्मधुसूदनः ॥ कु
 र्यान्निर्वन्धनीयं यद्भ्रात्रा ज्येष्ठेन नारद ॥ ६५ ॥ स्वर्ग्यरत्नविलोपेन धर्पणा स्यान्ममानघ ॥ ज्ञातितो धर्पणा चैव विशेषणैव गर्हिता ॥ ६६ ॥ धर्म
 मर्थं च कामं च क्रमेण मधुसूदनः ॥ सेवत्वेप सतां धर्मान्स्थापितान्पद्मयोनिना ॥ ६७ ॥ महीतलं पारिजातमर्पयिष्याम्यहं यदि ॥ पैलोमीमादितः
 कृत्वा को तु मां बहु मंस्यते ॥ ६८ ॥ पारिजातं महीपृष्ठे दृष्ट्वा पृष्ठा च मानुषाः ॥ स्वर्गार्थं नोद्यमिष्यन्ति दृष्ट्वा स्वर्गफलं क्षितौ ॥ ६९ ॥ पारि
 जातगुणान्मर्त्या उपन्ति यदि नारद ॥ देवतानां मनुष्याणां न विशेषो भविष्यति ॥ ६० ॥ तत्र यत्क्रियते कर्म इह तद्भुज्यते नरैः ॥ स्वर्गार्थं न
 यतिष्यन्ति पारिजातगुणान्विताः ॥ ६१ ॥ सर्वरत्नवरः स्वर्गे पारिजातस्तपोधन ॥ तुल्यं देवसमैर्मर्त्यैः सर्वदेव जगद्भवत् ॥ ६२ ॥ यज्ञैर्मर्त्या न
 यद्यन्ति लब्धस्वर्गफला भुवि ॥ न पृतानि प्रदास्यन्ति तुल्यस्वमर्मरगताः ॥ ६३ ॥ यज्ञैर्जग्याहिकैश्चैव नित्यमाप्याययन्ति नः ॥ मानुषाः स्वर्गमि
 च्छन्तः श्रद्धानास्तपोधन ॥ ६४ ॥ तत्सर्वं न करिष्यन्ति पारिजातगुणान्विताः ॥ निस्तेजसो भविष्याम ते गतास्त्वद्भिहीनताम् ॥ ६५ ॥ इतः
 सुवृष्ट्या सस्येस्ते जीवन्ति पुरुषा भुवि ॥ आप्याययन्तस्तेऽप्यस्मान्दानैर्यज्ञैस्तथैव च ॥ ६६ ॥ न बुभुक्षा पिपासा वा बाधते यदि मानुषान् ॥
 रोगो जरा वा मृत्युर्वा धर्मज्ञरतिरेव च ॥ ६७ ॥ दौर्गन्ध्यं वा सुघोरा वा ईतयः कर्मसंभवाः ॥ किमुद्योगं करिष्यन्ति पारिजातगुणान्विताः ॥ ६८ ॥
 सर्वथा नयनं तत्र पारिजातस्य न क्षमम् ॥ इति वाच्यस्त्वया विप्र विष्णुरच्छिष्टकर्मकृत् ॥ ६९ ॥ यथा यथा च मे भ्राता तुष्यन्ति चिचारयन् ॥ तथा
 तथा त्वया कार्यं मत्प्रीतिमिच्छता ॥ ७० ॥ हाराश्च मणयश्चैव चन्दनान्यगुरुणि चावस्त्राणि च विचित्राणि वध्वा रकां नय ॥ ७१ ॥
 योग्यानि यानि मर्त्यानां यावदिच्छति केशवः ॥ न स्वर्गपरिमोषं तु कर्तुमर्हति साम्प्रतम् ॥ ७२ ॥ ददामि रत्नानि यथो तान्यहं बहूनि चित्राणि
 विभूषणानि च ॥ न पारिजातं च कथंचन द्रुमं मुने प्रदास्यामि दिवौकसां प्रियम् ॥ ७३ ॥ इति श्री विष्णु पारिजात इन्द्रवाक्यं नामै
 कोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ देवराजवचः श्रुत्वा नारदः कुरुनन्दन ॥ प्रोवाच वाक्यं वाक्यज्ञो धर्मोत्तमा धर्मवित्तमः ॥ १ ॥
 अथास्मिन्सप्ततितमे प्रतिज्ञां नारदोरितम् ॥ कृष्णस्य बलमिच्छुत्वा न दास्यामीत्यवावदीत् ॥ १ ॥ देवराजेति ॥ १ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मजासगमित्यनेन वृत्तवाचिष्यैवाक्खचनं नारद उक्खनिति गम्यते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
 ॥ ४५ ॥ प्रवर्तामि त्र्यर्वे ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ त्रिविदस्य सन् त्वमपीति संवन्ध न त्वमसिथ इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ आमिपमोज्यानां मांसमन्तैः

ततो माशुक्तवाचीरो विष्णुर्वलकृता वर ॥ यथात्रत्सुसुख्येरा भुवत शृणु भाषतः ॥ ३३ ॥ लालनीयो यवीयास्तु प्रणिपत्याच्युतोऽब्रवीत् ॥ आ
 नयेयं सुरेश्रेष्ठ पारिजात वरुणम् ॥ ३४ ॥ मनोरथोऽस्तु सफलो वध्वास्तेऽसुरसुदन ॥ घर्मकृत्ये विशेषेण वध्वास्ते सुरसत्तम ॥ ३५ ॥ अय दशि
 तकल्याणो लोको लोकगणेश्वर ॥ पश्यन्त्वमरकल्याणं मत्प्रभावाच्च मानवा ॥ ३६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वासुदेववच श्रुत्वा महेन्द्रः कुल
 नन्दन ॥ नारद वदतां श्रेष्ठमिदं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ३७ ॥ मजासन द्विजश्रेष्ठ युक्तमुक्त त्वया द्विज ॥ सर्वेश प्रतिदास्यामि विष्णोरतुल्येजस
 ॥ ३८ ॥ आसीने नारद शक्रो लघानुज्ञोऽथ नारदात् ॥ स्वमासन ततो भेजे तस्यैव सहस्र प्रभो ॥ ३९ ॥ उपविष्टः सुरपतिरथोवाच तपोय
 नम् ॥ निरीक्ष्य स्वयल वीर्यं हर्षदं वृद्धनाशन ॥ ४० ॥ शक्र उवाच ॥ महर्षे कुशल पृष्ट्वा वक्तव्यस्ते जनार्दन ॥ वचनान्मम धर्मज्ञ सर्वभूतसु
 खान्वह ॥ ४१ ॥ मदनन्तरमीशस्तत्रं जगतो नात्र सशयः ॥ त्वदीय पारिजातश्च रत्नान्यन्यानि चाच्युत ॥ ४२ ॥ त्वं तु भारावतरण कर्तुं देव
 मही गत ॥ मानुष्य सर्वज्ञानां स्थित कार्यस्य सिद्धये ॥ ४३ ॥ त्वयि तीणप्रतिज्ञे हि पुन प्राप्ते त्रिविष्टपम् ॥ पूरयिव्यामि वध्वास्ते इष्टा
 न्कामानघोषज ॥ ४४ ॥ स्वर्गीयानि च रत्नानि न नेतव्यानि केशव ॥ स्वल्पार्थे मानुष लकमिति पूर्वकृता स्थितिः ॥ ४५ ॥ उत्क्रम्य हि
 स्थिते देवीं प्रवर्तामि महाबल ॥ यद्यह किं प्रवक्ष्यन्ति प्रजापतिगणा प्रभो ॥ ४६ ॥ ब्रह्मणा सह पुत्रेण सपौत्रेण महात्मना ॥ नियमाः सर्व
 कृत्यानां स्थापिता जगतो ध्रुवा ॥ ४७ ॥ प्रजापतिकृत मार्गमपास्य व्रजतो मम ॥ श्रुत्वा प्रजापतिर्धीमाञ्छापमप्युत्सृजेत्प्रभु ॥ ४८ ॥ अ
 स्माभिर्भियमान हि मर्यादासुबन्धनम् ॥ भेत्यन्यशङ्किता देव्या दैत्यपक्षास्तथाऽपरे ॥ ४९ ॥ स्त्रीनिमित्तमितो नीते पारिजाते द्रुमेश्वरे ॥
 स्वगोक्षसो भविष्यन्ति विमनस्काश्च मानद ॥ ५० ॥ उपभोगा मनुष्याणां विहिता ये स्वयमुवा ॥ तैस्तु सुब्यतु मे भ्राता सपश्यन्कालपर्ययम्
 ॥ ५१ ॥ इहापि तत्त त्रिविदे मम य स्यात्परिश्रद ॥ त्रिविदस्योऽपि त कृष्णः सर्वं भोक्तुमिहाहंति ॥ ५२ ॥ हृद्यो ब्रामिपमोज्यानामभिमा
 नाननार्दन ॥ ततो घर्मं समुत्सृज्य पापमेवानुसृजति ॥ ५३ ॥

इष्टं पुनः अत एव इत्स्तादर्थमतिक्रामति । यदाहापस्तम्भः । “ हृद्यो एव्यति इतो घर्ममतिक्रामति ” इति ॥ ५३ ॥

॥ २६ ॥ आहार्यः संभोज्यः संपायो वा ॥ २७ ॥ २८ ॥ धनुर्ज्यायामिति शतपथोक्त इतिहासोऽवगमिभितः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ऐन्द्रमेवधिपत्यं आ
 वणभाद्रपदपूज्यत्वं वैष्णवं कृत्वाहं ददौ दत्तवान्वैचित्र्येनात्र परोक्षता ॥ ३४ ॥ अन्यत्र समरेऽहमग्रतः प्रहरामि यतो राजा प्रभुः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ परिभा
 पुत्रदारसहस्रैर्हि भ्राताऽनघ विशिष्यते ॥ सदृशो ज्ञानसंपन्न इति ब्रह्मा पुराऽब्रवीत् ॥ २६ ॥ नास्ति भ्रातृसमो बन्धुराहार्य इतरो जनः ॥ इति माम
 ब्रवीन्माता पिता चैव प्रजापतिः ॥ २७ ॥ सोदरे तु विशेषं तु पिता मे कश्यपोऽब्रवीत् ॥ दत्ता मया विरुद्धयन्ते दानवाः पापनिश्चयाः ॥ २८ ॥ काममे
 तन्न वक्तव्यं स्वयमात्मस्तवान्वितम् ॥ प्राप्तस्त्वसरो विप्र यदिहाद्योच्यते मया ॥ २९ ॥ धनुर्ज्यायां मुनिश्रेष्ठ छिन्नायां हि पुराऽनघ ॥ धन्वीभिरम
 राणां च वरदानान्महासुने ॥ ३० ॥ उत्कृत्तरिशसो विष्णोः पुरा देहो धृतो मया ॥ सिधिते च शिरो यत्नाच्छिन्नं रौद्रेण तेजसा ॥ ३१ ॥ अहं विशिष्टो देवा
 नामित्युक्त्वा पुनरच्युतः ॥ धनुर्गोप्य दर्पेण स्थितो नारद केशवः ॥ ३२ ॥ किं मां पिता वा माता वा वक्ष्यतीति मया सुने ॥ स्नेहेन च स्थितं
 विष्णोः शरीरं मुनिसत्तम ॥ ३३ ॥ ऐन्द्र वैष्णवमस्यैव सुने भागमहं ददौ ॥ यवीयांसमहं प्रेम्णा कृष्णं पश्यामि नारद ॥ ३४ ॥ संयामेषु प्रहर्तव्यं
 तेन पूर्वं तपोधन ॥ राजा किलाहं समरे प्रहराम्यग्रतो भुवम् ॥ ३५ ॥ प्राडुर्भावेषु सर्वेषु स्वशरीरमिवानघ ॥ यतो रक्षामि धर्मज्ञ केशवं भक्ति
 माश्रितम् ॥ ३६ ॥ इदं भङ्क्त्वा मदीयं च भवनं विष्णुना कृतम् ॥ उपर्युपरि लोकानामधिकं भुवनं सुने ॥ ३७ ॥ अवमानः स च मया पृष्टतः
 क्रियते सुने ॥ लालनीयो मया बाल इत्येवं भ्रातृगौरवात् ॥ ३८ ॥ बालोऽयं मम पुत्रेति यवीयानिति नारद ॥ पित्रा मात्रा च गोविन्दो मानी च
 परिभाषितः ॥ ३९ ॥ इष्टस्तत्र जनानां च केशवः सुविशेषतः ॥ वयं द्वेष्या न संदेहस्तत्र स्नेहोऽतिरिच्यते ॥ ४० ॥ सर्वज्ञो बलवाञ्छूरः पात्रं मान
 यिता तथा ॥ केशवेत्येव च ध्यानं यत्ताद्वितथतां गतम् ॥ ४१ ॥ गच्छ नारद वक्तव्यः केशवो वचनान्मम ॥ आहूतो न निवर्तेयं प्रति शत्रुभिः
 ॥ ४२ ॥ यदीच्छसि तदागच्छ सह्यं ते यत्त्वमिच्छसि ॥ प्रहरस्व च पूर्वं त्वं भार्याजित यथेच्छसि ॥ ४३ ॥ रथाङ्गेनाथ शार्ङ्गं यथा नन्दकेन च ॥
 प्रहरारुह्य गरुडं दृढो भूत्वा जनार्दन ॥ ४४ ॥ प्रहते प्रहरिष्यामि यथाशक्त्या च केशव ॥ अहो धिग्यदि मां स्नेहो विष्णु न करिष्यति ॥ ४५ ॥
 यावन्न सत्रामगतो जितोऽहं चक्रपाणिना ॥ पारिजातं न दास्यामि तावद्गो मुनिसत्तम ॥ ४६ ॥ मां समाह्वयते ज्येष्ठं यवीयान्स तपोधन ॥ अहं
 तं मर्षयिष्यामि किमर्थं स्त्रीजितं हरिम् ॥ ४७ ॥ अर्धैव गच्छ भगवन्द्धारवां कृष्णपालिताम् ॥ विवादे संस्थितः सोऽज्ञ इति वाच्यस्त्वयाऽच्युतः ॥ ४८ ॥
 पितः आकृष्टः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ केशवेत्येवेति संविराषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ सह्यं सांढव्यम् ॥ ४३ ॥ रथाङ्गेन चक्रेण ॥ नन्दकेन खड्गेन ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ इत्थं महान्तं पारिजातमित्यादिना पूषाम्ना । न चात्रगववात्र नाङ्गीकृतवाचम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
 अग्रथमेव वक्तव्यं हितं बलनिपूदन ॥ मया तव महाबाहो बहुमानोऽस्ति मे त्वयि ॥ २ ॥ उक्तो मया वासुदेवा जानता भवतो मतम् ॥ न दत्त
 पाणिजातोऽयं हरस्यापि त्वया पुरा ॥ ३ ॥ हेतवश्च मया तस्य वंशितास्ते समासत ॥ न चावगतवान्देव सत्यमेतद्भवीमि ते ॥ ४ ॥ उपेन्द्रोऽहं म
 हेन्द्रेण लालनीयः मवेति माम् ॥ उवाच पुण्डरीकाक्षो दत्तमुत्तरेभ्य च ॥ ५ ॥ पुन पुनर्मया वाऽस्य हेतवो देव वंशिता ॥ ततो न बुद्धिर्व्यावृत्ता वृत्र
 नाशन तस्य वै ॥ ६ ॥ अपि चाप्युक्तवान्देवो वाक्यान्ते मधुसूदन ॥ प्रत्याह पुरुपथेष्टः सरोपमिव वासवा ॥ ७ ॥ न देवगन्धर्वगणा न राक्षसा न चासुरा
 नेन न पन्नगोत्तमा ॥ मम प्रतिज्ञामपहन्तुमुद्यता मुने समया खलु भद्रमस्तु ते ॥ ८ ॥ स पारिजात यदि न प्रदास्यति प्रयाच्यमानो भवता पुरंदरः ॥
 ततः शची यामृदितानुलेपने गर्दा विमोक्ष्यामि पुरंदरोरसि ॥ ९ ॥ उपेन्द्रस्य महेंद्राय ब्राह्मस्ते निःशत्रुः परः ॥ यवत्र मन्यसे न्याय्य सप्रधार्यं कुरुष्व
 तव ॥ १० ॥ तत्त्वं हितं च देवेश भूयता वदतो मम ॥ नयन पारिजातस्य द्वारका मम रोचते ॥ ११ ॥ नारदो नैवमुक्तस्तु सुख्यक वलदेहभित् ॥ रोपा
 णिष्टः सदृशोऽत्र वीदितवराधिप ॥ १२ ॥ अनागसि मयि ज्येष्ठे मोदरे यदि केशव ॥ एव प्रवृत्तः किं शक्यं कर्तुमद्य तपोवन ॥ १३ ॥ बहूनि
 प्रतिलोमानि पुरा स कृतवान्मयि ॥ कृष्णो नारद सोढानि भ्रातेति स्म मया सदा ॥ १४ ॥ स्वाण्डवे चार्जुनरथ पुरा बाहयता सता ॥ मदीया वा
 रिता भेषा शमयन्तोऽग्निमुद्धतम् ॥ १५ ॥ गोवर्द्धनं धारयता त्रिप्रियं च कृत मम ॥ तथा वृत्रवधे प्राप्ते साहाय्यार्थं वृतो मया ॥ १६ ॥ समोऽहमि
 ति सर्वेषां भूतानामिति चोक्तवान् ॥ स्वबाहुबलमाश्रित्य वृत्रश्च निहतो मया ॥ १७ ॥ देवासुरेषु प्राप्तेषु सत्रामेषु च नारद ॥ युष्यत्यात्मेच्छया
 कृष्णो मुने सुविदित तवा ॥ १८ ॥ बहुनात्र विमुक्तेन तस्माद्दिष्टया प्रवर्तताम् ॥ ज्ञातिभेदो न नः कार्यः साक्षी त्व मम नारद ॥ १९ ॥ ममोरसि गर्दा
 मोक्तुमुद्यतो यदि केशव ॥ अनुशन्दयाथ पौलोमो गुण क इह दृश्यते ॥ २० ॥ उदवासगतो धीमान्पिता नः कश्यपः प्रसुः ॥ अदित्या सह
 मे मात्रा तयोत्राक्षयमिदं भवेत् ॥ २१ ॥ अजितात्मा मम भ्राता रजसा तमसा वृतः ॥ कामेन च द्वियो वाक्यादेव मासुक्तवान्युक्तम् ॥ २२ ॥ धि
 क्षिप्रय संख्या विप्र धियाजसमर्ति तथा ॥ यत्राधिक्षिप्तवान्विष्णुरेव मां स्त्रीजितो द्विज ॥ २३ ॥ न दृष्टं कश्यपकुले व्यपदेश्य महासुने ॥ नेव
 दत्तकुलं दृष्टं मातुर्म यत्र समव ॥ २४ ॥ न ज्येष्ठता न राजत्व देवानां प्रतिमानितम् ॥ कामरागाभिभूतेन कृष्णेन खलु नारद ॥ २५ ॥
 ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

अव्यक्तस्य अव्याकृतस्य व्यक्तो भागः कार्यं हिरण्यगर्भादिः यः सर्वभवोद्भवः सर्वसंसारबीजं तस्यात्मा अन्तर्यामी चेतयिता । न केवलं तस्यैव अपि सर्वस्य धीमतः चेतना वतः जन्तुमात्रस्येत्यर्थः ॥ १४ ॥ रुद्रादप्ययमन्य इत्याह—प्रकृत्या इति ॥ प्रकृत्याः चिच्छक्तेः प्रथमो मुख्योऽशः व्यक्तः दृश्यमात्राकारः विश्वसंज्ञः कृत्स्नभोग्यवस्तु संज्ञ इत्यर्थः । अत एव लोकश्चेतनस्तस्य भावनः संतर्पयिता ॥ १५ ॥ तस्याः प्रकृतः प्रथमो गुण उभावत् गुणी उभया रुक्मिण्या वा उपहितो गुणी महेश्वरः रुद्रो विष्णुर्वा ॥ १६ ॥ तदेवाह—नेति अर्द्धेन ॥ गुणिनो मायाविनो रुद्रस्य विष्णोर्वा विशेषो भेदको गुणो नास्ति अतो विष्णना द्रावितं त्वां रुद्रोऽपि न रक्षिष्यतीति भावः गुणिना इति

तस्याव्यक्तस्य यो व्यक्तो भागः सर्वभवोद्भवः ॥ तस्याऽऽत्मा परमो देवो विष्णुः सर्वस्य धीमतः ॥ १४ ॥ प्रकृत्याः प्रथमो भाग उमा देवी यथा स्विनी ॥ व्यक्तः सर्वमयो विश्वस्त्रीसंज्ञो लोकभावनः ॥ १५ ॥ रुक्मिण्याद्याः स्त्रियस्तस्या व्यक्तत्व प्रथमो गुणः ॥ अव्यया प्रकृतिर्देवी गुणी देवो महेश्वरः ॥ १६ ॥ न विशेषोऽस्य रुद्रस्य विष्णोश्चाभ्यसत्तम ॥ गुणिनश्चाव्ययः शास्ता सदा च प्रथमो गुणः ॥ १७ ॥ नारायणो महार्तेजाः सर्वकृच्छोकभावनः ॥ भोक्ता महेश्वरो देवः कर्ता विष्णुरधोक्षजः ॥ १८ ॥ ब्रह्मा देवगणाश्चान्ये पश्चात्सृष्टा महात्मना ॥ महादेवेन देवेश प्रजापति गणास्तथा ॥ १९ ॥ एवं पुराणपुरुषो विष्णुर्देवेषु पक्यते ॥ अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च गुणेभ्यश्च परस्तथा ॥ २० ॥ अदित्या तपसा विष्णुर्महात्मा राधितः पुरा ॥ वरेण च्छन्दिता तेन परितुष्टेन चादितिः ॥ २१ ॥ तयोक्तस्त्वत्समं पुत्रमिच्छामीति सुरोत्तम ॥ प्रणिपत्य च विज्ञाय नारायण मधोक्षजम् ॥ २२ ॥ तेनोक्तं भुवने नास्ति मत्समः पुरुषोऽपरः ॥ अंशेन तु भविष्यामि पुत्रः खल्वहमेव ते ॥ २३ ॥ स जातः सर्वकृदेवो भ्राता तव सुरेश्वर ॥ नारायणो महातेजा यमुपेन्द्रं प्रचक्षते ॥ २४ ॥ इच्छन्नेव हरिर्द्रव काश्यपत्वमुपागतः ॥ तैस्तैर्भावैर्विकुरुते भूतभव्यभवाप्ययः ॥ २५ ॥ प्रादुर्भावं गतो देवो जगतो हितकाम्यया ॥ माथुरं जगतो नाथः कर्ता हर्ता च कशवः ॥ २६ ॥ यथा पल्लपिण्डः ॥ इत्यतः स्नेहेन

मानद् ॥ तथा जगदिदं व्याप्तं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ २७ ॥ साद्वैश्लोकद्वयं वाक्यम् । किं च तस्य गुणिनोऽपि यः शास्त्रयोऽपरिणामी प्रथमोऽध्य स्वात्पूर्वत्वादिष्ठानस्य यतः अगुणो यः स एव नारायणः । एतेन तुर्यमूर्तिनारायण इति दर्शितम् । सा च ब्रह्मविष्णुरुद्रत्रय एकैकगुणोपाधि । याऽन्या सर्वगुणोपाधिमयी तेनैव यो भोक्ता रुद्रः कर्ता विष्णुः ब्रह्मा च बुद्ध्यभिमानी देवाश्च इन्द्रियाभिमामिनस्ते सर्वे सृष्टा इति योजना ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ छन्दिता अनुगृहीता ॥ २१ ॥ तथेति पञ्चानां तात्पर्यम् । त्वद्भ्रातृत्वान्न तवायं साधारणोऽपि तु अकर्मजनितो देवभावोऽस्यास्ति । त्वं तु कर्मदेवत्वात्ततो निकृष्टोऽस्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ भूतस्य भव्यस्य च भवाप्यय उत्पत्तिप्रलयस्थानं सर्वजगदुपादानभूत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ य एवंभूतः स एव साक्षात्कृष्ण इत्याह—प्रादुर्भावमिति ॥ २६ ॥ पल्लपिण्डः मांसपिण्डः ॥ २७ ॥

पलाशपत्राभिमिति ॥ तस्या अजित पारिजातस्य पलाश पत्रमात्र पत्रार्द्धं या न प्रदास्यति वृषस्य का वार्त्तत्यथ ॥ ४९ ॥ त्रिषतां कुण्डिलवाम् ॥ ५० ॥ इति भोहारिवरो
 विष्णुपत्राणि श्रीमार्षा मनातितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ अथैकसनातितमोऽध्याये शम्भुविभियमपम् ॥ सनिषचं हरेर्बकु नारदो द्वारकां गत ॥ १ ॥ महेश्वेति ॥ १ ॥
 ॥ २ ॥ अनिपुङ्गुरोभाग अनात्मन सन्न पुरोषर्त्तनी न भवेत् तन्निश्चितम् ॥ ३ ॥ तथापि पतः भवानपि कायाकार्ये मां पृच्छति ततोऽहम् अननुपृष्टोऽपि तुभ्यं हित वदा

पलाशपत्रार्द्धमपि त्वयाऽजितो न पारिजातस्य तव प्रदास्यति ॥ इति प्रत्राच्यो मधुसूदनस्तव्या वचो मदीय स्मरता तपोधन ॥ ४९ ॥ पुन
 प्रत्राच्यो भगवत्त्वयाऽच्युतो मम प्रियाय स्वलु निर्विशङ्कितम् ॥ न मायया हर्त्तुमिहार्हसि दुम सुबुद्धमेवास्तु धिगस्तु जिह्वताम् ॥ ५० ॥ इति
 श्रीमदाभारते खिलेषु हरिर्षिशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे इन्द्रवाक्य नाम सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
 मेदन्द्रवचन श्रुत्वा नारदो वदतां वरः ॥ विविके देवराजानभिद वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ काम प्रियाणि राजानो वक्तव्या नात्र सशय ॥ प्राप्तकाल
 तु वक्तव्य हितमप्रियमप्युत ॥ २ ॥ अनियुक्तपुरोभागो न स्यादिति वदन्ति हि ॥ सुलोकगतितत्त्वज्ञो नयविज्ञानकोविदः ॥ ३ ॥ कार्याकार्ये
 ममुत्पन्ने परिपृच्छति मां भवान् ॥ यतस्तत प्रवक्ष्यामि गृह्यतां यदि रोचते ॥ ४ ॥ अनुक्तेनापि सुहृत्वा वक्तव्य जानता हितम् ॥ न्याय्य च प्राप्त
 काल च परामवमनिच्छता ॥ ५ ॥ वक्तव्य सर्वथा सद्भिरप्रिय चापि यद्वितम् ॥ आनृण्यमेतत्सेहस्य सद्भिरैवाहत पुरा ॥ ६ ॥ अन्ते धर्मभग्ने
 च न शूष्यति चाग्निरे ॥ न प्रिय न हित वाच्य सद्भिरैवेति निन्दिता ॥ ७ ॥ सर्वथा देव वक्तव्य भूयतां शृण्वतां वर ॥ श्रुत्वा च कुरु सर्वज्ञ
 मम श्रेयस्कर वचः ॥ ८ ॥ अन्योन्यभेदो भ्रातॄणां सुहृत्वा वा बलान्तक ॥ भवत्यानन्दकृदेव द्विपतां नात्र सशय ॥ ९ ॥ हितानुबन्धसहित कार्यं
 ज्ञेय सुरेश्वर ॥ विपरीत च तद्गुह्या नित्य बुद्धिमतां वर ॥ १० ॥ यत्स्यात्तापकर पश्चादारब्ध कार्यमीदृशम् ॥ आरभेन्नैव तद्विद्वानेप बुद्धिमतां
 नयः ॥ ११ ॥ त्रिपाकमस्य कार्यस्य नानुपश्यामि शोभनम् ॥ यदत्र कारणं देव निमोघ विधुवाधिय ॥ १२ ॥ य एको विश्वमध्यास्ते प्रधान
 जगतो हरि ॥ प्रकृत्या यं पर सर्वे क्षेत्रज्ञ वै विधुर्बुधाः ॥ १३ ॥

नीत्यथः ॥ ४ ॥ ॥ अत्रियम् अतिक्रुन्मपि हित परिणामसुप्तम् ॥ ६ ॥ अनृत इति ॥ त्वय्यनृतत्वापमावात्तां प्रति वदामीत्यथ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ त्रिपाक
 पत्रम् ॥ १२ ॥ किञ्च कार्यं प्रपान कारण च अध्यास्ते अधितिष्ठति रथमिष यन्वा । प्रकृत्या मायया तत्क्षेत्रं कारणसूक्ष्मासुख्येदेहास्य प्रकारायवीति क्षेत्रमात्मम् ॥ १३ ॥

अव्यक्तस्य व्याकृतस्य व्यक्तो भागः कार्यं हिरण्यगर्भोद्दिः यः सर्वभवोद्भवः सर्वसंसारबीजं तस्यात्मा अन्तर्यामी चेतयिता । न केवलं तस्यैव अपि सर्वस्य धीमतः चेतना वतः जन्तुमात्रस्येत्यर्थः ॥ १४ ॥ रुद्रादप्ययमनस्य भावनः संतर्पयिता ॥ १५ ॥ तस्याः प्रकृतेः प्रथमो गुण उमावत् गुणी उमया रुक्मिण्या वा उपहितो गुणी महेश्वरः रुद्रो विष्णुर्वा संज्ञ इत्यर्थः । अत एव लोकत्रैतनस्तस्य भावनः संतर्पयिता ॥ १५ ॥ तस्याः प्रकृतेः प्रथमो गुण उमावत् गुणी उमया रुक्मिण्या वा उपहितो गुणी महेश्वरः रुद्रो विष्णुर्वा ॥ १६ ॥ तदेवाह—नेति अर्हन् ॥ गुणिनो मायाविनो रुद्रस्य विष्णोर्वा विशेषो भेदको गुणो नास्ति । अतो विष्णना द्रावितं त्वां रुद्रोऽपि न रक्षिष्यतीति भावः गुणिना इति

तस्याव्यक्तस्य यो व्यक्तो भागः सर्वभवोद्भवः ॥ तस्याऽऽत्मा परमो देवो विष्णुः सर्वस्य धीमतः ॥ १४ ॥ प्रकृत्याः प्रथमो भाग उमा देवी यथा स्विनी ॥ व्यक्तः सर्वमयो विश्वस्त्रीसंज्ञो लोकभावनः ॥ १५ ॥ रुक्मिण्याद्याः स्त्रियस्तस्या व्यक्तत्व प्रथमो गुणः ॥ अव्यया प्रकृतिर्देवी गुणी देवो महेश्वरः ॥ १६ ॥ न विशेषोऽस्य रुद्रस्य विष्णोश्चाप्रमेयश्च ॥ गुणिनश्चाव्ययः शास्ता सदा च प्रथमो गुणः ॥ १७ ॥ नारायणो महातेजाः सर्वकृच्छोकभावनः ॥ भोक्ता महेश्वरो देवः कर्ता विष्णुरधोक्षजः ॥ १८ ॥ ब्रह्मा देवगणाश्चान्ये पश्चात्सृष्टा महात्मना ॥ महादेवेन देवेश प्रजापति गणास्तथा ॥ १९ ॥ एवं पुराणपुरुषो विष्णुर्देवेषु पक्वते ॥ अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च गुणेभ्यश्च परस्तथा ॥ २० ॥ अदित्या तपसा विष्णुर्महात्मा राधितः पुरा ॥ वरेण च्छन्दिता तेन परितुष्टेन चादितिः ॥ २१ ॥ तयोक्तस्त्वत्समं पुत्रमिच्छामीति सुरोत्तम ॥ प्रणिपत्य च विज्ञाय नारायण मधोक्षजम् ॥ २२ ॥ तेनोक्तं भुवने नास्ति मत्समः पुरुरूपोऽपरः ॥ अंशेन तु भविष्यामि पुत्रः खल्वहमेव ते ॥ २३ ॥ स जातः सर्वकृद्देवो भ्राता तव सुरेश्वर ॥ नारायणो महातेजा यमुपेन्द्रं प्रचक्षते ॥ २४ ॥ इच्छन्नेव हरिद्रेव काश्यपत्वमुपागतः ॥ तैस्तैर्भविर्विकुरुते भक्तभव्यभवाध्ययः ॥ २५ ॥ प्रादुर्भावं गतो देवो जगतो हितकाम्यया ॥ माथुरं जगतो नाथः कर्ता हर्ता च कशवः ॥ २६ ॥ यथा पल्लपि ॥ इन्द्रयातः स्नेहेन मानद् ॥ तथा जगदिदं व्याप्तं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ २७ ॥ सादृश्लोकद्वयं वाक्यम् । किं च तस्य गुणिनोऽपि यः शा ॥ व्ययोऽपरिणामी प्रथमोऽध्य स्वात्पूर्वत्वादाधिष्ठानस्य यतः अगुणो यः स एव नारायणः । एतेन तुर्यमूर्तिनारायण इति दर्शितम् । सा च ब्रह्मविष्णुरेन्द्रस्य एकैकगुणोपाधिभ्योऽन्या सर्वागुणोपाधिमयी तैव यो भोक्ता रुद्रः कर्ता विष्णुः ब्रह्मा च बुद्ध्यभिमानी देवाश्च इन्द्रियाभिमानिस्ते सर्वे सृष्टा इति योजना ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ छन्दिता अनुग्रहीता ॥ २१ ॥ तथेति पञ्चानां तात्पर्यम् । त्वद्भ्रातृत्वान्न त्वायं साधारणोऽपि तु अकर्मजनितो देवभावोऽस्यास्ति । त्वं तु कर्मदेवत्वात्ततो निकृष्टोऽसीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ भूतस्य भव्यस्य च भवाप्यय उत्पत्तिप्रलयस्थानं सर्वजगदुपादानभूत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ य एवंभूतः स एव साक्षात्कृष्ण इत्याह—प्रादुर्भावमिति ॥ २६ ॥ पल्लपिण्डः मांसपिण्डः ॥ २७ ॥

मयात्मा प्यग्निमग्निदहेन्द्रियापाकारस्त्वैर्मावेस्तन्बभौर्द्विभुविति विकारं शयोसि । सर्वभोजं द्रु स्यहमित्यापथिमानवान् मवतीत्यर्थ । वस्तुवस्त्वतिगुणो गुण्यतीति ॥२८॥
 ॥ २० ॥ अनन्त शेषः धारणार्थं मुख इति शेषः ॥ ३० ॥ श्वेत इति ॥ अत्र "कलि शयानो भवति सजिह्वान्स्तु द्वापरः । उचिष्ठक्षेवा भवति कृतं सपप्लवे चरन् ॥" इति श्रुते
 योऽत्रियानिश्रयां श्रेष्ठेतिमूढः स पुमान्कलिः । वदन्प्रहाये अस्मिन् ईश्वरः कृप्य कृप्यावधाररूपी भवति । य किञ्चित् भयोदयोर्षो अर्द्धमपुद् स द्वापरः । व प्रति पीतवर्णं
 दिग्यर मनोहरो भवति । स किञ्चिद्भक्त्युन्मुखो भवतीत्यर्थः । यस्तु भेषार्थं यत्ने स त्रेवा । वदन्प्रहाये रक्तोऽनुरक्षे माहृवद्भवति । यस्तु युधिष्ठिरादिवदत्यन्त भक्तस
 ब्रह्मण्यदेवः सर्वात्मा तेस्तेर्मावेविकुर्वति ॥ जगत्यतिगुणो देवो वैकुण्ठः सर्वभावन ॥२८॥ अत समस्तदेवानां पूज्य एव च केशवः ॥ पद्मना
 भश्च भगवान्प्रजासर्गकरो विष्णुः ॥ २९ ॥ अनन्तो धारणार्थं च विमर्ति च महदश ॥ यज्ञ इत्यपि सद्भिश्च कथ्यते वेदवादिमि ॥ ३० ॥ श्वेत
 दृत्तयुगे द्रवो रक्तद्वेतायुगे तथा ॥ द्वापरे च तथा पीत कृष्ण कलियुगे विष्णुः ॥ ३१ ॥ अवधीत्स हिरण्यज्ञ दिव्यरूपधरो हरिः ॥ दधारापु
 निमजन्तीमेप देवो वसुन्धराम् ॥३२॥ वागाह वपुराश्रित्य जगतो हितकाम्यया ॥ जप्ते हिरण्यकशिपु नारसिंहवपुर्हीरः ॥३३॥ जिगाय जगती
 च विष्णुर्वामनरूपधृक् ॥ वव्र घ च वालि देव श्रीमानपन्नगवन्धनैः ॥ ३४ ॥ देववानवसभृतामाक्रामयदपि त्रियम् ॥ त्वय्यनन्त पुरा विष्णुरु
 दारोऽप्रमिताविक्रमः ॥ ३५ ॥ सावरोप तपो यस्य तन्निरहन्ति जनार्दनः ॥ अलिकेष्वपि वर्तन्त व्रतमेतन्महात्मनः ॥३६॥ जप्ते च दानवान्मुख्या
 न्देवानां ये च शत्रवः ॥ तव प्रियाथं गोविन्दो घर्मानित्य सतां गतिः ॥३७॥ रामत्वमपि चाषाप्य जप्ते रावणमात्मभवान् ॥ भूत्वा कामगुणाश्विव
 जमान द्विरद हरिः ॥ ३८ ॥ हिताय जगतोऽद्यापि लोके वसति मानुषे ॥ ह्येन्द्रो जगतां नाथः सर्वभूतोत्तमोत्तमः ॥३९॥ जटी कृष्णाजिनी
 दण्डी दृष्टपूवा मया हरिः ॥ देतेयेषु चरन्देवस्त्वणेष्वग्निरिवोद्भूतः ॥४०॥ अद्राक्षमपि गोविन्द दानवैकार्णव जगत् ॥ कुर्षाण दानवैर्हीन जगतो
 हितकाम्यया ॥ ४१ ॥ अवश्यं पारिजात ते नथिष्यति जनार्दनः ॥ द्वारकामरमरश्रेष्ठ नानृत च वधीम्यहम् ॥ ४२ ॥ भ्रातृश्लेहाभिमृतस्त्व न
 कृष्णे प्रनरिष्यसि ॥ नापि कृष्णस्त्वयि ज्येष्ठे महारिष्यति वासवः ॥ ४३ ॥

कृत व प्रति शुक्रः । स्वीप शुद्धभेष
 त्वा प्ररुगयतीति । यथाश्रुतम्याम्भान तु सर्वेषु युग्मेषु सर्वेषां रूपाणां सत्त्वात्तु गृज्यत इति दिक् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ देवानां दानवानां च पलासभृतां साषा
 र्णानि भिय तयि तन्निमित्तम् आक्रामयत् आक्रान्तवान् ॥ ३५ ॥ अलीकेषु मायासु सर्वमानमपि हन्त्येवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ भूत्वा आधिभूय तेभ्यवतोरपु
 स्मगुणाभ्येष्ट गीयादिगुणयुक्तनसुराहृदिदद सिद्धो गक्षानिव बभान । शिरवमित्येकत्वमार्पं तुनोपमा च ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ पुरातेने वामनावतारे किं नारब्धं नाङ्गीकृतमपि त्वारब्धमेव ॥ ५३ ॥
 ॥ ५४ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि दीकायामेकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ६४ ॥ द्विसप्ततितमोऽध्याये ज्ञात्वेन्द्रस्य विचेष्टितम् ॥ कश्यपो रुद्रमस्तौपीत्सोम
 नैव चेच्छ्रेष्ठोयति प्रोक्तं मया देव कथंचन ॥ पृच्छ त्वं नयधर्मज्ञान्ये हितास्तव मन्त्रिणः ॥ ४४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ नारदेनैवमुक्तस्तु महेन्द्रो
 जनमेजय ॥ इदमुत्तरीशोऽथ प्रत्युवाच जगद्गुरुम् ॥ ४५ ॥ एवंविधप्रभावं त्वं कृष्णं वदसि यद्विज ॥ एवमेतत्सुबहुशः श्रुतं खलु मया मुने
 ॥ ४६ ॥ यतश्चैवविधः कृष्णस्ततोऽहं तस्य वै तरुम् ॥ न प्रदास्यामि दातव्यं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ४७ ॥ महाप्रभावो नाल्पार्थे रूप्येदिति
 विचिन्तयन् ॥ व्यवस्थितोऽहं भद्रं ते मुने सर्वगुणादिति ॥ ४८ ॥ महाप्रभावाः सततं भवन्ति हि सहिष्णवः ॥ श्रोतारश्चैव सततं वृद्धानां ज्ञान
 चक्षुषाम् ॥ ४९ ॥ महात्मा कारणे नाल्पे कृष्णो धर्मभृतां वरः ॥ भ्रात्रा ज्येष्ठेन सर्वज्ञो विरोधं गन्तुमर्हति ॥ ५० ॥ यथैव मम मातुः स वरं प्रादा
 दधौक्षजः ॥ तथैव तस्याः पुत्राणां ज्येष्ठानां सोढुमर्हति ॥ ५१ ॥ यथैवोपेन्द्रतां यातः स्वयमिच्छन्नार्दनः ॥ तथैव भ्रातुरिन्द्रस्य सन्मानं
 कर्तुमर्हति ॥ ५२ ॥ ज्येष्ठव्यमेतेन देवेन नारब्धं किं पुरातेने ॥ अथेदानीमपीच्छेत्स ज्येष्ठोऽस्तु मधुसूदनः ॥ ५३ ॥ सुनिश्चितं बलरिपुमीक्ष्य
 नारदो विसर्जितह्रिदशरेण धर्मभृत् ॥ ययौ पुरी यदुवृषभाभिरक्षितां कुशस्थलीं धृतिमतिमांस्तपोधनः ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु
 हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे नारदस्य स्वर्गापुनरागमनं नभैकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ६४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
 अथैत्य द्वाराकां रम्यां नारदो मुनिसत्तमः ॥ ददर्श पुरुषश्रेष्ठं नारायणमरिन्दमम् ॥ १ ॥ स्ववेश्मनि सुखासीनं सहितं सत्यभामया ॥ विराजमानं
 वपुषा सर्वतेजोऽतिगामिना ॥ २ ॥ तमेवार्थं महात्मानं चिन्तयन्तं दृढव्रतम् ॥ केवलं योजयन्तं च वाक्यमात्रेण भाविनी ॥ ३ ॥ दृष्ट्वैव नारदं
 देवः प्रत्युत्थाय अधोक्षजः ॥ पूजयामास च तथा विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ४ ॥ सुखोपविष्टं विश्रान्तं प्रहस्य मधुसूदनः ॥ तान्तं परिपप्रच्छ
 पारिजाततरुं प्रति ॥ ५ ॥ अथाचष्ट मुनिः सर्वं विस्तरेण तपोधनः ॥ इन्द्रानुजायेन्द्रवाक्यं निखिलं जनमेजय ॥ ६ ॥ श्रुत्वा कृष्णस्तु तत्सर्वं
 नारदं वाक्यमब्रवीत् ॥ अमरावर्तो पुरीं यास्ये श्वोऽहं धर्मभृतां वर ॥ ७ ॥ इत्युक्त्वा नारदेनैव सहितः सागरं ययौ ॥ संदिदेश ततस्तत्र विवित्तो
 नारदं हरिः ॥ ८ ॥ महेन्द्रभवनं गत्वा अब्रूहि तपोधन ॥ अभिवाद्य महात्मानं मद्वाक्यममरोत्तमम् ॥ ९ ॥
 इत्यभिधीयते ॥ १ ॥ अथैत्येति ॥ १ ॥ २ ॥ योजयन्तं भाविनीं सत्यभामाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अहो प्रवदारश्च कृत्य विगिति कृत्यनिन्दया कृत्यवन्त्येष विस्मरोतीति द्वयोः सप्तच ॥ १३ ॥ अनास्थात्वा अपृष्ट्या आर्षो ल्यप्रभावः । मम
 मां प्रति ॥ १४ ॥ १५ ॥ लाबब पराजपम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ सहायीम् आत्मबन्धुर्बा देवयर्मणो गौतमगोत्रस्य भार्याम् अहस्याम् इच्छत
 अन्यापेन कामयानस्य शतशतोरुपरि एव दोष परामर्शरूपः मुने अपप्यानज मानुष भावमल्पयतस्त्वव मानुषादस्य महद्भविष्यतीति मुनेरपप्यान तम् ॥ २२ ॥ यपप्या
 न युद्धे प्रमुखे शक्न स्यात्प्रमर्हसि मे प्रभो ॥ पारिजातस्य नयने निम्बित त्वमवेहि माम् ॥ १० ॥ एषमुकस्तु कृष्णेन नारदस्त्रिविव गत ॥ आच
 चक्षेऽथ कृष्णोक्त वेवेन्द्रस्याभितो जस ॥ ११ ॥ ततो बृहस्पते शक्न शशांस बलनाराण ॥ श्रुत्वा बृहस्पतिदेवमुवाच कुरुनन्दन ॥ १२ ॥ अहो
 विम्ब्रसर्वन मयि याते शक्तकतो ॥ दुर्नीतमिदमारुग्धमत्र भेवो हि दारुण ॥ १३ ॥ अनास्थात्वा कय नाम भवता भुवनेश्वर ॥ ममैतत्कृत्य
 मारुग्ध देव केनापि हेतुना ॥ १४ ॥ अथवा भवितव्येन कर्मजेन प्रयुज्यते ॥ जगद्ब्रह्म विविध न शक्यमानिवर्तितुम् ॥ १५ ॥ सहसेव तु कार्या
 णामारम्भो न प्रशस्यते ॥ तदेतत्सहसारुग्धं कार्यं वास्यति लावधम् ॥ १६ ॥ बृहस्पति महात्मानं महेन्द्रस्त्वब्रवीद्ब्रह्मचः ॥ एव गतेऽद्य यत्कार्यं
 तद्भवान्चकुर्मर्हति ॥ १७ ॥ तमुवाचाथ घर्मात्मा गतानागततत्त्वविद ॥ अधोमुखश्चिन्तयित्वा बृहस्पतिरुदारधी ॥ १८ ॥ यतस्य सह पुत्रेण योष
 यस्य जनार्दनम् ॥ तथा शक्न करिष्यामि यथा न्याम्य भविष्यति ॥ १९ ॥ बृहस्पतिस्त्वेवमुक्त्वा क्षीरोव सागर गत ॥ आचष्ट मुनये सर्वं
 कस्यपाय महात्मने ॥ २० ॥ तच्छ्रुत्वा कश्यप कुद्धो बृहस्पतिमभाषत ॥ अवश्य भाव्यमेतद्भो सर्वथा नात्र शशय ॥ २१ ॥ इच्छत सहर्शा
 भार्या महर्षेर्वशर्मण ॥ अपप्यानकृतो दोष पतत्येव शक्तकतो ॥ २२ ॥ तस्य कोपस्य शान्त्यर्थमारुग्धमुने मया ॥ उदवास स दोषश्च
 प्राप्त एव मुदाारुण ॥ २३ ॥ तद्गमिष्यामि मध्येऽस्य सहावित्या तपोधन ॥ उभो तौ वारुगिष्यामि देव सवदते यदि ॥ २४ ॥ बृहस्पतिस्तु
 घर्मात्मा मारीचमिवमवधीव ॥ प्राप्तकालं त्वया तत्र भवितव्य तपोधन ॥ २५ ॥ तथेति कस्यपश्चोक्त्वा सप्रस्थाप्य बृहस्पतिम् ॥ जगामार्चयितु
 देवं रुद्र भूतगणेश्वरम् ॥ २६ ॥ तत्र सौम्य महात्मानमानर्च वृपभञ्जम् ॥ वरार्थो कस्यपो धीमानवित्या सहित प्रभु ॥ २७ ॥ तुष्टाव च
 तमीरान मारीच कस्यपस्तवा ॥ वेवोक्तै स्वदृतेभेव स्तवै स्तुत्यं जगद्भुम् ॥ २८ ॥
 रश्च वयापि प्राप्त एकेत्यभ्याहृत्य सोम्यम् ॥ २३ ॥ अस्य क्रियोऽस्य मध्ये गमिष्यामि मयस्यो भुत्वा वारुगिष्यामीत्यर्थ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ वेवोक्तैः
 त्वच्छे स्वच्छिमिभैः ॥ २८ ॥

तानेवाह—उरुकममित्यादिना द्वात्रिंशद्विः श्लोकैः ॥ उरुकममिति विष्णोर्विशेषणम् उरुमहाञ्च त्रैलोक्याक्रमणसमर्थः क्रमः पादविक्षेपो यस्य स इति योगात् । न चैतद्वा मनस्येव रुद्रे विष्णावभेदमन्तरेण संगच्छते । अभेदश्च तयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन वा शास्त्रदृष्ट्या चेतन्यदेतत् । एकस्यैव विश्वेश्वरस्य सर्वाणि नामानीत्येव तत्त्वम् । विश्वं कर्मकृतिसाध्यं यस्येति कुलालवन्निमित्तत्वमुक्तम् । जगत्स्रष्टारमिति कालादिसाधारणकारणरूपत्वम् । धर्मदृश्यं पुण्यप्राप्यं वरेशमनुग्राहकं कर्मकर्तृणाम् । समित्युपसर्गस्य नमस्ये इत्यनेन संबन्धः । संनमस्ये इत्यर्थः । वेदे व्यवहिताश्रयेति धातुपसर्गयोर्व्यवहितत्वस्मरणत्वात् । सर्वं सर्वात्मिकम् । धृतिमद्धाम धृतिः सात्त्विकी । “धृत्या यथा धारयते मनःप्रणोन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥” इत्येवंलक्षणम् । तद्वत्तां धाम स्वप्रकाशचैतन्यरूपमधिष्ठानं योगिनां निलयमित्यर्थः ॥ २९ ॥ “आपः पुरुषवचसो भवन्ति” इति श्रुतेरपां कार्यं शरीरसाप उपाधिः स सर्वो यस्य गर्भं प्रतिबिम्बचैतन्यरूपं धारयिष्यः दधति आपो गर्भं इति पाठेऽपि धारयिष्यः । आपोजपि यस्य

कथ्यप उवाच ॥ उरुकमं विश्वकर्माणमीशं जगत्स्रष्टारं धर्मदृश्यं वरेशम् ॥ स सर्वं त्वां धृतिमद्धाम दिव्यं विश्वेश्वरं भगवन्तं नमस्ये ॥ २९ ॥ यो देवानामधिपः पापहर्ता ते ते विश्वं येन जगन्मयत्वात् ॥ आपो गर्भं यस्य शुभां धारिष्यो विश्वेश्वरं ते शरणं प्रपद्ये ॥ ३० ॥ शालावृकान्यो य तिरूपो निजन्ने दत्तानिन्द्रेण प्रणुदो हितानाम् ॥ विरूपाक्षं सुदर्शनं पुण्ययोनिं विश्वेश्वरं शरणं यामि मूर्ध्ना ॥ ३१ ॥ सुदृक्ते य एको विभुर्जगतो विश्वमग्रं धाम्नां धाम सुकृतित्वान्न धृष्यः ॥ पुष्यात्स मां महसा शाश्वतेन सोमपानां मरीचिपानां वारिष्ठः ॥ ३२ ॥ अथर्वाणं सुशिरसं भूतयोनं कृतिनं वीरं दानवानां च बाधम् ॥ यज्ञे ह्यर्ते यज्ञियं संस्कृतं वै विश्वेश्वरं शरणं यामि देवम् ॥ ३३ ॥ जगज्जालं विततं यत्र विश्वं विश्वात्मनं प्रीतिदेवं गतानाम् ॥ य ऊर्ध्वगं रथमास्थाय याति विश्वेश्वरः सुमना मेऽस्तु नित्यम् ॥ ३४ ॥ गर्भः संकल्पोत्थस्तरङ्ग इत्यर्थः ॥ ३० ॥ शालेति ॥

“अरुन्मुखान्यतीन् शालावृकेश्वरः प्रयच्छम्” इति श्रुतेः । वेदान्तविचारहीनमजितेन्द्रियं यतिमिन्द्रः शालावृकैर्भक्षयति तानिन्द्रियशालावृका- तिरूपो जितेन्द्रियः स त्रिजज्ञे हतवान् । हितानां शमदमादिरूपाणां मित्राणां प्रणुदः प्रणोदनपराञ्च अभिभावकाञ्च । यामि शरणं मूर्ध्नां च प्रपद्ये नमस्करोमि ॥ ३० ॥ एको जगतो विभुः स्वामी अग्रं ज्येष्ठं विश्वं शुद्धान् जनान् भुङ्क्ते भुनक्ति पालयति । अग्रं सूक्ष्ममिति विश्वं भुङ्क्ते संहरति वा । धाम्नां चक्षुःसूयादीनां धाम प्रकाशं श्रुतेत्वात् । “तस्मात्सुकृतमुच्यते” इति श्रुतेः । मुकृतशब्दितन्नह्यरूपत्वात् न धृष्यः अभयरूप इत्यर्थः । पुष्यात् पोषयेत् । सोमपानां कर्मठानां मरीचिपानां चन्द्रशिमपानमात्रेण वर्तयतां महामुनीनां वारिष्ठः स्वर्गब्रह्मलोकदिस्थानप्रद इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ अथर्वाणमथर्वेदप्रतिपाद्यं सुशिरसं शिरः पञ्चकोशेति । भूतयोनिं जगत्कारणं बाधं बाधकम् ॥ ३३ ॥ यत्राधिष्ठाने जगज्जालं जगदिन्द्रजालं विततं विश्वं कृत्स्नं गतानां शरणं प्राप्तानां प्रीतिदेवं सुखप्रकाशकं यत यः ऊर्ध्वगमन्तरिक्षचरं रथं वाहनमास्थाय याति संचरति । सुमनाः सुखकरः ॥ ३४ ॥

रोचन चिन्मय चान्धारा रमणीया शाखा वेदमया यस्मात् जातास्तम् । शतकर्मानि शतपथविहितकर्मफलदम् ॥ ३५ ॥ शुचिसतङ्गम् । योग योगमाप्य शसन कंदपर
 रूपम् । गर्भ श्लोधि दिनस्तीति सख्यारं शशु सुतेहेतु शङ्करं नुसकरं शुरन्धरं जगतामिति शेष । चन्द्रचिह्न चन्द्रमौलि इपीकाणां हिताणां कालादीनाम् अपनम् आश्र
 यम् ॥ ३६ ॥ आगुः गीयफलदम् । गिरान रागादिगुणानां वृषभ शमादिगुणानां वृषभ रोरुवाणाम् । प्रातःसवनादिक्रमेण गजं च ऊतम् अनुष्ठित धर्म यज्ञादिरूपम् ॥
 यम् ॥ ३६ ॥ आगुः गीयफलदम् । गिरान रागादिगुणानां वृषभ शमादिगुणानां वृषभ रोरुवाणाम् । प्रातःसवनादिक्रमेण गजं च ऊतम् अनुष्ठित धर्म यज्ञादिरूपम् ॥
 गिन्पत इति शेषः पूर्वमज गुणम् आशुफलभोगेन शीघ्रनाशार्थं लो रोपो यस्त्य तम् । अत एव चाल्पलत्वाद्धितय निष्कलापयम् एष सति नानुष्ठेयो धर्म इत्यत आ । वसु
 पर ममृजीक मृजीका मन्त्रगुिस्तदुद्देशेन तथा मह क्रियमाण समृजीकम् अत एव वसु धर कर्मज गुण्य वसु तस्य धारकम् अफलोदय शुभपर्यं कृतो धर्मो न नस्यतीत्यर्थं
 नम् पुद्गपभिशू मंत्ररूपमित्यर्थं ॥ ३७ ॥ धृतकर्मफलविभुव यज्ञाणेय देवतान्तरवत् यज्ञाङ्गभावहीनं ज्ञात सन्तं स्वत पुरुषार्थभूतमित्यर्थः । एष सत्यपि यजताम्
 अन्तश्च रोचन चारुशाल महाबल धर्मेनितारमीडयम् ॥ सहस्रनेत्रं शतवर्त्मानमुर्म महादेवं विश्वज नमस्ये ॥ ३८ ॥ शुचि योग शसन शान्तपाप
 सर्वं शंसु शकरं भूतनाथम् ॥ धुरधर गोपतिं चन्द्रजिह्व इपीकाणामयन यामि मूर्धा ॥ ३९ ॥ आशु शिशानं वृषभ रोरुवाण कृत धर्म वितय
 चाशुशेषम् ॥ वसुधर ममृजीक सम त्वा धृतव्रत शूलधर प्रपद्ये ॥ ३७ ॥ अनन्तवीर्यं धृतकर्माणमाद्य यज्ञाशेष जयतां चाभियोज्यम् ॥ हविर्भुज
 भुवनानां सदेव ज्येष्ठ द्विज धर्मभृतां प्रपद्ये ॥ ३८ ॥ परं गुणेभ्य वृश्रिगर्मस्वरूप यश मृङ्ग ब्यूहनं कान्तरूपम् ॥ शुद्धात्मान पुरुष सत्यधाम
 संमोहन बुष्कृतिनां नमस्ये ॥ ३९ ॥ युक्तोद्धार स्वशिरस चारुकर्म हृदव्रत दृढधन्वानमाजम् ॥ शूरं वेत्तारं धनुषोद्भ्रातिके पतिं पशूनां शमन
 नमस्ये ॥ ४० ॥ एको रतिश्चैव भूत भविष्यं सर्वातिथियो हि जुपत्यरिम् ॥ अरिन्दोद्भुतम सविभागी विभाजको मां भगवान्यातु देवः
 ॥ ४१ ॥ य एको याति जगतां विश्वमीशो य एकोऽप्यनमस्तां प्राणमइयम् ॥ येनानृशस्याच्छाशत साम जुष्ट स मां बुव्यात्सुकृतिश्रेयसेऽब्य ॥ ४२ ॥
 अभियान्यम् इज्यारम्भविषय यतो हविर्भुज भुवनानां जगतीस्थान जगतां वा ज्येष्ठ द्विजं ब्राह्मणरूप धर्मभृतां मध्ये ॥ ३८ ॥ गुणैष्य इन्द्रियादिय पर तुरीय पृथिवर्भ
 रिपुतरतररूपम् । यग अशते इति प्यापक्याशुष्ट प्रपद्य व्याप्यापि शृङ्गवचतो रिष्मम् । ब्यूहन रमणीयतया जगत्सोमकम् । सत्यधामम् अथाधितवैतन्यस्वरूपम् । समोहन
 मापारितम् ॥ ३९ ॥ युक्तानां यागिनाम् ओद्धार स्वभगवत्स्वरूपम् । स्वशिरसमाओद्धारस्यपि शिरोऽर्धमात्रा वदूपम् । चारुकर्म हितागुन्यधर्मस्वरूपम् । आज शेषपञ्चिारूपम् ।
 शूर धनुषो रेनारम् । अस्त्रातिरेक सन्निधियोज्यमित्यर्थम् । पशूनां जीवानां शमन सख्यारम् ॥ ४० ॥ एकोऽप्रद्वितीय रतिर्विश्वम् । सर्वातिथिरपि जुपति हविर्भुजे । अरिन्ना कामा
 दिदेशम् । अरिन्दुः रत्नोद्गः । सविभागी विभागभागविभाजकश्च ॥ ४१ ॥ जगताम् ईश एकोऽपि विश्वजलधन्वश्च याति प्रविशति मरुता प्राणमदात्प्राणस्य प्राणमित्यर्थः ।

आनृशंस्वात् दयालुत्वात् साम मैत्री जुष्टं सेवितं जुष्यान्नयतु ॥ ४२ ॥ ब्रह्मा चतुर्मुखः भुवनोत्तमोत्तमं सत्यलोकम् असृजत् । यतः ब्राह्मणः ब्रह्मवित् अत एव पद्मगुणस्यः
 पद्मभिर्गुणैः ऐश्वर्यज्ञानयशःश्रीवैराग्यधर्मस्त्वमः पूर्णः । पूर्णत्वादेव व्याहृतिस्यं रसं प्रणवं तदर्थंभूतं कृत्स्नं प्रपञ्चं सृष्ट्वा इह प्रपञ्चे आयात्पविष्टः । अरिहा कामादिदोषत्र
 अङ्गैः “ सर्वज्ञता वृत्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः । अनन्तशक्तिश्च विभोर्विभुजाः पडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥ ” इति पुराणोक्तैर्वहुरूपः ॥ ४३ ॥ व्यञ्जनः अती
 न्द्रियाणामपीन्द्रियादीनामर्थानां ज्ञापकः । अजनो अजन्मा । समग्रः दृग्दृश्यात्मा । स्पृशिः विषयस्पृक् । शंभुः तत्स्पर्शजसुखभोक्ता । प्राणदः जीवनकृत् । शुभो रसः परमा
 नन्दः । पवमानस्य वायोभेर्तो प्राणपतिः सपत्नीशः पत्नीशाभ्यां सहितः यज्ञादिकृत् । शंकरस्तत्फलकरः । सारस्य बोधस्य च धाता जनयिता ॥ ४४ ॥ व्यम्बकं त्रिनेत्रं वो
 युष्माकं विप्राणां ज्ञानिनाम् ॥ ४५ ॥ आस्यम् अशिरूपेण । त्रिवृत्स्तोम त्रिवृदादयः स्तोमाः स्तोत्राणि त्रिंस्मृतं सोमयागम् । बृक्षहं संसारवृक्षघ्नम् । कर्मसाध्य कर्मसाक्षिणम् ।
 ब्रह्मासृजद्यो भुवनोत्तमोत्तमं तप्तो विद्वान्ब्राह्मणः पद्मगुणस्य ॥ सृष्ट्वा रसं व्याहृतिस्यं समग्रं समायादिह बहुरूपोरिहाङ्गैः ॥ ४३ ॥ व्यञ्जनोऽजनोऽथ
 विद्वान्समग्रः स्पृशिः शंभुः प्राणदः कृत्तिवासाः ॥ रसो शुभवः पवमानस्य भर्ता सपत्नीशः शंकरः सारयाता ॥ ४४ ॥ व्यम्बकं पुष्टिदं वो ब्रुवाणं धर्म
 विप्राणां वरदं यज्वनां च ॥ वराद्धरं रणजितोरमीशं देवं देवानां शरणं यामि रुद्रम् ॥ ४५ ॥ आस्यं देवानामन्तकं दुष्कृतीनां त्रिवृत्स्तोमं बृक्षहं कर्मसा
 क्ष्यम् ॥ भूतायनं भूतपतिं गुणज्ञं गुणाकारं शरणं यामि रुद्रम् ॥ ४६ ॥ अनुद्धृतं यज्ञकर्तारमन्तं मध्यं चाद्यं यज्ञकृतां साम्यरूपम् ॥ वेदव्रतेषु बहुधा
 गीतमीशमभिन्निविष्टपं शरणं यामि रुद्रम् ॥ ४७ ॥ महाजिनं त्रितिनं मखलालं सुतोषणं क्रोधधवं विपापम् ॥ भूतं क्षेत्रज्ञ गुणिनं वा कपर्दिनं नतोऽ
 स्मीशं वन्दनं वन्दनानाम् ॥ ४८ ॥ देवं देवानां पावनं पावनानां कृतिं कृतीनां महतो महान्तम् ॥ शतात्मानं संस्तुतं गोपतीनां पतिं देवं शरणं
 यामि रुद्रम् ॥ ४९ ॥ अन्तश्चरं पुरुषं गुह्यसंज्ञं प्रभास्वन्तं प्रणवं विप्रदीपम् ॥ हेतुं परं परमस्याक्षरस्य शुभं देवं गुणिनं - ऽस्मि ॥ ५० ॥
 भूतायनं भूतानां लयस्थानम् ॥ ४६ ॥ साम्यं प्रकृत्यवस्था वेदव्रतेषु वेदोक्तयज्ञेषु बहुधा नानादैवतरूपेण । गीतम् अभिन्निविष्टपं स्वर्ग व्याप्य - तारम् ॥ ४७ ॥ महाजिनं
 गजाजिनवन्तम् । मेखलालं मेखलया अलंकृतम् । सुतोषणम् अल्पायायासप्रसन्नम् । भूतं नित्यसिद्धम् अत एव क्षेत्रज्ञं देहोन्द्रियाहंकारादिप्रका - ५ । वन्दनं वन्दनीयं वन्दनानां
 वन्दनीयानाम् ॥ ४८ ॥ कृतिं कृतीनां यज्ञानां यज्ञं यज्ञियानामपि यष्टव्यमित्यर्थः । शतात्मानम् अनन्तमूर्तिम् । गोपतीनाम् इन्द्रियाधिष्ठातृदेवतानां संस्तुतम् अधिष्ठातृत्वेना
 “ चक्षुषश्चक्षुः ” इत्यादिश्रुतेः ॥ ४९ ॥ प्रभास्वन्तं स्वप्रकाशम् । विप्रदीपं ज्योतिरपि सूर्यादिकं ज्योतिरन्तरेण चक्षुरादिना भास्यं भवति इदं तु न तथा विगतप्रदीपत्वात् ।
 अक्षरस्य जीवाण्यप्रतिबिम्बस्य हेतुं बिम्बमूतम् ॥ ५० ॥

उभयोः नगञ्जाचयो प्रमृतिर्योनि न प्रमृतश्च योनिरपि न कारणधीतत्वात् । अत एव सूक्तो दुर्भासः । मूर्तेस्य पृथक् न पृथक् एकमूतश्च पृथगिति तदधिष्ठानत्वात्
 ष्कभूत इति तदभेदापहात् स्वयभूत सर्वजगदाकारेण निष्पन्न । सर्वं सीदति लीयतेऽस्मिन्निति सर्वसाद । प्रव प्रकृत्यो वावा । स्वाद रुचि आत्रादिषु माधुर्यरूपेणायमे
 वासीत्यर्थः । समदो ह्य रत्न रमणीयम् ॥ ११ ॥ आसन्न अन्तर्यामित्वेन निष्कट्य । साधनानां तद्वर्ता तु सन्नवर अनावृत भास्ववृत्ति श्रद्धाद्यहीतमहावाक्यजा
 नृनिरह प्रमास्थीति ज्ञान वस्य श्रद्धात् । मा माम् ईष इव्यभाष्यस्यार्थस्य पूरण पद्मगुणानां च सर्वज्ञत्वादीनां पूरण ॥ ५२ ॥ अन्तर्बहिर्दृष्टिज्ञानाम् आधिष्ठा-पादीनां
 क्षामप्रगादीनां च । स्वय क्वेति निमित्तकारणत्वम् । मूर्ताकारेण भवितु शीलमस्येति मूर्तभाषी उपादान विकुर्वन् विकार प्राप्नुवन् क्रोधादीन् आविष्कुर्वन् । सुकृतिनां साधूनां
 मे मम च वृजिन शृणुषात् ॥ १३ ॥ उद्वताः कण्ठकवत् नाशिताः । शरेण यतो दग्धा अतो वितयान्ता विफलपरणा अयस्त्रयुत्त्वात् पुरदाहेन दग्धत्वादित्यर्थः ।

प्रमृतिरुभयोर्न प्रमृतश्च सूक्ष्म पृथग्भूतेभ्यो न पृथक्चैकभूत ॥ स्वय भूत पातु मां सर्वसाद प्रव स्वाद समव पातु रत्नम् ॥ ५१ ॥
 आसन्न सन्नतरः साधनानां श्रद्धावर्ता श्रद्धवृत्तिप्रणेता ॥ पतिर्गणानां महतां सत्कृतीनां पायान्मेप पूरणः पद्मगुणानाम् ॥ ५२ ॥ अन्तर्बहिर्दृष्टि
 नानां निहन्ता स्वय कर्ता भूतभाषी विकुर्वन् ॥ धृतायुध सुकृतिनामुत्तमोजा प्रयुधान्भे वृजिन देवदेव ॥ ५३ ॥ येनोद्धतास्त्रे पुरा मायिनो
 वे दग्धा वरेण वितयान्ता शरेण ॥ महत्कुर्वन्तो वृजिन देवतानां ज्यायानीश पातु विश्वोदघाता ॥ ५४ ॥ भागीयसां भागमतोन्तामिच्छन्मखो
 वासो येन कृत्तोन्वयावत ॥ विद्वान्यज्ञस्याविरथान्त स देव पायादीशो मां दक्षयज्ञान्तर्हेतु ॥ ५५ ॥ अन्योऽधन्य सस्कृतश्रोतमश्च जगत्सृष्टा
 योऽति सर्वोतिगुब्ब ॥ स मां मुखप्रमुखे पातु नित्य विचिन्वानः प्रथम पद्मगुणानाम् ॥ ५६ ॥

गाम्नीय इति पाठे इन्द्रस्य गौतमयापात् । विश्वस्य सर्वस्य उदस्य उदस्य सर्वकारणस्य प्रधानस्येत्यर्थः । धाता धारक सर्वात्मयत्वात् ॥ ५४ ॥ भागीयसाम् अति
 गयेन भागमार्जां देवानां भागम् अन्तम् अपमानेन यद्य च इच्छन् । दासो यमकृदस इति वक्ष्ये उपपारादुक्तम् । येन कृतोऽञ्चिन्न सन्नन्वधावत् यज्ञेश शरणम्
 आजगामेत्यर्थः । तत्र यज्ञज्ञान्स्वगुणहरति । विद्वानिति ॥ ५५ ॥ यो जगत् सृष्ट्वाऽग्नि अविगुप्तो गोप्यो ब्रह्मरूपी ईश्वरस्त्वतोऽयो विष्णु पावनकर्ता स च धम्य महाभाग यत्
 माकृतः गमादिर्मरकारुणोऽय एव उच्यते स मां मुखप्रमुखत्वात् " मुखान्दिन्द्रधामिभ्यः " इति भूतो इन्द्राग्नी तौ प्रमुखे आदौ यस्य तस्मिन् यज्ञे नित्य चिन्वान
 ईशं स्वाभेदेन माय परपत् नारायण स मा पातु मत्सन्वतिमिन्द्र रक्षतु । यत् पद्मगुणानामैवर्पादीनां प्रथमो मुख्य आश्रय इत्यर्थः । मत्सममुखे इति पाठेऽपि विष्णु ॥ ५६ ॥

गुणत्रैकाल्यं कार्योत्पत्तिस्थितिसंहारसमयवत्त्वं यस्य नित्यम् । प्रवाहनित्यतया उत्पत्त्यादयो यतो भवन्तीत्यर्थः । एतेन ब्रह्मकर्म उक्तम् । सत्त्वोद्रेकः सत्त्वाधिक्यं च यस्य
 विष्णुरूपस्य नित्यं यस्य च विष्णोर्भावात् स्वरूपात् प्रसूतः आविर्भूतः । कृष्णो गोपूणाभिन्द्रादीनां मोक्षो गोपूणाभिन्द्रादीनां नाशस्तत्प्रदः
 कालरुद्ररूपेणेत्यर्थः । विश्वस्याथो मातृपितृवत्पालकोऽपि बाधमानस्य जगतीडकस्य क्रुद्धः सत् सन्नद इत्यनुवर्तते ॥ ५७ ॥ यस्य धाम्नः तेजोजालस्य हरिर्विष्णुरयः
 अग्रमिवाग्रः सूक्ष्मोऽशोऽथ विश्वो विराट् ब्रह्मा हिरण्यगर्भः पुत्रैः सनकाद्यैः सहितोऽन्ये च द्विजाः मरीच्यादयः संभूता इति शेषः । ते च यस्य सोमस्य उमासहितस्य भवने
 द्वारप्रवेशे परामृताः सन्तः प्रवेशं न लभन्त इत्यर्थः । एष देवः सोमः जुपतु अस्मासु प्रीयताम् ॥ ५८ ॥ यस्माद्भूतानां त्रियदादीनां भूतिः संभवः अन्तो नाशः मध्यं स्थि
 तिश्च भवति । अतो यस्य कस्यापि परामृतस्य नरस्य मृडवेद्यस्य मृड एव वेद्योऽन्वेष्यो यस्य शिवैकशरणस्य तत एव धृत्यादिरूपोऽनुग्रहो गुहाश्रुतिगुह्यवस्तुश्रवणं च भवति
 गुणत्रैकाल्यं यस्य देवस्य नित्यं सत्त्वोद्रेको यस्य भावात्प्रसूतः ॥ गोप्ता गोपनूणां सन्नदो दुष्कृतीनामाद्यो विश्वस्य बाधमानस्य क्रुद्धः ॥ ५७ ॥
 धाम्नो यस्य हरिश्रोऽथ विश्वो ब्रह्मा पुत्रैः सहितश्च द्विजाश्च ॥ परामृता भवने यस्य सोमो जुपत्वेप श्रेयसे साधुगोप्ता ॥ ५८ ॥ यस्माद्भूतानां
 भूतिरन्तोऽथ मध्यं धृतिर्भूतिर्यश्च गुहाश्रुतिश्च ॥ गृह्णाभिभूतस्य पुरुषेश्वरस्य महात्मनः संमृडवेद्यस्य तस्य ॥ ५९ ॥ यच्छिङ्गाङ्कं त्र्यम्बकः सर्वमीशो
 भगलिङ्गाङ्कं यद्धृद्युमा सर्वधात्री ॥ नान्यत्तृतीयं जगतीहास्ति किञ्चिन्महादेवात्सर्वसर्वेश्वरोऽसौ ॥ ६० ॥ इति संस्तूयमानस्तु भगवान्वृषभध्वजः ॥
 दर्शयामास धर्मात्मा कश्यपं धर्मधृग्वरम् ॥ ६१ ॥ उवाच चैनं देवेशः प्रसन्नैरान्तरात्मना ॥ येन संस्तौपि कार्येण त्वं तज्जाने प्रजापते ॥ ६२ ॥
 इन्द्रोपेन्द्रौ महात्मानौ देवौ प्रकृतिमेष्यतः ॥ पारिजातं तु धर्मात्मा नयिष्यति जनार्दनः ॥ ६३ ॥ अपध्यातो महेन्द्रो हि मुनिना देवशर्मणः ॥
 अस्याकाङ्क्षत्पुरा भार्या तपोदीप्तस्य कश्यप ॥ ६४ ॥ गम्यतां तत्र धर्मज्ञ दाक्षायण्या सह त्वया ॥ अदित्या शक्रसदनं श्रेय
 अत एव तस्य पुरुषेश्वरस्येति महात्मन इति च विशेषणं युज्यते । व्यसनागमे शरणीकृतो विश्वकर्ता व्यसनभङ्गं करिष्यत्येवेति भावः ॥ ५८ ॥ यथा कार्यं सर्व
 स्त्रीपुंसरूपं भगलिङ्गाङ्कम् एवं कारणमपि तस्य तदनुरूपं भगलिङ्गाङ्कं भगलिङ्गसंयोगरूपप्रतिमात्मकम् अवगन्तव्यम् । शिवं लिङ्गं तदभिमानि चेत
 नोद्भवमिदं ब्रह्माण्डमित्यर्थः । अत एवासौ सर्वसर्वेश्वरः । सर्वम् अविशेषात्कत्सनः प्रपञ्चः “सर्वं समाभोपि ततोसि सर्वः” इति निर्वचनानुगुणादानभूतो विष्णुरपि सर्वशब्दार्थः
 तयोरीश्वरस्तुरीयब्रह्मरूप इत्यर्थः ॥ ६० ॥ धर्मधृग्वरं धर्मभृतां श्रेष्ठम् ॥ ६१ ॥ येन कार्येण यदर्थं संस्तौपि तज्जाने । प्रजापते हे कश्यप ॥ ६२ ॥ प्रकृतिं स्वास्थां तत्रापि
 धर्मात्मा हरिर्ज्येष्ठतित्याह । पारिजातं त्विति ॥ ६३ ॥ इन्द्रस्तु अधर्मदोषादभिभवं प्राणस्यतीत्याशयेनाह—अपध्यात इति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

इमलमालजस्य मरिचि सुनु सुमनौकसं सुमनसा देवानाम् ओकासि यत्र त देशोरुम् । सचिचरार्थं ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहाभारते हरीशंखे विष्णुत्रयि टीकायां द्विमत
 तितमोऽध्याय ॥ ७२ ॥ अय तिस्रसवितमेऽप्यायेऽस्मिन्शुद्धऋग्योः ॥ युद्ध तु षण्यति तत्र विष्णोरुत्कर्षं उच्यते ॥ १ ॥ अय तस्युः मृगयाष्यपश्येन मृग । च्छेलेन

इति हरिवचन निशम्य विद्वान्कमलमभवात्मजमूनुरप्रमेयः ॥ त्रिवरगणगुरुं प्रणम्य रुद्र सुदितमनाः सुमनौकस जगाम ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहा
 भारते खिलेषु हरिवरो विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे कश्यपकृतद्रुस्तोत्र नाम द्विसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७२ ॥ ॥ वैरास्यायन उवाच ॥
 अय विष्णुर्महातेजा मुहूर्तोऽभ्युदिते स्वो ॥ मृगयाष्यपवेशेन ययो र्वेतक गिरिम् ॥ १ ॥ आरोप्यैकार्ये देव सात्यकि नरपुङ्गवम् ॥ प्रधुम्रमनु
 गच्छति प्रोक्त्वा कुरुकुलोद्भव ॥ २ ॥ र्वेत च गिरि देवो गत्वा दारुकमवधीत ॥ मदीय रथमेनं त्व महायैहेव वारुह ॥ ३ ॥ प्रतिपालय मां
 सौम्य दिनाहं वारयन्धरीन् ॥ रथेनेव प्रवेशाहं द्वारकां सुतसत्तमा ॥ ४ ॥ इति संदिश्य भगवानारुरोह जयोद्यन ॥ ताक्ष्यं ससात्यको घीमानप्रमेयपरा
 क्रम ॥ ५ ॥ पृथग्मेनेन कौरव्य प्रधुम्र शशुसुदनः ॥ आकाशगामिना राजनृपुष्टत कृष्णमन्वयात् ॥ ६ ॥ निमेषान्तरमात्रेण नन्दन कानन हरि ॥
 देवोद्यान ययो धीमान्पारिजातजिहीर्षया ॥ ७ ॥ वदशोतत्र भगवान्देवयोधान्दुगसदान् ॥ नानायुधघरान्वीरान्मन्दनस्थानघोक्षज ॥ ८ ॥ तेषां
 सपश्यतामेव पारिजात महावल ॥ उत्पाद्धारोपयामास पारिजात सतां गति ॥ ९ ॥ गरुड पक्षिराजानमयत्नेनैव भारत ॥ उपस्थितो विप्रह
 वान्पारिजात स केशवम् ॥ १० ॥ सान्त्वितो वामुदेवेन पारिजातश्च भारत ॥ उक्तश्च वृक्ष मा भेस्त्व केशवेन महात्मना ॥ ११ ॥ त प्रस्थित
 तरु हृष्टा पारिजातमघोक्षज ॥ अमरावतीं पुरीं श्रेष्ठां त्तश्चक्रे प्रदक्षिणाम् ॥ १२ ॥ ते तु नन्दनगोत्तारः पारिजातो द्रुमोत्तम ॥ द्वियतीति
 महेन्द्राय गत्वा नृप शशंसिरे ॥ १३ ॥ अथेरावतमाश्रम्य निर्ययो पाकशासन ॥ जयन्तेन रथस्थेन पृष्ठतोऽनुगत प्रसु ॥ १४ ॥ पूर्वमभ्यागतं
 द्वार केशवं शशुनाराशनम् ॥ दृष्ट्वावाच प्रवृत्त मो किमिव मधुसुदन ॥ १५ ॥ प्रणम्य गरुहस्थोऽथ केशात्र शक्रमवधीत् ॥ वध्वास्ते पुण्यका
 र्याय नीयतेयं वद्रुम ॥ १६ ॥ तमुवाच तत शन्नो मा मेव पुष्करेशेण ॥ अयोवयित्वा न तरुर्नयितव्यस्त्वचाच्युत ॥ १७ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ महाय गृहीत्वा ॥ ३ ॥ प्रतिपालय पतीसस्व । हरीन् अथान् प्रेक्ष्यामि ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ पारिजात सपसतां पश्यतस्त्वानानाहृत्येत्पर्य ।
 पारिजातम् आरोपयामोस्तेति पृथगन्यास पौनरुक्त्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ द्वियति हियते ॥ १३ ॥ १४ ॥ पूर्व्वारम् इन्द्रपुर्या एव ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ वर्तति वर्तमाने ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ कृतप्रतिकृतम् अन्योन्यं शस्त्रास्त्रपरिहारम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 प्रहरस्व महाबाहो प्रथमं मयि केशव ॥ प्रतिज्ञा सफला तेऽस्तु भुक्त्वा कौमोदकीं मयि ॥ १८ ॥ ततः कृष्णः शरैस्तीक्ष्णैर्देवराजगजोत्तमम् ॥
 बिभेदाशानिसंकाशैः प्रहसन्निव भारत ॥ १९ ॥ विव्याध गरुडं वज्री दिव्यैः शरवैस्तथा ॥ बाणांश्चिच्छेद सहसा केशवस्य तरस्विनः ॥ २० ॥
 यान्यान्सुभोच देवेन्द्रस्तांश्चिच्छेद माधवः ॥ माधवेन प्रयुक्तांश्च चिच्छेद बलवृत्रहा ॥ २१ ॥ महेन्द्रस्य च शब्देन धनुषः कुरुनन्दन ॥ २२ ॥
 र्ज्ञस्य च निनादेन मुमुहुः स्वर्गवासिनः ॥ २२ ॥ तयोर्वर्तति संग्रामे गरुडस्थो महाबलः ॥ पारिजातं जयन्तोऽथ हर्तुमभ्युद्यतो बली ॥ २३ ॥
 प्रद्युम्नमथ कंसश्रो वारयेति तदाब्रवीत् ॥ ततस्तं वारयामास रौक्मिणेयः प्रतापवान् ॥ २४ ॥ जयन्तो जयतां श्रेष्ठो रौक्मिणेयमथेषुभिः ॥ सर्वं
 गात्रेषु विहसन्नजघान रथे स्थितः ॥ २५ ॥ रथस्य एव रथिनं कामस्तु कमलेक्षणः ॥ ऐन्द्रिमभ्यर्दयामास बाणैराशीविषोपमैः ॥ २६ ॥ स सन्नि
 पातस्तुमुलो बभूव कुरुनन्दन ॥ जयन्तस्य च वीरस्य रौक्मिणेयस्य चोभयोः ॥ २७ ॥ कृतप्रतिकृतं युद्धे चक्रतुस्तौ महाबली ॥ सहेन्द्रोपेन्द्र
 तनयौ जगत्यस्त्रभृतां वरौ ॥ २८ ॥ देवाश्च मुनयश्चैव दृष्टुर्विस्मयान्विताः ॥ तं संग्रामं महाघोरं सिद्धाश्चैव सचारणाः ॥ २९ ॥ ततस्तु प्रवरौ नाम
 देवदूतो महाबलः ॥ पारिजातं पुनर्हर्तुमिषेव कुरुनन्दन ॥ ३० ॥ सखा स देवराजस्य महास्त्रविदारिन्दमः ॥ अवध्यो वरदानेन ब्रह्मणः कुरुनन्दन
 ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणस्तपसा सिद्धो जम्बुद्वीपादिवं गतः ॥ स्वशक्त्या नृप संयातः सखित्वं बलघातिना ॥ ३२ ॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य कृष्णः सात्य
 किमब्रवीत् ॥ अत्रस्थ एव प्रवरं शरैर्वारय सात्यके ॥ ३३ ॥ न त्वत्र निर्दयं बाणा मोक्तव्याः सात्यके त्वया ॥ अस्य ब्राह्मणचापल्यं सोढव्यं खलु
 सर्वथा ॥ ३४ ॥ ततः षष्ठ्या रथेषूणां गरुडस्थं द्विजस्तदा ॥ आजघान महाबाहो सात्यकिं प्रवरो भृशम् ॥ ३५ ॥ शिनेनै
 सायकान्नृप ॥ चिच्छेद पुरुषव्याघ्रो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ ब्राह्मणो नाभिहन्तव्यस्तिष्ठ तिष्ठ स्ववर्त्मनि ॥ अ
 राधेऽपि हि द्विजाः ॥ ३७ ॥ प्रवरस्तु प्रहस्यैनमुवाच कुरुनन्दन ॥ अलं क्षान्त्या नृणां शूर युद्धय सर्वात्मना रणे ॥ ३८ ॥ जामदग्न्यस्य रामस्य
 शिष्योऽहमपि यादव ॥ नामतः प्रवरो नाम सखा शक्रस्य धीमतः ॥ ३९ ॥ न देवा योद्धुमिच्छन्ति मन्यन्तो मधुसूदनम् ॥ आनुष्य सौहृद
 स्याहमधिगन्तास्मि माधव ॥ ४० ॥ ततस्तयोस्तदा रैद्वः संग्रामो वधुषे वृप ॥ अह्नैर्दिव्यैर्नरव्याघ्र शैनेयद्विजमुख्ययोः ॥ ४१ ॥
 ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणचापल्यं ब्राह्मणत्वाचापल्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ कार्त्तिकिनिशिशिष्ये इत्यनुछुष्यते ॥ ४३ ॥ हन्तेति संघोषणम् । गृह्य गृहाण । प्रतीच्छ देहि । प्रहस्रमिति रोष ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ दीप्यन्त दीप्यमान पुरस्त्वम
 आप्यम् । शौरसेष षाणजाळम् ॥ ४६ ॥ रौक्मिणेयस्यापि घोर दुःसह किमुताप्यस्य ॥ ४७ ॥ तेन प्रकृतेनापि ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ तव त्वच
 द्यौश्चाल तवा राजन्मचलाश्च सहस्रश ॥ तस्मिन्वर्त्तति सप्राप्ते तेपामतिमहात्मनाम् ॥ ४२ ॥ नातिशिष्ये रणे कार्त्तिकिरोन्द्रिमन्मभृतां वरम् ॥
 येन्द्रि कार्त्थि महात्मान माथिन शूरसत्तमम् ॥ ४३ ॥ इन्त गृह्य प्रतीच्छेति ताडुमौ योधसत्तमौ ॥ युधुघाते नरश्रेष्ठ परस्परजयेयिणौ ॥ ४४ ॥
 अथ शार्ङ्गनेयुधसुत शचीपुत्र प्रतापवान् ॥ विभाष्याभ्यश्नव्राजन्दिव्येनास्त्रेण सत्करः ॥ ४५ ॥ सोऽस्त्र तवभिदीप्यन्तमापतन्त शितै शरे ॥
 तत्सन्धे षाणजालेन तदद्भुतमिषामभवत् ॥ ४६ ॥ ततस्तद्दीप्यमान सु पपात रणभूर्द्धनि ॥ रौक्मिणेयस्य कौरव्य वोरं वानवमर्दनम् ॥ ४७ ॥
 तेनास्त्रेण रथो दग्ध प्रयुम्नस्य महात्मन ॥ नावहतत्सुवोर त रौक्मिणेयं नराधिप ॥ ४८ ॥ वहत्यग्निं न खल्वग्निरुद्धतोऽति विशांपते ॥ दग्धा
 ब्रथान्महाबाहू रौक्मिणेय प्रचक्रमे ॥ ४९ ॥ अथ नारायणसुतो विरथो रथिनां वर ॥ स्थितो घतुष्मानाकाशे जयन्तमिदमव्रथीत् ॥ ५० ॥ महे
 न्द्रपुत्र दिव्य त्व यदस्त्रं सुकवानसि ॥ नाहमीदृशरूपार्णां शक्यो हन्तु शतैरपि ॥ ५१ ॥ प्रयन्न कुरु शिक्षाणां यत्न मेऽद्य प्रवर्शय ॥ नास्ति मेऽ
 त्तिराय कर्ता सप्राप्तेऽमरनन्दन ॥ ५२ ॥ आसीन्मे साध्वसं दृष्ट्वा रथस्थ त्वां धृतायुधम् ॥ विभेमि तव नेवानीं युद्धे दृष्टवलोऽथलम् ॥ ५३ ॥
 मनसा स्मर्यतां सेप पारिजातस्त्वया तह ॥ शक्य न खलु इस्ताभ्यां स्पष्टव्यो यस्त्वया ह्यसौ ॥ ५४ ॥ रथो मायामयो दग्धस्त्वया यो ह्यस्त्र
 तेजसा ॥ ईदृशानां सहस्राणि खटु शक्तोऽस्मि मायया ॥ ५५ ॥ एवमुक्तो जयन्तश्च सुमोचास्त्र महाबलः ॥ तपसोपचित तेन स्वयमेवातितेजसा
 ॥ ५६ ॥ तत्प्रयुम्नो महादेवं शरजालैरवारयत् ॥ घत्वार्यस्त्राणि दिव्यानि सुधुषे चापराणि सः ॥ ५७ ॥ दिशु सर्वासु कुरुतुस्तान्यस्त्राण्यथ मार
 त ॥ रौक्मिणेय महात्मानमन्तरिक्षे च पञ्चमम् ॥ ५८ ॥ महोल्कासदृशान्वाणानस्त्राण्यमरसत्तमः ॥ मुमोच यानि घोराणि प्रयुम्न प्रति सर्वत
 ॥ ५९ ॥ तानि सर्वाणि वाणेषु कार्त्तिकिरस्त्राप्यवारयत् ॥ जयन्त चापैर्वणिर्विव्याध निशितैस्तदा ॥ ६० ॥ ततो नादः समुत्सृष्टो ह्यमरे पुण्यकर्माभिः ॥
 दृष्ट्वा स्वेयं च श्रेष्ठ्य च प्रयुम्नस्य महात्मनः ॥ ६१ ॥ प्रवस्थापि वाणेन शितेन शिनिपुङ्गव ॥ विच्छेदेष्व्वासन वीरो हस्तावाप च भारता ॥ ६२ ॥
 पुढे ह्य रिपोर्बल येन सः । अथलम् अल्पबलम् ॥ ५३ ॥ खलु यस्मात् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ स जयन्तः । अपराभि ततोऽप्यधिकानि ॥ ५७ ॥ पञ्चम
 पक्षाल्युक्तम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ इस्तावाप इत्यर्थः च ॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ मांसान्युच्चकर्तुः ॥ ६७ ॥ अथाष्टधारेत्यत्राक्षरबाणेनेति पाठेऽद्वादापि वीरो यो बाणस्तेन ॥ ६८ ॥ तं सात्यकिम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥
 विहस्तमिवेति विकलहस्तमिव ॥ ७१ ॥ त्सरुदेशे मुष्टिदेशे शरशते नाशिते नाशिते खड्गे रिक्तहस्तमित्यर्थः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ किरुजः
 ततोऽन्यत्स तु जग्राह महत्तद्धनुस्तमम् ॥ मेहेन्द्रतं प्रवरो महाशानिसमस्वनम् ॥ ६३ ॥ स तेन वीरो महता धनुषा विप्रसत्तमः ॥ शरान्मुमोच
 विविधानकर्कशमिभंस्तदा ॥ ६४ ॥ चकर्त च धनुश्चित्रं शैनेयस्यामितौजसः ॥ विव्याध सर्वगात्रेषु बाणैरपि च सात्यकिम् ॥ ६५ ॥ धनुरा
 दाय शैनेयस्ततोऽन्यत्सुरुनन्दन ॥ ६६ ॥ उच्चकर्तुरन्योन्यवमणी तौ शितैः शरैः ॥ गात्रेभ्यश्चैव मांसानि
 मर्मभिद्भिः शरोधमैः ॥ ६७ ॥ अथाष्टधारबाणेन पुनरिष्वासनं द्विधा ॥ चिच्छेद प्रवरो वीरस्त्रिभिश्चैनमताडयत् ॥ ६८ ॥ अन्यद्विष्वासनं तं
 तु ग्रहीतुमनसं द्विजः ॥ गदया ताडयामास क्षेप्यया लघुहस्तवान् ॥ ६९ ॥ सोऽसिं चर्म च जग्राह सात्यकिः प्रहसन्निवा ॥ न जग्राह धनुर्धीमान्ग
 दयाभिहतो भृशम् ॥ ततः शरशतान्येव मुमोच प्रवरस्तदा ॥ ७० ॥ विहस्तमिव विज्ञाय सात्यकिं यदुनन्दनम् ॥ प्रद्युम्नोऽस्य ददौ खड्गं निर्म
 लाकाशसन्निभम् ॥ ७१ ॥ तस्य चिच्छेद भस्त्रेण निस्त्रिशं प्रवरस्तदा ॥ त्सरुदेशेऽपातयच्च प्रवरः प्रहसन्निव ॥ ७२ ॥ व्यधमच्च तथा चर्म
 शितैर्बाणैरजिह्वगैः ॥ आजघ्नान च शरथैनं हृदि विप्रो ननाद च ॥ ७३ ॥ तं विह्वयामिव ज्ञात्वा पारिजातजिहीर्षया ॥ ताक्षर्याभ्याशे रथेनैव
 स तस्थौ प्रवरस्तदा ॥ ७४ ॥ तं पक्षपुटवेगेन चिक्षेप गरुडस्तथा ॥ गव्यूतिमेकां सरथः स पपात मुमोह च ॥ ७५ ॥ तं जयन्तो निपत्याथ
 पतितं ब्राह्मण वृप ॥ समाश्वास्य रथं शीघ्रं समारोपितवांस्तदा ॥ ७६ ॥ शैनेयमपि मुह्यन्तं पतन्तं च मुहुर्मुहुः ॥ आश्वासयानः प्रद्युम्नः पितृव्यं
 परिष्वजे ॥ ७७ ॥ तं हि पस्पर्श हस्तेन सव्येन मधुसूदनः ॥ किरुजः स्पर्शमात्रेण सात्यकिः समपद्यत ॥ ७८ ॥ प्र-
 तु शानिपुङ्गवः ॥ तस्थतुः पारिजातस्य युद्धशौण्डतराबुभौ ॥ ७९ ॥ जयन्तः प्रवरश्चैव रथेनैकेन भारत ॥ संपतन्-
 त्मना ॥ ८० ॥ नासन्नमभिगन्तव्यं गरुडस्य कथंचन ॥ बलवानेष पततां राजा च विनतासुतः ॥ ८१ ॥ दक्षिणे च-
 युधौ ॥ उभौ स्थितौ युद्धयमानं माभेव हि प्रपश्यतम् ॥ ८२ ॥ एवमुक्तौ स्थितौ वीरौ ततः शक्रस्य पार्श्वयोः ॥ दृढशाते युद्धयमानौ देवराज
 जनार्दनौ ॥ ८३ ॥ अथेन्द्रो गरुडं बाणैर्महाशानिसमस्वनैः ॥ विव्याध सर्वगात्रेषु महास्त्रप्रवरैस्तथा ॥ ८४ ॥
 पीडाहीनः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

॥ २० ॥ इमेण्य ईशानो ब्रह्मदीनामसि ईश्वर व्यापकम् । “अग्रह व्याप्तौ ” इत्यस्य रूपम् ॥ २१ ॥ हे देव क्रीडापर हे षोडशान त्व त्वमेव ह्यज्ञोऽसि । “सोरोदीप दरोदीपद्वयस्य हस्तम्” इति श्रुते । योकासदभुतो जीवः “एते हीदि सर्व रोदपन्ति तस्माद्ब्रह्म” इति श्रुतेष्व । प्रकारान्तरेणावयवायांशगामाद्रोदनादे कारयिता मय ड्कर । “भीपास्मादावः पक्वे” इत्यादिशत्रुप्रसिद्धौ महेश्वरश्च त्वमेवासि । “नान्योज्ञोऽस्ति ब्रह्मा” इत्यादिभ्रुतेस्सद पक्वेतनो नास्तीत्यर्थ । एष रुद्रपदस्य समुदायार्थम्पु म्नाभयार्थमाह । म्बुनाश्रान्नाचेति । इदनात् प्रापापजरेण जीवैस्किणो निरोचनात् “इये त्विन्द्रोदसी मायया एहि काये” इति वकारस्थाने वकारनिपातनस्य दक्षि क्त्वात् “वसिष्ठान्यो मायया समिह्वत् ” इति श्रुतेष्व । रुण्बीति रुद्रः राषणान्मायाया हिंसनाच्च । “तस्याभिष्वानापोवजानान्तभावात् मूयध्वाग्नो विश्वमायानिवृ त्ति” इति ध्वान्मायाविवर्तकश्रुते । तमेव सप्तारवो मोक्षप्रदधातो रुद्र इत्युच्यते । प्रकारान्तरेण निर्वक्ति । रोरूपमाणो श्रवणाचेति । रोरूपते मृग शब्दपते वा उच्यते ततः प्राप्तो महादेव सोमः सप्रवरो विसुः ॥ तस्याशुपरि विल्वस्य तथा गङ्गोदकस्य च ॥ २० ॥ त पारिजातकुमुभेरुच्ययामास केशव ॥ तुष्टाय वाग्भरीशो सर्वकर्तारमीश्वरम् ॥ २१ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ रुद्रो देवस्त्व रुदनाद्रावणाच्च रोरूपमाणो द्रावणाच्चातिदेव ॥ भक्त भक्तानां वत्सल वत्सलानां कीर्त्या युद्धस्वेशाच्च प्रमथाम्यन्तरेण ॥ २२ ॥ आम्यारण्यानां त्वं पतिस्त्व पशूनां ल्यातो देवः पशुपति सर्वकर्मा ॥ नान्य स्तत्त परमो देवैवेव जगत्पति सुरवीरारिन्ता ॥ २३ ॥ यस्मादीशो महतामीश्वरणां भवानाद्य प्रीतिद् प्राणदम्ब ॥ तस्माद्धि त्वामीश्वर प्राङ्गुरीरा सन्तो विद्वास सर्वशास्त्रार्थतज्ज्ञा ॥ २४ ॥ भूत यस्मान्जगदत्यन्त धीर त्वत्तोऽव्यक्तावक्षरादक्षरेश ॥ तस्मात्स्वामाहुर्मव इत्येव भूत सर्वेश्वरणां महतामप्युदारम् ॥ २५ ॥

शान्मन्वीभूत प्रपञ्चो रु तस्य श्रवणात् लवणोदकन्यायेन प्रविलायनाद्वा रुद्र । यद्वा रोरूपमाण रुद्धेन प्रतिपापमान एष सप्तारस्य द्रावणात् रुद्र इत्यु च्यते । जीव ईश्वर जीवानां रोचको रोचनायक वाच्यमात्रतपस्यान रुद्रो वागेक्ष्मोचर इति अतिदेव देव प्रकाररुक्मतिक्रान्त स्वपकार इत्यर्थ । युद्धस्त्व माभिति रोप ॥ २२ ॥ आम्यारण्यानां मोक्षकर्तारिकानां पशूनां जीवानाम् ॥ २३ ॥ ईश्वरम् इतीश्वरपद निर्वक्ति-यस्मादिति ॥ शास्त्रार्थमुत्थातो सर्वशास्त्रार्थस्त्व जानन्तीति शास्त्रार्थ वन्ताः ॥ २४ ॥ शास्त्रार्थमिवाह-भूतमिति ॥ अप्यक्तम् जीवैस्प्रसिद्धात् अक्षरात् त्वच एष जगद्भूत हि अत्यन्त अन्तमतिक्रान्त एतेन “अतोऽव्यवदानम्” इति भ्रुतेरित्याप्तत्वमुक्तम् । धीर धीमतेषु अन्तराणां जीवानाम् ईश निपन्त अक्षरेण । भक्त्यस्मादिति मयः ईश्वरणां कारण स्वतस्तु भूत नित्यसिद्धम् अत्युदारम् अङ्गेषु महेश्वरस्यम् ॥ २५ ॥

योऽहं विदर्भनगरे सवैः राजभिश्च निजितैरभिक्षोऽस्मि सोऽपि त्वमेवेति प्रत्यगभेदेन स्तौति—यस्मान्जितैरिति ॥ २६ ॥ पूज्य इत्यस्यायः
 पाद एकादशाक्षरो द्वितीयश्चतुर्दशाक्षरः । सर्वभूतात्मभावी सर्वाणि भूतानि आत्मनि भावयितुं शीलमस्य स तथा ॥ २७ ॥ भूमित्रयाणां भूमिप्रभृतीनि त्रयाणि त्रिकाणि
 भूमिन्तरिक्षं द्यौरिति प्रणोल्यानो व्यान इति अश्विनियुः सूर्य इति भूतं भविष्यद्दत्तमानमित्येवमादि तेषां प्रतिष्ठा लयस्थानम् । भावन हे उसाचिकारण । पुनरित्यनेन लयो
 दयधाराया अनादित्वं दर्शितम् । तेन त्रिक्रणां लयोदयकरत्वेन हेतुना त्र्यम्बकेति त्रीणि सर्गस्थित्यन्तादीनि अम्बयति गमयति प्रकाशयतीति योगात् त्र्यम्बक इति तव
 नाम प्रथमं मुख्यम् । हे अप्रमेय हे त्रिदशेशानां ब्रह्मादीनां नाथ ॥ २८ ॥ शर्वपदयोगमाह—शर्व इति ॥ शृणोति हिनस्तीति शर्वः । अप्रमेयः शत्रुभिरक्षेप्यः अप्रमेयः भूय
 इत्यन्तर्यामित्वेन शास्तोऽपि पुनरीश्वरेण राजादिभावेन । इत्थंभावे तृतीया । तेनापि रूपेण शासनात् सर्वव्यापित्वात् अन्तर्बहिश्च व्यापकत्वात् शंकरः सुखकरः सद्भिः सत्तां
 यस्मान्जितैरभिक्षोऽसि सर्वदेवासुरैः सर्वभूतैश्च देव ॥ महेश्वरं विश्वकर्माणमामहुस्त्वां वै सर्वे तेन देवातिदेव ॥ २६ ॥ पूज्यो देवैः पूज्यसे
 नित्यदा वै शश्वच्छेयः कङ्घिभिर्वरुदाभेयवीर्य ॥ तस्माद्विख्यातो भगवान्देवदेवः सतामिष्टः सर्वभूतात्मभावी ॥ २७ ॥ भूमित्रयाणां देव यस्मा
 त्प्रतिष्ठा पुनर्लोकानां भावनाभेयकीर्तिः ॥ त्र्यम्बकेति प्रथमं तेन नाम तवाप्रमेय त्रिदशेशनाथ ॥ २८ ॥ शर्वः शत्रूणां शासनादप्रमेयस्तथा
 भूयः शासनाश्वरेण ॥ सर्वव्यापित्वाच्छंकरत्वाच्च सद्भिः शब्दस्थेशानः श्रीकरार्काश्रयतेजाः ॥ २९ ॥ संसत्तानां नित्यदा यत्करोषि शमं भ्रातृ
 व्यान्यद्वचनैषीः समस्तान् ॥ तस्मादेवः शंकरोऽस्यप्रमेयः सद्भिर्दम्यैः कथ्यसे सर्वनाथः ॥ ३० ॥ दत्तः प्रहारः कुलिशेन पूर्वं त्वेशान सुरा
 ज्ञाऽतिवीर्य ॥ कण्ठे नैल्यं तेन ते यत्प्रवृत्तं तस्मात्ख्यातस्त्वं नीलकण्ठेति करुणः ॥ ३१ ॥ यच्छिङ्गाङ्गं यच्च लोके भगाङ्गं मम तिम त्वं स्थावरं
 जङ्गमं च ॥ प्राहुर्विप्रास्त्वां गुणिनं तत्त्वविज्ञास्तथा ध्येयामम्बिकां लोकधात्रीम् ॥ ३२ ॥

हेतोरित्यर्थः । न तु दुष्टानां शङ्करः । शब्दस्थेशानः सर्वशब्दप्रमेयत्वेनावच्छेदकः हे श्रीकर । “ ऋचः सामानि यजून्पि । सा हि श्रीसृष्ट १ ” इति, “ एपाऽप्य परमा
 संपद् ” इति श्रुतिभ्यां श्रीशब्दोदितोऽपराविधा च तयोः कर्ता । अर्कादप्यश्रयम् अधिकं तस्यापि प्रकाशकं तेजो यस्य सोऽर्काश्रयतेजास्त्वमसीति शेषः ॥ २९ ॥ संस
 कानां भक्तानां शमं सुखं भ्रातृव्यान् असुरान् व्यनैषीः शिक्षितवानसि तेषां हितायैवेति अतः सर्वेषां कल्याणकारित्वात् शङ्करोऽसि ॥ ३० ॥ कल्पः समर्थोऽपि वात्सल्यात्
 कृतापकारमपि न बाधसे इत्याह—दत्त इति ॥ सुरराज्ञा इन्द्रेण विष्णुना वा प्रहारो दत्तः तेन वज्रचक्रयोरपमानो मा भूदिति हेतुना कण्ठे नैल्यं धत्से प्रत्युत प्रहर्तव्येण एव
 तनोषि न तु शासनमिति महाकारुणिकत्वान्मां पाहीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ गुणिनं गुणवन्तम् अम्बिकां च गुणत्रयरूपामिति शेषः ॥ ३२ ॥

शक्रनागम् पेरारवत प्रति ॥ ८५ ॥ प्रयुद्धो प्रकर्षेण सु नो ।

वन्द्यैः करेण शुण्ढावण्डेन ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ अस्मिन् जन्मुमहिवे इति
॥ ९१ ॥ पूर्वाभ्युपगमात् ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ नाडिका

स तान्वाणानगणयन्वैनतेयः प्रतापवान् ॥ ससाराभिमुखो धीरः शक्रनागमारिवम ॥ ८५ ॥ उभौ तौ सहसा राजन्वलिनौ गजपक्षिणौ ॥ प्रयुद्धौ
वीर्यसपन्नौ महाप्राणौ दुरासदौ ॥ ८६ ॥ रव्नैः पद्मगिरिपुं करेण शिरसा तदा ॥ पेरारवतो गजपतिराजघान नदस्तथा ॥ ८७ ॥ तथा नत्वाकुत्रो
स्तीक्ष्णैर्वैनतेयो वलोत्कट ॥ तथा पक्षनिपतैश्च शक्रनाग जघान ॥ ८८ ॥ इदुत्तं सुमहानासीत्सपातो गजपक्षिणो ॥ विस्मापनीयो जगतः
प्रेक्षितृणां मयावहः ॥ ८९ ॥ सुयथैराक्तं तादृश्यस्ताडयामास भारत ॥ नत्वाङ्कुराकरालेन वरणेन महाबलः ॥ ९० ॥ सप्रहाराभिसततो निपपात
त्रिधिष्टपात् ॥ पारियात्रे गिरिश्रेष्ठे दीपेऽस्मिन्ननमेजय ॥ ९१ ॥ पतन्त्सपि त शक्रो न सुमोच महाबलः ॥ कारुण्यादय सौहार्वात्पूर्वाभ्युपग
मावपि ॥ ९२ ॥ कृष्योऽप्यन्वगमधेनं पृष्टतः प्रमथाव्ययः ॥ पारिजातवता धीमान्गरुहेन महाबलः ॥ ९३ ॥ स तस्यो पर्वतश्रेष्ठे पारियात्रे तु
बुत्रहा ॥ पेरारवते समाश्रिते सभामो ववृचे पुनः ॥ ९४ ॥ शरैरागीविपप्रख्ये रत्नपुत्के मुतेजितैः ॥ अन्योऽन्य कुख्यादूल शक्रकेशवयोर्महान् ॥ ९५ ॥
ततो वज्रापुधो वज्रमशानिं च पुन पुन ॥ सुमोच गरुहे राजतैरावतरिषो नृप ॥ ९६ ॥ वज्राशनिनिपातास्तान्सेहे शकस्य पसिराट् ॥ अवध्यो
वलिनां श्रेष्ठो निसर्गेण ततो बलात् ॥ ९७ ॥ सुमोच पद्मशैक मानयशरानिं सदा ॥ वधं च देवराह्णोऽय भ्रातु कश्यपसमव ॥ ९८ ॥ आक्र
म्यमाणस्तादृशेण न्यमञ्चपुते गिरि ॥ विवेश घरणीं राजञ्छीर्यमाणः समन्तत ॥ ९९ ॥ बुद्धुज बहुमानेन कृष्णस्य स तु पर्वतः ॥ त चाद्रा
क्षीत्तः कृष्य किञ्चिच्छेषमबोधजः ॥ १०० ॥ तं मुक्त्वा गरुडेनाथ तस्यो देवो विहायसि ॥ प्रभुम् च तदोवाच सर्वकृच्छोकभावनः ॥ १ ॥ इतो
दारवर्ती गत्वा रथमानय या थिरस्य ॥ सदारुक महाबाहो मत्सेजोबलमाश्रितः ॥ २ ॥ वत्तव्यो बलमद्वय राजा च कुकुराधिप ॥ यो जित्वेन्द्र त्वाग
मिव्ये दारकामिति मानद ॥ ३ ॥ तथेत्युक्त्वा तु धर्मात्मा प्रभुम् ॥ पिता विमु ॥ गत्वा यथोक्तपुक्त्वा च यावदेन्द्रबलाशुभौ ॥ ४ ॥ नाडिका
न्तरमात्रेण पुनस्त देशमाययौ ॥ दारुकेण समापुक्त रथमास्थाय भारत ॥ ५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलपु हरिवरो विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे
कृष्णेन्द्रपुद्धे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

॥ १०५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलपु हरिवरो विष्णुपर्वणि टीकार्पा त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

चतुर्भिरादिके सप्ततितमे हरिणा शिवः ॥ प्रसादितो वरान्त्रादादादभीष्टानिति वर्ण्यते ॥ १ ॥ तमारुह्येति ॥ १ ॥ शाणपादाः माषाः माषराशिवल्प्रशिथिलोऽभवदित्यर्थः । शाणः चन्दनवर्षणपाषाणो महाराष्ट्रेषु 'सहाण' इति प्रसिद्धः । तस्य पाद इव क्षुद्रो वाऽधोग्रावा । "शाणो माषचतुष्टये, लोहादीनां च निकर्ष" इति मेदिनी ॥ २ ॥ प्रियार्थे रथगतेरप्रतिबन्धार्थं प्रीतोऽभूदिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ नातिकल्पम् ईर्षदसमर्थम् ॥ ७ ॥ समुगोह्यते समानीयते कालेनेति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ ब्रजं गिरिमयं पर्वतवृ

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तमारुह्य रथं कृष्णः पारियात्रं गिरिं ययौ ॥ यत्रैरावतमास्थाय स्थितः सुरपतिः प्रभुः ॥ १ ॥ पारियात्रो गिरिश्रेष्ठो दृष्ट्वा यान्तं जनार्दनम् ॥ शाणपादसमो भूत्वा प्रविवेश वसुंधराम् ॥ २ ॥ प्रियार्थं वासुदेवस्य प्रभावज्ञो महात्मनः ॥ तस्य प्रीतो हृषीकेशः पर्वतस्य जनाधिप ॥ ३ ॥ ततः प्रयातं युद्धार्थमच्युतं कुरुनन्दन ॥ सपारिजातो गरुडः पृष्ठतोऽनुययौ तदा ॥ ४ ॥ प्रद्युम्नः सात्यकिश्चापि गरुडस्थौ महाबलौ ॥ गताबुभौ रक्षणार्थं पारिजातमर्देमौ ॥ ५ ॥ ततस्त्वस्तं गतः सूर्यः प्रवृत्ता रजनी नृप ॥ उपस्थितं पुनर्युद्धं शक्रेकेशवयोरिह ॥ ६ ॥ सुप्रहाराहतं दृष्ट्वा विष्णुरैरावतं गजम् ॥ नातिकल्पं महातेजा देवराजानमब्रवीत् ॥ ७ ॥ गरुडाभिहतः पूर्वं नातिकल्पो गजोत्तमः ॥ ऐरावतो महाबाहो रात्रिश्च समुपोह्यते ॥ ८ ॥ श्वः प्रभाते यथाकामं प्रवर्तस्व यथेच्छसि ॥ एवमस्त्विति कृष्णं तु देवराजोऽब्रवीत्प्रभुः ॥ ९ ॥ उवास पुष्करभ्याशे देवराजः पुरंदरः ॥ ब्रजं गिरिमयं कृत्वा धर्मात्मा नृपसत्तम ॥ १० ॥ ब्रह्मा ततो जगामाथ कश्यपश्च महानृषिः ॥ अदितिश्चैव सर्वे च देवा मुनय एव च ॥ ११ ॥ साध्या विश्वे च कौरव्य नासत्यावाधिनौ तथा ॥ आदित्याश्चैव रुद्राश्च वसवश्च जनेश्वर ॥ १२ ॥ नारायणश्च पुत्रेण सत्यकेन च भारत ॥ सहोवास गिरौ रम्ये पारियात्रे प्रहृष्टवत् ॥ १३ ॥ यत्स शाणप्रमाणोऽस्य भक्त्या समभवन्न" वरं प्रादात्तत्तस्य पर्वतस्य महाद्युतिः ॥ १४ ॥ शाणपाद इति ख्यातो भविष्यसि महागिरे ॥ पुण्येनाद्धेन तुल्यो हि पुण्यो हिमवत ॥ १५ ॥ एवमेव च भूयिष्ठो भव पर्वतसत्तम ॥ मेरुणा स्पृष्टमानो हि बहुचित्रमृगैर्युतः ॥ रमे त्वां पश्यमानोऽहं बहुचित्रनगायुतम् ॥ तथा दत्त्वा वरं तस्य पर्व तस्य तु केशवः ॥ दध्यौ गङ्गां सरिच्छेष्टां नमस्कृत्वा वृषध्वजम् ॥ १७ ॥ अथाययौ विष्णुपदौ स्मृता कृष्णेन भारत ॥ संपूज्य तां ततः कृष्णः कृत्वा स्नानमधोक्षजः ॥ १८ ॥ उदकं च गृहायाथ बिल्वं च हरिरव्ययः ॥ देवमावाहयामास रुद्रं सर्वेश्वरेश्वरम् ॥ १९ ॥

न्दमयम् आवरणं कृत्वेत्यर्थः । "ब्रजो गोष्ठेऽथ वृन्देषु" इति मेदिनी ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ नारायणः कृष्णः ॥ १३ ॥ शाणप्रमाणः शैणबीजप्रमाण इति वा ॥ १४ ॥ शाणपादः "शणु दाने" शर्णति ददत्यस्यामिति शाणा भारतभूमिः सा पादमात्रं यस्यस शाणपाद इत्यर्थः । एतदेवाह पुण्येनेति अर्द्धेन उपरिभागेन ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

योऽहं विदर्भनगरे सर्वैः राजभिश्च निर्जितैरभिकोऽस्मि सोऽपि त्वमेवेति प्रत्यगभेदेन स्तौति—यस्माज्जितैरिति ॥ असि अस्मि त्वां मदभिन्नम् ॥ २६ ॥ पूज्य इत्यस्माद्यः पाद एकादशाक्षरो द्वितीयश्चतुर्दशाक्षरः । सर्वभूतात्मभावी सर्वाणि भूतानि आत्मनि भावयितुं शीलमस्य स तथा ॥ २७ ॥ भूमित्रयाणां भूमिप्रभृतीनि त्रयाणि त्रिकाणि भूमिरन्तरिक्षं द्यौरिति प्राणोऽपानो व्यान इति भूतं भविष्यद्दत्तमानमित्येवमादि तेषां प्रतिष्ठा लयस्थानम् । भावन हे उरसत्तिकारण । पुनरित्यनेन लयो द्यधाराया अनादित्वं दर्शितम् । तेन त्रिकाणां लयोदयकरत्वेन हेतुना त्र्यम्बकेति त्रीणि सर्गस्थित्यन्तादीनि अम्बयति गमयति प्रकाशयतीति योगात् त्र्यम्बक इति तत्र नाम प्रथमं मुख्यम् । हे अप्रमेय हे त्रिदशेशानां ब्रह्मादीनां नाथ ॥ २८ ॥ शर्वपदयोगमाह—शर्व इति ॥ शृणोति हिनस्तीति शर्वः । अप्रमेयः शत्रुभिरक्षेप्यः अप्रमेयः भूय इत्यन्तर्यामित्वेन शास्तोऽपि पुनरीश्वरेण राजादिभावेन । इत्थंभावे तृतीया । तेनापि रूपेण शासनात् सर्वव्यापित्वात् अन्तर्बहिश्च व्यापकत्वात् शंकरः सुखकरः सद्भिः सतां

यस्माज्जितैरभिकोऽसि सर्वदेवासुरैः सर्वभूतैश्च देव ॥ महेश्वरं विश्वकर्माणमाहुस्त्वां वै सर्वे तेन देवातिदेव ॥ २६ ॥ पूज्यो देवैः पूज्यसे नित्यदा वै शश्वच्छूयःकाङ्क्षिभिरर्वदामेयवीर्यं ॥ तस्माद्विख्यातो भगवान्देवदेवः सतामिष्टः सर्वभूतात्मभावी ॥ २७ ॥ भूमित्रयाणां देव यस्मात्प्रतिष्ठा पुनलोकानां भावनामेयकीर्तिः ॥ त्र्यम्बकेति प्रथमं तेन नाम तवाप्रमेय त्रिदशेशनाथ ॥ २८ ॥ शर्वः शत्रूणां शासनाद्प्रमेयस्तथा भूयः शासनाच्चेश्वरेण ॥ सर्वव्यापित्वाच्छंकरत्वाच्च सद्भिः शब्दस्येशानः श्रीकराकार्श्यतेजाः ॥ २९ ॥ संसक्तानां नित्यदा यत्करोपि शमं भ्रातृ व्यान्यद्भ्यनैषीः समस्तात् ॥ तस्माद्देवः शंकरोऽस्यप्रमेयः सद्भिर्द्भूमज्ञैः कथ्यसे सर्वनाथः ॥ ३० ॥ दत्तः प्रहारः कुलिशेन पूर्वं तवेशान सुररा ज्ञाऽतिवीर्यं ॥ कण्ठे नैल्यं तेन ते यत्प्रवृत्तं तस्मात्ख्यातस्त्वं नीलकण्ठेति कल्पः ॥ ३१ ॥ यच्छिङ्गाङ्कः यच्च लोकैर्भगाङ्कः यच्च गोम त्वं स्थात्रं जङ्गमं च ॥ ग्राहूर्विप्रास्त्वां गुणिनं तत्त्वविज्ञास्तथा ध्येयामम्बिकां लोकधात्रीम् ॥ ३२ ॥

हेतोरित्यर्थः । न तु दुष्टानां शङ्करः । शब्दस्येशानः सर्वशब्दप्रमेयत्वेनावच्छेदकः हे श्रीकर । “ ऋचः सामानि यजून्पि । सा हि श्रीस्र ॥ ” इति, “ एपाऽप्य परमा संपद् ” इति श्रुतिभ्यां श्रीशब्दोदिताऽपराविद्या च तयोः कर्ता । अकार्दप्यश्र्यम् अधिकं तस्यापि प्रकाशकं तेजो यस्य सोऽकार्श्यतेजास्त्वमसीति शेषः ॥ २९ ॥ संसक्तानां भक्तानां शमं सुखं भातृव्यान् असुरान् व्यनैषीः शिक्षितवानसि तेषां हितार्थैवेति अतः सर्वेषां कल्याणकारित्वात् शङ्करोऽसि ॥ ३० ॥ कल्पः समर्थोऽपि वात्सल्यात् कृतापकारमपि न बाधसे इत्याह—दत्त इति ॥ सुरराज्ञा इन्द्रेण विष्णुना वा प्रहारो दत्तः तेन वज्रचक्रयोरपमानो मा भूदिति हेतुना कण्ठे नैल्यं यत्से प्रत्युत प्रहर्तुर्यश एव ततोपि न तु शासनमिति महाकारुणिकत्वान्मां पारीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ गुणिनं गुणवन्तम् अम्बिकां च गुणत्रयरूपामिति शेषः ॥ ३२ ॥

के "अजामर्कां छोद्विशुक्कृष्णाम्" इत्यादिना गीता सा हि माया तत्त्व महात्वं प्रसूता जनिवक्त्री स च महान् क्रियाशक्तिमान् ज्ञानशक्तिमान् । तत्राप्येन रूपेण यज्ञोऽसि लोक
 प्रसिद्ध दीक्षाणां शीनाकर्ता द्वितीयेन योगिना यज्ञो ज्ञेययोः परमात्मानो प्रसोपहोऽसि । हे देव त्वत्समम् अत्यद्भुतं मृतं नास्ति । अथ यत् मृतं वा भव्यं वा भवद्भवंमानं वा
 नास्ति इत् इत्य तत्सर्वं कालत्रयेऽपि नास्ति । अतस्त्वद्वर्णनम् अद्भुतं यत्किञ्चित् त्वत्साम्यं कथं लभेतेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अविहीराः आम्पन्वरशुजपिन सनकायाः इन्द्राया
 वा संशयजकिभिः त्वचस्वर्षदात् कारणस्यापि आत्मा अधिष्ठान यत्र ईश्वरोऽपि कस्वित इत्यर्थं । अत एव ईश्वरः स्तुत्य ॥ ३४ ॥ गोवृषः महोशः ध्वजे यस्य स गोवृ

वेदेर्गीता सा हि तत्त्व प्रसूता यज्ञो दीक्षाणां योगिनां चातिरूपः ॥ नात्यद्भुतं त्वत्समं देव भूतं भव्यं भवदेवाथ नास्ति ॥ ३३ ॥ अहं ब्रह्मा
 कपिलो योऽप्यनन्तः पुत्राः सर्वे ब्रह्मणश्चातिवीरा ॥ त्वत् सर्वे देवदेव प्रसूता एव सर्वेशः कारणात्मा त्वमीड्य ॥ ३४ ॥ इति सस्तूयमानरुद्रो
 भगवान्गोवृषध्वजः ॥ प्रसार्य दक्षिणं हस्तं नारायणमयाध्वीत् ॥ ३५ ॥ मनीषितानामर्यानां प्राप्तिस्ते सुरसत्तम ॥ परिजातं च हतोऽसि मा भूते
 मनसो व्यया ॥ ३६ ॥ यथा मैनाकमाश्रित्य तपस्त्वमक्रुते प्रभो ॥ तथा मम वरं कृष्ण संसृत्य स्वैर्यमाश्रुहि ॥ ३७ ॥ अवध्यस्त्वमजेयश्च मत्त
 श्रुतरस्तथा ॥ भवितासीत्यवोच यत्ततथा न तदन्यथा ॥ ३८ ॥ यश्च स्त्वेन मां भक्त्या स्तोष्यतेऽभरसत्तम ॥ त्वया कृतेन धर्मज्ञ धर्ममाक्स
 मविष्यति ॥ समरे च जयं विष्णो प्राप्य पूजां तयोत्तमाम् ॥ ३९ ॥ विश्वोवैकेश्वरो नाम भविताहमिहानव ॥ देवेश्वर त्वयाऽस्त्यापि देवसिद्धो
 पयाचनः ॥ ४० ॥ इहस्योपोपितो विद्वान्भक्तिमान्मम केशव ॥ त्रिरात्रमीप्सितौल्लोकान्गमिष्यति जनार्दन ॥ ४१ ॥ अविन्ध्या नाम देशेऽस्मि
 नाज्ञा देव भविष्यति ॥ गङ्गास्नानसमं स्नानं मन्त्रतो भविता तथा ॥ ४२ ॥ पटपुरं नाम नगरं दानवानां जनार्दन ॥ अत्रान्तर्द्धरणीदेशे पराक्रम्य
 महाखला ॥ ४३ ॥ पते दैत्या दुरात्मानो जगतो वैकण्ठका ॥ छात्रा वसन्ति गोविन्द सानावस्य महागिरेः ॥ ४४ ॥ अवध्या देवदेवानां वरेण
 ब्रह्मणोज्ज्वला ॥ मानुषान्तरितस्तस्मात्त्वमेताञ्चहि केशव ॥ ४५ ॥ एषमुक्त्वा महादेवस्त्वैवान्तरधीयता ॥ परिष्वज्य महात्मानं वासुदेवं जनाधिप ॥ ४६ ॥

पद्यम् ॥ ३१ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मत् श्रुतर इत्यस्याभिष्यकिर्णपुत्रे ष्यकीभविष्यति ॥ ३८ ॥ पूजां प्राप्य धर्ममाह भविष्यतीति संबन्धः ॥ ३९ ॥ अस्यापि
 रथापि । हे देव सिद्धम् तपयान शर्पणा यस्मादित्यर्थं ॥ ४० ॥ ४१ ॥ मन्त्र गङ्गास्नानमन्त्रपाठात् ॥ ४२ ॥ अन्तर्द्धरणीदेशे मुनिवरप्रदेशे गुप्त पराक्रम्य पराक्रम
 येन वसन्तीत्युक्तेण सपन्धः ॥ ४३ ॥ सानी अबच्छा वसन्ति अपाये बिलं च सिन्धुतीत्यर्थं ॥ ४४ ॥ मानुषमोवेन अन्तरितः मन्त्रम ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

स्तूय स्तुत्वा ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ अधिष्ठाय नियम्य वोरान् असुरान् ॥ ५० ॥ मूर्ध्नि तव ॥ ५१ ॥ त्वत्तः त्वत्संबन्धिभिः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इति श्रीमहा
 भारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ पञ्चसप्ततिसोऽध्याये युद्धेनाराध्य वासवम् ॥ द्वारकामनयकृष्टः पारिजातमितीर्यते ॥
 ततो याते महादेवे प्रभातायां नराधिप ॥ तस्यां निशायां गोविन्दः स्तूय पर्वतमब्रवीत् ॥ ४७ ॥ तवाधः पर्वतश्रेष्ठ निवसन्ति महासुराः ॥ अवध्या
 देवदेवानां वरेण ब्रह्मणः पुरा ॥ ४८ ॥ निर्गमिष्यन्ति ते नैव मया रुद्धा महाबलाः ॥ द्वारे निरुद्धे तत्रैव विनङ्क्ष्यन्ति ममाज्ञया ॥ ४९ ॥ त्वयि
 सन्निहितश्चाहं भविष्यामि महागिरे ॥ अधिष्ठाय महाघोरान्निवस्त्यामि च पर्वत ॥ ५० ॥ आरुह्य मूर्ध्नि मद्रूपं दृष्ट्वा पर्वतसत्तम ॥ गोसहस्रप्रदा
 नस्य फलं प्राप्स्यति शान्तम् ॥ ५१ ॥ त्वत्तोऽश्मभिश्च प्रतिमां कारयित्वा हि भक्तितः ॥ शुश्रूषयन्ति ये नित्यं मम आस्यन्ति ते गतिम्
 ॥ ५२ ॥ इति तं पर्वतं कृष्णो वरदोऽनुगृहीतवान् ॥ तदाप्रभृति देवेशस्तत्र सन्निहितोऽच्युतः ॥ ५३ ॥ पाषाणैः प्रतिमां तात कारयित्वा च
 कौरव ॥ शुश्रूषन्ति कृतात्मनो विष्णुलोकाभिकाङ्क्षिणः ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे कृष्णकृतशिव
 स्तुतिर्नाम चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो रथवरं कृष्णः समारुह्य महामनाः ॥ बिम्बोदकेऽश्वरं देवं नम
 स्कृत्य ययौ नृपः ॥ १ ॥ महेन्द्रमाह्वयामास रथस्थो मधुसूदनः ॥ सत्कृतं पुष्कराभ्यासे सर्वदेवगणैः सह ॥ २ ॥ ततः शक्रो जयन्तोऽथ हरिभि
 र्युक्तमुत्तमम् ॥ आरुरोह रथं देवः सर्वकामप्रदः सताम् ॥ ३ ॥ ततो रथस्थयोर्युद्धमभवत्कुरुनन्दन ॥ देवयोर्देवयोगेन पारिजातकृते तदा ॥ ४ ॥
 ततोऽहनद्रणे विष्णुर्बाणैः शत्रुबलार्दनः ॥ सैन्यानि देवराजस्य बाणजालैरजिह्वगैः ॥ ५ ॥ उपेन्द्रं न महेन्द्रोऽथ नैव विष्णुः सुरेश्वरम् ॥ ताडया
 मासतुर्वीरौ शत्रैः शक्तावपि प्रभो ॥ ६ ॥ एकैकमथं दशभिर्महेन्द्रस्य जनार्दनः ॥ विव्याध विशिखैस्तीक्ष्णैरस्त्रयुक्तजनेन ॥ ७ ॥ शैब्याद्या
 नपि देवेन्द्रः शरैरमरसत्तमः ॥ छादयामास राजेन्द्र घोरैरस्त्राभिमन्त्रितैः ॥ ८ ॥ स च बाणसहस्रैश्च कृष्णो गजमवाकिं गरुडं च महतेजा
 बलभिद्धरिवाहनम् ॥ ९ ॥ भूयिष्ठाभ्यां लताभ्यां तौ तदहः शत्रुदारणौ ॥ युयुधाते महात्मनौ नारायणसुराधिपौ ॥ १० ॥ चकम्पे वसुधा कृत्स्ना
 नौर्जलस्थेव भारत ॥ दिशां दाहेन दिग्देशाः संवृताश्च समन्ततः ॥ ११ ॥

॥ १ ॥ ततो रथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ शैब्याद्यान् शैब्यसुग्रीवबलाहकमेघपुष्पाख्यान् कृष्णाश्वान् । सैन्याद्यानिति पाठे सेनायां शूरभूतानश्वा
 दीम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ज्योतीषि वाराः ॥ १६ ॥ गर्दभत्त द्युतराणि अरुणानि येषां वै छिन्नाग्नेः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥
 ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अमप दत्त्वा दत्तवान् कृष्ण इति शेषः । ददाते “ आतो मनिन्कनिञ्चनिपञ्च ” इति
 चेलुर्गिरिधराश्चैव पेतुश्च शतशो द्रुमा ॥ पेतुश्च घरणीपृष्टे मर्त्या धर्मयुगान्चिता ॥ १२ ॥ निर्घाता शतशश्चान्ये पेतुस्तत्र नराविप ॥ ऊढुश्च
 ससित सर्वा प्रतिश्रोतो विशाफ्ते ॥ १३ ॥ विष्वक्वाता वधुश्चैव पेतुरुक्ताश्च निष्प्रमा ॥ सुदुर्मुहूर्तसङ्घा रथनादेन मोहिता ॥ १४ ॥ प्रजज्वाल
 जले चैव वह्निर्जनपदेशर ॥ युयुधुश्च ग्रहे सार्द्धं प्रज्ञा नमासि सर्वत ॥ १५ ॥ ज्योतीषि शतशः पेतु स्वर्गाच्च घरणीतलम् ॥ विशां गजा प्रकृपिता
 नागाश्च घरणीतले ॥ १६ ॥ गर्दभारुणसस्थानैश्चिन्नाग्नेश्चाधृत नभ ॥ विनदद्भिर्महाराधान्कशरोणितवर्षिभिः ॥ १७ ॥ न भूर्न द्योर्न गमनं नरे
 न्द्रवृषभामवच ॥ स्वस्थानि मुग्धीरो तु दृष्टा युद्धगतौ तदा ॥ १८ ॥ जेषुर्मुनिगणा मन्त्रजगतौ क्षित्काम्यया ॥ ब्राह्मणाश्च महात्मानो इतिष्टंस्तेषु
 सत्वरा ॥ १९ ॥ ततो ऋक्षा महातेजा कश्यप वाक्यमन्त्रीव ॥ गच्छ कथ्या सहावित्या पुत्रौ वारय सुव्रता ॥ २० ॥ स तथेति तदा देवमुक्त्वा पद्मभवं
 मुनि ॥ जगाम रथमास्थाय तस्थौ नरधरान्तिके ॥ २१ ॥ स्थित तु कश्यप दृष्ट्वा सहावित्या तदान्तरा ॥ उमौ रथाभ्यां घरणीमक्तीर्णौ महाबलो
 ॥ २२ ॥ न्यस्तशस्त्रौ च तौ वीरौ बन्धुत्वरिदमौ ॥ पित्तो धर्मतत्त्वज्ञौ सर्वभूतरहिते रतौ ॥ २३ ॥ उमौ गृहीत्वा इस्ताभ्यामवदितिस्त्वथ्रवीद्वच ॥
 असोदराविवैष किमन्योन्यं हन्तुमिच्छत ॥ २४ ॥ स्वल्पमयं पुरस्कृत्य प्रवृत्तमतिवारुणम् ॥ सदृश नेति पश्यामि सर्वथा मम पुत्रयो ॥ २५ ॥ श्रो
 तव्य यदि मातुश्च पितृश्चैव प्रजापतेः ॥ न्यस्तशस्त्रौ स्थितौ भूत्वा कुस्त वचन मम ॥ २६ ॥ तथेत्युक्त्वा च तौ देवौ स्रातुकामो महाबलो ॥ गङ्गानं
 जगमसुरेषाप प्रजल्पन्तौ परस्परम् ॥ २७ ॥ शक उवाच ॥ त्वं प्रसुलोककृत्कृत्स्नराज्येऽत्र स्थापितस्त्वया ॥ स्थापयित्वा कथं नाम पुनर्मांभवमन्यसे
 ॥ २८ ॥ भ्रातृत्वसुपगम्यैव ज्येष्ठत्वं चाप्यपोद्म च ॥ कथं कमलपत्राक्ष निर्वाणं कर्तुमिच्छसि ॥ २९ ॥ स्नातौ तु जाह्नवीतोये पुनरभ्यागतौ नृप ॥
 यत्रादिति कश्यपश्च महात्मानो हृदव्रतौ ॥ ३० ॥ त्रियसगमन नाम त देश सुनयोऽवदन् ॥ यत्र तौ सुगतौ चोमौ पितृभ्यां कमलेश्वणौ ॥ ३१ ॥
 तत शकस्य कौरव्य दत्त्वा वाचामय तवा ॥ यत्र देवगणा सर्वे संभेता धर्मचारिणः ॥ ३२ ॥ ततो ययुर्धिमानैस्तु वेधा सर्वे त्रिविष्टपम् ॥ ऋद्धया
 परमया युक्तास्तेषामेवानुरूपया ॥ ३३ ॥ कश्यपश्चादितिश्चैव तथा शक्कजनार्दनौ ॥ विमानमेकमाकृष्य गता राजन्निविष्टपम् ॥ ३४ ॥
 कनिष् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ पुण्यकं व्रतोत्सवम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ नियोगात् श्रीतिदियात् आभरणादीन् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ भैमानां
 भीमवंशोद्भवानां यादवानाम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ पश्यमानाः पश्यन्तः ॥ ५४ ॥ मदेन केलिकलाः क्रीडापराः अण्डजा यत्र तम
 ते शक्रसदंनं प्राप्ता रम्यं सर्वगुणान्वितम् ॥ अशुरेकत्र कौरव्य मुदिता धर्मचारिणः ॥ ३५ ॥ शची तु कश्यपं पत्न्या सहितं धर्मवत्सला ॥ उपाच
 रन्महात्मानं सर्वभूतहिते रतम् ॥ ३६ ॥ ततस्तस्यां प्रभातायां रजन्यामब्रवीद्धरिम् ॥ अदितिर्धर्मतत्त्वज्ञा सर्वभूतहितं वचः ॥ ३७ ॥ उपेन्द्र
 द्वारकां गच्छ पारिजातं नयस्व च ॥ वध्वा संप्रापयस्वेषा पुण्यकं हृदये स्थितम् ॥ ३८ ॥ पुण्यके सत्यया प्राप्ते पुनरेष त्वया तरुः ॥ नन्दने पुरुष
 श्रेष्ठ स्थाप्यः स्थाने यथोचिते ॥ ३९ ॥ एवमस्त्विति कृष्णेन देवमाता यशस्विनी ॥ उक्ता धर्मगुणैर्युक्त नारदेन महात्मना ॥ ४० ॥ ततोऽभि
 वाद्य पितरं मातरं च जनार्दनः ॥ महेन्द्रं सह शच्याथ प्रतस्थे द्वारकां प्रति ॥ ४१ ॥ ददौ कृष्णाय पौलोमीं नियोगान्कुरुनन्दन ॥ सर्वासामेव
 कृष्णस्य भार्याणां धर्मचारिणी ॥ ४२ ॥ दिव्यानां सर्वरत्नानां वाससां च मनस्विनी ॥ नानारागविरक्तानां सदैवारजसामपि ॥ ४३ ॥ भार्याणां च
 सहस्राणि यानि षोडश माधवे ॥ प्रतिगृह्य महातेजाः प्रययौ द्वारकां प्रति ॥ ४४ ॥ संपूज्यमानो ह्युतिमान् खेचरैः पुण्यकर्मभिः ॥ ससात्यकिः
 सपुत्रश्च प्राप्तो रैवतकं गिरिम् ॥ ४५ ॥ स तत्र स्थापयित्वा च पारिजातं वरदुमम् ॥ सत्यकं श्रेयामास द्वारकां द्वारशालिनीम् ॥ ४६ ॥
 श्रीकृष्ण उवाच ॥ पारिजातमिहानीतं महेन्द्रसद्वान्मया ॥ निवेदय महाबाहो भैमानां भैमवर्द्धन ॥ ४७ ॥ अद्य द्वारवतीं चैव पारिजातमहं द्रुमम् ॥
 प्रवेशयिष्ये नगरे शोभा प्रक्रियतां शुभा ॥ ४८ ॥ इत्युक्तः सत्यको गत्वा तथोत्तवा पुनरागतः ॥ कुमरैर्नागैः सार्द्धं साम्बप्रभृतिभिः प्रभो ॥ ४९ ॥
 ततोऽग्रतः पारिजातमारोप्य गरुडे तदा ॥ प्रद्युम्नो द्वारकां रम्यां विवेश रथिनां वरः ॥ ५० ॥ शैब्यादिहययुक्तेन स्थेनानुत्तमैः हरिः ॥ तस्याथ
 रथमुख्येन सत्यकः साम्ब एव च ॥ ५१ ॥ ये त्वन्ये नृप वाष्णोया यानैर्बहुविधैस्तथा ॥ ययुः प्रहृष्टास्तत्कर्म पूजयन्तो भनः ॥ ५२ ॥ सत्यका
 द्विस्तरं श्रुत्वा यादवा नागरास्तथा ॥ विस्मयं परमं जगुः प्रमेयस्य कर्मणा ॥ ५३ ॥ ते दिव्यकुसुमं वृक्षं दृष्ट्वानर्तनिवा ॥ राजन्न तत्पुहृष्टाः पश्य
 माना महोदयम् ॥ ५४ ॥ तमद्भुतमचिन्त्यं च मदकेलिकलाण्डजम् ॥ वृक्षोत्तमं पश्यतां वै वृद्धानामगमज्जरा ॥ ५५ ॥ ये त्वन्धचक्षुषः सर्वे तेऽभवन्दिव्य
 चक्षुषः ॥ विरोगा रोगिणश्चासन्प्रात्वा गन्धं वनस्पतेः ॥ ५६ ॥ लपन्तः कोलिकाञ्चैताञ्छ्रुत्वानर्तनिवासिनः ॥ भवभूहृष्टमनसो ववन्दुश्च जनार्दन ॥ ५७ ॥

१८ ॥ १० ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ मत्स्यभामया मत्स्यभामयाः ग्रहाय गृहीत्वा विवेश ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ व्रतकस्य व्रते प्रदेयस्य
 गत्स्य ॥ ६९ ॥ इति भीमनाभारते शिल्पि कुण्डे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चमप्रवित्तमोऽध्याय ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ पद्मसप्तविंशोऽध्यायेऽम्बिन्युष्पकसिन्धवे ॥ नारदाय
 नानात्रियानि त्वर्याणि गेयानि मथुराणि च ॥ शुश्रुषुस्तस्य वृक्षस्य नातिदूरं गता नरा ॥ ६८ ॥ यो य सकल्पयामास गन्धं हृद्यं नरस्तथा ॥
 स तदेव तमाजमे पारिजातसमुद्रवम् ॥ ६९ ॥ ततः प्रविश्य रम्यां तु द्वारकां यदुनन्दन ॥ वसुदेवं महात्मानं दहरो देवकीं तथा ॥ ७० ॥ कुकुरा
 धिपतिं चैव यत्नं प्रातरमेव च ॥ वृद्धाश्च यादवानां ये मानादीनमरोपमान् ॥ ७१ ॥ विसृज्य तान्त्रे भगवाननादिनिघनोऽच्युतः ॥ सपूज्य च यथा
 न्याय स्वमेव भवनं गतः ॥ ७२ ॥ स सत्यभामया वासं विवेश मथुसूदन ॥ पारिजातं तरुश्रेष्ठं ग्रहाय गदपूर्वजं ॥ ७३ ॥ सा देवी पूजयामास
 प्रदद्यात् सासवानुजम् ॥ प्रतिजग्राह तं चापि पारिजातं महाद्रुमम् ॥ ७४ ॥ मनीषितेन स तरुलोपो भवति भारत ॥ महाश्च वासुदेवस्य तवद्भुतम
 भू महत् ॥ ७५ ॥ कदापि द्वारकां सवा प्रच्छादयति भारत ॥ कदाचिद्भस्त्रार्थस्तु भवत्यद्भुतसन्निभं ॥ ७६ ॥ ननन्दं सत्या कौरव्यं देवी प्राप्य
 मनोरथम् ॥ पुण्यकार्यं तु सभारान्समर्तुमुपचक्रमे ॥ ७७ ॥ यानि द्रव्याणि कौरव्यं जम्बूद्वीपे तु कानिचित् ॥ योग्यानि तानि कृष्णेन समृतानि
 महात्मना ॥ ७८ ॥ मुनिं तदा सस्मृतवान्स नारदं जनार्दनं सर्वगुणोचितं वशी ॥ प्रतिग्रहार्थं व्रतकस्य सत्यया यथोपदिष्टस्य पुरन्दरानुज
 ॥ ७९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातानयनं नाम पञ्चमप्रवित्तमोऽध्याय ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ वैशम्पायन
 उवाच ॥ अथ कृष्णस्य कौरव्यं ध्यातमात्रस्तपोधनं ॥ आजगाम मुनिश्रेष्ठो नारदो वदतां वरः ॥ १ ॥ सपूजयित्वा विधिवद्वासुदेवो विशांपते ॥
 प्रतिग्रहार्थं विधिवच्छ्रीमान्भारत्या न्यमन्त्रयत् ॥ २ ॥ ततः काले च सप्राप्ते स्नात वेवो महासुनिम् ॥ सपूज्य माल्यैर्गन्धैश्च भोजयामास भारत
 ॥ ३ ॥ सार्धकामिकमन्त्राद्य सर्वभूतकृदन्वयः ॥ सत्यया प्रियया सार्धं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ४ ॥ पुष्पदामावसज्याथ कण्ठे कृष्णस्य भाविनी ॥
 यत्र च कृष्ण सुमगा पारिजाते वनस्पतौ ॥ ५ ॥ अर्द्धिर्देवो नारदाय ततोऽनुह्याप्य केशवम् ॥ देवी धेनुसहस्रं च काञ्चनस्य च पर्वतम् ॥ ६ ॥
 दिग्ण्यरूप्यमित्रं च मणिरत्नप्रभस्य च ॥ तिलमिश्रस्य च तथा धान्यैरन्यैर्युतस्य च ॥ ७ ॥
 नारायणं पुनर्हं धान्यपरिवम् ॥ १ ॥ अथेति ॥ १ ॥ २ ॥ काले दानोचिते ॥ ३ ॥ ४ ॥ भाविनीं स्नात्वा षी ॥ ५ ॥ देवीं केयवमनुह्याप्य अम्बिनारदाय ददात्सित्यन्वयः
 ॥ ६ ॥ रात्रन्त्येति किञ्चैव पृष्ठपन्नानां मणीनां रत्नानां च प्रभा यस्मिन्स्य ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रथमो मुख्यः पक्षो यद्वासेन स्वाभिकार्यं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ परिहासं पादुकानयनाद्याज्ञापनैः ॥ ११ ॥ १२ ॥ वृषकेतुना रुद्रेण ॥ १३ ॥ १४ ॥
 ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ सन्नियोगं दिव्यवद्वाभरणादिकम् इन्द्राणश्रेष्ठं विभज्य ददौ ॥ २० ॥ प्रवृत्ते स गुणान्ख्यापयामास ॥ २१ ॥ गणाः सुहृत्सं
 प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं नारदो मुनिसत्तमः ॥ स संप्रहृष्टो भुक्त्वाऽथ भूयः केशवमब्रवीत् ॥ ८ ॥ भोः केशव मदीयस्त्वमद्भिर्दत्तोऽसि सत्पथा ॥ स
 त्वं मामनुगच्छस्व कुरु यद्यद्भ्रवीम्यहम् ॥ ९ ॥ प्रथमः पक्ष इत्येवमब्रवीन्मधुसूदनः ॥ ब्रजन्तमनुवव्राज नारदं च जनार्दनः ॥ १० ॥ परिहासं बहु
 विधं कृत्वा मुनिवरस्तदा ॥ तिष्ठस्व गच्छामीत्युक्त्वा परिहासविचक्षणः ॥ ११ ॥ अपनीय ततः कण्ठात्पुष्पदामैनमब्रवीत् ॥ कपिलां गांसवत्सां भो
 निष्क्रयार्थं प्रयच्छ मे ॥ १२ ॥ कृष्णाजिनं तिलैः पूर्णं प्रयच्छ च सकाञ्चनम् ॥ षोडश निष्क्रयः कृष्ण विहितो वृषकेतुना ॥ १३ ॥ तथेत्युक्त्वा
 हृषीकेशस्तथा चक्रे जनार्धिप ॥ स उवाच मुनिश्रेष्ठं हसित्वा मधुसूदनः ॥ १४ ॥ वरं वरय धर्मज्ञ यस्ते नारद काङ्क्षितः ॥ तत्ते दातास्मि धर्मज्ञ परा
 प्रीतिर्हि मे त्वयि ॥ १५ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ नित्यमेवास्तु मे प्रीतो भवान्विचणो सनातन ॥ त्वत्प्रसादात्तु सालोक्यं व्रजेयंते महामते ॥ १६ ॥
 अयोनिजो भवेयं ते नारायण सतां गते ॥ भवेयं ब्राह्मणश्चैव पुनर्जात्यन्तरेष्वपि ॥ १७ ॥ एवमस्त्विति तं देवो विष्णुः प्रोवाच भारत ॥ तुतोष च
 ततो धीमन्नारदो मुनिसत्तमः ॥ १८ ॥ षोडशस्त्रीसहस्राणि विष्णोरतुलतेजसः ॥ निमन्त्रितानि कौरव्य सत्यया हरिकान्तया ॥ १९ ॥ तासां ददौ
 सन्नियोगमेकैकं हरिवृहभा ॥ शच्या यो वासुदेवस्य पुरा दत्तो नराधिप ॥ २० ॥ पारिजातो वसंस्तत्र ततः प्रवृत्ते तदा ॥ आज्ञया वासुदेवस्य
 नारदेन महात्मना ॥ २१ ॥ निमन्त्रिता गणाः सर्वे केशेन महात्मना ॥ विभूतिं पारिजातस्य ददृशुः कुरुनन्दन ॥ २२ ॥ पाण्डवांश्चानयामास
 सैवैव पृथया हरिः ॥ द्रौपद्या च महातेजास्तथैव च सुभद्रया ॥ २३ ॥ श्रुतश्रवां च समुतां भीष्मकं समुतं तदा ॥ अन्यानि कौरव्य मित्रसंब
 न्धिबान्धवान् ॥ २४ ॥ रमे च सह पार्थेन फाल्गुनेन जनार्दनः ॥ सान्तःपुरो महातेजाः परमहर्ष्याऽवसन्नृप ॥ २५ ॥ सं ततो याते केशिहा
 मरसत्तमः ॥ पारिजातं पुनः स्वर्गमानयत्सर्वभावनः ॥ २६ ॥ तत्रादितिं कश्यपं च दृष्ट्वा स्वजननीं प्रभुः ॥ शक्रेण सा ॥ धीमानप्रभेयपराक्रमः
 ॥ २७ ॥ तमुवाचादितिर्माता प्रणतं मधुसूदनम् ॥ साप्रात्रमस्तु वामेवं नित्यं चामरसत्तम ॥ २८ ॥ मनोरथं मम त्वं च पूरयस्व जनार्दन ॥ तथे
 त्येवाब्रवीत्कृष्णस्ततो मातरमात्मवान् ॥ २९ ॥ आमन्त्रयित्वा पितरौ देवराजानमब्रवीत् ॥ वासुदेवो महातेजाः कालप्राप्तमिदं वचः ॥ ३० ॥
 बन्धिसमूहाः ॥ २२ ॥ तानेवाह—पाण्डवानिति ॥ २३ ॥ श्रुतश्रवा पितृभ्या शिशुपालयाता ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिक्यो विष्णुपर्वणि टीकायां पद्मसतितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥
 मत्पारिरे मन्त्रिभे पुण्यकानां निरुप्यते ॥ पावत्या तपमा युक्तं स्वरूपं वद्विपिस्तथा ॥ १ ॥ पुण्यकानामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ षष्ठे ऋते सति ॥ ४ ॥ ५ ॥ तत्र जाम्ब
 महादेवेन देवेश सद्विदोऽस्मि महात्मना ॥ अन्तर्भूमितले कव्यानसुरान्प्रति मानद् ॥ ३१ ॥ तदितो दशरात्रेण हन्ताऽहमसुरोत्तमान् ॥ तत्रोपधिष्टा
 न्स्यात्तत्र प्ररेण महात्मना ॥ ३२ ॥ जयन्तेन च वीरेण वानवानां जिवांसया ॥ एकोऽत्र मानुषो देवो देवपुत्रस्तथा पर ॥ ३३ ॥ अवध्या किल ते
 द्वेत्रद्गणो वरदर्यिताः ॥ अस्माभिः किल हन्तव्या मानुषत्वमुपागते ॥ ३४ ॥ तथेति कृष्ण स हरिः प्रीतरूपस्तथाऽश्वीव ॥ सस्वजाते ततो देवाव
 न्योन्य जनमेजय ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिक्यो विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे स्वर्गे पारिजातस्यापन नाम पद्मसतितमोऽध्याय
 ॥ ७६ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ पुण्यकानां ममोत्पत्तिं कथयस्व द्विजोत्तम ॥ द्वेषायनप्रमादेन सर्वं हि विवित्त तवा १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
 उमया पुण्यकविधिर्नरेन्द्रोत्पादितः पुरा ॥ शृणु येन विधानेन लोके घमभृतां वर ॥ २ ॥ स्वर्गात्रिते पारिजाते कृष्णेनाच्छिष्टकर्मणा ॥ ययौ द्वारवती
 धीमात्रादो मुनिसत्तम ॥ ३ ॥ देवासुरे नृपत्रेष्ठ सत्रामे समुपस्थिते ॥ पद्मपुरस्य षष्ठे वीरे महादेवाह्वयाऽनृच ॥ ४ ॥ कृष्णेन सहितं धिप्र नारव
 धर्मवित्तमम् ॥ आमीन परिपञ्च रुद्रिगणी भेषिकी नृप ॥ ५ ॥ तत्र जाम्बवती देवी सत्यमामा च मामिनी ॥ गान्धाराराजपुत्री च योगयुक्ता
 नराधिप ॥ ६ ॥ देव्यश्च नृप कृष्णस्य बह्वधोऽन्या वै समागताः ॥ कुलशीलगुणोपेता घर्मशीला पतिव्रता ॥ ७ ॥ रुक्मिण्युवाच ॥ मुने
 घमभृतां त्रेष्ठ घमज्ञानभृतां वर ॥ उत्पत्तिं पुण्यकानां त्व वरुभर्हस्यरोपत ॥ ८ ॥ विधिं च फलयोगे च दानकाल तथैव च ॥ कौतूहल
 नस्तत्सिद्धिं वदस्व वदतां वर ॥ ९ ॥ नारद उवाच ॥ शृणु वैवर्धि घर्मज्ञे सपत्नीभिः सदानवे ॥ पुण्यकानां विधिः प्रोक्तो यथा देवि पुरा
 मया ॥ १० ॥ चचारोमा व्रत देवी पुण्यकानां शुचिव्रता ॥ व्रतावसानेऽथ तथा सख्यो देवि निमन्त्रिता ॥ ११ ॥ अदित्याद्याः सुता सर्वा दक्ष
 स्याच्छिष्टकर्मण ॥ पोलोमी च शची देवी स्याता लोके पतिव्रता ॥ १२ ॥ रोहिणी च महाभागा सोमस्य दयिता सती ॥ फाल्गुनी च तथा
 पूर्वा रेवती च विशां पते ॥ १३ ॥ तथा शतभिषा चैव मवा च कुरुनन्दन ॥ पताभिर्हि महादेवी पूर्वमाराधिता सती ॥ १४ ॥ गङ्गा सरस्वती
 चैव धेणी गोदा च निमग्ना ॥ तथा वेतरणी चैव गण्डकी या च मारत ॥ १५ ॥

अथदोऽपि मयाग्ना ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ गङ्गाया नभमिमानिन्यो देवताः ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ भर्तृदेवते षट्त्रिंशत्समुदाये ॥ २३ ॥ सोमनन्दिनी अरुन्धती ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि वीकायां सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ ६३ ॥ अथाष्टसप्ततितमोऽध्ययस्मिन्प्राह पर्वती ॥ अरुन्धत्यै स्ववक्त्रेण प्रागुक्त

अन्याश्च सरितो रम्या लोपामुद्रा च भारत ॥ सत्यश्चान्या जगदेव्यो धारयन्ति हिताः शुभाः ॥ १६ ॥ शुभाश्च गिरिनन्दिन्यो वह्निकन्याश्च सुव्रताः ॥
स्वाहा वह्निप्रिया देवी सावित्री च यशस्विनी ॥ १७ ॥ ऋद्धिः कुबेरकान्ता च जलेशमहिषी तथा ॥ भार्या पितृपतेश्चैव वसुपुत्र्यस्तथा च याः
॥ १८ ॥ ह्रीः श्रीर्घृतिस्तथा कीर्तिराशा मेघा च सुव्रताः ॥ प्रीतिर्मतिश्च ख्यातिश्च सत्रीतिश्च तपोधनाः ॥ १९ ॥ देव्यः सत्यस्तथैवान्याः सर्वभूत
हिते रताः ॥ तासां व्रतावसाने च पूजां चक्रेऽम्बिका तदा ॥ २० ॥ तिलरत्नमयं दत्त्वा पर्वतं सर्वधान्यवत् ॥ वासोभिर्भूषणैर्मुख्यैर्नानारागैः सुम
ध्यमे ॥ २१ ॥ प्रतिगृह्य तु तां पूजां दत्त्वा देव्या तपोधनाः ॥ उपविष्टाः कथाश्चित्राः कुर्वन्त्यो भर्तृदेवताः ॥ २२ ॥ पुण्यकार्यं कथास्तासामासन्देवी
शशंस याः ॥ विधिं च पुण्यकस्याथ सतीनां भर्तृदेवते ॥ २३ ॥ तासां मतेन साध्वीनां सर्वासां सोमनन्दिनी ॥ पर्यपृच्छदुर्मां देवीं पुण्यकानां
विधिं वरा ॥ २४ ॥ उमा तासां प्रियार्थं तु पुण्यकान्यब्रवीत्तदा ॥ समक्षं मम वैदर्भिं सर्वभूतहिते रता ॥ २५ ॥ ममैव चोमया दत्तः स तदा रत्न
पर्वतः ॥ प्रतिगृह्य मया चैव कृतो ब्राह्मणसाच्छुभे ॥ २६ ॥ उमा त्वरुन्धती साध्वीसामन्व्य यदभाषता ॥ शृणु कल्याणि वक्ष्यामि सर्वाभिः सहिता
शुभे ॥ २७ ॥ पुण्यकानां विधिं कृत्स्नं यथावदनुपूर्वशः ॥ यथा चैव मया दृष्टस्त एष विधिः शुभे ॥ २८ ॥ इति श्रीम० खि० ह० विष्णु०
पुण्यकविधिकथनं नाम सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ उमोवाच ॥ सर्वज्ञाऽहं यदा भर्तुः प्रसादेन शुचिस्मिते ॥ तदा पुरा ममादिष्टो दृष्टः
पुण्यविधिः शुभः ॥ १ ॥ सनातनः पुण्यविधिरिति बुद्ध्याऽवगम्यताम् ॥ महादेवप्रसादेन मया दृष्टस्त्वरुन्धति ॥ २ ॥ तासां कानि च सर्वाणि
चीर्णवत्यस्म्यनिन्दिते ॥ अनुज्ञया भगवतो भर्तुः शर्वस्य धीमतः ॥ ३ ॥ सतीत्वं धर्मचरणं यस्या नित्यमखण्डितम् ॥ तासां विधिस्तस्याः
पुण्यैः परिकीर्तितः ॥ ४ ॥ दानोपवासपुण्यानि सुकृतान्यप्यरुन्धति ॥ निष्फलान्यसतीनां हि पुण्यकानि तथ ॥ ५ ॥ या वञ्चयन्ति
भर्तारं योनिदुष्टाश्च याः स्त्रियः ॥ योनिदोषात्पुण्यफलं नाश्रन्ति निरयङ्गमाः ॥ ६ ॥ साध्व्यो जगद्धारयन्ति सुशीलाः पतिदेवताः ॥ अनन्या
धर्मनित्याश्च सतीपन्थानमाश्रिताः ॥ ७ ॥ अवाग्दुष्टाः शौचशुक्ला धृतिमत्यः शुभव्रताः ॥ सततं साधुवादिन्यो धारयन्ति जगत्खलु ॥ ८ ॥
मपि विस्तरात् ॥ १ ॥ सर्वज्ञेति ॥ आदिष्टे उपदिष्टे भर्तृत्यर्थात् दृष्टो ज्ञातश्च ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अखण्डितम् ईप्सितं भवेत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

१० ॥ १० ॥ पुरातने वदे ॥ ११ ॥ हे सत्ये अरुण्यति ॥ १२ ॥ १३ ॥ असती मूत्वा सती विपमाना ॥ १४ ॥ १५ ॥ कौतूहलम् आश्चर्यं शोकम् ॥ १६ ॥ १७ ॥
१८ ॥ १९ ॥ औदुम्बर वात्रमपम् ॥ २० ॥ सिष्य सिक्ता ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ पादुकार्थं
व्याधित पतितो वापि वीनो वापि कथंचन ॥ न त्यक्तव्य स्त्रिया भर्ता धर्म एष सनातन ॥ १९ ॥ अकार्यकारिण वापि पतित वापि निर्गुणम् ॥
१३ ॥ मर्तुश्चन्देन कर्तव्य व्रतक सर्वदा स्त्रिया ॥ उपवासोऽपि वा सत्ये काङ्क्षन्त्या सुकृता गतिम् ॥ १२ ॥ कल्पान्तरसहस्रेषु न स्त्री सा लभते
गतिम् ॥ तिर्यग्योनिषहस्रेषु पच्यते योनिविष्णवात् ॥ १३ ॥ यदि सानाम मानुष्य स्त्री लभेदसती सती ॥ चण्डालयोनी कुमेधा जायते कुकुराश
ना ॥ १४ ॥ मर्ता देव सदा स्त्रीणां सद्भिर्दृष्टतपोवने ॥ यस्या हि सुष्यते मर्ता सा सती धर्मचारिणी ॥ १५ ॥ कौतूहलक्षतानां तु स्त्रीणां लोको
न शोभन ॥ भर्तार्येव मनो यासां सद्भावेन व्यवस्थितम् ॥ १६ ॥ कर्मणा मनसा वाचा पतिं नातिचरन्ति या ॥ तासां पुण्यफल सौम्ये पुण्यके
नमुदाहृतम् ॥ १७ ॥ पुण्यकानां विधिं कृत्स्न स्वलोकप्रतिशोभने ॥ निधोव सह सर्वाभिर्दृष्टो यस्तपसा मया ॥ १८ ॥ क्षात्रा स्त्री प्रातरुत्थाय
पतिं विनापयेत्सती ॥ उपवासाथमय वा व्रतकार्यं धृतव्रते ॥ १९ ॥ श्वशुराभ्यां च चरणौ सतत सत्तमस्य च ॥ ब्रह्मयौदुम्बर पात्र सकुश सा
क्षत तथा ॥ २० ॥ गोशुक्र दक्षिण सिन्धु प्रतिष्ठीकृत तक्षलम् ॥ ततो भर्तुं सती द्वात्सनातस्य प्रयतस्य च ॥ २१ ॥ आत्मनोऽपि निपेक्त
व्य ततः शिष्टसि तज्जलम् ॥ त्रैलोक्यसर्वतीर्थेषु स्नानमेतदुदाहृतम् ॥ २२ ॥ उपवासेषु कर्तव्यमेतद्धि व्रतकेषु च ॥ स्नानमेतद्धि सामान्य स्त्री
णां पुसां च भाविनि ॥ २३ ॥ अरुण्यति मया दृष्ट तपसा इरतेजसा ॥ अराह्यविद्ध शयनमासन च तथाविधम् ॥ २४ ॥ स्वय प्रशालन चापि
पादयोरुशोचिदितम् ॥ अनुप्रपातो रोपश्च क्लृप्तश्च कृत सति ॥ उपवासाद्भ्राताद्वाप्रपि सद्यो भ्रशयति स्त्रिय ॥ २५ ॥ शुक्रमेव सर्वा वास प्रशस्त
चन्द्रसम्भने ॥ अन्तर्वासोऽपर चैव उपवासे व्रते तथा ॥ २६ ॥ पादुकार्यं वृणो कार्य सर्वदा व्रतके सति ॥ उपवासेऽपि च विधिरेष एव प्रवर्ति
त ॥ २७ ॥ अन्नन रोचन चापि गन्यान्मुमनसस्तथा ॥ व्रतके चोपवासे च नित्यमेव विवर्जयेत् ॥ २८ ॥ दन्तकाष्ठ शिरस्नानमुद्धतनमथापि वा ॥
विवर्जित मृदा सर्वं शोचार्थं तु विधीयते ॥ २९ ॥ विल्वामृतफलैर्नित्य श्रीफलेश्च समाचरेत् ॥ प्रशालन वै शिरसः सदाऽऽग्निमश्रितैर्जले ॥ ३० ॥
नृपेभ्यश्चादिषि पादत्राण कर्त्तव्यं न तु चपपयीमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अमृता इरीरुक्नी आपलकी वा । भीफले, पकविल्कफले अमृन्मिभितैरिति च्छेद्य ॥ ३० ॥

अभ्यजनं कल्कलानम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि दीकायामष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥
 अथैकोनाशीतितमे ह्यध्यायेऽत्र निह्ययते । नित्यशेषे विधिर्यश्च काम्यानां परमो विधिः ॥ १ ॥ विधिनिति ॥ चरेद्धतमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ या निमन्त्रिता एकादश स्त्रियः
 ताः सर्वा अद्भिः साकम् आचार्याय दद्यात् संनिहितत्वात् ॥ १ ॥ निष्कुर्यो देयः पूर्वं भर्तृभ्यः क्रीत्वा आचार्याय देयास्ततः आचार्यान्निष्कुर्येण गृहीतास्तद्भर्तृभ्यः प्रदद्यादि

शिरसोऽभ्यजनं सौम्ये नैव तावत्प्रशस्यते ॥ न पादयोर्न गात्रस्य स्नेहेनेति स्थितिः स्मृता ॥ ३१ ॥ गोयानमुद्रयानं च खरयानं च वर्जितम् ॥
 नशस्नानं च सततं व्रते चाप्युपवासके ॥ ३२ ॥ नदीजलं प्रशवजं प्रशस्तं सोमनन्दिनि ॥ शुभे तडागे वाप्यादौ विस्तीर्णे जलजायुते ॥ ३३ ॥
 गत्वा स्नानं प्रशस्तं तु सदैव खलु सर्वथा ॥ अलाभे त्ववरुद्धा स्त्री घटस्नानं समाचरेत् ॥ ३४ ॥ नवैश्च कुम्भैः स्नातव्यं विधिरेष पुरातनः ॥
 स्नानं च कार्यं शिरसा तपःफलमवाप्नुयात् ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणेऽष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥
 ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ उमोवाच ॥ ॥ विधिनैतेन कृत्स्नेन स्त्री सदा भर्तृदेवता ॥ चरेत्संवत्सरं दान्ता षण्मासान्मासमेव च ॥ १ ॥ स्त्रियो
 ह्यावाहयेसाध्वरिकादश समाधिना ॥ स्वयं चैव विधिर्द्वेषो व्रतकानां मया शुभः ॥ २ ॥ अद्भिर्दद्यात्सतीः सर्वा या मूलव्रतिनी भवेत् ॥ तासां
 तु निष्कुर्यो देयः कालदेशानुरूपतः ॥ ३ ॥ ततो मासान्तशुक्लस्य तित्थौ च नवमी तथा ॥ आराधयित्वा कर्तव्यं व्रतकस्यापवर्जनम् ॥ ४ ॥
 उपवासमहोरात्र व्रतकं चापि निश्चितम् ॥ आदौ चान्ते च कुर्वीत व्रतकस्यापि सिद्धये ॥ ५ ॥ क्षुरकर्म ततो भर्तुरात्मनश्चैव कारयेत् ॥ उत्सा
 दनं च स्नानं च तस्मिन्नहनि संस्मृतम् ॥ ६ ॥ ततो विवाहवत्स्नानं विहितं पुण्यके शुभे ॥ मण्डनं चैव विहितं माल्यधारणमेव च ॥ ७ ॥
 कुम्भैस्तु स्नाप्यमानेन साध्वी मन्त्रमुदीरयेत् ॥ भर्तुः पादौ नमस्कृत्य मनसा वाऽथ वा गिरा ॥ ८ ॥ आपो देव्य ऋषीणां विश्वधात्र्यो दिव्या
 मदन्त्यो याः शङ्करा धर्मधात्र्यः ॥ हिरण्यवर्णाः पावकाः शिवतमेन रसेन श्रेयसो मां जुषन्तु ॥ ९ ॥

त्यर्थः ॥ ३ ॥ अपवर्जनं समापनम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ व्रतकम् उद्दिश्येति शेषः । आत्मनश्च केशवर्जं नखमात्रनिकृन्तनम् । “सर्वात्र केशान्समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलद्वयम् । एव मेव
 हि नारीणां वपनं सर्वदा स्मृतम् ॥” इति स्मृत्युक्तप्रकारेण वा १ ॥ ७ ॥ इमं वक्ष्यमाणम् ॥ ८ ॥ ऋषीणां देव्यः जनयित्र्यः यासु जातः कश्यप इति लिङ्गात् । दिवि भवाः
 आदित्यलोकावस्थानात् मदन्त्यो यज्ञे मदन्तीसंज्ञाः शङ्कराः सुखकरा यतो धर्मस्य धात्र्यः गोषका हिरण्यवर्णाः निर्मलाः पावकाः शोधकाः रसेन निजगुणेन जुषन्तु प्रीणयन्तु ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ पौराण्यम् अनाह-शुभति ॥ शुभा ऋत्याणकरी भर्तुर्भवेयमिति सप्त सन्धनीयम् । अथवा अशीषा ष्णाविभिः । यदाह याज्ञवल्क्य । “स्यतोपस्करा
 द्वा ह्य प्यपरदमुती ।” इति वरेण वरेहोर्दोस्ता तत्येति नीचकर्मोपि कर्तुं योग्या भवेयम् । यथोक्तम् । “कार्येषु दाधी शयनेषु रम्भा” इत्यादि १ अन्यत्र रुपती
 कृचापि भर्तुर्गणा स्याम् ॥ ११ ॥ अथि उपरि सर्पमहस्ता अन्नदाना मुक्तहस्ता ॥ १२ ॥ मनोविगाः अन्योन्यमनुरक्त्वा ॥ १३ ॥ विश्वस्य रूप स्वरूप विश्वमि
 अपामेप स्तुतो मन्त्र सर्वत्रान्यत्र मे शृणु ॥ मन्त्रा पुराणविहिता स्त्रीणां सर्वाङ्गशोमने ॥ १० ॥ शुभाव्यया गुणिनी युक्तधर्मो भर्त्रो साक मम
 दास्या वरेण ॥ मा कर्मणा मनसा वापि वाचा भर्तुर्भवेयं रुपती स्यां वरशङ्क ॥ ११ ॥ सपत्नीनामपि नित्य भवेयं सपुत्रा स्यां सुभगा चारु
 रूपा ॥ सपन्नहस्ता गुणवादिनी च सर्वात्मना स्यां मा वरिद्रा भवेयम् ॥ १२ ॥ पतिश्च मे स्यात्सुखो मत्प्रतीक्षो नित्य मद्रक्तः स्यान्मन्मति
 मंत्रतिश्च ॥ श्रीतिश्च नो स्याच्चकाकातुरूपा मनोविगो न भवेत्साधुवत्स्यात् ॥ १३ ॥ लोकान्साध्वीनासुतमानां क्रजेय याभिः सर्वं धार्यते
 विश्वरूपम् ॥ उभे कुले या शुभा पावयन्ति पितुर्भर्तुश्च पतिभक्त्योजिताश्च ॥ १४ ॥ धूर्तिर्वयुर्जलमाकाशमग्निः क्षेत्रज्ञ प्रकृतियो महाश्च ॥
 अद्भुतश्च मम साक्ष्ये नियुक्ताः स्मरेयुम निश्चय च व्रत च ॥ १५ ॥ यैरारब्धो देहिना भौतिकोऽप्य विधि सत्त्वाद्यैर्भर्तयुक्तैः सत्रजैः ॥ सन्त्वेते
 मे साक्षिणः सत्रसत्या व्रते चास्मिन्निश्चये चापि नित्यम् ॥ १६ ॥ चन्द्रादित्यौ पुण्यसाक्षी यमश्च दिशः सर्वा दश चात्मा च भेयम् ॥ सन्त्वेते वै
 साक्षिण सर्वसत्या व्रते चास्मिन्निश्चये चापि नित्ये ॥ १७ ॥ मन्त्रैरेते पुराणोक्तैः सर्वद्रव्यामिमन्त्रणम् ॥ व्रतवर्थात्प्रभृति वै पुराणे समुदाहृतम्
 ॥ १८ ॥ स्नात्वाऽप्य वाससी वृथाद्भर्तुः कर्त्यं स्वयं शुभे ॥ अथात्मकर्तित न स्याच्चुभे विभ्रेन केनचित् ॥ १९ ॥ वासोऽन्यदेव दद्याच्च श्वेतं
 सुत्य नव शुचि ॥ स्वकर्तित च सूत्र तु वाससा तेन मिश्रयेत् ॥ २० ॥ ततो द्विज श्रुचिं दान्त ज्ञानविज्ञानकोविदम् ॥ भोजयेच्च यथाशक्त्या सह
 भर्त्रो सुमध्यमे ॥ २१ ॥ ब्राह्मणस्यापि दातव्य वासोयुग्म महातपोः शय्यासन गृह धान्य वास दासी तथैव च ॥ २२ ॥ अलंकारः शक्तिश्च रत्नपर्वत
 एव च ॥ सर्वयान्यसमुन्मिश्रितलेश्च सविशेषतः ॥ २३ ॥ वासोमिश्च प्रतिच्छत्रो नानावर्णैररुन्धति ॥ इत्स्यश्वावचयश्चैव देया गौरिव च ध्रुवम् ॥ २४ ॥
 तपः ॥ १४ ॥ भूमिरीति ॥ भूम्यापभिमनिन्यो देवताः व्रत ष निष्पय मर्कि च स्मरेयुः ॥ १५ ॥ विधिविष्यदो देहः परारम्भा भुवतुर्कैर्गाराजुजादिसंयन्तैः सत्त्वापभि
 मानिदैरेव सर्वाभिसत्त्वाणि कर्ममयोक्तिः ॥ १६ ॥ आत्मा मनः ॥ १७ ॥ व्रतवर्थात् प्रवारस्मात् प्रभृति प्रत्यहमेव कार्यमित्यर्थं ॥ १८ ॥ कर्त्यं कर्तव्यनादिना सम्पाप ।
 शुभे ऽ अस्त्यति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ महातपो क्त्विति ॥ २२ ॥ २३ ॥ सति समवे इत्स्यश्वादीनाम् अथचय समूहो दातव्य । अन्यथा गौरिव देया देवैवेत्यन्वय ॥ २४ ॥

प्रतिमाम् उमामहेश्वरयोः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ शिलां शिलामयीं प्रतिमां दद्यादग्निभिः पञ्चाशत्तस्नानादिना पूजयेदित्यर्थः ॥ २८ ॥ न देयं भर्तृश्छन्देन विना ॥ ३० ॥ कूर्चः मयूरपुच्छमुष्टिः कुशमुष्टिरित्यासनमित्यर्थः । अजिनम् आसनार्थं कूर्चसाहचर्यात् । कृष्णाजिनं तु प्रावरणार्थम् ॥ ३१ ॥ पुरोऽधिका अग्रगण्या ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ एतद्भक्तकरः व्रतेन क्रियत इति व्रतप्रसाधः । प्रियार्थं पट्टमहिषित्वार्थम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ व्रतकं व्रतोपकरणं द्रव्यं विभज्य देयमि लवणप्रतिमां दद्यान्नवनीतस्य चापराम् ॥ गुडस्य मधुनश्चैव सुवर्णस्य च शोभनाम् ॥ ३९ ॥ तथैव सर्वगन्धानां रसानां पृथगेव च ॥ तथा सुम नसां दद्याद्द्रौप्यस्योदुम्बरस्य च ॥ ४० ॥ फलानां चैव सर्वेषां वाससामपि नन्दनि ॥ चित्रप्रतिकृतिं चैव काष्ठस्य प्रतिमां तथा ॥ ४१ ॥ शिलां प्रतिकृतिं चैव दध्नेऽथ पयसस्तथा ॥ सर्पिषा दूर्वया चैव या चान्यामप्यभीप्सति ॥ ४२ ॥ कालदेशानुरूपं च देयं विभवतः सति ॥ अल्पं वा बहुलं वापि भर्तृश्छन्देन सर्वदा ॥ ४३ ॥ तिलपात्रं प्रदातव्यं न देयं ननु शोभने ॥ गौस्त्ववश्यं प्रदातव्या कपिला कांस्यमेव च ॥ ४४ ॥ कृष्णाजिनं च सुभगे सतिलं वाससाऽन्वितम् ॥ आदर्शश्चैव कूर्चश्च तथाऽजिनमनिन्दिते ॥ ४५ ॥ एतदत्त्वा सर्वकामानाम्प्रोति वर्वर्णिनि ॥ पुरोऽधिका पुत्रवती सुभगा रूपभागिनी ॥ ४६ ॥ मृष्टहस्ता धनाढ्या च स्त्री भवत्यमलेक्षणा ॥ इच्छया लभते चैव कन्या रूपगुणान्विताः ॥ ४७ ॥ भवन्ति सुभगाश्चार्यास्तथैव च पुरोऽधिकाः ॥ पुत्रवत्यो धनाढ्याश्च शीलवत्यश्च नित्यदा ॥ ४८ ॥ अरुन्धति कृतं ह्येतन्मथैव प्रथमं यतः ॥ उमाव्रतकमित्येव ख्यातमत्र महीतले ॥ ४९ ॥ एतदेवोत्तमं स्त्रीणां व्रतं तस्मात्समाचरेत् ॥ सर्वकामानवाप्नोति इत्थैवैतदनिन्दिते ॥ ५० ॥ एत द्रतकरो ह्येव देवदेवो वृषध्वजः ॥ पुराऽभिषिक्तवान्सौम्ये प्रियार्थं मम सर्वकृत् ॥ ५१ ॥ व्रतकस्यावसानेऽथ देयं भोज्यं च नित्यदा ॥ स्त्रीणां कामाः प्रदेयाश्च सदृशाः कालदेशयोः ॥ ५२ ॥ एकैकस्य प्रदातव्यं व्रतकं वर्वर्णिनि ॥ छन्दतो ब्राह्मणानां तु देयमन्नं ाम् ॥ ५३ ॥ पायसं तत्र दातव्यं व्रतके नान्यदिष्यते ॥ नात्र प्राणिवधः कार्यः पुराणे नियता श्रुतिः ॥ ५४ ॥ अथ द्वितीयं वक्ष्यामि व्रतं सुभ्रवे ॥ महादेवप्रसा देन दृष्टवत्यस्मि यच्छुभे ॥ ५५ ॥ सर्वाः पुत्रफला नार्यः सद्भिरेतदुदाहृतम् ॥ तस्मादन्विष्यतीं दद्यात्सपुत्रकरकां शुभे ॥ ५६ ॥ ज्येष्ठाषाढौ शुभौ मासौ पुरोक्तं विधिमाचरेत् ॥ अथवा ज्येष्ठमेवैकमाषाढं वा समाचरेत् ॥ ५७ ॥

त्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अन्विष्यती पुत्रकामनां करकात् नासिकान्वितान् अल्पघटान् सपुत्रेति विशेषणं तदर्थिनीभिर्देवान् ॥ ४२ ॥ दानकालमाह—ज्येष्ठेति ॥ पुरोक्तं गोशुद्धसेवनादि ॥ ४३ ॥

कृत्वा च यत्किंचिदकं पानकारूपम् ॥ ४४ ॥ सौम्यं इत्यादीनां पुष्यग्रहणात् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ब्रह्मन्तरमाह—यज्ञोपवीतमिति ॥ ४९ ॥ अपत्यास्थानयो
 नेन यत्पूर्वं दानमुक्तं वतुवापत्यकामा पुनश्चतस्रस्य पुष्यदेवयोगिन दद्यात् एवं कन्याकामा स्निहसत्रे रोहिण्यादेवयोगि करकादि दद्यात् ॥ ५० ॥ कौमुद्यां कार्तिक्यां
 देवोर्नामस्यो संस्थाप्य सप्ताप्य ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ नारीषाम्य द्विदल तथा फल च द्विदलमेवैत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ वार्ताकानि वृत्ताकानि ॥ ५७ ॥ मरणमत्वा
 ततो मासद्वये पूर्णे मासे वा वरवर्णिनि ॥ सुपुत्रकरकान्दद्यात्फणिप्रतिष्ठितान् ॥ ४४ ॥ सर्पिष्य पयसश्चैव दग्धोऽप्य मधुनोऽन्वे ॥ जलस्य
 च तथा दद्यात्सूरयित्वा शशिप्रभे ॥ ४५ ॥ एकस्मै ज्ञानवृद्धाय सुक्रताय जितात्मने ॥ सुपुत्रकरकान्दद्यात्वावावन्तो मनस प्रिया ॥ ४६ ॥
 इच्छेत्त स्त्री बुधितर स्त्रीणां कामकरं तत ॥ किञ्चिद्भ्रव्यं मुक्ताकामात्सुतो प्राप्नोत्यसराय ॥ ४७ ॥ गोर्वाऽप्य काञ्चन वाऽपि दक्षिणा चैव शस्यते ॥
 विप्रस्याच्छदनं देयमकस्य तु शुचिस्मिन्ने ॥ ४८ ॥ यज्ञोपवीतं क्रतुके दद्यान्नारी शुचिव्रता ॥ सुपुत्रकरकाणां तु विधिरुक्तो विपश्चिता ॥ ४९ ॥ यज्ञो
 अपत्यास्थानयोगेन ब्राह्मणेभ्यः शुचिक्रता ॥ संवत्सरं सुसंपूर्णं क्रतुचर्मानुपालिनी ॥ ५० ॥ करकानपि दद्याच्च पूर्णे संवत्सरे शुभे ॥ ५२ ॥ यज्ञो
 सदा भर्तुं सत्यवादिन्यरुन्धति ॥ ५१ ॥ सुवर्णमुत्र विप्राय कौमुद्यां वातुमर्हति ॥ यज्ञोपवीतं विप्रस्य क्रतुं संस्थाप्य कामिकम् ॥ ५२ ॥ एव
 पवीतं करकं दक्षिणां च स्वरात्कृतं ॥ प्रयच्छती सती स्त्रीभ्यः सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ५३ ॥ नव न भक्षयेत्किञ्चिन्नारी घान्यमयो फलम् ॥ ५५ ॥ एव
 व्यापि नोपयुञ्जीत यावदेवं समाचरेत् ॥ ५४ ॥ एकमकेन घर्मज्ञे पुण्यकं कर्तुमर्हति ॥ ब्राह्मणाय तथा देयं भर्तुश्च तदनन्तरम् ॥ ५५ ॥ न सा
 संवत्सरं कृत्वा सुभगा रूपशालिनी ॥ भवत्यविधवा चैव स्त्री वनस्य तथेश्वरी ॥ ५६ ॥ वार्ताकानि न खावेद्वा स्त्री पूर्णं परिवत्सरम् ॥ ५८ ॥
 पुत्रविनाशं हि पश्यतीत्यवगम्यताम् ॥ ५७ ॥ रश्माकं मृगमांसं वा नित्यमेव विवर्जयेत् ॥ नप्नोति मरणं नारी प्राप्नोति पतिवैवताम् ॥ ५८ ॥
 अलाघुं कजयेन्नारी तथैवेत्पादिकामपि ॥ अलाघुं काञ्चनीं दद्याच्चा भर्तुं सुखमिच्छति ॥ ५९ ॥ पूर्णे संवत्सरे दद्यादैकं शाकमाहता ॥ ६१ ॥
 क्षिणं पुत्रवती भवत्येका पुरोधिका ॥ ६० ॥ स्वयं प्रशालयाना स्त्री स्वपादोवेवमादित ॥ प्रतिघ्नं लभते नित्यमुद्रेगं नाधिगच्छति ॥ ६१ ॥ व्रतो
 दिवा या सूर्यमूलेन वर्तयेत्स्त्री पतिव्रता ॥ एकं संवत्सरं पूर्णं राजाक्षं विक्रयेत् ॥ ६२ ॥
 पुष्यम् । पक्षिदेवतां पतिव्रत्याम् ॥ ५८ ॥ अलाघुं तुम्बीच्छम् । उत्तादिकाम् उपोक्षकीं शोर्षे' इति प्रसिद्धाम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ प्रशालयाना प्रशालयन्ती ॥ ६१ ॥ व्रतो
 कुर्यात्—दिपेति ॥ द्विदलमोलिनी ॥ ६२ ॥

सप्तम्यः सपत्नीः । अधितिष्ठति आक्रम्य तिष्ठति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ व्रतान्तरमाह--या तथेति ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ यावकं सगुडवृत्तं गोधूमान्नम् ॥ ७० ॥ व्रतान्तरमाह । अदष्टेति ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे विष्णुपर्वणि दीकायमेकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ अथाशीति सा जीवपुत्रा सुभगा भवत्यमरवर्णिनि ॥ अधितिष्ठति सर्वाश्च सपत्न्यो नात्र संशयः ॥ ६३ ॥ पूर्णे संवत्सरे दद्यात्सौवर्णं सूर्यसुत्तमम् ॥ ब्राह्मणायाभिरूपाय दरिद्राय यशस्विने ॥ ६४ ॥ फलानि वाथ पुष्पाणि भक्ष्याण्यपि च सुव्रता ॥ दद्याद्वनस्तमितके चरितव्रतका तथा ॥ ६५ ॥ या तथाऽस्तमिते सूर्ये भुङ्क्ते स्त्री नियता सती ॥ चन्द्रनक्षत्रपूतानि भोज्यानि वरवर्णिनि ॥ ६६ ॥ सा दद्यात्काञ्चनं चन्द्रं नक्षत्राणि ब्रह्मण्यपि ॥ अभिरूपाय विप्राय वासश्च लवणान्वितम् ॥ ६७ ॥ चन्द्रशीतलगात्री सा भवत्यमरवर्णिनि ॥ सुभगा दर्शनीया च पुत्रवत्यपि भाविनी ॥ ६८ ॥ पौर्णमास्यां तु सततं प्राप्ते सोमोदयेऽङ्गना ॥ अर्घं दद्यात्सुमनसां साक्षतं सकुशं तथा ॥ ६९ ॥ यावकं च बलिं दद्याद्ब्रह्मा च सह संयुतम् ॥ एवं या कुरुते नित्यं सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ ७० ॥ अदष्ट्वा या तु नाश्नाति सूर्यं नारी पतिव्रता ॥ दुर्दिने वाऽथवा व्यभ्रे सेषान्कामानवाप्नुयात् ॥ ७१ ॥ काञ्चनं शक्तितो दद्यात्सा विप्राय मनस्विनी ॥ सुभगा दर्शनीया च भवत्यमरवर्णिनी ॥ ७२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारंजातहरणे व्रतकथनं नामैकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ भगवत्युवाच ॥ निर्वेष्टव्यं शरीरं यैर्व्रतकैः पुण्यकैरपि ॥ अरुन्धति प्रवक्ष्यामि सहेताभिर्वरेण तु ॥ १ ॥ कृष्णाष्टमी या क्षिपति स्याद्वा मूलफलाशिनी ॥ ब्राह्मणायैकमशनं स्वं दत्त्वा भर्तुर्देवता ॥ २ ॥ शुक्लवस्त्रा शुभाचारा गुरुदेवतपूजका ॥ एवं संवत्सरं कृत्वा ततो दद्याद्धिजातये ॥ ३ ॥ गोवालरज्जुसुकृतं चाभरं च ध्वजं तथा ॥ दक्षिणापूर्णमिष्टान्नं शकत्या वापि शुचिव्रते ॥ ४ ॥ ऊर्मिवन्तः स्वरालाभाः श्रोणिदेशावलम्बिनः ॥ तस्या भवन्ति केशास्तु भक्तिमत्या हि ॥ ५ ॥ शिरो निर्वेष्टुकामा तु गोमयेन शिरः सती ॥ प्रक्षालयेन्मूलं धात्र्या बिल्वेन श्रीफलेन च ॥ ६ ॥ गोमूत्रं च सदा प्राशयेच्छिरःस्नानं च ॥ कृष्णां चतुर्दशी त्वेतत्कर्तव्यं वरवर्णिनि ॥ ७ ॥ भवत्यथविधवा चैव सुभगा विज्वरा तथा ॥ शिरोरोगैर्नैव चास्याः शरीरमभितप्यते ॥ ८ ॥ ललाटं या काङ्क्षति स्त्री शुचिस्मिते ॥ तिथिं प्रतिपदं नित्यं सा क्षिपेदेकभोजना ॥ ९ ॥ पयसा च तथाऽश्रीयाद्यावत्संवत्सरो गतः ॥ ब्राह्मणाय ततो दद्यात्पदं रूष्यमयं शुभम् ॥ १० ॥ तमेऽध्यायेऽमुष्मिन्प्रोक्तानि कामतः ॥ अङ्गनिर्वेशेहेतूनि व्रतकानि शुभान्यलम् ॥ १ ॥ निर्वेष्टव्यमिति ॥ परसुखप्राप्तियोग्यं कर्तव्यम् ॥ १ ॥ क्षिपति उपोषणेन नयति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ऊर्मिमन्तः सर्पसर्पणतुल्याः स्वरालाभाः सुतरां कुटिलाद्याः ॥ ५ ॥ धात्र्या आमलक्या बिल्वेन श्रीफलेन समं कृत्वा तेन शिरः प्रक्षालयेत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ पयसा

महाभीयादेदन एव भीमि शिरोदेशे बंक्नीप स्वर्णमयम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ मायाणां सुवर्णमायाणाम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तिलगुल्य तिलस्तोमम् ।
 अनन्तरेत्यप्ययद्विपुर्बुद्धिने तपोव्येत्यर्थः । एष यावदाव्योत्यति कर्तव्यम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ मच्छद्वयमपि नाभीयादुपवसे
 ललाटं रूपसम्पन्नमाप्नोति स्त्री सुमध्यमा ॥ सतत स्त्री द्वितीयायां सुवोरिच्छेत्सुरूपताम् ॥ ११ ॥ अनन्तरोपवासेन शाकभक्ताराना सती ॥
 तत संवत्सरे पूर्णे ब्राह्मण स्वस्ति वाचयेत् ॥ १२ ॥ फले परिणते सौम्येर्मायाणां दक्षिणान्तिने ॥ लवणेन च भद्रं ते घृतपात्रेण चानवे ॥ १३ ॥
 आत्मन शोभनौ फणाविच्छेती स्त्री सुमध्यमा ॥ नहजे श्रवणे प्राते ध्रुवं भुज्जीत याक्कम् ॥ १४ ॥ तत सवत्सरे पूर्णे कर्णौ दद्याद्विरण्मयो ॥
 घृते प्रक्षिप्य विप्राय पयसा सहिते शुभे ॥ १५ ॥ नासामिच्छेच्छलादान्तामव्यङ्गं व्याधिवर्जिताम् ॥ तिलगुल्म सदा सिञ्चेथावत्युष्येद्विरसित
 ॥ १६ ॥ अनन्तरोपवासेन सेक्तव्यः सलिलैः सदा ॥ तस्मादवाप्य पुष्पाणि घृते प्रक्षिप्य दापयेत् ॥ १७ ॥ स्वक्षीमवेयमिति या स्त्री काङ्क्षत्य
 नृतोद्भवे ॥ अनन्तर वै भुज्जाना पयसाऽथ घृतेन वा ॥ १८ ॥ तत सवत्सरे पूर्णे पद्मपत्राणि मण्डिता ॥ तथैवोत्पलपत्राणि न्यसेत्क्षीरे शुचिस्मि
 ते ॥ १९ ॥ प्लवमानानि विप्राय ततो दद्यात्सती सति ॥ कृष्णसारसमानाक्षी तदस्या भवति स्म वै ॥ २० ॥ इच्छेद्वोष्टौ चारुर्कपो या स्त्री
 वर्मगुणान्विता ॥ सा हृन्मयेन तु पियेदुदक वत्सर सती ॥ २१ ॥ अयाचितेन भुज्जीत नक्त्या घर्ममाग्नी ॥ तत सवत्सरे पूर्णे विद्रुमं दातुम
 ईति ॥ २२ ॥ तेन विष्यफलाभौष्टी स्त्री भवत्येष शोभने ॥ सुमगाऽथ वपु पुत्रचनादद्या गोमती तथा ॥ २३ ॥ या चारुर्कूपानिच्छेत्त दन्तानम
 र्वर्णिनि ॥ शुक्लाष्टमी न साऽश्रीयाद्भक्तद्वयमनिन्दिता ॥ २४ ॥ तत संवत्सरे पूर्णे दद्याद्भौष्यमयान्सती ॥ दन्तान्प्रक्षिप्य घर्मज्ञे पयस्यतिगुणो
 द्दिने ॥ २५ ॥ तेन सा जातिपुष्पामान्दन्तान्प्रमोति सा सती ॥ सौभाग्यमपि चाप्नोति सपुत्रत्वं तथानवे ॥ २६ ॥ सर्वमेव मुख कान्तिमिच्छेद्या
 श्चिरानने ॥ सा पूर्णमास्यां स्नात्वा तु प्राप्य चन्द्रोदये शुभे ॥ २७ ॥ यावकं पयसा सिद्धं दत्त्वा विप्राय माग्नी ॥ तत सवत्सरे पूर्णे चन्द्र
 रूप्यमय शुभम् ॥ २८ ॥ पद्मे फुल्ले तु विन्यस्य ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत् ॥ पूर्णचन्द्रमुखी तेन वानेन स्त्री शुभा भवेत् ॥ २९ ॥ स्तनावि
 च्छति या नारी वृणराजफलोपमौ ॥ अयाचित वशम्यां सा नित्यमश्रीत वाग्यता ॥ ३० ॥ सवत्सरे तत पूर्णे द्वे बिल्वे काञ्चने शुभे ॥ सद
 क्षिणे ब्राह्मणाय प्रयच्छति धृतात्मने ॥ ३१ ॥ सौभाग्य परमाप्नोति बहुपुत्रांस्तथैव च ॥ सर्वोन्नतौ स्तनी सा स्त्री विमर्त्यमरवर्णिनि ॥ ३२ ॥
 दिव्यं ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

शातोदरत्वं कशोदरत्वम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ प्रजापतेर्धनुर्वक्रस्य मुखाकारं राशेश्वरुर्दिक्षु मुखाकारं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तदाकारस्य प्रजापतिमुखाकारस्य सदृशा
 कारम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मा भवत्वित्यन्वयः ॥ ५१ ॥ पर्यश्रातु उपवसतु अतथ्यममृतम् ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते
 शातोदरचमिच्छन्ती क्षिपेदेकान्तभोजिनी ॥ पञ्चम्यां तत्र भोक्तव्यमन्नं तोयेन नित्यदा ॥ ३३ ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे दद्यात्त्रातिलतां शुभे ॥
 फुर्छां सदक्षिणां धन्ये ब्राह्मणाय धृतात्मने ॥ ३४ ॥ हस्ताविच्छति या नारी रूपयुक्तौ सुमध्यमे ॥ द्वादशीं सा क्षिपत्वं शकैः सर्वैरनिन्दितैः
 ॥ ३५ ॥ संवत्सरे ततः प्राते रौक्मे पद्मे ददातु सा ॥ ब्राह्मणायामिहूपाय तथा पद्मद्वयं शुभम् ॥ ३६ ॥ श्रेणीं विशालामन्विच्छेत्स्त्री क्षिपत्वेव
 सुव्रते ॥ त्रयोदशीमेकभक्तमश्रात्वेवमयाचितम् ॥ ३७ ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे लवणं संप्रयच्छतु ॥ प्रजापतिमुखाकारं कृत्वा तत्र वरानने ॥ ३८ ॥
 काञ्चनं चैव दातव्यं तदाकारस्य सर्वदा ॥ अञ्जनेन च धर्मज्ञा शनैर्कैरववृणोयेत् ॥ ३९ ॥ रत्नानि चैव पूर्णानि वासो रक्तं च दापयेत् ॥ तेन श्रेणी
 मभिमतां स्त्री सौम्ये प्रतिपद्यते ॥ ४० ॥ मधुरां वाचमिच्छन्ती वर्जयेच्छ्रवणं सती ॥ संवत्सरं वा मासं वा प्रयच्छेच्छ्रवणं ततः ॥ ४१ ॥ सदक्षिणं
 ब्राह्मणाय परं माधुर्यमिच्छती ॥ शुक्रवाक्याच्छतशुणं भवत्यमरवर्णनि ॥ ४२ ॥ गूढगुल्फशिरौ पादाविच्छन्त्या सोमनन्दिनि ॥ षष्ठ्यां षष्ठ्यां
 वरारोहे भोक्तव्यं सलिलौदनम् ॥ ४३ ॥ अग्निर्वा ब्राह्मणो वाऽपि न स्पृष्टव्यः पदा सदा ॥ यदा पदा स्पृशेत्तं च वन्देत तपसाऽन्विते ॥ ४४ ॥
 पादेन चैव पादौ तु प्रक्षालयितुमर्हति ॥ एतेनित्यव्रतैर्युक्ता धर्मज्ञा पतिदेवता ॥ ४५ ॥ कूर्मो रूप्यमयौ दद्याद्ब्राह्मणाय पतिव्रते ॥ तौ वराय ब्राह्म
 णाय स्थापयित्वा दृतेऽनघे ॥ ४६ ॥ पद्मे चाधोमुखे कृत्वा दद्याद्दिप्राय नन्दिनि ॥ रत्नैर्द्रव्यैर्मिश्रयित्वा काञ्चनेनाभ्यलंकृतौ ॥ ४७ ॥ सर्वमेव
 तु या गात्रमिच्छत्यतिमनोहरम् ॥ त्रिरात्रं पुष्पकाले सा करोतु पतिदेवता ॥ ४८ ॥ कौमुद्यामथवा षष्ठ्यां माघ्यां चाश्व ॥ मातरं पितरं
 चैव मन्यते तिथिदेवतम् ॥ ४९ ॥ घृतं च नित्यं विभ्रयो ददातु लवणं तथा ॥ संमार्जनं गृहे चैव करोतु पतिदेवता ॥ उपलेपनं च धर्मज्ञे
 बलिकर्म च यानिनि ॥ वाग्दुष्टा चैव मा शुभ्रे भवत्वात्मार्थपण्डिता ॥ ५१ ॥ पर्यश्रातु च सा कश्चिदपि दासं दानी ॥ बलिं सृजत्वतथ्यं
 च परित्यजतु भामिनि ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते श्विलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे व्रतकविधानेऽशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ ॥
 उमोवाच ॥ बान्धवान्सगुणानिच्छेदेकभक्तेन नित्यदा ॥ सप्तमीं सप्तमीं नित्यं क्षपेत्स्त्री पतिदेवता ॥ १ ॥
 श्विलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि दीकायापशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ एकाशीतितमेऽध्याये सौष्टवं स्वजनस्य च ॥ भवेद्यैर्वैतैर्घटचत्तरपटं निरूप्यते ॥ १ ॥ बाल्यवनिति ॥ १ ॥

॥ २० ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥
 ततः सवत्सरं पूर्णं वृक्षं दद्याद्धिरण्यमयम् ॥ सदक्षिणं ब्राह्मणाय शुभमनुमती भवेत् ॥२॥ कर्त्त्रे वीपकं दद्यात्सदा या प्रमदा वर ॥ पूर्णे सवत्सरे
 दद्यात्सौवर्णं वीपकं ततः ॥ ३ ॥ रुच्या सा स्त्री भवेद्द्रव्यैरिषा पुत्रवती तथा ॥ सपत्नीनामधि तथा वीपकज्ज्वलते शुभे ॥४॥ या शेषमाजिनी
 नित्यं नैव च स्यादरुतुवा ॥ न च स्याद्बाराना सोम्ये नित्यं च पतिदेवता ॥५॥ शोचान्विता च सततं न च श्लाभिमापिणी ॥ शत्रुघशुरया
 नित्यं शुश्रूषाभिता सती ॥६॥ किं तस्या व्रतके कार्यं किं वा स्यादुपवासके ॥ या भर्तृदेवता नित्यं सत्यधर्मगुणान्विता ॥७॥ विधवा स्त्री
 तु या हि स्याद्देवयोगात्सती सति ॥ तस्या वक्ष्यामि यो धर्मः पुराणोक्तः सुमन्थ्यमे ॥ ८ ॥ पतिं संकल्पयित्वा सा चित्रस्यं वाऽथ मृन्मयम् ॥
 तस्य पूजां सदा कुर्यात्सतां धर्ममनुस्मरेत् ॥ ९ ॥ तत एवाभ्यजुज्ञां सा नित्यं याचेत सुव्रता ॥ व्रतके चोपवासे च भोजने च विरोपतः ॥१०॥
 भद्रलोकान्द्रजत्येव न चेद्भयुच्चरते पतिम् ॥ शाण्डिली सूर्यवद्राति सततं पतिदेवता ॥११॥ अद्यप्रभृति सर्वेषां देवानां चैव योपित ॥ द्रक्ष्यन्ति
 पुण्यकविधिं पौराणो यः सनातनः ॥१२॥ मुनिश्च नारदः कृत्स्न पौराणं ज्ञास्यते विधिम् ॥ उपवासस्य धर्मात्मा व्रतकानां तथैव च ॥१३॥
 अदितिस्तपसेन्द्राणी त्वं च सोमसुते वरे ॥ प्रवर्तने पुण्यकानां व्रतकानां च सर्वेषां ॥१४॥ कीर्तनीया सतीनां हि भविष्यथ गुणान्विता ॥
 उपवासव्रतविधिं यथावद्विद् कृत्स्नशः ॥१५॥ प्रादुर्भावेषु सर्वेषु भार्या विष्णोर्महात्मनः ॥ ज्ञास्यन्ति पुण्यकविधिं नित्यमेव सनातनम् ॥१६॥
 सविशेषं च धर्माणां स्त्रीधर्मेषु प्रशस्यते ॥ पतिभक्तिदुष्टत्वमवागुष्टत्वमेव च ॥१७॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वास्तु ताः साध्व्यो
 महादेव्या तपोधनाः ॥ जगमुद्दृष्ट्या महादेवीं प्रणिपत्य हरप्रियाम् ॥ १८ ॥ अदितिर्व्रतकं चक्रे शृणु यद्धर्मचारिणी ॥ चमाव्रतविधिं सर्वं पूर्वोद्दि
 एस्तया कृतं ॥ १९ ॥ पारिजाते निषध्याय मम दत्तस्तु कश्यपः ॥ अदितिर्व्रतकं नाम तद्दत्तं सत्यमामया ॥ २० ॥ तदेव व्रतकं व्रत
 साधिन्या धर्मनित्यया ॥ तेरेव युक्तेः सद्युक्तमिदं त्वभ्यधिकं कृतम् ॥२१॥ सध्याकाले तु सप्राते स्थाने स्थाने तथैव च ॥ पूजनं वा नमस्कारो
 जपश्च द्विगुणं स्मृतं ॥ २२ ॥ सावित्रीव्रतकं कृत्वा तथाऽदित्या व्रतं सती ॥ भर्तुं कुलं पितृकुलमात्मानं चैव तारयेत् ॥ २३ ॥ इन्द्राणी
 व्रतकं चक्रे तदेवैतं यथाविधि ॥ रक्तमभ्यधिकं वासो भोजनं चैव सामिपम् ॥ २४ ॥
 ॥ २० ॥ युक्तैः उचितमाचरे ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ आत्मनो गङ्गायाः जले स्वयमाहते स्वयमुपगते वा ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ तारणं दुःखानां पारणं मनोरथानाम् ॥ २९ ॥ यामरथं नामतः आकाशे अना
 च्छादिते देशे ॥ ३० ॥ ३१ ॥ धारये धारयन्ती ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ मृदहस्ता विशुद्धकरा ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तपसा मचपोचछेनातीन्द्रियमपि पुण्य
 चतुर्थे दिवसे वाऽपि पुण्यकार्यं विधिः पुनः ॥ अहोरात्रोपवासश्च देयं कुम्भशतं तथा ॥ २५ ॥ गङ्गाया व्रतकं दत्तं तदेवौषं यशस्करि ॥ स्नानम
 भ्यधिकं त्वत्र प्रत्युषस्यात्मनो जले ॥ २६ ॥ अन्यस्मिन्वा जले माघशुक्लपक्षे हरिप्रिये ॥ एतद्गङ्गाव्रतं नाम सर्वकामप्रदं स्मृतम् ॥ २७ ॥ सप्त सप्त
 च सप्ताथ कुलानि हरिवृहभे ॥ स्त्री तारयति धर्मज्ञा गङ्गाव्रतकारिणी ॥ २८ ॥ देयं कुम्भसहस्रं तु गङ्गाया व्रतके शुभे ॥ तारणं पारणं चैव
 तद्भूत सर्वकारिणम् ॥ २९ ॥ यमभार्या चकाराथ व्रत यामरथं शुभम् ॥ हेमन्ते तत्रु कर्त्तव्यमाकाशे हरिवृहभे ॥ ३० ॥ इमानि चैव वाक्यानि
 ब्रूयादाकाशमास्थिता ॥ स्नात्वा शुचिसमाचारा नमस्कृत्य पतिं शुभे ॥ ३१ ॥ चराम्यहं यामरथं हिमं पृष्टेन धारये ॥ पतिव्रता जीवपुत्रा भवेयं
 च पुरोऽधिका ॥ ३२ ॥ सपत्नीरधिदिष्टेयं पश्येयं चैव मा यमम् ॥ सभर्तृपुत्रा जीवेयं चिरं च सुखमेव च ॥ ३३ ॥ पतिलोकं च गच्छेयं भवेयं
 नन्दिनी तथा ॥ सुचेला मृदहस्ता च स्वजनेष्ठा गुणान्विता ॥ ३४ ॥ एवं कृत्वा ततो विप्रं मधुना स्वस्ति वाचयेत् ॥ तिलैरपि तथा कृष्णैः पाय
 सेन तु भोजयेत् ॥ ३५ ॥ एवं व्रतानि देवीभिः कृतान्यमरवर्णिनि ॥ महादेव्या पुरोक्तानि रुद्रपत्न्या हरिप्रिये ॥ ३६ ॥ अहं ब्रवीमि तपसा मदी
 येन समन्विता ॥ सर्वा द्रक्ष्यथ गुण्यानि व्रतकानि तथैव च ॥ ३७ ॥ पौराणान्युमया देव्या यानि दद्यानि वै पुरा ॥ कल्याणगुणयुक्तानि पावनानि
 शुभानि च ॥ ३८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ रुक्मिणी व्रतकं चक्रे दृष्ट्वा व्रतकविस्तरम् ॥ उमाया वरदानेन दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ ३९ ॥ उमा
 व्रतेषु सर्वेषु वृपदानं तथाधिकम् ॥ रत्नमालाप्रदानं च यथाऽन्नं सार्वकामिकम् ॥ ४० ॥ तथा जाम्बवती चक्रे पुरोमाव्रतान् तथा ॥ ददावभ्य
 धिकं सा तु रत्नवृक्षं मनोहरम् ॥ ४१ ॥ सत्या ददौ तथैवाथ पुरोमाव्रतकं तथा ॥ पीतमभ्यधिकं वासस्तया दत्तमुमा ॥ ४२ ॥ रोहिण्याऽथ
 च फाल्गुन्या मघया च पुरातने ॥ व्रतानि खलु दत्तानि बहूनि कुलवर्द्धने ॥ ४३ ॥ ददौ शतभिषा चैव व्रतकं पुन ॥ ४४ ॥ येन नक्षत्रमुख्यत्वं
 जगाम कुरुनन्दन ॥ ४५ ॥ इति श्रीम० खि० ह० वि० पारिजातहरणकथनसमाप्तिः पारिजातहरणकथनसमाप्तिः ॥ चकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥
 फलं द्रक्ष्यथ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि दीक्षायां पारिजातहरणे एकाशीतितमोऽ
 ध्यायः ॥ ८३ ॥ समाप्तं चेदं हरिवंशस्य पूर्वार्धम् ॥ ॥

इयदित्तरात्तित्ते सस्योये दस्यते त्त ॥ पत्तुरस्यनिकुम्भस्य कथोपपन्नमविस्तरः ॥ १ ॥ अथ उत्तरार्धकया निरूप्यते ॥ वैश्यायानेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 ॥ ६ ॥ ७ ॥ गृगाडोऽपि वृत्तविशेष साहचर्यात् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ नन असुरा वेपु नाक्कीलवधतः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अपचिति रुद्रश्रोहेण आनुष्यम् ॥ १३ ॥ अस्य
 जनमेजय उवाच ॥ वैशम्पायन धर्मज्ञ व्यासशिष्य तपोधन ॥ पारिजातस्य हरणे पदपुर परिकीर्तितम् ॥ १ ॥ निवामोऽसुसुख्यानां दारुणानां
 तपोधन ॥ तेषां वध मुनिश्रेष्ठ कीर्तयस्यान्धकस्य च ॥ २ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ त्रिपुरे निहते वीरे रुद्रेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ तत्र प्रधाना बहवो बभू
 वुरसुरोत्तमा ॥ ३ ॥ शराम्रीना न दग्धास्ते रुद्रेण त्रिपुरालया ॥ ४ ॥ शतसहस्राणि न न्यूनान्यधिकानि च ॥ ५ ॥ ते ज्ञातिवयसतमाश्चकुर्वीरा
 पुरा तपः ॥ जन्ममार्गो सतामिद्रे महर्षिगणसेविते ॥ ६ ॥ आदित्याऽभिमुखा वीरा सहस्राणां रत्न समा ॥ वायुमशा नृपश्रेष्ठ स्तुतन्तः पद्मसभ
 वम् ॥ ७ ॥ तेषामुदुम्बर राजन्गण एक समाश्रित ॥ धूम तत्रावसन्वीरास्ते कुर्वन्तो महत्तप ॥ ८ ॥ कपित्थवृक्षमाश्रित्य केचित्तत्रोपिता
 पुरा ॥ सुगालवाटीस्त्वपरे चेरुद्रय तथा ॥ ९ ॥ वटमूले तथा धेरुस्तपः कौरवमन्दन ॥ अधीयन्तो पर ब्रह्म वट गत्वाऽमुरात्मजा ॥ १० ॥ तेषां
 श्रेष्ठः प्रजाकर्ता नरदेवपितामहः ॥ वर दातु सुरश्रेष्ठ प्रातो घर्मभृता वरः ॥ ११ ॥ वर वरयतेत्युक्तास्ते राजन्यद्ययोनिसा ॥ नेपुस्तद्रदान तु द्विप
 तद्रयम्बक विशुम् ॥ १२ ॥ इच्छन्तोऽपचिति गन्तु ज्ञानिनां कुरुनन्दन ॥ तानुवाच ततो ब्रह्मा सर्वज्ञ कुरुनन्दन ॥ १३ ॥ विषस्य जगत कर्तुं
 सहर्तुश्च महत्तमन ॥ कः शक्नोऽपचिति गन्तु मास्तु वोऽत्र वृथा श्रम ॥ १४ ॥ अनादिमध्यनिवन सोमो देवो महेश्वर ॥ तमस्य सुख स्वर्गे
 वस्तुमिच्छन्ति ये सुरा ॥ १५ ॥ ते नेपुस्तत्र केचित्तु दुरात्मानो महासुरा ॥ अथेपुरपरे राजन्नसुरा भव्यमावनाः ॥ १६ ॥ नेपुर्षे सुदुरात्मान
 स्तानुवाच पितामह ॥ वरयन् वरं वीरा रुद्रकोधमृतेऽसुराः ॥ १७ ॥ त उचुः सर्वदेवानामवध्या स्याम हे विभो ॥ पुराणि पद च नो देव भवन्त्य
 न्तमहीतले ॥ १८ ॥ सर्वकामसमृद्धार्यं पदपुर चास्तु न प्रभो ॥ वय च पदपुर गत्वा वसेम च सुख विभो ॥ १९ ॥ रुद्राहुर्मं भय न स्याधेन नो
 ज्ञातयो हता ॥ निहत त्रिपुरं दह्या मीता स्म तपसां निधे ॥ २० ॥ पितामह उवाच ॥ असुरा भवताऽवध्या देवानां शङ्करस्य च ॥ न बाधि
 व्यथ चेद्विमानसत्यस्थान्सर्ता प्रियान् ॥ २१ ॥ विप्रोपघात मोहाश्चेत्कारिष्यथ कथंचन ॥ नाश यास्यथ विप्रा हि जगत परमा गति ॥ २२ ॥
 नारायणाद्विमेतव्य कुर्वीन्द्रोऽज्ञाणाहितम् ॥ सर्वभूतेषु भगवान्दहतं घप्ते जनार्दन ॥ २३ ॥

प्रथिमार्जिवा ॥ १४ ॥ नेपु बभूवोऽक मव्यपावनाः वीर्यदर्शना ममपक्षिभिस्त्राया ॥ १५ ॥ रुद्रकोपं रुद्रकोधमम् ष्टे विना ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

भव्यभावना इति यदुक्तं तदेव स्पष्टयति । येऽपि भक्ता इति । अपिशब्दस्तुशब्दार्थे ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ कापित्थिका कपित्थं तस्य वृक्षे ॥ २७ ॥ मासान्व
 पक्षान्तौ अमापूर्णिमे ॥ २८ ॥ २९ ॥ न च विदेशे विदूरे देशे वा निवसतः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ औदुम्बरानित्यादि तत्स्थाननिवासिंज्ञाः धर्मात्मानः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
 ते गता असुरा राजन्ब्रह्मणा ये विसर्जिताः ॥ येऽपि भक्ता महादेवमसुरा धर्मचारिणः ॥ २३ ॥ स्वयं हि दर्शनं तेषां ददौ त्रिपुरनाशनः ॥ श्वेतं
 वृषभमारुह्य सोमः सप्रवरः प्रभुः ॥ उवाचेदं च भगवानसुरान्स सतां गतिः ॥ २४ ॥ वैरमुत्सृज्य दम्भं च हिंसां चासुरसत्तमाः ॥ मामेव चाश्रिता
 स्तस्माद्दरं साधु ददामि वः ॥ २५ ॥ वैदीक्षिताः स्थ मुनिभिः सत्क्रियापरमोद्भिजैः ॥ सह तैर्गम्यतां स्वर्गः प्रीतोऽहं वः सुकर्मणा ॥ २६ ॥ इह ये
 चैव वत्स्यन्ति तापसा ब्रह्मवादिनः ॥ अपि कापित्थिका वृक्षे तेषां लोको यथा मम ॥ २७ ॥ इह मासान्तपक्षान्तौ यः करिष्यति मानवः ॥ वानप्र
 स्थेन विधिना पूजयन्मां तपोधन ॥ २८ ॥ वर्षाणां स सहस्रं तु तपसां प्राप्स्यते फलम् ॥ कृत्वा त्रिरात्रं विधिवच्छस्यते चेप्सितां गतिम् ॥ २९ ॥
 अर्कद्वीपे निवसतो द्विगुणं तद्भविष्यति ॥ न विदेशे च भद्रं वो वरमेतद्दाम्यहम् ॥ ३० ॥ श्वेतवाहननामानं यश्च मां पूजयिष्यति ॥ सर्वतो
 भयचित्तोऽपि गतिं स मम यास्यति ॥ ३१ ॥ औदुम्बरान्वाटमूलान्द्विजान्कापित्थिकानपि ॥ तथा सुगालवादीयान्धर्मात्मानो हृदव्रतान् ॥ ३२ ॥
 मुनींश्च ब्रह्मवादीयान्सविशेषण ये नराः ॥ पूजयिष्यन्ति सततं ते यास्यन्तीप्सितां गतिम् ॥ ३३ ॥ इत्युक्त्वाऽथ महादेवो भगवाञ्छ्वेतवाहनः ॥
 तैरेव सहितः सर्वै रुद्रलोकं जगाम वै ॥ ३४ ॥ जम्बूमार्गं गमिष्यामि जम्बूमार्गं वसाम्यहम् ॥ एवं संकल्पमानोऽपि रुद्रलोके महीयते ॥ ३५ ॥
 इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि षट्पुरवधे द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु चतुर्वेदषडङ्गवित् ॥ ब्राह्मणो यान्नवल्क्यस्य शिष्यो धर्मशुणान्वितः ॥ १ ॥ ब्रह्मदत्तेति विख्यातो जित्ते वाजसनेयिवान् ॥
 अश्वमेधः कृतस्तेन वसुदेवस्य धीमतः ॥ २ ॥ स संवत्सरदीक्षायां दीक्षितः षट्पुरालयः ॥ आवर्तायाः शुभे तीर्णे मुनिशुश्रूषया ॥ ३ ॥
 सखा च वसुदेवस्य सहाध्यायी द्विजोत्तमः ॥ उपाध्यायश्च कौरव्य क्षीरहोता महात्मनः ॥ ४ ॥ वसुदेवस्तत्र ध्वक्या सहितः प्रभो ॥
 याजमान्ये षट्पुरस्थं यथा शक्रो बृहस्पतिम् ॥ ५ ॥

तैरसुरैः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि दीक्षायां द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ अथधिकेऽथाशीतितमेऽध्यायाये यज्ञविस्तरः ॥ वर्ण्यते ब्रह्मद
 तस्य तत्र दुष्टविनिग्रहः ॥ १ ॥ एतस्मिन्निति ॥ १ ॥ ब्रह्मदत्तेत्यत्र सन्धिरार्षः । कारितः संपादित इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ क्षीरहोताऽध्वर्युः ॥ ४ ॥ ५ ॥

जगन्नि मरुते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ददी सप्तमेस्य ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पुराणशब्देनात्र वेदोऽभिधीयते तस्मिन् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
तत् पत्न्याऽनुष्ठानम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रभो इति सन्धेयम् । कन्यागोमूर्त्वं सभाषयति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ मुता ब्रह्मदत्तस्य पारम्पर्यतो दुरासदा ॥ २३ ॥ कर्म
तत्तत्र ब्रह्मदत्तस्य वत्तत्र बहुदक्षिणम् । उपासन्ति मुनित्रेधा महात्मानो हृद्यता ॥ ६ ॥ व्यासोऽह याज्ञवल्क्यश्च सुमन्तुर्जैमिनिस्तथा ॥ धृति
माश्रावत्त्रिंश्व देवलाद्याश्च भारत ॥ ७ ॥ ऋद्ध्यानुकूपया युक्त वसुदेवस्य धीमत ॥ यत्रेप्सितान्ददौ कामान्देवकी धर्मचारिणी ॥ ८ ॥ वासुदे
वप्रभावेण जगत्स्युर्गहीतले ॥ तस्मिन्सत्रे वर्तमाने दैत्या पद्मपुरवासिनः ॥ ९ ॥ निकुम्भाद्या समागम्य तस्युर्ध्वदर्शयिता ॥ कार्यतो यज्ञभागो
न सोम पास्यामहे वयम् ॥ कन्याश्च ब्रह्मदत्तो नो यजमान प्रयच्छतु ॥ १० ॥ बह्वय सन्त्यस्य कन्याश्च रूपवत्यो महात्मन ॥ आहूयता प्रदा
तया सर्वेष्व हि न श्रुतम् ॥ ११ ॥ खानि च ब्रह्मदत्तो विशिष्टानि वदातु न ॥ अन्यथा तु न यएव्य वयमाज्ञापयामहे ॥ १२ ॥ एतच्छ्रुत्वा
ब्रह्मदत्तात्रिजाच महासुरान् ॥ यज्ञभागो न विहित पुराणेऽसुरसत्तमा ॥ १३ ॥ कथ सत्रे सोमपान शक्य वातु मया हि वः ॥ पृच्छतेह मुनित्रे
ष्टान्देवभाव्याथकोविदान् ॥ १४ ॥ कन्या हि मम या देयास्ताश्च सकल्पिता मया ॥ अन्तर्वेद्या प्रदातव्या सदृशानामसशयम् ॥ १५ ॥ रत्नानि
तु प्रयच्छामि मान्तेनाह विचिन्त्यताम् ॥ वलात्रैव प्रदास्यामि देवकीपुत्रमाश्रित ॥ १६ ॥ निकुम्भाद्यास्तु रुयिता पापा पद्मपुरवासिन ॥ यज्ञवाट
विष्टुर्जुर्गः कन्याश्च तास्तथा ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वा संप्रवृत्तन्तु दध्यावानकदुन्दुभि ॥ वासुदेव महात्मान बलभद्र गद तथा ॥ १८ ॥ विदितार्थस्तत्
कृष्ण प्रथुममिदमनवीत् ॥ गच्छ कन्यापारिजाण कुरु पुत्राशु मायया ॥ १९ ॥ यावद्यादवसेत्येन पद्मपुर याम्यह प्रभो ॥ स ययौ पद्मपुर वीर
पितुरात्रारस्तदा ॥ २० ॥ निमेषान्तरमात्रेण गत्वा कामो महाबलः ॥ कन्यास्ता मायया धीमानुपजह्रे महाबलः ॥ २१ ॥ मायामयीश्च
वृत्वाऽन्या न्यस्तावद्भविमणीसुत ॥ मा भेरिति च घर्मात्मा देवक युक्तवास्तवा ॥ २२ ॥ मायामयीस्ततो हत्वा सुता ह्यस्य दुरासदा ॥ पद्मपुर
विविष्टुर्दत्या परिष्टा नराधिप ॥ २३ ॥ कर्म चासायति तत्र विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ यद्विशिष्ट श्रुतुण तदशुच नराधिप ॥ २४ ॥ एतस्मिन्नन्तरे
प्राप्ता राजानस्तन भारत ॥ सत्रे निमन्त्रिता पूर्व ब्रह्मदत्तेन धीमता ॥ २५ ॥ जरासन्धो वन्तवक्रः शिशुपालस्तथैव च ॥ पाण्डवा घातंराष्ट्राश्च
मालवाऽस्मगणास्तथा ॥ २६ ॥ रुक्मी चैवाश्वतिश्च नीलो वा धर्म एव च ॥ विन्ध्यविन्ध्यावान्त्यौ शल्यः शकुनिरैव च ॥ २७ ॥
सभान्यम् आमार्षेण प्रमार्षते विशीषत् इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ विभुः स्वामी सखा मित्रं च । पितुः सखा इति पाठान्तरम् ॥ ३२ ॥ आनीति डिजन्तम् आनीता इत्यर्थः । प्रियकाम्यया तदारार्थनेन
 निमित्तभूतेन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कन्याः कमनीयाः कुमार्यः । सङ्गमे सङ्गमे प्रतिसङ्गमम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सर्वा अप्सरसां गुणैर्युक्ताः अत एव सर्वा गीतादि
 राजानश्चापरे वीरा महात्मानो दृढायुधाः ॥ आवासिता नातिदूरे षट्पुरस्य च भारत ॥ २८ ॥ तान्दृष्ट्वा नारदः श्रीमानचिन्तयदनिन्दितः ॥ क्ष
 तस्य यादवानां च भविष्यति समागमः ॥ २९ ॥ अत्र हेतुरहं युद्धे तस्मात्तत्प्रयताम्यहम् ॥ एवं संचिन्तयित्वाऽथ निकुम्भभवनं गतः ॥ ३० ॥
 पूजितः स निकुम्भेन दानवैश्वेव तथाऽपरैः ॥ उपाविष्टः स धर्मात्मा निकुम्भमिदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ कथं विरोधं यदुभिः कृत्वा स्वस्थैरिहास्यते ॥
 यो ब्रह्मदत्तः स हरिः स हि तस्य विभुः सखा ॥ ३२ ॥ शतानि पञ्च भार्याणां ब्रह्मदत्तस्य धीमतः ॥ आनीता वसुदेवस्य सुतस्य प्रियकाम्यया
 ॥ ३३ ॥ शतद्वयं ब्राह्मणीनां राजन्यानां शतं तथा ॥ वैश्यानां शतमेकं च शूद्राणां शतमेव च ॥ ३४ ॥ ताभिः शुश्रूषितो धीमान्दुर्वासा धर्म
 वित्तमः ॥ तेन तासां वरो दत्तो मुनिना पुण्यकर्मणा ॥ ३५ ॥ एकैकस्तनयो राजन्नैकेका दुहिता तथा ॥ रूपेणानुपमाः सर्वा वरदानेन धीमतः
 ॥ ३६ ॥ कन्या भवन्ति तनयास्तस्यासुर युनः पुनः ॥ सङ्गमे सङ्गमे वीर भर्तृभिः शयने सह ॥ ३७ ॥ सर्वपुष्पमयं गन्धं प्रस्रवन्ति वराङ्गनाः ॥
 सर्वदा यौवने न्यस्ताः सर्वाश्चैव पतिव्रताः ॥ ३८ ॥ सर्वा गुणैरप्सरसां गीतनृत्यगुणोदयम् ॥ जानन्ति सर्वा दैतेय वरदानेन धीमतः ॥ ३९ ॥
 पुत्राश्च रूपसंपन्नाः शास्त्रार्थकुशलास्तथा ॥ स्वे स्वे स्थिता वर्णधर्मे यथावदनुपूर्वशः ॥ ४० ॥ ताः कन्या भैमसुख्यानां दत्ताः प्राणेन धीमता ॥
 अवशेषं शतं त्वेक यदानितं किल त्वया ॥ ४१ ॥ तदर्थे यादवान्वीर योधयिष्यसि सर्वथा ॥ सहायार्थं तु राजानो व्रियन्तां हेतुपूर्वकम् ॥ ४२ ॥
 ब्रह्मदत्तसुतार्थं च रत्नानि विविधानि च ॥ दीयन्तां भूमिपालानां सहायार्थं महात्मनाम् ॥ ४३ ॥ आतिथ्यं क्रियतां चैव ॥ भेष्यन्ति वै नृपाः ॥
 एवमुक्ते तथा चक्रुरसुरास्तेऽतिहृष्टवत् ॥ ४४ ॥ लब्ध्वा पञ्चशतं कन्या रत्नानि विविधानि च ॥ यथाह्येण नरेन्द्रैस्तां ॥ भक्तवत्सलाः ॥ ४५ ॥
 ऋते पाण्डुसुतान्वीरान्वारिता नारदेन ते ॥ निमेषान्तरमात्रेण तत्र गत्वा महात्मना ॥ ४६ ॥ तुष्टैस्तेरसुरा ह्युक्ता ॥ जन्भूमिपसत्तमैः ॥ सर्व
 कामसमृद्धार्थैर्भवद्भिः खगमैः स्वयम् ॥ ४७ ॥ अर्चिताः स्म यथान्यायं क्षत्रं किं वः प्रयच्छतु ॥ क्षत्रं चार्चितपूर्वं हि दिव्यवीरैर्भवद्विधैः ॥ ४८ ॥
 निकुम्भोऽथाब्रवीद्धृष्टः क्षत्रं सुरारिपुस्तदा ॥ अनुवर्णयित्वा क्षत्रस्य माहात्म्य सत्यमेव च ॥ ४९ ॥

जानन्तीति वाक्यभेदः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ भूमिं द्यां च पूरयित्वेति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥ चेदिराजः शिशुपालस्तदनुजेभ्योऽग्रम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ निकुम्भ आयः प्रधानः ५५ ॥
 ॥ २२ ॥ भैमानां यदूनाम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ सनत्कुमारं यादवविशेषम् । ऋक्षं जाम्बवतीपुत्रम् । निशठोल्मुकौ बलभद्रपुत्रौ ॥ २९ ॥
 एतैरेव रथैर्युक्ता विविधायुधपाणयः ॥ किरीटापीडमुकुटैरङ्गदैरपि मण्डिताः ॥ १४ ॥ नानर्दमानैर्विविधैस्तूर्यैर्मिस्वनाकुलैः ॥ प्रध्मायमानैः
 शङ्खैश्च महाम्बुदसमस्वनैः ॥ १५ ॥ तासामसुरसेनानामुद्यतानां जनेश्वर ॥ निकुम्भो निर्ययावत्रे देवानामिव वासवः ॥ १६ ॥ भूमिं द्यां च ववृ
 धिरे दानवास्ते बलोत्कटाः ॥ नदन्तो विविधान्नादान्धेवन्तश्च पुनःपुनः ॥ १७ ॥ राजसेनाऽपि संयत्ता चेदिराजपुरोगमा ॥ असुराणां सहाय्याथ
 निश्चिता जनमेजय ॥ १८ ॥ दुर्योधनं भ्रातृशतं चेदिराजानुजाग्रम् ॥ स्थितं रथैर्नरव्याघ्र गन्धर्वनगरोपमैः ॥ १९ ॥ कठिना नादिनो वीरा द्रुप
 दस्यन्दनास्तथा ॥ रुक्मी चैवाद्भृतिश्चैव तस्थतुर्निश्चितौ रणे ॥ तालवृक्षप्रतीकाशे ध्रुव्वाणौ धनुषी शुभे ॥ २० ॥ शल्यश्च शकुनिश्चोभौ भगद
 तश्च पार्थिवः ॥ जरासन्धस्त्रिगर्तश्च विराटश्च सहोत्तरः ॥ २१ ॥ युद्धार्थमुद्यता वीरा निकुम्भभाद्या जयैषिणः ॥ युयुत्समाना यदुभिर्देवैरिव महा
 सुराः ॥ २२ ॥ ततो निकुम्भः समरे शरैराशीविषोपमैः ॥ ममर्दं समरे सेनां भैमानां भीमदर्शनाम् ॥ २३ ॥ सेनापतिरनाघृष्टिर्मसृषे तत्र यादवः ॥
 ममर्दं दारैर्बाणौघैश्चित्रपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ २४ ॥ न रथोसुरमुख्यस्य दृदशे न च वाजिनः ॥ न ध्वजो न निकुम्भस्तु सर्वे बाणाभिसंबृताः ॥ २५ ॥
 स परित्य ततो वीरो निकुम्भो मायिनां वरः ॥ अस्तम्भयदनाघृष्टिं मायया भैमसत्तमम् ॥ २६ ॥ स्तम्भयित्वाऽनयद्भरं गृहां षट्पुरसंज्ञिताम् ॥
 रूद्धा चाभ्यगमद्दीरो मायाबलमुपाश्रितः ॥ २७ ॥ पुनरेव निकुम्भस्तु कृतवर्माणमाहवे ॥ अन्यच्चारुद्वेणं च भोजं वैतरणं तथा ॥ २८ ॥ सनत्कु
 मारमृक्षं च तथैव निशठोल्मुकौ ॥ बहूश्चैवापरान्भोजान्मायाबलसमाश्रितः ॥ २९ ॥ न तस्य दृदशे देहो मायाच्छत्रो - र ॥ नयतो यादवा
 न्घोरान्गुहां षट्पुरसंज्ञिताम् ॥ ३० ॥ तद्दृष्ट्वा कदनं दारं भैमानां भयवर्द्धनः ॥ चुकोप भगवान्कृष्णो बलः सत् - ५ ॥ ३१ ॥ सविशेषं
 तथा कामः साम्बश्च परवीरहा ॥ अनिरुद्धश्च दुर्धर्षो भैमाश्च बहवोऽपरे ॥ ३२ ॥ ततः शार्ङ्गायुधः शार्ङ्गः कृत्वा - रश्च ॥ दानवेषु प्रभृतेषु
 तृणेष्विव हुताशनः ॥ ३३ ॥ तं दृष्ट्वा दानवा देवमभिदुदुवुरीश्वरम् ॥ शलभाः कालपाशात्तः प्रदीतमिव पावकम् ॥ ३४ ॥ समुत्सृज्य शत
 ग्रीश्च परिचांश्च सहस्रशः ॥ शूलानि चाधितुल्यानि प्रदीतांश्च परश्वधान् ॥ ३५ ॥
 ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ऋत्ताः प्रक्षिताः इषवो येन सः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ शिखरादभ्रात्तरोत्तुणराजस्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ नदीसुतं भीष्मम् ॥ ४९ ॥
 शमनि सुराद्रावन्त्योरन्तर वय मत्रा वामन्त्याः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ गृहाय गृहीत्वा । श्वराणां स्वर्णार्पणानां मध्ये उत्तम
 पतत्राणि वृशांश्च वीराश्च विपुला शिलाः ॥ चत्सिष्य च गजान्मत्तान्स्थानपि हयानपि ॥ ३६ ॥ नारायणाभिस्तान्स्वर्णान्ददाह प्रहसन्निव ॥ वाणा
 र्षिणा मन्नातेजा जगद्धितकरो हरी ॥ ३७ ॥ शारद वपण यद्वत्सेहे धीरो गर्वा पतिः ॥ तद्वद्वदुद्युप सेहे बाणवर्षमरिन्दम ॥ ३८ ॥ न सेहिरुसुरा
 वाणात्रारायणधनुश्रुतान् ॥ वर्ष पर्जन्यविहित वाळुकासेतवो यथा ॥ ३९ ॥ न शेकु प्रसुत्से स्थाह कृष्णस्यासुरसत्तमा ॥ व्यावितास्यस्य सिंहे
 स्य वृषभा इव भारत ॥ ४० ॥ ते वध्यमाना कृष्णेन दिवमाचक्रुस्तदा ॥ जीविताशां वहन्तस्तु नारायणभयादिता ॥ ४१ ॥ तानाकाशराग
 तानेन्द्रिर्जयन्त प्रवरस्तथा ॥ निजगन्तु शेरैर्वैर्ज्वलितार्चिसमैः प्रभो ॥ ४२ ॥ निपेत्तुरसुराणां तु शिर्सांसि धरणीतले ॥ तृणराजफलानीव
 मुक्तानि शिखरात्तरो ॥ ४३ ॥ निपेतुर्वाहश्चिन्ना दैत्यानां वसुधातले ॥ कालेनोपहता वीराः पञ्चक्का हवीरगा ॥ ४४ ॥ रोक्विमणेयस्तत
 सद्वा गौरां मायामयीं गुहाम् ॥ अदृश्यनिष्क्रम वीरः क्षत्र प्रक्षेपुमुद्यत ॥ ४५ ॥ गवेन सह धर्मात्मा सारणेन सुतेन च ॥ साम्बेन चापरेष्वापि
 पूर्वं येन प्रवेशिता ॥ ४६ ॥ प्रमथ्य तरसा कर्णं यतन्त रणमूर्द्धनि ॥ जग्राह धल्वान्कार्ष्णिं प्रसुरन्त ततस्ततः ॥ ४७ ॥ विनद्य च गुहां वीरो
 वीर्ग मायामयीं नृपादुर्योधन च राजानं विराट्दुपदावपि ॥ ४८ ॥ शकुनिं चैव शस्य च नीलं चापि नदीसुतम् ॥ विन्दानुविन्दौ राजानौ जरासन्ध
 च भारत ॥ ४९ ॥ त्रिगतान्मालवश्चि वीरान्मादिकाश्चैव पञ्चालान्नक्रोविवान् ॥ ५० ॥ तथाऽऽभृतिमुवाचेद मातुल रुक्मि
 भेय च ॥ शिशुपाल च राजान भगदत्तं च भारता ॥ ५१ ॥ सन्ध च गुरुत्वं च मानयामि नराधिपा ॥ गुहामिमां चोररूपां यत्र प्रक्षेपयामि व ॥ ५२ ॥
 विल्वोदकेभ्यरेणाहमानत शूलपाणिना ॥ प्रक्षेप्तव्या नरेन्द्रास्ते गुहायामिति धीमता ॥ ५३ ॥ आश्रित्य शाम्भरीं मायां निकुम्भेन महात्मना ॥ प्रसि
 तान्यादवश्चिभ मोक्षयिष्यामि सर्वथा ॥ ५४ ॥ इत्युक्तो शिशुपालस्तु राजा सेनापतिस्तथा ॥ शरैस्ततर्द तान्मेमान्प्रद्युम्न च विशेषतः ॥ ५५ ॥
 विल्वोदकेभ्य देव रोक्विमणेयो नमस्य च ॥ आरभन्मूर्तिं वच शिशुपाल महाबलम् ॥ ५६ ॥ तत पाशसहस्राणि गुहाय प्रथरोत्तम ॥ शैलादि
 ग्रन्थीन्नि रोक्विमणेय महाबलम् ॥ ५७ ॥ विल्वोदकेभ्यरो देव प्राह त्वां यदुनन्धन ॥ सर्वं कुरु तथा राज्यां चोक्तस्त्वं मो यथा मया ॥ ५८ ॥
 भ्लादिन्मी ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ निःश्वसन्तः कर्मणि प्रथमा छान्दसी ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ निहिता निधानवद्वक्षिता ॥ ६८ ॥ इति श्रीमहाभारते
 खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ पञ्चाधिकेऽशीतितमोऽध्यायेऽप्युष्मिन्नथ स्फुटः ॥ निकुम्भप्रमुखानां च यदुभिवंश
 कन्यार्थं रत्नलुब्धास्तु बद्धा चेमात्रराधिपान् ॥ पशैस्त्वमेव मोक्षं च प्रमाणं यदुनन्दन ॥ ६९ ॥ असुरास्तु महाबाहो निःशेषान्कर्तुमर्हसि ॥ एव
 मेव च वक्तव्यस्त्वया वीर जनार्दनः ॥ ६० ॥ ततः स भगदत्तं च शिशुपालं च भूमिप ॥ आभृतिं चैव रुक्मिणं च शेषांश्चान्यान्नराधिपान् ॥ ६१ ॥
 बबन्ध हरदत्तैः पशैरुत्तमवीर्यधृक् ॥ मायामयीं शुहां चैवमानयत्कुरुनन्दन ॥ ६२ ॥ बद्धा च रौक्मिणोऽथ निःश्वसन्त इवोरगान् ॥ अनि
 रुद्धं चकाराथ रक्षितारं स्वमात्मजम् ॥ ६३ ॥ तेषां निरवशेषेण बबन्ध यदुनन्दनः ॥ सेनापतीन्क्षत्रियांश्च कोशाध्यक्षांश्च भारत ॥ ६४ ॥ हस्त्यश्वर
 थवृन्दांश्च चकार च तथात्मसात् ॥ अव्यग्रस्तु ततो हन्तुमसुरानुद्यतः प्रभो ॥ ६५ ॥ सन्नद्ध एव चोवाच ब्रह्मदत्तं द्विजोत्तमम् ॥ विस्रब्धं वर्ततां कर्म
 सा भैः पश्य धनञ्जयम् ॥ ६६ ॥ न देवेभ्यो नासुरेभ्यो नागोभ्यो द्विजसत्तम ॥ भयं हि विद्यते तस्य गोप्तारो यस्य पाण्डवाः ॥ ६७ ॥ न चासुरैस्त्व
 सुताः स्पृष्टाः खल्वपि चेतसा ॥ यज्ञवाटे निरीक्ष्यन्तां मायया निहिता मया ॥ ६८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि षट्पुरवधे
 चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ ६९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ रुद्धेषु भूमिपालेषु सातुगेषु विशाम्पते ॥ आविवेशासुरांश्चाथ कश्मलं जनमे
 जय ॥ १ ॥ दिशः प्रतस्थुस्ते वीरा वध्यमानाः समन्ततः ॥ कृष्णानन्तप्रभृतिभिर्यदुभिर्दुर्मुदैः ॥ २ ॥ निकुम्भस्तानथोवाच रुषितो दानवोत्तमः ॥
 भित्त्वा प्रतिज्ञां किं मोहाद्भ्रयातां यात विह्वलाः ॥ ३ ॥ हीनप्रतिज्ञाः कौल्लोकान्प्रयास्यथ पलायिताः ॥ अगत्वाऽपचिति युद्धे ज्ञातीनां कृतनि
 श्चयाः ॥ ४ ॥ फलं जित्वेह भोक्तव्यं रिपून्समरकर्कशात् ॥ हतेन चापि शूरेण वस्तव्यं त्रिदिवे सुखम् ॥ ५ ॥ पलायित्वा गत्वा कस्य द्रक्ष्यथ
 हे सुखम् ॥ दारान्वक्ष्यथ किं चापि धिग्धकिं किं न लज्जथ ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वा निवृत्तास्ते लज्जमाना नृपासुराः ॥ द्वि- वेगेन युयुधुर्यदुभिः
 सह ॥ ७ ॥ उत्सवे युद्धशौण्डानां नानाप्रहरणैर्नृप ॥ ये यान्ति यज्ञवाटं तं तान्निहन्ति धनञ्जयः ॥ ८ ॥ यमौ र- जा च धर्मपुत्रो युधि
 श्चिरः ॥ द्यां प्रयाताञ्जघानैन्द्रिः प्रवरश्च द्विजोत्तमः ॥ ९ ॥ अथासुरामृत्कोयाड्या केशशैवलशाडूला ॥ चक्रकूर्मथावतां गजशैलानुशोभिनी
 ॥ १० ॥ ध्वजकुन्तलरुच्छन्ना स्तनितोत्कृष्टनादिनी ॥ गोविन्दशैलप्रभवा भीरुचितप्रमाथिनी ॥ ११ ॥
 उच्यते ॥ १ ॥ रुद्धेष्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
 असुमुद्रुपेनाड्या असिस्त्यतपस्त्रिणी ॥ सुवाव शोणितनदी नदीव जलदागमे ॥ १२ ॥ तान्दृष्टुव निकुम्भस्तु वर्द्धमानाश्च शात्रवान् ॥
 इतान्सर्वान्सहाय्याश्च वीर्यदिवोत्पपात इ ॥ १३ ॥ स वारितो जयन्तेन प्रवरेण च भारत ॥ शरै कुलिशसकाशो निकुम्भो रणकर्कशः ॥
 ॥ १४ ॥ मन्त्रिवृत्त्याऽथ द्योष्टः परिवेण दुरासव् ॥ प्रवर ताडयामास स पपात महीतले ॥ १५ ॥ पेन्द्रस्त पतित भूमौ बाहुभ्यां
 परिपस्वजे ॥ विदित्वा चैव सत्राणं हित्वाऽसुरमभिद्रुत ॥ १६ ॥ अभिद्रुत्य निकुम्भ च निर्बिभेन जवान इ ॥ परिवेणापि वैतेयो जयन्त सम
 ताडयत् ॥ १७ ॥ ततश्च बहुल गात्रं निकुम्भस्येन्द्राहवे ॥ स चिन्तयामास तदा षध्यमानो महासुर ॥ १८ ॥ कृष्णेन सब योद्धव्य वैरिणाज्ञा
 तिवातिना ॥ श्रावयामि किमात्मानमाहवे गकस्रुना ॥ १९ ॥ एव स निश्चयं कृत्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ जगाम चैव युद्धार्थं यत्र कृष्णो महाबल ॥
 ॥ २० ॥ त दृष्ट्वा श्वतस्कन्धमास्थितो बलनाराण ॥ द्रुमभ्यागतो युद्ध जहृपे सह देवते ॥ २१ ॥ साधु साध्विति पुत्रं च परिष्टुष्ट स सस्वजे ॥
 प्रवर चापि धर्मात्मा सस्वजे मोहवर्जितम् ॥ २२ ॥ देवदुन्दुभयम्भापि प्रणेदुर्वासवाज्ञया ॥ जयमान रणे दृष्ट्वा जयन्त रणदुर्जयम् ॥ २३ ॥ ददर्शाथ
 निकुम्भस्तु केशव रणदुर्जयम् ॥ अर्जुनेन स्थित माद्ध यद्भववाटाविदूरत ॥ २४ ॥ स नाद सुमहान्कृत्वा पक्षिराजमताडयत् ॥ परिवेण सुवरेण
 बल सत्यकमेव च ॥ २५ ॥ नारायणं चार्जुनं च भीम चाप युधिष्ठिरम् ॥ यमौ च वासुदेवं च साम्ब काम च वीर्यवान् ॥ २६ ॥ युयुचे मायया
 देत्य शीघ्रकारी च भारत ॥ न चैन वदशुः सर्वे सर्वशत्रुविशारदा ॥ २७ ॥ यदा तु नेवापश्यस्त तदा विल्वोदकेष्वरम् ॥ दध्यौ देव हृषीकेश
 प्रमथानां गणेश्वरम् ॥ २८ ॥ ततस्ते ददृशुः सर्वे प्रभावादतिजस ॥ विल्वोदकेष्वरस्याशु निकुम्भ मायिनां वरम् ॥ २९ ॥ कैलासशिखरा
 कार असन्तामिव धिष्टितम् ॥ आह्वयन्तं रणे कृष्णं वैरिणं ज्ञातिनाराणम् ॥ ३० ॥ सव्यगण्डीवमेवाप्य पर्यस्तस्य रथेषुभिः ॥ परिवं चैव गात्रेषु
 विव्याचैनमथासकृत् ॥ ३१ ॥ ते वाणास्तस्य गात्रेषु परिधे च जनाधिप ॥ भग्ना शिलाशिताः सर्व निपेतुः कुञ्चिताः क्षितौ ॥ ३२ ॥ विफलानघ्न
 युक्तास्तान्दृष्ट्वा वाणान्चर्नजय ॥ पप्रच्छ केशव वीर किमेतदिति भारत ॥ ३३ ॥ पर्वतानपि भिन्वन्ति मम वज्रोपमा शराः ॥ किमिद देव
 कीपुत्र विस्मयोऽत्र महान्मम ॥ ३४ ॥ तमुवाच ततः कृष्ण प्रहसन्निव भारत ॥ मादृत निकुम्भोऽय कोन्तेय शृणु विस्तरात् ॥ ३५ ॥ पुरा
 गत्तोत्तरकुरुस्तपस्वके महासुर ॥ शत वर्षसहस्रवर्णां देवशत्रुं दुरासवः ॥ ३६ ॥ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ब्रह्मण्यः ब्राह्मणकुलहितः गतिराश्रयः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अन्विष्य तद्भ्रमनमार्गमिति शेषः ॥ ४५ ॥ सुखदुःखेति । स्वीयानां
 सुखं परेषां दुःखमिति वक्तव्यम् ॥ ४६ ॥ जनाधिपान् निकुम्भनिगृहीतान् यदूच ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ कृष्णेनेति । तत्र तेनायमर्थः । स निकुम्भः कृष्णेन सह युयुधे
 अथैनं छन्दयामास वरेण भगवान्हरः ॥ १ ॥ स वद्रे त्रीणि रूपाणि न वध्यानि सुरासुरैः ॥ २ ॥ तसुवाच महादेवो भगवान्बृषभध्वजः ॥ मम वा ब्राह्मणानां
 वा विष्णोर्वाऽप्रियमाचरन् ॥ ३ ॥ भविष्यसि हरेर्वधो न त्वन्यस्य महासुर ॥ ब्रह्मण्योऽहं च विष्णुश्च विप्राणां परमा गतिः ॥ ४ ॥ स एष सर्वशस्त्रा
 णामध्यः पाण्डुनन्दन ॥ त्रिदेहोऽतिप्रमाथी च वरमत्तश्च दानवः ॥ ४० ॥ भानुमत्यापहरणे देहोऽस्यैको हतो मया ॥ अवध्यं षट्पुरं देहमिदमस्य
 दुरात्मनः ॥ ४१ ॥ इति शुश्रूषति त्वेको देहोऽस्य तपसाऽन्वितः ॥ अन्यस्तु देहो घोरोऽस्य येनावसति षट्पुरम् ॥ ४२ ॥ एतत्तु सर्वमाख्यातं निकुम्भच
 रितं मया ॥ त्वस्यास्य वधे वीर कथा पश्चाद्भविष्यति ॥ ४३ ॥ तयोः कथयतोरैवं कृष्णयोरसुरस्तदा ॥ गुहां षट्पुरसंज्ञां तां विवेश रणदुर्जयः ॥ ४४ ॥ अ
 न्विष्य तस्य भगवान्विवेश मधुसूदनः ॥ तां षट्पुरगुहां घोरां दुर्द्धर्षां कुरुनन्दन ॥ ४५ ॥ चन्द्रमूर्यप्रभाहीनां ज्वलन्तीं स्वेन तेजसा ॥ सुखदुःखोष्णशी
 तानि प्रयच्छन्तीं यथेप्सितम् ॥ ४६ ॥ तत्र प्रविश्य भगवानपश्यत जनाधिपान् ॥ युयुधे सह घोरेण निकुम्भेन जनाधिप ॥ ४७ ॥ कृष्णस्यानुप्र
 विष्टस्तु बलाद्या यादवास्तदा ॥ प्रविष्टाश्च तथा सर्वे पाण्डवास्ते महात्मनः ॥ ४८ ॥ समतास्तु प्रविष्टास्ते कृष्णस्यानुमतेन वै ॥ युयुधे स तु कृष्णेन
 रौक्मिणेषुः प्रचोदितः ॥ अनयद्यादवान्सर्दान्यानयं बद्धवानपुरा ॥ ४९ ॥ ते सुक्ता रौक्मिणेषुः प्राप्ता यत्र जनार्दनः ॥ प्रहृष्टमनसः सर्वे निकुम्भ
 वधकाङ्क्षिणः ॥ ५० ॥ राजानो वीर मुञ्चेति पुनः कामं यथाऽब्रुवन् ॥ सुमोच चाथ तान्वीरो रौक्मिणेषुः प्रतापवान् ॥ ५१ ॥ अधोमुखमुखाः सर्वे
 बद्धमौना नगाधिपाः ॥ लज्जयाऽभिच्छुता वीरास्तस्थुर्नष्टश्रियस्तदा ॥ ५२ ॥ निकुम्भमपि गोविन्दः प्रयतन्तं जयं प्रति ॥ तेत्यामास भगवान्घो
 रमात्मारिपुं हरिः ॥ ५३ ॥ परिधेनाहतः कृष्णो निकुम्भेन भृशं विभो ॥ गद्या चापि कृष्णेन निकुम्भस्ताडितो भृशम् ॥ ताबुभौ मोहमापन्नौ
 सुप्रहारहतौ तदा ॥ ततः प्रव्यथितान्दृष्ट्वा पाण्डवांश्चाथ यादवान् ॥ ५४ ॥ जेषुर्मुनिगणास्तत्र कृष्णस्य हितकाम्य ॥ युयुश्च महात्मानं वेदप्रोक्तै
 स्तथा स्तवैः ॥ ५५ ॥ ततः प्रत्यागतप्राणो भगवान्केशवस्तदा ॥ दानवश्च पुनर्वीराबुधतौ समरं प्रति ॥ ५६ ॥ वृषभाविष नर्दन्तौ गजाविष च भारताः ॥
 शालावृकाविष कुड्मौ प्रहरन्तौ रणोत्कटौ ॥ ५८ ॥ अथ कृष्णं तदेवाच वृषं वागशरीरिणी ॥ चक्रेण शमयस्वैनं देवब्राह्मणकण्टकम् ॥ ५९ ॥
 रौक्मिणेषुस्तु कृष्णेनैव प्रचोदितः मनसा प्रेरितो यादवानयदित्युचरेण संवन्धः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ सूर्यमण्डलत्रयमिति सूर्यनिशियेषत्वानुरत्वम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ प्रवर भेषम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ द्वादौ देव्य
 इति शेषः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ इति श्रीमहाभारत खिलेषु हरिको विष्णुपवि दीकार्ग पञ्चाशीतितमोऽध्याय ॥ ८५ ॥
 इति हात्राच भगवान्देवो विलोदकेष्वर ॥ धर्म यशाश्च विपुल प्राप्नुद्वि त्व महाबल ॥ ६० ॥ तेषुत्युक्त्वा नमस्कृत्वा लोकनाथ सतां गति ॥ सूर्येन
 मुमोचाय चक्र देत्यकुलान्तकम् ॥ ६१ ॥ तन्निष्कम्भस्य चिच्छेत् शिर प्रत्रकुण्डलम् ॥ नारायणसुजोत्सृष्टं सूर्यमण्डलवर्चसम् ॥ ६२ ॥ इत्यपान
 शिरस्तस्य भूमौ ज्वलितकुण्डलम् ॥ मेघमत्तो गिरे शृङ्गानमयूर इव भृतले ॥ ६३ ॥ निकुम्भे निहते तस्मिन्देवो विलोदकेष्वर ॥ त्रुतोप च
 नरन्याम जगन्नासकरो विमु ॥ ६४ ॥ पपात पुष्पवृष्टिश्च शक्रसृष्टा नभस्तलात् ॥ देवदुन्दुमयश्चैव प्रणेदुररिनाशने ॥ ६५ ॥ ननन्द च जगत्कृत्स्न
 मुनयश्च विरोपत ॥ देत्यकन्याश्च भगवान्यदुभ्य शतरो ददौ ॥ ६६ ॥ क्षत्रियाणां च भगवान्सान्त्वयित्वा पुन पुन ॥ रत्नानि च विचित्राणि
 वासांसि प्रत्रयणि च ॥ ६७ ॥ रथानां वाजियुक्तानां पद्मसङ्घाणि केशत्र ॥ अद्वात्पाण्डवेभ्यश्च प्रीतात्मा गदपूर्वज ॥ ६८ ॥ तत्रैव चाय
 प्रवर पद्मुर पुरवर्द्धन ॥ द्विजाय ब्रह्मदत्ताय ददौ ताक्ष्यवर्ध्वज ॥ ६९ ॥ सत्रे समाप्ते च तदा शलचक्रगवाचर ॥ विसर्जयित्वा तत्सत्र पाण्डवैश्च
 महाबल ॥ ७० ॥ विलोदकेष्वरस्याथ समाजमक्रोत्प्रभुः ॥ मांसरूपसमाकीर्णं बहून्न व्यञ्जनाकुलम् ॥ ७१ ॥ नियुद्धकुरालान्महान्देवो मङ्गप्रि
 यस्तदा ॥ योधयित्वा वदौ शूरि वित्त वस्त्राणि चात्मवान् ॥ ७२ ॥ मातापितृभ्यां सहितो यदुभिश्च महाबल ॥ अभिवाद्य ब्रह्मदत्त ययो द्दारवतो
 पुरीम् ॥ ७३ ॥ स त्रिवेश पुरी रम्यां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ पुष्पचित्रपर्णां वीरो वन्द्यमानो नरे पथि ॥ ७४ ॥ इम य पद्मपुरवर्चं विजय चक्रपा
 णिन ॥ शृणुयाद्वा पठेदपि युद्धे जयमवाप्नुयात् ॥ ७५ ॥ अपुत्रो लभते पुत्रमवनो लभते धनम् ॥ व्याधितो मुच्यते रोगी बद्धश्चाप्यथ बन्धनात्
 ॥ ७६ ॥ इव पुसवन प्रोक्त गर्भाधान च भारत ॥ श्राद्धेषु पठित सम्यगक्षय्यकरणं स्मृतम् ॥ ७७ ॥ इवममरवरस्य भारते प्रथितबलस्य जयं
 महात्मन ॥ सततामिद य पठेन्नरः सुगतिमितो व्रजते गतन्वरः ॥ ७८ ॥ मणिक्कनकविचित्रपाणिपादो निरतिशयार्कयुगोऽरिहादिनाथ ॥ चतुर
 वधिशयश्चतुर्विचाल्ना जयति जगत्पुरुष सङ्घनामा ॥ ७९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पद्मपुरवचो नाम पञ्चाशीति
 तमोऽध्याय ॥ ८५ ॥ छ ॥ जनमेजय उवाच ॥ श्रुतोऽय पद्मपुरवचो रम्यो सुनिवरोत्तम ॥ पुरोक्तमन्चक्रवध वैशम्पायन कीर्तय ॥ १ ॥
 ॥ ४ ॥ पञ्चाशीतितमेषुऽपि त्रययाध्याये दि कर्णते ॥ अचकस्य वध प्रोक्तो राजभभानुसारत ॥ १ ॥ श्रुतोऽप्यमिति ॥ १ ॥

निकुम्भस्य त्रिदेहस्य वंशं भानुमत्या हरणे भगवता प्राक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥ कालयुक्तेन बहुकालीनेन ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥
 ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

नेत्रु यम न चक्रुः ॥ २५ ॥ २६ ॥ अथकस्य मयादिति यप ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अमुप्रमाज्ज नोकापनयम् ॥ ३५ ॥
 ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ वषोषताः हे शौनकादपः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति ऋष्यमार्णं कार्यं कर्ष्यम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ मन्थार सुरवहत्त्वतुल्ये ॥ ४४ ॥ मन्था
 नेत्रुर्ष्यैस्त्रयो वर्णास्त्रिपुंश्च न तर्पात्यपि ॥ अन्वकस्य मयाद्राजन्त्यस्त्रविधानि कुर्वत ॥ २५ ॥ तस्येच्छया वाति वायुरादित्यश्च तपत्युता ॥ चन्द्रमा
 वा सनक्षत्रो दृश्यते नैत्र वा पुन ॥ २६ ॥ न व्रजन्ति विमानानि विहायसि भयात्पभो ॥ अन्वकस्यातिघोरस्य वलदृप्तस्य दुर्मते ॥ २७ ॥
 निरोद्धारवपदकार जगद्बीर तयाऽभवत् ॥ अन्वधस्यातिघोरस्य मयात्क्रुक्रु लोद्धव ॥ २८ ॥ कुरुस्तयोत्तरान्पापो द्राघयामास भारत ॥ भद्राश्वान्के
 तुमालाश्च जगद्बीर्पास्त्येष च ॥ २९ ॥ मानयन्ति च त देवा दानवाश्च दुपसवा ॥ भूतानि च तथान्यानि समर्थान्यपि सर्वे य ॥ ३० ॥ ऋषयो
 वध्यमानारुह्य समेता नक्षत्रादिन ॥ अधिन्तयन्नधकस्य वध धर्मभृता वरा ॥ ३१ ॥ तेषां बृहस्पतिर्मध्ये घीस्मानिदमथाव्रवीत् ॥ नास्य रुद्रादृते मृत्यु
 विद्यते च ऋथचन ॥ ३२ ॥ तथा वरे दीयमाने कश्यपेनापि शब्दित ॥ नाह रुद्रान्परित्रातु राक्त इत्येव धीमतः ॥ ३३ ॥ तमुपाय चिन्तयाम शर्वो
 येन सनातन ॥ जानीयात्सर्वभूतानि पीरुथमानानि शकर ॥ ३४ ॥ विदितार्थं हि भगवानवस्य जगत प्रमु ॥ अशुप्रमार्जनं देव करिष्यति सतां
 गति ॥ ३५ ॥ अत्र हि देवदेवस्य भवस्य जगतो गुरोः ॥ स तोऽसद्भयो रक्षितव्या ब्राह्मणास्तु विशेषतः ॥ ३६ ॥ ते वय नारद सर्वे प्रयाम शरणं द्वि
 जम् ॥ उपाय वेत्स्यते तत्र वयस्यो हि भवस्य स ॥ ३७ ॥ बृहस्पतिवच श्रुत्वा सर्वेऽप्यथ तपोवना ॥ तावद्बृहद्गुराकरो प्राप्त वेवर्षिमत्तमम् ॥ ३८ ॥
 पूजयित्वा यथान्याय सत्कृत्य विधिवन्मुनिम् ॥ देवा च्चु ॥ देवर्षे भगवन्सावो कैलास व्रज सत्वरम् ॥ ३९ ॥ विज्ञप्तुमर्हसे देवमन्वकस्य वधे
 हरम् ॥ प्राणार्थे नारद प्रोबुस्तास्तथेति स चोक्त्वात् ॥ ४० ॥ ऋषिष्वथ प्रयातेषु तत्कार्यं नारदो मुनिः ॥ विचार्य मनसा विद्वानिति कार्यं स दृष्ट
 वात् ॥ ४१ ॥ स देवदेवं भगवान्त्रपुं मुनिरथायथो ॥ मन्दारवनमध्यस्थो यत्र नित्यो दृष्यज ॥ ४२ ॥ स तत्र रजनीभेकामुपित्वा मुनिसत्तम ॥
 मन्दारगणां वने रम्ये दमितः शूलपाणिन ॥ ४३ ॥ आजगाम पुन स्वर्गं लब्ध्वाऽनुज्ञां वृषध्वजात् ॥ मन्दारपुल्ये सुकृता मालामावध्य भारत
 ॥ ४४ ॥ अथितां सविशेषां तां सर्वगन्धोत्तमोत्तमाम् ॥ सन्तानमाल्यदाभ च तैरेव कुसुमैः कृतम् ॥ ४५ ॥ तच्च कण्ठे समासज्य मद्वागन्ध नराधिप ॥
 आययात्रन्वको यत्र दुरात्मा वलदृषित ॥ ४६ ॥ अन्वकस्तत्पथ त दृष्ट्वा गन्धमाप्राय चोत्तमम् ॥ सन्तानकानां खड्गमालां महागन्धां महामुने ॥ ४७ ॥
 नेषि देवदुम एव ॥ ४८ ॥ खड्गमाला पुमदास ॥ ४९ ॥

इयमिति वकव्येऽयमिति उक्तिर्मत्तत्वात् । सन्तानकुसुमानि अतिवर्तति अभिभवति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ महात्मानो महादेवस्य प्रवरात्मनाः गणानामाः ॥ ५२ ॥
 ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ नीराणि रसान् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ वर्धन्ते प्रसरन्ति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे टीकायां षडशी
 कुत्रायं पुष्पजातिर्वा कमनीया तपोधन ॥ गन्धान्वर्णाञ्छुभांस्तान्दिभोः पुष्पति मुहुर्मुहुः ॥ स्वर्गे सन्तानकुसुमान्यतिवर्तति सर्वथा ॥ ४८ ॥ कः
 प्रमुस्तस्य वृक्षस्य शक्यं वाऽऽनयितुं मुने ॥ आचक्ष्व यद्यनुग्राह्या वयं ते देवतातिथे ॥ ४९ ॥ तसुवाच मुनिश्रेष्ठः प्रहसन्निव भारतः ॥ आदाय दक्षिणे
 हस्ते महतस्तपसो निधिः ॥ ५० ॥ मन्दरे पर्वतश्रेष्ठे वीर कामगमं वनम् ॥ तत्र चैवंविध पुष्पं भोः सृष्टिः शूलपाणिनः ॥ ५१ ॥ न तु तत्र वनं
 कश्चिदच्छन्देन महात्मनः ॥ प्रवेष्टुं लभते तद्धि रक्षन्ति प्रवरोत्तमाः ॥ ५२ ॥ नानाप्रहरणा घोरा नानावेषा दुरासदाः ॥ अत्रध्याः सर्वभूतानां
 महादेवाभिरक्षिताः ॥ ५३ ॥ नित्यं प्रक्रीडते तत्र सोमः सप्रवरो हरः ॥ मन्दारदुमखण्डेषु सर्वात्मा सर्वभावनः ॥ ५४ ॥ तपोविशेषैराराध्य हरं
 त्रिसुवनेश्वरम् ॥ शक्यं मन्दारपुष्पाणि प्राप्तुं कश्यपवंशज ॥ ५५ ॥ स्त्रीरत्नमणिरत्नानि यानि चान्यानि चाप्यथ ॥ काङ्क्षितानि फलन्ति स्म ते
 द्रुमा हरवल्लभाः ॥ ५६ ॥ न तत्र सूर्यः सोमोऽथ तपत्यतुलविक्रमः ॥ स्वयंप्रभं तरुवनं तद्भो दुःखविवर्जितम् ॥ ५७ ॥ तत्र गन्धान्धवन्यन्ये
 नीराण्यन्ये महाद्रुमाः ॥ वासांसि विविधान्यन्ये सुगन्धीनि महाबल ॥ ५८ ॥ भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च चोष्यं लेह्यं तथैव च ॥ तरुभ्यः स्रवते
 तेभ्यो विविधं मनसेप्सितम् ॥ ५९ ॥ पिपासा बुभुक्षा वा ग्लानिश्चिन्ताऽपि वाऽनघ ॥ न मन्दारवने वीर भवतीत्युपधार्यताम् ॥ ६० ॥ न ते
 वर्णयितुं शक्या गुणा वर्षशतैरपि ॥ गुणा ये तत्र वद्धन्ते स्वर्गाद्बहुगुणोत्तराः ॥ ६१ ॥ अतीव हि जयेल्लोकान्स महेन्द्रान्न संशयः ॥ एकाहमपि
 यस्तत्र वसेच्च दित्तिजोत्तम ॥ ६२ ॥ स्वर्गस्यापि हि तत्स्वर्गं सुखानामपि तत्सुखम् ॥ बभूव जगतः सर्वमिति मे धीयते मनः ॥ ६३ ॥ इति
 श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि अन्धकवधे षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ ६४ ॥ वैशम्पायन उ- अन्धको नारदवचः
 श्रुत्वा तत्त्वेन भारत ॥ मन्दरं पर्वतं गन्तुं मनो दद्रे महासुरः ॥ १ ॥ सोऽसुरान्सुमहातेजाः समानीय महाबलः ॥ मन्दरं कुद्धो महादेवा
 लयं तदा ॥ २ ॥ तं महाप्रतिच्छन्नं महौषधिसमाकुलम् ॥ नानासिद्धसमाकीर्णं महर्षिगणसेवितम् ॥ ३ ॥ नानागुरुदृशाढ्यं सरलद्रुमसंकु
 लम् ॥ किन्नरोद्गीतरम्यं च बहुनागकुलकुलम् ॥ ४ ॥ वातोद्भूतैर्वनैः फुल्लैर्मृत्यन्तमिव च क्वचित् ॥ प्रस्रुतैर्वातुभिश्चित्रैर्विलिप्तमिव च क्वचित् ॥ ५ ॥
 तित्तमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ६४ ॥ समाशीतितमेऽध्यायेऽम्बिन्नन्धकवैरिणा ॥ अन्धकस्य युधि प्राण हता रुद्रेणा चोच्यते ॥ १ ॥ अन्धक इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

शुचिपदे मद मया शुचिरूपाने सोदन्ति विष्टन्तीति शुचिपदास्तैः शुद्धसदोभि । शुचिपदैरित्यपि पाठः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥
 ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रच्छन्नानि नदीनां जालानि समूहा यत्र तम् ॥ १६ ॥ सकिरोपतर विशेषतैरै पारिजावादिभि सहितम् ॥ १७ ॥ नमश्च्युतै स्वर्गादाग
 पत्तिस्वने सुमधुरेनदन्तमिष च कश्चित् ॥ इसे शुचिपदे कीर्णं सपतद्भिरितस्तत् ॥ ६ ॥ महाबलैश्च महिषैश्चरिद्वैत्यनारत्नैः ॥ चन्द्रांशुवि
 मले सिद्धेभ्युपित हेमसचयम् ॥ ७ ॥ मृगराजसमाकीर्णं मृगधृन्वनिपेवितम् ॥ स मन्दरं गिरिं प्राह रूपिण बलवर्धित ॥ ८ ॥ वेत्सि त्व हि यथाऽ
 वध्यो धरवानावह पितु ॥ मम चैव वशे सर्वं त्रैलोक्य सचराचरम् ॥ ९ ॥ प्रतियोद्धु न मां कश्चिदिच्छत्यपि गिरे भयात् ॥ पारिजातवन चा
 स्ति तव मानी महागिरे ॥ सर्वकामप्रदे पुष्येभ्युपित रत्नसुत्तमम् ॥ १० ॥ तवाचक्षोपमोक्ष्यामि तद्धन तव साजुजम् ॥ किं करिष्यसि कुद्धस्त्व
 मनो हि त्वरते मम ॥ ११ ॥ त्रातार नानुपश्यामि मया खल्वर्दितस्य ते ॥ इत्युक्तो मन्दरस्तेन तत्रैवान्तरधीयत ॥ १२ ॥ ततोऽन्धकोऽतिरु
 पितो वरदानेन दर्पित ॥ सुमोच नाद सुमहविदं वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥ मया वै त्व याच्यमानो यस्मान्न बहु मन्यसे ॥ अह चूर्णिकरोमि त्वां
 बल पर्वत पश्य मे ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा गिरे शृङ्गसुत्याब्धेऽवधुयोजनम् ॥ निष्पिपेप गिरेस्तस्य शृङ्गेष्वन्यत्र वीर्यवान् ॥ १५ ॥ स इतरसुरैः सर्वैर्वर
 दानेन दर्पित ॥ त प्रच्छन्नदीजाल मन्यमानं महागिरिम् ॥ १६ ॥ विदित्वा भगवद्भृङ्गकारानुग्रह गिरे ॥ सविशेषतर वीर मत्तद्विपमृगा
 युतम् ॥ १७ ॥ नदीजालैर्वह्नैराचित चित्रकाननम् ॥ नभश्च्युते पुण्यद्रतद्देव विराजते ॥ १८ ॥ अय देवप्रभावेण शृङ्गण्युत्पाटितानि
 तु ॥ क्षिप्तानि चासुरानेव घ्नन्ति वीराणि भारत ॥ १९ ॥ क्षित्वा ये प्रपलायन्ते शृङ्गाणि तु महासुरा ॥ शृङ्गैस्तेस्ते स्म वध्यन्ति पर्वतस्य
 जनाधिप ॥ २० ॥ ये स्वस्थास्त्वसुरास्तत्र तिष्ठन्ति गिरिसानुषु ॥ शृङ्गैस्तेन स्म वध्यन्ते मन्दरस्य महागिरे ॥ २१ ॥ ततोऽन्धकस्तदा दृष्ट्वा
 सेनां तां मर्दितां तथा ॥ रूपित सुमत्तानाव नर्दित्वैव तदाञ्जवीत् ॥ २२ ॥ आह्वये त वन यस्य दुद्धार्यमुपतिष्ठतु ॥ किं त्वयाऽचल युद्धेन
 इता स्म च्छन्नना रणे ॥ २३ ॥ एवमुक्ते त्वन्धकेन वृषभेण महेश्वर ॥ सुप्राप्त शूलमुद्यम्य देवोऽन्धकजिघांसया ॥ २४ ॥ प्रमथानां गणैर्धामा
 नृत्यतो मे बहुलोचन ॥ तथा भृतगणैश्चैव धीमान्भृतगणेश्वर ॥ २५ ॥ प्रचक्रम्ये तत कृत्स्न त्रैलोक्य रूपिते हरे ॥ सिन्धवश्च प्रतिश्रोतमृदु
 प्रजल्लितोक्ता ॥ २६ ॥ जगुर्दिशोऽग्निदाहाश्च सर्वे ते हरतेजसा ॥ युयुधुश्च महा सर्वे विपरीता जनाधिप ॥ २७ ॥ वैर्नवीजालैः पुरा अन्धकश्चो
 भात्सुरम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ वध्यन्ति वध्यन्ते ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ बहुलोचन त्रिनेत्र ॥ २५ ॥ सिन्धवो नप ॥ २६ ॥ सर्वे ते सर्वास्ता विपरीता वक्त्रभुवाः ॥ २७ ॥

सध्माङ्गराः वृष्टयो येषु ते गिरयः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ न जज्वाल जले वह्निः और्वाग्निना समुद्रे सत्त्वानां पाक
औत्पातिको नाभूदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सोमः उमासहितः ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तशतितिमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ अष्टा
चेलुश्च गिरयस्तत्र काले कुरुकुलोद्ग्रह ॥ प्रववर्षथ पर्जन्यः सध्माङ्गारवृष्टयः ॥ २८ ॥ उष्णभाश्चन्द्रमाश्चासीत्सूर्यः शीतप्रभस्तथा ॥ न ब्रह्म
विविदुस्तत्र मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ २९ ॥ वडवाः सुष्ठुबुर्गाश्च गावोऽथानपि चानव ॥ पेतुर्वृक्षाश्च मेदिन्यामच्छिन्ना भस्मसात्कृताः ॥ ३० ॥
बाधन्ते वृषभा गाश्च गावश्चारुरुहवृषाच्च ॥ राक्षसा यातुधानाश्च पिशाचाश्चापि सर्वशः ॥ ३१ ॥ विपरीतं जगद्दृष्ट्वा महादेवस्तथागतम् ॥ सुमोच
भगवाञ्छूलं प्रदीप्ताग्निसमप्रभम् ॥ ३२ ॥ तत्पपात रहोत्सृष्टमन्धकोरसि दुर्द्धरम् ॥ भस्मसाञ्चाकरोद्द्रौद्रमन्धकं सायुकण्टकम् ॥ ३३ ॥ ततो
देवगणाः सर्वे मुनयश्च तपोधनाः ॥ शंकरं तुष्टुबुर्गैव जगच्छत्रौ निबर्हिते ॥ ३४ ॥ देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिः पपात ह ॥ त्रैलोक्यं निर्धृतं
चासीन्नरेन्द्र विगतज्वरम् ॥ ३५ ॥ प्रजगुर्देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ जेषुश्च ब्राह्मणा वेदानिजुश्च क्रतुभिस्तदा ॥ ३६ ॥ अहाः प्रकृतिमापे
दुरुहर्नुर्धो यथा पुरा ॥ न जज्वाल जले वह्निराशाः सर्वाः प्रसेदिरे ॥ ३७ ॥ मन्दरः पर्वतश्रेष्ठः पुनरेव रराज ह ॥ श्रिया परमया जुष्टः सर्वतेजः
समुच्छ्रयात् ॥ ३८ ॥ रमे सोमश्च भगवान्पारिजातवने हरः ॥ सुप्रचारान्सुरान्कृत्वा शक्रादीन्धर्मतः प्रभुः ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु
हरिवंशे विष्णुपर्वणि अन्धकवधे सप्तशीतितिमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ मुनेऽन्धकवधः श्राव्यः श्रुतोऽयं खलु भो मया ॥
शान्तिस्त्रयाणां लोकानां कृता देवेन धीमता ॥ १ ॥ निकुम्भस्य हतं देहं द्वितीयं चक्रपाणिना ॥ यदर्थं च यथा चैव तद्भवान्वलुमर्हति ॥ २ ॥
वैशम्पायन उवाच ॥ श्रद्धानस्य राजेन्द्र वक्तव्यं भवतोऽनघ ॥ चरितं लोकनाथस्य हरेरमिततेजसः ॥ ३ ॥ द्वारवन्विसतो विष्णोरतुल
तेजसः ॥ समुद्रयात्रा संप्राप्ता तीर्थे पिण्डारके नृप ॥ ४ ॥ उग्रसेनो नरपतिर्विभुदेवश्च भारत ॥ निक्षिप्तो नगराध्यक्ष सर्वे विनिर्गताः ॥ ५ ॥
पृथग्बलः पृथग्धीमल्लोकनाथो जनार्दनः ॥ गोष्ठ्याः पृथक्कुमारणां नृदेवामिततेजसाम् ॥ ६ ॥ गणिकानां सहस्रानाम् ॥ निःसृतानि नराधिप ॥
कुमारैः सह वाष्णैर्यै रूपवद्भिः स्वलङ्कृतैः ॥ ७ ॥ दैत्याधिवासं निर्जित्य यदुभिर्दृढविक्रमैः ॥ वेश्या निवेशिता वीर द्वारवत्यां सहस्रशः ॥ ८ ॥
शीतितमेऽमुष्मिन्नध्यये बलकृष्णयोः । वर्ण्येते च जलक्रीडा विशिष्टा पिण्डारके ॥ १ ॥ मुनेऽन्धकेति । श्राव्यः अवश्यं श्रोतव्यः ॥ १ ॥ निकुम्भस्य त्रिदेहस्य ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ बलो बलरामः ॥ ६ ॥ ७ ॥ दैत्याधिवासं समुद्रं निर्जित्य स्वस्थानादवसार्य तत्र निवेशिताः ॥ ८ ॥

१० ॥ १० ॥ वक्राङ्गोरिष यो अन्यो यम् अनुरागस्तेन ॥ ११ ॥ कादम्परी सुरा तस्या गनेन क्व विक्रम ॥ १० ॥ विश्वरूपेण सर्वे
 रियापित वापद्मना ॥ १० ॥ १० ॥ वक्राङ्गोरिष यो अन्यो यम् अनुरागस्तेन ॥ ११ ॥ कादम्परी सुरा तस्या गनेन क्व विक्रम ॥ १० ॥ विश्वरूपेण सर्वे
 रान्यः शिप्यानाडी र्शैलित्यः ॥ ११ ॥ ११ ॥ विद्यानि नरकानि ॥ १५ ॥ वदेशह । अहमिति । शब्दापिरे आत्मान प्रशसिरे ॥ १६ ॥ क्वजा नत्वा द्विजा
 सामान्यास्ताः कुमागणाः क्रीडानार्यो महात्मनाम् ॥ इच्छाभोग्या गुणैरेव राजन्या वैपयोपित ॥ ९ ॥ स्थितिरया हि भैमाना कृता कृष्णेन धी
 मता ॥ श्रीनिमित्त भवेद्वर मा यदनामिति प्रभो ॥ १० ॥ रेत्या चैक्या सायं वलो रेमेऽनुकूल्या ॥ चक्राकाशुरागेण यदुत्थेष्ट प्रतापवान्
 ॥ ११ ॥ कादम्परीयानकलो भूपितो वनमालया ॥ चिकीड सागरजले रेत्या सहितो बलः ॥ १२ ॥ पोदशर्द्धीसहस्राणि जले जलजलेचनः ॥
 गमयामास गोविन्दो विश्वरूपेण सर्वदृक् ॥ १३ ॥ अहमिषा मया सादं जले वसति केशव ॥ इति ता मेनिरे सर्वा रत्रो नारायणास्त्रिय ॥ १४ ॥
 सर्वाः सुरतचिह्नाश्च सर्वा सुततर्पिता ॥ मानसुदुश्च ताः सर्वा गोविन्दे बहुमानजम् ॥ १५ ॥ अहमिषाऽहमिति स्त्रिये परिजने तवा ॥
 नारायणास्त्रिय सर्वा मुदा शश्लाविरे शुभाः ॥ १६ ॥ करजद्विजचिह्नानि कुचावरगतानि ता ॥ दृष्ट्वा दृष्ट्वा जह्दपिरे दर्पणे कमलस्रणा ॥ १७ ॥
 गोत्रमुद्दिश्य कृष्णस्य जगिरे कृष्णयोपित ॥ पिवन्त्य इव कृष्णस्य नयनैर्वदनाम्बुजम् ॥ १८ ॥ कृष्णापितमनोदृष्ट्य कान्ता नारायणास्त्रिय ॥
 मनोहरतग राजत्रभवत्रेकनिश्चयाः ॥ १९ ॥ एकापितमनोदृष्ट्यो नेष्यां ताम्बकिरेऽङ्कना ॥ नारायणेन देवेन तर्प्यमाणमनोरया ॥ २० ॥
 शिरामि गर्वितान्द्रुः सर्वा निरव्येपत ॥ बाह्यभ्य केशवमय वहन्त्यम्बुकारुशरणा ॥ २१ ॥ ताभिस्तु मह चिकीड सर्वाभिर्दरिरात्मवान् ॥
 विश्वरूपेण विथिना समुद्रे विमले जले ॥ २२ ॥ उवाह सर्वगन्धात्र स्वच्छ वारि महोदधि ॥ तोय विलवण मृष्ट वासुदेवस्य शासनात् ॥ २३ ॥
 गुरुद्वत्रं जातुद्वत्रमन्तद्वत्रमथापि वा ॥ नायस्ता स्तनद्वत्र वा जलं समाभिकाङ्क्षितम् ॥ २४ ॥ सिपिडुः केशव पत्न्यो धीरा इव महोद
 थिम् ॥ सिपेच ताश्च गोविन्दो मेवः फुल्लता इव ॥ २५ ॥ अवलम्ब्य परा कण्ठे हरि हरिणलोचना ॥ उपगृह्णस्व मां वीर पतामीत्यद्बुव
 न्निद्रय ॥ २६ ॥ काञ्चित्काष्ठमयेस्तेरुः पुत्रे सर्वाङ्गशोभना ॥ कौञ्चवर्णिगानागानामाकारसदृशे स्त्रिय ॥ २७ ॥ मकराकृतिभिश्चान्या मी
 नाभस्तपि चापरा ॥ वदुरुपाकृतिघरेः पुण्ड्रुभापराः स्त्रिय ॥ २८ ॥ स्तनकुम्भस्तया तेरुः कुम्भोरिव तथापरा ॥ समुद्रसलिले रम्ये हर्षयन्त्यो
 जनादंनम् ॥ २९ ॥ राम सह रुक्मिण्या जले तस्मिन्मुदा युत ॥ येनैव कार्ययोगेन रमतेऽप्रसक्तम् ॥ ३० ॥
 दृष्ट्वा त्वानि चिद्यन्ति ॥ १७ ॥ गोत्र नाम जगिरे गीत कृतवत्य ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ हर्षिकेशः इन्द्रियाणामीश्वरोऽपि कान्तावशगतोऽभवदित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ वंशरूपेण । कुलानुरूपेण । “वंशो वेणो कुले वगै” इति विश्वः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
 ॥ ३६ ॥ ते कुमारः ॥ ३७ ॥ स्वभिनयानि शोभनः अभिनयः पदार्थस्य वाक्यार्थस्य च प्रदर्शनं यत्र तानि ॥ ३८ ॥ पञ्चचूडाम् अप्सरसं कौबेर्यः कौबेरीः वराप्सराः

तत्तदेव हि ताम्रचूडाम् नारायणस्त्रियः ॥ तनुवह्नावृतास्तन्व्यो लीलान्यस्तथापराः ॥ चिक्रीडुर्वासुदेवस्य जले जलजलोचनाः ॥ ३१ ॥ यस्या
 यस्यास्तु यो भावस्तां तां तेनैव केशवः ॥ अनुप्रविश्य भावज्ञो निनायात्मवशं वशी ॥ ३२ ॥ हर्षिकेशोऽपि भगवान्हर्षिकेशः सनातनः ॥
 बभूव देशकालेन कान्तावशगतः प्रभुः ॥ ३३ ॥ कुलशीलसमोऽस्माकं योग्योऽयमिति मेनिरे ॥ वंशरूपेण वर्तन्तमङ्गनास्ता जनार्दनम्
 ॥ ३४ ॥ तदा दाक्षिण्ययुक्तं तं स्मितपूर्वाभिभाषिणम् ॥ कृष्णं भार्याश्चकमिरे भक्तया च बहु मेनिरे ॥ ३५ ॥ पृथग्गोष्ठयः कुमारानां प्रकारं
 स्त्रीगणैः सह ॥ अलंचक्रुर्जलं वीराः सागरस्य गुणाकराः ॥ ३६ ॥ गीतनृत्यविधिज्ञानां तासां स्त्रीणां जनेश्वर ॥ तेजसाऽप्याहृतानां ते दाक्षिण्या
 तस्थिरे वशे ॥ ३७ ॥ शृण्वन्तश्चारुगीतानि तथा स्वभिनयान्यपि ॥ तूर्याण्युत्तमनारीणां सुमुहुर्यद्दुपुङ्गवाः ॥ ३८ ॥ पञ्चचूडां ततः कृष्णः कौ
 बेर्यश्च वराप्सराः ॥ माहेन्द्रीश्चानयामास विश्वरूपेण हेतुना ॥ ३९ ॥ ताः प्रोवाच प्रमेयात्मा सान्त्वयित्वा जगत्प्रभुः ॥ उत्थापयित्वा प्रणताः
 कृताञ्जलिपुटास्तथा ॥ ४० ॥ क्रीडायुवत्यो भैमानां प्रविशध्वमशङ्किताः ॥ मत्प्रियार्थं वरारोहा रमयध्वं च यादवान् ॥ ४१ ॥ दर्शयध्वं गुणा
 न्सर्वानृत्यगीतैरहस्यु च ॥ तथाभिनययोगेषु वाद्येषु विविधेषु च ॥ ४२ ॥ एवं कृते विधास्यामि श्रेयो वो मनसेऽपि सतम् ॥ मच्छरीरसमा ह्ये
 सर्वे निरवशेषतः ॥ ४३ ॥ शिरसाऽऽज्ञां तु ताः सर्वाः प्रतिगृह्य हरेस्तदा ॥ क्रीडायुवत्यो विविशुर्भैमानामप्सरोवराः ॥ ४४ ॥ ताभिः प्रविष्ट
 मात्राभिर्बोतितः स महार्णवः ॥ सौदामिनीभिर्नभसि घनवृन्दमिवानघ ॥ ४५ ॥ ता जले स्थलवत्स्थित्वा जगत्प्रभुः ॥ ४६ ॥ चक्रुश्चाभि
 नयं सग्यक्स्वर्गावास इवाङ्गनाः ॥ ४६ ॥ गन्धैर्माल्यैश्च ता दिव्यैर्वह्निश्चायतलोचनाः ॥ हेलाभिर्हास्यभावैश्च
 कटाक्षैरिङ्गितैर्हास्यैः केलिरोषैः प्रसादितैः ॥ मनोऽनुकूलैर्भैमानां समाजहूर्मनांसि ताः ॥ ४८ ॥

श्रेष्ठा अप्सरसः । विश्वरूपेण जीवनिनृत्यत्वेन हेतुना निमित्तेन ॥ ३९ ॥ ४० ॥ प्रविशध्वं मनोहारिण्यो भवन्त्यः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ भैमानां भैमजानां यादवानां
 समीपमिति शेषः । अप्सरोवराः वराप्सरसः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ जलवाधान्यवाद्यस्त्रियपि पाठः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

ताग्नेमानहू वातरस्त्र्येन्द्रिं बहुषु वातस्त्र्येषु आबद्धमहादिषु ऊर्ध्वेषु वातमणेषु उच्यते तत्र विजड्विरिति पूर्वोणात्प । ततश्च ते भेमास्ताः
 नारीमानयन्ति ॥ ४९ ॥ एतां विपतिं श्रीर्वा कृष्णोऽपि चक्ररेत्याह—कृष्णोऽपि ॥ ५० ॥ किस्सप विवि श्रीगङ्गात्म ॥ ५१ ॥
 ॥ ५० ॥ इच्छया त्यज्यज्जलेऽप्येषाम् इच्छया मज्जन् अमज्जन्वेत्पर्य ॥ ५१ ॥ स्वस्तिवकाः शारिफलककारा ॥ ५८ ॥ कैलासा
 दिवच्छन्दो पयेरूपितं पयेदकारितं च येषां ते ॥ ५९ ॥ मसारो मरुत्वः गुरुत्त्वकान्त अकं. सूर्यकान्तस्तेष्वस्तै समस्तैर्वा वित्रागैरजितैरित्यर्थः । चित्रमन्त्रि
 वत्सियोत्सिय चाकारा वातस्कन्धान्बहुंश्च तान् ॥ मदियवरागा भेमा मानयन्ति वराप्सरा ॥ ४९ ॥ कृष्णोऽपि तेषां प्रीत्यर्थं विजङ्गे विपति
 प्रभुः ॥ सर्वे पोटगभि सार्द्धं श्रीसहस्रैर्मुदान्वितः ॥ ५० ॥ प्रभावद्वास्तु ते धीरा कृष्णान्यामिततेजस ॥ न जग्मुर्विस्मय भेमा गान्मीर्यं पर
 मास्थिता ॥ ५१ ॥ केचिद्वैवतक गत्वा पुनरायान्ति भारत ॥ गृहाण्यन्ये वनान्यन्ये काङ्क्षितान्यरिमर्दन ॥ ५२ ॥ अपेय पेयसलिल सागरश्चा
 भवत्तदा ॥ आज्ञया लोकनायस्य विष्णोस्तुल्लेजस ॥ ५३ ॥ अघवान्स्थलव्वापि जले जलजलोचनाः ॥ गृह्य हस्ते तथा नार्यो युक्ता मज्जस्त
 थापि च ॥ ५४ ॥ मह्यभोज्यानि पेयानि चोष्य लेख्य तथैव च ॥ बहुप्रकार मनसा ध्याते तेषां भवत्युत ॥ ५५ ॥ अम्लानमाल्यधारिण्यस्ताः
 द्वियस्ताननिन्दितान् ॥ रह सु रमयांचकु स्वर्गे देवतानुगा ॥ ५६ ॥ नोभिर्गृहप्रकाराभिश्चिकीडुरपरजिता ॥ तास्ताबुलितमुदिता साया
 द्वेऽन्यकवृष्णय ॥ ५७ ॥ आयताश्चतुरस्राश्च वृत्ताश्च स्वस्तिकास्तथा ॥ प्रसादा नोषु कोरव्य विहिता विश्वकर्मणा ॥ ५८ ॥ कैलासमन्दूर
 च्छन्दा मेरुच्छन्दास्तथैव च ॥ तथा नानावयश्छन्दास्तथेहामृगरूपिण ॥ ५९ ॥ वैदूर्यतोरणैश्चित्राभिर्मणिमन्त्रिभिः ॥ मसारात्वर्कम
 येश्चित्रमक्तिरत्नैरपि ॥ ६० ॥ आम्नीहगरुहच्छन्दाश्चित्रा कनकरीतिभिः ॥ क्रौञ्चच्छन्दा गजच्छन्दास्तथापरे ॥ ६१ ॥ कर्णधा
 रंद्वातास्ता नावः कार्तस्वरोज्ज्वला ॥ सलिल शोभयामासु सागरस्य महोर्मिमत् ॥ ६२ ॥ समुच्छ्रित सिते पोतेर्यानपात्रैस्तथैव च ॥ नोभिश्च
 सिद्धिकाभिश्च शुशुभे वरुणालयः ॥ ६३ ॥

श्वै नानारूपास्तरणरते ॥ ६० ॥ आम्नीहगरुहच्छन्दाः लीलागरुहसदरा कनकरीतिभिः कनकधारिभिः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ पोतैर्जलासेद्योगैः शुशुभौकालैः यानपात्रै सर्वै
 मसारसमुदाभिः मामयीनौकाभिः नौभिः अतिवेगवतीभिर्दर्विनौकाभिः । सिद्धिकाभिः प्रासादायङ्गिवाभिर्भुत्यगीतादिदीला योग्याभिरायवाभिर्नौभिरिति भेद । तत्र पोवा
 विमानवत्सुषरन्ति यानपात्राणि नन्दनसमृद्धिमन्ति । नावो रथदीर्घिकादियुक्तम् । सिद्धिकाः सर्वस्वमर्षदायकत्वतः ॥ ६३ ॥

इति क्रमात् श्लोकचतुष्टयेनाह—पुराणीत्यादिना ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ इच्छताम् इच्छया
 बभूव ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि

पुराण्याकाशगानीव गन्धर्वाणामितस्ततः ॥ बभ्रुः सागरजले भैमयानानि सर्वतः ॥ ६४ ॥ नन्दनच्छन्दद्युक्तेषु यानपात्रेषु भारत ॥ नन्दनप्रतिमं
 सर्वं विहितं विश्वकर्मणा ॥ ६५ ॥ उद्यानानि सभावृक्षा दीर्घिकाः स्यन्दनानि च ॥ निवेशितानि शिल्पानि तादृशान्येव सर्वथा ॥ ६६ ॥ स्वर्गच्छ
 न्देषु चान्येषु समासात्स्वर्गसन्निभाः ॥ नारायणाज्ञया वीर विहिता विश्वकर्मणा ॥ ६७ ॥ वनेषु रुरुहुद्वं मधुरं चैव पक्षिणः ॥ मनोहरतरं चैव
 भैमानामतितेजसाम् ॥ ६८ ॥ देवलोकोद्भवाः श्रेता विलेषुः कोकिलास्तदा ॥ मधुराणि विचित्राणि यदूनां काङ्क्षितानि च ॥ ६९ ॥ चन्द्रांशुस
 मरूपेषु हर्म्यपृष्ठेषु बर्हिणः ॥ नन्तुर्मधुरावाः शिखण्डिगणसंवृताः ॥ ७० ॥ पताका यानपात्राणां सर्वाः पक्षिगणायुताः ॥ अमरैरुपगीताश्च
 स्रग्दामासक्तवासिभिः ॥ ७१ ॥ नारायणाज्ञया वृक्षाः पुष्पाणि मुमुचुर्भृशम् ॥ ऋतवश्चारूरूपाणि विहायसि गतास्तथा ॥ ७२ ॥ ववौ मनोहरो
 वातो रतिखेदहरः सुखः ॥ रजोभिः सर्वपुष्पाणां पृक्तश्चन्दनशैत्यभृत् ॥ ७३ ॥ शीतोष्णमिच्छतां तत्र बभूव वसुधापते ॥ वासुदेवप्रसादेन भैमानां
 क्रीडतां तदा ॥ ७४ ॥ न क्षुत्पिपासा न ग्लानिनं चिन्ता शोक एव च ॥ आविवेश तदा भैमान्प्रभावाच्चक्रपाणिनः ॥ ७५ ॥ अप्रशान्तमहातुर्यो
 गीतनृत्योपशोभिताः ॥ बभूवुः सागरक्रीडा भैमानामतितेजसाम् ॥ ७६ ॥ बहुयोजनविस्तीर्णं समुद्रं सलिलाशयम् ॥ रुद्धा चिक्रीडुरिन्द्राभा
 भैमाः कृष्णाभिरक्षिताः ॥ ७७ ॥ परिच्छदस्यानुरूपं यानपात्रं महात्मनः ॥ नारायणस्य देवस्य विहितं विश्वकर्मणा ॥ ७८ ॥ रत्नानि यानि
 त्रैलोक्ये विशिष्टानि विशामपते ॥ कृष्णस्य तानि सर्वाणि यानपात्रेऽतितेजसः ॥ ७९ ॥ पृथक्पृथङ्निवासाश्च स्त्रीणां कृष्णस्य भारत ॥ मणिवै
 डूर्यचित्रास्ताः कार्तस्वरविभूषिताः ॥ ८० ॥ सर्वर्तुकुसुमाकीर्णाः सर्वगन्धाधिवासिताः ॥ यदुसिंहैः शुभैर्जुष्टाः शन्तं ग्वासिभिः ॥ ८१ ॥
 इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि भानुमतीहरणे अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ६९ ॥ १ ॥ न उवाच ॥ रेमे बलश्च
 नन्दनपङ्कदिग्धः कादम्बरीपानकलः पृथुश्रीः ॥ रत्नेक्षणो रेवतिमाश्रयित्वा प्रलम्बबाहुस्खलितः प्रपातः ॥ १ ॥

टीकायामष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ६९ ॥ नवाधिकेऽशीतितमेऽध्यायेऽष्टमिच्चिरुह्यते ॥ छालिक्रयायागमः क्रीडा गानं भोज्यं महाद्भुतम् ॥ १ ॥ अथ
 जलक्रीडावर्णनम्—रेमे बल इति ॥ कादम्बरीपानकलः कादम्बप्रसूतमदिरापानेन मनोहरः । रेवतिमिति हस्वत्वमार्षं छन्दोऽनुरोधतः ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ वेतालसं सागरम् ॥ ४ ॥ वा अप्सरसः तासु च काश्चन वापानुरूपं ननुतुः अस्याः सम्यक् सर्वभावेन जगु ॥ ५ ॥ अभिनेयेन हस्तादिचालनेन लम्ब
 गितिवं यत् हासादि एषां यद्गानम् अर्षयुक्तमपोजनवत् इय च तदनुकूल च ॥ ६ ॥ रास गानम् ॥ ७ ॥ कसप्रलम्पादिष्व तदनुकारि नृत्य चकुरित्यर्थं ॥ ८ ॥
 नीलाम्बुदाभे वसने वसानम्बन्वर्द्धुगौरो मदिराविलास ॥ रराज रामोऽम्बुदमध्यमेत्य संपूर्णोऽम्बो भगवानिवेन्दु ॥ २ ॥ वामैककर्णामलकृ
 ण्डलश्री स्मेरन्मनोज्ञान्जकृत्वावतस ॥ तिर्यकटास प्रियया मुमोद रामो मुख चार्वभिषीक्ष्यमाण ॥ ३ ॥ अयाज्ञया कसनिकुम्भशत्रोरुदाररूपो
 ऽप्सरसां गणः सः ॥ इन्द्र मुवा रेवतिमाजगाम वेलाल्यं स्वर्गसमानमृद्धया ॥ ४ ॥ तां रेवती चाप्यथ वाऽपि रामं सर्वां नमस्कृत्य वराङ्गयष्टय ॥
 वाद्यानुरूप ननुतुः सुगायः समन्ततोऽन्या जगिरे च सम्यक् ॥ ५ ॥ चक्रुस्तथैवाभिनेयेन लम्ब यथावदेषां प्रियमर्थयुक्तम् ॥ हृद्यानुकूल च
 वलस्य तस्य तथाज्ञया रेवतराजपुन्या ॥ ६ ॥ चक्रुर्हसन्त्यश्च तथैव रास तद्देशभापाकृतिवियुक्ताः ॥ सहस्ततालं ललित सलीलं वराङ्गना मङ्गल
 सधृताङ्गय ॥ ७ ॥ सकर्षणाघोक्षजनन्दनानि सकीर्तयन्त्योऽथ च मङ्गलानि ॥ कसप्रलम्बादिवध च रम्य चापूरघात च तथैव रङ्गे ॥ ८ ॥ यशोदया
 च प्रथितं यशोऽथ दामोदरत्व च जनार्दनस्य ॥ वध तथारिष्टकधेनुकाभ्यां व्रजे च वास रक्षुनीवध च ॥ ९ ॥ तथा च ममौ यमलार्जुनौ तौ सृष्टि
 वृकाणामपि वत्सयुक्ताम् ॥ स कालियो नागपतिर्हवे च कृष्णेन दान्तश्च यथा दुरात्मा ॥ १० ॥ शङ्खहृदहृद्वरण च वीर पद्भोत्पलानां मधुसुद
 नेन ॥ गोवर्द्धनोर्ये च गर्वा धृतोऽभूद्यथा च कृष्णेन जनाविना ॥ ११ ॥ कुञ्जा यया गन्धकपीपिकां च कुञ्जत्वहीनां कृतवांश्च कुष्णः ॥ अवामने वा
 मनक च चक्रे कृष्णो यथात्मानमजोऽप्यनिन्द्य ॥ १२ ॥ सौभ्रमार्थं च हलायुधत्वं वध सुरस्याप्यथ देवशत्रोः ॥ गन्धारकन्यावहने नृपाणां
 रये तथा योजनमूर्जितानाम् ॥ १३ ॥ ततः सुभद्रावरणे जय च युद्धे च बालाहकजम्बुमाले ॥ रत्नप्रवेक च युवाजितिर्यत्समाहृत शक्रसमक्षमासीत्
 ॥ १४ ॥ एतानि चान्यानि च चारुरूपा जगुः स्त्रिय प्रीतिकराणि राजन् ॥ सङ्कर्षणाघोक्षजर्षणानि चित्राणि चानेककथाश्रयाणि ॥ १५ ॥ कादम्बरी
 पानमदोत्कटस्तु वल पृथुश्रीः स जुकुर्द रामः ॥ सहस्तताल मधुर सम च स भार्यया रेवतराजपुन्या ॥ १६ ॥ त कृर्दमान मधुसुदनश्च दृष्ट
 महात्मा च मुदान्वितोऽभूत् ॥ जुह्वद सत्या सहितो महात्मा हर्षगमार्यं च वलस्य धीमान् ॥ १७ ॥
 आरन्ध्रेनुकास्याम् अरिष्टेभ्युक्तयो ॥ १८ ॥ १० ॥ शङ्खहृदहृदवात् शङ्खादिनिष्ठिकाचस्पादेव हृवात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १२ ॥ १३ ॥ बालाहकजम्बुमालिभ्यां सह वृत्ते युद्धे तव
 षधे नम्बिन्म् ॥ १४ ॥ १५ ॥ कुंभधरान गानार्थं १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ यानत्र नौः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ हे राजपुत्र मुनिरत्र दीर्घाभावश्छान्दसः । हेलविकरैः लीलानुकरैः । रासप्रणता मुनि राजपुत्रत्यपि
 पाठः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ गदश्च धीमानथ सारणश्च
 समुद्रयात्रार्थमथागतश्च बुकूर्दं पार्थो नरलोकावीरः ॥ कृष्णेन सार्द्धं मुदितश्चुकूर्दं सुभद्रया चैव वराङ्गयष्टया ॥ १८ ॥ गदश्च धीमानथ सारणश्च
 प्रद्युम्नसाम्बौ नृप सात्यकिश्च ॥ सात्राजितीसुतुरुदारवीर्यः सुचारुदेषणश्च सुचारुरूपः ॥ १९ ॥ वीरौ कुमारौ निशठोलसुकौ च रामात्मजौ वीरत
 मौ बुकूर्दंतुः ॥ अकूरसेनापतिशंकरश्च तथापरे भैमकुलप्रधानाः ॥ २० ॥ तद्यानपात्रं ववृधे तदानीं कृष्णप्रभावेन जनेन्द्रपुत्रा ॥ आपूर्णमापूर्णमु
 दारकीर्ते बुकूर्दयद्भिर्नृप भैममुख्यैः ॥ २१ ॥ तै राससत्तैरतिकूर्दमानैर्यदुप्रवीरैरमरप्रकाशैः ॥ हर्षान्वितं धीर जगत्ताभूच्छेमुश्च पापानि जनेन्द्र
 सूनो ॥ २२ ॥ देवोऽतिथिस्तत्र च नारदोऽथ विप्रप्रियार्थं मुरकेशिशत्रोः ॥ बुकूर्दं मध्ये यदुसत्तमानां जटाकलापागलितैकदेशः ॥ २३ ॥ राम
 प्रणेता मुनि राजपुत्र स एव तत्राभवदप्रमेयः ॥ मध्ये च गत्वा स बुकूर्दं भूयो हेलविकरैः सत्रिडम्बिताङ्गैः ॥ २४ ॥ स सत्यभामामथ केशवं च
 पार्थं सुभद्रां च बलं च देवम् ॥ देवीं तथा रेवतराजपुत्रां संदृश्य जहास धीमान् ॥ २५ ॥ ता हासयामास सुधैर्ययुक्तास्तैस्तेरुपायैः परि
 हासशीलः ॥ चेष्टानुकारैर्हसितानुकारैर्लीलानुकारैरपरैश्च धीमान् ॥ २६ ॥ आभाषितां किञ्चिद्विज्ञोपलक्ष्य नादातिनादान्भगवान्मुभोच ॥ हस
 न्निहासांश्च जहास हर्षाद्वास्यागमे कृष्णविनोदनार्थम् ॥ २७ ॥ कृष्णाज्ञया सातिशयानि तत्र यथालुरुपाणि ददुर्गुवत्यः ॥ रत्नानि वस्त्राणि च
 रूपवन्ति जगत्प्रधानानि नृदेवसूनोः ॥ २८ ॥ माल्यानि च स्वर्गसमुद्भवानि सन्तानदानान्यतिसुकृकानि ॥ सर्वैकान्यप्यनयंस्तदानीं ददुर्हरोरिङ्गि
 तकालतज्ज्ञाः ॥ २९ ॥ रासावसाने त्वथ गृह्य हस्ते महामुनिं नारदमप्रमेयः ॥ पपात कृष्णो भगवान्समुद्रे सात्राजितो चार्चनमेव चाथा ॥ ३० ॥
 उवाच चाभेयपराक्रमोऽथ शैनेयमीषम्यहसन्पृथुश्रीः ॥ द्विधा कृतास्मिन्पतताशु भूत्वा क्रीडाजले नोस्तु सहाङ्गना ॥ ३१ ॥ सरेवतीकोऽस्तु
 बलोऽर्द्धनेता पुत्रा मदीयाश्च सहाङ्गभैमाः ॥ भैमाङ्गभैवाथ बलात्मजाश्च सत्पक्षिगः सन्तु समद्रतोये ॥ ३२ ॥ ज्ञापयामास ततः समुद्रं
 कृष्णः स्मितं प्राञ्जलिनं प्रतीतः ॥ सुगन्धतोयो भव मृष्टतोयस्तथा भव ग्राहविवर्जितश्चा ॥ ३३ ॥ दृश्या च ते रत्नविभूषिता तु सा वेलिकाम्बुथ
 पत्सुखा च ॥ मनोऽनुकूलं च जनस्य तत्तत्प्रयच्छ विज्ञास्यसि मत्प्रभावात् ॥ ३४ ॥
 तीरसंबन्धिनी पत्सुखा पादयोः सुखस्पर्शा यद्स्वस्वन्तरमितीति ॥ ३४ ॥

३॥ विभूतः विभूतिः पायस्य ॥ क्रीडालमत्र रक्षम् ॥ ३६ ॥ मर्यादयो मयमेवाः भैरवमत्र गौडो सुप वैष्णवा निषेधात् माद्रीकसुरा मधुष्णसप्तमथा आसत्स्वा
 ल्पिकम्भ ॥ इतोप ह्यत्रडोपरि स्यात्सेत्पत्र म्भत्त्ववार्णम् ॥ ३७ ॥ श्वर्लकमपापम् ॥ ३८ ॥ साकारम् आकार कामगीव तेन सह यथा

भवत्त्वं पयोऽप्यथ चेष्टेपयो जनस्य सर्वस्य मनोऽनुकूल ॥ वेदूर्यमुक्तामणिहेमचित्रा भवन्तु मरत्यास्त्वैयि सौम्यरूपा ॥ ३६ ॥ विभूतः च त्व
 कमलोत्पलानि सुगन्धस्तुस्पर्शसप्तमाणि ॥ पटपादजुष्टानि मनोहराणि कीलालवर्णेषु समन्वितानि ॥ ३७ ॥ भैरवमाध्वीकसुरासवानां कुम्भोश्च
 पूष्णस्यपय स्वतोये ॥ जान्मूद पाननिमित्तमेर्षा पात्र पर्येषु ददस्व भेमा ॥ ३७ ॥ पुण्योश्चैवर्वासितशीततोयो भवाप्रमत्त स्वलु तोपरारो ॥
 यथा व्यलीक न भवेद्यद्गुनां सञ्जीजनानां कुरु तत्प्रयवम् ॥ ३८ ॥ इतीवमुक्त्वा भगवान्सुदु तत प्रचिकीढ सहाजुनेन ॥ सिपेच पूर्व नृप नारद
 तु सात्राजिती कृष्णमुखोद्भित्तज्ञा ॥ ३९ ॥ ततो भवावर्जितचारुदेहः पपात रामः सलिले सलीलम् ॥ साकारमालम्ब्य कर करेण मनोहरा रैवतरा
 जपुत्रीम् ॥ ४० ॥ कृष्णात्मजा ये त्वय भेमसुरया रामस्य पश्चात्पतिताः ममुद्रे ॥ विरागवद्वाभरणा प्रहृष्टा क्रीडाभिरामा मदिराविलाशा
 ॥ ४१ ॥ शेषास्तु भेमा हरिमभ्युपेता क्रीडाभिरामा निशठोत्सुकाद्या ॥ विचित्रवद्वाभरणाश्च मत्ता सन्तानमाल्याप्लुतकण्ठदेशा ॥ ४२ ॥ वीर्यो
 पपन्ना कृतचारुचिह्ना त्रिलितागत्रा जलपात्रहस्ता ॥ गीतानि तद्रेपमनोहराणि स्वरोपपन्नान्यय गायमाना ॥ ४३ ॥ तत प्रचक्रुर्जलवाकितानि
 नानास्वराणि प्रियवाचवोया ॥ सदास्सरोभिस्त्रिद्विधालयाभि कृष्णाज्ञया वैशववृरतानि ॥ ४४ ॥ आकाशगङ्गाजलवादनज्ञाः सदा युक्त्या मद
 नेकचिता ॥ अवाद्यस्ता जलदुर्बुरांश्च वाद्यानुरूप जगिरे च हृद्य ॥ ४५ ॥ कुशेशयाकोशविशालनेत्रा कुशेशयापीडविद्युपिताश्च ॥ कुशेशयानां
 रविरोधितानां जटु श्रिय ता सुखारसुरयाः ॥ ४६ ॥ स्त्रीविक्रवन्द्रेः सकलेन्दुक्ल्पे राज राजञ्छतरा समुद्राः ॥ यहच्छया देव विधानतो वा
 नभो यथा चन्द्रसद्वक्त्रकीणम् ॥ ४७ ॥ समुद्रमेघः स राज राजञ्छतद्वदास्त्रीप्रभयाऽभिराम ॥ सोदाभिनीभिन्न श्वास्तुनाथो वेदीप्यमानो नम
 मीव मेव ॥ ४८ ॥ नारायणश्चैव सनारदश्च सिपेच पसे कृतचारुचिह्न ॥ बल सपक्ष कृतचारुचिह्न स चैव पक्षं मधुसूदनस्य ॥ ४९ ॥

स्यान्त्या ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ जलदुर्बुरां जलवापयवियोजन ॥ ४५ ॥ कुशेशयाकोश कमलकलिका व्यापीडो मुकुट मुराणाभिव चारुणि दीर्ग
 प्यादिहिनानि मुक्ताणि यानां वाः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ पसे ण्कत्र स्थितो यत् सिपेकेत्यन्प ॥ स च बल ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ ते भैमा नेपरेमुः क्रीडां न तत्यजुः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ विविक्ताग्नाः शुद्धवपुषः विभक्ताग्ना इति पाठे चन्दनायुलिप्तावयवाः ॥ ५५ ॥ यत्त्रियोगाः यदनुशिष्टाः प्रतीताः प्रस्थाताः यथानुकूलं यथाहितम् ॥ ५६ ॥ फलप्रभावा अम्लका येषु तानि बुक्रोत्तरेण चुक्रताधिकेन सूदाः सूयकाराः सूपा इति वा पाठः निष्टमशूलात् शूलं समारोप्य निष्टमानित्यर्थः । निष्टमशूल्यान् अतिसप्तकान् शाकलान् खण्डितान् पशून् हरिणसूकरादीन् ॥ ५७ ॥

हस्तप्रमुलैर्जलयन्त्रकैश्च प्रहृष्टरूपाः सिषिबुस्तदानीम् ॥ रागोद्धता वारुणिपानमत्ताः संकर्षणाधोक्षजेदवपत्यः ॥ ६० ॥ आरक्तनेत्रा जलमुक्तिसक्ताः स्त्रीणां समक्षं पुरुषायमाणाः ॥ ते नोपरेमुः सुचिरं च भैमा मानं वहन्तो मदनं मदं च ॥ ६१ ॥ अतिप्रसङ्गं तु विचिन्त्य कृष्णस्तान्वारयामास रथाङ्गपाणिः ॥ स्वयं निवृत्तो जलवाद्यशब्दैः सनारदः पार्थसहायवांश्च ॥ ६२ ॥ कृष्णोद्भित्त्वा जलबुद्धसङ्गाद्भैमा निवृत्ता दृढमानिनोऽपि ॥ नित्यं तथानन्दकराः प्रियाणां प्रियाश्च तेषां ननुतुः प्रतीताः ॥ ६३ ॥ नृत्यावसाने भगवानुपेन्द्रस्तत्याज धीमानय तोयसङ्गात् ॥ उत्तीर्य तोयाद्बु कूललेपं जग्राह दत्त्वा मुनिसत्तमाय ॥ ६४ ॥ उपेन्द्रमुत्तीर्णमथाशु दृष्ट्वा भैमा हि ते तत्यजुरेव तोयम् ॥ विविक्ताग्नास्त्वथ पानभूमिं कृष्णाज्ञया ते ययुरप्रमेयाः ॥ ६५ ॥ यथानुपूर्व्यां च यथावयश्च यत्सन्नियोगाश्च तदोपविष्टाः ॥ अन्नानि वीरा बुभुजुः प्रतीताः पपुश्च पेषानि यथानुकूलम् ॥ ६६ ॥ मांसानि पक्वानि फलाम्लकानि बुक्रोत्तरेणाथ च दाडिमेन ॥ निष्टमशूलाञ्छकलान्पशूश्च तत्रोपजहुः शुचयोऽथ सूदाः ॥ ६७ ॥ सुस्विन्नशूल्यान्महिषांश्च बालञ्छूल्यान्मुनिष्टमघृतावासितान् ॥ वृक्षाम्लसौवर्चलुक्रूष्णान्पौरोगवोक्तया उपजहुरेषाम् ॥ ६८ ॥ पौरोगवोक्त्या विधिना मृगाणां मांसानि सिद्धानि च पीवराणि ॥ नानाप्रकाराण्युपजहुरेषां मृष्टानि पक्वानि च चुक्रचूतैः ॥ ६९ ॥ पार्श्वानि चान्ये शकलानि तत्र ददुः पशूनां घृतमृक्षितानि ॥ सामुद्रचूर्णैर्वचूर्णितानि चूर्णेन मृष्टेन समारचिन ॥ ६० ॥ समूलकैर्दाडिममार्ति पर्णासहिङ्ग्वार्द्रकभू स्तृणैश्च ॥ तदोपदंशैः सुमुखोत्तरेस्ते पानानि लह्याः पपुरप्रमेयाः ॥ ६१ ॥ कद्वाङ्कशूलैरपि पक्षिभिश्च घृताम्लसौवर्णसैः ॥ भैरयमाध्वीक सुरासर्वास्ते पपुः प्रियाभिः परिवार्यमाणाः ॥ ६२ ॥

सुस्विन्नशूल्यान् शूलमारोप्य स्विन्नानित्यर्थः । वृक्षाम्लम् अम्लवेतसादि । पौरोगवोक्त्या सूदोक्तक्रमेण उपजहुः परिवेषणं चक्रुः ॥ ५८ ॥ पीवराणि पुष्टानि ॥ ५९ ॥ ६० ॥ मातुलिङ्गानि रुचकानि पर्णासिः कुठेरकं भूरुतुंगं शाकभेदः । उपदंशैः पानपात्रैः ॥ ६१ ॥ कद्वाङ्कः कदुरसः तद्युक्तकाष्ठशूलानि येषु तैः ॥ ६२ ॥

आश्रयान् स्थापयित्वा नृपिण्डुवसिक्तान् ॥ ६३ ॥ अपानया त्वक्मणदियानाः पानमित्युपलक्षणं मांसादे ॥ ६४ ॥ आनालान् काञ्चिकानि । रसाला
 निति षठे तु रसालान् अपरीमितवृत्तवर्णपरिसंख्यात् । गालषापु क्कानिभित्तात्रेषु वा बृहच्छमावेषु स्वादन् अस्वादन् ॥ ६५ ॥ ६७ ॥ पट्टग्रामाः स्थानानि येषां
 रागणां वैर्षं समाधिः चिचैकाग्र्यं वरस्यां वाम् । ते च मध्यशुद्धिभिन्नगोबिभिमग्रीवत्तया । दृष्टीसकं बहुभि र्शीभिः सह नृत्यम् । झङ्गीसकमिति षाठे तदास्पयवापविरा
 पम् । झङ्गीसकमिति षाठे निपादर्पभाविसप्तस्वर्युतं झङ्गीसकं वापवियेषम् । जग्राहेति विपरिणामेन क्रियासम्बन्ध । वरावेषेण सह यथा स्थानया ॥ ६८ ॥ पार्थस्तु

धेतन युक्ता नृप शोणितेन भक्ष्यान्सुगन्धार्च्छिषणान्विताश्च ॥ आर्द्रान्क्लदान्धृतपूर्णकांश्च नानाप्रकारानपि खण्डस्वाद्यान् ॥ ६३ ॥ अपानया
 श्रोद्धवभोजमिश्राः शार्कैश्च सूपैश्च बहुप्रकारैः ॥ पेयैश्च दधा पयसा च वीरा स्वन्नानि राज-बुभुक्षु प्रहृष्टा ॥ ६४ ॥ तथारनालांश्च बहुप्रका
 रानप्युः सुगन्धानपि पालवीषु ॥ शृतं पयं शार्करया च युक्तं फलप्रकारांश्च बहुश्च स्वादन् ॥ ६५ ॥ तृप्ता प्रवृत्ता पुनरेव वीरास्ते भेममुख्या
 वनितासहायाः ॥ गीतानि रम्याणि जगुः प्रहृष्टा कान्ताभिनीतानि मनोहराणि ॥ ६६ ॥ आञ्जापयामास तत स तस्यां निशि प्रहृष्टो भगवा
 नुपेन्द्रः ॥ छाल्त्रियेणैव बहुसन्निधानं यदेव गान्धर्वमुदाहरन्ति ॥ ६७ ॥ जग्राह वीणामथ नारदस्तु पद्म्यामरागादिसमाधियुक्ताम् ॥ दृष्टीसक
 तु स्वयमेव कृष्ण स वशावोप नरेव पार्यं ॥ ६८ ॥ मृदङ्गवाद्यानपरांश्च वाद्यान्वराप्सरासत जहृष्टुः प्रतीता ॥ आसारितान्ते च तत प्रतीता
 रम्भोत्थिता साभिनयार्थतज्ज्ञा ॥ ६९ ॥ तयाप्रभिनति वरगात्रयपथा हुतोप रामश्च जनादनश्च ॥ अयोर्वशी चारुविशालेनत्रा हेमा च राजन्यय
 मिश्रकेशी ॥ ७० ॥ तिलोत्तमा चाप्यथ मेनका च एतास्तथाऽन्याश्च हरिप्रियार्थम् ॥ जगुस्तथैवाभिनय च चक्रुरिष्टैश्च कामैर्मनसोऽनुकूले
 ॥ ७१ ॥ ता वासुदेवेष्वनुरक्तचित्ताः स्वगीतनृत्याभिनयैरुदारैः ॥ नरेन्द्रसुनो परितोपितेन ताम्बूलयोगाश्च वराप्सरोभि ॥ ७२ ॥ तदागता
 भिर्नवप्रहृष्टास्तु कृष्णोप्सया मानमयास्तथैव ॥ फलानि गन्धोत्तमवन्ति वीराश्छाल्त्रिक्यगान्धर्वमयाहृत च ॥ ७३ ॥

मृदङ्गापान् जग्राहेत्यनुपङ्ग । अपरांश्च वापन्वराप्सरो जहृष्टुरिति सम्बन्धः । आसारितास्ता इति भवतो मुनिश्चतुर्विधमासारित नृत्यविषावुषादिदेयेति । प्रथमं नर्तकीप
 वेयं तदाश्चारितायाभिनयं नाट्यं ततस्त्वालानगत्याङ्गाहरणं वतो देवताचिह्नरूपेण नृत्यम् । एव चतुर्ध्वज्यभिसारेषुक्तम् एवमेव नर्तकीप्रवेशो भरतस्यानुमतः । तदन्ते
 रम्भा नर्तकी उत्थिता प्रविष्टा यत सा अभिनयचतुरा ॥ ६९ ॥ अभिनति अभिनये कृते द्वितीयासारे वर्षशी उत्थिता इत्यनुपङ्गः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ता रम्भायाः प
 रितोपितेन परिशेषेणैव गोपयापामसेति शेषः । ताम्बूलयोगाश्चैति एवमेव वाक्यम् ॥ ७२ ॥ तदा अलङ्करीबायामागताभिः पञ्चशुभाकौशेरीपार्वतीभिश्च ताम्बूलयोगाः ।

गर्वाङ्कुराः आहवाः वयमेताभ्योऽधिका इति स्वगुणा आविष्कृता इत्यर्थः । तदेवाह । फलानीत्येकश्लोको वाक्यम् ॥ ७३ ॥ कृष्णेच्छया मानुषाणामनुग्रहाय त्रिदिवान्ना
 नभिच्छालिक्यं भुवि आहतं फलानि च देवयोग्यानि आहतानि । ततः किमत आह । स्थितमिति । प्रथुम्नादौ ॥ ७४ ॥ पञ्चभिः कृष्णरामप्रद्युम्नानिरुद्धसाम्वैः ॥ ७५ ॥
 ॥ ७६ ॥ दुःस्वप्ननाशं करोति तथा पापं च विहन्तीत्यन्वयः ॥ ७७ ॥ यच्छालिक्यगान्धर्वं सुरावासगतो रेवतः शृण्वन् चतुर्गुणानां सहस्रम् एकं दिवसं मेने तत एव
 कृष्णेच्छया च त्रिदिवाद्देव अनुग्रहार्थं भुवि मानुषाणाम् ॥ स्थितं च रम्यं हस्तेजसेव प्रयोजयामास स रौक्मिण्यः ॥ ७४ ॥ छालिक्यगान्ध
 र्वसुदारबुद्धिस्तेनैव ताम्बूलमथ प्रथुक्तम् ॥ प्रयोजितं पञ्चभिरिन्द्रतुल्यैश्छालिक्यमिष्टं सततं नराणाम् ॥ ७५ ॥ शुभावहं बुद्धिकरं प्रशस्तं मङ्ग
 ल्यमेवाथ तथा यशस्यम् ॥ पुण्यं च पुष्ट्यभ्युदयावहं च नारायणस्थेषुसुदारकीर्तितैः ॥ ७६ ॥ भरापहं धर्मभरावहं च दुःस्वप्ननाशं परिकीर्त्यमा
 नम् ॥ करोति पापं च तथा विहन्ति शृण्वन्सुरावासगतो नरेन्द्रः ॥ ७७ ॥ छालिक्यगान्धर्वसुदारकीर्तिर्मेने किलैकं दिवसं सहस्रम् ॥ चतुर्थे
 गानां नृप रेवतोऽथ ततः प्रवृत्ता च कुमारजातिः ॥ ७८ ॥ गान्धर्वजातिश्च तथापराऽपि दीपाद्यथा दीपशतानि राजन् ॥ विवेद कृष्णश्च सनार
 दश्च प्रद्युम्नसुख्यैर्द्वैप भैमसुख्यैः ॥ ७९ ॥ विज्ञानमेतद्धि परे यथावदुद्देशमात्राच्च जनास्तु लोके ॥ जानन्ति छालिक्यगुणोदयानां तोयं नदीनामथ
 वा समुद्रे ॥ ८० ॥ ज्ञातुं समर्थो हिमवान्गिरिर्वा फलाग्रतो वा गुणतोऽथ वापि ॥ शक्यं न छालिक्यमृते तपोभिः स्थाने विधानान्यथ मूर्च्छं
 नासु ॥ ८१ ॥ षड्ग्रामरोगेषु च तत्र कार्यं तस्यैकदेशावयवेन राजन् ॥ लेशाभिधानां सुकुमारजातिं निघां सुदुःखेन नराः प्रयान्ति ॥ ८२ ॥
 छालिक्यगान्धर्वगुणोदयेषु ये देवगन्धर्वमहर्षिसङ्घाः ॥ निघां प्रयान्तीत्यवगच्छ बुद्ध्या छालिक्यमेवं मधुसूदनेन ॥ ८३ ॥ भैमोत्तमानां नरेदेव
 दत्तं लोकस्य चानुग्रहकाम्ययैव ॥ गतं प्रतिष्ठाममरोपगेयं बाला युवानश्च तथैव वृद्धाः ॥ ८४ ॥ क्रीडन्ति भैमाः सर्वेषु पूर्व तु बालाः
 समुदावहन्ति ॥ वृद्धाश्च पश्चात्प्रतिमानयन्ति स्थानेषु नित्यं प्रतिमानयन्ति ॥ ८५ ॥ मर्त्येषु मर्त्यान्त्यदवोऽतिवा
 पुरातनं धर्मविधानतज्ज्ञाः प्रीतिः प्रमाणं न वयः प्रमाणम् ॥ ८६ ॥ प्रीतिप्रमाणानि हि सौहृदानि प्रीतिं कृत्य हि ते दशार्हाः ॥
 वृष्यन्धकाः पुत्रसुखा बभूवुर्विसर्जिताः केशिविनाशनेन ॥ ८७ ॥

कुमारजातिप्रसूता गन्धर्वभेदाः प्रवृत्ता इति वाक्यार्थः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ स्थाने तद्युक्तम् । नालम् इति पाठः सुगमः ॥ ८१ ॥ लेशाभिधानां सुकुमारजातिं गाय
 न्तो निघां समाप्तिं नरा दुःखेन गच्छन्ति छालिक्यस्य का वार्तेत्यर्थः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

प्रहृष्टरूपस्य सुहृष्टरूपा स्त्रियोः केचिदनिदूदनेत्यपि पाठः ॥ ८८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवरो विष्णुपर्वणि टीकायामेकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ७ ॥
 अयास्मिन्नशक्तिवने सप्याये सभिरुप्यते ॥ भानुमत्यापहरणं निकुम्भस्य तथा षवः ॥ १ ॥ तेषां ऋषिभिरिति ॥ १ ॥ भानोर्वाद्यविशेषस्य ॥ २ ॥ ३ ॥ पूर्वैरेव प्रपञ्चयति ।
 भानुर्इति ॥ ४ ॥ मत्सुवताह—भानोरेषेति ॥ भानोरेष कन्यापुरे महानाद आर्तराषः । सहसा आकस्मिकः । समुपस्थित अभ्युत्थित । कथंभूते कन्यापुरे दुराधर्षेऽप्यस्वाधीने
 स्वर्गं गताम्बाप्सरसां समूहाः कृत्वा प्रणामं मधुकसरात्रोः ॥ प्रहृष्टरूपस्य सुहृष्टरूपा बभूवुः ऋष्टः सुरलोकसङ्घः ॥ ८८ ॥ इति श्रीमहाभारते
 खिलेषु हरिवरो विष्णुपर्वणि भानुमतीहरणे छालिक्यक्रीडावर्णनं नामेकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तेषां क्रीडाव
 सक्तानां यदूनां पुण्यकर्मणाम् ॥ छिद्रमासाद्य बुद्धिर्देवेशशुर्गुरासद्व ॥ १ ॥ कन्यां भानुमतीं नाम भानोर्दुहितरं नृप ॥ जहारात्मवयाकाङ्क्षी नि
 कुम्भो नाम दानवः ॥ २ ॥ अन्तर्दितो मोहयित्वा यदूनां प्रमवाजनम् ॥ मायावी मायया राजन्पूर्वैरभनुस्मरन् ॥ ३ ॥ भ्रातृर्हि वज्रनाभस्य तस्य
 कन्या प्रभावती ॥ प्रद्युम्नेन ढृता वीर वज्रनामस्तथा इतः ॥ ४ ॥ भानोरेव तथाऽरण्ये षसत्यवसरेण हि ॥ अस्वाधीने दुराधर्षे छिद्रज्ञो दानवा
 धमः ॥ ५ ॥ कन्यापुरे महानाद सहसा ससुपस्थितः ॥ तस्यां द्विन्यां कन्यायां रुदन्त्यां समितिजयः ॥ ६ ॥ षष्ठुदेवाहुको वीरो वशितो निर्गता
 बुभौ ॥ आर्तनावसुपश्रुत्य भानोः कन्यापुरे तवा ॥ ७ ॥ न दृष्टिगोचरो तौ सु दृष्टशतेऽपकारिणम् ॥ तथैव दशितो यातो यत्र कृष्णो महावल
 ॥ ८ ॥ श्रुतार्थः स्वं विमानं तदाकरोह जनार्दन ॥ पार्थेन सदितस्तादर्थं नागशत्रुमरिद्विभः ॥ ९ ॥ रथी त्वमनुगच्छेति सदिस्य मकरध्वजम् ॥
 त्वरेति गरुड वीर सदिदेश च काश्यपम् ॥ १० ॥ वज्र नगरमायान्तं निकुम्भं रणबुर्जयम् ॥ पार्यकृष्णो महात्मानावासेदुर्गुरदमौ ॥ ११ ॥
 प्रद्युम्नश्च महातेजा मायिनां प्रवरो नृप ॥ निकुम्भश्चाथ तान्छद्म विधाऽऽत्मानमथाकरोत् ॥ १२ ॥ तान्सर्वान्योधयामास निकुम्भ प्रहसन्निव ॥
 बहुकण्टकगुर्ध्निर्गदाभिरसरोपम ॥ १३ ॥ सव्येनालम्ब्य इस्तेन कन्यां भानुमतीं नृप ॥ दक्षिणेनाथ इस्तेन गदया प्रास्त्यनु ॥ १४ ॥
 कन्याय न च कृष्णो वा कामो वा नृपसत्तमः ॥ निर्दयं प्रहरन्ति स्म निकुम्भे च महासुरे ॥ १५ ॥
 निरीचरे रसकामावात् यदूनां न तु श्रीशासक्तत्वात् । वतु नातिचित्रमिषाह । छिद्रज्ञ इति । अवसरे दानवाधमो निकुम्भः छिद्रान्नेपी मायया
 बभूवत्वो षसति विष्टयेषु । ऋ अरण्ये दारकोपकने इति शार्दूलकोके वाक्यम् । द्विन्यां द्वियमाणायाम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विमानं बाहुन वहति किं सामान्यं न
 वामर्षमित्यादि ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ वात् दानवान् ॥ १२ ॥ वात् कृष्णादीन् ॥ १३ ॥ भानुमतीं चर्मस्थानीयाम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

निश्वसुः निश्वासं मुमुक्षुः ॥ १६ ॥ नागोष्ट्रविधिनैति। यथा कश्चिद्धनुर्द्धरोऽञ्जलाघवं दर्शयन् अजगरवेशपादजगरमव हान्त न तु क्रमलक तद्वत् ॥ १७ ॥
 ते कृष्णप्रमुखा जहुरिति क्रियाविपरिणामेनानुषङ्गः ॥ १८ ॥ १९ ॥ पृष्ठतोऽप्यवहितावेवानुयतुरित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ अरिसर्दनोऽपि ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ भैमः
 समर्थास्ते महात्मानः शङ्कुं हन्तुं दुरासदाः ॥ निश्वसुर्नरपते दयाभारावपीडिताः ॥ १६ ॥ श्रेष्ठो धनुष्मतां पार्थः सर्वथा कुशलो युधि ॥ ना
 गोष्ट्रविधिना दैत्यं शरपङ्क्तया जघान ह ॥ १७ ॥ ते तु वैतस्तिकैर्बाणैर्विधान्दानवानान्युधि ॥ न कन्यां कलया युत्तया शिक्षया च महीपते ॥ १८ ॥
 ततः स कन्यया सार्द्धं तत्रैवान्तरधीयत ॥ आसुरीमाश्रितो मायां न च तां वेत्ति कश्चन ॥ १९ ॥ तं कृष्णौ रौक्मिणेयश्च पृष्ठतोऽनुययुस्तदा ॥
 हारितः शकुनो भूत्वा तस्थवथ महासुरः ॥ २० ॥ तं बाणैः पुनरेवाथ वीरो भूयो धनञ्जयः ॥ वैतस्तिकैर्मर्मभिद्भिः कन्यां रक्षन्नताडयत् ॥ २१ ॥
 स इमां पृथिवीं कृत्स्नां सप्तद्वीपां महासुरः ॥ बभ्रामानुगतश्चैव तैर्वीरैरिमर्दनः ॥ २२ ॥ गोकर्णस्योपरिष्टात्तु पर्वतस्य महासुरः ॥ पपात वेलं ग
 ज्ञायाः पुलिने सह कन्यया ॥ २३ ॥ न देवा नासुराश्चापि लङ्घयन्ति तपोधनाः ॥ गोकर्णं तेजसा गुप्तं महादेवस्य भारत ॥ २४ ॥ एतदन्तरमा
 साद्य प्रद्युम्नः शीघ्रविक्रमः ॥ कन्यां भानुमतीं भैमो जग्राह रणदुर्जयः ॥ २५ ॥ असुरः सोऽर्दितो राजकृष्णारभ्यां निशितैः शरैः ॥ त्यक्त्वाऽथोत्तरगो
 कण निकुम्भो दक्षिणां दिशम् ॥ जगाम पृष्ठतो यातौ कृष्णौ तादर्यगतौ तदा ॥ २६ ॥ विवेश षट्पुरं चैव ज्ञातीनामालयं तदा ॥ तत्र वीरौ गुहा
 द्वारि कृष्णौ रात्रौ तदोषतुः ॥ २७ ॥ रौक्मिणेयोऽपि कृष्णेन संदिष्टो द्वारकां पुरीम् ॥ अनयद्भ्रातृतनयां प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ २८ ॥ नयित्वा
 चायौ वीरः षट्पुरं दानवाकुलम् ॥ ददर्श च गुहाद्वारं कृष्णौ भीमपराक्रमौ ॥ २९ ॥ ऊपतुर्द्वारमाक्रम्य षट्पुरस्य महाबलौ ॥ कृष्णौ प्रद्युम्नस
 हितौ निकुम्भवधकाङ्क्षिणौ ॥ ३० ॥ ततोऽनन्तरमेतस्माद्द्विधादतिबलस्तदा ॥ निर्जगाम बली योद्धुं निकुम्भो भीमनि ॥ ३१ ॥ तस्य निर्गच्छत
 स्तस्माद्द्विधात्पार्थो विशाम्पते ॥ रुरोध सर्वतो मार्गं शरैर्गण्डीवनिःसृतैः ॥ ३२ ॥ सोऽभिसृत्य गदां घोरासुद्यम्य च ॥ ३३ ॥ शिरस्यताडयत्पार्थ
 निकुम्भो बलिनां वरः ॥ ३४ ॥ अहृष्टेनाहतो वीरः शिरस्यथ सुमोह सः ॥ गदयाऽभिहते पार्थे रक्तं वमति मुह्यति ॥ ३५ ॥ त्वा सोऽसुरो हतो रौक्मिणे
 यमताडयत् ॥ ३६ ॥ तं प्राङ्मुखमुखं वीरं मायावी मायिनां वरम् ॥ अहृष्टेनाहतो वीरः शिरस्यथ सुमोह सः ॥ ३७ ॥ तथागतौ तु दृष्ट्वा तौ मुह्यमानौ सु
 ताडितौ ॥ अभिदुद्राव गोविन्दो निकुम्भं क्रोधमूर्च्छितः ॥ ३८ ॥ क्रौमोदकीं समुद्यम्य गदपूर्वोद्भवो गदाम् ॥ तावन्येन्यं दुराधर्षौ गर्जन्तावभिपेतुः ॥ ३९ ॥
 प्रद्युम्नः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

॥ ३८ ॥ इष इन्द्रो वरुणः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इषिता वासिष्ठा पुन्यवीति यावत् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अष्टम्येति ॥ पितृर्ष्यं स्यापयितुम् आत्मेच्छ
 यी वस्यमाणत्वात् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ व शरीर परित्यज्य गतम् ॥ ५० ॥ शीघ्रत्वं रत्नं प्रकृतं न हत्वान् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ विदित ॥ कर्त्तरि
 पेरान्तगतः शक्र सर्वदेवगणे सह ॥ ददर्श तन्महाबुद्ध वीर देवासुरं तदा ॥ ३८ ॥ हृष्टा देवान् हृदिपिकेशाश्चिन्नेर्बुद्धैरारिदम् ॥ इयेप दानव इन्दु
 देवानां हितकाम्यया ॥ ३९ ॥ स मण्डलानि चित्राणि दर्शयामास केशवः ॥ कौमोदकी महाबाहुर्लालयन्बुद्धकोषिदः ॥ ४० ॥ तथेवासुरमुख्येऽपि
 गर्वा तां बहुकण्टकाम् ॥ शिस्तया भ्रामयाणोऽथ मण्डलानि चचार इ ॥ ४१ ॥ वृषभाविष्व गजन्तो बृहताविष्व कुञ्जरो ॥ इषितान्तरमासाद्य कुञ्जो
 भालावृकाविष्व ॥ ४२ ॥ आजचान निकुम्भस्तु गदया गदपूर्वजम् ॥ स्पष्टाष्टवण्टया वीर नाद सुक्त्वाऽतिवारुणम् ॥ ४३ ॥ तत्कालमेव कृष्णोऽपि
 भ्रामयित्वा महागदाम् ॥ निकुम्भमृद्धनि तदा पातयामास भारत ॥ ४४ ॥ अवष्टभ्य सुहृत् तु हरिः कौमोदकीं गवाम् ॥ तस्थौ जगद्गुरुर्धर्माभु
 मोह पतितः शितौ ॥ ४५ ॥ शबाभूत जगत्सर्वं तत्कालमभवत्सदा ॥ तथागते वासुदेवे नरदेवे महात्मनि ॥ ४६ ॥ आकाशगङ्गातोयेन शीतेन
 च सुगन्धिना ॥ सिपेचामृतमिथ्रेण कृष्ण देवेश्वरः स्वयम् ॥ ४७ ॥ नूनमात्मेच्छया कृष्णास्तथा चक्रे सुरोत्तमः ॥ को हि शक्तो महात्मान बुद्धे
 मोहयितुं हरिम् ॥ ४८ ॥ कृष्णः प्रत्यागतप्राणश्चक्रमुद्यम्य भारत ॥ प्रतीच्छेति दुरात्मानमुत्राच रिपुनाशन ॥ ४९ ॥ निकुम्भोऽप्यतिमायावी
 उत्पपात दुरासद ॥ शरीर तत्परित्यज्य न तु तं वेत्ति केशवः ॥ ५० ॥ सुमूर्पति मृतो वायमिति मत्वा जनार्दनः ॥ रत्न स्मरमाणोऽथ वीरो
 वीज्रत विभो ॥ ५१ ॥ अथ प्रद्युम्नकोन्तेयात्रागतो लब्धचेतनो ॥ स्थितौ नारायणाभ्याशो निकुम्भवधनिश्चितौ ॥ ५२ ॥ प्रद्युम्नोऽप्यथ मायावी
 विदितः कृष्णमत्रवीत् ॥ निकुम्भस्तात नास्त्यत्र गत कापि सुदुर्मति ॥ ५३ ॥ प्रद्युम्नेनमुक्ते तु तन्नारा कलेवरम् ॥ प्रजहासाथ भगवानर्जुनेन
 सह प्रभु ॥ ५४ ॥ तदायुतसहस्राणि निकुम्भानां जनाधिप ॥ ददृशुस्ते ततो वीर शितौ विष्वि च सर्वत ॥ ५५ ॥ सहस्राण्येव कृष्ण तु तथा
 पार्थमरिदम ॥ रोक्मिणेर्य तथा वीर तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५६ ॥ पाण्डवस्य धनु केचित्केचिदस्य महाशरान् ॥ अन्येऽस्य जगद्गुरुर्हस्तावन्ये
 पादौ महासुरा ॥ ५७ ॥ एव ग्रहाय त वीरमगमस्ते विहायसि ॥ पार्थानामपि कोटयस्तु युद्धानां तदाऽभवन् ॥ ५८ ॥ नान्त ददर्श कृष्णश्च
 काष्णिश्च रिपुनाशनो ॥ विच्छिद्य तो शरेर्वरिे निकुम्भ पार्थवर्षितौ ॥ ५९ ॥
 च । रेनीत्स्यं ॥ ५३ ॥ नारा अदरपमभूत् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥
 एकैकस्तु द्विधा च्छिन्नो द्वेषा भवति भारत ॥ दिव्यज्ञानस्तदा कृष्णो भगवाननुदृष्टवान् ॥ ६० ॥ निकुम्भं तत्त्वतश्चापि दृदर्श मधुसूदनः ॥ सघोरं
 सर्वभायानां हतारं फाल्गुनस्य च ॥ ६१ ॥ स चक्रेण शिरस्तस्य चकर्त्ताऽसुरसूदनः ॥ पश्यातां सर्वभूतानां भूतभव्यभवो हरिः ॥ ६२ ॥ स सुक्त्वा
 फाल्गुनं राजञ्छिन्ने शिरसि भारत ॥ पपातासुरमुख्योऽथ च्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ ६३ ॥ अथाकाशगतं पार्थ पतमानं विहायसः ॥ कृष्णवाक्येन
 जयाह कर्षिणिवियति मानद ॥ ६४ ॥ निकुम्भे पतिते भूमौ समाश्वास्य धनञ्जयम् ॥ जगाम द्वारकां देवः पार्थकामसमन्वितः ॥ ६५ ॥ समियाय
 दशार्होऽथ द्वारकां मुदितो विभुः ॥ नारदं च महात्मानं ववन्दे यदुनन्दनः ॥ ६६ ॥ नारदोऽथ महातेजा भानुं यादवमब्रवीत् ॥ भानो मा कार्षी
 र्मन्युं त्वं श्रूयतां भैमनन्दन ॥ ६७ ॥ क्रीडन्त्या रैवतोद्याने दुर्वासाः कोपितोऽनया ॥ स शशाप ततो रोषान्मुनिर्दुहितरं तव ॥ ६८ ॥ अतिदुर्छ
 लितैः कन्या शत्रुहस्तं गमिष्यति ॥ सुतार्थं ते मया सार्द्धं मुनिभिः स प्रसादितः ॥ ६९ ॥ बालां व्रतवतीं कन्यामनागसमिमां मुने ॥ शतवानसि
 धर्मज्ञं कथ धर्मभृतां वर ॥ अनुग्रहं विधत्स्वात्र वयं विज्ञापयामहे ॥ ७० ॥ अस्माभिरेवमुक्तस्तु दुर्वासा भैमनन्दन ॥ उवाचाधोमुखो भूत्वा
 मुहूर्तं कृपयाऽन्वितः ॥ ७१ ॥ यद्वोचमहं वाक्यं तत्तथा न तदन्यथा ॥ रिपुहस्तमवश्यं हि गमिष्यति न संशयः ॥ ७२ ॥ अद्वृपितानुवर्षेण भर्ता
 रमुपलस्यति ॥ बहुपुत्रा बहुधना सुभगा च भविष्यति ॥ ७३ ॥ सुगन्धगन्धा च सदा कुमारी च पुनः पुनः ॥ न च शोकमिमं घोरं तन्वद्गी धार
 यिष्यति ॥ ७४ ॥ एवं भानुमतीं वीर सहदेवाय दीयताम् ॥ श्रद्धानः स शूरश्च धर्मशीलश्च पाण्डवः ॥ ७५ ॥ ततो भानुमतीं भानुर्देवो माद्री
 सुताय वै ॥ सहदेवाय धर्मात्मा नारदस्य वचः स्मरन् ॥ ७६ ॥ आनीतः सहदेवश्च प्रेषितश्चक्रपाणिना ॥ विवाहे च तत् सभार्यः स पुरीं गतः
 ॥ ७७ ॥ इमं कृष्णस्य विजयं यः पठेच्छृणुयादथ ॥ विजयं सर्वकृत्येषु श्रद्धयानो लभेन्नरः ॥ ७८ ॥ इति श्री
 पर्वणि भानुमतीहरणे निकुम्भवधो नाम नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ १ ॥ त्यापहरणं विजयं केशवस्य
 च ॥ १ ॥ क्रीडां च सागरे दिव्यां वृष्णीनामतितेजसाम् ॥ अश्रौषं परमाश्रयं मुने धर्मभृतां वर ॥ २ ॥ वज्रनाभवध युक्तं निकुम्भवधकीर्तने ॥ तन्मे
 कौतूहलं श्रोतुं प्रसादाद्भवतो मुने ॥ ३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हन्त ते वर्तयिष्यामि वज्रनाभवधं नृप ॥ विजयं चैव कामस्य साम्बस्यैव च भारता ॥ ४ ॥
 ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ६३ ॥ भानुमत्यापहरणमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ शास्त्रानगरं षड्विंशु संवाधानां समाकराणामुपानानाम् ॥ ९ ॥ १० ॥ बरल्लब्धं उन्वयम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ इतिष्ठु पाळिषु ल त्पुना
 स्वाग्राज्य तमेति माव ॥ १४ ॥ काश्यानां देशानाम् अदेवानां च ॥ १५ ॥ १६ ॥ न्याम्य न्यायादनेतम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ शीरे वसुदेवस्य ॥ २० ॥
 भेरोः सानो नरपते तपश्चक्रे महासुर ॥ वज्रनाभ इति स्यातो निश्चितः समितिजयः ॥ ५ ॥ तस्य ह्युद्ये महातेजा ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ वरेण
 च्छन्दयामास तपसा परितोपितः ॥ ६ ॥ अवध्यत्व स देवेभ्यो वने वानवसत्तमः ॥ पुर वज्रपुर चापि सर्वत्रमय शुभम् ॥ ७ ॥ स्वच्छन्देन प्रवे
 शश्च न वायोरपि भाल ॥ अचिन्तितेन कामानामुपपत्तिर्नराधिप ॥ ८ ॥ शास्त्रानगरसुस्थानां सुवाहानां रतानि च ॥ नगरस्याप्रमेयस्य सम
 न्ताननमेजय ॥ ९ ॥ तथा तदभवत्तस्य वरदानेन भारत ॥ स्वास वज्रनगरे वज्रनाभो महासुर ॥ १० ॥ कोटिशो वरल्लब्धं तमसुरा परिषायं
 ते ॥ छपुर्वज्रपुरे राजन्सवोहपु तथैव च ॥ ११ ॥ शास्त्रानगरसुस्थेषु रम्येषु च नराधिप ॥ ऋष्टुष्टप्रसुदिता नृपदेवस्य शत्रवः ॥ १२ ॥ वज्र
 नामोऽप्य द्रुष्टत्मा वरदानेन वर्पित ॥ पुरेऽस्य चाल्मनश्चैव जगद्धाधितुष्टधत ॥ १३ ॥ महेन्द्रमन्त्रीवृत्त्वा देवलोक विशाम्पते ॥ अहमीशिषु
 मिच्छामि त्रैलोक्य पाकरासन ॥ १४ ॥ अथवा मे प्रयच्छस्व युद्धं देवगणेश्वर ॥ सामान्य हि जगच्छस्त्रैः काश्यपानां महात्मनाम् ॥ १५ ॥ स
 दृश्यतेऽपि त्रैलोक्य महेश्वर ॥ वज्रनाभ सुरश्रेष्ठ श्रोवाच कुरुर्वरज ॥ १६ ॥ सर्वेषु वीक्षितः सौम्य कश्यपो न पिता सुनि ॥ तस्मि
 न्दृष्टे यथा न्यायं तथा स हि करिष्यति ॥ १७ ॥ ततः स पितर गत्वा कश्यप वानवोऽब्रवीत् ॥ यथोक्त देवराजेन मुवाचाप्य कश्यप ॥ १८ ॥
 सत्र वृत्ते करिष्यामि यथान्यायं भविष्यति ॥ त्वं तु वज्रपुरे पुत्र वस गच्छ समाश्रित ॥ १९ ॥ एवमुक्ते वज्रनाभ स्वमेव नगरं गत ॥ महे
 न्द्रोऽपि ययो देवो द्वारकां द्वारशालिनीम् ॥ २० ॥ गत्वा चान्तर्हितो देवो वासुदेवमयाब्रवीत् ॥ वज्रनामस्य वृत्तान्तं तमुवाच जनार्दन ॥ २१ ॥
 शौररुपस्थितो वैव वाजिमेधो महाकतु ॥ तस्मिन्वृत्ते वज्रनाभं पातयिष्यामि वासव ॥ २२ ॥ तत्रोपायं प्रवेशे तु चिन्तयाव सतां गते ॥
 नानिच्छया प्रवेशोऽस्ति तत्र वायोरपि प्रभो ॥ २३ ॥ ततो गतो देवराजो वासुदेवेन सच्छतः ॥ वाजिमेधे च सप्राप्ते वसुदेवस्य भारत ॥ २४ ॥
 तस्मिन्वृत्ते वर्तमाने प्रवेशार्थं सुरोत्तमौ ॥ चिन्तयामासतुर्वीरो देवराजाच्युताडुभौ ॥ २५ ॥ यज्ञे वर्तमाने सुनाटयेन नटस्तथा ॥ महर्षी
 स्तोपयामास भद्रनामेति नामत ॥ २६ ॥ ते वरेण मुनिश्रेष्ठाश्चान्वयामासुरात्मवत् ॥ स खे सु नटो भद्रो वरं देवेशरोपमः ॥ २७ ॥
 मत्वा ग्नेः त्रयच्छतस्रांदाया असह सतां मार्गः ॥ अयोः सुरेच्छयेव वत्र प्रवेशो लभ्यते न षष्ठदित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ तत्र वसुदेवस्यैव नटयेन नृत्येन ॥ २६ ॥ २७ ॥

देवेन्द्रदिभिरन्तःस्थैः प्रेरित इत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रकर्षेण सिद्धम् आकारो गमनं यस्य सः तादृशः भवेयमिति शेषः । शक्तुवन् शक्तिमान् ॥ ३० ॥ भाव्येन भविष्येण
 रूपेण मया तु सद्य एवोत्पादितस्य वेषेण प्रवेष्टुं शक्तुयामित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अप्रवेशयमिति च्छेदः
 देवेन्द्रकृष्णच्छन्देन सरस्वत्या प्रचोदितः ॥ प्रणिपत्य मुनिश्रेष्ठानन्वमेधे समागतान् ॥ २८ ॥ नट उवाच ॥ भोज्यो द्विजानां सर्वेषां भवेवं मुनिस
 त्तमाः ॥ सप्तद्वीपां च पृथिवीं विचरेयमिमामहम् ॥ २९ ॥ प्रसिद्धाकाशगमनः शबनुवंश्च विशेषतः ॥ अवध्यः सर्वभूतानां स्थावरा ये च जङ्गमाः
 ॥ ३० ॥ यस्य यस्य च वेषेण प्रविशेयमहं खलु ॥ मृतस्य जीवतो वापि भाव्येनोत्पादितस्य वा ॥ ३१ ॥ सतूर्यस्तादृशः स्यां वै जारारोगवि
 र्जितः ॥ तुष्येयुर्मुनयो नित्यमन्ये च मम सर्वदा ॥ ३२ ॥ एवमस्त्विति संप्रोक्तो ब्राह्मणैर्नृपते नटः ॥ सप्तद्वीपां वसुमतीं पर्यटयमरोपमः ॥ ३३ ॥
 पुराणि दानवेन्द्राणामुत्तरांश्च कुहंस्तथा ॥ भद्राथान्केतुमालांश्च कालाम्प्रद्वीपमेव च ॥ ३४ ॥ पर्वणीषु तु सर्वासु द्वारकां यदुमण्डिताम् ॥ आयाति
 वरदत्तः स लोकवीरो महानटः ॥ ३५ ॥ ततो हंसान्धारान्देवलोकनिवासिनः ॥ उवाच भगवाञ्शक्रः सान्त्वयित्वा सुरेश्वरः ॥ ३६ ॥
 भवन्तो भ्रातरोऽस्माकं काश्यपा देवपक्षिणः ॥ विमानवाहा देवानां सुकृतीनां तथैव च ॥ ३७ ॥ देवानामस्ति कर्तव्यं कार्यं शत्रुवधान्वितम् ॥ तत्क
 र्तव्यं न मन्त्रश्च भेत्तव्यो वः कथंचन ॥ ३८ ॥ न कुर्वतां देवताज्ञामुग्रो दण्डः पतेदपि ॥ सर्वत्राप्रतिषिद्धं वो गमनं हंससत्तमाः ॥ ३९ ॥ गत्वाऽ
 प्रवेश्यमन्येषां वज्रनाभपुरोत्तमम् ॥ इतोऽन्तःपुरवापीषु चरध्वमुचितं हि वः ॥ ४० ॥ तस्यास्ति कन्यारत्नं हि त्रैलोक्यातिशयं शुभम् ॥ नाम्ना
 प्रभावती नाम चन्द्राभेव प्रभावती ॥ ४१ ॥ वरदानेन सा लब्धा मात्रा किल वरानना ॥ हैमवत्या महादेव्याः सकाशादिति न श्रुतम् ॥ ४२ ॥
 स्वयंवरा च सा कन्या बन्धुभिः स्थापिता सती ॥ आत्मेच्छया पतिं हंसा वरयिष्यति शोभना ॥ ४३ ॥ तद्भवद्भिर्गुणा वाच्याः प्रद्युम्नस्य महा
 त्मनः ॥ सद्भूताः कुलरूपस्य शीलस्य वयसस्तथा ॥ ४४ ॥ यदा सा रक्तभावा च वज्रनाभसुता सती ॥ तस्याः स-
 धिना ॥ ४५ ॥ प्रद्युम्नस्य पुनस्तस्मादानयध्वं तथैव च ॥ स्वबुद्ध्या प्राप्तकालं च संविधेयं हितं मम ॥ ४६ ॥ ३
 ॥ ४७ ॥ तथा तथा गुणा वाच्याः प्रद्युम्नस्य महात्मनः ॥ यथा यथा प्रभावत्या मनस्तत्र भवेत्स्थितम् ॥ ४८ ॥ धृतान्तश्चानुदिवसं प्रदेयो मम
 सर्वथा ॥ द्वारवत्यां च कृष्णस्य भ्रातुर्मम यवीयसः ॥ ४९ ॥ तावद्यत्नश्च कर्तव्यः प्रद्युम्नो यावदात्मवित् ॥ पर्यावर्तेद्दरारोहां वज्रनाभसुतां विभुः ॥ ५० ॥
 ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिकेशे विष्णुसर्षपि टीकायामेकनवतिसप्तमोऽध्यायः ॥ १ ॥ २ ॥ सस्कृतापूर्वमापिणः
 संस्कृतम् शपूर्वं भाष्ये तथा ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ जालपादाः भो हसा ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ काश्यपानां दानवानाम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥
 अवध्यास्ते तु देवानां ऋक्षणो वरदर्पिता ॥ देवपुत्रैर्हि हन्तव्याः प्रद्युम्नप्रसूवैर्युधि ॥ ५१ ॥ नदो वृत्तस्तस्य वेपमास्थाय यादवा ॥ प्रद्युम्नाद्या
 गमिष्यन्ति वज्रनामविनारानाः ॥ ५२ ॥ एतच्च सर्वं कर्तव्यमन्यच्च सर्वमेव हि ॥ प्राप्तकाल विघातव्यमस्माकं प्रियकाम्यया ॥ ५३ ॥ प्रवेशस्तत्र
 देवानां नास्ति हसा कथंचन ॥ वज्रनामेष्विस्ते तत्र प्रवेशः खलु सर्वथा ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवशो विष्णुपर्वण्येकनवतित
 मोऽध्यायः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ते वासववच जुत्वा हसा वज्रपुर यद्यु ॥ पूर्वोचित हि गमन तेषां तत्र जनाधिप ॥ ११ ॥ ते
 वीर्धिकासु रम्यासु निपेतुर्वीर पक्षिण ॥ पद्मोत्पलैरावृतासु काञ्चने स्पर्शनक्षमे ॥ १२ ॥ ते वै नदन्तो मधुर सकृतापूर्वमापिणः ॥ पूर्वमप्याग
 तास्ते तु विस्मय जनयन्ति हि ॥ १३ ॥ अन्तःपुरोपभोग्यासु चेरुर्वापीषु ते नृप ॥ दृष्टास्ते वज्रनामस्य त्रिविष्टपनिवासिनः ॥ १४ ॥ आलपन्त
 मुमधुरं धार्तराष्ट्रा जनेश्वर ॥ स तानुवाच दैतेयो धार्तराष्ट्रानिद वच ॥ १५ ॥ त्रिविष्टपे नित्यरता भवन्तश्चारुमापिणः ॥ यदेवेहोन्सवोऽस्माक भवन्नि
 खगम्यते ॥ १६ ॥ आगन्तव्य जालपादा स्वमिद भक्ता गृहम् ॥ विस्रब्ध च प्रवेष्टव्य त्रिविष्टपनिवासिभिः ॥ १७ ॥ ते तथोक्त्य राकृन्नयो वज्रनाभेन
 भासत ॥ तथेत्युक्त्वा हि विविधुर्दानवेन्द्रनिवेशनम् ॥ १८ ॥ चक्रुः परिचय ते च देवकार्यव्यपेक्षया ॥ मानुपालापिनस्ते तु कथाश्चक्रुः पृथग्विधा
 ॥ १९ ॥ वराबद्धाः काश्यपानां सर्वकल्याणभागिनाम् ॥ स्त्रियो रेमुर्विशेषेण शृण्वन्त्यः सङ्गता कथा ॥ १९ ॥ विचरन्तस्ततो हसा ददृशुश्चारुहसि
 नीश ॥ प्रभावतीं वरासेहा वज्रनामसुतां तदा ॥ १९ ॥ हसा परिचितां चक्रुस्तां ततश्चारुहसिसिनीम् ॥ सर्वां शुचिबुलीं चक्रे हसीं राजसुता तदा ॥ १२ ॥
 सा तां क्वचित्पत्रच्छ वज्रनामसुतां सखीम् ॥ विश्रम्भतां पृथक्सूक्तैरुत्थानकरोत्तैर्वराम् ॥ १३ ॥ त्रैलोक्यसुन्दरीं वेदिं त्वामह हि प्रभावति ॥
 रूपरशील्युगेदं वि किंचित्त्वा वक्तुस्तहे ॥ १४ ॥ व्यतिक्रामति ते भीरु यौवनं चारुहसिनि ॥ यदतीत पुनर्नैति गत स्रोत इवाम्भस ॥ १५ ॥
 कामोपभोगतुल्या हि रतिदंवि न विद्यते ॥ स्त्रीणां जगति कल्याणि सत्यमेतद्विमीते ॥ १६ ॥ स्वयमेव च न्यस्ता त्व पित्रा सर्वाङ्गरोभने ॥ न च
 काश्चिद्भरयसे देवासुरकुलोद्भवान् ॥ १७ ॥ ग्रीडिता यान्ति सुश्रोणि प्रत्याख्यातास्तवया शुभे ॥ रूपरोर्यगुणैर्युक्तान्सहस्रांस्त्व कुलस्य हि ॥ १८ ॥
 रति सुत्तम् ॥ १९ ॥ १७ ॥ “रूपं स्वभाषे सौन्दर्यं” इति मेदिनी । “कृळं अन्तये गृहे” इति विश्व ॥ १८ ॥